

ГРИЦЬ ХАЛИМОНЕНКО

**ПРАЦІ
У П'ЯТИ ТОМАХ**

Т О М 1

Київ 2020

ВИДАТНИЙ ОРІЄНТАЛІСТ НОВОЇ ДОБИ

Московська імперія й за царату, і в роки більшовицької диктатури чинила жорстокий опір розвитку української науки, та чи не найпідступніші засоби утиску вона спрямовувала передусім проти українських сходознавців. Трагічно закінчилося життя Агатангела Кримського, силоміць вивезеного з України. У концтаборі опинився турколог Василь Дубровський. Фактично з кляпом у роті звершував свою наукову діяльність арабіст Андрій Ковалівський (1895-1969). Українських орієнталістів було розігнано, залякано, винищено. Врятуватися поталанило лише Омелянові Пріцаку, який тривалий час гідно, фактично в самотині, захищав високе слово українського сходознавства за межами України.

Та як сказав колись Богдан Хмельницький: "Ще не вмерла козацька мати!" В лютому 1964 року на запрошення міністерства освіти Грузинської РСР поїхав вивчати мову картвелів студент 4-го курсу філологічного факультету Шевченкового університету Гриць Халимоненко. В колі естонців, латвійців, литовців, угорців наш посланець півтора року вивчав мову прадавнього кавказького народу і так підкорив серця картвелів, що ректор Тбіліського університету академік Євгені Харадзе задовольнив прохання українця, дозволивши йому здобути ще одну вищу освіту вже на факультеті сходознавства – і повели юнака-сироту у світ науки два картвели, два батьки: академіки Варлам Топурія та Сергі Джикія. А підкорив український студент серця картвелів передусім ось чим: ніхто в Грузії не чув від нього нікотрого іншого слова, крім грузинського – скрізь: в університеті, на вулиці, в тролейбусі, в бібліотеці чи крамниці... Отже, з 1965 по 1969 рік студент Гриць Халимоненко вивчає турецьку, арабську й перську мови, але вже грузинською. Якщо зважити, що в Україні на той час східні мови не вивчалися - власне, Кремль заборонив українцям торувати шляхи на Схід -, то маємо визнати: майбутнього вченого Гриця Халимоненка Україні "подарувала" Грузія. Адже й пізніше своє лімітоване місце для навчання в аспірантурі у Москві Грузія віддала українцеві. Навчаючись на другому курсі факультету сходознавства, Гриць Халимоненко поринає у стихію вишуканої грузинської поезії, й українські часописи та газети залюбки друкують його переклади: адже це вперше упродовж багатвікової історії картвельсько-українських взаємин грузинську поезію перекладав знавець мови братнього народу. До того ж дуже часто молодий картвелолог відтворював саме ті поетичні твори, котрі ще не перекладалися на інші мови. То були переважно вірші грузинських поетів-шістдесятників. У 1967 р. видавництво "Веселка" випускає у світ дитячі оповідання Важа Пшавели, наступного ж року у "Молоді" виходять повісті Тамаза Чіладзе, чільного модерніста з когорти шістдесятників. А після цього жодне українське видавництво вже не могло заперечити той факт, що переклади грузинської й турецької художньої літератури у виконанні Гриця Халимоненка – явище безпрецедентне. Притлумити ж молодечу загарливість знавця рідкісних для тогочасної України мов імперія

могла тільки увівши прізвище Халимоненка до списку ненависних їй майстрів славетної української перекладацької школи. Ото ж протягом 1973-1981 рр. жодна редакція, жодне видавництво вже не наважувалися співпрацювати з “буржуазним” націоналістом “Що ж, не друкують перекладів, - вирішив наш сходознавець, - займу постать в царині науки”. В аспірантурі Інституту мовознавства (Москва) Г. Халимоненко написав монографію "Тюркська лексична скиба українського словника", та коли він повернувся в 1973 році на батьківщину, якраз тоді Кремль “вивіз” до Москви Першого секретаря ЦК Компартії України Петра Шелеста й посунув війною на українську культуру та заповнив концтабори борцями за незалежність України. Отже, наш сходознавець змушений був заробляти на хліб щоденний редагуванням російськомовної технічної літератури в Інституті науково-технічної інформації. А його знання мов ще й як придалося б колективу українських мовознавців, котрі саме уклали етимологічний словник української мови, адже в їхньому колі не було жодного орієнталіста. Лише з відновленням української держави Гриць Халимоненко зміг захистити кандидатську та докторську дисертації й очолив відділення сходознавства (на праві факультету) в Шевченковому університеті. За короткий період професор Г. Халимоненко видав низку основоположних праць, які зробили б честь орієнталістиці будь-якої держави. Передусім йдеться про монографію "Тюркська лексична скиба українського словника" (2010 рік). Саме це наукове дослідження (допрацьоване й доповнене) й увійшло до 1-го тому праць професора Халимоненка. Один з розділів своєї праці професор присвятив історії вивчення східномовних запозичень у слов'янських мовах: цю лексику мовознавці декотрих держав (Болгарії, Польщі, Росії, Сербії, Хорватії,) аналізують вже протягом ста літ, але в жодній країні не вийшло друком таке всеосяжне дослідження. Якщо зважити, що сьогодні в Україні східні мови вивчаються в кількох університетах, а до послуг студентів повноцінної історії мов (арабської, перської, турецької) немає та наледве чи й з'явиться найближчим часом, праця професора Халимоненка стане в пригоді не тільки орієнталістам, а й українцям, адже студенти знайдуть там і основи порівняльно-історичної фонетики та морфології тюркських мов, і практичний курс етимологічних досліджень, українці ж отримають фактично ще один том "Етимологічного словника української мови". Професор Халимоненко з великим пієтетом відгукнувся на адресу укладачів шеститомового етимологічного словника нашої мови: "Сьогодні цим науковцям належить наш доземний уклін. Не маючи у своєму колі жодного фахівця з базовою сходознавчою освітою, скрушно зізнаючися собі, що украї бракує потрібної наукової літератури, яка у вільному світі досяжна навіть пересічному громадянину, працюючи під ідеологічним контролем, філологічна когорта, очолювана славетним Олександром Мельничуком, зробила неможливе". Та все таки маємо сказати: тюркологічна частина словника, тобто етимології українських тюркізмів, були б виконані на

фаховішому рівні, якби свого часу в колективі укладачів працював тюрколог Халимоненко.

До зібрання праць професора Халимоненка увійшла й "Історія турецької літератури", яка одразу ж після виходу у світ (2009) викликала захоплення широкого кола орієнталістів. Відомий кримтатарський літературознавець Ісмаїл Керімов відгукнувся на вихід цього наукового дослідження такими словами: "Історії турецької літератури виходили і в ХІХ, і в ХХ ст., серед них є й основоположні, наприклад, праці Гібба, Гаммера, Бонеллі, Кримського, але, зіставивши ці прекрасні роботи з фундаментальним дослідженням професора Халимоненка, бачимо, як далеко вперед пішла протягом століття тюркологія". Не менш високу оцінку "Історії турецької літератури" Г. Халимоненка дав Омер Дерменджі, відомий турецький україніст, працівник Турецького управління співробітництва та розвитку при Кабінеті міністрів Республіки Туреччина: "Фундаментальне дослідження Г. Халимоненка написане на основі неординарного розуміння літературного процесу в країнах Сходу, й зокрема в Туреччині. Відкинувши застарілі схеми, в основі котрих були догми партійності й класовості, український професор розглядає творчість передовсім як естетичну цінність. "Історія турецької літератури" Г. Халимоненка сьогодні є чи не єдиним для українців джерелом інформації про тюркську словесність від давнини до нової доби". Передмову до свого дослідження професор Гриць Халимоненко закінчив словами: "Автор окрім усього іншого хотів, аби у світовій бібліографії нарешті з'явилася інформація й про орієнталістичне літературознавство у державі Україна". Ці слова ще дужче стосуються "Історії грузинської літератури" (2020), яку професор Халимоненко писав упродовж п'ятдесяти років. Редактор цього видання Дмитро Пилипчук вважав за потрібне закінчити анотацію до цієї книги так: "Видання історії грузинської літератури подібного розмаху та глибини в світовій картвелології, вочевидь, безпрецедентне". Це й справді так, адже праці з історії літератури картвелів у світовій практиці (за межами Сакартвело) - явище, на жаль, і досі спорадичне. Отже, з приємністю наводжу тут слова професора Халимоненка, якими він закінчив свою післямову: "Коли зважити, що українці поки що не мають історії письменства навіть своїх найближчих сусідів – білорусів, болгарів, литовців, поляків, росіян, румунів, словаків, угорців, чехів (вже не кажемо про великі літератури народів Сходу та Західної Європи), - з'ява у світовій бібліографії інформації про вихід в Україні історії словесности картвелів засвідчить не тільки невмирущість грузинсько-української дружби, а й факт інтелектуальної потуги цього самобутнього європейського народу".

Крім трьох фундаментальних досліджень, названих вище, до п'ятитомового зібрання праць професора Г. Халимоненка увійшли статті, присвячені питанням української культури, а також історії українсько-східних взаємин та актуальним проблемам історії, мови, літератури й мистецтва народів Сходу. В 2005 році видавництво "Грамота" в серії "Шкільна бібліотека" накладом 2500 примірників випустило у світ

підручник "Персько-таджицька література", теоретичну частину котрого виконав професор Г. Халимоненко – сьогодні це видання далєбі ж можна вважати раритетом. Отже, цілком справедливо автор увів до свого зібрання праць і цей матеріал, такий потрібний і студентам-сходознавцям, і вчителям зарубіжної літератури.

В 1991 році світ вшановував пам'ять генія узбецького народу Алішера Навої (1441-1501). У зв'язку з цією подією ташкентське видавництво імени Гафура Гулама видало збірку 10 газелей "Бако гулі" ("Квітка вічності") великого поета мовами народів світу. Виконати переклад газелей українською мовою Спілка письменників Узбекистану запропонувала тюркологу Грицеві Халимоненку. Єдиний примірник цього видання є лише у власній бібліотеці шановного перекладача – отож цілком логічно виявилася ідея подати ці переклади в одному з томів зібрання праць професора.

Неабиякий інтерес викличуть в української громадськості й "Спогади" патріарха української орієнталістики, в пам'яті якого залишилися життєві історії, пов'язані з іменами прекрасних синів та дочок нашого народу – досить сказати, що відтинок юних літ Гриця Халимоненка ознаменований дружбою з Михайлиною Коцюбинською, Аллою Горською, Віктором Зарецьким, Іваном Світличним, Євгеном Сверстюком, Іриною Жиленко, Іваном Драчем, Лесем Танюком, Галиною Зубченко, Ніною Вірченко, Ростиславом Доценком, Володимиром Прядкою, Юрком Бадзьо, Олексою Синиченком, Олександром Шокалом, Олесем Божком, Олесем Пономаревим, Василем Лободою. Вихід у світ п'ятитомового зібрання праць нашого видатного сходознавця - явище бігме ж непересічне, адже наснажує передусім студентську молодь палахким горінням заради святих змагань за долю Вітчизни.

Ферхад Туранли,
доктор історичних наук, професор.
Національний університет "Києво-Могилянська академія"

**ГРИЦЬ ХАЛИМОНЕНКО
HRITS HALIMONENKO
HRYTS KHALYMONENKO**

**ТЮРКСЬКА ЛЕКСИЧНА СКИБА
УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА**

UKRAYNA DİLİNE GİREN TÜRK SÖZLERİ

**THE TURKISH ELEMENTS IN THE VOCABULARY
OF THE UKRANIAN LANGUAGE**

КИЇВ 2020

KIYIV 2020

УДК 811. 161. 2'373.45:811.512.12020

X 17

Гриць Халимоненко

X 17 Праці у п'яти томах / Халимоненко Гриць. – К.: Талком, 2020.-

Т .1. Тюркська лексична скиба українського словника

Розглядається тюркська лексика в українській мові. Пропонується історико-етимологічний словник тюркізмів української мови. Широко використовуються пам'ятки писемности української та тюркських мов, а також лексикографічні праці та дослідження мовознавців.

УДК 811. 161. 2'373.45:811.512.12020

Рецензенти :

Маріка Джікія,

докторка філологічних наук,

Тбіліський національний університет імени Іване Джавахішвілі.

Інна Покровська,

докторка філологічних наук, завідувачка кафедри тюркології
Київського національного університету імени Тараса Шевченка.

Видано коштом автора

ПЕРЕДМОВА

У 2010 р. вийшла друком перша частина (літери А-К) цієї монографії, видання ж другої частини я забарив через те, що дописував "Історію грузинської літератури". Другу частину монографії вже можна було б подавати до друкарні, але певна кількість тюркськомовних запозичень потребувала скрупульознішого дослідження, ото ж я мав намір попрацювати в бібліотеці імені Вернадського, тільки ж на заваді став мій геть підупалий організм: восени та взимку у книгозбірнях було дуже холодно, а весною завадив коронавірус. На той час мені виповнилося 79 років, і я фактично вже перебував на божій постелі, через що довелося приймати рішення: або лишити рукопис, сподіваючися, що хтось з молодих тюркологів у майбутньому доведе його до ладу (хоч розумів, що ця багатостраждальна праця буде знехтувана як стосик непотребу), або ж видати його, хай навіть не в ідеальному стані, з огріхами – адже я все таки усвідомлюю, що мій труд, далекі ж, придасться рідній культурі. Що я маю на увазі, коли пишу про огріхи? Передусім йдеться про дещо непорядковані посилання на джерела – як Бог зарадить, то скільки зможу, надолужу. По-друге, частина тюркізмів, очевидно, залишиться в незайманому стані, можливо, котрісь встигну дослідити. І ще ось що: декотрі лексеми я увів до реєстру словника, не маючи твердої впевнености, що то справді орієнталізми, але ж у цьому теж є певний сенс – комусь закортить виправити мої помилки – то й слава Богу. Якби я мав можливість працювати в таких умовах, які мають мої колеги в щасливих країнах, я, поза сумнівом, зробив би в царині українського сходознавства і більше, й краще. В страшну добу московської комуністичної імперії мені (та хіба ж тільки мені!) тривалий час не дозволяли зайняти постать на лану філології – цим нікого не здивуєш. Прикро, що в той час мені не дозволили попрацювати в колі славетних мовознавців, які готували "Етимологічний словник української мови" – впевнений, що в його орієнталістичній частині огріхів було б менше. Боляче мені, що вже в добу, здавалося б, самостійної України то один ректор зі своїм оточенням, то другий (з тим самим почетом) виштурхали мене з належного їм університету, бо не Шевченків він, не Шевченків!

Видавати цю монографію я вирішив ще й тому, що перша частина була видрукувана украй недбало, отож нині видаю її уповні. А тепер перейдімо безпосередньо в царину, що їй дали назву тюрко-україніка.

Наледве чи є ще інша така мова, як мова тюрків, що її лексика протягом тисячоліття знаходила собі місце в багатющому українському словнику та ще й почувалася у ньому, ніби вдома. *Байда, байрак, баитан, беркут, бугай, булава, бунчук, бурлака, ватага, гайдамака, гаман, гарба, гарбуз, джура, евшан-зілля, кавун, казан, калитка, капшук, карий, кебета, килим, киндяк, кирея, китайка, кишеня, кобза, кобеняк, кисет з тютюном та люлькою, козак, корогва, кошовий,*

куманець, курінь, лелека, локишина, лоша, майдан, могорич, отаман, отара, сагайдак, сурма, табір, табун, таранька, товариши, туман, юрба, хазяїн, харциз, харч, хутір, чабан, чавун, чатувати, чобіт, чумак, шабля, ятка... – почує цю низку слів щирий українець та й вигукне: "І кобза? Й козак? І куманець? І майдан, і могорич, і сурма, й хутір? Та це ж таке наше..." Певно що так, бо вже й самі тюрки позабували декотрі з перелічених слів, наприклад, *булава, бунчук, ватага, козак, лоша, могорич, хутір, чумак*, а в нашій мові вони живуть, як свідки історії: і славних перемог, і гіркої доби.

Хоч як дивно, але вивчати історію цієї лексики українські мовознавці почали посправжньому лише недавно – у нас ніколи не було тюркологів. Коли ж з'являлися, то працювати їм "на нашій не своїй землі" не давали – досить згадати імена Агатангела Кримського чи Омеляна Пріцака. Не можу не зауважити, що дуже тривалий час не мав можливості працювати на ниві наукової тюркології й автор цієї роботи.

Уперше системно вивчати цю скибу чужоземних слів почав колектив укладачів "Етимологічного словника української мови", сьогодні цим науковцям належить наш доземний уклін. Не маючи у своєму колі жодного фахівця з базовою сходознавчою освітою, скрушно зізнаючися собі, що украї бракує потрібної літератури, яка у вільному світі досяжна навіть пересічному громадянину, працюючи під ідеологічним контролем, філологічна когорта, очолювана славетним О. Мельничуком, зробила неможливе. Як автор цієї монографії, тюрколог за освітою, свідчу: тюркологічна частина етимологічного словника виконана на рівні, якого тоді могли сягти наші мовознавці. Але минає час, з'явилася можливість поширити коло джерел та наукової літератури – бо ж світова тюркологія розвивається досить потужно – через те й виникла думка глянути на цей матеріал оком орієнталіста, подати весь масив тюркізмів в окремому виданні, пильніше простежити, звідси ж за спомоги, історію проникнення кожного запозиченого слова у мову нашого народу. Автор монографії працював над цією проблемою півстоліття – з часу навчання на кафедрі тюркології Тбіліського університету й до сьогодні – зібрав велику картотеку тюркізмів, перечитав багато джерел, але переконаний, що якби мати ще бодай літ п'ять (наприклад, хоча б переглянути декотрі безцінні документи давнини: дипломатичне листування, актові книги) висновки могли б бути конкретніші й повніші. Сподіваюся, що це колись таки зроблять. Звичайно, віддаю собі звіт, що прискіпливий науковець знайде в моїй роботі не один огріх, ото ж буду вдячний і за кожне критичне зауваження і, звідси, за добре слово, висловлене усно чи у письмовій формі. Кожен, хто звернеться до моєї праці, переконається, що всі зусилля автор спрямував передусім на створення хронологічно-етимологічного словника тюркізмів української мови. Саме в ньому і славісти, й орієнталісти знайдуть головне у визначеному мною завданні: пояснення походження кожного запозиченого слова, тобто його етимологію. Автор, на жаль, не встиг написати розділ, присвячений фонетичній, морфологічній та семантичній адаптації тюркізмів українського словника, але цю проблему я досить часто порушував – іноді детально, вряди-годи побіжно – в багатьох словникових статтях.

СТРУКТУРА СЛОВНИКА

Стаття хронологічно-етимологічного словника українських тюркізмів складається з таких розділів: 1) реєстрове слово та його фонетичні й словотворчі варіанти, а також похідні від реєстрового слова та його варіантів, які сприяють етимологізації реєстрового слова; 2) етимологічні відповідники реєстрового слова зі слов'янських, а також і інших мов, якщо це сприяє увиразненню словникової статті; 3) хронологічна частина – цитування речень з реєстровим словом чи його варіантами, вийнятих передусім з документів / пам'яток давньоукраїнської та староукраїнської писемності (із вказівкою року чи століття виконання), а також словників, наукових праць тощо; 4) виклад відомих етимологій реєстрового слова чи його варіантів; 5) авторська етимологія з посиланням на тюркськомовний матеріал, дібраний з великого масиву лексикографічних та наукових праць; 6) в кінці статті за допомогою позначок "Див.", "Див. ще", "Також", "Також див." робиться відсилання до відповідного іншого слова чи котроїсь наукової праці, матеріал якої може деталізувати пояснення походження запозиченої лексеми.

ТРАНСКРИПЦІЯ

Лексичні основи тюркських мов передаються у монографії транскрипцією, прийнятою в науковій тюркології. На означення звуків *-дж*, *-ч*, *-ш*, вживаних у більшості тюркологічних праць, автор використовує літеру *-с*, *-ç*, *-ş*, що їх слідом за турками тепер увели до своїх абеток науковці інших тюркських народів. Власне, єдина фонематична система тюркських мов ще й не склалася. Крім того, автор просить пробачення за те, що йому з різних причин довелося іноді "ігнорувати" низку діакритичних знаків – цей мій огріх читачі-науковці зможуть виправити, удавшись до наукових праць інших тюркологів, що на них автор обов'язково посилається.

РОЗДІЛ 1. Природа та місце тюркізмів у лексиці української мови

Для української, як і кожної мови, питання мовних контактів та запозичень – одна з центральних проблем. У сучасній інтерлінгвістиці, яка останнім часом активніше вивчає механізм взаємодії мов, розрізняють міжмовні й міждіалектні, маргінальні та внутрішньорегіональні, казуальні й перманентні контакти та їхні різновиди. В Україні, де протягом багатьох віків безперервно контактували між собою діалекти української та тюркських мов, засвідчуються всі перелічені типи й різновиди контактів. Процес запозичення, особливо семантичного засвоєння чужомовного слова як вирішального моменту в його адаптації, неодноразово був предметом уваги багатьох дослідників і українських зокрема (Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'яно-східнороманських контактів. – К., 1974.; Гаркавец А. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI–XVII вв. – К., 1979).

Але у різномовних народів виявляється багатоманітність типів контактування, через що ступінь взаємодії мов, їхня однобічна чи двобічна інтерференція не можуть бути визначені якимисьь всезагальними закономірностями та формулами. У процесі входження тюркських запозичень у лексичну систему української мови між загальнонародними та неологічними одиницями склалися певні взаємини – їх можна звести до кількох основних моментів.

В одних випадках нова лексична одиниця поступово витісняє питомий український елемент. Наприклад, в українській актовій мові литовської доби та й у документах XVI ст. перевага надавалася лексемі *жереб'я*, пор.: "(1347 р.) хто кому забъет жереб'я, 3 гривны маеть платить" (АЗР II,18); "(1649) кляч матерок пятьдесят, жеребят двадцятеро, вси по коню турецком" (АЮЗР IV/ 3, 166). Тільки з XVI ст. помітна тенденція до витіснення слова *жереб'я* тюркською лексемою *лоша*. Цей процес повністю завершився, очевидно, тільки у XVII ст., хоча й тоді, навіть у одного й того ж автора бачимо паралельне вживання обох слів: "Писани з Перегону писма... з отправлением кобилиц и лошаг"; "Осталось же в стадѣ кобил, лошаков, лошиць и сеголѣтков жеребят" (ДХ 34;506). Цікаво, що в українську мову цього періоду увійшли в активний вжиток навіть деривати від терміна *лоша* (*лошак*, *лошиця*), але лексема *жереб'я* продовжувала утримуватися вже як синонім слова *лоша*. Проте варто мати на увазі, що глибина проникнення чужомовного терміна *лоша* в усі регіони України була не однакою. На теренах спільного замешкання українців та чорнокоблучького й половицького населення він міг прижитися вже у XII ст., а в говірці Закарпаття – увійти значно пізніше. Власне, ще й досі помітне паралельне вживання термінів *жеребна* кобила й *лошатна*.

В інших випадках питома та запозичене слова розподіляють між собою сфери вживання шляхом закріплення за кожним з них окремого значення для назви різних реалій. Наприклад, тюркізми *табун* та *отара* стали вживатися на означення стада коней та овець, залишивши для лексеми *стадо* значення узагальнювального терміна. В сучасній українській мові терміном *стадо* називають групу кіз, гусей, качок, тільки не коней та овець.

Є випадки, коли у мові на означення одного й того самого поняття утримуються обидва елементи: *вівчар* та *чабан*. Це якраз той випадок, коли виникають омосемічні відносини.

Деякі запозичення, одержавши широке поширення, увійшли в літературну мову й стали загальнонародними, інші ж зберегли за собою лише територіально чи функціонально обмежену галузь вживання та визначилися як вузькорегіональні або аффективні лексичні засоби. Так, іхтіонім тюркського походження *чабак* попри значне поширення майже по всій території України, все ж таки вважається діалектизмом (СУМ XI, 250), тоді як споконвічний український термін *лящ* визнаний загальнонародним словом, пор., наприклад, на Бесарабщині: "Чабак як виросте, його називають лящ, а як малий – чабак" (Етимологія 1977. – М., 1978. – 70).

Тюркізм *лелека* витіснив ососеми *чорногуз* та *бусол* (*бузько*, *боцян*) з мови поезії, либонь, через "непоетичність" слова *чорногуз* та деяку невиразність лексеми *бусол* (і досі триває пошук єдиної форми: *бузько*, *боцян*, *бусол*). У сприйнятті автентичних назв птахів та рослин і досі існує певна упередженість, спричинена добою, коли функціонування української мови звужувалося. Очевидна фонологічна привабливість та милозвучність форми *лелека* (при ледве чи ідентичному сприйманні цього слова тюрками, бо внутрішня форма цього арабізма в турецькій мові виказує звуконаслідувальну основу: *лек-лек!*) забезпечила швидке поширення цього орнітоніма в усій Україні, надто ж у поезії.

Таким чином, можна виділити чотири ситуації, характерні для взаємовідношення питомих та неологічних термінів:

1. Якщо запозичення означає реалії, незнайомі досі носіям цієї мови, то ці слова впливаються у лексичний склад як необхідні найменування нових реалій, не стикаючись у процесі номінації з питомими елементами. Тюркізми *казан* та *чавун* як вироби з металу зайняли у словниковому складі української мови місця термінів на означення реалій, мабуть, мало відомих населенню, яке надавало перевагу глиняному чи дерев'яному посуду. Отже, в цій ситуації крім екстралінгвістичних причин, що мали першочергове значення у процесі запозичення, неабияку роль виконали внутрішні мовні чинники, які сприяли входженню тюркізмів у лексику української мови, і передовсім – це відсутність у мові-реципієнті еквівалентних слів на позначення нових понять.

2. Якщо запозичення у мові-джерелі мало загальне найменування, але з погляду семантичної сфери не наклалося повністю на питоме, воно функціонує як самостійний елемент, пов'язуючися проте з питомою одиницею родовидовими відносинами. Такий взаємозв'язок є між тюркізмами *гарба*, *мажара*, *теліга* і власне українським словом *віз*.

3. Якщо запозичення, називаючи поняття, що вже мало найменування, покриває лише частину семантичної сфери питомого слова, воно стає частковим смисловим еквівалентом останнього. Слово *довбня*, маючи загальне значення "великий дерев'яний молот", у професійних говорах вживається і з вузькою семантикою, пор.: "Панас луснув шуку по голові довбешкою" (СУМ II,330). В лексику рибальства увійшов тюркський термін *чакуша*: "різновид дерев'яної довбні, якою глушать рибу", що став частковим еквівалентом лексеми *довбня*.

4. Якщо запозичення, називаючи одне й те саме поняття, що й питоме слово, збігається з ним за змістом, то ці два слова стають повними смисловими еквівалентами і протиставляються одне одному тільки за своїми стилістичними чи функціональними властивостями. Наприклад, окрім основного у мові слов'янського за походженням слова *друг* є ще й тюркізм *товариш* зі своїми особливими парадигматичними характеристиками.

Проте серед тюркізмів української мови іноді трапляються й такі запозичення, причину входження котрих ніби й неможливо пояснити фактором смислової необхідності чи мотивами евфемістичного або експресивного добору. Та зіставлення значень таких слів у мові-джерелі й українській дозволяє зрозуміти причину їхніх смислових змін: вони умотивовуються необхідністю висловити часткові, видові поняття, які вже відомі носіям говорів і мають свої національні засоби вираження. Тюркізм *килим*, попадаючи у мову українського населення, стає спершу дублетом іншого, тюркського за походженням, терміна *ковер*, який на той час вже став означати реалію, позбавлену екзотики – адже *коври* почали виробляти навіть у домашніх умовах. Отже, слово *ковер* поступово знаходить собі застосування у звуженому, видовому значенні "килим з грубої повсти", а пізніше взагалі зникає з мови. Заміну однієї лексеми можна пояснити ще й тим, що слово *килим* на означення розкішних, витончених, фантастично орнаментованих виробів, які спершу завозилися з Ірану, стало вживатися у межах великого лінгвістичного ареалу – Туреччина, Крим, Балкани, слов'янські країни. Щоправда, пізніше, у XVIII ст. словом *килим* теж почали називати й ткани вдома виробу, див. КИЛИМ.

Тюркізми входили в українську мову в різні періоди її розвитку з неоднаковою інтенсивністю. Через брак пам'яток тюркської писемності хронологію запозичень встановити дуже важко. Крім того, й пам'ятки української писемності дають відповідь далеко не на всі питання, що виникають у дослідників історичної лексики. Найдавніші пам'ятки (літописи, грамоти, релігійна література) не дають вичерпних даних про наявність усієї лексики в ту чи іншу добу. Особливо це стосується професійно-виробничої термінології, яка або зовсім відсутня у пам'ятках високого стилю, або ж попадає туди вкрай спорадично. За таких умов нові слова фіксуються у літературі пізніше або й набагато пізніше від появи їх у живій мові. А тому історико-етимологічний аспект вивчення запозичень передбачає також залучення етнографічних, історичних і навіть археологічних джерел. Тюркське *buzaw/ buzawu / buzow* "теля" легко увійшло в українську мову (*бузівок, бузімок*, засвідчене в багатьох областях України) бо сприйняло готову фонологічно-морфологічну модель: питоме українське *назимок, озимок*, "теля, залишене на зиму" (Гр.П, 489; Ш, 45; СУМ, V,91; 654). Внутрішню форму цих слів, засвідчених у пам'ятках української мови ще в 1584 і 1668 рр. (АКЖ №65; АКП I,132), складає поняття "зима". Наявність готової моделі спричинила не тільки задовільну фонетично-морфологічну адаптацію тюркського слова: *buzow > бузів + суф. чолов. роду -ок*, пор. *бичок, назимок, озимок*, а й крайню адаптацію: тюрк. *w > укр. -м-*, пор. достатньо поширені в українській мові форми *бузімок, бузімок*, "однорічне теля" (Гр. 1, 107). Межі крайньої адаптації сягають навіть форм *бузілок, бузілок, бузінок* "півтора- чи дворічне теля", "теля, що народилося восени" (Беларуская лексікалогія і етымалогія. – Мінск, 1968. – С. 15). В результаті морфологічної

адаптації тюркізма шляхом прирівнювання до іменника жіночого роду з'явилася форма *бузівка* "телиця після першого року" (Дзендзелівський 1958, 40). Цьому тюркізму притаманна також крайня межа семантичної адаптації: *бузівок* "*жарт., іроніч.* велике немовля, яке мати годує своїм молоком" (Паламарчук 1958, 24).

На рівні діалектного, хоч і досить поширеного, в українській мові залишається слово *бадя*, *бадія*, *бадійка*, засвідчене вже у 1328 р. (Аристов 1866, 124; Срезн., 1359), запозичене, очевидно, з говорів Золотої Орди із узагальненим значенням "чималий, хоч і невизначеного розміру, посуд (глиняний, металевий, дерев'яний), бо в українській мові еквівалентного слова не було. Саме тому із словом *бадя* у нас пов'язане уявлення про якийсь обов'язково великий посуд: якщо кухоль, то більший за звичайний, якщо цебро, то знову ж таки більше й незграбіше, ніж вживане у побуті більшості людей. Цьому слову дуже часто притаманна певна стилістична функція: підкреслене підтрюнювання, гумористичне ставлення до особи, яка користується такою великою чашкою, мискою, горщиком тощо. Зате це слово повноправно посіло своє місце в технічній літературі, пройшовши шлях свого утвердження в професійній мові гірників.

В полі зору дослідника котрогось певного запозичення має бути також лексика широкого речовинного кола, в якому замкнена реалія з її лексичним знаком. Адже неможливо вивчати походження слова *люлька* без аналізу етимології супутньої лексики *тютюн*, пригадаймо: "А *тютюн* та *люлька* *козаку* в дорозі пригодиться", або: "Під Купала...Люде кинули роботу, досягли *люльки* з *кишень*, *тютюном* понабивали" (Щоголев). Наведімо й приклад з граматики Павловського 1818 року: "[селянин] загубив *люльку*, *чубук*, і *тютюн* з *гамана*" - тюркізми всі чотири іменники.

Розгляньмо ще й такий уривочок: "... в хаті душно, а я думаю: піду ж та зварю вечерю на городі коло криниці... Взяла *таган*, *казанок*, набрала трісок та хамла" (Н.-Л. 1, 420). Отже, переконуємося, що в побуті українських селян такі реалії, як *таган* та *казанок* вживаються сукупно – саме так були вони придатні тюркові-кочівнику в степу (не в оселі, де є піч!). Ще один приклад: Я. Кухаренко (Кухаренко 37), передаючи картину побуту кубанських козаків, ось як тлумачить термін *гайтан* – це "пояс із цвяхованим *гаманом*, ножем і *джермалами* у вівчарів".

Як бачимо, запозичувалися не просто означувані реалії, а певні моменти, акти життєдіяльності. Українські козаки запозичували не хаотичну мішанину військових чи й господарських термінів, а необхідні їм на той час тактику й стратегію тюркського війська, як і його спосіб життя – війни і миру, а відповідно й цілісну систему лексики, з якої не могло випасти жодне слово, інакше це спричинило б огріхи в колективній діяльності.

Етимологічні дослідження як обов'язкова й необхідна частина наукового осягнення історії національної мови – праця надмір важка й вимагає постійного удосконалення вже, здавалося б, успішно виконаної роботи. Іноді дослідник зупиняється розгублений, не знаючи, яке рішення доцільніше прийняти врешті-решт: трактувати уподобану лексему як запозичення чи навпаки, як питоме, в цьому разі, українське слово. Як приклад, можна навести слово *чапкий* "старанний, запопадливий, ревний, пильний, заповзятливий", "нечистий на руку"; також *чапко* "старанно"; "швидко, похапки". З одного боку цілком логічно поєднувати цю лексему

з *чіпкий* "хваткий" (ЕСУМ 6,331, див. *чіпати*; також *чапати* "плентатися" в колі слов'янськомовних утворень *цапати*, *хапати*. Можливо, сюди ж *чапак* "наглядач за косарями" (Гр. 4, 444), тобто особа, яка "чіпляється". З іншого боку – укр. *чапкий* можна пов'язувати з болг. чабуджак < тур. *çabusaq* "дуже швидко, миттєво"; також пор. болг. чапкън(ин) "розпусник, джигун" < тур. *çarqun* "тс" (Милев 851); с. чапкун "кінь, який уміє дрібно ступати" (СХРС 661); молд. чапкын "хитрий" (МРС 715); персь. چابک *çabok* "спритний, швидкий, меткий; старанно, хутко" (ПРС 454) < тюрк. *çabuq*, *çаруq* "швидкий" (Р III, 1931), тур. *çabuq* "тс"; також пор. *çarqun* "бистрий кінь"; "волоцюга, бабій" (ТРС 162; 169); тат. *çarqun* "гонєць, кінний посланєць" (ТатРС 631). Тюркські форми – похідні від дієслова < *çar-* – "бігти, квапитися, хапатися" (Ейубоглу 130); "шмагати, хльоскати (напр. коня); "плисти (ляпаючи рукою по воді" (ДТС 139); "гнати (коня); мчати, налетіти, наскочити", пор. тур. *çaba* "сумлінність, зусилля"; *çabala-* "бути старанним, пильним до роботи", *çabuq* "хутко" (ТРС 169), "швидко рухатися (в т. ч. на коні)", "грабувати, красти" (АзРС 4, 940). В разі, коли лінгвістичний матеріал не дозволяє зробити остаточний висновок, потрібно удатися до екстралінгвістичного чинника, пор. приклади, наведені у словнику Грінченка (Гр. 4,444): "*Се віл чапкий, беручкий, добре береться тягти; Кладе чапко гроші в кисетину; Побіжу лиш чапкєнько попереду; Чапкий на руку сей чоловік.*" Цитатний матеріал засвідчено на теренах Степової України та Кубані, а це дає певні підстави вважати слово *чапкий* тюркізмом, хоч у реченні "*Чапкий на руку сей чоловік*" слово *чапкий* можна сприймати не тільки як "скорий", але і як "хапкий", тобто такий, що любить щось підчепити.

Так само показовим прикладом "важкої" етимологізації є практика дослідження слова *кабза* та його варіантів: КАБЗА "гаманець, гроші", КАМЗА "злодійська здобич"; КАПСА "гаманець"; р. КАБЗА, КОБЗА "тс", п. *kabza* "калитка, капшук", ст.-п. *kapsa* "скриня", "торба, сумка мандрівника; футляр", *kapza* "тс"; ч. *kapsa* "кишеня", ст.-ч. "потайник, схованка; "місце зберігання реліквій; жіночий статевий орган", словц. *kapsa* "торба", *kabza* "повія, волоцюга"; в.-луж., н.-луж. *kapsa* "кишеня", "гаманець, капшук, футляр", болг. заст. КАБЗА "пістон", с.-х. КАПСА "домовина". В цьому разі доречно долучити й тур. *qabsaq* "корзина" (ТРС 492). < *qar-* "накривати, затуляти", отже однокореневе з *капшук*.

Може здатися, що три українські форми (*кабза*, *камза*, *капса*) – лише варіанти початкового **кабжа*, похідного від КАБІЖ "грабіж" < тюрк. *qaruş* "грабунок", яке в ЕСУМ II, 332 подається як неясне за походженням. Насправді – це запозичення з тюрк. *qaruş* "грабунок", можливо, з кримськотатарської мови, пор. д.-т. *qaruş* "пограбування, крадіжка", *qaruş* "хапати одне в одного" < *qar-* "хапати, захоплювати; поцупити" + аф. взаємного стану -*ş-* (ДТС 421); ст.-узб. *qabuş-* "хапати" (Фазилов II, 576); чаг. *qarış-* "хапати разом; хапати все огулом" (Р II,414); тур. *qaruş-* "вихоплювати одне в одного, хапатися за щось, накидатися на щось" (ТРС 510); тел., леб. *qabuş-* "хапати один одного, боротися", *qabyzu* "бійка"; крм. *qaruş* "бійка" (Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Казань, 1983. – 50).

Але цілком логічною може здатися й версія, згідно з якою три вище перелічені форми є варіантами слова *капша*, утятої форми з *капшук*, див. КАПШУК.

Неможливо не зважати й на те, що ЕСУМ II, 332; 376 пов'язує всі слов'янськомовні форми з лат. *carpa* "схованка, скриня (на книжки).

Ще дужче ускладнює роботу тюрколога залучення до цього гнізда лексем слів *кабзан* та *капцан*: КАБЗАН "вірменин"; КАПСАН "лайливе слово стосовно єврея"; п. *kabzan* (глузл.) "вірменин". ЕСУМ II, 332, посилаючись на словник Brückner-а 211, цілком правильно вважає слово *кабзан* похідним від *кабза* "гаманець". В добу Середньовіччя й пізніше вірмени та євреї брали активну участь у торговельних та фінансових операціях на теренах Малої Азії й Східної та Центральної Європи, отже в очах суспільства уявлялися передовсім як особи з гаманцями – свого чину "злочинним здобутком", як засвідчує укр. *камза*. Від цього слова походить і прізвище єврейського та російського співака Іосіфа Кобзона.

Висловлюючи версію про бодай котрусь залежність слова *кабза* та похідної від нього форми *кабзан*, необхідно з'ясувати питання походження слова *капцан* "голяк, бідар, зубожілий, занепалий"; б., р. *капцан* "голодранець"; п. *карсан*, заст. *карсон*, *карсон*, [kabzon, kapsan, kavcan] "зубожілий, голий, бідак, безпорадна людина; нероба; бевзь". ЕСУМ II, 380 дає правильне пояснення: це запозичення з мови ідиш: *карсєн* "жебрак, бідак", яке в ідиш успадковане з гебрайської: *qabšan* "жебрак, той, хто живе з милостини" < *qabaš* "збирати". ЕСУМ цілком закономірно порівнює генетично споріднені гебрайські та арабські лексеми, пор. ар. *qabz* قبض "прихопити, взяти, отримати", яке було запозичене в турецьку мову: *qabz* "тс", *qabz et-* "забрати, хапати, конфіскувати", також ар. *qabza* "жменя"; *qabz-i-mal* "перекупник" > тур. *qabza*; *qabzimal* "тс" (Девелліоглу 477; ТРС 492). Ще пор. груз. *qabzi* "грамота на володіння чимось", запозичене з ар. *qabz* قبض "отримати" (Чубінашвілі 494).

Отже, дослідник передовсім помічає як спільність структури слів *кабзан* та *капцан*, так і різне семантичне значення: заможність (наявність гаманця) – убогість (милостиня в жменю), хоч в основі семантики лежить поняття "гроші". Немає сумніву, що лексема *капцан* – витвір мовного середовища на теренах Польщі, зокрема й підпольської України, джерелом його є гебрайське *qabšan* "жебрак", про це свідчить і укр. *капишвий* "неохайний, брудний; у лахмітті" – щоправда ЕСУМ II, 380 пояснює його неправильно.

Що ж стосується терміна *кабзан* "вірменин", то він міг з'явитися в цьому ж середовищі, але внаслідок арабсько-турецького мовного впливу: вірменські та єврейські лихварі були найактивніші фінансові посередники в мережі турецько-польсько-української торгівлі. Слово *кабзан*, отже, – похідна форма від ар. *qabz* قبض "прихопити, взяти, отримати", яке було запозичене в турецьку мову: *qabz* "тс", *qabz et-* "забрати, хапати, конфіскувати", також ар. *qabza* "жменя"; *qabz-i-mal* "перекупник" > тур. *qabza*; *qabzimal* "тс" (Девелліоглу 477; ТРС 492). Питання зв'язку цих слів з лат. *carpa* – проблемне й вимагає скрупульознішого дослідження. Це саме можна сказати й стосовно можливого зв'язку слова *кабза* "гаманець" з українським тюркізмом *кабіж* "грабунок".

Цікавий приклад для автора майбутнього українського підручника з етимології для студентів-сходознавців – історія походження слова валах "кастрований баран або кінь", яке активно вживалося в документах XV-XVI ст: (1498) Шапиревич взяв у Андрееве стаде безвиньно три валахи. Булика 55; (1520) два кони: бахмат бур... другий валах. ЛМ; (1582) валах згинув сивий ябльковитый. АВАК XXXVI, 197.

ЕСУМ I, 323 пояснює походження цього слова таким чином: "запозичення з німецької мови; нвн. Wallach "тс" походить від Wallache "волох, румун" (кастровані коні надходили до Німеччини з Волощини, Угорщини і Русі). На користь цієї етимології свідчать б. валах, п. walach, слц., ч. valah "мерин". Але тюрколог має звернути увагу й на східномовну лексику: чув. vulaх "скот; скотина" (Єгоров 58), д.-т. ulaу "кінь для вершника: поштовий транспорт на перегонах між станціями; робоча скотина" (ДТС 608); тур. ulaq "кур'єр, гонець, вистовий" (ТРС 879) > рум. (молд.) *заст.* olak "поштовий кінь", "поштова карета", "гонець" (МРС 434); с.-х. улак "кур'єр, скороход" (СХРС 622); уйг. ulaq "робоча худоба, верхова або в'ючна скотина"; у словнику Вамбері, 226: ulaq "будь-яка тварина для верхової їзди", ulaqтаq "їздити, сідати на коня, мандрувати"; аз. ulag "домашня робоча скотина; віл", *заст.* "віслюк" (АзРС 4, 593) > лаксь. ulaх "домашня робоча скотина" (Джидалаєв 63), к.-б., кум ulaq, полов. ulaх "цапок" (К.-Б.Н. 17); груз. ulaqі "жеребець, віслюк, запліднювач" (КЕГЛ 6, 1501). Тюркський іменник ulaq – похідний від полісемантичного дієслова ula-, в цьому разі йдеться про значення "йти слідом", "дати можливість досягти", "переслідувати" (Севортян 1974, 588).

Як бачимо, семантика слов'янськомовних форм валах / valah та тюрк. ulaу за умови відсутності чіткої етимології, поданої в ЕСУМ, могла б стати підставою для версії про запозичення укр. *валах* з тюркських мов, звернімо увагу на чув. vulaх: чуваська мова – спадкоємиця болгарської. Але чітка етимологія укр. *валах*, подана в ЕСУМ, відкидає можливість пов'язувати слов'янськомовне валах / valah з тюркською лексемою.

Отже, свідчення історії, історичної географії дуже часто виступають поряд з фактами мови прямим та безпосереднім джерелом висновків про три найважливіші питання історії запозичення: *коли, звідки й куди*. У зв'язку з цим виникає потреба подавати коротку характеристику історичних передумов запозичення чужої лексики в мову-реципієнт.

Особливості українського історичного процесу були і є зумовлені безперервними інтенсивними взаєминами України не тільки із споконвічними сусідніми державами та народами, а й низкою етносів, котрі, пересуваючися зі Сходу на Захід або й навпаки, нерідко затримувалися біля меж нашої батьківщини надовго чи й назавсім. У першу чергу це стосується тюркських народів чи конгломератів племен (печеніги, чорні клобуки, половці, кипчаки Золотої Орди, ногайці українського степу, кримські татари), які упродовж X-XVIII ст. вступали з Україною у найрізноманітніші форми взаємин: війни, миру, економічних, господарських, торговельних та культурних впливів. Інтенсивність контактів тюрків з українцями іноді сягала такого рівня, що зумовлювала навіть значні демографічні зміни у складі населення, а отже, не могла не позначитися на певній переорієнтації традиційних форм господарювання, не кажучи вже про новачі у технології виробничих процесів. Наведу лиш один приклад спроби вчинити "переорієнтацію" у сфері матеріальної культури. Ще в сталінські часи в армії ледь не половина офіцерів, особливо лейтенантів (не кажемо вже про допоміжний склад, так званих "макаронників") були сини українських колгоспників – вважалося за щастя вирватися з колгоспного раю та навчатися у військовому училищі або служити в армії. Провівши відпустку у батьків, лейтенанти дуже часто поверталися

на службу в Середню Азію чи "во глибину сибирських руд", коротше, як казали в селі, "на Сєвер", з молодою дружиною, здебільшого сільською вчителькою, а іноді й просто гарненькою Галею. Десь за два-три роки молоде подружжя їхало до батьків у гості вже з онучам. Розчулені дід з бабою аж мліли: маленький Алік або Альоночка озивалися до них "парускі". Одного разу я, тоді ще школяр, чую, Галька каже: "Мама, знайте, на прімує укусної каші не сваріш, а от в руской печке – ну просто об'їденіє". Питаю: "А яка вона, ота руська печка?". Галька показує на нашу піч, а чому вона стала руською, пояснює, що так її називають там, де служить муж. Лише коли я став відомим тюркологом, зрозумів, яким чином наша піч для Гальки стала руской печкой. Після руїни Золотої Орди на службу до раніше підневільних монголам "руських" князів", котрі очолили були місцеві фінськомовні народи й племена (мордва, удмурти, марі, комі, пермяки), повалило ординське воїнство – цих тюрків одразу ж приписували до дворян чи навіть до княжого стану, особливо якщо той ординець був у своїй орді навіть задріпанним беком (беєм), тобто чимось близьким до русько-мордовського князя. Фактично вся панівна верхівка імперії впритул до лєнінсько-троцького перевороту носила тюркські прізвища: Аксаков, Аракчєєв, Ахматов, Ахмадулін, Балашов, Баскаков, Бахтин, Бибиков, Болдырев, Булатов, Булгаков, Бутурлін, Бухарин, Измайлов, Карамзін, Кутузов, Нарышкін, Огарєв, Рахманінов, Салтыков, Суворов, Татищєв, Тургєнев, Тютчєв, Ушаков, Чаадаєв, Шахматов, Шувалов, Юсупов – в самій тільки монографії "Русские фамилии тюркского происхождения" Н. Баскакова (Москва, 1979) їх аж 300. Дворянами ці ординські недобитки поставали, але ж такого рідного кочівницького способу існування, як і досить нової для них релігії – ісламу – відцуралися не одразу, про що свідчить ось цей факт. Підневільне цим новоспеченим дворянам мордовсько-удмуртсько-марійське населення на той час було вже християнізоване волею Києва. Ото ж новоспечені дворяни-мусульмани називали своїх фінськомовних кріпаків "крєстьянами", тобто християнами. Й тривалий час оті нові дворяни ще довго, накушавшись чаю, ночували в шатрах, біля вогнища *очага*. Пригадаймо таке любє серцям прихильників "Русского мира" "собраться у семейного очага". Фраза "зібратися біля родинного вогнища", яка може трапитися у творі котрогось українського журналіста, є лише неоковирна калька з отого "собраться у семейного очага" – українська родина сідала за стіл у хаті під іконами. А ось "друзья степей" ще довго не могли звикнути до "душных крєстьянских" осель з їхньою "руской печкой": серце тішив милий оку тюркський очаг в юрті чи дєсь у степу– і в цьому теж немає нічого поганого. Щоправда, нашим Галькам так і не поталанило впровадити в український словник оту "рускую печку". А ось слівце *укусний* ("такий укусний бориц!") Галька своїй матері таки нав'язала.

Активний мовний вплив з боку іншого етносу може викликати помітні зміни не лише у складі та співвідношенні лексико-семантичних груп, а й призвести до складної диференціації смислів між своїм, питомим і чужим. Ця проблема для мовної ситуації в Україні, як відомо, була болюча упродовж багатьох століть, не менш важливою лишається вона і в ХХІ столітті. І саме тому, що проблема мовних взаємин є не що інше, як сукупність соціальних, психологічних та лінгвістичних питань, центральне місце в ній посідає проблема двомовности та її наслідків для суспільства. Ці наслідки особливо вразливі при наявності етнічної двомовности, що

може призвести до такої глибокої інтерференції двох мов, коли наступним розвитком ситуації стає креолізація. Здається, одним з наслідків подібної ситуації є так званий "суржик" у мовній практиці певної частини населення України.

Соціолінгвістика ще не порушувала питання про викликані критичною демографічною ситуацією різкі зміни в господарюванні: раптовий відступ українського населення в добу комуністичної імперії від традиційної культури хліборобства у зв'язку з нагальною індустріалізацією, що позначилося на продуктивності праці, призвело до руйнації сільськогосподарського виробництва, спричинило зубожіння селянства й завдало непоправної шкоди духовному розвитку цілої нації. Якнайрельєфнішим відбитком усіх цих процесів є сьогоднішня мовна ситуація в Україні.

Отже, дослідження двомовності в синхронному плані – проблема цілком актуальна, бо з мовного процесу народу не можна вилучити той чи інший момент, не спотворивши цілісної картини розвитку національної мови. Серед завдань української історичної лексикології й діалектології особливе місце належить вивченню іншомовних запозичень у говорах та говірках історико-етнографічних регіонів, особливо професійно-виробничих термінів, зокрема й тюркського походження. Розвиток національної наукової термінології й номенклатури перебуває у прямій залежності від рівня дослідження запозиченої лексики. Навіть побіжний аналіз кількох томів "Етимологічного словника української мови" вказує значну частку тюркізмів у лексичній скарбниці нашої мови. Генетичний аналіз цієї лексичної скиби дає можливість розкрити не лише цінні мовні явища, а й спонукати до критичнішого погляду на історію української держави. Внаслідок такого дослідження має постати цілісніша картина українсько-тюркських взаємин у галузі політичних взаємин та виробничої діяльності.

Для добирання матеріалу автор використав словники української, інших слов'янських та, звісно ж, тюркських мов, пам'ятки писемности, праці мовознавців. Виконання цієї роботи ускладнювалося тим, що саме ті тюркські народи, доля котрих залежала від інтенсивності історичних процесів в Україні (печеніги, половці, чорноклобуцьке об'єднання, кипчаки Золотої Орди, ногайці українського степу), залишили мізерну кількість документів своїми мовами. Ото ж, висновки про їхній вклад у тюркську скибу українського словника можна робити на основі зіставлення запозичень з лексиною задокументованих тюркських мов, використовуючи, певна річ, екстралінгвістичний матеріал. Значно біднішу інформацію, ніж хотілося б, одержуємо, зіставляючи українські терміни з лексиною кримськотатарської мови. Лексичний матеріал її порівняно з інтенсивністю тих взаємин, які були ледь не вирішальні як для долі України XVI–XVIII ст., так і Кримського ханства, надзвичайно бідний. В неабиякій пригоді авторові стали ті кримськотатарські документи, котрі сучасна тюркологія може запропонувати дослідникові, та, на жаль, їх украй мало, і вони не завжди відповідають меті нашої роботи. Ото ж, авторові довелося користуватися лексиною чагатайських, казахських, татарських, турецьких, караїмських пам'яток писемности та лексикографічних робіт.

Такий спосіб зіставлення може зумовити спотворене уявлення про якісну характеристику тюрксько-українських мовних взаємин протягом X–XIX ст., а тому

вважаємо за потрібне застерегти від категоричних висновків про винятковість турецького мовного впливу на українську мову. Адже може скластися враження, буцім більшість, скажімо, українських іхтіонімів, засвідчених на теренах Чорноморщини, – турецького походження. Беручи до уваги історичний, географічний та етнографічний чинники, доводиться визнати, що значна частина таких термінів в українські говори повинна була перейти з кримськотатарської мови.

У зв'язку з цим у подібних розвідках потрібно диференційовано підходити до фактів тюркського мовного впливу на лексику українських говорів. Автор поділяє думку мовознавців, що потрібно розрізняти тюркські субстратні входження і тюркські запозичення. Під субстратними тюркськими входженнями ми розуміємо слова певного регіонального говору (діалекту), які є залишком мови того тюркського населення, що мешкало раніше на цих теренах та було асимільоване українцями. Скрупульозний аналіз тюркізмів нашого словника дозволяє визначити декотрі субстратні лексеми в тих чи інших регіонах України. Візьмімо для прикладу слово *чічка*, притаманне діалектам Гуцульщини. Ясна річ, що запозичувати цю лексему, коли в українській мові було загальноживане слово *квітка*, не було потреби: *чічка* – це одна з лексем, що лишилася в гуцульських говорах, очевидно, з мови того компактного поселення печенігів, що про нього згадують історики. Отже, основним показником, за допомогою якого тюркські елементи можуть бути розподілені на субстратні входження та запозичення, є географія слова. Субстратними входженнями в українську є більшість військових термінів у мові козацтва, лексика рибальства в регіонах Чорноморщини, чимала кількість термінів вівчарства з теренів степової України.

Цілком зрозумілі й причини запозичення назв одягу та взуття. Доба середньовіччя, коли в українську мову влилося чимало орієнталізмів, в цьому разі нічим не відрізнялася від сьогодення. Речі східного виробництва потрапляли в Україну двоюко: або через ринок "модних" товарів, або через запозичення у народу-сусіди технології виробництва зручного у користуванні одягу – разом з його назвою. Через ринок купці допроваджували як в Україну, так і в інші сусідні країни переважно дорогий чи й геть розкішний одяг, тканини, взуття: *кунтуші*, *каптани*, *доломани*, *байбараки*, *чекмені*, *китайку*, *мухояр*, *габу* тощо. Назви на означення такого краму засвідчуються в документах болгарської, польської, словацької, сербської, румунської, угорської, німецької – ба більше! – грузинської та інших мов Кавказу. Отже, назви таких речей запозичувалися з одного джерела одразу в кілька мов. Саме тому в наукових працях спостерігалася хибна тенденція пояснювати запозичення орієнталізмів в українську мову за посередництвом як не російської, то румунської, угорської чи ще котроїсь "*державної мови*". Чимало тюркських назв одягу, особливо верхнього, українці запозичили не через ошатність таких виробів, а виключно з практичної необхідности. Кліматичні умови степу, особливо узимку, значно відрізнялися від тих, які притаманні землям Центральної України. Населення історичної України упродовж XIV–XVIII століть доклало чимало зусиль, щоб як мирним, так і воєнним способами колонізувати землі, що їх в національному епосі називали Диким полем, Козацьким степом, а сьогодні кажемо Південна та Східна Україна. В ту добу там кочували тюркські племена, що залишилися після монгольської окупації: переважно кримські татари та ногайці. І

козаки, й хлібороби залюбки переймали від тюрків одяг, що захищав людину в негоду: *бурку, кирею, кобеняк, ярчак* (різновид коужа).

Особливої уваги заслуговує проблема мандрівних "культурних" слів, що їх іноді дуже важко відділити від ідеофонів/звукосимволізмів, а це ускладнює шлях пошуку етимона. Візьмімо [цитуємо] статтю з ЕСУМ III, 118: укр. *куб* "великий казан, бак для перегонки або кип'ятіння рідини; [видовбаний з дерева келих кубок], [*кубай*] "видовбаний з дерева келих, кубок", [*кубан*] "великий череп'яний горщик, щоб зберігати смалець, масло", [*кубашка*] "дерев'яна посудина на борошно чи призначена на пиття", [*кубир*] "велика посудина на мед" [*кубишка, кубошка, кубушка*] "випукла посудина, невелика дерев'яна посудина; глек, кухоль", *кубок*, [*кубка*] "дерев'яний посуд на бринзу", "посудина для вимірювання"; -б. *куб*, р. (з XIV ст.) *кубъкъ* "кубок", п. *kubek* "келих", словц. [*kub*] "піхви на брусок", н.-луж. *kubk* "келишок"; -**kubъ* "видовбана з дерева посудина"; – споріднене з гр. κοῦβος "посудина", κοῦβη "келих", дінд. kumbhah "горщик, глечик", ав. xumba- "горщик, заглиблення", що зводяться до іє. *koub(h)-|kub(h)- або *kumbh- "щось видовбане, видовбаний з дерева посуд"; вважається також (Абаев Етимологія 1984, 18) відеофоном, що виникав незалежно в різних мовах; реконструкція псл. *ковъ (Махек ESJCS 243), а також пов'язання з псл.*къвъль "чан" (Slawski JP 22, 140), з лат. супра "кубок" (Brückner 279; Mikl. EW 147), з двн. kuofa "діжка", нвн. Kufe "чан" (Преобр. I, 403), з тюрк. kub | kup "глечик", (Mikl. TEI 2, 112, Nachtr. 2,160; Matzenauer LF 9, 32) або з каз., тат. kübi "діжка" (Korsch AfSIPh 9, 517) непереконливі. – Шанский ЭСРЯ II 8,426; Фасмер II 394; Slawski III 295; Bern. I 636. [кінець цитати]. Укладачі цієї статті не побачили зв'язку наведених у ній слів з низкою лексем, поданих до (цитуємо ЕСУМ III, 141) укр. *куна* "різновид посудини, в якій зберігають лій": п. [kum] "жолоб, корито для тварин; корито для солоного м'яса"; – запозичення з середньоніжньонімецької мови, очевидно через польську; снн. kumm (> нн. Kumm(e) "чаша, миска; скриня; корито для коней, корів" споріднене з свн. Kumpf "миска, чашка, піховки на брусок", дангл. cumb "посудина, міра", англ. coomb "видолинок, яр", а також з брет. komb "невеличка улоговина", гр. κοῦβη "внутрішня частина вмістища, чашки, човна" – адже досить було помітити в обох статтях грецьку лексему κοῦβη. Так само укладачі ЕСУМ не поєднали матеріал двох, наведених вище, статей з лексикою, поданою до укр. *альков*, заст. *алькоба* (ЕСУМ I, 64), джерелом якого (за посередництвом інших мов) є ар. al-qubba(h) "льох, склеп; склепіння, невелике приміщення". Знову ж таки, в цьому великому лексичному гнізді, мабуть, потрібно було подати й укр. *кубара* "різновид корабля" та *кубарка* "дзига" й *кубах* "різновиди ямок та заглиблень" (ЕСУМ III, 118–119). Звичайно, до цього гнізда не належить укр. *кубара* "прилад для зняття бджіл з дерева" (див. КУБАРА). Як видно, в такому огромі лексичних одиниць, що їх сукупність варто розглядати з метою вирізнити етимон, можна "потонути".

Передовсім маємо зауважити, що з низки наведених українських словоформ у статті про укр. *куб* (ЕСУМ III, 118), потрібно виокремити *кубан* – адже то лише варіант тюркізма (див.) *куман*(ець), що його пов'язують з наведеним у статті дінд. Kumbhah, хоч Преображенський та Фасмер II, 395 помилково вважали його похідним від *куб*. Крім того, що стосується тюркологічної частини статті, потрібно зауважити й таке: укладачі ЕСУМ посилаються на тюркські лексеми

kub, kup "глек" та каз., тат. kübi "діжка", що їх наводили у працях понадстолітньої давности Міклошич та Корш – насправді ж йдеться про засвідчене у багатьох тюркських мовах (див. ДТС 328) слово kūr "великий глиняний вузькогорлий глек на воду, вино, молоко, олію", напр. кар. "різновид дуже великої (глиняної) ємності з водою, що її закопують у землю", уйг. "дуже великі на взірець бочки глиняні ємності, що їх знаходять на розритих руїнах", крм., тур. "глиняний глек чи горщик". Більшість тюркологів (на противагу Клосону 687) вважає тюрк. kūr запозиченням з персь. kub "кубок, чаша, піала" < ар. كوب. kub "чаша" (ЕСТМ 1997, 143); також персь. хум "великий глиняний глек, щоб зберігати вино" (Будагов І. 537) > узб. хум "тс" (УЗРС 524). Ще ширше коло мовних зіставлень, як це взагалі притаманне його науковій практиці, наводив Менгес 1954а, 749, ще див. Ресенен 309.

Таким чином, версія ЕСУМ про те, що псл. *kubъ – індоєвропеїзм – не викликає заперечень, але термін засвідчується не в усіх слов'янських мовах, здебільшого в українській (в польській, російській та й інших – спорадично), та й у європейських мовах інвентар його лексичних паралелей досить бідний. Наважуся сказати, що воно не тільки не всеслов'янське, а навіть і не праслов'янське, очевидно, це київськоруський термін. Зважмо: семантика укр. куб ідентична значенням слова kūr, широко вживаного саме в тюркських мовах. Здається, це швидше "культурне" слово, ніж ідеофон, і запозичити цей "індоєвропеїзм" слов'яни могли й за посередництвом тюркської мови, в яку воно мало можливість потрапити з будь-якої розвиненої мови Сходу: перської, арабської, гінді тощо. Усталилася була думка, що при визначенні шляху запозичення "культурної" лексики передусім потрібно повертати голову на Захід – варто, отже, частіше згадувати лист української князівни й королеви Франції Анни до свого батька. Зі Сходу, зокрема за посередництвом болгарської мови, до слов'ян прийшла ціла низка "культурних" слів: *булава, гард, книга* (див.), яке від киян перейняли чехи (ч. kniha), *клубук, ковер, корогва, кумир, табір* тощо.

Завдання пояснити походження тюркізмів українського словника та історію їхньої адаптації – робота іноді понадважка, про що свідчать численні позначки "неясне" в ЕСУМ та й у будь-котрому етимологічному словнику. Неодноразово досвід роботи в царині етимології, а вряди-годи й інтуїція, підказують, що в полі зору дослідника є справді-бо орієнталізм, але віднайти внутрішню форму лексеми фактично неможливо. Адже, аби досягти якогось результату, доводиться брати до уваги не котресь окреме слово, а цілу низку слів, структура яких засвідчує бігме ж тривалий процес адаптації чужомовного запозичення, матеріалом котрого іноді буває група слів з різною внутрішньою формою й так само різного "етнічного" походження. Візьмімо вибрані з ЕСУМ та СУМ, такі слова: *байда* "гультяй, ледар", "незграбна жінка", *байдала* "ледар", *байтала* "бамбула, бовдур", *бала* "бовдур, тухтій", *балагура* "натовп, юрба", *баламут* "спокусник, дурисвіт", *баланда* "незграбна людина", *балай-галай/галай-балай* "непродумано", *бамбула* "вайло", *бамбура* "велика, груба річ", *гайда* "гульвіса, нероба", *гайдабура* "бешкетник, розбійник", *гайта* "розпусна дівка", *гала* "гайда", *галабурда* "бешкетник", *галасас* "дармоїд", *галасвіта* "казна куди", *хамайда* "волоцюга", *галган* "гультяй, нероба", *гандевери*, пор. п. (? з укр.) hajdewery "різновид шароварів", *халабайдати*

"змішувати" – і це ще далеко не всі слова, які можна було б приєднати до щойно наведених.

Поза сумнівом, всі наведені слова мають однакову прикметну ознаку: негативну характеристику суб'єкта чи явища. Друга прикметна ознака: в структурі таких слів помічаємо один і той самий домінуючий, здається, підсилювальний, компонент *ба(ла)* або *гала*, питання походження обох тут оминаємо, так само утримаємося й від безперечних висновків стосовно етимології більшості наведених лексем. А проте, якщо виокремимо слова з компонентом *га-/ гай-/ гайда-/ гала-*, то маємо сказати: всі вони або похідні від слова *гайда*, або з'явилися внаслідок контамінації *гайда* та *бала*, свідченням чого є *балай-галай / галай-балай* або *халабайдати*. Здається, цікавий результат може одержати дослідник, котрий розгляне принагідно до цієї групи слів ще й лексеми з початковими компонентами *хала-* (варіант *гала-*) та *кала-халабайдати*, *халабуда* (*хала* + *буда* = "збудоване абияк"), *халабузда*, *халавкати*, *халамаїдол*, *халамидник*, *халандрусь*, *халасати*, *халастра*; *калабай*, *калабайка*, *калабаня*, *калбатина*, *калабуриці*, *калаверці*, *калагви*, *калагузити*, *калакалуша*, *каламанка*, *каламаша*, *каламашка*, *каламутка*, *калапішник*, *калапутати* та інші, стосовно яких в ЕСУМ здебільшого подається тлумачення "неясне".

Стосовно походження слова *гайда*, сумніву немає – це чистої води тюркізм, див. ГАЙДА. Похідне від *гайда* – слово *гайдабура* (див.), структура, що виникла на українському мовному ґрунті внаслідок поєднання двох тюркських слів. А слово *галабузда* (див.) – це лише пізніший варіант лексеми *гайдабура*, але сформований за допомогою такого полюблюваного в мовній практиці українців компонента *бала-*. Лексема *байда* (див.), як і *гайда*, – також тюркізм з прозорою внутрішньою формою, а ціла низка таких слів, як: *байдала* "ледар", *байтала* "бамбула, бовдур", *бала* "бовдур, тюхтій", *баланда* "незграбна людина" – лише пізніші форми, утворені шляхом уподібнення до *байда* або змішування його з "популярними" у народі структурними компонентами, які надають словам прикмет негативної характеристики, наприклад: *балагура* "натовп, юрба", *бамбула* "вайло", *бамбура* "велика, груба річ". Показове у цьому плані слово *гандевери* "шаровари з тонкого сукна" та його польськомовний варіант *hajdewery* "широкі штани з буфами", яке ЕСУМ I, 467 вважає "неясним". Поза сумнівом, маємо справу з лексемою *шаровари*, два перші склади якого козаки (бо хто ж іще?) замінили на таке любе їхньому серцю *гайда*.

Отже, основний план нашого розгляду – історико-етимологічний, а монографія є закономірним продовженням попередніх праць синтезувального характеру з історичної лексики української й тюркських мов. Все сказане вище визначає коло завдань та склад цього дослідження.

РОЗДІЛ 2. Соціально-історична ситуація в Україні X–XVIII століть та українсько-тюркські мовні взаємини

Відомий дослідник українсько-тюркських взаємин П. Голубовський (1884, 1) писав: "Якщо сильний культурний вплив віддаден поширювався на слов'ян-русів з боку греків, то не менш важливе значення мали для Русі давні зносини зі Сходом, з болгарами й хозарами, а через них і з країнами Передньої й Середньої Азії". Можемо сміливо додати, що й наша батьківщина, Русь-Україна, в історії тюрків грала не меншу роль.

Потрібно зауважити, що для лінгвіста, який досліджує тюркські лексичні запозичення в інші мови, зокрема й українську, важлива саме мовна спадщина народів, що їх відносять до тюркської сім'ї, хоч антропологічно ці етноси можуть бути відчутно різні. Не секрет, що тюрки лишили своє ім'я у спадок багатьом народам, котрі, далєбі ж, не є їхніми нащадками. Дослідники, наприклад, помітили, що українська назва *половці* (< половий "світло-жовтий колір"), свідчить про "русявість" того народу. Можливо, половці й справді були продукт тривалої мішанини різних етносів, але чимала кількість половецьких антропонімів, як і інших лексичних елементів, засвідчених в українських літописах княжої доби, говорить про їхню суто тюркську природу. Для дослідника-орієнталіста такий чинник дуже важливий.

Найдавніші народи, котрі могли залишити у мові населення історичної України певні тюркські лексичні елементи, були *гуни* та *авари*. В середині IV ст. на народи Східної Європи посунула навала гунів, народу переважно тюркськомовного (Doerfer G. Zur Sprache der Hunnen. – САЖ. – Vol. 17. – №1. – 1973. – 32). Державне об'єднання гунів склалося наприкінці III ст. до Р.Х. поблизу кордонів Китаю, хоч ще у 882 р. до Р.Х. у китайській поезії змальовується вторгнення гунів (гунну) до Китаю. Ба більше, перші згадки про цей тюркськомовний етнос взагалі належать аж до XVIII ст. до Р.Х. Наприкінці II ст. гуни підкорили у Волзько-Уральському межиріччі місцеві племена угрів та включили їх до свого об'єднання, у IV ст. вони здолали аланів й, перейшовши Дон, вдерлися у Північну Чорноморщину, а далі їхньою метою стали межі Римської імперії. На шляху до Європи гуни підкорили *хозарів*, народ теж тюркськомовний, відомий в історії ще з II ст. запеклою боротьбою з Персією. Аттіла поставив на чолі хозарського племінного об'єднання свого сина, а сам, захопивши прикаспійські й донські степи й, перебивши та частково асимілювавши тамтешніх аланів, у IV ст. спустошив Північну Чорноморщину й увірвався в Центральну Європу. Там, на теренах Дакії (сучасна Румунія) та Паннонії (сьогодні Північна Сербія, західна Угорщина й Східна Австрія) Аттіла й створив гунську протодержаву. Після смерті Аттіли (453 р.) його імперія розпалася, а звільнені племена й народи, що кочували у східноєвропейських степах – акацири, савіри (саме від них назва славнозвісної української Савур-могили), сарагури, утигури, кутригури, авари, болгары, хозари – увійшли пізніше до складу Західнотюркського каганату.

У V ст. з Центральної Азії у Європу почали просуватися ще одні кочові, теж переважно тюркськомовні племена – **авари**. У середині VI ст. вони сплюндрували Північне Причорномор'я, Подунав'я й Балкани та створили знову ж таки в Паннонії

Аварський каганат на чолі з каганом Баяном. "Повість временних літ" зберегла переказ про поневолення аварами племінного союзу дулібів. Але й самих аварів остаточно винищив у VIII ст. Карл Великий. "Повість временних літ" засвідчила цей факт відомим висловом "погибоша аки обре". Брак пам'яток писемности цих кочових народів унеможливує висувати навіть гіпотетичні гадки щодо запозичень з гунської чи аварської мов. Певну вірогідність має твердження, що з титулом *каган* слов'ян уперше познайомили авари. В кожному разі цей титул засвідчений вже в грецьких та латинських пам'ятках писемности VI–VII ст. (Доерфер III, 167).

У світовій історії як народ тюрки стали відомі на межі 500–545-го років, їхня прабатьківщина – передгір'я Алтаю, заселені спорідненими з гунами племенами, котрі розмовляли тюркською мовою, хоч керівна верхівка цього об'єднання племен (бойова дружина хана Ашини, що її китайці називали словом Ту-кю < тюрк-ют), була монгольського походження. Попервах тюрки (тюркюти) були васалами могутньої на той час держави Жужань – постачали жужаньцям вироби із заліза. Але у вирішальних битвах 552–554 років тюркюти розгромили жужанів і створили на їхній території, зокрема й Монголії, Тюркський каганат з центром на річці Орхон (нині територія Монголії). Пам'ятки писемности (епітафії), викарбувані на кам'яних плитах, що їх віднайшов в ареалі річки Орхон засланий до Сибіру після горезвісної Полтавської битви шведський офіцер Страленберг, частково відтворюють історію орхонських тюрків, великої конфедерації різних племен, що стала господарем всієї східної половини Великого степу – князівство перетворилося на імперію, яка змусила платити данину навіть північнокитайській державі. 580 рік став апогеєм тюркської могутності на Сході. Отож тюркюти рушили ще й на Захід і в 555 р. підкорили терени сучасного центрального Казахстану, а також Семиріччя й Хорезму. У 558 р. тюркюти розбили на берегах Аральського моря сармато-аланські та угорські племена й перейшли Волгу, підкоривши приуральські степи. Нова імперія, що опанувала весь азійський степ, мала переінакшити стратегічні плани не тільки Китаю, а й Ірану та Візантії, а це вплинуло й на недалеке майбутнє Руси-України.

Між 570 та 576 рр. тюркюти захопили Північний Кавказ і зімкнулися з теренами Візантійської імперії, заволодівши Боспором (проте у 558 р. Візантія його повернула) та спробували взяти до своїх рук Крим. За десять років (550–560) тюркюти підкорили також всі кочові племена від Жовтого моря до Волги й стали господарями половини світу. Всі ці племінні об'єднання брали участь як найманці чи союзники у безперервних війнах двох величезних імперій: Ірану й Візантії. Це саме робили вони, підпавши під волю Західнотюркського каганату. Успіх керманів цього каганату полягав у тому, що вони створили таку систему управління та військо, які переважали стандартний кочівницький рівень. Основна характерна ознака соціальної структури каганату – поєднання військового й племінного ладу: війна стає для тюркютів промислом, що й призвело врешті до політичної й соціальної кризи у давньотюркському суспільстві. Завойовницькі війни надмір збагатили родову аристократію, яка, бажаючи незалежності, спричинювала міжплемінні чвари. Добре попрацювали й дипломати та політики китайської імперії Сунь – остаточно величезна держава розпалася на дві частини (582–603): західнотюркський та східнотюркський каганати. Ханом останнього

китайці визнали свого маріонеткового ставленика, а невдовзі й зовсім підкорили східний каганат, який на півстоліття (630–682) втратив був статус незалежної держави. Ще раз у 740–745 рр. орхонських тюрків розгромили уйгури, теж тюркськомовний етнос, і на місці Східного тюркського каганату виник Уйгурський каганат, що розвивався до 840 року.

Прикметною ознакою Західного каганату було те, що тюркюти в океані підкорених племен і народів складали абсолютну меншість, але ці завойовники на певний час створили у новій системі бажану стабільність і усвідомлення тюркської єдності. Інтереси ханської дружини з її зовнішньополітичним завданням – опанувати великий караванний, зокрема й Шовковий, шлях – збіглися з прагненнями мешканців міст південних теренів, передусім купців Согдіани, збагатитися на міжнародній торгівлі. Отже, у 20-х роках VII ст. степи Південно-Східної Європи перебували під владою тюркютів. Важливе значення мало й те, що в той час два тюркськомовні народи населяли Передкавказзя – на правому березі Кубані аж до Дону жили *булгари*, а в низинах Терека й Волги панували *хозари*, які все ще прихильно ставилися до тюркютської династії Ашина. Хозари почали розвивати свою могутність одразу після занепаду гунської імперії, власне вони стали головною опорою каганату в Прикаспійських степах.

Взагалі перші згадки про хозарів відносяться до V ст., коли вони були відомі під найменням *акацирів*, що мешкали у степах Північного Кавказу. Візантійські історики батьківщиною хозарів називали країну Барсалия у степах Північного Дагестану. У 448 р. акацирів підкорив Аттила та доручив своєму синові Еллану володіти ними. Хозари, як і булгари, мабуть, склалися внаслідок мовної асиміляції тюрками-гунами місцевого сарматського населення Східної Європи. Грецькі й перські історики вживали назви *тюрк* і *хозар* як рівноцінні.

Неабияку роль у Західному каганаті грала й давня країна *сабірів*, яка вже тоді мала назву Сибір. Склалася на перший погляд дещо дивна ситуація: Західнотюркський каганат увійшов у коаліцію з Китаєм та Візантійською імперією, адже всіх трьох цікавив розвиток караванної торгівлі, до того ж у Візантії, європейські провінції якої наводнили авари, були давні рахунки з Іраном. Східнотюркський каганат став на боці Ірану й кочівників-грабіжників тюркськомовного Аварського каганату. Отже, пахло світовою війною, яку перси почали у 626 р. наступом на Константинополь. Тюркохозарам, які в VII ст. включили у склад каганату більшу частину (крім південної) Дагестану, необхідно було порушити проперську орієнтацію на Закавказзі. У 627 р. завдяки воєнному союзу Візантії й хозарів проти Ірану хозари зруйнували збудований персами Дербент, захопили багату провінцію персів Агванію (Кавказьку Албанію – сьогодні територія Азербайджану), а також тимчасово підкорили Тбілісі та Вірменію, де з'єдналися з візантійською армією імператора Іраклія. У 629 р. війна закінчилася повною поразкою Ірану, й хозари, засівши у передгір'ях Кавказу, постійно чинили навали на північну частину Азербайджану – Албанію (Аран), тоді як південь Азербайджану лишався у складі перської імперії Сасанідів.

Але на світову арену все потужніше виходила нова сила – *араби*, які, підкоривши Хорасан, вже звернули увагу на терени Середньої Азії. До остаточного занепаду призвели Західнотюркський каганат чвари племінних угруповань. На

руїнах імперії постали нові держави, які склалися власне ще в надрах каганату. Передовсім це стосується хозарів та болгар.

Хозари, яких із Закавказзя витіснили араби, створюють у прикаспійському степу Північного Передкавказзя самостійний Хозарський каганат на чолі з нащадком тюркютської династії Ашина і відколюються від Західнотюркського каганату. Хозари вважали себе прямими нащадками цього каганату, через що називали свого володаря каганом. Столицею хозарської держави став Семендер, а з середини VIII ст. – Ітіль.

Активнішими стають дії *булгар*, які жили на правому березі Кубані аж до Дону й охороняли західні кордони Тюркського каганату від аварів. В цей час вже почалася й повільна руйнація Аварського каганату, наприкінці VIII ст. аварів остаточно винищив Карл Великий. Ото ж у болгарів з'явилася можливість порахуватися з хозарами, яких візантійські автори набагато частіше називали савірами, "гуннським племенем". Нарешті булгарський вождь Кубрат, використавши свій територіальний відрив від центру Західнотюркського каганату, позбавився тюркютів та хозар, а в 635 р., завдавши поразки аварам, посів степову територію між Доном та Дніпром, а також частину Криму й заснував Велику Болгарію з центром у місті Фанагорія. Після смерті хана Кубрата його держава розпалася і стала легкою здобиччю хозарів, яких крім території цікавило ще й населення – самі булгари. Намагаючись не відпустити з-під своєї влади Аспарухових булгар, хозари захопили їхні колишні території: приазовські степи, Північну Чорноморщину та частину степового Криму. Очевидно, молода Хозарська держава стала б дуже потужною імперією, якби назустріч їй загарбницьким походам не рушили араби. Пригадаймо, що хозари вже захопили були частину території Агванії (Кавказької Албанії), Азербайджану й Вірменії, але війна арабів проти хозарів, що тривала близько двох десятиліть, змусила хозарів зосередитися у Передкавказзі. На початок VIII ст. Хозарський каганат опинився у центрі політичних інтриг Візантії, внаслідок чого його територія тепер складалася із степів та передгір'я сучасного Дагестану й Кубані та більшої частини Криму з приморськими містами. Під протекторатом хозарів перебувала й Кримська Готія. Отож, декотрі племена болгарів змушені були податися до своїх родичів у Середнє Поволжя, з ними помандрували й алани та частина хозарів – там всі вони утворили свою державу, що ми її називаємо Волзька Болгарія. Ще частину булгарських племен з держави Кубрата очолив хан Аспарух, який, остерегаючись зазіхань Хозарського каганату, зайняв певну територію на Балканах, де у 679-680 рр. заснував Дунайську Болгарію (див. Халимоненко Г. Аспарух, Кубрат та інші// Сестра моя, Софія... – Бібліотека газети "День". – Київ, 2016. 58–82; також: Халимоненко Г. Котрою ж мовою розмовляв та писав князь Володимир? // Літ. Україна, № 29. – 27 липня 2017).

Рано чи пізно хозари мали зіткнутися й з населенням Руси-України, яку вони й підкорили в добу вищої могуті свого каганату (VIII ст.). Перші згадки про взаємини українського населення з тюрками відносяться до X ст. У "Повісті временних літ" тюрки (булгари, торки та хозари) згадуються з 985 року: "Рушив Володимир на Болгар з Добринею, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом привів на конях, і так переміг болгар". Як видно, племена торків на той час певним чином корилися Києву. Про хозарів літопис згадує в контексті оповіді про навернення князя Володимира до християнської віри: "Коли почули це жиди хозарські, прийшли

вони, кажучи: "Чували ми, що приходили болгари й християни, навчаючи тебе кожен віри своєї". На кінець X – початок XI ст. засвідчуються й перші значні оселі тюркських племен в Україні.

Економічною базою каганату було розвинене хліборобсько-скотарське господарство, ремесла, торгівля, в якій експорт і імпорт грали майже однакову роль, а також данина, що її хозари брали з караванів та сусідніх народів. До Візантії хозари вивозили дуже багато риби, а також надзвичайно цінну на той час сировину – риб'ячий клей. Через землі каганату – широкі степи Донщини – проходили торгові шляхи, що єднали країни Сходу з Візантією. Давньоукраїнський літопис "Повість временних літ" повідомляє: "Хозари брали данину з полян, і з сіверян, і з в'ятичів, брали по срібній монеті та білці з диму" (Повість врем'яних літ. – К., 1989. – 28). Щоправда, поляни швидко звільнилися від цього податку, бо замість традиційної данини послали каганові меча, й хозари відступилися. В IX ст. в каганаті починаються внутрішні чвари. Іудейство, прийняте в каганаті як державна релігія на початку IX ст., не об'єднало, а навпаки, роз'єднало суспільство. Власне іудеями стали лише каган та столична аристократія. Щоправда, до каганату прибула гнана з багатьох, особливо мусульманських, країн велика кількість юдейського населення, але це викликало ще більше роздратування з боку прихильників старої віри тюрків у бога Тенгрі, не кажемо вже про реакцію мусульманської та християнської частини Хозарії. Почалася війна феодалів проти кагана. Крим відколовся від каганату, і його приєднала Візантія, а в цей час теренами Хозарії просувалися кочівницькі орди угорців, на яких тиснули печеніги. Перепочинок угри знайшли на землях між Дніпром та Серетом, цю територію так і назвали Ателькузу "Межиріч". Сюди ж перейшли й три хозарські роди – кабари, які повстали були проти кагана. Очевидно, каганат не контролював ладу в країні. Давні історики зазначають, що у 880 р. якісь незалежні ватаги русичів пограбували прибережні території Каспію, те саме повторилося у 909 р. А хозарський каган мав вже нову халепу: почалася навала печенігів, які до того кочували між Волгою й Уралом. Хозари, не маючи сили змагатися з ними, уклали угоду з іще одним тюркськомовним народом, *гузами (торками)*, які кочували у приуральських степах, але їх звідтіля витіснили половці. Гузи перемогли печенігів, і ті кинулися в Ателькузу, де піддали угорців страшному нищенню, через що залишки угорської орди перебравися на місце свого сучасного оселення. Але *гузи/торки* із союзників стають ворогами хозарів, і каганат протягом X ст. веде з ними боротьбу. На середину X ст. колись досить сильний Хозарський каганат став маленьким паразитичним ханством, економічне життя якого зосередилося на торговому капіталі. Заважаючи сусіднім країнам торгувати зі Сходом, Хозарія гальмувала розвиток економіки сусідів. Кочові народи лише завдали хозарам потужних ударів, розгромив же їх у 965 р. київський князь Святослав. Хозарія втрачає володіння на берегах Азовського й Чорного морів. Князь Володимир утворює в Тмутаракані князівство, а у 1016 р. його син Мстислав остаточно добиває хозарів, і вони як етнос зникають зі сторінок історії. Що стосується Тмутаракані, то тут з 1074 по 1094 рр. (за винятком 1080–1082 рр.) княжив родоначальник династії Ольговичів Олег Святославович. Коли ж він полишив Тмутаракань заради своєї вітчизни, Чернігова, то вістей стосовно Тмутаракані в українських літописах після 1094 р. вже немає. В Тмутаракані

засвідчуються різні етноси: греки-торгівці, слов'яни, що селилися тут віддавна, за ними на Таманський півострів надійшли й готи тетраксити (III ст.), а потім і гуни. Коли ж всі південні терени попали під владу хозарів, то хозари селилися і в Тмутаракані. Дуже можливо, що назву міста *Тмутуракань* (на місті античної Фанагорії), пор. давньоукр. *Тьмutorокань* "назва міста й князівства" (напис на Тмutorоканському камені 1068 р.), запровадили саме хозари – визнаним вважається тюркське або монгольсько-тюркське походження топоніма (Ф IV, 65; Menges K. H. Тьмоуторокань. – Zeitschrift für slavische Philologie. – XXIX:I (1960). – 128–133; Абаев Ш, 276; Добродомов И. – Русская речь. – №5. – 1973; Мурзаев. Очерки топонимии. – М., 1974, 164; Буниятв З.М. Избр. соч. в трех томах. – Т.І. – Баку, 1999. – 77). Та переважали тут слов'яни, адже їхні оселі розташовувалися на великій території по Дону. Справді, мав рацію Максимович, який шукав початки Запоріжжя в Тмутаракані. Наявність острівного міста, форпосту руського племені, уявляється ще вірогіднішим з розгляду історичної кар'єри Тмутаракані, що викликало у такого чутливого історика, як акад. Грушевський, порівняння її із Запорозькою Січчю.

Чи мали хозари якийсь культурний вплив на Русь-Україну? Очевидно, мали. Зважмо хоча б на те, що Русь дає київським князям титул *каган*, який носили володарі Хозарії, успадкувавши його ще від династії Західнотюркського каганату. Каганом називали самого Володимира святого. Варто нагадати також, що Хозарія перебувала у тісних стосунках з Хорезмом, який двічі підкорював хозарів. Навіть гвардія хозарського кагана складалася з хорезмійців. Коли говоримо про вплив на хозарів з боку південних етносів, маємо пам'ятати й те, що хорезмійців замінили араби, в стратегічні й політичні плани яких входило наукове пізнання північних країн. З X ст. сюди вирушають араби-географи, завдяки їхнім працям ми сьогодні краще розуміємо історію цього регіону. На теренах України, особливо на Слобожанщині, лишилися географічні назви, пов'язані з етнонімом хозар: Хозарське городище та урочище Хозарівське, а також хутір Заказарівка – всі неподалік міста Валки. Біля Лебедина був хутір Коцарів, мешканці якого, очевидно, назвали одну з вулиць Харкова Коцарівською. Мабуть, саме з цих теренів в X ст. хозари розпочали активний наступ на сіверян з метою підкорити їх. Князь Святослав поклав край хозарській експансії. У 968 р. він перебрався через Десну й Оку у Волгу, мав сутички з болгарами й розгромив хозарське військо, оволодівши опорним пунктом цієї частини хозарів – Саркелом (Біловежою). В цьому торговому місті ще наприкінці IX ст. оселилися були печенізькі найманці, які утворили кочівницький гарнізон фортеці, куди постійно вливалися, шукаючи в Саркелі захисту, вихідці зі споріднених з печенігами *огузьких / гузьких* орд. Цей печенізько-огузький гарнізон функціонував вже й після того, як Святослав захопив Саркел та перетворив його на свій степовий форпост Біла Вежа і де залишив бойову дружину русичів, очільник якої замість хозарського правителя тримав у руках адміністративну владу. Так сформувалося поблизу Саркела / Білої Вежі нове політичне утворення: печенізько-огузька орда, що її разом з тим хозарським населенням, яке ще лишилося й далі мешкати на цих землях, половці примусили перекочувати у межі сьогоднішньої Чернігівщини. Неподалік річки Остер ця група тюркськомовного населення заклала місто Біловежа. Пізніше біля його руїн було

село Козари. З Іпатського та Густинського літописів відомо, що залишки цього тюркськомовного народу мали й іншу назву: "Прийшли Біловежці в Русь". Цей приклад чудово ілюструє факт поступової інтеграції тюрків, зокрема й *огузів / гузів / узів*, що їх давньоукраїнські літописи називають *торками*, в суспільство Київської Русі. Важливо згадати, що ця компактна група змішаного населення – адже недарма літописи називають хозарів ще й болгарами – була першою хвилею тюрків, котрі свідомо стали на службу до українських князів.

Отже, проблема "хозарської Русі" – це не тільки традиція походів київських князів на каспійський берег та наявність українських бродників, галицьких вихідців у Хозарії, а отже, поширення там українськомовної традиції, а й перебування загонів "козар и касогов" на службі в українських князів: "В літо 1023. Пішов Мстислав на Ярослава з хозарами й касогами"(ЛР, 85). Про присутність у Хозарії вихідців із західноукраїнських земель повідомляв Ал-Ідрісі, коли писав про людей з країни, назву якої за традицією транскрибують як Дж-сулія, хоч її можна читати і як Г-сулія (тобто Гуцулія) – (арабська літера *ج* – лише один із способів передачі звука г-. (Восточные источники. – М., 1964. – 45). Ал-Ідрісі писав у пору піднесення галицького князя Ярослава Осмомисла (1152–1187), але арабський історик, очевидно, мав на увазі не стільки воїнів галицького князя, скільки "бродників" з районів, за які змагалися Галичина та Угорщина.

Отже, практика тривалих маргінальних контактів населення Київської держави з болгарами й хозарами не викликає жодних заперечень. Втративши володіння біля Азовського й Чорного морів після розгрому каганату військом Святослава (966), хозари не покинули повністю цієї території. Просто інтенсивнішою стала міграція населення на цих теренах та пожвавилася торгівля – можна говорити про факти групового білінгвізму: тюркськомовне населення знайомилося з говорами українців, і навпаки. Окремо треба сказати про такий різновид білінгвізму, що його варто назвати професійним. Маємо на увазі прошарок населення, який здійснював торговельні стосунки, часто володіючи кількома мовами. Такі колективи, як стверджують деякі сходознавці, були елітою, інтелектом держави (Пріцак О. Походження Русі. – Хроніка. – Вип.1. – 1992.; Вип. 2. – 1992. – 12-33). Всі арабські, перські й тюркські терміни на позначення предметів торгівлі переходили в українську мову через болгарську. Саме цим шляхом запозичені в давньоукраїнську мову терміни *бісер, жемчуг, шабля* (Добродомов 1969, 112).

У приазовських степах, Північній Чорноморщині та в більшій частині Криму – території федеративного союзу племен, очолюваного хозарами -, населення досягло чималих успіхів у техніці риболовлі, а також у садівництві й городництві. Візантійські документи повідомляють, що з Хозарії купці вивозили рибу, шкури й інші товари. Арабські автори писали, що хозари добувають та продають у всі країни світу надзвичайно цінну на той час сировину – риб'ячий клей. Проведімо паралель: одним з різновидів риболовних промислів у запорожців також було виробництво риб'ячого клею. Нагадаймо, що чимала кількість болгарів та хозарів під тиском арабів полишили землі Північного Кавказу, де вони досягли були значних успіхів у зрошуваному хліборобстві, й оселилася у приазовських степах. Немає сумніву, що саме тут ці тюркські етнічні колективи, змішані з аланами й вихідцями з історичної України, культивують рибальські промисли. В окремих регіонах цієї

території продовжували мешкати значні оселі українського населення. В кожному разі улчі й тиверці займали землі від пониззя Дніпра у міжріччі Дністра й Дунаю й населяли береги Чорного моря. Отже, формувалися перші значні осередки політичного й економічного симбіозу хліборобського населення з недавніми кочівниками. Як відомо, це осіле населення продовжувало господарювати у басейні Дніпра, Бугу й Дністра до появи печенігів. Таким чином, етнолінгвістичні процеси цього ареалу характеризуються перманентними мовними контактами, що забезпечували тривалі, систематичні, інтенсивні зв'язки між мовами й діалектами українськомовних та тюркськомовних етнічних груп. Звичайно, ведучи мову про болгарів чи хозарів, доцільно все ж таки відрізнити болгарів та хозарів лише за назвою, тобто, населення, яке примкнуло до культури, приписуваної болгарам і хозарам, і болгарів та хозарів як етносів у прямому значенні.

Але на місце недружніх Києву хозарів вже квапився новий ворог: у східноєвропейських степах формується ще один кочівницький союз, звичайно ж, теж різномовний і з населенням не одного антропологічного типу; очолили його вихідці із давно занепаłego політичного об'єднання Кангюй, самоназва ж цього племені – *кангар* / *кенгер*, відома в орхонських написах як *kängäräs* (ДТС 298). Пізніше цю самоназву замінив етнонім **печеніг**, пов'язаний з тюркським словом *beçänäk* (беченек / печенек "родич (своjak чи дiвер) з головного племені (роду)", етн. "печеніги" (ДТС 90). Владна верхівка у печенігів, можливо, була іранського походження, хоч основний масив союзу складали тюркськомовні орди з певною кількістю представників угромовного населення. Формування печенізького союзу як етносу й політичного об'єднання відбулося у заволзьких степах між Аральським морем та середньою течією річки Сир-Дар'я, де печеніги були затиснуті сильнішими сусідами-тюрками: узами / гузами, кипчаками, а також і уграми та хозарами. У першій половині IX ст. печеніги, розбиті огузами (торками), відчувши нелад у Хозарському каганаті, посунули на його землі й піддали їх руйнації. Хозарам за допомогою гузів вдалося вигнати печенігів, які у свою чергу погнали перед собою угрів та остаточно витіснили їх у 892 р. з теренів сучасної України до Паннонії. На їхньому колишньому місці печеніги оселилися самі: між Доном на сході та Дунаєм на заході. Зокрема печеніги захопили терени сучасної Слобожанщини, де раніше мешкали хозари. Присутність печенізького етносу на теренах України засвідчують топоніми: села *Печеніги* на Харківщині, *Печенюги* на Новгород-Сіверщині, *Печеники* на Стародубщині й *Печеніжин* у передгір'ях Карпат. На лівому березі Дінця, неподалік Чугуєва, була відома *Печенізька* гора. В документі 1667 року зафіксовано топонім *Печеніги*, а в пам'ятці 1732 р. – *Печенюги* (Стародубівський повіт): "взял я за долг у Печенюгах у чолов'їка тамошнего [ДНРМ 139].

Базою економіки у печенігів було скотарство й торгівля. Основу війська складала кіннота, що дозволяло їм бездоганно володіти степовою тактикою швидких маневрів. Для оборони печеніги практикували таборовий захист, притаманний і українському козацькому війську. Русь-Україна з печенігами уперше зіткнулася у 915 р. Відчувши спротив Ігорової дружини, печеніги уклали з київським князем мир та відкочували до кордонів слабших народів: Болгарії та Угорщини. Мирна угода дозволяла Києву вести широку торгівлю з іншими країнами.

У 944 р. Ігор укладає з печенігами ще одну угоду про воєнний союз для спільного походу на Візантію. Печеніги також брали участь у поході князя Святослава 965 р. на Хозарію – тоді були розгромлені хозарські міста Саркел та Ітіль. Печеніги входили в союз то з Візантією (914, 968, 972), то з Руссю (944), але завжди проти одного з колишніх союзників. У 944 р. вони як наймане військо воювали на боці русичів з греками. В той час печеніги посіли вже увесь простір степу від Дунаю до Дону. Кордон печенігів зі сходу йшов правим берегом Дону, а з півночі він ніколи не був стабільний – приблизно по р. Вороніж через Донець – Дніпро – Оріль – Самару – Інгул – Буг – Дністер. З півночі було Азовське море – Перекоп – берег Чорного моря і Дунай до Силістрії. Отже, печеніги ніколи не наближалися впритул до меж Київської держави – далі річок Оріль, Інгул, Буг та Дністер. До 968 р. печеніги Україну не тривожили. У 968 р., коли Святослав вів завойовницьку війну в Болгарії, печеніги оточили Київ. Легенда переказує, буцім урятував киян юнак, який володів тюркською мовою. Перетнувши печенізький табір та перепливши Дніпро, він дав знати про облогу столиці воякам-чернігівцям, що саме стояли на лівому березі річки. Поки налякані печеніги просили миру у чернігівців, надійшло й військо Святослава, яке загнало кочівників далеко в степ. Коли ж у 972 р. Святослав повертався з походу на візантійські землі, печенізький хан Куря на Дніпровських порогах розбив знесилене військо Святослава і вбив самого князя.

Після цього наступальна діяльність печенігів посилилася, й новий київський князь Володимир Святославович з 988 р. активно зміцнює південні кордони держави: будує міста-укріплення по річках Десні, Острі, Трубежі, Сулі й Стугні. Але й після цього печеніги не давали спокою Русі, у 992 р. вчинили навалу на Переяслав, у 994 – на Білгород, 996 – на Васильків, переходили на Правобережжі Стугну, на Лівобережжі – Трубіж, Остер і Сейм. Тоді Володимир вдається до нової тактики – наймає для захисту кордонів *торків / гузів / огузів*, одвічних ворогів печенігів. Стимулом для грабіжницьких навал кочівників на князівства Руси-України були передовсім міжособистісні чвари самих князів, котрі до участі в боротьбі одне з одним запрошували кочівників. Так, після смерті Володимира його син Святополк, який тривалий час був заручником у печенігів, використав степовиків у змаганнях за батьківський престол. Чотири роки грабували печеніги Київську Русь, беручи участь у князівських чварах. Лише у 1019 р., коли Святополк увостаннє привів печенігів, молодий Ярослав Мудрий завдав степовикам на р. Альті серйозної поразки. Відтоді печеніги у політичних подіях Русі важливої ролі не грали. У 1032 р. Ярослав почав ставити міста-укріплення по Росі – таким чином Русь осіла на території, яка тривалий час до цього лишалася нейтральною й відділяла її межі від кочівницького степу. Це не сподобалося печенігам, і вони у 1036 р. вдалися до вирішального походу на Київ. Бій і справді був вирішальний, Ярослав розбив їх фактично дощенту. Переможні походи українських князів змусили печенігів утікати за Дніпро та Дунай. На початку 1040-их років велику печенізьку орду почали витискати **торки**/ гузи/ огузи, мовно дуже споріднені з печенігами. Торків у свою чергу гнали на Захід половці. Наступного десятиліття печеніги втратили і Лівобережжя, і Правобережжя та були змушені перейти Дунай на візантійські землі. Вони ще могли довго докучати Константинополю, та Візантію від них тимчасово порятували половці, які допомогли імператору Олексію Комненові

добити печенігів, залишки яких розчинилися у лавах половців та болгар. Певна кількість печенігів подалася в Угорщину, де вони зберігали свою автономію до XIV ст., аж поки зовсім розчинилися у місцевому населенні.

Частина ж печенігів попросилася в українських князів стати на військову службу, і їм були надані землі на Київщині. Вони згадуються в давньоукраїнських літописах аж до 1169 року. Ще якась кількість печенігів, очевидно, оселилася й у Києві, принаймні Абу Гамід ал-Гарнаті ("Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153). – М., 1971. – 37.) пише: "І прибув я в місто /країни/ слов'ян, що його називають "Куяв". А в ньому тисячі "магрибинців", з виду тюрків, які розмовляють тюркською мовою та пускають стріли як тюрки. І відомі вони в цій країні за йменням *беджн/ак/*" (В арабських джерелах печенігів звичайно називають "беджн" та "беджана"). Ще частина печенігів оселилася на Пороссі, визнавши владу Києва. Змішавшись з іншими тюркськими племенами, що раніше замешкали в Україні, печеніги втратили свій родовий етнонім і були відомі під загальним для всіх місцевих тюрків іменем **чорні клобуки**. Цей український, а правильніше церковнослов'янський відповідник тюркської назви *qarabörk / qaraqalpaq / qararapañ* належав раніше впливовому й войовничому племені. У XII ст. ця гілка кипчаків з Іртиша посунула в українські степи, де частина цього етносу розчинилася врешті в українцях, інша ж перебралася на терени сучасного Азербайджану. За переписом 1910 р. народність *qarabörk* у Закавказзі налічувала 8 тисяч осіб. Конгломерат племен *чорні клобуки* в Україні фактично виконував обов'язки прикордонного війська, яке неодноразово допомагало князям у боротьбі з навалами кочівників, хоч вряди-годи ці тюрки вдавалися й до зради: давалася взнаки кровна спорідненість. Історія об'єднання *чорні клобуки* досліджувалася плідно, але тільки як факт політичний. Брак пам'яток писемности етносів, що склали чорноклобуцький союз, зобов'язує дослідників спиратися на екстралінгвістичні дані. Ретельний аналіз такого матеріалу дозволяє зробити гіпотетичний висновок: тюркські мовні елементи, зафіксовані у говірках Поросся, тобто в районі оселення конгломерату племен, можна вважати ймовірними субстратними входженнями в українську мову.

Торки українських літописів, відомі у візантійських хроніках під назвою *узи*, а східні автори іменують їх терміном *гузи* (у працях академіка О. Пріцака – *огузи*), вигнавши, як ми вже зазначили, з місць їхнього кочування печенігів та пограбувавши взимку 965 р. Хозарський каганат, того ж року хутко приєдналися до Свято**славового** війська, яке й донищило Хозарію. У 985 р. торки взяли участь і в поході Володимира на Волзьку Булгарію. Здається, їм сподобалося мати справу з русичами, бо зі своїх кочовищ вони охоче приходили служити київським князям, як це робили вони й раніше в містах Хозарії. "Українські" торки групувалися на землях сучасного міста Слов'янське та довколишніх районів. Саме тут засвідчується значна кількість географічних назв тюркського походження: річки Тор, Торець; біля річки Тетліги (гідронім теж тюркського походження) був Торський шлях, Торські соляні озера, село Торське на річці Жеребці. Та й саме місто Слов'янське раніше мало назву Тор, неподалік було й Торське городище. У документі 1571 р. засвідчений топонім Торчинове городище.

За час нетривалого перебування торків у степах українські князі мали з ними лише два більш-менш значні зіткнення, причому обидва закінчилися поразкою кочівників. Уперше у 1055 р. торків перемиг біля міста Воїнь переяславський князь Всеволод. Вдруге торкам забаглося повоювати з українцями у 1060 р. Як пише літопис: "Піднялися на рать торки переяславські проти Русі". Всеволод тоді послав на них свого сина Володимира, і той завдав їм такої поразки, що вони вже не змогли оговтатися, й ті, що вціліли, взяли на себе обов'язок допомагати українським князям у збройній боротьбі. Торки перші здійснили масовий перехід у межі тогочасної України. Це сталося в 1116 р., коли торки з печенігами в запеклій битві з половцями на берегах Дону зазнали поразки й переселилися до Переяславської землі. Ще інша частина торків розселилися в басейні р. Рось на правому березі Дніпра, про що свідчить і топонім Торчеськ, тобто місто торків, у пониззі річки Гороховатки, яке належало Ростиславу, синові Київського великого князя Рюрика Ростиславовича. Відомості про це місто трапляються в літописах вже з 80-х років XI ст. (Рибаков Б.А. Торчеськ – город черных клобуков// Археологические открытия 1966 г. – 1966. – С.243). Очевидно, крім міста торки селилися й на довколишніх землях. Торки виконували військову службу навіть у Галицькому князівстві. Таке масове переселення цього тюркського етносу та перехід на службу до спадкоємців Ярослава Мудрого було зумовлене тим, що торки відмовилися слугувати половцям. У 1095 р. ми все ще бачимо торків на службі у Мономаха, для якого вони виконують важливі секретні доручення в час нападу половців на Переяслав. Осівши в Україні, торки разом з печенігами склали осердя чорноклобуцького союзу. Союз етносів, поступово об'єднаних цією назвою, був тюркськомовний, але складався з племен, що воліли бути дещо автономними: *берендеї* – мабуть, відособлена орда Правобережних Половців, що оселилася була переважно в басейні Росі, нині південна частина Київської та південно-східна частина Вінницької і Черкаської областей; *ковуї* (див. нижче); печеніги, торки, турпії – кочове плем'я, що оселилося на лівому березі Дніпра в Переяславській землі, сьогодні південно-східна частина Київської області.

Детально говорять літописи і про *ковуїв*, окремий рід торків. Спершу вони мешкали на землях сучасної Харківщини, очевидно, в басейні річок Ворсклиця та Борова, біля Кукуйового городища, що на річці Псел (сучасний Лебедин). Походження етноніма *ковуї*, безперечно, потрібно пов'язувати з тюрк. *куг/кув* "лебідь", тотемним птахом. Згідно з варіантом легенди про походження тюркютської династії Ашина від вовчиці один з її онуків перекинувся лебедем й започаткував рід куг кіжі "люди-лебеді". Ось цей етнонім *ковуї* "лебединці" дістався з одним з тюркськомовних племен кордонів Русі-України. Не випадково Кукуйове городище (в його назві чітко вгадується тюрк. *quy / quv* "лебідь") з часом одержало ще одну назву – Лебедин. Цікаве засвідчення, мабуть, таки тюркської лексеми маємо у вірші Ліни Костенко:

Чорні лебеді часу з лебединої пісні сторіч...

Віковічні абсурди кричать в пелюшках "кува"! ("Два чорні лебеді")

Літописи відзначають вірність ковуїв присязі, даній українським князям. Відомо, що неодноразово допомагали русичам у боротьбі з половцями й ковуї Чернігівські.

Разом з тим, літописи свідчать, що чималі поселення чорних клобуків і зокрема торків у межах Київської Русі ще тривалий час лишалися поза життєвим укладом України чужим тілом. Навіть через 100 років чорні клобуки зберегли у Надроссі свій військово-кочовий спосіб життя: "У рік 1151 В'ячеслав та Ізяслав одрядили Мстислава до короля в Угри і королеві так сказали: "А все тобі скажуть твої мужі і брат твій Мстислав: як нам бог поміг, а ще як за нами стала Руська земля вся і чорні клобуки" (Літопис Руський. – 240). Ми мало знаємо про соціальну структуру цієї народності, а ще менше – про автономний розвиток державності, організацію війська, господарство, духовне життя, не маємо етнографічних та мовних матеріалів. Але важко уявити, аби ця воєнізована громада навіть після столітнього розвитку в середовищі хліборобської України так спонтанно втратила свій статус прикордонного війська. Життєвий уклад чорних клобуків певним чином нагадує життя запорозького коша. І якщо зважити, що декотрі "козацькі" терміни, наприклад, *булава*, *бунчук* в тюркських мовах після монгольської доби не засвідчені та мають іншу форму, ніж у мову українського козацтва, то важко відкинути гіпотезу про значну роль чорноклобуцького племінного союзу в утворенні козацького ордену в українському степу. Дуже ймовірно, що декотрі тюркські слова, вживані, наприклад, на означення масті коней (*буланій*, *бурий*, *карий*), збруї, знарядь виробництва (*опанча*, *чапрак*), приміщень (*ватага*, *кош*) увійшли в українську мову вже з говорів тюркського населення до монгольської доби.

Отже, такі контакти були інтра регіональні й перманентні. Компактне замешкання тюркських племен протягом тривалого часу в Україні та пізніше злиття з місцевим населенням напевне призвело до того, що в говорах української мови цього ареалу залишилися певні тюркські субстратні явища, які з часом поширилися в загальнонародній мові. Адже саме в Надроссі та в тій частині Дніпровського Правобережжя, яка прилягала до Переяславської землі, де київські князі оселили чимало тюркських племен, засвідчено багато топонімів тюркського походження. Літописи згадують шість берендейських міст уздовж Росі та на прилеглих теренах, а також чорноклобуцькі міста на Пороссі /ЛР 232;321/. Очевидно, йшлося про такі міста, як: Баруч, Бахмач, Варин, Карачів, Кулджорів, Мунарів, Товарів, Тумаш, Чюрнаїв і, безперечно, про столицю чорних клобуків – Торчеськ. У літописах зафіксовані тюркські імена ханів Басти, Берінді, Кунтувди, керівників військових загонів (Тудор Сатмазович, Каракос Мнюзович, Карас Кокій). Певну інформацію про племена чорноклобуцького союзу дають етноніми: *берендеї*, *каспичі*, *ковуї*, *печеніги*, *торки*, *турпії*, *чорні клобуки*.

Гідроніми регіону Росі ретельно дослідила І. М. Железняк (Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-Наддніпряньського Правобережжя. – К., 1987. – 46–77), яка виявила такі тюркські назви: Гоглуй, Кендюха, Тарган, Узень, Кагарлик (якраз у цьому топонімі збереглася давня самоназва печенігів: *кангар* + аф. *-лик*, за допомогою якого утворюються іменники на означення певних (соціальних, професійних чи етнічних) груп населення = *кангарлик* "кангари". Носовий *-н-* [ng], притаманний і багатьом сучасним тюркським мовам, у вимові українців став звучати як *-г-*, через що маємо *Кагарлик*. Всі або певна частина цих гідронімів можуть бути чорноклобуцького походження.

Таким чином, мовні контакти населення України-Русі з тюркськими народами й племенами мають прикметну рису: їм притаманний перманентний інтра регіональний характер, що дозволяє говорити про значний тюркський мовний субстрат в регіонах колишнього замешкання тюркського населення. Під чорноклобуцьким субстратом ми розуміємо не стільки говори цих тюрків, переможених українською мовою в результаті їхньої взаємодії та боротьби у межах однієї території, скільки ту скибу тюркізмів в українській мові та її діалектах і говорах, що лишилася в них від переможених тюркських говорів. Отже, це швидше субстратні риси, ніж субстрат, хоч для обох цих понять основним є те, що вони відображають однобічну дію переможеної мови на мову-переможницю і лише тоді, коли мається на увазі інтра регіональне контактування мов та їхніх носіїв.

Мовна ситуація в цьому регіоні була приблизно така. Основне населення складали хлібороби-українці – тюрки були, звісно, етнічною меншиною, яка проте тяжіла до компактного замешкання та автономії як політичної, так і економічної. Чорні клобуки мешкали і в містах, проте перевагу надавали оселенню у вежах або *ватагах* – звичному для тюрків-кочівників *к о ш і*, що складався з певної кількості *юрт*. Міста тюрки використовували як сховища для жінок та дітей на час війни. Отже, це були типові військово-феодальні громади, поєднані родовими зв'язками та взаємною співпрацею, необхідною для захисту, нападиництва та утримання худоби.

Відсутність писемності у чорних клобуків, а також незначна кількість українських пам'яток тієї доби не дозволяють виявити повною мірою всю субстратну лексику чорноклобуцького походження, але екстралінгвістичні дані дозволяють зробити припущення, що з койне чорних клобуків в українську мову могли увійти декотрі терміни, пов'язані з конярством та скотарством, наприклад: буланій, бурий, ватага, войлок, карий, лоша, кош, отаман, отара, товар, товариш тощо. Зв'язок між Чорними Клобуками й українським козацтвом бачили такі відомі історики, як М. Максимович, М. Грушевський, С. Соловійов, М. Погодін, П. Клепатський. В Надроссі та тій частині Дніпровського Правобережжя, яка прилягала до Переяславської землі, де київські князі оселили чимало тюркських племен, засвідчено багато топонімів тюркського походження.

Отже, і печеніги, й торки та й увесь союз племен, відомий під назвою Чорні клобуки, шукали захисту у сильнішого народу, бо до їхніх кочовищ вже наближалася зі сходу третя хвиля тюрків-кочівників: **кумани** або **половці** як назвали їх руси-українці, а в них перейняли цей етнонім поляки, чехи, німці, в устах яких він набрав звучання *плав*, *фла*вен, угорці ж стали називати цих степовиків словом *палоч*. Історична батьківщина половців – землі в регіоні річки Іртиш, північніш Алтаю. Там кочував тюркськомовний народ *кимаки*, що входив до складу Західнотюркського каганату, на руїнах якого кимаки зуміли створити новий союз із семи споріднених племен, що став пізніше Кимакським каганатом. Вважається, що в основі етноніма *кима*к лежить монгольське слово *ка*і "змія". Арабські географи X ст. повідомляють, що кимаксько-кипчацькі племена разом з *огу*зами / *гу*зами кочують в регіоні Уралу, окремі ж орди дістаються навіть Каспію, недарма ж у поемі "Шах-наме" Фірдоусі Каспійське море назване Кимакським. Західними сусідами кимако-кипчаків були *прабашкири*. В XI–XIII ст. у кимаків помітні ознаки осілої, навіть міської культури, хоч більшості кипчацьких орд

завжди було притаманне кочове скотарство. Очоловав Кимакський каганат каган, а кипчацьким підрозділом керував малік, що відповідає знайомішому нам терміну хан. Свою самостійність кипчаки мали десь на межі X–XI ст., бо приаральські степи, які раніше належали гузам, географи тепер називають кипчацькими. Ці географи повідомляють також про диференціацію кимаків, яких називають терміном ка і "змії", та кипчаків / половців або шари/сари "жовтих", звідки наше половці, тобто народ з волоссям пологого, світло-жовтого кольору. Наледве чи весь кипчацький етнос був русявий, швидше за все котрась, очевидно, панівна верхівка й справді мала русяве волосся. Дорога до донського й дніпровського степу була вільна, бо печенігів тепер цікавили терени Візантії, а неодноразово биті русичами торки металися на правому березі Дніпра. Половців, певна річ, вабили безмежні пасовища, де можна було прогодувати табуни, череди й отари навіть узимку, та не менше кортіло степовикам пограбувати багату державу русичів. Ото ж, половці кинулися передусім захоплювати донецькі, нижньодонські та приазовські степи, де, звичайно ж, не було вимерлої від люду пустелі – там ще перебували залишки хозарського, печенізького, гузького й аланського населення, яке й влилося в могутню половецьку орду. Інформація про складні етнічні процеси на цих теренах дає науковцям підставу говорити про формування двох споріднених етносів: половців, тобто шари-кипчаки та куманів-кунів, що посіли землі на захід від Дніпра й частіше мали стосунки з Візантією та західними державами, через що в писемних пам'ятках цих останніх зазвичай називають куманами, хоч не виключено, що йдеться про тих самих половців.

Половецька земля на кінець XI та у XII ст. – то були причорноморські степи між Дунаєм та Волгою. До її складу входили й береги Азовського моря та кримські степи. У документах східних народів терени половців мали назву Дешт-і Кипчак ("Кипчацький степ"). Половці мали кілька кошів (веж): між Дунаєм та Дніпром розташували свій кош подунайські або лукоморські половці, обабіч Дніпрових порогів – запорізькі, між Орїллю та Самарою – орільські, а між Сіверським Дінцем та Тором, де були половецькі міста Шарукань, Бугров та Балин, в яких жило й українське населення, випасали свої табуни половці донецькі або торські. Окремі половецькі роди оселилися за прикладом чорних клобуків у південних землях України.

Половці втрималися у степах два століття. Цей чисельний народ мав свої княжі династії, добре зорганізоване військо, переважно кінноту. Основу половецького господарства складало тваринництво, особливо конярство.

Двохсотлітні українсько-половецькі стосунки дуже відрізнялися від взаємин українців з чорними клобуками – то була історія переважно війни, а не миру. Цим диктувалися й досить таки не спорадичні шлюби між представниками українських та половецьких княжих династій.

Першу спробу пограбувати Русь-Україну половці вчинили у 1060 р., і хоч їхнє учетверо більше військо було розбите дружиною Святослава Ярославича Чернігівського, у січні-лютому 1061 р. орда з донецького степу знову полізла на землі Чернігівського та Переяславського князівств. В цьому самому напрямку рухалися половці і в 1068 р., вони розбили об'єднану дружину русичів, після чого Київ зрозумів, що має справу з дуже небезпечним ворогом. У 1071 р. половці вже грабують і правобережжя України, сягають Побужжя, повторивши похід у цьому ж

напряму й у 1092 р. У 1078 р. один з руських князів, Олег Святославович (названий у "Слові о полку Ігоревім" Олегом Гореславичем) започаткував згубну традицію: залучати для своєї користі війська половців, завжди готових до грабунку будь-якої землі. Неодноразово робив це і він сам, і його нащадки, які охоче одружувалися з доньками половецьких ханів, а отже мали в степу численну рідню, яку й закликали до походів на своїх, руських князів. У 1092 р. цю політику перейняв Василько Ростиславич. Рушаючи в похід "на ляхи", він уклав союз із половцями (чи, може, найняв) про спільну боротьбу.

На кінець XI ст. закінчився процес консолідації розрізнених половецьких орд, які поділили між собою терени від Дінця до Азовського моря. Печеніги, яких половці витіснили з цих земель, посунули на Балкани й почали грабувати основну територію Візантії. Половці, завжди готові устряти в конфлікти на будь-якій території, допомогли візантійцям уцент розгромити печенізьку орду. Але навіть вони здригнулися, коли після битви візантійці перебили 30 тисяч полонених, переважно дітей та жінок. Нажахані половці кинулися до "рідних" придніпровських степів, але на березі Дунаю їх розбило військо угорського короля Ласло; урятувалася лише частина половців, зокрема й закляті вороги русичів хани Боняк та Тугоркан, очільники походу на печенігів.

Після смерті у 1093 р. князя Всеволода, який досить успішно захищав кордони держави від половців, почалися поразки руських дружин. Степовики діставалися Поросся, захоплювали Торчеськ, і великий князь Святополк ледь умовив кочівників піти на мир, узявши собі за дружину Тугорканову доньку. Половці шукали нової здобичі, ото ж влаштували навалу на Візантію, де Тугоркан з Боняком втратили половину війська. А тим часом очільники, очевидно, невеликих племінних об'єднань Ітлар та Китан узимку 1095 р., підступивши до меж Русі, прийшли в Переяслав вимагати у Володимира Всеволодовича викупу за мир. Половецьких очільників за наказом князя було вбито, а військо русичів добре помстилося кочовикам за попередні поразки. Коли ж Боняк та Тугоркан, повернувшись з Візантії, дізналися про "підступ" Володимира, то Тугоркан пройшовся з вогнем та мечем Пороссям і околицями Києва, але 19 липня 1095 р. Святополк з Володимиром завдали ханові серйозної поразки: у бою були вбиті Тугоркан, його син та інші хани. Та вже на другий день Київ зазнав навали від орди Боняка. Вдала тактика цього войовника забезпечила йому визнання як зверхника половецьких орд на теренах від Дніпра до Буга й навіть Дністра. Ситуація із зазіханнями кочовиків на руські землі ставала все загрозливішою, й 1097 р. Володимир Мономах закликав князів об'єднатися проти орди, але тільки 1103 року відбувся Долобський з'їзд князів, на якому був розроблений план наступу на половців. І хоч половці мали кількісно більше військо, воно було розбите, загинули майже всі половецькі хани – 20 осіб. Так було знищене велике половецьке угруповання, що взаємодіяло з ордою Боняка, який вчиняв майже щорічні навали на Русь, але мріяв про вирішальний бій, задля чого уклав угоду з ханом східного (донецько-приморського) об'єднання Шаруканом, який досі не тривожив меж Русі-України, намагаючись врегулювати внутрішні проблеми в ордах.

У 1107 р. Боняк з Шаруканом рушають грабувати Переяславщину, але князі Святополк та Володимир завдають їм поразки й захоплюють чималий полон. Полону

наледве уникнув і сам Шарукан. Разом з тим Києву стає відомо, що на південному сході від меж держави групуються половецькі орди, отож Володимир знову скликає у 1111 р. Долобський з'їзд. 26 лютого 1112 р. під орудою Святополка дружини кількох князів рушають у степ, перетинають Псел, Голтву й Ворсклу й лише у березні на річці Сальниці завдають половцям поразки, але й самі зазнають великих втрат. У 1113 р. половці, дізнавшись про смерть Святополка, надумали взяти реванш, й кілька їхніх орд підійшли до кордону в районі міста Виря, та побачивши руську дружину на чолі з Володимиром Мономахом, втекли до своїх вез.

Доба Мономаха була досить успішна щодо боротьби з половецькими ордами. Передусім він вигнав кочовиків із середнього Дінця, де ті вже були прижилися, а по-друге, русичі винищили велику силу половців кількісно, порушивши традиційні, споріднені кровно зв'язки між ордами. Тепер донські половці мали формувати нові, вже не кровноспоріднені орди. Літопис з великим пієтетом засвідчує, що Володимир Мономах не тільки "пив золотим шоломом Дон", а й "відняв землю їхню всю й загнав окаянних агарян геть". Половцям довелося миритися з Руссю, саме в ці роки літописи повідомляють про одруження дітей українських князів з доньками й синами чільних половецьких ханів. Такі шлюби стають традиційними у непростих взаєминах русичів з кочовиками, а іноді й династійними. Донька хана Тугоркана була дружиною Святополка Ізяславича, а онука – жінкою Андрія Володимировича. Донька Всеволода Давидовича була одружена з половецьким ханом Башкордом, а донька хана Белука вийшла заміж за Рюрика Ростиславича. Дочка хана Осулука стала дружиною князя Олега Святославича, про що свідчить літопис під 1146 роком, де хани Тюнрак та Камос Осулуковичі названі вуйками Олегового сина Святослава. Князь Юрій (Довгорукий) мав матір половецького роду, доньку хана Аєпи. Сином тюрка був половецький хан Ярополк Томзакович, котрий, як і Юрій Кончакович, син хана Кончака, мав слов'янське ім'я. Очевидно, більший вплив тут мала мати-українка, представниця цивілізованішої (на європейський лад) держави. Іноді ж діти від змішаних шлюбів мали й слов'янське, і тюркське ім'я, наприклад князь Андрій-Китай Боголюбський. Іноді літописці дають зрозуміти, що вряди-годи українські князі надто вже змушені були побратися з ханівнами. Так, війна Святополка з Боняком та Тугорканом 1093 р. закінчилася повною поразкою русичів та вимушеним одруженням Святослава з донькою Тугоркана. Інший захід, до якого вдавався Київ і зокрема Володимир Мономах з метою укласти мир зі степовиками – це звільнення з полону впливових ханів чи вельмож.

Половці дуже сподівалися, що після смерті Володимира Мономаха їм поталанить показати свою міць уповні, але й наступники великого київського князя не дозволили степовим кочовикам грабувати Україну. У 1125 р. половці прорвалися до міста Баруч неподалік Переяслава, та Ярополк Володимирович відтіснив їх до Сули й там розгромив, вони хотіли набрати полону, особливо ж підкорити переяславських торків. Але Мстислав Володимирович, як повідомляє літопис, загнав половців "за Дон, за Волгу, за Яїк". Кочовики, здається, второпали, що тепер боротися з Києвом стало сутожно, і майже чверть століття самотійно на Русь вони не ходили.

Отже, особливістю 30-их років XII ст. було те, що на той час були остаточно сформовані потужні об'єднання половецьких орд на чолі з такими видатними

керманичами, як Боняк, Тугоркан, Шарукан. Але Володимир Мономах та його наступники змусили половців утратити свою агресивність. Значна частина половців відійшла від меж Київщини й Переяславщини на схід та південь. Особливо сильно постраждала східна орда, донецька. Натомість синові Шарукана, Сирчанові, вдалося перегрупувати племінні об'єднання у південному степу, на річках Тор, Сухий Торець, сюди, очевидно, перейшов з берегів середнього Дінця Сирчанів брат, Атрак, який пізніше взагалі подався аж у Грузію, де став на службу у царів цієї кавказької країни. У 1146-1147 рр. половецькі орди дають себе знати на теренах Рязанщини, десь між Доном та Хопром, і Курщини. Саме в цей період декотрі руські князі знову просять допомоги у половців для боротьби за владу. Це робив Ростислав Ярославич, якого з Рязані вигнали сини Юрія Довгорукого. До цього вдався й сам Юрій Довгорукий, який з 1148 по 1154 р. щорічно запрошував половецькі орди, намагаючись захопити стіл у Києві

Та ось у 1153 р. літопис повідомляє, що половці почали самостійні напади: "пакостять по Сулі", а в 1155 р. вони наскочили на Поросся, проте їм відсіч дали чорні клобуки, точніше берендеї, яких очолив Василько Юрійович. Отже, половці знову почали пробу сил. Вони вже досить роздобрили на придніпровсько-донських землях та пасовищах, до того ж піросло молоде покоління вояків. З 60-их років розподіл могутності на політичній арені знову змінився на користь половців, тоді як основою політики руських князів стали чвари та взаємна боротьба.

Історія половців у другій половині XII ст. характеризується розмаїттям зв'язків з Київською Руссю; утворенням у степу кількох об'єднань орд; відділенням східних половців (шари-кипчаки) від західних куманів, які поєднали свою долю з Угорщиною й Болгарією. У цей період половці й русичі обмінюються походами: у 1172 р. т.зв. корсунські половці набрали полону в селах під Києвом, але Михалко, брат київського князя Гліба наздогнав степовиків, розбив їх і повернув земляків додому. А в 1183 р. великі князі київські Святослав Всеволодович та Рюрик Ростиславич на річці Оріль розбили половців і взяли в полон чимало вельмож, а ненависного киянам хана Кобяка спеціально піддали убивству. За відсутності Кобяка очільником орди став хан Тогли, який узимку 1190 р. організував навалу лукоморської орди на Русь, але їх знову чекала на Дніпрі поразка й полон. Лукоморські орди панували на чималій території, швидше всього на узбережжях Чорного й Азовського морів і, можливо, сягали навіть кримського степу. Лівий берег Дніпра вважала своїм орда ханів Бурчевичів, на той час досить міцна. Третя орда, донецька, що кочувала в межах середньої течії Сіверського Дінця, набрала потуги, коли її очолив хан Кончак, син Атрака, що подався був до Грузії, а потім з певною кількістю вояків повернувся в донецькі степи. Ще в 1174 р. Кончак організував був свій перший похід на Русь, щоправда тоді його розбив князь Ігор, відомий зі "Слова о полку Ігоревім". Та в 1179 р. Кончак знову зібрав донські орди й полонив на Переяславщині багато народу. У 1185 р. київські князі домовилися підготувати великий похід на донських половців, щоб підірвати не тільки їхню військову, а й економічну міць. Але тут здійснив свій невдалий похід князь Ігор – його дружина була розбита, сам він із сином опинився в полоні. Кончак же тим часом об'єднався з ордою Гзака, й половці подалися плундрувати Україну, лише Кончак грабував Переяславщину й Посулля, а Гзак напав на беззахисні чернігівські

землі самого Ігоря. Щоправда після втечі Ігоря з полону Кончак одружив свою доньку з Ігоревим сином Володимиром, але це не завадило йому вчинити новий напад у 1187 р. на села по Росі, а пізніше й на Чернігівщині.

Та вже на кінець XII ст. донські половці полишають плани завоювання руських земель, більше покладаючись на вигідну міжнародну торгівлю, власне скотарство, зиск від контролю Солоного шляху (яким пізніше українські чумаки їздили до Криму). Початок XIII ст. характеризується відносним спокоєм у взаємних стосунках: половці якщо й беруть участь у військових походах, то лише як допоміжна сила у братовбивчій війні на боці котрогось князя-русича. Так, у 1202 р. на Галич ходив великий князь київський Рюрик, який вів із собою й половців, очолюваних ханами Котяном та Самогуром. Такі "залучення" половців тривали до 1235 р., – і це вже після горезвісної битви у квітні 1223 р. на Калці, яка закінчилася катастрофою для половців та війська українських князів.

Після смерті Кончака його влада перейшла до сина, Юрія Кончаковича, що його літопис називає "болиишие всих половец". Західних половців очолив, мабуть, хан Котян, який продовжував попри застереження Данила Галицького непокоїти Галичину. Проте ні велика територія, ні багатство його орди, ні достатньо міцна центральна влада не сприяли тому, аби об'єднання Кончака стало державою. Половці так і не вдалися до хліборобства, не створили писемности, не прийняли єдиної монотеїстичної релігії, хоч певна частина з них ще до монгольської окупації охрестилася. Для створення бодай ранньофеодальної держави не дозріли ні економіка (кочівницько-скотарська), ні соціальний лад, ні культура, ні цивілізована ідеологія у міждержавних відносинах.

Їхню ідеологію прекрасно ілюструє такий факт: ще до монгольської навали на Русь уперше до бою з монголами половці, що вже ціле століття кочували у північнокавказькому степу, стали разом з аланами. Монголи запропонували половцям відступитися від аланів на тій підставі, що кипчаки буцімто родичі монголів. Зрада не врятувала половців, монголи жорстоко винищили їх. Удруге половці зрадили у 1224 р., коли проти монголів на горезвісній Калці виступили з половцями дружини українських князів: половці втекли з поля бою. Тоді ж зрадили й загони донських бродників під орудою воєводи Плоскині, які прийшли разом з половцями й "цілували хрест" на знак вірності великому князю київському Мстиславу Романовичу. Третя хвиля монгольської навали поклала край половцям як самостійній силі у східноєвропейських степах. Монголи, сплюндровавши землі багатьох народів, у 1238 році повернулися в Дешт-і Кипчак, щоб добити ненависних половців. Половецький хан Котян, що володів кочовищами між Доном та Дніпром, спробував боронитися, але був розбитий в дельті Волги і з залишками своєї орди (40 тисяч родин та з ними ще 10 тисяч аланів) втік до Угорщини (очевидно, в історичній пам'яті обох народів добре закарбувалося колись сусідське співіснування в позауральському степу). Втікачі, протягом століття завдаючи угорським королям неабияких клопотів, врешті інтегрувалися в угорське суспільство, прийняли християнство та ще довго були хорошими вояками в угорській армії. За короля Ласло IV Куна (Половця) втікачі мали окремі підрозділи в армії, а спроби заборонити їм кочовий спосіб життя призвели до повстання 1282 року. Зазнавши поразки, частина половців

переселяється до Золотої Орди, і вже у 1285 році разом з монгольським військом половці спустошують Лівобережну Україну. Смерть короля Ласло поклала край впливу половців на державні справи в Угорщині, й залишки колишньої Котянової орди повертаються в рідні половецькі степи. Ще частина половців перебравися на терени Болгарії – очевидно, знову спрацював чинник історичної пам'яті. Якась частина половців помандрувала у Закавказзя.

Очевидно, певна кількість половців, не кажемо вже про чорних клобуків, розділила долю українського населення в добу монгольської окупації. Як відомо, східні ринки були переповнені рабами з підкорених монголами територій, та найчисельніші серед тих бранців були половці. У боротьбі з половцями монголи як одне з головних завдань вбачали повне винищення половецької аристократії, що вони насправді й здійснили. Саме тому чимало половців поповнили лави монгольської армії. Немає сумніву, що певну (можливо, первісно навіть основоположну) роль у формуванні українського козацтва виконали залишки не тільки чорноклобуцького, а й половецького вояцтва, що витримало злигодні монгольської окупації.

Особливостями політичних взаємин позначені й мовні контакти населення Київської держави та половців. Від часу першого приходу в 1061 р. половців до меж української держави (найближче до половецьких веж лежала Переяславщина, яка й зазнала від цієї орди найбільше лиха) і аж до 1240 р., коли монголи підкорили населення Половецького степу, на цій території були закладені підвалини таких соціально-економічних умов, які стимулювали подальший розвиток суспільних рухів типу *бродництва* або козацтва.

Процес бродіння у середовищі степового населення почався, звичайно, ще до приходу половців. Вже тоді накопичилося там достатньо представників різних життєвих укладів, аби виробити особливе світосприймання, а також потенційні умови й можливості прилаштуватися й вижити. Окрім спорадичного українського населення, що мешкало в степу, туди все частіше втікає від державного життя різноетнічний люд. З приходом половців цей процес стає все інтенсивніший – літопис неодноразово згадує про овчюхів, конюхів, сідельників, кошчіїв, псарів. Ми мало що знаємо про ці групи людей, об'єднаних за професійною ознакою. Окрім виробничої корпоративної діяльності вони, здається, не цуралися й військових змагань. Наприклад, у 1172 р. сідельники та половці об'єднуються на боці князя Гліба Переяславського проти Василька Ярополковича.

З історією змішаного населення в районі Азовщини пов'язують виникнення **бродництва**. Більшість вчених доходять висновку, що бродники – це особлива громада, яка витворилася з основного слов'янського осердя та тюрків. Документи свідчать, що й після навали монголів частина степового населення (бродники, берладники, "галицьки вигонци") залишалися на своїх місцях і навіть виконували певну роль у політичній долі цього краю. Рубруквіс у 1254 році зустрів на берегах Азовського моря громаду православних русичів, які вкупі з аланами чинили у степу грабунки. Перше монгольське вторгнення знайшло аланів, русичів та хозарів аж за Дербентом, а посольство каїрського султана Бейбарса 1263 року відзначило, що в Криму русичі тримають у своїх руках судноплавство, особливо у довколишностях Сараю. За цим же свідченням, з русичів, аланів та кипчаків складалося населення

Солхата. За даними археології у XII ст. існувала низка міст (Колодяжин, Городок, Воїнь, Балин, Бугров, Шарукань) – своєрідних укріплень, де мешкали соціальні групи вільних воїнів-хліборобів: культурний шар складався як зі зброї, так і з хліборобського знаряддя (Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники. – Л., 1983. – 71).

Отже, підсумуймо: протягом XII й першої половини XIII ст. українські князі запрошували до себе на службу кількатисячні загони торків, берендеїв, чорних клобуків та половців. За вірну службу ватажки тюркських племен одержували землю й навіть містечка. Декотрі з колишніх кочівницьких ватажків навіки оселилися на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині. В "Літописі руському" знаходимо імена декотрих ватажків: Тудор Самазович, Каракоз Мнюзович, Карас Кокій.

Відомо, що у 1169 році Мстислав Ізяславович привів до присяги не тільки українських бояр, а й усіх військових ватагів-тюрків, що осіли на Київщині. Така тенденція ще дужче посилилася у взаєминах з половцями: київські князі за охорону кордонів роздавали половцям землі й містечка. Літопис свідчить, що в 1159 році в семи містечках "сидять половці". Половецьким володінням було місто Мунарів у Чернігівському князівстві, а чимале місто Торчеськ належало берендейському князю Кунтувдію, васалові київського князя Святослава Всеволодовича.

Таким чином, колишні кочівники в XIII ст. мали в Україні свої міста, села й військові дружини – тобто склалися всі умови для суцільного двомовного регіону, тюркське населення якого після українізації ще тривалий час могло лишатися на цих теренах джерелом постачання в українську мову тюркської субстратної лексики. Київська держава, розчинивши у своєму середовищі значну кількість кочівників, виробила такі форми відносин, які були прийнятні для тюрків, але разом з тим дозволили Києву не втратити свого державного статусу. Та маємо визнати, що певна кількість змішаного тюрксько-українського населення надавала перевагу ідеалам позадержавного існування й задовольняла їх життям у степу.

Отже, на теренах Київської Русі та степу виник особливий тип багатосторонніх мовних контактів з конвергенцією та білінгвізмом. Взаємини булгарських, огузьких, кипчацьких, адигських, аланських та українських говорів, діалектів та мов виростили з маргінального та інтра регіонального типів мовної інтерференції, що розвинулася під впливом дії спільних позалінгвістичних чинників, зумовлених спільними економічними основами, історичними процесами, географічними та вже багато в чому подібними етнографічними рисами. Про строкатість тюркського населення України наприкінці XIII ст. свідчить головне джерело інформації про половецьку мову: словник Codex Cumanicus 1303 року, тюркську частину якого ще в XIX ст. досліджував В. Радлофф (О языке куманов. Приложение к XLVIII тому Записок Имп. Академии наук. – 1884).

Значна кількість лексики, пов'язаної з конярством, скотарством, а також назви одягу й інших ужиткових речей (бахмат, буланій, бурий, войлок, канчук, карий, кобеняк, кирея, кабиця, кош, лоша, огир, опанча, табун, тебенька, товар, торба, отара, хутір, чалий, чапрак, юк, ярчак та інші) не кажучи вже про військові терміни, увійшла в українську мову внаслідок тісного спілкування українців з тюрками саме в регіоні Поросся та річок Трубіж, Сула, Стугна, де колись була оборонна лінія, зведена київськими князями, та де мешкало тюркське населення чорноклобуцького союзу й половецького

об'єднання. Можна висловити здогад, що слова бакша, гарбуз, килим, куманець, моголиця, харч, чакуха та інші, тюркські відповідники яких зафіксовані у словнику половецької мови "Кодекс куманікус", також увійшли в український словник як субстратна лексика тюрків цього регіону. Цей словник половецької мови налічує чималу кількість сільськогосподарських термінів (Бодролігеті 1971, 122–150), що заперечує версії про буцім чисто скотарську форму господарювання у тюрків домонгольської доби.

Хоч які складні стосунки мала Україна з тюрками домонгольської доби, **монгольська** навала у житті всього населення українських земель – і в тому числі й тюрків, котрі більшою чи меншою мірою вже інтегрувалися були в українське суспільство – викликала кардинальні зміни. Терени степу увійшли до складу Золотої Орди, а князівства Русь-України аж до середини XIV ст. стали васально залежні від монголів. Для українського населення, а надто княжої верхівки це був страшний моральний удар: ставши "татарською землею" Україна перестала бути осердя політично-економічного й культурного життя для Європи, яку відтепер не так цікавив, як жахав феномен Тартарії: європейці ототожнювали монголів з міфічними тартарами (за давньоримською міфологією тартар – "пекло"). Хоч як до правди, то китайська назва всіх монгольських і тюркських племен, що постійно плюндрували Піднебесну, *та-та / та-тами / татари* насправді була етнонімом лише одного з монгольських племен – саме його люто ненавидів Чингізхан за страждання, завдані татарами його рідному племені. Пізніше свою клятву: "Помстою відплатимо татарському народові, що здавен нищив наших дідів та батьків" Чингізхан таки реалізував – владну верхівку винищив, а простолюд ставив у час битв у перші лави свого війська, внаслідок чого залишки татарського етносу зазнали майже тотальної смерті. Але Європа пов'язувала монгольську навалу саме з татарським авангардом Чингісханового війська, ба більше – перенесла цей етнонім на великий масив тюркського населення. Зокрема ця історична помилка закріпилася й за назвами корінного населення сучасного Татарстану та кримських татарів, мабуть, ще й тому що саме поневолені монголами тюрки стали основою армії Чингісхана – монголи мали лише керівні посади.

Монгольська навала завдала Україні величезних матеріальних втрат, в тому числі й демографічного характеру: крім того що загинула величезна кількість боєздатного населення, монголи перекинули до своїх центрів найкращих умільців у галузях будівництва й ремесел, а тисячі працездатних, фізично витривалих людей забрала для виконання "чорної" роботи у своїх кочовищах. Отже, в Україні катастрофічно зменшувалася кількість пасіонаріїв, людей здатних до спротиву й боротьби з поневолювачами, а зростало нове покоління, залякане й ладне зайняти угодовську позицію, що врешті призводить до зміни менталітету, психіки етносу. Це саме стосується й половців: опір цього народу було зламане швидше й у значніших розмірах, ніж українців, а проте й у цьому питанні ще чимало білих плям, які в майбутньому мають зняти з історичного дискурсу вітчизняні тюркологи. Плано Карпіні та Гільом Рубрук змалювали страшну картину спустошення Дешт і Кипчак, країни половців, і це, мабуть, близько до істини. Щоправда, багатьох істориків бентежить той факт, що примітну частину населення золотординської держави складала половці, а міжетнічною мовою була половецька

(куманська). Насправді ж під половцями в ту добу розуміли весь масив тюрксько-монгольного населення, отож і так звана половецька (куманська) мова – то було загальнотюркське кипчацьке койне ареального характеру. Коли говориться про те, що половецьке питання стало одним з головних у політиці монголів, то це правильно лише частково, бо під терміном *половецьке* треба розуміти *тюркське*. Українських істориків та мовознавців більше мала б цікавити доля тих тюркських етносів / племен, які вже встигли були інтегруватися в українське суспільство домонгольської доби. Плано Карпіні, проїжджаючи українським степом у 1246 р., писав, що половці так і не вгамувалися, бо вдаються до непокори й повстань, а тому монголи цілеспрямовано винищують їхню аристократію. Чимало половців, рятуючись від монголів, втекли до українських князівств, про що свідчать їхні імена: Василько, Гаврилко, Роман, Ярополк тощо. Адже певна частина цих тюрків, особливо чоловічої статі, бігме ж, створили разом з українцями підґрунтя для розвитку козацького ордену. У зв'язку з цим для вітчизняної історії важливо чітко й об'єктивніше, ніж це було в добу СРСР, схарактеризувати українсько-монгольські політичні, економічні й мовно-культурні взаємини на теренах тих п'яти князівств – Київського, Чернігово-Сіверського, Переяславського, Володимиро-Волинського й Галицького, які були в межах сучасної України. Розв'язати цю проблему не можна, ігноруючи скрупульозне вивчення історичної географії Золотої Орди в XIII–XIV ст. на теренах України, яка прискіпливо ще й не досліджувалася. Ми дуже мало знаємо про взаємини українського населення з військом та адміністрацією монголів – конкретного матеріалу фактично немає. Починаючи з 1289 року, що ним обірався Галицько-Волинський літопис, українська історіографія майже два століття користується хіба випадковими історичними фрагментами вітчизняного походження. Майже не лишилося і власне золотоординських писемних джерел (за винятком кількох ханських ярликів). Для вивчення східних регіонів Золотої Орди у великій пригоді стають повідомлення арабських та перських авторів, але дослідникові української історії вони можуть знадобитися лише із зіставною метою. Це саме стосується й тих матеріалів, які змальовують ситуацію в північному регіоні колишньої Київської Русі, тобто на тих землях, котрі набагато довше лишалися підвладними Золотій Орді й пізніше стали осердям Московської держави.

Перша битва досить роз'єднаних військ українських князів, трьох Мстиславів: (Мстислава Романовича київського, Мстислава Святославовича чернігівського та Мстислава Мстиславовича галицького) й половців із загонами Чингізхана відбулася у травні – на початку червня 1223 р. на річці Калці й закінчилася поразкою русичів – сьогодні ця місцевість посеред рівнини Приазов'я на межі Запорізької (Куйбишевський р-н) та Донецької (Володарський р-н) областей має назву "Кам'яні могили", саме тут за версією академіка Кудряшова (1954) був розташований табір київського князя. Втрати українського війська були величезні, тільки кожен десятий воїн повернувся з походу. Сьогоднішня назва "Кам'яні могили" пов'язана не з фактом поховального характеру, а з геологічною будовою вулканічної магми цієї території (за аналогією з курганами) вздовж правого берега річки Каратиш. Рослинність на цих теренах репрезентує варіант різнотравно-типчакково-ковилових степів, значна кількість місцевих фітонімів має тюркське походження: *авринія* скельна, *катран*

татарський, *кермек* широколистий, *ковила*, чагарникова *таволга* звіробоелиста, *типчак* (костриця).

Весною 1239 року військо монголів повернулося в Україну вже під орудою Батия. У березні монголи захопили Переяслівське, а восени Чернігівське князівство. Оволодіти Києвом Батию вдалося лише пізньої осені 1240 року, а на початок 1241 р. монголи захопили й Галицько-Волинське князівство. Військовий потенціал України було знищено. Після п'ятирічного спустошення (з осені 1236 по весну 1241 р.) земель Волзької Болгарії, половецьких кочовищ та Київської Русі монгольська орда подалася до Західної Європи, а звідти відступила у причорноморські степи, відомі у східних авторів під назвою Дешт-і Кипчак. Тут Батий засновує своє державне утворення – Улус Джучі, більш відомий у вітчизняній історіографії як Золота Орда, політична історія якої починається з 1243 р., а через 16 років вона стає незалежною від великого кагана. Хан Берке (1256–1266) заснував у Поволжі нову столицю – Сарай-Берке. Кордони нової держави не були сталі, бо саме розуміння терміна "кордон" асоціювалося в очах кочівника з підкореними степовими просторами, тоді як ліси, болота й гори кочівників не цікавили, ба більше – лякали. Саме тому монголи не дісталися Новгороду. Але не помилимося, коли скажемо, що протягом XIII ст. кордони території Золотої Орди все таки залишалися досить стабільні в розумінні того, що монголи фактично припинили захоплювати нові території. На жаль, навіть описи Карпіні та Рубруквіса дають інформацію про західні межі монгольської імперії лише в загальних рисах. У ландшафтному відношенні ці території обмежувалися степовими просторами, які мали особливий інтерес для кочового способу господарювання. Сплюндровані монголами українські князівства колишньої Київської Русі не були включені у власне Золоту Орду, лишаючись у статусі напівзалежних територій, на які накладалися податки. Залучення найрізноманітніших джерел дозволяє нам визначити межу, що відділяла монгольські володіння від найпівденніших українських земель. Відомо, що степові простори між Дністром та Дніпром у XIII ст. входили до складу Золотої Орди від самого її початку. У басейні Південного Бугу монгольські кочовища тяглися на північ, захоплюючи нижню течію лівої притоки Південного Бугу – Синюхи. Вони, мабуть, доходили до південних меж сучасних Вінниччини та Черкащини, тобто до середньої течії Південного Бугу. Вище золотоординська територія не сягала. Майже двохсоткілометрова буферна зона між Києвом та монгольськими кочовищами була під безпосередньою владою татарів, але в межі їхньої держави не входила. В цій зоні жили, очевидно, переважно українці, хоча з повідомлення Карпіні дізнаємося, що поблизу Канева, який повністю підлягав татарам, було селище, де старостою був аланин Міхей. В буферній українсько-золотоординській зоні лежало й місто Переяслав. Покладаючись на інформацію Карпіні та беручи до уваги ландшафтно-рослинну ситуацію північних регіонів степової зони, можна зробити висновок, що в басейні Дніпра ординські володіння закінчувалися між Каневом і Києвом. Північні межі золотоординської території на лівобережжі Дніпра проходили по нижній течії річки Псел з подальшим відступом на південь в середній течії річки Ворскли, а далі на схід вздовж її лівого берега, а потім нижче сучасного Харкова, бо райони сучасних міст Полтави й Харкова навіть у XVII ст були вкриті

лісовими хащами – ландшафтом, куди татари не сягали. Далі, уздовж Ворскли, кордон йшов теренами сучасної Харківщини, а на сході пролягав південніше Курська.

На теренах історичної України компактного монгольського, а правильніше морально помонголеного тюркського населення (фактичну більшість вояків монгольської імперії склали переможені тюркські етноси) так ніколи й не було. Здається, буде правильно відрізнити цих помонголених тюрків від колективів тих тюркських етносів домонгольської доби, які віддавна поєднали свою долю з Україною та стали своєрідною закваскою козацького ордена, який поступово переріс у військо Запорозьке. Звичайно, маємо взяти до уваги, що частина навіть помонголених тюрків після руїни Золотої Орди приєдналася до козацьких ватаг українського степу. Отже, населення Золотої Орди практично не осіло на значних територіях, а отже, й не користувалося чималими плодючими угіддями. З цього погляду стає зрозумілішою й давніша політика монголів щодо українських земель. Україна ніколи не цікавила монголів стосовно нарощування їхньої території. Вони розглядали українські землі лише як невичерпне джерело матеріальних та людських ресурсів. Рекрутство, тобто набір воїнів з підкорених народів, було у монголів узвичаєне. Перський історик Рашид-ад-дін свідчив, що армія хана Токти (XIII ст.) складалася "із загонів русичів, черкесів, кипчаків, маджарів та інших, котрих приєднували до них". Майже півстоліття монголи мали повну владу в Україні щодо оподаткування та військової повинності. Плано Карпіні 1246 р., ознайомившись з життям киян, писав, що ординці "...вимагають ходити з ними, коли їм потрібно, на війну... і давати десятину з усього – як з людей, так і з речей... Хто не сплатить цієї данини ["татарщини" або "ординського виходу"], залишається у рабстві". Пізніше, окрім десятини, населення повинне було сплачувати мито: селяни – поземельний податок з плуга (монгольська адміністрація називала це арабським терміном *харадж*; міщани сплачували *тамгу* "торгове мито"; інші верстви населення платили "сухе" мито "*деньгу*" з воза. До того ж ландшафтні особливості українських теренів не відповідали узвичаєним нормам кочівницького господарювання, через те монголи задовольнилися лише степом. Проте монголи силоміць тягли Україну в орбіту своїх політичних інтересів. Золотоординці також були дуже зацікавлені у поживленні життя довкола торговельних шляхів як у зоні свого безпосереднього економічного впливу, так і за межами особистих володінь, зокрема в Україні. Здається, монгольська верхівка ще за хана Батия зрозуміла, що розбудувати в Дешт-і Кипчак, колишній батьківщині половців, нову державу та відновити економічний потенціал степу без половців-скотарів не вдасться. Ото ж, у другій половині XIII ст. Батий надав половцям низку економічних пільг, чим спокусив половецьку верхівку бодай частково повернути свої орди в спорожнілі причорноморські степи. Очевидно цим можна пояснити й те, що половці Котянової орди, що втекли були від монголів до Угорщини, тепер стали вчиняти на новій батьківщині заворушення, вимагаючи собі надмірних пільг. Зазнавши поразки, чимала кількість орди й справді повернулася до монголів і в 1285 р. вони разом з монгольським (фактично тюркським) військом плундрують Лівобережну Україну.

До складу Орди увійшли території, що їх ми сьогодні називаємо Схід та Південь України (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Херсонська), а також Таврійський півострів, щоправда монголи

користувалися лише степовою частиною його, південним узбережжям попервах володіли напівзалежні від монголів італійські міста-колонії.

Народи, що межували з Золотою Ордою, тривалий час намагалися оселятися якомога далі від окупованих районів – це сприяло утворенню "диких полів", тобто нейтральних територій завширшки до 200 кілометрів. Ці лісостепові смуги не входили до складу Золотої Орди, але контролювалися монголами, а почергово це "дике поле" з господарською метою використовували то українці, то татари. Згідно з повідомленням Карпіні, монголи разом зі стадами в літні місяці піднімалися вгору за течіями рік, а на осінь поверталися до моря.

Подібну ситуацію побачимо й пізніше – на межі зіткнень козацьких володінь та ногайських улусів. Саме тому інколи можна говорити лише про межові володіння чи окраїнні регіони. Та й саме поняття "межа" для кочівників пов'язувалося лише з землею, придатною для скотарства. Щоправда нейтральні знелюднені зони були характерні лише для середини XIII ст., доби страхітливої агресії монголів. Вже в XIV ст. ці території поступово стають зонами активного заселення компактних різноетнічних груп. Здається, саме тут порівняно вільно почували себе всі ті, хто бажав незалежного життя – адже життя на межах з монголами не приваблювало княжу верству. Отже, виникли умови для розвою козацького руху.

Для нас надзвичайно цікаві факти існування своєрідних буферних зон між українськими та монгольськими володіннями й на теренах Західної України. В політичному відношенні населення цих зон підкорялося монголам, хоч безпосередньо в золотоординську територію ці зони, наприклад, галицьке Пониззя, не входили. Адміністративним центром басмацтва в Пониззі було місто Бакота, в якому мешкало українське населення. Галицько-Волинський літопис засвідчує, що в середині 50-их років сюди прибули татари, які поставили баскаком місцевого володаря Мілея за його згодою. Не входила безпосередньо до складу Золотої Орди й Болохівська земля, хоч літопис повідомляє, що тут живуть "люди татарські".

Отже, на українських землях були особливі анклавні, в адміністративному й політичному відношенні повністю залежні від монголів. На думку істориків, така орієнтація декотрих українських регіонів на монголів була викликана бажанням володарів Пониззя та Болохівської землі зберегти свої невеликі володіння незалежними від Галицько-Волинського князівства (Шашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории. – К., 1876. – 35).

Як бачимо, географічне співвідношення території України й Золотої Орди має ще багато неясних та суперечливих моментів. Ті досить стабільні кордони, що їх мала Київська держава у стосунках з половцями, в добу монгольської окупації, здається, значно змінилися. На жаль, ця проблема в українській науці майже не вивчається. Нам здається, кордони як географічна межа, що розділяла українські та золотоординські володіння, визнавалися і в XIII, а тим більше у XIV ст. Звичайно, поняття "кордон" для тієї доби мало свою специфіку, але його не потрібно розуміти ніби якимось "степовим мево". Специфіка полягала передусім у тому, що на окремих теренах межові смуги мали досить значну ширину. Інша справа, чи були такі терени "контактними зонами" тісного спілкування українців з тюркським населенням Золотої Орди? Друга особливість полягала в наявності на українських землях буферних зон, кожна з яких була замкненим володінням, де влада належала

монгольським феодалам. У зв'язку з цим дуже актуальним було б скрупульозніше вивчення історичної географії цієї доби, що допомогло б відповісти на питання: з котрого часу почався був наступ українського населення на терени, що належали у XIII ст. Золотій Орді. Адже українське козацтво пізніше відтіснило спадкоємців Золотої Орди – кримські та ногайські орди – набагато південніше, ніж це було в добу розмежування монголів та українців XIII–XIV ст.

Більшість істориків висловлюють думку, що для поневоленого населення ярмо Золотої Орди було надмір тяжке. Рубруквіс писав: "Русія... вся спустошена татарами й донині щоденно спустошується ними. Коли руси не можуть дати більше золота й срібла, татари забирають їх та їхніх дітей, мов стада, в пустелю, аби ті стерегли їхній скот" (Рубруквіс 108). Проте це ярмо не було таке тривале для України, як, скажімо, для населення тих земель, з яких постала пізніше Московська держава. На землях Західної України влада монголів була завжди фактично номінальна. Монголи усвідомлювали, що Галицько-Волинська Русь не зазнала жорстокого й методичного розгрому та зберегла свої сили, не дозволивши монголам утвердити на цих землях свою адміністрацію. Взаємини між Данилом та Золотою Ордою у 50-их роках XIII ст. свідчать про перевагу українських сил. Літопис відверто говорить, що Данило "николи же не бояся Коуремьсе". Стурбована Золота Орда передає 1258 року придніпровський улус Бурундаю, який завдяки каральним експедиціям повністю утвердив владу монголів в Україні. З 1259 року протягом п'ятнадцяти літ літописи не повідомляють про походи золотоординців на терени України. Очевидно, монголи змусили українських князів змінити зовнішню політику: відтепер українські загони все частіше повинні були виступати сукупно з монгольським військом проти Литви (1275, 1277 рр.), Польщі (1280, 1285–1287 рр.). Для нас факт участі українських загонів у походах золотоординців надзвичайно важливий – це ще раз свідчить, що в основу своєї військової стратегії й тактики українські козаки поклали чимало технологій ведення бою, притаманних армії монголів. Очевидно, саме в цю добу закладалася й військова термінологія козацтва з чималою кількістю лексем на позначення титулатури, зброї та й професійної виробничої лексики. Та й хто з істориків зможе заперечити той факт, що учасники тих спільних монгольсько-тюрксько-українських походів та битв не стали після відомої всім колотнечі ("великого збурення") в Золотій Орді піонерами козацького руху. До того ж до кордонів України вже підступав ще один збирач земель колишньої Київської Русі – Литва.

З настанням періоду "великого збурення" (1359) золотоординським ханам фактично було не до України, бо в улусах точилася безперервна боротьба за владу. Військова кампанія Тимура 1395 р. остаточно підірвала державність Золотої Орди – настала доба руїни. Внутрішня адміністративно-політична структура держави була повністю зруйнована: зникли майже всі міста, припинилася міжнародна караванна торгівля, різко упало виробництво, перестали діяти важливі у соціальному відношенні інститути. Після династичної боротьби й масового сепаратизму, що розвалили Орду, цілі улуси ординців буквально посунули на службу до московського й литовського князів, а отже сталися значні демографічні зміни й в Україні. П.Клепатський відзначив, що після українців найбільший відсоток посідали татари, після них білоруси й поляки. Етнонім *татари* вживався на

означення всього тюркськомовного населення, яке після руїни Золотої Орди мешкало в Україні та за її межами – у південних степах та Криму. Друге місце посідали татари і в колі боярства Київщини (Клепатський 1912, 446–451). До кінця неможливо збагнути й того, наскільки активно та за рахунок чого відбувалося поступове скорочення прикордонних районів. Складається враження, що кочівницькі степові улуси поступово ставали безлюдними землями. Населення цих улусів, очевидно, поглиналося безперервними воєнними походами або концентрувалося довкола чималих населених пунктів, що лежали на шляху торгових магістралей. Очевидно, Золота Орда зазнала демографічного виснаження. В описі мандрівки Пимена до Царгорода у 1389 р. бачимо картину життя величезної за масштабами Золотої Орди, яка зовні зберігала ще свої розміри, але діяльність її концентрувалася у відносно невеликих регіонах.

Взагалі тенденція розвитку держав, що оточували Золоту Орду, географічно зводилася до витіснення її у степові простори. Поступове витіснення золотоординців з території України почалося з другої половини XIV ст. У 1362 році Ольгерд приєднав до Литви Київщину та Переяславщину, що викликало конфлікт з ординцями, але після поразки на Синіх Водах у 1363 р. останні мусили поступитися Поділлям.

Проте Ольгерд не задовольнився відмовою платити кочівникам данину, а переслідував супротивника аж до Білобережжя – між дніпровськими порогами та гирлом Дніпра, значно відтіснивши окупантів до побережжя моря. Про утвердження литовської держави на цих теренах свідчить і той факт, що трохи пізніше Вітовт оселив тут Тохтамиша, який утік був до нього зі своїм оточенням. Територія, що перебувала під владою Тохтамиша, із заходу обмежувалася течією Дніпра. Задніпровські землі перебували під контролем Литви, хоча тут лишилася певна частина кочового населення, що випасало свої стада уздовж чорноморського узбережжя.

Вітовт (1392–1430) поширив межі держави, будував укріплення в Барі, Брацлаві, Звенигородці, Жванці, Черкасах, біля Рашкова (Каравул), коло Тавані, над Чорним морем (Чорногород та Білогород). На початок XV ст. Литва утвердилася на берегах Чорного моря, де було збудовано гавань Хаджибей (сучасна Одеса), що відкривала шлях для торгівлі з Царгородом.

Литовські князі підтримували традиційну політику української держави щодо охорони кордонів – вони також практикували поселення кочівників у районах суміжних зі степом. Біля Черкас та Канева Вітовт оселив також черкесів. На острові Хортиця була влаштована митниця. На півдні володіння Вітовта сягали Чорного моря, а на південному сході доходили до річок Самари й Дінця. Отже, Вітовт поставив собі за мету не лише витіснити Орду з Чорноморщини, а й стати єдиним володарем у Східній Європі. У великій битві 1395 р. армія Тимура (Гамерлана) розбила вщент військо Тохтамиша, якого Вітовт прихистив у своїй державі, оселивши у Києві. Вітовт мав намір використати Тохтамиша у боротьбі з Едигеєм, які давно вже чубилися за владу в Орді. Здійснивши у 1397 та 1398 роках успішні походи в пониззя Дону й Дніпра, узявши в полон кілька тисяч ординців і сплюндрувавши їхні кочовиська та набравши череди худоби, Вітовт примусив основні ординські об'єднання відступити до Криму й Кубані. Успіхи литовських князів частково можна пояснити й тим, що Золота Орда вже занепадала. Плани

Вітовта стати володарем всіх теренів колишньої Київської Русі, тобто й Московії з Новгородом та Псковом урівноважувалися бажанням Тохтамиша панувати на землях Золотої Орди з Астраханню, Яїцькою ордою й Поволжям, а здійснитися все мало в битві 1399 р. на Ворсклі. Перемога литовсько-українсько-білоруського війська та загонів Тохтамиша над армією Едигея справді змінила б геополітичний стан у Європі. Щоправда поразка армії Вітовта від татар на Ворсклі 1399 р. зупинила рух населення України на південь, але й у середовищі постординського населення "велике збурення" не вщухло. Внаслідок цього улус Ногая (Пруто-Дністровське межиріччя) поповнився теренами між Дунаєм та передгір'ями Карпат. Щоправда після смерті Ногая (1300) за Золотою Ордою збереглося лише Пруто-Дністровське межиріччя.

Крах монгольської експансії в Україні стимулював наповнення степу великою кількістю саме того люду, який вже мав традицію вільного життя – то були переважно білінгви з тюрксько-українських бродницько-козацьких ватаг. Не забуваймо, що чималі колективи черкесів, аланів, а також чорноклобуцько-половецького вояцтва, яке було інтегроване в українське суспільство княжої доби лише частково, тепер одержали можливість уповні реалізувати свій природний інстинкт до "вільного" позадержавного буття. Ми не маємо якихось певних даних про склад населення степової України, проте позалінгвістичні факти доводять, що він мав бути досить строкатий як в етнічному, так і в соціальному значенні. Крах монгольської експансії, захоплення України Литвою та Польщею стимулювали наповнення степу великою кількістю люду різного етнічного походження, що виношував ідею вільного життя поза межами держави. Склалися всі передумови для консолідації козацьких ватаг в орден. Типологічно така сама ситуація спостерігалася й на теренах сучасного Казахстану, Узбекистану, Криму: "По смерті Абдулгаір-хана в узбецькому улусі стався такий розбрат, що степовики заради своєї безпеки почали шукати прихистку у ханів, які відійшли від узбецького ханства ще раніше й посилилися завдяки втікачам. А що вони відокремилися від свого улусу й певний час були людьми безмастними ще й бурлаками, то їх називали козаками" (Гайдар Мухамед. Таріг-і Рашіді. Ркп. Інституту сходознавства АН Узбекистану. Інв. № 1490. – С. 173б).

Отже, монгольська експансія не змогла придушити потяг величезної кількості людей різного етнічного походження й соціального стану – а то були й князі, що втратили владу та землю, і їхнє оточення, яке раніше мало певний статус, і колишні воїни, що їх монголи силоміць загнали до своєї армії, і юнаки з родин колишніх хліборобів та скотарів, що втратили свій традиційний спосіб життя, й нарешті ще життєздатні та готові змінити своє становище колишні раби з монгольських кочовищ – до волі. Документи XIII–XIV ст. свідчать про існування ватаг грабіжників та вояків багатоетнічного складу, що наймалися до котрогось із феодалів на військову службу. Можна гадати також про існування вже на той час второваного чумацького шляху. Позалінгвістичні факти дозволяють висловити версію про наявність симбіозу двомовного населення з поступовим відмиранням тюркської мови саме на тих теренах, які стали базою консолідації козацьких ватаг, що стимулювало створення козацького ордену. Ідеологічною підвалиною для українського козацтва

стає усвідомлення себе як частини свого народу, а однією з причин та стимулом до формування козацького війська було становлення державності у кримських татар та консолідація ногайських орд на межі з Україною.

Брак джерел писемності доби монгольської окупації не дозволяє дати повну картину мовно-культурних взаємин, не дає можливості простежити процес запозичення тюркізмів із золотоординських говорів в українську мову, надто ж її діалекти. Проте не може викликати сумніву, що саме в цей період в українську мову увійшла лексика, пов'язана з діяльністю окупаційних інститутів: назви податків, титули урядовців, знаряддя покарань, реалії, притаманні етносам золотоординського юрту: баскак "ханський намісник у васальних володіннях", богатир "воєвода, дужа людина", буздиган "різновид зброї", даруга "збирач податків", деньга "основна грошова одиниця у монголів", калан "різновид податку", караул "сторожа, варта", карачій "сановник", киличій "посланець", китайка "різновид тканини", курінь "підрозділ монгольського війська", нішан "знак на ярликах", тамга "печатка, тавро", татари "етнонім одного з монгольських племен (пізніше етнонім тюрксько мовних народів в Україні та за її межами)", тегилай "різновид одягу", орда "монгольська військово-феодална держава", осавула "адміністративна посада у монголів", ямщизна "різновид податку", ярлик "різновид грамоти", ясак "різновид податку".

Очевидно, в цей період в українську мову була запозичена й певна кількість професійно-виробничої лексики, але через зазначені вище причини ці терміни важко диференціювати від пізніших ногаїзмів та кримськотатаризмів. З кінця XIV ст. інтенсивність інтра регіональних перманентних контактів слабшає, натомість велику роль починають грати тривалі маргінальні контакти українців з кримськими татарами та ногайцями. Агонія Золотої Орди тривала до середини XV ст., коли держава розпалася на кілька ханств. Відтоді українцям довелося мати справу з тюрками Кримського ханства та Ногайською Ордою.

2.1. Мовні контакти українців з населенням кримського ханства та ногайських орд

Тюрки монгольської орди з'явилися в Криму на початку XIII ст. й заснували там Кримський юрт як частину величезного золотоординського володіння "Дешті-Кипчак". Власне, то було кілька кочових улусів, яким кримські хани дали назву Великий Улус. Посилений вплив тюркського елемента на півострів іззовні почався не пізніше першої половини XIII ст., тобто з часу вторгнення тюркського населення постмонгольської держави, якщо не брати до уваги хозарів, які осіли там раніше. Із засторогою потрібно ставитися до свідчення Рубрука, буцім ще половці брали данину з Херсона, Солдаї та тих сорока фортець, що були між цими двома містами (Смирнов В.Д. Крымское ханство. – СПб., 1887. – 3) Прибувало це кочове населення двома шляхами: суходелом через перешийок, що поєднував півострів з українським степом – на ці терени тюркські орди із-за Волги й Дону просувалися постійно. Певна частина тюркського населення, зокрема й сельджуків, прибула до

Криму з Малої Азії через Чорне море. Тюрко-татари принесли з собою певний спадок уйгурської культури, в якій помітний був китайський слід. На початку XIV ст. в середовищі кримських татарів остаточно закріпився іслам, тоді ж кипчацьке населення Криму поступово переходить на осілий спосіб життя. Виникають також міські центри, чому сприяв розквіт значної караванної торгівлі, а пізніше – й заселення Криму величезною кількістю бранців, особливо слов'ян та представників угро-фінських народів з Московії. Саме через це антропологічний тип тюркського населення Криму досить неодноманітний. Це саме стосується й морфології та фонетичної будови кримтатарської мови, а також її лексичної системи. У зв'язку з тим, що Крим вважався частиною Золотоординської імперії до самої її руїни, вся політична історія його аж до запанування династії Гераїв – є не що інше, як історія Золотої Орди, внутрішні порядки якої попервах цілком переносилися до острова і лише пізніше прилаштовувалися до місцевих умов.

Перший історично відомий з емірів, що грали чільну роль у Золотій Орді, був Ногай, небіж Берке-хана. Цей одноокий інтриган, що висунувся також і завдяки неабиякій хоробрості та загарливісті, став ще при дядькові керманічем ханського війська. А вже при безвольному хані Туда-Менгу, діючи через придворне жіноцтво, Ногай фактично правив ордою. Коли ж новий хан Тула-Буга захотів обмежити владу Ногая, той згубив хана зо світу й запропонував трон Токті, взявши з нього обіцянку винищити всіх емірів – так до влади прийшли діти Ногая. У 1297 р. Ногай завдав поразки й Токті, захопивши його землі й Крим зокрема, куди послав збирати данину свого онука. Коли ж кримчани вбили цього збирача податків, Ногай посунув на Крим своє військо. Та у 1300 році еміри перебігли до Токти, й той розбив Ногая та відрубав йому голову. У Криму Токти поставив свого намісника Толук-Геміра, який залишився там вже й тоді, коли Ордою став правити хан Узбек, зі смертю якого (1342) в Золотій Орді не стало єдиновладдя. Джани-бек, син Узбека, не зміг у 1344–45 рр. захопити Кафу. Берди-бек, син Джани-бека, убив батька, а тоді й сам загинув від руки свого сина Кулни. Зі смертю Берди-бека в Орді перервалася династійність, ото ж арабські історики втратили нитку послідовності історії Золотої Орди та Криму, бо до влади прийшли еміри, а в 1374–75 рр. один з них – Мамай – утвердився переважно в Криму. Коли ж він зазнав поразки на Куликовому полі (1380), то спробував був знайти прихисток у Кафі, та кафінці вбили його. В Золотій Орді владу перебрав до рук Токтамиш, ворог Мамай, а намісником Криму він поставив Кутлу-Буга.

Доба, коли Кримський юрт відпав від Золотої Орди (1427) та до завоювання його Туреччиною (1475), була благодатна для мирних зносин українського населення з Кримом. Засновник ханства Гаджи-Гірей, підтриманий свого часу литовськими князями, на подяку за це дотримувався дружньої політики.

Кримське ханство, засноване 1433 року, займало не лише внутрішню частину Кримського півострова, а й землі Північного Причорномор'я. Проте увесь простір між Дністром та Дніпром уздовж Чорноморського узбережжя у першій половині XV ст. був покритий мережею литовсько-українських замків. Хоч на землях довкола цих населених пунктів кочували зі своїми стадами, отарами й табунами татари, литовські князі вже почали були роздавати ці терени можновладцям Литовсько-Польської держави. Наприклад, землі довкола Очакова та Хаджибея були передані Сенявським та Язловецьким.

Важливо нагадати, що починаючи з 1401 року землі між Дністром та Прутом займає молоде Молдавське князівство, яке захопило й Білгород, а з ним і вихід до моря. 1454 року до Молдавії відходить і Хотин з його багатонаціональним, проте переважно українським населенням. З'являються населені пункти: Килія (в довколишніх степах, що оточували місто, воювали, як ми знаємо з "Думи про козака Голоту", українські козаки), Сороки, Оргей, Тягиня (Бендери).

Наступний хан Кримського юрту Манглі-Гірей одразу ж зайняв ворожу щодо північних сусідів політику. Південні окраїни Придніпров'я стали ареною татарських навал, що на кінець XV ст. спричинює чергове знелюднення цих теренів.

Остаточо напрямок політики ханства змінила, завоювавши Крим, Туреччина. Після утвердження турків у Константинополі генуезькі володіння у східних водах попереходили до Туреччини, а в Криму – до Кримського ханства (1475), яке визнало над собою верховну владу султана. Але декотрі кримські міста перейшли від генуезців навіть не до хана, а безпосередньо до турків. Зокрема у Кафі (Феодосії) стояла османська залога та була резиденція бейлер-бея (представника османської влади в Криму). Експансія турків у гирлі Дніпра, коли з'єднані сили турків та хана Менглі-Гірея захопили Білгород (1484), назвавши його Ак Кермен, де й оселився турецький бег (пізніше паша), що правив південною частиною Придністров'я, колишнім Углом, слов'янську назву якого турки просто переклали на свою мову: *Буджак*, ускладнили стосунки між українським і татарським населенням ще дужче. З'являються й нові татарські населені пункти, наприклад, Кишиневу, що його заснував татарин Акбаша (вважається, що в основі назви лежить крм. кишла "зимівник", "зимовище"). Вже в останні роки XV ст. опиняється в руках татарів Очаків, тоді ж, очевидно, відійшла до Кримського ханства й решта укріплень на берегах Чорного моря, в тому числі й Гаджибей, що, як місце важливих соляних та рибних промислів, зберігав своє значення й пізніше.

У 1482 році на прохання Івана III хан Менглі-Гірей розгромив Київ. Династія литовських князів була неспроможна власними силами боронитися від майже щорічних нападів на Київщину, Волинь та Поділля й шукала допомоги у Польщі, котра, як відомо, виявилася щодо цього ще нездалішою. Починаючи з 1495 р., боротьбу українського народу проти Орди очолює Костянтин Острозький (1460–1530). У 1495 р. під час чергової навали татар на Волинь сили оборонців краю були замалі для спротиву. У 1496–1497 рр. К. Острозький, вже як досвідчений воїн, очолює оборону українського прикордоння, отримавши у своє користування Брацлавське, Вінницьке й Звенигородське староства. У 1497 р. Острозького призначено першим гетьманом Великого князівства Литовського – нова посада відповідала сучасному посту міністра оборони, отож від імені Великого князя він керує всією армією. За час командування литовсько-українськими збройними силами гетьман здобув перемоги у 30-ти битвах, виробивши особливу стратегію: українське військо напало на орду, коли та, обтяжена ясиrom та здобиччю, верталася до Криму. Так, Острозький разом з польським гетьманом Каменецьким розгромив татарське військо у битві під Вишневецем на Волині (1512 р.), визволивши 15 тисяч бранців та захопивши 10 тисяч коней. В цьому бою загинуло 5000 татар. Переможні бої були у 1518, 1520, 1524 роках. Найвдаліша битва 1527 р.

під Ольшаницею на Київщині прикметна тим, що в полон було взято 25 тисяч татарських воїнів, частину з них гетьман оселив за межами Острога – татари працювали на укріпленні міста й несли службу під княжими корогвами. Недарма поселення одержало назву Татарське передмістя. У боротьбі з татарами гетьман залучив до свого війська нову силу, яка вже давала про себе знати, – запорозьке козацтво, бо зрозумів, що недостатньо озброєні козаки у боротьбі зі східним супротивником досвідченіші за поляків.

Бажаючи стати твердо на землях північніше від Дунаю, султан Сулейман (1520–1566) всю південну частину Дністро-Прутського краю оголосив "райєю", тобто районом Туреччини, створивши на Дністрі в колишньому українському місті Тягиня новий форпост Бендер (тюркський термін перського походження "гавань", "торговий морський порт"). Під владою аккерманських бегів та пашів на цих землях і далі мешкало й українське населення, яке надавало перевагу турецькій владі з її *гараджем* ("подушний податок") перед покорою молдавським господарям з їхніми безкінечними податками. Та переважну частину населення цього краю тепер склали тюркські племена, що лишилися тут після занепаду Золотої Орди – в науковій літературі їх називають татарами Білгородськими (Аккерманськими). То було переважно кочове населення, яке переганяло табуни своїх коней, лише вряди-годи стаючи *кошем*. Декотра частина цих татарів жила у *кишлах* – хуторах, назви яких ще й досі фіксуються на мапах з історії південної Бессарабії. Це татарське населення було турецьким авангардом, що мав застерігати молдавських господарів від необачних дій, а ще більше – давати відсіч наскокам з моря та із-за Дністра українських козаків, які активізували свою войовничу місію у XV ст., а з XVI ст. відмовилися від експедицій під орудою польських урядовців та перейшли до самостійних воєнних акцій.

Місто Хотин, відоме у складі Київської Русі в X–XI ст., а пізніше з другої половини XIV ст. – у складі Молдавського князівства, на межі XV–XVI ст. потрапило у васальну залежність від Туреччини. З 1711 по 1812 р. Хотин з райєю (212 сіл) належав Туреччині. Було вивезено безліч невільників. Турки добряче добудували Хотинську фортецю, територія її сягала 22 га. Російсько-українські війська брали цю фортецю у 1739, 1769, 1788 та 1807 роках.

У 1554–56 рр. на острові Мала Хортиця козаки споруджують укріплений замок, цю акцію пов'язують з ім'ям Дмитра Вишневецького. Нащадок роду Гедиміновичів, цей легендарний лицар, як і тюркські безмаєтні беї, що шукали собі влади в козакуванні, пробував служити й Іванові IV, й литовським князям, намагався здобути молдавський престол, але зажив слави як очільник козацьких походів на Крим (1556 р.). У 1558 р. очолив новий похід і дійшов до самого Перекопу, наступного року керував облогою Азова, а в 1561 р. Д. Вишневецький з козацьким військом захопив кілька фортець у Криму й досяг Кафи. У XV–XVIII ст. терени від Дністра до Дону були вольностями Низового війська Запорозького, поділеного на вісім адміністративних одиниць – паланок. Нова сторінка в історії тюрксько-українських взаємин пов'язується з добою, що одержала назву Хмельниччина.

Король Речі Посполитої Владислав IV палав бажанням створити антитурецьку коаліцію (Венеційська республіка, Папа Римський і, можливо, Росія), але цим планам не судилося збутися, отож Владислав IV надумався залучити до

антитурецького походу запорозьких козаків – давніх ворогів турецької імперії. Ще з метою перемогти у Лівонській війні та забезпечити південні рубежі Польщі, уряд організував полки реєстрових козаків у прикордонних фортецях на Низу, в Черкасах, Каневі, Корсуні тощо. Так з'явилася Запорозька Січ на Базавлуці. Зміцніле козацтво стало контролювати цілі терени України й зажило неабиякої слави у населення, узявши під захист православну церкву. Після чергового повстання та воєнних зіткнень козаків з поляками, Польща ліквідувала у 1638 році Січ, скоротила реєстр до шести полків та позбавила козаків привілеїв, прирівнявши цих людей військового стану до статусу холопів та залишивши на дніпровських островах невеликі загони. Самого Хмельницького, який був генеральним писарем реєстрового війська понизили до сотника. Коли ж у чергових змаганнях з Туреччиною Польщі знадобилася допомога козаків, король призначив керівником походу козацького воєначальника Якова Барабаша, яому впоратися з таким завданням було не під силу, отож Владислав IV доручив цю місію досвідченому вояку Богданові Хмельницькому, який ще замолоду після битви 1620 р. під Цецорою пробув кілька років у полоні й вільно володів кримськотатарською та турецькою мовами, очолити козацтво та вручив йому гетьманську булаву й чималі кошти. Гетьман же зобов'язався підготувати до походу дванадцятисячну козацьку армію, а найважливішим напрямом стратегії гетьмана стало будівництво 300 нових козацьких кораблів "чайок". Проте ненависть Хмельницького та українського козацтва до польських магнатів виявилася вищою, ніж його ворожнеча до турецьких агресорів. То була відповідь на ліквідацію польським урядом Запорозької Січі у 1638 році. Підбурювати козаків до повстання Хмельницький почав у 1647 році. Скориставшись викраденою королівською грамотою, в якій ішлося про підготовку війни Польщі з Туреччиною, Хмельницький мав намір цілком офіційно мобілізувати військо під своїм проводом. Переховуючися в гарнізоні реєстрових козаків Черкаського полку, підвладного королю, на острові Томаківка, майбутній гетьман схилив на свій бік ще один потужний гарнізон, що стояв на Микитиному Розі – ось ці реєстрові, добре оснащені й вимуштрувані реєстрові козаки й стали основою української козацької армії. На початку 1648 р., використавши матеріальну базу запланованого походу проти Туреччини, Хмельницький із соратниками підняли в Запорозькій Січі повстання проти Речі Посполитої, що змінило погляди гетьмана на роль Порти в українських справах: війна з Польщею вимагала відмовитися від ворожих акцій запорожців стосовно османців, чого до речі жадав і Стамбул, сподіваючися зірвати антитурецьку акцію та не допустити Україну в орбіту Москви, щоб у подальшому зробити козацький народ залежним від Туреччини, як це сталося з Молдовою та Кримським ханством. Турецький уряд і справді "порадив" Криму прийти на допомогу козакам, що сприяло першим успішним боям козацько-татарських військ проти Польщі.

Навесні 1648 р. каральний загін під орудою 20-річного Стефана Потоцького, сина коронного гетьмана, вирушив на Низ Чорним шляхом, що єднав Запоріжжя з населеною частиною України. Біля річки Жовтої кримськотатарська кіннота раптово атакувала королівську каральну експедицію, а через чотири години підійшло козацьке військо Хмельницького і взяло польський табір в облогу. У ході боїв на місцевості Жовті Води взяли участь 18 тисяч татарських кіннотників, 7

тисяч козацького війська. На бік повсталих перейшли також українські вояки із 6-тисячного загону реєстрових козаків та німецьких найманців, що рухався під командуванням Барабаша до Жовтих Вод. Тоді ж Хмельницький зрозумів, що козакам потрібно міняти тактику: добре вишколена піхота дозволяла лише оборонятися, для перемоги ж бракувало наступальних дій, які могла забезпечити така кіннота, яку мали кримські татари. Вже влітку 1649 р. під Збаражем на Волині козацькі полки Хмельницького разом з кіннотою кримського хана Іслам-Гірея досить успішно змагалися з армією Яна Казимира. Встановлюючи з Туреччиною дружні стосунки, Хмельницький сподівався в боротьбі з Польщею задіяти сили турецького війська та використати вплив Стамбула на кримського хана у справі укладення військового союзу України й Криму проти Польщі. У першій половині 1650 р. до Чигирини прибув султанський дипломат Осман-ага, який пообіцяв Хмельницькому військову допомогу. З відповідним візитом улітку цього ж року козацька делегація на чолі з полковником Ждановичем та братом українського гетьмана Яхненком-Хмельницьким прибула до Стамбула, де їх зустріли на високому рівні. Козацька адміністрація отримала пропозицію мати при султанському дворі постійного дипломатичного представника, імперія також пообіцяла підсилити армію Хмельницького своїм військом. Восени 1650 р. дипломатична місія султана цілий місяць обговорювала в Україні питання військової допомоги Туреччини козакам, а також запропонувала Хмельницькому турецький протекторат. Проте український гетьман відповів пропозицією укласти угоду про дружбу на рівноправних принципах. У квітні 1651 р. Осман-ага привіз до Чигирини новий проект стосовно протекторату: султан готовий визнати Хмельницького князем, надати Україні якнайширшу автономію, приймати українських послів на найвищому рівні, натомість козацький уряд мав відмовитися від походів Чорним морем та допомагати Туреччині у її війнах з іншими державами. Хмельницький вичікував з відповіддю, що фактично означало відмову від такого протекторату. До того ж Туреччина не виконувала своїх обіцянок стосовно військової допомоги: до козацької армії приєдналося якихось 6 тисяч яничарів. Очевидно, Стамбул чинив цим політичний тиск. Чи не у зв'язку з цим у липні 1651 р. Іслам-Гірей III розпочав таємні перемовини з польським королем, і в битві під Берестечком татарське військо покинуло поле бою – хан утік від гетьмана, який намагався повернути орду, та ще й зрадливо взяв Хмельницького під варту. Іслам-Гірей вів власну політичну гру: не бажаючи бачити Україну незалежною. Отож, хан не був зацікавлений у розгромі Польщі й уклав з нею угоду, злякавшись швидкого зміцнення потуги Української держави. Поразка під Берестечком не дала змоги Українській козацькій державі довести війну з Річчю Посполитою до переможного кінця, засвідчивши разом з тим ненадійність військово-політичного союзу з Кримським ханством, для якого ця битва також стала одним з найголовніших чинників вже недалекої руйни Ханату. Потрібно також нагадати, що польський уряд перед цим також зрозумів був, що, не маючи такої добірної піхоти, як козаки, та маневрової кінноти, як Крим, перемогти союзницьку українсько-кримськотатарську армію йому не вдасться. Отож, Польща наwerbувала німецьких піхотинців, а свою важку кінноту зробила маневровішою – на взірєць кримськотатарської.

Влітку 1653 р. турецький дипломат Магомет-ага привіз до Чигирин для Хмельницького атрибуту васала турецького султана: булаву, шаблю та каптан – отже, в черговий раз пропонувалося прийняти протекторат. Хмельницький виніс питання про протекторат на старшинську Раду, члени якої розділилися, висловлюючися практичною термінологією сьогоденного парламенту, на три "фракції": пропольську, промосковську й протурецьку. Та остаточне рішення залежало від Хмельницького, який був противник турецького протекторату. Гетьман очікував сприятливішої пропозиції з Москви, яку й було прийнято у січні 1654 р. Султан все таки вирішив підтримувати з Військом Запорозьким мирну політику й вичікувати зручного моменту нагадати про себе. На початку 1655 р. до козацької столиці прибув турецький дипломат Шагін-ага й ще раз запропонував гетьману прийняти протекторат Туреччини, а також передав текст присяги. Гетьман відповів, що він з військом схиляються до пропозиції султана: ситуація в Україні була складна – кримські татари воювали вже на боці Польщі, й Хмельницький остерігався, що й сама Туреччина може увійти в коаліцію з Річчю Посполитою. Намагаючись схилити гетьмана на свій бік, султан 1655 р. висилає дипломатів до Криму, щоб там дійти котроїсь згоди. Хмельницький вже у 1656 р. був розчарований союзницькою політикою Москви й спробував поживити стосунки між Військом Запорізьким та Туреччиною. У квітні 1657 р. до Стамбула прибуває козацьке посольство, яке запевнило султана в непорушності дружби між двома країнами, після чого султан оголосив себе протектором Війська Запорізького. Смерть гетьмана Хмельницького обірвала можливу перспективу тісніших взаємин України з Османською імперією.

Гетьман Іван Виговський, шукаючи союзників у боротьбі з наступом Москви, навесні 1658 р. поновив дію українсько-кримського союзного договору, а вже наприкінці червня 1659 р. військо українського гетьмана та кримського хана здобуло під Конотопом блискучу перемогу над царською армією. Успіх цього союзу, на жаль, був нетривалий – у жовтні цього ж року І. Виговський втратив гетьманську булаву.

Невдовзі почала втрачати свою міць і Туреччина, й лише завдяки діяльності візирів з мудрої династії Кьопрюлю імперія змогла продовжити традицію завойовника. Один з них, Ахмет Кьопрюлю у 1672 р. вирішив устряти в суперечку Польщі з Росією, які не могли поділити Україну. Після укладення польсько-російського Андрусівського договору 1667 р. гетьман Дорошенко у цьому ж році з метою об'єднання українських земель у незалежній державі та отримання військової й політичної допомоги уклав союз із кримським ханом. У 1669 р. старшинська рада у Корсуні ухвалила прийняти турецьку протекцію. У Стамбулі Дорошенка вітали дуже прихильно, й султан Мехмед визнав Україну своєю провінцією (санджаком), а Дорошенка було титуловано беєм санджака й надано двобунчукову корогву. Угода з Туреччиною підтверджувала довічне право вільних виборів гетьмана, збереження автономії православної церкви у складі Константинопольського патріархату, звільнення населення України від турецьких податків. Султан також звелів кримському хану, щоб той допомагав козацькій державі. У 1672 р. з'єднане українсько-турецько-татарське військо здолало на Батозькому полі армію короля, який згідно з принизливою мирною угодою в Бучачі

поступився туркам територією Західного Поділля, що увійшло у склад Кам'янецького еялету (1672–1699) – отже відбувся поділ Правобережжя України між Польщею й Туреччиною. Під владою Дорошенка перебувала Правобережна Україна та Східне Поділля (Брацлавщина). Але після того, як Чигиринські походи турецької та російської армії спричинили майже суцільну руїну Правобережжя, П. Дорошенко усвідомив безперспективність протурецької орієнтації й у 1676 р. склав гетьманські повноваження.

Таким чином, значна частина Дністро-Прутського краю опинилася була під владою турків. Проте економічне значення її для українських земель вище по Дністру не зникло. Колишній Білгород, тепер турецький Ак Кермен і далі діяв як визначний порт, через який ведеться торгівля з містами Криму й Туреччини, а також Поділля, Буковини й Галичини. В цьому районі українське населення поряд з хліборобством вдається до таких галузей господарювання, як вівчарство, конярство, морське рибальство, запозичуючи в турків не лише знаряддя виробництва, а й їхні номінації.

Колишній український Угол, ставши турецьким Буджаком, ще дужче наповнився тюркським елементом, коли у XVI ст. у південні українські степи перекочували із земель між Кабардою та Азовом ногайські орди, що значно змінило демографічну ситуацію в Чорноморщині. Білгородська (Буджацька або Добруджська) орда опанувала Буджак.

Єдисанська / Джедісанська (тюрк. *jedi / cedi* "сім" + *san* "число, кількість") орда – відгалуження Малої Ногайської орди, у складі якої кочувала між Волгою та Яїком (Уралом), а 1715 р. переселилася на Кубань. Дещо пізніше ця орда зосередилася на причорноморських землях між Дніпром і Дністром від узбережжя Чорного моря до р. Кодима, притоки Пд. Бугу. Головне ж поселення розташувалося навколо турецької фортеці Очаків (через що цю орду називали й Очаківською), яка разом з теренами між Бузьким лиманом і Деліголем (нині р. Тилігул) підпорядковувалася османській адміністрації. Решта теренів орди, на яких були містечка Балда / Балта на р. Кодима, Дубосари на Дністрі (сьогодні місто в Молдові), фортеці Єнгидуні / Янидуні / Єні-Дунья, а також Качибей / Хаджибей на чорноморському узбережжі) корилися кримському ханові. У Єдисанській орді, кількісно найбільшій з усіх ногайських орд, у 1766 р. налічувалося близько 40 тисяч юрт. Очолював орду *каймакан* / *каймакам* < тур. *qajmaqam* < араб. *qaim-maqam* *قادم مقام* "виконувач обов'язків (тимчасово, на певний термін)" (Девелліоглу 482; ТРС 526). Як бачимо, Османська імперія чи кримський хан, надаючи очільникові орди турецький адміністративний термін "виконувач обов'язків (на певний термін)", давали зрозуміти, що ногайці перебувають у повній залежності від Стамбула. Проте єдисанці неодноразово втручалися у міждинастійні сутички в Ханаті й навіть диктувати свою волю. Після російсько-турецької війни та визнання Ордою протекторату Росії ногайців переселяють у степи від р. Кам'янка до Азова, а згодом у межиріччя Дону й Кубані. У роки російсько-турецької війни 1787–1791 ногайців переселяють ще далі – в туркменський степ, а частину на береги р. Молочні води (між гирлом р. Берда, лиманом Молочним і верхів'ям р. Токмак, притокою Молочних вод. На цей час в Єдисанській орді налічувалося лише 26 аулів (4655 осіб). На ці ж терени були переселені й ногайці Єдичкульської орди. У 1807 р. до

них приєдналися ногайці Білгородської (Буджацької) орди, які прибули з-за Дністра. Після Кримської війни 1853-1856 р. ногайці всіх орд перебралися на терени Османської імперії.

Ще одне відгалуження Малої Ногайської орди – Єдичкульська (тюрк. *jedi "сім" + köi "озеро"*) орда підпорядковувалася Кримському ханству, яке надавало орді зверхника з роду Гіреїв – сераскир-султана, а той мав владу над мурзами, що правили в аулах. Орда кочувала між Дністром та Дунаєм. Ногайці постійно намагалися звільнитися від зверхництва хана й підлягати турецькому султанові, проте останній у згоді з Ханатом збройно придушив виступи орди. В середині XVIII ст. за наказом кримського хана орда перейшла на лівий берег Дніпра, де посіла частину теренів сучасних Запорізької та Херсонської областей (від фортеці Казікермен (нині м. Берислав) до гирла р. Кінські води (нині р. Кінська, притока Дніпра) й аж до узбережжя Чорного й Азовського морів. Джамбуйлущка (Перекопська) орда кочувала між Перекопом, Дніпром та річкою Бердою.

Наповнення причорноморських рівнин тюркським елементом викликало консолідацію українського населення у вигляді козацького ордену – йшла війна за колонізацію степу та берегів Чорного моря, де мешкало населення трьох етносів: тюркського (кримські татари, ногайці, турки), українського (переважно козацтво) та молдовського. У другій половині XVII ст. тюркський етнос, елемент за соціально-економічним укладом досить чужий українцям, неодноразово стає не природним ворогом, а бажаним співником у боротьбі проти Польщі. Допомогою татарів найбільше користувався Богдан Хмельницький, то ж не дивно, що угода Хмельницького з султаном 1650 року давала козакам таку свободу плавання й торгівлі у Чорному морі, якої Росія досягла лише в 1774 році за Кучук-Кайнарджийським миром. На Переяславській Раді 1654 року пропозиція піддатися султанові знайшла чимало прибічників. В часи війни козаки майже завжди виступали у спілці з татарами та й у мирних угодах Військо Запорізьке намагалося забезпечити мир та союз з Ордою. Наприклад, кошовий Сірко відповів гетьманові на питання, чому запорожці дозволяють татарам користуватися запорізькими степами для кочування: "У них тепер недорід на траву, а коли ми, живучи поруч з татарами, по-сусідському допомагаємо одне одному, то це розумному анітрохи не дивно" (Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса, 1895. – С.15).

Інакше дивилися на стосунки козаків з татарами у Москві: "А миру запорожцам с Крымом никогда не иметь... и остерегать того, чтобы из Малороссийских городов в Крым с торговыми, запасами и всякою живностью не ездили и лошадей в Крым не продавали" (В Ш,38). Як відомо, запорожці нехтували цими засторогами: лиш-но із запорізьких степів зникали армії держав, як там одразу з'являлися валки чумаків, яким доводилося остерігатися хіба ногайських чи гайдамацьких ватаг. Можна навести й інший приклад: за Бахчисарайською мирною угодою 1681 року Самойлович просив для запорожців пільг на риболовлю у південних лиманах та солоних озерах. Запорожці не могли мати значних хліборобських угідь, цьому не сприяла відкритість степових просторів татарським наскокам. Натомість важливим предметом торгівлі була сіль – запорізькі чабани, а надто ж рибалки без цього продукту не могли господарювати. Ще Михайло Литвин писав, що серед товару,

який довозили до Києва, була сіль з таврійських лиманів. Обмін цими продуктами й поклав початок торгівлі Запоріжжя з Кримом.

Переможна боротьба українського козацького війська створила в просторах "Дикого поля" арену мирної колонізаційної діяльності для українського населення як з Гетьманщини, так і з правобережної України, що шукало тут порятунку від ненависної панщини. Хоч Військо Запорізьке й було прийняте під "високу руку" московських царів ще в середині XVII ст., "дикі поля" Московською державою фактично не управлялися. Кордони "Вольностей", як стали називати запорожці освоєні ними придніпровські терени з прилеглими до них ногайськими степами, визначилися у московсько-турецьких угодах лише поступово. Тільки у 1705 р. була укладена особлива "межова угода", за якою південний кордон запорізьких "Вольностей" починався від лівого берега Дніпра за течією річки Кінські Води й до течії річки Берди, що впадала в Азовське море. За таких умов вихід до Чорного моря поки що залишався закритий.

Після зруйнування царським військом 1709 р. старої (Чортомлицької) Січі запорожці 1711 р. заснували Січ на території Кримського ханства в урочищі Олешки під протекторатом хана. Як відомо, за Прутським трактатом 1711 та мирною угодою між Росією й Туреччиною 1713 років південні кордони цих держав проходили між річками Орілью й Самарою – Олешки таким чином залишилися за Кримським ханством. Лише 1734 року царський уряд, відчуваючи наближення нової війни, санкціонував заснування Нової Січі на річці Підпільній, яка й стала останнім кошом Війська Запорізького. Олешківський піщаний масив у пониззі Дніпра (біля сучасного Цюрюпинська Херсонської області) позбавлений річкової води, не дозволяв культивувати хліборобство. Натомість скотарство та баштанництво мали там певні переваги. Очевидно, цей регіон став основою культивування баштанництва. Запорожці запозичили від татарів чимало баштанних культур та їхні назви: гарбуз, кабак, кавун.

Нова війна Росії з Туреччиною, що почалася 1735 р., спровокувала ще один похід російської армії на Крим, що був такий самий невдалий, як і похід 1733 р., попри те що росіяни та й козаки вивели з Криму певну кількість полону, напр. останній козацький полковник Семен Сулима захопив у полон 12 татар. 1736 року 50-тисячна армія фельдмаршала Мініха (участь взяли 13 тисяч козаків) здобула Бахчисарай, натомість на початку 1737 р. орда спустошила терени Полтавського й Миргородського полків, загинуло близько семи тисяч українського населення, чимала кількість з них попала в полон. 1737 р. почався Карасубазарський похід на Очаків та Азов, в якому взяли участь близько 50 тисяч гетьманських, слобідських та запорізьких козаків. В битві за Очаків загинули 5 тисяч українців та ще кілька тисяч померли під час відступу. 1738 р. російсько-українські війська пробилися до середини Криму, де татари завдали їм тяжких втрат. Війна закінчилася лише 1739 року, внаслідок якої Росія дістала частину Південної України, яка цілком справедливо була передана Запорозькому війську – адже козаки виявили під час війни не тільки героїзм, а й велику вправність тактичного й стратегічного характеру. Не випадково саме згадуваний вже полковник Семен Сулима з його дипломатичним хистом, знанням кількох мов і високим інтелектом виконував 1740 р. особливі доручення гетьмана щодо зустрічі посла Туреччини.

Отже, запорожців та татарське населення здавна об'єднували інтереси, що неодноразово збігалися, тому й одні, й другі мусили виробити відповідні форми взаємин. Існування Запоріжжя, треба визнати, зумовлювалося існуванням Кримського ханства. Січ розвивалася, бо воювала з "диким полем", але звідти ж певною мірою запозичувала тактику воєнних дій і навіть особовий склад, а також засоби до існування, а серед них і методи господарювання, притаманні кочівникам і степовикам.

Ногайські орди і в XVII–XVIII ст. лишалися такими ж дикими та хижими, як і в XV ст. Кочуючи на північних берегах Чорного та Азовського морів, вони фактично не визнавали ні влади ханів, ні земельних кордонів, яких, щоправда, майже й не було, і завжди виступали головними призвідцями чварів між Кримом та козаками. Цікавий опис ногайських теренів лишив нам Мартин Броневський, посол Стефана Баторія до хана Мухамед-Гірея (1578): "Переважає кочова форма культури. Перекопський перешийок вкритий татарськими халупками, зробленими з тонких дерев та обмазаних гноєм і тванню. Улітку та восени татари в халупах не лишаються; разом з жінками та дітьми вони на возах кочують у степах. Лише хто-не-хто вирощує хліб, більшість же кочує таборами й плекає скотарство" (ЗООИД. - 1867.-У1.-387). Нічого не змінилося й через 100 років. Представник Франції у Криму Пейсонель у 1787 році описав побут кримських ногайців: "Кочуючи більшу частину року й осідаючи лише узимку, ногайці сіють мало хліба". (Блюменфельд Г.Ф. Кримско-татарское землевладение. – Одесса, 1888. – 10).

Для тюрків-кочівників у скотарстві була вся суть існування, що наклало свій відбиток на суспільну організацію цих кочових племен, яку небезпідставно називають пастушо-родинною, що лягла в основу землеволодіння власне всіх тюркських племен, котрі зупинялися біля меж української держави.

Основою суспільного ладу кримських татарів та ногайців була патріархальна група людей, поєднаних як родовими зв'язками, так і взаємною співпрацею. Така первісна суспільна група складала юрт або аул у значенні людей та їхніх стад. Кілька таких юртів складали подальшу суспільну групу – кош. Це слово означало не лише родову, а й господарську спілку, тобто не тільки колектив близьких за походженням осіб, а й їхнє стадо. Ще в XIX ст. кримські татари утворювали зведені отари овець, і стійбище такої отари називали словом кош, але раніше кош був не лише тирлом худоби, а й табором людей та скоту сукупно. Семантика цього тюркського терміна виразно передана в українському кош, яке має два значення: "військовий табір запорожців" і "приміщення для отари". Життя тюркських кочових племен регулювалося тими правилами, які витікають з пастушо-родового побуту й складають кодекс прав пастушо-родових племен. Під власністю тюркські племена, принаймні з XIII ст. розуміли не землю, а худобу, через те їхнє слово тавар – це передусім "рогата худоба та вівці", і лише потім "товар". Порівняймо укр. товар "велика рогата худоба", "шкіра на пошиття взуття", "все те, що становить предмет торгівлі; продукт праці, що має споживну вартість". Ті досягнення у галузі хліборобства, що їх досягли були булгари, хозари, а частково й половці та спілка чорноклобуцьких племен, підвладні монголам тюрки на тривалий час втратили. Земля у тюрків ставала предметом володіння лише після завоювання інших країн – спершу як пасовиська. Якщо в Криму з другої половини XV ст. замість пастушо-родової громади на арену економічного життя виходить сільська,

хліборобська, то ногайські орди фактично до часу їхнього виселення з українських степів продовжували плекати свою традиційну скотарську культуру, переважно конярство та вівчарство. В цьому плані вони нічим не відрізнялися від монголів. Хоч Платон Карпін і свідчив, що монголи сіють просо, ми знаємо, що землю вони майже не обробляли – навіть цю свою улюблену зернову культуру ординці зобов'язували вирощувати населення підкорених країн.

Якщо українсько-кримськотатарські взаємини хоч трохи досліджувалися, то історію ногайського перебування в українських степах, а отже, й проблему ногайсько-українських взаємовпливів ще й досі ніхто не вивчав. Досить сказати, що славетний сходовознавець Ф. Корш ще в 1903 р. писав: "Намагаючись вияснити собі історію та становище татар, які мешкали колись на півдні України, поза Кримом, я був вражений мізерністю інформації про них у нашій науковій літературі" (Корш Ф. Універсали Петра Великого к буджацким и кримським татарам. – М., 1903. – С.1). Мусимо сказати, що після того за цю проблему так ніхто й не брався. Ото ж ясно, що мовознавчий аспект цього важкого, але важливого завдання доведеться досліджувати, вдаючися переважно до історичних документів (дипломатичного листування, актів, матеріалів Війська Запорізького), яких, на жаль, також дуже мало.

Більшість актів про зносини запорожців з Кримським ханством свідчать про складну ситуацію, надто ж у добу гайдамаччини. Термін *гайдамака* – тюркського походження – свідчить про типологічну спорідненість цього українського явища з тюркським. Гайдамацтво, звісно, було спробою певної частини запорожців відродити давній демократичний побут козацтва. Старшина паралізувала такі спроби, й тоді незадоволені елементи знайшли вихід у гайдамацькому русі або у мандрах на далекі рибальські промисли. Ареною їхніх дій були навіть східні береги Азовського моря та Єйський лиман. Цікаво, що татарські дипломати намагалися запевнити Військо Запорізьке, що гайдамаки – елемент розбійницький, а татари й ногайці на кордонах зазнають лише збитків у вигляді майна, людей, худоби. Вважаємо не зайвим навести уривок з праці В. Щербини (Щербина В. О происхождении слова "колиивщина" // КС. – 1893/40. – 1–3. – 356): "Дослідженнями М. Максимовича, В. Антоновича, Я. Шульгина, що з'явилися після виходу книжки Скальковського (Наезды гайдамак. – 1845), уповні доведено, що гайдамаччина є не що інше, як видозмінене під впливом нових умов *козацтво*, тобто самобутня військово-демократична організація, метою якої була боротьба за віру й народність. Подібна організація народних сил складає характерне явище всієї української історії, яке було результатом місцевих обставин географічних, етнографічних та політичних. Першими представниками цієї організації були *бродники*, згадані в літописах ще домонгольської доби (І. Срезневський, П. Голубовський, І. Житецький). Після монгольської навали в українських степах з'являються козаки, хоча саме слово *козак* могло з'явитися ще раніше, у зв'язку з тим, що воно *половецьке* й означає "чатовий – передовий, нічний і денний". Вперта боротьба козаків із сусідами закінчилася у другій половині XVII ст. поділом України на право- й лівобережну, причому козацтво збереглося лише у Лівобережній Україні у вигляді ще досить сильної організації, яка проте втратила свій первісний характер. А в Правобережній Україні ім'я козаків майже зникає. Але потреби народу дають

про себе знати як і раніше, й давнє козацтво відроджується у формі гайдамацьких повстань. Слово *гайдамак* запозичене від одного з тих народів, з котрими вели боротьбу гайдамаки, і за значенням воно аналогічне давньому терміну *бродник*. Одне з гайдамацьких повстань одержало особливу назву *колівищина*".

Таким чином, перед нами постає надзвичайно складна етномовна ситуація, яка вимагає окремого цілеспрямованого дослідження в історико-філологічному аспекті.

Можна безпомилково сказати, що переважну частину тюркської лексики в українську мову внесли козаки. В українських літописах засвідчуються хронологічні та територіальні межі первісних козацьких осель. Григорій Граб'янка вважає, що козаки селилися нижче дніпровських порогів, у дикому полі, починаючи з 1340 року, коли Україна попала в рабство польської шляхти. Ця приблизна дата й справді узгоджується з тим періодом Золотої Орди, коли її населення почало відходити з південноукраїнського степу до узбережжя Чорного моря. Проте важко заперечити думку про наявність на цих теренах анклавів із змішаним українсько-тюркським населенням. Г. Граб'янка стверджує, що перші козацькі ватаги здобували харч ри�оловлею та полюванням, звичайно, не цураючись здобишництва.

Кордони козацьких володінь досить часто мінялися. Терени, якими володіли козаки, а надто ж традиції господарювання на цих землях визначили й господарські зацікавлення запорожців. Сучасники свідчили, що козаки мало звертали уваги на хліборобство: "Козак поза війною – табунник, скотар, а надто ж рибалка. Рибальство було першою галуззю всіх промислів низових козаків і давало їм необхідний та найуживаніший харчовий продукт, рибу, а разом з тим було джерелом багатства для всього війська: з рибальства козаки й одягалися, й взувалися, і зброю добували" (Яворницький 1,403). Головними місцями ри�оловлі на Запоріжжі були Дніпро та Буг з їхніми лиманами та озерцями, а також річки Самара, Оріль і Азовське море з його затоками та косами: Бердянською, Білосарайською, Сійською та Калміуською. За межами цих вольностей козаки виловлювали рибу також на косах Кінбурн та Тендер, а також у річках Кубань, Дністер, Тилігул. У Дніпрі козаки ловили короїв, лящів, судаків, щук, тараню, чехонь, чечугу. Маємо очевидний факт: козацьке Запоріжжя витворило цілу ри�оловецьку промисловість. Недарма у козацькій пісні співалося:

Дніпровий, Дністровий обидва лимани,

Із них добувались, справлялись жупани.

У різних місцях Запорізьких вольностей козаки поставили гарди, "ри�альські заводи", де технологія переробки риби стояла на рівні найефективніших виробництв Європи. При гардах були курені для помешкання, на чолі яких стояли головні рибалки – гардівничі. Серед усіх рибзаводів найвідоміший був Гард на Бузі. Рибу козаки ловили ватагою з 15–20 осіб, яка мала назву тахва. Асортимент ри�опродуктів задовольняв грецьких, польських, турецьких, вірменських купців, торгівля з якими забезпечувала тісні економічні зв'язки Запоріжжя з державами Сходу й Заходу. Пожвавлення торгівлі та інтенсифікація ри�опромислів спричинила глибше знайомство запорожців та тюркських рибальських ватаг Чорноморщини й Криму з невідомими їм, але, очевидно, ефективними знаряддями виловлювання риби та й самими її породами.

Як відомо, на Запоріжжі існував цілий клас козаків, яких називали сиднями або гречкосіями, що мешкали у зимівниках та мали свої господарства. Тваринництво запорізького господарства було, порівняно з хліборобством, теж досить розвиненою галуззю. Чільне місце у тваринництві належало конярству. Козаки мали власні кінні заводи, звідки йшло постачання коней до війська. Найкращі, сильні та витривалі коні називалися у запорожців тюркським словом *огирами*. Головним місцем кінських заводів були луки біля Інгульця, річки з назвою тюркського походження, а також на берегах Бугу та у Великому Лузі, де коней випасали табунники. Чималу кількість коней запорожці здобували у черкесів, турків, а надто ж у татарів та ногайців. Документи свідчать, що протягом трьох років козаки викрали у ногайців та татарів 1175 коней. Запорізькі коні зажили слави у всій Європі: поляки, турки та купці з Московської землі прагнули купити запорізького коня. Кошовий отаман Петро Калнишевський, наприклад, якимось продав 14 тисяч голів коней. Все це свідчить, що технологія українського конярства повинна була мати давню традицію, очевидно, багатовікову. За словами англійця К. Рондо, ледве чи можна було знайти бодай одного січовика, котрий не мав би хоча б 10-20 коней" (Киевская старина. – 1889. – № 11. – 446). А багато хто з козаків мав по 700 та й більше скаунів.

Чималі прибутки давало запорожцям і скотарство. Кожний козак-зимівчак мав по кілька сот, тисяч або й десятки тисяч голів великої рогатої худоби. Не менш важливою статтею прибутків Запорізького війська було й вівчарство. Деякі козаки мали по 4-5 тисяч голів овець. Вовну з овець та рогатої худоби козаки вміли обробляти й продавали у Польщу.

Більшість слів на означення реалій та понять вівчарства у мові козаків була тюркського походження. Зважмо на зауваження Д. Яворницького: "Овечі стада у козаків називалися отарами, а пастухи – чабанами, – назви, запозичені у татарів; чабани, одягнені в сорочки, змащені жиром, у шаровари, зроблені з телячої шкури та підперезані поясом, з "гаманом" через плече, зі швайкою при боці, взимку й улітку тягли за собою так звані кош і, тобто дерев'яні, на двох колесах, котиги, вкриті повстю, а всередині була кабиця: в ній чабани зберігали харч і, воду, варили їжу та ховалися в негоду" (Яворницький 1,403).

Наприкінці XVIII ст. політична та виробнича діяльність українського козацтва зазнає кардинальних змін, бо специфічних рис набувають і самі українсько-тюркські взаємини. Остаточна руйнація Кримського ханства 1783 року спричинила величезні демографічні зміни не лише на теренах самого Криму, а й у чорноморських степах. Майже 300 тисяч кримських татарів емігрували до Туреччини. З теренів українського степу були виселені й усі ногайці, переважна більшість яких також виїхала до Туреччини. Після 1787 року царський уряд наполог на виселенні з Криму всього християнського, майже суціль українського, населення, надавши йому землі на північному березі Азовського моря (сучасний Маріупольський район). Не буде помилкою, коли скажемо: переважна кількість цього населення, очевидно, була двомовна.

Варто взяти до уваги й той факт, що на південних теренах України царський уряд надавав землю також колоністам-болгарам та сербам, які могли принести з собою самобутні технології вирощування садовини та городини. З цього приводу

частина науковців висловлює нереальні погляди, наприклад О. Нікольський писав: "Колоністи-болгари залишили далеко за собою сільську рутину українців: вони сіяли арнаутку, у них розквітало баштанництво, тепер у Новоросійських степах завдяки болгарам ростуть кавуни, дині, ніжні гарбузи" (Нікольський П. А. От Кримського ханства до наших днів. – Симферополь, 1929. – 21). Насправді ж, українці, особливо козацтво, задовго до того досягли значних успіхів у плеканні баштанництва й городництва. Та й та частина українського населення, яке було виселене з Криму, уміла вирощувати ці культури далєбі ж не гірше за колоністів.

Особливого осмислення вимагає й проблема турецько-українських мовних зв'язків. Прикладів інтра регіонального контактування української й турецької мов дуже мало. Певні групи українського населення більш-менш тривалий час мешкали в регіонах, де діяла турецька адміністрація – переважно на узбережжі Чорного моря (міста Акерман, Очаків, Хаджибей, Азов). Певний час (1672–1699) Туреччині належали Поділля й Правобережна Україна, але більшість тюркського населення в межах цих володінь складали кримські татари й ногайці. Проте нетривалі, але тісні українсько-турецькі міжмовні контакти як на адміністративному, так і професійно-виробничому рівні сприяли запозиченню певної кількості лексичних елементів в українську мову, особливо ж у її південні говори. Так, рибальство в Туреччині було набагато розвиненіше, ніж у середовищі кримських татарів. Турецькі риболовецькі ватаги сягали й північного узбережжя Чорного моря, особливо ж активно розвивалася ця галузь господарювання в регіоні дельти Дунаю, де засвідчуються тривалі інтра регіональні та маргінальні мовні контакти українців та турків. Як відомо, Туреччина відвела для утікачів з території Російської імперії чималі землі й прекрасні угіддя для риболовлі у пониззі Дунаю, саме в тій частині Добруджі, що сьогодні належить Румунії. Важливою галуззю господарювання у козаків Задунайської Січі (1775–1828), як і в запорожців, було рибальство. Безперечно, певна частина турецької рибальської термінології увійшла у професійні говори українських рибалок, можливо й за посередництвом кримсько-татарської мови.

Отже, межі ареалу українсько-тюркської суміжності живого народного мовлення протягом Х–XVIII ст. значно змінювалися, посуваючися щодалі на південь. Демографічний стан території історичної України знайшов відображення у лінгвогеографічних особливостях багатьох регіонів, що виявляється у численних мовно-варіантних явищах. Аналіз тюркськомовного матеріалу виявляє виразні сліди тривалої дії соціолінгвістичного чинника у численних лексичних запозиченнях: як таких, що вросли в системну побудову, так і позасистемних. Серед них можна також розрізнити такі лексичні входження, які увійшли в широке коло реципієнтів внаслідок безперервного контактування носіїв двох мов, так і спорадичного, обмеженого вузькою сферою спілкування. Різна інтенсивність контактних процесів виявляється при цьому зі своєю мірою дії на організацію мовного життя. Аналіз тюркізмів української мови дозволяє визначити також періоди активного контактування та завмирального у своїй інтенсивності.

2.2. Джерела вивчення тюркських лексичних запозичень українського словника

Вивчаючи місце тюркізмів в лексичній системі української мови, потрібно мати на увазі факт нерівномірності фіксації тюркізмів у документах давньоукраїнської доби, написаних староукраїнською мовою, та виконаних новою літературною мовою. Взаємодія української мови з тюркськими не припинялася протягом століть, хоча проявлялася з різною інтенсивністю в різні проміжки часу. У зв'язку з цим можна виділити *три* основні етапи проникнення тюркізмів в українську мову.

Перший з них фактично збігається з добою Київської держави. В цей період тюрксько-українські взаємини були інтенсивні й багатогранні, як ніколи пізніше: від політичних та економічних до особистих. Проте українських пам'яток писемності лишилося украй мало, а тюркськомовних взагалі немає – саме це не дозволяє зробити остаточні висновки стосовно кількості тюркських запозичень в українську мову тієї доби. Не сприяє такому висновку й жанрова належність пам'яток українського письменства: у "Галицько-Волинському літописі" їх значно більше, ніж у "Києво-Печерському патерику" чи в апокрифах та житійній літературі.

У княжу добу ми маємо справу з двома чітко протиставленими типами літературно-писемного висловлення, що проявилось у двох мовно-культурних стихіях. Якщо у пам'ятках церковної мовної традиції тюркські впливи фактично не відчутні, то у творах, позначених духом усної мовної практики, енергія тюркського політичного й господарського впливу на життя княжої України без перебільшення розлита по багатьох творах письменства: "Київський літопис", "Галицько-Волинський літопис", "Слово о полку Ігоревім". Навіть у "Повісті временних літ" зафіксовано цілі групи суспільно-політичної, військової й побутової лексики. Але якщо у "Слові о полку Ігоревім" трапляються тюркізми на означення понять різних галузей державного життя, то у літописах Київському та Галицько-Волинському подибуємо велику кількість тюркських антропонімів та етніонімів і жодного професіоналізму, ба навіть терміна на означення типово кочівницького способу життя – літописці користуються словами рідної мови: "Року 1103. Взяли бо тоді вони скоту, і овець, і коней, і верблюдів, і вежі з набутком і з челяддю, і захопили печенігів і торків з вежа ми, і прийшли в Русь із полоном великим"(ЛР 159). Певна річ, слово *вежа* далеко не відповідає тюркській лексемі на означення кочівницького воза з розташованою на ньому юрті. Як виняток, літописці залишають у тексті слова-екзотизми, відповідників яким автори, звичайно, не могли знайти: "Того ж (1103) року прийшла сарана (місяця) серпня в перший день" (ЛР 159).

Певна кількість тюркізмів цього періоду (*сарана*, *япончиця* / *опанча*) була успадкована носіями української мови та стала невід'ємною частиною її лексичного фонду і в XIV–XV ст. – цей час ми вважаємо **другим** етапом проникнення тюркської лексики в українську мову. З джерел цього періоду до нас дійшла певна кількість позначених одноманітністю географії грамот ("Грамоти XIV ст. – К., 1974", "Українські грамоти XV ст. – К., 1965", а також певна кількість грамот з теренів сучасної Білорусії та Литви), які, на жаль, не дають задовільного відбитку

складних українсько-золотоординських мовних контактів. Та незначна кількість орієнталізмів, що зареєстрована у "Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.", звичайно, не відбиває дійсної картини тюркського мовного впливу на українську мову тієї доби.

Проблема відображення тюркської лексики у мові пам'яток письменства охоплює різні аспекти. Роль і місце окремих діалектів, а саме на цьому рівні засвідчується більшість тюркізмів, пов'язаних з позамовними чинниками, зокрема з історичною долею конкретних географічних територій, заселених носіями тих чи інших говорів. У різні періоди історії України умови для розвитку письменства і в кількісному, і в жанровому відношеннях склалися неоднаково.

У XIV–XV ст. в Україні відбувається подальший розвиток суспільного поділу праці, посилюється процес відокремлення ремесел від сільського господарства, розвивається торгівля, посилюються економічні зв'язки між окремими теренами України, зростають торговельні зв'язки з країнами Сходу, а отже, спостерігається жвавий обмін продуктами виробництва, його технологіями і навіть продуктивними силами. Безперечно, все це знаходить місце і в мові тогочасних пам'яток.

Третій етап проникнення тюркізмів в українську мову починається з кінця XV ст., коли з руїною Золотої Орди на теренах України змінилися мовна ситуація та можливості контактування тюркського населення з українським. Щодо характеристики українськомовних джерел XVI ст., то вона приблизно така сама, як і для попередньої доби. Межа географічних пунктів, де склалися документи писемною мовою XVI–XVII ст., досить широка, хоч густота їх різна: юридичні документи з канцелярій Великого Литовського та Молдавського князівств, королівських канцелярій Польщі, з міст Волині, Галичини й дещо рідше – Київщини. Щоб оцінити ці документи як джерело для вивчення тюркізмів, потрібно усвідомити, що суть термінів "запозичена лексика" і "діалектна лексика" неоднакова стосовно різних історичних періодів. Сьогодні такі слова, як камка, мусулбес, мухояр, тебенька, табівка відомі хіба дослідникам історичної лексикології. Молдавські ж грамоти XV ст. дають підставу стверджувати, що в ту добу ці слова були відомі населенню так, як сьогодні – крєпдешин чи джинси. Та вже у XVIII ст. більша частина такої лексики сприймалася як застарілі слова. Сьогодні з наведеної вище низки слів у мовному вжитку засвідчується лише термін табівка – у говорах Карпат.

Оцінюючи, отже, масштаби тюркського мовного впливу на українську мову, потрібно виходити з конкретних історичних умов. При такому підході навіть обмежена кількість писемних пам'яток дає певний матеріал для студій у плані хронології окремих діалектних явищ та формування лексики як в українській, так і в тюркських мовах цього регіону в цілому.

У нашому дослідженні ми не порушуємо такого аспекту проблеми: чому протягом століть декотрі лексичні запозичення залишилися у сфері діалектного функціонування, тоді як інші стали надбанням загальнонаціональної мови. Такий аспект дослідження може дати потрібний матеріал для висновків про реальний вклад тюркських етнографічних одиниць у складному й багатомістовому процесі етнолінгвістичних взаємин.

Набагато реальнішу панораму тюрксько-українських взаємин передають пам'ятки XVI–XVII ст., які дають можливість уявити політичну та економічну ситуацію степової

Україні в цю добу, а отже, й одержати уявлення про інтенсивність мовного впливу не тільки на діалекти, говори й говірки, в тому числі й професійні, а на всю загальнонаціональну мову. Отже, третій етап українсько-тюркських мовних контактів характеризується чималою кількістю документів, які залучаються нами у найширшому обсязі. В документах, що виходили з органів місцевого урядування ("Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVI ст."; "Ділова документація Гетьманщини XVIII ст."; "Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст." тощо), лексиконах, художній літературі, (напр. "Вірші, приповідки посполиті"), козацьких літописах, у дипломатичному листуванні фіксується на письмі вся розмаїть виробничої, військової, суспільно-політичної, побутової лексики. Значна частина такої лексики, що була характерна для мовної практики різних соціальних та професійних груп, нерідко двомовних, відкривається перед нами поки що у спорадичних працях, присвячених дослідженню діалектів української мови. Особливе значення для дослідження запозиченої лексики належить лексикографічним працям різного типу. У двомовних словниках П. Беринди, Є. Славинецького, А. Корецького-Сатановського засвідчується вузьке коло тюркізмів, Хоч у церковнослов'янську мову XVI–XVIII ст. елементи живої української мови проникали дедалі ширше, укладачі словників свідомо уникали вводити до реєстру своїх праць елементи "простої" мови. А такими нашим славетним лексикографам здавалися передусім слова тюркського походження. У словнику Є. Славинецького – справді оздобі староукраїнської лексикографії – українська виробнича лексика XVII ст. відбита досить повно. Проте автор словника, перекладаючи латинські терміни *soculun*; *codicaria naues*; *calceus* вважає за доцільне подати до них такі відповідники: *котел*, *лодії*, *сапог*, хоч у живій розмовній мові цієї доби такі терміни фактично не вживалися – у словнику, звісно ж, мали бути слова *казан*, *байдак* (поряд з *човен*) та *чобіт*, які досить часто фіксуються в документах, що виходили із сотенних канцелярій, міських ратуш, сільських урядів, у матеріалах допитів заарештованих, в учасників соціальних рухів тощо. Є. Славинецький подає навіть штучно сконструйоване *сапогошвець* замість природного *швець* чи *чоботар*.

Ясна річ, українській лексикографії потрібно було ще майже два століття, аби перебороти хибну традицію спиратися на церковнослов'янщину. Одним з перших зробив це та ще й найкращим чином у своєму славнозвісному словнику української мови П. Білецький-Носенко. Навіть сучасні тюркологи можуть подивувати ерудиції та прозорливості автора цієї праці: майже до кожного слова тюркського походження автор подав тюркський відповідник. Важко переоцінити також словники В. Василенка та Ф. Піскунова, в яких зафіксована чимала кількість професійно-виробничої лексики, до того ж з детальним тлумаченням кожного слова.

Одним з найважливіших джерел українського письменства для виявлення тюркізмів є твори історіографічної прози – козацькі літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, в яких засвідчується значна кількість не лише військової, а й професійно-виробничої лексики, що реально відповідало напрямкам діяльності українського козацтва. Неабияке значення для виконання цієї теми мало вивчення матеріалів з канцелярій Війська Запорізького, українських гетьманів, а також документів, що стосуються життя та діяльності козацької старшини.

Третій етап проникнення тюркізмів в українську мову закінчується з крахом Кримського ханства та виселенням ногайських орд з теренів України. Консолідація українських земель, подальша колонізація південних регіонів, дуже активна міграція населення сприяли інтенсивному запозиченню лексики, що була в

словнику одного регіону, носіями мови інших теренів України. Цікавий приклад такого взаємообміну професійно-виробничою лексикою носіями різних регіонів України, щоправда на рівні белетристики, подано у повісті "Микола Джеря" І. Нечуя-Левицького: селяни з Київщини, проживши чималий відтинок часу на Чорноморщині, запозичують у місцевого населення специфічний словник з мови рибальських ватаг. XVIII століття стало своєрідним фільтром, що лишив певну кількість тюркської лексики на рівні загальнонаціональної мови, решта ж стала надбанням діалектів, говорів та говірок, що й зафіксували у своїй праці українські етнографи, лексикографи, мовознавці. Особливу роль тут виконав Дмитро Яворницький.

Таким чином, джерельна база для дослідження тюркізмів українського словника досить бідна, коли це стосується пам'яток писемності XI–XIV ст., натомість документи XVI–XVIII ст. дозволяють одержати досить повну картину тюрксько-українських мовних взаємин, навіть беручи до уваги той факт, що пам'яток тюркської писемності з тих регіонів, де жили кочові етноси, які вступали з українцями у тривалі контакти, є дуже мало. У зв'язку з цим дослідникам доводиться працювати з документами й матеріалами з мов тих тюркських народів, лексичне багатство котрих зафіксоване в численних пам'ятках писемності, словниках та інших матеріалах, досяжних авторові цього дослідження.

РОЗДІЛ 3. Історія вивчення тюркізмів у слов'янських мовах

Вивчення тюркських елементів слов'янського словника має певну історичну традицію. Дослідники цієї проблеми завжди усвідомлювали, що питання запозичення тюркізмів можна розв'язати лише за умови, що коло слов'янських мов розглядатиметься як єдине ціле, звісно ж, беручи до уваги той факт, що кожна з цих мов вступала в характерні тільки для неї стосунки з мовами Сходу.

Історія тюрксько-слов'янських досліджень починалася майже виключно розвідками в галузі лексики, і піонерами тут були, звичайно ж, філологи Російської імперії, яка увібрала в себе фактично весь масив тюркськомовного населення (за винятком Туреччини). Дразливі питання самоідентифікації російськомовного населення й походження літературної мови – теми наукових праць багатьох філологів та істориків XVIII–XX ст.: у котрогось детальніше, а в когось, звісно, побіжно. Одним з перших збирачів запозиченої лексики, зокрема й тюркської, був відомий російський історик та філолог В.Н. Татіщев (1685–1750), саме й прізвище котрого було тюрксько-ординського походження. Зібраний матеріал покликав історика до написання наукового трактату, пов'язаного з проблемою нормалізації ("виправлення") російської мови. В. Татіщев висловив потребу дослідити неслов'янську лексику російської мови, запропонувавши зокрема "Языка финскага и ляплянскага полной лексикон сочинить". Цей трактат (автор назвав його лінгвістичним листом) був адресований В. К. Тредіаковському, який у 1735 р. на зборах Академії Наук виголосив промову "Про чистоту російської мови". Цікаво, що й сам В. Тредіаковський сприймав питання нормалізації літературної мови як актуальне завдання російського мовознавства тієї доби. Щоправда, у своїх працях

він часто пропонував невдалі етимології запозичених слів, оснований на випадковому збігу, наприклад, Норвегія – Наверхія, етруски – хитрушки тощо (Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь. – Минск, 1976. – Т.І. – 242).

Минуло майже століття, аж поки почали з'являтися праці з першими спробами ідентифікації тюркізмів російської мови. Інтерес до цієї проблеми виявив цілий колектив авторів, котрі подали свої дослідження до збірника "Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики русского и других славянских наречий. – I-IV. – Прибавления к Известиям Императорской Академии Наук по Отделению русского языка и словесности." (СПб., 1854–1861). Хоча більшість статей цього збірника написали відомі філологи, їхні дослідження були просто списками слів без коментування. Автор першої статті "Областные великорусские слова восточного происхождения. – Замечания к Опыту великорусского языка. – 4–21; 68–71" В. В. Григор'єв подав список арабських, перських, тюркських та монгольських лексем. Та й у статтях інших авторів (Мірзи Казембека, П. Петрова й І. Березіна) фактично була відсутня спроба етимологізації орієнталізмів російської мови, хоч більша частина тюркізмів була визначена правильно (щоправда декотрі слова трактувалися як запозичення помилково). Автори статей, далєбі ж, ще й не мали на меті приступати до пояснення фонетичної, морфологічної чи семантичної адаптації запозичень. Об'єктивно кажучи, ці праці були потрібні як матеріал для подальших досліджень, коли мовознавці почали застосовувати лінгвістичні критерії для обґрунтування етимологій російських орієнталізмів.

Приблизно в цей самий час подібні роботи почали з'являтися і в інших країнах. Автори цих праць, переважно славісти, обмежувалися тим, що зіставляли тюркізми зі словами котроїсь слов'янської мови. При цьому не пропонувалися тюркські етимології, тим більше не бралася до уваги розмаїть лексики тюркських народів та пам'ятки їхньої писемности. На такому рівні стоять праці: *Marinkovitch Louka K. Vocabulaire des mots persans, arabes et turcs introduits dans la langue serbe. – Verhandlungen des 5. Internationalen Orientalisten-Congress gehalten zu Berlin im September 1881, 2 Teil, 2 Halfe. – Berlin, 1882. – S. 299–332; Попович В. Турске и друге источначке речи у нашем езикy. – Гласник Српског Ученог Друштва. – Београд. – 1884; Muchlinski A. Zrodoslownik wyrazow ktore przeshly, wprost czy posrednio, do naszej mowy z jezykow wschodnich, tudziej majacych zobopolna analogie co do brzmienia lub znaczenia, z dolanczeniem zbiorku wyrazow, przeniesionych z polski do jezyka tureckiego. – Petersburg, 1858; Karlowicz J. Memoire sur e influence des langues orientales sur la langue polonaise. – Actes du sixieme Congres International des Orientalistes tenu en 1883 a Leide 2-e partie section i semitique. – Leide, 1885; Karlowicz J. Slownik wyrazow obcego a mniej jasnego pochodzenia. – Krakow. – 1894–1905.*

Таким чином на 80-ті роки XIX ст. накопичилося досить матеріалу, аби привести його до певної системи, що й виконав видатний славіст Ф. Міклошич (Miklosich F. Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. B.1–2. – Wien, 1884–1885), який намагався розглядати тюркські елементи з погляду історичного розвитку тюркських мов. Він запропонував також періодизацію (хай ще недосконалу) тюркських запозичень у європейських мовах, до того ж увів у

сферу дослідження тюркізми маловивчених мов: албанської, румунської, української. В роботі Ф. Міклошича були, певна річ, і огріхи: цей талановитий філолог не володів однаково бездоганно і європейськими, й тюркськими мовами, до того ж він залежав від тогочасного рівня світової тюркології, для якої була притаманна "дещо викривлена перспектива: мовчки визнавалося, буцім є тільки османська (турецька) мова, та, можливо, ще татарська (європейцям менше знайома), а далі починалися терени котроїсь там "Osttürkisch" (Дмитрієв 517). Ф. Міклошич не мав ще можливості користуватися словником В. Радлова, який тільки-но починав виходити, що вже говорити про "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" Л. Будагова. Ця визначна лексикографічна праця, очевидно, не була відома Міклошичу, адже він не згадує її. Щоправда, в останньому випуску свого дослідження (1890) Міклошич згадує рецензію Ф. Корша стосовно першого випуску своєї праці, та немає ознак того, що зауваження Ф. Корша він вважав важливими. Все це призвело до похибок у визначенні етимонів – чимало запозичень визначалися як "турецькі", й лише вряди-годи Ф. Міклошич вдавався до позначки "північнотурецьке". Так само й у своєму славнозвісному етимологічному словнику слов'янських мов (1886) Ф. Міклошич не ідентифікував етимони в індивідуальному тюркському діалекті чи мові, а обмежився визначенням тюркського походження слова. Дуже об'єктивну оцінку праць Ф. Міклошича дав пізніше Н. Понне (Poppe N. A survey of studies of turkic loanwords in the russian language. – САЖ. – 1966. – Vol. XI. – №4. – S.287–310). Ось декотрі зауваження цього вченого: 1. Більшість тюркізмів слов'янських мов Ф. Міклошич визначав як запозичення з турецької мови, хоч насправді вони могли потрапити до слов'янських мов з інших тюркських; 2. Розглядаючи тюркізми арабського чи перського походження, Міклошич далеко не завжди відзначав цей момент; 3. Не запропонувавши детальної періодизації слов'янсько-тюркських мовних контактів, Міклошич все таки був перший, хто спробував дати стратифікацію тюркізмів, що мала такий вигляд: *перший* період – прочаток нашої ери, коли, як стверджує цей вчений, слов'яни були сусіди тюрків; *другий* період – кінець VII – початок XIV ст; *третій* період – доба появи турків у Європі у XIV ст. Вади такої стратифікації, як також і інші огріхи у методиці вивчення тюркізмів слов'янського словника виклав у своєму відгуку на працю Ф. Міклошича видатний вітчизняний вчений Ф. Корш (рецензія друкувалася у кількох випусках у 1885–1886 рр., див. бібліографію). Визнаючи працю Ф. Міклошича важливим досягненням у тогочасній науці, Ф. Корш зробив дуже присутні критичні зауваження: 1. Міклошич навіть не намагався подати хронологічну класифікацію запозичень, тобто розрізнити найдавніші, старі й нові запозичення; 2. Міклошич не диференціював арабізми, фарсизми й тюркізми; 3. Міклошич не взяв до уваги той факт, що тюркізми передавалися з однієї слов'янської мови до іншої; 4. Ф. Міклошич вживав термін Türkische Sprache в надто невиразному значенні: чи як турецька, чи як тюркська, тобто загальнотюркська мова. Так само невиразний у нього й термін *північно-турецьке* (слово). Ф. Корш також виправив чимало помилок і цим сприяв точнішій ідентифікації орієнталізмів.

У цей же час з'являються й відгуки українських рецензентів на публікацію Ф. Міклошича. Йдеться передовсім про відгук М. Сумцова у часописі "Киевская

старина" (1885. – IX. – 138–139). Автор не володів східними мовами, і це завадило йому дати детальнішу характеристику української частини словника Ф. Міклошича. М. Сумцов навів також декілька нових орієнталізмів, засвідчених в українській мові, й навіть запропонував етимології, проте недосконале тлумачення їх можна пояснити й невисоким рівнем тогочасної орієнталістики. У 1895 р. була опублікована перша робота, присвячена проблемі тюркізмів в українській мові: Макарушка О. Словар українських виразів, перейнятих з мов тюркських. – Записки НТШ. – 1895. – Кн. 5. – №2. – 1–14. У передмові до своєї публікації О. Макарушка зауважує, що значна частина його словничка записана зі слів О. Огоновського, який у свою чергу скористався працею Ф. Міклошича. У словничку налічується 330 слів, та тюркізмів там ледве половина. Тюркська частина подана латиницею, посилання на джерела, звісно ж, відсутні. Марне говорити й про метод документації лексем. Примітну частку словника складають слова, які авторові чомусь здалися тюркізмами (напр. аніж, гієна, дурак, каморка, ладан, охорона, фарфор тощо). У публікації чимало прикладів найкумедніших зближень, напр. слово *нава* автор виводить з тур. *маві* "блакитний", *канат* – з тур. *kanat* "крило".

Через 25 років після рецензії Ф. Корша з'явився відгук Ф. Крелітц-Грайфенгорста: Kraeltz-Greifendorst F. Corollarien zu F. Miklosich "Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen". – Wien, 1911. Сходознавець за освітою, австрійський вчений, що володів багатьма мовами, зробив фаховий коментар до матеріалів Ф. Міклошича, уточнив декотрі етимони, багато що виправив, зберігши, на жаль, термінологію свого попередника, хоч її ще у 1885 р. критикував Ф. Корш – йдеться, наприклад, про той самий неясний термін "*північно-турське*". Ф. Крелітц-Грайфенгорст не зміг упоратися і з тлумаченням декотрих слів, так, термін *туу* "бунчук, прапор" він вважав питомим тюркським словом, хоч насправді тюрки запозичили його у китайців. Рецензент також вважав однокореневими слова *beg* "титул, на зразок князь" та *baj* "багата особа, вельможа", хоч фонетичної альтернативи *e / a* в тюркських мовах немає. На жаль, навіть цей досвідчений вчений не вважав за потрібне використати багатотомне німецько-російське лексикографічне видання "Versuch eines Wörterbuches der Türkdialekte" / "Опыт словаря тюркских наречий", автор якого – німецький тюрколог W. Radloff, що працював у Росії та був відомий як В. Радлов. А треба зауважити, що це видання й досі не вдалося перевершити жодному тюркологу. Ф. Крелітц-Грайфенгорст не врахував також і критики Ф. Корша, не згадав його рецензію навіть у бібліографії до свого дослідження. А треба сказати, що на той час саме відомими працями Ф. Корша про орієнталізми у "Слові о полку Ігоревім", в яких талановитий філолог полемізував з П. Меліоранським, було покладено початок новому серйозному вивченню словника тюркізмів у слов'янських мовах і, зокрема в українській. То були, по суті, перші основоположні праці з порівняльної історичної фонетики й морфології тюркських мов. Ф. Корш і П. Меліоранський навели велику кількість порівняльних матеріалів з давніх та сучасних тюркських мов. Серед зацікавлень цих видатних сходознавців були й давньотюркські пам'ятки, й досяжні на той час дані з половецької мови, й свіжі, переконливі приклади з казахської, узбецької, туркменської, чуваської, алтайської та інших мов. Усе це дало можливість цим вченим пояснити закони адаптації тюрками арабської, перської,

монгольської лексики, так само, як і тюркських запозичень – слов'янами. Адже Ф. Корш і П. Меліоранський, досліджуючи тюрксько-слов'янські мовні взаємини, не тільки використали максимальну кількість лексичного матеріалу з усіх слов'янських, а також угро-фінських, германських, романських мов, а й широко користувалися екстралінгвістичним матеріалом – історичними й географічними фактами. Перу Ф. Корша та П. Меліоранського крім праць, в котрих вони полемізували щодо орієнталізмів у "Слові о полку Ігоревім", належить ще низка надзвичайно цікавих досліджень про запозичення в російській та українській мовах (див. бібліографію).

Нова доба в галузі дослідження слов'янсько-тюркських мовних взаємин припадає на 20–40-ті роки ХХ ст. Саме в цей час поживляється духовне життя майже всіх тюркських народів, зокрема й у СРСР, де вони одержують певні межі державности. Розпочинається дослідження мов і письменства цих народів, з'являються наукові роботи з лексикології, цілі колективи мовознавців працюють над укладанням словників. У тих слов'янських державах, де тюркологія розвивалася ще в попередньому столітті, інтерес до неї посилюється, зокрема й у зв'язку зі зміцненням Туреччини. Закладається підґрунтя нової науки – сходознавства – і в Україні, основоположну роль тут виконав Агатангел Кримський, який у своїх працях порушував і питання мовних контактів. На жаль, геніальний український сходознавець не залишив спеціальної праці, присвяченої вивченню орієнталізмів, проте ті приклади, котрі він наводить, коли пояснює шляхи входження їх у нашу мову, для фахівців з мовної інтерференції й досі дуже важливі – це фактично основи методики дослідження запозичень зі східних мов в українську. Зокрема, А. Кримський запропонував етимології таких орієнталізмів, як *бурнус*, *ногата*, *кебета*, *човган* (Кримський А. Розвідки, статті, замітки. – К., 1928).

Потужно досліджуються слов'янсько-тюркські мовні контакти у Польщі. У працях А. Зайончковського знайшли місце не тільки тлумачення багатьох орієнталізмів польської та інших слов'янських мов, а й пропонувалася самобутня методика пояснення шляхів фонетичної, морфологічної та семантичної адаптації східномовних запозичень. Праці цього видатного польського тюрколога, караїма за національністю, цікаві для українських філологів не лише тим, що він запропонував низку важливих етимологій (*булава*, *курган*, тощо), а ще й тому, що він показав ту роль, яку грали половці в історії українського народу ("*Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianskie*. – Wrocław, 1949).

Традиційно великої уваги проблемі тюркізмів російського словника надавали тюркологи Москви, Ленінграда, Казані, Чебоксар, які, розв'язуючи часткові завдання, намагалися впритул підійти до узагальнювальних робіт, укладання глосаріїв та словників тюркізмів російської мови. Видатний дослідник давньотюркських (орхонських) пам'яток С. Малов, продовжуючи справу Ф. Корша та П. Меліоранського, звернувся до проблеми тюркізмів у "Слові про Ігорів похід": (Тюркизмы в языке "Слова о полку Игореве". – Известия АН СССР. – 1946. – Т. V. – Вып. 2. – С. 4–9). Він детально дослідив походження слів *олибер* та *шельбір*.

Часткове, але важливе завдання порушує й В. Гордлевський (Что такое "босый волк". – Известия АН СССР ОЛЯ. – 1947. – Т. VI. – Вып.4. – С.330–334),

розглядаючи тюркський тотем *boz qurt* "сірий вовк", що в російському фольклорі прибрав вигляду "босый волк".

Скрупульозно дослідив тюркізми *бурундук, сакма, чубурок* у мові бурлаків Д. Зеленин (Терминология старого русского бурлачества// А.А. Шахматов. Сборник статей и материалов. – М.-Л., 1947. – С. 390–396).

Методологічні вимоги до праць, присвячених дослідженню запозичень, висунув у Празі на I з'їзді славістів польський сходознавець Т. Ковалські у доповіді – опубліковане ж було лише резюме "La methodologie des recherches sur les mots empruntes du turc dans les langues slaves", але воно фактично доповнює суть статті цього ж автора, опублікованій дещо раніше: Kowalski T. W sprawie zapozyczen' tureckich w jezyku polskim. – Symbola gramaticae in honorem Joannis Rozwadowski. – Т. II. – Krakow. – 1927. Суть доповіді коротко можна викласти у трьох заувагах. Перша – тюркологи ігнорують хронологію: засвідчуючи джерело запозичення, не вдаються до вивчення епохи, в котру відбулося це запозичення. Отже, поза увагою залишаються шлях процесу запозичення, його культурно-історичні умови та конкретна форма запозичення і його адаптація. Друга – намагання звести всі запозичення до одного джерела: турецької мови, що свідчить про малу обізнаність вчених про мови тюрків, які мешкають в СРСР. Третя – ігнорування діалектних форм.

Проблема тюркізмів російського словника дуже приваблювала відомого сходознавця Н. Дмітрієва, який почав опрацьовувати цю тему ще в 30-их роках та опублікував кілька досліджень. Н. Дмітрієв (Дмітрієв 483). порушує питання методики вивчення запозичень, наголошуючи на тому, що передусім потрібно "визначити 1) турецьку ("тюркську") мову, звідки відбулося запозичення, та 2) час цього запозичення". І відразу ж вчений зізнається: "На жаль, на другий пункт тюркологія за станом своїх матеріалів дуже часто не може дати певної відповіді; що ж стосується топографічної локалізації факту, то тут ефект губиться з тієї причини, що турецькі мови через їхню відносну близькість часто реагують на певний іншомовний факт зовсім однаковісінько і також дають в іншій мові (зокрема й в російській літературній та російських арго) однаковий рефлекс. Через ці коротенько викладені особливості тюркології, закорінені у ній самій, дуже важлива проблема турцизмів в російській мові не може розроблятися так інтенсивно, як того хотілося б. Н. Дмітрієв окрім коротких теоретичних зауваг щодо проблеми подає й сам глосарій тюркізмів російського словника – це здебільшого лексика, запозичена з татарської, рідше башкирської та мов Центральної Азії й Кавказу. Автор здебільшого правильно знаходить етимон арготизму, зрідка намагається зупинитися на характеристиці адаптації, у декотрих випадках вказує мову-джерело запозичення, та у більшості випадків називає кілька мов, наприклад: *аяка* "нога" < осм., азерб., туркм., чаг., узб., казах., пов.-тат., башк. *ајақ* "нога". У глосарії є й помітна кількість хибних етимологій, напр. *байдак* "лодка", "судно", "олух" < туркм. *байдақ* "флаг", общетур. *байғақ* "флаг (на корабле)". Насправді ж походження слова давно вже пояснили Л. Будагов та Ф. Корш: тюрк. (кипч.) *байдақ* "настил", "дошки на підлогу" > "човен" < персь. *рај* "нога" + *таһт* "дошки", також пор. хорв. *рајтаһт* "престол". Випадкові етимони запропонував Н. Дмітрієв і до декотрих інших арготизмів, напр. *бардак* "бордель" < осм., азерб. *бардақ* "склянка", "горщик"; *тумак* "телепень" < казах. *тумақ* "зимова

шапка з вухами" та інші. Отже, основна вада цього дослідження полягає в тому, що Н. Дмитрієв розглядав тюркізми зі словника російської мови, а не віднайдені у пам'ятках писемности. Таким чином ігнорується принцип хронології. Натомість вчений намагається віднайти тюркське джерело запозичення, хоч послуговується обмеженою кількістю давніх тюркських пам'яток ("Диван" Махмуда Кашгарі, "Кодекс Куманікус"), спираючись переважно на двомовні тюрксько-російські словники. Проте достатній матеріал, що його вчений почерпнув з лексичної скарбниці мов тюрків Поволжя та Центральної Азії й Кавказу, допоміг йому виконати працю, яка за методикою дослідження наближає цей глосарій до блискучих робіт Ф. Корша. Н. Дмитрієв сам знав вади своєї роботи, через що розділив свій глосарій на частини: "Тюркізми, підтверджені фактами", "Тюркізми, які вимагають додаткового документування" та "Слова, зараховані до тюркізмів у порядку гіпотези". Звичайно ж, найповніший обсяг достовірної інформації можна знайти саме в першій частині, в якій декотрі тюркізми, наприклад, *балык*, *изюм*, *кизяк*, *кишлак*, *орда* та й інші пояснюються відповідно до тих вимог методичного характеру, що їх Н. Дмитрієв обстоював у теоретичній частині свого дослідження. Водночас у реєстрі цих, підтверджених фактами тюркізмів, є й лексеми, тлумачення котрих хибне чи й зроблене з певною кількістю помилок. Наприклад, розглядаючи слово *айда*, Н. Дмитрієв дає таке пояснення: "Напевно, походить від кореня *айда//зайда* "гнати", пор. кирг. айда "гнати". Звідси ж, на думку Л. Будагова походить і українське *"зайдамак"*. Не потрібно доводити, що Н. Дмитрієв і справді зробив лише попередній нарис роботи й не використав багатющий, до того ж цілком досяжний йому матеріал, наявний у словниках тюркських і слов'янських мов. Прикладом абсолютно неправильної етимологізації є тюркізм *бурдюк*. Пояснюючи запозичення, що потребують, як вважає сам автор, додаткового документування, Н. Дмитрієв часто користується словами й виразами *можливо*, *очевидно*, *могло б бути*, *або-або*, *дозволяє гіпотетично гадати*, та це й зрозуміла річ – вчений запропонував лише конспект тлумачення запозичених лексем, над яким ще мав намір працювати. Хай там що, але глосарії Н. Дмитрієва були першим реєстром тюркізмів російського словника, в яких автор виявив ту спроможність російської тюркології щодо розв'язання запрограмованого завдання, виконати яке був здатний.

Починаючи з 60-х років ХХ ст., надто ж після виходу у світ праці "Мовні контакти" В. Вайнраха, дослідження запозичень стало однією з найактуальніших проблем мовознавства в кожній країні, а отже й темою дисертацій, монографій, збірників статей, конференцій. У цей час з'являються нові лексикографічні праці та перевидаються старі, чимало уваги приділяється дослідженню та публікації пам'яток писемности, завдяки чому до процесу вивчення цієї проблеми залучаються широкі кола вчених і, що важливо, молодих науковців. Передусім йдеться про етимологічні словники М. Ресенена, Г. Клосона, Є. Севортяна, В. Абаєва, В. Єгорова, а також лексикографічні праці Л. Будагова, В. Радлова й роботи з історичної лексикології О. Щербака, А. Кононова, А. Боровкова, Е. Наджиба, А. Куришжанова, К. Мусаєва, Е. Фазилова. Великою підмогою стають такі праці, як "Древнетюркский словарь", "Диван" Махмуда Кашгарі (виданий у

Ташкенті узбецькою мовою), "Этимологический словарь русского языка" М. Фасмера та чимало інших.

Великої слави у колах орієталістів зажили праці видатного українського сходознавця Омеляна Прицака (1919–2006), якому, щоправда, довелося працювати переважно за межами батьківщини. Після А. Кримського наша тюркологія не мала ще такого талановитого вченого. Праці О. Прицака мають основоположне значення для узагальнювального розв'язування проблеми мовних взаємин. О. Прицак дав блискучі етимології церковнослов'янських та давньоукраїнських форм *сасыг* "вогнище" < тюрк. *saqsuq та *корелькъ* "образ", "статуя" < *kör- "бачити", а також староболгарського *твoлага* "телиця" < *tuylu (Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker. – UAJ. – XXIV. – 1952. – S. 49-104).

Як основа для вивчення давніх тюркських запозичень бачиться нам робота О. Прицака "Булгарські княжі листки й мова протобулгарів" (Pritsak Omeljan. Die bulgarisch Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. – Wiesbaden, 1955). Цілу серію праць присвятив О. Прицак історії взаємин давньої України з народами Європи та Сходу, передусім потрібно назвати фундаментальне дослідження, виконане у 1981 р. у Гарварді: "The origin of Rus' " та поновлене українською мовою: "Походження Русі". – Т.І. – К., 1997. – 1073 с., а також продовження його у другому томі, опублікованому в 2003 р. Але не менше значення має вихід монографії О. Прицака "Коли й ким було написано "Слово о полку Ігоревім". – К., 2008, що, поза сумнівом, сприятиме інтенсивнішому вивченню багатьох проблем історії України й, зокрема козаччини, а також дослідженню пам'яток писемности давньоукраїнської доби, прикметної вживанням давньоболгарської (церковнослов'янської) мови як літературної. Монографія О. Прицака, як і полеміка Ф. Корша з П. Меліоранським щодо тюркської лексики у "Слові про Ігорів похід" – це справді самобутній нарис історичної фонології та морфології тюркських мов, але виконаний на сучасному рівні. Етимології тюркських антропонімів, етнонімів, титулатури, запропоновані О. Прицаком у цьому дослідженні, вражають універсальністю знань, скрупульозністю та об'єктивністю дослідника-енциклопедиста (бібліографію праць О. Прицака див. у монографії вченого, с. 271–276). Маємо підкреслити, що цим самим О. Прицак протягом життя підносив імідж українського сходознавства, якого в самій Україні тривалий час фактично не було.

Одним з найактивніших дослідників орієталізмів у слов'янських мовах протягом кількох десятиліть залишався К. Менгес (K. Menges), вчений єврейського походження, який працював у США та мав освіту алтаїста й славіста (учень М. Фасмера). На відміну від філологів, що працювали в СРСР та й країнах "демократичного табору", К. Менгес мав можливість уповні скористатися надбанням своїх попередників (а воно на той час було вже досить значне: словники, наукові праці з усього світу, зібрані у США, безперешкодна публікація власних робіт). У циклі статей К. Менгес розглянув чималу кількість алтаїзмів, залучаючи матеріали багатьох, у тому числі й дуже давніх мов, наприклад шумерської й акадської. Так, він досліджував слова *гай* (укр. гай), *кирка*, *кирнич*, *сын* "башта", *сургуц*, *тюрма* ("Altaic Loan-words in Slavonic". – Language, vol. 20:2. – 1944. – 66–72); *каланча*, *калантарь* "кольчуга" (Altaische Lehnwörter im Slavischen. – Zeitschrift für slavische Philologie. – XXIII:2. – 1955. – 327–334); *багръ*, *жупан*,

књига, крґчий "коваль", холоп, кґдмань "рґзновид верхнього одягу" (Schwierige slavisch-orientalische Lehnbeziehungen. – UAJ. – XXXI. – 1959. – 177–191); *сокачий* "кухар", *ваяти* (Altaische Kulturwörter im Slavischen. – UAJ. – XXXIII:1–2. – 1961. – 107–116); *лохань*, *мечеть* (Etymologica (лохань, kip, kap, kova, kofa, мечет). – Studies in General and Oriental Linguistics. – Presented to Shiro Hattori on the Occasion of his sixtieth Birthday. – Tokyo. – 1970. – 458–466); *сагайдак* (Einige Bemerkungen zu türk. sardaq, qur und keş. – CAJ. – Vol.18. – №1. – 1974. – 55–69). К. Менгес також присвятив спеціальну статтю етимології топоніма *Тмутаракань* з метою заперечити тлумачення походження назви цього міста, висловлене Г. Вернадським (Тьмоуторокань. – Zeitschrift für slavische Philologie. – XXIX:1. – 1960. – 128–133). Наукові студії К. Менгеса щодо впливу алтайських мов на слов'янські не обмежилися тільки дослідженнями лексики. Цей орієнталіст досліджував мало порушувану проблему алтайськомовного впливу на слов'янську фонологію й морфосинтаксис: в опозиції палаталізований / непалаталізований консонант він побачив можливий результат міжмовних взаємин. Крім того, К. Менгес висловив припущення, що походження відмінювання декотрих прикметників у протослов'янській мові можна пояснити морфосинтаксичним впливом тюркського відмінювання іменників з афіксом присвійності третьої особи (Influence altaïques en Slave. – Bull. de l'Acad. royale de Belgique. – Classe des lettres. – XIV. – 5. – 1958. – 518–547).

Та найбільшої слави зажила монографія К. Менгеса (The oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos "The Igor" Tale Slovo o rьlku Igoreve. Supplement to Word journal of the linguistic circle of New York. – Vol. 7. – 1951), яка вийшла в СРСР російською мовою: Менгес К. Г. Восточные элементы в "Слове о полку Игореве". – Л., 1979. У монографії автор піддав аналізу 42 слова, декотрі з них – антропоніми. Як і в попередніх опусах, К. Менгес надає в цій роботі великої ваги питанням фонетичної адаптації орієнталізмів у іншомовній ситуації, підтверджуючи свої версії великою кількістю історико-лінгвістичного матеріалу. Безперечно, то була ще одна вагома спроба заявити свою тезу про багатоплановість алтайськомовного, а ширше, східного культурного впливу на слов'янський лексикон. Це справді аналітико-синтетичне опрацювання всіх досяжних йому (а дослідникові у США, повторюємо, було досяжне все) публікацій, присвяченій проблемі Turco-Slavica. Праця К. Менгеса вражає глибокою ерудованістю автора, широким охопленням джерельної бази, чітко виробленою методикою дослідження. Автор не залишає поза увагою матеріал жодної слов'янської чи тюркської мови або їхніх діалектів, які можуть підтвердити його версію. Розробка таких слів, як наприклад, *япончиця* чи *яруга* спонукає автора робити екскурс в історію слов'янської та тюркської історичної фонології, розглядати комплекс звуків *йа-* в усіх варіантах, а також залучати до аналізу й інші тюркізми: *арик*, *євшан*, *яврук*, *ярлик*, *єралаш*. К. Менгес іноді критикує навіть таких визнаних філологів, як С. Малов. А проте декотрі висновки автора й досі сприймаються як чисто гіпотетичні. Не всі його етимології були сприйняті в колах тюркологів одностайно, згадуваний вже Н. Поппе цілком правильно піддає сумніву, наприклад, поєднання антропоніма *Боян* та тюрк. *бай* "багатий". Але можна без перебільшення сказати, що

ця праця К. Менгеса ще довго залишатиметься однією з основоположних робіт для кожного тюрколога, котрий звертатиметься до проблеми міжмовних взаємин.

Для дослідження тюркських запозичень у слов'янських мовах, поза сумнівом, корисно взяти до уваги працю німецького тюрколога Г. Доерфера "Тюркські й монгольські елементи у новоперській мові" (Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im neupersischen. – Bb.I – III. – Wiesbaden, 1963-1967). Назва роботи далеко не повністю характеризує її зміст – автор не обмежується вивченням лише тюрксько-перських відповідників та субституцій, а й, посилаючись на лексичні паралелі в інших, у тому числі й українській, мовах, досить часто простежує й сам процес входження запозичень в ту чи іншу мову. А через те що одному дослідникові важко охопити весь інформативний матеріал, який стосується величезного географічного ареалу взаємин тюрків з іншими народами, в роботі Г. Доерфера є й вади, надто ж у галузі тюрксько-слов'янських, зокрема й українських, мовних контактів. Лексичний матеріал з української мови автор брав лише з "Украинско-русского словаря" й не використав словники Б. Грінченка, А. Кримського, Є. Тимченка, Д. Яворницького та й ін. Г. Доерфер, як і більшість дослідників, згідно з поганою традицією вважає тюркізми українського словника запозиченими за посередництвом польської, російської, румунської, угорської мов – спрацьовує політичний фактор: колонія має обмежені геополітичні виміри. Ото ж, як не дивно, не брався до уваги факт, що саме територія поширення української мови була упродовж тисячоліття ареною життя й смерті багатьох тюркських народів, та що саме українська мова у колі слов'янських є перший реципієнт багатьох тюркізмів. Разом з тим, фундаментальна праця німецького дослідника, написана в межах спеціальної частини на основі довершеної методології, із вражальним фактажем (автор обов'язково подає цитатний матеріал з кожним засвідченим тюркізмом), оснащена багатющою бібліографією, виказує глибинні знання цього орієнталіста в галузі фонетики й морфології – ото ж не дивно, що етимології Г. Доерфера часто є відкриттями в просторах terra incognita.

Певний резонанс викликали також праці двох російських орієнталістів Н. Баскакова та І. Добродомова. Темою праць Н. Баскакова були переважно російські прізвища тюркського походження (Русские фамилии тюркского происхождения. – М., 1979), а також лексичні запозичення, зокрема й тюркські антропоніми, у "Слові о полку Горевім".

І. Добродомов – автор етимолого-хронологічних праць, в яких він досліджував слов'янсько-булгарські взаємини, тобто мовні процеси княжої доби, у зв'язку з чим порушував і питання тюркських запозичень в українську мову. І. Добродомов досліджував, наприклад, терміни отаман, гетьман та інші (Из болгарского вклада в славянских языках. – Этимология. – М., 1971. – 189–196; О методах исследования древнейших тюркизмов в составе русского словаря. – ИАН.-сер. литературы и языка. – Т. XXV. – 1966. – 57-64).

У зв'язку з тим, що віддавна потужного тюркського впливу, крім української, зазнавала й болгарська мова, проблема вживання тюркізмів, головню турцизмів, у цій мові завжди була актуальна. З найперших праць у цій царині потрібно назвати дослідження І. Шишманова, С. Младенова та Б. Цонева. І. Шишманов (Шишманов И. Критичен преглед на въпросе за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името българин. – Сб. нар. умотв. – XVII–XVII. – I.- науч. отд. – 1900.

– 666–674) в основу своєї праці поклав дослідження Ф. Міклошича, та особливу увагу звернув на проблему творення болгарського етносу й походження етноніма *българин*.

Ст. Младенов (Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. – Годишник на Софийския ун-т. Ист.-филол. фак-т. – XVI. – 4. – 1920–1921. – 206–211) аналізує низку слів, які він вважає тією лексичною скибою, що її принесли на Балкани булгари хана Аспаруха: *българин, бисер, болярин, белег* "знак", *белчуг, бѣбрек, капище, кумир, пашеног* "зять", *сан, толга, чертог* "шлюбна кімната", *чинаг* "різновид одягу, сучасне "чепкен".

Б. Цонев (Турски думи в български език.-Годишник на Софийския ун-т.-Ист.-филол. ф-т. – XXV – 4. – 1929) лише зіставив болгарсько-турецькі лексичні паралелі, не вдаючись до етимолого-хронологічного аналізу.

К. Мирчев (За съдбата на турцизми в български език. – Известия на института за български език. – кн.2. – 1952. – 117–129) досліджує історію проникнення турцизмів, зауважуючи, що вплив не обмежився лише лексикою, але зачепив і морфологічну будову болгарської мови.

На сучасному рівні досліджень виконана робота І. Дуриданова (Стари тюркски заемки в българския език. – Изследования в чест на Марин Дринов. – София, 1960. – 429–445), в якій автор розглядає два тюркські запозичення ще праслов'янської епохи (*кърчаг, шаран*), кілька слів доби болгарсько-слов'янських взаємин: *ковръх* "курай", *шавар, ватах, харанія*, а також одне запозичення з печенізької мови (*арчаг*).

Найдавніша тюркська скиба болгарського словника є темою дослідження Вл. Георгієва (Георгиев Вл. Въпроси на българската етимология. – София, 1958), в якому розглядається походження слів *бай, карам, сур, вая*.

Перекликається з публікацією К. Менгеса (Altaic elements in the Protobulgarian inscriptions.-Byzantion.-XXI.-1951) праця В. Бешевлієва (Ирански елементи у първобългаритте. – Антично общество. – М., 1967. – 243–249), в якій автор наводить випадки переходу іранського h- в k- в тюркських мовах, напр. укр. (писемне княжої доби) Корсоунь < *хѣрсовъ* відображає тюркське посередництво.

Невеликі статті на цю ж проблему опублікували І. Коев (Коев Иван). Следы быта и языка проболгар в болгарской народной культуре. – Уч. зап. НИИ при СМ Чуашской АССР. – 347. – 1969. – 2–7 – 208); Емил Боев (Български език. – XV – кн. I. – 1965. – 317–322) систематизує слова, запозичені від булгар доби Аспаруха, й розподіляє їх на 10 груп: 1. етноніми та антропоніми: *българин, Борис, Боян, Кузман, Курти, Чавдар, Чако*; 2. суспільна термінологія: *болярин, сан, самчи, хан, кавхан, тархан, боила*; 3. релігійна лексика: *кап, капище, кумир*; 4. частини людського тіла: *бѣбрек, корем*; 5. назви споріднення: *буля, калина* "зивиця молодша за чоловіка, котру невістка застала в родині ще незаміжною", *пашеног*; 6. назви рослин та тварин: *шавар* "назва болотяної рослини, укр. шувар", *чунгар* "пень або стовбур дерева", *шиле, шаран, чавка*; 7. назви одягу та прикрас: *бисер, кебе* "різновид одягу з короками рукавами чи без них", *сокай* "жіноча шапочка з випущеною позаду вишитою хустинкою", *тикра* "дзеркало", *тумак* "штани", *чъпаг* "різновид жіночого одягу без рукавів", *сукман* "різновид сарафана"; 8. прилади: *белчуг* "металеve кільце на свиняче рило", *делва, толга, шейна*; 9. якості: *белтек, пинкав, самсур* "непоштива особа"; 10. інші слова: *делиборан* "міцне молоде вино", *чертог, карам, сума* "багато".

Тюркізми нової доби, власне турцизми, аналізує у своїй роботі німецький орієталіст Г. В. Шалдер (Schalder H.W. Die türkischen Lehnwörter in der bulgarischen Sprache.– Zeitschrift für Balkanologie. – В.9. – № 1–2. – 1973. – 174–186).

Інтенсивно вивчався й вивчається турецький мовний вплив на македонську, сербську, словенську й хорватську мови: Blau O. Bosnisch–türkische Sprachdenkmäler. – Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. – В.У. – №2. – Leipzig, 1868 Попович Г. Турске и друге источничке речи у нашем језику. – Гласник Српског ученог Друштва.–1888; Prince John Dyneley. Surviving turkish elements in Serbo–croatian. – Journal of the American Oriental Society. – 51. – 3. – 1931. – 241–261. – New Haven, Connecticut; Skok P. Prilozi proucavanju turcizma u srpsko-hrvatskom jeziku. – Slavia. – 1937–1938. – XV. – 166–190, 336–366, 481–505; Skalic A. Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj knizevnosti Bosne i Hercegovine. – Sarajevo. – 1957; Knezevic A. Die Turcizmen in der Sprache der Kroaten und Serben. – Meisenheim, 1962; Albrecht E. Das Türkenbild in der ragusanisch-dalmatischen Literatur des XVI ahrhunderts. – München, 1965. Детальнішу інформацію щодо названої проблеми можна дізнатися з праці: Nurudinovic' Bisera. Bibliografija jugoslovenske orijentalistike 1945–1960. – Orijentalni institut u Sarajevu. – Posebna izdanja VI–Sarajevo, 1968.– 242 s.

Традиційно потужна школа орієталістики в Польщі означена дуже фаховим виконанням тюркологічних досліджень. Крім згадуваних на початку розділу прізвищ А.Мухлінського, Я. Карловіча та Т. Ковалського можна назвати ще кілька імен дослідників, які порушували проблему тюрксько–слов'янських взаємин, див.: Zajaczkowski W. Die polnischen orientalistischen Arbeiten in den Jahren 1953–1958. – FO. –I. –1960. – 163–173.

Польські тюркологи цікавляться тюркськими запозиченнями і в інших слов'янських мовах. Методологічно строгий підхід застосовує С. Стаховскі – у кількох працях на матеріалі сербсько–хорватської мови (див. бібліографію) він реконструює середньо–турецькі етимони, що має певне значення для вивчення історичної фонетики й тюркських мов. Питання морфологічної адаптації тюркізмів у македонській мові розглядаються у праці Golab Z. The influence of turkish upon the Macedonian slavonic dialects. – FO. – T.I. – 1960. – 26–45.

Жоден дослідник слов'янсько–тюркських міжмовних взаємин не зможе досягти успіху, якщо не братиме до уваги матеріал з галузі контактів тюркських та угорської й румунської мов. Тюркська лексична скиба угорської мови дуже скрупульозно й на високому науковому рівні проаналізована в етимологічних та тлумачних словниках угорської мови: A magyar nyelv ertelmezö szotara. I–VII. – Budapest, 1959–1962; A magyar nyelv történeti–etimologiai szotara. – Budapest, 1967; Gomboc Z, Melih J. Magyar etymologiai szotar. – Budapest.

Спеціальну працю цій проблемі присвятив кількаразово згадуваний орієталіст із США Н. Поппе: Poppe N. On some altaic loanwords in Hungarian. – American studies in uralic linguistics. – Gravenhage, 1960.

В останні десятиліття питання угорсько–тюркських мовних контактів плідно вивчає Ж. Какук, яка досліджує османізми угорського словника (Kakuk S. Les mots d'emprunt turcs-osmanlis dans le hongrois et les recherches d'histoire phonetique de la langue turque-osmanlie. – AO. – V. – 1955. – 181–194; Recherches sur l'histoire de la

langue osmanlie des XVI-e et XVII-e sie'cles. Les elements osmanlis de la langue hongroise. – Budapest, 1973. – 660 s. [Розвідки з історії османської мови XVI–XVII ст. Османські елементи в угорській мові].

Тюркська лексика в румунській мові – тема традиційна для мовознавців Румунії. Відомий румунський мовознавець Лазар Шайнеану у своїй монографії (Şaineanu L. *Influenta orientala asupra limbii și culturii romane.*–București, 1900) піддав аналізу історію тюрксько–румунських взаємин, побудував хронологічну класифікацію тюркізмів румунського словника. На той час то була єдина в румунському мовознавстві праця, написана на основі принципів близьких до методології Ф. Корша. Цікавою частиною монографії є розділ, присвячений фонетичній та морфологічній адаптації тюркізмів. Певні корективи в напрацювання румунських орієнталістів вніс у своїй основоположній праці німецький дослідник: Wendt Heinz F. *Die türkschen Elemente im Rumänischen.* – Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. *Institute für griechisch-römische Altertumskunde. Berliner byzantinische Arbeiten.* – Bd. 12. – 1960. Декотрі висновки автора можна піддати сумніву, проте безперечний успіх цього дослідника полягає передусім у спробі здійснити стратифікацію запозичень, розподілити тюркізми на скиби відповідно до процесу їх запозичення: печенізькі, половецькі, кримськотатарські, турецькі.

Крім спеціальних робіт присвячених нашій проблемі, над етимологізацією тюркізмів працювали й укладачі етимологічних словників. Щоправда, у словниках це завдання розв'язувалося лише принагідно, а що укладачами лексикографічних праць були і є, як правило, славісти, то тюркологічна частина в них не завжди на належному рівні. Це стосується словників Н. Горяєва, А. Преображенського, А. Брюкнера, Є. Тимченка, В. Махека, Ф. Славського й навіть Б. Бернекера, а також і етимологічного словника російської мови М. Фасмера та етимологічних словників української мови. Чималим вкладом у справу вивчення тюркізмів української мови міг би стати "Історичний словник українського язика" Є. Тимченка, та, на жаль, він лишився незакінчений. Укладач словника, наскільки дозволяла специфіка його праці, правильно пояснив факти запозичення, проте обмежився лише поміткою "тюркське". Автор міг би іноді конкретизувати свої висновки, базуючись на хронологічно документованих матеріалах, але це, очевидно, не входило в його задум. Багато цікавих аспектів тюрксько–українських взаємин розкривається в "Етимологічному словнику української мови". Зважаючи на те, що в колективі укладачів цієї лексикографічної праці не було жодного орієнталіста й зокрема тюрколога, маємо сказати: українські мовознавці виконали титанічну роботу щодо етимологізації тюркської скиби, тим більше що орієнталістам українського словника на той час було присвячено мізерну кількість робіт. У періодичному збірнику "Дослідження і матеріали української мови" (вип. I–IV) було вміщено кілька статей, автори котрих передусім звертали увагу на історію функціонування запозичень, майже не порушуючи питань етимології.

Отже, проблема тюрксько–українських мовних контактів опрацьована ще й досі не належним чином. Перш за все вимагає уваги праця над пам'ятками давньоукраїнської писемности, а також дослідження діалектної лексики. Першочерговий інтерес має викликати вивчення тих говорів, говірок та діалектів, на території поширення котрих у період між XI–XVIII ст. оселялися тюркські етноси. Такі дослідження сприятимуть

подоланню традиційної думки про процес запозичення українцями багатьох тюркських лексем через інші мови. Насправді ж підхід, який врахує мовні та екстралінгвістичні дані, повинен швидше схилити до думки про ймовірність великої кількості запозичень безпосередньо з тюркських мов. Терени України, які стали ареною тривалих взаємин українців та тюрків упродовж X–XVIII ст., землі народу, що протягом віків відстояв право одержати вихід до Чорного моря, й, нарешті, територія нації, яка все-таки колонізувала Дике поле, – це і є той географічний центр ареалу, в межах якого виникла лінгвістична проблема, що її називаємо терміном тюрко-україніка.

Найбільш узагальнювальною роботою в цій галузі було б укладання етимолого-хронологічного словника тюркізмів у кожній слов'янській мові. Цій проблемі були присвячені три симпозиуми, що їх Інститут мовознавства АН СРСР проводив у Москві (1968), Мінську (1969) та Києві (1970). Ця робота певною мірою пожвавила інтерес до проблеми, але повна відсутність кадрів тюркологів у Білорусії та Україні ажніяк не сприяла розгортанню такої дослідницької діяльності. Та й керівництво Інституту мовознавства АН УРСР зовсім не стимулювало ні виховання кадрів сходознавців, ні утворення відповідних орієнталістичних центрів. Ото ж, публікацією досить добре написаних статей білоруських мовознавців А. Булико, А. Журавського й О. Супруна та працівника Інституту мовознавства АН УРСР Р. Болдирева у постсимпозіумівському збірнику "Тюркизмы в восточнославянских языках" (М., 1974), можна сказати, й закінчився інтерес до цієї проблеми.

Звичайно, ніколи не припинялася публікація чималої кількості більших чи менших за обсягом, довершеніших чи малозначущих, наукових праць в РСФСР – хоча б тому, що тут кількість філологів з базовою тюркологічною освітою перевищувала весь світовий масив тюркологів. Але тільки незначна частина таких праць виконувалася на високому науковому рівні, у більшості публікацій страждала етимологічна частина, нівелювалися факти тюркської історичної лексикології й фонології, автори украй рідко вдавалися до такого джерела тюркізмів, як океан давніх документів: дипломатичне листування, актові записи, юридичні папери тощо. Навіть авторка досить чималої за обсягом праці Е. Шипова (Словарь тюркизмів русского языка. – Алма-Ата, 1976) не використала уповні надбань сучасної методології. Її робота залишається словником сумлінно перелічених тюркізмів, до котрих додані лексичні відповідники зі словників тюркських мов. Відсутність хронології запозичень, нівелювання пошуку етимона, брак фактів історичної лексикології, фонетичних умотивувань значно знижують рівень цієї, безперечно, корисної праці.

Керуючись всім сказаним вище, автор цієї монографії зосередився передусім на укладанні історико-етимологічного словника тюркізмів.

ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК ТЮРКІЗМІВ

А

АБОНОС, ГАБАН, ГЕБАН "ебенове дерево", "чорне дерево" (Яворн. 1900,1, 157).

1616 в шкатулѣ габановой. АС 1,250.

XVIII За ручку, до молочника, из гебану здѣланую, дано 20 коп. ДХ III, 305.

XVIII Гетман... велѣл з скарбцу лѣску судейскую чорную гибановую просто в сребро оправную. В III, 554.

Термін, очевидно, запозичувався різними шляхами та з різних джерел. Форма *абонос*, засвідчена Яворницьким, поза сумнівом запозичена з тур. *abanoz* "чорне дерево (деревина), ебенове (чорне) дерево (ТРС 19) < с.-т. *abnus* < араб. *ابنوس* *abnus* "чорне дерево". Форма *габан / гебан*, мабуть, перейшла з мов європейських, пор. фр. *ebene* < лат. *ebenus* < гр. *εβενος* < д.-егип. *hbnj* "тс"

АВА "різновид рибальської сітки подвійної, одна з цих двох – з великими отворами: сітку занурюють на певний час у воду, в ній заплутується риба" (Гр. I, 2); **АВИ, ГАВИ** "двопорожні сітки, сплетені з грубої нитки. Ави мають очі великого діаметру та призначені для вилову великої риби"; **АВА** (збірн.) "маленькі човни, з яких ловлять рибу авочним способом"; **АВОЧНА, АВУШНА** сітка "різновид рибальської сітки" (Берл, 6); **АВА** (Півд. Україна) "маленький каючок"; болг. **АВА**, рум. *ava* "невід" (ЕСУМ 1,40).

Вже у давньотюркській період засвідчені генетично пов'язані форми *ау/ав*, пор. д.-т. *ав* "сітка, невід", *ау* "пастка" (ДТС 68; 16), які підтверджують історичну наявність дієслівно-іменного кореня-основи **ау/ *аб/ *ав*. Причому за формою **аб* утвердилося значення "полювання", а за формою **ау*, також **ав*, яка є вторинна щодо **ау*, закріпилося значення "невід, сітка, тенета". В українську мову увійшов також і тюркський термін, в основі якого є **ау*, див. АГЕЛ. Пор. полов. (СС) *ав* "сітка", д.-т. *ав, аб, ај* "полювання", "рибальська сітка" (Фазилів 119); крм., ног., тат. *aw*, крм., каз. *au* "сітка, тенета, рибальські сітки" (Будагов 1, 105); (НПС 20); узб. (діал.) *ав* "риболовля"; балк, тат, чаг. *au*, кум., ног., тат., крм., тур. *ав* "полювання" (Р 1,636); (Севортян 1974,62). В українську мову термін потрапив, очевидно, з кримськотатарської мови, особливо з ногайських говорів, споріднених з казахською мовою, або з кипчацьких говірок постзолотоординської доби – адже форма *ав* зі значенням "сітка, невід" наявна лише у кримськотатарській, татарській, казахській мовах та діалектах узбецької мови. Це підтверджується й позалінгвістичним фактом: територія поширення запозичення обмежується південними теренами України (Одещина й Придністров'я), а також регіоном Румунії (Добруджа), суміжним з

Україною. Термін скрупульозно досліджував Р. Болдирев (ТВСЯ, 45). Також див.: АВЧИК.

АВАР "етнонім", див. ОБРИ.

АВАТА "білизна, жерех *Aspius*" (Берл.,26), пор.: ВАТА "різновид невода з неглибокими вічками на невелику рибу" (Гр..1,128), ВАТА "рибальська снасть з рідкотканого полотна" (УДЛ, 1987,81); рум. *avat* "білизна, *Aspius garax*" (ЕСУМ 1,41; 338).

В ЕСУМ терміни *авата* й *вата* безпідставно розглядаються як непов'язані одне з одним. До того ж, в ЕСУМ термін *авата* вважається запозиченням з румунської мови, в якій він виводиться від тур. *haut* "?". Насправді ж в турецькій мові таке слово не засвідчується. Треба гадати, що *вата* – варіант лексеми *авата*, яку доцільно пов'язувати з тюрк. *av* "невід, сітка". Укр. *авата* – це, очевидно, сприйняте як одне слово тюрк. *av at* "сітку кидай!". Пор.: тюрк. *oq at* "букв.: стрілу кидай!, тобто: стріляй!" Можливо, не без впливу лексеми *авата* сформувався й іхтіонім *авдотка* (ЕСУМ 1, 41).

АВРАН "*Gratiola offic. L.*", "лихоманкова трава" (ЕСУМ I, 42); АВРИНІЯ скельна "рослина Приазовської височини" (Слово просвіти.-X, 2010.-9); б. АУРАН "тс", р. АВРАН, ВАРІНЬ "лихоманкова трава", "ряска". Серед тюркських фітонімів є лише один відповідник: тур. *اورن کلی awran güllü* "букв.: зілля хворого, переступень *brunonia, vitis alba*" (Будагов 1, 127). Фітонім є дієприкметниковою формою дієслова *аугу-/аугу-* які теж є похідні відіменного члена дієслівно-іменних омонімів *ау-* > *ав-*, семантика яких поєднана зі значеннями "біль", "боліти", "хворіти", пор.: балк. *augu* "хворіти", *augupan* "хворий" (Балкар. діал. 65); с.-т. *avguq* "хвороба" (Фазілов 1,107); уйг. *auradan* "гостриця, *Asperugo procumbens L.*", каз., крм. *augu* "хворіти, відчувати біль" (Р 1, 72); також караїм., кбалк., кум. *авгу-*: аз., тур. *аугу-* "хворіти, відчувати біль" (Севортян 1974, 86). Етимологом українського запозичення наледве чи може бути турецький фітонім з його звуком *-у-*, пор. огузьку форму *аугу* "нездужати", тур. *аугу* "хворіти", "боліти". Форма ж *авгу* – кипчацька, отже фітонім *авран* міг бути запозичений скоріше з кримськотатарської мови, пор. балкарський дієприкметник *augupan* "той, що захворів".

АВРЯК "некастрований баран, якого залишають для одержання приплоду"; АВРЮШНИК "ягня, з якого в майбутньому може бути авряк" (Гр. 1, 24; ЕСУМ 1, 42).

Слово *авряк* та похідне від нього *аврюшник* записав на колишніх угіддях Війська Запорізького Іван Манжура, отже вони увійшли в лексику козаків з ногайської або кримськотатарської мови, пор. крм., тур. *javru* < *javruq* "молода тварина, маля (тварини)", чаг. *javruq* "тс" (Р III, 18; 148; 297; Будагов II, 345); узб. *javri/javruq* "тс". Висловлюються версії щодо спільного походження *javru* та дієслова *javru-* "знесилюватися, підупадати" (ЕСТМ 1989, 53). У пам'ятках тюркських мов термін засвідчується з XIII ст.: *javru, javru, javr* "курча, пташеня, цуценя" (ТАС 119). Значення "дорослий баран" в українській мові могло з'явитися за уподібненням до *хряк* тощо.

АВУЛ "селище у тюрків" (Гр. 1,3); ОУЛ "тс"; "АВУЛОМ "огулом", "разом, сукупно" (Піскунов 1882, 3; ЕСУМ I, 44); АУЛА "гамірливий натовп, юрба" (Гр. I, 11).

XVIII великоросійськіє и малоросійськіє полки ходили на ногайських татар и нѣсколко их оулов розбили. Кр. літ. 94.

В Криничанському районі на Січеславщині було селище Аули, ще раніше (XVIII ст.) там був козацький зимівник (ЕІУ I, 152).

В ЕСУМ (I, 44) слово *авулом* вважається результатом видозміни деетимологізованого *огул* (ЕСУМ IV, 156), насправді ж форма *авулом* – пряме запозичення з тюрк. *avul* "село, поселення, кочовисько, юрти, розташовані в одному місці", пор.: крм., тур. діал., кар., кбал., кум. *avul*; башк., ккал., каз., ног., тат. *avul* "тс" (Севортян 1974, 65). Тюркське *avul* – це похідна форма, утворена афіксом -I зі значенням місця та носія процесу від дієслова *av-* "збиратися", "збиратися зусібч". Можливо, це дієслово споріднене з *av-* "обгороджувати, обмежувати", в такому разі спорідненими є запозичення АВА, АГЕЛ та АБУЛ. В плані семасіології пор. форму тюркізма *орда* в орудному відмінку (як і *авулом*): "А за нею молодою козаки *ордою*" (Шевченко).

АВЧИК "рибалка, що ловить з авчиків, тобто малих човнів", "маленький каючок" (Берл., 26); ГАВЧИК "невеличкий човен, яким їздять розставляти ставні рибальські сітки" (Дзен. 1958, 41). Етимон запозичення – крм., тур. *avcu* "рибалка, що ловить рибу сіткою", "рибалка (взагалі); туркм. *avcu* "ловець" (Севортян 1974,63), д.-т. (XIII) *avcu* "мисливець" (Фазілов 1,21). Термін утворений від тюрк. *av* "сітка" (див. АВА) за допомогою афікса агентивности -*cu*. Слово запозичене з тюркських говірок Чорноморщини. Відбулося розширення семантичного значення терміна: "рибалка" > "човен".

АГА "титул повноважної особи, зокрема у війську, в Туреччині".

XVIII Асман ага, от турецкого султана чауш. КОМ 229.

В українську мову слово запозичене не раніше XVI ст., доби тісніших правових зносин козацького війська з Туреччиною та ханатом. Та й у пам'ятках тюркської писемности, як свідчить Доерфер I, 133, слово у формі *аґа* уперше фіксується в XIV ст., що ніби дало підставу Г. Доерферу вважати термін монголізмом – у монгольських документах лексема засвідчується в XIII ст.: *аха* "старший брат; начальник; старший". Також і Рамстедт 1957, 91-93 форми *а:ґа* \ *аґа* \ *аґа* вважає належними до спільного тюрксько-монгольського фонду. Детальніше: Севортян 1974, 70.

АГАЛИК (бот.) у назві *агалик-трава*, *Jasione montana* L.; "дворічна рослина родини дзвоникових... квітки голубі" (Лікарські рослини. – 1990, 27).

Етимологія фітоніма, запропонована в ЕСУМ I, 44: "тюркська ботанічна назва *аґаґуґ* "могла бути зумовлена поширенням цієї рослини на землях котрогось аґи, пор. тур. *аґаґуґ* "садиба аґи", викликає сумнів.

Етимон фітоніма *агалик* доцільніше шукати в тюрк. *аґуґуґ* / *аґуґуґ* "отруйний", "той, що має отруту", яке засвідчене в багатьох мовах: д.-т., ст.-узб. *аґуґуґ* "тс" < *аґу* "отрута", "травидло" (ДТС 24; Фазілов I, 109), тур. *аґуґу* "отруйний", *аґуґуґуґ* "отруйність" (ТРС 28); також пор. башк., кум., тат., ног., тур., уйг., чаг. *аґу* "отрута" (ТАС 78; Севортян 1974, 67) < дієслівний член омонімічної пари *а:ґ-* "отруювати" / *а:ґ* "гіркий, отрута". На ґрунті турецької чи

говірок кримтатарської мови (також і внаслідок дії "народної етимології") *aḡuluq / aḡuluq > aḡaluq*.

АГЕЛ "кругла кошара, що складається з четенів та сайгаків" (Кухаренко 314; Гр. I, 3), також пор. АБУЛ "аул" (Гр. I, 3).

Свідчення Я. Кухаренка показує, що термін агел входить у регіональну систему термінології вівчарства, сформованої в українських степах та Кубані і якій притаманна чимала кількість лексичних запозичень з тюркських мов. Термін зафіксований і в пам'ятках давньотюркської мови: *aḡul* "обора на худобу" (ДТС 18), і в сучасних тюркських мовах: крм., тур., аз., туркм., узб. *aḡul* "обора, кошара" (Р I, 163, 141-2, 155). Етимологія слова детально пояснена: тюрк. *aḡul/ aḡul/ aḡul/ aḡul/ avla/ avla* тощо – це похідні від генетично пов'язаних *aḡ-/ av-*, які підтверджують історичну наявність дієслівно-іменного кореня-основи **aḡ/ *ab/ *av*. За формою **ab* утвердилося значення "полювання", а за формою **aḡ > *av* – "сітка, невід, тенета". Похідні форми утворилися за допомогою афіксів *-l, -la, -laḡ* тощо і набрали загального значення "місце, обмежене загородою" (Севортян 1974, 83; 62). Детально досліджував етимологію слова Р. Болдирев (ТВСЯ 47). Також див. ПЕТЯ, 264.

АДЖАМСЬКИЙ, АДЯМСЬКИЙ, АЧАМСЬКИЙ "предмет східного походження", пор. АЗЯМ; с. АДЖЕМСКА ЗЕМЛЯ "будь-яка азійська мусульманська країна" (Шкалич 1957, 10).

1584 кожух барани ачамский. АКЖ № 58.

1616 коберцов адымских... сто двадцать. АС 1, 251.

1631 коберцов аджамских с перскими всех дванадцать. АрЮЗР 1/VI, 629.

Слово запозичене не раніше XV ст., тобто з початком інтенсивних контактів українців з Туреччиною та Кримським ханством. На Херсонщині зафіксована назва села Аджамка. В тюркські мови слово увійшло з арабської, в якій лексема *عجم* "загальний; той, що розмовляє незрозумілою мовою" з часом стало вживатися тільки стосовно Персії та персів, пор. крм., тур. асем "чужинець, варвар, неараб, особливо ж перс" (Будагов I, 759; Р I, 516; ТРС 20).

АЗЯМ "свитина, каптан"; "цінна східна річ; килим, сідло, кинджал тощо";; АЗЯМСЬКИЙ "східний"; р. АЗЯМ, ОЗЯМ "верхній чоловічий одяг східного крою" (Савваитов 1); п. *adziamski* "перський" (ЕСУМ I, 53).

Семантика цього слова – результат перенесення значення носія (не обов'язково перса, тут швидше тюрка) на його одяг, пор. тур., крм. асем "чужинець, варвар, не араб, особливо ж перс" (Будагов I, 759; Р I, 516; Сенаі 160) < араб. *عجمی*. Лексема в багатьох варіантах дуже поширена в російських документах (з XV ст.) та усній народній мові, проте майже не засвідчується в південноросійських говорах (Юналеева 21). Цілком справедливо зауважує Є. Севортян (1962, 11), що російське діалектне *азям* з його *-з-* (замість – *дж-* в турецькому чи азербайджанському архетипі) не може бути запозичене з цих двох мов. Конкретніше висловився Дмитрієв, 563: "На основі фонетичних ознак (*-з-* замість *-дж-*) рос. *азям* могло б бути мешчеряцьким (сибірсько-поволзький діалект татарської мови – Г.Х. словом". Польська й особливо чеська форма *azjat* не дають підстав вважати, що в ці мови слово потрапило з російської. В українську мову слово увійшло з говорів кримських татарів або Золотої Орди.

АЙР, АСР, ГАВ'ЯР, ГАЙР= ТАТАРАК "лепеха, татарак, *Carex riparia*, *Acorus calamus* L." (Гр. 1, 4; 263-4, 249; ЕСУМ 1, 53); р. АИР "тс".

Фасмер І, 64 пов'язує це слово з тур. *ayır*, етимон якого вбачають у грецькій лексемі, що дуже ймовірно, бо в інших тюркських мовах фітонім не засвідчується, пор. також тур. *اكر* "лепешник" (Будагов І, 74), але такі українські назви цієї рослини, як татар-зілля, татарак підказують, що українці чомусь пов'язували цей фітонім з кримськими татарами. На жаль, у словниках кримськотатарської мови фітонім не засвідчується.

АЙВА "*Cydonia oblonga*", (ЕСУМ 1, 53); "*Cydonia vulgaris*" (Гр. І., 5). АЙВІВКА "наливка з айви": "і кримська вкусная дулівка, що там айвівкою зовуть" (Котляревський).

Назва цього різновиду садовини віддавна засвідчується в тюркських мовах, зокрема й у словнику половецької мови "Codex Cumanicus": *ajva*, також пор.: д.-т., башк., каз., к.-б., ног., тат., крм., тур. *ajva* "айва" (ОСЛАЯ 176). Проте наледве чи увійшло це слово в українську мову з половецької – адже кліматичні умови, в яких плекали своє господарство історичні половці, кочівники кипчацького степу, не свідчать на користь такої тези. Словник половецької мови був складений у XIII ст. десь на теренах Півдня України чи Криму, коли тісні половецько-українські взаємини були порушені. Очевидно, запозичення відбулося в добу козаччини, швидше всього з кримськотатарської мови.

АКАЧ (Одещина) "вигук, яким відганяють качок" (ЕСУМ І, 55); КАЧ! (Зах. Україна) "слово, що вживається у дівочій грі та означає наказ утікати" (Гр. II, 227), також пор. АКЕ/ АКЕЗ/ КЕЗ/ АКЕТ/ КЕТ/ АКЕТ "вигуки, якими відганяють домашніх тварин", також КЕ/ КЕТЕ (ЕСУМ І, 55; II, 419, 426-427). Ця низка вигуків потребує додаткового дослідження у зіставленні з іншими мовами, пор. укр. *геть!* і тюрк. *ket!*, *git!* "йди туди!" (2-га особа дієслова *ket-* "йти звідси туди" у наказовому способі), див. ЕСУМ І, 502.

ЕСУМ II, 408 правильно визначає етимон слова КАЧ! (< тюрк. *qaç!* "утікай"), засвідченого у словнику Грінченка, але не пов'язує його з АКАЧ!, хоч саме у мові українців цього регіону зафіксовано багато тюркізмів. Очевидно, АКАЧ – це : (г)а + кач! < тюрк. *qaç!*

АКТАЗ "назва коня (можливо, й власна) Мстислава Мстиславовича, подарованого Данилові Романовичу. (ЛР 382, 467), "білий арабський кінь" (Ф І, 66).

1225 Мьстислав... да емоу конь свои борзьи Актазь акого же в та лѣта не бысть. Іпат. 746 [Мстислав тоді прийняв зятя свого з приязню і, вшанувавши його великими дарами, дав йому коня свого борзого Актаза, якого в ті літа не було]. (ЛР 382).

Отже, це одне з найперших свідчень конкретного взаємного обміну й торгівлі українського населення з країнами Сходу тієї доби. Український літописець, очевидно, сприйняв назву кінської породи як власну назву коня. Етимологію слова запропонував ще Меліоранський (ИОРЯС, 10, 4, 112 і далі): тюрк. *aq* "білий" + перс. *تازی tazi* "арабський" = "білий арабський (кінь)". В плані семасіології пор. БАДАВЕЙ, БАДАВІЯ. Очевидно, кінь рідкісної породи дістався князю Мстиславі від котрогось половецького хана, можливо від тестя, хана Котяна. Слово АКТАЗ не має зв'язку з р. (забайкаль.) АКТА "кобила"

(СРНГ 1, 257), бурятсь. *agta* "кастрований, баский кінь", персь. *ahta* "кастрований кінь", тюрк. *ayta* "кастрований кінь" (Севортян I, 77).

АЛАВЕРА "залізний трос, до якого прикріплюють кермо невода. Алавера тягнеться від берега до казана, тобто місця, куди збирається риба у невід" (Берл., 26).

Термін засвідчено лише в говірках півдня України, що свідчить про його запозичення з тюркських мов цього регіону. В тюркських мовах лексему із значенням ідентичним українській не зафіксовано, проте тур. *alavere* "передавання з рук у руки (напр. при завантажуванні корабля)", "вантажні сходишки (морськ.)" (ТРС 43), морфологічна структура якого фактично однакова з українським словом, а також значна подібність їхніх семантичних значень дозволяє висловити здогад, що така реалія, як трос чи мотузка, якою прикріплюють невід, вживалася й у тюркських рабальських ватагах. Структурно – це новотворення з двох тюркських дієслів *al-* "брати" та *ver-* "давати": *al!* "бери!" + *ver!* "давай!" Пор. тур. *gelberi* "кочерга" <*gel!* "ходи! + *ber!* < *bura* "сюди" або *ber-\ ver-!* "давай!".

АЛАЖА "шовкова смугаста перська тканина" (Тимч. 16); **ГАЛАДЖОВИЙ** "пошитий з тканини (г)аладжа" (Гр. I, 267).

XVIII От штуки алажи шагов три. (Тимч. 16).

XIX корсет новий галаджовий. (Гр. I, 267).

Це – одне з тих слів на означення тканин, одягу, взуття, що надходили торговельними шляхами зі Сходу до країн Європи, й запозичувалися одночасно в мови цілих регіонів; болгарську, сербську, польську, російську тощо (ЕСУМ I, 59). В українську слово увійшло, очевидно, з турецької мови: тур. *alasa* "шовкова тканина в різнокольорову смужку" < *ala* "перістий, барвистий", "смугастий, пістрявий" (ТРС 41, 42) + аф. – са, за допомогою якого утворюються від іменника прикметники й прислівники. Детальніше див.: Севортян I, 129. За свідченням Гордлевського II, 148 тканину виробляли в Багдаді.

АЛЕМБИК "прилад для дистиляції" (Тимч. 17); **ЛЕМБИК** "невеликий куб для перегонки горілки" (Б.-Н. 207); "чавун (посуд)"; "колба для перегонки, реторта; перегінний куб"; б., р. **АЛЕМБИК** "тс" (ЕСУМ III, 219).

1617 Алембики два с трубами. (Булика 22).

1716 Алембик битих таляров. (Тимч. 17).

XVIII Треба водки двойной перегнати на алембик. (Тимч. 17).

Вважається запозиченням з арабської мови за посередництвом французької: *alambic* > польської *alem bic*, що дуже ймовірно, бо перське та турецьке слова вживаються без арабського артикля *-al-*, пор. араб. *al-anbiq* > перс., тур. *انبیق* *anbig*, *inbiq* > *imbiq* "куб", "перегонний куб" (РПС 358; ТРС 449; Девелліоглу 435). Див. ЕСУМ III, 219: **ЛЕМБИК**.

АЛЕУТА, **ЛАВУТА**, **ЛАВУТИ** "музичний інструмент на взірць лютні, скрипки"; також **ЛАВУТА** "дурень" (перенесення назви музичного інструмента на певну особу, пор. цимбали – цимбал "йолоп"); болг. **ЛАУТА** "музичний інструмент, схожий на гітару, с. **ЛЕУТ** "музичний інструмент, подібний до тамбура", рум. *alaute*, *laute*, також *леутар* "музика, що грає "на слух" (МРС 367); алб. *lahute*, нім.

Laute. ЕСУМ I, 60; III, 178, розглядає форми алеута і лавута поза їхнім взаємозв'язком та вважає джерелом запозичення (буцим за посередництвом тур. *lavta* або й новогр. $\lambda\alpha(\gamma)\ουτο$ "тс") румунську форму, тоді як албанське й німецьке слова зіставляє з ар. $عود$ *al-ud*. Слово потребує скрупульозного дослідження: в турецьких словниках, зокрема й османської доби, назва цього музичного інструмента засвідчується спорадично, напр. ТАНс 22, 495 вказує на джерело тур. *lavta* < ар. *al-ud* "різновид уда". Занотований цей термін у ТРС 586: *lavta* "лютня, нуд", також *lavtacı* "той, що грає на лютні, уді". Великий російсько-перський (РПС 377) до слова лютня подає чотири відповідники на означення популярних у персів інструментів: чанг, робаб, тамбур та уд ($عود$). Дуже ймовірно, що цей арабізм був у більшій пошані в малоазійських греків, ніж у тюркського населення, хоч передати цей інструмент народам Балкан та українцям могли й турки. Укр. алеута > лавута, як алембик > лембик.

АЛИРНИК "ласий до чужого" (Гр. I, 6); р. АЛЫР(Ь), АЛЫРА, АЛЫРЯ "шахрай, ледащо, перекупник" (Ф I, 73).

Ф. Корш вважав, що слово походить від тюрк. *alug* "він бере/ візьме" (Ф I, 74). Проте логічніше пов'язувати АЛИР/ АЛИРНИК з кипчацькою формою *alug*: ног. *alug* "меткий, чіпкий", "нахабний, безсоромний" (НРС 37), тат. *alug* "чіпкий, меткий, моторний" (ТатРС 32); також в інших тюркських мовах Сибіру *alug* "особа, яка любить і вміє брати", "хижий", "меткий, тобто вдатний брати" (Р I, 394); узб. *alır*, уйг. *alır* "чіпкий, меткий, підприємливий" < ал- "брати", "взяти" + аф. $-qut/ \gamma ut$, якому притаманна ознака властивостей підприємливості (Севортян 1974, 128). Фарингальний $- \gamma -$ в декотрих тюркських мовах може випадати, напр.: тур. *alan* > *alan* "той, що взяв", *tağaq* > *tağaq* "гребінка".

АЛКЕРМЕС "гатунок хробачків *Coecus ilicis* з родини червцевих", "сироп, олія чи барвник", **АЛКЕРМЕСОВИЙ** "зроблений з алкермесу" (Тимч. 18); **КЕРМЕС** "рослина *Parhyphora polonica* (Явор. 1920, 346); п. *alkiermes* "сироп, олія, порошок, що його роблять з комах *Coecus ilicis* або з рослини".

1632 Шкатулка з олейками розмаїтими: з дряквою, алькермесом, сервістаном. АрЮЗР I/ VI, 654).

XVIII Алкермес чайную ложечку по утру принимать. МДЛ 48

XVIII Водок карбунколовой и алкермесовой послалем. Дн. Марк. II, 226.

Слово вживалося переважно на означення олії як лікувального засобу та, мабуть, сиропу. Проте відомо, що в добу Середньовіччя *кермес* або *червець* – то була назва одного з найцінніших барвників (шовкова тканина набирала малинового чи темновишневого кольору), що його робили з комах (Культура Средневековой Руси.-Л., 1974, 70).

В українську мову слово увійшло з польської, про що свідчить голосний *-e-*, пор. тур. *qırmız* "червона блискуча фарба, яку роблять з комахи *кормиз*" < ар. $القرمز$ "червець" (Будагов II, 51; Девелліоглу 516). Також див. ЕСУМ II, 393. Арабська назва комахи та барви з неї покладена і в найменування тканини *кармазин*.

АЛЛА АЛЛА "бойовий клич козаків у час атаки на військо польського короля", пор. також р. (донське) АЛАЛА "крики на звіра, цькування" (Миртов 281), болг. АЛА-АЛА "команда, коли щось підіймають", угор. *ala* "вигук, що попереджує

човняра про небезпеку" (Филипова-Байрова 69); п. halla, halakas "звертатися до Аллаха", halajnik "той, хто кричить halla!" – презирливе прозвісько турків" (Сенаї 165).

XVII "(Поляки) пошли утеком... от козаков, поробившихся в татарскую одежду и крикнувши: "Алла, Алла!"

Турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі наводить приклад вживання такого кличу військом, що складалося з кримських татарів та українських козаків: "Вранці 24 вересня 1657 року Нуреддін-султан з прибережними татарами й кардаш-козаками одночасно вийшли з лісу й з вигуками "Аллаг! Аллаг!", що сягали неба, оточили табір короля Ракоці" (Челебі I, 62). Цей клич вигукували й турецькі вояки: "Побачивши ісламське військо, козаки закричали: "О (святий) Георгію!"... Сейді Ахмед-паша зі своїми вояками... закричали : "Аллах! Аллах!" (Челебі 3, 214).

Вигук Алла, Алла! козаки запозичили з кримсько-татарської мови, що в ній, як і в турецькій та інших тюркських мовах ар. Аллаг ﷲ набрало звучання $\text{اﻻ} \text{ a l l a}$ (з легким фарингальним –h (Будагов I,85), пор. крм. Allah, тур. Allah "наступальний клич турецьких вояків" (ТРС 48). Мабуть, сюди ж відноситься кум. Allelej "вигук подиву, захоплення" (Бамматов 39). На Прилуччині засвідчується вигук *Елеле!* "як не соромно!", який проте можна поєднувати й з укр. *Леле*. Український вираз "*хоч (з)алла кричи!*", очевидно, має спільне походження з козацьким бойовим вигуком.

АЛИЙ "яскраво-червоний", р. АЛ, АЛЫЙ (1351) (Срезневский I, 20), болг. АЛЕНЬИЙ "яскраво-червоний", АЛЧЕ "рудий кінь" (Геров I, 8); с. АЛ "рожевий", АЛЕВ "червоний", АЛАТ "рудий кінь", АЛИЦА "різновид черешні", "різновид червоної хустки чи хвартушини".

1507 для того под золотим нишаном и под алыми тамги ярлык дан. АЗР II, 5.

XVIII пан Сакович прислал и гатлас алыї. ДХ III, 22.

У староукраїнській мові слово вживалося украї рідко. В документах доби Великого князівства Литовського слово було відоме як складова частина терміна алая тамга, атрибуту ханських ярликів, пор. золотоорд. al tamğa "світло-червона тамга" (ТВСЯ, 114; Дмитриев 511, 521). У XVIII ст. слово вживається у мові української козацької старшини як русизм.

У пам'ятках тюркської писемності слово al "різновид червоної барви" засвідчується рано (ДТС 31). Тюрк. та монг. al формально й семантично відповідають і.-є. корню al-, ol-, el-, який утворює назви кольорів зі значенням "червоний", "коричневий" (Севортян 1974, 126).

АЛКОРАН "Коран"; бол., с., р. АЛКОРАН, п., слвц., ч. Alkoran "тс".

1600 А бодай и турецького алкорану не учился АЗР IV, 209.

XVIII Присягали цѣлюючи алкоран (Тимч. 18).

Запозичення з турецької чи кримськотатарської мови: тур., крм. al quran < ар. القرآن "ал-Коран".

АЛМАЗ "алмаз", б., болг., р., с. АЛМАЗ.

1627 Адамент: діамант або твердий, неужитий, алмаз, москов.: дорогий камень. Беринда 24.

1746 Перстнь жолтоватій алмазний. Тимч. 939.

1773 Перстень в девяти алмазах 120 руб. Акти Пер. 110.

1758 перстень золотой рубиновий з іскрами алмазними. Сул. Арх. 237.

Зважаючи на те, що слово засвідчене в болгарській та сербській мовах, можна вважати, що воно потрапило в українську не з російської, а з тюркських мов. Як свідчить П. Беринда, у XVII ст. алмаз на відміну від діаманта в Україні не вважався коштовним каменем. В тюркських мовах слово уперше фіксується у словнику половецької мови "Codex Cumanicus": *almas*, яке, напевно, залишилося у мові населення Криму. В українську мову слово разом з реалією запозичене, очевидно, з крм., тур. *elmaz*, *elmas* "коштовний камінь" (САЖ 1974, 18, IV, 235; Девелліоглу 216). Перехід -s- > -z- спорадично відбувається в тюркських мовах, пор. крм. *elmaz*. В тюркські мови слово увійшло з араб. *almas*, джерелом якого є грецьк. *adamas* "незламний" (Сімеонідіс, 46).

АЛТАБАС, **АЛТАЙБАС** "шовкова тканина із золотою ниткою"; **АЛЬТЕМБАС** "перська парча" (ЕСУМ 1, 65).

1550 шата з олтабасом. УЛПАА 72.

1554 Князя Слуцкого алтабас, крест на нем перловый. Тимч. 19.

1558 Делия алтабасовая подшита кунми. Тимч. 19.

1596 Полица алтабасовая. Тимч. 19.

1621 Петрахил алтайбасовый белое дно. Тимч. 19.

XVI Алтабасовий копеняк. Тимч. 19.

Етимон запозичення – тюрк. *altynbaz* < *altyn* "золото" + ар. *باز* > тюрк. *baz* "тканина (бавовняна чи інша), (Будагов I, 255), пор. р. *бязь*. Простолюд, швидше всього ногайці та татари степового Криму сприйняли ар. *baz* як тюрк. (ногайське) *bas* "голова", таким чином завдяки народній етимології назву тканини витлумачили так: золотоголов, про що й свідчить українська та польська кальки тюрк. *altynbaz* – "златоголав", напр.: 1572 р. "ризы китайки жолтое златоголавом обложоные". АрЮЗР 7/1,239. Тюркізм у різних регіонах набував неоднакового звукового оформлення: у другому складі слова з'являвся -а-, пор. с. *алтан* < тюрк. *altyn* "золото". Форма *алтайбас* могла з'явитися вже в говірках самих тюрків внаслідок уподібнення до кипч. *altaj* "золотавий, червоненький; кожушанка з хутра червоної лисиці" (Р I, 403).

АЛТИН "грошова одиниця"; р. АЛТЫН (1368) "грошова одиниця та монета вартістю шести *денег*, пізніше трьох копійок; болг. АЛТУН "червонець" (Геров I, 8).

1666 Я, Степан Кирилович дал два алтини. Тимч. 19.

1693 отдати солю пуд по шести алтин. Акт. Стар. 69.

1707; 1730 чи не можеш таляров достать ис чотирма алтини; золотого з алтином. Сул. Арх. 169; 63.

Слово запозичене, очевидно, з російської мови після доби Хмельницького. Назаров 1958, 238 та Добродомов 1967, 370 вважають його булгаризмом Одну з найпопулярніших етимологій слова (р. алтин < тюрк. *altyn* "золото", "золотий") відкидає Добродомов 1967, 370 через те, що російський алтин ніколи не був золотий, та пояснює походження слова таким чином: р. алтын < булг. *altu* "шість" + *tyjin* "білка (давній еквівалент грошей)". Імовірнішою здається етимологія, що її запропонували М. Ресенен та ін., див. Севортян 1974, 142: тюрк. *altyn/ altun* < *al*" червоний" + *tun* /< *ton* "мідь" < *tun* "мідь". Слово *altyn*"

грошова одиниця" засвідчується і в турецькій мові. В Туреччині це була справді золота монета, і вперше її карбували при Мехмеді II після захоплення Константинополя у 1453 р. (Челебі II, 245), також Сенаї 164; Єгоров 343.

АЛУЧА, АЛИЧА "різновид сливи".

Словник Грінченка подає це слово у формі а л у ч а, хоч тепер нормативною вважається інша форма – а л и ч а, що увійшла в українську мову з російської. У словнику Фасмера (I, 74) вказується, що в російську мову слово потрапило з азербайджанської, насправді ж це запозичення з мов тюрків Поволжя чи Середньої Азії, пор. башк. алуҫа, туркм., кирг. алҫа < алуҫа, тат., тоді як азербайджанське слово має вигляд алуҫ, алуҫа (Р I, 388), також пор. груз. алуҫа.

Зафіксоване у Грінченка алуца свідчить про те, що уперше з цим різновидом слив українці познайомилися від тюрків Криму, пор. крм. алуҫа, в якій воно є композитом із запозиченого перс. алу "слива" та тюркського афікса –ҫа, що буквально означає "сливка". Також див. ОСЛАЯ 177.

АМАНАТ "заручник", р. АМАНАТ (Дмитриев 521; ТВСЯ 198) "тс.", болг., с. АМАНЕТ, АМАНАТ "заклад", "заповіт"; "заручник" (Милев 53; Геров I, 9); (Стаховські 1962, 148).

XVII просили, щоб их даровали душами и пустили волно з женами и дѣтми, и на знак увѣренія оставили двоих чоловіка аманатов. Граб. 250.

XVIII Шереметев з турецької землі до Києва препроважен мертвий будучий аманатом т.е. заставою от государя у турка. Лет. 58.

XVIII забиратися водним путем до Дербент на бусь, котрим мѣл он же дербенских аманатов туда отпускати. ДХ I, 25.

Термін вживався виключно в козацьких літописах Іноді до цього терміна літописці вдавалися навіть у ситуаціях, не пов'язаних зі звичаєвим правом мусульманських народів, пор.: "Прислани в Чигирин от короля посланники с договором: "буди прощения королевского желает, то татар отпусти, а сина своего полякам в аманатах отдай! За что Хмельницкій розгнівался и сказал: не возможно дружбу с татарами оставить, а сина полякам в залог" (КОМ 236). В український лексикон термін увійшов з кримсько-татарської мови, пор.: крм., каз., тат. аманат "заручник", "посилка" (Р I, 644). В тюркські мови слово запозичене з араб. امانات "річ, яку віддали на зберігання", "заклад", "заручник" (Будагов I, 91). Зважаючи на те, що слово зафіксоване у словнику половецької мови Codex Sumanicus можна зробити припущення, що воно було знайоме українцям ще в княжу добу. Принаймні Н. Карамзін у своїй "Истории государства Российского" пише: "Вожди половецкие, заключив мир с Мономахом, взяли в тали, или в аманаты, сына его, Святослава" (ССРЛЯ I, 274).

АМБАР "частина човна під площиною корми чи "чордака" – у човні є два амбари: "чордаковий" та "кормовий" (Берл., 26), також пор. амбар "трюм" у мові чорноморських матросів" (Богородский В. //Уч. Зап. ЛГПИ им. Герцена. – 1958, № 173. – 161); ГАМБАР, ІМБАР, АНБАР, ІНБАР, ВИНБАР "холодне приміщення на зберігання збіжжя та інших продуктів та речей" (Ващенко 1968, 38; ЕСУМ I, 66; 465); б. АМБАР (XVI) "тс" Булика 24; р. АМБАР, АНБАР "тс"; болг. АМБАР, ХАМБАР "тс" (Милев 54; 809); с. АМБАР "дерев'яне приміщення на

збіжжя та борошно", "загата у воді при риболовлі"; п. ambar, imbar, угор. hambar, hombar "амбар"; нім. Ambar (1647) "склад" (Опельбаум 31).

1634 од имбару по грошей п'яти. АС I, 277.

1693 иньбар продала; в пожар иньбар Строганов отбивши, взяли два кули соли; гроши в инбарѣ жучишином сам личил. Акт. Стар. 3; 7; 94.

1725 И скотил в инбар. ДНРМ №67.

1754 двор... з амбарами. Сул. Арх. 224.

1756 село з амбаром пашенним и солодовнею. Сул. Арх.90.

1766 Под олтарем внизу амбар каменній. Арх. Отр. 5.

1766; 1786 Край инбара под шопою берлѣнов три.; двор шинковій с трактиром, амбарами. Сул. Арх. 283.

XVIII против 31-го в ночи погоріли инбари. ДХ III, 2.

Двоаріантність слова в українській мові а м б а р / а н б а р спричинена таким самим явищем у тюркських мовах, зокрема в кримськотатарській засвідчуються обидві форми, пор. полов. ambar "комора" (Ресенен 19), крм. ambar (1447) "приміщення для зберігання збіжжя" (Машков 1897, 40); тат. ambar (Єгоров 26); кипч. (XII–XIII) anbar "склад, амбар, скарбниця" (Березин 1850, 12; 1851, 50); (Боровков 1963, 18); крм., каз. anbar "амбар" (Р I,652, 243). В тюркські мови слово запозичене з перс. anbar "амбар" < срд.-перс. han-bar < д.-перс. hampara (Ресенен 19).

АНТИПКА (бот.) "вишня запашна, *Cerasus mahaleb* Mill."; п. antypka, antybka "вишня, черешня турецька; чубук з турецької черешні" (ЕСУМ I, 76).

ЕСУМ посилається на тур. antep "вишня", але у словниках турецької мови (зокрема й у Будагова та Радлова) цього слова немає; натомість у довідковій літературі засвідчується термін Antep fistiyi (*Pistacia vera* L.), різновид фісташкових, що культивується в регіоні міста Антеп, сьогодні Gaziantep (Танс XVII, 189; ТБАС 32). Можливо, на час запозичення терміна був популярний котрийсь різновид вишні чи черешні з міста Антеп.

АРАБ, АРАБЕЦЬ, АРАБИН, АРАП, АРАПИН, АРАВИН, АРАВИТ "етнонім на означення арабськомовного населення мусульманського Сходу та Північної Африки"; АРАБІЯ "Аравія", АРАБЩИНА "арабські мова й література та взагалі щось арабське" (Гр. I, 8-9) У; також АРАП, АРАПИН "аравієць", "негр", "смаглява людина", "замазура".

XVII Спаситель не смотритъ на тоє, чи кто ест Жидь, чи Турчинь, чи Арапинь; Где естъ царство Арапское? Тимч., 29.

XIX Зробивсь він [Магомет] першим чоловіком між арабами. Гр. I, 8.

Ой бо вже я їду полем та все лісом зелененьким, чи з турчином, арабином, чи з невірним татариним. Н. тв.

XIX Кінь арабець, кінь огняний! Де, скажи, хазяїн твій, запорожець молодий? Щоголев.

Прислужниці арабки... розносять шербети. УМ I, 56.

Етнонім араб < ар. عرب < аккадськ. arbu "кочівник, номад" (Ейубоглу 35) в українських документах починає засвідчуватися досить пізно, замість нього вживалися переважно слова культивовані церквою: *агарянин, мусульманин*, хоч населенню давньої України відомості про арабський світ стають досяжні від арабськомовних прибульців до Києва (купці, мандрівники) вже в добу

хозарсько-українських, болгарсько-українських чи половецько-українських взаємин, про що свідчать арабізми, запозичені ще в княжу епоху – як приклад, можна навести передані в Іпатському літописі історії про дві породи арабських коней, (див. АКТАЗ та ФАР). В тюркськомовних пам'ятках етнонім *араб* засвідчується в добу навернення тюрків в іслам: д.-т. arab (ДТС 50).

АРАПЕ "привізний нюхальний тютюн", "тютюн вищого гатунку" (Труды Полтавской ученой архивной комиссии. 1917, XV, 69) – йдеться про тютюн, що його постачали до Туреччини з арабських країн або виробляли на арабський взірець. Структурно – це іранізм, запозичений тюрками, пор. персь. arab "араб" + аф. і = arabi عربی "те, що стосується арабщини", "на арабський взірець" > тур. arabi "те", також пор. тур. (осм.) عربيه "торба, яку чіпляють на козяче чи овече вим'я (щоб козенята чи овечата не висмоктали молоко) – очевидно, так робили араби-бедуїни".

АРАШІ "(Степова Україна) дишло у возі, у якого запрягають волів", АРИШ "(Кубань) дишло волове у двоколісній гарбі" (Гр. 1, 9); болг. АРЪШ "дишло" (Милев 89).

У давньотюркських пам'ятках слово відсутнє, уперше воно зафіксоване у документі XVII ст. з території Узбекистану (Клосон 239). Термін вживається у багатьох тюркських мовах: крм., кар., карач., кум., тат., тур. aruṣ "дишло", "війя", "голобля", каз., ног. aruṣ "дишло" < *ar- або *aru- "з'єднувати" (Севортян 1974, 189), пор. к.-к. aruṣ "об'єднання родів і племен" (Будагов 34). В діалектах турецької мови зафіксована також форма aras "дишло", у зв'язку з чим українську форму можна розглядати як запозичення з *aras > aras-u, де прикінцеве – у є показником присвійності в ізафетній формі, напр.: araba aras-u "дишло гарби". У зв'язку з цим цікава етимологія Радлова, який шукав етимон слова в тюрк. ara "проміжок, місце між двома предметами", "посередник", пор. тат. arata "поперечна жердина" (Радлов I, 245; 258).

АРГАМАК "кінь арабської породи" (ЕСУМ I, 82); ГРОМАК "баский кінь", РУМАК "аргамак, бойовий кінь", "старовинна назва порідного верхового коня у східних народів" (Гр. 1, 330; IV, 87; СУМ II, 175; VIII, 907); (ЕСУМ I, 600); б. АРГАМАК, ОРГАМАК, ГРОМАК "добрий кінь" (Булика 223); р. АРГАМАК "кінь шляхетної породи", "краща порода коней у Східній Азії", "високий та дорогий азійський кінь, здатний ходити в сідлі" (Срезн. I, 27; Даль I, 21; Ф I, 84), п. hromak, ohromek, rumak "порода коней".

1545 взял в него ограмака серого... и за то мел был отъдарок добрый отдати, бо тот громак, инаходник был. КП I, 24.

1554 за три ограмаки, а за двадцать сем коней. КП I, 111.

1576 с конем громаком послали есьмо. КП II, 15.

XVII кілька сот арнаутов и босняков на турецких аргамаках потичку с легкими войсками российскими учинили. Літ. 67.

Особливо шанували цю породу коней запорожці: "Попереду війська їхав на коні хорунжий з малиновим стягом в руці; за хорунжим на чолі війська на прекрасному аргамаку виступав кошовий отаман" (Яворн. I, 386).

В ЕСУМ (I, 82; 600) немає єдиної думки стосовно форм *аргамак* та *громак*. Стверджується, буцім етимон обох форм – тюрк. aruṭmaq, але у статті про *аргамак* вказується, що слово походить від дієслова aru- скакати", а у статті про

громак робиться висновок, буцім тюрк. *агуатақ* завдячує своїм походженням ар. *агатақа* "поганенька коняка". Насправді ж, форма *громак* / *оргамак* – це варіант лексеми *аргамак*. Можна було б допустити думку про якийсь вплив ар. *аррамака* на витворення української та польської форми *румак*, якби арабський термін був зафіксований у тюркських мовах. Здається, укр. *румак* – це теж один з варіантів терміна *аргамак* (останній прижився в українській мові досить пізно). *Рума́к* – це тільки адаптований за методом "народної етимології" варіант слова *громак*: уподібнення до грім. Крім базового *агуатақ* "приручений чистопорідний кінь", вживаного у караїмській, татарській, турецькій та чагатайській мовах (Р I, 239), у словнику Л. Будагова наводяться ще і його чагатайські варіанти: *агууақ*, *агушақ* "кінь арабської породи – від арабів ця порода перейшла до туркменів, а від них по всій Середній Азії" (Будагов I, 29). Ось це чаг. *агушақ* і відображене в укр. *румак* – адаптація мала відбуватися так: *аргума́к* > *огрума́к* > (г)румак. Творення українських форм цього слова шляхом "народної етимології" підтверджується й наявністю гідроніма Громокля, який є українським відповідником тюрк. *Агуатақлу* "місце, де перебувають *аргамаки*".

В українську мову слово увійшло, очевидно, з кипчацьких говорів ординської або постординської доби, бо у давньотюркській мові засвідчується лише форма *агқин* "баский кінь від домашньої кобили та дикого жеребця" (ДТС 54). Ця основа виявляється і в кум. *агууақ* "швидкий та легкий кінь для верхової їзди" (Бамматов, 45). Натомість у монгольській мові маємо *агатақ* "скакун" (ПОАЯ 205). Наледве чи джерелом українського запозичення була ногайська мова, пор. каз., ног. *агууақ* "швидкий кінь для верхової їзди" (Севортян 1978, 171). Цікаве спостереження зробив О. Щербак (1961, 89), порівнявши тюрк. *агқин*, *агуатақ*, зокрема й уйг. *агуу* "жеребець" та тюрк. *агуау* "газель", що підтверджує думку: тюркське слово утворилося як назва носія дії за допомогою аф. -тақ від дієслова *агуа-*, *агуу-*, *агу-* "бігти, стрімко ступати" (Севортян 1974, 171).

АРГАТ "наймит"; "робітник на запорозьких риболовлях, переважно безпритульний бурлака", "бурлака" (Гр. 1, 9); "поденник або робітник, що наймається на якусь тимчасову роботу" (Яворн. 1900 I, 190); "аргат (слово запорозьке) – поденник" Скальковський 124), також АРГАТАР "роботодавець", АРГАТУВАТИ "наймитувати"; болг., м. АРГАТ, АРГАТИН; с. АРГАТИН (1649), АРГАТАШ, АРГАТАЧ, АРГАТАР, АРГАТНИК "поденник, наймит", АРГАТОВАТИ "працювати поденно"; алб., рум. *argat* (ЕСУМ 1, 82).

В турецьких документах слово засвідчується у формі *arġat* (1544) та *uġat*(1641) "наймит-поденник", джерелом якого є грецька лексема *аруатης* "робітник, ремісник" (Стаховські 1971, 276. – ФО. – Т. XIII). У кримсько-татарській мові зафіксована форма *uġat* "служник, наймит" (САЖ. – 1974. – 18. – 4. – 243). Джерело запозичення у мовний вжиток запорожців – тур. *arġat*.

АРГИШ, ОРГИШ "стадо худоби, яке степовики приганяють для продажу"; б. АРГИШ "обоз" (Булика 29); р.(1536) АРГЫШ, АРГИШ "оленячий обоз" (Ф I, 84).

1506; 1508 А котрый аргыш тыми разы пришол до Києва, тот аргиш винали есмо на нас, а митнику Шамаку в тот аргиш не вступатися и мыта с тых купцов брати; поки тот аргиш перепишут АЗР II, 1; 120.

1541; 1542 мыто кром аргиша ему дали; воеводы киевские тот замок от нас держали, кром аргиша великого АрЮЗР 8/V, 462; 23.

Слово запозичене з кипчацьких говорів Золотої Орди. Аргиш (степові стада) давав особливий прибуток з торгівлі українців з Кримом, Азовщиною та Чорноморщиною: "На півдні Литви накопичувалася маса аргишу, що потребувала збуту, і Київ у цьому разі став одним з найвідоміших ринків для збуту аргишу" (Клепатський 341). У XIV ст. продаж худоби, переважно коней та волів, був специфічною статтею торгівлі Азовщини, причому табуни та череди переганялися сухопутними шляхами також і в країні Західної Європи (Барбаро и Контарини о России. – Л., 1971. – С.149). Військо Тимура у 1395 р. зруйнувало Азов разом з італійською колонією, після чого золотоординське місто так і не відродилося. Щоправда, венеційці у XV ст. знову влаштували тут торговельну колонію, яка діяла до появи у північному Причорномор'ї турків (1475). Очевидно, місцеве населення й при турках продовжувало традицію торгівлі скотом, у листі хана Золотої Орди Улу Мухаммада II до султана Мурада від 14 березня 1428 р. йдеться про аргиш агууґ як усталене явище. Про це свідчить і наведений матеріал з українських пам'яток XVI ст. Здається, Київ був одним з найвизначніших ринків для збуту аргишу.

Тюркський термін фіксується в найдавніших пам'ятках: д.-т. arquş "караван", "гонець", "звістка" (ДТС 54), а також у документах XIV-XVII ст., пор.: кипч. XIV ст. arğuş "караван людей чи обоз товару на конях чи мулах", тур. XIV arууґ "караван" (Клосон 216), уйг., чаг. arğış "караван", "торгівля продуктами". Термін походить від ar- "іти, стрімко бігти" та аф. -qu пор. агуу- "стрімко бігти" (Севортян 1974, 172). Іншу етимологію пропонує А. Кононов (1980, 101): arquş < ar (тюрксько-монгольський дієслівно-іменний корінь) "класти на спину, нести на спині" + -quş < q (афікс спонукально-пасивного стану) + аф. віддієслівного імени-ş (-ç); пор. arqaş- "допомогти нести ношу на спині" (ДТС 54); якут. arγar- "розташувати предмети один позад іншого".

АРИМ'ЯК "різновид верхнього одягу"; (поліськ.) АРИМ'ЯК, АРМ'ЯК "кобеняк, довгий з відлогою, зимовий чоловічий одяг, що шиється з овечого сукна" (Лисенко 1961,16); ГАРМАК "різновид одягу" (Кримський 1920, 136); ст.-укр. ЕРМЯК, ОРМЯК, ЯРМЯК [орфоепічно: ер'мяк, ор'мяк, яр'мяк], ЯРМАК, ГАРМАК "тс"; б., р., АРМЯК, п., слвц. armiak, ч. armjak.

1566; 1589; 1593 ермяк блакитный; два ярмяки черных; ермяк черный. АрЮЗР 8/VI,184 ; 1/I,240; I/VI,97.

1574 Сам дей князь великій сѣл на мѣстцу своем господарском и возложил на себе шлык бараний а ормяк сермяжній. АЗР 3, 167.

1577 ермяк оксамиту дикого. АВАК 3, 283.

1582; 1583; 1584 ермяк лунский; ярмяков новых лунских пят; ярмяков три. АКЖ №4; №25; №43

1600 Вотце и Гапце по ярмаку хвалендишовом. Каманин 1894, 14.

1665 узяла от Степана ярмяк старый. АКП I, 44.

В ЕСУМ I, 83 безпідставно висловлюється думка: "запозичене з тюркських мов, очевидно, через російську, хоч пошук етимона виконано правильно – це тюрк. örmek < ör- "плести, прясти, ткати", пор. д.-т. örmäk "різновид одягу" (ДТС

389); тат. ärmäk "одежина з верблюдячої вовни" (Р I, 801), чаг. örmek "легкий верхній одяг з верблюдячої вовни" (Клосон 231); чаг. örmäk, каз. örmök "тканина з верблюдячої вовни" (Рамстедт 300). Також пор. тюркські іменники з аф. -mek/mök: кар., каз., ккал. örmek, алт., кирг. örmök, тат. діал. йrmek "примітивний ткацький верстат з пряжою" (Севортян 1974, 545). Також пор. монг. örmög "м'якенька сорочка з верблюдячої вовни" < örmek; ср.-монг. örmege "вовняна сорочка", калм. örmög "довге й грубе селянське вбрання"; не виключено, що наведені вище чагатайська, татарська, казахська форми, теж монголізми. Слово засвідчується і в інших мовах, пор. персь. (1344 р.) urmaq "вовняна шапка", вірм. vermaq "ковдра", осет. ormeg| vormeg "(в епосі та історичних піснях) дорогий каптан з верблюдячої вовни, що в нього вбиралися в особливих випадках" (Абаєв II, 228).

Потрібно мати на увазі, що тюркська форма на -mäk/-maq – це перш за все віддієслівне ім'я дії, отже, örmek – це швидше "плетіння, прядіння, ткання" > "назва виробу". В декотрих тюркських мовах слова з афіксом -maq одночасно означають як предмет, так і саму дію, напр., тур. saqmaq "викрешування вогню" і "кресало", кум. "курок рушниці" і "спускання курка". В сучасних мовах формант -maq як афікс іменного словотворення непродуктивний і зберігається тільки в декотрих іменниках на означення знаряддя, предмета чи результату дії (напр. тур. somaq "палиця, булава", jumaq "клубок"; кум. saqmaq "стежка"; крм. hajdamaq "погонич > викрадач худоби" й тур. hajdamaq "розбійник" < hajdamaq "гнати перед собою", "грабувати" (Р II, 1740).

АРКАН "товстий мотузок із зашморгом, яким ловлять коней"; "гуцульський чоловічий танець" (Гр. I, 9; СУМ I, 60); "віршовка з кінського волосу" (Б.-Н., 45); б., болг., р. АРКАН "аркан", п. arkan "татарське лассо" (Речек 9); рум. arkan "аркан", "назва народного танцю"; дарг. УРКАН, лак. АРХЪАН "канат, яким прив'язують коней" (Джидалаєв 100).

XVIII трупі янчарські арканами чепляти и з Съчи виволъкати; третим зась с конми и араканами готовым быть в ради общой повелено. В II. 363

Ляхів-турків (Богун) рубав, на аркан забирав, в річку Буг утопляв. (Укр. дума).

1725 Не зарѣкаємося панови за халяви жар сипати, а старим бородаи рѣзати да аркани плести. ДНРМ №61.

XIX Василь на аркані вів жеребця до Псла; Накидайте на його арканом! – кричить голова, штовхаючи соцьких... – В'яжіть його, бугая дикого! СУМ I, 60.

Термін фіксується в багатьох тюркських мовах: крм., каз. arqan "товста віршовка", "віршовка з кінського волосу" (Р I, 288); ног., тат. arqan "товста віршовка"; кум. arhan "тс", аз. urqan "широка шкіряна прив'язь", тур. urqan "тонкий канат, товста віршовка" (ТРС 881). Тюрк. arqan – це віддієслівний іменник зі значенням назви знаряддя дії від arqu-, arqa- "плести", "сплітати" та віддієслівно-іменного афікса -n, або ж це віддієслівне похідне на -qan від початкової форми цього дієслова: *ar- + -qan (Севортян 1974, 175). Доерфер (I, 122; II, 42) виводить цей термін від пратюрк. arqa- "прикріплювати ремнем до сідла", пор. чаг. arqan "прив'язувати до тороків", тур. arqa- "згортати, мотати, змотувати" Шанський (I, 143) висловлює абсурдну думку, буцім у слов'янські мови термін увійшов з російської. Також див. Дмитрієв (429), Кононов (1966, 229).

АРНАУТ "албанець"; АРНАУТКА "інакше литовка чи тернівка – довга козацька рушниця" (Яворн. 1920, 5) "сорт ярої пшениці" (ЕСУМ I, 86); рос., с., молд. АРНАУТ "албанець", також рос. (XVI ст.) ОРНЯУТСКАЯ земля (Ф I, 88), болг. АРНАУТИН "тс".

XVII Тодж же, на выпор выехавши килка сот шпагов, арнаутов и босняков на турецких аргомаках... потичку с легкими войсками российскими учинили Лет. 87.

Слово (етнонім, назва рушниці та сорту пшениці) запозичено з турецької мови, в якій він уперше засвідчений у 1544 р.: *arnaut* "албанець" (Стаховські || FO 1971, XIII, 270), також крм. *arnaut* "албанець" (ПКТ 56). Арнаути турки називали також особливий рід війська – охоронців з християн (Даль I, 23), та це й не дивно, адже в турецьку мову термін увійшов з грецької.

АРТИШ "козачий ялівець, *Juniperus sabina* L."; р. АРТЫШ, АРДЫШ, АРЧА "різновиди ялівцю" (Ф I, 85; 89; 92).

Український відповідник (козачий ялівець) турецького фітоніма свідчить про наявність тюркської назви у мові козацтва. ЕСУМ (I, 88) безпідставно робить припущення про можливе запозичення слова з російської мови. В українську мову фітонім увійшов з мов тюркських народів, з якими козаки мали тісні взаємини: кримськотатарської, ногайської чи золотоординських говорів, пор.: башк., тат., сх.-тюрк. *artyş* "ялівець" (Севортян 1974, 173), тур. *arduş* "ялівець" (Будагов 1,26), "ялівець звичайний *Juniperus communis*" (ТРС 62); "загальна назва різновидів рослини *Juniperus*" (ТБАС 32). Наявність в тюркських мовах ще й варіанта цього фітоніма: *ağça/ağşa/ağsa* ускладнює пошук твірної основи. Доерфер II, 29 пропонує таке пояснення: *art-* "зростати, збільшуватися" > зменшувальну форму *artuş* > *ağça*. Здається, логічніше пояснення дає Севортян 1974, 182: *ağça* < *ard* "різновид кипариса" + аф. -*ça*.

АРТІЛЬ "група людей однієї професії, які об'єдналися для спільної праці"; болг. АРТЕЛ, с. АРТЕЛЬ; п., слн., слц., ч. *artel* < р. АРТЕЛЬ (ЕСУМ I, 88).

Пізнє й спорадичне засвідчення слова в українських документах дає підставу вважати його запозиченим за посередництвом російської з тюркських мов. ЕСУМ приймає версію, запропоновану ще Дмитрієвим 563, а пізніше підтриману Шанським I, 147, згідно з якою тюрк. *artil* < *art* "задня частина" + *il* "народ" = "народ, котрий є позаду, тобто тил". Свого часу Будагов I, 123 посилався на тат. (Сибір) *urtalaj* "навпіл, разом". Преображенський I, 8 брав за основу тюрк. *ortağ* "спільний", його підтримує Карашева Н. // Казах тілінін тарихи турали зерттеулер. – 1965, 200: тюрк. *ortağ* "спільний" + *el* "народ" = "товариство". Також варто взяти до уваги туркм. *ortalıq* "спільний, суспільний, громадський", тур. *ortalıq* "середовище, суспільство, народ, люди" (Будагов I, 123; Севортян 1974, 477). Ще в листі хана Золотої Орди Мухаммада II до султана Мурада (1428 р.): *ortağ* "товариш, товариш у справах"; напр. *bazırg'an ortağ jürüşür...* "купці, започаткувавши торговельну справу [пославши каравани]". Немає сумніву, що відомий з давньоукраїнських літописів та грузинських джерел половецький хан Отрак/ Атрак насправді є Отрак.

АРХ "пересохла зрошувальна земля" (Яворн. 1920, 5; ЕСУМ I, 88); пор. ЄРИК "невелика та вузька протока річки чи озера; невеликий канал (шириною від 4 до 6 метрів) між невеликими лиманами, болотами, плавнями (Добруджа)" (Гр.

1, 468; ЕСУМ II, 181), "штучно прокопаний канал, що сполучує води лиману з Шаболатським озером" (Берл. 41); болг. діал. АРК "канава біля млина"; лакс. АРХ "канал для води" (Джидалаєв 79); пор. АРИК "зрошувальний канал" < р. (ЕСУМ I, 83)

Три українські форми генетично споріднені, але запозичені в різний час та з різних джерел. Сучасний термін *арик* запозичений за посередництвом російської мови. Запозичення слова *арх* відбулося з мов чи говорів тюрків півдня України, пор. крм., тур. діал., аз. أرغ / arğ < arq "зрошувальний канал, канава" (Будагов 1, 26; ТВСЯ 48), монг. aray "пересохле річище чи дно струмка" (Севортян 1974, 189). Помилково пояснюється укр. ЄРИК <: тюрк. jayıq "щілина, тріщина, провалля" (ЕСУМ II, 181). Насправді всі три форми зводяться до тюрк. aruq "арик, канава, струмок, річка", щодо етимології якого тюркологи не мають певної думки (Севортян 1974, 188). В укр. ЄРИК йотований голосний з'явився на власному ґрунті, пор. АРИМ'ЯК\ ОРМЯК\ ЄРМЯК\ ЯРМАК "різновид верхнього одягу". Див. ЄРИК.

АРЧАК "дерев'яна частина сідла", "сідло", АРЧИК "сідло" (Гр. I, 10); "у багатого запорожця... орчак або кульбак" (Еварн. 1900, I, 295); можливо сюди ОРЧИК "дерев'яний або залізний валок, до якого прикріплюють посторонки в упряжці, барок" (Гр. III, 64; Б.-Н. 264; Ф III, 155; ЕСУМ I, 90); б. ЕРЧАК, ОРЧАК, ЯРЧАК "сідло" (Булика 374); р. АРЧАК, ЕРЧАК (1557), діал. ВОРЧАК "тс" (Ф I, 92), п. jarczak татарське сідло"; с. АРКАШ "задня лука сідла" (Шкалич 98); черкеськ. АРЧЕГ "сідло" (Адиги 391).

1557 Богдан Чешейко взяв седло, ерчак с костью. АВАК XVII №993

1571; 1586 взяв три кони моих влостних, а три седлѣ ярчаки з войлоками; седел ярчаков две. АРЮЗР I/I, 33; 231.

1577 сѣдло ерчак, златоглавом покрыто. АВАК III, 281.

XVII Арчак з покровцем суконним. В. IV, 117.

Слов'янську лексему порівнюють з тат. arçaq "сідло", але у словниках татарської мови (ТатРС; ТТДС) термін не засвідчений. Подібна форма є тільки в казахській мові: arçaq "дитяче сідло з двох дерев'яних полицок та перехресних дерев'яних лук з круглими верхніми частинами, які скріплюються шкіряними пасами" (Вайнштейн 145). У словнику Севортяна форма арчак/arçaq також не розглядається. В ЕСУМ (I, 90-91) розглядаються як генетично споріднені *арчак* та тюрк. unıruçaq/ unruçaq "сідло на поклажу", проте етимологи такий зв'язок, здається, ігнорують (Севортян 1974, 659). До речі, в сибірському діалекті російської мови зафіксований термін *ангарычак* "особливої конструкції сідло для перевезення поклажі; дерев'яні палиці, за допомогою яких прикріплюється вантаж на коня" < алт. unıruçaq "сідло на поклажу"; див. Зайончковскі 1953; Доерфер II, 128. Не розглядається у словнику (Севортян 1974, 180) й можливість спорідненості слова *арчак* з тюрк. artmaq, arçumaq "поклажа, сумка, яку вершник кладе під себе".

Здається, правильніше запропонувати такий шлях утворення цього слова: тюрк. art "задня частина (сторона) чогось" (Севортян 1974, 179) + qaş "опуклість", "лука сідла" (Р II, 387) = ardqaşu, пор. тур. ejernin ard qaşu задня

лука сідла" (Р II, 387), також тур. *ejer qaşu* "сідельна лука" < *ejer* "сідло" + *qaş* "лука" (ТРС 285); к.-б. *ijerqaş* "задня лука сідла" (КЕС 1976, VI, 217).

Тюркське запозичення у сербській мові збереглося саме у первісній формі: АРКАШ "задня лука сідла", а в українській, білоруській, польській, російській та черкеській мовах спостерігаємо форму, що утворилася шляхом перестановки звуків у компоненті *qaş* > *şaq*, яка відбулася, очевидно, вже в котрійсь тюркській, (кримськотатарській?) мовах, зважаючи на значне поширення цієї форми в багатьох, зокрема черкеській, мовах. Болгарське АРЧАГ, ЪРЧАГ "гребінь гори зі схилом у тому ж напрямку: широкий хребет, що спускається до підніжжя" вважається печенізьким запозиченням (Дуриданов 1960, 431). Для розвитку значень пор. укр. (геогр.) *сідло*, *сідловина* та болг. (геогр.) *седлото*.

АРШИН "міра довжини"; б. АРШИН "тс" (Булика 31), р. АРШИН (1488) "тс" (СРЯ 1, 54); болг. АРШИН "мотовило" (Добруджа 1974, 180); с. АРШИН "стара міра довжини"; рум. /*h/arşin* "тс" (Шайнеану 27).

1503 Гостем бы доброволне со всех панъств ездити до мѣстечка Левкова и торговати в аршин берестейский. АС 1, 151

1511 тринадцат аршин китайки. ЛМ 742

1571 сукна чешского осм аршинов, аршин по десяти грошей брал; сукна шестнадцать аршинов. АрЮЗР 3/І; 34; 20.

1584 аршин по чотирнадцати грошей. АКЖ №69

1649 полотно тонкого аршинов четирдесят. АрЮЗР 3/IV; 142

XVIII за 8 аршин полсукенка дано 2 р. ДХ III, 322.

Термін, здається, вживався тільки як міра тканин, що їх завозили в Україну з Туреччини та Криму, пор.: тур. *aşun* "найпоширеніша міра довжини в Туреччині" (Челебі II, 245), "аршин", "мотовило", "шмат сукна довжиною 1 аршин", "ціна одного аршина сукна" (Будагов I, 28); крм. *aşun* "міра довжини" (Ссвортян 1974, 183). Також пор. кипч. XIV ст. *aşun* "аршин" (Наджип 1975, II, 12); тат. *aşun* "аршин" (Р 1, 332). В тюркських мовах це слово є запозиченням з перс. *arşan* "лікоть (міра довжини)". Севортян (1974, 183) невмотивовано вважає, що перський термін увійшов у загальнослов'янський лексичний фонд без посередництва тюркських мов. Фразеологізм "стати під аршин" (пор.: Не хвалися, козаченьку, кучерявим чубом, бо прийдеться-доведеться під аршин ставати, кучері збувати) увійшов у побут в добу московської окупації.

АР'ЯН "кисляк з козячого молока", АР'ЯНИЦЯ "барильце на ар'ян" (Гр. I, 10-11).

Слово засвідчене у мові кубанських козаків, очевидно запозичене з ногайської чи кримсько-татарської мови: ног. *aĵan* "напій з кисляку, змішаного з водою" (НРС 30). Термін засвідчено вже в давньотюркських документах: *aĵan* "напій із зібраного коров'ячого кисляку" (ДТС 30), а також у всіх тюркських мовах: кипч. XIII-XIV ст. *aĵan* "кисляк", "напій з кисляку та води" (ТАС 81), (Наджип 1975, II, 68). Найімовірніша етимологія терміна: дієслово *aĵ-* "відділятися" > *aĵ* + (a)n "те, що відділилося після збивання масла" (Клосон 276; Севортян 1974, 111). Зміни у фонетичній структурі слова в тюркських мовах не засвідчуються, перестановка *aĵan* > укр. ар'ян сталася, очевидно, за аналогією до *бур'ян*.

АСПРА "дрібна срібна турецька монета" (Тимч. 38); болг. АСПРА "назва дрібної монети" (Милев 93); р. АСПР "срібна монета" (Ф I, 93).

1516 сагайдак з луком турский, доломан зелений... а пять аспр. ЛМ 263

1554 козаков Росомаку а Марка Шрамоватого откупил за дванадцать тысячей аспр. МВКЛ I, 111.

1558 баран по 18 аспр. АЮЗР I, 145.

1600 Патріарх не аспр, але червоных золотых от тебе потребуешь. Тимч. 38.

1620 доданя отцу патріарсѣ 15 тисячій аспр. Тимч. 38.

1667 о згиненю грошей с кишени в Грицка... аспрѣй с пригорщи, не лѣченіе. АКП I, 120.

XVIII випровадити чесно отгуду без утрати єдиной аспри Тимч. 38

Первісно *аспр* / *аспра* – срібна монета Трапезундської імперії (1236–1461), яка в XIV–XV ст. (до 1475 р.) карбувалася також у Кафі. На реверсі монети була тамга золотоординських та кримських ханів, а також ім'я хана арабською мовою. Після захоплення Кафи турками карбування монети припинилося, проте у староукраїнських пам'ятках термін аспра вживається на означення турецької срібної монети аксе тобто "біленька", що власне є калькою грецьк. аспрон "білий", яке у свою чергу бере початок з латини (Ф I, 93). Аспрою розраховувалися купці за товари зі Сходу, отже це була інтернаціональна грошова одиниця, назва якої в українську мову могла увійти з вуст греків, кримських татар і навіть турків. Див. Зварич В.В., Шуст Р.М. Нумізматики. Довідник. – Тернопіль, 1998; Огуй О. Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 – перша третина 19 ст.) – Чернівці, 1997.

АСТАР "підбійка"; хорв. *astar* (*hastar*) "тс"; рум. *astar* "тс" (Шайнеану 27).

XVIII Полштука астару мамс бѣлий на кафтан. Тимч. 39.

Слово запозичене з тур. *astar* "підбійка", також крм., каз., тат. *astar* < перс. *استر* "підбійка" (Р 1, 550; Будагов 1, 469; Мончі-Заде 1969, 21).

АТЛАС "гатунок гладенької шовкової тканини", АТЛАСОВИЙ, АТЛАСНИЙ, ГАТЛАС, ГАТЛАСНИЙ; б. АТЛАС, ОТЛАС (1511) "тс" Булика 33; р. АТЛАС, ОТЛАС (1589) "тс"; болг., с. АТЛАЗ "тс" (Милев 96); п. *atlas*, нім. *Atlas* "тс" (Ф 196); рум. *Atlaz* "тс" (Шайнеану 28).

1568 от кармазину атласу... грошей три. ПКК II, 561.

1649 Жупан зеленый атласовый. АрЮЗР 3/ IV, 67.

1675 Жупан червоний атьласовий; Материи атласовой шкарлатной. Тимч. 41.

1708 знайдено... стонжку червоную атласовую. ДНРМ №8.

XVIII Рызь пара атласовых вишневих; (пояс) атласовій ; Купилем атласу блакитного... китайского аршин. Тимч. 41.

Назва тканини запозичена ще з мови золотоординських тюрків: *atlas* "атлас" (Тюрк. лекс-гия и лек-графия. М, 1971, 306), також д.-т. XIII ст. *atlas* "атлас" (ДТС 67); узб. XIII *atlas* "гатунок шовкової тканини" (Фазілов 1, 82) с.-т. XIV *atlas* "тс" (Наджип 1974, 162), осм. *atlas* "тс" (Девелліоглу 52). Тюрки запозичили слово з ар. *اطلس* *atlas* "гладенький", "шовкова гладенька тканина", можливо, за посередництвом перської (ТКТГ 5, 396). Зважаючи на такий важливий позалінгвістичний чинник як активна торгівля на теренах України східними тканинами й одягом, цілком безпідставною є версія Фасмера (Ф 1, 196) про запозичення слова з польської чи

німецької мов – реалії зі Сходу та лексика на їхнє означення запозичувалися кількома європейськими мовами часто незалежно одна від одної.

АХАНИ "риболовна снасть, пастки на червону рибу"; р. АХАН, ОХАН "тс" (Вопросы истории рус. языка. – Куйбышев, 1974).

В ЕСУМ подається як "не зовсім ясне, можливо, запозичення з грецької або іранських мов", проте семантичні значення грецького та перського слів несумісні з українським. Доцільніше шукати етимон в тюрк. *aγ < aq* "рибальська сітка" (див. АВА). Нарощення *-ани* як формант множини відбулося на українському мовному ґрунті.

АХТАГЕЛ "особа, в обов'язок якої входить дбати про харч для чабанів" (Яворн. 1920, 6).

Наледве чи це слово можна зіставляти з терміном, що його вживали ногайські чи кримськотатарські чабани: каз. *آتکه atage*, чаг. *آتکا atka* "вихователь", "дід; татуньо" (Будагов 1, 9) < *ata* "батько" + *eke < aqa* "поштивне звертання до старшої людини" (Севортян 1974, 121), бо компонент *-гел* в українській формі пояснити важко. Найлегше було б вважати його дієслівною формою (2-га особа наказового способу *gel!* "ходи сюди!". В такому разі *atagel* – "букв.: тату (діду), ходи сюди!". В тюркських мовах такі лексеми трапляються, напр.: тур. *gelberi* "кочерга" < *gel!* "ходи!" + *beri* "по цей бік". В плані семасіології варто порівняти також каз. *اوکل اتا ökül ata* < тюрк. *ög-/ök-* "умовляти, переконувати, впливати, давати пораду, научати, захищати" (Севортян 1974, 501) + аф. *-l-* + *ata* "батько" = "той, хто веде дружбу з юнаком, хоч старший літами; юнак же в такому разі називається *ökül küjöü*" (Будагов 1, 8); "чоловік похилого віку, що дружить з молодим, який одержує від старшого подарунки" (Р I, 450; II, 1180). Інший шлях етимологізації, здається, правильніший: тюрк. *aγta/ ahta / aqta* < перс. *ahta* "мерин", "кастрований" (ПРС I, 54) + *qul* "форма 2-ої особи допоміжного дієслова *qulmaq* в наказовому способі" = *ahta qul!* *букв.* "каструй!" (Будагов 1, 17; Севортян 1974, 77). Значення українського терміна, можливо, пов'язане зі спільністю обов'язків особи, яка валашила баранів, а заодно постачала харч чабанським ватагам. Слово потребує додаткового дослідження.

Б

БАГДАЛЬ "сап'ян з козячої шкіри" (Гр. I, 17 (Васленко)

? персь. баганд "невичинена шкура" ПРС I, 213

БАБАЙ "домовик", пор. БАБАЯГА "негативний казковий персонаж жіночої статі"; р. БАБАЙ "вигадана істота для залякування дітей" (ЕСУМ 1, 103); (Ф 1, 99); БАБАЙ "так називали уральських казаків, які втікали на терени Хівинського ханства" (Р IV, 1564); молд. (розм.) БАБАЕ, БАБАКЭ "бать, папаша", БАБАЛЫК "(іроніч. дідуганисько", БАБАУЭ "фантастична істота, якою лякають дітей" (МРС 69).

Етимон слова – тюрк.: башк., кк., тат., уз. *babaj* – клична форма < *баба* "дід", "батько" (Севортян 1978, 12). Також пор. тур. *babaju* "орден дервішів, що його у XV ст. заснував *Pir-Babaju*". Слово БАБА-ЯГА виникло на українському мовному ґрунті за уподібненням укр. *баба* до тюрк. *babaqaj* "дід", "дідусь"

(Будагов І, 217; Замалеев І,53) < baba "батько" (а) + аҫа < аҫа "шанобливе звертання до батька чи старших чоловіків" (Севортян 1974, 71).

БАБАЙКА "велике весло", **БАБОЙ** "один з двох дерев'яних виступів у човні для намотування сіті", "один з двох товстих кілків у човні для намотування мотузки", **БАБАЇТИ** "гребти"; р. **БАБАЙКА** "весло з цілої колоди, цурка, обрубок, кочет"; с. **БАБАК** "поперечна рукоять на веслі"; рум. (молд.) baba "верхня балка", "стояк у млині" (ЕСУМ 1, 103, 106), рум. (молд.) **БАБАЛЫК** "стояк вітряка" (МРС 70).

XIX Рибалки вдарили по воді плиском бабайками, і човен полинув по лимані; Важкий човен сунувся по воді, бабайки тихо ворушилися в кочетах (Н.-Л. II, 496; 498).

В ЕСУМ ясна етимологія терміна не подається. До наведеної інформації потрібно додати ще матеріал з тюркських мов: у говорах астраханських татарів засвідчені слова babaj "найбільший якір", babajqa "велике весло" (Будагов І, 127). Також пор. тюрк. XIV ст. baba "великий"; тур. baba "вертикальний брус на горищі"; гаг. baba "вісь, на якій утримується млинове колесо" (Севортян 1978, 10). Отже, в тюркських мовах слово набуло додаткового значення "щось велике, міцне" як вторинного від "старша поважна людина". Запозичення досить пізні, очевидно з говірок тюркських рибалок Чорноморщини.

БАБАК, **БАЙБАК** "великий гризун, товстий та незграбний, що живе в степу в норах; з ранньої осені до весни впадає в сплячку", "неповоротка, ледача людина" (СУМ 1, 75), **БАБАКОВИНА** "пагорбик, наритий бабаком" (Яворн. 1920, 6); пор. **БАБЯК**; р. (діал. півд.) **БАЙБАК** "степовий бабак", "ледащо", **БАЙБАКИ** "насмішкувате прозвісьско карелів", п. bajbak "ледащо" (Ф 1, 107); болг. **ПАЙТАК** "кінь, у якого задні ноги криві", "кривонога людина" (Милев 537).

XVIII Медведь и бабаки и знову ж куниці. Тимч. 44.

XIX На всьому просторі запорізьких степів водилося безліч звірів: бабаки "сурки незвичайної величини" (Яворн. I,79).

У словниках Фасмера (I, 107) та ЕСУМ (I, 103) не наводиться достовірний етимон, а саме: тур. bobaq "бабак, Marmota bobac" (TRC 123), тат. bajbaq "бабак" (Замалеев І, 55; ТатРС 53), натомість подається (без посилання) башк., каз. bajbaq "marmota", хоч у найповніших словниках цих мов зоонім у такій формі не фіксується. Варто взяти до уваги версію Фасмера: "можливо, значення "ледащо" – первинне, а "бабак" – вторинне" (Ф I, 107), зважаючи на притаманну цьому гризунові звичку перебувати у стані сну дуже тривалий час, пор. **БАБЯК** "бабій, ледащо": "не Златоустого есть истинного Богословца, але бабяка и домолежня" (Тимч. 45). Для додаткового з'ясування семантики слова, зважаючи на незграбність бабака, доцільно простежити зв'язок тур. bobaq з тюрк. bajbaq, bajmaq, majmaq "кривоногий" (Севортян 1978, 33), також аз. majmaq "телепень, дурень", каз. majmaq "щойно народжене теля, верблюжатко тощо, яке ступає не копитом, а ступнею", "клишоногий, кривинджа", majmangda "ходить із зігнутими колінами" (Р II, 1991). Можливо, є певний зв'язок цих форм з болг. **ПАЙТАК** < тур. pajtaq "клишоногий", араб. bejdaq < перс. rijade "той, що йде пішки".

БАГ "це слово вживається повсюдно у південній частині Херсонщини" (Яворн. 1920, 8); БАГА, БАЖНЯ "виноградник"; с. БАГ "виноград, сад" (ЕСУМ I, 108).

Зважаючи на те, що слово прижилося лише у мові населення українського Півдня, його можна вважати пізнім запозиченням з кримськотатарської мови, пор. крм., тур. бау "виноградник, сад" < перс. غل бау "сад" .

БАГАН "клуня"; р. БАГАН "жердина для встановлення кочової юрти; вбитий у землю кіл для просушування сіна; БАГАНА "жердина", БАГАНЫ "жердини навколо центрального стовпа копиці сіна" (ЕСУМ I, 108); (Даль I, 35), (Ф I, 101); також в іберійсько-кавказьких мовах: ос. baegae "жердина, кілок" інг. bieqhae "жердина", каб. bgequ "балка", що їх Абаєв (I, 250) вважає лексикою "кавказького походження".

Слово засвідчене в багатьох тюркських мовах на позначення різновидів стовпа, жердини, кілка: башк., каз., кирг., кк., кб., кум. тат. тур. бақан, бауан, бауана, напр. каз., кирг. бақан "жердина, якою піднімають коши в юрті" (Будагов I, 233, 234; Севортян 1978, 42). Значення "різновид будівлі, напр. клуня" не фіксується в жодній тюркській мові, але засвідчене груз. beuel-i "комора", що не дозволяє семантичне значення українського слова пояснювати як результат крайньої межі адаптації. Версії щодо етимології слова висловлювали Ресенен, 55; Рамстедт, 29, які вважали його або монголізмом, або гомогенним з монгольським bagana\ бауана "стовп, колона, підпірка, жердина". Є певні підстави етимологізувати слово як питому тюркську форму: бақан < *baqqan < *baqqan-\ *raqqan- "робити або забивати стовпи" < раq+qan (Р 4, 1229; Севортян 1978, 42).

БАГУЛ "пака, тюк" (Гр. I, 18); БАВУЛ (іт. baule) "подорожня скриня з опуклим віком". Тимч. 47.

XVIII От сюда положить два багули. Гр. I, 18.

1748 Скринь 3 и бавуль. Тимч. 47.

1756 Бавуль Самсоновъ з вещами. Тимч. 47.

М. Фасмер (Ф I, 135) занадто ускладнює пояснення р. *південне БАУЛ* "кругла дорожня скринька з горбатою накривкою": "запозич. з італ. baule "валіза" від тюрк. baul" – наведене тюрк. baul в тюркських мовах не засвідчується. Звичайно ж, немає потреби шукати зв'язок українських форм бавул / багул з італійським словом baule, бо джерелом запозичення в українську мову є одна з тюркських, очевидно кримтатарська. Здається, етимон української форми потрібно вбачати в *baуlу як одному з варіантів тюркського іменного твірного з бау "те, що утворюється внаслідок зав'язування, з'єднування, сполучення" + аф. lу / lуу (ЕСТМ 1978, 17). Тюрк. діал. *baуlу внаслідок морфологічної адаптації на ґрунті української мови набуває форми *багул*. В тюркських мовах засвідчується широке семантичне поле бау/ baw/ baj зі значеннями знаряддя чи засобу дії: "те, чим зав'язують"; результату дії: "те, що утворюється внаслідок зав'язування, приєднання": "зав'язка", "стрічка, шнурок", "нитка, тятива", "пояс", "ланцюжок". Похідні форми утворюються найчастіше за допомогою афікса –la (детальніше див. БАЙЛОВА, БАХИЛИ). В італійську мову слово могло увійти в добу тісних взаємин Кримського ханства й Туреччини з Генуезькою республікою. В

українську мову запозичені й інші гомогенні форми, див. БАЙЛОВА, БАЙОР, БАХИЛИ.

БАДАВЕЯ, БАДАВІЯ, БЕДЕВЕЙ, БЕДЕВІЯ "кінь арабської породи; б. БАДАВЕЙ, БЕДЕВЕЙ; с. БЕДЕВИЈА "тс".

Тюркізм фіксується переважно у документах доби Великого князівства Литовського:

1503 три коні велми добрых взяли: бадавею и валах и бахмат. АЗР 1, 321.

1510 вкраден ми бадевей. РИБ ХХ, 65.

XVII яко на тых гордых бадавѣях, валахах...о животѣ мыслити. Тимч. 49.

Назва цієї породи коней походить від араб. بدوى badavi "бедуїн, житель пустелі", яке у мові турків набрало форми bedevi (Девелліоглу 77), але постачальники коней до Європи могли дотримуватися й арабської вимови. Тюрки додали до слова badavi / bedevi своє питоме ат "кінь", і таким чином виникла форма badavijat /bedevijat "бедуїнський (арабський) кінь". Пізніше в тюркських мовах друга складова частина ат "кінь" була втрачена, й термін набрав, як і в перській мові بدو badav "баский кінь", вигляду badavi, bedevi, bedev, пор. каз., чаг. bedev "кобила", "кобила, яка ще ніколи не жеребилася; дуже добра для верхової їзди, проте тепер у казахів трапляється рідко" (Будагов 1, 248). Також пор. ног., кум. bedev "баский кінь", каз. суч. bedu "скаковий кінь", "ялівка (кобила)", туркм. (поетич.) bedev "баский кінь". Цей гіпологічний термін в українську, білоруську, польську та сербську мови увійшов, очевидно, з турецької чи кримськотатарської мови. У зв'язку з бурхливим розвитком конярства у володіннях запорізького козацтва та плеканням власних порід коней попит на арабських скакунів зменшився, а отже, вийшла з ужитку й сама назва коней.

БАДАН (ТОВСТОЛИСТИЙ) "багаторічна рослина родини ломикаменевих *Bergenia crassifolia*" (Лік. рослини 49), **БАДЯН** "рослина *Amisum stellatum*" (Тимч. 50); **БОДЯН** "*Illicium anisatum* L.; зірчастий аніс, *Pimpinella anisum*", **БАДИЯН** "*Illicium anisatum*", **БАД'ЯН** "ясенець", *Dictamnus albus* L."; б. **БАДЗЯН**, р. **БАДЬЯН**, п. bodzian, bidjan, ч. badian "бодян" (ЕСУМ 1, 222); рум.(молд.) badian "аніс зірчастий" (МРС 70); груз. ბადიანობა бадіані "лікарська рослина" (Чуб. 91).

XVIII Курдимону, калгану, бадяну. Тимч. 50.

Це лікарське злля засвідчується в тюркських мовах: д.-т. (лікарський порадник) badujan "аніс китайський, *Illicium verum*" (ДТС 77); каз. badana "корінь схожий на картоплину (можливо, це рослина, що її російською називають *бадан* "ломикамінь" (Будагов I, 220); аз. badjan "отруйна рослина, що росте на пустирищах" (АДИЛ I, 180), badan "багаторічна трава родини ломикаменевих" (АзРС I, 190), тат. badan "рослина çagır", badjan "аніс зірчастий" (ТатРС 52), badjan "рослина *Dictamnus praxinella*" (Р 4, 1520) < перс. badjan باديان "рослина *Illicium*"; "аніс (*Pimpinella anisum*)" (ПРС I, 161).

З назвами рослин, зокрема й лікарських, в літературі спостерігається помітна плутанина (див. *гарбуз, кавун*). Немає сумніву, що укр. *бадан, бадян, бодян* своїм походженням завдячують тюркському фітоніму, в основі якого лежить перська назва. В ЕСУМ шляхи входження фітоніма в українську мову (за

посередництвом польської, російської) визначаються без достатнього умотивування. Коло лікарського зілля, що до нього вдавалися козаки, було дуже широке, саме цей шлях входження фітоніма (очевидно, з кримтатарської або постзолотоординських говорів) в українську мову був найреальніший.

БАДЯ "металева посудина у вигляді корита, у якій розробляють цемент, глину, гасять вапно" (Гуцульщина 1991, 127), "дерев'яне відро біля колодязя" (Паламарчук 1958, 23), БАДДЯ "велике цебро (на воду)"; "посудина для витягання землі з шахти" (СУМ 1,86), БАДІЙКА "дерев'яне відро над колодязем" (Яворн. 1920, 9); "(Чернігівщина) різновид металевого відра"; БАДЯ, БАДІЯ (Південь України, також Київщина, Черкащина) "дерев'яна посудина, якою витягають воду з колодязя" (Ващенко 1968, 20); б. БАДЗЕЙКА "мала шайка", р. БАДЬЯ "чаша (1358 р.), "дерев'яне відро" (1634р.), БАДЕЙКА: "З бадейки меду" (1624) (СРЯ 1,65); п. badja "міра сипучих для міряння руд", болг. БАДИЯ "дерев'яне відро", с. БАДИЈА "дерев'яне відро, цеберко" (ЕСУМ 1, 112); груз.ბადია (бадіа) "різновид чималої миски або чашки".

XIX Тягне він здорову, важку баддю, повну води. СУМ I, 86.

Етимон українських форм – тур. badja "різновид дерев'яного чи скляного посуду" (ТРС 88), аз. badja: bajda "різновид чималого за розміром глиняного чи мідного посуду, в якому зберігають воду, масло тощо" (АДИЛ I, 180; 184), "миска (чашка) на юшку" (Будагов I, 220); тат. badjan "різновид дерев'яного посуду або чималий глек, наповнений пивом для пригощання" (Р 4, 1520). Зелінський, 9 наводить вживані на Кавказі форми بادكه badge, bajda "різновид посуду", які тут подаємо для з'ясування етимології терміна. Небезпідставно вважається (ЕСУМ I, 112), що в основі тюркських форм – перс. باده bade "вино", "келих, чаша з вином"; باديه badije, batije "batimie" "чимала мідяна або глиняна чаша", "чаша на вино" (ПРС I, 160; 161, 172). Як відомо, вино в мусульманських країнах вживали лише у винарнях, розташованих якомога далі від людних місць, зберігали ж його у великих глеках з вузьким горлом. Подавалося вино в якихось келихах, в турецькій народній пісні говориться: "Fincan taştan oyarlar içine bade koyarlar" (Вирізьблюють з каменю філіжанки, наливають в них вино). Очевидно, такі філіжанки чи келихи стали називати badje, badja, а пізніше це слово почали вживати й на означення іншого посуду. В азербайджанській мові слово bade "вино" вживається і в переносному значенні – "піала на вино" (АДИЛ I, 180), bade "келих, глек на вино", "вино в келиху" (АзРС I, 190).

БАЗ "скотний двір" (Яворн. 1920, 9), БАЗА "хлів" (ЕСУМ I, 113); р. БАЗ "скотний двір" (Даль I, 38; Ф I, 105).

В українській мові, як і в тюркських, слово засвідчується спорадично й лише на рівні діалектів, пор. каз. bas, тат., кар. baz "погріб", "яма" (Будагов I, 225; ТатРС 52; Р 4,1541); калм. bas "скотний двір" (Рамстедт 35), через що однозначної стверджувальної відповіді стосовно запозичення в українську з тюркських чи калмицької мов (ЕСУМ 1, 113) не може бути, доцільно припускати лише посередництво тюркських мов. Дуже ймовірною здається версія О. Трубачева (Из славяно-иранских лексических отношений. – Этимология. М., 1967, 41), згідно з якою слово належить до числа давніх

алансько-іранських запозичень: іран. *baza- < * ura-aza- "за-гін", пор. авест. префікс ура-, az- "гнати".

БАЗАЛУК "нараменник, наплічник" < тур. bazuluq (Тимч. 50).

1727 Пистолетов пар двѣ и сагайдак из базалучем. Тимч. 50.

Є. Тимченко цілком правильно визначив форму етимона (без детального пояснення), щоправда словники не засвідчують цього тюркського слова, отже укладачі української лексикографічної праці сконструювали термін. В основі його – перс. بازو bazu "рука (від плеча до ліктя)" (Абаєв I,242; ПРС I, 169) > тур. bazu "тс" (Девелліоглу 75) + афікс – luq, за допомогою якого утворюються назви предметів (знарядь, пристроїв, речей побутового вжитку тощо) = bazuluq "пристрій (бойове спорядження?), що його надягали на верхню частину руки (від плеча до ліктя) – можливо, то був пристрій, що міцніше тримав за спиною вершника сагайдак, див. у Тимченка "сагайдак з базалуком". Пор. перс. بازوبند bazubend "браслет, який носять вище ліктя", "оберіг, що його прив'язують до руки вище ліктя" (ПРС I, 169) < bazu + bend "стрічка"; також подібні за структурою тур. göğüşlük "нагрудник" < göğüş "груди" + lük ; başlyq "різновид капюшона" < baş "голова" + lyq.

БАЗАР "ринок, ярмарок, торговиця"; **БАЗАРАН** "купець"; б., р., болг. **БАЗАР**, с. **ПАЗАР**; п.,слвц., слн., ч. bazar.

1506 Шиг-Ахмат царь, коли на своей Орде был, тогда наши Базаране (Менгли-Гірея) до Киева поехали, жита купити" (Сборн. Оболен. 75).

XVII Бокьговича а Базара брата его – татар господарських. АВАК XVII, №72.

XVIII Ходили... по таборах козацких базаров купувати себѣ харчевих рѣчей... На тих базарах мало не столко, сколко и в облеженю оних погинуло. В IV, 75.

Ішов чумак через Крим-базар, червоною хустиною голову зв'язав. Чумацькі пісні 17.

В активному вжитку термін був у добу Запорізької Січі, джерело запозичення – крм., тур., ног., кар., тат. bazar < перс. bazar بازار "ринок" < ср.-перс. vaṣar (Р I, 1193; Ресенен 66). Ось що свідчить Д. Яворницький: "Вся артилерія, яку мали запорожці на Січі, розставлялася частково на січовому майдані, частково біля головних воріт з передмістя або хассан-базару (Еварн. 1900, 1, 281). Внаслідок змішування слів *басаринка*, *басарунок* < п. basarunek "винагорода, відшкодування, хабар" < свн. bezzerunge "виправлення" < besser "кращий" та *базар* виникло слово **БАЗАРИНКА** "гостинець з базару, подарунок, хабар" (ЕСУМ I, 147).

БАЙБАРАК "(Черкаш., Черніг.) різновид жіночої кожушанки, критої сукном", "різновид кожуха з овечої шкіри" "жіночий кожух із смушків" (Лисенко 1958, 9); Гр. I, 20); "чоловічий кожух", "верхній сукняний короткий чоловічий, рідше жіночий одяг", "різновид сукняного одягу" (Гуцульц., Покуття), "вишита безрукавка з сукна" (Наддністряньц., Гуцульщ.), (Гуцульщина 1991, 53); "кожух, критий тканиною" (Б.-Н. 49); **БЕЙБЕРЕЙКА** "гатунок шовкової тканини" (Тимч. 81); р. **БАЙБЕРЕК** "цупка шовкова чи парчова тканина (у фольклорі)" (Ф I, 107); с. **БАЙБЕРЕК**, **БЕЙБЕРЕК** "різновид вишивання на полотні"; п. bajborak (XVI

ст.) "єдаб, гладенький або із золотими візерунками, що його завозили з Італії в Україну"; рум .bajbarac "східна тканина; різновид одягу" (Шайнеану 35)

1698 Байбарак киндюковий зайцями подшитий. Тимч. 50

1720 Баибарак женский китаевии зелени. ДНРМ № 53.

1732 байбарак женский китаевии зелени на хутрѣ. ДНРМ 141.

1749 байбарака китайки гранатовой под сывими смушками. Тимч. 50.

XVIII Укриватися не било чим, бо байбарака жалую. Тимч. 50.

XVIII Писано о присилки кулбак и байбарака. ДХ 153.

XVIII Бейберейки вишневой косяк целій. Тимч. 81.

XVIII Купилем бейбереку аршин; Пошита мнѣ гусарка бейберковая. Дн. Марк. II, 250; 260.

1804 байбарак под сукном блакитным и чорным футром. Тимч. 50.

Зважаючи на те, що в українській мові слово вживається переважно на позначення різновиду кожуха, а не тканини, як в інших мовах, доцільно гадати, що в українську мову термін увійшов з мови того народу, для якого смушки були основним матеріалом для виготовлення верхнього одягу. Правдоподібно, то були кримські татари або ногайці. Тканину ж байбарак у слов'янські країни завозили, очевидно, з Туреччини. В ЕСУМ (I, 115) пропонується цілком логічна етимологія слова: тюрк.(крм., тур., каз.) baj "багатий" + berek, пор. чаг. berek різновид грубого сукна"; багаq "кошлатий" (Будагов 1,300; Р 4, 1424) < перс. berek بيراك "різновид грубого сукна з верблюдячої вовни; тканина з козячого пуху" (ПРС I,200), "одяг, що його носять дєрвіші" (Марр Н. Матеріали для персидско-русского словаря. –Тб. 1974. – С.100). Перське слово не дає підстав етимологізувати його як питому лексему, очевидно, це запозичення з араб. багакан "груба тканина з верблюдячої вовни"; також пор. тур. багаq باراق "різновид килимка" (ТКТГ 3,231), "(про тварин) з довгою густою шерстю, волохатий; "кошлатий (про войлок); "різновид хорта", *бот.* "різновид плюща" (ТРС 95); беркан "різновид смушків з дрібненькими завитками" (Девелліоглу 88); с. берек < тур. "тканина з козячого пуху" (Шкалич, 132).

БАЙДА "гультяй, ледар", "незграбна жінка"; БАЙДИЧ "ледар", БАЙДАКУВАТИ "бродити, тинятися, бути нежонатим", БАЙДУВАТИ "ледарювати" – всі засвідчені у словнику Д. Яворницького; БАЙДАЧИТИ "байдикувати" (Гуцульщина 1991, 130), пор. ЛАБАЙДАК "ледащо?" (ЕСУМ III, 173).

В ЕСУМ I, 115 слово *байда* пояснюється так: "очевидно, результат метонімії від назви байди "цурки, чурбаки", байдики "те" на основі виразу байди (байдики) бити "не працювати, ледарювати"; в ЕСУМ похідною формою від нього (зумовленою ще й словом БАЙТАЛА "бамбула, бовдур") вважають і БАЙДА "незграбна жінка".

В ЕСУМ не взяли до уваги тюркські лексеми: крм. bojdaq "неодружений" (КТРС 60), bojday "те" (САЖ, 1974.-XVIII, №4, 231); каз. bojdaq "неодружений", пор. приказку bojdaqтун aqlу eki közdü "глузд неодруженого тільки й має, що двоє очей"; "молодий баран"; каз. bojdaq "ялівка-корова чи вівця" (Труд инс-та ист., археол. и этногр. АН Казах. ССР; Т.6, 1959, 104); крм.bojday "неодружений", чаг. bojday = bojdaq (Р 4, 1644); ног., кирг. bojdaq, тат. bujdaq "неодружений" – всі форми зводяться до boj < bod "тіло, індивідум, сам,

самотній" + аф. – daq (Р 4,1640; Доерфер II, 361; Ресенен 77). Також пор. аз. alabajdag "людина з поганою репутацією" (Проблеми диалектології і лінгвогеографії тюрк. язиков.-Уфа,1986.-. С.132); В тюркських словах прикінцевий – q іноді > γ чи й зовсім зникає (див. БАЙДАК), як це підтверджують постзолотоординська, староузбецька (чагатайська), кримтатарська форми. Саме така форма слова є джерелом укр. *байда*. Якщо взяти до уваги семантичні значення тюркської лексеми: "неодружений", "сам, самотній", то вони виявляють спільність зі словом *козак*, у зв'язку з чим можна зробити висновок: ім'я *Байда*, за яким в українській історії відомий козацький ватаг Дмитро Вишневецький, пов'язане з тюркською лексемою. Зрушення в семантиці подібних слів (пор. *козак*, *гайдамака*) від романтичного до негативного – явище звичайне. Крім того, здається, відбулася певна контамінація слів *байда* "вільна, неодружена особа" та *байдала*, *байтала* див. БАЙДАЛА. Слово потребує додаткових досліджень, зважаючи на певну кількість ономастичного матеріалу в пам'ятках писемності народів Сходу та Європи, напр. місто Байда в Хозарському каганаті ("Академику Грекову... збірник".-М., 1952, 86); селище Байда біля Ширазу ("Очерки араб. культури. – М., 1982.-С.54); острів Байда= Мала Хортиця; полководець Байна доби Тюркського каганату (ДТС 79); Балдак, герой російської казки, який за наказом князя Володимира їде до Царгорода змагатися із султаном (Сборн. ист.-филол. общ. при Харьков. ун-те. – Т.15, 1908, 205–219); чуваські (булгарські) "язичницькі" імена Байдаш, Байдуш (Корнилов 1973, 55); Байдар, шостий син Чагатая, монгольський воевода та Байдюк, отрок Володимира Всеволодовича, посол його до половецького хана Ітлара (ЛР 469); Байтара, емір Золотої Орди (Веселовский Н. Хан из темников Зотой Орды и его время. – Петроград, 1922. – С.44–5), також див.: Корш Ф. Слово "балдак" и долгота гласных в турецких языках. – ЖС. – Вып. II-III. – 1909. – С.158.

БАЙДА "незграбна жінка", пор. БАЛДА "незграбна жінка", див. БАЛТА.

В ЕСУМ I, 115 пояснюється як "афективне утворення, можливо, похідне від *байда* "ледар". Вплив слова *байдала* / *бай тала* (ЕСУМ I,116; 118, яке вважається результатом "видозміни форми *байда* "ледар" під впливом слова *байтала* "бамбула, бовдур" і, можливо, базала "тютхтій, неповороткий", а також БАЙТАЛА "незграба, бовдур", БАЙТАЛО "нероба, волоцюга", БАЙТАЛУВАТИЙ "грубий, неотесаний" (ЕСУМ I, 118) можна брати до уваги, але етимологія слова *байдала* / *байтала* (див. БАЙДАЛА) – інша, ніж пропонує ЕСУМ.

БАЙДА, **ПАЙДА** "окраєць хліба, велика скибка", "незграбна людина" (УДЛ 1987, 69); с. БАЙДА; п. pajda, bajda "тс".

Якщо прийняти етимологію, запропоновану в ЕСУМ (I, 115): < тур. paj "порція", важко пояснити другу частину українського слова: -да. Логічніше було б говорити про контамінацію слів paj "порція" та тюрк. pajda\ bajda "користь, зиск", пор. каз. bajda ""тс" (Будагов I, 240), а також тур. fajda "тс" (< ар. فایدا fajda "тс". Потрібно зважити, що звук f тюркським мовам не притаманний, і простолюд вимовляв fajda як pajda\ bajda. Наледве чи укр. *байда* "шмат хліба" завдячує своїм значенням (за уподібненням – "щось відрізане") слову *байда*

"паля, колода, пурка", див. БАЙДАК. Такеож див. ЕСУМ I, 141: БАРДА "окраєць хліба" < ПАРТИКА (ЕСУМ 4, 299).

БАЙДА "паля", "загострена колода", БАЙДИК "дерев'яна підставка під війя або дишло", БАЙДАЖОК "кілок для розправлення підкрилка ятера".

В ЕСУМ I, 115 повторюється версія Тимченка (50), який етимон слова вбачав у нвн. *Beutel* "діжа, вулик". Насправді в основі цього слова, як і в *байда* "довбаний човен" та *байдак* "річкове судно" лежить кипч. *bajda* "дошка (на підлогу) < *bajdah* < персь. *rajtaht* < *raj* "нога" + *taht* "дошки", детальніше див. БАЙДАК.

БАЙДА "довбаний човен" (ЕСУМ I, 115). Етимологію слова див. БАЙДАК.

БАЙДАК "різновид судна, переважно річкового"; "річкове судно з однією щоглою та прямим вітрилом" (Шейк. 21); БАЙДАК "невеликий млин на Дніпрі, поставлений здебільшого край річки чи скелястого острова" (Яворн. 1920, 10); БАЙДА (Кубань) "довбаний човен", "паля, загострена колода", БАЙДИК "дерев'яна підставка під війя або дишло" (ЕСУМ I, 116); р. БАЙДАК, БОДАК, п. "різновид судна" (Ф 1, 107); лит. *bajdokas* "судно на річці Німан" (Юшкевич А. Литовский словарь. – СПб., 1897. – 193).

1620 Микита Залетґийко байдаками по жито и по соль ѓздит. С 4, 214.

XVII На завтра в Києві байдаков 50, а чолнув без лічби спалили. ЛЛ 108.

XVII первый мост на байдах под Києвом строен на Днѣпри. Сб. лет. 32.

XVII Где могли пройти байдаками и иними суднами; Войску казано готовитися на Запорожье... и липи и байдаки на борошно за Пороги провадити. Сам. 27; 174.

1710 Каждой весни бивал в городку нашем пором...А теперешнего часу байдаков не споможемося купити. ДНРМ № 12.

1742 Беруть у людей... дошки байдачніе. ДХ 147

XVIII Много байдаков з вапном от Києва до Казикермена спущено. В III, 500; Виправил Днѣпром на них в байдаках реестрових Козаков пять тысячей. В IV, 8.

В українську мову слово увійшло з кипчацьких мов чи говорів Придніпров'я та Чорноморщини у XIV–XV ст. В кожному разі литовці могли запозичити його в епоху завоювань українського Півдня військом Великого князівства Литовського. Цілком правильну етимологію слова вже давно запропонували Л. Будагов та Ф. Корш: тюрк. *bajdaq* "настіл", "дошка на підлогу" < перс. *raj* "нога" + *taht* "дошки". Як справедливо зауважує Л. Будагов, перс. *rajtaht* у вимові кипчаків (половців, ногайців, татарів) набуло форми *bajdah* > *bajdaq* (Будагов 1, 240; Корш 1903, 15). Пор. *байдак* "байдачні дошки" (Еварн. III, 58); *байдак* (Кубань) "рухлива по воді караульня – влаштовувалась на взірєць порому, але з кермом та веслами" (Попка 230); *байдак* "пором, що рухається за допомогою троса" (Гуцульщина 130); також хорв. *rajtaht* "престол" (Шкалич, 26), рос. (тверськ.) *байдак* "новая половая доска" (Чтения в общ-ве истории и древностей российских при Московском ун-те, 1847. – №6. – С.4).

Українці запозичили назву і на означення дошки, див. укр. *байда*, *байдик* з дещо іншими значеннями: "паля", "підставка під війя", і на означення човна – *байдак*, так само, як і *каюк*, *чайка*. А вже такі значення, як "пором", "млин на воді" розвинулися на ґрунті української мови. Форма б а й д а (Кубань) "довбаний човен" свідчить про те, що в декотрих кипчацьких говорах слово

мало звучання bajda. Подібний розвиток фонетичних змін у тюркських мовах спостерігаємо часто, пор. тюрк. *sulaq* > *sulağ* "місце, залите водою" > укр. Сула "назва річки". У периферійні говірки української мови тюркська лексема могла увійти із значеннями "дошка", "тичка", "паля", про що свідчить укр. *байди* к "дерев'яна підставка під війя", з яким потрібно пов'язувати вираз *байдики бити* (ЕСУМ I, 116). Слово *байдаки* "селезні, які збиваються в зграї, коли качки водять виводки" ЕСУМ(1, 116) пояснює цілком правильно: "очевидно, результат перенесення назви *байдак* "різновид судна", пор. також *байдак* "велика крижина" (Берл., 28). Див.: "Мовознавство", 1974, №2, 26-35.

БАЙДАЛА "ледащо", **БАЙТАЛА** "незграба, бовдур", **БАЙТАЛО** "нероба, волоцюга", **БАЙТАЛУВАТИЙ** "грубий, неотесаний", **БАЙДА** "незграбна жінка"; п. *bajtala, bajdala* "незграба, нездара".

ЕСУМ (I, 116, 118, 115) етимон українських форм цього слова вбачає в тур. *battal* "те, що вийшло з ужитку", "непридатне", "заважке", в основі якого лежить ар. *battala* "бути недійсним, бездіяльним, безробітним". Турецьке слово маловживане та й стосується воно переважно неживих предметів, хоча ТРС 103 засвідчує й такі значення, як "великий, здоровезний, гладкий", а Ейубоглу 78 фіксує навіть значення жігіт "парубій" та "ледащо". Очевидно, шлях формування українського слова був дещо складніший, ніж той, що його пропонує ЕСУМ: до уваги варто взяти й тур. *budala* "дурень, телепень", "причинний" (ТРС 132), що є варіантом того ж таки *battala* "бути недійсним, бездіяльним, безробітним". Доцільно також простежити й можливість контамінації значень наведених вище слів та тур., башк., каз., кк. *bajtal* "кобилиця, яка ще не ніколи не була жеребна", чаг. *bajtal*, уйг. *bajçal* "кобила", каз. *bajdaw, bajtal* "кобила нежеребна, безплідна" (Будагов I. 240); як. *bajtal* "корова чи кобила що прогуляла літо; самиця чи жінка, яка ще не народжувала", гаг. *bajtal* "випечена, здорова молодиця чи дівчина" (Севортян 1978, 36). У тюрків (мусульман) жінка без дітей залишається поза пошаною. Крім того, в усіх мовах світу назви тварин (бугай, кабан, кобила, корова, телиця) досить часто переносяться на людей, коли підкреслюються котрісь негативні риси особи.

БАЙДАНА "різновид кольчуги" (Яворн. 1920, 10); р. **БАДАНА**, **БАЙДАНА** "кольчуга" (СРЯ I, 64).

Джерело запозичення – кипчацькі мови. Пор. каз. *badana közdi kireuke* "захисний одяг з круглими випуклими кільцями на грудях" (Изв. АН Каз. ССРСР, сер. общ., 1973, VI, 30); кирг. *badana* "кольчуга, панцир" (Р IV, 1517; Юдахин 82). В тюркські мови слово потрапило з ар. *بدنه badana, badan* "кольчуга з пласких досить чималих кілець, довга до колін, з рукавами до ліктів чи й нижче" (Савваитов 7).

БАЙДАРА "великий промисловий човен, обшитий шкірою (на річках та морях Західної Азії та Далекого Сходу" (СУМ I, 89).

XIX Посунули по синій хвилі... байдару та баркас чималий. Шевченко.

Т. Шевченко вживає слово, характеризуючи побут доби заслання. Можливо, байдара і справді є російський новотвір від *байда* "різновид човна", пор. укр. *байда* "довбаний човен" (Ф I, 107).

БАЙДИК "дерев'яна підставка під війя або дишло" (Яворн. 1920).

Це слово – варіант терміна байдак "дошка" < тюрк. (кипч.) *bajdaq* "дошка (на підлогу)" < персь. *rajtaht* "тс" < *raj* "нога" + *taht* "дошки", детальніше див. БАЙДАК. В цьому разі можливий вплив слова *батіг*. Вираз *байдики бити* правильно пояснив Р. Кравчук (ЕСУМ I, 116): стругати дошки на підлогу – робота фахова, а колоти деревину на цурпалки – легка (для незугарних та ледачих).

БАЙЛИК "безплатна примусова робота, на яку виганяли селян румунські бояри на Ізмайльщині" (ЕСУМ I, 117); молд. БЕЙЛИК "трудова повинність (на користь турків та місцевої влади"; "податок (вівцями)"; "турецька резиденція (в Бухаресті та Яссах) (МРС 77), рум. *bejlik* "панщина"; болг. БЕГЛИК "тс" (Севортян 1978, 100).

Очевидно, А. Москаленко, автор "Словника діалектизмів українських говірок Одеської області" "переінакшив" термін *бейлик* на *байлик*, пор. наведене вище молд. *бейлик*, рум. *bejlik*, також крм. *bejlik* "форма приватного землевласництва у Кримському ханстві – земля, що належала бею з правом успадкування"; "територія, котрою бей раніше володів як родоначальник, стала поступово формою землеволодіння" (Лашков 1897, 23; 56; 70). Слово потребує уточнення: можливо, в середовищі українських селян Криму та Одещини і справді відбулася контамінація двох різних лексем: бейлик < тюрк. *bej* "феодал, князь" + аф. *-lik* та байлик < тюрк. *bajluq* "багатство" < *baj* "вельможна особа, князь, дворянин, багатир" + аф. *-luq* (Севортян 1978, 29); пор. тур. діал. *bajluq* "багатство" (ТРС 103), крм., тур., каз., тат., полов. *bajluq* "багатство" (Р 4, 1428).

БАЙЛОВА, **БАЙЛОГА** "виносне дишло", **БАЙЛОВКА** "тс.; жердина для підймання якоря на великий човен", **БАЙЛУВАТИ** "припрягати другу пару волів і витягати віз на гору; лупцювати", **БАЛЬВУВАТИ** "зчіплювати, зв'язувати" (ЕСУМ I, 117); **БАЙЛОН** "дрючки, стовпи, які забивають у колоди на плотах, що служать опорою жолоба для спуску деревини", **БАЛЬ** "в'язанка (соломи, сіна)" (Гуцульщина 1991, 131, 137).

XV село Байловци. АЗР I, 186.

Двоваріантність укр. байлув-/бальвув- зумовлена подібним явищем у самих тюркських мовах: *bajla-/ bawla-*. Джерело запозичення – кипчацькі мови: кримськотатарська, ногайська, караїмська, пор. крм. *bajla-* "в'язати" (ПКТ 45), крм.(караїм.) *bejle-* "зв'язувати" (Прик 49), кар. *bawla-* "тс" (Р 4, 1567); ног., балк. *bajlav-*, *bajla-* "в'язати, зв'язувати" (НРС 66; Балк. діал. 160); каз., кар. *bajla-* "прив'язувати, зв'язувати" (Р 4, 1427). В інших тюркських мовах слово виступає у первинній формі *baŭ*, *baŭla-*, засвідченій у найдавніших пам'ятках тюркської писемности (Севортян 1978, 14-17). Варіативність *baŭla-/baŭa-/ bawla-* засвідчена вже у словнику половецької мови XIV ст. "Кодекс Куманікус" (Клосон 314). Праоснову слова вбачав у *ba-* "зв'язувати" В. Банг: "протягом століть були утворені: *baŭ* і звідси *baŭla*, **baja* і звідси *bajla*". (Bang W. *Manichaische Nymnen // Le Museen*, 38. – №1–2. – 36; також Доерфер II, 254; ТАС 89). Гуцульське байлон корелюється з дієслівною формою пасивного стану *bajlan-* "зв'язуватися, прив'язуватися". Українські іменні форми зі значеннями "дишло", "жердина для підймання", "стовп" можна зіставити з тюрк. *baŭ \ baj*

"кроква на даху", "місця, де з'єднуються кріплення в шахтах", "перемичка", "руків'я", "загата" (Севортян 1978,15).

БАЙОР "крайка, різновид жіночого поясочка", БАЙОРКА "барвистий шнурок", "кожна з чотирьох обвитих металевою (золотовою чи сріблястою) ниткою струн торбана", БАЙОРОК "золота металева нитка" (Гр.1,21), БАЮРА "шнурок, яким зав'язувалися жіночі запаски" (Карпат. сб. 64); БАЙОРЦІ "плетені шнурочки при поясі", БОЮРКА, БОЮРОК "вузкий пояс"; п. bajorek "металева нитка для гаптування і оздоб; обвита металевим дротиком струна"; болг. БАЕР "намисто", БАИР "жіноча прикраса", рум. bajer "шнурок, тасьма" (ЕСУМ 1, 117).

Очевидно, запозичення з тюркських мов, в яких засвідчується широке семантичне поле *baγ/ baw/ baj* зі значеннями знаряддя чи засобу дії: "те, чим зав'язують"; результату дії: "те, що утворюється внаслідок зв'язування, приєднання": "зав'язка", "стрічка, шнурок", "нитка, тятива", "пояс", "ланцюжок". Похідні форми утворюються найчастіше за допомогою афікса *-la* (див. БАЙЛОВА), проте засвідчуються й форми, утворені афіксом *-yγ*: кирг. *байуγ* "прив'язаність, звичка" (Севортян 1978, 38); тур. *bayuγdaγ* "повивач", "пов'язка, якою жінки перев'язуються у дні нездужання"; *bayuγsuγ* "місце, де приєднується дишло" (Р4, 1452); *байуγсуγ* "ремін на держалні алебарди" (Р 4, 1469). В кипчацьких мовах звук *-γ > j*, пор. тур. *bayla* – ног. *bayla* "зв'язувати". Таким чином, бажаний етимон українського слова можемо змоделювати: *baj+ аф. -yγ*, пор. болг. *байр*. В українській мові тюркізм набрав форми *байор*.

БАЙРАК "велика вівчарка"; болг. БАРАК "невелика кучерява собака" < *baraq* (Милев 109).

В ЕСУМ 1,118 етимологія слова нез'ясована. Укр. *байрак* "вівчарка" поза сумнівом потрібно пов'язувати з д.-т. *baraq* "собака з довгою кошлатою шерстю, відрізняється надзвичайною стрімкістю, вважається кращим серед мисливських собак" (ДТС 83); тур., каз. *baraq* "якась порода мисливських собак"; "з довгим густим волоссям", каз. *baraq* "порода кучерявих собак" (Р 4, 1477); тур. *باراق* *baraq* "(про тварин) з довгою густою шерстю, волохатий; кошлатий (про войлок); різновид хорта", *бот.* "різновид плюща" (ТРС 95. чаг. *باراق* *baraq* "кошлатий" (Будагов 1,300; Р 4, 1424), а отже, можливо, варто допускати певний зв'язок з ар *barakan* "груба тканина з верблюдячої вовни" (див. БАЙБАРАК). В огузькому епічному творі (дестані) йдеться про собаку "Барака", що гнався за вовками, а в орхонських наскельних написах згадується злий хорт, що переслідує кабана (ТКТГ 4, 228). Сюди ж відносимо й ім'я половецького хана Барака, яке згадується у "Слові про Ігорів похід": тюрки доісламської доби залюбки давали хлопчикам імена, поєднані з такими рисами тварин, як хоробрість, стрімкість тощо. Також відомий Барак, султан Великої Орди (XVIII ст., див. Соловьев С. История России Т.5. – 487). В структурі каракалпакського етносу є рід Баракобяк (Ономастика Ср. Азії. – М., 1978. – С. 36–37). Також у праці Й. Маркварта (Markwart J. Über das Volkstum der Komänen || Abhandlungen. – Berlin, 1914. – Bd. 13. – №1.) йдеться про "загадковий народ *Itbaraq* [it "собака" + *baraq*], який переміг монголів, коли ті ще тільки рушили були у напрямку Середньої Волги".

БАЙРАК "дика вузька долина" (Б.-Н. 49); "порослий лісом яр", "лісок у яру; лісова долина"; б. БАЙРАК (XVII ст.) "сухе річище"(Булика 35); р. БАЕРАК БУЕРАК БОЯРАК "сухий яр, водорій" (Ф I,104, 231), (ЕСУМ I, 117), болг. БАЙРАК "берег".

XVII (Войско) рушило табором ку Княжим Байраком. Сам. 9.

1600 Отписую двор свій... с полем пахатними сенокосами... где Германовські байраки в Чутку речку потекли. Тимч. 51

1660 Грицко... легговал байрак назвиском Товстій на монастир Мгарській. АЗР V, 107.

1600 и в інших байраках и байрачках. Каманин 1894, 16.

1665 вувць побрали и загнали в Петрашув байрак. АКП I, 68.

XVIII В нас, що лоза, то козак, а где байрак, по сто и по двести козаков там. Граб. 20.

XIX Де байрак глухий та глибокий, що тільки звір да птиця його знає. Куліш II, 206.

Якщо в карачаївській мові і справді засвідчується, як це вказується у Фасмера, ідентична українській, форма *байрақ* "гора, пагорб", то проблема пошуку етимона набагато полегшується, до того ж можна вважати цей тюркізм дуже давнім запозиченням, наприклад з половицької чи інших мов княжої доби. Варте уваги й тат. (діал.) *байрақ* "пагорб, гора, гориста місцевість" (ТТДС 65), котре важко вважати запозиченням з російської, в якій ці тюркізми засвідчені переважно на теренах, що межують з Україною. Значне поширення цього слова як компонента давніх топонімів на території сучасної України, напр. Кошбоярак, Юшкові Бояраки, Довгий Боярак (Голубовський 1884, 10-12), свідчить про те, що запозичення може бути дуже давнім, ще з часу хозарсько-українських взаємин – беремо до уваги думку А. Зайончковського (1947, 58) про те, що карачаївці – нащадки хозарів. Болг. *байрак* також можна вважати давнім запозиченням з болгарської мови. Тюрк. *байрақ* – це результат стягнення **байуғ-ақ*, пор. тур. *байуғ* "пагорб, узгір'я, схил гори" (ТРС 103), *байуғсуқ*, *байуғсауаз* "пагорбик" (Будагов 1, 240); каз. *бауғай* "спуск з гори", сюди ж етнонім *Вайуғқи* "плем'я, що мешкає північніше від тюрків" (Ресенен 57); крм. *байуғ* "пагорб" (ПКТ 63); кар. *байуғ* підвищення, пагорб" (КРПС 99), крм., тур., туркм. *байуғ* "пагорб" (Р 4, 1469). чаг. ба'ір "схил гори, пагорб" (Р 4,1424); карач. *байрақ* "гора, пагорб" (Севортян 1978, 38).

БАЙРАК "підрозділ орди".

XVIII При кожному полку байраки ім'ються Тимч. 51. Запозичення з крм. *байрақ* "загін з 30 осіб, що складають лейб-гвардію кримського хана" (Доерфер II, 386); тур. *байрақ* "група вояків", "прапор, штандарт" (Будагов I, 300); ст.-узб. *байрақ* "військо, зібране під одним прапором" (Севортян 1978, 34). Значення "підрозділ війська" – вторинне відносно до "прапор", пор. д.-т. *байрақ* "прапор" (ДТС 79); балк., кум., ног., тат., уйг. *байрақ* "прапор", також болг., с., рум., алб. *байрак* "тс" (Севортян 1978, 34). Паралельність таких значень спостерігається як в алтайських, так і індо-європейських мовах, пор. тур. *байрақ* "прапор" і "загін, споряджений феодальною провінцією під одним знаменом" (Дмитрієв 542); маньчж. *gusa* "прапор" і "підрозділ війська", ст.-укр. *стяг* "прапор" і "загін війська". Доерфер (II, 727; 824) розглядає подальшу еволюцію *batraq*,

засвідченого у писемності хаканської доби: batraq > badraq > bajraq. Порівняння основи лексеми з іншими варіантами її batraq/ badruq / bajdaq / bajaq дозволяє виокремити первісну дієслівну основу *bad-/*baj-, від якої прямо чи через її спонукальну форму baj-уг-ақ утворилася наведена основа. В ТКТГ VI, 231 подається дещо інша етимологія терміна: batırmaq "увіткнути, загнати (зверху вниз), всунути" > batraq > badraq (у зв'язку з чергуванням звуків -t|-d|-j- > bajraq).

Тюркській етимології, так само як і ясної фонетичної історії слова не бачить Клосон (307), посилаючись на те, що уперше слово засвідчується в уйгурських документах, а отже, припускає можливість запозичення його із санскриту через согдійську мову; інші етимології див. (Севортян 1978, 34).

БАЙРАК "мундштук, додаткові залізні вудила з підйимальною розпинкою біля піднебіння, за допомогою яких легше правити конем" (СУМ 4, 827).

Сідло черкеське, уздечка новісінька з байраком. Гр. I, 21.

У багатого запорожця на коня надягалася узда з байраком ("мундштуком"). Еварн. 1900,1,295

В ЕСУМ (I, 118) пропонується цілком прийнятна етимологія слова: іран. (осет.) bareg "вершник", bajrag "лоша" < bar- "їздити верхи" (Абаєв 1, 232, 236-7), якщо припустити можливість перенесення назви тварини на елемент збруї. Не виключена можливість, що спочатку осетинська лексема вживалася разом з іншим словом (назвою збруї), яке пізніше було втрачене, пор. укр. БАДАВЕЯ.

Етимон можна шукати і в тюркських мовах, де засвідчується семантичне гніздо bay/ baw/ baj з широким колом значень, основне з яких "зв'язувати", від якого утворюються похідні на означення знарядь, засобів дії та її наслідків: "те, що утворюється завдяки зв'язуванню, з'єднання" – див. БАЙОР. В основі укр. БАЙРАК має бути тюрк.* baj- уг -ақ, пор. тюрк. bay/ baj- "прив'язь", "конов'язь", "оленячий недоуздок з повідком", "перемичка", "закови", "заковувати в кайдани"; baju "верхогони" (Севортян 1978, 13-17;35).

БАЙРАМ "релігійне свято у мусульманів".

XVI Неволници байрам татарский одностайне с татарами обходити поневоли мусят. Тимч. 51.

XVIII Стрѣляют козаки Хмельницкого, празнуючи... великодний праздник... еже ест подлуг бѣсурманского нарѣчия, байрам великий. В III, 26.

Запозичення з крм., тур. bajram "свято" (Р 4, 1425; Севортян 1978, 35). Будагов (I, 300), Радлов (4,1119), Клосон 308 вважають термін іранізмом або принаймні словом ірансько-тюркським. Доерфер (II, 384), зважаючи на форму bazram поряд з bajram (у словнику Кашгарі, див. ДТС 79) вважає слово питомим тюркським. Севортян (1978, 35), виділяючи у формах bajram/ bajrum формотвірні елементи – am-/-um, залишкову частину схильний пояснювати як дієслово *bajug, що утворилося за допомогою аф. -уг від *baj, яке проглядається в інших тюркських лексемах: baj-ya "верхогони", baj-raq "прапор" тощо.

БАКАЛІЯ "група харчових продуктів та предметів споживання", "південні сушені плоди", БАКАЛІЙНИК "торговець бакалією"; б., р. БАКАЛІЯ "сушені плоди, чай, кава, какао, солодощі"; болг. БАКАЛИЯ "товари й продукти домашнього вжитку"; мак., с. БАКАЛНИЦА "бакалійна крамниця"; мак. БАКАЛЛАК

"бакалійний крам, бакалійна торгівля", БАКАЛ(ИН) "бакалійник"; п. bakalie "бакалія, бакалійні товари" (ЕСУМ 1, 119).

XVIII Мѣдною посуду и разной бакалѣи турецких товаров неисчисленное множество. Дн. Марк. 4,283

Араб. باقل baql "городина" та похідні від нього за посередництвом іранських мов (тадж., перс. باقالی, باقال, baqqal, baggal "бакалійник", baqqali, baggali "бакалія, бакалійний") набрали в тюркських мовах низку значень, пор. тур. baqqal "бакалійник", baqqalije "бакалійні товари", "бакалійна крамниця", baqqalluq "професійна справа бакалійника, бакалійництво" (ТРС 92). Очевидно, в тюркських мовах була й форма baqqallaq, як варіант baqqalluq "бакалійництво", на користь такої версії свідчить мак. БАКАЛЛАК, та й саме крм. baqla "різновид ємності, міра", в якому відбулося спрощення подвійних приголосних q та l, а також зміна кінцевого q > h, яке врешті зникло, пор. тат. baqlaq "ємність на воду" (Ф I, 110). Слов'янські форми засвідчують всі ті варіанти тюрк. baqqallaq > baqlaq /baqlah /baqla, які відображують складний шлях як фонетичної, так і семантичної адаптації арабізму baql в тюркських мовах та говорах. Арабсько-перський термін і в тюркських мовах спершу мав значення "зелень, городина (садовина) свіжа й сушена", про що свідчить укр. БАКАЛІЯ "південні сушені плоди". Очевидно, вже тоді цей термін мав і інші значення: "харчі, цукор, олія тощо", а міра чи ємність, в якій продавалися ці продукти, носили назву БАКЛАК, див. БОКЛАК.

БАКАН "червона фарба, кошєніль"; б., р. БАКАН "тс", болг., мак. БАКАМ "дерево, з якого добувають червону фарбу", с. БАКАМ "різновид косметичної фарби, рум'яна".

Запозичення (в добу Середньовіччя) з тур. baqam, baqqam, *бот.* "кампешеве дерево Naematoxylon campechianum; дерево, з якого роблять червону фарбу" < ар. بقم "тс" Девелліоглу 69; ТРС 91; ЕСУМ I, 119.

БАКИР "казан, переважно мідяний", БАКАРНИЙ "мідяний"; болг. БАКЪР, с. БАКАР "тс" (ЕСУМ I, 120), мак. БАКАРНИК "мідяний казан".

Майже у всіх тюркських мовах слово збереглося у формі бауґ "мідь", "мідяний", але в турецькій, туркменській, гагаузькій іноді виступає зі значенням "різновид мідяного посуду (куманець, відерце, ківшик, казан)" (Будагов I,234; Севортян 1978, 45-46), каз. "ківш" (Р I, 440), іноді "мідяна монета" (Клосон 317). В українській мові слово не набрало помітного поширення, його засвідчив Д. Яворницький у Степовій Україні. Очевидно, слово запозичили з кримськотатарської козаки. Що стосується прикметника *бакарний*, засвідченого на теренах Західної України, то аналогі цієї форми зафіксовані в македонській та сербській мовах, також болг. *бакър*, яке, мабуть, і є джерелом перелічених слов'янських форм. В ЕСУМ занадто категорично пропонується етимон тюркського терміна: перс. бауґ, але ця етимологія, запропонована Ресєнемом (58), не знайшла прихильників – навпаки, більшість тюркологів, зважаючи на першооснову баq, схильні шукати етимон на тюркському ґрунті, хоча остаточної етимології й досі не висловлено (Севортян 1978, 46). Є також версія, що слов. БАГРЪ, (укр. баґор, баґрянний "Слово о полку Ігорєвім") походить від тюрк. бауґ, бауґ "мідь

(червоний метал)". Див. Менгес 1959, 177; Хабичев М. *Bagr, bagor* (СТ 1975, №4, 46; Баскаков 1978, 67; ще див. ЕСУМ I,111: БАГРИЙ; також БАКРАЧ.

БАКЛАЖАН "помідор *Solanum lycopersicum*, (синій) *Solanum melongena* L.", БАДАРЖАН, БАДИЖАН, БАТЛАЖАН, ПАДЛА-ЖАН, ПОКЛАЖАН, БАКЛАХАН "помідор"; БУКЛАЖАН (УДІ 1987, 77); р. БАКЛАЖАН, БАДАРЖАН, БАДИЖАН, БАТЛАЖАН, болг. БАКЛАЖАН, ПАТЛАДЖАН, п., ч., слвц. *baklajan*.

Джерелом укр. *баклажан* ЕСУМ I,120 вважає тур. *patlycan* < персь. *بادنجان* *badencan*, *bademcan* < ар. *بازنجان* *bazincan* (збірн.) "баклажани". Насправді назва цього овоча запозичувалася, очевидно, з різних мов чи діалектів. Пізню форму *баклажан* українці перейняли, здається, від болгарського населення українського Півдня, тоді як більш ранню *батлажан*, *патлажан* могли запозичити ще від кримських татар, пор. крм. *patulycan* "баклажан" (КТРС 226).

БАКЛАН "водоплавний птах середньої величини звичайно чорного забарвлення з металічним відблиском". У документі 1619 р. засвідчується антропонім Трохим БАКЛАН (УДІ 132); також БАКЛАН, БАКЛАН МАЛИЙ "назва лиману та затоки у нижньому Подніпров'ї".

В ЕСУМ (1, 120) пропонується цілком задовільний етимон – тюрк. *baqlan*, пор. тат. *baqlan*, *baqlan qaz*, *baqlan* "дика гуска", тат. діал. *baqyldamaq* "крякати (про качку)"; тур. *baqlan* "гуска *cira Anser anser*" (Будагов I, 243); тур. *baqlan*, *baqlan* "дрофа *Otis tardis*" (ТРС 89, 92). Що стосується етимології слова, то І. З. Ейубоглу цілком логічно розглядає орнітонім як термін, що виник унаслідок поширення значення дієприкметника *baquylan* > *baqlan* "той, що стережеться" – тривіальна форма з афіксом *-yla* – від дієслова *baq* – "бути обачним", "стежити" (Ейубоглу 68); також пор. каз., кирг., кк., тув., хак. *baquyla* "спостерігати, визирати" (Севортян 1978, 301).

БАКРАЧ діал. (Одещина) "відро"; болг. БАКРАЧ "мідяний казан"; с. БАКРАЧ "казан, казанець", "чавунчик" (СХРС 24).

ЕСУМ 1, 120 правильно визначає етимон цього діалектизму, щоправда, запозичення відбулося не з турецької мови, а швидше з мови українських гагаузів чи болгарів, які компактно мешкають на Одещині, пор. гаг. *baqraç* "металеве відро" (Севортян 1978, 46). Лексема засвідчена також у багатьох тюркських мовах переважно на означення різновидів металевого посуду (куман, чайник, каструля, відро), пор. напр. тат. *baqraç* "залізний з довгою ручкою ківш; ополоник", "жарівня" (ТатРС 53), тур. *baqraç* "маленьке відро, здебільшого мідяне", "мідяний казан", "чавунчик" (Севортян 1978, 46). Форма *baqraç* похідна від терміна *baqur* "мідь" + аф. *aç* > *baquraç* > *baqraç*, також пор. каз., кирг. *baquraç* "мідяне відро", узб. *baquraq* "відро". Етимологію тюрк. *baqur* див. БАКИР.

БАКША "баштан" (Гр. 1, 23; Яворн. 1920, 10); р. БАКЧА, БАХЧА, БАКША "ділянка землі на кавуни, дині та інші баштанні культури".

1322 на дорогу... к Бакшиной горе... а от Бакъшыны горы до дороги. Грамоти XIV №6.

1602 з реками и гоны бобровыми, бакшами. АрЮЗР 5/1.

Засвідчені також гідроніми Бакша та Бокшала в районі р. Буг, а також назва ногайського поселення Бокшали в Бесарабії.

Зважаючи на ранню фіксацію топоніма Бакшина гора, можна вважати, що слово бакша увійшло в українську мову з половецьких говорів: полов. baqşa (Ресенен 55), бакца (Дмитрієв 527), також каз. baqşa "город" (Севортян 1962, 24); крм. baqşe (Добруджа) "сад" (Зайончковський // ФО 1962, 4, 109); кум. baхça "сад" (Немет 1912, 100); кар., карач., крм. бахça (Ресенен 55; Севортян 1962, 24); золотоорд. бағса (Березин 1851, 5); тур., чаг. ба үса (Ресенен 55). Джерело тюркських форм – перс. باغچه "садок" < باغ бау "сад" (ПРС 1, 172).

БАКШИШ "чайові"; р., болг., мак., с. БАКШИШ, п. bakszysz "тс".

Запозичення з тюрк. розм. *baqşuş, пор. тур. літ. bahşiş < персь. بخشش "гроші, що даруються за послугу" (Девелліоглу 67).

БАЛАБАН, БОЛОБАН "сокіл Falco cherrug Gray; сокіл Falco nobilis"; яструб" (Гр.1, 23; СУМ 1, 93; ЕСУМ 1,121); БОЛОБАН "здоровезна дурнувата особа, телепень", "безкебетна жінка чи дівка" (Б.-Н. 59) ; б. БОЛОБАН "тс", болг. БАЛАБАН "хижий птах, чапля"; р. БАЛАБАН "великий сокіл"; с. БАЛАБАН "чапля"; болг.БАЛАБАН "різновид яструба"; п. balwan "різновид сокола" (Ф I, 111); нім. Valban "опудало тетерука для приманки" (Опельбаум 39).

1529 Хто бы кому вкрал сокола, кречета, болобана... за сокола болобана дванадцать рублев грошей СВКЛ 176.

1566 Цена птахам хованым на мысливство. Болобан два рубли. (УІДЛ 133).

У документах (1649р.) засвідчуються також антропоніми Іван Болобан, Гаврило Болобанец (УІДЛ 132). Прізвище Балабан мала ціла династія діячів української церкви XVI–XVII ст.: Арсен, Гедеон, Діонісій Балабани. Антропонім Valaban засвідчується і в історії народів Сходу: у давньоперських текстах трапляється власне ім'я Arslan Valban. В тюркському Делійському султанаті XIII ст. на троні сидів Гіяс уд-дін Балбан, що мав титул Улуг-хан, хоч у минулому був тюрком-рабом (История Востока. – М., 1995. – Т.2. – С. 424). В 1502 р. турецький султан Баязид II посилає до Ісмаїла, шаха Персії свого посла Мухаммеда Чавуша Балабана. Ім'я Valaban мав татарський емір (XIII ст.); також відомий був İz ad-din Valban, володар Гілатського султанату (1206–1207); ще пор. назву курдського племені Valaban.

Термін *балабан* в українській мові міг бути поширений принаймні з XIV ст., адже зоонім balaban "сокіл-кречет" фіксується і у словнику половецької мови "Codex Cumanicus", що його було складено у XIV ст. у південноукраїнських степах. Слово широко вживане у тюркських мовах: балк. balapan "кречет", "великий, гладкий" (Балкар. д. 144); кум. palpan "різновид яструба"; "різновид сопілки", "пташеня" (КумРС 61); каз. balapan "молодий птах, птах до одного року, пташеня"; "дитя"; гаг., кар. balaban "високий, гінкий"; тур. balaban, balapan "тілистий", "великий", "здоровенний", "велет, гігант", "з великою головою", "великий птах-бугай", "дресирований ведмідь", "тетерев'ятник", "великий барабан"; крм. balaban "хижий птах". Питання походження слова викликало велику літературу, започатковану ще відомою дискусією Ф. Корша з П. Меліоранським стосовно тюркізмів у "Слові о полку Ігоревім", суть якої викладена у тлумаченні слова БОЛВАН. Меліоранський (1902, 279; 1905; 75)

розглядав тюрк. *balaban* "різновид сокола" як питоме тюркське слово й розвиток семантики його уявляв таким чином: д.-т. * *balapan* "з великою головою" в декотрих мовах, напр. каз. *balapan*, затримало значення "пташеня", тоді як у більшості мов (полов., крм., тур. *balaban*) стало означати "великий, здоровезний". Епітет *balaban* "великий" спершу просто додавався до одного з різновидів чималого мисливського сокола, якого пізніше стали називати вже тільки *balaban*. Версія Ф. Корша полягає в тому, що тюркські форми *balaban*, *balban* завдячують своїм виникненням перському терміну *pahlavan* "атлет, борець, богатир", який у свою чергу походить від давньоіранської етнічної назви *parsava* "парфійці". Ф. Корш вказав два шляхи розвитку значень слова в тюркських мовах внаслідок розширення основного значення: богатир – скульптурне зображення; ідол (кумир) – безмовна скульптурна істота – дурень; богатир – велет, отже великий та гладкий – важка маса матеріалу – великий камінь чи стовбур. При цьому Корш вважав, що перське запозичення у своєму розвитку зазнало впливу питомої тюркської лексеми *bala* "дитина", через що за запозиченим терміном *balaban* закріпилися значення "пташеня" тощо (Корш 1903, 203). В останніх тюркологічних дослідженнях помітні спроби бачити в тюрк. *balaban* твірну основу *ba:la/ bal(a)*, причому наголошується на елементі *bala* "загальна назва для дитини, пташати, звіряти" Порівнюють також це тюркське слово з монг. *balxaj* ставати дуже гладким, відгодованим, м'ясистим" та з **balaxan* "сокіл". Однозначної відповіді, чи тюрк. *balaban* – питома лексема, чи запозичення з перської, досі немає (Бодролігеті 1971, 102). Змішування *balaban* "великий" та *balaban* "сокіл", "пташка" відмітив і Севортян (1978, 49). Ще більшою мірою про таке змішування можна говорити стосовно укр. болван, бовван "ідол, кумир", "людиноподібне опудало"; бовван, болган "великий круглий камінь", "велика грудка солі"; болобан "телепень, здоровило-дурень"; бовваніти "мріти здалеку (про щось велике)"; балабан "сорт великої квасолі та картоплі", "різновид печива"; "рослина гадючник шестипелюстковий"; белебень "голий пагорб"; Болванець "назва місцевості та річка". Ясна річ, така кількість значень частково розвинулася на ґрунті української мови, але термін *балабан* "сокіл" завдячує своїм походженням половецькому або кримськотатарському *balaban* "різновид сокола". Одначе, однозначної відповіді, є тюрк. *balaban* питомим тюркським (загальноалтайським) словом чи запозиченням з перської, досі немає. Див. Jisl Lumir. *Balbals der Ost-Türken*. – Prag, 1970.

БАЛАБАС "порода слив".

ЕСУМ I,122 вважає це слово пов'язаним з *балабух*. Але доцільніше поєднувати його з тур. *bal başu* "(букв. "медова голова") найякісніший мед; медовий шербет". Йдеться, отже, про породу слив, солодких, як мед. В говірках, зокрема кримтатарських, *bal başu* могло набрати форми *balabas*, пор. тур. *baş* "голова" / кипч. *bas* "тс". Також див. БАЛМУС "густа або згущена рідина", БАЛМУШ, БАМУШ, БАНУШ "мамаліга на сметані". Ще див. ЕСТМ 1978, 47.

БАЛАГАН "тимчасова будівля (на торгівлю, театральну виставу тощо)"; "безлад".

Цілком правильне пояснення в ЕСУМ I, 122 – запозичення через російську мову з тюркських, швидше всього з мов Поволжя або Кавказу, пор. аз. *заст*. (? < рос.) *balagan* "тимчасова, звичайно з дощок, будівля для торгівлі, житла, складу,

вистав" (АзРС I,197); також тур. balahane < перс. بالاخانه balahane "кімната на верхньому поверсі; антресолі, мезонін" (ПРС I, 175).

БАЛАМУТ "скупбрія" (Берл., 28); р. БАЛАМУТ "тс"; болг. ПАЛАМУД "паламіда, морська риба з родини скупбрій" (ЕСУМ I, 124).

XIX Невід був повнісінький баламутів. СУМ I, 94.

Запозичення з тур. palamut "Palamis sarda різновид пеламіди" (ТРС 709), джерелом якого є новогрецька лексема (Сімеонідіс 1976,35).

БАЛАСУРИ "скляні сережки", БАРАСУЛІ "велике скляне намисто".

В ЕСУМ (I, 125) правильно пояснюється шлях запозичення: тур. billursal "кришталевий", billursu "подібний до кришталю" < араб. ballur "кришталь, шкло". В турецьких словах афікс -sal служить для утворення від іменників прикметників зі значенням "якому притаманна певна властивість того, що є в основному слові", а афікс -su відповідає укр. "схожий на".

БАЛАФУТ "рушник" (ЕСУМ I, 125).

Цілком правильне пояснення слова в ЕСУМ, лише запозичення відбулося не з перської, а з турецької мови: тур. bala "верхній" < перс. بالا bala "тс" + futa "фартушина для лазні чи кухні; шмат тканини" (Девелліоглу 69; 270) < перс. فوته fute "шмат тканини, якою овинають нижню частину тіла в лазні"; "рушник" (ПРС I, 174; II, 245).

БАЛАХОН "просторий верхній одяг"; б. БАЛАХОН; р. БАЛАХОН, БАЛАХНА, БАЛАХНЯ "тс" (Ф I, 114).

XIX приїздить... з жидком... у довгополому зайолзаному балахоні, у ярмулці на голові. Мирний I,305.

Запозичення з котроїсь тюркської мови, пор. аз. (? < рос.) balahon "різновид старовинного селянського верхнього одягу вільного крою; розм. просторий довгий одяг вільного крою" (АзРС I, 198); тур. (застар.) balahan بالاхан "щось роздуте; те, що здається надмір високим" (Девелліоглу 69), яке за всіма ознаками є запозичене з перськ. بالا bala "верхівка, верхня частина; верхній" (ПРС I,174) та, як вважає Ф. Девелліоглу, خان han, не умотивовуючи проте процес семантичної адаптації останнього – адже навіть такі значення перс. خانه han (> тур. han), як "велика дерев'яна таця", "скатертину, стіл з наїдками", "банкет" (ПРС II, 574; ТРС 382) дають мало підстав для пояснення турецького слова, наведеного у словнику Ф. Девелліоглу. Очевидно, це слово потрібно пояснювати на основі перс. بالاخانه balahane, див. БАЛАГАН. Але формування тур. balahan, можливо, відбувалося не без впливу власне тюркського bala "занадто", "багато, у великій кількості", "дуже" (Севортян 1978, 50). Детально висвітлює розвиток значень слова *балахон* в російській мові Р. Юналеєва (1982, 31-35), проте й вона доходить висновку, що етимологію слова з'ясувати важко, навіть залучивши до цього лексичного гнізда декотрі слова татарської та башкирської мов: balaaha "шмат тканини", balaha "ширина тканини".

БАЛИК "велика кефаль" (Шейк. 166); "пров'ялена спинка риби"; р. БАЛЫК "пров'ялена спинка риби"; болг. БАЛЪК, с. БАЛУК "риба" (Шкалич, 119).

1670 три парѣ баликов. АКП I, 189.

1759 куплено... рыбы разной до монастыря, а именно... баликов два пуда. Тимч.53

1539 с третим Лихачом Баликовичем. АВАК XVII № 208.

1649 Роман балик; Баликів ривчак; Баликівський струмок (Київщина). УІДЛ 132.

В українському словнику тюркізм засвідчується у двох значеннях: іхтіонім "велика кефаль" і "пров'ялена спинка риби".

Запозичення з крм., пор. каз., кар., ног. *baluq* "риба". Шлях запозичення простежив Н. Дмитрієв (525): "значення рос. *балик* і тюрк. *baluq* неоднакові: по-тюркському це означає "взагалі будь-яка риба", передусім "свіжа", а російською – "особливим чином законсервована спинка риби". Татари продавали рибу (*baluq*), а росіяни купували саме *балик*, вважаючи, що так називається тільки в'ялена риба, тому що звичайна була для них просто "риба". Слово вважається похідним від **bal* або *bal-*, які засвідчуються в каз. діал. *bal* "маленький арик", *balgu* "шумовиння на воді", як. *balquj* "збовтувати", "плескати", кирг. *balçylda-* "хлопати", "дуже намокнути" (Севортян 1978, 60).

БАЛМУС "густа або згущена рідина", БАЛМУШ, БАМУШ, БАНУШ "мамалига на сметані"; п. *balmosz* "мамалига на сметані", рум. *balmoş* "страва з яєць та кукурудзяного борошна", молд. БАЛМОШ, БАЛМУШ "страва із суміші масла, бринзи, сметани та кукурудзяного борошна", також пор. БАЛМЕШ "мішанина" (МРС 72); груз. *relamuzi* "солодка страва з кукурудзяного борошна, звареного у виноградному соці".

В ЕСУМ I, 128 пропонується цілком ймовірний шлях запозичення: укр. балмуш, рум., угор. *balmoş* < болг. [балмуш (бял мъж, бел муш)] "каша з бринзи та борошна" < тур. *bulamaç* "борошняна кашка для дітей", також пор. *bulama* "сік із садовини згущений до консистенції сиропу" [пор. груз. пеламуші]. Проте укр. балмус і з погляду семантики "згущена рідина, але не страва з борошна", так і з боку фонетики: прикінцеве –с виказує ногайський, кримськотатарський варіант слова. Крім того, в ЕСУМ подається базова форма *bulmaq* "змішувати" [ця форма має геть інше значення] для похідного *bulamaç*, насправді ж повинно бути тур. *заст. bulamaq* "збовтувати, збивати" (ТРС 133).

БАЛТА "сокира, різновид зброї", БАЛДА "велика сокира", "незграбна жінка" (Гр. I, 24), пор. БАЙДА "незграбна жінка"; БАЛТА "широка сокира з коротким топорищем для тесання дерева, тесак" (Гуцульщина 1991,137), БАЛДА (Зах. Україна) "велика сокира", "великий молот" (ЕСУМ I, 126); б. БОЛДИЦА "різновид сокири" (Булика 46); р. БАЛТА, БАЛДА "велика сокира, кувалда" (Ф I, 46, 118); болг., с. БАЛТА "сокира, різновид зброї" (Шкалич 118); п., угор. *balta* "сокира"; рум. *baltac* "тс".

1627 студентов своїх оружно, с кордами, шаблями и балтами...вислали АрЮЗР I/ VI, 593.

Пор. 1580 вдарыл его больдицою и тым ударом пробил ему тры ребра. Булика 46

Запозичення відбулося ще в добу українсько-половецьких зносин, пор. полов. XIV ст. *balta* "маленька сокира", кипч. XIV ст. *balta* "сокира" (Клосон 333); також д.-чув. **balta* < булг. "сокира" (Гомбоц 1912, 40); каз. *ajbalta*, *ala balta* "сокира, зроблена спеціально для бою", *taraq balta* "сокира із зубчастим лезом" (Байжанов 6), *ajbalta* "маленька сокира на довгому залізному обусі, якою обороняються та завдають удару, як кистенем – давня національна зброя, яку ще називають *чакан*" (Будагов I, 236); кум *ajbalta* "сокира, алебарда" (Джидалаєв

163). Слово засвідчується майже у всіх тюркських мовах. Менгес (1953б, 299-304) вважає, що д.-т., уйг., чаг., каз., кирг., тат., тур. *balta* за джерело мають праалтайське **paluga* "молот" < шумер. *balaq*, асир.-вавилонсь. *paḷaqqi* "сокира". На його погляд чув. *purDa* запозичене з дю-перських мов за аланським посередництвом. Доерфер (II, 256; I, 199), навпаки, вважає, що це слово належить до тюркських лексем типу *altun* = монг. *altan*, в яких пратюркське – о – другого складу > монг.-а, тюрк. -у, пор. уйг. *paltu* (Р 4, 1503), хоч у більшості тюркських діалектів / мов слово прижилося в монгольській формі. Інші етимології: Poppe N. Ein altes Kulturwort in den altaischen Sprachen || Societas Orientalis Fennica. – Bd. 19:5. – 23–25; E. Sittig. Zeichen aus altereuropeischer Zeit// Festschrift für Max Vasmer 70. Geburtstag. – 1956. – 497; Pentti Aalto. Ein Name des Kupfers//UAJ. – Т. 31. – 1959. – 38; Будагов I, 236; ПЕТЯ 147; Севортян 1978, 57; Сгоров 166.

БАМБАК "нитки, з яких плетуть рибальські сіті" (Дзендз. 1958, 39); **БОМБАК** "товста біла міцна нитка, з якої виготовляють сітку" (Берл. 30); **БОМБАК** "фабрична пряжа, що її використовують на тканина полотна удома" (Яворн. 1920); п. *bombak* "бавовна", р. **БОМБА** "старовинна вовняна тканина"; рум. *bumbac* "бавовна, бавовняна тканина" (МРС 97); груз. *bamba* "бавовна, вата"; ос. *baembæg*, *baempraeg*, персь. *rambah* < *ranbah* < ср.-ір. **rapnbak* "бавовна, вата"; вірм. *bambak* "тс" (Абаєв I, 249); також пор. р. бумага "папір, бавовняна тканина", бумазєя "різновид бавовняної тканини" (Ф I, 240-241).

У скрупульозно виконаній версії О. С. Мельничука (ЕСУМ I, 228) досліджується лише форма *бомбак* "фабрична пряжа, використовувана для домотканого полотна". Автор пропонує такий шлях запозичення: укр. *бомбак* < східно-романські і польська мови < балканські мови < пізньолатин. *bombax*, *bombex* "бавовна, сорт тканини" < персь. *رنبه rembe* (ПРС I, 309), пехл. *rambak* "бавовна".

Як вже неодноразово зауважував автор цієї монографії, в українському мовознавстві совєцької доби (навіть у працях видатних вчених) склалася була тенденція шукати орієнталізму нез'ясованого походження в румунській та угорській мовах. Коли йдеться про форму *бомбак* "фабрична пряжа", очевидно, можна прийняти й версію О. Мельничука. Але розглядаючи слово *бамбак* / *бомбак* як елементи лексики рибальства на теренах Чорноморщини, не можна ігнорувати тюркськомовний вплив.

Наведені вище іранськомовні форми в мові турецького етносу протягом його просування з Туркестану до Малої Азії набирали такого вигляду: *ramiq*, *tamiq*, *banbuq*, *banbuq*, *rambuq*, *ranbuq*, *rapbuq* та вживалися на означення бавовни, пряжі й тканин (ТКТГ 5, 355-356). Українська лексика рибальства на теренах Чорноморщини – то переважно тюркізми (див. Халимоненко Г. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови. Ч.1. Лексика рибальства. – К., 1994). Здається, немає потреби шукати слово *бамбак*/*бомбак* "різновид нитки на виготовлення рибальської сітки" у мові східнороманського населення.

БАРАБАН "різновид мембранного ударного інструмента у Війську Запорізькому, що застосовувався і як засіб зв'язку, в тому числі й при виконанні бойових завдань" (Гуменюк А. Українські народні інструменти. – К., 1967. – С.19); також **ТАРАБАН** "барабан", **ТАРАБАНЧИК** "барабанщик", **ТАРАБАНИТИ**

"барабанити" (Гр. 4, 247), ТАРАБАН, ТАРАБАЙКА "брязкальце, що чіпляється тварині при бездоглядному випасанні в лісі" (Лисенко 1961, 63); р. БАРАБАН; п. taraban, рум. daraban "барабан" (Ф I, 122).

1666 Еще и в барабани на ночь не бито. АКП I, 82.

XVII Стали на ночлег при очерету, а на всех становисках заказано бить в барабани (Киевская старина, ч. 39. – 1892. – 305).

Разом з тим, в козацькому війську вживався й термін котли:

1728 когда вьездил Его Велможность з города, играла музыка войсковая, бито в котли и стрѣляно з армат. АрЮЗР 3/ IV, 1.

XVIII А кгда вдарено в котли на раду; вдарено на котлах. В I, 51;52.

В тюркських мовах також засвідчується двоваріантність форми: крм. balaban "великий барабан" (Р 3, 1627), тур. (застар.) balaban "великий барабан" (ТРС 92) також пор. аз. balaban "невеликий духовий інструмент на взірць зурни" (АзРС I, 197); кум. balaban "різновид духового інструмента" (КумРС 61) і тат. daraban "барабан" (Р 2, 1627; Ф I, 122), пор. також тур. daraban (< араб. ضربان) "биття (напр. пульсу), удар" (Девелліоглу 165; ТРС 209). Більшість тюркологів (Р.4,1494; В.Банг (Bang W. Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. V Brief. Lautliches – allzu Lautliches. – Ujb. – X., 1930; Ресенен 59) вважають тюрк. balaban "великий барабан" запозиченням з перс. balaban, хоча у словнику М. Гаффарова ("Персидско-русский словарь. – М., 1914. – Т.1. – 92), що його редагував Ф. Корш, це слово трактується як тюркізм. Севортян (1978, 50) не виключає можливості зіставляти цю лексему з елементом bala "багато, у великій кількості, дуже, занадто". Мабуть, доцільніше пояснювати походження слова, пояснюючи його структуру як результат змішування двох форм.

БАРАКАН "гатунок вовняної тканини", **БАРХАН** "лляно-бавовняна тканина" (Тимч. 56; 60); **БАРКАН** "різновид ситцю", **БАРХАНКА** "одяг з бавовняної тканини" (Яворн. 1920, 15); "застар. спідниця з фланелевої тканини" (УДЛ 71); б. **БАРХАН** "гатунок тканини" (Булика 38); р. **БАРАКАН**, **БАРКАН** "вовняна оббивочна тканина"; с. **БАРАКАН** "вовняне покривало"; п. barchan, barakan "лляно-бавовняна тканина"; слц., ч. barchan, слн. barkan, barchant "бавовняна тканина"; н. Varchent, Verkan "бавовняна тканина"; іт. barracano, baracane, нідерл. barakaan "різновид тканини", фр. barracan "груба тканина" (ЕСУМ I, 146; Ф I, 123).

1568 от штуки бархану барви вшелякое грошей два. ПКК II, 561.

1569 шубка барханом крыта. АС 4, 230.

1577 сукно... барханом чирвоным подшито. АВАК III, 285.

1753 юпки вибойчаной, бараканом подшитой. Тимч. 56.

ЕСУМ без умотивування вважає слов'янські форми запозиченими із західних мов, в котрі термін увійшов з араб. barrakan "груба тканина". Є. Тимченко укр. баракан виводить з наведеної арабської форми. Подібної думки стосовно рос. баракан дотримується М. Фасмер (1,123), який проте зауважує: "наледве чи безпосередньо з араб.-перс. barrakan, всупереч Міклошичу (I, 257)". На жаль, фактично всі дослідники ігнорують тюркське мовне посередництво, хоч неможливо уявити, аби цей арабізм на означення кількох гатунків тканин, увійшов у вжиток європейських купців і не був знайомий тюркам. Принаймні

засвідчується тур. *be(< a)rgan* "смушок з дрібненькими завитками" (Девелліоглу 88); тур. *baraq* "килимок" (ТКТГ 3,237); чаг.(ст.-узб.) *berek* (див. БАЙБАРАК).

БАРБАРА "нагайка", "батіг", "груба довга линва, уживана при перевезенні на річках" (Тимч. 57); БАЙБАРА "довгий батіг у пастухів" (Гр. I, 34); "лозина, хворостина, ломака, батіг; степова трава" (Вашенко 1960); БАЙБАР "кашовар" Яворн. 10. БАЙТАРИТИ "пасти вівці, бути пастухом овець" (Гуцульщина 1991, 132); п. *barbara* "линва на паромі", "нагайка" (Брюкнер 15); п. *barbara* "гак, на якому висить казан над вогнем" (Общеславянский лингв. атлас. – 1965. – 114).

1727 Тяжко мене барбарами бито. Тимч. 57.

1734 Остапъ противности подѣлал, за якіе барбаръ годеи былъ . Тимч. 57

XVIII На его панскіе плечи зъ сотню барбар нагайских положивши... вьсадили на коня. В I, 64.

XVIII Єжели удастся часом злая прочвара: – не научит такои и толстая барбара; По двѣстѣ барбар жаловал яригам. Тимч. 57.

XVIII А неоднімеш, барбарами на пекарні будеш битий. Кримський 1928, 27.

В ЕСУМ та в етимологічних словниках польської мови переконливого пояснення слова немає. Зважаючи на засвідчену в літописі Величка фразу "барбар нагайских", можна висловити версію, що термін утворений від тюрк. (ногайського) *bar! bar!* "йди! рухайся!" < *bar-* "йти, рухатися" (ЕСТМ 1978, 64) – йдеться про ситуацію, коли ясирники підганяли нагайками бранців. Доречним буде послатися ще й на засвідчене у словнику Яворницького та подане в ЕСУМ I, 145 *баробайтися* "рухатися". Не можна заперечувати й певного впливу на формування слова *барбара* п. *barbar* "варвар", пор.: "Поляки барзо скорбѣли о такомъ вчинкѣ барбарскомъ Чарнецкого" (Тимч. 51). Подальше розширення семантики слова могло йти таким чином: *барбара* "знаряддя покарання" > "батіг у пастухів" > "линва"; "дерев'яна чи металева палиця (ломака), на яку чіпляють над вогнем казан" > "кашовар".

БАРГАМОТА "сорт груш" (Гр. I, 50); р. БЕРГАМОТ, с. БЕРГАМКА, п. *bergamota*, *bargamuta*, слвц., ч., словен. *bergamotka*.

1781 Одолжите.. розокг гливніх брагамотовіх. Тимч. 131.

XIX Будеш їсти, Мар'янушо, баргамоти-груші. (Нар. тв.)

ЕСУМ (I, 168) повторює етимологію терміна, висловлену у словнику Фасмера (I, 151). Насправді, шлях запозичення слова пояснив Дмитрієв (529): тур. *begarmut* < *beg* "князь, бег" + *armut* < перс. *emrud* "груша" = "бейська, тобто "панська" груша" > (шляхом метатези) *begarmut*, що до речі підтверджується формою, зафіксованою у словнику Радлова (Р 4, 1601). Також пор. сучасне тур. *bej armudu* "бергамот" (ТРС 112). В укр. мові *брагамот* метатеза відбулася частково під впливом слова *брага*.

БАРДАК "скляна частина кальяну; кальян"; "великий глиняний глек" (Б.-Н. 51); БАРДАЧНИК "особа, яка курить кальян"; р. (донськ.) БАРДАК "глиняний горщик з широким горлом" (Ф I,126); с. БАРДАК "дерев'яна, глиняна чи мідяна ємність на вино чи горілку" (Стаховські 1967, 198), "кухоль", "розмальований посуд"; "пляшка" (СХРС 26); болг. БАРДАК, БАРДУК, алб. *bardak*, рум. *berdak*, *berdake* "глиняний посуд".

XVIII тіє каліани сребніє при которих чубук сафяновій кручений ... а внизу вода и через воду, як бардак, курят. ДХ I, 28.

XVIII Булисмо у вечеру у Нестеровича, з братом Семеном Зарудним и Василем Глинским, которій бардак персидскій даровал. Дн. Марк. I, 187.

XVIII навик (табак) бардаком тягнути... Ініє бо бардаком так ся затягают; Не ворчи як бардак ни на кого; Слово вѣршовное... бардачникам, кабачникам... пиворѣзам. Тимч. 58

Тюркська лексема засвідчується вже у "Тюрксько-арабському словнику" 1245 р., у словнику половецької мови "Кодекс Куманікус", словнику Абу-Гайяна 1312 р.: *bardağ* "глек", а також у поемі XIII ст. "Кисса-і Юсуф" Алі: *bardağ* "посуд на воду", "шкіряне відро" (Наджип 1989, 67). Також пор. полов., крм. *bardağ* "глиняний, дерев'яний чи скляний глек або кухоль", каз. діал. *bardağ* "глек", аз. *bardağ* "глиняний глек з вузьким горлом", тур. *bardağ* "кухоль або глек на воду", "глиняний, дерев'яний чи скляний кухоль або глек на шербет", "банка, пляшка чи карафка", діал. "цеглина" (Будагов 1,252; Р 4, 1486; Севортян 1978, 65). Початковою формою вважається *bart* "глек", "міра рідини", засвідчена у словнику Кашгарі, також "келих" (Наджип 1989, 39), яка пізніше завдяки зменшувальному афіксу -*ağ* набрала вигляду *bardağ* (Ресенен 64). Проте якут. *bugudağ* "невелика дерев'яна чара на кумис" ніби дозволяє реконструювати початкову форму **barūt*. Г. Рамстедт включає тюрк. *bart* у ще ширше коло алтайських форм: кор. *palta* "порожнистий бамбук, щоб з нього пити", тунг. *barta* "пляшка" (Севортян 1978, 66). В українську мову слово увійшло, очевидно, з кримськотатарської або турецької. Етимологія Шкалича (120), який вважає джерелом тюрк. *bardağ* < перс. *bardān* باردان "склянка; велика торба, фляга на вино" (ПРС 164), вважається помилковою через те, що неможливо пояснити заміну перс. -*n* > тюрк. -*q*. Також див. Абаєв 237; Фасмер 1, 126.

БАРИШ "взаємна угода у торгівлі між продавцем та купувальником", "замирення осіб з протилежними вимогами", "письмове засвідчення про угоду з купівлі-продажу"; "прибуток, винагорода за посередництво при купівлі-продажу" (Гуцульщина 149); "матеріальний зиск"; **БАРИШНИК** "особа присутня при угоді з купівлі-продажу, свідок"; **БАРИШВНИК** "посередник при купівлі, фактор, маклер", **БАРИШВНЕ** "плата за факторство, маклерство", **БАРИШНИК** "торговець кіньми; торгош, баришник", **БАРИШНИЦТВО** "торгівля із (підозріливим) зиском" (Гр. I, 30); також назва міста на Київщині **БАРИШВКА**, яку можна порівняти з топонімом **БАРУЧ**, засвідченим у "Літописі Київському" (Літ. Рус. 539); б. **БАРЫШ**, **БАРЫШНИК** "тс" (Булика 38); р. **БАРЫШ** "прибуток, зиск" (Ф I, 129; Дмитрієв 526); п. *barysz* "могорич", *barasznia* "маклерство", *baryszniak* "маклер, посередник".

1516 маю на то барышники, ижь отець мой закупил тую жонку в чотырех копах. ЛМ 398

1539 Павел повѣдил: маю на то барышники, при которых тую пашню купил за 12 коп грошей и ставил шапку до баришников... они при барыши были, кгда Миско... пашню... куповал... тут барышники несвѣтчатъ, жебы видели або слышели, ижбы он з отцом тую пашню куповал; Тую девку купил на торгу в Городне за двѣ копѣ грошей, а на барыш дал 12 грошей... на што... барышники

в себе повѣдил, который при том были; Миколай шапку ставил до барышников... которые при том барыши были ; за двѣ копе грошей того паробка в него есми купил и готов есми того довести людми добрыми барышники, которіе при той купли были. АВАК XVI, № 18; 24; 110; 158.

1585 И к тому полторы тысеци золотых полских придатку або баришу себе Василей с сином взял. АрЮЗР 1/ I, 209.

1589 нам дей борышу дали обоя сторона три гроши. АВАК XXXI, 76.

XVIII Останок есть то же, что барыш. Сковорода.

Семантичні значення терміна та похідних в українській та інших слов'янських мовах зазнали відчутних змін. У документах XV-XVI ст. слова *барыш* та *барышник* – це ще досить нейтральна лексика на означення понять "угода при купівлі-продажу" та "свідок, посередник у таких угодах", хоча вже відчутне й значення "нетрудовий зиск", наприклад у документах 1585 та 1589 рр. Тлумачення слова у творі Г. Сковороди яскраво засвідчує нове розуміння терміна в суспільстві: "зиск, маклерство". Це помітив і перший дослідник цього тюркізму в російській мові Будагов (II, 222): "тур., аз. *baruşmaq* "погодитися, пристати на ціну, сторгуватися", *baruş* "примирення, згода, мир"; через те що це слово і в торговельних справах вживається зі значенням обопільної згоди при продажах та купівлях, від яких буває й прибуток, то воно й перейшло в російську мову, зберігши тільки значення "*барыш*".

Стосовно етимології терміна відомі дві версії. Згідно з першою тюрк. *baruş* "мир, замирення, згода" та *baruş-* "миритися, укладати мирну угоду, дійти згоди, домовитися стосовно ціни, жити разом" – це похідні (взаємний спосіб) від дієслова *bar-* "іти, ходити" (Будагов I, 222; Ресенен 62; Клосон 369). Та у зв'язку з тим, що термін "укладати мир, угоду" засвідчується переважно в огузьких мовах (аз., туркм. *baruş-* "домовитися про ціну", аз., тур., кум. *baruş-* "прийти до згоди" (Будагов I, 222; Р 4, 1480; Бамматов 1969, 63), а замість дієслова *barmaq* в цих мовах вживається виключно *barmaq*, то прихильники другої версії схиляються до думки, що для поширення *baruş* "мир" та *baruş-* "миритися" в тюркських мовах могло виконати роль котресь іншомовне джерело, напр. согд. *br'z* "мирна угода", "укладати угоду" (Севортян 1978, 74).

БАРМАК "металеві вила з кульками на різках для переміщення картоплі", **БАРМАКИ** "металеві вила на гній" (Никончук 1985, 140); **БАРМАКЕ** (Волинь) "вила на буряки" УДЛ 1987, 70); **БАРМАКИ** (Сумщина) "вила з тупими різками до картоплі або буряків", (Одещина) "дерев'яні вила на 5 різків"; **БІРМАК** (Херсонщина) "вила на три зубці", **БАШМАРМАК(И)** "вила соломі подавати" (Жилко 1966, 257), "різновид тризубих з пласкими різками граблів, якими на току відгрібають соломі від зерна" (Гр. 1,35); **БАШТОРМАК** "дерев'яні вила з п'ятьма різками" (Дзендз. 1958, 39); р. **БАРМАКИ** "пласкі дерев'яні вила на 5-6 різків".

В ЕСУМ (I, 145) правильно вказується мова, з якої термін увійшов в українську мову: кримськотатарська, проте помилково подається етимон: крм. *bermek* "давати, давання". Насправді ж, в основу терміна покладено тюрк. *barmaq* "палець". Цілом правильно розумів внутрішню форму терміна Яким І. Давиденко (с. Решетники Новосанжарівського р-ну на Полтавщині): "Башармак

– плоскозубі дерев'яні граблі-трійчата, на людську руку з трьома пальцями схожі, ними соломку від зерна відділяють". Щоправда *башармак* та *башмармак* – вила на п'ять ріжків, термін походить від тюрк. *beşbarmaq* < *beş* "п'ять" + *barmaq* "палець", пор. також тат. *bişbarmaq* "м'ясна страва, яку беруть з тарілки рукою (п'ятьма пальцями)"; "рукавиця" (ТатРС 75).

БАРНАК "загнений кінець чабанської палиці-гирлиги" (Кухаренко 1862, 38; Гр. I, 31).

Запозичення, мабуть, з ногайської мови, документальне підтвердження, на жаль, знайти важко через украї бідну лексикографічну базу ногайської та кримськотатарської мов. В основі терміна тюрк. *barmaq* "палець". Заміна -*m*- > -*n*- відбулася ще в тюркській мові, пор. тат. діал., тур. діал. *barmaq* "палець". У декотрих тюркських мовах лексема вживається на означення певних деталей у знаряддях виробництва: узб. *barmaq* (техн.) "палець", аз., тур. *barmaq* "спиця в колесі", "брус", "поручень" (Севортян 1978, 67).

БАРШАН "оксамит", **БАРШУН** "святкова матерія на капелюхи", **БАРШОНОВИЙ** "оксамитовий"; **БАРЦОВИЙ** "тс?" (Тимч. 60). цслв. XII ст. **БРАЧИНА**, **БРАЧИН**, с. XVст. **БРАЧИН** "різновид шовкової, оксамитової тканини" (Срезн.); угор. *barsony* XIII ст. "оксамит, едваб".

XVII кобеняк мой люньський барщовый коштовал три копы грошей. Тимч. 60.

XVIII Рыз пара зеленосребноглавных барщевых; Барщовый кунтуш. Тимч. 60.

XVIII Какову одержу носиша овца, такову и пастыріе: овчюю, волня и козяя изшивали, а не баршонову. Тимч. 60

Це одне з небагатьох засвідчених у документах тюркське запозичення у церковнослов'янську мову, з якої перейшло у живі слов'янські (засвідчене в сербських текстах XV–XVI ст. (Ф I, 208), на означення коштовної тканини, яка використовувалася переважно на пошиття вбрання для священників. Ця лексема не зафіксована в тюркських мовах огузької сім'ї, натомість рано засвідчується в давньотюркських, уйгурських та кипчацьких документах: д.-т. *bağsun* "шовкова тканина" (ДТС 83), уйг. VIII ст. *bağsun* "різновид шовку", кипч. XII ст. *bağsun* "оксамит" (Ресенен 63). З. Гомбоц (Розвадовскі 2, 71) вважає цей термін болгарським запозиченням з перської і реконструює його за допомогою чуваської мови як спадкоємиці болгарської, пор. чув. *pur'yn'* "шовк", д.-чув. *bursin*, *burcin* "едваб, оксамит"; Клосон 357 наводить ще такі чуваські форми: *purçun*, *purçin*, *purçum*, *purçun*, *roçam*, *purçan*, *roçin*, *purçen*. Отже, З. Гомбоц цілком логічно зіставляє угор. *barsony* "оксамит", угор. XIII ст. *barsony* "тс", д.-угор. **barsin* з булг. *bağsun* < перс. *abrışm* ابریشم "шовк (тканина)" (РПС 1028), пор. груз. *abreşumi* "шовк". Булгарську форму **bağsun*, а також д.-т. XI ст. *bağsun* З. Гомбоц вважає зменшувальною формою від *bağca*. Проте, як здається, прикінцевий склад -*çun* у д.-т. та булг. *bağsun* може бути субституцією прикінцевого -*şim* давньоіранського слова *äbräşim* "шовк", пор. груз. *abreşumi* "тс". Зміна булг. *bra* > цслв. *бар-* відбувається так само, як тюрк. *qalraq* > цслв. *клубук*. Зважаючи на подібність укр. *баршоновий* та угор. *barsony* (баршонь) ЕСУМ висловлює версію про угорське запозичення в українську мову, насправді ж в українську мову назва цієї тканини увійшла разом з практикою застосування

самої тканини в діяльності православної церкви – отже, це церковнослов'янське, джерелом якого є болгарська мова. Слово потребує додаткового дослідження, можливо до цього ряду варто залучити зафіксовані у словнику Є. Тимченка форми *барщовий, барщевий*, які автор тлумачить словом "ясночервоний", очевидно зближуючи його з укр. *борщівка* "рослина червоного кольору". Але з тексту наведених автором прикладів видно, що йдеться не про колір, а про різновид тканини, назву якої можна зіставляти із цслв. брачина > ? укр. *барчина/ баршина* > *барш / барщ*. Скорочення у цих формах прикінцевого – *ин* можна пояснити подібним явищем: махрама > мохр, див. МОХР. Також стосовно історії вживання слова *baṣun* "різновид шовкової тканини" в тюркських мовах див. ТКТГ 5, 396.

БАСАЛИК "канчук з олов'яною кулею на кінці".

XVII Цар казав бити олов'яними басалыки Тимч. 60; р. БАСАЛЫК "кистень"; п. *basalyk* "канчук з олов'яною чи залізною биткою" (Ф I, 130; ЕСТМ 1978, 76).

ЕСУМ до свого реєстру це слово не вводить. Відома етимологія слова, що її запропонував Фасмер: "Я пояснюю п. *basalyk* як запозичення з тур., тат. *baṣaqlı* "з залізним наконечником" < *baṣaq* "залізний наконечник стріли" (Р 4, 1552)" (Ф I, 130). Проте цілком справедливо версію М. Фасмера піддає сумніву ЕСТМ 1978, 91, зауважуючи, що *baṣaq* – то гострий кінець стріли, а тому рекомендує пов'язувати р. басалык з тюркським дієсловом *bas-* "нападати"; також пор. весь спектр значень тюрк. *bas-* "тиснути (так, що залишається слід)", "давити, чавити, валяти" (ЕСТМ 1978, 74). Висловив свою версію стосовно цього терміна і Зайончковські 1949, 19, який структуру тюркського слова бачив у такому вигляді: *bas-* "давити, тиснути" + аф. *-yl + -yq* = "те, що тисне, чавить" та наводив подібні форми: *bas-yq-yq* "мітла", *bas-tyq-yq* "підпірка під дерева в саду". Ще пор. д.-т. *basu* "товкач, товкачка, м'яло" (ДТС 86), а також див. гомогенні форми БАСУВАТИ, БАСКАК. Дуже можливо, що початкова форма тюркського терміна була *basu-lyq* > *basalyq*. На жаль, лексема **basalyq* у словниках та пам'ятках тюркських мов не засвідчується, але така тенденція спостерігається і щодо інших термінів на означення різновидів зброї та регалій, пор. укр. *булава, бунчук, келеп, кистень* тощо.

БАСКАК "повноважний представник золотординського хана з наданою йому військовою силою, наглядач за діями васальної влади, виконанням нею наказів та збиранням данини"; б. БАСКАК, БАЙСКАК, БОЙСКАК, БОСКАК "представник ханської влади", "збирач податків" (Булика 38); р. БАСКАК "губернатор підвладної Золотій Орді області, як правило, відповідальний за збирання данини на користь Орди" ТВСЯ 115); п. *baskak* "урядовець" (Ф I, 131); також *baschatos* (1246) "намісники монголів у підкорених землях" (Плано Карпіні та інші джерела, див. Дюерфер II, 241).

1252 Данило... послав сина свого Лева на Бакоту... схопили вони Милія і баскака. ЛР 413.

XV пригнався Киевский князь Федор с баскаком татарським. ЛА 68.

XVI Баскаки или атаманы своя, аки бы старосты над Россами имѣяху. Синопис 120.

Слово засвідчене лише у пам'ятках доби монгольської окупації. Зафіксовано також топонім XV ст.: "оу баскаковуе(х)" у Південно-Західній Україні. В тюркській писемності засвідчено: золотоорд. 1328 р. *basqaq* "намісник" (Зайончковський 1958–1961, 28; Будагов I, 230; Р 4, 1533); полов. *basqaq* "губернатор" (СС 16; 46). Етимологія слова: *basqaq* < *bas-* "тиснути, чавити, придушувати, пригнічувати, знищувати, гвалтувати" + аф. *-qaq*, за допомогою якого утворюються імена дії. (Севортян 1978, 77). Історія інституту баскаків див. Насонов А. Монголы и Русь. – М.-Л., 1940; Егоров В. Историческая география.

БАСКАЛИЧИТИ "розмовляти двома різними мовами, взаємно не зрозумілими співбесідникам" (Гуцульщина 1991, 153); **БАСКАЛИЧИТИ-СЯ** "чинити опір, пручатися, комизитися", **БАСКАЛИТИ** "рватися, квапитися, хапатися", **БАСКАЛИТИСЯ**, "пручатися, метатися, рватися"; р. баскалиться "маніритися, кокетувати, красуватися" (ЕСУМ I, 148).

Засвідчене на Гуцульщині *баскаличити* "розмовляти двома різними мовами" можна зводити до ног., крм. (степові говори) *basqa* "різний, чужий, "не такий, як інший", що відповідає загальнотюркському *başqa* "тс". Ба більше, можна навіть шукати спільне в дієсловах, пор. ног. *basqala-* "вважати чужим; відділяти, виокремлювати" (НРС 72). Також пор. тур. *başqalaşma-* "стати іншим, змінюватися" (ТРС 100); тат. *başqaluyq* "відмінність, різниця" (ТатРС 63); аз. *başqalaşma-* "змінюватися", "прибирати інший вигляд, іншу форму" (АзРС I, 224). Здається, сюди можна віднести й р. *баскалиться* "маніритися, кокетувати", адже в семантиці укр. *баскаличити* відчувається певна ситуація манірності й кокетування.

Що ж стосується лексем, наведених в ЕСУМ I, 149, яким властиві значення "пручатися, метатися, чинити опір, комизитися", то їх доцільніше поєднувати з укр. *басувати* "ставати дибки", "скакати, гордо виступати (про коня)", *баский* "(про коня) гарячий, жвавий", *басований* "галопуючий", [*баско*] "баский кінь" – для них запропоновано такі тюркськомовні лексичні форми, як: узб. *basuq* "крок, алюр", *basuqla* "йти алюром (про коня)", кирг. *basuq* "хода, крок, алюр (про коня)", *basuqsyz* "(про коня) "з поганою ходою" (Р 4, 1532); ног. *basuv-*; тат. *basuw-* "ступати, йти" (Р 4, 1525), див. БАСУВАТИ. Якщо форма, засвідчена на Гуцульщині, запозичена раніше, то в процесі адаптації вона могла вплинути на формування лексем, поданих в ЕСУМ.

БАСМА "чорна шовкова хустка на шию" (Яв. 15); б. **БАСМА** "лист хана"; р. **БАСМА** "зображення татарського хана"; "послання з ханською печаткою", "печать, знак", "турецька повесть", "металева оправа ікон" (Ф I, 131; ТВСЯ 150); болг. **БАСМА** "тонка бавовняна хустина з малюнком" (Милев 111); набивна тканина"; с.-х. **БАСМА** "набивне полотно" (СХРС 26); молд. **БАСМА** "хустка" (МолдРС 75); адиг. **БАСМЕ** "ситець" (Сгоров 168).

Неправильно визначено шлях та джерело запозичення в ЕСУМ I, 148: "запозичено давніше з татарської і пізніше з турецької мов". Насправді джерело запозичення – крм. *basma* "бавовняна тканина", "набивний" (КТРС 48) або тур. *basma* "тс" ТРС 97.

БАСТІІ "підрозділ ковуїв, очільником яких був Басти".

1168 I взяли [князі] вежі їхні [половецькі]... Бастії ж ... гонилися за ними [половцями] навіть за Оскол, б'ючи їх; Годі ж послав був Мстислав князя

Михалка Юрійовича в Новгород до сина з ковуями, з Бастієвим людом... і схопили Михалка за Межимостям... Підступ же цей учинив над Михалком Бастій; Мстислав же Ізяславич побіг із Києва нра Василів. А Бастієві люди стали стріляти в спину його ЛР 293; 295;

БАСУВАТИ "ставати дибки", "скакати, гордо виступати (про коня)", **БАСКИЙ** "(про коня) гарячий, жвавий" (Гр I, 32); [**БАСОВАНИЙ**] "галопуючий" Пі, [**БАСКО**] "завзятий працівник; баский кінь" (ЕСУМ I,149); здається, сюди ж **БАСКАЛИЧИТИСЯ** "чинити опір, пручатися, комизитися" – р. [**БАСОВАТЬ**] "басувати", **БАСКАЛИТЬСЯ** "хизува-тися, маніритися, кокетувати" (Ф I, 129-130); б. **БАСОВАЦЬ** "пустувати, дуріти"; с. **БАСАТИ** "блукати, бродити, тинятися"; **БАСАМАК** "сходинка, сходи" (СХРС 26).

XIX Поїхала в своїм ридвані баскими конями, як звір. Котл., Енеїда.

XIX Кінь басує... от-от річку, от-от перескочить Т. Шевченко.

В ЕСУМ I, 148 висловлюється версія про зв'язок з псл. *bas-*, яке збереглося в р. *баса* "краса" (Даль I, 52). Проте для обох українських форм (*баский* і *басувати*) можна навести досить близькі й переконливі тюркськомовні слова: узб. *basuq* "крок, алюр", *basuqla* "йти алюром (про коня)", кирг. *basuq* "хода, крок, алюр (про коня)", *basuqsyz* "(про коня) "з поганою ходою" (Р 4, 1532); ног. *basuv-*; тат. *basuw-* "ступати, йти" (Р 4, 1525). Архетип основи **ba:s-* первісно мав значення "давити, тиснути, гнітити" (пор. **БАСКАК**), а поширене в сучасних мовах значення "(на)ступати ногами" в давніх текстах не засвідчується (ЕСТМ 1978, 76–77). Ще див.: Уч. зап. Новгородского педина. – 1968. – Т. 16. – 46–64.

БАТАЛ "якийсь городній овоч" (Яв.).

ЕСУМ I, 149 подає таке пояснення: "очевидно походить від тур. *battal* "покинутий, непридатний (щодо котроїсь несортової овочевої культури), запозиченого з арабської мови, де *battal* "поганий, незайнятий" є похідним від дієслова *batala* "бути фальшивим, пустим, бездіяльним; припинятися, бути скасованим". – Пор. **БАЙТАЛА** та болг. **БАТАЛ** < тур. *battal* "полишений, запустілий, непридатний" (Милев 111).

Здається, цю назву городини (якщо то й справді городина, див. у Яворницького "якийсь овоч") доцільніше поєднувати з низкою фітонімів, наведених у статті (див.) *Батлаук*, твірною основою котрих є тюрк. *batla-*, *batlama-* "занурювати(ся) у воду".

Слово, певна річ, потребує додаткового дослідження. Ймовірно, що *батал* – то лише скорочена форма укр. батлажан "помідор" (детальніше див. **БАКЛАЖАН**).

БАТЛАУК "плавньова рослина, осока, з якої рибалки плетуть "підпуки" для намотування на "споди" невода" (Берл. 29); **БАТЛАМА** "всіляка болотяна трава; сміття", **БАТЛАУК** "бур'ян, переважно болотяний", "тягуча трава", **БАТЛАУКА** "невелике брудне болото", **БАТМАК** "тс", **БАТЛАН** "стрілиця", **БАТЛАЧИК** "китник" (ЕСУМ I, 151); **ПАТЛАМА** "погане болотяне сіно з осокою, очеретом тощо", **Патламити** "чинити нелад" (Гр. III, 101). Засвідчене у словнику Яворницького (341) **КАТЛАМА** (Кубань) "болотяна трава" – це, звичайно, **БАТЛАМА**, що зазнало впливу терміна (див.) **КАТЛАМА** "різновид їжі"; р. (Нижнє Поволжя, Дон) **БАТЛАЧИК**, **БАТЛАНЧУК** "різновид рослин

Alorocurus", "водяний горіх *Trapa natans* ("сусак *Butomus umbellatus*"), "стрілолист *Sagittaria sagittifolia*" (Етимологія 1967, 158).

Етимон потрібно шукати в тюрк. *batla-*, *batlama-* "занурювати(ся) у воду", пор. д.-т. *batyl-* "загрузнути", *batuу* "низьке вологе місце"; чув. *putlax* "болото, трясовина", тур. діал. *batylga*, *batylqan* "зарості очерету", "занедбана місцина". В основі всіх форм – дієслово *batmaq* "занурювати(ся), загрузнути, провалитися, занепасти, заростати", засвідчене фактично у всіх мовах (Севортян 1978, 79; Єгоров 169).

БАТМАН "назва міри ваги"; **БАТЛАН** "рослина "водяні горіхи"; р. **БАТМАН** "різновид глиняного посуду на взірць глечика", **БАТМАНЧУК**, **БАТЛАН** "рослина "водяні горіхи" (Етимологія 1967, 159).

1725 возят оную (нефть) в тулубах овечих; в тулуб еден 10 и болш батманов вмѣщается, а батман шахов 14, а гилянский 12 фунтов содержит. Дн. Марк. I, 294.

В тюркських мовах слово *batman* засвідчується з XI ст. переважно зі значенням "міра ваги для найрізноманітніших товарів (продукти, вино, вовна тощо), спорадично фіксуються значення "горщик, діжка", "ноша, вантаж", "дуже важка ноша" (Р 4, 1516). Останнє значення, можливо, варто пов'язувати з укр. **БАТОВА** "запорозька валка в'ючних коней", етимологія якого остаточно нез'ясована (ЕСУМ I, 151). Ф. Міклошич та К. Локоч зіставляли терміни *batman* та *безмін*, вважаючи останній варіантом (народно-етимологічною формою) першого, але не пропонуючи етимології його. Ресенен (65) також зіставляє тюрк. *batman* з чув. *rasma*, *rasman* "старовинна міра зважування збіжжя, приблизно 4 пуди", яку вважав пізнішим варіантом давнього *bezmen* < перс. (форма множини) *veznan* < араб. *wazn* "вага" (Севортян 1978, 81). Див. **БЕЗМІН**. Назва рослини *батманчук*, *батлан* тощо виникла за уподібненням до назви посуду (глечик, горщик).

БАТОВА, **БАТАВА** "запорозька валка в'ючних коней; лава, ряд, загін", "ватага людей", "кілька пар волів цугом"; **БАТОВИЙ** (кінь) (Гр. I, 33).

XIX Аж онде яка батова од шинку йде; Науючить усяким добром батових коней. Гр. I, 33.

XIX Козаки за ним і в огонь, і в воду... гайда на Україну!; нав'ючать усяким добром батовню коней та й гайда назад. Куліш II, 206.

ЕСУМ I, 151 пропонує неумотивовану етимологію: "очевидно, похідне від **бат* "посторонок, повід", пов'язаного з *бат* "батіг, нагай, палиця". Слово потребує скрупульозного дослідження, але його можна поєднувати з **БАТАГА** "велика група людей; юрба, товариство"; організована збройна група, стрій козачих загонів у поході; артіль рибалок; отара овець або стадо дрібної худоби; зграя звірів" (СУМ I, 296). Пор. також кум. *bataga* "промисел", *baluq bataga* "рибні промисли" (Бамматов 64"; дарг. *bataga* "рибний промисел" (Проблеми лінгвістического анализа.-М., 1966, 168), навіть якщо ці слова запозичені з р. діал. (донське) *ватага*.

БАХИЛИ "шкіряні штани", "взуття, різновид чобіт (у рибалок)" (Берл. 31); "саморобні галоші з гуми" (Прилуччина); (Полісся), (Лисенко 12); **БАХЛИ**

"саморобні галоші на валянки"; б. БАХІЛЫ "постоли", р. БАХИЛЫ "чоботи з халявами на підтяжках" (ЕСУМ I, 152).

ЕСУМ цілком правильно (інакше у Фасмера (I, 136) схиляється до пошуку етимона в тюркських мовах. Хоча в жодній з тюркських мов лексеми з таким значенням віднайти не вдалося, немає сумніву, що вона була в одному з кипчацьких говорів – зважаючи на поширеність слова в діалектах російської мови: від південних до сибірських. Неправильно пояснює етимологію слова Добродомов 1974, 8, який вважає, що р. *бахилы* < булг. * *balxyl* ("внаслідок випадіння -l-"), отже, буцім від того самого кореня, що наявний у слові *башмак*.

Найточніший відповідник гіпотетичної тюркської форми потрібно шукати в укр. діал. БАХЛИ, що ідеально відповідає тюркському іменному похідному від дієслова *baγ-* "зав'язувати" та афікса *-ly*, а можливо, й *-lyy*. Така форма відома з найдавніших пам'яток тюркської писемності, а також зафіксована у багатьох сучасних мовах: д.-т. *baγly* "зв'язаний з чимось" (ДТС 78); аз., гаг., тур. "зв'язаний, прив'язаний", "обв'язаний, запакований". Також пор. засвідчене в багатьох тюркських мовах *bağ* "знаряддя як результату дії: "мотузка, пояс, стрічка, пута, кайдани" (Севортян 1978, 14-17). Рос. *бахилы* пов'язує з тюрк. *baγly* "зв'язаний, поєднаний" і Вахрос І.С. (Наименование обуви в русском языке. Хельсинки, 1959.-65). Також див. БАЙЛОВА.

БАХМАТ "верховий кінь; в'ючний кінь", БАХМАТИЙ "неповороткий (про людину); "мішкуватий, занадто широкий (про одяг)"; БАХМАТНИЙ "обвислий, присадкуватий", БАХМАТУВАТИЙ "(про коня) низький, присадкуватий" (ЕСУМ I,152); б. БАХМАТ, БОХМАТ "низькорослий кінь" (Булика 39); р. БАХМАТ, п. *bachmat*, рум. *bahmet* "тс" (Ф I, 136).

1520 два кони: *бахмат бур...* другий валах; *бахмату бурому*. ЛМ 1415.

1542 Брату (Алі-Хазія) дано *бахмата*. УІДЛ 132.

1584 *бахмат бур*. АКЖ №58.

1649 Лаврин *Бахмат*; *бахмат с Кропивной*. УІДЛ 132.

XVIII *Кобила...* *бахматовата* з лошачком буланом. Дн. Марк. III, 374.

Зі значенням "кінь" слово зафіксоване у "Лексиконі словено-латинському" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (XVII ст.).

Досить детально описав цю породу коней Боплан: "Це одна з порід коней, незграбних, негарних, проте дуже витривалих, бо ніякі інші коні, крім цих *бахматів*, не спроможні проскакати 20-30 льє. Грива у них густа, сильна, майже до землі, хвіст тягнеться за ними... Татари, коли мчать з усієї сили, то перескакують із змороженого коня на завідного й легко уникають переслідувачів". Активне вживання цього терміна в документах XVI ст. й фактична відсутність у пам'ятках писемності XVIII ст. пояснюється тим, що на той час з теренів України були виселені ногайці, котрі, як і кипчаки Золотої Орди та тюрки степового Криму, культивували цю породу коней. Як відомо, Мала ногайська орда перекочувала у південноукраїнські степи лише в другій половині XVI ст., а термін *бахмат* фіксується у пам'ятках української писемності вже з 1520 р., таким чином, відпадає версія Г. Одинцова (*Бахмат* \\\ Русская речь. – 1970. №6.-94) про те, що слово запозичене з ногайської мови. Вона була відома українцям вже в добу Великого князівства Литовського. На жаль, не залишилося

інформації стосовно того, чи вирізняли цю породу з масиву своїх табунів самі тюрки, отже, чи вживали вони окремий гіпологічний термін, адже для них то міг бути просто кінь. Цю проблему можна було б частково розв'язати, вияснивши етимологію слова. Першу спробу її запропонував був ще Міклошич (1886, 414): перс. *rexp* "широкий, великий" + тюрк. *at* "кінь", проте цю версію вважає сумнівною Фасмер (I, 137), який більше схиляється до гіпотези К. Менгеса: *бахмат* потрібно виводити з тюркської форми імені Мухаммед: *Mahmat* / **Bahmat*, тобто найпоширеніше ім'я татарського вершника було перенесене на його коня. Початкове б- в українській формі має аналогії, пор. Бохमितь "Магомет" у "Повісті временних літ" під 986 р., також укр. мусульман / бусурман. В плані семасіології наводимо приклади: запорожці словом бусурман називали вітер, що дув з Криму; також прізвисько *Махамет* селяни дали розбишакуватому хлопчаківі Максиму ("Хіба ревуть воли, як ясла повні"). Іншу етимологію пропонує К. Мусаєв (ПЕТЯ 106), який крм. **bahmat* вважає похідним від тюрк. *baqta* "доглянутий, відгодований (про худобу)" та тюрк. *at* "кінь", пор. тюрк. *baqmaq* "доглядати худобу, щоб вона була гладка", "відгодовувати". Проте ця версія викликає кілька заперечень, передусім те, що термін *бахмат* в тюркських мовах, зокрема кримськотатарській, не зафіксований; крім того, татарські коні-бахмати не були випечені, а навпаки – дуже невибагливі. Це дало підставу Абаєву I, 255 поєднувати слово *бахмат* з ос. *baex* "кінь", чеч. *bexi* "лоша", інг. *beqh* "лоша", груз. діал. *baxi* "конячина", р. діал. *бах* "кляча". Ще див. ТВСЯ 233.

БАЧМАК, БАЧМАГА "різновид взуття: черевик; виступці, пантофлі"; БАШМАК "черевик", *техн.* "колодка" (ЕСУМ I,155); б. БАЧМАГ "тс" (Булика, 39); р. БАШМАК "різновид взуття" (Ф I,139); с. ПАШМАГ, ПАШМАГА; хорв. *raṣmaq* п. *bačmag*, *bačmaga*, *bačmak*; рум. *raṣmatî*, угор. *račsmag* "тс".

1577 бачмаги сафьяновые. АВАК III,291.

1596 бачмаги сафьяновые. АрЮЗР 3/ 1, 113.

1599 Дали за двѣ пары бачмаг полтрети зол. АрЮЗР 1. XI, 35.

1616 бачмаги золотых пять. АС 1, 251.

XVII Коли ти ноги в бачмаги вволочеш; Але стой ты, кривоногий бачмажниче из своею кривоножною бачмагою Иван Вишенский 62.

XVII Выступцѣ: бачмаги або пантофлѣ. Беринда 25.

XVIII швецъ Стефан, которому дано дѣлать двое бачмаков. ДХ. III, 225.

У слов'янські (крім російської) та румунську мови слово увійшло із старотурецької, в якій простежується форми з *-ч/-ш-* в середині слова: *baṣmaq* (1450 р.) і *raṣmaq* (1544) "шкіряне взуття" (Стаховські 1962, 162; 1965, 65). Форми з прикінцевими *-g/-q* та початковими *p/-b-* засвідчуються і в сучасній турецькій мові: *raṣmaq* / *baṣmaq* / *baṣmaq*. В російську мову слово запозичене з татарської, вперше (1447) як антропонім Башмак. У пам'ятках тюркської писемности слово засвідчується досить рано: д.-т. *baṣmaq*, *baṣaq* "черевик" (ДТС 88); кипч. XIII *baṣmaq* "виступці", полов. XIV *baṣmaq* "різновид взуття", чаг. XV *baṣmaq* "теля" (Клосон 382); тат. *baṣmaq* "черевик, ступня" (Р 4, 1561).

Перша спроба етимології слова належить Л. Будагову, який значення "взуття" вважав вторинним відносно першого *baṣmaq* "телятко, у якого виростили копитця" (Будагов I, 256), проте автор цієї версії не запропонував твірної основи слова. Те

саме можна сказати й про версію Г. Доерфера (II, 294), який доводить, що *başmaq* – питома тюркська лексема, заперечуючи тезу Рамстедта про запозичення цього слова з кор. *palmaq* "різновид шкіряного взуття" < *pal* "нога" > тюрк. * *palmaq* > тюрк. *başmaq* (Рамстедт 1949, 186). Іншої думки дотримується А. Зайончковскі (ВЯ, 1961. – №2.-31), який пропонує іншу твірну основу: *ba-* "зв'язувати" у взаємно-сумісній формі *ba-ş-* *maq* – власне, те саме дієслово, від якого утворене й *bağly* "зв'язаний, поєднаний" > укр. *бахили* (див. БАХИЛИ). Подібну думку висловлює Клосон, 382: "тюрк. **baş* можливе від *ba-*, якому притаманне значення "чогось пов'язаного між собою або чогось прив'язаного до ноги". Ці версії позитивно сприймає Севортян (1978, 94). Дуже прикметну форму цього слова в білоруській мові: *бахмаки* "взуття" спробував поєднати з рос. *ба шмак* та тюрк. *başmaq*, залучаючи до цього ж лексичного гнізда р. *бахори* "різновид взуття з *birch-bast* (?березової кори)" та *бахила* й *бахилки* К. Менгес (1951,15), проте він навіть не згадує тюрк. *ba-* "зв'язувати" та *bağly* "зв'язаний". Також див. Добродомов (Советское финноугроведение, 1974. X. – 1. – 42–44).

БАША титул вельможі в Туреччині й Кримському ханстві"; б. БАША "паша" (Булика 39); с. БАША "старший ватаг, титул вельможі; назва простого яничара" (Шкалич 122; Стаховскі 1962, 161"; п. *basza* "особа високого рангу в султанській Туреччині"; рум. *başa* "начальник" (Вендт 127); угор. *vasa* "турецький намісник" (Корнилов 58).

1516 жаловал нам...князь Войтех на князя Мелик-башу; князь Мелик-баша маеть десятину давати со всее пашни своее. ЛМ 370, 371.

1557 араван Башу и товаришов. КП 187.

1619 Наступил до Волох Скиндер баша. АрЮЗР 6. I, 397.

XVII Турчин казал гетьманові своєму на ім'я Базі-баші, аби з войском ішов до Польски. Льв.Л. 112.

XVII Турській солтан Турецькій и Татарській сили подвиже со многими Башами. ЛБ 304.

XVII турчин приказал баши силитрийскому. Лет. 9.

XVIII Году 1672 війшло под Хотьня турецких Башей седьм, а осмій Каплан Баша. Граб. 211.

XIX У туркені яничари і баша на лаві. Шевченко

XIX Воював ... з ляшнею, воював з башею, воював з татарвою. Мирний I, 296.

Слово *баша* в староукраїнських пам'ятках прирівнюється до терміна *князь*, йдеться очевидно, про тюркське населення, яке на той час становило стійку частку населення історичної України. В пізніших документах, як і в пам'ятках інших мов, наприклад, румунських, *баша* здебільшого відповідає значенню турецького титула *паша*. Так, у Львівському літописі башою названо Абаза Мехмета пашу. Виникнення форми *баша* поки що не має задовільного пояснення (ЕСУМ I,155). Будагов (I, 228) титул *başa*, засвідчений в старій турецькій мові, виводив з *baş* "голова, начальник" + вокативний аф. –а, проти чого виступив Доерфер (II, 422), який вважає, що етимон слов'янської та інших форм – ст.-тур. **başa* < перс. *padşah* "падишах", яке шляхом народної етимології контамінувалося з тур. *baş* "начальник". Вендт (127) висловлює версію, що тур. *başa* виникло у мові яничарів: * *baş ağa* "старший ага (пан)" > *baş-a*. На підтвердження своєї версії Вендт наводить тур. діал. *başa* "старший син", яке теж

виводить з *baş aya "старший брат", посилаючись на засвідчене в говорах аya "старший брат, пан" > а(довге), що виникло внаслідок закономірної редукації –γ -. Також див. ПАША.

БАШИБУЗУК "солдат нерегулярних військ у Туреччині у XVIII і XIX ст."; перен. "розбишака, головоріз" (СУМ I, 115); б., р. БАШИБУЗУК, болг., м., с.-х. БАШИБОЗУК, п. baszybuzuk "тс" (Милчев 112; Шкалич 123; ЕСУМ I, 155).

Вичерпне пояснення терміна виконав ще Будагов I, 229: "башибузук складається з باشى baş-у "голова його" та bozuq "зіпсований" > "безголовий, некерований, несамовитий" – назва турецької нерегулярної кінноти, яку склали шайки або артілі (ота اوطة), начальників же їхніх (ота baş-у اوطة باشى) наймали, переважно з арнаутів (албанців), негрів, всілякої мусульманської наволочі, авантюристів. Ці шайки розсилаються по всій імперії, в найглухіші закутки, щоб опинитися на посадах. Вони там без упину б'ються з курдами, арабами, ловлять розбійників та злодіїв, але не вряди-годи й самі грабують та крадуть."

БАШКИР, БАШКИРЕЦЬ "етнонім одного з тюркських народів".

В літо 1159. Ізяславу болши помочь к Белугороду приде бо к нему Башкордь вь 20.000, отчим Святославль Володимирьча: бѣ бо мати его бѣжала в Половци и шла за нь. Іпат. 501. [Йдеться про те, що мати Святослава Володимировича (жінщина, як бачимо, повна чеснот), після смерті чоловіка Володимира Давидовича, князя Чернігівського, дременула на Половеччину до хана Башкорта].

1385 Иван Башкиртович. Грамоти XIV №32.

XVIII Ради збунтовавшия башкирцов. КОМ 298.

XVIII Брат економа артилерійского Кирила Бѣлоровского, Иван, женился на дѣвцѣ служебной графа Румянцева, пороною з башкир. ДХ. III, 290.

У праці Ібн-Фадлана етнонім подано в такому вигляді: *аль-башгард*.

Щодо етимології цього етноніма й досі немає єдиної думки (ЕСУМ I, 155). Цьому питанню була присвячена наукова сесія (Уфа, 13-16 травня 1969 р.). Згідно з версією А. Бішева başqort < baş "голова, головний" + qo|qur "рада рівних за станом осіб, що сидять у колі", "різновид родової кочової громади" + компонент -t, який надає значення множинності. Тлумачення ж етноніма як композита слів baş "голова" + qurt "вовк" вважається виявом народної етимології (ПОАЯ 214). А проте цю традиційну етимологію етноніма заперечувати, далєбі ж, не варто, досить порівняти його структуру та семантику з тюрк. boz qurt "сірий вовк" – тотемний символ (предок тюрків). Тюркське ім'я Башкорт певний час побутувало й пізніше в середовищі українського народу, пор. засвідчене в документі староукраїнської мови 1385 р. "Иван Башкиртович". Також див. Етноними 1970,18; Языковые контакты в Башкирии Уфа, 1972,22; Вопросы башкирской диалектологии. – М., 1959. – 35–42; Научная сессия по этногенезу башкир. Уфа, 1969. – 166–167; Археология и этнография Башкирии. Уфа, 1971. – 341.

БАШЛИК "сукняна відлога (каптур) з довгими кінцями, що надягається поверх шапки" (СУМ I, 115); "різновид шапки, татарською мовою так само" (Б.-Н. 52); р. БАШЛЫК (кавк., козацьк.) "різновид шапки від негоди" (Даль I, 56; Дмитрієв

508; 528); болг. БАШЛЪК "тс"; с. БАШЛУК "покривало на голову коня; жіноче покривало на голову" (Шкалич 124); п. baszlyk "різновид шапки" (Брюкнер 18). Також у мовах народів Кавказу див. Джидаласв 114.

1749 Кунѣцкый имѣя от него одинадцет башликов. Тимч.64.

Етимологія слова прозора: тюрк. (крм., кар., тат., тур., аз.) baş "голова" + аф. -lyq = başlyq "наголовник" (Р 4, 1558; Ресенен 65); ног. başlyq "різновид капюшона із сукна із загостреним верхом, що його надягають поверх шапки у негоду" (Гаджиева 1976, 110). Також Дюерфер II,249; Ресенен 65; Корш IX, 488; Абаєв 294; Асланов Г.Н. Слово в русских народных говорах.-Л.,1968.-128-142.

БАШЛОВКА "розподіл здобичі" (Піскунов 1882, 13): "почесний дарунок певним учасникам чи героям битви із здобутих трофеїв" (Даль I, 56).

XVIII обоз лядскій со всѣм достатком и скарбами забравши, и Тугай-бея з тоей добычи значною башловкою опатривши, прочее все козакам и татарам допустил забрати; з овецъ кримских на всѣ куренѣ сѣчовіе доволную учинивши башловку. В I, 64; II, 377.

Слово – явний тюркізм, очевидно, кримськотатарського походження, проте в тюркських джерелах подібного терміна відшукати не вдалося, але його можна сконструювати. Проглядається процес контамінації двох різних семантичних одиниць: 1) питомого тюрк. başlau-/ baslaw-/ başla-, пор. крм. başla-, ног. baslaw-, тат. başlau- "починати, братися до справи", також başlyq / başlyу "ватаг, голова, керівник", başly "головний, основний" (Р 4, 1558; Фазилов I, 196); тур., аз. başlyg "гроші й речі, які одержують батьки нареченої від молодого перед весіллям" (ТРС 101; АзРС 1,228); і 2) запозиченого з перс. بخش bahş "частка, доля, розподіл", بخشش bahşеş "подарунок, суч. "чайові" > тюрк. (тур., аз.) baууşla- "дарувати, робити подарунки" (Будагов 1,233); тур. şeref baууşla-, şeref bahş et- "виявити честь (комусь), пошанувати" (ТРС 808); також тур. розм. ba'şla- "дарувати" (Р 4,1556), крм. baууşlaw "дарування" (КТРС 44), кипч. XIV baууşla- "дарувати" (Наджип 1975, II, 89); тат. baууşlau "спеціально відзначити (подарунком) (Татар теленен анлатмалы сузлеге.-Т.1.-Казан, 1977.-108). Дещо інакше пояснював тюркський етимон А. Кримський (1930, 17): "baş "голова" > başly "те, що належить голові" – так звалася нагорода головним людям чи головним героям". Слабке місце цієї версії – неможливість пояснити джерело компонента -ов- в українському слові. Насправді ж тюрк. başlau-/başlaw- > укр. башлов-, до якого додається український суфікс -к- (а).

БАШТАН "ділянка поля чи город, на якому вирощують кавуни, дині, огірки, гарбузи і т. ін." (Б.-Н. 52), "різновид дитячої гри" (СУМ I, 116); діал. (Буковина) БАШТАН, БОШТАН, БУШТАН "гарбуз" (Мат-ли до словника буковинських говірок. – Вип. 1. – Чернівці, 1971, 38); БАШТАН "огірок-насічник" (Гуцульщина 1991, 157); р. (півд.) БАШТАН "баштан" (Ф I, 139); рум. bostan гарбуз" (Питання історії і діалектології східно-слов'янських мов. – Чернівці, 1958. – С.117).

XVIII От жителя хотяновского Ивана Тарасенка денег рубль двадцят коп. за баштан. Тимч. 65.

Дмитрієв (528) та Фасмер (139) загалом правильно визначили джерело та шлях запозичення слова в українську мову, поширеній зокрема й на південних теренах

Росії: тюрк. (аз., крм., тур.) *bostan* "город", пор. крм. *qavun qarpyuz bostany* "город з динями й кавунами" (КТРС 61) < перс. *بستان* *bostan* "город". Проте тюрксько-перська форма не дозволяє пояснити появу звука -ш – в українському слові. Разом з тим форма із звуком -ш- на місці перського -с- засвідчується в декотрих тюркських мовах: кум. *paştan* "диня" (Немет 1912, 140), туркм. *boştan er* "м'яка земля", башк. *baştanquy* "вечірнє гуляння на баштані (в саду)" (Жанпейсов 106), що дозволяє говорити про вживання подібної форми населенням багатоетнічного Криму XVI–XVIII ст. Кумицька лексема, як і етнокультурний термін *bastan qur* "вечірні розваги молоді в саду" та його варіанти, засвідчені в декотрих тюркських мовах, пор. каз. *bastanguy*, кум., тат. діал. *bastangyr*, ног. *bastanuv* прикметні ще й тим, що в них, як і в укр. *баштан*, засвідчується -а- на місці перс. -о-. Також див. БАКША.

БЕЗБАШ "різновид легкої кавалерії, ватага з п'яти вершників"; угор. *beşlia* "різновид війська" (Севортян 1978, 127).

1692 [козаки] ходячи на безбаши шкодят панству Кримському; жебы вперед безбашами своими крымцов не шкодыли. Яворн. I. 363.

1693 наш знатний товариш Максим бил нещадно орду безбашную. Яворн. III, 193.

Д. Яворницький (Еварн. 1897, III -123 помилково пояснив структуру слова як утворення з прийменника *без* і тюрк. *baş* "голова > начальник", яке пізніше під впливом *бачити* видозмінилося на безбач "без мети, світ за очі". Такої ж думки дотримувався й Н. Веселовський ((Веселовский Н. Отчаянные головы – безбаш // ЖС. – 1909. – Вып.3. – 267; 1910. – Вып.1–2. – 158). Цю ж версію подано й в ЕСУМ I, 161.

Насправді *безбаш* – це своєрідно адаптоване запорожцями тюрк. *beşbaş* "ватага з п'яти вояків (голів) < *beş* "п'ять" + *baş* "голова". Турецький мандрівник Евлія Челебі описав, як стрімкі ватаги *beşbaş* раз чи двічі на тиждень здійснювали наскоки, брали здобич (ясир) і, допровадивши її до Криму, продавали (Челебі 1961, 38; 42; 216–217; 274); ще див.: Челебі 1979. – 246). Московський посланець В. Айтемиров також засвідчив, що "безбаш человѣческих всороке и впятидесят и больше ѣздыт и полоном у них поляков непристанно добываються и ныне в Бѣлгородчину вывезено того из Полши полону столко что изчести немочно" (Маркевич А.И. Список с статейного списка подьячего Василя Айтемирова, посланного в Крым с предложением мирных договоров. – ЗООИД. – 1895. – Т.18. – 45).

БЕЗМІН "прилад для зважування та одиниця ваги", БЕЗМЕН, БЕЗМИН, БЕЗЪМАН, БЕЗЪМИН, БЕЗВІН, БЕЗМІР, БЕДЗВІН, БЕДЗМІН; БАЗВІН (Волинь) "ручна вага" (УДЛ 1987, 68); б. БЯЗМЕН. р. БЕЗМЕН;; п. *bezmian*, *przezmian*, нім. *Besemer* (Опельбаум 46); латись. *bezmens*, *vezmens*, литов. *bezmenas* "безмін" (Винник 130; ЕСУМ I 162; Ф I, 145).

1396 тивуном дохода их безмѣном не давати, но давати им тивуном доход у наш каменѣ вѣсячій. Грамоти №69.

1518 и в безмен важать. АЮЗР I/ 2.

1536 А дани меду 10 медниц, безмен и 2 воски. АС I, 33.

1539 два безмени воску. АВАК XVII, №144.

1550 пол фунта на вагу безмѣнову. Тимч. 72

1602 винен дати тры безмѣни воску. АрЮЗР 10/ I, 123.

1680 Соль квартою, албо безмѣном продавати. Тимч. 73.

1698 Штоб купци... товаров своих... в домах особих кантарами и безмѣнами не вѣсили. Тимч. 73

1723 Дублянский... с козаков взял по безмѣну сала. Тимч. 73.

1755 Безмѣн з железною головою. Тимч. 73.

XVIII Безмѣн соли, круп ячных два безмѣна. ДХ.. III, 24.

XIX Усякому свое: козакам – шабля, вам – безмін та терези. Куліш ЧР

Термін у різних фонетичних варіантах відомий у мовах багатьох народів Європи, а також в тюркських мовах, у зв'язку з чим висловлюються протилежні думки стосовно його походження (Ф I, 145). Останнім часом все популярнішою стає думка, висловлена ще Міклошичем (1884, 258) про східне походження терміна – він вважав слово безмін варіантом лексеми батман (див. БАТМАН). Корш (1886, IX, 489) у своїй рецензії на відому працю Міклошича слов'янські форми виводив з тюрк. *vezne*, запозиченого у свою чергу з арабської мови. Спеціально досліджував слово М. Ресенен (73), який тюрк. (балк., карач., кум.) *vazman* "пристрій для швидкого зважування" (Немет 1912, 101), башк., тат. *bizmen*, чув. *rasman* зводив до гіпотетичного **bezmen* "пристрій для швидкого зважування, Schnellwage" < *veznan* < *wazn* "вага". Зважаючи на ранню фіксацію терміна в українських документах та наявність його в чуваській мові, можна висловити версію про запозичення слова з болгарської мови, можливо, в добу хозарсько-українських торговельних взаємин.

БЕЗЬ "різновид бавовняної чи лляної тканини"; "ляна або конопляна пряжа, виблена задля ткання серпанків та на білі нитки" (Б.-Н. 53); Б'ЯСТЬ "полотно на вітрила" (Дзендз. 1958, 40); БІЗЬОВИЙ (Яворн. 1920, 34); БЯЗЬ "густа бавовняна тканина" (ЕСУМ I, 315); с. БЕЗ, р. БЯЗЬ, БЕЗЬ "перська або бухарська бавовняна тканина" (Ф I, 261).

1568 От штуки беzi грошей чотыри. ПКК II, 560.

1615 Хустка безю шита, коштовала повтора золотых. Акт. Бор. 9.

1720 Поясов два, оден шовковийи, другии безовийи. ДНРМ №53.

XVIII Запона кузулбаская, едwabная, полосистая з квѣтами безю блакитною подшитая. В IV, 126.

XVIII жони шпетно ходят в безіових сорочках. ДХ. I, 27.

В українську мову слово запозичене з тур. *bez* "бавовняна тканина" (ТРС 113), засвідченого в пам'ятках з XIV ст. (Клосон 389), також пор. аз. *bez* "тс"; в решті тюркських мов (кипч. XIII, полов. XIV, чаг. XV, каз., узб.) – *böz* "бавовняна тканина, здебільшого кустарного виробництва" (Клосон 389; Ресенен 72; Єгоров 161). Вважається, що в тюркські мови слово увійшло з перс. *bez* بے , джерелом якого є араб. *baz*, а в основі останнього, можливо, лежить грецьк. *bussos* (Ресенен 72). Невизначена позиція і у Клосона (389): "Тюрк. *böz* "бавовняна тканина" запозичене з грецьк. *bussos* "льон", але шлях, яким воно попало в тюркські мови незрозумілий".

БЕЙ "вищий військовий чин у середньовічній Туреччині та Кримському ханстві; феодал, князь"; болг., с., р. БЕЙ, БЕГ "тс"; п. *bej*, *beg* "тс".

1654 Грамоту Ширим-бееву. АрЮЗР 3/IV, 818.

1692 В Казикерменѣ зостал беem Кемаль мурза. Яворн. I, 363.

XVIII пан Тугай-Бей; пана Тугай Бея мурзы з Ордою; мноґѣ вещи попались в руки Тугай-Беовѣ; з Тугай-Беом мурзою; каторг было Турецких двадцать, дванадцать бейских, и каждой катарги паном был Бей В I, 77, 76, 71, 48; 111, 448.

Титул бей запозичено з кримсько-татарської мови: "власні імена супроводжувалися титулом *бей*, що ним величалася старотатарська шляхта" (Смирнов 1887, 118). Болгарська, сербська та польська форми свідчать, що запозичення відбувалося з турецької (османської) мови, в якій на той час переважала форма *beg* (Стаховскі 1965, 64). Слово *bej* – це пізніша форма д.-т. *beg* "вождь, князь, пан, владний зверхник" (ДТС 91); полов. *bej*, *bij* "князь" (ГАС 94); кипч. XIII *beg*, *bej* "принц" (Клосон 322) "правитель міста, області" (Боровков 1963, 94); також крм., чаг., туркм. *beg* "бег, чиновник", кар., каз., тат. *bi* "князь, цар, пан" (Р 4, 1580, 1568, 1737).

Стосовно історичного розвитку титула є кілька версій. Згідно з "Енциклопедією ісламу" (EI I, 717) титул мав три значення, засвідчені у тюркських документах VIII ст.: "кожний шляхтич на противагу народній масі"; "титул князя-володаря невеликого племені на противагу хаґану чи ханові, як керманичу коаліції племен"; "кожний носій влади в адміністративному значенні, наприклад ватаг війська чи владна особа в адміністрації". За схемою Бернштама *беги* / *беї* були керівниками народної маси, але не аристократами, належними до кагана – володаря держави (Бернштам 1946, 110). Дюерфер II, 405 всю давньотюркську титуляцію поділяє на чотири категорії. Найвищий ранг – хаґан "великий хан, правитель всефедерації"; хан "хан, правитель однієї федерації, наприклад, киргизької; *tegin* "заступник хана, кронпринц"; *beg* "князь, керманич одного влемеі; певна офіційна особа". Титул *бег* довго ще вживався зі своїм значенням, та з часом з'явилися нові терміни: *çarlı beg*, *çaғу beg*, *el begi* тощо. Від рангової титуляції потрібно відрізнити почесні титули та найменування офіційно-посадових осіб: *tarhan* "привілейований; той, хто отримав привілей шляхом особливих заслуг", **batur* "той, хто відзначився в бою"; *уабу* та *şad* "особи, що входили в державну колеґію". На високому щаблі рангової драбини *беги* перебували в Золотій Орді, щоправда улус-беґам поступалися іль-беґи. В добу Сельджукідів та Хорезмшахів старе значення титула бег як керманича самостійного племені все ще зберігається, натомість ваґа титулів хан та султан падає. Високий стан титул *бег* зберіг аж до епохи туркменів: цим титулом величався Узун Гасан бег, та й Мурад II називав себе просто *бег*. Дуже низько впав цей титул в епоху Сефевідів: на найвищому щаблі тепер перебуває *şah* "володар держави", далі йде *mirza* "принц", потім *vali* "вищий ступінь дворянства", *begler begi* "2-ий щабель дворянства", *han* "3-ій щабель дворянства", *sultan* "4-ий щабель дворянства", *beg* "5-ий щабель дворянства", *aqa* "просто дворянин".

Стосовно походження слова відомі дві версії. Представники першої гіпотези зводять слово до іранського джерела, другі – до китайського. Банґ (1925, 34) зіставляє його з авестійським *ваґа*, д.-перс. *baga* "боґ" та знаходить відповідність цих титулів д.-кит. *рдк*, сінокор. *раік* "білий", "старший", "третій ранг дворянства". Подібної думки дотримується і Котвич (1953, 368). Клосон (322) виводить *beg* "голова роду чи племені, що підлягає ще комусь" до кит. ро "ватаґ сотні". Рамстедт

(1949, 182; 1951, 67) виводить тюркський та монгольський титул з давньокитайського або корейсько-китайського кола етнонімів. Доерфер (II, 405) вважає, що обидві гіпотези – іранська й китайська – в принципі можливі, адже добре аргументовані. Проте не відкидає можливості питомого тюркського походження терміна, китайські ж відповідники – лише тюркським запозиченням, хоч висловлює версію й про запозичення всієї тюркської титуляції з котрогось одного джерела (I, 235; III, 142). На матеріалі тюркських мов пояснював термін *бег* Б. Владимирцов ("Монгольские титулы *beki* и *begi* // Доклады АН СССР. – 1930. – 163–167).

БЕКЛЕМЕСИ "компліменти".

Слово засвідчив Д. Яворницький. Якщо цей вчений з тонким чуттям мови правильно визначив значення слова, то вагання укладачів ЕСУМ I, 164 стосовно того пояснення, що його запропонував був Р. Кравчук, безпідставні. Тюрк. *beklemez* "він/вона не сподівається", а, можливо, попервах було навіть *beklenmez* "щось несподіване". "те, що не ждалося" дуже навіть збігається з тією семантикою, яка вкладена у слово "комплімент".

БЕКМЕЗ "напій із залишків вичавленої садовини, розведених водою, що його вживають українці Таврійської губернії" Яворн. 28; р. БЕКМЕС "патока із садовини" Ф I, 146 .

Запозичення з тур. *rekmez* "вिवарений до густоти меду виноградний сік" (ТРС 717) < персь *baktmāz* "тс"; пор. крм. *retmez* "сік груші виварений до густоти" (КТРС 228). Див. Доерфер II, 307.

БЕЛЪГ "знак", цслв. БЪЛЪГ "знак"; болг. БЕЛЕГ с. БЕЛЕГ, БЕЛЕГА, БИЛЕГ "знак, мітка, пляма" (СХРС 29); р. БЕЛЁГ "знак, пляма, білий струп" (Ф I, 147).

XVI На десной нозѣ посреди голени белѣгъ. Тимч. 82.

Історію входження цього тюркізма у слов'янські мови досліджувала низка орієталістів, починаючи з Міклошича 1886, 12, який вбачав у давньослов'янському БЪЛЪГЪ тюрк. *bilgü*. Прицак 1955, 19 в основному підтвердив версію Міклошича та довів протобулгарське походження цього слова. Фасмер I, 147 наводить це саме слово як русск.-цслав. і, вважаючи його давнім тюркським запозиченням, запропонував для підтвердження своєї тези чаг. *bilgü*, уйг. *bəlgü* "знак". Ст. Младенов (Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. – Годишник на Софийския ун-т. Ист.-филол. фак-т. – XVI. – 4. – 1920–1921. – 206–211) вважав слово *белег* "знак" однією з тих лексем, що їх принесли на Балкани булгари хана Аспаруха, внаслідок чого воно увійшло у склад лексичної скиби церковнослов'янської мови, а отже й писемної староукраїнської. Свої зауваження зробили також Банг, А. фон Габен, Младенов, Гомбоц, Зайончковські – докладніше див. Севортян 1978, 110, який заперечує попередні версії щодо можливості поєднання церковнослов'янізма БЪЛЪГЪ з лексемою *bəlgü* та подає остаточну структуру етимона у вигляді дієслова *bel-* "позначатися" + (і)к = "знак, ознака, прикмета" (Севортян 1978, 110).

БЕРЕНДІІ, БЕРЕНДИЧІ "(земля і народ), кочові й напівкочові тюркські племена; в літописі часто ототожнюються з чорними клобуками; можливо, що то була відособлена орда половців; оселились переважно в басейні Росі; нині – південна частина Київщини та північно-східної частини Вінничини й Черкащини" (ЛР 540).

1098 Прийшла вість, що йдуть до мене берендичі, і печеніги, і торки. ЛР 151.

1105 Прийшовши зимою, на броді Зарубі хан Боняк переміг торків і берендіїв. ЛР 160.

1121 Прогнав Володимир берендичів із Русі. А торки і печеніги самі втекли. ЛР 178.

1138 Привів Всеволод Ольгович половців до города Прилука, і взяв він інші города, і захопив Посулля. Ярополк тоді скликав братів своїх і король угорський угрів прислав у поміч, і берендичів прийшло тридцять тисяч. ЛР 190.

1146 Берендичі, переїхавши через Либідь, захопили Ігорів обоз перед Золотими воротами і під городами. ЛР 200.

1146 Ходив Ізяслав до Давидовичів на збір і сказав їм: "Підіте удвох на Ольговича на Святослава". І послав він із ними обома сина свого Мстислава з переяславцями і з берендіями. ЛР 203.

1146 До Святослава Ольговича прибїгли зажитники, бо в них берендичі захопили трьох мужів. Святослав ... послав на них диких половців, і схопили вони в них декількох берендичів. ЛР 206.

1147 Зібрав Ізяслав дружину і берендіїв. ЛР 217.

1151 Вячеславъ же Ізяславъ и Ростиславъ послушавше дружини своєя и Киянь и Черных Клобоуковъ и тако отрядиша Володимира брата свое по вежи с Торкы и с Кооум и с Берендѣи и с Печенѣгы а сами поидоша къ Треполю Іпат.428; [В'ячеслав же, Ізяслав і Ростислав, послушавши дружини своєї, і киян, і чорних клобуків, одрядили тоді Володимира, брата свого, по вежі з торками, і з ковуями, і з берендіями, і з печенігами, а самі рушили до Триполя. ЛР 243].

1155 Половці наскочили на Поросся, проте їм відсіч дали чорні клобуки, точніше берендеї, яких очолив Василько Юрійович.

1167 І зібрався Мстислав з ляхами і з Ярославом галицьким... до Києва на стіл... і прибули до нього берендичі всі, і торки, і печеніги, і весь чорний клобук; Ярополк же з берендичами настигли Володимира на ріці Желяні... та не дали берендичі стрілятися з ними військами Володимира, бо берендичі хитрували ЛР 290

1172 Михалко... з усією дружиною братовою пішов услід за половцями. І берендії пішли в дорогу половецьку з Михалком. І знайшли вони сторожів половецьких... і побили їх... Переяславці тоді... поїхали наперед з Михалком, але берендії взяли коня княжого за повід і не дали їм їхати, кажучи: "Ви єсте наша кріпость. Нехай ми підемо наперед"... І прийшов Михалко з переяславцями і з берендіями до Києва, побідивши половців. ЛР 301-302.

1177 Половці узяли шість городів берендицьких. ЛР 321.

1185 князь Святослав послав Романа Нездиловича з берендичами на поганих половців ... взяли вони вежі половецькі. ЛР 336.

Отже, остання згадка про берендіїв/берендичів в українських джерелах датується 1185 роком – очевидно, це об'єднання тюрків влилося в потужніший конгломерат, відомий за назвою чорні клобуки, повідомлення про яких в Іпатському літописі тривають впритул до 1196 року.

Назва племінного об'єднання – то власне похідна форма від антропоніма Берінді (що засвідчує зокрема й форма з типовим українським формантом *-ич берендичі*, очільника цієї частини кочівників. В основі тюркських антропонімів

домусульманської доби лежало кілька моделей творення – переважно це дієслова, семантичне значення котрих відповідало жаданням батьків висловити своє побажання (чи прохання у вищій силі), аби дитина при пологах вижила та була здорова, розумна, хоробра, щаслива чи досягла вершин влади, напр. *Берді* "дав, подарував (бог)", *Берган* "даний, подарований", *Кельсін* "хай він прийде, тобто, народиться" тощо. Антропонім БЕРІНДІ – це форма, утворена від дієслова *ber-* + аф. пасивного стану *-in* + аф. минулого часу *-di* = "(він) передався (батькам)", тобто "народився з волі Бога".

БИЛЯ [БЫЛЯ] "титул вельможі у давніх тюрків".

XII много вои брата моего Ярослава съ Черниговскими былями, съ Могуты, и съ Татраны, и съ Шельбиры, и съ Топчаки, и съ реугы, и с Ольберы. СПП.

Це слово вже дуже тривалий час є об'єктом уваги низки найвидатніших тюркологів та славістів, назвімо їх: Міклошич, Томсен, Меліоранський, Корш, Маркварт, Фасмер, Бешевлієв, Менгес, Пріцак. В останньому за часом спеціальному дослідженні, присвяченому "Слову про Ігорів похід", К. Менгес (Менгес 1979, 91) робить своєрідний підсумок "змагань" вчених зокрема й стосовно слова БИЛЯ: "Це один з непояснених досі й, можливо, неалтайських титулів, котрі трапляються в давніх тюркських мовах і точне значення яких невідоме". Але немає іншого способу з'ясування значення цього слова, як поєднувати його з давньотюркським (орхонським) титулом *bojla* [*bojla* *baγa* *taγaŋ* "титул Тоньюкука"] (Р 4, 1643; ДТС 110), що його принесли на Балкани Аспарухові булгари та яке увійшло в лексикон давньоболгарської (церковнослов'янської) мови, звідки потрапило в давньоукраїнський твір "Слово о полку Ігоревім". А в процесі взаємин українців з половцями, цей титул набув поширення і на побутовому рівні. Саме з цим словом пов'язані й терміни (*див.) *болярин* та *боярин*. Також див. Халимоненко Г. Аспарух, Кубрат та інші// Сестра моя Софія. – К., 2016. – 58-82.

БИЛНЧ "українці або, швидше за все, чорні клобуки (очевидно, вельможні), що вже були інтегровані в суспільство Київської Русі, але попали в полон до половецьких ханів".

Термін потребує уточнення; у колах дослідників вважається "темним", наприклад, див.: Филін Ф.П. Лексика русс. лит. языка древнекиевской эпохи: по мат-лам летописей. – Л., 1949. – 229.

1193 Боурчевичи же не хотячи дати билинча. и не ѱхаша. Бяхоуть бо оу нихъ колодници от Черны Клобоуковъ. Іпат. 675 [Отож Бурчевичі, не хотячи *дати промаху* (?), не приїхали, бо в них були колодники із чорних клобуків ЛР 352].

Упорядники "Літопису Руського" не змогли правильно передати цей тюркський термін ще й у зв'язку з тим, що то єдине засвідчення цього слова у давньоукраїнських літописах.

Ще Меліоранський 116 намагався пояснити значення цього тюркізма – подаємо мовою оригіналу: "Слово *билинч* от корня *бил* "знать" по форме можно сопоставить с известными *севинч* "радость" от *сев*; *кылынч* "поступок, образ действия" от *кыл* "делать" и т. п. По контексту слово *билинч*, по нашему мнению, значит "улика: признак, по которому можно что-то узнать и т. п." Надо однако отметить, что в тюркских текстах нам этого образования от *бил* "знать" не

встречалось. Может быть летописная форма *билинч(а)* представляет собою искажение другого образования от глагола *бил*, а именно *билиниш* приблизительно с таким же значением?"

Згідно з оповіддю літописця князі Святослав [Всеволодович] та Рюрик року 1193 побажали запросити до Канева очільників половецьких орд задля замирення. Хани Тоглій [Тогли] та Якуш [Аккуш] прибули, а хани Бурчевичі не наважилися переправитися зі свого боку Дніпра на Канівщину, бо остерегалися вимог "*дати билинча*". Можна лише здогадатися: у їхній орді утримувалися полонені (колодники) з чорних клобуків, й Бурчевичі, очевидно, не хотіли це визнати, а, можливо, й назвати імена тих колодників. Цю версію можна унаочнити тюркським терміном *bilinçek* "пізнавана після пропажі річ, напр.: *bilinçek bildi* "він пізнав (украдену) річ"" (ДТС 100). Структура наведеного терміна така: форма зворотного стану *bilin-* < *bil-* "знати, визнати, дізнатися, пізнати, упізнати, простежити, розвідати" + показник майбутнього часу (-*e(çek* = "те, що буде упізнане, розвідане". Ця лексема, очевидно, була у мовному вжитку тюрків лише у давню добу, бо засвідчена вона тільки у словнику Махмуда Кашгарі; це слово залишилося поза увагою й Є. Севортяна в його знаменитому словнику (Севортян 1974, 137). Лишилося додати, що втрата прикіцевого *-ek* у структурі цього терміна могла відбутися на ґрунті половецької мови.

БІРМАК (Херсонщина) "вила на три зубці", див. БАРМАК.

БЕЛЕБЕНЬ "пустка; хата на белебені" (Б.-Н. 53); (*Степова Україна;Одещина*) "підвищене і відкрите місце; вживається частіше у виразі *на белебні*, напр.: Хата стоїть на белебні"; Москаленко 1958); (*Закарп.* "Глибоке місце у воді" (Гр. I, 49).

В ЕСУМ I, 165 подається як звуконаслідувальне утворення, пов'язане з белебенити; назва мотивується шумом вітру". Логічніше розглядати белебень як варіант слова *балабан* див. БАЛАБАН, БОВВАН.

БЕЛЕХ "шевський інструмент для обробки міздрі", "швець, чинбар"; можливо сюди р. БЕЛЕЗА "лопаточка для конопачення" (Даль I, 81; Ф I, 147).

XVIII Швець почнет своє начине роскладати... струги, скоски, белехи; Швець... белехом мездру пудробляєть. Тимч. 82.

В ЕСУМ I, 165 правильно пояснюється походження слова, в основі якого є персь. بيلك *biläk* "лопаточка" (ПРС I, 248), яке в тюркських мовах могло набрати вигляду **belek|beleh*, пор. тур. *bel* "лопата, заступ" (ТРС 106); аз., тур. "лопата" (Р 4, 1608); аз. *bel* "лопата, лопатка" (АзРС I, 232).

БЕЛЬБАС, БЕЛБАС "вайло, ледар" (ЕСУМ I, 165; БЕЛЬМЕС "вживається як присвійник: "Він ані бельмес; Ані бе, ані ме, ні бельмес" (Б.-Н. 53); БАМБАС "ледар"; БАЙМУС "відгодоване розпещене дитя" (Б.-Н. 49); ЛЕМБАС, ЛОМБАС, ЛОМБИШ "лобуряка" (ЕСУМ III, 219; 284); б., р. БАЛБЕС "ледар"; п. *belbas* "тс".

XIX здоровий бельбас, а такий дурний. Гр. I, 49.

А ти чоґо, белбас, сидиш в чотирьох стінах. (СУМ, I, 155).

Ні бельмеса не знає. Номис (СУМ I, 156).

Етимон запозичення – тюрк. *bilbes* "той, що не знає" (дієприкметник у заперечній формі кримськотатарської (степовий діалект) чи ногайської мови,

яким притаманна зміна: загальнотюркське -m- > ног., каз. -b-. Натомість засвідчене у словнику Білецького-Носенка *бельмес* [він ані бельмес], [ані бе, ані бельмес] запозичене з тур. *belmez* "він не знає". Форма *баймус* могла виникнути внаслідок контамінації слів *бельмес*, *белбас* та *баймуд* (ЕСУМ I, 117). Форми *лембас*, *ломбас*, *ломбиш* та подібні – результат дії закону "народної етимології". Див. Севортян 1978, 138; Дмитриев 525. В плані семасіології пор. НІГИЧ.

БЕРКЕТ "тонка вірвовка, з якої виготовляють "верхи" і "споди" ставних сіток" (Берл. 32).

Лексему з таким значенням в тюркських мовах зафіксувати не вдалося. Етимологія в ЕСУМ (I, 174): "запозичення з тур. *berk* "міцний, твердий" та наказової форми 2-ої особи дієслова *et-*, пор. тур. *berkit-* "зміцни, закріпи" досить переконлива, проте природнішою є модель *ber!* "дай, давай, подай!" + *ket!* "іди (туди)!", пор. у плані семасіології термін АЛАВЕРА, також тур. *gelberi* < *gel!* "ходи сюди" + *ber!* "дай!" або *bura* "сюди". Якщо прийняти запропоновану тут етимологію, то термін * *berket* – це кипчацька форма (в турецькій мові мало б бути *vergit*), а тому в говірці рибалок Чорноморщини слово могло увійти з кримськотатарської мови.

БЕРКУТ "великий хижий птах з породи орлів, який має темно-буре оперення, *Aquila regia*"; б., р. БЕРКУТ, п. *berkut*, *birkut*.

XIX Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте. І. Франко.

Як стверджується в УРЕ, б е р к у т поширений у лісовій зоні та горах, в Україні – це дуже рідкісний птах, гніздиться майже виключно в Карпатах. Стосовно цього зооніма є чимала література, в якій засвідчуються ті чи інші тюркські форми орнітоніма: каз., кк., тат. *bürkit*, туркм., уйг. *börgüt*, узб. *burgut*, башк. *bürküt*, чув. *perget*, кирг., чаг. *bürküt* "беркут; орел" (Будагов 1, 276; Севортян 1978, 300). Відомі дві досить умотивовані етимології терміна. Луї Базен у статті "Тюркські назви орла" (Bazen L. *Les noms turc de l' "aile"/Turcica*. Tome III. 1971. Paris, 1973. – 128-132) висловив версію, що ця назва орла прийшла в тюркські мови на зміну ранішим *qara quş* "букв. чорний птах", або *talim qara quş* "букв. вишколений чорний птах" через *talim* до *qartal*, пор. аз. *gartal*, *qaraguş*, тур. *qartal*, *qaraquş* "орел". Пізніше, у зв'язку з тим, що орел став сприйматися як заборонений птах, в декотрих тюркських мовах з'являється інша назва: *baŋ qut*. Іншу етимологію пропонує Севортян (1978, 300), згідно з якою *bürküt* – це похідне від дієслова *bür-* "хапати здобич кігтями" (Р 4,1886) + аф. -*qa/-qu*. Також відома етимологія Д. Базарової (Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. – Ташкент, 1980. – С. 81), згідно з якою в основі зооніма лежить звуконаслідувальне *börk* > *bök*, пор. кирг. *bökbök* "мисливський вигук, що ним прикликають беркута". Джерело запозичення орнітоніма в українську мову визначити важко: в турецькій, кримськотатарській та ногайській мовах цей зоонім не засвідчується, можливо слово увійшло в українську лексичну систему ще в домоногольську добу або його в Карпати принесли печеніги, половці чи тюрки Золотої Орди, пор. ЧІЧКА.

БЕСУРЧ "бусурман" (Яворн.1,528).

Слово вимагає додаткового вивчення, але пов'язане воно, звичайно, з терміном *бусурман*.

БЕШМЕТ (Чорноморщина, Кубань) "різновид верхнього одягу: каптан, що його носять під черкескою (Гр. I, 54); "верхній чоловічий одяг у татар і кавказьких народностей; напівкаптан, схожий на чумарку" (СУМ I, 164); БУШМАТ (Яворн.); б. БЕШМЕТ "різновид одягу", р. БЕШМЕТ "суконний каптан, стьобана ковдра", (ЕСУМ I, 180).

XIX Іде повагом ... шапка на йому з кримських смушків, у синьому бешметі, блакитних штанях і жовтих чоботях. Стороженко I, 181.

Ця назва одягу прижилася лише в одному з регіонів оселення українців – чорноморських козаків, що, мабуть, дало підставу І. Огієнкові (Огиенко И. Иноземные элементы в русском языке. – К., 1915, 30) вважати її запозиченням з мов Кавказу. Версію І. Огієнка, здається, перенесено і в "Словник іншомовних слів" (К., 1977, 65). Проте цей термін не засвідчується в мовах народів Кавказу й тюркських зокрема. Як зауважує Р. Юналеєва (1982, 37) географія тюркської лексики обмежується переважно поволзько-уральськими та спорадично середньоазійськими теренами: башк., тат. *bişmet*, каз. *bespet*, кирг. *beşmant*, кк. *beşpent*, туркм. *beşpent*, *beşpet* "різновид одягу переважно на ваті". Специфічний вигляд мав бешмет у козаків-некрасівців: "напівкафтан з шовкової чи напівшовкової тканини". Кубанські козаки, здається, носили бешмети, які скидалися швидше на строї кавказців, але саму реалію та її назву українські чорноморці, очевидно, перейняли у донських козаків чи козаків-некрасівців. Більшість тюркологів джерелом рос. бешмет вважають татарську форму слова (Ресенен 72; Севортян 1978, 124). Р. Ахметьянов (див. Юналеєва 35) виводить цей тюркізм з перс. *peşbend* < *peş* "перед, передній" + *bend* "зав'язаний, зв'язаний" пор. перс *peşbend* "нагрудник" (ПРС I, 329), що викликає довіру з огляду на поширення слова в мовах Центральної Азії.

БИНДЮГ, БЕНДЮГ "кінь-ломовик", **БИНДЮГИ, БЕНДЮГИ** "великий простий віз для вантажників" (СУМ I, 166); **БИНДЮГ** "великий віз" (Б.-Н., 66); **БЕНДЮГА** "(Харківщина) кожна з жердин, що їх кладуть на віз для накладання на них снопів", "колода, за допомогою якої повертається вітряк" (Гр. I, 49); р. **БИТЮГ, БИТЮК** "кінь-ломовик", "здоровань" (Ф I, 169).

Лексему уперше вживає в "Енеїді" І. Котляревський: "Колеса, бендюги і кари...". Ретельне обстеження ареалів вживання лексики та її варіантів ніби дозволяє зробити висновок, що територія первісного запозичення слова – південь України, але на теренах Полісся засвідчено (1569 р.) антропонім Олексій Бендюга (УЛПАА 53). У російській мові слово не набрало помітного поширення, у словнику Даля воно фіксується з поміткою "півден." – насправді ж українське. Проблема походження слова викликала чималу літературу. Такі значення слова як "колода, жердина", "віз" спонукали О. Потєбню (РФВ I, 263) пов'язувати лексему з нім. *Windwagen* "різновид воза", а М. Фасмер етимон її вбачав у нім. *Bindinge* "вузол", "зав'язка" (Ф I, 166). Проте більшість дослідників вважає цей термін тюркізмом. Ф. Корш (1903, 42) зближував його з чаг. *bitu* "верблюд" (Р 4, 1774); К. Менгес (1954, 189) поєднує цю лексему з тюрк. *bitük* "міцний", "чималий". Спеціальну працю походження р. *битюг* та гідроніма Битюг присвятив Є. Отін (Етимология. – М., 1972. – 230), який етимон корелятивної пари вбачає в тюрк. *raduq / baduq* "високий". Та найімовірнішою здається думка

Л. Будагова (I, 271), згідно з якою р. *биндюх*, укр. *биндюк* "ропуски ломовых извошиков" – це похідне від дієслова *bin-* "сісти верхом, злізти нагору". Якщо ж точніше, то *bindük* – це дієприкметникова форма: "те, на що можна злізти знизу вгору (кінь, віз тощо). За своєю фонетико-морфологічною структурою ця форма притаманна огузьким, а не кипчацьким мовам. Отже, джерело її запозичення в українську – турецька мова чи говори кримсько-татарської.

БИСЕР "перли"; болг., с., б., р. БИСЕР; п. *bisoiar*, ч. *biser* "тс".

В лѣто 955... Блаженная Олена искаше... бисерь. Іпат. 50.

XI–XV безцѣнный бисер (Древнерусские княж. Уставы XI–XV в. – М., 1976. – С. 68).

1599 бисер, перла. Зизаній 28

XVII бисер: перла, жемчуг. Беринда 3.

1688 купцу ищущому добрых бисерей. Явор. 37.

XVII Кто хочет през брамы бисеровый ввийти. Тимч.90.

У пам'ятках давньоболгарської мови слово засвідчене з X–XI ст.: *бисьрь*, *бисьрь*, *бисерь*, що дозволяє визначити такий шлях запозичення: слов'янські мови < д.-болгарська < болгарська < арабська. Вперше на арабську форму *busra* "підроблені перла, стеклярус" вказав К. Френ (*Fraehn C. Ibn Toszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit. – Keiserliche Akademie der Wissenschaften. – LXXXI. – St.-Petersburg, 1823. – 88*). Меліоранський (1905, 117) вказав на посередництво тюркської мови на шляху запозичення арабізма слов'янами: ар. *busra* بوسره > тюрк. *büsre*. Проте К. Менгес (*Zum neuen БЕР und den türk. Elementen im Bulgarischen. – Zeitschrift für Balkanologie. 1970. – VII. – 73*) заперечує таке зіставлення на тій підставі, що значення "підроблені перла, стеклярус не відповідають слову *busra* у словнику *Qamus* арабського лексикографа Фірузабаді (XIV ст.), що на нього посилався К. Френ. Насправді ар. *busra* в цьому словнику має інші значення: "щось свіже", "недостиглий фінік, який шойно змінив зелений колір на жовтий чи червоний", "юнак чи юнка"; ці самі значення фіксуються і в старотурецькій мові (Девелліоглу 109, 119: *bisar*, *büsr*, *büsre*). Проте у словнику *Qamus* зазначається, що слово *busra* є синонімом до *haraz* "намистина", внутрішньою формою якого є значення "щось продірявлене, пронизане" (Рачева М. К етимології слова "бисер"// СТ. – 1978. – №3. – 78). Також див. Шакірова Н.М. О некот. тюрк. заим-ях в рус. яз.// Науч. тр. Ташкентского гос. ун-та.-1964.-Вып. 268.-176.

БОВВАН, БОЛВАН, БАЛВАН "кумир, ідол", "статуя"; "опудало, зображення людської постаті"; пор. Зизаній 51, 53: *истукан*, *вылитый болъван*; *кумир*, *болван* (1596 р.); Беринда 55: *кумиръ*: *идоль*, *болванъ*; **БОЛВАН** "ідол, кумир, статуя"; "людське тіло (без думки)" Сковорода II, 107; **БОВАНІТИ, БОЛВАНІТИ** "нечітко здаватися здалеку"; "здаватися привидом"; **БОЛОБАН** "невіглас", "велика та дурнувата людина", "дурнувата жінка чи дівка" (Б.-Н. 59); **БОВВАН**, рідше **БОЛВАН, БОВГАН** "великий камінь або скеля, що стоїть окремо", "великий горщик", "снігова баба", "густі хмари, туман у горах"; "ледачкувата, неповоротка людина" (Гуцульщина 207); **БЕЛЕБЕНЬ** "висока й відкрита місцина; голий пагорб; пагорб у лісі, зарослий деревами; глибоке місце у річці" (Грінченко I, 49); болг. **БАЛВАН** (XIII ст.) "статуя" "колода, болван"; с.

БАЛВАН "колода" (Шкалич 119), БАЛАБАН "велика незграбна людина"; б. БАВВАН "дерев'яний стовп в кутку печі", "статуя", "дурень, пустун, пешена особа"; також див. БОЛОБАН; р. БОЛВАН "стовп, статуя", "кумир", "колода", "обрубок дерева з круглим верхом, який застосовують, щоб надати потрібної форми головним уборам"; "невіглас, бевзь" (СРЯ I, 277); "опудало" (Даль I, 109); п. balaban "хвалько", balwan "кам'яна чи снігова брила", "голова солі, меду тощо"; "ідол"; ч. balvan "кам'яна брила, великий камінь"; словц. bolvan "ледар", рум. balvan "колода, брус"; угор. balvanу "ідол, статуя", лит. balvonas, лат. bulvans "опудало", "ідол", нім. Balbahn, ірл. balban "солом'яне опудало" < східні мови (Фасмер I, 187); осет. pillon "велетень" < pelwan "духа людина" < персь. Pahlavan "герой, атлет, борець, букв. парфянин" (Абаєв II, 236).

XII велить послушати земли незнаемѣ... и тебѣ, Тьмутороканьскый блъванѣ. СПИ 9.

1392 селищи одно сволочигачи а другое верх болванця. (Грамоти №57).

1546 А от тое гребли на гору рѣчкою Болванцом. АС I, 119.

1580 Купцы... соль льодоватую... в болванѣх провадечи. АВАК III, 295.

1580 поганство ещо болшое, которое у столпы, у лесы и в балваны верыло. КПП II, 91

XVI /Володимир/ балваны поганские покрушил. ГЛ 233.

1647 образы Паньны Марии и святых апостолов... болванами и псами называл. АрЮЗР I, VI, 812.

XVII Дух злый, который в том бовванѣ мешкав. Тимч.

1697 Александер напротив илвов пустил двадцать тысячей буиволов, бугаев, а на них болваны приправил. Булика 50.

XVIII Там козаки на випорѣ, набравши верблюдов с болванами..., уразумѣли, что Турчин так дѣлая ради показания великости войска обманом, дабы россияне всеу порох на праздные полатки и болвани вистриляли. КОМ 285.

XVIII Статуя чили болван предреченого Януса. ДХ II, 22.

Все погибнет, и саміи болваны наши. Одни только мысли наши всегда с нами, одна истина вѣчна, а мы в нѣй, как яблонь в своем зернѣ, сокроемся. Сковорода II, 107.

У пам'ятках писемности чітко простежуються два значення цього слова: "ідол, язичницька статуя" та "опудало, імітація людини". Друге значення фіксується пізніше і пов'язане з поширенням на Сході (в армії Чингіз-хана й пізніше у військах тюрків) звичаєм саджати на тварин людиноподібні опудала з метою створити ілюзію чисельності війська, напр. див. Плато Карпіні 52. Корш (1903, 276) також писав, що росіяни, наслідуючи татар, називали зображення хана, що його возили баскаки, болваном.

Уперше слово *болван* порівняв з тур. balaban "великий, дебелий; пташка канюк" Ф. Міклошич (див. Фасмер I, 186), який долучив туди ще й с. *балван, баван* "колода". Цю версію підтримав Корш (1885, 651), але йому заперечив Меліоранський (1902, 279 та 1905, 75), який етимон слова бачив у тюрк. balbal "кам'яна статуя, що зображувала ханів, їхніх жінок, а також ворогів, убитих їхніми національними героями", яке у свою чергу є запозиченням з кит. bej-men. Значення терміна balbal пізніше конкретизував Л. Кизласов ("Тюркологический сборник. – М., 1966. – 206): "кам'яні стовпчики чи плити без слідів опрацювання,

що їх ставляли в рядочок біля поминальних пам'яників відповідно до кількості вбитих ворогів". В цьому разі варто зіставляти цей термін із засвідченими у слов'янських мовах словами *балван*, *болван* "камінь, колода, балка". Україн негативно поставився до версії Меліоранського Корш (1903, 275; 1906; 260), що вважав єдино правильним джерелом запозичення персь. *pahlivan* "атлет, борець, богатир", яке в тюркських мовах одержало двоваріантний розвиток: *palvan/balvan* та *balaban*. Ф. Корш пояснює процес адаптації цих форм: внаслідок того, що звук *p*- не властивий більшості, а *-h* – взагалі всім тюркським мовам, закономірними є субституції перського *p*- тюркським *b*-, як і цілковита втрата *-h*-. Що ж стосується звука *-v*-, то перетворення його на *-b*- в тюркських мовах теж закономірне явище; автор наводив такі приклади: каз. *palvan*, *balvan*, узб. *palvan* "борець, герой, дужа людина". Сьогодні можна додати ще кирг. *balban* "борець" (див. "Тюркологич. исследования". – Фрунзе, 1970, 132; Сарыбаев Ш. Казахская региональная лексикография. Алма-Ата., 1976, 190). Таким чином Ф. Корш висуває версію, що слово *болван* (Тмутараканський) у "Слові о полку Ігоревім" поза сумнівом пов'язане з перс.-тюрк. **balvan* "зображення чи статуя богатиря або божества". Пор. також, як адаптувалося персь. *pahlavan* "атлет, борець, богатир" (< д.-іран. *parsava* "парф'яни", див.: Грантовский Э.А. Древнеиранское этническое название *parsava/ parsava*. – Кр. сообщения Института народов Азии. – Т.30. – М., 1961. – 17) у декотрих мовах Кавказу: ос. *relvan* "дужа людина", *pillon* "велетень", груз. *palvani*, кабард. *relvan* "борець" (Абаев ІІ, 236). Подібним чином трансформувалася й племінна назва кіммерійців: ос. *gumeri*, *goumeri* "велетень, ідол, дубина", груз. *gmiri* "богатир, герой", тюрк. (булгар.) * *kümeri*, пор. чув. *kümerkke* "тулуб, обсяг", "цілком, оптом", де *-kke* – зменшувальний афікс. З болгарської мови слово перейшло до слов'янських у формі *к у м и р* (Див. Миллер В.Ф. Осетинские этюды. Т.І.-М., 1881; Абаев І, 530; Попов А.И. Названия народов СССР. – Л., 1973; "Этимология". – М., 1965, 192; 1967, 182).

Таким чином, перс. *pahlavan*, можливо, через мови Кавказу, зокрема аланів/осетинів, увійшло до словника тюрків, швидше всього болгарів, а звідти у слов'янські мови, наприклад у церковнослов'янську. Ф. Корш запропонував два шляхи розвитку значень слова *balvan* внаслідок розширення основного його значення: *богатир* – *скульптурне зображення* – *ідол* – *безт'ямна лялька* – *дурень*. Всі ці значення засвідчені у слов'янських мовах, проте вони могли бути закріплені й за тюркськими формами цього слова. Другий шлях розвитку значень цієї лексеми, пропонований Ф. Коршем, такий: *богатир* – *атлет*, *тобто великий та гладкий* – *маса* – *брила* – *великий камінь, колода*, пор. к.-т., тур. *balaban* "гладкий, товстелезний", тур. діал. *balaban* "повний, відгодований", тат. діал. *balban* "говорять про важку на потугу надто гладку людину чи дуже вгодовану тварину" (Севортян 1978, 49).

Останнім часом цікаву версію стосовно значення терміна *бълванъ* (Тмутараканський), не вдаючись до його етимології, запропонував О. Прицак (2008, 258): *б о л в а н* – не що інше, як дерев'яна вежа, в якій зберігалися керамічні сифони з нафтою: "грецьким вогнем".

Критично поставився П. Меліоранський і до твердження Ф. Корша про те, що тюрк. *balaban* "різновид сокола", пор. полов. *balaban* "кречет" (СС 1942, 48), кипч. XVIII ст. *balaban* "сокіл" (ТАС 1970, 91); к.-т., тур. *balaban* "різновид хижого птаха" (Р 4, 1494-1495) своїм походженням також завдячує персь. *rahlavan* на тій підставі, що сокіл *Falco sacer* "краща порода мисливських птахів у Центральній Азії, тобто птах-боєць, богатир". При цьому Ф. Корш доводив, що тюркська форма *balaban* у своєму розвитку зазнала впливу ще й питомого тюркського слова *bala* "дитя", пор. також тюрк. XI ст. *bala* "пташеня", чаг. XV *balala*- "народити молодого (про пташку чи тварину)" (Клосон 342).

Меліоранський (1905,75-76) скептично поставився до версії Ф. Корша й заявив, що тюрк. *balaban* "великий, товстий" та *balaban* "сокіл" не мають нічого спільного з перською лексемою та запропонував такий розвиток семантики слова: д.-т.* *balapan* "з великою головою" > каз. *balapan* "пташеня", а в половецькій, турецькій та кримсько-татарській мовах слово набуло значення "великий", яке спочатку додавалося як епітет до назви одного з кращих різновидів сокола, а пізніше й самого птаха стали називати просто *balaban*.

Севортян 1978, 50, зауважуючи, що елемент *bala* в тюрк. *balaban* "великий" та "сокіл" представлений двояко: як *ba:lā* дитя" і як *bala* "багато" (пор. кирг. *balqaj to:qaj* "величезний, щось дуже велике", *balqaraq* "товстий", каз. діал. *balqaj* "гладшати", кирг. *balraj* "здаватися великим, незграбним, одороблом") вважає *bal(a)* наслідувальною основою, а *bala* "дитя" – понятійним словом та бачить в *balaban* "великий" і *balaban* "сокіл", "пташеня" лише змішування різних лексичних основ: в одних мовах більше, в інших менше.

Не в меншій мірі про таке змішування можна говорити й стосовно слов'янських форм. В самій тільки українській семантичне поле цих форм, здається, ширше, ніж у тюркських мовах: до наведених вище слів потрібно додати ще й БАЛАБАН "велика квасоля", "сорт дуже великої картоплі", "різновид печива". "гадючник шестипелюстковий", "перстач", БАЛАБОН "земляний горіх", БАЛА "бовдур, тюхтій" (ЕСУМ I,122), також українська династія БАЛАБАНів/ БОЛОБАНів, пор. д.-т. антропонім *Arslan Balban* (ДТС 55); ім'я татарського еміра XIII ст. *Balaban* (Наджип 1975, 1, 46), також *İzaddin Balban* (Доерфер II, 256); назва курдського племені БАЛАБАН та ін. Крім того, потрібно нагадати, що слово *balaban* "сокіл" трапляється і в такій формі: *balawan* (Доерфер II, 256). Також пор. укр. БОВВАН, БОЛГАН "великий круглий камінь", БОЛВАНЕЦЬ "назва місцевості й річки" й туркменський топонім (назва урочища) *bovğan*. Також див. БОЛОБАН "різновид мисливського сокола".

БОВГАНІТИ "багато налити, накласти" (Полісся).

1580 Купци... соль лодоватую... в болванѣх... провадечи АВАК III,295.

В ЕСУМ 4, 11 пояснюється як префіксальне утворення від незасвідченої дієслівної основи, запозиченої з тюркських мов, пор. кипч. *buġan* "мутитися, змішатися", похідне від кипч. крм. каз. *buġa* "мішати, перемішувати, збовтувати", спорідненого з монг. *buġa* "заколот". Насправді основу *бовган* доцільніше поєднувати з укр. *бовган* "великий горщик", також "великий камінь", болван "якийсь різновид посуду, напр. на сіль", "мішок" ?, "кошіль"? яке є варіантом слова (див.) БОВВАН/ БОЛВАН < (див.) БАЛАБАН < полов., крм.,

тур. balaban, balban "щось велике, здоровезне, важке" < персь. pahlavan "атлет, борець, богатир".

БОГАТИР, БОГАТУР, БАГАТИР "титул монгольського й тюркського вельможі", "керманіч війська", "хоробрий та сильний вояк"; б. БОГАТЫРЬ "дужий чоловік" (Булика 45); р. БОГАТЫРЬ "начальник війська, воєвода, витязь" (СРЯ I, 259); п. bohater, bohatyr, ч. bohatyr, угор. bator.

В лѣто 1240 Себѣдѣй богатоур и Бурунѣдаи багатырь, иже взя Болгарьскоую землю. Іпат. 785.

XV Который муж храбор добрая дѣла багатырьская вдѣлает на осподарьском дворѣ. Тимч. 48.

1500 присылал к нам... Кулука богатыря. АЗР I, 212.

1539 листу купчого того Панкрата Богатыровича. АВАК XVII №99.

XVII богатир хробрый. Синонима 100.

XVIII в том бою многии от самих лучших богатиров поганских... в труп падоша. ЛБ 310.

XVIII богатир еден турецкій... друком зостал забит чумацким. В II, 465.

Українці могли познайомитися з цим словом ще в добу взаємин з булгарами й хозарами. На основі візантійського (протобулгарського) напису IX ст. βαγατοур "титул сановних булгар" Моравчик 1943, 83 і Гомбоц-Меліх (310) реконструювали давньочуваську форму *baγatur "титул булгарського вельможі". Не виключена можливість запозичення титула й з половецьк. baγatur "герой" (Р 4, 1449). На користь половецької мови як джерела запозичення свідчить фіксація тюркізма у Никонівському літопису під 1136 р. (СРЯ I, 259). Ще ймовірніше, титул набрав чинності в Україні в добу монгольської окупації. У пам'ятках давньотюркської писемності слово засвідчується рано: baγatur "власне ім'я", "титул" (ДТС 77). Як власне ім'я слово вживалося у гунів (Клосон 313), який вважає, що перехід ім'я власне > ім'я загальне відбувся в монгольській мові, де слово у формі ba'atur "воїн зі списом" засвідчується досить рано, а в тюрків таке значення було притаманне лексемі alpaγut. Антропонім Богатир засвідчений і в українському середовищі (див. 1539 р.). Рамстедт (1935, 38) та Ресенен (55) вважають, що в тюркські мови слово перейшло з монг. bagatur "герой", тоді як Доерфер (II, 371) висуває версію, ніби тюрк. batur/ baγatur подібно до слів хап/ хаγан, хатун/ хаγатун було запозичене з котроїсь зниклої мови Сибіру, можливо, жуань-жуань. Через те що в тюркських словах між двома голосними -а- гіатус (зьяння) зберігатися не може, то в одному разі котресь -а- випадає, а друге набирає довготи, в іншому ж випадку зьяння заповнюється звуком -γ-, пор. в пізнішу добу араб. sa'at > тур. saat, крм. sahat, кум. saγat. Проте Клосон (313) висуває версію, ніби форма з -h- з'являється за перським посередництвом, пор. хорезм. XIV ст. bahatur "воїн", кипч. XV ст. bahadur "звитязний вояк". Уподібненню укр. бага ти р "багата людина" та запозиченого бага тур "герой" могло сприяти вживання в самих тюркських мовах таких варіантів слова, як тур. bahadur (Р 4, 1406) та крм. Bahadır (Bahadır Kerej han), також крм. baγatyrlyq "звитяга, героїзм" (RO, 1973, Т. 36, №1, 53). Див. Миллер О. Ілья Муромец и богатырство Киевское. – СПб., 1869, XXIV.

БОКЛАГ(А), БАКЛАГ(А) "невелика дерев'яна або металева пласка посудина, барильце на воду чи іншу рідину", "невелика металева, сплюснута з боків пляшка, яку носять при поясі у походах" (СУМ 1, 92); БОКЛАГ "Lagena lignea" (Лексикон словенолатинський 430); БОКЛАГ, БАКЛАГА, БОКЛАГА "дерев'яна посудина з клепок та обручів, яку беруть в дорогу, щоб зберігати воду" (Б.-Н. 59), БОКЛАГ, БАКЛАГА "різновид бочоночка, в якому дно більше, ніж його довжина" (Шейковський 85); БОКЛАХ, БОКЛАК, БУКЛАГ "дерев'яна або глиняна пласка посудина на вино чи іншу рідину" (Гуцульщина 218); БАКЛАЖКА "маленька баклага", БАКЛО, БОКЛАГ, БОКЛА "боклаг(а)", БАКЛАЖОК "різновид писанки", БОКЛАЖОК, БОКЛАХ (зоол.) "різновид пуголовка", "сорт яблук", БОКЛАК "глиняна труба у вигляді кільця, з горлом; вживається на горілку й носить на шнурку через плече" (Гр. I, 22; 83); БУКЛАГУВАТИЙ "з опуклими боками" (УДЛ 1987, 77); БУКЛАК "глек, кухоль", БОКЛАТИЙ "пузатий"; б. БІКЛАГА, БАКЛАГА "фляга"; р. БАКЛАГА, БАКЛАЖКА; макед. БАКЛИЦА "дерев'яна баклага", серб. БАКВИЦА "різновид дерев'яного посуду на воду" (СХРС 24); п.buklak, bukलाha, boklaszek "бурдюк, дзбан" (ЕСУМ 1, 120).

1565 Серп и боклагу в него взято. Тимч.

1599 Биклах две деревяных. АВАК XIV, 634.

XVII Взял... Аврам боклаг воды. Тимч.

1707 Боклаг насипавши сховалем у лѣсѣ. Кн. М.Полт. 73.

1723 горѣлки двѣ баглаги. Сул. Арх. 200.

XIX Тим тебе й обдуло, як бокла; Вернувся й Максим з учорашнім боклагом; нема краще, як боклазі з горілкою служити; уродиться боклаг горілки; На столі поналивано горілкою... Під столом валявся порожній боклаг. П. Мирний 1, 404; 465; 466; 534; 545.

XIX Мився посуд: усі черсаки, боклаги. Хоткевич, Камін. душа.-К., 1981,43.

В етимологічних словниках термін задовільного пояснення не має. Н. Дмитрієв (563) залишив свою етимологію під знаком питання: "Баклага. Можливо, араб. baqla "біб", яке перейшло і в тюркські мови. В Криму воно за свідченням Будагова (1, 262) має значення "дерев'яна мірка, тобто різновид ємності". Проте крм. baqla "різновид дерев'яної ємності" своїм походженням завдячує не араб. baqla "біб", а араб. baql "городина", котре, як і похідні від нього набрали в тюркських мовах низку значень, пор. тур.baqqalıje "бакалійні товари", "бакалійна крамниця", baqqal "бакалійник", професійна справа бакалійника", baqqalluq "бакалійництво" (ГРС 92).

Очевидно, в тюркських мовах була й форма baqqallaq як варіант baqqalluq "бакалійництво", на користь цієї версії свідчить тат. baqlaq "ємність на воду", макед. бакаллак "бакалійні товари, бакалійна торгівля", та й саме крм. baqla "різновид ємності, міра", в котрому відбулося спрощення подвійних -q- та -l-, а також зміна кінцевого q > h > 0. Слов'янські форми баклак, баклаг, баклах, бакла якраз і засвідчують всі ті варіанти тюрк. baqqallaq / (> baqlaq / baqlah / baqla), які віддзеркалюють складний шлях фонетичної й семантичної адаптації арабізма baql в тюркських мовах та діалектах. Арабський термін і в тюркських мовах спершу мав значення "зелень, городина (садовина) свіжа й сушена", про що

свідчить значення українського тюркізма XVIII ст. бакалія "південні сушені плоди" (Піскунов 1882). Очевидно, вже тоді цей термін мав і інші значення: "харчі (цукор, чай, олія тощо), а міра чи ємкість, в якій продавалися ці продукти, носила назву baqalaq > baqlaq > слов. баклак.

БОЛВАН див. БАЛАБАН, БОВВАН.

XII дивь... велить послушати землі незнаемъ ... и тебъ, Тьмутораканьскыи бльванъ СШ.

БОЛГАРИ "етнонім на позначення мешканців Волзької Булгарії"; БОЛГАРИН "мешканець Булгарії"; болг. БЛЪГАРИН (1196 р.), БЪЛГАРИН (1262), БЪЛГАР, БУЛГАРИН (XVI ст.), БЛЪГАРИН, БЪЛГАРИН (XIX ст.) (И. Шишманов. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София. 1900. XVI и XVII.-505); с. БЛЪГАРИН, БУГАРЕ (XIV ст.), БУГАР, БУГАРИН; р. БОЛГАРИН; словен. bolgar; п. bulgar, bulgarzyn (Речек 33); слвц., ч. bulhar; рум. bulgar bulgara.

В лѣто 986... прійдоша Болгары вѣры Махометовы. ГЛ 253.

Тоѣ же зимы (1173) посла Андрѣи сна Мьстислава на Болгары. Іпат. 620.

1175 Побѣжая полкы поганыхъ болгарь. Іпат. 590.

1434 дали єсмы села под лѣсом где є(ст) павель бльгарин. ССУМ I, 101.

1462 А также єсмы потвердили монастыроу и оуси болгаре. ССУМ I, 101.

XVII Борис и Глѣбъ родилися от болгарки королевны. Тимч. 119.

Етнонім пов'язують з д.-т. bulgar "змішаного походження, метис" (ДТС 123), яке є похідним від bulγα- "змішувати" (Ресенен 88), також пор. каз., кар., кт. bulγα-, тат. boγa- "тс" (Р 4, 1848, 1712). Цю етимологію, що її уперше запропонував І. Березін (Матеріали для сравнит. и объяснительного словаря и грамматики русского языка и др. славянских наречий. 1854), підтримують автори етимологічного словника болгарської мови (БЕР 1963, 99) і О. Трубачев (ЭИРЯ. 1963. – 167). Корнілов (1978, 98) вважає таку етимологію пізнішим переосмисленням, т. зв. народною етимологією та виводить цей етнонім, ототожнюючи його із сучасним чуваським етнонімом palxar, з *polaqar "міський житель, городянин, громадянин" < *palyqary < paly(q) "місто, столиця" + qar "воїн" або ar / er "чоловік, воїн" + постпозитивний присвійний займенник -y. Л. Костов та І. Коев (Уч. Зап. НИИ истории, языка и л-ры при СМ Чувашской ФССР. 1969.-47.-206) пояснюють етнонім як поєднання терміна bulγα "шкіра", "розмінний товар" (Севортян 1978, 260) та ar "чоловік" = bulgar "представник народу, що має справу зі шкірою". Також була спроба вивести цей етнонім з перс. bul| bula "великий" + γar "підрозділ війська" (Булатов А. К этимологии этнонима болгар. – Уч. зап. Чувашского НИИЯЛИ. – 29. – 1965). Також: Доерфер II, 315; J. Nemet. La provenance du nom bulgar (Розвадовський 219).

БОРА "буря, ураган", БОРВА, БОРВІЙ; БУРАЙ "сильний ураган", БУРЕЙ "сильний вітер" (ЕСУМ I, 229, 298); б. БОРА, п., слвц., ч. boга "тс"; р. БОРА тюрк. "приморська буря, ураган"; с.-х. БОРА "північно-східний вітер". Слово *бора* не пов'язується з *буря*, яке вважається лексемою слов'янського походження (ЕСУМ I, 305).

Вважається (ЕСУМ I, 229) запозиченням з тур. boга "буря", яке походить з нгр. ѓлора чи італ. boга "тс", яке зводиться до гр. βορεας "північний вітер; Борей "бог північних вітрів" (> лат. Boreas "тс"), див. Р 4, 1662. Фактично таке саме

пояснення походження слова *бора* у слов'янських, турецькій і грецькій та латинській мовах подається в ЕСТМ 1978, 191-2, хоча й зауважується, що живучість версії про "мандрівний" характер цього слова – не випадкова, а також підкреслюється, що воно не має безпосереднього зв'язку з тюрк. *buran*, див. БУРАН.

БОРСУК "Meles meles, Meles vulgaris, Meles taxus" (ЕСУМ 1,235); БУРСУК ("Гуцульщина"); б. БОРСУК, р. БАРСУК, болг. БОРСУК; п. *borsuk* < укр. (Брюкнер 36); рум. *bursuk* (можливо з укр, Доерфер 11,285); угор. *borzuk, borz* < д.-чув. * *bors* (Гомбоц 1912, 52).

В літо 1241 И прилбичье их вольчьє и борсоуковыє разодраны быша Іпат. 794. Пор.: XVII Слуги его розбив, тулы их багровые подрал, такъже и прилбицы волчые и бореуковыи. Тимч.

1482 село Бурсуковці (на Волині). ССУМ 132.

1649 Иван Борсук; Грицко Борсук. УІДЛ 133.

1678 Марко Борсук, значній товариш войсковій полку Нѣжинского. Васил. 1,127.

Зоонім засвідчується в тюркських мовах різних регіонів: д.т. *borsuq, borsmuq* "борсук" (ДТС 113); огуз. XI ст. *borsuq* "борсук"; кипч. XIV ст. *borsuq* "тварина подібна до гієни, яка гидко смердить" (Клосон 369); тур., каз., карач., уйг. *borsuq*; алт., тел., шор., леб., кум., також тур. *rorsuq*; тат. *bursuq, barsuq*, узб. *bursuq*, ног. *borsuq*, кк. *rorsuq*, туркм. *torsuq* (Р 4, 1273, 1668).

Одна з найперших етимологій слова належить В. Бангу (Банг 1917, 136. Примітка 2), який поєднував зоонім з чаг. *bor* "цвіль; сивий колір", але йому заперечує Доерфер (II, 285), вбачаючи основу зооніма в тюрк. **bors*. Рамстедт (1935, 52) виводить термін з **bor* "гладкий, вгодований". Проте більшість етимологій базується на дієслівних формах, семантика яких поєднана з поняттям "смердіти". А. фон Габен (1950, 305) як основоположну висуває форму *bur-* "мати запах" та посилається на уйг. *riga-/bura-* "нюхати; смердіти", та на цю ж форму, засвідчену в інших мовах Радловим (4, 1356, 1817), а також на каз. *borsu-* "стати смердючим; зіпсуватися (про їжу)", кирг. *borsu-* "те". Малов (1951, 408) в основу слова кладе дієслово *rig-* "розливати пахощі", як і С. Цельнікер ("Етимологія" 1963, 120), який розкладає зоонім на кореневу частину *bor-* "пахнути" та афікс *-suq/-syq*, за допомогою якого у давньотюркській мові утворювалися багатозначні дієслівно-іменні форми, що надавали слову зокрема й значення постійної ознаки. Г. Корнілов (Уч. Записки НИИ при СМ Чуваш. АССР; вып. 46, 1969, 220-223) реконструює пратюркську форму, виходячи з чуваськ. *rigaş*, у такому вигляді: *ra:r(a)suk* "борсук", заперечуючи, отже, етимологію Фасмера, що виводив цей термін з пратюрк. **bor* при сучасному *boz* "сірий". Натомість Корнілов покладається на д.-т. **ra:ra-* "смердіти, мати запах", посилаючись на дієслова *riga-/bura-* "мати поганий запах, смердіти", засвідчені у словнику Радлова (4,1356, 1817). О. Щербак (СТ 1975,4,4) також піддає критиці версію щодо походження зооніма від тюрк. *bor* "сірий", якої дотримувався й Ресенен (1969), на тій підставі, що в сучасних мовах засвідчується не *bor*, а *boz* "сірий". К. Новікова (ПОАЯ 188) фактично повторює версію Цельнікера, але на протигагу Корнілову чуваську форму *rigaş* "борсук" розкладає на *rig-* "мати

запах" та афікс -аґ. Новий погляд на походження слова пропонує Клосон (369), який дієслівні форми *borsi-/porsi-* смердіти; нюхати щось погане, брудне" вважає похідними від *porısuq / borsuq*. Крім того, надаючи великого значення засвідченій у словнику Махмуда Кашгарі формі *borısuq* як безперечно нетюркській, Клосон вважає зоонім запозиченням швидше за все з тохарської мови.

Рання фіксація зооніма в українському літописі (1241 рік) свідчить, що слово увійшло в український словник з половецької мови чи з говорів чорних клобуків.

БОСЫИ ВЪЛКЪ "сірий вовк".

ХІІ вѣврѣжесе на брѣзѣ комонѣ и скочи съ него босымѣ вълкомѣ. СПІ.

Незвичайний епітет *босий* стосовно вовка в тексті "Слова" пояснив В. Гордлевський П, 482-504: переписувачі рукописного тексту "Слова" переінакшили тюрк. *boz qurt* "сірий вовк", очевидно, спершу на бос вълкъ, а потім, аби надати прикметнику *бос* форми чоловічого роду, додали закінчення -ий.

Тюрк. *boz* "сірий" засвідчується в більшості тюркських мов. Детальніше див. Ф І, 199; Менгес 1979, 79-80; Пріцак 2008, 227-234.

БОЯР, БОЯРИН, БОЛЪРИН "В Україні княжої доби (вперше в літописах у Х ст.): член княжої дружини більшості тюркських мови, член княжої ради, часто з титулом "княжий муж, кращий муж; з ХІІ ст. великий землевласник часто незалежний від князя і в політиці"; "В Україні та Білорусії литовської доби дрібний землевласник"; "шафер на весіллі"; болг. БОЛЯРИН с. БОЛЪАРИН, БОЛЪАР; р. БОЯРИН "сановник високого рангу"; п. *bojar, bojarz* "боярин", "воїн, боєць"; молд. БОЕР, БОЯРИН "у Молдові доби Середньовіччя особа високого суспільного стану"; нім. *Bojar* (1331 р.) "особа високого феодального стану в давній Русі" (Опельбаум 47).

943 Цесар послав до Ігоря ліпших бояр, прохаючи і кажучи: "Не ходи, а візьми данину, що її брав Олег". ЛР 25.

1322 при советах князев и бояр наших радити и советовати. АрЮЗР 1/ VI, 3.

1493 слоуга и бояр наш пан Сима Бахлоуян. ССУМ І, 116.

1511 опытъвали есмо Пацка Усковича, старого боярина церковного. АС VI, 10.

1574 з іменами бояр шляхты, также з бояры панцерными и путными. АрЮЗР 3/ I, 298.

1610 Тое село продали нашему болѣрину. УЛІАА 58.

1665 син Горбанюв... бывши на весѣлю у мене в дому, шаблю Ромашкову украл, который, приѣхавши на веселя, дал ми в комору до сховання з другими бояри. АКП ІІ, 58.

ХVІІ от бояр веселних если де что ляхам здѣлается, то не жалѣли бѣ спослѣ. Кр. літ. 65.

Меліоранський 1902, 283 та Шанський П, 181 схильні вважати слово слов'янізмом за походженням, похідним від б о й, на доказ чого наводяться *боярин* "дружинник", засвідчене ще в княжу добу, та п. *bojar, bojarz* "боєць, воїн", а також те, що як титул слово не фіксується в жодній тюркській пам'ятці писемности, а в більшості тюркських мов взагалі не відоме (крім випадків ймовірного запозичення з російської). Разом з тим, переважна частина тюркологів поділяє погляд Ф. Корша 1903, 32, який стосовно слова *боярин*

зауважив: "Тюркська етимологія слова не може вважатися доведеною, але й інша, далєбі ж, неможлива". Корш 1902, 44 та 1906, 278 наводить аз., башк., тат., туркм. *baĵar* "хазяїн", "російський офіцер", "чиновник", але до цього можна додати ще й тур. *baĵar* "великий, сановний, знаменитий" (ТРС 103) й туркм. *baĵar baĵu* "господар стада" (СЭ 1972, 101). Цю саму форму віднайшов у тюркській книзі ворожінь Малов 1946, 132 й підтримав етимологію Корша: *бояр* < тюрк. *baĵ* "багатий" + *är* "чоловік" з тією різницею, що замість загальнотюркського *baĵ* Малов запропонував чув. (булгарське) *poĵ* "багатий", яке під впливом слов. *болій* "більший" перетворилося на *боль*, внаслідок чого буцімто з'явився фонетичний варіант *болърин*, *больарин*. Звернення до цих форм (особливо старослов'янської, болгарської та сербської) покликала до життя ще одну етимологію (див. БЕР I, 66), згідно з котрою в основі терміна *боярин* / *болярин* лежить д.-т. *boĵla* "славетний, шляхетний, відомий": [*boĵla baĵa taĵqan* "титул Тоньюкука"] (Р 4, 1643; ДТС 110) + *är* "чоловік" (детальніше: Менгес 1979, 83; ЕСУМ I, 241). Наведені вище південнослов'янські форми спонукали Трубачова (ЭИРЯ IV, 160) до пошуку ще одного етимона: етнонім *bulĵar* > **bül'är* > *bol'är*.

Отже, загальноприйнятої етимології слова немає передусім через те, що в тюркських пам'ятках та живих мовах фактично не зафіксовано задовільного етимона на взірєць **baĵär* / *boĵla är* "титул сановної особи".

Доцільно зважити й на такий екстралінгвістичний чинник: у 679-680 рр. очільник тюркськомовного (булгарського) союзу племен хан Аспарух вигнав з нижнього Дунаю аварів і заснував на Балканах державу Булгарію (Дунайську), увійшовши в контакт з місцевим слов'янським населенням. Незаперечний факт, що керівна ланка цього булгарського етносу так звані *бойли* [пор. д.-т. *boĵla* "славетний, шляхетний, відомий" (ДТС 110)] (звідки й пізніша форма вже болгарської мови *боляри*, та, очевидно, й український термін *бояри* на означення вельможних осіб в Україні княжої доби й Середньовіччя) узгодила свої інтереси з панівною верхівкою слов'ян (див.: Халимоненко Г. Звідки пішла болгарська земля // Сестра моя, Софія.-К., 2016.-79).

БРУНДУК "канат, яким прив'язують човен за *чордаковий ба бой*"; південно-східний вітер" (Берл. 32); **БРУНДУКИ БИТИ** "байдики бити, нічого не робити, ледарювати" (Яворн. 1920); р. **БРУНДУК** "вірьовка на щогловій линві; линва на річкових судах; верблюдячий повід", **БУРУНДУК** "тс"; с. **БРУНДЕ КОВАТИ** "байдики бити" (СХРС 41).

В тюркських мовах засвідчені форми *buĵunduq*, *buĵunduruq*, які мають фактично одне й те саме значення, котре виражається, однак, за допомогою різних афіксів. Лексема *buĵunduq* "повід, що прикріплюється до палички, прохромленої через ніс верблюда" (< *burun* "ніс" + *-duq*) засвідчена ще в пам'ятках давньотюркської писемности (ДТС 126). З подібними значеннями, напр. "вузда", вживається вона також і в турецькій, туркменській, казахській мовах, а також в документах чагатайської доби (Севортян 1978, 273; Клосон 368). Проте на позначення реалії рибальства це слово в тюркських мовах не засвідчується, хоч українці його могли запозичити лише з тюркських говорів Чорноморщини.

БУГАЙ "племінний бик", "нічний болотяний птах з родини чапель" (СУМ I, 246); "різновид одягу", "гатунок квасолі, картоплі, яблук" (Яворн.); "фуганок з двома ручками" (Гуцульщина, 1991, 251); МУГА "бик, бугай" (ЕСУМ III, 529); БУГАЙ "різновид дерева з неприємним запахом, подібного до оцтового; різновид гороховидної рослини; БУГАЙ "журавлина"; БУГАЙНИК "ромашка, рум'янок" (ЕСУМ I, 276); БУГАЙ "басовий інструмент, що належить до ударних мембранних" (Гуменюк А. Укр. нар. музичні інстр.-и. К., 1967.-20); б. БУГАЙ "кастрований бик" (Булика 50); р. БУГАЙ "бик" СРЯ I, 343; "різновид верхнього одягу на хутрі (1327 р.)" (ТВСЯ 136); болг. БУГА, БУА; п. buhaj < укр. (Бернекер 97); рум. buhai < укр. (Доерфер 300); угор buha "бик; дурний чоловік, телепень" (Корнілов 1973, 126); авар., лакськ., лезг. БУГЪА "бугай, бик, бичок" (Джидалаєв 1990, 62); груз. БУГА "племінний бик", БУГІА "кличка бика".

1159 дубровою в р'чку Бугаевку во яругу. (Грамота Андрія Боголюбського. – Описание Киево-Печерской Лавры митрополита Евгения. – К., 1831. – 167).

1327 Андрѣю с(ы)ну моєму: бугай соболии с каплечки с великим женчугом. ТВСЯ 136.

1445 дом его на имѣ Бугаичовци. Улян. 69

1546 от Бугаевы могилы. АС I, 112.

1699 з убитим волом, бугайцем. ППС I, 204-б.

1731 яловок з молодими бичками и бугаями. Сул. Арх. 66.

1754 бугай старий, которий в плугу хоживал. Тимч. 147.

XVIII бугай дурний верещить, рикає. (Тимч. 147).

Наявність у пам'ятках давньоукраїнської писемности топонімів, утворених від слова бугай, є свідченням того, що тюркізм був знайомий населенню України ще до монгольської окупації. Засвідчується слово і в давньотюркських пам'ятках: д.-т. buqa, boqa "племінний бик", Buqa qan "Буга хан" (ДТС 112, 125; 120); кипч. XIII ст. boqa "бик, бугай" (ТАС 98); полов. XIV ст. boqa "бик", чаг. XV ст. buqa "бик, буйвол" (Клосон 312); а також у більшості сучасних мов: алт., кирг., туркм., узб., уйг. buqa, аз., крм., кар., кум., кб., ног., кк. buqa, тур. boqa "тс" Севортян 1978, 231; також тат. külboqa "озерний бик", кирг. köl büga "тс" (СТ 1977.1. – 198).

Уперше спробу етимологізувати термін зробив А. Вамбері, який виводив його із звуконаслідувального дієслова bug, але К. Брокельман твірною основою вважав *bu + -ya. Доерфер (II, №752) припускає можливість походження тюрк. buqa з котроїсь індоєвропейської форми та висловлював думку, що тюркське слово є запозиченням з монг. buqa (Доерфер I, 299).

Звук й- на кінці слов'янської форми з'явився на власному ґрунті для оформлення морфологічним показником семантичного значення "самець" (Корш 1909, 540; Щербак 1961, 99; Аракин (ТВСЯ 136). Рамстедт 1935, 58 вважав монгольську й тюркську форми похідними зі спільної алтайської лексичної основи; цю версію підтримав А. Йокі (Севортян 1978, 232) і змодельював дотюркський чи давньомонгольський архетип у вигляді * buqaj. Спроби розглядати слов. б и к як можливий варіант buqa, напр. у Корша (1909, 540) викликала серйозні заперечення (Ф I, 258). Також див. Гомбоц 1912, 45;

Добродомов ("Русская речь". 1971, 1, 132); Кононов ("Вопросы языкознания". 1963. – 2. – 133); Новикова 1979, 122; Сетаров 1978, 40; Трубачев 1960, 41.

Таким чином, сприймаючи це слово як тюркізм, маємо визнати його одним з найдавніших запозичень в українську мову. Чимала низка українських фітонімів, очевидно, пов'язана своїм походженням з орнітонімом б у г а й, птахом нічним, лісовим, якому до того ж притаманний незвичайний "бугаячий" крик.

БУГИЛА, рідше **БОГИЛА** "Anthriscus, Трав'яниста рослина з родини зонтичних із солодким стеблом" СУМ I, 246; **БОГИЛА БУГИЛЬ**, **БУГЛАВ** (ЕСУМ I, 220); р. **БОГУЛА** "Spirea ulmaria, батер, таволжник" (Даль I, 102); **БОГУЛЯ** "отруйний лікарський гриб" (ЕСУМ I, 220).

XIX I твій барвіночок хрещатий заріс богилою. Шевченко.

XX У бур'яні Шевченко будує з бугили та коров'яків курінь. СУМ I, 246.

В ЕСУМ I, 220 задовільного пояснення немає. Можливо, варто порівнювати українську форму з перськ. مغلان [могілан] "різновид колючого куща" (ПРС II, 539) < ар. [мугайлан] مغلان "різновид колючого дерева в Єгипті" (Будагов II, 244). В азербайджанськомовному тексті поеми "Лейлі та Меджнун" Нізамі перськ. [мугілян] "кущувата колюча рослина" подається як dəvətiqan "верблюжа колючка" (АзРС II, 68). Арабсько-перська назва цієї колючої рослини була запозичена передусім в ті тюркські мови, на теренах поширення котрих засвідчена верблюжа колючка, напр. ст.-узб. مغلان мугайлан "різновид акації, арабська мімоза" (Фазилів II, 126). Східномовні фітоніми, назви городини й садовини в українській мові часто набувають досить відмінного значення, див. кавун, гарбуз, баклажан. Якщо робити припущення про ймовірність походження укр. бугила від арабсько-персько-тюркського могілан/мугілян, то джерелом запозичення могла б бути кримтатарська чи ногайська лексема.

БУЗА "напій з проса у тюркських народів" (ЕСУМ I, 281); "нечистоти в немитій овечій вовні (Слобожанщина)"; "осад в рідині" (Гр. I, 107); (Шейковський 1861, 125); б. **БУЗА** "хмільний напій; залишки на дні; відходи при очищенні льону"; р. **БУЗА** "напій з гречки та вівсяного борошна, різнови браги" (Ф I, 232); (псковськ.) "болотяна місцевість, твань" (Мокиєнко В. Славянская филология. – Л., 1972. – 102); "молоде пиво чи брага, яка не дограла", "особливий напій, густий та каламутний, різновид пшоняного квасу", **БУЗА П'ЯНА** "збагачений хмелем напій із залитої окропом каші з мішанини гречаних, яшних, вівсяних та пшоняних круп"; **БУЗОВА** земля "чорнозем", **БУЗАТЬ**, **БУЗДАТЬ**, **БУЗДЫРИТЬ**, "багато й похапливо пити", **БУЗЫГА** "п'яниця", **БУЗНИК**, **БУЗОВАР** "той, хто варить і продає бузу" (Даль I, 137); болг. **БОЗА** "прокислий, ледь підсолоджений напій, зварений з просяного чи іншого борошна" (Милев 123); с. **БОЗА** "буза" (СХРС 37), "вино на дні посуду чи осад будь-якої рідини" (Караджич 41); п. **buza** "залишки на дні" (Карловіч I, 144).

XIX У вовні бузи багато Гр. I, 107.

В українську та інші слов'янські, а також румунську мови слово запозичене з кримсько-татарської мови, пор. крм., тат., каз., кар., **buza**, ног., кб., кум., чаг. **boza** "хмільний напій переважно з проса, а також рису, пшениці, верблюдячого молока тощо" (Радлов 4, 1292, 1683, 1867; Ресенен 1969, 82; Севортян 1978,

174). Слово не засвідчується у давньотюркських документах. Уперше слово фіксується у "Тюрксько-арабському словнику" 1245 р.: *buza* "хмільний напій" та словнику Абу-Хайяна 1312 р.: *boza* "напій з проса" (ТАС 101). Традиційно, починаючи з К. Локоча (1927 №376), вважається, що в тюркські мови слово запозичене з перс. *būze* "*Hirse Miliun*, різновид проса", також "напій, приготований з борошна рослин родини злакових" (Севортян 1978, 174). Дюерфер II, 340 навпаки вважає, що в перську мову слово увійшло з тюркських, в які, зважаючи на культурно-історичний чинник, було запозичене з котроїсь іранської мови. Таким чином, питання про походження тюрк. *boza* / *buza* невизначене.

БУЗДИГАН "різновид залізної булави" (Яворн. 1920, 55); "гатунок військової булави, галка осаджена на короткім древці, яко знак військової влади" (Тимченко 151); також пор. БУЗДИГАРНЯ "будка, невелика споруда, кругла альтанка. Татарською мовою: *буздигана* "булава з кулею й гострими шпичаками" (Б.-Н. 63); р. БУЗДУГАН, БУЗДЫХАН "жезл, палиця осаджена гострими шпичаками", "палиця общинного старости" (Савваитов 1896, 18); Фасмер I, 232); "різновид булави; у турків та татар – воєводський жезл, у якого яблуко набите гострими цвяхами" (Срезневський I, 191); болг. БОЗДУГАН, БУЗДОГАН "булава, палиця" (Младенов 39; 48); макед. БОЗДОГАН, БУЗДОВАН "тс"; с. *buzdohan* < тур. *buzdohan* (Стаховські 1965, 200); *buzdovan*, *buzdohan* "різновид старовинної зброї" (Шкалич 157); п. *buzduchan* "булава, палиця" (Речек 34); *buzdygan* "регімент, тобто булава, палиця ватажка (ротмістра)" < укр. буздиган (Брюкнер 51); *budzygan* "символ шляхетської гідності, що його носив слуга" (Стельмашенко М.А. Польское общество XVI в. –К., 1905, 15); словц. *budzigan*, *buzdovan* "залізна палиця", ч. *buzdygan* "тс" (Махек 1957, 52); угор. *buzdogany*, *bozdugany* "різновид булави" (Гомбоц-Меліх 588; Корнілов 1973, 131); молд. БУЗДУГАН "булава, палиця", БУЗДУГЕНИ "бити палицею" (МРС 94).

1637 Рукоять от буздигана. АрЮЗР I, XI, 129.

Етимон слова добре проглядає в тур. *bozdoyan* "різновид зброї, що вживалася у давнину: для піхотинців – легкі боздогани, для кіннотників – важкі. Боздогани були як цілком вилиті із заліза, так і з дерев'яними рукоятями" (ТАнс. 8,5), також *bozdoğan* "застар. палиця, булава (шестиголова)" (ТРС 129), *بوزدغان* "палиця" (Будагов 279); чаг. *buzdurğan*, *buzruğan* "палиця, дубець" (Р 4, 1869; Ресенен 91).

Первинна тюркська форма цього терміна – звичайно: *buzdurğan* "букв. те, що нищить (дієприкметникова форма)" < *boz-* "знищувати, розбивати, завдати поразки" + афікс спонукального стану (каузатива) *-dur-* + афікс дієприкметника *-ğan*. Спрощення форми (*bozdurğan* > *buzdoğan* / *bozdoğan*) могло відбутися так само, як у чаг. *burunduq* "верблюжий намордник" < тур. *burunduruq* "ремін, протягнений через ніс норавливого коня" (Р 4, 1824). Крім того на процес спрощення могло вплинути й тюрк. *bozdoğan* "різновид мисливського сокола" (Р 4, 1687; ТРС 129). Дещо інакша етимологія у ЕСУМ I, 281.

БУЗІВОК "однорічне теля" (СУМ 1,250); "теля, яке родилося восени" (Лисенко 1958,6); "бичок або теличка після першого року" (Дзендз. 1958, 40); "Полтавщина) однорічне теля" (СГН 32); "(Гуцульщина) річний бичок",

"немовля"; "(Поділля) велике немовля, яке мати годує своїм молоком" (Паламарчук 1958, 24); "теля віком більше року, коли воно перестає ссати (зафіксоване в 24 пунктах Наддніпрянщини)" (Ващенко 1968,58); БУЗЕЛОК, БУЗИЛОК, БУЗИМОК, БУЗИНОК, БУЗИМОК, БУЗИВКА, БУЗИВ'Я (ЕСУМ 1,252); р. (півден.) БУЗИВОК, БУЗАВИК, БУЗАВОК, БУЗ "бичок від одного до двох років", БУЗЕВКА "однорічна теличка"; БУЗИК "однорічний баран"; мак. БУЗЕ "теля" (ЕСУМ I, 282); (Ф I,232).

Уперше слово засвідчується у творах Василя Гоголя: "Добре було колись, що продав бузівка", а також у словнику Н. Білецького-Носенка: бузув'я "теля" (Б.-Н. 64). В українській формі чітко проглядає кипчацька основа *buzow / buzaw*, пор. полов. *buzow / buzaw*; кипч. (Єгипет, 1312 р.) *buzawu*; кум., ног. *buzaw*, кар. *buzow*, тат. *bozaw*, д.-т. *buzağ*, тур. *buzağ* "теля" (ТАС 101). Поширення слова по всій території України може свідчити і про давність запозичення, напр. з половецької мови чи чорноклобуцьких говорів. В болгарській та хозарській мовах це слово мало б чітко виражену фонологічну ознаку ротацізму, пор. чув. *ragu* "теля", а також угор. *boǵu, buǵu* "оленя, теля", запозичене з болгарської мови (Єгоров 1964. 149), (Гомбоц 1912,51), (Джидалаєв 1990, 24). Відомі дві етимології слова. О. Щербак (1961, 100) виводив цей термін від тюрк. *boz / buz* "сірий": "бузаğи потрібно розглядати як слово, яке означає молодняк корів у тому віці, коли відбувається линяння та потемніння шерсті". Цю етимологію підтримує ЕСУМ. Здається, переконливіше пояснення, згідно з яким термін виводиться з тюрк. *buza-* "народжувати" за допомогою аф. *-q/-ğ* (Севортян 1978, 241). Також Ресенен 74: тюрк.* *buzağ* < **byzağ*, зважаючи на чув. *regu, rōgu*, монг. *biḡagu* "теля". Натомість Кюсон 391 вважає *buzağ* "дуже давньою формою із закінченням *-ğ*чи, яка стала джерелом монг. *buḡa'u*."

Причина запозичення слова в українську мову не зовсім ясна, адже воно є синонімом власне укр. назимок. Доцільність проникнення тюркського слова можна пояснити хіба суттєвою роллю тюркського субстрату в певних регіонах України. Цей тюркізм засвідчується в топонімії: луг Базавлуг.

БУЗЛУК "різновид підкови, яку прив'язують до підшви, щоб не посковзнутися на льоду" (Гр. I,107); р. БУЗЛУК, БУЗУЛУК, БАЗЛУК, БАЗЛИК "різновид підкови з шипами, яку рибалки підв'язують під середину підшви, щоб ходити по гладенькому льоду; пристрій, який допомагає ковзаняру відштовхуватися ногою на льоду" (Даль I, 38); також Бломквіст (К вопросу о двуязычии и тюрк. заим-ях в говоре уральцев. – Сб. музея антропологи и этнографии. – Л., 1972. – XXVIII. – 271): "залізні підкови з 2-3 шипами, що їх підв'язують до ніг, коли взимку тягнуть по льоду сани". Ще див. Будагов I, 279.

Ф I, 233 небезпідставно посилається на гіпотетичну тюркську форму **buzluq* < *buz* "лід" + аф. *-luq*, бо в жодній тюркській мові слово на означення названого вище пристрою не засвідчується (ЕСТМ 1978, 239; Дюерфер II, 786), пор. д.-т., крм., тур. *buzluq* "льодовня" (ДТС 131; КТРС 64; ТРС 137). Найавне у словнику Грінченка укр. *бузлук* засвідчив у мові чорноморського козацтва І. Попка, отже його могли вживати й тюрки з теренів Кавказу, й ногайці українського степу, й носії кримтатарських діалектів чи говірок.

БУЗУВІР "бусурман, зла, жорстока людина", БУЗОВІР, БЕЗУВІР, БОСОВІР, МУЗУВІР "тс".

ЕСУМ I, 282 схильний вважати укр. *бузувір* наслідком деформації слова *бусурман* "мусульманин" і його зближення зі словом *віра*, при цьому наводячи цілком правильний етимон, що його запропонував був О. Макарушка, б: тур. *müzevvir* "ошуканець". Щоправда, правильніше буде наводити турецьку форму, вживану в добу Середньовіччя: *müzüvvir* < *müzevvir* < *muzewwir* *مزور* "брехун, пройдисвіт, інтриган, навуходоносор" (Девелліоглу 792; Стаховскі 1967, 206; Альбрехт 200). Звичайно, укр. МУЗУВІР трансформувалося в БУЗУВІР під впливом форми *БЕЗУВІР "безвірник".

БУЗУН "нижчий сорт соли (з домішками бруду)", БУЗА "озерна сіль", БУЗНИЙ "брудний, засмічений (про зерно, сіль); р. БУЗУН "елтонська озерна самосадна сіль", БУЗА "кам'яна або гірська сіль".

XVIII Соли бузуну четвертинник. Тимч. 151.

ЕСУМ I,282 пов'язує з тюрк. *buza*, в якому крім основного значення "хмільний напій з проса" фіксуються також "осад у рідині", "бруд у немитій вовні", проте не береться до уваги тюрк. *tuz* "сіль" – можливо, відбулася контамінація лексем: *tuz* "сіль", *boz* / *buz* "сірий; землистий колір; земля, що лежить облогом", *buz* "лід, крига, дуже тверда земля", "град" (Севортян 1978,172, 238) та, можливо, й *buza* "осад хмільного напою", "бруд у немитій вовні". Про тюрк. *boz* / *buz* у слов'нських мовах, напр. укр. *бузько*, БУСОЛ "лелека", рос. БУЗАН "білий лелека", БУСЬІЙ "темно-сірий" тощо див. Севортян 1978, 173.

БУЗУВАТИ "карати, бити, докоряти, сварити, картати" (Гр. I, 107)

В ЕСУМ I,282 одним з етимонів слова вважається полов. дієслово *buz-|boz-* "розбити, знищити, зламати, зіпсувати". Справді, це дієслово, наявне фактично у всіх тюркських мовах, пор. д-т., кар., крм., тур. *buz-|boz-* "руйнувати, псувати, розбивати, бентежити, чинити нелад" (ДТС 130; КРПС 136; КТРС 59; ТРС 130).

БУЗЬОК, БУЗЬКО, БУСЕЛ, БУСОЛ, БУСЬКО, БОЦЮН, БОЦЯН "чорногуз, лелека" (Гр. I, 107-108; 115-116; 90);

Фасмер I, 232 поєднує р. *бузан* та *бусел* (даль I, 145) з тюрк. *boz* / *buz* "сірий". Ще пор. р. БУСЬІЙ "темно-голубий, сірий, темно-бурий, попелястий", БУСЕТЬ, БУСОВЕТЬ "ставати сірим, голубим, темнішати" (Ф I, 252). В ЕСТМ 1978, 172 наводяться приклади вживання *boz* на означення сірої, попелястої тощо масти коней, великої рогатої худоби, овець, в діалектах азербайджанської мови засвідчується орнітонім *boz* "куріпка", "самиця фазана". Слово *бусий* двічі засвідчується в давньоукраїнському творі "Слово о полку Ігоревім": "Всю ноць босови/бусови врани възграяху" та "Ігорь възвържесе на бръз комонь и скочи с него босым (бусым) вльком". Тлумачення цього епітета викликало велику літературу, декотрі дослідники схилилися до думки, що вираз "босый вльк" як результат народної етимології на ґрунті мови населення тогочасної України-Руси доцільно зіставляти з тюрк. *boz qurt* "сірий вовк [тотемний символ – предок тюрків]", де слово *boz* "сірувато-коричневий" – узвичаєний епітет цього тотемного звіра (Гордлевский В. Избр. соч. – Т.П. – 550; Менгес 1979, 65–66). Можна ще навести кар. *busol/busul* "лелека" (Р 4, 1865), *busel* (КРПС 142), які можуть бути

зворотніми запозиченнями з української мови. Також пор. чаг. *büzük* "якась пташка" (Р 4, 1902). У словнику половецької мови XIII ст. "Кодекс Куманікус" є слово *bozag* "темний", що його Радлов розкладав на *boz* "сірий" та *aq* "білий" (Radloff W. *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus*. – SPb., 1887).

БУЛАВА "знак гетьманської влади", "палиця з потовщенням на кінці" (СУМ I, 253); **БУЛАВНИЧИЙ** "козак у Запорозькому війську, на руках якого перебувала булава кошового отамана" Яворн. (Источн 1890,1, 241); р. **БУЛАВА** "коротка палиця з кулеподібним потовщенням на кінці, вживана як зброя", "жезл з кулею чи потовщенням на кінці, що вживалася як знак влади" (СРЯ I, 352); п. (XV ст.) "гетьманський жезл" (Фасмер I, 237; Славскі I, 50).

XVII Погане малювали Геркулеса з булавою. Тимч. 153.

XVII Абы Чегрин, отчизна Хмельничкого, зо всьм обьстям своим в околици при булавѣ войска Запорожского вѣчными часы зоставал. Львів. літ. 267.

XVIII Знаки войсковы, т. е. булавы у свои руки узял. Сам. 12.

XVIII Рейментари ледво булавами не окладаючи удержовали /поляков/; Булаву, бунчук, хорогви, бубни комисарѣ приимовали. В 4,42; 266.

Опись маестностей на булаву. Тимч. 153.

Гетману пану подай булаву, всему рицерству вѣчную славу УРА IX, 189.

Слово не засвідчується в сучасних тюркських мовах, натомість фіксується у словнику половецької мови *Codex Cumanicus*: *bulov* "різновид зброї", також кипч. *bulav*, *bula'u* "палиця, дубець" (Зайончковський 1949, 19); тюрк. XIV ст. (Єгипет) *bulav* "палиця, дубець" (ИДТЯ); *bula'u* "дубець" (Поппе Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб.// М., 1938, 125). Слово є і в інших словниках кипчацьких мов, де воно перекладається арабським *dabbus* "палиця, дубець", зокрема: *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-luğat-it-türkiyye*. Çeviren Besim Atalay. Istanbul, 1945.-30; 229 (неправильно читав слово *bulav* як *pulat*); *Ibnü-Mühenna lüğati*. Istanbul, 1934. Також пор. монг. *bul-uu* "щось потовщене" (ПОАЯ 94); "потовщений кінець трубчатої кістки", "гуля (напр. на лобі)"; *bul* "молотило", "маточина (колеса)" (МРС 86, 85).

Традиційно слово булава вважається похідним на –ава (-авь) від псл * була "гуля, набалдашник" (Фасмер I, 237; ЕСУМ I,289), а виведення з тюркських мов видається непереконливим. Проте заперечення Фасмера, який на час укладання свого словника не мав даних про фіксацію слова в пам'ятках тюркської писемності, сьогодні брати до уваги вже не можна. Семантика тюркських та української форм, а також той факт, що значна кількість назв козацької зброї запозичена з тюркських мов, посилює достовірність версій Міклошича, Зайончковського та інших тюркологів про тюркське походження терміна *булава*, який було запозичено, очевидно, з половецької мови. Уперше в українському документі (1436 р.) слово фіксується у вигляді антропоніма: "вера пана бюлави" (ССМ I, 149).

БУЛАНИЙ "світло-рудий, половий (про масть коня); **БУЛАН** "буланий кінь" (Гуцульщина 1991, 258); б. **БУЛАНЫ** (Булика 1972, 51); р. **БУЛАНИЙ** "жовтуватий, світлих відтінків; іноді з темнуватим хвостом та гривною й такою ж смугою на хребті" (ССРЛЯ I, 682); п. *bulanu* "масть коня (світла)".

1567 товариш миха(л) реза(н)... кон под ним булан; У Демида Дуба: клячу буланую. УІДЛ 133.

1590 видел ... сверѣпу булану. АС I, 180.

Молодий дригганчук буланострокатій. Дн. Марк. 117; 182.

Термін традиційно вважається тюркізмом, Г. Вернадський вбачає його вже в гунському "кінь вороної масті з білою плямою на лобі", проти чого виступив Г. Доерфер (1973, 32), який, проте, навів ім'я хозарського кагана Бул/ган та назву міста Баланджар, як такі, що можуть мати зв'язок з тюрк. булан (також Доерфер II, 356).

Відома також гіпотеза А. фон Габен та В. Банга, згідно з якою тюрк. bolan, булг. bulan "лось", чув. palan "лось, олень", каз., тув. bulan "лось", тат. bolan "олень" – це китаїзм: p'au "однорогий олень" + lien "одноріг" > b'au- lien > baulen > bolen (Щербак 1961, 141). А. Долгопольський (Языковые контакты в Башкирии.-Уфа, 1972.-55) відкидає зв'язок тюркського слова з китайською формою й пропонує розглядати його через призму ностратичного мовознавства. Болгарські мовознавці, порівнюючи болг. діал. БАЛАН "світлосірий віл чи сірний буйвол" з укр. буланій (пор. також укр. БАЛАН "білий кінь, віл, пес"), п., рум. balan (ЕСУМ I, 124), вважають форму *балан* похідною від *бьлан (в результаті регресивної асиміляції голосних та отвердіння б-) від *бьл* "білий" (ПОАЯ 210). Таке пояснення дало підставу Г. Одинцову (1973, 202) висловити версію, буцім буджацькі ногайці запозичили рум.balan (також пор. молд. Бэлан "кличка світлого коня, вола, пса") й адаптували його таким чином: bolan. Пізніше ж ногайський гіпологічний термін перейшов в українську, польську та російську мови. Проте ця версія спростовується за допомогою історичних фактів: Буджацька орда Малих ногаїв перекочувала з прикаспійських степів на територію між гирлами Дністра та Дунаю лише у 20-их рр. XVII ст., а термін *буланій* фіксується в українських документах принаймні на століття раніше.

Отже, доводиться визнати, що етимологія терміна остаточно не з'ясована, проте укр. *буланій* доцільно визнати тюркізмом, пор. д.-т. bulan "чимала тварина, яку полюють у країні кипчаків"; кипч. (Єгипет, 1312 р.) bulnaq "дикий віслук", чаг., кир., ног., узб., алт., тув. bulan "лось, олень, дикий кінь" (Севортян 1978, 260). На користь тюркського походження українського терміна крім фонологічної та семантичної подібності свідчить ще й те, що в українську та інші слов'янські мови увійшла ціла низка лексем на позначення масті коней: *бурий, карий, ко(в)урий, чалий*.

БУЛАТ "гатунок сталі; різновид холодної зброї з такої сталі"; б., болг., р. БУЛАТ.

1577 шабля булатная. АВАК III, 282.

1620 арина Богдановна Булатовна, землянка господарская. АС VI, 154.

XVIII Купилем ... у Патрикия нож булатный. Дн. Марк. II, 1.

XIX Посік же тебе булат вражий; Шаблі булатніі Гр. I, 109.

В українську лексичну скарбницю слово увійшло, очевидно, в добу Золотої Орди. Як зауважує М. Брайчевський ("Автор "Слова о полку Ігоревім" та культура Київської Русі".-К., 2005.-100): "Термін "харалуг", "харалужний", вживаний у домонгольській Русі і вповні зрозумілий для тогочасної публіки, на кінець XIV-XV ст. уже вийшов з ужитку... Тому в "Задонщині", в місцях запозичених із "Слова", термін "харалужний" послідовно замінений епітетом "булатний". Можливо, має рацію К. Менгес (1959, 180), який вважає, що населення Київської Русі познайомилося з цією холодною зброєю та її назвою

(булат) завдяки половцям: полов. bolat < новоперськ. pulad. Історія запозичення досліджується давно. Ф. Корш (Некоторые персидские этимологии // Древности восточные.-М., 1913.-Т.4.-5) вважав, що в тюркські мови слово увійшло, безперечно, з перської, проте іранську етимологію його пояснити важко. Корш порівнював перську лексему з двн.-інд. rawīga-m "назва якогось інструмента", rawīgawa/n/t "індійський епітет плуга", яке в іранських говорах могло одержати звукове оформлення *rawilavat > pulad. У середньоперській мові слово пишеться так, що можна прочитати pulaf/at; в арабській мові воно набрало вигляду fulad. У давньотюркських текстах термін не засвідчується, проте зафіксовано антропонім Bulat (ДТС 122), який, треба гадати, має зв'язок з цим словом. Пор. також каз. bolat, тур. pulat, монг. bolot.

БУЛГАК "непевний час, смуга, руїна"; поширене прізвище БУЛГАК, БУГЛАК, БУЛАХ; р. БУЛГА "тс", БУЛГАТИТЬ, БУЛГАЧИТЬ (Ф I, 51).

1538 кгда тот булгак повстал оны сами до замку побегли. Булика 52.

1420 У Булгаковичохъ. АЗР 1,38.

Запозичення з говорів чорноклобуцького племінного союзу або тюрків постзолотоординської доби. Етимон цього тюркізма визначив був вже Будагов І, 290: д.-т., полов. XIV, чаг. XV) bulıaq "смуга, обурення, збурення, грабунок, безлад, руйнація" < bulıa- "перемішувати, каламутити", "сіяти смугу, збуджувати незадоволення" (ДТС 123; Клосон 336; ЕСТМ 1978, 256).

БУЛДИМКА, БУЛДИМОК (*Запорож.*) "різновид рушниць" (Шейков. 1861, 130), **БУЛДИНКА, БУЛДИНОК** (XVIII ст.) ці"; р. БУЛДЫГА "дубинка" Ф I, 238.

XVIII Рушниць... булдинок... і янчарок. Енеїда.

В ЕСУМ I, 290 слово подається як неясне. Здається, що це той самий випадок, коли тюркологи кажуть: "Етимон знайти важко, але іншого джерела, ніж тюркська мова, бути не може". Здається, це одне з тих слів, що їх козаки "сконструювали" з формантів тюркських мов. Очевидно, маємо таку структуру: тур. buldum < bul- "знайти" + афікс 1-ої особи минулого часу -dum = "я знайшов / дістав, / роздобув" + укр. формант іменників чоловічого роду -ок. Пор. подібні новотвори: КИЧКИЛДА.

Р. *булдыга* ніби дає підставу вважати це слово варіантом і терміна *булава*, і укр. *булдимка*.

БУНЧУК "разок бісеру", "разок намиста"; "знак гетьманської влади; складався з довгого древка з насадженим на нього золотим яблуком з білим султаном з кінського волосся; на час походів бунчук ставили перед наметом гетьмана, в бою чи в пору врочистостей його возили перед гетьманом. У полках бунчук використовували як одне із знамен"; також "низка бісеру", "12 разків намиста"; **БУНЧУКОВЕ ТОВАРИСТВО** "гетьманський штаб", "гетьманський почет"; **БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ** "охоронець бунчука, посада введена І. Мазепою" (Піскунов 1882,15); **БУНЧУГ, БУНЧЮК** "знамено з кінського хвоста, яке несли перед гетьманом" (Б.-Н. 64); **БУНЧИК** "низка бісеру" (Шейковський 1861,134); **БУНЧУК** "один із знаків гетьманської влади: древко з металевим яблуком на кінці, під яким звіщувався кінський хвіст" (Гр. I, 111); "булава з металевою кулькою на кінці та прикрасою – китицею з кінського волосу; в давні часи широко застосовувалася в Туреччині, Польщі, Росії (як ознака влади козацьких

отаманів) і в Україні (як ознака влади гетьманів), (СУМ I, 257); БУНЧУК, БУНЧУГ "булава з китицею з кінського волосу як символ влади" (ЕСУМ I, 296)

Д. Яворницький подає ще ширше тлумачення: "Бунчуком називалася проста, пофарбована чорною фарбою палиця, завдовжки чотири з половиною аршини, на верхівку якої набивали мідяну, іноді позолочену кулю, а під неї вкладали фарбоване біле або чорне волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поверх волосся. Зважаючи на призначення бунчука, запозичили його козаки у турків". До цього Д. Яворницький додає ще й легенду з відомої праці Рігельмана: "Цей знак (бунчук) туркам перемогу дарував. Коли вони кинулися втікати, втративши великий штандарт, то їхній ватаг, відсікши шаблею у коня хвіст, прив'язав його до списа, зібрав рештки війська й переміг супротивника" (Яворн. I, 229).

В інших слов'янських мовах термін відомий лише як найменування одного з козацьких клейнодів в українських козаків або турецької військової емблеми (ЕСУМ I, 296), через що орієнталісти ніколи впритул не бралися до з'ясування його походження, напр. Н. Дмитрієв 531, який все таки пов'язував укр. *бунчук* з тюрк. *bojuṅ/ mojuṅ* "шия" та навів тур. *bonçuq* "perles fauses", пор. тур. (суч.) *bonçuq* "різнокольорове скляне намисто", "синя намистинка, яку носять, щоб не зурочили" (ТРС 125).

У пам'ятках тюркських мов термін засвідчується досить рано, але тільки у формі *monçuq, minçuq, monçaq* (XI ст.) "будь-який коштовний камінь; ікло лева чи оберіг, що їх вішають на шию коня" (Клосон 349; ДТС 346, 348), також кипч. XIV, чаг. XV "намистина"; чаг. *minçaq, mincaq, mincuq* "мушлі, барвисті скляні намистинки, якими прикрашають шию коням чи віслюкам" (Будагов I, 293; Р 4, 2190); каз. *moınçaq*, кирг. *moınço* "червоне намисто", сарт. *moınça* "хомут"; тел. *monçoq* "перли, намисто" (Р 4, 2120; 2123); також караїм. *bojminçaq* "прикраси з коштовного каміння" < *boin* "шия" + *minçaq* "бісер, намисто", крм. *binçuq* "мушлі, кульки, намисто, що його надягають на шию коням", *qatug binçuğu* "прикраса на шиї мула", тур. *binçuq* "намистинки, мушлі, несправжні (скляні) перлини", *paazar binçuğu* "намисто від пристріту" (Р 4, 1645; 1815); крм. *minçaq* "бісер, намисто", *mincaq* "коштовний камінь", тат. *mincaqa* "намисто з монет", тюрк. (Дагестан) *mincaq* "коштовний камінь" (Р4, 2190); аз. (Нізамі Гянджеві, "Хосров та Ширін") *mincuq* "емблема у вигляді напівмісяця на верхівці прапора". Ресенен 84 наводить також монг. *monçaq* "прикраса на шиї коня", кор. *minḡ* "куля; круглий".

У пам'ятках української писемності термін уперше засвідчується у вигляді антропоніма: "В літо 1169. Почали (половці) Чагровичі до нього (Володимира Мстиславича) слати (послів) – Чекман, і брат його Тошман, і Моначюк"; "В літо 1202. (Бояри) Мстибог, і Мончюк, і Микифор сказали: "Не подобає нам убити посла" (Літопис Руський 292; 370). Ясна річ, в основі тодішнього половецького антропоніма ніяк не могла бути така реалія як "емблема влади, різновид штандарта, прапор", очевидно, ім'я дитини ототожнювали з певною коштовністю – недарма Клосон 349, зважаючи на пізніші значення слова "бісер, намисто з бісеру", висловив версію, що спершу лексема мала загальне значення: "ювелірний, коштовний камінь". А проте в цьому ж літописі засвідчуємо

фактично ту саму реалію, яку українці в добу козаччини називали бунчуком, щоправда в літописі маємо назву "челка стягова": "В літо 1172. І зустрілися стрільці з обох сторін, і порубали вони (половці) й стягоносця нашого, і чолку стягову обірвали із стяга... Володислав тоді надумав узяти стяг Михалків і надів на нього шолом. І зібралися (наші коло стяга), і вдарили на них (половців), і стягоносця половецького порубали" (Літопис Руський 302). Редактори-видавці літопису цілком правильно пояснили вираз "челка стягова" – "китиця із кінського волосу на знамені, бунчук". Отже, як бачимо, у війську українських князів у вжитку був той самий штандарт, що й у тюрків, лиш мав він свою питому назву, очевидно, кальку. Зафіксований термін *чолка* і у "Слові о полку Ігоревім", автор якого віншує Ігоря Святославовича "трофеями", здобутими в бою з половцями: "Чрълень стягъ, бѣла хорюговъ, чрълена чолка, сребрно стружіе", Вираз *чрълена чолка* тлумачать як "бунчук" (СССПИ 146). Виникає проте питання: чолку русичі робили з кінського хвоста чи все таки з волосся, зрізаного з гриви (адже чолка!). Відомо, що тюрки й справді прикрашали волосся на кінській голові: тюрк. *alunçaq* "предмет, який чіпляють до кінського чола для прикрашання" < *alun* "лоб" (Менгес 1956,89); також узб. ("Алпамиш") *qutas* "прикраса, оберіг, намисто, що його надягали на шию коня"; с.-тюрк. (1312р.) *qutuz* "волосся, що його чіпляють до шиї тварини" (Ресенен 305); тур. *qotas* "бант з волосся морського коня, що його чіпляють до шиї огира" (Р 2, 608).

В українському юридичному документі 1494 р. засвідчується ще один антропонім, цього разу вже з початковим б-: Мы Стефан воєвода знаменито чиним оже... слоуга наш Бончок и сестри его продали едно село" (ССУМ 112). А в пам'ятках XVI–XVII ст. термін трапляється вже досить часто і як найменування реалії: (1582) "кончер и бунчук сребром оправніе" (АЗР XVIII, 44); "гетманов коронних знаки войсковіе, то есть булави и бунчуки у свои руки узял" (Самовид. 12); В літо 1576. (король Стефан Баторій) видя у козаков мужество великое... постави им Гетмана, присла им корогов, бунчук и булаву" (Граб. 21); "Хмельницькій... одослал теж излишніе в походъ непотребніе корогви, бунчуки, булави" (В 78).

Отже, тюркський термін *monçuq* / *boñcuq* засвідчений зі значенням "коштовний камінь, намисто, бісер тощо", але на відміну від укр. бунчук він у пам'ятках тюркської писемності фактично не вживається на означення штандарта, символу влади, прапора – з цією метою тюрки вживали термін *tuğ*. Звичай прикрашати коней та й самих воїнів жмутом волосся відомий у Центральній Азії ще з VIII ст.: "коні та воїни були прикрашені шовком та жмутами волосся, які на ілюстраціях іноді нагадують хвіст – штандарт *tuğ* (САЖ. – 17. – №2 – 4. – 140). Етимологію терміна *tuğ*, яку у праці "История Чингис – хана" запропонував Ф. Ердман (ЖМНП. – 1894. – №11. – 15): "монг. *tuq* < *tu* "хвіст тибетського конехвостого бика – військовий знак, що відповідає нашому прапору; звідси походить тюркський бунчук" підтримують турецькі мовознавці: "*tuğ* – символ повноважень; зроблений із жердини завдовжки як спис, на кінці якої насаджена позолочена мідяна куля, з-під якої вільно звисає кінський хвіст. У декотрих джерелах трапляється інформація, що головні убори падишахів та візирів також прикрашали *султани* (*sorguq*) з кінського волосся. Найперше *tuğ*

робили з хвоста тибетського бика, і лише на теренах Середньої Азії тюрки застосували кінський хвіст" (ТАнс. VIII, 452). Щоправда Ресенен 496 дещо уточнює формальні ознаки монгольського та китайського термінів: тюрк. *tuγ* < *tuq* < монг. *tug* < кит. **dug* "штандарт, прапор". У пам'ятках писемности *tuγ* засвідчується у XII-XIII ст., до того ж не тільки зі значенням "прапор", а й "барабан": "*tuǰuǰ örü tikip*" "високо звівши знамено"; "*tuǰ uruldu*" "вдарили в барабан" (ДТС 584). Пізніше значення "барабан" вже не засвідчується: с.-тюрк. *tuǰ* "стяг, яким вшановують хакана" < монг. *tug* < кит. * *dug* "стяг, штандарт" (Ресенен 496). Ця ж регалія мала назву *tuγ* і в Кримському ханстві: при вступі претендента на ханський престол піднімався стяг та ханський бунчук (*tuγ*), а також вручався воєнний барабан.

Що стосується етимології тюрк. *buñçuq* / *monçuq*, то тюркологі розкладають його (з деякими варіаціями) на *bojun/ mojun* > *bojun/ mojun* > **bon/ *mon* "шия" + *-çaq* = "те, що прикрашає шию коня, мула тощо" (Менгес 1954а, 757; Ресенен 80, 84, 340). Але при цьому К. Г. Менгес вважає, що така форма до того зазнала контамінації з монг. (> тюрк.) *monsoq* "щось кругле: куля, м'яч тощо". У плані семасіології наводяться такі приклади: тюрк. *bojunduruq: bojuntruq* "ярмо" (Р IV 1661; ДТС 111). Потрібно додати також, що Клосон 349 наполягає на тому, що первісна форма слова мала початкове *b-*, а не *m-*.

У тюрк. *buñçuq* можна бачити також композит з наведених вище: *bon* "шия" + *tuγ* "штандарт", якщо припустити можливість змішування лексем *tuǰ* і *tüǰ*, *tük* "волосся", адже давньоукр. "чолка стягова" дає для цього підстави. Пор., наприклад, чаг. *bojun* (*boj* + *jün*) "пір'я птахів на шиї у вигляді нашійника" (Р 4,1659).

Для етимологізації терміна для нас також є дуже важливе караїм. *bojmuñçaq* < *boin* "шия" + *muñçaq* "прикраса з коштовного каміння" (Р 4,1649), яке внаслідок стягнення могло трансформуватися на *bonçaq* > *bonçuq* > *buñçuq*.

Отже, на певному етапі у війську котрогось тюркського етносу чи племінного об'єднання (печеніги, половці, чорні клобуки) стала вживатися регалія-штандарт, складовою частиною якої був жмут кінського волосся (з хвоста чи гриви), що одержала назву *бунчук* – спершу просто грива коня, прикрашена бісером, коштовним камінням, намистом тощо.

Не можемо оминати ще однієї версії походження цього терміна, йдеться про санскрит. *puñçh* (пор. англ. *bunch* "кетяг, жмут, гроно, в'язанка"), засвідчене у "Магабгараті" й перекладене терміном *бунчук*: "З бунчуком з хвоста лева рухався Ашватхаман". Значення санскритської лексеми детально пояснює Б. Смирнов: *bunch* "хвіст бика особливої породи, спершу вживався як різновид віяла, а з часом ця реалія стала однією з княжих регалій одного рівня з білою парасолею. Цю реалію в індійців запозичили тюрки, допустивши певну зміну: хвіст міг бути й кінський. Українці, перейнявши у тюрків регалію, зберегли й тюркську назву *бунчук*" (Смирнов Б.Л. Махабхарата. – Ашхабад, 1981. – 253).

Як бачимо, пошук етимона укр. *бунчук* вимагає додаткового дослідження. В ЕСУМ (I 297) підтримується версія Локоча про перську основу тюркського терміна. У перській літературі слово засвідчується теж досить рано, напр. у вірші Масуда Зінаті Алаві (XI ст.): "*حلم از ساقیان به بای کنیم باز میجوها ز زلف سیاه*" ("Знаменами нашими будуть чашники, Бунчуками (в тексті *мончук*) – чорні

кучері". Фіксують це слово й лексикографічні праці: *منجوق* *moncuq* "бісер, намистинки"; *mencuq* "застар. прапор, бунчук; верхівка прапора; прикраса на вершині башти (куля, корона)" (ПРС I, 564). Проте перська форма з початковим *m*- виключає можливість запозичення слова з гінді (санскрит. *puṅḥ*), до того ж прикінцевий афікс. (?-чук, -ук) свідчить про тюркську морфологію слова.

Таким чином, проблема етимології тюркської лексеми остаточно не розв'язана, але можна упевнено сказати, що етимон укр. *бунчук* – це тюрк. *buñcuq*, запозичене з котроїсь тюркської мови, в якій воно мало значення тотожне українському терміну. Зважаючи на засвідчене у давньоукраїнських пам'ятках "чолка стягова", яке, очевидно, є калькою тюркського слова, висловлюємо версію, що українці перейняли військову регалію *бунчук* від половців або тих тюркських етносів, котрі відомі під найменням "чорні клобуки". Саме це племінне об'єднання виконувало у війську київських князів функцію прикордонних загонів, і частина військової термінології від них перейшла до мови українського козацтва. Дуже важливою підпорою для нашої версії є збережене у мові караїмів *bojmuñcaq* (Р IV, 1649), адже ця мова дуже близька з половецькою, та й печензькі лексичні елементи відображені у ній досить рельєфно.

БУРАВ "свердлик" (ЕСУМ I, 298).

Термін засвідчується лише в технічній літературі доби російського "соціалізму" і є пізнім запозиченням з російської мови (*бурав*), в яку увійшов з кипчацьких мов, швидше всього з татарської, пор. тат. *boḡau*, ног., кум. *burav* "свердлик", тоді як в болгарську (бургія), македонську та сербсько-хорватську (бургія) мови це слово запозичене з тур. *burgu* < *bur-* "крутити, вертати, буравити" (ЕСТМ 1978, 264).

БУРАН "снігова буря"; б., болг. БУРАН, р. БУРАН. *заст.* БОРАН, с.-х. БУРАНЬ, п., слвц., ч. *buran*.

Підстав вважати слово тюркізмом, як це зроблено в ЕСУМ I, 298, і справді більше, ніж досить – у більшості тюркських мов (аз., балк., каз., крм., кум., ног.) воно засвідчується переважно у формі *boran* (Шютц 1975, 161; ЦАЖ 1974, 17, №4.–240), але трапляється й у вигляді *buran* "снігова буря, хурделиця, сильний сніг, дощ зі снігом" (ТатРС 84). В турецькій мові зсвідчується й *boran*, і *buran* "грозовий дощ, буря" (ТРС 128;135). Твірна основа тюркської лексеми – дієслово *bor-a* | *bur-a* < іменна основа *bor-* "буря" + аф. *-a* + придієслівно-іменний афікс – *n*. (ЕСТМ 1978, 191-2). Також див. Доерфер I, 219; Менгес 1954а, 702), Ще див. БОРА.

БУРДА "каламутний напій; погане пиво; несмачна ріденька їжа"; р. БУРДА "тс".

В ЕСУМ I, 299 (слідом за Фамером I, 244) пропонується версія, буцім слово запозичене, можливо, через російське посередництво з тат. *burda* "каламутний напій, суміш різних рідин", котре нібито є суфіксальним утворенням від тюрк. *bor-* | *bur-* "вертати, крутити". Одначе, посилення лише на тат. розмовне *burda* для етимологізації рос. *бурда* – аргумент недостатній, до того ж сумнів викликає й згадуване в ЕСУМ "суфіксальне утворення" *-da*, що його неможливо підтвердити на ґрунті тюркських мов. Щоправда, на користь версії про тюркське походження слова можна навести тув. *boran* "туман, каламуть, каламутний

(частіше про рідину)" та алт. (діал.) *boḡaḡan* "каламутний", але й цих прикладів замало для остаточного розв'язання питання про тюркську основу слова *бурда*.

Слово потребує додаткового дослідження. Висловлюємо кілька попередніх версій, найпереконливішою здається ось ця: на противагу Фасмеру (Ф I, 244), який заперечував зв'язок між р. *бурда* "каламутний напій; суміш різних рідин" та р. (народн.) *бурда*, *бурдашка* "червоне вино" < фр. *Bordeaux* "бордо", можна висловити версію якраз про прямий зв'язок, посилаючись на чинник семантичної адаптації: російському простолюду, звичному до міцних напоїв, червоне французьке вино могло здатися якимось нікчемним напоєм-бурдою. На підтвердження такої думки наводимо етимологію р. *бурдомага* "бурда, пійло" як контамінацію назв вин *бордо* та *малага* (Ф I, 244).

Важко вважати переконливим і твердження Фасмера та ЕСУМ I, 141 про те, що слово *барда* "відходи спиртової промисловости, брага" є видозміною слова *бурда* – чому не навпаки?

Варто взяти до уваги й поширене у слов'янських та румунській мовах *вурда*, *урда*, *гурда* "вичавки з насіння", "сир, виварений з сироватки" тощо (ЕСУМ I, 440); також укр. *мурда* "вівця з чорними плямами довкола очей", молд. *мурдар* "брудний", болг., с.-х. *мурдар*, *мурдара* "замазура" < кар., крм., тур. *murdar* "брудний, нечистий" < персь. *mordar* مردار "мертвечина, дохлятина"; "нечистий, поганий" (ПРС II, 491); ще пор. р. (терськ.) *хурда-мурда*, (астрах.) *хурды-мурды* "хлам" (Ф 4, 285); див. ХУРДА.

БУРДЮК, **БЮРДЮГ** "міх із козячої або телячої шкіри (на воду, вино, олію)"; **БУРДЮГ** "пастушача торба, пошита із шкіри хутром наверх" (Б.-Н. 64); **БОРДЮГ**, **БОРДЮХ** "шкура, знята цілою з кози або теляти, вичинена, зав'язана в тих місцях, де були ноги та хвіст, а в тому місці, де була голова, стягнена ремінцем – вживається як мішок (Гуцульщина, Галичина)"; "шлунок у тварин", "сечовий міхур у тварин" (Поділля) (Гр. I, 111); **БОРДЮГ**, **БОРДЮК**, **БУРДУГ**, **БУРДЮК** "мішок із суцільної козячої або телячої шкіри для зберігання молочних продуктів, переважно бриндзи", "молоде теля", "пузо (переважно у тварин" (Гуцульщина 1991, 124); **БУРДЮК** (Степова Україна) "шлунок" (Яворн. 57); **БУРДУГАТИЙ** "череватий, пузатий" (ЕСУМ I, 299); б. **БУРДЗЮК**, р. **БУРДЮК** "шкіряний міх"; **УБУРДЮЖИТЬСЯ** "надягти багато одягу" (СРДГ 111, 168); молд. **БУРДУФ** "бурдюк", "мішок", "порожнина чобота" (МРС 88).

1593 Микита Бурдыка. АС IV, 298.

1665; 1669 старих шелягов бурдюг; тые полотна Коньдрат... принѣсши в бурдюгѣ, взявши тен мед в бурдюг. АКП 32; 169, 175.

XVII Татаре... ложними червонцами его, Голѣщина обманули: насипавши в бурдюги личманов. Літ. Граб. 236.

XVII обослал хан особно Сѣрка петма бутами вина и двома бюрдюгами оливи. В I, 383.

XVIII м'ясо... у бурдюги побрали. ДНРМ 116.

XVIII Албо на еи /козу/ могла напасти мотилиця, ото ж и нам на бордюг скори половиця. УРА IX, 71.

XIX З розповіді 116-річного діда Івана Гнатовича Розсолоди: "мед і в пасіках, і в зимівниках, мед і в бурдюгах" Еварн. 1900, I, 77.

XIX Бо він видів, як легіні пересипали золото в бордюгах. Хоткевич. Кам. Душа, 1981, 77.

У словниках сучасних тюркських мов лексема майже не засвідчується, очевидно, доцільно пристати до думки М. Ресенена, який вважає, що це слово запозичене в тюркські мови з монгольської, пор. кирг. *bortqa*, хакаськ. *portaǵu* "невелике дерев'яне відро на молоко", монг. *bortuga* "шкіряна посудина (на напої)", "мішок на кумис" (Ресенен 81); калм. *bortoǵo* "бурдюк" (Житецкий И.А. Очерки быта астраханских калмыков. М., 1893, 19), також *bürtsüg* "шкіряна калиточка на чересі (на гроші), гаманець" (Севортян 1978, 296). Очевидно, семантичне значення лексеми та її форма склалися в тюркських мовах внаслідок контамінації монгольського слова та власне тюркського *böǵü-/bürü-* "накривати, обгортати, закутувати" (Севортян 1978, 222; 296).

В українську мову слово увійшло з говорів кипчаків українського степу після руїни Золотої Орди або із степових говірок кримських татар, пор. каз. (застар.) *bördök* "посудина із шкіри, що використовується для витягання води з колодязя" (Сарибаев Ш. Казахская региональная лексика. Алма-Ата, 1976. – 35).

Сюди не відноситься засвідчене Д. Яворницьким *бурдюг*: "Це була дика, малолюдна пустеля: не було в ній ні села, ні хати, окрім розкиданих де-не-де козацьких осель – бурдюгів" (Эварницкий Д. Топографический очерк Запорожья // Киевская старина, 1884. – июль. – 410); (Еварн. 1900, 1, 533, 553). Тут маємо приклад контамінації раніше засвоєного українцями тюркізма бурдюг "шкіряна посудина" та слова бурдій, бурдей "землянка", "курна хатина" (Гр. I, 111), яке попало в українську з Балкан, найшвидше з болгарської мови, пор. болг. бордей, бурдей "землянка", куди воно було імпортоване з італійської, пор. італ. *bordello* "хатина; дім розпусти" через молдавсько-румунське *bordei* "землянка". Також див. БУРДЮШОК.

БУРДЮШОК "молодий закритий ще колос жита, пшениці, ячменю" (Москаленко 1958; ЕСУМ I, 299).

Слово запозичене, очевидно, з кримсько-татарської мови, пор. каз., балк., караїм., тур. (діал.) *bürtük* "зерно, зернина" (Будагов I, 275); кум. *bürtük* "тс" (Немет 1912, 15). Тюрк.* *börtük/ bürtük* "бурдюк" та *bürtük* "зерно" за походженням абсолютно різні лексеми, остання утворена за допомогою афікса – *ük* від дієслова *bürt-* "відриватися, відпадати (про частинки)" (Севортян 1978, 301). Рос. бурдук "ріденький кисіль з борошна" (СРНГ. Вип. 3. 1968. – 284) має своїм етимомом якут. *burduk* "борошно" (Русско-якутский словарь. 1968. – 194), споріднене з *bürtük* "зерно".

БУРЕК "пісний пиріжок, смажений на лії" (Кухаренко 36); "різновид вареників із жировими витопами, зварених у жири" (Манжура 1890, 176); болг. БЮРЕК, мак., с. БУРЕК "пиріг" (ЕСУМ I,300).

В описі чабанського побуту Я. Кухаренко зазначає: "Всю ніч проти великодня гарбачій готує чуреки, буреки". Зважаючи на свідчення І. Манжури, можна зробити висновок, що слово запозичене на теренах українського степу, очевидно, з ногайської або кримськотатарської мов, пор. ног. *börek* "пиріг з м'ясом або сиром" (Гаджиева 1976,207); крм., чаг., тур., туркм. *börek* "пиріг" (Р IV, 1698).

Першу спробу етимології слова зробив Рамстедт 67, порівнявши тюрк. *börek* та калм. *bürüg* з метою реконструкції монг. **bürüg*, у якому вбачав похідне від *bürü-* "затуляти, загортати, кутати" (Р IV, 1888; Єгоров 172). Проте така етимологія неможлива вже тому, що в тюркських мовах у цьому дієслові голосний *-ö-*, а не *-ü-*, до того ж калм. *bürüg* саме є запозиченням з тюркських мов. Тут варто згадати також, що Рамстедт вважав запозиченням з тюркських мов і слов. *пирог*, проти чого виступив Фасмер (III, 265). Має рацію Дюерфер, коли пише, що слово дуже важко етимологізується – адже воно не фіксується у мовах Сибіру, немає його і в старих текстах. Очевидно, етимон слова потрібно поєднувати з тюрк. *bört-* "надуватися, набухати" (Р IV, 1699). В ЕСТМ у семантичному гнізді *bür-* "стягуватися, скручуватися", "загортатися" термін **bürek/börek* теж не розглядається (Севортян 1978, 194).

БУРИЙ, БУР "темно-коричневий із сіруватим або червонуватим відтінком"; б. БУРЫЙ "темно-сірий"; р. БУРЫЙ "кінська масть між рудою й вороною" (Даль I, 144); п. *byry* (XV ст.) "темносірий"; слвц. *byry* "темносивий" (Славські I, 51).

1520 два кони: бахмат бур... другий валах; бахмату бурому. ЛМ 1415.

1547 коня бурого...взяли. АрЮЗР I, 1V, 48.

1584 бахмат бур; коней моих...взял... бурый оден. АКЖ №58; №67.

1590 корову бурую заръзали. АС I, 177.

1693 з другим конем буролисим до Погару поехали. Акт. Стар. 109.

Факт вживання цього слова у Данила Заточника (XII ст.) та у Суздальському літописі під 1236 р. (ТВСЯ 240) ніби є вагомим доказом проти спроби вважати слово монголізмом доби Золотої Орди (Березін 1849, 39). В. Аракин (ТВСЯ 240) схильний вважати цю лексему болгаризмом, посилаючись на чув. *paravla laşa* "бурий кінь" (чув. *-ava-* = тюрк *-u-*, напр. чув. *tavar* "сіль" = тур. *tuz* "тс", ото ж, чув. *parav* має відповідати тюркському (булгарському) *bur/bug*. Цей термін важко поєднувати з котроюсь певною тюркською мовою, бо у давніх тюркських документах він не фіксується й для етимологізації його можна залучити лише дані сучасних мов: чув. *parav*, *parla* "чалий (масть коня)", уйг., узб. *burul*, кирг., тув. *buurul*, кк., башк. *buryl*, тат. *burly* "чалий" (Єгоров 146).

Щербак (1961, 100) розглядає корінь *bur-* невід'ємно від *buz-* та вважає похідними від нього тюрк. **burıǵu* / *buzaǵu*, пор. писем.-монг. *boro* / *boru*, монг. *bor* / *bug*, бурят. *boro* "сірий (про масть)", якут. *boruosqu* "теля з потемнілою шерстю" (ПОАЯ 247).

Рамстедт 1935, 51 пояснював тюрк. *bug* як запозичення з монгольської мови. На противагу йому Дюерфер (II, 330) монг. *boru*, маньч. *boro* "коричнево-червоний" та як. *boron* "сірокоричневий", як і Щербак (1961, 100), схильний порівнювати з тюрк. *boz* "сірий". Інші версії див. Севортян (1978, 228). Наявність слів, подібних до укр. *бурий*, в інших індоєвропейських мовах, напр. персь. *bor* "гнідий, рудої масті", д.-інд. *babhrus* "рудувато-бурий", "гнідий", лат. *burgus* "червоний", осет. *bug* / *bor* "бурий, сивий" (Абаєв I, 271) змушує декотрих науковців, напр. Г. Корнілов (Уч. Зап. НИИ языка, л-ры и истории при СМ Чуваш. АССР. 1969. – 46. – 220–223) схилитися до думки, що в цьому разі маємо справу з ностратичним коренем.

У пам'ятках української мови ця лексема, особливо на позначення масті коней, вживається украй рідко. У творах класиків української літератури слово вживається переважно на позначення кольорів, що не відносяться до масті домашніх тварин (СУМ I, 258).

БУРКА "козака або пастушача повстяна коротка опанча, також пошита зі шкури лошати. По-татарському те саме" (Б.-Н. 64); "різновид башлика в опанчі" (Гр. 1, 112); "вовняна опанча" (Тимч. 156); "довгий войлочний одяг з капюшоном, що його надягають рибалки на час бурі" (Берл. 32); "повстяний безрукавний плащ або накидка з козячої вовни (переважно на Кавказі)" (СУМ I, 258); "повстяний плащ; різновид башлика; вовняна сукня"; БУРКОВИНА, БУРКУНИНА "плащ, бурка" (ЕСУМ I, 301); б., р. БУРКА "повстяний плащ"; молд. БУРКЭ "бурка", "овечий кожух" (МРС 98); п., ч., слвц. *burka* (ЕСУМ I, 301).

1516 три камьки на золоте, а чотыри бурки". РИС, XX, 871.

1545 козаки... што мели речей, то есть на имя: газука бурнатного оксамиту на золоте... бурка без золота... перед нами положили. КПВКЛ I, 31

1684 бурка черная, скрыня обита желѣзом. СРЯ I, 356.

XVIII Дал брат Тихон Василеви бурку новую для слоти. Тимч.156.

1767 кромѣ бурки кирейной ничего не взял. Сковорода II, 384.

XVIII Шинель, или бурка. Г. Сковорода /Истор. укр. л-ри, 11, 1967, 119.

XIX Назар турботливо закутує Галю у свою бурку. Шевченко.

XIX Для козака-сиротини чорна бурка – його світ. Еварн. 1900,I, 556.

Етимон укр. *бурка* – тюрк. *börk* / *bürk*, яке в тюркських мовах має переважно такі значення: "різновид шапки", "різновид верхнього одягу", пор. д.-т. *börk* "шапка" (ДТС 118); тур.(1558 р.) *börk* "головний убір з білої грубої вовняної тканини з відлогою, що спадає на плечі", "головний убір яничарів" (Восточные источники 1969, 20-25); тур. діал. *börkenek* "капюшон, що захищає від дощу" (ТРС 131); ног. *bürkenşik* "весільне напинальце молодої" (Гаджиева 1979, 87); кирг. *bürkönçök* "покривало нареченої у киргизів" (Лобачева Н. К истории среднеазиатского костюма. // СЭ. 1965, №5.-42); аз. (Іран) *quzyl-bürk* "букв. червоні шапки" – синонімічна назва до *quzyl-baş* "букв. червоноголові": йдеться про тюркські (азербайджанські) племена, за допомогою яких на початку XVI ст. прийшла до влади династія Сефевідів (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани. М., 1976. – 174, прим. 32); тат. *börk*, *börük* "різновид плаща на дощ" Будагов I, 277), узб. діал. *börk* "бурка", тур. діал. *börük* "каптур" (Севортян 1978, 222), тур. *bürk* "шапка зі шкури ягняти" (Ресенен 84). Тюркські форми похідні від дієслова **bögü-/bügü-* "накривати, замотувати, кутати" (Севортян 1978, 222). Гомбоц (див. Корнилов 1973, 109) угор. *boriit-* "накривати" та *bugok* "оболонка, шкірочка, покривка, кожух" вважав запозиченнями з д.-чув. **bur-* > чув. *pürke-*, *perke-* "закутувати, вкривати", яке має надійні загальнотюркські паралелі. Також див. Єгоров 172. Девелліоглу (88,118, 119) вважає турецькі форми *berku'*, *bürka'*, *bürkü'*, *برقوع*, *برقع* різновид напинальця на обличчя мусульманки" арабізмом. Пор. також тур. *бурко* "різновид відлоги з прорізними на очі дірочками, який затуляє обличчя, шию, голову" (Тридцять лет в турецьких гаремах. СПб., 1874, 111).

Звичай носити бурку поширився у побуті українського населення, передусім козаків, найімовірніше в XIII-XIV ст. внаслідок тісних контактів з кипчацьким

населенням, яке осіло після руїни Золотої Орди у південноукраїнських степах. Див. також: Чтения Общ. Ист. Древн. 1847, VI, 20: "бурка ... род плаща или епанчи из войлока, иногда с овчинным подбоем, на Великую Русь пришла она от козаков да от Малороссии". Разом з тим Яворницький (Яворн., I, 445) свідчить, буцім кримські татари той різновид одягу, який в українській мові має назву *бурка*, називали словом *qarucu* або *tabuñcu*. Очевидно, у тюрків цей різновид одягу мав синонімічні назви, та й для мешканців Московської держави термін *бурка* потрібно було тлумачити. Так, Айтеміров (103) пише: "для покупки кафтанов и бурок (чекменей и опанеч) черкесских и иных крымских вещей", а далі (с. 104) пояснює: "бурка (епанча)".

Можливо, сюди ж потрібно відносити й слово *бирка* "шапка" ("Шапка-бирка зверху дірка" в "Думі про козака Голоту", хоча останнє походить, мабуть, від *бирка* "овеча шкура", що утворилося внаслідок розширення значення *бирка* "вівця", пор. п., ч., словен. *birka* "різновид вівці". В угорській мові слово *birka* (засвідчене 1461 р.) є запозиченням зі слов'янських, в яких воно утворене від інтер'єкції бир! бир!, пор. укр. бира-бира! "вигук, яким скликають овець", бира "вівця" (Б.-Н. 56; Грінч. I, 56-57). В плані типології можна вдатися до лит. *bure-bure* "вигук, яким скликають овець" "вівця /дитяче/" (Fraenkel E. *Litauisches Etymologisches Wörterbuch*. 1955, 65).

БУРКУН "трав'яниста кормова і медоносна рослина з трійчастим вузьким листям і довгими китицями дрібних квіток, *Melilotus adans*"; БУРКУН-зілля "*Melilotus falcata et oficionalis* Lam." (Піскунов 15); "лугова й лісова трава з вузьким трійчастим листям і дрібними квітками; БУРКУН білий, *Melilotus albus*" (СУМ I, 259); БУРКУН "трава *Trifolium meliothus*"; болг. БУРКУН "різновид кормової посухостійкої трави" (Милов 133).

Слово поширене на значній території України, часто трапляється в усній народній творчості та сприймається як поетизм. ЕСУМ (1,162) подає чималу кількість варіантів слова: буркунина, буркунчик, буркунчук, боркун, бурковина, борконь, ворчун. Деякі з них – самобутні регіоналізми й позначають або різновиди цього фітоніма, або й різновиди інших рослин. Відомо, наприклад, що рослина *буркун* вирощується як технічна культура й має квітки жовтого кольору, тоді як *буркун-зілля* цвіте білим, а *буркотина* – "буркун синій, *M. coeruleus*" – синім квітом. Етимологія слова в ЕСУМ вважається неясною. Насправді ж слово запозичене з тюркських мов, і етимон української форми можна реконструювати. Другий компонент слова -кун – це відповідник тюркського афікса -gun, показника дієприкметника минулого часу, пор. туркм. *buǰurgun* "рослина анабазис солончаковий, *Anabasis salse*"; *taş büǰurgün* "нанофітон шорсткий, *Nanophiton erinaceum*"; також пор. *bozogon* "різновид полину". Що ж стосується кореня слова, то це є дієслово *bür-* "накривати, вкривати", пор. тат., тур. діал. *bür*/ büǰü-* "вкривати, накривати, охопити" (Будагов I, 277). Таким чином, *bürgün* – це рослина, що "вкриває землю". Щоправда, може бути й інша етимологія, пов'язана з дієсловом "рости, буюти, поширюватися", тоді структура слова буде як у наведеному вище туркм. *büǰürgün*, де *büǰü-* "рости" + афікс категорії часу -r-+ -gün > внаслідок скорочення *bürgün*. Проте немає потреби

ускладнювати етимологію, бо як побачимо нижче на прикладі слова *бурунчук*, дієслово *bür-* "вкривати" дає широке коло фітонімів.

БУРЛАКА, БУРЛАК "безземельна та безпритульна людина", "наймит", "неодружений, самотній"; "степова балка (остання від села)" (ЕСУМ 1, 302); БУРЛАКОВАТИ "ходити на судах, ганяти барки; розбійникувати на річках"; БУРЛАЦТВО зібрання бурлаків, стан, промисел бурлаків" (Б.-Н. 64); БУРЛАК(А) "безхатня, безпритульна людина, що працює далеко від батьківщини", "неодружений"; БУРЛАКУВАТИ "жити без родини, наймитувати, блукати" "жити неодруженим"; БУРЛАЧКА "безхатня жінка, наймичка" (Гр. I, 113); р. БУРЛАКА "селянин, що йде на чужину на заробітки, особливо на річкові судна" (Даль 1, 143).

1729 Іван Б'лан, короповський жител, с помянутим Герасимом, бурлакою, пошли... гор'їлки пити. ДНРМ №77.

1738 Я видячи его, же он бурлакует, ходячи по улицах з рушницею. Тимч.156.

1750 вибравши безженних, безд'їтних и безпом'їстних з самих бурлак; Київський житель шапочник Петро Козленко... привел в монастир кієвского бурлаку. Тимч. 156.

Це один з найцікавіших тюркізмів українського словника (разом з *козак*, *чумак*, *гайдамака*) як щодо семантики, так і історії функціонування. Очевидно, походження його пов'язане з великими соціальними й етнічними рухами на теренах українсько-тюркських взаємин помонгольської доби. Шейковський 1861, 138 небезпідставно зауважує, що бурлацтво – то "результат виступів проти кріпацтва; бурлаки – молоді люди, які повтікали від поміщиків: Подільська губернія – з бурлаків". Юридичні документи, а надто усна словесність постійно пов'язують бурлаків з гайдамаками, чумаками й козаками: "Понаходило бурлацтва й гайдамак"; "Ой хвортуно, хвортуно, послужи нам, як служила: служила в бурлацтві, служила в козацтві, послужи ще й у чумацтві"; "Бурлацьке сонце – "місяць": жартівлива назва, бо бурлакам доводилося ходити, ховаючись, уночі" (Гр. I, 113).

В етимологічних словниках української й російської мов термін не знайшов раціонального пояснення (Ф 1, 245). Н. Дмитрієв (557) виводив рос. *бурлак* від тюрк. **burlaq* /* *burçalaq* * "той, що крутить канат чи вірвовку" < *bur-* "крутити, вертїти". Як видно, значення цієї гіпотетичної форми автор пов'язував з одним із різновидів трудової діяльності російських бурлаків: тягнути канатами річкові судна. Спроби етимологізації слова на тюркському ґрунті справді небезпідставні, але одразу потрібно відкинути привабливу на перший погляд спробу зіставити укр./ рос. бурлак з тат. *burluq* "злодюжництво" < *bur* "злодій" < рос. в о р + аф. *luq* (Будагов 1,274), також *burlyq* "тс" (Р 4, 1830), адже цей русизм в татарській мові є пізнім і надто локальним запозиченням. Логічніший шлях – шукати етимон в колі такої лексики, як каракалпацький етнонім та топонім (назва кишлака) *burlaq* (Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980, 35), узбецьке плем'я *Бурлак*, місцевість *Бурлак* біля Ташкента (Этническая топонимика. – М., 1987. – 55), також ногайське плем'я *Бурлак* (Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М., 1973. – 81) – на жаль, автор не мав можливості дослідити етимологію цих топонімів. Також пор.

засвідчене Будаговим (1, 276), (відсутнє у Радлова) каз. بورلقى ? bürülqy, بورلقى ? buralqy "скот чи собака невідомого хазяїна, що блукають у степу", з яким, безумовно, споріднене тат. bürelek "вовчий норів (у людини)" (ТатРС 96) < büre "вовк" + аф. -lek; також уйг. діал. bürülük "де багато вовків" (Р4,1699). Можливо варто взяти до уваги й тюрк. (каз., кирг., тур.) burul- "гніватися, лютувати, сваритися", "мати вигляд недужої людини", "журитися" (Севортян 1978, 269); каз. burluq- "знемагати від тривалого голодування", тат. borluqmaq "зажуритися, печалитися, ображатися" < burul-; (Р 4,1830; 1711), burlaq "обліг, неорана земля" (ТатРС 85) < тюрк. (тур.) bor "білий, кам'янистий з домішками глини й крейди, ґрунт", "обліг" "обліг без трави", "кам'яниста неорана земля", "земля непридатна для обробітку", "земля, що в посушливі роки не дає урожаю" (Севортян 1978, 193), також, мабуть, пов'язаний зі словами bor, borluq "каламуть, каламутна вода" гідронім *Бурлук* "назва кількох приток річки Уди, басейн Дону" (Ф I, 246) як такі, що брали участь у контамінаційному процесі. В плані семасіології залучаємо також тур. torlaq "юний, недосвідчений", "неприборканий (кінь)"; "дервіш-мандрівець" (ТС 1486)4; також рос. варнак "каторжанин чи колишній каторжанин", "негідник, злочинець" (ССРЛЯ 11, 370), етимологія якого не пояснена (Ф I, 275). Слово потребує додаткового вивчення, але, мабуть, варто сприймати укр. *бурлака* в його первісному значенні "неодружений блукач" та зіставляти його з тюрк. burlaq "обліг, земля, що гуляє; неорана чи непридатна для обробітку земля", а також з цікавими в цьому плані формами (дещо дивними з погляду фонетики), що їх подав у своєму словнику Будагов I, 276: "хтозна чия скотина чи собака, що блукає в степу". Засвідчене Яворницьким 1920,58 *бурлака* "найвіддаленіша від села, остання з усіх балок у степу" також близьке за семантикою до наведених вище слів. З погляду фонетики дещо важче шукати етимон українського слова в тюрк. bar- "йти, рушати в дорогу, пересуватися" (Севортян 1978, 64), навіть якщо говоритимемо про гіпотетичне *barlyq, натомість заслуговує на увагу тюрк. barlyq, пор. ст.-узб. barlyq "буття, існування" (Фазилів I, 186). Таким чином, цей етно-соціальний термін міг скластися внаслідок контамінації кількох лексем. Слово потребує спеціального дослідження із залученням матеріалу багатьох кипчацьких мов, особливо ж з ономастики та діалектології.

БУРНУС "(Полтавщина) довга одежа, яку надівають від дощу або снігу", "короткий одяг на зразок піджака", "жіноча довга старовинна одежа" (Ващенко 1962,10); **БОРНУС** "(Черкащина) різновид чоловічого зимового одягу", **БУРНОС** (Київщина) досить просторий, подібний до піджака зимовий жіночий одяг" (Лисенко 1961,19); **БУРМУС** "ватний одяг на зразок напівпальта, який одягають рибалки, коли їдуть рибалити" (Берлізов 32); **БУРНУС**, **БУРМУС** "різновид одягу, коротший ніж кухвайка" (УНЛ 30); р. **БУРНУС** "різновиди верхнього одягу, ніби на взірєць арабського" (Даль I, 143).

XVIII Хмельницький не малоє число козаків до Орди прибравши шталтом татарским в бурнус и виверненіє кожухи, чим обманул Поляков. В 57.

ЕСУМ I,304 припускає можливість французького та польського посередництва при запозиченні цього орієнталізма в українську мову, проте, як свідчить Самійло Величко, слово увійшло швидше всього з кримськотатарської, хоч в останній це

може бути запозичення з тур. *bürnüs, bornuz* "різновид верхнього одягу у арабів", "халат з каптуром для лазні", "різновид жіночого легкого верхнього одягу" < ар. *برنس burnus* "різновид верхнього одягу з відлогою".

БУРУНЧУК "люцерна серповидна, *Medicago falcata* (ЕСУМ 305); "різновид степової рослини" (Яворницький 1920, 75); "жовта дятлина, *Trifolium campestre*" (Попка 1858, 29).

ЕСУМ сюди ж відносить і *бурундук* "люцерна серповидна, *Medicago falcata* L.", засвідчене у словниках Піскунова, Яворницького й Желехівського, та вважає обидві форми (бурундук і бурунчук) запозиченнями з турецької мови, посилаючись на тур. *bugunduq* "тс", яке нібито зафіксував Міклошич (1890, 11, 189), також див. Фасмер 1, 248). Насправді ж тюркську форму **bugunduq* на означення фітоніма словники тюркських мов не фіксують. Можливо, носії української мови з якоїсь причини перенесли назву гризуна родини білячих *бурундука*, відому в російській мові (Фасмер I, 248), на рослину *бурунчук*.

Етимологія фітоніма *бурунчук* цілком ясна: тюркський етимон – похідне від дієслова зворотного стану *bürün-* "обкутуватися, закутатися, вкриватися з головою", власне коренева основа та сама, що й у фітонімі *буркун*, пор. аз. *bürünsek* "трав'яниста рослина родини злакових, тимофіївка", "покривало", також *bürme* "зарості дикого винограду" (АРС I, 341); тур. діал. *buruñç* "омела, *Viscum*" (Türkçe bitki adları sözlüğü.- Ankara, 1997.-55); тур. *bürüncük* "тканина для закутування"; *bürçük* "бот. суцвіття", "кучерик", *bürgücük* бот. "приквіток" (ТРС 138); с.-т. *bürünçük börünçük bürünçek* "покривало, серпанок, вуаль"; *bürçek* "гілочка", "кучері" ТАС 104).

БУРУНЧУК "(Одещина) тонка пофарбована пряжа; різновид верхнього одягу, кожушок" (Москаленко); с. БУРУНДЖУК "шовкова хустина" (Јованович М. Народна ношња у Србији у XIX веку. – Београд, 1979. – 19).

ЕСУМ I, 305 цілком правильно визначає тюркський відповідник українського терміна: тур. *bürüncük / bürüncük* "муслін", "креп, газ", "вуаль, тонка прозора тканина; сирій шовк, тканина з сирого шовку"; чаг. *bürünçek* "вуаль, прозора тканина" (Будагов I, 277; Р 4, 1888; ТРС 138); аз. *bürünsek* "збірна назва всього, у що можна закутатися: хустка, пелерина, плащ, бурка тощо", (бот.) "рослина родини злакових" (АзРС I, 341). Слово утворене від дієслова *bürü-* "обгортати, кутати, накривати" + аф. зворотного стану -n- + аф. -cük = "те, чим обгортаються, овинаються". Також пор. тур. *bürgü* "хустка, тоненька фіранка". Про запозичення тюркізма в інші мови див. Севортян 1978, 298.

БУРУНЬКА, Люлька-бурунька (Еварн. 1900, I, 175).

БУТКАЛИ, ПУТКАЛИ "так називалися запорозькі козаки в турецьких грамотах" (Б.-Н 65).

Приѣхал де к ним в Казыкермень из Баткалы то есть з Запорожя с листами кошевой писарь Петрикъ; тайных разговоров у них з Баткалами не видал Айтемиров 30; 35; башк., тат. *butqa* "каша" (Р 4, 1857); каз. *botqa* "тс" (Р 4, 1676); або каз., тат., чаг. *batqaq*, сх.-тюрк., тур. *bataq* "болото" (Р 4, 1510-16; 1176-7).

Також див. Етимологические исследования.– Свердловск, 1981.– 76.

БУРЧИК (бот.) "різновид квітів: зірки, ліхніс, *Lychnis Flos cuculi* L." (ЕСУМ 1, 305); б. (Гродненщина) **БУРЧАК** "горох червоного кольору, крупнозернистий з темними цятками" (Даль I, 144).

Фітонім засвідчений лише в лексикографічній праці (Makowiecki S. *Słownik botaniczny łacinsko-maloruski*.-Krakow, 1936). Зважаючи на те, що квітка ліхніс (зірочки) має яскравочервоне забарвлення, можливо, *бурчик* – це один з варіантів слова *бурячки*, що його вживають на означення квітки темночервоного кольору, також *бурячок* *Allyssum* L.; *бородавник* (УРС 1,99). Якщо ж шукати тюркський етимон українського фітоніма, то варто розглядати його в колі таких тюркських лексем, як *buřaq* "горох та інші рослини з родини бобових", "вика", "журавлиний горох", "чечевиця", "кукурудза", "брунька" "городина, зелень", "краплинки поту", "кучерявий"; тур. діал. *bořaq* "рослина з жовтими квіточками, схожа на віничок та придатна на топливо" (Севортян 1978, 276), також тур. *buřalıq* "дикий тюльпан" (Будагов 1, 275). В турецькій мові назва *buřaq* та її варіанти поширюється на більш ніж півсотні дикорослих різновидів *Vici* (*Leguminosae*), див. ТБАС 54. Очевидно, доцільно погодитися з етимологією тюркського слова, що її запропоновано у (Севортян 1978, 276): "лексема *buřaq*, очевидно, є похідною від дієслова *buř-* "обвивати, витися, згинатися тощо" та утворена за допомогою аф. –*řaq*.

БУРЧУГ (Херсонщина) "різновид гороху (сплющеного)" (Даль I, 144); **ПОРЧАК** (бот.) "рослина *Bunias orientalis*" (Гр. 111, 356); б. (Гродненщина) **БУРЧАК** "горох червоного кольору, з темними цятками" (Даль I, 144).

Слово поширилося на Херсонщині завдяки міжмовним взаєминам тюркського та українського населення Криму й півдня України. Очевидно, форму *buřıuq* / *buřıuğ* потрібно шукати у тюркських говорах цього регіону, котрі, як і самі тюркські мови (кримськотатарська та ногайська) вивчені вкрай недостатньо. В тюркських мовах засвідчена лише форма з афіксом –*řaq*, пор. д.-т., полов., с.-т. *buřaq*, тат. *böřek*, кк., ног. *buřaq*, каз. *bürřaq* "горох" (ДТС 125; ТАС 102); тур. *buřaq* "різновид гороху (*Vicia sativa*)", *buřaq buřaq* "кучерявий (чуб), виткий" (ТРС 135), стосовно походження якої висловлюється кілька версій. Найвірогіднішою є етимологія Севортяна 1978, 276, згідно з якою слово походить від дієслова *buř-* "обвиватися, згинатися" та афікса здрібнілості –*řaq*. Етимон слов'янської форми *бурчуг* Севортян схильний поєднувати з тюрк. *buř* "брунька" > здрібнілу форму *buřıuq*. Проте варто звернути увагу на працю Є. Севортяна 1962, 18, в якій автор стверджує, що в тюркізмах української та російської мов іноді проглядає цей "несподіваний" афікс – *řıuq*, напр. укр. *канчук* на тлі засвідчених тюрк. *qamřu*, крм. *qanřu* "тс".

БУР'ЯН "сукупність рослин, що не культивуються людиною, але ростуть в посівах культурних рослин", б. **БУР'ЯН**, р. **БУР'ЯН**, болг. **БУРЕН**.

Етимологічні словники слов'янських мов, зокрема ЕСУМ I, 306; Фасмер I, 249 не знаходять підстав для задовільного пояснення походження слова. Досі не брався до уваги матеріал східних мов, поки що можна навести узб. *buřan* "бур'ян", "полин" (чи не з рос.?) та перс. *buřja* *بوريا* "грубий очерет, з якого роблять рогожі" (Будагов I, 278). Можливо слово гомогенне з низкою фітонімів, що похідні від *büřü-* "вкривати, накривати", пор. **БУРКУН**, **БУРУНЧУК**.

БУСУРМАН, **БУСУРМЕН** "про людину іншої віри (переважно про магометанина"; "уживається як лайливе слово" (СУМ 1,264); "козацька назва вітру, що дув з півдня (Криму чи Туреччини)" (Явор. I, 381); також **БЕСУРЧ** "тс" (Яворн. 30); **БЕЗСУРМЕН**, **БЕСУРМАН**, **БІСУРМАН**, **БОСУРМАН**; **ПОБУСУРМАНИТИ**; **БУСУРМАНСТВО**; б. **БЕСУРМАН**, **БЕСУРМЯНИН**, **БУСУРМЯНИН** "тс" (Булика 42); р. **БЕСЕРМЕН**, **БЕСЕРМЕНИН**, **БЕСУРМАНИН**, **БЕСУРМЕНИН**, **БУСУРМАН** "мусульманин" (Срезневский I, 71; 79; 195), **БУСУРМАН** "нехристиянин (особливо мусульманин), а іноді кожний неправославний, чужинець та іновірець, в недобророзумному значенні, надто азієць чи турок" (Даль 1, 53); с. XV ст. **БУСРОМАНИН**, **БУСРОМАН** (Cordana Jovanovic/ Studia nad jezykiem "Pamietnikow janiczara" . Krakow, 1972); **БУСЛОМАН**, **БУСУЛМАН**, **БУСОРМАН**, **БУСТРИМЕН**, **БУСТРОМАН**, **БУСУРМАНИН** "мусульманин" (РСКНЙ, РХСИ), busloman "тс" (Альбрехт 190); п. beserman, busurman "тс"; лакськ. **БУСУРМАН** "тс" (Джидалаєв 88).

1184 Кончакъ ... обрѣлъ ... бесоурменина иже стрѣляше живымъ огньмъ СПИ; [Кончак знайшов був...бусурменина, який стріляв живим вогнем. ЛР 335.]

1587 бусурманы молчанем не терпят як вы. Смотр. Ключ 238

XVI А того не только у християнских, ино и у бусурманских господарей не ведется. АЗР IV, 300.

XVI А бесурменство бы ся не ширило. АЗР II, 132.

XVI безсурменов; рука безсурменьская над хрестианы повышается. КП I, 124.

XVII По таковой побѣдѣ над бисурманами; всѣ бисурмани устремилися на бѣгство. ЛБ 308.

XVII Аже нестатечная приязнь вовку з бараном, так християниновѣ з бесурманином. Сам. 24.

1606 замыслу безсурмянского. АрЮЗР 3, I, 153.

1676 если бы Господ Бог из неволѣ бисурманской Пылипа. Акт. Бор. 87.

1692 наши монархи з ними бесурманами до згоды приходят. Яворн. I, 363.

1711 Иди, мовит, бесурман, у свою отчизну у Крым, а се наша отчизна. Акт. Пер. 20.

XVIII Какіє гради и села Турчину поздавалися, з оних дань взял синами и дщерми и всѣх побѣсурманил. Гр. 219.

XVIII Ходячи з козаками под жилища бесурманскія; Хмельницкій в Дивань турецком приобѣцал туркам... побесурманитися; покамѣст з бусурманы война будеть; для избавленція християн стеньящих в бусурманской неволѣ, отвращая силы бусурманскіє хана Крымского босурманам татарам в руки. В I, 13; 136; II, 576; III, 432.

В основі укр. бусурман лежить, звичайно, тюрк. busurman, джерелом котрого був арабський дієприкметник muslim "той, що прийняв іслам", трансформований на перському ґрунті у musliman, де -an- формант множини. Тюркська форма посіла місце в низці іменників: *християни, селяни, слов'яни* ("Етимологія", 1963.-226). Ще Меліоранський (1905, 114) шляхом аналізу всіх варіантів лексеми, які трапляються у писемності різних народів, дійшов висновку, що "бекаючу" форму слов'яни запозичили від половців або болгарів. Із сучасних тюркських мов форма з початковим b- вживається лише в

балкарській та кумицькій, напр. балк. busliman "мусульманський" (Балкар. діал. 169), (Ресенен 90; Немет 1912, 104); також лакськ. busurman "мусульманин" (Джидалаєв 88); каз. rusurman "мусульманин" (Будагов I, 322). Крім того, Ю. Немет (ВЯ, 1963, V 1. – 135) повідомив, що в Угорщині була засвідчена етнічна група bösbörmény, що розмовляла тюркською мовою, можливо, то була друзка болгарів, котрі відкочували разом з угорцями з Поволжя. Також у повідомленні "даоського ченця Чан-чуня" (XIII ст.) фіксується китайське читання пу-су-мань (? пусурман), див. (Записки ИРГО по отд. этнографии. СПб., 1880, VI – 178). Досить рано фіксується й заміна звука -л- на -р-: кипч. XIII ст. musurman (Наджиб 1975, 1. – 43); тур. (простонарод.) XIII ст. musurman, müsürman (Структура и история тюркских языков. М., 1971. – 268); уйг., тат. musurman (Будагов II, 231). Українські форми бісурман, босурман, безсурман тощо виникли внаслідок адаптації в плані народної етимології: прирівнювання до слів біс, босий, без... тощо). Також див. Тихомиров М. Российское государство XV–XVII вв. М., 1973. – 84.

В

ВАЙЛО, ВАЙЛОКА, ВАЙЛУВАТИЙ "неповоротка, незграбна, повільна людина"; болг. АЙЛАК "безробітний, нероба" < тур. aјlaq "тс"; також пор. с. АЙЛУК "місячна платня наймита чи найманого солдата" < тур. aјлуq "місячний заробіток", АЙЛУКЧИА "наймит, найманий солдат" < aјлуqсу "особа, яка одержує платню помісячно" (ТРС 82).

В ЕСУМ I, 320 подається як "не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *валитися, валятися* через проміжну форму **вальло*". Проте є підстава зіставляти укр. слово з тур. aјlaq "гультай, нероба, гультапака, швендя", *діал.* "поденний наймит" < aј "місяць" + ? непродуктивний аф. -laq, котрий, здається, засвідчується і в укр. бурлак (а). У зв'язку з тим, що аф. -laq в турецькій (та й інших тюрк. мовах) засвідчується украй рідко, дуже ймовірно що наведене в ТРС 82 aјlaq "гультай", також Гордлевський II, 258 "тс" є жаргонною формою тур. aјлуq "місячний заробіток" < aј "місяць" + продукт. аф. -луq, також пор. aјлуqсу, aјлуqlу "особа, яка одержує платню помісячно" (ТРС 82). Що стосується адаптації тюркізма в українській мові, то, можливо, тюрк. aјlaq спершу було адаптоване як (*в*)*айлюк*, яке пізніше перетворилося на (*в*)*айло*.

ВАТАГА "велика група людей; юрба, товариство"; організована збройна група, стрій козачих загонів у поході; артіль рибалок; отара овець або стадо дрібної худоби; зграя звірів" (СУМ I, 296); р. ВАТАГА "рибальські промисли з будовами та начинням на риболовлю", "група людей, що зібралася з певною метою", "натовп" (Д укаль I, 167; Миртов 37); п. wataha "група людей"; рум. (молд.) ВЭТАГ "старший чабан", "майстер-бринзороб", "наглядач у поміщицькому маєтку", "ватажок" (Общекарпатский диалектолог. атлас.-Кишинев, 1975.-156). Пор. також кум. bataga "промисел", balyq bataga "рибні промисли" (Бамматов 64"; дарг. bataga "рибний промисел" (Проблемы лингвистического анализа.-М., 1966,168), які, очевидно, запозичені з р. діал. (донськ.) *ватага*.

1185 Тим часом вої з передового загону, перейшовши Хорол, зійшли на узвишшя, розглядаючи, де побачити їх [половців]. Але Кончак стояв у лузі, і вони, їдучи по узвишші, оминули його, а інші ватаги побачивши, вдарили на них. (ЛР 335; див. Іпат. 636).

1190 Половці... почувши, що Ростислав Рюрикович у Торчському, вернулися до ватаг своїх. (ЛР 350; Іпат. 670).

1543 давали с того старосте с каждое ватаги... по 30 рыб Клепат. 380.

1552 староста берет от них поклону з ватаги – овса осмак АрЮЗР 7, I, 85.

1665 познали меже ватагами овечими АКП I, 67.

1690 Я... у втазь тоей чумацкой свьдчил старшому ППС I, 106.

1674 Ми вувци пригонили, жеби у нас у едной ватазь ППС I, 17.

1692 не пускает ватаг з борошнами, бо як были ватаги еще з зимы, которые приходили для рыбное добычи, то тепер все впорожнѣ Яворн. I, 362.

XVIII череди скотинніе и ватаги овечіе В II, 376.

Описуючи події 1185 та 1190 років, українські літописці вживають слово *ватага* на означення половецького поселення, але потрібно мати на увазі, що тюркські оселі-юрти – то свого чину військовий табір кочівників. Ф. Корш 1886, 659 зробив висновок, що цю половецьку назву кочівницького житла можна порівнювати з д.-т. *otaу* "шатро, житло", див. ДТС 373. П. Меліоранський 1905, 119, також 1906, VII навів ще й половецьке XIV ст. *otaу* "шатро", і обидва сходознавці зробили висновок, що цей термін походить від тюрк. *ot|ot* "вогонь". Щоправда, сучасні тюркологи (передовсім Доерфер II, 66-68) більше схильні до дієслівної форми *ot | o:ta* "розпалювати вогонь", "грітися", "запалювати дрова" за допомогою аф. *-(a)у* (Ф I, 172; Добродомов 1972, 112; Севортян 1974, 485). Отже, *otaу | otaу* – "оселя, де розкладають вогнище". Як ілюстрація до загального висновку про етимологічний зв'язок слів "вогонь" – "ватра" – "житло" – "народ", що передають поєднані поняття, наводяться тюркські й монгольські лексичні комплекси: тюрк. *ot* "вогонь", *otigin* < *ot* "вогонь" + *tigin* "царенко", "принц", "царенко вогню / молодший син", пор. д.-т. *tegin* "титул, приєднаний до імен молодших членів ханської родини", "принц", д.-т. *otçug*, тюрк. *osaу, oçaу* (> р. "очаг"), д.-т. *otaу* "житло"; монг. *ot | od* "вогонь", *odçigin* < *od* "вогонь" + *çigin* "царенко; царенко вогню / молодший син", *otgon* "найменший", срд.-монг. *oçoу* "ватра", монг. *otoу* "вогонь", монг. (писемне) *otuу* "плем'я, раса, рід", монг. *otog*, *історич.* *otuу* "адміністративна одиниця у давній Монголії"; "рід, клан, покоління"; бур. *істор.* *otog* "рід, клан" (Севортян 1974, 484; О. Константинова (ПОАЯ 174).

Відтоді тюркологи зафіксували це слово і в пам'ятках писемности, і в живих тюркських мовах, що дало підставу зробити висновок: термін має два фонетичні варіанти: *otaу* і *oda* за якими закріпилося кілька значень: "ватра, намет, курінь, юрта, шатро", "житло (кочівника), кімната, хата", "родина, що відділилася", "об'єднання племен (напр. уйгурів)", "табір, місце задля розташування", "рота, артіль вояків" (Севортян 1974, 485).

Таким чином, слово *ватага* в "Літописі Руському", очевидно треба розуміти не лише як "житло половців", а й як "житло та вояцький підрозділ чи табір водночас", тобто те поняття, яке ми вбачаємо також у термінах *курінь, улус,*

юрт. Адже й у Запорізькій Січі *курінь* – це й "житло", і "військовий підрозділ". Якби населення України-Руси запозичило термін *ватага* тільки на означення житла, то це значення хоча б котроюсь мірою та залишилося в українській мові. Натомість усі значення лексеми *ватага* в українській мові (пор. також рос. *ватага* "велика сім'я", "артіль", "товариство", "рибальські ватаги на Дону") переконують, що домінує поняття "товариство, гурт людей", а це дає підставу говорити, що термін *ватага* в "Літописі Руському" мав значення як "житло", так і "підрозділ половецького військово-феодалного утворення / союзу".

Еволюція значення терміна *отау* / *ода* знайшла відбиток і в турецькій мові, де слово *oda* "житло (казарма) яничарів" з часом стало означати й назву військового підрозділу яничарського корпусу, також пор. *odabaşı ist.* "помічник капітана (у яничарів)", тоді як *otaqlotaу* "велике прикрашене шатро" (ТРС 684; 694).

Отже, укр. *ватага* з прикметним початковим *в-* не засвідчується в жодній тюркській мові, що ніби стає підтримувальним чинником версії про булгарсько-хозарське походження слова: тюркському *отау* в булгарській мові закономірно мала б відповідати форма *vataу*, пор. д.-чув. **vataу*, *uotaу* (Добродомов 1972, III). Прикінцеве *-а* в українському слові пояснюється не зовсім зрозумілою закономірністю: тюркські лексеми на стадії адаптації іноді оформлюються в українській мові як іменники жіночого роду, пор. тюрк. *bürk*, *qobuz*, *çiçek*, *jaуq*, *jasaul*, *otар* > укр. *бурка*, *кобза*, *чічка*, *яруга*, *осаула*, *отара*. Проте не можна відкидати й версії, згідно з якою початкове *в-* в українській формі з'явилося на українському ґрунті, пор. *в-огонь*, *в-улиця*, очевидно, й *в-атра*.

Термін *ota|oda* й похідні від нього, напр. тур. *odalıуq* "*одаліска*" < тур. *oda* "кімната" + аф. *-ıуq* = "те, що для оселі", були запозичені і в інші мови, напр. груз. *otaxi* "кімната", п. *oda* "хата", болг. *одак* "крамничка", с. *одая* "кімната", також укр. **ОДАЯ** "велика загорода на худобу поза селом" (Гр. III, 38) "отара" (Карпат. д. 446), "ферма, хутір, дача", "поляна в лісі", "гурт, отара овець", пор. ОДАЙНИК "фермер" (ЕСУМ IV, 158); болг. ОДАЯ, с., мак. ОДАЈА "кімната", рум. *odaie*, молд. ОДАЕ "загін для худоби, вівчарня" ЕСУМ IV, 158 вбчає румунське (молдавське) посередництво при запозиченні цього тюркізму (хоч саме в українській слово має ширше коло значень, ніж в інших мовах), й помилково визначає етимон: тур. *oda* "кімната", тоді як насправді слов'янські й румунська форми походять з тюрк. *oda*, якому притаманне широкі коло значень: "шатро, курінь, табір, житло кочівника" і яке законсервувалося в крм., кум., ног. *odaman* "старший чабан" (КТРС 212) < *oda* + аф. *-man*, який надає іменам значення статусу особи, іноді підвищення її рангу чи посади, напр. тур. *qojman* "вівчар" < *qoj* "вівця" + аф. *-man*; кирг. *qojcu* "вівчар" + аф. *-man* = *qojçuman* "старший вівчар".

Деякі застереження щодо пояснення еволюції терміна *ватага* викликає споріднена з ним форма – **ВАТАГ** "очільник групи людей, поєднаних за принципом колегіальності (артіль, військовий підрозділ тощо)", пор. болг. **ВАТАФ**, **ВАТАФИН** "голова, очільник калушарів (групи учасників весняного карнавалу)", **ВАТАХ** (XIII ст.) "praefectus" (Дуриданов 431); рум. *vataf*, *vatah*, *vataв истор.* "намісник", "Unterpräfekt in Gebirgsdistrikten, Haushofmeister" < половецьк.?

(Вендт 165); рум. (Молдова) ВЭТАФ *заст.* "наглядач у поміщицькому маєтку", *іст.* "начальник охорони при дворі господаря", *заст.* "очільник рибальської артілі"; "ватажок" (МРС 128) – доводиться визначатися: котра з цих двох форм первинна - *ватаг* чи *ватага*? Як бачимо, термін *ватаг* (форми *ватаф/ватав* не можуть бути первинні, якщо термін вважатимемо тюркізмом) засвідчується лише в українській, болгарській (досить рано – в XIII ст.!) та румунській мовах. В українських документах слово фіксується з XVI ст.:

1559 чатовником, ватагом до войска идучим. ЧНЛ 1890, IV, 108.

XVI Ватагу же, се есть, старшину имѣхом нѣкоего москвитянина, именем Ивашку. ПМ 54.

1683 тром татаринном и двом урменином уросла збродня от нѣкоегось ватага Иванька. Яворн. I, 12.

1756 остров, в котором застали били гайдамак при ватагу Височинѣ. ППС IV, 85.

XVIII получивши вѣдомость о Тишку, ватагу козацком. В IV, 39.

Варіант слова *ватаг* не можна вважати несподіваним: Г. Дорфер 66 наводить кипчацьку (якраз несподівану!) форму *witaq*.

В болгарському мовознавстві немає єдиного погляду на походження терміна. "Български етимологичен речник" 1963, 123 пояснює, що слово *ватах* за походженням фракійське, пор. і.-е. *wod-ok-(o)s' "вождь, очільник". У фракійській мові і.-е. d > t, k > x, o > a. Натомість Дуриданов 431 вважає *ватах* прямим запозиченням з булг. *vataу та висловлює версію, буцім у давньочуваській мові слово *vataу мало значення "очільник", "керівник", але тюркські джерела свідчать, що тюрк. otaq|otaу – це "житло, де горить ватра" "оселя" "група людей", пор. монг. otoglotuq "рід, клан, народ". Значення "очільник" можна бачити в тюрк. ottigin, монг. odçigin "царенко вогню / молодший син", "принц", але то вже інша морфологічна структура. Проте у відомій "Книзі мандрів" ("Tarih-i seyuah") турецького історика Евлії Челебі (1611-1682) засвідчується кримськотатарський термін oтауа, що його тлумачать таким чином: "так називалися у війську кримських татарів начальники кожної з дванадцяти колон кінноти, що чинила наскоки під орудою хана; здається так називалися ще й начальники невеликих кінних загонів у військах провінцій" (Челебі II, .-251). На жаль, цей термін не фіксують лексикографічні праці, але порівняймо в плані семасіології інші військові терміни, вживані у Кримському ханстві: atbaşу "начальник нерегулярних загонів кінноти" at "кінь" + baş "голова, начальник" + аф. присвійності третьої особи -у, а також otqulu "загони вершників у провінційних військах" (< ? ot "вогонь", ? at "кінь" + qul "служник, раб, яничарин" + аф. -у), також пор. тур. qolbaşу "голова колони" (< qol "колона, загін, фланг" + baş "голова, начальник" + аф. 3-ої особи -у. Як бачимо, походження терміна otqulu визначити не так легко, здавалося б первісна форма його має бути *atqulu, де засадничий компонент -at "кінь", але ж маємо й oтауа "начальник загону кінноти". Можливо крм. oтауа та otqulu своїм походженням завдячують згаданому вище тюрк. oda "підрозділ яничарського війська": oda + ауа > oдауа > oтауа; oda + qul + -у > odqulu > otqulu, пор. *іст.* odabaşу (oda "підрозділ у яничарському війську" + baş "голова, начальник" + аф. 3-ої особи -у) "помічник капітана у яничарів". Гіпотезою лишається версія, згідно з якою для укр. *ватаг*, як і болг. *ватаф*, *ватафин*

джерелом запозичення може бути болгарська форма. Також див. ОТАГАС, ОТАМАН.

ВІЗИР "вищий державний сановник в Османській імперії".

Запозичення з тур. vezir < ар. وزير vazir "міністр".

ВОЙЛОК "повстяна підстилка під кінське сідло"; **ВОЙЛОЧНИК** "особа, що виробляє войлоки"; б., р. **ВОЙЛОК**, **ВОЙЛУК** "повсть, звичайно з овечої вовни" (Даль 1, 230; Булика 67); п. wojlok "попона" (Брюкнер 629).

Слово може бути одним з найдавніших тюркізмів (з печенізької?) в українській мові. Декотрі давньоукраїнські літописи (ЛА, 37; "Іпатський літопис", характеризуючи князя Святослава (942-972), дають свідчення, що той "пища не требоваша, ни постеля, но на войлуць спя". В Іпатському літописі (рік 964) замість слова войлок вжито подклад: "ни шатра имяше, но подклад постилаше, а сѣдло в головах".

1571 три седлї ярчаки з войлоками. АЮЗР 1,1,33.

1589 седло з войлоком. АЮЗР I,1,240.

1584 седло з войлоком. АКЖ №60.

1597 седел десет з волоками и з опанчами. АЮЗР 1,VI, 173.

1593 Курило войлочник дал зол. 5. АЮЗР 1, XI, 31.

В документах XVII–XVIII ст. лексема майже не засвідчується – очевидно, термін виходить із вжитку, як, мабуть, і сама реалія, натомість це слово трапляється в козацьких літописах, саме у реченнях запозичених з давніших літописів та зі "Слова о полку Ігоревім":

XVIII сотвориша козаки три мости от епанчей, возов, войлоков и наметов. Граб., 104.

XVIII здѣлавши ночью три мости з возов, войлоков, епанчей и наметов. КОМ 231.

Міклошич (1886, 393) пов'язував термін *войлок* з тюрк. *öjlik* "щось придатне для юрти, шатра" < *öj* "юрта, шатро, оселя" + аф.-*lik*, пор. тат. *öjlek* "достатне на одну оселю" (ТатРС 737). Дмитрієв (1962,557) доречно зауважив, що слово "за семантикою явно відноситься до тюркських побутових реалій" та вбачав джерело рос. *войлок* у котрійсь тюркській формі, близькій до кум. *bojulluq*, *bojunluq* "те, що підкладається під голову (шию)", тобто "подушка з вовни або повсті", пор. також тур. *bojunluq* "нашийник, хомут" (Будагов 1,296); туркм. *bolilyq* "витканий чи вишитий виріб, що надягається на голову верблюда", *bojunsu* "те, що надягається на шию тварини" (Тюркская лексикология и лексикография. – М.,1971. – 250). Проте, ймовірнішою здається версія Мусаєва (1975, 33): кум. *bojluq* предмет для підстилання під тіло" < тюрк. *boj* "тіло+ аф.-*luq* (Севортян 1978, 177). З української мови термін перейшов у польську, звідки це слово було запозичене в німецьку, в якій воно уперше фіксується в документі 1666 р. (Опельбаум 200).

Г

ГАБА "різновид білого сукна", "різновид білого сукна, з якого шили *дуламани*, що їх носили гетьманські сердюки" (Б.-Н. 91); "біле турецьке сукно; облямівка; біла

ковдра", також ГАБКА "різновид жіночого одягу"; ГАБАЧ "різновид верхнього одягу, напр. кожух", ГАБЯК "різновид верхнього одягу", ГАБЯНИЙ "зроблений з габи"; р. (кавказьк.) АБА "груба біла вовняна тканина; плащ з такої тканини" (Даль I,1); болг. АБА, хорв. aba "тс" (Стаховські 1965,196; 1971,13); (ЕСУМ I. 444); с. АБА "сукно домашнього виробництва", "різновид чоловічого верхнього одягу", АБЕН "зроблений з аби", АБЕНЬАК "шапка з аби" (СХРС 15); рум. АВА "грубе сукно; одяг з такого сукна; ковдра, попона" (Шайнеану 10); п. haba "грубе біле сукно".

1634 опончу белую габяную. АВАК VIII, 514.

1678 мѣю ему дати штуку габи. Тимч. 498.

1687 (Ряса) повинна быти...из габы зробленая. АЗР V, 207.

1697 Три сувои полотна и кожух один габач. Прот. ПС I,191.

1722 Жолдакам... по габяном бѣляку. Тимч. 499.

1734 За службу в год дается габяная барма. Тимч. 499.

XVII От каждой кипи габых по леву. Тимч. 498.

XVIII Ясновелможный с полковниками (одягненими) в габяки; За роботу жупана и габяка блакитного. Тимч. 499.

XVIII За офарбоване габи 25 к. ДХ III, 512.

XX Скоро білою габою ляже сніг по всій землі. М. Рильський.

Термін запозичений з тур. aba "груба вовняна тканина; бурка" (ТРС 19; Р 1,620) < ар. *عبا* "тс". Слово засвідчене й у інших тюркських мовах: кб., кум. aba "верхній ритуальний одяг мулли", ног. aba "халат без рукавів", "різновид одягу з вовняної тканини" (Отаров 1967а, 21); курд. (Вірменія) aba "білий плащ, що його надягають поверх одягу"; каптан", "сукно з верблюдоючої вовни" (Сборн. Музея антропології і етнографії. – Л. – 1972. – Т.28. – 254).

ГАБЗАЛ "чужинець, нетутешній, заходжий".

В ЕСУМ II, 445 слово пояснюється як запозичення з тур. *abdal* "жебрак, дєрвіш". Доцільніше вважати варіантом слова *кабзан* (див.).

ГАБЛА "вірвовка, що підтримує рівновагу рея в човні" (Берл. 37); "один з двох мотузків для тримання паруса" (Дзендз. 1958, 41; ЕСУМ I, 445).

Запозичення з крм., тур. *habl* "канат, аркан, товста вірвовка" < ар. *habl* *حبل* "тс" (Девелліоглу 304; Будагов I, 512; ТРС 372).

ГАВУР, **ГАУР**, **ДЖАВУР** "немусульманин, християнин" (Гр. I, 374); **ГЯУР** "тс" (СУМ II, 201); б. **ГАУР**, **КАУР** "тс" (Булика 147); р. **ГЯУР** "презирлива назва іновірців у магометан" (Ф II, 480); болг. **ГЯУР**, **ГЯВУР** "іновірець, особа не мусульманської віри" (Милев 179); с. **КАУР**(ИН) "тс" (СХРС 205; Стаховські 1971, 39); п. **g'aur** "тс" (Славські I, 274).

1597 а што тут кгаурове мѣли чинити. ФА 1644.

XVIII волѣли би померти нежели предатися в руки начальников гавурских. В III, 285.

XVIII ми с гавурами (так християн називають) дружєлюбно обходилися. СИ 330.

XIX Пригадальсь...усі ті багаті жнива, що збирає з гяурів... татарин. (СУМ II, 201).

В турецьку мову слово *gavur* перейшло, очевидно, не без впливу перськ. *g'aur*, *kaur* з араб. *kafir* *كافر* "безвірник, немусульманин" (Будагов II, 131; Девелліоглу 480). У словниках та пам'ятках турецької писемності XVI ст. засвідчуються

також форми *gavur*, *kavur* (Стаховські 1971, 39; Севортян 1971, 268). Також пор. кипч. XIV ст. (Єгипет) *kavur* (ИДТЯ 318); кум. *gavur* (Бамматов 1969, 93); дагест. *gavur* (Джидалаєв 136).

Українська форма *джавур* (наприклад, у карпатських (гуцульських) говорах, див. УЛІАА 106) запозичена з мови ногайців українського степу, якій властива заміна тюрк. *g* > ног. *с*. Сучасна (з XIX ст.) українська форма *гяур* увійшла у вжиток з російської або польської мов.

ГАВУРА "неохайна людина; через неохайність у неї завжди заїди" ЕСУМ I, 417; можливо, сюди й КАВУРНИК "великий палець (в загадках) Гр II, 205 – пор. б. каур, с. каур(ин).

Здається, іншого пояснення не може бути, як пов'язування цього слова з наведеним вище *гавур* – в такому разі потрібно визнати факт крайньої семантичної адаптації слова *гавур* на українському мовному ґрунті. Також пор. *хамула*, *хамура*.

ГАЗУКА "різновид одягу".

1545 козаки... што мели речей, то есть на имя: газука бурнатного оксамиту на золоте... бурка без золота... перед нами положили. КІПВКІ I, 31.

1564 Газука чорная влоская. АВАК XXII, 146.

1577 Газука оксамиту чирвоного АВАК III, 253.

1590 Газука фурстатова стара. АВАК XIV, 357.

1596 Газука оксамиту взористого АрЮЗР 3/I, 82.

Слово дуже важко піддається етимологізації. Здається, передовсім маємо покластися на версію Дмитрієва (490), який, розглядаючи тюрк. *aziq*, зауважив, що в більшості тюркських мов (тур. (осм.), крм., чаг.) це слово має значення "провізія, продукти", тоді як у мовах Поволжя його вживають і на означення різновиду сукна – при цьому Н. Дмитрієв посилається на "Повний татарський словник" Дж. Валідова 1927-1929 рр. видання. Щоправда, правильніше подавати наведену Дмитрієвим форму *aziq* в такій орфографії: тюрк. *aziq*, *aziqa* < персь. *aziqa* "провіант, харчі на дорогу". А. Верзі(и)лов (1867-1931), дещо призабутий український історик, у своїй праці "Очерки торговли Южной Руси" (Чернігів 1898.-12) розглядав слово *газука* на означення різновиду тканини.

Ця інформація не заважає розглянути чи висловити й інші версії стосовно походження укр. *газука*. В такому разі укр. *газука* можна пов'язувати з персь. *gāzagānd* قزاغند "ватянка, що її надягають під кольчугу" < *gāz*(з) *заст.* "шовк-сирець", яке своїм походженням завдячує ар. *qazz* قز. "шовк" (САУС I, 556), ще див. РАС II, 458: "шовк" قز, خز. Зіставте також тур. (осм.) *gezi* كزی "широка тканина (муар) з хвилястим відливом (малюнком), що продається на аршин" (Девелліоглу 288), також тур. суч. *gezi* "муар", *qazaz* (< ар.) "особа, в чий обов'язок котрої входить крутити й мотати шовк; особа, що продає шовк-сирець" (ТРС 334; 527), котрі споріднені з новітнім терміном на означення тканини – *газ*, запозиченим в українську з мов європейських (ЕСУМ I, 450) так само, як і в сучасну турецьку: *gaz* "марля, газ, флер" (Ейубоглу 270; ТРС 317). Ще раніше Міклошич 1884, 2, 122, розглядаючи р. *haz* "край тканини; позумент; стрічка на обшивання сарафана", посилався на сумнівне ар.-тур. *hazz* "надріз, зарубка", але Горяєв у своєму етимологічному словнику (див. Ф 4, 215) надавав

перевагу перській лексемі *خز* *hez* "шовкова й вовняна тканина". До пошуку етимона варто долучити й ос. *gaesciil* "ковдра ватяна або шовкова" < персь. *γaz-jul* "ватяне покривало" (Абаєв II, 286).

Срезневський I, 508 вважав за можливе порівнювати ср.-персь. *azak*, н.-персь. *azū* "коза", які споріднені з іншими індо-європейськими формами, напр. праслов. **azьno* "козяча шкура", із слов. *газь* "вичинена козяча шкіра", див. Ф 4, 550.

Зважаючи на те, що форма *azuqa* "сукно" засвідчена лише в словнику татарської мови Валідова, варто допускати можливість контамінації на ґрунті іранських чи й тюркських мов різних за структурою й походженням слів (додамо ще персь. *خز* *haz* 1. "тхір (тварина)", "хутро тхора"; "хутро"; *заст.* "шовк, шовкова тканина" ПРС I, 551), внаслідок чого на теренах Золотої Орди могла скластися форма **azuq* / *γazuqa* "сукно". Звичайно, неможливо ввести до кола цих лексем персь. *خزوك* *hazuk* "жук, сколопендра, стоніжка" (ПРС I, 552).

ГАЙ-ГАЙ "уживається для вираження жалю, співчуття, клопотаності" (СУМ II, 15); "емоційний вигук, щоб висловити подив та осуд"; "вигук для відгону хижих птахів", ГАЙНА "вигук, щоб прогнати яструба", ГАЯ "вигук, щоб прогнати птахів", ГАЙКАТИ "вигукувати *гай!*"; с. ГАЙ "емоційний вигук"; п., ч. *haj* "імперативний вигук до птахів чи тварин" (ЕСУМ I, 452).

XIX Гай-гай, які шалопаї! (Л. Глібов).

В ЕСУМ I, 452, з посиланням на Slawski I 391 та Machek ESJC 155, цей вигук цілком справедливо пояснюється, як "результат фонематичного оформлення інстинктивного вигуку, паралельного до *ай*; поширене також в інших індоєвропейських (дінд., свн., фр., ст. рум. *hai*) і неіндоєвропейських мовах, напр., тат. *haj*, *haj-haj* – вигуки для вираження емоцій". Засвідчується також і в мовах інших народів Сходу, зокрема й у індоєвропейських, напр.. персь. *هاي* *haj* "гей!, агей!" *هايهاي* *hajhaj* "ридання, плач" *هايهاو* *hajahu*, *هايهاو* *hajohu(j)* "шум, гам, гвалт"; також пор. *هي* *hej* "гей, слухай!", "гей! (погейкування на тварину, коли її поганяють)" ; (ПРС II, 712; 735). Ще пор. тур. *هاي* *haj* "йой!" *هايهاي* *haj haj* "ой-ой!, ойойой!" (Будагов II, 311); також *haj* "вигук, яким висловлюють несподіваний подив, переляк, захоплення тощо", *haj haj* "(в діалозі) "овва!, еге !", "егеж! егеж!", "атож! атож!" "авжеж!" (ТРС 304); *haj haj haj* "в центральній Туреччині (Анатолії) вигук вживається, коли хочуть прогнати хижих птахів" (Ейубоглу 319).

ГАЙДА "заклик, спонування кудись іти", "вживається на означення швидкого руху"; "марш! вперед!", також ГАЙТА "при керуванні конем: праворуч!", ГАЙТОВЕ, ГАЙТОВИ "полювання", ГАЙТУВАННЯ "полювання з хортами", ГАЙТУВАТИ "полювати, особливо з хортами" (Гр. I, 265-266), ГАЙДА "поганій пес" (ЕСУМ I, 452); р. АЙДА, множ. АЙДАТЕ (східн. і сиб. татарсь.) "спонукальний вигук, наказове: іди, ходімо, поганяй, хутчій" (Даль I, 7).

XVIII Пришов к нам турчин говорит: гайда два попа; выпустил с темницы. Тимч.

XIX Гайда мені пшеницю вибирати! Свидн. (Люборацькі), 48.

XIX Козаки за ним і в огонь, і в воду... гайда на Україну!; нав'ючать усяким добром батовню коней та й гайда назад. Куліш II, 206.

XIX Ну, а тепер до роботи... Гайда! П. Мирний I, 459.

Запозичення з тюрк. (h)ajda, напр. крм. тур. hajda "ну ж бо, йди! (підганяючи тварину)"; "ну ось! ось тобі й маєш!" (ТРС 395), балк. hajda "гей, ну ж бо!", "хутчій!", походження якого остаточно нез'ясоване. Єгоров (22), порівнюючи чув. ajta! "ходімо!" з тат. ajda, башк. ajza, алт. ajda, уйг. ajde, турк. hajda, тур. hajdu "ходімо! гайда!", "гей! ну ж бо!", позитивно сприймає етимологію цього слова, що її висловили С. Малов та Б. Юнусалієв, які пояснювали його структуру як композит: aj! "погейкування; вигук, звернений до тварин" + de! "кажи!". Будагов (II, 311) наводить похідні форми від цього спонукального вигуку: тат., тур., чаг. hajda "ну ж бо!", "поганяй!", "гей!", "іди, вперед!" > ajdamaq, тур. hajdamaq "гнати (овець, биків)", кипч. ajdavçu, hajdavçu "погонич", але складовою частиною тюрк. hajda він вважає перський вигук haj, і похідні від нього чаг. hajquq "крик, гамір", "збентежений", hajquqmaq "кричати", тур. hajlamaq "кричати на когось, гукати, збуджувати криком", hajquqsu "галасун, репетун". Не розглядається слово hajda у словниках Г. Клосопа та Є. Севортяна. Проте, хоч яка була б етимологія цього слова, немає сумніву, що укр. гайда < тюрк. hajda. В українській мові є ціла низка слів, походження яких правдоподібно пов'язане з лексемою *гайда*, і декотрі з них – це похідні форми від укр. *гайда*, що виникли вже на українському мовному ґрунті (напр. *гайтове* "полювання", *гайтувати* "полювати, особливо з хортами"), і завдячують своїм походженням структурно складнішим тюркським лексемам. На жаль, навіть укладачі ЕСУМ пояснюють ці слова як одиниці з різних семантичних гнізд. Див. ГАЙДАЙ, ГАЙДАР, ГАЙДАК, ГАЙДАБУРА.

ГАЙДА "група людей, що нападають з криком "гайда" й викрадають худобу".

XIX Матвія Чюба і Івана Горба на сей стороні Перекопу татари розбили, напавши гайдою, і десять возов соли отбили (Яворн. II, 1324-5; Гарновский Н. К истории Запорож. края. Екатеринославль, 1904.-79).

Матвья ночью на степу пасущихся (коней) гайдою отбивали Яворн. 132.

Очевидно, спонукальний вигук *гайда* з часом субстантивувався, можливо, під впливом слова *орда*.

ГАЙДА "гульвіса, нероба, баламута", "поганий пес" (ЕСУМ I, 452); "гультяй, джигун, зальотник", **ГАЙТА** "розпутна дівка", **ГАЙТУВАТИ** "віятися, бути розпусним" (Гр. I, 265-266); **ГАЙТАР** "блукач, заброда" (Яворн. 133).

Внутрішня форма слова, це, безперечно, – тюрк. hajda, пор. також тур. hajta "солдат-найманець (в Османській імперії)", "нероба, лобуряка, блукач" (ТРС 395). Йдеться, отже, про людину, що не тримається місця, основний інстинкт якої: "Гайда! Кудись вперед...".

ГАЙДАБУРА "розбійник", **ГАЙДАБУРИТИ** "бешкетувати" (Гр. I, 265; ЕСУМ I, 452).

Логічнішою, ніж це є в ЕСУМ, здається, буде така етимологія слова: тюрк. hajda + buqa "це місце / сюди!" = "ну ж бо, сюди!", пор. тур. gel buqa "ходи сюди", також у плані семасіології тур. gelberi "кочерга (букв. ходи сюди або ходи-бери!" Пор. ГАЛАБУРДА

ГАЙДАЙ "погонич волів на продаж"; **ГАЙДЕЙ** "пастух рогатої худоби (у гуцулів)", "пастух овець" = **ГАЙДАР**, **ГАЙНАР** "робітник, що приганяє на ярмарок єврейський скот" (Гр. I, 265); "волоцюга, здоровань, нечепура" (ЕСУМ I, 452).

XVIII Єще за гетмана Самойловича (Іван) был гайдаєм при Андрущенко и ходил за гайдая с волами его. Тимч.

1724 Гайдаям ходившим в Царицин заплатилем 48 зол. ДМ I, 53.

Очевидно, це український новотвір, як і *гайда́р*, на основі вигуку *гайда*. Безпідставні версії про запозичення чи посередництво румунської та угорської мов: для цього досить навести низку тюркських слів, значення яких близькі до укр. *гайда*, *гайдаї* "погонич", "пастух", *гайна́р* "робітник, який приганяє на ярмарок худобу", пор.: ног. *ajdav* "гнати, поганяти", *ajdauce* "погонич худоби" (НРС 29), тат. *ajdäu* "поганяти, гейкати", *ajdäuce* "погонич", "той, хто щось поганяє", "оповісник" (ТатРС 726), каз. *ajdau* "гнати, виганяти", *ajdauşu* "погонич" КРС 20), кирг. *ajdoo* "поганяти", *ajdoocu* "погонич худоби" (КиргРС 24).

ГАЙДАМАКА "учасник гайдамацького руху XVIII ст. в Україні"; "розбишака".

1749 Розбойник Мамай атаман гайдамацький. Тимч.

1750 гайдамаки от них проводников до дому пустили; Павло гайдамака свой пай оддал; каждому досталося гайдамаци по рублей десяток. АрЮЗР 3, III, 526; 528; 529.

1752 Пойманы в городѣ Прилукѣ три человекѣ гайдамак, кои по их допросѣ сознани были в Полци на розбои. Тимч.

1756 По дѣлу о гайдамацѣ Тимошу Недишлу. Тимч.

1760 Зализняквивщина, то есть гайдамачина была на Вкраини. Тимч.

XIX Кругом неволя... Піднялись були за Дніпром гайдамаки, та й ті повернулись у розбишаки, а не справжніх лицарів; Попустив рідну матір на поталу волоцюзі, гайдамаци. П. Мирний I, 300;541.

Причину виникнення гайдамаччини як соціального й політичного руху пояснив В. Антонович (Акт о гайдамаках.-К., 1876). Міжетнічні тюрксько-українські взаємини на теренах розвою гайдамаччини (Чорноморщина, Азовщина, терени Запорозької Січі) успішно досліджував Л. Львов, який дійшов висновку, що гайдамацький рух – невід'ємний від козаччини (Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. – Одеса, 1895). Залишається відкритим питання про участь тюркського етнічного елементу в цьому русі або принаймні наскільки споріднені були подібні рухи в тюркському середовищі і українському суспільстві. Пор. крм. *ajdamaç* "розбійник-месник": "Був собі у Криму один юнак-чабан... Із середовища ображених ханом вибрав він сорок джигітів та й подався у гори. Чимало збитків завдали вони ханові та його купцям. Даремно вислав хан своїх вояків, щоб знищили грізний загін. Врешті хан оголосив, що хто зловить чабана-айдамаха, тому падишах обіцяє свою доньку" (Сказки и легенды татар Крыма. – 1936. – 247; 343).

Те, що лексема гайдамака – тюркського походження, зазначали вже Ф. Міклошич, Е. Бернекер, К. Локоч, М. Фасмер, які навіть конкретизували джерело запозичення: тур. *hajdamaç* "грабіжник, розбійник" (Ф I, 383). Стриманішу позицію, особливо щодо семантичного значення турецького слова, виявив Л. Будагов, який у своєму словнику подав його як похідну дієслівно-іменну форму *hajdamaç*, *ajdamaç* "гнати (отару овець, стадо волів тощо)" від тюрк. *hajda* "ну ж бо! поганяй! ходімо вперед!", окремо зацентрувавши увагу на тур. *hajdamaç* "назва польських козаків-повстанців" (йдеться, звичайно ж, про

українських гайдамаків доби Коліївщини). Огузькій (азербайджанська, туркменська, турецька) інфінітивній (правильніше: віддієслівно-іменній ("ім'я дії") формі *hajdamaq* відповідає кипчацька *ajdav / ajdau* "гнати, поганяти, погейкувати" (див. ГАЙДА, ГАЙДАЙ). Що ж фіксують словники? В. Радлофф подає таку низку слів: тур. *hajdamaq* "гнати худобу", "грабувати", "розбійник", *hajta* "розбійник", "конокрад", "озброєний конвоїр, який супроводжує мандрівників чи каравани", *hajdud* "розбійник", *hajdudluq* "здобишництво"; чаг. *hajdamaq* "гнати (скотину)", "грабувати", чаг., крм. *hajdalamaq* "гнати перед собою" (Р II, 1740); турк. *hajdamaq* "гнати, поганяти".

Тлумачні словники турецької мови подають слово *hajdamaq* лише з одним значенням: "поганяти худобу" (Türkçe 333). Відповідно й найновіший турецько-російський словник подає фактично всі форми, споріднені з лексемою, проте значення "розбійник" не фіксується, пор.: *hajda* "гайда! ну ж бо, йди! (поганяючи тварину)", *hajdamaq*, *hajdalamaq* "гнати, підганяти (тварин)", *hajdud* "грабіжник, здобишник", *hajta* "найманий солдат (а Османській імперії)", блукач, бурлака, лобуряка" (ГРС 395). Проте значення і "гнати, поганяти", й "розбійник" має крм. *ajdamaq* (КТРС 4), (САЖ. – 1974. – 18. – IV. – 243). У пам'ятках кримськотатарської писемності зафіксоване також слово *haj* "козак", яке Шютц 1975, 168 вважає, щоправда, не категорично, скороченням укр. *гайдамака*.

Отже, укр. *гайдамака* – це іменник з семантичним значенням носія дії, тюркська ж форма на *-maq* – це перш за все віддієслівне ім'я дії, тобто *hajdamaq* – це швидше "поганяння худоби", ніж "поганяти худобу", але й "погонич/викрадач худоби > розбійник", як вторинне значення. Формант *-maq* як афікс іменного словотворення в сучасних мовах непродуктивний, а проте він зберігся в декотрих іменниках на означення знаряддя, предмета чи результату дії (напр. тур. *çotmaq* "палиця, булава", *jımaq* "клубок"; кум. *saçmaq* "стежка") і, що важливе для нас, крм. *hajdamaq* "погонич > викрадач худоби" й тур. *hajdamaq* "розбійник" < *hajdamaq* "гнати перед собою", "грабувати", також *hajta* "розбійник" (Р II, 1740). У декотрих тюркських мовах слова з афіксом *-maq* одночасно означають як предмет, так і саму дію, напр., тур. *çaçmaq* "викрешування вогню" і "кресало", кум. "курок рушниць" і "спускання курка".

Потрібно взяти до уваги ще такий факт. В історії тюркських народів чималу роль грала *баримта/ баранта* "самочинна помста, яка полягала передусім у викраданні худоби, а також пограбуванні аулів тощо" – лексема *barımta* засвідчена майже у всіх кипчацьких мовах, пор. каз. *baranta* "затримання, захоплення худоби; викрадення за борги чи образу; грабунок; раніше баранта здійснювалася внаслідок чвар через небажання однієї сторони коритися вироку старшини: ображена сторона мала право застосувати силу (робила наскоки й забирала скот чи людей), а ображені чинили так само, вважаючи, що у них забрано більше, ніж присудив суд. Тепер слово *баранта* означає просто грабунок чи зовнішній військовий захід" (Будагов I, 224), також кум. *baranta* "самочинне захоплення майна боржника з метою повернути борг" (Бамматов 62), черк. *baranta* "напад на територію кривдника, захоплення його коней та скоту" (Адиги 395). Проте цього терміна немає у кримськотатарській та турецькій мовах (Севортян 1978, 72). Але ж це не означає, що такий різновид

помсти не практикувався у Криму чи Туреччині; можна припустити: замість терміна *barumta* тюркськомовне населення півдня України, Криму й, можливо, декотрих теренів Туреччини користувалися терміном *hajdamaq* "гнати, грабувати, викрадати худобу", який з часом став полісемантичним – набрав значень "погонич худоби", "здобишник, грабіжник". Прикметно, що при значному поширенні тюрк. *barumta* | *baranta* в російській та нетюркських мовах Кавказу це слово не фіксується ні в українських діалектах, ні в пам'ятках писемности.

Актові документи XVI–XVIII ст., що стосуються історії дипломатії Війська Запорізького, Речі Посполитої, Кримського ханства, Московської держави, свідчать: ногайські орди, які майже не визнавали ні влади ханів, ні земельних кордонів (та й самі ці межі були досить проблематичні) ставали головною причиною неладу Криму з українським козацтвом та й іншими сусідами. В цих документах постійно йдеться про одне й те саме: безперервні грабунки, надто ж викрадення худоби. Таким чином, маємо визнати, що термін *hajdamaq* (> укр. гайдамак(а)), як і саме етнічно-соціальне явище, означуване ним (наскоки на конях з метою забрати худобу чи майно, тобто кипчацьке баранта), первісно розвинулося на теренах українського степу, підвладного у XIII–XVIII ст. тюркським етносам, а пізніше стало основою українського соціального й національного руху, відомого під назвою *гайдамаччина*. Див. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. – К., 1970.

ГАЙДАР "чабан, вівчар" (Гр. I, 265), "(Полтавщина, Степова Україна) пастух овець" (Вашенко 1968, 47); **ГАЙДАРКА** "довгий пастуший дубець" (Гр. I, 265); пор. також **ГАЙТАР** "блукач, заброда, бурлака" (Яв. 133); **ГАЙНАР** "робітник, який приганяє на ярмарок худобу".

1749 слушно выписки з дѣла гайдара Павла Рябокучмы. Тимч.

Очевидно, це український новотвір: *гайда* + суф. агентивности *-ар*. Можливий вплив тюркського чоловічого імени Гайдар/Айдар (арабського походження), пор.: (1539 р.) Жаловал Балтрмей Павлович мешанин на Айдара Гнѣдого – татарина Лососенкого (АВАК XVII. №203); два цари, Нурдоулат и Гайдар (АЗР II, 190). Також топоніми: городище Гайдари (поблизу м. Зміїв, див.: Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – 270). Слово **ГАЙНАР** в ЕСУМ I, 453 подається неправомірно в іншому семантичному гнізді (як запозичення з румунської), насправді ж фонетична зміна *-д- > н-* відбулася на українському мовному ґрунті, пор. **ГАЙНУТИ** < гайднути.

ГАЙКА "металева деталь з отвором посередині для нагвинчування на що-небудь"; б., р., болг. **ГАЙКА** "тс"; с. **ГАЈКА** "гайка", "хомутик прицільної рамки (в рушниці); "рухоме кільце (первинно на поводах) (СХРС 60-61).

Ще Фасмер (Ф I, 384) зауважив: "Важке слово; про запозичення з нім. *Накен* "гак" не може бути й мови з фонетичних міркувань. Порівняння Горяєва з укр. *гайти* "гаяти" теж сумнівне". В ЕСУМ I, 453 зроблено несподіваний висновок: "запозичення з російської, в якій утворене, очевидно, від [гаить] "закривати, лагодити".

Здається, слово запозичене з тур. *halqa* "круг, кільце, обід" < ар. *حلقه* *halqa* "кільце, ланка", "круг, кружок", пор. крм. *alqa* "кільце, оточення" (КТРС 23).

ГАЙНУТИ "побігти (миттєво)"; **ГАЙСАТИ** > **ГАСАТИ** "бігати (говорять не дуже доброзичливо)". Як правильно зауважує ЕСУМ (I, 454), обидві форми пов'язані з *гайда*, пор. **ГАЙДНУТИ**, форму, засвідчену Д. Яворницьким, в якій -д- ще збереглося.

ГАЙТАН "пояс із цвяхованим гаманом, ножем і джермалами у вівчарів" (Кухаренко 37); р. (1503 р.) **ГАЙТАН** "стрічка або шнур, на якому носять натільний хрест чи кису (калитку) з грошима", "очкур, стрічка, вірówka, шнурок, гніт у лампі" (Собрание гос. грамот и договоров. – I. – №131; Міклошич I, 86; Корш 1903,35-37; Корш 1886, 508; Меліоранський 1902, 286; Живая старина VIII. – 2. – 209; Фасмер 1909, 45); **ГОЙТАН** (Слово о святом патриархе Феостирикте. – СПб., 1893); болг. **ГАЙТАН** "шнур, галун"; мак., с. **ГАЙТАН** "шнур, галун, тасьма"; рум. *gaitan* "тс", далм. *galtan, gojtan* "шнур, китиця < тур. *gajtan* (Альбрехт 194).

ЕСУМ (I, 454) безпідставно припускає можливість посередництва румунської форми, слово засвідчується вже в грамоті 1503 р. (Ф I, 384).

В українські професійні говори лексема увійшла, безперечно, з лексики вівчарів, що витворилася в середовищі тюркського в т. ч. золотоординського населення українського степу. Першоджерело запозичення, очевидно, ср-лат. *gaitanum* "пояс" > грц. *gaeitani* (вимовляється *gajtani*) > тюркська, перська, арабська форми, пор.: ар. *hajt* خيط "нитка, пряжа, волокно, волосина" >, *خيطان* (форма множини); *hajta* خيطه "аркан", "шнур чи вірówka в шатрі" (Ресенен 223; Девелліоглу 348; Ейубоглу 391); перськ. *gajtan* "тєсьма, шнур, позумент" (ПРС II, 283); тур. *gajtan, qajtan* "шнур, шнурок (бавовняний чи шовковий); "кант, галун" (ТРС I,317; II, 527); крм. *qajtan* "шнур; тасьма" (КТРС 147). Безпідставно пов'язував тат. *hajtan* "вірówka" та арабізм **кайдани** Смирнов (1912, 2), також див. Шипова 152; 158.

ГАК "плата вівчареві за роботу" (Кухаренко 36).

Я. Кухаренко наводить вівчарський вислів: "З гаку плодити отару" й пояснює його таким чином: "Взятися доглядати отару овець, одержуючи за це від хазяїна тридцять вівцю". В ЕСУМ (I, 454) цілком правильно визначено етимон терміна: тюрк. *haq* "правда й істина", "щось належне людині", "частина чогось (матеріального), пай, доля, частка", "платня, винагорода" (Девелліоглу 314) < ар. *haqq* حق, пор. тат. *haq* "правда", "правильний"; "плата, винагорода, вартість" (ТатРС 609).

ГАЛАБУРДА "бешкет, бешкетник".

Це слово – варіант лексеми *гайдабура* < тюрк. (h)ajda, напр. крм. тур. *hajda* "ну ж бо, йди! "ну ось! ось тобі й маєш!" (ТРС 395), балк. *hajda* "гей, ну ж бо!", "хутчій!" + тюрк. *bura* "сюди". У словоформі *галабулда* два перші склади було замінено на "популярний" в мовній практиці українців двоваріантний компонент *гала-бала* / *бала-гала*. Також відбулася заміна тюрк. *bura* "сюди" на *burda* "тут".

ГАЛАГАЗ "дещо більший за качку птах *Tadorna tadorna* L." (Птахи України, №41).

Етимон запозичення можна шукати в перськ. *qārāqaz* قرقاز "баклан", яке, безперечно, запозичене з тюрк. *qaraqaz* < *qara* "чорний" + *qaz* "гуска", хоч у

словниках тюркських мов цей орнітонім на засвідчується, очевидно, він вживається в мові азербайджанців Ірану.

Але можливо, маємо справу з поєднанням двох орнітонімів: монг. *ɣalaɣu(n)* "гуска" + тюрк. (засвідчене майже у всіх тюркських мовах) *qaz*, тур. діал. *gaz* "гуска" (ЕСТМ 1997, 184). На ґрунті котрих мов відбулася контамінація слів визначити не вдалося. Див. КОЗАРКА.

ГАЛАГАН "іскра, головешка; згасле вогнище"; можливо, сюди ж, а не до (див.) *galaɣan* "поплавок", ГАЛАГАНИ "дрібні гілки, терміття".

ЕСУМ I, 456 подає як неясне. Насправді, запозичення – це дієприкметникова форма *qalaqan|galagan* < *qala-|gala-* + аф. *-qan|gan*, пор. тюрк. (в багатьох мовах та діалектах) *qala-|gala-* "класти, складати, скласти в купу, накладати дрова чи кизяки, щоб підпалити", "розпалити вогонь", напр. аз. *gala-* "навалювати, складати в купу", "розпалити вогонь, вогнище" (АЗРС I, 407). Ресенен 224 та Клосон 617 розділяли цю дієслівну форму як різні за походженням слова, але, очевидно, відбулося змішування *qala-|gala-* "складати дрова / кизяки в купу, щоб підпалити" > "розвести вогонь" з монг. *qala-* < *qalaɣa-* "розпалити вогонь, топити". Таким чином, значення укр. *galaɣani* "дрібні гілки, терміття", тобто "дрова" відповідає семантиці тюркської лексики (ЕСТМ 1997, 228).

ГАЛАГАН "біла риба; кав'яр білої риби" (ЕСУМ I, 456; Попка 101); ГАЛГА (іхт.) "лобан, різновид кефалі" (ЕСУМ I, 459).

Невдала етимологія в ЕСУМ ЧІ, 456, насправді український іхтіонім – це компонент турецького терміна *qalqan balyğy* "(букв.) риба-щит", "калкан, чорноморська камбала *Scophthalmus*", "велика морська риба, палтус" (Будагов II, 23; Р II, 251; ТРС 501); також аз. *galxanbalyğy* "риба калман, родини окуневих" (АЗРС I, 414); тат. *qalqan kükrekle balyq* (букв. "щитогруда риба"), ще пор. тат. *qalqan ayaqly qysla* "щитоногий рак" (ТатРС 216). Перелічені тюркські іхтіоніми – дієприкметникова форма *qalqan* від дієслова *qalqmaq* "зводитися догори, підніматися". З похідних від *qalq-* форм дуже поширені іменні на означення суб'єкта дії: "те, що спливає на поверхню" > "поплавок", пор. аз. *galxan* "те, що піднімається вгору" (АЗРС 414); кирг. *qalqyma* "те, що може плавати на поверхні, похитуючись", кк. *qalqu*, ног. *qalqum*, турк. *galtha* "поплавок" (Сгоров 303). Також див. ГАЛАГАН "поплавок"; ЕСТМ 1987, 233.

ГАЛАГАН "кав'яр білої риби".

В ЕСУМ I, 456 подається як "неясне". Насправді це варіант іхтіоніма – див. *galatan* "біла риба".

ГАЛАГАН, ГАЛАГАН "великий мідний горщик"; "мідна монета"; ГАЛАГАНИ "вироби з тіста, подібні до бубликів", ГАЛАГОН "великий металевий гудзик, об'єкт дитячої гри"; ГАЛАДЗАН "великий огорщик" болг. ГАЛАГАН, ГОЛОГАН "мідна монета", рум. *gologan* "монета" аз. діал. *galɣa* "різновид глиняного посуду, щоб готувати *nimi* (виріб з тіста)" (АЗРС I, 408).

ГАЛАГАН, ГАЛАН "поплавок у рибальській сітці" (ЕСУМ I, 456); "шматок обтесаного легкого дерева замість пробки до рибальських снастей" (Берл. 36); ГАЛАГАНИ "дерев'яні поплавки на неводі" (Дзендз. 1958, 41).

XIX Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що зуться галаганами, пороблені з легкого сухого дерева; Важка мережа тонула в воді, тільки зверху блищав довгий рядок здорових, білих дерев'яних галанів" (Н.-Л. I, 492, 498).

Укладачі ЕСУМ, пов'язуючи український термін з тат. *qalqu* "підніматися, спливати на поверхню" були на правильному шляху – забракло відповідників з тюркських мов. Тюркський термін на означення поплавок – це дієприкметникова форма *qalqan* "те, що піднімається вгору" від дієслова *qalqmaq* "зводиться догори, підніматися". З похідних від *qalq-* форм дуже поширені іменні на означення суб'єкта дії: "те, що спливає на поверхню" > "поплавок", пор. аз. *galxan* "те, що піднімається вгору" (АЗРС 414); чув. *hulqqa* "поплавок", кирг. *qalquma* "те, що може плавати на поверхні, похитуючись", кк. *qalqu*, ног. *qalqum*, турк. *galtha* "поплавок" (Єгоров 303); тат. *qalqavuç, qalquç* "поплавок" (Будагов II, 23) < *qalqu* "вийти на поверхню води, впливти" (ТатРС 216); сх.-тюрк. *qalqa* "поплавок", алт. *qalatqu* "поплавок" (Р II, 250; 231); каз. *qaltqu* "поплавок", *qalqu-* "плавати на поверхні води" (КРС 200); кирг. *qulqun* "очерет" (Р II, 780), ног. *qalqan* "кіль судна" (НРС 141); башк. *qalqa* "поплавки на неводах", *qalqma, qalqys, кум. qalquvuç* "поплавок" (ЕСТМ 1987, 226).

ГАЛАДЖІЙКА, ГАЛАЖІЙКА "невеликий плужок", **ГАЛАЖОВКА, ГАЛАЖУВАТИ** "обробіток ґрунту галаджійкою".

В ЕСУМ I, 456 подається як "неясне". Слово засвідчив Й. Дзензелівський (Дзен. 1958) в регіоні Нижнього Подністров'я, отже етимон його варто шукати в турецькій, кримтатарській, ногайській, гагаузькій мовах або говірках Добруджі. У словнику Радлова (Р II, 229) зафіксована форма близька до української: шорськ. *qalaууş* "соха" < тюркська форма на означення інтенсивної дії *qalu* /*qalqu*, утворена від дієслова *qalq-* "вставати, зводиться, підніматися" за допомогою аф. *-уу/-qu* та аф. *-ş*. Іменники, утворені таким чином, мають значення "зняти (з поверхні)", "те, що плаває на поверхні" (ЕСТМ 1997, 226). Ця тюркська форма гомогенна з *qalqan*, див. ГАЛАГАН. Пор. тат. *qalquç* "поплавок" (Будагов II, 23); башк. *qalqys* "поплавок" (ЕСТМ 1997, 226).

ГАЛАЛИМ "розбійник" (Яворн. 1920, 133).

Невдала етимологія в ЕСУМ I, 457: "від крм.-тат. *äl aläm* < ар. *al 'alam* "народ". Здається, запозичення – це тур. *alalum!* "заберімо! візьмімо! захопімо!", форма дієслова *al-* "брати, забирати, відняти, захопити, завоювати" у 1-шій особі множини наказового способу.

ГАЛАТ "товстий канат" (Берл. 37), "якірний мотуз на човні" (Дзендз. 1958, 41).

ЕСУМ I, 458 правильно наводить етимон українського терміна – тур. *halat* "канат, трос" (Будагов I, 519; ТРС 378), проте безпідставно робиться висновок, ніби українська лексема запозичена з рум. *halat* "трос, швартов". Насправді ж, і в українську, і в румунську мови цей термін увійшов незалежно одна від одної з турецької мови, в якій він є запозиченням з новогрецької (Сімеонідіс 1976, 90).

ГАМАЛИК "карк", "задня частина шиї"; **ГАМАЛИКУВАТИЙ** "товстоший" (Гр. I, 269); болг. **ХАМАЛІ** "носій вантажів", **ХАМАЛЪК** "професія носія", "тяжка фізична робота" (Милев 809); с. **ХАМАЛІ** "тс" (СХРС 648); молд. **ХАМАЛІ** "тс" (МРС 701).

Цілком правильна етимологія слова в ЕСУМ 1,464: тур. *hamallıq* "професія носія вантажів на загривку" < *hamal* "носій поклажі на загривку (плечах)" < ар. *حمال* "тс" (Будагов 1, 520; Девелліоглу 322; ТРС 381).

ГАМАЛІЯ ? "гатунок шаблі" (Тимч. 505); ГАМАЛІЙКА "сумка, мішок, гаман, очевидно, на порох" (Яворн.); б. ГАМАЛІЯ "амулет; знадоба для стрільби" (Булика 77); р. ГАМАЛІЙКА "торбинка, сумка" (Савваитов 27)

1601 пулгак с гамалією и з пороховницею. АВАК ХХ, 178.

1609 Пограбили... пулгак шаблю гамалією з ладунками. АрЮЗР VI,I,357.

1624 гамалією з сребром за золотіх 15...взяли. Тимч. 505.

1704 Гамалійка старая сутогафонная. В 4,114.

Якщо за основу етимології брати тур. *hamail* "ремінь через плече, портупея", особливо *quluç hamaili* "портупея на шаблю" < ар. *حمایل* "стрічка через плече", "портупея, перев'яз" (Будагов 520; Девелліоглу 320; ТРС 381), то доведеться визнати, що укр. *гамалія*, засвідчене в документах, має означати або "ладунок (ремінь, портупея) до шаблі", або ж за правилом перенесення одного значення "ремінний перев'яз до шаблі" на інше, тобто на саму "шаблю". Очевидно, в текстах документів йдеться таки про шаблю-гамалію. Звичайно, в обох українських словах (гамалік та гамалія) засвідчується один і той самий арабський корінь *حمل hamala* "носити".

ГАМАН "різновид калитки" (Кухаренко 37).

Слово зафіксоване лише в українській мові, у словнику М. Фасмера I,391 подається як українізм. В український словник увійшло чимало тюркських слів на означення таких реалій, як *міх, мішечок, мішок*, а саме: *гамалія* "різновид сумки на порох", калита, кисет, кишенья, карман "торбинка біля пояса у жінок", *капшук, табівка, торба, чувал, шанька*. Прикметно, що і в тюркських мовах ці слова, як і *гаман*, здебільшого запозичені з перської чи арабської мови. Деякі з них потрапили в українську мову, можливо, ще в домонгольську добу, напр. *капшук*. Здається, є підстави вважати давнім запозиченням, можливо, ще з булгарсько-хозарських говорів термін *гаман*, пор. чув. *haman* "шкіряний мішок" Єгоров 285; ст.-аз. *hämjan* "торба, сумка" (АФСЛ 722), ст.-тур. *hemjan* "чимала сумка", *hemjançe* "невеличка торбинка" < персь. (Девелліоглу 357); ст.-узб. *hamjan* "гаманець" (Фазилов II,664) < персь. *застар.* *هميان hämjan* "кошіль, гаман, гаманець, пояс з гаманцем" (ПРС II,729), узб. суч. *хамён* "гаманець" (УзРС 686), кк. *hamıyan*, уйг. *hämijan*, каз. *ämijan*, "гаманець на гроші", "кишенья". Єгоров 285 до цього ж гнізда безпідставно відносить турк. *ham* "шкіра (людини чи тварини)", яке запозичене з ар. *خام* "сирий, невичинений (в тому числі й про шкуру)" (Белкин 1986, 221; РАС II, 351), а отже, має іншу внутрішню форму.

ГАМБАР "середня частина човна, куди кладеться основний вантаж" (Дзендз. 1958). В ЕСУМ I, 465 неправильно вказується джерело запозичення (румунська мова), насправді в українській мові це слово – тюркізм, див. АМБАР.

ГАМУЛА "каша з яблук з медом; Невдало густо зварена рідка їжа". Етимологію див. ХАМУЛА.

ГАМУРДИТИ "пиячити, пити горілку" Ващенко 1960.

Слово зафіксоване в говорах Полтавщини, очевидно, з козацької мовної спадщини. ЕСУМ I, 467 цілком правильно вказує джерело запозичення – турецьку мову, пор. ст.-тур., ст.-узб. hanğ "вино" < ар. خمر "тс" (Девелліоглу 322; Фазілов II, 484) та орієнтує також і на форму множини hanıg خمور (САУС I, 362).

ГАН, ХАН "очільник Кримського ханства"; б., р., болг., с. ХАН; п., ч., слвц. chan, рум. han "тс".

XVI І ган, цар кримський. ЛЛ 124

1648 ган кримській повинується цару Турському. АЮЗР III, 109.

XVII цар ган ишов, а з ним войско незличоное татар; войско добило паланку ханскую, Ганкушли именуемую. ХЛ 80.

XVII татар с царем ганом и беєм. Сам 80.

1682 под ханскою рукою жити. АП 121.

XVII 1680 года хан с ордами людей плъьнил. КЛ 32.

XVIII В осени, прийшовши хан с ордами под Камянець, войска полкіе отогнал; Петрик уйшол на Запороже, а з Запорожа до хана в Крим и почал хана поднимати на Украину... чому хан и орди барзо ради. Сам. 161, 182.

XVIII князя Пожарского живцем взято и ханови представлено. В I, 375.

XVIII цар турецкій везира и хана посилал. КОМ 274.

XIX Він, бач, знався з гайдамаками, з тими степовиками, що в Ганщині жили. Свидницький 90.

Форма *хан* в українських пам'ятках починає домінувати, очевидно, під впливом російської та польської мов, лише в XVII ст., природнішим для української мови є раніше адаптований варіант цього тюркського терміна *ган* < крм., тур. خان han (Девелліоглу 323).

Взагалі ж населення України познайомилося зі значенням цього титула ще в домонгольську добу. Міцна традиція вживання цього терміна, що тривала ще з доби половецько-українських взаємин XI–XIII ст. (половецькі племінні об'єднання очолювали хани), не припинялася і в період золотоординської окупації. Остаточо слово прижилося в епоху розквіту Кримського ханства.

Стосовно його етимології відомо кілька версій. О. Прицак (1952, 89) вважав, що це слово є похідне від кореня q / qb / (qv): ха -ха -хан > ха + han = хаhan. Рамстедт 1951, 61 зіставляє монг. та тюрк. qan з кит. kuan "той, що управляє, префект" – цим титулом китайський імператор називав володарів дружніх йому кочових народів. Етимологія Рамстедта така: кит. ke великий" + kuan "князь" > ke-qan > kaqan, хаqan, хаqan, kagan. Цю етимологію піддав сумніву Г. Доерфер (III, 176–179), вважаючи слово запозиченням з ранніх культур, швидше всього із жуань-жуаньськ. *ха'ан < мова сяньбі, етимологія якого неясна. Г. Доерфер до того ж вважав, що форми han/хан розвивалися по-різному. Посилаючись на Банга (1925, 248), Доерфер вказує на різницю семантичних значень слів han/хан вже в найдавніших тюркських пам'ятках. Титул хаqan (qan) мав значення "володар багатьох племінних об'єднань", тоді як han мав два значення: "володар дрібного племінного об'єднання" та "просто володар". Таким чином, ці терміни могли означати одну й ту саму особу, тільки перше слово було конкретним титулом, а друге – просто сан. Титул han засвідчується у всіх тюркських мовах

(часто як qan), тоді як хауан трапляється лише в давньотюркських пам'ятках і вже в середньотюркській мові замінюється терміном хаqan (зворотнє запозичення з перської) поряд з qa'an (часто > qan).

З тюркської й монгольської мов титули увійшли в перську мову: тюрк. хауан > haqan, а хап > han, перший означав значного володаря (не обов'язково тюркського), другий же – незначного, наприклад князя-васала, а не автономного володаря, а в добу Сефевідів – взагалі лише носія третього ступеня дворянства. В епоху монгольської окупації в перську мову попав і титул qa'an < монг. qa'an на означення титула монгольського Великого хана. Поступово цей титул вийшов з ужитку, лишився хіба як факт історії. Також див. ЕІ 1,706; Клосон 630; Валитова А. О некоторых терминах в "Кутадгу билиг"// Кратк. сообщения Инст.-та народов Азии. – 1963. – 63. – 119.

ГАНДЖАР "кинджал", "широкий татарський кинджал" (Гр.1,270); р. ХАНДЖАР "кинджал"; болг., с. ХАНДЖАР "тс" (Милев 810; СХРС 648); п. handzar, andziar "тс" (ЕСУМ 1,467); молд. ХАНДЖЕР. ХАНЖЕР "кривий кинджал" (МРС 702). Слово засвідчене у багатьох мовах Євразії (Одинцов 1983, 20), пор. також авар. хансар, дарг. ханзал, лакськ. хагзан, лезг. хензал "кинджал" (Джидаласев 166); калм. хандзал "тс" (Рамстедт 165).

1608 хонжар Кизилбашкай булатен

В тюркські мови термін перейшов з ар. خنجر hencar "кинджал" (УАС 171), в окремі мови, можливо, за посередництвом перс. خنجر хенсер "тс" (ПРС 1, 568): тур. hancar, hancer "кинджал" (Будагов 1,538; Девелліоглу 324; Стаховські 1967а, 203), hançer "тс" (ТРС 382); крм. ҕансер "тс" (ПКТ 51); кум., карач. хунсал "тс" (Ресенен 155) ног. qynzal (Гаджиєва 1979,63), тат. qancar (Р II,129), хенсер "тс" (ТатРС 621).

В українську мову термін увійшов з кримськотатарської чи, як у південнослов'янські мови, з турецької. Після оселення у південноукраїнських степах ногайських орд у вжитку активізується форма КИНДЖАЛІ, ГИНДЖАЛІ (див.).

ГАРАГОЛЬ "північно-східна частина лиману" (Берл. 37).

Очевидно, йдеться про топонім (гідронім), що складається з тюрк. gaga/qaga "чорний, темний" та göl "озеро", пор. топонім (Крим) Кара-Голь (Бушаков 105).

ГАРАЧ, ГАРЯЧ, ХАРАЧ "податок з немусульманського населення на користь Османської імперії"; "податок ханові" (Гр. I, 272); болг. ХАРАЧ "податок, що його платили болгари в добу турецької окупації замість військової служби"; с. ХАРАЧ (1442р.) "подушне з чоловіків-немусульманів" (Стаховські 1962,166; Шкалич 312); молд. ХАРАЧ "податок, що його платили Туреччині дунайські князівства"; п. haracz (1621) "податок з християнських держав, що бажали миру з Османською імперією" (Зайончковські 1949а, 146).

1455 посилають харач две хилид дукат злати. Улян.88.

XVII Для гарачу Турки поприсягли ему (Ивонѣ) тіе кондиції. Тимч. 509.

XVIII товар один прежде соборного гарачу. ІВ 25.

XIII гаряч вѣчне скасованній; кожухи и гаряч одно есть, которій Поляки кримцам платили. В III,513.

XVIII А на Дунаю от законніка и попа по червоному и гаряч по десят лемов. Тимч. 511.

Запозичення з турецької мови, в якій джерелом терміна *haraç* було ар. *haraç* < *خراج* < арамейсько-перське *haraç* "податок", "поземельний податок". З VII ст. у процесі утворення арабської держави Халіфат на основі мусульманського законодавства термін набув значення "поземельний податок з немусульманського населення". В пізнішій практиці Османської імперії *гарадж* означав будь-який податок, в тому числі й подушний та воєнний. У 1855 р. *гарадж* замінили воєнним податком (Мухлінський 37; Рашид-ад-дін III, 260; Али-заде А. Термін "харадж". – Изв-я АН АзССР. – 1953, I II; Петрушевский И. К истории подушной подати в Иране при монгольском владычестве. Исследования по истории культуры народов Востока. – М., 1960. – 420; Зайончковскі 1949а; Будагов I, 530; Р II, 1967). В тюркських мовах термін має дещо відмінні значення: чув. *хугса*, *хугаç* податок, подушне", кирг. *qaras* "податок із хліборобів по три вівці з двору", хегас "податок із збіжжя у розмірі 1/5 всього врожаю" (Єгоров 314); уйг. *хагас* (XVст., Казахстан) "поземельний податок, що іноді сягав двох третин врожаю" (Мат-лы по истории Казахских ханств. – Алма-Ата, 1969. – 235); крм. *qaras* "податок з християн" (Лашков 1897, 69).

ГАРБА "високий віз на двох або чотирьох колесах" (СУМ II, 29); ГАРБИЧКА "маленька гарба", ГАРБАЧІЙ "робітник з артілі чабанів, в розпорядженні якого була гарба з припасами та який мав обов'язки економа й кухаря" (Гр. I, 273); можливо, сюди ГАРНИК "робітник при возах" (Гр. I, 275) < гарбник?; АРАБА, ГАРАБА "циганський, молдавський чи татарський віз", ГАРАБОЮ "натовпом" Б.-Н. 45, 94); б., р. АРБА; болг. АРАБА, РАБА; с. АРАБА; п., ч., словц. *arba*; рум. *haraba*.

XVII Ібраїм паша велѣл для зашити войску своему от стрелби Чигринской приспособити многое число гарб повстаных, з внѣ и з внутрѣ леном и правивом з смолоу увитих и уклеенных... янчари в тих гарбах под мури начали присоватись... гарбам и в них янчаром стрелба з Чигрина не могла шкочити; Турки... покинувши штурм свой гарбяній. В II, 431; 432.

XVIII улицѣ в нем барзо маліе, заледво одною гарбою проѣхать можна. ДХ I, 26.

XVIII пожитки их на гарбах отбили. ДМ I.327.

Двоваріантність укр. гарба/гараба можна пояснити наявністю форм *araba/arba* в самих тюркських мовах: аз., кар., крм., тур., турк. *araba* "віз" і каз., карач., ккалп., кум., ног., тат. *arba* "тс" (Севортян 1974, 164). Етимомом укр. **гарбачій** є тюрк., напр. тур. *arabasy* "візник".

Щодо походження тюркського слова немає одностайної думки. Частина тюркологів вважає його запозиченням, зокрема з арабської мови, інші, особливо Г. Дюерфер (II, 19) схильні бачити в ньому тюркську основу. Зокрема цікава версія С. Муратова (ОСЛАЯ 351), згідно з якою чув. *ugara/ogara* "колесо", "віз" може свідчити про первинність значення "колесо". (Див. Севортян 1974, 165).

ГАРБУЗ "городня сланка рослина з великими круглими або овальними плодами" (СУМ II, 30); б. ГАРБУЗ "тс"; р. АРБУЗ "кавун", діал. донськ., курськ. ГАРБУЗ, смоленськ. АРБУЗ "гарбуз" (СРНГ I, 270; VI 138); с. КАРПУЗА "диня"; п. *arbutz*, *harbutz* "диня" < укр.; *karbutz*, *karbusz* "тс" < тур. (Славскі 403); рум. *harbutz* "кавун"; нім. *Arbuze* (1636) "кавун" (Опельбаум 31).

1596 межи домом матыса гарбоуза и сенка кравца. УІДЛ 133.

1649 Андрѣй Гарбуз; Иляш гарбоуз; Васко гарбоузка. УІДЛ 133.

1719 Матвѣй взял у него корову за стравлене гарбуза свинею. ОСМ 3,305.

1778 Огородини, гарбузов... съять довольно. Сул. арх. 117.

В Іпатському літописі під 1232 р. зафіксований також антропонім Арбузович, в Галичині й досі є яр Гарбузовичі, що належав, мабуть, боярам Арбузовичам. Отже, слово могло бути запозичене ще з половецької мови: полов. *harbuza* "кавун" (Бодроглігеті 160), адже ця культура в Європі була поширена вже в XI ст. (Вавилов, Полевые культуры Юго-Востока.-Пг., 1922.-183). Також пор. крм. *hargruz* "кавун" (Р П.1673), *qarbuз* "тс" (ПКТ 28); (Прик 1976,162;34); кум. "кавун" (Немет 118); карач., балк. *harбуz* "кавун" (Гаджиева Н. Тюркязычные ареалы Кавказа. – М., 1979. – 23). Джерелом тюркського слова є перськ. *harбуzак*, *harбуzа* > н.-перськ. *harboz*, *harboza* "диня" < авест. *хара* "віслюк" + с.-перськ. *буçина* "огірок". В Персію культура була запозичена з Індії (Горн 104; Гюбшман 159; Казембек 1854,223; Доерфер III, 380; Севортян 1962,22).

ГАРД "низка перегоронок у воді, щоб ловити рибу", "перегородка упоперек річки з каміння", "риболовний завод" (Гр. I, 273); "у запорожців займище для риболовлі, де є й житло для рибалок" (Б.-Н. 95); "рибні заводи в землі Війська Запорізького або правильніше притони рибалок, так, наприклад, був гард на Бузі" (Піскунов 1882, 40); "для риболовного промислу у різних місцях запорозьких вольностей були влаштовані особливі заводи з куреннями при них про зиму, а також буди, вкриті очеретом, в яких жили влітку. З усіх рибних заводів у запорізьких козаків найвідоміший був Гард на Бузі. Гардом називали урочище, при якому запорожці закладали з весни між великим камінням у Бузі та островом мале каміння й загачували всю річку, зупиняючи її з боків та поклавши на дно її тини" (Яв. I, 404); "для ліпшого захисту від татарів біля гирла Дніпра за порогами поставлена була прикордонна варта, що її поляки називали *гардом*, через що й досі на Бузі урочище Гардом називається. На гард почергово посилали козаків з України" (Шафонський 50); **ГАРДАДЖІЙ** "майстер, який влаштовує гард", **ГАРДІВНИЧИЙ** "наглядач за риболовлею", **ГАРДУВАТИ** "загачувати" (Гр. I, 273); болг. **ГАРД** "відгороджена частина моря чи прибережного болота для розведення риби", с. **ГАРДА** "загородка на Дунаї для вилову білуги".

В ЕСУМ I, 473 помилково визначається етимон слов'янських термінів – рум. *gard* "загорода". Про термін *г а р д* дуже доречно висловився В. Абаєв: "Це слово відноситься до тих культурних термінів, які є загальним набутком осетинської, угро-фінських та кавказьких мов. Походження цих слів пояснити важко, але дуже ймовірно, що при їх поширенні скіфсько-сарматське середовище служило посередником між угро-фінським та кавказьким світом, пор. хант.-манс. *karta/karda* "двір", угор. *kert* "обгороджене місце", чечен. *kert* ". інг. *kart* "забор", груз. *karta* "загін на худобу", вірм. *k'ert* "місто", осет. *kaert* "двір", лит. *gardas* "відкрита кошара", гот. *garda* "загін"; також як компонент топонімів: перс. *gird*, пехлев. *kart*, вірм. *k'ert* < д.-іран. *krta* "зроблений, побудований" (Абаєв 1,586). Термін досліджував також Аалто Пентті (Aalto Pentti. Iranian contacte of the turcs in pre-islamic times// Studia Turcica. 1971. 31.), який вбачав це "культурне" слово

в таких назвах, як Shupashkar (Чебоксари), Kaşgar, а також в авестійському sato kara "хто має стадо на сотню", *kara "стадо", "родина", д.-перс. kara "люди (в політичному значенні)", тибетськ. kar, khar "місто".

Про широкий ареал терміна karta/karda "обгороджене місце", "двір" говорить і О. Трубачов ("Этимология", 1963, 191). Слово дуже поширене в говорах російської мови: КАРДА "пригорода", "двір на худобу в полі" (Даль II, 92); ГАРДА "(оренбур.) загорода на худобу", КАРДА (перм., уральськ.) "загорода з тичин довкола городу" (СРНГ VI, 139; XIII, 84; 98). Фасмер II, 196 рос. КАРДА/ГАРДА "загін на худобу" вважає запозиченням з чув. karda "хлів", яке він співвідносить з башк., тат. karta "перекладина, тичина, загорода". В старій літературі про Поволжя термін КАРДА "загорода на худобу", "хлів" дуже часто трапляється в описах побуту чувашів, мордви, марійців (Ритних А.Ф. Материали для этнографии России. – Казань, 1870. – 93; Овсяников А. Географические очерки и картины. – Т.1. – СПб., 1878. – 47).

Як видно, етимон терміна віднайти важко, але серед мовознавців все частіше утверджується думка про те, що це слово, як і декотрі інші тюркізми, наприклад, *болван*, *кумир*, є раннім іранським запозиченням (Мурзаєв 1974, 158). Хоча це слово утворює на індоевропейському ґрунті чималий семантичний пучок дуже продуктивний у топонімічному аспекті, все ж таки ймовірніше, що в українську мову, як також болгарську, румунську та мови Поволжя, воно перейшло з болгарської чи хозарської мови, можливо, навіть за посередництвом половців чи інших тюркських етносів. Наявність у мовленні запорожців терміна *гардаджій* "майстер, що лаштує гард" < тюрк. garda+ афікс -су, за допомогою якого утворюються терміни на означення професії, свідчить, що його козаки запозичили з тюркської мови. Пам'ятки української мови свідчать, що термін *гард* вживався переважно на теренах Війська Запорізького, але зрідка це слово трапляється в актах з інших земель України:

1676 При том хутори и сѣножат, которую держал Назар Коваленко и гарѣд над Ворсклом. АКП III, 51.

У декотрих словниках української мови неправильно визначається семантика дієслова *гардувати*, вжите в "Енеїді" І.Котляревського: "До лісу почвалав (Еней), де гардував Евандр з попами". У словнику Б. Грінченка ця лексема тлумачиться як "бути перевізником", "перебувати", а в словнику Ф. Піскунова (1882, 49), а далі й у СУМ (1, 31) як "гуляти". Неправильне пояснення спричинила не зовсім ясна для читача кінця XIX ст., але цілком зрозуміла для І. Котляревського історична роль запорізького гарду на Бузі. Цей гард став своєрідним прикордонним пунктом. Як писав Д. Яворницький, козаки там мали прикордонну варту: 500 козаків жило у 50 куренях під орудою полковника, без дозволу якого повз цей козацький митний пункт ніхто з чужинців не мав права проїхати (Яворн. 1888, 75; 151). З часом термін *гард*, зважаючи на особливий статус цих запорізьких володінь, окрім свого основного значення "риболовне підприємство", почав вживатися і як топонім:

1750 пришовши за Гард до Ташлика. АЮЗР 3, III, 529;

XVIII Подкова к Гарду (что на рѣки Богу) из Немерова прибил. СИ 353.

Відомо, що на цих теренах козаки мали церкву, яку називали Бугогардівською. Ото ж І. Котляревський відповідний текст Вергілієвої

"Енеїди": "Цар аркадійський... влаштував свято і в лісі під містом жертву приносив богам", як також і рядки російськомовного варіанту її: "Эвандром в те часы начата была пирушка в честь богам" передав таким чином "де гардував Евандр з попами", що мало означати: "Евандр був присутній на відправі у Бугогардівській церкві".

ГАРЕМ "жіноча частина оселі у мусульман"; *гуцульськ.* "від двадцяти до тридцяти з'єднаних плотів сплавного дерева, що йдуть один за одним"; **ГАРЕМНИК** "чоловік, що має гарем", **ГАРЕМНИЦЯ** "гаремна жінка" (Гр. I, 273).

Запозичення з тур., крм. *harem* "жіноча частина в мусульманській оселі" < ар. *حرم* *haram* "заборонене"; "святе місце (здебільшого про Мекку й Медину)", "жінка, дружина" (Девелліоглу 329; ТРС 386). Засвідчене в говорах гуцулів *гарем* є одним з прикладів перенесення тюркськомовного терміна на український ґрунт в гумористичному семантичному забарвленні, пор. МЕЧЕТ.

ГАРЛИК "товстий очерет, з якого виготовляють рибальські снасті (кітці)" (Берл. 37); р. КИРЛИК, КЫРЛЫК "дика гречка" (Ф II, 238; 440).

ЕСУМ I, 474 вважає походження терміна неясним. У семантиці слова, безперечно, закладена назва рослини. Ще Радлов II, 755, пояснюючи етимологію тат. *qurlyq* "груба польова трава, що скидається на просо", довів: ця лексема – похідне від тюрк. *qur* "поле, степ, луг" та аф. *-lyq*. Також пор. тат. *qurlyq qurlaç* "рослина Іван-чай", "насіння якогось бур'яну" (ТатРС 311); башк. *qurlyq* "трава, насіння якої схоже на зерно гречки", балк., карач. *qurduq* "трава" (Єгоров 119), хакас. *qarlyq* "бур'ян, насіння якого схоже на зерно гречки" (Уч. зап. Хакаського НІИЯ языка, л-ры, истории. – 1973. – Вып. 18. – 47). Також пор. тур. *qargu, qargu* "очерет" (Будагов II, 50), *qurlyq* "степове (лугове) місце" (ТРС 542); чаг. *qaru* "очерет" (Будагов II, 50).

ГАРМАН "(Полтавщина, Чорноморщина) тік" (Ващенко 1968, 38; УНЛ 22; ЕСУМ I, 474); "тік, де молотять хліб котком або возять по розстелених снопах повіз з тягарем", ходити в гармані (про коней) "молотити"; **ГАРМАНУВАТИ**, **ГАРМАНИТИ** "молотити кіньми чи волами, запряженими в коток чи повіз із тягарем", **ГАРМАНКА** "коток, яким молотять" (Гр. I, 274); **ХАРМАНИ** плести "говорити дурниці" (Паламарчук 1958, 33); болг. **ХАРМАН** "тс" (Милев 811); молд. **ХАРМАН** "тс" (МРС 702).

В тюркських мовах, як і перській, термін вживався на означення хліба, скошеного й складеного на току, здебільшого тут же в полі. Цим же словом називалося й місце, де молотять за допомогою волів чи коней, яких водять колом для вибивання збіжжя: тур. *harman* "молотьба хліба", "тік", "копи чи стоги немолоченого хліба", "жнива" (ТРС 387), крм. *harman* "тс" (Р II, 1673); турк. *harman*, каз., ккалп. *qurman* "тс" (ТАС 216). Джерело тюркського слова – перськ. *خرمن* *harman* "купа зерна чи немолоченого хліба", "хліб, зібраний на току", "зерно на току", "жнива" (ПРС I, 549).

ГАРМИЗ "клопіт, привід", **ГАРМИЗКА** "тс", **ЯРМИС**, **ЯРМІЗ**, **ЯРМІС** "привід, спосіб, засіб".

В ЕСУМ I, 475 подається як неясне, пошук етимона – хибний: тат. *ägmäs* "горе, турбота", каз. *ägmäs* "сильне бажання" < перськ. *ägman* "бажання, сум".

Насправді, *гармиз* – варіант слова *ярмис/юрмис* "колотнеча", етимологію див. ГУРБА. Поява г- на початку слова - явище не спорадичне, пор. *гармак/арим'як/ярмак* "різновид одягу", див. АРИМ'ЯК.

ГЕМИЯ "різновид судна"; "четверобоке судно, щоб сплавляти збіжжя тощо" (Тимч. 642); болг. ГЕМИЯ "судно з вітрилами"; макед. ГЕМИЈА "судно; (човен на переправі)" (ЕСУМ I, 493).

XVIII (майстри) робяť окренты, корабль и гемѣи. Тимч. 642.

1704 Будучи в Сѣче, видѣл я... гемѣи Кримський 1930,208.

Слово та його похідні засвідчені в давньотюркських пам'ятках: *keti* "човен, судно", *ketisi* "човняр" (ДТС 297), а також майже у всіх сучасних тюркських мовах. У слов'янські мови слово увійшло з турецької, в якій, як і в інших огузьких мовах (азербайджанська, туркменська), замість початкового **к**-виступає **g**:- тур. *gemi* "судно, корабель", "матрос" (ТРС 326; Севортян 1980,37). Адаптація слова в українській мові проходила, можливо, не без впливу південнослов'янських, зокрема й церковної мов, про що свідчить прикінцеве *гемі-я*.

ГЕРДАН, ГИРДАН "вишита бісером стрічка, яку дівчата носять на шиї" (Карпат. діал. 416); "прикраса з кораликів на нитці" (Гуцульщина. 1995. -35), "вузька стьожечка з коралів" (Кобилянський. Гуцуль. говір); **ГЕРДАНКИ, ДЬОРДАНКИ** (Київщина); **ГЕРДАН, ДЬОРДАН** (Галичина) (Кримський III, 215); **ГЕРДАНИ, ЗГАРДИ** "(Бойківщина) жіноча прикраса на шию, виготовлена з бісеру" (Карпатський збірник. – М., 1972. – 69;78); **ЗГАРДА** "(гуц.) намисто з грошей срібних" (Структура укр. говорів. К., 1982.-195); болг. **ГЕРДАН**, мак. **ГЕРДАН**, с. **Гердан**, алб. *gjerdan*, молд. **ГЕРДАН** "намисто, вінок" МРС 132.

В ЕСУМ I, 499 джерелом українського слова безпідставно називається рум. *gherdan* "намисто, буси" < болг. **ГЕРДАН** "тс" < тур. *gerdan* "шия" < перськ. *gerden* "тс". Насправді ж, ця жіноча прикраса, як і багато інших "модних" речей (одяг, взуття, такнини, прикраси) надходили зі Сходу одразу на ринки багатьох країн, зокрема й в різні регіони України, від Заходу до Сходу. По-друге, джерелом запозичення є крм., тур. *gerdanlyq* "намисто, кольє" (Будагов II,122; Р II,155; Прик 1976, 62; ТРС 330) < перськ. کردن بند "тс" < *gerden* "шия" + *bend* "зав'язка, стрічечка" (ПРС II,390). В процесі адаптації тур. *gerdanlyq* "букв. те, що на шию" афікс *-лик* за принципом "економії" відпав, як це сталося, наприклад, у говірках Добруджі: *gardan* "різновид прикраси з намиста" (Добруджа.-1974, 18).

ГЕТЬ

Етимологія 1978. М., 1980.-102.

ГИЧ у виразі *ні гич* "геть нічого, нічогосінько" та *гич не до речі* "геть не до речі"; болг. **ХИЧ** (із запереченням) "зовсім (не)", (хич не зная "зовсім не знаю"; мак. **ИЧ** "зовсім, нічого; ніскільки" (ич немам пари "зовсім не маю грошей)" (ЕСУМ I, 510); – запозичення з тур. *hiç* "анічого" < перськ. هیچ *hiç, heç* "нічого" (родовий відмінок від "ніщо") (Девелліоглу 368), пор. крм. *iç* "зовсім; анізащо, аніскільки" (КТРС 115); башк. *his*; каз, алт. *eş*; тат. *iç* "тс" (Будагов II, 317; Р II, 1790; 1805-1806).

ГОДЖАК "димар", ГОДЖЯК, ГОДЗЯК.

Слово засвідчується лише на теренах півдня України (Одещина, Нижнє Подністров'я), а наявність його в болгарській, македонській, сербській мовах, в яких слово має значення "піч, димар" та молдавській (ХОЖЯК, ОЖЯК "димар") вказує на ймовірне джерело: тюркські говори Буджака та Чорноморщини, пор. крм. осақ "бовдур" (КТРС 222); тур. осақ "піч (у всіх різновидах)" (ТРС 683), "димар", тоді як в російську мову слово ОЧАГ "домашнє вогнище, батьківська хата" принесли кипчаки, котрі в добу руїни Золотої Орди попереходили на службу Московської держави, де одержали маєтності та склали панівний клас у середовищі переважно мордовсько-удмуртсько-марійського населення. Детальний перелік форм цієї лексеми та її значень – "місце, де розпалюють вогонь", "вогонь", "димар", "житло, родинне вогнище", "родина, династія" – див. ЕСТМ 1974, 423.

В ЕСУМ I, 545 подається дві етимології слова, перша з них неправильна та зайва – йдеться про стару версію Г. Вамбері, від котрої він пізніше відмовився: осақ < үç "три" + ајақ "нога" = "триніжок", "таган". Цілком логічне пояснення походження слова подається в ЕСТМ 1974, 424: о:сақ – осақ – осақ – осақ < *o:t *"горіти" + аф. сақ / сақ на означення місця та носія дії

ГОМОК "купа землі, горб, піскувата земля"; словц. [homok] "дрібний пісок, що переноситься вітром"; угор. homok "пісок".

В ЕСУМ I, 559 слово подається як запозичення з угорської мови, в яку у свою чергу увійшло з котроїсь тюркської (з посиланням на тюрк. qum, qumaq "пісок"). А проте етимон цього запозичення – ймовірніше тур. gömük "похований у могилі (аби де) < gömmek "закопати, зарити в землю, заховати в землі", "поховати", пор. gömüt "могила, місце поховання", gömü "скарб (у землі)" (ТРС 345). Як бачимо, семантика українського слова ближча до турецької лексеми, ніж угорська й словацька, що викликає сумнів щодо версії ЕСУМ.

ГОСАЧ "гарячий віл". В ЕСУМ I, 574 слово (засвідчене у словнику Грінченка) подається як рідко вживана, не цілком зрозуміла форма. Походження слова пояснюється так: "можливо, пов'язане з тур. husye "чоловіче ячко, тестикул"; у такому разі первісно могло означати вола, невдало (не повністю) кастрованого". Етимологія, звісно ж, надто силувана. В ЕСУМ *gosach* не розглядається як гомогенна форма з **ГОСТЯК** "худий віл, якого важко відгодовувати" (ЕСУМ I, 576). Обидві форми потребують додаткового дослідження. Пов'язувати їх зі словами (див.) *гузок* та *огуз* можна лише з погляду семантики (що не так вже й мало), але й іншого варіанту, щось на взірєць тур. hassas "вразливий" < hassa "котрась особливість, якість", теж немає.

ГУЗОК "невеликий віл з малими рогами" (Гр. I, 337).

В ЕСУМ I, 615 слово поєднується з *гуз* "зад", насправді це слово – лише варіант теж запозиченого з тюркських мов (див.) *огуз* "віл, якого уводять в ярмо" (Попка 1858, 270). Семантика слова *гузок* складалася на основі протиставлення: *огуз* "великий віл, якого вже уводять в ярмо", а *гузок* (прикметна функція зменшувального суфікса –ок) – "невеликий віл", пор. *бик* – *бичок*. У слові *огузок* звук -о- зник задля уникнення утворення омонімічної пари, пор.: *огузок* "стегнова частина м'ясної туші" < *гуз* "зад", "гузир". Етимон обох форм – тюрк.,

пор. балк., карач., кум., крм., полов., чаг. ögüz, тур. öküz, чув. vaGar "бик, віл" (Севортян 1974, 521).

Зважаючи на локальність вживання цього слова в українській мові (Кубань), доцільно вважати його пізнім проникненням у говори Кубанщини з тюркських мов північнокавказького ареалу.

ГУНДЕР "тичка, до якої прив'язують неводи, сіті у воді" (Москаленко), ГУНДЕРА, КУНДЕРА "один із стовпів, на яких встановлюється великий морський невід" (Дзендз. 1958, 45).

ЕСУМ 1,619 правильно посилається на тур. морськ. gönder "древко, флагшток", також "загострена палиця, якою поганяють волів" (ТРС 345), хоч справжній етимон українського тюркізма – це не засвідчене у словниках, але, безперечно, вживане у тюркських рибальських ватагах *gönder, könder і зафіксоване в українському запозиченні. Тюркський рибальський термін – це субстантивована форма дієслова köp-/göp- "вибирати шлях", "прямувати, простувати", "бути прямим, випростатися, стати прямим" + аф. спонукального стану -düg >-der = gönder-/könder- "спрямовувати на прямий шлях", "відправляти, посилати, вказувати шлях" (ДТС 314-315; Будагов II, 165; Ресенен 290; Фазилів I, 620; Севортян 1980, 73).

ГУНДЖЮК "один з мотузів, яким під'язують полотнища сіток ставника до рами", КУНТУЧКА "міцна мотузьяна відтяжка для укріплення на парусному човні рея" (Дзендз. 1958, 42;45).

В ЕСУМ 1,620 цілком правильно наводиться джерело запозичення: тур. göncük < gön "шкіра, також вичинена або сирцева шкіра" (ТРС 345; Р II, 1241; 1587; 1591) + продуктивний аф. на означення зменшувальності -cük. У словнику Радлова (Р II, 1591) засвідчується термін göncük "шматок шкіри, в яку загортають парус", зміна значення могла відбутися через семантичну ланку "мотузок із шкіри, аркан" як у професійних говорах турецьких рибалок, так і в мові українських рибальських ватаг, пор. тат. күңсөк "шмат вичиненої шкіри" (ТатРС 338). Також пор. адиг. гьвэнчэгь "різновид штанів" < балк., карач. көпсөк "різновид штанів" < köp "шкіра (вичинена)" (Шагиров 112).

ГУНЕСНИК "соняшник" (Никончук 1985,55).

Слово засвідчене у с. Дубрівка Баранівського р-ну Житомирської обл., що дуже не характерне для Полісся і є певним гібридом тюркської назви цієї культури, пор. тур. günebaçan "букв.: той, що дивиться на сонце", güñçiçeği "букв. соняшна квітка" (РТС 642; ТРС 366); аз. günebaçan (АРС III, 280); тат. көпбаууш (ТатРС 326) + частини української назви соня-шник. Проте можливий і інший варіант: тюрк. güneş "сонце" + укр. -ник.

ГУНИ "давні тюркськомовні племена, які у V ст. окупували терени сучасної степової України".

Найвірогідніша етимологія етноніма хун / гунн як назви племені та племінного союзу Хунну / Гунну – це версія Ю. Немета: hun < тюрк. күн < монг. күн /hün /kümün "люди", пор. угор. him, ненецьк. komi/ kum/ kume "назва племені, а потім і племінного союзу" (Nemeth Gy. A honfoglalo magyarsag kialakulasa. – Budapest, 1930; A hunok nyelve in Attila es hunjai. – Budapest, 1940).

ГУРБА, ГУРМА, ЮРБА, ЮРМА, УРМА.

Перша скрупульозна спроба етимології цих слів належить відомому українському мовознавцю О. Мельничуку, головному редактору "Етимологічного словника української мови", який зводив їх до тюрк. *jigirmi / jirmi / jigirme / jirme / jərbä* "двадцять", посилаючись на факт розвитку семантики тюрк. *tabun* "стадо" < монг. *tabun* "п'ять"; автор також подає детальний огляд версій щодо походження лексеми, пропонованих іншими дослідниками (Мельничук О. Етимологічні розвідки. 2 Юрба – гурба – юрма – гурма. – Слово і труд. – К., 1976. – 163).

Значно ближче до реального етимона були Ф. Міклошич 1886, 106 та М. Фасмер IV, 531, які свої пошуки спрямовували на чаг. *jürük* "швидкий" (слово засвідчується і в турецькій мові – (ТРС, 937) та інші не зовсім правильно зафіксовані форми, генетично пов'язані з *jürük*. Насправді ж українські слова потрібно пов'язувати з тюркським дієсловом *jür-/ jürü-* "йти, ходити", з яким поєднується низка тюркізмів і в інших слов'янських мовах, пор. укр. юрба "безладне, неорганізоване скупчення людей; натовп", "група людей, яких об'єднує щось спільне"; "скупчення тварин одного виду (птахів, комах, риби, собак", "скупчення чого-небудь (будинків, дерев тощо)", юрбою "неорганізовано та у великій кількості; гуртом", юрбитися "збираючись, скупчуючись в одному місці, збиватися в юрбу (про людей)", "триматися гуртом зграєю (переважно про тварин одного виду", юрбище "збільш. до юрба"; юрма "те саме, що юрба", юрмисько "збільш. до юрма", юрмитися "те саме, що юрбитися", юрмисько, юрмище "збільш. до юрма", юртувати, юртуватися "те саме, що юрбитися", "збуджувати, викликати гнів, бути в збудженому стані"; *розм.* г у р б а, *діал.* гурма "те саме, що юрба" (СУМ, XI, 615-616; II, 195-196); додаткового дослідження потребує зафіксоване у словнику Б. Грінченка юрта = юрма: "У розправу зійшлись всі юртою" (Гр. IV, 532] – можливо, йдеться про типову для тюрків-кочівників юрту-оселю; урма (Слобожанщина, Півд. Україна) "місце, по якому женуть худобу та яке вкрите слідами її ніг; дорога, протоптана худобою" (Гр. IV, 48); "залишки повені, котрі вряди-годи розливаються широкими поясами, іноді ж зливаються в урми – вузькі безладні потоки" (Попка 1853, 258); блрс. гурмом "натовпом"; рос. діал. гурма, гурьба "натовп" (Ф I, 476); п. *hurta, hurta* "стадо, отара", ст. і діал. *hurta, churta* "натовп, маса", *hurmet* "натовпом", болг. юруш, юрюш "рішучий напад, штурм, атака" (Милев, 870); серб. гурема "натовп, юрма", "купа" (СХРС 78), також рум. (Молдова) *urta* "йти за кимось слідом", *urte* "слід", заст. *jureş* "напад", *juruşi* "нападати, налітати" (МРС 672-673; 767).

Отже, маємо передовсім домінуючу групу іменників: укр. *юрба/гурба, юрма/гурма, урма*; серб. *гурема*; п. *hurta*, болг. *юрюш*. рум. *urte, jureş* з дещо різними, але легко пояснюваними близькими семантичними значеннями. Тюркські лексичні відповідники дають змогу пояснити й різницю у фонетико-морфологічній структурі слов'янських та румунській формах. За основоположну тюркську (наприклад, кримськотатарську чи турецьку) структуру беремо, звичайно ж, усічений масдар (умовно: інфінітив) *jürme / jürüme* "ходіння, похід" (КТРС 384); (ТРС 938), "стежка" (Р, III, 606], пор. аз. *jürüme* "ходіння, наступ на

когось чи щось" (АзРС II, 595), турк. *jöreme, jörme* "ходіння, рух, певна дія" (ТуркРС 369), тат. *jörem, jöreş* "ходіння, рух, хода" (ТатРС 195), узб. *jüriş* "ходіння, похід" (УзРС 595) < *jürmek / jürümek* < *jöri-* < *jöy-* "йти, ходити, рухатися, жити, мешкати, гуляти, блукати, мандрувати, (!)йти походом" (Будагов II, 373); (ЕСТМ IV, с.229]. Значення "скупчення людей, натовп" в укр. юрма підтверджується засвідченим у словнику Л. Будагова тюрк. *jürmek, jürümek, sürmek* *جورمك* "йти походом", а також укр. *урма* "місце, по якому женуть худобу" та поль. *hurma* "стадо, отара". Пор. також у плані семасіології укр. *с а к м а* "бойовий лаштунок у запорожців: в колону марш!", "слід коней на траві" (Яворн., I, 380), етимологію якого можна пояснити, беручи до уваги такі тюркські форми: тат. *saqmaq* "стежка" (ТатРС 490); чаг. *soqmaq* "стежка в горах, що відділяється від великого шляху й веде в хащі", каз. *soqraq* "стежка, якою худоба йде до води" (Будагов I, 709-710); кум. *saqmaq* "стежка; протоптаний простір"; тур. *soqaq* "вулиця" (ТРС 783] < *soq-* "бити, вдаряти" (Єгоров 193).

Укр. *урма* можна зіставляти з тюрк. (кипчацьким) *ugam* "вулиця" (Р I, 1052;1656), яке споріднене з *ugmaq* "бити", пор. в плані семасіології укр. *с а к м а* < тюрк. *soqma* < *soq-* "бити", а також слов'янські форми, зокрема й укр. *шлях*, що беруть початок у ср.-в.-н. *slag* "слід, дорога", пор. нім. *Schlag* "удар", ще пор. вирази *битий шлях*, поль. *bita droga* (Ф IV,457]. Проте укладачі ЕСТМ (I,600-601] заперечують гомогенність цих форм, не пропонуючи однак чіткої етимології тюрк. *ugam*. Немає підстав порівнювати укр. *урма* і з тат. *ägämä* "байрак" та спорідненим з ним *ugman*= заг.-тюрк. *ogman* "ліс, чагарник" (Замалеєв II, 529; 291). Отже, доцільніше розглядати укр. *урма* в одному ряду з юрма.

Декоtrim тюркським мовам притаманна варіативність форм, пор. кар. *jürü-/ürü-/jüri-/ iri-* (КРПС 262, 590), отже, як бачимо, початковий *j-* зникає вже на тюркському мовному ґрунті, пор. укр. *урма* > *гурма* > поль. *hurma*. Варіативність фонетичного оформлення *-ма / -ба* на кінці основи укр. *юрма/юрба* пояснюється чергуванням приголосних *-m* > *-b / -p* в тюркських мовах, напр. каз. *kelme* "не приходь", *barma* "не йди" > кирг. *kelbe, barba*, чаг. *soqmaq* – каз. *soqraq*.

У цьому ж семантичному гнізді потрібно розглядати й укр. *юртатися, юртуватися, юртувати* як похідні від тюрк. *jür- jürü-* в каузативній формі, пор. кар., тур., уйг., чаг. *jürü-* + аф. спонукальності (каузативу) *-t-* = *jürüt-* "спонукати, примушувати рухатися, діяти" (Р III,605, 607], крм. *jürüt-* "водити, вести за собою" (КТРС 385).

Безперечними запозиченнями з турецької мови є болг. *юрюш* та рум. *jureş, juruş*, пор. тур. *jürjüş* "рух, ходіння, похід (також військ.), прогулянка" (ТРС 938].

Очевидно, разом з юрма й урма потрібно розглядати й лексему юрмис/ярмис "колотнеча, рух, заворушення", пор.: "І такий у народі юрмис, таке!" (Косинка Г. Твори.-К., 1972.-.62). У словнику П. Білецького-Носенка (Б.-Н. 414] зафіксований термін *ярмис* "колотнеча, калабалик", значення якого тотожне формі *юрмис*. Звичайно, *юрмис* може бути скороченою формою слова *юрмисько*, а проте не можна відкидати й того варіанту, що це відповідник тюркської субстантивованої дієслівної або дієприкметникової форми *jürümüş*, пор. тур. *jemiş* < *je-* "їсти" + аф.-

між: 1. "він з'їв; той, що з'їв"; 2. "садовина" з характерним для тюркських мов чергуванням $\text{ş} > \text{s}$, отже: *jürümüs / jürmüs*. Що ж стосується форми *ярмис*, то поява *йа-* замість *йу-* могла спричинитися впливом лексеми *ярмис/ярміс* "засіб, знадоба, нагода, зачепенька, користь" (Гр. IV, 542), котру теж можна вважати тюркізмом – етимон слова віднаходимо в тюрк. *јагамуş / јагамуs* "придатний, корисний" < *јага-* "бути корисним, придатним" (Р III, 105]; (ТРС 912); (КТРС 394).

Д

ДАЛАК "хвороба овець (здуття живота внаслідок переїдання)", **ДАЛАЧИТИСЯ** "здутися (про корів, овець)"; р. **ДАЛАК** "хвороба овець", болг. **ДАЛАК** "селезінка; хвороба овець (розширення селезінки)"; мак., с. **ДАЛАК** "набряк селезінки" (ЕСУМ II,10); Ф I,462); лезг. **ДАЛАХ** "запалення селезінки" (Джидалаєв 69); молд. **ДАЛАК** "сибірська виразка" (МРС 150).

Термін засвідчений тільки на півдні України. Значення "хвороба селезінки" в тюркських мовах передається поєднанням двох слів: селезінка + хвороба, напр. туркм. *dalaq* "селезінка", *dalaq şişmesi* "запалення селезінки" (ТуркмРС 243); в процесі запозичення залишилося лише перше слово. Джерелом запозичення, зважаючи на початкове д-, має бути тур. *dalaq* "селезінка", пор. крм., ног., тат. *talaq* "тс" (Севортян 1980,137).

ДАРАГА "чиновник доби монгольської окупації та Литовського князівства"; р. **ДАРУГА**, **ДОРАГА**, **ДОРОГА** "татарський чиновник в ханських грамотах XIII–XIV ст." (Срезн. I, 630; Ф I, 484).

1500 по тѣм городком дараги были и ясаки с тѣх людей имали; великий князь не велить ясака давати, ни его (хана), дарагам не велить у них по старинѣ быти. Клепат. 531; 533.

Отже в межах 1500 року кримський хан Менглі Гірей скаржить на литовського великого князя, який не велить давати ординцям *ясак* (подать) та утримувати на свій кошт дараг, ординських чиновників. Як бачимо, у другій половині XV ст. повноваження дараг, які стежили за сплатою *ясаку* й були на утриманні підневільного населення, в Україні вже не визнавалися. Але ще в 1357 р., коли хан Бердибек призначив був свого спільника Тоглубая на здавалося б не дуже маєтну посаду даруги Азова, в тому портовому місті, сприяючи торговому місцевому й приїжджому люду, можна було неабияк збагатитися.

Етимологія слова ясна: монг. *darga* "очільник племені", пор. суч. монг. *darga* "очільник; старший племені, ватаг, керманіч" < *daray* "тиснути, пригнічувати, давити, приборкувати, перемагати", пор. *dargalay* "очоловати, керувати", (МонгРС 146-7) в мовах народів Сходу набрало дещо різні форми. В тюркськомовних документах слово передавалося таким чином: *دارغه داروغا*; (Будагов I, 547). Укр. *дарага*, очевидно, запозичене через посередництво половців: полов. *darayā*, золотоорд. *daruyā* "начальник поліції, чиновник; міський чи сільський голова, намісник" (Лист хана Золотої Орди Ахмеда султану Фатіху"; пор. чаг., тур. *daruyā* "начальник певного району міста", "наглядач на базарі" (Ресенен 133). Взагалі *дарага/даруга* – досить ємкий термін з основним

значенням управління, нагляду й стеження. В різний час *даругами* називалися представники центральної адміністрації, що виконували неоднакові функції й були наділені різною повнотою влади. Напр., в Ірані й Мавераннагрі це – губернатор міста; при правителі області наглядач за збиранням податків; управитель феодальної території; відповідальний за порядком у війську; особа при канцелярії намісника, що сумішала кілька перелічених вище функцій. В Центральній Азії *даруга* – правитель міста з функціями поліцейського, особливо в царині збирання податків (Челебі III, 328). В Афганістані даруга міг бути просто старостою села з десятком господарств (Лигети Л. Монгол. елементи в діалектах хазари в Афганістані// Крат. сообщ-ия Института народов Азии. – Т.83. – 1964. – 5–52).

ДАРАК "(Нижнє Подністров'я; степове) гребінь для розчісування вовни та волокна" (Жилко 1966, 269; Бевзенко 1980,188); ДАРАЧИТИ "розчісувати" (Дзендз. 1958,42); болг. ДАРАК, рум. *darac* "щітка для розчісування вовни, льону" (ЕСУМ II, 13). В ЕСУМ безпідставно стверджується, що в українську мову слово увійшло з румунської, насправді джерелом запозичення є котрась із тюркських мов: тур. діал. *daḡaq*, літ. *taḡaq*, також пор. каз., кк., кум., тат. *taḡaq* "гребінь" < *daḡa-/taḡa-* "розчісувати (вовну), терти (льон, коноплі)" (Севортян 1980, 149).

ДЕЙНЕКА "народний повстанець", **ДЕЙНЕК**, **ДЕЙНЕГА**, **ДЕЙНА** "тс", **ДЕЙНЕЦТВО**, **ДЕЙНЕЦЬКИЙ**; п. *dejnek* "козак"; болг., с.-х. **ДЕГЕНЕК**, **ДЕНДЕРЕК** "палиця; удар палицею", **ДЕГЕНЕЧИТИ** "бити палицею; дубачити" (ЕСУМ II, 25); угор. *dögönyeg* "кинджал у палиці".

1678 За рабованем от дейнеков монастыра твой увес остаток худобы пропал. Тимч. 689.

XVIII Пушкар полковник полтавский... собрал з винников, броварников, пастухов и наймитов полк пѣхотный, наименовавши его дейнеками; Дейнецкого полку. В. I,180;339.

XIX В Полтавському полку вибрали за полковника Пушкаревого сина Кирика, котрий скликав до свого полку невдоволених хлопів і назвав їх "дейнеками".

Н.-Л. (Виговськ.)445.

В основі терміна – досить пізня турецька форма *dejnek* (орфогр. *deḡnek*), тоді як с.-х. **ДЕГЕНЕК** < срд.-тур. *degenek* (1533р.) "палиця, дрюк" (Стаховські 1965,65) < тюрк. *teg-/tej-*, д.-т. *teg-* "торкатися, випадати на долю (про муки), досягати, вражати, влучити, нападати"; *tegin-* "досягати, зазнавати муки"; *tegiş-* "торкатися, досягати, битися" (ДТС 547; 548). тур.(осм.) *dej-* "доторкатися", суч. тур. "входить у дотикання, зіткнення з супротивником" (ТРС 215), ще пор. тур. *deḡnel*, *deḡenek*, *deḡnek* "той, що доторкнувся" (Севортян 1980,176). Версії про запозичення турецького слова з новогрецьк. *denayino* (Стаховські. – ФО. – XIII. – 1971. – 272) чи з перськ. *دنگك* *дегенек* (ЕСУМ II,25) безпідставні: і грецьке, й перське слова є запозиченнями з турецької мови. Цілком логічне в ЕСУМ пояснення перенесення значення "палиця, дрючок" на носія такої зброї. Можливо, певний вплив при цьому мали тур. *deḡnekçi* "наглядач", *deḡnekli* "сторож на воротах" (ТРС 215). Також: Будагов I,563; ЕІ II,309.

ДЕЛІЯ, ДЕЛІЄНЬКА, ДЕЛІЄЧКА, ДЕЛЮРА, ДЕЛПРКА "різновид верхнього одягу на взірєць опанчі" Тимч. 690; "довга ведмежа або вовча шуба галицького міщанина" (Гр. I,367; ЕСУМ II, 28); "слово *делія* донедавна вживалося на Одещині, означаючи свого роду плащ, який надягався на верхній одяг для захисту у негоду або при виконанні котроїсь брудної роботи в господарстві; така *делія* шилася з домотканого полотна чи мішковини" (Пам'ятки історії укр. мови. – К., 1970. – 21; УІДЛ 134); б. ДЕЛИЯ, ДЕЛЕЯ, ДЫЛЕЯ, ДЫЛИЯ "різновид верхнього одягу (Булика 90); болг. ДЕЛИЯ "солдат-вершник", "плащ солдата-вершника чи взагалі вершника" (Москаленко А// Сб. статей к 70-летию В.И. Борковского. – М., 1971. – 194); п. delia, delja, delura, deljura, telej,talej "різновид верхнього одягу в XVI–XVII ст." (Брюкнер 87; Карлович I,439).

1556 знашли у стайни дилею медвежую. АВАК XVII,411.

1558 Делия алтабасовая подшита кунми. Тимч. 690.

1565 знели дылею лунскую; дылия бурнатная. АВАК XXII, 153; 195.

1582 делея блакитная лунская. АВАК XXXVI, 194.

1597 Делия зеленая фалендышсовая, лисами подшитая. АЮЗР I, VI,136.

У Воитеха Рачинского злулено делию бурнатную АКЖ №68.

1606 Делею, курту, шапку нашол. АрЮЗР 6/I, 340.

1616 Делюра зеленая, петлицы зеленые ; Делюра чирвоная сукном подшитая. АС I, 252;253.

XVII Опона: делѣя. Беринда 79.

XVII Делѣя. Тога uirilil. Vestis clauata. Славинецький 443.

ЕСУМ пропонує джерело цього тюркізма: тюрк. tel "нитка" (ТРС 843), також пор. монг. del "грива; кінське волосся" (МонгРС 167). Якщо пристати до версії про тюркське походження слова на означення тканини чи виробу з неї, то потрібно мати на увазі, що в такому разі тюрк./тур. tel вживалося обов'язово разом зі ще однією лексемою, наприклад, ebrişüm "шовк" (Девелліоглу 199) + tel-i, де -i є афікс присвійності = "букв. нитка шовку, тобто шовкова нитка", отже "тканина з шовкових ниток, або ж гаптована шовком", пор. у словнику XI ст. Махмуда Кашгарі: Şekin-uiri, ibrişim teli demektir "шовкова нитка" (ДТС 143; ТКТГ V,399). Таким чином, назва тканини могла бути перенесена на виріб з неї, а пізніше терміном **делія**, почали називати певний різновид верхнього одягу незалежно від того, з котрої тканини він був пошитий. Див. ДЕЛЬ.

Проте слово засвідчене також і в монгольській мові (Труды Инст-та этнографии. – Новая серия. – 1960, X. – 171; 193): "из шкуры самки марала шьют штаны и халаты **дели**"; "верхняя национальная мужская одежда халха монголов состоит из халата **дель**, застегивающегося на правой сторону"; пор. монг. суч. deel "шуба, тулуп; халат", мабуть, споріднене з telüü розтягнутий", telüür "пристрій, щоб розтягати шкуру", telee "пасок на штани" < telex "розтягати шкуру, тканину тощо", "збільшувати, робити ширшим" (МонгРС 170;438). Очевидно, цей монгольський термін в українську мову запозичено з говорів Золотої Орди. Додаткове дослідження, можливо, виявить зв'язок з укр. *тягеля* "різновид верхнього одягу, козацький напівкафтан" (Гр. IV, 301; ЕСУМ V, 696), ст.-укр. *тегилай*, *тягилай* "різновид одягу" (Булика 319) та тур. teyelti "повстяна підстилка (під сідло), пітник" (ТРС 840), котре, щоправда, здається гомогенне з

тюрк. *tiglemek* "дати досягти", *degin-*, *tegin-*, *tijin-* "сходитися, з'єднуватися", "досягти", "торкнутися" < *dey-* "дістати, досягнути, з'єднати краї", "зачепити", "прикріплювати", монг. *tege-* "зачепити гачком" (Севортян 1980, 173–175). Див. ТЕГИЛЯЙ.

ДЕЛЬ "сітка" (Берл. 40); **ДЕЛЬ**, **ДИЛЬ** "полотно рибальської сітки взагалі" (Дзедз. 1958, 42); **ДІЛЬ** "пасмо ниток на сітки" (Гр. I, 391).

Термін запозичено від тюркських рибальських ватаг Чорноморщини, пор.: крм., тур., аз. *tel* "нитка"; чаг. *tile* "коло, кільце з крученої вервечки" (Р III, 1080; 1381); тур. *tel* "нитка" (ТРС 843). Див. ДЕЛІЯ.

ДЕМЕНО "пристосування для керування човном" (Берл. 40); **ДЕМЕН** "корма, стерно", **ДЕМЕНТОВАТИ** "керувати судном"; **ДЕМЕНШИК** "стерничий" (Б.-Н., 113); **ДЕМЕННИЙ** "стерничий" (Гр. I, 367); болг. **ДАМЕН**, **ДЮМЕН**; р. **ДЕМЕНЬ**; с. **ДУМЕН** "кермо" (ЕСУМ II, 29).

XIX Отаман став коло демена й почав правувати Н.-Л.

Етимон слова – тур. *dümen* "стерно", пор. *dümençi* "стерни-чий" < італ. *timone* "кермо, стерно, дишло" < лат. *temo* "дишло".

ДЕНЬГА "дрібна мідяна монета, гріш", **ДЕНГА**, **ДЕНЕЖКА** "дрібна монета; 1/4 копійки", **ДЕНЬГАЙ** "багатий", **ДЕНЕЖНИЙ** "вартістю на одну денгу"; пор. **ТЕНЬГА** "дебела жінка" (УДЛ 1987, 237); "півкопійки") (Булаховський 1958,32; Шанский V,72; Ф I, 499; ТВСЯ 132); нім. *Denga* (1423) "російська срібна монета" (Опельбаум 1971, 58).

1479 С кожного челоўька велить тобѣ по три деньги дати; по двѣ деньзѣ з жеребѣ; беруть по семи денег. АЗР I, 24; 88.

1499 Мають давати осмнику воеводину, в каждую субботу от товару по дензѣ. АЗР I, 194.

1500 С каждого челоўька велить тобѣ по три деньги дати АЗР I, 211.

1722 В тиеж ярмарки на мѣскую старшину от квита по двѣ денги от воза. Тимч. 693.

1756 Свѣчок восковых денежных 36 куплено за 18 коп. Тимч. 693.

Українцям ця назва грошової одиниці була нав'язана окупаційною владою: *tanga* "назва невеликої срібної монети, яка була основною грошовою одиницею монгольського світу від XIV до поч. XVI ст. Вона карбувалася в добу останніх Ільханів, ханів Золотої Орди й перших ханів Криму" (ЕІ IV, 704). У староукраїнській мові слово вживається переважно в документах литовської доби. Між владою Великого князівства Литовського й Кримським ханатом йшла тривала суперечка: знак котрої держави (знаменіє) має бути "на деньгах литовских". Пам'ятки писемності підтверджують, що ця грошова одиниця була в активному обігу. Напр. у 1499 р. перекупки, що торгували хлібом та іншим печивом, платили на потреби воеводи одну денгу щосуботи. У документі 1500 р. великий князь Олелько повідомляє Менглі-Гірея про готовність зібрати у трьох українських воеводствах "с кожного челоўька тобѣ по три деньги". Слово зовсім не засвідчується у пам'ятках з теренів Західної України. У XVIII ст. слово вживається на означення російської грошової одиниці.

Московське князівство, підвладне Золотій Орді, карбувало денгу з II-ої половини XIV ст. З XV ст. форма **деньги** (множина від *деньга*) виступає як узагальнювальна назва, втративши семантичний та морфологічний зв'язок з

конкретною грошовою одиницею *деньга* (Чернов Е. История названия денег и денежных единиц в украинском языке. – К., 1960).

Щодо етимології слова зібралася велика література (Ф I, 499; Єгоров 242). В російській тюркології активно підтримується версія Ресенена 470; 474: рос. деньга < тюрк. *tän/ tın/ tıgın/ tıjın/ tıyn* "білка" (на тій підставі, що слово набрало значення грошової одніці через те, що хутро в певну епоху виконувало функцію грошей) + *gä*. Пор. д.-т. *täjing* "білка", с.-т. *teging* "соболь", уйг. *täjın* "геллер (дрібна монета)", карач. *tjın* "різновид куниці", тат., тел. *tjən* "білка", каз. *tyjyn* "білка, монета" < остяцьк. *tangGe* "білка, монета". Подібним чином розв'язує проблему походження слова й Зайончковскі (1932, 13), а також Добродомов 1967, 368. Всі відомі етимології заперечує Доерфер II, 591, який вважає, що інд. *tanka* > перськ. *tanka/ tanga* (афг.) > тюрк. *tängä* > монг. *tenge*, яке контамінувалося з *deng* /перськ. *dang* > рос. д е н ь г а. Стосовно перськ. *dang* "монета" див. Ф I,499; Саблуков Г.С. Монеты золотой Орды.-519.

ДЕРВИШ, ДЕРБИШ мус. "безмаєтний мандрівний член містичного братства, синонім терміна *суфій*".

1559; 1560 дербиш Магмет; дербыш Магмет КІПКЛ I, 171; 224.

1594 дервиш Челябинр.. АВАК XXXI, 182.

Термін перського походження: *därviş* درويش "аскет-містик, суфій; злидар; блукач, мандрівець; безтурботна особа; проста невибаглива людина" (ПРС I, 625) засвідчується з XI-XII ст., тотожний ар. факір. Здається, бродячі аскети-містики вели пропагандистську діяльність не тільки на теренах мусульманських країн, а й у місцях компактного поселення тюрків в Україні.

ДЖАЛИЙ "(Прилуччина) переважно про дітей: "Воно там таке джале, сидить у запічку й чивядіє".

Можливо з тур. *сулуз* "слабий, німічний, кволий, хирявий, змарнілий" (ТРС 154).

ДЖЕГЕР Слово засвідчене лише у граматиці української мови О. Павловського та словнику Грінченка (I,374), де подається його значення російською мовою "хват, щеголь", яке може й не зовсім відповідати цьому запозиченню. ЕСУМ II,48 вважає його варіантом слова **джигун**. Здається, буде доречно запропонувати іншу етимологію, взявши за основу перськ. *جگر* *segär* "печінка", яке в перській мові, особливо ж у поезії, крім основного значення, має ще й ті, що й укр. "душа", "серце", напр. *segärguše* "шматочок печінки", але й "кохане дитя" (ПРС I,439). Такі поетизми перейшли й у тюркські та інші мови, напр. тур. *сігерім* "любий (дорогий) мій!", де **-im** – афікс присвійності 1-ої особи "мій"; *сігерімін көşesi* "буков. куточку моєї печінки", "серденько моє, мій любий; дитя моє кохане!"; *сансігер* "задушевний, інтимний, найближчий друг" (ТРС 156; 143); крм. *сігер!* "душе моя!" (Р IV, 136); груз. ჯოჯობა! джігаро! "звертання запанібрата у колі друзяк, щось на зразок: братуню! дружочку!"; лакськ. ЖАН-ЖІГАР "любий, рідний!" (Джидалаєв 130); абаз. джъгар, кабард. жыгъэр "меткий тямковитий" < карач.-балк. *сігер* "тс" (Шагіров 120).

ДЖЕНДЖИК Слово засвідчене у словнику Грінченка (I, 374) з тим самим значенням, що й **джегер** "хват, щеголь", хоч цитата "Чортів дженджик" не дає повної характеристики семантики лексеми. Проте немає сумніву, що це тюркізм,

пор. крм. сапсуґ "душко! душе (моя), любий (мій), любонько (моя) < сап "душа" + аф. пестливости -суґ (Р IV,24); тур. сапсағыз! "душко! душенько! дорога /-ий, любонько!" < сап "душа" + аф. пестливости -сағыз; також сапсіґер, див. ДЖІГЕР (ТРС 143). Мабуть, сюди ж відносяться **дженджеруха, джиджуруха, дженджеристий, джиджигилястий, джиджуритися** (Гр. I, 375–6) – лексика на означення таких рис людини, як хизування, надмірне чепуріння, джигунство.

ДЖЕРГА "запаска з нефарбованої вовняної тканини" (Лисенко 1958,11); **ДЕРГА** "різновид запаски, але відмінний чорним кольором; доморобна ряднина; домотканий кольоровий килим застилати ліжку" (Лисенко 1961, 26); **ДЖЕРГА**, **ДЕРГА** "Wolldecke" (Желехівський 177; 179); **ДЖЕРГА** "запаска, але з нефарбованої вовняної тканини натурального кольору" (Василенко, 35); **ДЖЕРГА**, **ДЕРГА** (Рахівщина) "ліжник" (Лизанець П. Угор.-укр. міжмовні контакти. – 1970. – 112); **ДЕРГА** "покриття на коня, килимок, гуня, коц" (Тимч. 693); "груба тканина; різновид плахти (чорного кольору), що її носять старі жінки; попона на коня", "грубий ліжник" (Гр. I,368; 375); **ДЕРГА**, **ДЖЕРГА** "(Полтавщина) груба, не квітчаста запаска, плахта" (Ващенко 1962,21); болг. **ЧЕРГА** "ряднина"; с. **ЧЕРГА** "циганське шатро" (ЕСУМ II, 49); молд. **ЧЕРГЭ** "грубий вовняний покривок; ковдра, попона" (МРС 717); п. *derha, derka, dera* "килим, попона" < укр. (ЕСУМ II,36).

Иже от христиан хоцеть тѣлеса им спрятати, то да възметь я без боязни, таче же творю чистых дергов ради (Срезн. I, 18 (Муч. Акинд).

1584 Дерга "попона, повсть". АКЖ 184.

1589 Дерга на коня. АВАК XVIII,60.

1605 За дергу, за турецкіє дзбанки зол. 15 АЮЗР I, XI, 38.

XVIII Вложити на него (на коня) дерг три або чотири. Тимч. 693.

XIX Злякавсь, к Сивілли прихилився, хватавсь за дергу і тулився. Енеїда.

XIX Були тепер у неї плахти й дерги дорогі, хоч і старечі Мирний I,491.

Відома етимологія М. Фасмера (1909,52) рум. *șerğa* "килим, попона" < циганськ. *șerğa* "циганське шатро" < тур. *şerge* "намет, тент на двох стовпах; шатро, юрта; циганське шатро" < алб. *şerge* "вовняний покривок; павутина" < грецьк. *șerğa* "покривок" < іспан. *jerga* "шовкова тканина" < лат. *serica, serga*. Здається, правильніше шукати етимон в тюркських мовах, див.: Ritter H. *Azerbajdschanische Texte zur nordpersischen Volkskunde. – Der Islam. – 25. – 3–4. – 265. – Примітка 58*), згідно з якою аз. *çärgät* "хустка заміжньої жінки" < перськ. *çär* < *çähär* "чотири" + тюрк. *qat* "шар, ряд", "раз" = "учетверо складене"; також аз. *çarğad* "червоне жіноче напинальце на голову" (Будагов I, 456); *çarğat* "велика жіноча хустка" (АзРС IV, 941); каз. *şarqat* "червона шовкова хустка" (Будагов I,456);Р II, 954); перськ. *çarğäd* "жіноча хустка" (ПРС I,457). В українському (слов'янському) слові прикінцеве тюрк. **-t** внаслідок уподібнення тюркського слова до укр. **хустк-а, запаск-а** втратило свою формотворчу функцію. Отже, версія: тюрк. *şerğa/e-t/d* "жіноча хустка" > укр. **джерга** ближча з погляду семантичної адаптації. Дуже доречно караїмська форма, наведена в ЕСУМ II, 50: *çärgев* "пелюшка", *çäрге-* "сповивати, обвивати, кутати" (КРПС 641), але це швидше зворотнє запозичення в мову українських (терени м. Луцька) караїмів

з української мови. Значення "пелюшка" > "сповивати" справді близьке до укр. **джерга** як різновиду жіночого одягу, яким обпинаються.

ДЖЕРМАЛА, ДЖЕРМЕЛО, ДЖЕРМАРИ "щипчики, якими чабани вичищають черви у овець"; **ДЖЕРМЕЛИТИ, ДЖЕРМЕЛУ-ЛУВАТИ** "очищати рани овець від черв'яків" (Кухаренко; ЕСУМ II,50).

В ЕСУМ II, 50 слово подається як запозичення з молд. *verme* "черв'як". Насправді, етимон – тюрк сага [джара] "рана", яке є "джекальним" варіантом загальнотюркського *ja:ra* "рана", пор. балк., кирг., уз. діал., тат. діал. сага "рана", тат. *sarmaly* "легко розділений" (Р IV, 26;35; ЕСТМ 1989, 139), також пор. загальнотюркське *ja:g-* "розсікати, колоти, розрізати навпіл, розрубати, розщепити, робити операцію"; кум. *ja:ra-* "розрізати навпіл", *ja:ru-* "розкрити рану"; кирг. *sa:ma* < *sa:-* + *-ma* = "відщеплений" (ім'я дії зі значенням назви чи результату дії); тур. *ja:ma* "розділений на дві рівні частини; розколотий навпіл" (ЕСТМ 1989, 136-7); крм. *ja:ma:la* "розщепитися", тур. *ja:ma:la* "розділити навпіл". Таким чином, українська форма близька до кримськотатарської, коли взяти до уваги, що саме в цій мові "як правило, на початку слова виступає середньоязиковий *-j-*. Під впливом ногайської мови декотрі слова вживаються з початковим дзвінким *s-*: *sa:j* "лук", *sa:ş* "молодий" (СИГТЯ 1984,261). Ще ймовірніше, в говір українських чабанів слово увійшло з ногайської, яку в цілому характеризує відповідність *j-/c-* (СИГТЯ 1984,261; 267).

ДЖИГЕЛИ "стегна" (Гр. II,376). ЕСУМ II,51 вважає за можливе пов'язувати з **ДЖИЛИГ** (див.).

ДЖИГИРЯ "горло з легенями й печінкою у овець" (Гр. I, 376); болг. **ДЖИГЕР** "потрушки (легені, печінка); лезг. **ЖІГЕРАР** "легені разом із серцем та печінкою", лакськ. **ЖІГАР** "легені, печінка й серце та декотрі інші внутрішні органи вівці – одиниця виміру при купуванні" (Джидалаєв 130); також пор. алт. *sörgöm* "страва з порізаних смужками легень, шлунка тощо" (Абрамзон С. Этногенетические связи киргизов с народами Алтая. – М. – 1960. – 42).

Джерело запозичення – крм., тур. *siğer* "печінка й серце" < перськ. *segär* "печінка" (Р IV, 136;140). Вираз "щоб він джигири наївся", так само, як і болг. "ям си джигера" "злюся, серджуся; букв. "ім свою печінку", як цілком правильно вважає ЕСУМ II, 51.

ДЖИГУН, ЖИГУН "баламут", "зальотник", "залицяльник"; б. **ДЖЫГУН** "верткий", **ЖИГУН** "жвавий, швидкий"; п. *dzygun* "назва танцю" (з укр.)

В ЕСУМ II, 52 подається як "не зовсім ясне", хоча з посиланням на *джигати*, що дуже ймовірно. Доцільно зіставляти з тур. *cingöz* "меткий, тертий, жвавий", "пройдисвіт", "бісеня (про бешкетника" (ТРС 158) < *cin* "джин", "біс", "демон"; "пройдисвіт, хитрун" + *göz* "око", "погане око", "око, яке може зурочити". Можливо, певну роль виконала контамінація з тат., каз. *ciğit* "юнак, парубок", пор. ще каз. *ciğitsin* "бабій" (Р 4, 137); тат. *cağıl* "франт" (Р 4, 15). Також ймовірний вплив слова *джегер*, хоча в ЕСУМ II, 48 висловлюється версія, що *джегер* – лише варіант слова *джигун*

ДЖИДА "легкий спис, деревце з стрілкуватим вістряем" (Тимч.707); р. ДЖИД "влагалище с гнездами для сулиц. Джид привешивался к поясу и иногда в одном из гнезд имел нож или тесак" (Савваитов 31).

XVII Кто вас провадит на такіе небезпеченства военные, на острые джиды, мечи, шабли. Тимч.707.

За версією І. Ейубоглу 119 в тюркські мови слово увійшло з монг. *çida*, пор. тур., чаг. *sida* "різновид легкого списа" (Р IV, 153), аз. *sida* "спис" > дарг., лезг. ЖИДА "тс" (Джидалаєв 163). В тюркських мовах Сибіру *juda*, *judyq* "тс" (Р IV, 495). В українську мову слово могло увійти ще в добу монгольської окупації, особливо ж в постординський період.

ДЖИЛЕ! "крик на собак в Чорномор'ї" (Гр. I, "вигук для відгону собак" (ЕСУМ II,52).

В ЕСУМ етимологія слова нез'ясована. Очевидно, його значення потрібно пов'язувати з ДЖИЛИГ (див.), щось на зразок "Ось на тобі кістку!"

ДЖИЛИГ "лопатка (кістка) у вівці" (ЕСУМ II,52). В ЕСУМ подається як "неясне". Насправді, це очевидний кримтатаризм (дж-діалект), пор. каз. *celik* "продовгувата, всередині порожня кістка" (Р IV, 78), тат.*celik/ cilek* "кістковий мозок" (Будагов II, 364; ТатРС 762), каз. *silik* "кістка з мозком" (Р IV, 146), кум., ног., турк. *jilik* "кістковий мозок" (ЕСТМ 1989, 265); тур. *ilik* "кістковий мозок" (ТРС 445). Детальніше див. ЕСТМ 1989, 265.

ДЖИНДЖІРКА "матула, з якої виготовляють невід для вилування тюльки" (Берл., 40), **ДЖИНДЖІРІХА** "сіті з вічками діаметром у 7 мм, з яких роблять невід для вилування тюльки" (ЕСУМ II, 52); с. **ДЖЕНДЖЕР** "путо на коня" (СХРС 108).

Джерело запозичення – одна з говірок тюркських рибалок, в якій тюрк. *zincir/*sincir* набрало значення "різновид рибальської сітки", пор. тур. *zincir* "ланцюг, ланцюжок", *dümen zinciri* "ланцюг на кітвиці (якорі)", низка, ряд, кайдани" (ТРС 948); каз., кк., ног., кум. *şınzır*, кирг. *şınzır*, аз. *zenzir* "ланцюг, окуви" > авар. СІНЖІР, дарг. ШІНЖІР, лак. ШІНЖІР "тс" (Джидалаєв 100; Єгоров 182). Джерелом тюркських форм є перськ. *zāncir* "тс".

ДЖИНДЖОР, **ДЖИНДЖОРА** бот. "рослина *Gentianae*" (Гр. I, 376), **ДЖЕНДЖУРА**, **ГИНЗУРА** "горечавка, тирлич жовтий, *Gentianae L.*" (Лекарственные растения Украины. – К., 1974. – 101).

Можна пов'язувати з тур. *sıncar, sınıcar, sıncar, şıncar* "кропива, *Urtica*"), (ТБАС, 59); також пор. *sarcir* бот. "гірчиця дика" (Будагов I,434); перськ. *джарджір* *جرجر* "бот. *Nasturcium officinale*"; груз. *ჭობჭობო* *çinçari* "кропива".

ДЖУГАН "Палиця, до нижньої частини якої прикріплено залізний штир, щоб довбати кригу (на риболовлі)" (Берл. 40); "палиця, якою відштовхуються, коли їдуть по льоду на санках чи ковзанах" (Дзендз. 1958,42); **ДЖОГАН**, **ДЖИГУН** "кована палиця, якою відштовхуються, коли стають на ковзани" (Свидн. 49; Гр. I, 376); **ДЖАГАН** (гуцульськ.) "Знаряддя до копання в кам'янистому ґрунті" (Структура укр. говорів. – К., 1982. – 190); **ДЖУГАС** "молот з гострим кінцем, кайло" (ЕСУМ II,53). Також **ЧЕКАН** "бойова сокира (XVI ст.); "кайло, мотига, слюсарний інструмент", **ЧАКАН** "рогоза" (Гр. IV, 433); б. **ЧЕКАН** "бойова сокира" (Булика 356); р. **ЧЕКАН** (XII ст.) "довге руків'я із загостреним з обуха молотком – давня зброя та ознака влади" (Срезн. III, 1487; ССРЛЯ 17, 810); болг.

ЧЕКАН "молот"; с. ЧАКА-НАЦ "молоток"; п. czekan, czakan, dzagon "старовинна зброя у вигляді сокири на руків'ї"; угор. csakanу "кирка, кайло" (Гомбоц 1912, 56).

1591 видел есмы рану кривавую, чеканом пробитую. АЮЗР 3/ I, 294.

1644 чеканом, самым дзюбасом, зверху в голову ударыл. АЮЗР 8/ III, 600).

XVII Пекарский короля чеканом обухом в голову вдарил; аби чеканов ниhto не смил носити. (Черн. літ.13; 14).

Більшість вчених XIX ст. схилялися до пошуку етимона цієї лексеми у перській мові. Уперше цю версію висловив Міклошич (1884,274), її підтримали Карловіч (1894, 113) та Іностранцев (ЗВОРАО, XIV, 1902, 1008). Шукаючи етимон для угорської форми, З. Гомбоц не зміг надати перевагу ні перському походженню терміна, ні тюркському. Тривалу дискусію про походження слова вели польські лексикографи. Тюркським запозиченням вважає це слово Ф. Славські (II, 115). Я. Рейхман (Język Polski.-XXXIV.-349) етимон терміна бачив у тюрк. *çaqan* < *çaq-* "рубати, бити", також пор. каз. *çaqan* "сокирка, насаджена на довге руків'я" (Левшин III, 59). Порівнюючи чаг. *çaqan* "бойова сокира" (Р III, 1834) та перськ. *çowgan* "спеціально зігнута палиця для гри в поло", мовознавець дійшов висновку, що перська форма – тюркізм. Варто нагадати, що ще раніше Ф. Корш вважав перське слово запозиченням з тюркської мови, проте етимон терміна він шукав (зважаючи на чергування b/w/u) у тюрк. *çab-* "бити, вдарити одним помахом" (Корш 1912, 6). Корнілов (1973,81) вважає цей термін тюркською дієприкметниковою формою *çaqqa* < *çaqqa-* (пор. чув. *çaqqa-* "робити удари (молотком, зубами, кресалом)" і робить висновок, що цей термін болгарського походження, посилаючись на угор. *csakanу*, *csakan* "кайло, мотика, суддівський молоток".

Зважаючи на те, що термін *чекан* "сокира", "кайло" засвідчене у пам'ятці церковної писемности XII ст. (Срезн. III, 1487), можна гадати, що це – давній тюркізм, який за посередництвом церковнослов'янської писемности утвердив свій статус літературної лексеми, набутий на ґрунті усного мовлення. Але широкий вжиток у практичній діяльності українців таких реалій, як бойова сокира, кайло, рибальське начиння, врешті й фітонім має свідчити, що це слово у різних фонетичних варіантах запозичувалося протягом тривалого часу від різних тюркських мов та діалектів. Термін *джуган* "рибальське знаряддя" в українську мову увійшов, очевидно, з кримськотатарської мови, якій властиве т. зв. *джекання*. Див. ОЖДИГАН, ЧЕКАН "бойова сокира", ЧАКАН "рогоза".

ДЖУЛИЙ "безвухий (про вівцю)" (Кухаренко 36); м. ЧУЛАВ "з малими вухами", с. ЧУЛАВ "карनावухий", ЧУЛОНЬА "людина з малими вухами", слвц. *čula* "безвуха вівця".

ЕСУМ II, 53 не подає ясної етимології: "запозичення з румунської мови; рум. "карनावухий" (про овець, собак), можливо, запозичене із сербохорватської мови, в якій залишається нез'ясованим".

Здається, правдоподібнішим було б порівняння з тюркськими формами, пор. сх.-тюрк. *çulaq çolaq* "з потворним вухом", кипч. *çonaq* "зрізане вухо", каз. *çunaq*, *şunaq*, кирг. *çunaq* "покалічений", кб. *çunaq* "з короткими маленькими вушками (про козу, вівцю)" (К-БН 49); крм., тур. *çolaq*, кирг. *çoloq* "однорукий, безрукий,

сухорукий", аз. *çolaq* "каліка, кривий", тат. *çulaq* "сухорукий" (Замалеев II, 375; ТатРС 641); чаг. *çunaq* "тварина з прищупленими вухами", *çulaqluq* "слабкість у руках, паралітичний стан" (Будагов I, 498).

Значне поширення лексеми у слов'янських мовах може свідчити про давність запозичення, можливо, ще з болгарсько-хозарських говорів, пор. чув. *çalax* "каліка" < *çal-* | *çul-* "висмикувати, виривати" (Єгоров 206; Джидалаєв 23); каз. *çulu-* "рвати, скубти" (КазРС 155).

ДЖУЛУН "рибальський курінь, покритий повстю або шкурою"; р. (донськ.) ДЖУЛУН "курінь".

ЕСУМ II, 54, посилаючись на калм. джулум "верхня частина кибитки", подає українське слово як запозичення з калмицької за посередництвом російської. Насправді, і в українські професійні говірки Чорноморщини, і в говірки Дону термін увійшов з кримськотатарських чи ногайських говорів, чи й калмицької мови, пор. каз., кк. *çulamaј* "дорожня юрта з одного шматка повсті" (Будагов I, 446). Етимологія слова така: *çol* "дорога", пор. д.-т., с.-т., тур. *jol* "те" (ДТС 270; ТАС 131; Єгоров 216) + аф. родового відмінка -*un* + *uј* "юрта" = "тимчасовий прихисток у дорозі".

ДЖУРА "козацький слуга-товариш, зброєносець, який ходив разом з козаком у походи та брав участь у битвах"; ДЖУРОНЬКА, ЖУРА, ЧУРА, ЦЮРА, ДЖУРИЛО, ЧУРИЛО, ЖУРАШИН, ЖУРИМ.; ЧУРУВАТИ "бути джурую" (Гр. I, 377; ЕСУМ II, 54); п. *çiura*, *çiura*, *çiur* "те".

1571 Кто виправується на войну неузброивши себе молитвою, таковий ляда джуры неприятелскаго боится. (Тимч.708).

XVIII Множество слуг и джуров войскових стануло перед палацом королевским; на слугах и джурах, которіе конѣ тримаючи В I, 255; IV, 10.

(Фолькл.) Ой як оглянешся та Перебийніс на джуру малого, й аж кладе (ворога) джура ще лучче від його; Ой як крикнув козак Нечай на чуру малого: "Сідлай, чуро, коня мого, а собі другого".

У давньотюркських текстах широко вживався титул високого рангу (між каганом та беком) *çur* (переважно) /*çor* "(ДТС 157), що його Г. Рамстедт (Ramstedt G.J. *Alte türkische und mongolische Titel.* – JSFu. – 1951. – 77) зіставляв із сіно-корейським *çol*, *çor* "воїн" та кирг. *çor* "нікчемний раб, niedriger Slave". Пор. кирг. *çor* < *çoru* "рабіня, невільниця", чув. *çura* "раб, рабіня, невільник". До цього ж лексемного гнізда Г. Рамстедт додав пізніші тюрк. *çora* "герой", монг. *çora* "герой, слуга", "робітник" та д.-перськ. *çura* "герой". Г. Клосон 427 зіставляв тюрк. *çor* < с.-кит. (тибетським письмом) *cho*, орфоепічно ж: *çor* /*çur*, але скрупульозно виконаної етимології не запропонував.

Визнанішою є версія, згідно з якою засвідчене у пам'ятках тюркського рунічного письма *çur* /*çor* / *çura* / *çora* < д.-перськ. < санскрит. Звичай мати джуру був поширений у XV–XVI ст. в Центральній Азії, де формувалися цілі загони джур, самобутньої гвардії володаря. Р. Муканова (Некоторые данные о термине "чухра"// Труды АН Тадж.ССР. – Т.СХХ. – 1960. – 139) робить висновок, що первісне значення слова *чухра* – "хлопчик, юнак", "слуга, що був постійно при комусь", а вже пізніше – "військовий чин нижчий від ясаула".

Власне, етимологію слова запропонував ще Корш (1903, 273-302), який довів, що срдн.-персь. *ṣuhrak*, пізніше *ṣuhrä* "паж, зброєносець", увійшовши в тюркські мови, яким звук *-h-* не був властивий, набрало в чагатайській мові такий вигляд: *ṣurä*. Пор. перськ. XV ст. *ṣuhrāj* "паж" (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакани. – М., 1976. – 176), перськ. *ṣuhrā* "юнак з почиту еміра" (Мирза Бади. Диван. – М., 1981. – 116); також суч. персь. *sariqoli ʕor* "дужий юнак" (Penti Aalto. Iranian contacts of the turcs in pre-islamic times. *Studia Turcica*. Budapest, 1971.-35); тадж. *сига* "товариш, приятель". В тюркських документах слово фіксується досить пізно: чаг. *ṣurā* "супутник, пара", *ṣora* "друг, товариш" (Кунош 50;55); *сога*, можливо *ṣoga* "паж, слуга" (ПдКурт. 294); *ṣura* "слуги, вірні" (Ценкер 372); *суга* "друг, супутник" (Вамбері 1867,280); *ṣävürä* "наближені, фаворити" (Р III, 2001); кар. *ṣoga* "наймит, конюх", *сога* "наймит, холоп" (КРПС 631, 615; Р III, 2019); чув. *ṣуга* "раб, невіль-ник" (у зв'язку з початковим *с-* слово могло бути запозичене з татарської мови (Доерфер III, 117; Єгоров 327); аз. *сиг* "товариш, ровесник"; каз., кк., кирг., ног. *ṣура* "соратник богатиря", "дружинник" (Баскаков 1971а, 39); тур. *суга* "маленький яструб", "мале дитя", *сугақ* "робітник", тур., крм. *сугау* "старий слуга в домі", "учень (ремесла)", "фаворит, клієнт" (Р III, 2076-7).

Т. Ковальські (Розвадовські 217) сюди ж відносить форму *ṣurī*, пор. чаг. *ṣurī* "служниця, одаліска" (Кунош, 50), *ṣorī*, *ṣurī* "служниця" ПдКурт. 294); *согі* "рабиня" (Вамбері 1867,280); *ṣurī* "служниця, дівчина" (Ценкер 372); *ṣurī* "донька й син", каз. *ṣurī* "невільниця" (Будагов 1,494; 444). Проте Доерфер III, 117 розглядає ці форми як непоєднані, а також заперечує спробу Рамстедта (1935,430) вважати калм. *tsor* "герой, вояк" як праспоріднену форму з тюркською, посилаючись на те, що слово не засвідчене в монгольській мові.

Також див. Эварницкий Д. История запорожских козаков. – Т. I. – 226; Скальковский. История Новой Сечи. – Одеса, 1885. – Т. I. – 93. – Пр. I; Наливкин. Русско-сартовский словарь. – Казань, 1884. – Т. – 140; Т. II. – 40.

ДЖУРБАЙ "чубатий жайворонок *Galerida cristata* L.", "жайворонок степовий, *Melanocorypha calandra* L." (Шарлемань М.В. Птахи УРСР. – К, 1938.-111).

Очевидно, орнітонім пов'язується з перськ. *جرهbaz* *correbaz*, також *جره* *corre* "самець птахів", "сокіл-самець", "білий сокіл невеликого розміру" (ПРС I,434), з якої увійшов і в тюркські, зокрема в тій самій формі й з тими ж значеннями в чагатайську (староузбецьку) мову: *جر* (Будагов I,435). В сучасній узбецькій мові засвідчується форма *сiр* "степовий жайворонок", яка проте може бути пов'язана з *сiгiлла-* "дзюрчати (про воду)", тобто мати звуконаслідувальну природу (УЗРС 157). Слово етимологічно не поєднане з кирг. *согу* "гриф (як родова назва цього птаха)", котре, здається, є варіантом орнітоніма, відомого в монгольських мовах: ст.-монг. *jolu*, маньчж. *jolo* "орел", суч. монг. "ягнятник", *jol* бур. *jolo* "гриф", звідки походять уйг. *jola* "великий птах, що живиться кістками", тел. *jolo* "птах з породи орлів" (ЕСТМ 1989, 29). В українську орнітонім перейшов, очевидно, з кримськотатарської мови, в якій перський компонент *-baz* > звичніший для тюркських мов *-бай*.

ДЖУРГА "стадо худоби" (Гуцульщина, 1991, 31); (гуц.) **ДЖЮРЬГА** "стадо худоби" (Структура укр. говорів. – К., 1982, 189); **ДЖУРГА** "скупчення людей,

худоби" < угор. csürhe "стадо свиней; натовп, набрид" – "етимологічно неясне" (ЕСУМ II, 54).

Можливо, слово потрібно розглядати як варіант лексеми **черга**, хоча фонетично *джурга*, *джурьга* більше тяжіє до тюрк. *cuğa/ juğa* "іти клусом (про коня)" < *jögu- jüg-*, пор. тат. *cuğa* "тс" = загальнотюрк. *juğa juğo* (Р IV, 168; Клосон, 957; ЕСТМ 1989, 225). Тюркізм засвідчений у перськ. *جرخه*, а також в ос. *coğa* "тс" (Абаєв I, 398).

ДИВАН "рада або суд у султанському палаці чи у візира"; "збірка східної поезії"; болг., с. ДИВАН тс" (Шкалич 220); п. *dywan* "тс" (Мухлінські 24; Зайончковські 1953, 30)

XVIII Хмелницькій в Диванѣ Турецком приобѣцал Туркам побесурманитися; Потим в диван призвани... хан Кримській и паша Трапезонській В I, 136; II, 410.

Термін запозичений з тур. *divan* "рада, збори" < перськ. *ديوان* *divan* "тс" (Девелліоглу 189). Також крм., чаг. *divan* "тс" (Р III, 1778); золотоорд. *divan* "ханська канцелярія" (Березін 1851, 3; Боровков 1966, 20). Див. ДУВАН. Детальніше див. ЕСУМ II, 65.

ДОЛОМАН, пор. ДУМЛАМАН "короткий плащ з довгим коміром, пошитий з габи, що його носили гетьманські сердюки" (Б.-Н. 126); р. ДОЛОМАН, ДОЛИМАН, ДОЛМАН "гусарська куртка"; болг. ДОЛМАН "старовинний чоловічий одяг з грубої матерії"; с. ДОЛАМА "каптан"; далм. ДОЛАМА "довгий одяг із сукна, який перехоплювали поясом" (Альбрехт 193); п. *doloman* "короткий військовий плащ; угорська куртка, обшита смушками" (ЕСУМ II, 106); угор. XV ст. *dolamany* "верхній одяг", "гусарський доломан" (Decsy Gyula. *Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache*. – 1959. – 39).

1516 Доломан зелений. ЛМ 263.

1616 Доломан атласовий. АС I, 251.

1631 Доломан адамашьковий чирвоный. АрЮЗР 8/III, 585.

XVII Справилом бил хороший даламан УРА IX, 49.

Українці запозичили саму реалію та її назву від турків, у яких цей різновид верхнього одягу був призначений для різних прошарків населення, переважно яничарів, пор. тур. *dolaman* "суконний одяг, що його носили яничари", "стрій з червоного сукна, що його носили татарські офіцери" (Бернекер 206), с.-тур. *dolama* "каптан" (Стаховські 1967а, 202), "довгий червоний плащ, що його носили яничари" (Альбрехт 193), *dolaman* "суконний каптан, що його носили яничари, які не ходили в похід і називалися *dolamlu*" (Будагов I, 573).

Слово утворене від *dola-* "обмотувати, об'язувати, овивати" + аф. *-man* (Räsänen. *M. Türkische Nomina-Instrumenti auf -man (män)*. – *Annales ASC Fenn.* – 1932. – XXVII. – ser. B. – 274). Також пор. тур. *dolak* "онучі" (ТРС 240; Севортян 1980, 260).

ДОМАХА "старовинна назва шаблі з дамаської сталі" (СУМ II, 361); ДАМАШІВКА, ДАМАСКА, ДЕМЕШКА, ДАМАСЦЕНКА "тс"; болг. ДАМАСКИНЯ, с. ДИМИСКИЈА, ДИМИШКИНЬА; п. *damascenka*, *demeszka*, *demesz*, слвц., ч. *damascenka*, слвн. *damadžanka* < лат. *damas-cenus* "дамаський" < *Damascus* "Дамаск – назва міста, де вироблялися шаблі" (ЕСУМ II, 11).

XVIII Принужденни чмитхати и утѣкати... аж ув обоз свой от козацких на випор изшедших копій и демешок. В II, 432.

XIX Залізник в Смілянщині домаху гартує. Шевченко І, 1951, 114.

XIX из оружия у козаков были демешки, иначе клинки или кинжалы. Яворн.І, 210.

Запорожці з притаманним їм гумором, часто переробляли іншомовні терміни на "український лад": асва віта > оковита; турецьке ім'я Нураддин > Нерудий тощо. Назву відомої дамаської шаблі вони уподібноили до українського жіночого імені Домаха.

ДУВАН "поділ здобичі у козаків"; "пай, що його одержує рибалка грошима або рибою залежно від вилову" (Берл. 40), "дуван – частина улову, що припадає на долю одного рибалки"(Дзендз. 1958, 43); **ДУВАНИТИ** "ділити", "ДУВАНИТИСЯ" "ділитися" (Гр. І, 453), "Повернувшись з походу, запорозькі козаки "дуванилися" добути" (Яворн. І,597); "кожний з чотирьох періодів риболовлі закінчувався на забродах поділом вилову – дуваном" (Попка 102); **ДУВАНЧИК** "рибалка, що працює у власника рибальських снастей за повний пай" (Берл. 40); р. **ДУВАН** "збір козаків для поділу здобичі" (Ф І, 549); **ДУВАН ДУВАНИТЬ** "ділити здобич після нападу" (Кузнецова О. // Русская речь. – 1971. – 3. – 153); с. **ДИВАНИТИ** "розмовляти, говорити" (Лавровский П. Сербско-русский словарь. СПб., 1870. – 93), "бесідувати" (Мичатек Л. Дифференцированный сербско-русский словарь. СПб., 1903. – 99), (Шкалич 220). Див. **ДИВАН**.

XVIII Здобич татарську всю дозволил Хмельницькій козакам своим подуванити; ясир увесь отгромленій полській и литовській отпустил; Виговській достатки свои ... Пушкаровцам в дуван оставивши; Все войско свое здобичами и користми Кримскими подуванил В І, 166; 332; II, 337.

Також Сумцов 1886: "На місці козацької Охтирки був татарський юрт. Річка Дуванка та села з такою назвою свідчать про зв'язок з татарським словом".

Засвідчений також топонім **ДУВАНКА** – слобода, власником якої був батько Григорія Квітки-Основ'яненка, нащадок старовинного козацького роду.

Запозичення з кримськотатарської мови (Шютц 1975, 159), в якій тюрк. -і часто вимовлялося як -у-, -ї- Сенаі 28), пор. тур. mirza / крм. murza, див. **МУРЗА**. Таким чином тур. divan в Криму вимовлялося duvan "рада, засідання суду", пор. каз. duan "суд" (Р III, 1782); кум. duwan "суд" (Немет 1912, 110); узб. duvan begi "староста, що наглядав за розподілом води в ариках" (Будагов І, 623).

ДУЛАП "водочерпалка"; болг. **ДОЛАП** "водяне колесо; поливальний пристрій".

В ЕСУМ II, 143 правильно простежується шлях запозичення слова населенням Чорноморщини: можливо, за посередництвом переселених болгар, які засвоїли практику зрошування землі за допомогою поливального пристрою, пор. тур. dolar < персь. dolab < ар. dulab "водяне колесо", "зрошувальна машина".

ДУШМАН "гнобитель" (Гр. І. 460); болг. **ДУШМАН(ИН)** "ворог; жорстока, немилосердна людина" (Милев 227); с. **ДУШМАН, ДУШМАНИН** "ворог, заклятий ворог, злочинець" (СХРС 108); молд. **ДУШМАН** "ворог" (МРС 198).

XIX Пресвітлий князю, ти всього не знаєш, що в тебе коять душмани козацькі. Куліш (Гр.І,460).

Докладна етимологія слова в ЕСУМ II, 151: в українську мову < тур. *düşman* < перськ. *duşman* "ворог, злочинець, деспот", що зводиться до індо-євр. **duş* "поганий" + **men* "думати".

Е, Є

ЕМІР "титул турецького феодала чи воєначальника", "титул правителя в мусульманських країнах"; р. ЭМИР "тс".

XVI через учених емиров. ПМ 131.

XVIII (Порта) виправує ку Хмельницькому Емѣра Солтанского з войском Румельским и Ордынским. В I, 146.

Арабське за походженням слово *امیر* "правитель, князь, що походив з роду пророка Алі" прижилося в тюркських мовах не раніше за утвердження серед тюрків мусульманства, ото ж не в один час, і не скрізь з однаковим значенням. Наприклад, в армії Тимура еміри були тільки начальниками загонів різного щабля управління. Активно вживався термін в турецькій мові: *emir* "повелитель, володар, князь" (ТРС 271). Арабські історики зазначають, що у всіх державах, де правили нащадки Чингіз-хана, були намісники з вельмож першого розряду, яких називали старшими емірами, на відміну від вельмож другого розряду – молодших емірів. Вживався термін і в Золотій Орді, див. Боровков 1966, 14, 20: "чотири еміри гвардійських караулів мали кожний особливу "чорну (просту) тамгу" й проставляли її вже після ханської печатки"; "емір - керманіч війська". Але, як свідчить Н.І. Веселовський (Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. Петроград, 1922.-43.-Прим. 4), посади еміра в Золотій Орді не було принаймні до Едигея, там емірам відповідали *темники*". В Джучієвому улусі крім титула *emir* вживався також і *мірза/мурза* < ар.-персь. *emirzadā* "княженко"; ще пор. полов., каз., узб., тіг "емір", "пан" (Р IV, 2158). Дуже рідко вживався термін у Кримському ханстві, де був швидше одиницею книжної мови, на практиці кримських татар з тотожним значенням вживався титул *бей*.

ЄВШАН "степовий полин".

В лѣто 1201. Даи емоу поохати зелья именем євшан. Іпат. 716.

Романтична легенда про євшан-зілля з Іпатського літопису зробила цей фітонім популярним поетизмом в українській літературі: символічність фітоніма сприйняли й українські поети, напр. Микола Федюшка (1890-1919) обрав собі псевдонім Євшан. Отже, це один з небагатьох тюркізмів виключно літературного походження – в розмовній мові на означення рослини "степового полину" не засвідчується. Назва рослини, очевидно, й справді увійшла в нашу мову від половців, засвідчується ж цей фітонім фактично у всіх тюркських мовах: д.-т. *jarşan, javşan* "колюча рослина" (ДТС 235, 248); "полинь *Artemisia*" (Клосон 872); кипч. XIII ст. *javşan*, чаг. XVст. *javşan*, тур. XIVст. *javşan*, туркм. *javşan, jevşan*, кум. *juvşan* "полин" (ТАС 119; ПОАЯ 162; Зайончковські 1949, 24; Бодролігері 1971, 151).

Стосовно етимології фітоніма відомі кілька версій. Ресенен 175 бачить такий шлях розвитку форми: *javşan* < *jaby-ş-yan* < *jabyş-/jarуş-* "прилипати" – від цього дієслова утворено чимало назв рослин, яким притаманні такі ознаки, як "колючість" > "чіпляння, прилипання". О. Пріцак вважав, що *javşan* < *jar-iş-şan*,

зважаючи на те, що найдавніша форма, засвідчена у словнику Махмуда Кашгарі, має вигляд *jarṣan* (ЕСТМ 1989, 54). Див. ЯПИНА, ОПАНЧА.

ЕМУРАНЧИК "ряд гризунів, родина тушканчикових, *Scirtopoda telum Licht*" (Червона книга Укр.РСР. – К., 1980. – 60); р. (астрахан.) ЕМУРАНКА, ЕМУРАНЧИК "тушканчик, *Dipus acontion*"; ДЖУМБУРА "ховрашок" (Ф II, 19; I, 511).

До низки тюркських назв гризунів, наведених у Фасмера: тат. *jomran* "ховрашок" (ТатРС 188); чаг. *jümran* "миша, щур" (Р III, 624); тел. *jumran*, леб. *juburan* "маленьке степове звіря *Spermaphylus*" (Р III, 465, 4999, 500, 583), чув. *jəmran* "ховрашок", уйг. *jumran* "тс" (Єгоров 75), потрібно додати також тат. (Сибір) *jämür* "ненажера, їдець, жадібна людина" та основоположну форму *jemig-* "поруїнувати, сплюндрувати" (Р III, 391), "спустошити, робити потраву, грабувати, рвати з корінням" (ЕСТМ 1989, 183), від якої за допомогою аф. -ан утворений дієприкметник *jemigan* > *jemran*.

ЕРИК "штучно прокопаний канал, що сполучає води лиману з Шаболатським озером. Восени в ериках ловлять кефаль" (Берл. 41); "невелика протока, що з'єднує два озера або річку з озером" (СУМ); р. ЕРИК "старорічище, пересохле річище із залишками застоюної води; вузька протока між річкою та озером" (Ф II, 24).

XIX Щоб до нас спливалась риба з усього Чорного моря та просто в наші мережі та ерики; Через вузьку пересип скрізь були прокопані ерики, цебто канали, кудюю ціле літо йшла дрібна кефаль з моря в озеро жирувати на плавнях, а восени верталася знов у море" Н.-Л. I, 496-7.

В ЕСУМ (II,181) слідом за Фасмером (II, 24) походження слова пояснюється неправильно: як невід'ємне від тюрк. *jaγuq* "щілина, тріщина, провалля" < *jaγ-* "розколювати, розділяти". Насправді слово пов'язане з тюрк. **ayuq*, якому притаманне значення "протікати", "всмоктуватися (про воду)", пор. д.-т. *arqu* "(велика) річка, агуу "рукав річки", "острів", "басейн річки", "річище", а також засвідчене в усіх тюркських мовах *ayuq* "штучний канал", "канавка", "річка", "острів", також уйг. *eriq* "тс" (Севортян 1974, 188; ТВСЯ 48). Див. Менгес 1979, 180. Також див. ЯР.

Ж

ЖЕМЧУГ, ЖЕНЧУГ, ЗЕМЧУГ "перл, перлина, перли"; б. ЖЭМЧУГ, ЖОМЧУГ, ЗЕМЧУГ; р. ЖЕМЧУГ, ЖЕНЧЮГ, ЖОМЧУГ; болг. ЖОМЧУГ, ЗЕМЧУГ; угор. *gyöngy* "тс" < д.-чув. **sincü* (Гомбоц 1912,80).

В лѣто 1155...Андрѣй...взя из Вышегорода икону... и вѣскова на ню боле 30 гривен золота и великого жемчюга; В лѣто 1160. И бѣ видити слезы его ... яко женчюжная зерна; В лѣто 1183...в неи (церкві) порт шитых золотом и женчюгом. Іпат. 482; 532; 630.

1507 три жемчуги...а десять золотников ровного жемчугу АЗР II, 58.

1509 сяхонти да жемчуги. АЮЗР II, 123.

1539 речей искати и жемчугу. АВАК XVII, № 182.

1673 зрнят сорок земчугу. АКП III, 22.

XVII Бисер: Перла, женчуг. Беринда 6.

XVII клейнотов царских... перлов женчугу. Тимч. 918.

XVIII Кунтуш... корунками золотими обложеній кгузики з жемцужками. В I, 121.

Вперше на тюркське походження слова вказав Френ (Frähn C.D. *Ibn Faszlan und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit.* – St. Petersburg, 1823. – 88), порівнявши російську форму з тюрк. діалект. *dschendschn, а не з літературними тур. *incü*, тат. *jencü* "жемчуг, перл". Френ пояснив перехід *c->z-*, у зв'язку з чим з'явилася слов'янська форма з *е м ч у г*, запозичена з того тюркського діалекту, в котрому *j > c > z*. Така зміна звуків властива й діалектам татарської та карачаєво-балкарської мови (Добродомов 1966, 22).

Вперше час та умови запозичення цього тюркізма в давньоукраїнську мову доби Київської Русі визначив Меліоранський (1902, 287), який довів, що в тюркські мови слово перейшло з кит. *çöñ-çi* "справжній перл", пор. д.-т. *sençü*, *jençü*, *jünçü*, *ünçü* "перл" (ДТС 642, 256, 286, 626), також булг. (д.-чув.) **cinçü* (Гомбоц 80; Ресенен 1923, 87). Зважаючи на те, що в половецькій формі не засвідчується початковий приголосний, пор. в *Codex Cumanicus: incü* (ТАС 136), Меліоранський виключав можливість запозичення слова в мову населення Київської Русі від половців. Цієї ж версії дотримувався й Менгес (1951, 25), який висловив думку, що слово в пам'ятки руського письма попало ще до того, як у тюркських мовах закінчився перехід *-üç/-üv > -ü*. Посилаючись на словник Махмуда Кашгарли, який зауважував, що на противагу більшості тюрків огузи й кипчаки заміняють початковий *j-* на африкату *c-*, Добродомов (1966, 60) вважає, буцім слово принесли русам торки (народ огузького походження), а отже торкське *c-* в давньоукраїнських пам'ятках передавалося як *ж-*: **cinçüü > жьнчю/уг > женчуг/жемчуг*. Як бачимо, мові населення Київської Русі в XI ст. вже був властивий фрикативний (український) *г-*. Пор. також серб. ДЖИНДЖУХА "бісер" (Шкалич 268). Цю версію можна підтримати, аргументуючи її ще й позалінгвістичними фактами: торки в XI ст. грали помітну роль в історії Київської держави. Таку реалію як *бунчук*, що її торки прикрашали перлами чи бісером, у військовий побут українців, зокрема й козаків, могли передати саме торки чи їхні нащадки. Також див. Wanstrat L. *Beiträge zur Charakteristik der russischen Wörtschatzes.* – Berlin, 1933. – 60; Дмитрієв 558; Корш 1885, 41; Клосон 944; Фасмер II, 46; Дюерфер 1974, 32.

ЖЕРДЕЛЯ "сорт дрібних абрикосів", *Armenica vulgaris*", ЖЕРДЕЛА, ЖЕРДЕЛЬ, ЖЕРДЕЛІВКА; ЗАРЗУЛЯ = мореля "абрикос" (Карп. діал. 424); ДЗАНДЗАР, ДЗАНДЗАРА, ДЗАРДЗАРИ, ЗАРЗАЛИ, ДЗЕНДЗАР, ДЗЕНДЗУР, ДЗЕРДЗАЛО, ДЗЕНЗАР "тс"; р. ЖЕРДЕЛА, ЖЕРДЕЛ; болг. ЗАРЗАЛА, ДЗЕРДЗЕЛИЯ, м. ЗАРДЕЛИЯ, ЗЕРДЕЛИЯ, с. ЗЕРДЕЛИЈА; (ЕСУМ II, 55; 192).

Запозичення з крм. *zerdali* "дрібний абрикос" (Мусаєв 1975, 190), також тур. *zerdeli* (1641), *zerdali* (1790) "маленький абрикос із гірким зерням" < перськ. *زردالو zardalu* < *zard* "жовтий" + *alu* "слива" (Девелліоглу 1180; Стаховскі 1979, 50); узб. *zardoli* "тс" (ОСЛАЯ 176). Щодо форми з початковим та серединним *дз-* ЕСУМ II, 55 чомусь вважає за можливе посередництво румунської (молдавської) мови, пор. молд.-рум. ЗАРЗЭР, ЗАРЗЭРЭ. Насправді, запозичені назви садовини, городини, "модних" речей (одягу, взуття) в певні періоди поширювалися в мовах

цілого регіону блискавично і набирали в народних мовах найрізноманітніших форм: залежно від багатьох чинників, а передусім – особливостей діалектів чи говорів, пор. укр. *джбан, дзбан, збан, жбан; дзуськи / джусь* "геть!"), а також лексичного підґрунтя, тобто питомого слова, до котрого уподібнювалося запозичення, напр. укр. *жердина*.

3

ЗАРА "тонке тюлеве покривало на голові нареченої, фата?" (Яворн.)

В ЕСУМ II, 238 слідом за Ф II, 80 пояснюється як запозичення з крм., або тур. *zar* "прозора завіса", можливо, пов'язане з тюрк. *zarbaf* "тканина з золотою або срібною ниткою" < персь. *zərbaf* "парча" < *zer* "золото" та основи дієслова *baften* "ткати". Тлумачення в принципі правильне, але дещо ускладнене. Етимон укр. *зара* – справді тур. *zar* "тоненьке покривальце" (ТРС 942) < персь. *زری* *zari* "парча; тканина з потканням золотими чи срібними нитками" < персь. *زر* *zar* "золото" (ПРС I, 761; 758). Зарі й зарбаб, тканини із золотими та срібними нитками, були у великій пошані в жіноцтва країн Сходу та Закавказзя. Наприклад, у віршах поета XVIII ст. Саят-Нови (див. Саят-Нова. Лірика.–Київ, 1989.– Сс. 94;97): "В зарі на світанку вийди, Незабарно у зарбабі, в зорянім серпанку вийди!"

ЗВІРОБІЙ "*Hipericum perforatum*".

ЕСУМ II, 251 заперечує тюркське походження фітоніма. Таку етимологію слова висловив був ще Носаль (< каз. *serabaj* "зцілювач ран"), також див.: Л. Шевчук, Н. Юргелайтис. Сокровищниця южного края.-1982.-62). В українську мову фітонім, здається, запозичено від тюрків (ногайців?) українського степу в такій морфологічній формі: **cuħra/cuħa* "юнак-зброносець, помічник козака, див. ДЖУРА" + *baĵ* "поширений компонент казахських імен, антропонімів". Дуже ймовірно, що джури в козацькому війську вміли лікувати травами, пор. каз. *жуґра* "рослина *Tergum serpum*" (Будагов I, 610), очевидно на рослину було перенесено назву "лікаря"-джури, а пізніше за "методом" народної етимології слово набрало форми *звіробій* – насправді ж ця рослина аж ніяк не вбиває звірів.

ЗИПУН (поліськ., Путивль. р-н.) "верхній одяг з капюшоном", ЗІБУН; ЗУБОН (гуцуль.) довга від шиї нижче колін, накидка, без рукавів, "манта" з полотна або шовку, з вузькими білими і червоними повздовжніми смугами, в яку звичайно вбирають померлу гуцулку" (Яворн. 1920, 316); (буков.) "старовинний жіночий сарафан", "обрядовий одяг нареченої зі смугастої тканини з довгими рукавами", "сорочка із смугастої тканини" (Карпат. діал. 427); р. ЗИПУН "селянський кафтан" (Ф II 98); угор. *zubony* "блуза, сорочка".

XIX За гусями вийшов... пастух... одягнений в молдуванський короткий "зібун" Коцюб. (Для заг. доб. 164).

ЕСУМ II, 282 виводить, можливо, за посередництвом інших мов, з тур. *zybun*, *zırun*, *zıbun*, *zıbun* "коротка одежина з довгими рукавами (для немовлят); "жилет з короткими рукавами". Фасмер (Ф II,98) заперечує можливість запозичення з турецької мови.

І, И, Й

ІЛЬТИЦЯ "голиця або оголена від вовни овеча шкура"; "кант з голиці (ільтиці, тобто оголеної від вовни овечої шкури) довкола напівкожушка внизу" (Василенко 1902, 18;19); **ИЛЬТИЦІ** "клинці в сорочці під пахвами" (ЕСУМ II, 296).

ЕСУМ II, 296 вважає слово неясним, проте не поєднує його, можливо, з недогляду, з *алтиця* "вставка під пахвою у сорочці" та іншими слов'янськомовними формами (ЕСУМ I, 62). Зміну початкового *a-* у слові *алтиця* на *и-/і-* в *ільтиця/ільтиця* можна підтвердити на прикладі: *андарак* (ЕСУМ I, 72) > *индерак*, що засвідчене в документі 1569 р.: индерак адамашки чирвоное (АС II, 228).

Якщо ж шукати етимон в тюркських мовах (зважаючи на семантику слова – "шкура"), то до уваги потрібно брати лише корінь цієї лексеми: *ільт.* варто звернути увагу на такі тюркські лексеми, як тат. *ilter*, к.-б., кум. *eltir*, ног. *eltiri* "шкура з ягняти першого тижня", "смушок" (Отаров 1978, 52; ЕСТМ 1974, 267). Як варіант етимона може бути й тур. *cilt* "шкіра" (ТРС 157) < ар. *جلد* "тс" (Девелліоглу 142), також пор.крм. *cilt* "палітурка". Втрата звука *-дж-* могла відбутися вже в самій кримськотатарській мові, пор. *cilik* = *ilik* "кістковий мозок"; взагалі ж огузькому *-j-* у кримськотатарській мові (степовий діалект) відповідає *-с-*, напр. *jer* || сер "земля", *jiyit* || *ciyit* "джигіт". Слово потребує скрупульознішого дослідження.

ИМБРИК, **ИМБРИЧОК** "чайник"; б. **ИМБРИЧАК**, п. *imbryk* "посуд, щоб варити каву" < тур. (Славські I, 452); болг. **ИБРИК** "глиняний глек на умивання", мак. **ИБРИК** "глек" < тур. < перськ. (Младенов 196.)

Згідно з ЕСУМ II, 297 в українську мову запозичене через польське посередництво з тур. *ibrik* "глек на воду з ручкою й носиком" < ар. *ابريق* "тс" (Девелліоглу 404).

ИНЖИР "фігове дерево, смоковниця, *Ficus carica* L.; фіга, смоква"; р. (півден.) **ИНЖИР**, **ИНДЖИР** "тс" (Ф II, 133).

Слово засвідчується вже в Київському літописі (1183 р.) – йдеться про назву броду (Инжирь бродь) на лівому боці Дніпра при виливі річки Сули. Немає сумніву, що гідронім **ИНЖИР** – половецького походження, не зрозуміла, щоправда, мотивація найменування, адже вирощують інжир лише у південних країнах, можливо, воно якимось чином пов'язане з довозенням цього делікатного краму через дніпровський брід. Термін *incir* засвідчується у словнику половецької мови *Codex Cumanicus* (Бодролігеті 160). Проте як тюркська назва смокви термін увійшов в українську мову, очевидно, не раніше XV-XVI ст, тобто в добу поживлених українсько-кримськотатарських взаємин, пор. крм. *incir*, *āncir*, тур. *incir* < перськ. *انجير* *encir* "смоква, винна ягода" (ОСЛАЯ 189).

ИРХА "вичинена овеча або козяча шкіра; кант у чоботях, де зшиваються половинки халяви"; **ИРХОВИЙ**; **ИРШАНИ** штани "шкіряні штани хутром всередину – носять пастухи в Чорномор'ї взимку" (Кухаренко 34); **ИРШАНКИ** "шкіряні з хутром штани" (Манжура 189,181; **ИРШЛИЦЯ** "облямівка на кожусі зі смушку чи

бабакового хутра" (Василенко 1902, 19); нам'яти *ирху* "наскубти чуба". (Гр. II, 194).

1862 Чабанам на зиму видається одежа: сорочки, штани хрящові, штани иршані. Кухаренко 34.,

В ЕСУМ II, 318 (слідом за Фасмером) слово пояснюється як запозичення за посередництвом польської з німецької мови. Проте варто звернути увагу, що ця лексема засвідчується ледве чи не винятково на теренах, далеких від Польщі (Кубань, Слобожанщина, Степова Україна – саме в регіоні тісних тюрксько-українських взаємин). Крім того, укр. *ирха* спонукає звернутися й до поширеного в багатьох тюркських мовах (тур. діал., кб., кум., кирг., алт., хак.) слова *irk / irik* "баран", також монг. *irke/irge* "кастрований баран", що дозволяє говорити про спільну монгольсько-тюркську твірну основу *ir* з нарощенням афіксів *-ke > -ge* та *-(i)k*. З. Гомбоц виводив угор. *űrű* "баран" з болгарського **irigŭ*. (Севортян 1974, 377). Та й сам Фасмер, пояснюючи р. *иргень* "кастрований баран" *ирга*, *ирха* "вичинена овеча чи козяча шкура", послуговується мовним матеріалом переважно з регіону Сибіру й Уралу. При цьому всьому маємо взяти до уваги й омонімічну форму: алт., каз., тат. *irik* "вичинена закваскою шкіра", "закваска з вівсяного киселю, щоб вичиняти шкури", "кислий, гнилий" < *ir* "гнити, киснути" < *ir* "гній" (Р II, 1459; 1456), яке, здається, генетично поєднане з *јагу* "шкіра, вичинена ручним способом" та з *јагуақ* "шкіра, вичинена та очищена від шерсти" (Р III, 136-7; IV, 32) [див. ЯРГАК]; (ЕСТМ 1989, 141; 146); також пор. чув. *irs'e* "чинбар" < *ir* + *s'e*, туркм. *hırek* "вівця з курдюком". Ще див. Прицак 2008, 240: "Ім'я "овчина" є давньоруським перекладом половецької форми, теж названої в літописах, – Гиргень [йдеться про статтю Іпатівського літопису під роком 1107: "В цьому році Володимир (Мономах) взяв за свого сина Юрія Аспину дочку Осеневу онуку, а Олег взяв за сина свого Святослава Аспину доньку, Гіргеневу онуку"]. У монгольських мовах для слова "овчина" вживається форма *irge-n*, де початкове монгольське *-i-* передається староруською мовою *ги-*. Як бачимо, Половецький хан Осень, тесть Мономахового сина Юрія, мав, як вважає О. Прицак, ім'я Гиргень "Овчина", назва вівці, тварини дуже важливої для кочовиків, та її видубленої шкури – овчини, яку вживали теж як власне ім'я". Отже, слово потребує додаткового дослідження.

ІРГА (бот.) "Amelanchier Medic.", ИРГА "кизильник", *Cotoneaster vulgaris* L." (ЕСУМ II, 315; Гр. II, 198; б. ІРГА "Amelanchier Medic.", р. ІРГА "тс").

В ЕСУМ (слідом за Ф II, 137) слово подається як запозичення з монг. *иргай* "шелюга, червоний верболіз" (ЕСУМ II, 315), також пор. старописемне монг. *iryai*, суч. монг. *jargaj / çargaj*, бур. *jargaj*, як. *yarğa*, калм. *tsöm* "кизил" (ОСЛАЯ 191; МонгРС 695). Якщо й справді вважати, що цю назву кизилу принесли в Україну монголи ще XIII ст., то це чи не єдиний монголізм, який виходить за межі монголізмів-окупаціонізмів. Швидше всього в нашій мові – це русизм, джерелом якого є давнє (писемне) монг. *iryai*. Або ж його принесли тюрки, котрих в добу окупації (XIII–XV ст.) теренів сьогоднішньої Росії монголи рекрутували були як авангард навали.

ІШАК "віслик, мул"; р. ИШАК, ИШЕК (Ф II, 146).

Термін засвідчується у давньотюркських пам'ятках та сучасних мовах. Найвідоміша етимологія В. Банга, який на основі аналогій з грецької та латини кваліфікує *äşäk* як похідне від тюрк. *äş* "товариш" + аф. здрібнілості *-aq* /-*yaq*. Цієї ж версії дотримуються М. Ресенен та Г. Доерфер II, 65 (Севортян 1974, 318). Також див. Єгоров 38; Отаров 1978, 43; ОСЛАЯ 111; ПОАЯ 241; Щербак О. Об этимологических словарях тюрк. языков.-СТ.-1975.-№4.-3-10; ЕСУМ II, 321.

ЙОРКА "відходи від очищення вже вичищеної шкіри" (Грінч.).

Цілком правильне посилання на слово ИРХА в ЕСУМ II, 327.

К

КАБА "сорт білої салатної цибулі"; болг. КАБА ЛУК "зелена цибуля, сіянка", КАБА СОВАН "цибуля городня".

Запозичення засвідчене на Півдні України (Дзендз. 1958, 44), де компактно мешкають переселені болгари, у мові яких етимомом є тур. *qaba soğan* "цибуля з великою головою" < *qaba* "товстий, набубнявілий, пухкий, пишний" (Р II, 440-441) + *soğan* "цибуля". В турецькій мові слово *qaba* є компонентом декотрих фітонімів: *qaba diken* "різновид ожини", *qaba jopca* "різновид люцерни" (ТРС 490) та, очевидно, пов'язане походженням з тюрк. *qabaq-* "набухати, роздутися", *qabag* "мозоль" (ЕСТМ 1997, 165). Див. КАБАРГА.

КАБАК, КАБАКА "гарбуз, *Cucurbita maxima* Duch.", КАБАЧОК "*Cucurbita pepo* L.", КАБАЧИННЯ "гарбузиння"; КАБАЧКИ "гарбузове насіння" (Гр.203); р. (донськ.) КАБАК, КАБАКА, КАБАЧКА (Миртов 121); (Поволжя) ТЕБЕКА, донськ. КЕБЕКА (Слободенюк Т. Вопросы теории и истории рус. и укр. языков. – К., 1974. – 37) КЕБЕКА болг. КАБАК "тс"; п. *kabak* < укр.

Повсюдною в Україні у новітню добу стала культура *Cucurbita pepo* L., за якою закріпилася назва "кабачок", тоді як слово *кабак* "гарбуз" трапляється найчастіше на південних та західних теренах, напр. на Черкащині КАБАК "гарбуз" (Лисенко 1958, 13); також у І. Котляревського (Гр. II, 202). На півночі України, принаймні на Чернігівщині воно взагалі невідоме.

Як і апелютив гарбуз, термін *кабак* у давніх українських пам'ятках писемности не засвідчується, натомість трапляється антропонім К а б а к: Васько Кабак (1609 р.), Іван Кабак, Костик Кабак (1649 р.) (УІДЛ 132). Отже, принаймні на кінець XV ст. в українській мові повинен був вживатися й сам апелютив *кабак*. Термін вживається у всіх тюркських мовах на теренах, де ця рослина може природно розвиватися: крм., тур., кум., тат. *qabaq*, відоме було це слово й давнім тюркам та половцям (ПЕТЯ 129;). В українську мову слово запозичене, очевидно, з кримськотатарської.

М. Ресенен (233) реконструює праформу слова таким чином: **qa-raq* \ *baq*, зіставляючи сучасне тюрк. *qabaq* зі сх.-тюрк. *qawa* "великий гарбуз" < ср.-тюрк. *qa* "посуд на рідину" + *baq* "гарбуз" / кор. *рак* "тс". Клосон 582 виводить *qabaq* | *qaraq* з тюрк. **qab* | *qar-* "закривати". Суголосно йому: Єгоров 305, а також А. Айгабылов. Профессиональные слова плодовоовощеводства в казахском языке.-АКД,-Алма-Ата.,1976.-13: "Кабак образовалось от *qar* + аф. *-aq*, и с самого

начала обозначало посуду для хранения чего-либо". Доерфер III №1368 вбачає в тюрк. *qabaq* форму здрібнілості від *qar* "різновид посуду" + аф. здрібнілості -а_q. В плані семасіології пор. укр. *тиква*.

КАБАК "шинок"; б., р. КАБАК, п. заст. *kabak* "тс".

1657 по кабакам вина держать не велел. АС II.79.

1693 зостаєт винен за горелку кабацкую. Акт. Стар. 89.

1687 Жеби Малоросіяне в Росію Великую не возили и не продавали тайно вина и табаку и не чинили тим уйми в зборах казни Царского Величества по кабакам; О людях Малоросійских, чтоб вина и табаку в городи Великоросійскіе не возили и тим не чинили перепони кабакам Царского Величества в зборах денежних В II, 206; III, 43.

XIX Гай, гай! Уже і в Липцях завелися кабаки. Кв.-Осн. II, 1956,8.

В українську мову слово увійшло з російської, в якій воно є кипчакизмом (татаризмом) золотоординської доби чи дещо пізнішого часу. Версія про запозичення слова з нім. *Kabak*, *Kabacke* "халуца, злиденна стара хата", "шинок найнижчого гатунку", здається, підлягає ревізії – термін у німецькій мові (з 1647 р.) є швидше російського походження (Опельбаум 83; Брюкнер 210). Очевидно, правдоподібнішу версію висунули О.Потебня (ЕСУМ II, 329), особливо Абаєв II, 252: осет. *qabağ* "поселення, аул, хутір" < тюрк. (балк., карач.) *qabaq* "поселення"; тобольськ. *qabaq* "забор на межі (щоб чужа худоба не ходила)" (Р II, 2); балк. *qabaq* "ворота", мабуть, від *qar-|qab-* "зачиняти", звідки й персь. *xabak* "загорожа на скотину". Сюди й рос. КАБАК "трактир", первісно "заїзд" > нім. *Kabacke* "халуца".

Семантичний ряд слова *qabaq* простежується таким чином: у половецькій мові (СС) "ворота", в балкарській – "ворота", "поселення", в кумицькій – "двері, ворота", у караїмській – "місто", в тат. (діал.): "дім, хазяйство", а в поемі XIV ст. "Хосрау й Ширін" золотоординського поета Кутби: "палатка, крамничка" – останнє за мовним, географічним та історичним чинниками є реальним зіставним з рос. *кабак* "трактир" (ЕСТМ 1997, 160).

КАБАЛА "заборгованість; рабство; поневолення", "письмове боргове зобов'язання"; б., р. КАБАЛА "тс" (Срезн.І,1169); болг. КАБАЛА "визначена кількість роботи на один день".

1511 ляхове хотѣли, жебы Литву у кабалу записали. АЗР III,134.

1650 хотечи на нем... кабали якієсь невольничей вимусит. АрЮЗР 3/IV, 511.

XVII А з дворов боярских кабелних слуг у солдати побрано. Сам. 198.

1722 много людей значних помордовано, здѣрства всяким образом вымышляно, кабалы. Літ. 55.

Напевне, це запозичення доби монгольсько-тюркської (золотоординської) окупації. С. Альхазраджі (Арабізми в рус. языкѣ // НАА.-1977.-№1.-155) пропонує два варіанти етимології терміна: < ар. *qabala* "قبالة" "угода", "контракт" або ар. *كبال* *kabala* "закувати", "відкладати сплату". Більшість орієнталістів підтримує першу версію: ст.-узб. *qabala* "угода" (Фазилов II, 574); тур. *qabal* "певне число чи кількість, задана робота; робота на один день; справа" (Р II, 444); *qabale* "документ, що його видає кадї (суддя)"; "довідка від кадї"; "різновид оптової торгівлі"; "податок, який платили євреї своїй громаді" (ТРС 490). Значення слова в українських документах

досліджував Антонович (Содержание актов...с. VIII): "кабальні люди – ті, яких злидні змусили задля щоденного харчу відмовитися від особистих прав і продатися в рабство, особисте чи з потомками, боярам". Див. Доерфер 412.

КАБАЛДА "замішання, сум'яття" (ЕСУМ II, 330)(.

ЕСУМ вважає це слово, засвідчене Д. Яворницьким, афективним утворенням, пов'язаним з гебраїзмом *кабала*, який в українській та російській мовах набрав значення "щось незрозуміле, містичне". Доцільніше ж поєднувати *кабалда* з близьким за значенням (див.) *калабалик* та *балда* – структурування слова, очевидно, йшло за схемою: калабалик > *калабала > калабалда.

КАБАН "самець свині"; "дика свиня, вепр"; **КАБАНИНА** "м'ясо кабана"; б., р. КАБАН; п. *kaban* < укр.; лезг. *qaban*, авар. *haban*, лакськ. *qavan* < кум. *qaban*, аз. *gabap* "кабан, вепр" (Джидалаєв 86).

1622 кабанина. УІДЛ 134.

1649 Хведор Кабан. УІДЛ 134.

1736 А и ти тута не хочеш исти кабанини. Довгалеvський №59, 109.

XIX В бору плодились кабани. Щоголев 1958,359.

Термін *qaban* засвідчується в багатьох тюркських мовах та діалектах (чаг., кар., каз., кум., тур., аз., туркм.) зі значеннями "самець свині", "дика свиня", "вепр", "дикий вепр" (ЕСТМ 1997, 164). За версією О. Щербака найдавніше значення – "дика свиня", проте у давньотюркських пам'ятках засвідчуються лише антропоніми *Qapan* та *Qaraqan qayun* "власне ім'я й титул молодшого брата Кутлуг-кагана" (ДТС 420), семантика яких збігається зі значеннями кум. *qaban* "сильний, здоровий чоловік" та чаг. *qaban* "герой, лицар, звитязний чоловік" (Буд. II, 36; Р II,439). Цілком умотивовану етимологію цього титула запропонував Кононов 1980, 54; 91;177: *qarqan* | *qaraqan* < *qara*- інтенсивна форма від *qar*- "схоплювати", "хапати ротом, зубами" (Р II,403-404; пор. *qaraqan* "хижий (про диких звірів)" (Р II,407). За версією Ресенена 216 джерелом тюрк. *qaban* може бути монгольська лексема, пор. монг. *habang*, *haban* "дикий вепр", калм. *hawп* "дика свиня; герой (у казках)", проте автор не пропонує чіткої етимології. Також можна зіставити гідроніми: Кабан (лівий рукав Дніпра вище гирла Сули), річки Кабан у Чернігівській обл., Кабанець та озеро Кабаняче, Кабанове в Запорізькій області з назвою *Qaban küli* "Кабан-озеро" в Татарстані (Ф II,149). Ще пор. балк., карач. *qoban* "вода, річка" та укр. *ковбаня* "уловина або глибока яма, наповнена водою; яма в річці, морі; калюжа" (ЕСУМ II,480). Також див. Сетаров 1978,44. Додаткового дослідження потребує подане в ЕСУМ II, 330 **кабан, кобан** "звід печі", що його у словнику вважають тюркізмом. Здається, логічніше трактувати це слово як новотворення на українському мовному ґрунті: див. **КАБИЦЯ** "різновид печі" > **кабан**.

КАБАРГА "різновид річкової тварини".

ЕСУМ (II,331) тлумачить цей зоонім таким чином: "тварина родини оленячих". Та наледве чи водилися в українському степу ті екзотичні тварини. Під цією назвою Д. Яворницький описує зовсім іншу тварину: "*Видра*, потатарському *кабарга*, по-запорозькому *видниха*, тварина річкова, багато її водилося у водах Великого Лугу; зовні скидається на кішку, тільки довша й товща" (Яворн. 79). В іншій праці Д. Яворницький подає ще й таку інформацію:

"з кабарги запорожці шили шапки" (I, 79 або КС 1884. – Т.9. – 407). Отже, він стверджує, що слово *кабарга* – татарське, проте в тюркських мовах воно не засвідчене зі значенням "видра", та й на означення "тварина родини оленячих" мовознавці зафіксували лише форму *tabuγa* у мовах алтайців, хакасів та шорців, народів дуже далеких від меж України. Звичайно, трансформація *tabuγa* > укр. *кабирга* можлива, пор. *tebiyet* > *кебета*, *tabaqa* > *кабака*, але не виключається можливість переформування слова на ґрунті самих тюркських мов чи говорів під впливом тюрк. *qabuγa* "ребро" (Р II,450), яке, до речі, запозичене в російську мову. Можливе також і перенесення назви **qabuγa* "різновид оленя" на іншу тварину, пор. укр. *кавун* < тюрк. *qowun*, укр. *гарбуз* < тюрк. *harbuz*". Таким чином, доцільно прийняти версію, що у мові кримських татар чи ногайців вживався зоонім **qabuγa* "видра", який і був запозичений запорожцями, але ймовірніше він має інше походження < *qabar-* "напухати, надуватися" + дієприкметниковий аф. *-γan* = *qabaγan* /*qabuγan* "той, що надувся чи опух" (адже Яворницький пише, що тварина товста), пор. тюрк. *qabar* "пухир" Р II,442; ЕСТМ 1997,158).

КАБАТ "куртка, солдатський мундир", "спідниця", **КАБАТИНА** "різновид довгого шовкового чи перкалевого жіночого одягу, взимку – на ваті (у галицьких містян" (Гр. II, 203); "ватяний верхній одяг" (УДЛ 1987,133); (бойк.) "короткий каптан" (Карпат. д. 301); **КАБАТИК** "різновид короткого одягу" (УДЛ 8).

Слово засвідчується у більшості мов Сходу й Кавказу, зокрема й тюркських: *qaba* (Р II,434) та арабській 'aba. Абаєв I, 615 вважає першоджерелом цієї групи мов перськ. *qaba* "різновид верхнього одягу", "плащ", пор. ір. (пехл.) *karah* "плащ", можливо, < **кар-* "охоплювати". Дещо інакше в ЕСУМ II, 331: перськ. *kaβα* "різновид короткого одягу" < ар. *kaβα* "тс". Слов'янські форми завдячують посередництву грецької мови, джерело запозичення укр. *кабат* остаточно не з'ясоване (Нидерле Л. Быт и культура древних славян.-Прага, 1924.-164; ЕСУМ II, 331); також Джидалаєв 115.

КАБЗА "гаманець, гроші", **КАМЗА** "злодійська здобич"; **КАПСА** "гаманець"; р. **КАБЗА**, **КОБЗА** "тс", п. *kaβza* "калитка, капшук", ст.-п. *kaβsa* "скриня", "торба, сумка мандрівника; футляр", *kaβza* "тс"; ч. *kaβsa* "кишеня", ст.-ч. "потайник, схованка; місце зберігання реліквій; жіночий статевий орган", слвц. *kaβsa* "торба", *kaβza* "повія, волоцюга"; в.-луж., н.-луж. *kaβsa* "кишеня", "гаманець, капшук, футляр", болг. заст. **КАБЗА** "пістон", с.-х. **КАПСА** "домовина". В цьому разі доречно долучити й тур. *qabsaq* "корзина" (ТРС 492). < *qar-* "накривати, затуляти", отже однокореневе з *капшук*.

XIX За те, мабуть, немала й камза перепала ПМ I, 461.

Три українські форми (*кабза*, *камза*, *капса*), здається, – лише варіанти початкового **кабжа*, похідного від (див.) **КАБІЖ** "грабіж" < тюрк. *qaruγ* "грабунок". Але цілком логічною може здатися й версія, згідно з якою три вище перелічені форми є варіантами слова *капша*, утятої форми з *капшук*, див. **КАПШУК**.

ЕСУМ II, 332; 376 пов'язує всі слов'янськомовні форми з лат. *capsa* "схованка, скриня (на книжки)". Слово потребує додаткового дослідження, можливо, з залученням ар. *qabz* قبض "прихопити, взяти, отримати", яке було запозичене в

турецьку мову: qabz "тс", qabz et- "забрати, хапати, конфіскувати", також ар. qabza "жменя"; qabz-i-mal "перекупник" > тур. qabza; qabzimal "тс" (Девелліоглу 477; ТРС 492). Ще пор. груз. qabzi "грамота на володіння чимось", запозичене з ар. qabz قبض "отримати" (Чубінашвілі 494). Див. КАБЗАН, КАПЦАН.

КАБЗАН "вірменин"; КАПСАН "лайливе слово стосовно єврея"; п. kabzan (глузл.) "вірменин".

ЕСУМ II, 332, посилаючись на Brūkner-а 211, цілком правильно вважає це слово похідним від *кабза* "гаманець". В добу Середньовіччя й пізніше вірмени та євреї брали активну участь у торгівельних та фінансових операціях, отже в очах суспільства уявлялися передовсім як особи з гаманцями. Від цього слова походить і прізвище єврейського та російського співака Кобзона.

КАПЦАН "голяк, бідар, зубожілий, занепалий"; б., р. КАПЦАН "голодранець"; п. карсан, заст. карсон, karson, [kabzon, kapsan, kabsan] "зубожілий, голий, бідак, безпорадна людина; нероба; бевзь; – запозичення з мови ідиш: карсєп "жебрак, бідак", яке в ідиш успадковане з гебрайської: qabšan "жебрак, той, хто живе з милостини" < qabaš "збирати" (ЕСУМ II, 380).

КАБИЦЯ "різновид печі, в якій рибалки готують смолу, щоб мастити мережі" (Н.-Л. 84); "вогонь у коші, калмицькій кибитці, в курені" (Б.-Н. 175); "різновид печі у землі (в сінях чи у дворі), щоб готувати їжу", "гончарна піч у круглій чи чотирикутній ямі"; "невеликий вогонь, розведений в сінях під димарем, щоб варити їжу в теплу пору року" (Вас. 44; 58; Гр. II, 203); "невелика глиняна плита надворі чи в хаті" (Дзендз. 44); (Черкащина) "піч у землі", "будка на кладовищі", "погана хата" (Лисенко 1958,13); (Лубенщина) "ямка, в якій влаштовують кухонний казан на відкритому повітрі" (Ващенко 1962,29); "пересувна піч", "пристрій, щоб варити коріння (для лікування) (Піскунов 1882,30); КОВБИЦЯ "піч, передня частина печі" (Гр II, 261); "ніша в печі" (Очеретный А. Название построек и их частей в восточноподольских говорах украинского языка. //Совещание по общеславянскому лингв. атласу.-Воронеж, 1974.-247); КАБИЧ (степове) "вогонь у землі, надворі, в сінях під димарем, щоб готувати їжу", Кабичник "помічник кухаря; той, що розпалює вогнище" (Яв.).

XIX Онучі інші полоскали, Другії лежа розмовляли, А хто трудився у кабиць (Котляр.).

Горить огонь тихенько на кабиці, А Йосип праведний сидить та думає (Шевч.).

XIX Що ж до козаків, то вони лагодилися ночувати під возами біля військових кабиць Кащенко 1991,67.

XVIII Зробили [злі духи] ковбицю в тисячу маж. (Южнорус. Пасхальная драма // Киевс. Старина. – Т. 54, 1896.).

Детальний аналіз сучасних йому матеріалів щодо слова *кабиця* виконав був М. Сумцов (Сумцов Н. К вопросу о значениях и происхождении слова "кабиця"// Киевская старина. – XXX. – 1890. – 187): "У Харківській губернії я чув слово *кабиця* стосовно дерев'яних ніжок з перекладиною зверху, які забивають у долівку, щоб підвісити казан з кашою. У розмовну мову поляків Південно-Західного краю увійшло слово *кабиця* (kowbica), означає ніжки для лави, вкопані в землю (Чубинський, VII, ч. I,-264). У словнику Закревського *кабиця* –

"пересувний вогонь на каменях". Ще точніше у Левченка (Зап. Ю.З.О.Г. общ., II, 141): "особлива піч у сінях, на якій готують обід". Таке саме визначення слова зроблено в описі с. Курисово-Покровське, складеному статистичним комітетом Херсонської земської управи (с.17). Слово *кабиця* українці запозичили з котрогось монгольського чи тюркського наріччя (у Міклошича пропущене). Це слово трапляється в осетинів: "комора чи невелика кімната в глухій частині оселі. Ніхто крім хазяйки не мав права туди заходити". (Миллер Вс. Осетинские этюды.-I.-127; Ковалевский, Совр. обычай.-I.-96)" .

Про використання кабиці у козацькому побуті писав Д. Яворницький: (Яворн.1,159; 403): "Посеред сіней в курені лаштували кабицю, тобто різновид печі (очаг) 5 чи й більше аршинів завдовжки, щоб варити їжу; через кабицю з куреня у сіни проходив кінець сволока, на якому забивалися залізні ланцюги з гаками, на які вішалися великі залізні казани, що в них варилася їжа козакам. В курені ж їжу зберігати не дозволялося"; "чабани тягли за собою коші "дерев'яні на двох колесах котиги, зовні вкриті повстю, а всередині була кабиця – у ній чабани зберігали харчі й воду, варили їжу й ховалися від негоди".

Кабиця – один з тих термінів, які не засвідчуються в інших слов'янських мовах, як також і в румунській та угорській, щоправда він зберігся в осетинській мові. Отже, запозичення слова могло відбутися і в домонгольській, і в постмонгольській період, коли осетини (яси) вступали в інтра регіональні масові контакти з половцями й тюрками Золотої Орди в межах півдня історичної України.

Про давність запозичення свідчить і те, що в сучасних тюркських мовах термін не зафіксований, його можна лише реконструювати – походить він від тюрк. *qabyzu-/ qabysu-*, пор. тат. *qabyzu-* "запалювати", каз. *qabyz-* "роздмухувати вогонь", саг., койб. *qabys-* "запалювати, добувати вогонь" (Р II,452); тат. *qabyzu* "запалювати, роздмухати, затопити (піч)" (ТатРС 200) < *qav*, пор. д.-т. *qav* "трут" = *qavaγu* (ДТС 436); с.-т. *qav* "трут", полов. *qov*, ног. *qav*, *quv* "тс" (ТАС 153).

КАБІЖ "грабіж, шкода". В ЕСУМ II, 332 подається як неясне за походженням. Насправді – це запозичення з тюрк. *qaruş* "грабунок", можливо, з кримськотатарської мови, пор. д.-т. *qaruş* "пограбування, крадіжка", *qaruş* "хапати одне в одного" < *qar-* "хапати, захоплювати; поцупити" + аф. взаємного стану *-ş-* (ДТС 421); ст.-узб. *qabuş-* "хапати" (Фазилов II,576); чаг. *qariş-* "хапати разом; хапати все огулом" (Р II, 414); тур. *qaruş-* "вихоплювати одне в одного, хапатися за щось, накидатися на щось" (ТРС 510); тел., леб. *qabuş-* "хапати один одного, боротися", *qabyzu* "бійка"; крм. *qaruş* "бійка" (Історико-лінгвістический анализ старописьменных памятников. – Казань, 1983. – 50).

КАВА "напій із зернят тропічної рослини *Coffea arabica* L.". У всіх слов'янських (крім р. КОФЕ) мовах в ту чи іншу епоху вживалися обидві форми цієї лексики: *кава* і *кофе / кафа* (ЕСУМ II, 333).

ЕСУМ визначає шлях запозичення слова таким чином: "з ар. *بن قهوة، qahva* "тс" (початково "сорт вина"), утвореного від географічної назви *Kaffa* місцевості у південній Ефіопії, звідки походили торгівці кавою за посередництвом тур. *qahve* та п. *kawa*, раніше *kafa*". Здається, варто взяти до уваги крм. *qave* "тс" (ПКТ 29; КТРС 143).

КАВКАН "мул, глей, глиниста земля" (Яворн. 329).

Ця діалектна форма – швидше всього варіант діалектного терміна (див.) **КАЛКАН** "прилад за допомогою якого качали воду з лиману для поливання городів". Семантику його можна пояснити таким чином: ґрунт внаслідок постачання води з лиману змінював свою структуру, через що на цей різновид землі була перенесена назва приладу для постачання води. Така зміна в семантиці терміна могла відбутися й на ґрунті тюркських мов. Наледве чи сюди відноситься. алт. *qadur qalğan* (?*qalğan*) *jeŋ* "земля, яка пересохла й стала тверда" (ПЕТЯ 368), тому що в основі поняття тут лежить дієслово (дієприслівникова форма) *qadur* < *qat*- "ставати твердим", отже вираз *qadur qalğan jeŋ* перекладаємо так: "земля, що залишається твердою".

КАВУК "мішок" (Гр. II, 205).

В ЕСУМ II, 336 подається як "неясне", хоч шлях етимологізації пропонується правильно: "можливо, споріднене з болг. *каук* "старомодний ковпак", що є запозиченням з тюркських мов, пор. тур. *qavuc* "висока старомодна шапка; порожній предмет; покрив, оболонка", крм. *qavuc* "міхур; висока кругла суконна шапка". "кругла шапка у формі гарбуза".

Слово *кавук* – один з низки споріднених тюркізмів (*кобка, кубур, куга*), які є твірні від тюрк. *qob|qor|qow|qoŋ|qoq* "щось порожнисте", пор. тур. *qavuc, qavuc* "щось порожнисте, особливо міхур"; "висока сукняна шапка, кругла й дещо сплюснена зверху" (Р II, 467-470). Детальніше етимологію див. КУГА, КОБКА, КУБУР.

КАВУН "баштанна культура *Citrullus vulgaris* Schrad"; **КАВУНІВКА** "наливка з горілки на кавуні" (Яв. 329); р. (брянськ., курськ., донськ., орловськ., смоленськ.) **КАВУН**, **КАУН**, **КАЛУН** "кавун" (Миртов 123; Слободянюк Т. //Вопросы теории и истории рус. и укр. языков. – К., 1974. – 31).

XVIII мають овочей також не скудно, особливе... кавунов; послано винограду грон 26, кавунов два. ДХ 27; 507.

З найменуванням цього солодкого плоду, як і *гарбуза*, що його українці теж перейняли від кримських татар, сталася плутанина. Сучасні тюрки словом *qavun* називають *диню*: крм. *qavun*, караїм. *qavun*, тур. *qavun*, ног., тат. *qavun*, ст.-узб. *qavun*, проте у пам'ятках XII–XIV ст. трапляються форми і *qavun*, і *qavun*, а в уйгурських текстах VIII ст. лише *qavun*, що дає підставу морфологічно етимологізувати слово як девербальний іменник від **qav-*, хоча не заперечується й версія запозичення, бо власне це єдине тюркське слово з двома довгими голосними: *qa:yu:n* (Клосон 611). Варто нагадати, що в чуваській мові *qawan* – це "гарбуз" (Єгоров 84), в уйгурських пам'ятках після VIII ст. *qavun* – "городина, садовина", а в "Тюрксько-арабському словнику" XIII ст. старокипчацької мови (ТАС 153), як і в документі XIV ст. слово *qavun* має те саме значення, що й в українській мові: "кавун" (Клосон 611). В каракалпацькій мові слово *qavun* також засвідчується зі значенням "кавун" (Ономастика Ср. Азії. – Фрунзе, 1980. – 35).

КАВ'ЯР "харчовий продукт з осетрових риб".

1690 кав'яру купили фунтов п'ять. Булика 134.

В ЕСУМ II, 336 цілком правильно простежується шлях запозичення терміна: персь. *خاویار* "кав'яр" (< *خایه* *хаїе* *анатом.* "яйце" + *-دار* *-дар* = букв. "той, що несе",

тобто "рибина з ікрою") > тур., крм. *havjar* "тс" > п. *kawiar* "тс". В польську мову слово увійшло, очевидно з нім. *Kaviar* "тс".

КАГАН "володар хозарів", д.-укр. КАГАНЪ, КОГАНЪ "тс", також "титул князя Володимира" (Срезневський I, 1171); грецьк. *χαγανος*, ар. *خاقان* (Зайончковські 1947, 28;51); КОГАНЯ "дружина кагана"; термін засвідчений у "Слові о полку Ігоревім" – йдеться про Феофану Музалонису, що з нею був одружений каган Олег Святославич".

964. Иде Святослав на Оку рѣку и на Волгу и налѣзе Вятичи и рече имъ кому дань даете. они же ре коша Козаром. Иде Святослав на Козары, слышав же Козаре, изыдоша протѣву съ княземъ своимъ каганом . и бывши брани межи ими. одолѣ Святослав Козаром и городъ ихъ Бѣлу Вежю взя. Іпат.53.

1051 Похвала кагану нашему Владимиру отъ него же крещении быхомъ; Быша же си въ лѣто благовѣрному Кагану Ярославу сыну Владимиру. (Прицак 2008, 83).

XII ст. Ольгова коганя хоти. СПШ.

1625 мѣсто... от кагана скіфського... оборонила. (Тітов 1924, 127).

1649 (антропонім) Процик Каган. УДДЛ 134.

XVIII при каганѣ еще бывших. КОМ 213.

Як зазначає О. Прицак 2008, 80, титул і інституція "кагана" належить до імперських харизматичних титулів Євразії. Згідно з китайськими джерелами, впровадила інституцію й титул у 240 р. династія Себїрів (Hsien-pi); до речі, назва Сибїр походить саме від найменування цієї династії. О. Прицак (1952, 89) титул каган, як і декотрі інші тюркські титули, виводить з кореня *qy/qb* (*qv*): *ха+ха + хап > хаа +уап (/ qa+ уап)* [разом *хауаап*]. Близька до теорії О. Прицака й версія, що її висловила А. А. Валитова (О нектор. терминах в "Кутадгу билиг"// Краткие сообщения Института народов Азии. – М., 1963. –Т.63. – 119): "Титул *каган* тюрки перейняли від жуань-жуанів або "істинних аварів", народу, очевидно, тунгуського походження, який панував у Монголії та Центральній Азії з кінця IV до середини VI ст. [Encyclopedie des Islam.–В.ІІ.–938]; також див. Бартольд В. Очерк истории Семиречья. – Фрунзе, 1943. –15]. В написі Більгекагана *каган* виступає як очільник військової конфедерації племен, володар Тюркського каганату, влада якого вважалася божественною, підтримувана небом та була спадкова. Щоправда, титул *каган* носили й вожді найбільших племен та племінних об'єднань. Так, каганом іменували очільника тюргешів, каганом зробили й володаря киргизів Барс-бека. Крім терміна *каган* у давньотюркських пам'ятках VIII ст., хоч і рідко, трапляється вже й термін *кан і хан*, мабуть, скорочений варіант слова *каган*. Натомість термін *бег*, що відповідає укр. *князь*, арабсь. *емір*, ніде не означає верховного володаря. Титулом *бег* в орхонських тюрків називалися очільники підлеглих каганату племен та ще родо-племінне оточення кагана (Barthold W. Beg // Encyclopedie des Islam. – В. I.–706)".

Доерфер III,176 пропонує гіпотетичну, ренконструйовану з китайського письма, форму титулу : **ха'ап* – цією формою користували-ся й Жуан-Жуани [Jou-Jan] (460-550). Г. Доерфер пропонує розрізняти форми *хап* (*qan*) і *хауап* (*qayap*), вважаючи їх різними запозиченнями з наведеного вище **ха'ап*. Крім аргументів фонетичного характеру, посилаючись до того ж на В. Банга 1925, 248, Г. Доерфер

долучає ще й доводи стосовно різних значень цих двох титулів вже в найдавніших тюркських пам'ятках, а саме: титул хаґан (qaγan) мав значення "великий хан, володар багатьох племінних об'єднань", тоді як титул хан (qan) поєднував два значення: "володар невеликого племінного об'єднання" та "володар (взагалі)".

Доерфер III, 178 пов'язуючи титул у формі Qan | Хан з гуно-булгарами, вважає, що обидва різновиди форми незалежно один від одного походять з титулу Себірів Ko'-han. Пізніше титул han запозичили монголи (1206 р.), а після їхнього занепаду держава-нащадок Золота Орда (1226-1480), а далі вже й Кримський ханат (1449-1783). Взагалі ж в тюркських державах термін засвідчується в трьох формах: قان qaan "титул верховного володаря", خاقان хаґан "титул владного володаря" і خان хан "титул владного князя (Березин И. Библиотека восточных историков. – Т. I. – Казань, 1849). Клосон 630 пише: "Титул хан – практично синонім хаґан, але пізніше вживався переважно на означення підлеглого очільника. Немає підстав мати сумнів, що висхідною та нормальною вимовою було хан. Монголи запозичили його досить рано, ще пор.: уйг. VIII ст. Тавґаґ хан "імператор Китаю"; д.-т. XI хан "верховний володар тюрків"; чаг. XV хан "імператор, падишах"; полов. (СС) XIV qan/ хан "імператор"; кипч. XIII temür хан".

Рамстедт 1951, 61 вважав, що джерелом тюрк. qan і монг. k'an, хан є кит. kuan.

З тюркських мов та монгольської ці терміни перейшли й у перську мову: тюрк. хаґан > خاقان "значимий володар (не обов'язково тюркський), а хан > خان "незначний володар", а в добу Сефевідів (XV ст.) – лише котрийсь ступінь шляхетності. В епоху монгольської окупації в перську мову увійшов і титул قان qa'an як відображення монг. qa'an на означення титулу монгольського Великого хана. Поступово цей титул вийшов з ужитку, залишившись як історичний факт.

Найвищого піднесення титул каган досяг у величезній державі давніх тюрків, яка у 581 р. розпалася на дві частини: Східний каганат та Західний каганат, в якому бл. 630 р. почали виділятися *хозари*, залишаючись володарями на Євразійській території до 965 р., коли Святослав завоював Хозарську державу, а з нею і Тмуторокань: < тюрк. tūmen "десять тисяч" + "taγhan "начальник" = tūmentarhan "начальник військового округу, який має доставляти десять тисяч вояків". Отже, довівши Хозарський каганат до руїни, володар Руси перебрав на себе імперський харизматичний титул Євразії каган, що був визнаний українською церквою тієї доби – митрополит Іларіон у своєму творі "Слово про закон та благодать" (1051 р.) висловився так: "Похвала кагану нашому Владимиру отъ него же крещении быхомъ". Таким чином титул стає спадковим: "Быша же си въ лѣто 1051, благовѣрному Кагану Ярославу Владимиру". Проте низка середньовічних європейських джерел дає підставу стверджувати, що титул каган в Україні вживали ще за 100 років до завоювань Святослава. В Бертинських анналах 839 р. згадується хакан (chaganus) держави Рос (Rhos), див.: Культура средневековой Руси.–Л., 1974.–72. Також у пам'ятках VI-IX ст. написаних латиною та грецькою мовами засвідчуються титул rex hunnorum... chaganus; rex Avagum saγan та χαγανος (Доерфер III, 167; Хазарские глоссы IV-X вв. // Языковые контакты в Башкирии.– Уфа, 1972.–55).

Володимир Великий виділив Тмутороканське князівство для свого сина Мстислава Молодшого. У 1024 р. почалася війна між Мстиславом та його братом, що володів у Києві. У цій боротьбі переміг Мстислав, і в угоді у Листвені (1025) на основі замирення Руський каганат був поділений на дві частини, кордоном між ними був Дніпро. Отже, постали, як колись то було в Тюркському каганаті у 581 р., два каганати: Західний з центром у Києві та Східний з центром у Тмуторокані. Але вже у 1036 р. помер Мстислав, а перед тим його єдиний син Євстафій (1033), і в такий спосіб не стало Тмутороканського каганату.

Ярослав Мудрий розділив Русь на три уділи: Київ, Чернігів і Переяслав. Чернігів тепер став центром уділу і перебрав функції Тмуторокані – пам'ять про неї як столицю каганату знайшла відгомін у "Слові", де Олег Святославич, предок Ігоря, виступає як *каган* (титул).

Вже в наші дні С. О. Висоцький серед графіті на Софійському соборі знайшов напис "Спаси Господи Кагана нашого". А що слово було вирізьблене на зображенні Св. Миколая, то вчений ідентифікував цей титул належно до князя Тмутараканського й Чернігівського, а наприкінці життя Київського Святослава – Миколу Ярославича (1027–1076 рр.) – адже Св. Миколай був патрон цього останнього кагана України-Руси.

Зважаючи на те, що у хозарів була самобутня форма двовладдя: два царі – старший, котрого в арабсько-перській літературній редакції іменують *خاقان* *хақап*, виконував роль чисто сакрального володаря і *хауанбеқ* – цар з реальною владою, можна гадати, що термін каган не був титулом київських князів, а додавався до них як епітет обожнюваного володаря. Подібне подибуємо в декотрих золотоординських ярликах XIV ст., з котрих видно, що слово *қап* додавалося до імені улусного золотоординського хана, який номінально підкорявся великому монгольському хану, для котрого типовий був титул *қауап* (Григорьев А.П. Еволюция формы адресанта в золотоординских ярлыках). Разом з тим, відомо, що коли монголи на своєму курултаї вибрали Чингиза своїм імператором, вони вжили не титул *каган*, а *хан*. Отже, й у монголів титул каган був лише додатком до імператорського титула, а не сам титул (Пріцак 2008, 83). Таким чином, титул *хап* засвідчується у всіх тюркських мовах (часто як *қап*), тоді як *хауап* трапляється лише в давньотюркських пам'ятках і вже в середньотюркській мові замінюється терміном *хақап* (зворотнє запозичення з перської) поряд з *қа'ап* (часто > *қап*). Також див.: Єгоров 303; Клосон 630.

КАГАНЕЦЬ "примітивний освітлювальний пристрій, здебільшого на взірць глиняного горщика чи кухля з саморобним гнотиком".

1666 каганец мосендзовий АЮЗР 1/12, 28 .

1720 он не дав мнѣ каганця зъробити. ДНРМ №47.

XVIII и ляхов з походнями и каганцами по ямах побили. В 4,21.

В ЕСУМ II, 336 всі форми, засвідчені у слов'янських мовах, зводяться до псл.**kağanъ*, проте як етимон пропонується н.-гр. *τηγαν(ον)*, гр. *τηγανον* "сковорода", походження якого нез'ясоване (Ф 4,9). Цей грецизм і справді влився (за посередництвом тюркських мов) в лексичну скибу українського словника: див. ТАГАН. Що ж стосується слова *каган(ець)*, то воно, як і (див.)

ковган(ка), завдячує своїм походженням тюрк. қиуған, в якому звук -у- (на відміну від қиған > укр. (див.) *куман(ець)* зберігся. Фонетична адаптація відбувалася таким чином: тюрк. қиуған > укр. кувган / ковган/ каган, пор. кулганка "(Волинь) невелика бодня (на сало)" (Яв. 403): при цьому не сталося якихось неприродних семантичних зрушень: у дерев'яній ступці товкти сало зручніше, ніж у глиняній. Аналогічні фонетичні зміни сталися в осетинській мові, пор. ос. қиууған | қиууған "металевий дзбан-рукомийник" (Абаєв II,335), а також російській мові: р. КАЛГА(Н) "саморобна дерев'яна миска", КОЛГАН "різновиди саморобного посуду: відерце, коновка, дерев'яний ківш, глиняна чашка" (Даль II,77; 135). Див. КОВГАНКА.

КАДИНА "утроє сплетений якірний канат при рибальському човні на Азовському морі" (Гр. II, 206). В ЕСУМ походження терміна не пояснюється.

Семантичного відповідника у тюркських мовах віднайти не вдалося, але, очевидно, в основі цього терміна – тюрк. қат "шар, ряд, раз", власне йс қат "три шари / рази" = "у три ряди", "утроє". Давній синкретичний корінь қат зберігся у всіх тюркських мовах і засвідчується у пам'ятках і як ім'я ("шар, ярус, складка"), і як дієслово ("змішувати, домішувати, готувати суміш, приєднувати" (ДТС 432). Тюрк. *қатуп "приєднаний" < қат- "приєднувати" + словотвірний аф. -уп, пор. етимологію гідроніма КАТУНЬ < қат- "приєднатися (водою до іншої води/річки) + аф. -уп > уп = "річка, що злилася своєю водою з іншою" (ПЕТЯ 368).

КАДИЯ мус. "суддя (духовний)".

XVII агаряне ведоша его ко своему суд и, уго же нарицають кадія; иде в претор пред кадією и став пред ним; кадія, албо несправедливий судія ПИ 125; 128; 132.

XVII отшедши до кадии и до прочих строителей турских; о кадиа и вы, панове начални града сего. ІВ 156; 157.

Термін трапляється лише в полемічній літературі, запозичений з тур. kadı < "суддя, що судить згідно з шаріатом" < قاضی [kadı] "тс" (Девелліоглу 478).

КАЗАН "різновид посуду, в якому рибалки варять смолу, щоб мазати мережі" (Н.-Л. 84); "різновид металевого посуду, щоб варити їжу" (Гр. II, 207); "місце у ставнику, тобто неводі, поставленому у морі на паколах, куди збирається риба: "казан" ніби "матня" в неводі" (Берл. 44); б., р. діал., болг., мак., с. КАЗАН "різновид металевого посуду"; п. kazan "солдатський казанок"; рум. kazan "різновид металевого посуду" (Доерфер III, 387).

1600 казанов шесть. Каманін 1894, 14.

1638 казанов монастырских и хуторных дванадцать дробных казанков пятнадцать. АЮЗР III, 21.

1665 я... казан украл. АКП I, 26.

1693 пограбил казанець мѣдены. Акт. Стар. 11.

1669 Иван Купченко купил казан горелчаний. Акт. Бор. 78.

1723 украдено... казанець нови. ДНРМ 136.

1728 винница з двома казанами. Сул. арх. 52.

XVIII за напругу чугунного казанка 30 к. ХД 32.

XIX Понаварювали великі казани усякої страви. ПМ I, 540.

На відміну від польської та російської мов, у яких слово – діалектне (Дмитрієв 535), в українській ця лексема загальноживана. Дуже можливо, що слово запозичене з половецької мови чи говірок чорних клобуків, воно, напевне, було у вжитку вже перших козацьких ватаг. В лексику рибальства в регіоні Чорноморщини слово увійшло з мови козацтва.

У пам'ятках тюркських мов слово фіксується з XIII ст.: кипч. XIII qazıan, кипч., полов. XIV qazan "різновид посуду з міді", чаг. XV qazıan "круглий предмет з дерева (підставка під казан), qazan "різновид маленької гармати з широким дулом" (Клосон 682); каз., кирг., крм., тат., тур. qazan "казан" (Р II, 367). Плем'я Салур Тюркмен вживало слово як загальний заклик при облаштуванні табору (Клосон 682), що має паралелі у військовому побуті запорожців. Що стосується етимології слова, то Єгоров 307 та Клосон 682 під знаком питання відносять цей термін до qaz- "копати". Рамстедт (1935,111) порівнює це тюркське слово з монг. qaγu- й виводить з них тюрк. qazıan та монг. qaγum.

КАЗАРКА, КОЗАРКА "різновид дикої гуски" (Яв. 364); р. КАЗАРА, КАЗАРКА "тс".

ЕСУМ II, 340 етимології слова не пропонує, заперечуючи проте цілком слушне зближення з тюрк. (засвідченим майже у всіх тюркських мовах) qaz "гуска". Пор. з ГАЛАГАЗ.

КАЗАХ "етнонім казахського народу".

Детальніше див. КОЗАК.

КАЗНА "скарбниця", "гроші", "склад"; р. КАЗНА (1389) "тс" (Ф II,160); болг. ГАЗНА "гроші"; с. ХАЗНА (1475) "скарбниця" (Стаховскі 1962,166); ХАЗНА-КОЛАН "різновид пояса, пишно прикрашеного" (Шкалич 323; п. kazna "скарб" (Брюкнер 223); рум. hazna "скарб", "склад"; далм. hazna "каса", "комора" < тур. hazıne, вультг. hazna (Альбрехт 196).

1429 чтобы им оузѣли нищо при нашей великой казни. УГ 82.

1480 Гришку Льву 4 копы с казны. АЛРГ 45.

Королю его милости тот Дмитр ниякоѣ казны и наименшоѣ рьчи не посилал; И отдали то все з рук своих до казны Дмитра... а властнѣ самому господарю и врядником казенным АЗР IV, 301;302.

XVIII флот морській от того часу корабелній и катаржній на Черное море з превеликим казни истощанием, начал устроувати (Петр I). В II, 514.

XVIII Азовци Боярину Шейну город Азов з корогвами и з арматами, з пороховою казною отдали.

Запозичення з мови ординської або постординської доби: qazna "скарбниця", пор. крм. qaznā (ПКТ), hazna "тс" (Шютц 1975, 154); башк., каз., кирг., тат. qazına, qazna "скарбниця, скарб" (Севортян 1962).

Висловлюється досить аргументована версія арабського походження слова: hazına خزانه "скарбниця, комора" через посередництво однієї із середньо-перських мов, пор. суч. персь. خزانه xəzane "державна скарбниця" (ГПС I, 551; Будагов I, 533), набравши врешті в тюркських мовах вигляду qaznaq, пор. уйг. (після VIII ст.) qaznaq "скарбниця" (ДТС 439). Див. Доерфер III, 472.

КАЙДАНИ "залізні ланцюги з кільцями, що їх заклепують або замикають на руках чи ногах в'язня", КАЙДАЛИ (1640 р.) (У1ДЛ 134); б. КАЙДАНЫ, КЕЙДАНЫ, КОЙДАНЫ (Булика 135); р. КАНДАЛЫ, КАЙДАЛЫ (ФП, 161); п. kajdany "тс".

XVI В лѣто 1514... кайданов посла возами, в них же хотяше панов Полских ковати. ГЛ 367.

1618 в кайданы оковавши. АрЮЗР 1/VI, 457.

1650 в кайданах аж до табору Хмелницького запроважений зосѣтал АрЮЗР 3/IV, 403.

1699 казал его зараз взяти до вязеня и кайдани вложити на ноги. ЛБ 300.

1719 Ігната у кайдани забити. ДНРМ №38.

1723 за свою упрямость кажи его, старосту, в кайдани забити. Сул. арх. 205.

XVIII в кайданах... к своему войску прибіг. Гр. 240.

XIX Кайдани порвіте. Шевченко.

Відомі кілька версій походження слова, але найімовірніше, слово запозичене з кримськотатарської чи турецької мови: тур. қидан qajdani (< ар. qajdani), яка й відповідає українському слову – форма двоїни від qajd "ланцюг, металеві окови на ноги" (Девелліоглу 498) Пор. ще тур. *заст.* qadana "ланцюг, що його накладали на ноги каторжникові" (ТРС 493).

Принагідно до російських форм слова *кайдалы* та *кандалы* російські мовознавці висунули кілька версій походження цих словоформ. Смирнов (1912, 2) перехід звука *-н-* в *-л-* трактував як узвичаєне явище, наводячи ще один приклад адаптації орієнталізму: гайтан > гантан. Іншу етимологію запропонував Корш (1907, 766), який вважав етимомом рос. *кандалы* тур. kündeli "людина, яка носить прикручену до ніг колодку künde, що ускладнює рух". До того ж, автор вважав, що слово запозичене не від самих турків, а від ногайців, у вимові яких тур. *-е-* вимовляється як *-ä-*, а *-л-* значно твердіший.

Абаєв (II, 254), пояснюючи походження ос. qadaman / qadama "кайдани, окови", пов'язує його з тюрк. qadana "кайдани" (Р II, 310; ТРС 493) та qadane дерев'яні диби (окови) на ноги" (Ценкер 677) Антропонім Кайдан (насправді Кадан / Хадан, син монгольського воєначальника Угедея), засвідчений у Галицько-Волинському літописі під 1240 роком (ЛР 395; Іпат. 786), можливо варто поєднувати зі словом *кайдан(и)*. Також див. Міклошич I, 322; Добродомов (Русская речь.-1978/1.-91); Шипова 152; 158.

КАЙМА "облямівка" (СУМ 4,73); б., р. КАЙМА "тс".

XIX Ой увійди, батеньку, увійди, з кайми віночок іздійму. Гр. II, 208.

XIX Шила йому хусточку із каймою (Щоголів).

Слово не засвідчене в інших слов'янських мовах, що знижує вірогідність запозичення його в українську з турецької мови, в якій до того ж воно фіксується лише в одному з діалектів: qajma "рубчик". Швидше всього, в українську слово увійшло з кипчацьких мов, можливо в добу пізньої руйнації Золотої Орди, пор. тат. qajma "кайма, кант, облямівка, обшивка (покрай одягу)" (Замалєєв 272; ТатРС 210); кирг. quju "кайма", ног. qujuv "кайма, тесьма", чув. хају "тс" (Єгоров, 296), алт., тел., шор. qaju "облямівка" (хутром), облямівка (одягу) (Р II, 93) < пор. тат. qaja- "облямувати, оторочити", каз. qaja- "шити, протягаючи верхню нитку через петлю нижньої"; башк., тат., турк. qaja-

"вишивати" (Будагов II,34; Р II, 3;93; ЕСТМ 1997,199); також пор. чаг. қајсу "кравець/ кравчиня, що гаптує золотом" (Будагов II, 35). В ЕСУМ II, 344 тюрк. қайма < қаја-/қай- "шити, облямовувати" безпідставно ототожнюється з тюрк. қаймақ "ковзати".

КАЙМАК "вершки з пряженого молока", **КАЙМАН** "тс" Яв. 330; б., р., болг. **КАЙМАК** "тс", с. **КАЈМАК** "вершки; сметана".

В українську мову слово могло увійти ще в домонгольську добу, напр. з половецької мови, або з говорів золотоординців, проте у пам'ятках писемности не засвідчується і швидше всього є діалектизмом, запозиченим з крм., ног. қаймақ "вершки" (КТРС 146). Форма *кайман* з прикінцевим *-н-* (у словнику Д. Яворницького) замість *-к-*, очевидно, є видавничою помилкою). В болгарській та сербській мовах слово широковживане, запозичене з тур. қаймақ "вершки" (ТРС 526). Тюрк. қаймақ – віддієслівне ім'я з аф. *-мақ*, утворене від дієслівної основи *қайу-| қап-| қай-, семантичне значення якої тюркологі трактують не однаково. Клосон 636, посилаючись на башк. діал. қаймақ "піна кислого молока при кип'ятінні", висловлює думку, що қайу- має значення "кипіти". Здається, найвірогідніша версія Севортяна, згідно з котрою қаймақ – похідне від қай- "плавати". Заслуговує на увагу й етимологія М. Хабічева, який цей термін вважає похідним від засвідченого лише в мові карачаївців та балкарців қай- "збирати сметану ложкою" (Хабичев М. Карачаево-балкарское именное словообразование. – Черкесск. – 1971. – 221), також пор. қайу- "відділяти, збирати" (ЕСТМ 1997,201).

КАЙМАКАН "адміністративна посада в Османській імперії".

XVIII велѣти той лист отдати тому каймакану, який будет на мѣстцу его Ханском. В III,160.

1704 Каймакан говорил... тума наш, ушедши из под Кіева от Миргородского полковника, который у вас был шпигом. Кримський 1930, 208.

Запозичення з тур. қаймақат "намісник великого візира, помічник губернатора, чин полковника в армії" (Будагов II, 34) < ар. قائم qa'im "той, що стоїть постійно", "той, що став на чиесь місце" + مقام maqam "місце, посада" (Девелліоглу 482).

КАЛАБАЙ "гультяй, ледащо" (ЕСУМ II, 345. Очевидно, варіант слова САЛАБАЙ (див.).

КАЛАБАЛИК "гармидер, галас; сварка; клопіт, колотнеча, пуста балаканина" (Дзендз. 44; ЕСУМ II, 345), "турецька назва військової операції 11 лютого 1713 р. з арешту військових підрозділів Карла XII, де перебували й козаки П. Орлика та запорожці" (ЕІУ 4, 26); **КАБАЛИК** = **КАЛАБАЛИК** (Гр. II,202); р. діал. **КАЛАБАЛЫК** "гармидер"; **КАЛЫБАЛЫ**, **КАЛАБАЛЫ** "плітки, пуста балаканина" (Ф II, 163); молд. **КАЛАБАЛЫК** "майно", "гармидер", "юрма" (МРС 270); болг. **КАЛАБАЛЪК** "натовп" (Милев 309); с. **КАЛАБАЛУК** (1783р.) < ср.-тур. *qalabaluq (Стаховські 1962,151); ос. **КАЛАБАЛЫК** "гамір; галас; сварка, колотнеча" < тюрк. qalaba < ар. ḡalaba "перемога; подолання; натовп; гармидер, колотнеча"; також алб. kallaba "сварка, суперечка", угор. galiba "безлад", груз. (чанськ.) qarabaluḡi "велика колотнеча" (Абаєв II, 287); далм. kalabuka <

kalabaluk "натовп, нелад; майно" < ар.-тур. galebelik (ар. galebe + тур. lik) (Альбрехт 208).

Турецькі мовознавці відкидають версію щодо арабського походження слова та вбачають в його основі тюрк. qal, порівнюючи його з qala "знесилувальна робота; робота, що вимагає тривалий час лишатися на одному місці", qalaba (XV ст.) "щось у великій кількості"; "вівця з товстим шаром густої вовни", qalabaq "певна кількість пагорбів, скель; купа, маса, товписько" (Ейубоглу 363). На користь цієї версії можна навести факт вживання в народній мові форми qalaba=qalabalyq "натовп, штовханина, безлад"; "багатолюдний, багатолюддя" (ТРС 498).

КАЛАБЧА "дитина".

У цьому слові, що його зафіксував Д. Яворницький, змішалися різні лексичні основи, передусім тюрк. bala "дитя", засвідчене у всіх тюркських мовах (Севортян 1978, 48), можливо, й balasa "малюк" (АЗРС I, 198) чи крм. bala-çala "дітлахи". Зважаючи на географічний чинник, не варто вводити до кола таких лексем узб. баъса "дитя" (УЗРС 52). Перший компонент *кала* у слові *калабча* виконує ту саму функцію, що й *гала-бала* / *бала-гала* в структурній організації цілої низки слів, про що зауважується в передмові цієї праці. Варто взяти до уваги й ос. qaeboiae "дитя", але Абаєв II, 278 виділяє у цій структурі корінь qab-, визнаючи, що походження його неясне.

Також пор. *каларма*, *караул*, структура яких підтверджує тенденцію заміни в усній мові початкових *кара-*, *кав-* на *кала-*.

На формування слова могла вплинути активніша за вживанням також запозичена лексема *калабалик*.

КАЛАМАГА "рибальська сітка".

ЕСУМ II, 346 вважає за можливе пов'язати це слово з *каламашка* "дощатий кузов для перевезення свіжої риби", *каламашка* "віз із скринєю, яким перевозять вантаж", а, отже, й зі словом *колимага* "візок" та *колимог* "шатро". Здається, термін *каламага* "рибальська сітка" доцільніше виводити з тюрк. qalqmaq, qalqumaq, пор. крм., тур. qalqmaq "підніматися, вставати, зводитися", тур. qalqumaq "вискакувати з води (про рибу)" (Р II, 252); каз. qalqu "триматися на воді" (Будагов II, 23), поєднуючи його з укр. *галаган* "поплавок у рибальських сітках" (див. ГАЛАГАН). Випадіння *-к-* в українській формі пояснюється тим, що поєднання звуків *-лк-* українській мові не властиве; нарощення ж *-а* на кінці слова при адаптації тюркізмів трапляється досить часто, пор. *гайдамака*, *бурлака*, *чічка*.

КАЛАДНИК "безпорадна людина" (ЕСУМ II, 346). Див. КАЛАН.

КАЛАМАШКА "різновид воза, щоб перевозити вантажі або сміття чи гній".

В ЕСУМ II, 347 правильно пояснюється як зменшувальна форма від КОЛИМАГА.

КАЛАН, **КОЛАН** "різновид податку"; **КАЛАННИК** "бідняк", **КАЛАДНИК** "безпорадна людина, ідіот" **КАЛАНИТИ**, **КАЛАНДИТИ** "бідувати", **КАЛАТАТИ** (вік) "сяк-так жити".

1471 С. Цветков – отаман, а два человек: один слуга, а другой – коланъный. Клепат. 415.

1516 вси дядьки его калану не служат; а с каланъными людьми и с слугами ординскими не служивали... они... тепере же конем служат, а калану жадного не служат Клепат. 415.

Лексема належить до низки окупаціонізмів, що увійшли до української лексики в добу панування в Україні монголів, наступницею яких пізніше стала адміністрація Золотої Орди й на короткий час Кримський ханат. У пам'ятках української та білоруської мов термін вживався нетривалий час. Натомість в побутовій мові тривалий час вживалися похідні форми від слова *калан/колан*: *каланник* "особа, що мусила сплачувати колан, отже – бідна", *каланити* "бідувати". Деякі похідні форми зазнали контамінації з іншими лексемами, напр. *калатати* (вік), тобто *коротати* (вік). Історики, економісти й лінгвісти намагалися з'ясувати етимологію слова *калан/колан* – (тюркізм чи монголізм?) – адже у словниках української мови воно не зафіксоване. Слово вживалося у мовах багатьох народів, терени яких зазнали монгольської навали: абаз. кълан "зобов'язання", груз. qalanі "податок", кабард. кълэн "зобов'язання" (Шагиров 274), ос. qalon "податок" (Абаев II, 260), вірм. xalan "податок", перськ. qalan "податок, напр., поземельний" (Рашид I, 145).

Термін уперше трапляється в уйгурських юридичних документах, приблизно між 1250-1350 pp.: bu күntin son bu altun qaraqа qalan qurut tütün qabyn negüme alyş biz tilämäz biz "З цього дня у цього Алтун-Кара ніякого калану (податку): куруту, тютюну, кабину ми не вимагатимемо" (ДТС 410). У цих самих документах вживаються й похідні форми *qalançy* "збирач податків", *qalanlyy* "обкладений податком (каланом)"; *qalanlyy jer* "земля, з якої збирається калан". Подальша фіксація терміна – в ярлику Темур-Кутлука: *qobur jasaуу qalan almasunlar* "не мусять брати жодного калану за вартість водогону" (Березин 1851. – 8). Ханські ярлики дають підставу розуміти, що калан у вигляді продуктів тваринництва сплачувало кочове населення, можливо, тільки половці. Відомо, що в монгольській державі практикувалися три різновиди податку: 1. з ораної землі – калан; 2. з кочівників – кубчур; 3. з міського населення, переважно купців та ремісників – тамга, проте етимологія цих термінів остаточно не з'ясована. На теренах країн, окупованих монголами, практикувалося кілька податків: в арабських документах це – *маль*, у перських – *харадж*, а в тюркських переважно *калан*. В Україні слово *маль* не вживалося ніколи, *харадж* з українського населення пізніше намагалися брати турки й кримські хани. Значення терміна *калан* неодноразово змінювалося упродовж окупаційного періоду. Якогось точного визначення в джерелах не збереглося, а фіксація в дуже різних контекстах не дозволяє зробити певних висновків. Наприклад, у Рашид-ад-Діна термін зі значенням саме "податку" не трапляється, а в добу Газан-хана, як це видно з "Листування" Рашид-ад-Діна (Рашид-ад-Дин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А. И. Фалиной. – М., 1971. – №22) і як це подається у Алі-заде (Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. – Баку, 1956. – 228): "під каланом мався на увазі податок на користь емірів, що відряджувалися в різні

міста для виконання державних доручень". Подібним чином трактує цей термін і Петрушевський (Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV вв. – М.-Л., 1960. – 384). Дещо в іншому аспекті розглядає цей термін Сафаргалієв (Сафаргалиев // Уч. зап. Мордовского ун-та. – вип. 11. – 1960. – 96): "В результаті монгольського завоювання разом із землею завойованою стала й сама людина – безпосередній виробник... Кріпаки повинні були постачати до двору панівних кіл кобиляче молоко. Здається, то й був той калан, що про нього йдеться в ярлику Темур-Кутлука. Російською мовою *калан* зазвичай перекладається словом "оброк", який постачали панам у вигляді "раціон-провіанту" з продуктів тваринництва: молоко, масло, сир, м'ясо". Сафаргалієва за таке "вузьке" розуміння терміна критикував Г. Федоров-Давидов (Общественный строй Золотой Орды. – 1973. – 40).

Про незносний тягар калану писав у "Збірнику літописів" Рашид-ад Дін, можливо, це було пов'язано у XIII–XIV ст. з рекрутчиною, як можна здогадуватися з вірменських джерел. Руйнація монгольського підгрунтя в Золотій Орді спричинила й відміну цього податку, й забуття самої назви його. Отже, наледве чи то була лексема тюркського походження, тим більше, що етимологізувати її на ґрунті тюркських мов неможливо. Оскільки такого слова зі значенням "податок" немає й у словнику монгольської мови, його спробував сконструювати Г. Доерфер: *hala* "команда, сигнал, наказ" > **qalan* "(податок) за наказом, напр. "поземельний податок, податок з хліборобів" (Доерфер III, 488). Інакше відтворив цей термін Г. Рамстедт: *xalan* "черга; той, чия черга надходить" > **qalan* "(податок) за чергою". Проте цей термін може бути й китайського походження. В тюркських мовах слово трапляється рідко: алт., аз. *qalan* "податок" (Будагов II, 21); крм. *qalan* "тс" (Р II, 230). Спостерігається тенденція пов'язувати терміни *qalan* "податок" та *qalun* "викуп за наречену", адже з погляду семантики калім "викуп за наречену" – також податок.

КАЛАНЧА "висока спостережна башта"; "башта" (Б.-Н.177); "чати на чотирьох високих підпорах з перекладиною, з кінців якої звисають кулі з вербових гілок – це має вигляд коромисла терезів; козаки називають цей вісник тривоги "маяк". Помітивши ворога, опущені кулі піднімають вгору, вітер їх гойдає, і цей маяк свідчить тривогу (Попка 222).

XVIII 1695 года Государь царь Петр Алексіевич з войсками ходил под Азов, но не взял, токмо каланчу. Літописець 38.

XVIII самого Азова не взял, токмо каланчу. Граб. 243.

XVIII взял токмо каланчу. КОМ 292.

Походження терміна вивчали ще Корш (IX, 508) та Меліоранський, які етимологізували його таким чином: тюрк. **qala(n)ca* < тур., крм. *qala* < ар. *qal'a* "фортеця, твердиня". Подібним чином пояснював походження слова й Н. Дмитрієв 559: "*Каланча* могло б бути здрібнілою формою на *-ча/-че* від ар. *кула* "башта", тобто *кулача* "башточка" або ж від ар.-тюрк. *кала* "фортеця", "місто", тобто *калача* "твердинька, кам'яничка". Фактично повністю версію попередників повторив М. Фасмер (II, 165), проте Севортян (1969, 28) у своїй рецензії на словник Фасмера справедливо зауважив: "звідки в цій формі взявся сонорний *-п-?*". Спробував пояснити термін як питому тюркську лексему Менгес (1955, 333),

сконструювавши його таким чином: тюрк. *qaly -n- ҫа. Суфікс -ҫа Менгес фіксує і в інших тюркських словах, напр. јар - ул- ҫа (див. ОПАНЧА). Появу -а- в другому складі слова Менгес вважає можливою на тюркському ґрунті, наводячи ще один приклад: тюрк. *qaly-n-tyg > слов. калантар. Див. ЕСУМ II, 347; також Абаєв I, 507.

Слово потребує додаткового дослідження, до уваги потрібно взяти тюрк. qalataq "класти, зводити, напр. стіну" (ЕСТМ 1997, 228), крм. qalataq "робити/класти мур" (КТРС 148).

КАЛАНЧАК "водомій, водорий; вимита водою яма" Яворн. 331: пор. КАЛАНТИР "калюжа після дощу".

Слово *каланчак* – похідне на українському мовному ґрунті від *калкан* "прилад за допомогою якого качали воду з лиману для поливання городів" + суф -чак; qalqan – дієприкметникова форма від qalq- "піднятися, встати, раптово скочити, зрушити, почати + аф. -an = "те, що піднімає", пор. аз. galxan "те, що піднімається вгору", напр. *геолог.* galxan bulaq "джерело, що пробивається вгору"; *медич.* galxan aorta "аорта спрямована вгору" (АзРС 414); ног. qalqan "кіль судна" (НРС 141); тат. qalqu "підніматися, вийти на поверхню (води), виступати над поверхнею, стирчати" (Замалеєв 270; ТатРС 216). Детальніше див. КАЛКАН, КАЛКАТОРЯ, ГАЛАГАН "поплавок".

КАЛАРМА "пережарене овече сало" (Дзендз. 1958,44); болг. КАВЪРМА "смажене сало з м'ясом"; с. КАУРМА "страва з дрібно накришеної печінки з рисом" (СХРС 205); лакськ. КЪАВУРМА "страва зі смаженої печінки, нирок, серця", лезг. "смажене м'ясо" (Джидалаєв 106); груз. qavurma "страва з м'яса з кісточками в соусі".

В ЕСУМ II, 348 безпідставно стверджується, що в українській мові – це запозичення з болгарської. Правдоподібно, термін увійшов у говірки населення степової України з ногайської чи кримськотатарської мови, пор. тур. qavurma, qavurma "страва з м'яса; печеня" (Р II, 470); аз. qovurma "страва зі смаженого м'яса", кум. qavurma "юшка з м'ясом, картоплею та зелом" (Джидалаєв 106). Тюркський термін qavurma "смажене порізане на дрібні шматочки м'ясо", засвідчений у словнику старокипчацької мови XIII ст. (ТАС 154), – похідне від qavur-, qavur- "смажити" (Р II, 471); також пор. д.-т. qovurmaq "підсмажена пшениця" (ДТС 452).

КАЛГА "державний титул у Кримському ханстві".

XV калга мурза з татарів поважне... под Шулжинцями кошом стояли. ОЛ 134.

1704 Каплан Герей Нурадын от Калги меншиї в Крыму. Биховець 205.

XVII а калзѣ солтану своему приказал. В III, 103.

В документах кримських ханів цей титул зафіксований у формах: qaууlуa qaуaлa qaулууaj (Matuz. Qalgha// Turcica. – Bd. 2. – Paris, 1970). З приводу семантичного значення Будагов II, 22 зробив такий висновок: "чаг. калга قالغه, قالغا високе звання, що надавалося стану мурз при ногайських та кримських ханах; воно трапляється разом з двома чи трьома іншими титулами, напр. нурадин". Детальніше ж про цей титул та його походження висловив свою версію В.Д. Смирнов (Крымское ханство. – СПб., 1887. – 350–362), який вважав, що титул *калга* уперше увів у Кримському ханстві Менглі Герай, аби право наступництва влади переходило синові хана, який перебував на престолі. Отже,

калга – це наступник, що має право успадкувати престол хана. Однак на практиці сан калги іноді переходив і до ханового брата, іноді ж навіть скинутому з трону хану. В староукраїнських літописах та документах калга іноді вживається разом з іншими титулами: султан чи мурза. Очевидно, титул калга султан мав право носити лише ханенко, тоді як калга мурза – інші члени панівного роду. Що стосується етимології титула, то Смирнов безпідставно заперечує версію Вельямінова-Зернова (О касимовских царях и царевичах. – Т.П. – 416), буцім калга – титул тюркський, відомий ще в добу бухарських Шейбанідів і утворений від дієслова *qalmaq* "залишатися" > *qalgaj* "хай він залишиться!" або ж від дієслова *qaqlamaq* قاقلمق "забивати (напр. палю в землю)" > *qaglagaj* قاغلاغای "хай він буде затверджений (букв. забитий)". В основі титула бачив тюрк. *qalmaq* "залишатися" і Березин (1851,16). Смирнов пропонує арабську природу титула: *qalha* < вульг. *qalfa* قالفه < *halife* خاليفه "халіф, наступник, вікарій". Фонетична можливість такого перетворення полягає у тому, що звук -ф- не властивий тюркським мовам, ото ж кримські татари заміняли на -п-, -б- і навіть -х-. О. Прицак (1952,24) виводив це слово, як і декотрі інші тюркські титули з кореня *qy* /*qb* /*qv*. Процес творення структури титула він бачив таким чином: *qa* + *ya* + *lyan* – *qa* + *ya* + *lyai* – *qa* + *lya* > *qalya*. Важким для етимологізації вважав цей термін і Дюерфер (III,499), який перськ. *qalgaj* قلغای "спадкоємець трону в Криму" виводив з тюрк. (крм.) *qalya*, а ось початкову форму ставив під знаком питання: "*qalya* <?". Також див. Кримський А. Історія Туреччини.-К., 1996.-142; Зайончковські (Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – 23); Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or suivies de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finis sant en "ar". – Paris, 1949. – 206.

КАЛГАН "перстач прямостоячий, *Potentilla erecta*, *P. silvestris*, *Tormen-tilla erecta*", "рослина *Maranta galanga*" (Гр. II, 210); "коріння рослини, на якому роблять настойку з горілки", КАЛГАНІВКА "горілка, настояна на калгані (*Maranta galanga*). Їй приписували збуджувальну силу" (Б.-Н. 177); "дика рослина з чорним олійним зерном"; р. КАЛГАН рослина *Alpinia Maranta galanga* (Ф II,165). Фітонім засвідчується в багатьох слов'янських мовах, а також у німецькій та французькій, що дало підставу мовознавцям ХІХ ст. зробити такий висновок щодо етимології слова: "запозичення через посередництво ср.-лат. *galanga* (також ср.-грець.) та ар. *خالنجان* *halancan* "дикий імбир", перськ. *خولنجان* *hulancan* "калган *Potentilla tormentilla*", "калгановий корінь *Alpinia galanga*" (ПРС I, 588) з кит. *ko-leung-keung* (Ф II, 165). Також у Будагова I, 542 подається перське *хуланджан* "калган (ароматична рослина)" та наводяться тюркські форми зі старих словників, напр. Вуллєрса: *qulanc otu* "куландж-зілля"; *قروقات قرهقات*. Позамовні факти також свідчать про поширення цієї рослини в тюркських народів. Бломквіст (1972, 280) пише, що російське населення "корінь калгана п'є від усіх хвороб і купує його в узбеків". Малоімовірно, аби лікарську рослину практиковану в китайців, арабів, персів не вживали їхні сусіди-тюрки. Не можна не зважати, що фітонім фіксується і в тюркських мовах: тюрк. *galgan* "кузінія дрібноплодова", "будяк *Cirsium ochrolepid*". (Никитин В., Кербабаєв Б. Народные и научные названия растений. – Ашх., 1962. – 11); тат. *qalgan*, *qalqan*,

чув. qalqan "кови́ла" (Скворцов М. О некот. особен. чувашских нар. названий растений// Тюркская лексикология и лексикография. – М., 1971. – 268); тур. galagan, qalagan "рослина *Oporordum acantium*" (ТБАС 102); qalqan от "рослина (рос.) белокопытник *Tussilago petasites*" (Р II, 251); аз. galayan, gangal "рослина *Oporordum acanthium*" (АзРС I, 406; 420). Слово потребує додаткових досліджень.

КАЛДАН "підніжний корм" (Попка 90); **КАЛДАНИ** "мі́сця, на яких лишилася торішня трава" (Гр. II, 210).

Близькі до української лексеми форми засвідчуються в балкарській мові: qaudan "суха трава, що лишилася на пасовищі" (Балкар. діал. 144), а також в татарській: qaudan "торішня суха трава", "стерня", пор. тат. діал. qau = qu "сухий, сухі стеблини (трави)" (Замалеев 318; ТатРС 243; 242; 291), які, безперечно, поєднані з qav, qavaу "трут" (ДТС 436). Можливо, в котрійсь тюркській мові відбулася контамінація форм qaudan і (кар., тат., алт.) qalduq (Р II, 262; ЕСТМ 1987, 227); тур. qalynty "залишок" (ТРС 501). Пор. ще ос. qaellaеğ /qaelnaeğ "стеблини злаків, що лишилися після жнив", "стерня", яке вважають запозиченням з тюрк. qalұan, напр. балк. qalұan "залишки" < qal- "залишатися" + аф. дієприкметника -уап.

КАЛИМ "викуп за наречену у тюркських народів"; хабар"; р., б. **КАЛЫМ** "тс" (ЕСУМ II, 350).

В тюркських пам'ятках слово активно вживається з XI ст.: qalyng "викуп за наречену", "ціна молодої"; кипч. XIII, тур. XIV-XVI, чаг. XV qalyn "ціна нареченої" (Клосон 622); чув. hulam, hulan, тув. qalym, хак. halym "викуп за наречену" (Сгоров 303) – виразна зміна трьох назальних qalyng/ qalyn/ qalym засвідчується вже в самих тюркських мовах (Doerfer G. Türkische -n > tschuwaschisch -m?//UAI. – 1967. – XXXIX. – 1–2. – 64). Етимологія слова нез'ясована, простежується формальний та семантичний зв'язок з тюрк. qalan "податок", див. КАЛАН, КОЛАН.

КАЛИТА, **КАЛИТКА** "мішок, гаман на гроші" (Б.-Н. 177); **КАЛИТКА** "шкіряний гаманець"; "прибудова біля хати, повітки тощо", "невелика дощана будівля на кладовищі, в якій переховуються від дощу" (Лисенко 1958,13); "торбина на кресало", "гаманець на поясі" (Карпат. д. 306); б., р. **КАЛИТА** (1389р.) "тс"(Ф II,168); п. XVI ст. kalita < укр. калита (Русанівський 1963,90); kaleta "тс" (Брюкнер 214); нім. Kalita (1422р.) "сумка" (Опельбаум 89); груз. халта "шкіряна сумка", "шкіряний кобур на рушницю".

1510 взял литру шолку... а калиту. ЛМ 260.

1539 з мене калита...знята и шапка. АВАК XVII №307.

1556 без мѣшка або без калиты. Русанівський 1963,58.

1568 шапки, кожухи, пояси с калитами побрала. ГВКЛ 121.

1571 далом с своее калиты двѣ копе грошей. АрЮЗРП, I, 38.

1590 взяли голшей готовых с калитой коп двѣ. АС I, 177.

В українських грамотах засвідчено топонім Калита:

1342 сѣлищо на имя Калиту. Грамоти №9.

1347 поле на имя калита. Грамоти №11.

Джерело тюркських форм – персь. *halita* "сумка", яке в тюркських мовах виявилось у формах *xalyta*, *xalta*, *qalta* (Доерфер III,361), пор. узб. (Бухара) *halte*, *qalte* "гаманець, торбинка" (Будагов I,536). Слово запозичене, очевидно, в добу монгольської окупації, зважаючи на прізвисько московського князя Івана Калити, пор. тат. *qalta* "пояс (кушак) зі шкіряним мішком" "мошонка"; каз. кишень", алт. "кисет, шкіряний гаман на тютюн" (Будагов II,22); каз. *qalta* "сумка на кресало й тютюн, причеплена до пояса" (Левшин 1832, 43) "ядро (у мові рибалок Балхашу)" (Айтазин К. Профес. лексика рыбного хоз-ва Казахстана. – Алма-Ата, 1973); крм. *qalta* "кисет" (КТРС 149). Також див. Р.П.,258;Зайончковскі 1932,17; Єгоров 311.

За уподібненням до форми гаманця (торбинки) на українському мовному ґрунті з'явилися слова *калита* "обмащений медом корж" та ботанічні назви *калитка* "латаття", *калитник* "грицики" (ЕСУМ II,351).

КАЛКАН "прилад за допомогою якого качали воду з лиману для поливання городів"; пор. КАЛКАТОРЯ "прилад для вичавлювання винограду" (Дзендз. 1958, 44); КАВКАН "мул, глей, глиниста земля" (Яворн. 399); пор. болг., с., молд. КАЛКАН "глуха задня стіна будинку" (Милев 311; СХРС 201; МРС 271).

Етимон укр. *калкан* – тюрк. *qalqan*, дісприкметникова форма від *qalq-* "піднятися, встати, раптово скочити, зрушити, почати, знятися (про вітер)" (КТРС 148; ТРС 502; УзРС 632) + аф. *-an* = "те, що піднімає", пор. аз. *galxan* "те, що піднімається вгору", напр. *геолог. galxan bulaq* "джерело, що пробивається вгору"; *медич. galxan aorta* "аорта спрямована вгору" (АзРС 414); ног. *qalqan* "кінь судна" (НРС 141); тат. *qalqu* "підніматися, вийти на поверхню (води), виступати над поверхнею, стирчати" (Замалеєв 270; ТатРС 216). Див. ГАЛАГАН "поплавок".

КАЛКАТОРЯ "прилад для вичавлювання винограду" (Дзендз. 1958, 44).

Віднайти тюркський відповідник укр. діалектизму не вдалося, можна лише змодельовати структуру тюркського терміна – це дериват від тюрк. *qalq-*, напр. тат. *qalqu* "випливати на поверхню" (ТатРС 216), (див. КАЛКАН) у формі спонукального способу (за допомогою аф. *-tuŋ*), отже: **qalqtuŋ* – "змусити випливати на поверхню". Див. Менгес 1955, 333.

КАЛМИК "етнонім народу *хальмг*, предків ойратів, які на поч. XVII ст. відділилися від монголів та переселилися в межі Росії"; КАЛМИЧИН, КАЛМУК (пор. груз. *qalmuxi*), КОМЛИК, КІМЛИК; р. КАЛМЫК, п. *kalmuk* "те".

XVIII Того ж лѣта Калмуки з под власти Російской хотячи отдалитися, послали посла своего до Царя Турецкого... неизвѣстно было, з чим тот Калмуцкій посел отправлен зостал; от Калмицкого Аюки присланно Хану на помощь килко сот человекъ Калмиков бойних людей... о чом козаки промислніе трох Калмичинов в языках взявши. В II, 501; III, 159..

XVIII Того же лѣта колмики в'вишли на Украину. Сам. 86.

XVIII Брюховецкій Сѣрка кошового з комлыками посилал. Кр. літ. 78.

XIX Там же з кишла одрядили// Одного добуть кобили // Чи в ногайців, чи в кімлик. (Антологія укр. дитяч. л-ри, 242).

Етнонім *хальмг* як самоназву ця частина західних монголів почала вживати лише наприкінці XVIII ст., в російських документах термін *калмик* засвідчується

вже наприкінці XVI ст. Відома стара етимологія цього етноніма: "ім'я xalmg, не вживане самими західними монголами, очевидно, запозичене від тюрків, через те що вони склалися (як народ) переважно з тих племен (наймани, киреї тощо), які залишилися в Монголії (< тюркський дієприкметник qalγan "той, що залишився" < qalmaq "залишитися") (Аристов 307), пор. каз., чаг. qalmaq, тат. qalmuq, тур. qalmuq "калмик". М. Ресенен 176 джерелом етноніма xalmg вважає калм. xälmaq, монг. qalmaq "той, хто легко ступає через береги".

Як свідчить Краснов 1861, 29: "З 1660 р. калмики-кочівники почали наближатися до Дону та торгувати з козаками, але пізніше неодноразово переходили на бік ногайських та кримських татар і вгамувалися лише в другій половині XVII ст."

В українську мову етнонім калмик /калмук міг бути запозичений як з тюркських мов (кримськотатарської, ногайської), так і з російської. Українське козацтво, очевидно, мало спорадичні взаємини і з самими калмиками, про що свідчать укр. (Поділля) **камлик** "мала на зріст, присадкувата людина" (Паламарчук 1958, 27), **кальмук** "(зневажл.) кат, негідник" УДІ 1978, 134), пор. болг. КАЛМУК "низькорослий, товстий або брудний чоловік" (ЕСУМ II, 360). Також див. Бартольд История турецко-монгольских народов.-21; Очерк истории Семиречья.-82-88 (розділ Калмыки).

КАЛЬМУК "(зневажл.) кат, негідник" УДІ 1978, 134), пор. болг. КАЛМУК "низькорослий, товстий або брудний чоловік" (ЕСУМ II, 360). Див. КАЛМИК.

КАЛЬЯН "прилад для куріння вживаний на Сході"

каляна тягти КМП I,53.

XVIII вмѣсто люльки каліан курят якій; тіе каліани сребніе... при которих чубук сафяновый. ДХ I, 27;28.

Запозичення з тур. qaljan < персь. qaljan < ар. qalajan "окріп" [мається на увазі вода, через яку проходить дим]. Див. Доерфер 400; Ресенен 226; Ф II,171; ЕСУМ II,356.

КАМАНАК "гуцульська шапка" (ЕСУМ II,356).

В ЕСУМ слово пояснюється як запозичення з румунської / молдавської мови соманас, команак, комэнак "скуфія", котрі етимологічно неясні.

Можна висунути версію, що в основі цієї назви лежить етнонім тюркського народу половців – qıtan, який увійшов у склад кількох європейських етносів, зокрема й українців, угорців, молдован. Проте логічніше вбачати в слові *каманак* тюрк. kārānāk "різновид верхнього одягу, що його надягають в негоду переважно пастухи, щось на взірєць бурки з відлогою" (див. КОБЕНЯК). Реалія "верхній одяг з відлогою" залежно від погодних та географічних чинників могла змінитися на варіант "відлога > шапка". Фонетична адаптація проходила таким чином: kārānāk > напр. укр. кобеняк > ко(а)манак | соманас на українському чи романському ґрунті.

КАМКА "шовкова тканина, едwab", "головний жіночий убір", "морська трава" (Гр. II, 213); **КАМЧАТИЙ**, **КОМХОВИЙ**; б., р., с. **КАМКА** "шовкова тканина з візерунками"; болг. **КАМУХА** "різновид шовкової тканини" (Младенов 230); п. **katsha** "турецький едwab"; рум. **самна** "шовкова тканина" (Вендт 133).

1494 камка на золотѣ; а ризи двои, одны камчатыйи. АЗР I, 136; 137..

1506 тегиляев камчатых 12. ЛМ 874.

1509 камка Александрійская на золотѣ. АЮЗР II, 124.

1511 взял шубу кунью, камкою крита. ЛМ 742.

XV и оучти... великого Витовта... камками и бахматы. Супр. 81.

1557 Богдан Чешейко взял зипун камчатый. АВАК XVII, № 993.

1619 ризи камковые; ризи комховые. АрЮЗР I/ XII, 14.

Слово в Україну принесли, очевидно, золотоординські кипчаки, пор. тат., каз., кирг. *qatqa* "шовкова тканина, схожа на єдваб" (Будагов II, 26;137; Р II, 490), ног. *qatqa* "шовк" (Гаджиева 1979, 89), тоді як крм. *kimxa*, тур. *kātxa*, щоправда й золотоорд. поч. XV ст. *kimxa* < кит. *gimhua* "різновид квітчастої тканини", можливо через посередництво перськ. *kimxa*, *kaḥḥa* (Доерффер III, 603; Ресенен 229). Також: Беленцкий А.М. Камчатные ткани из горы Муг// СЭ. – №4. – 1963.

КАМКА "чорнувато-коричневого кольору маса, яка утворилася з напівперегнилих частинок рослин, здебільшого очерету на дні лиману" (Берл. 45; Мо).

Запозичення з говорів тюркських рибальських ватаг Чорноморщини, яке є видозміненою формою гр. вульг. *канка* "комиш *Scirpus lacustris*" (Верхр. 23; ЕСУМ II, 364). Сам фітонім українці, очевидно, запозичили безпосередньо від греків, особливо якщо прийняти версію Верхратського про фіксацію назви вже у "Слові о полку Ігоревім". Див. КАНКА.

КАМЛИК (подільськ.) "низенька, присадкувата людина" (Паламарчук 1958, 27, див. КАЛМИК.

КАМСА див. ХАМСА.

КАМЧУГ (бот.) "рутвиця, *Thalictrum L.*"; "*Thalictrum minus*" (Гр. II,213).

Цілком правильне пояснення походження слова в ЕСУМ II, 361: "пов'язане з *канчук* "нагайка з переплетених ремінців; перенесення назви зумовлене зовнішнім виглядом *рутвиці*, яка має довге (часом до півтора метра) без листя стебло, увінчане розгалуженою китицею суцвіття". Перенесення назви відбулося на українському ґрунті: в тюркських мовах подібний фітонім не засвідчується. В укр. *камчуг* та *канчук* чітко відображається варіативність тюрк. **qatçuq(γ) / qançuq(γ)*.

КАНАР "(зб.) "барани".

ЕСУМ II,362; 546 помилково пов'язує це слово (як і КОНАРА "отара овець, відгодована для різання") з тур. *qanaga* "бойня; місце де забивають скот", вбачаючи в основі його тюрк. *qan* "кров". Насправді ж українські форми *канар* та *конара* – це певним чином адаптоване тюрк. (кипчацьке або огузьке діал.) *qojuḥ* "вівця, баран" (ЕСТМ 2000, 23) + аф. множини *-paḥ* = *qojuḥpaḥ* > *розм. qojuḥpaḥ* "вівці", "барани". Прикінцеве *-a* в укр. *конара* з'явилося за аналогією до *отара*.

КАНАУС "сорт цупкої шовкової тканини" (СУМ IV,87); р. КАНАУС *перськ.* шовкова тканина із сирцю чи напівсирцю" (Даль II,84); "дешева шовкова тканина" (Ф II,178); ос. *qanauyz* "шовкова недорога тканина", груз. *qanaozi* "різновид шовкової тканини" (Абаєв II,263). Пор. перськ. *gānaviz* قنّاویز "канаус,

тафта" (ПРС II,277) > аз. *gapovuz* "цупка шовкова тканина" (АзРС I, 423); узб. *qanoviz* "різновид шовкової тканини, канаус" (УзРС 199).

XVIII Привезли мнѣ канавцу канарового 13 локоть. УЛІАА 64.

Наледве чи споріднене з персь. *konay* كناع "шовкопряд", "шовкова нитка" (ПРС II,357), зважаючи на різні звуки на початку двох слів: *gānaviz* قناويز "канаус, тафта" і *konay* كناع "шовкопряд", "шовкова нитка".

КАНДИЛЬ "сорт кримської яблуні" (СУМ ІУ,88).

Запозичення з крм. *qandil* "сорт яблук", *qandil-sinap* "тс" (КТРС 150).

КАНДЬОР "рідка каша" (Гр. II, 215); б. [КАНДЗЕР] "рідка каша", р. [КАНДЄР] "юшка з обдертого пшона" (ЕСУМ II, 363).

XIX Як наварить кандьору, – і собакам уволю. Гр. II,215.

В ЕСУМ подається як "не зовсім ясне".

В українських говірках слово вживається як зневажливе на означення котроїсь поганої страви, переважно юшки чи якоїсь мішанини. Очевидно, етимон потрібно шукати в тюрк. *kendir* "коноплі", пор. крм. *kendir* "коноплі, конопляний" (КТРС 124); тур. *kendir tohumu* "конопляне насіння", *kendir yağ* "конопляна олія" (ТРС 533) також тур. діал. *kendirik* "турецький біб", "насіння льону", тур., гаг. *kenevir*, тур. діал. *genevir* "конопляне насіння", персь. *kānāb* کانب "коноплі, конопляне насіння". Очевидно, первісно йшлося про різновид каші чи юшки з конопляного насіння.

КАНКА "волочок" (Мо; Берл.)

ЕСУМ II, 364 етимон терміна шукає в [*тканка*] "густа сітка для вилову риби", пов'язаному з *ткати*. Доцільніше вбачати єдність цієї назви рибальського знаряддя із засвідченим цими ж мовознавцями КАМКА (див.), також КАНКА "комиш" (ЕСУМ II,364).

КАНТАР, КАНТАРКА "вуздечка"; "недоуздок"; "частина збруї з налобником, що надягається на голову коневі" (УДЛ 135), ЗАКАНТАРЮВАТИ "накласти віжки"; (бойк.) КАНТАР, КАНТАРА, КАНТАРКА "ремінна вуздечка" Карпат. д. 309); б. КАНТАР "вузда" (Булика 137); с. КАТАРМА "вуздечка, повід"; п., словц., ч. *kantar* "тс"; угор. *kantar* "поводи" < д.-чув. **kantar* (Гомбоц 1912,226); нім. *Kandare* < угор. *kantar* < чаг. *qantar* < монг. (A. von Gabain // UAJ.-B.43.-1971.-223).

1601 Староста Луцкий с помочниками побрала узд, кантаров осм (АрЮЗР 3/VI, 316).

1616 стаенны речы, коцы, куланы, кантари, узденички. АС I, 252.

1745 шор з лѣнцями и кантарами. Архів Милорадовича. 14.

XVII шор пар пять з кантарами. В IV, 118.

ЕСУМ (II, 366) безпідставно підтримує версію М. Ресенена та інших дослідників щодо запозичення цієї лексеми з угорської мови, в яку вона є запозичена з тюркських мов. У пам'ятках української мови слово засвідчується досить рано, до того ж із теренів далеких від меж Угорщини. Серед матеріалів польових досліджень фольклористики з Києва Л. Іванникової є історична пісня, записана на Полтавщині 1986 р. (варіанти пісні записано у с. Великий Хутір

Драбівського р-ну (Черкащина); її перейняв від старожилів і виконує місцевий бандурист М. Коваль):

"Вставай, козак, годі спати, Бо йдуть турки воювати.

Дуть турки з татарами, Візьмуть коня з кантарами".

В тюркських мовах зафіксовані такі форми: тат. qantar, каз. qantar "короткий повід", qantarmaq "прив'язувати повід коня (робиться вершником, щоб кінь не скуб траву й не нашкодів собі" (Будагов II,27); ног. qantaruw "давати коневі прохолонути" (НПС 145); крм. qantarmaq "коротко прив'язувати повід до сідла" (КТРС 150); тур. qantarma "короткий повід, яким піднімають голову коня, ведучи його на водопій"; чаг. qantarmaq "прив'язувати повід коня до сідла" Ресенен 122); якут. хантарҕа "ремінь (повід) проведений від мундштука до сідла" < монг. qantar(i) "прикріплювати вузду (повід) до дуги сідла" (Рамстедт 166); монг. хантарҕа ҕилбууҕ "une courtoie que l'on met dans la bouche d'un cheval et qui passe sous son ventre ou l'on l'attache pour l'obliger a baisser la tete"; монг. хантырга "віршовочка на сіті"; маньчж. qandarҕан "вузда" (Гомбоц 1912,226). Тюркські форми не мають чіткої етимології на питомому ґрунті й, очевидно, як і вказує М. Ресенен, лексема запозичена з монг.-qantar(i) "чіпляти вудила до луки сідла" (Ресенен 231); також монг. сучасне: хантайрах "туго натягати (напр. повід)", морио хантайрах "туго зачепити повід за луку сідла, щоб кінь не міг піти з місця" (МРС 511). Отже, таку реалію як кантар та саму лексему принесли на терени України найвірогідніше монголи чи тюрки Золотої Орди, а, можливо, й кримські татари.

КАНТАР "прилад для зважування"; "одиниця ваги"; **КАНТУР** "різновид невеликих ручних терезів (менших за безмін)" (Гр. II, 215); **КОНТАРНЕ** "мито на продаж соли"; **КАНТЕР** "безмін" (Лисенко 1958,13); р. **КАНТАРЬ** "чималий безмін", **КЕНТАРЬ** (XVст.) "міра ваги", **КОНТАРЬ** (1558) "міра ваги на два з половиною пуди; терези" (Даль II, 85; Ф II, 181; 222; 313); **КАНТАРИ**, **КОНТАРИ** "рахувальна дошка з кульками" (Даль II, 85); болг. **КАНТАР** "безмін", "одиниця виміру"; с. **КАНТЕР** (1352), **КАНТАР** (1378) "міра ваги", "одиниця вимірювання" < італ. *santaro* (Влајінац М. Речник наших старих мера у току векова. – Српска Академиј наука и уметности. Посебна издана. Кн. СОХVІІІ. Отделене друштвених наука. – Кн. 63. – Београд, 1968. – 339; 350); **КАНТАР** "терези" (1616) "міра ваги = 55 ока", "міра дрібних речей" (Стаховскі 1967, 47); Шкалич 392); алб. *kandar*; рум. *santar* (XVІІІ).

1408 А кто идет до татарской сторонѣ, от 12 кантари оу Сочавѣ один рубель серебра. АЗР I, 30; УГ 70.

1558 король... дозволил нам сто кантарей спижи купити. АЮЗР I, 142.

1594 кантар, который коштовал дванадцать грошей. АРЮЗР I/I, 395.

1698 кантарами и безмѣнами не висилы. Василенко I, 94.

1773 кантар турецкой. Сул. арх. 116.

В уставній митній грамоті 1408 р. молдавського воєводи Олександра львівським і подільським купцям слово вжито як одиниця ваги, тобто у значенні успадкованому ще з доби Київської держави, коли цей термін мав форму кандинарь, кентинарь, а можливо, й кендарь, кентарь, запозичену, очевидно, безпосередньо з грецької мови (Винник В. Назви одиниць виміру і ваги в укр. мові. – К., 1966). З XV ст. вагова величина кантара прирівнювалася до двох з

половиною пудів (Ісаєвич Я. Деякі питання укр. метрології XVI–XVII ст.// Наук.-інформ. бюлет. Архівн. управління УРСР. – 1961/2. – 3). У пам'ятках XVI–XVIII ст. слово *кантар* розширює свою семантику – "прилад для зважування". Джерело запозичення – одна з мов (говірок) тюркського населення українського степу чи Криму, див. КОНТАРЖІЙ. Цілком правильне зауваження Севортяна (1962, 26), який всупереч Фасмеру (II, 81) доводить, що джерелом запозичення є не турецька, а кримськотатарська мова, в яку термін увійшов з тур. *qantar* (1550 р.) "різновид терезів" міра ваги = 100 кг." (Стаховскі 1967 а, 205); "вага= 125 фунтів", "безмін" (Ресенен 231). Джерелом турецького терміна є ар. *qintar* قنطار < лат. *centenarium* "вимірювальний прилад на сто поділок" (за посередництвом пізньогрецької форми). В XI ст. арабський кінтар – міра ваги = 42.33 кг. золота (Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. – М., 1970. – 22); див. Міклошич I, 326; Бернекер I, 447; 506; Фасмер II, 181. Пор. КОНТАРЖІЙ.

КАНЧУК "нагайка, батіг"; **КАНЧУКИ** "різновид забави при покійнику" (Карпат. д. 310); **КАНЧАБУРА** "довгий батіг" (Явор. 335); р. **КАМЧУГ**, **КАМЧУК**, **КАМЧА** "нагайка"; б. **КАНЧУК** "тс"; болг. **КАМДЖИК**, **КАМЧИК**, **КАМШИК** "тс" (Младенов 229; 230); макед. **КАМШИК** "тс"; п. *kanczuk*, *kanczug* "тс" (Брюкнер 217); слвц. *kancuka* "батіг, нагайка з ременя"; ч. *kancuk*, *kancik* "нагайка" (Махек 190); угор. *kanczuka* "нагайка" < слвц. (Доерфер III, 511).

1638 ударил канчуком по голове. УГО 299.

1732 вдарил он, Савостянов, Урмѣнича канчуком. ДНРМ №87.

1744 у два канчуки ременных по голому его телу бил. СА 222.

XVIII подпилил Дорошенкови полковники ехали, теди еден з них устремился з канчуком. В II, 338.

XVIII взял канчук в руки. УРА IX, 72.

XVIII За канчук 8 к. ДХ III, 26.

Пор.: В лѣто 1498. Стефан, воевода Волоскій...минувши Львов прійде даже до Канчуги мѣста и рѣки Вислюку. ГЛ 361.

Для етимологізації слова передусім звертаються до уйг. VII ст., хақан. XI ст. *qatçu* "нагайка, батіг", кипч. XIII ст. *qatçu* (Клосон 626); полов. *qatuş*, *qatçu* (ТАС 156); ср.-тюрк. *qatçu* (Боровков 1963, 197), ст.-узб. *qatçu* (Фазилов II, 593), крм., тат., тур. *qatçu*, кар. *qatçu* (Р II, 493, 495), кум. *qatçu*, *qatıçu* (Немет 128), ног. *qatuşu* "тс". Задовільної етимології проте немає. Доерфер (III, 511) відхиляє версію Г. Рамстедта про спорідненість тюрк. *qatçu* з кор. *kaŋçhida* "to wipe in (the contents of a dish that are escaping)". Клосон, 626 схильний виводити цей термін з *qat-*. Ще важче знайти тюркську форму, в котрій, як і в українській (та інших слов'янських) замість *-m-* виступав би *-n-*. Поки що така форма зафіксована лише в кримськотатарській мові: *qançu* "нагайка" (ЦАЖ. – 1974. – XVIII. – IV. – 235). Що стосується закінчення *-u/-* у слов'янських формах, то потрібно повністю погодитися з думкою Севортяна (1962, 18), який пропонує цей афікс шукати в давніх тюркських мовах; він вважає, що в російських *камчук*, *камчуг* проглядаються тюркські афікси *-çuq/çuŋ-*, тоді як в тюркських мовах це слово втратило прикінцевий змичний, а вузький губний замінений негубним, через що слово набрало вигляду *qatçu*,

проте пор. тюрк. (Єгипет XIV ст.) *qatşu* (ИДТЯ 335), також кетськ. *qatşu* "батіг" (СТ. – 1978. – №3. – 9).

Клосон 634 вважає, що укр. канчук могло сформуватися внаслідок контамінації тюрк. *qatşu* та слів такого типу, як кипч. XIV ст. *qatşuq*, полов. XIII ст. *qatşuq*, чаг. XV ст. *qatşuq* "брутальне сварливе слово". Гадаємо, що коли вже говорити про контамінацію двох лексем, то доцільніше порівнювати семантично подібні слова, напр. зафіксоване у словнику Вамбері *قانچوغه qatşuğa* "вирізаний зі шкіри й не сплетений кнут" та у словнику Паве де Куртейе *قانچوقه qatşuqa* "шкіряний несплетений кнут" (ЕСТМ 1997, 254), також тур., каз., чаг. *qatşuğa* "ремінь, щоб прив'язувати до сідла легкі речі", монг. *qatşuğa* "тс" (Ресенен 230; Доерфер I, 418). Але якщо подібна контамінація форм і відбулася, то сталося це передусім на ґрунті тюркських мов. Отож, етимон укр. канчук – це тюрк. **qatşuq*, яке в окремих мовах чи говірках могло набрати вигляду **qatşuq*, пор. крм. *qatşu*, кар. *qatşu*.

КАП "вовняний мішок, у якому підмажене конопляне насіння кладеться в олійницю для вичавлювання олії" (Гр. II, 216); пор. (1229 р.) КАПЬ "вмістилище; піхви" (Срезн. I, 1196); нім. КАР "міра ваги (1269 р.) < д.-р. КАПЬ (Срезн. I, 1196) < тюрк. қар "мішок, ємність (посуд)" (Ф II, 189).

В ЕСУМ II, 368 цілком правильно визначений шлях пошуку етимона – тюркські мови, в яких дуже продуктивний дієслівно-іменний корінь *qar-* / *qar* засвідчується у широкому гнізді похідних форм, напр. *qaraq*, *qaruğa*, *qaruq*, *qaruq* "ворота", *qaraq* "кришка", "повік", "цнотливість", *qaruq* "ковпачок, що його надягають на сагайдак", *qarşuq* "капшук" (ДТС 420) – частина з них була запозичена і в українську мову, див. КАПКАЧ, КАПШУК.

Етимон діалектизму *kap* "різновид мішка" – це тюрк. *qar* "мішок, напр. шкіряний міх на вино чи воду" чи "ємність у вигляді посуду" (Радлов II, 400; Клосон 578). Запозичення відбулося з однієї з тих мов, носії котрої контактували з українцями упродовж століть, пор. крм. *qar* "чохол, футляр", "обкладинка, палітурка" (КТРС 151), д.-т. *qar* "ємність, мішок, бурдюк", "оболонка міхура плоду" (ДТС 420); кар. *qar* "мішок" (КРПС 289); полов. (СС) *qar* "тс", також у тюркськомовних словниках XIII-XV ст. та сучасних мовах (каз., кк., ног., тат.) *qar* "мішок" (ТАС 156). В цьому лексичному ряду спокусливо розглядати низку таких слів, як КАПА "покривало на ліжку", "споруда над кухонною плитою" (УДЛ 1987, 135; Паламарчук 1958, 27; Лисенко 1961, 34); "килим для оздоблення хати" (ЕСУМ II, 368), проте наявність лексеми *sarra* "різновид одягу" в романських мовах, передусім латині, (ЕСУМ II, 368) викликає певну засторогу щодо можливості запозичення слова КАПА з тюркських мов, див. КАПТУР.

КАПРАН "різновид верхнього козацького (у задунайських січовиків) одягу з відкидними рукавами", пор. КАПУР "очіпок" (УНЛ 33); (подільськ.) КАПУЗА "головний убір, що насувається на лоб аж до очей" (Паламарчук 1958, 27); також пор. "Хотячи узяти на голову ПОДКАПОК" (Сам. 43).

В ЕСУМ II, 368 вказується: "неясне; можливо, пов'язане з іт. *sarrahagna* "мантія" або тур. *qarapışe* "парадний хутряний одяг, шуба (султана, сановника)". Слово й справді важке для пояснення. На користь тюркського, можливо, турецького, походження свідчить позамовний чинник: "одяг у задунайських

січовиків". Бажаний етимон можна змоделювати: қара- "закривати, затуляти, ховати" + непродуктивний аф. -г (пор. аз. қарағ- "закрити, закутати" (Р II, 410) + дієприкметниковий афікс -ап = қараған "те, що закриває", проте такого слова в тюркськомовних словниках знайти не вдалося, засвідчується лише қабалақ та қабағсақ "різновид капюшона з повсті", "застар. військова шапка на взірєць папахи" (Будагов II,36; ТРС 490), але перша форма має у своїй основі қаба "грубий, напр. килим", а друга: қабағ- "надуватися; бундючитися", з котрої теж може бути дієприкметникова форма қабаған, але в цьому разі є застереження семантичного характеру, та й сама форма у словниках не фіксується. Також пор. д.-т. қабуғсақ < қаба+ (у)ғ +сақ "скриня" (ДТС 399). Слово потребує додаткових досліджень, див. КАПТУР.

КАПИР "? нехрист, невіра" (Гр. II, 217); пор. ГАВУР.

XIX А що, ви капири чи запорожці? Гр II, 217.

ЕСУМ II, 371 правильно пояснює адаптацію тюрк. kafir < ар. kafir كافر "безвірник, немусульманин" (Будагов II,131; Девелліоглу 480). У словниках та пам'ятках турецької писемності XVI ст. засвідчуються також форми gavur, kavur (Стаховські 1971,39; Севортян 1971,268).

КАПКАН, ЗАКАПКАНИТИ "піймати в капкан"; б., р. КАПКАН, п., ч. каркан "пастка" (ЕСУМ II, 373).

Цілком правильна етимологія слова в ЕСУМ: запозичення з тюрк. қарқан "пастка", що вживається в багатьох сучасних мовах (Будагов II, 1; Р II, 420; Абаєв III, 264) та є дієприкметниковою формою від қар- "хапати, захопити" (Р II, 403; ДТС 420) + аф. -қан.

В українських документах зафіксовано чимало антропонімів: Грицко Капканец, Васил Капканчик, Игнат Капъкан (УІДЛ 134), що свідчить про розуміння сутності тюркського слова в гущі українського населення. Джерело запозичення тюркізма – крм. қарқан "пастка" (КТРС 151).

КАПКАЧ "дерев'яна кришка до казана" (Кухаренко 39; Гр. II, 217; ЕСУМ II, 373).

Зафіксована лише у професійних говорах українських чабанів лексема *капкач* – запозичення з кипчацьких говорів степової України, пор. тат. қарқақ "кришка" (Будагов I, 11; Замалєєв 294; ТатРС 225; Р II, 420); тур. ног. қарқақ (НРС 142); тел., чаг. қарқақ, крм., тур., чаг. қарақ "кришка" (Р II, 419); каз., кк., уйг. қақрақ алт., кирг. қарқақ "тс" (Владимирцов 1911, 175; Сидиков 119). Етимологія тюрк. қарқақ /қарқақ: слово – похідне швидше від дієслова қара- "накривати, закривати, зачиняти" + малопродуктивний афікс -қақ/-қақ (голосний -а- другого складу випав), ніж від іменника қар "ємність, тара (мішок, футляр), оболонка", напр. тур. қар "ємність у вигляді посуду", қар қасақ "кухонний посуд" (ТРС 508) + афікс зменшувальності -қақ = қарқақ "накривка".

КАПТАН, КАХТАН, КАФТАН "різновид верхнього одягу" (Гр. II, 218); **КАПТАНКА** "різновид жіночої кофти", "вибійчаний піджак"; (бойк.) **КАХТАНКА, КАХТАНОК** "полотняна блуза", **КАХТАН** "полотняна спідниця" (Карпат. сб. – М., 1972,71); **КАВТАН** (ЕСУМ II, 377) б. **КАФТАН, КАХТАН, КАПТАН** (Булика 144), р. **КАФТАН** (Срезневский I, 1200); болг. **КАФТАН**, с. **КАФТАН** "старовинний чоловічий одяг", п. **kaftan** "різновид одягу" (Брюкнер

212), ч., угор. kaftan, нім. Kaftan (1563 р.) "довгий піджак із широкими рукавами" (Опельбаум 1971,87).

1516 признался теж и к кафтану. ЛМ 951.

1518 кафтан отласовый рябый. ЛМ 1203.

1522 кафтан тафты зеленое. АС VI, 14.

1540 кахтан крашенный. АВАК XVII, 243.

1568 видел рану скроз кафтан поколутую. АрЮЗР 8 /III, 165.

1584 У Матыса Счепановского злувлено: кафтан лисии; кафтаник коштовал три золотых. АКЖ №68.

1597 кафтан по конец бруха на скрозь пробитый. АрЮЗР 1/VI,146.

1615 каптан бархановый коштовал чотыры золотых. Акт. Бор. 9.

1670 даровал капътан. АКП 1,196.

1717 потим пан в бъллом кафтану пришол. ДНРМ №32.

XVIII З добычи запрожцам з янчарских трупов велми мало що досталося, бо на ... трупах кафтани, кунтуши, шарвари... были в одной крвѣ бѣсурманской. В II, 363.

XVIII Лукерці за шите кафтана бѣлого 10 коп. ДХ III,117.

XIX У сорочках усі груди повишивала, каптани пообшивала шнурами. ПМ I, 492.

В пам'ятках української мови, як і в тюркських джерелах, засвідчені дві форми: кафтан і каптан, котрі, очевидно, йдуть з двох джерел – різних тюркських мов або говорів, пор. тур. *qaftan* *застар.* "різновид верхнього одягу" (ТРС 496); аз. *qaftan* *застар.* "старовинний довгополий чоловічий верхній одяг" (АзРС III, 42). В українських писемних документах переважає форма кафтан, хоч звук -ф- народній мові не був властивий: впливала традиція старого письма.

Форма *qaftan* виявляється здебільшого у середньовічних словниках тюркських мов та в кипчацьких джерелах, Гордлевський II, 13: "Слово засвідчене вже у Масуді (IX ст.); пор.: кипч. XIV ст., чаг. XV ст. *qaftan* "різновид одягу" < персь. *haftan* "різновид верхнього одягу", "залізна нагрудна пластина" (Клосон 582; ТАС 157); також *qabtan* "різновид обладунку, що його надягають в день битви", *qaftan* "одяг з розрізом на два боки" (Боровков 1961, 204); серед.-тюрк., тур. *qaptal* "різновид довгого верхнього одягу", каз., карач. *qaptal* "довгий піджак" (Ресенен 234; Отаров,11); ног. *qaptal* "бешмет" (Гаджиева 1979, 65).

З приводу походження слова відомі дві версії. Радлов (II,461), Клосон (582) Фасмер (II,212) схильні бачити джерелом тюркських форм персь. *haftan* "різновид верхнього одягу", *häftan* "одежина, що її надягають замість довгого верхнього одягу", пор. персь. *خفتان* "різновид короткого одягу з шовковою підкладкою, що його надягали під кольчугу" (ПРС I.560). Згідно з версією, яку висунув ще Г. Вамбері та підтримали Корш 1903, 30; Дмитрієв 560; Ресенен 234, слово виникло на питомому тюркському ґрунті: *qar* "мішок, футляр, накривка" + *ton* "одежина". Дюерфер (III, 185) доводить, що *qaftan* < *qartan*, бо на тюркському ґрунті *pt* > *ft*. Тюрк. *ton* "різновид одягу" (див. ШТАНИ) згідно з версією Клосона (512-513) потрібно пов'язувати із сакськ. *thauna* "тканина" або з кит. *t'uan* "різновид довгого одягу, мантія", також Абаєв III, 337.

КАПТУР "чернецький клубук; відлога у верхньому одязі; старовинний жіночий головний убір, різновид очіпка", **КАПТУРКА** "чоловічий головний убір

(вовняний ковпак у вигляді зрізаного конуса)", КАПТУРНИК "чернець"; пор. КАПА "відлога, каптур у довгій та широкій свиті-бурці, що надягається на кожух" (Дзендз. 1958,44); "(бойк.) "широкий обруч на колодці колеса", "місце зігнення димаря на горищі", "верх хомута" (Карпат. д. 310); "верхній одяг священника", КАПКА "каптур, шапка, відлога" (ЕСУМ II,368); б. КАПТУР "капор, чепець", "найвища передня частина печі", "абажур", "різновид покришки на казанок для самогону"; р. КАПТУР, КАПТУРА "тепла шапка", "відлога башлик"; п. kaptur "відлога; чернецький каптур", "ковпак, що надягають на голову птахам чи тваринам", "дашок над комином"; ч. kaptur "каптур, відлога", "чепець" (ЕСУМ II,377); лакськ. КБЯПА "папах, ковпак", кум. qарај "шапка" (Джидалаев 117).

1506 каптур черънецки; две опанчѣ а каптур черънецки. ЛМ 741.

1510 пограбил ми дей два волю... а каптур. ЛМ 304

XVII каптур или страшило на головѣ носит, што зовемо клобук ІВ 58.

В ЕСУМ II,337 зазначається: "очевидно, запозичення з тюркських мов, пор. чаг. qarturay "великий глибокий мішок" (Будагов I,3), яке, звичайно ж, не може бути етимом української запозиченої лексеми, а лише допоміжним матеріалом. Змодельований тюркський термін справді повинен був мати форму *qartur, яка структурно повинна розкладатися на дієслово *qar- "закривати, затуляти" + афікс каузатива -туг. Форма зі спорідненим значенням засвідчується в татарській мові: qartuğu- "застібати", проте в тюркських мовах дієслово "закривати" має форму qara-, qarat-, тоді як qar- "хапати, захоплювати, красти". Татарська форма qartuğu- "застібати" (близька за значенням до "закривати" могла набрати такого вигляду під впливом омонімічного qartuğu- "веліти/дозволити брати/хапати" (Замалеев 296; ТатРС 226). Отже, доцільно звернутися до загальнотюркського qara-, qarat- "закривати" та залучити сюди й форму спонукального стану qarattur-/ qarattur- "спонукати / звеліти / примусити закрити", але це тільки дієслівні форми. Залишається зробити висновок, що назва головного убору, очевидно, спершу мала таку морфологічну структуру *qarattur > qartur "закривати/ застібати" + аф. -ay, який пізніше був втрачений. Доречно згадати на користь запозичення цього слова з тюркських мов ще й екстралінгвістичний чинник: значення "чернецький каптур" може свідчити про давність цього запозичення ще в добу тюркського болгарського впливу на теренах сучасної Болгарії, коли декотрі тюркізми увійшли в лексичний склад церковнослов'янської мови. Разом з тим, такі слова як КАПА "покривало; попона; шапка; верхній одяг священника", КАПРАН "різновид верхнього козацького (у задунайських січовиків) одягу з відкидними рукавами" та й інші (КАПЕЦЬ, КАПИЦЯ) беззастережно вважати тюркізмами неможливо через вагому причину – в романських мовах, особливо латині та італійській, засвідчуються слова з початковим складом sar- на означення різновидів одягу, пор.: плат. sarra "різновид чоловічого убору; плащ з відлогою", слат. sarra "різновид чернецького та світського одягу"; іт. sarra magna "мантія"; capello "капелюх" (ЕСУМ II,368-370). Наведена вище лексика потребує додаткового дослідження.

КАПТУРКА "футляр на кулі до рушниці"; діал. (Карпати) **КАПТУР**, **КАПТУРОК** "зачіп на підкові" (Карпатс. диалектологія и ономастика. – М., 1972. – 311); р. **КАПТУРГА** "торбинка на кулі та дріб для рушниці".

XVIII п'єстолетов пара з каптурками срьбними. В IV,114.

Доречно навести також слово **КАПТОРГА** "пряжка, застібка", вжите у Духовній грамоті Івана Калити 1327-1328 р. "поясь золоты с капторгами", походження якого, на думку М. Фасмера, нез'ясоване. Проте П. Савваїтов, взявши до уваги також калм. *qartuγa* "металічний футлярчик до пояса", цілком правильно визначив семантику слова: "особлива металева прикраса біля пояса" (Савваїтов 51).

В алтайських мовах зафіксовані такі форми: алт. *qartuγa* "футляр на патрони та все потрібне, щоб заряджати рушницю", алт. *qartuγma* "шкіряний гаман на кулі", тат. *qartuγma* "гачки та петлі, застібки" < *qartuγ* "застібати" + *-γa*; чаг. *qartuγaj* "великий, глибокий мішок", "різновиди сумок, гаманів" (Р II,427; Замалєєв 296; ТатРС 226) > персь. *qabtuγaj* "скринька, футляр", "торба на листи" (ПРС II,249); монг. *qabtuγa* (Ф II,188), евенк. *qartuγa* "кисет на тютюн" (ПОАЯ 341), каз. *qartuγma* "петлиця, застібка, гачки", башк. *qartuγa* "ремін, на правому боці якого калитка на всякі речі, а на лівому – на ніж", *qartuγalamaq* "застібати петлиці", *qartuγa* "чимала торба", чаг. *qarγur* "залізна чи сталева оправа зброї" (Будагов I,3); Єгоров 89 висловлює версію, що чув. *qartarma* "металева застібка", "гачок"; застар. "колодки, що їх пришивають до постолів весною, аби не промокали ноги", як і тат. *qartuγma* "застібка, гачок" – це похідна форма від тюрк. *qartuγ* "дати можливість ухопити" < *qar-* "хапати" + аф. каузативу *-tuγ*. Версія цілком логічна, і в такому разі можливо треба розділяти тюрк. *qartuγa* "футляр на патрони" і *qartuγma* "застібка, гачок" як різні за твірною основою, а отже, й укр. *каптурка* "футляр на кулі до рушниці" й *каптур*, *каптурок* "зачіп на підкові", очевидно, мають різні тюркські етимони, хоча в процесі розвитку дві форми на українському мовному ґрунті могли зазнати контамінації.

Отже, як в алтайських, так і в слов'янських мовах цим спорідненим формам притаманні два значення: "різновид торбинки (футлярчика)" та "застібка, зачіпка, металева прикраса (можливо, у вигляді застібки), оправа".

Стосовно походження лексеми є як мінімум три версії. Г. Дюерфер I,384 вважає, що етимомом засвідченого і в перській мові *qabtuγa* є зах.-монг. **qabtuγa*, натомість Радлофф та Брокельман переконані, що цей термін питомого тюркського походження: *qar* + *tuγ* + *γa* < пратюрк. *qar* + *tor* + *γa* (Р II,428), проте маємо нагадати, що дієсло "закривати > застібати" в тюркських мовах має форма *qara-*, а не *qar-* "хапати, красти". Форма *qartuγu-* "застібати" є лише в татарській мові (див. **КАПТУР**), в якій вона могла з'явитися під впливом омонімічного *qartuγu-* "веліти/дозволити брати/хапати" (Замалєєв 296; ТатРС 226). В такому разі переконливішою здається версія Г. Дюерфера. Рамстедт 1949, 95, як прихильник алтайської теорії, зіставляв монг. *qabtuγa* з сінокорейськ. *qar* "скринька, футляр", "накривати, вкривати" та тюрк. *qar* "міх, торба, кишень, футляр, посуд у вигляді глека, горщика; шкаралупа, піхва". Значення ж "застібка", "прикраса на поясі" – звичайно ж, вторинні.

КАПША "гаманець, капшук".

Скорочений варіант слова *капшук*. Пор. КАПСА, КАБЗА, КАМЗА.

КАПШУК "гаман у формі торбинки, що затягується шнурочком" (СУМ IV, 98); "гаман на гроші", "кишеня" (Б.-Н. 179); "кисет" (Піскунов 49); "молода суніця та полуниця", КАПШУШКИ "рослина *Sampanula glomerata*" (Гр. II, 219); діал., бойк. КАПЧУК "різновид гамана" (Карп. д. 312); б. КАПШУК "кисет"; р. КАПЧУК, КАПШУК "торбинка, кисет" (Ф II, 189); КАПЧУК "сто рублів", КАПЧИК "сто" (Дмитрієв 497); п. *karczuk* "кисет"; адиг. *qarşuq* "мішок" (Шагіров 220).

1667 грошѣ били в капъчуку червоном. АКП I, 121.

1711 Пропал капшучок с кишени. ДНРМ №18.

Час запозичення обох форм визначити важко. Очевидно, з цією лексемою українці познайомилися ще в домонгольський період або в добу Золотої Орди, про що свідчить тюркський афікс *-çuq*, пор. КАНЧУК. У давніх тюркських текстах слово трапляється украй рідко: д.-т. *qarşuq* "торбинка" (ДТС 420); уйг. XIV, чаг. XVI *qarşuq* "гаманець" (Клосон 581). В сучасних тюркських мовах вживається форма з афіксом *-çuq* / *-şuq*, лише в караїмській засвідчується архаїчне *qarşuq* "торбинка, кисет" (КРПС 290); пор. тат., кипч. *qarşuq* "гаманець, торбинка, кисет" (Р II, 429); балк. *xabşuq* "домашні побутові речі" (Балк. д. 138), *qarşuq* "торбинка з козячої вовни, в якій зберігають борошно чи інші продукти", *qabşuq* "шкіряна сумка" (Асанов Ю. Поселения, жилища и хоз. постройки балкарцев. – Нальчик, 1976. – 18); ног. *qarşuq* "різновид орнаментованої сумки, зробленої з килима" (Труды Карачаево-Черкесского НИИ. – Сер. истор., в. 7. – 1974. – 226); полов. *qarış* "гаманець" (Ресенен 233); тур. *qarşuq* "оболонка", "чашечка квітки" (ТРС 509); *qarşuq*, *qarıncaq*, *qarugcaq*, *qarugcaq* "рослини родини *Ranunculaceae*" (ТВАС 113). Форма капшук в українську мову увійшла з кипчацько-ногайських мов, про що свідчить *-ш-* на місці тюрк. *-ç-*. Етимологія слова ясна: похідне від *qar* "мішок" + аф. *-çuq/-şuq* = "мішечок" (Клосон 581).

КАРАВАН "великий повіз; траурний повіз; гуральня; караван; юрба люду, що шукає роботи; частина табуна з одного жеребця й кількох кобил; кілька річкових суден, що рухаються товариством" (Гр. II, 220); діал. поліськ. КАРАВАН "згряя птахів", "велике стадо худоби", "ліс, що його сплавляють річкою", "ватага підвід", "ватага людей", "шлях, по якому чумаки ходили в Крим по сіль" (Федоровская И. Об атласе тюркизмов в говорах правобережного Полесья// Совещ. по общеслав. лингвистическом атласе.-Воронеж.-1974.-10); "група з'єднаних між собою плотів" (Нікулін Н. Лексика лісосплавного лоцманського промислу на Дніпровських порогах// Питання укр. діалектології і міжмовних контактів.-Дніпропетровськ, 1972.-34); також КОРАВАН, КОРОВАН, КОРОВАНЩИК; КАРАВАНЧИКИ "запорізькі "гультяї", що пограбували татарський караван з товарами" (Еварн. Источн. 1903, II, 1077; 1089 з Явор. 337) б. (1545) КОРОВАН (Булика 172); р. (1528) КОРВАН (Срезн. I, 1285); КАРОВАН, КАРАВАН (Ф II, 190); болг. КЕРВАН, мак. КОРВАН/КЕРВАН, с. КАРВАН (1328), (1423) КАРВАНА (Стаховські 1965, 65); КАРАВАН, КАРАВАНА (Шкалич 397); п. *karawana* (Мухлінський 56); рум. *chervan* "великий селянський віз; караван"; алб. *karvan* "караван; велика кількість", далм. *karavana* (Альбрехт 198); італ. *caravana*, нім. *Karawane* (ЕСУМ II, 382).

1536 А что ся дотычеть воженья коровану. АрЮЗР 8/ V,12.

1545 громили по колку кротъ корованы купьцов турецких; тыи купьцы корованьщики; Тыи корованьщики втекаючи от козаков московских. КП I, 20; 26; 30.

1560 мыто от корована. АЮЗР II,154.

1570 на жалобу купцов цесара его милости Турецкого о розбите каравану их. АрЮЗР 8/V, 187.

1649 (антропонім) Иван Караван. УДЛ 135.

XVII козаки...тѣ турецкіе каравани ограбляли. СИ 332.

XVIII войска Полскіе и обози их надходят над яри и кручи...ворочаючи в тіе кручи и ламаючи вози и каравани; возов з харчами... караванов з крендами столовыми... часть в руки Хмельницкого досталася; Хмельницкій одослал в Чигрин тринадцат караванов великих шестиколних ... у Поляков здобутими; Якоби той ж весни могл виправитися от Константинополя кораван военній на море Черное, запобѣгаючи Московской и Козацкой импрезѣ В I, 68; 71; 78; III, 431.

Джерело укр. *караван* – турецька мова, в якій засвідчені дві різні за часом форми: *kervan* < персь. *kārwan* та *karvan* < персь. *كاروان* *karwan* "ватага мандрівців; караван верблюдів", етимон яких вбачають в санскр. *karabha* "верблюд" (Стаховські 1965,66). Непереконлива версія Мухлинського: персь. *karwan* < *کار* *kar* "робота, справа" + *wan* *وان* "накопичення; велика кількість чогось".

Фасмер (II, 190), Булика (172), ЕСУМ (II, 382) безпідставно вбачають у процесі запозичення в українську мову ланцюгове посередництво європейських (напр. персь.> франц.> польськ. > укр. чи перськ. > рос. > укр.) мов. Насправді ж пам'ятки української писемности свідчать про пряме запозичення тюркізму: широке коло семантичних ізоглос цього терміна в українській мові відображає винятково великий вплив як міжмовної, так і позамовної дійсності на змістовий розвиток слова. Пор.: "У наддніпрянських джерелах 14-18 ст. [гостинні двори] іноді називаються карвасарами (від слова "караван-сарай", що нагадує про будівництво таких дворів ще при монголах і про багатівкову традицію караванної торгівлі в регіоні)... склалися з жител для купців, складів для товарів" (ЕІУ II,177); у XVI ст. в межах м. Кам'янець-Подільський було окреме селище Карвасари; також пор.: "підмогою для канівських міщан було спорядження караванів. За усталеним звичаєм, коли караван ішов водою, канівські міщани мали монополію постачати під нього човни, за що й одержували винагороду" (Клепатський 395; 462).

КАРАГАЧ "різновид в'яза, ільм, *Ulmus foliacea*", **КАРАЄЦЬ**, "різновиди береста (в'яза)" (ЕСУМ I,383-386); **КАРАЯЧ**, **КАРАЧНИК**, **КАРАНЧИКА**, **КАРАЯЧИНА**, "чорноклен" (Гр.,II, 221); р. **КАРАГАЧ**, **КАРАИЧ** "тс", болг. **КАРАГАЧ** "в'яз, берест".

Етимологія слова, подана в ЕСУМ, потребує декотрих уточнень, адже історично умотивована морфологічна структура тюркської назви дерева *qara ayaç* < *qara* "чорне" + *ayaç* "дерево" протягом століть зазнала у вимові самих тюрків певних змін. Так, форма *караяч*, засвідчена у мові терських (очевидно, й

кубанських) козаків (Гр. II,221) і справді тяжіє до етимологічно "правильного" *қағаауағ*, що подається у словниках турецької мови, але в живій мові увулярний -*у*- зникає, ото ж має бути: *қағааағ*, але така норма чужа українській мові, тому на місці одного (серединного) -а- з'являється -й-, і маємо *карайач* або *карач* (> *карач*+*-ник* > *каранчик*), коли два "зайві" звуки -а- взагалі ігноруються. Укр. *караячина* свідчить, що в говорах історичної України (не тільки в мові терських та кубанських козаків) вживалася й початкова форма *караяч*. Що стосується укр. *караєць*, то воно запозичене з тюркських говорів, в котрих на місці загальнотюрк. -ч виступає -ц, очевидно, в цьому разі доцільно посилатися на караїмське агац "дерево", кара агац "чорне (ебенове) дерево" (КРПС 43, 290). Форма ж карагач запозичена швидше всього з крм. *қағасағ* "в'яз" (КТРС 152), із закономірною зміною: тюрк. -g- > укр. -г-, також пор. тат. *қағасағ*, ног. *қағасағ*, турк. *гагагағ* "ільм, карагач". Очевидно, немає потреби пов'язувати укр. діал. *карачі* "густий чагарник" з тур. *қағасалу* "терен" (ЕСУМ II 387) – це лише форма множини від *карач*. Отже, як бачимо, неварто посилатися на посередництво російської мови (ЕСУМ) при запозиченні варіантів тюркізма *карагач* в українську мову.

КАРАЇМКА "низька бараняча шапка з рівним верхом" (Гр. II,220).

Похідне від етноніма *карайм* "представник однієї з тюркських народностей, що мешкала в Криму, а також у містах Галич та Луцьк". Етнонім *карайм*, народности, що сповідувала іудаїзм – запозичення з гебрайської мови: *қағайм* (множ.) "читці біблії" < *қаға* "читав (у тому числі й уголос)" (ЕСУМ II,383).

КАРАКАЛПАК "самоназва каракалпацького народу".

Етнонім *қағалпақ* < *қаға* "чорний" + *папақ* "різновид шапки" = "чорна шапка" поєднаний з прикметною ознакою національного одягу цього народу, певна частина якого була інтегрована в населення України княжої доби, див. ЧОРНІ КЛОБУКИ.

КАРАКАТИ "чоботята; короткі чобітки; різновид літнього взуття".

В ЕСУМ II, 384 пояснюється як складне слово, утворене з тюрк. *қаға* "чорний, простий, призначений простому (чорному) народові" + тат. *қата* "повстяні калоші" (Замалеев I,313). Проте тат. *қата* – очевидно, саме є запозиченням з російської мови, пор. р. *катанки* "валянки" < *катать* "робити повсть" (ЕСУМ II 402), також пор. *коты* "різновиди взуття" < *комі kot*, удм. *кут "тс"*. Українське діалектне *каракати*, здається, є запозиченням з російської мови.

КАРАКУТ "окунь, що водиться у, Дністрі" (Желех.).

ЕСУМ (II,385), наводячи молд. *каракуде* "карась; родове ім'я дане малим риbam" та болг. *каракуда* "тс", вважає українське слово запозиченням з молдавської. Етимон лексеми віднайти справді важко, бо зафіксувати подібний іхтіонім в тюркських мовах не вдалося. Видається правдоподібним, що українська, болгарська та молдавська назви – це запозичення з турецької мови, в якій це слово може бути композитом з двох лексем зі значенням "маленька, абияка риба": *қаға* "чорний, поганий" та *қут* "харч", "харчі на один день", "їжа достатня на те, аби не померти з голоду" (ТРС 511; Будагов II, 69). Менш

імовірно, аби другим компонентом іхтіоніма було слово *küt/ köt* "гузка", "задня частина тулуба", але воно трапляється в орнітонімах, пор. каз., ст.-узб. *aq küt / aq köt* "різновид білохвостого беркута" (Будагов II,143); (Р II,1275). Зіставте також укр. *чорногуз*.

КАРАМАН "назва чорного вола" (Гр. II, 220); "чорний (масть і кличка собаки)"; болг. **КАРАМАН** "чорнявий, смаглий; чорної масти (про тварин), з чорним волоссям (про людей); мак. **КАРАМАН** "чорна вівчарка"; молд. **КАРАМАН** "чорної масти (про тварин)" (ЕСУМ II, 385).

ЕСУМ II, 385 наводить цілком зрозумілу паралель: тур. *qaraman* "темний; смаглий; назва чорного собаки" та не виключає посередництво молдавської мови, проте походження турецького слова *qaraman* пов'язує з тюрк. *qara* "чорний", не пояснюючи другу частину *-man*. Укладачам словника потрібно було взяти до уваги також і тур. *qaraman* "курдючна вівця" (ТРС 513).

Проте ймовірніше буде пояснювати походження тур. *qaraman*, зважаючи на пояснення у словнику Будагова II, 47: *فرمان Qaraman* "Караманія, провінція в Малій Азії, давня Кілікія"; *qaraman qojuju* "караманський баран" (з довгим і широким хвостом, м'ясо якого стамбульські турки вважають не таким корисним, як м'ясо баранів з коротким хвостом, що їх називають кивирджик". Таким чином, тур. *qaraman* – це лише перший компонент складних назв, а прикметник *qara* "чорний" причетний до творення слова *qaraman* "чорний, чорнявий (належно до людини чи тварини)" тільки у зв'язку з омонімічним збігом елемента *qara*.

Нарешті, укр. *караман* "чорний віл" можна поєднувати ще й з каз. (а отже й ногайським) *qaramal* "худоба, скотина (крім коней, які у кочівників мали славу шляхетної тварини)" < *qara* "чорний, але на означення чогось простого, нешляхетного, наприклад простого чоловіка, з нешляхетного роду казахи називали *кара казак*) + *mal* "худобина, товар".

КАРАНДИЧ "морський півень (летюча риба); р. **КАРАНГИНЧ** "тс" (ЕСУМ II,386); (Ф II,192). Також див. **КУРЛАНЧУГ**.

Як правильно пояснюється в етимологічних словника української та російської мов, термін запозичений з турецької мови: тур. *qutlanguç balıyüü* "летюча риба" < *qutlanguç* "ластівка" + *balıq* "риба" (ТРС 542). В процесі адаптації друга складова частина тюркського іхтіоніма зникла.

КАРАУЛ, КАЛАУР, КАЛАВУР "сторожа, варта, охорона"; р. **КАРАУЛ** (1536) "тс" (Даль II, 91); болг. **КАРАУЛ, КАРАВУЛ** "сторожа", с. **КАРАУЛА, КАРАВУЛА** "сторожова башта; прикордонний пост" (Шкалич 397); рум. *caraul* "сторожа" (Вендт 102).

1360 ко всѣм... в передѣлѣ Черленого яру и по караулом возль Хопор, до Дону. АИ I, №3.

1683 того живого свѣдка до часу слушного в Переяславлѣ держати за калауром. А Пер. 124.

1715 бидло их караулячи. ДНРМ №29.

1750 его взяли под каравул; отдали под караул АрЮЗР 3/III,528; 529.

1704 Алекса Изюмца і Петра Лизвинца из-за караулу на волю пустили, которых кубанцы в заключение на продажу держали; хан и кадискер в

Бахчисарай уѣхали, а по заходѣ солнца и послы лядцкіе і караул дан, чтоб наши люди к ним не ходили. Биховець 205; 207.

1733 І жену его, Кондрата Великоиваненка под полетичним караулом отослалем в Переяславль. ДНРМ №96.

XVIII Якби був в Москвѣ на калавурѣ. УРА IX,53.

В історії української мови слово пережило два періоди: перший – як запозичення з кипчацької, а другий – як пізніє запозичення з російської мови. Будучи запозиченим з кипчацької мови, це слово невдовзі вийшло з ужитку українського населення, бо означало явище суто окупаційне: "варта, сторожа в Золотій Орді". У XIII ст. засвідчена в середньому Побужжі назва татарського поселення Караул чи Каравул (Батюшков П.Н. Подолия. – СПб., 1891. – 24). Запозичене з російської мови слово не набуло помітного поширення, залишаючись у XVII–XVIII ст. реалією російського війська та каральних інститутів. В термінології українського козацтва засвідчується пізно й спорадично: "В 1769 г. готового к походу проти турок войска Запорожского козаков было 12.249 человек; кроме того 2000 человек козаков оставалось в Сичи и по паланкам до 3000 человек в водяном караулѣ на лодках" (Яворн. I,195). У пам'ятках тюркської писемности слово засвідчується вже з V-VIII ст.: qaraqul "варта, чатування" (ДТС 424), а також у документах XIII-XV ст.: qaravul "сторож", "вартовий" (ИДТЯ 336; ТС II, 587), "гвардія" (Деде Коркут 346). В тарханних ярликах Золотої Орди засвідчуються дві форми: qaraul, qaravul "сторожа" (Березин 1851, 9;18). Термін вживається майже у всіх сучасних тюркських мовах, пор. каз. qaraqul "авангардний загін" (Байжанов Т. Военная лексика в казахском языке. – Алма-Ата, 1973. – 6); каз., тат., чаг. qaraul "сторожа"; тур., чаг. qaraqul "сторожа, пікет" (Р II, 146; 152; 161); крм. qarawlu, qaraul, qarawul "сторож", "охорона" (САJ. – 1974. – 18. – V. – 233). Українська форма *калаур / калавур*, тадж. qalavur < узб. qaravul, осет. qalavur "сторожа" (Абаев II, 264) виникли внаслідок метатези на власному мовному ґрунті, з тюркських мов це явище засвідчене лише в балк. qala'ur "сторожа" (Доерфер I,402).

Тюркський термін вважається монголізмом і похідною формою від qara- "спостерігати, стежити наглядати" + суф. -yul (Доерфер I, 401). О. Щербак (1962,129) вважає дієслово qara- спільним тюрксько-монгольським елементом, але аф. -vul /-yul – монгольським. Також див. Джидалаев 138.

КАРАЧ, КАРАЧІЙ, КОРАЧЕЙ "титул вельможі в Кримському ханстві"; р. КАРАЧ "сановник високого рангу; міністр у казанських татар" (Срезн., I,1197).

1496 двум карачом по шубѣ завыйковой. АЗР I,165.

1560 Порадившиися с князми и вланы и корачеями и з мурзами своими; вперед войска послали у сторожу карачия нашего. КП I, 63; 201.

В грамоті 1383 р. фіксується також антропонім Василь Карачовський (Грамоти №31).

Етимон українського терміна – титул qaraqı, етимологію якого уперше запропонували Абульгазі та Вельямінов-Зернов (1863-87, II, 412): "qaraqı – це форма наказового способу від дієслова qaramaq". Дещо інакше трактує структуру слова Будагов II, 45; 47: чаг., уйг. qaraqı (від дієслова qaramaq

"дивитися; чекати; шукати") – "вірний слуга; спостерігач, міністр (відповідає ар. ناظر nazur). Компонент -çi тут покажчик не наказового способу, як гадає Абульгазі, а афікс агента (в іменах на означення суб'єкта дії [той, що стежить]). Сенс титула в узбецькій мові такий: "дивися, тобто виконуй донесення без будь-якого упередження про все добре й погане, про кожного, хто прийде й піде." Слово це трапляється в істориків про Крим та кримських грамотах. Титул карачі в Криму належав лише бекам головних вельможних родин. Цим іменем називалися також всі наближені до хана, ото ж на відміну від них кримські беки-карачі називалися ще uluq qaqaçi "великий карачі". Первинне ж значення цього слова те саме, що й qul "слуга, прихильник, підданий, підвладний".

Проте в тюркських текстах слово уперше фіксується досить пізно: в китайсько-уйгурському словнику XIV ст., де цей термін має значення "прем'єр-міністр", тоді як у монгольських джерелах він засвідчується вже в XII ст.: хагақи "підвладний" (Мангол 1937,63; Левицький 1959,44; "слуга, кріпак, проста людина" Рамстедт 170). Це дає підставу вважати, що термін qaqaçi "слуга", "підданий", "простолудин, чернь", "кожний, хто не належить до роду Чингіз-хана, не виключаючи навіть нойонів" (МИКХ 1969, 549) – монголізм. У зв'язку з цим нову етимологію запропонував Н. Поппе (Poppe N. Grammar of Written Mongolia. – Wiesbaden, 1954. – 115): qaqaçi < qara "чорний" + аф. -çi = "простолудин". Цю версію частково підтримує Клосон (647), який проте не пов'язує з монголізмом тюрк. qaqaçu "жебрак, злидень" (ДТС 424), а також чаг. (після XV ст.) qaqaçu "кочівники, бурлаки, блукачі".

КАРБАЧ, КАРПАЧ "батіг, нагай", гуцульськ. **КАРБАЧ** "пастуша палиця" (Карпатский сборник. – М., 1972. – 79); **КОРБАЧКУВАТИ** "бити карбачем", **КАРБУН** "батіг" ; б., р. **КАРБАЧ** "батіг" (Булика 140; Дмитриев 488; 497); с. **КОРБАЧ, КРБАЧ**; п. **karbacz** "тс" (ЕСУМ II,388); рум. **gurbaci**, угор. **korbacs** "тс".

1597 вложте ему, барбаре, у труне и карбач, нехай нас тепер бьет. **АВАК XVIII**, 148.

1649 вольно будет вжо мене карбачами покарать. **АС I**, 389.

1740 городничий... до полусмерти карпачами бил; и мене де карпачами бить хотѣл. **Акт. Пер.** 43.

Термін засвідчується в турецькій мові: **qurbaç** "батіг, канчук" (ТРС 541), також пор. аз. **gurbac** "тс" (АзРС I,510) < **qur-** "знищити, вбити, зруйнувати; карати" (Фазілов II,626; Замалеєв 419; ТАС 162; КРПС 381; ТатРС 312) + непродуктивний афікс **-taç/baç**, що зберігся в обмеженій кількості іменників, які означають предмет, результат чи назву дії. Збереглися цікаві свідчення про застосування цих каральних знарядь у турецькому побуті: "рабів часто бичують євнухи, озброєні курбачами чи канчуками зі слонячої шкіри" (Тридцять лет в турецких гаремах. – СПб., 1874. – 145).

КАРВАШ "невільник?" (В IV,115).

Слово утворене з тюрк. **qara** "чорний", "епітет на ознаку рабського становища" + **baş** "голова", пор. д.-т. **qarabaş** "рабиня", "служниця" (ДТС 423); ст-узб. **qarabaş, qaravaş** "тс" (Фазілов II, 597-598). У середньовічних словниках, в

тому числі й словнику половицької мови, засвідчується переважно qaravaş (ГАС 157). В українську мову слово запозичене з турецької, пор. огузь. XIII ст., тур. qaravaş "невільниця" (СТ – 1976. – 2. – 86).

КАРГАН, КИРГАН "приймальний пункт риби" (Берл.45); (ЕСУМ II, 389).

Запозичення з турецької мови: тур. qarhane < qar "сніг" + hane "приміщення" (ТРС 515).

КАРДАШ "товариш, друг"

XVII Oj, jeszcze kardasz ne wradiw sia| A na woynu pochwaliw sia. Oj, bre more, kardaszu, molodenki kozaczonku, bre, bre. (УРА 9, 19.)

Етимон укр. *кардаш* – крм. qardaş "молодший брат чи сестра" (КТРС 154), тур. qardeş "брат; сестра; братусь, братко (при звертанні)" (ТРС 514); також тур. (після XIV до XVI ст.) qayndaş (Клосон 662) < qayndaş "те", пор. алт., тел., шор., кирг., каз., тат., полов. qayndaş "брат або сестра (власне товариш з однієї материнської утробы)" (Р II,173), пор. крм. qayndaş "єдиноутробний; родич" (КТРС 155) < qayn "живіт, черево, утроба" + аф. daş / taş. Стосовно цього афікса є кілька версій. А. Кононов (О природе тюркской аглютинации. – ВЯ. – 1976. – 11) висловив думку, що найвірогідніше афікс -daş taş < дієслівний аф. -da/-ta + словотвірний омоафікс взаємного стану й масдару -ş або ж daş / taş складається з афікса місцевого відмінка -ta / -da + елемент -ş від слова eş "друг, товариш". М. Ширалієв (СТ. – 1975. – 1. – 89) вважає, що -daş < -taş < tuş, яке було самостійним словом зі значенням "друг, товариш", а пізніше стало афіксом. Проте див. ЕСТМЯ 1997, 322: "Співіснування *кариндаш* та *кардаш* в декотрих тюрк. мовах, їхні семантичні відмінності, а також необов'язковість для тюрк. мов еволюції *-ин* > 0 (нуль) змушують мати сумнів щодо утворення *кардаш* від *кариндаш*. Але цікавий приклад такої еволюції (часткової) засвідчується в балк. qarñaş. Див. КАРЛАШ.

КАРИЙ "темно-брунатний (про очі); "чорний, темний, гнідий (про масть коней)" (Гр. II, 222; СУМ IV, 105); б. КАРЫЙ (Булика 142); р. КАР, КАРЫЙ, КАРИЙ (Ф II,199); болг. КАРА "чорний"; п. кару "чорний" (Брюкнер 221); дарг. КАРА "худоба чорної масти", лезг. КАРАКЕГЕЛ "караковий" (Джидалаєв 63; 66).

1518 Коли єсмо гледали бедевеи карое. ЛМ 1205.

1540 коня карого продал. АВАК XVIII, 242.

1567 кони... дригант кар. АС IV,21.

1584 коня шерстю карого; бобров синокарых взял. АКЖ №45; 88.

1618 У Осовика кляч дви: одна карая; коня карого АрЮЗР 3/1, 228; 229.

Дуже ймовірно, що слово *карій*, як і інші лексеми на означення масти коней (буланий, бурий, чалий, караковий) було запозичене ще до монгольської окупації, мабуть, з говорів чорних клобуків чи половців. У всіх тюркських мовах форма слова фактично однакова: qara "чорний" (Р II,132). Етимологія слова остаточно не з'ясована. Рамстедт (1935, 168) вважає монг., манчж. й тюрк. qara праспорідненими. Ф. Рундгрєн (Rundgren F. Turcica Orientalia Suecana. – Vol. XVI. – 1967. – Uppsala, 1968. – 99) розглядає тюрк. qara "чорний" та qarmaq "змішувати" як однокореневі, тобто вичленює корінь qar на відміну від С. Брокельмана, який розглядав слово qara "чорний" як "чисту основу". Адаптація тюркізма в українській мові відбувалася таким чином: тюрк. qara сприймалося

як прикметник жіночого роду, а опісля набрало форми *карий*. Також див. Дмитриев 559; Севортян 1962, 28.

КАРИШУВАТИ "сварити".

ЕСУМ II, 392 правильно зіставляє укр. слово з тур. *qaruşmaq* "втручатися", проте і в інших тюрк. мовах засвідчується це дієслово з подібною семантикою, пор. д.-т. *qaruşmaq* "сваритися, ворогувати"; "встрявати (в якусь справу)", "стати на прю", "сходитися до бою; битися"; "сварка, зіткнення, чвари" (ДТС 428), а також полов., тат. *qaruşmaq* "стати супроти", "чинити опір", каз., кк., кирг. *qaruşmaq* "виявляти впертість". Це слово Клосон 664 вважає формою зі значенням сумісної дії (дієслово взаємного стану) від гіпотетичної основи **qar-*, яку відмежовує від омонімічної форми *qar-* "змішувати щось із чимось". Ще Рамстедт 170 пропонував ідентифікувати тюрк. *qaruş-* з монг. *xarгах, xargaldax* "зіткнутися, устряти в конфлікт". Єгоров 301 вважав генетично поєднаними тюрк. *qaruş-* та чув. *xigeş-* "сваритися", "суперечити", хоча в ЕСТМ 1997, 327 стосовно цього висловлюються застереження й фонетичного характеру.

КАРЛАШ "помічник отамана риболовецької ватаги" (Яв.); пор. КРИЛАШ "бокове полотнище стіни невода" (Гр. II, 306).

В ЕСУМ II, 393 подається сумнівна етимологія: "можливо, пов'язане з молд. *кирмач* "стерновий; ватажок, керівник". Доцільніше вбачати в цьому слові видозмінену під впливом слова *крилаш* (< *крило*) форму укр. *кардаш* (див. КАРДАШ) чи й тюрк. *qardaş*, тур. (після XVI ст.) *qardaş*, суч. *qardeş* "брат, братко", пор. балк. *qarñaş < qarındaş* (Балкар. д. 177).

КАРМАК "залізний гак, яким ловлять рибу" (Берл. 45); "риболовне знаряддя, щоб ловити рибу під кригою; волосяна віршовка, на якій закріплюються 5-6 вудок" (Василенко 1902, 189); "в Добруджі цей пристрій – великого розміру: складається з багатьох переметів, тобто просмолених канатів, на кожному з них 60 гачків" (Гр. II, 222); КАРМАЧИТИ "упіймати на кармак" (Яв. 1920,339). Термін також засвідчено у поліських говорах (Полесьє, 168) та на Кубані: КАРМАК "гак" (Попка, 94); болг. КАРМАК "велика вудка"; р. (астрах., поволзьк.) КАРМАК "гачок з блешнею" (ЕСУМ II,393). Термін засвідчується у багатьох нетюркських мовах Кавказу (Джидалаєв 101).

Термін запозичений з кипчацьких мов Чорноморщини, в турецькій – не фіксується, пор.: тат., алт., каз., кирг., чаг. *qarmaq* "гачок" (Будагов II, 11; Р II, 216); башк., кум. *qarmaq* "вудка" < *qarqa-* "мацати, ловити, чіплятися" (Єгоров 90; ПЕТЯ 228; ПОАЯ 215).

КАРМАН "невеличкий розцяцькований мішечок, що його жінки пришивають собі до пояса" (Гр. II, 222); р. КАРМАН "кишеня", п. (давнє) *korman, korban* "кишеня", *karmana, korman* "одяг" (ЕСУМ II,394).

В ЕСУМ та словнику Фасмера немає чіткої етимології слова. Дюерфер (III, 439) етимон рос. *карман* "кишеня" шукав у тюрк. *qur-* "розривати, розбивати, ламати". Правдоподібніше поєднувати українську, російську й польську форми з д.-т. *qurman*, узб. *qurban* "сагайдак" (ДТС 468; Фазилон II 646), узб. суч. *qarmon* "гаманець, портмоне", *кишеня* (УЗРС 201), в котрих чітко виділяється основний компонент *qur* "обруч, пояс, перетинка (наприклад, стіна двору на худобу)"

та афікс (раніше продуктивний) -man: пор. подібний дериват *deyirmen* "млин" (< *deyir* "жорно, коло" + аф.-men). М. Ресенен до терміна *qur* "пояс" зводив подібну в плані семасіології форму *quramsaq* "сагайдак", пор. каз. *qoramsa*, чаг. *quramsaq*, кирг., кк. *qolamsaq*, ст.-монг. *qoramsaya* "сагайдак", також запозичене з тюркських мов самоїдське *koqatca* "кошик з берестяної кори" (Ресенен 302). Розвиток семантичного значення терміна *qurman* від "сагайдак" до "кишеня" фактично той самий, що й у тюрк. *keşene* "шкіряний мішок", "кишеня" (< *keş* "сагайдак; пояс" + -en-e). Як свідчать давні польська й російська форми *korman*, *корьман*, голосний -у- в першому складі тюркської форми у слов'янських мов субститується в -о- (хоч така зміна могла відбутися вже в тюркських мовах, пор. *quramsaq* | *qoramsaq* "сагайдак"), а пізніше ненаголошене -о- перейшло в -а-, пор. тюрк. *şoban*, *bostan* > укр. *чабан*, *баштан*. Можлива й інша версія утворення тюрк. *qurman* / *qurba*: тюрк. *qur* "пояс" + man- "надягати" + аф. дієслова 3-ї особи минулого часу -du = "надягнув(ла) пояс" > укр. *курман* / *карман* (внаслідок втрати тюркського афікса -du. Детальніше про тюрк. *qur* "пояс" див. ОЧКУР; пор. КУРМАН "мотузка". Також див. КИШЕНЯ.

КАРТАЛУК "головна щогла; щоглове дерево".

Походження слова вважається неясним (ЕСУМ II, 396), проте його доцільно зіставляти з тур. *qurtalaça* < *coltellerio* "різновид паруса" (Р II, 949). Очевидно, в тюркських говорах Чорноморщини турецька форма була адаптована за законами тюркської морфології: два останні склади слова -лаça органічно сприймалися як дуже продуктивний словотворчий афікс -луq/-луq. Зміни зазнала й семантика слова: "різновид паруса" > "щогла".

КАСП'ЯГА "(Чорноморщина) різновид посуду (дерев'яного), щоб солити рибу" (Гр. II).

ЕСУМ (II, 399) походження слова не пояснює. Термін потрібно зіставляти з каз. *kespek* "діжка, діжечка, шаплик" (КРС 176), тат., сх.-тюрк. *kismäk* "те"; "відро", "діжка, бочка", які є похідні від *kes-* "різати" (Замалеев I. 341; ТатРС 260; Будагов II, 128; 177; Р II, 1389; 1414); башк. *kismäk* "різновид чималого посуду, видовбаного з дерева"; чув. *kasmak* "діжка, здебільшого видовбана з дерева" (Єгоров 93; ЕСТМ 1997, 59). Субституція -m-/-p- властива декотрим кипчацьким мовам, пор. каз. *kispä* – тюрк. *kismä* "локшина". Прикінцевий -а в українському слові – явище досить поширене в процесах адаптації тюркізмів, пор. укр. *бурка*, *чічка* < *bürk*, *çiçek*. В умовах певної двомовності рибальських ватаг тюркська форма могла зазнати впливу таких слів, як каз. *qasraq* "щось пригоріле на дні посуду", *qasmaq* "риб'яча луска", тат. *qasmaq* "осуга, шумовиння (у посуді, коли щось вариться" Будагов II, 15-17). Див. КЕСМАК, КЕЙСЯК.

КАТАНКА "(Волинь) різновид верхнього жіночого сукняного одягу"; "чоловіча сукняна куртка", "спідниця з домашнього сукна"; "солдатський мундир в угорській армії" (Гр. II, 224; СУМ 4, 117).

1640 У тоє девки катанка и летник розшарпани. АС I, 316.

1683 котанка пурпуровая без ковиѣра, бѣлками подшита; котанка фолендишова я з кунним ковнером; лазуровая... котанка мухоярочая; котанка лондишова я зеленая. Акт. Стар. 56.

XIX Баба Палажка... в білій катанці. Н.-Л.

В ЕСУМ II, 402 українське слово, як і п. *katanka* "різновид каптана, куртки" поєднується з угор. *katona* "жовнір, солдат" (> п. *katan(a)*, словц. *katona*, укр. *катун* "тс"). Проте факти давнього вживання слова *катанка* на теренах України, далеких від Угорщини, дозволяють обережно ставитися до цього варіанту етимології.

Це швидше давнє запозичення з арабської мови передане в українську мову через половецьку й засвідчене вже у словнику цієї мови Кодекс Куманікус: *rusi katan* "руська тканина", також пор. полов. *al-kat(t)an* "різновид тканини" Зайончковські 1949, 14. Половцям цей різновид тканини та його назву передали, очевидно, іранці, пор. *katan* "Leinwand", лляна тканина"; *اقطان* "бавовняна тканина з домішками шовку" Мончі-заде 127; також пор. ар. *اقطان* "бавовняна тканина" (фр. *coton*; ще пор. тур. (осм.) < ар. *اقطان* *qutn* "бавовна", тур. *qutni*, *qutniyue* "різновид жіночого одягу з бавовняної (з домішками шовку) тканини" (Девелліоглу 530).

КАТАРГА, КАТОРГА "велике морське судно", "підневільна праця веслярів на судах"; р. (1389 р.) **КАТОРГА** "галера".

XVII Катарг було Турецких... двадцять двѣ, дванадцять бейских, и каждой катарги паном был Бей... Самого Солтана катарг десять, в каждой катарзѣ як в солтанских, так и в бейских было людей по полтораста"; "усѣ каторги з Чорного моря на Бѣлое от Царигорода що были всѣ пошли, тилко чотири каторги з казною до Озова поїшли; Сѣрко катарги в Крим пливучіе громлювал; [Петро I] флот морській корабельній и катаржній на Черное море з превеликим казни истощеніем начал устроевати. В III, 448.

Терміном *катарга* козаки не називали свої човни, очевидно, з двох причин: суднами такого великого розміру запорожці не користувалися, по-друге ж, цьому заважало друге значення терміна – "підневільна праця веслярів на турецьких галерах", див. **ЧАЙКА**.

Стосовно входження терміна у слов'янські мови традиційно переважає думка про запозичення його з грецької мови, що, мабуть, відображає реальний стан справ, коли це йдеться про російську мову, в яку грецький термін перейшов, очевидно, через книжну церковну літературу. Припущення тюркського посередництва при запозиченні грецького слова вважається безпідставним з фонетичних причин (Ф II, 211; ЕСУМ II, 405), хоч прихильниками версії посередництва були Міклошич 1884, 321; Дмитрієв 536; Шипова 171. На час укладання словника М. Фасмера науковці могли взяти до уваги лише тур. *qadırga* "човен на каторжні роботи", на котре вказували Ф. Корш та П. Меліоранський 1905, 120, хоч Будагов II,5 подав у своєму словнику ще й тур. *qatırga* "військове судно". Насправді ж цей термін був у вжитку не самих тільки турків, а й у інших тюркськомовних народів, наприклад, у кипчаків: XIII ст. *qatırga*, також *qatıruu* "корабель, галера" (ТАС 159), пор. також тур. та крм. XVI ст. *qadırga* "галера" (Сенаі 165; Шютц 150). Отже, козаки могли запозичити цей термін з говорів кипчаків Чорноморщини, які в XIV-XVI ст. у цьому регіоні вели той образ життя, що його історики називають терміном "козакування". Пізніше ж терміном *катарга* козаки стали називати судна турецького флоту. Що ж

стосується переносного значення терміна *каторга* / *каторга* "підневільна праця веслярів на судах", то воно засвідчене як у слов'янських мовах, пор. укр. *каторга* "галера; тяжка праця", *каторжний* "каторжний; міцний, великий"; *каторга* "каторжні роботи" (Б.-Н. 180), так і в тюркських: тур. *qadırgıya qojmaq* "засудити, послати на галери" (Будагов II,5).

КАТЛАМА "прісні коржики, смажені на лої – чабанська їжа" (Манжура 1890, 181; Кухаренко 37; Гр. II,225); р. КАТЛАМ "рулет, начинений кавунячим медом", КАТЛАМЫ "різновид пиріжків" (ЕСУМ II,405); черкес. КАТЛАМА "тісто з пшоняного борошна, зварене та покраяне на шматки" (Адиги 365); ос. ХАЛТАМЕ "кукурудзяні галушки", чеч. ХОЛТАМ, інг. ХАЛТАМ "галушка" (Абаєв IV,170); абаз. кЪальтама "перепічка смажена на маслі", кабард. кЪэлэтамэ "тс" (Шагиров 109).

Ватаги українських чабанів перебрали від тюркського населення не лише технологію суто вівчарської справи, а й декотрі риси побуту. Слово запозичене з ногайської мови: ног. (Кубань) *qatlama* "печиво з прісного тіста" (Труди Карачаєво-Черкесского НІИ яз., ист., етнографіи. – 1974. – в.7. – 229), ног. *qatlama* "різновид перепічки з прісного тіста, викладеного шарами" (Гаджиева 1979, 201); кар. *qatlama* "смажена перепічка" (Прик. 1975,56); турк. *qatlama* "смажена перепічка" (ТуркмРС 163); чув. *xutlami* "перепічка з кількох шарів тіста", тат., туркм., узб. *qatlama* "тс" (Єгоров 312). Етимологія слова ясна: тюрк. *qat* "ряд, шар, низка", *qatyl-* "накладати шарами, приєднувати"; башк., тат., уйг. *qatlam* "шар" (ДТС 434; Будагов II, 4; Р II, 274; Боровков 1963, 203; Малов 1951, 443; ПЕТЯ 369).

КАТРАН "мастило (дъоготь), щоб змащувати рибальські сітки"; КАТРАНИТИ "смолити невід" (Берл. 45); р. КАТРАН "земля, просякнута нафтою, для заливання пласких дахів; гірська смола"; болг. КАРТАН, с. КАТРАН (ЕСУМ II,406).

Термін запозичений з тур. *qatran* "дъоготь" (Будагов II,59) < ар. *قطران qatran* "дъоготь" (Девелліюглу 496). Можливо, з цим терміном варто пов'язувати й слово *катран* "невелика чорноморська акула" як таке, що виникло внаслідок розширення значення. ЕСУМ походження іхтіологічного терміна не пояснює. Також потребує дослідження буков. *катрон* "ганчірка", яке є швидше, як і бойк. *катрон* "візерунчаста вовняна тканина", "запаска" (Карпат. д. 429), варіантом слова *картатий*, пор. п. *kartun* (с.315).

КАТРАН "рослина *Bunias orientalis*; *Crambe tatarica*" (Гр. II,226); "*Crambe steveniana* [росте у передгір'ях Криму]" (Лікарські рослини. – К., 1990. – 495); "*Crambe L.* [свербига східна], *Bunias orientalis*"; КАТРАН ТАТАРСЬКИЙ "степова рослина типу "перекотиполе" (Слово просвіти. – Х., 2010. – 9); болг. КАТРАН "полин боже дерево, *Artemisia abrotanum L.*", "полин пахучий, *Artemisia camphorata*"; "смолка, *Viscaria atropurpurea*" (ЕСУМ II,406).

Різновиди рослин, у назві котрих є компонент *qatran*, засвідчуються і в Туреччині: *qatran ayaçu* "різновид кедра", *qatranarduçu* "ялівець", *qatrankörpüğü* "трутовик несправжній", *qatranotu*, *qatranjoncası* "*Psopalea biluminosa*" (ТРС 522; ТБАС 162). Фітонім не фіксується в кипчацьких мовах, його походження, очевидно, варто пов'язувати з турецьким арабізмом *qatran* "дъоготь" (можливо й

з арабським фітонімом – слово потребує додаткових досліджень); певні якості цієї речовини, наприклад, гострий специфічний запах, мабуть, пов'язані в уяві людини з характерними властивостями дерев і трав.

КАЦАП "московит".

Основна версія походження слова, подана в ЕСУМ II, 408: "очевидно, утворене від *цап* за допомогою компонента *ка-* як жартівливе позначення довгобородих людей" має право на визнання. А. Кримський та Д. Яворницький джерелом запозичення вважали тюркське (крм., тур.) *qassab, qasar* "різник" < ар. قصاب *qassab* "тс" (Девелліоглу 494), також пор. тур. розм. *qasarlyq* "різанина, кровопролиття" (ТРС 519); груз. *qasab-i* "вбивця людей, кат" (КЕГЛ VII, 512).

КАЧ! "слово в грі, яке означає наказ бігти" (ЕСУМ II, 408); "вигук, яким відганяють качок" (Карпат. діал. 310).

XIX Кач дале, кач! Гр. II, 227.

Обидва значення цього слова засвідчені в регіоні Карпат, перше зафіксував Я. Головацький (Гр. II, 227). Сучасний опитувач-діалектолог, очевидно, звернув увагу на збіг вигука кач! та лексеми качка. Насправді правильна етимологія подана в ЕСУМ II, 408: запозичення з тюркських мов – *qaç* "тікай, біжи!"

КАЧАВАНКА "різновид овечого хутра: кримське біле, з грубою та чималою вовною" (Василенко 18; Гр. II, 227); **КАЧУЛЕЯ** "голівка маку", **КАЧУЛКА** "голівка" (Верхр. 24), очевидно, споріднене з молд. **КАЧУЛА** "смушева шапка", **КАЧУЛ** "башлик", які не мають загальноприйнятої етимології (ЕСУМ II, 409).

В українській і молдавській лексемах можна вичленити форманти *-ава-н-ка* та *-ул(а)*, що дозволяє зіставити кореневу частину *кач-* з тюрк. *qaç* "баран", пор. д.-т., крм., чаг. *qaç* "баран" (ДТС 451; ТАС 166; Р II, 615). Отже, перелічені вище слова завдячують своїм походженням тюрк. *qaç* "баран".

КАЧКОВАЛ "овечий сир" (Б.-Н. 181; Гр. II, 228); болг., мак. **КАШКАВАЛ**, с. **КАЧКАВАЛЬ**, **КАШКАВАЛЬ**; молд. **КАШКА-ВАЛ** "тс" (МРС 282).

1740 на подводах товкачовских привезено баранов... фаску сиру неповную, качкавалов 5, плахту; до жени писал и послал три сиры качкавалы ДХ.

Хоча термін фіксується тільки в турецькій мові, його могли знати й кримські татари та ногайці, пор. тур. *qaşqaval* "дуже несмачний сир (з яким порівнюється дурнувата людина, у котрої відсутній смак)" (Будагов II, 15); *qaşqaval* "сухий сир (на взірець голландського)" (Р II, 396). Як свідчать турецькі мовознавці, в турецьку мову слово *qaşqaval* "різновид сиру круглої форми" (TS 310) запозичене з італ. *casiosavallo* "тс" (ЕСУМ II, 409).

КАЮК "великий двопарусний човен", **КАЮЧОК** "невеликий однопарусний човен" (Берл. 45); **КАЮК** "загальна назва всіх суден на водах" (Б.-Н. 181); "різновид човна; в різних місцевостях неоднакового розміру: на Дністрі та Дністровському лимані до трьох сажнів завдовжки рибальський човен з дощок; на Полтавщині – кільовий човен із суцільної колоди, що бере вантаж до зо пудів; на Слобожанщині – невеликий човен на одного рибалку" (Гр. II, 229); р. **КАЮК** "невеликий човен з рівним дном та двома веслами", "вантажне судно без палуби" (ТВСЯ 158); донськ. **КАЮК** "човен невеликого розміру, розрахований на 5–10 осіб" (Уч. зап. Таганрозького педин-ту. – 1958. – В.5. – 149).

XVII И в ту ж ноц и филью ишла шайка под остров Чеалат, и трафили на камь, и судно розбило... тилко 25 человекъ ухопились у каюки и ті спаслися (КІС).

Тоді козаки у каюки скакали, туя галеру... на пристань стягали (Фолькл.).

Болгарська та сербська форма *каик* запозичені з тур. *қајуқ* "човен", тоді як етимон української форми потрібно шукати у мовах, де в другому складі цього слова наявний *-и-*, пор. д.-т. *қајуқ, қајууқ* "човен" (ДТС 407); кипч. XIV *қаууқ* "предмет, видовбаний зі стовбура (корито?) (Наджип 44); тур. *қајуқ* "човен, барка" (Будагов II, 33); каз., крм., тат., тур. *қајуқ* "човен, великий човен" (Р II, 93). Етимологію терміна свого часу запропонував В. Радлов: *қајуқ* < *қају-* "ковзати" (Р II, 93).

Зважаючи на значне поширення терміна по території України, можна зробити припущення, що це слово – досить давнє запозичення, можливо, ще домонгольської доби. Також: Кононов А. Каюки. – Вестник ЛГУ. – 1978. – №14. – 117; Sinor Denis. On water-transport in Central Eurasie|| UAJ. – 1961. – В.33. – Н.1 – 2. – 156.

КЕБЕТА, **КЕБА** "хист, глузд", **КЕБАТИ** "розуміти, петрати", **КЕБЕТНИЙ** "розумний" (ЕСУМ II,419); **ХИБЕТА** "схильність, природний потяг (інстинкт)" (Б.-Н. 375); (Волинь) **КЕП МАТИ** "мати розум" (УДЛ 1987, 137).

Походження слова тлумачив А. Кримський: запозичене від турків слово *tebijet* "природні здібності" < ар. *طبيعه* "природа" в українській мові набрало вигляду *кебета*. Особливості адаптації тюркізма А. Кримський пояснює тим, що в говорах української мови "перед палаталізованими голосними стерлася різниця між *к-* і *т-*, напр. *тісто* / *кісто*, *тісний* / *кісний* (Кримський III, 216). Також в азербайджанській мові палаталізовані *ке-*, й особливо *кі-* вимовляються майже як *t'e-*, *ti*. Пор. також рос. *кабака*, *кибека*, *тебека* "брюква" (Попов 1957, 21). В остаточному морфологічному й семантичному формуванні укр. *кебета*, можливо, певну роль виконала ще одна турецька лексема, яка своїм походженням завдячує також арабському терміну: тур. *kabilijet* "здібність, умілість, хист, обдарування" < *قابلیت* "тс" (Девелліоглу 476; ТРС 491).

КЕЙСА "рептух, підвісна торбина, щоб годувати коня".

Результат видозміни форми *кеса* (ЕСУМ II, 420).

КЕЙСЯК "шмат, певна кількість чогось відрізаного, напр. тканини"; кабард. *къэсэкъ, чэсэч* "шмат тканини" < карач.-балк., ног. *kesek* "шмат, кусок, частина" (Шагиров 137).

1568 от кейсяка китайки бурьское грошей тридцат, от кейсяка грамухи грошей двадцат. ПКК II, 559.

XVIII Бейберейки вишневой косяк целій. Тимч. 81

Термін засвідчений у багатьох тюркських мовах, пор. кар. *kes'ak, kesek, käsäk* "відрізок, шмат, кусок"; *kesik* "відрізаний, відкрайний" (КРПС 309;393); тат. *kisek* "відрізок, обрізок; надріз; відрізаний, обрізаний" (Замалеев I, 341; ТатРС 259; ТАС 143); крм. *kesek* "кусок", *kesik* "відрізаний" (КТРС 126); тур. *kesek* "кусок", *kesi* "розкраяна тканина", *kesici* "закрійник", *kesik* "відрізаний, утятий" (ТРС 535); каз. *Kesek* "чимале повстяне полотно" (Труди Інститута истор, археол. и этнографии АН КазССР. – Т.6. – 1959. – 109). Слово похідне від

дієслова *kesmek* "різати, відрізувати, краяти". Пор. КЕСМАК. Укр. форма *косяк* склалася під впливом укр. *косяк "згряя"*.

КЕЙФ (жарт.) "післяобідній відпочинок, приємне безтурботне дозвілля". Запозичення з тур. *keyif keyf* "добрий настрій, насолода" < ар. *كيف keyf* "тс" (Девелліоглу 513; 420; ЕСУМ II, 420).

КЕКЛИК "птаха *Alectoris kakelik Falk*" (Птахи України №98); "кам'яна куріпка (*Alectoris graeca A. kakelik*) – птах родини фазанових, акліматизований у Кримських горах" (УРЕ, V,91).

Орнітонім засвідчений у давньотюркській мові: *keklik, kekälük* "куріпка" (ДТС 295), також тур. *keklik* "сіра куріпка *Perdix perdix*" (ТРС 530); узб. *kaklik* "гірська (кам'яна) куріпка" (УЗРС 195); кирг. *kökilik* "тс". Базарова 22 зазначає, що в орнітологічній літературі переспіви кам'яної куріпки передаються таким чином: *kaklik-kaklik, kak-kalik* чи як у кирг. *kökilik-kökilik*, де основний склад – перший: *как*: про що свідчить звуконаслідувальна дієслівна основа *kökölö-kakilla-* "співати (про кекліків)", також узб. *kakri-kakri* "підроблятися під спів куріпки".

Менш вірогідно, що в основі орнітоніма може бути назва "пташиного гребінця", запозичена з персь. *کاکل [kakol]* "чуб", "чубчик, гребінчик (у птахів)", пор. *kakoli* "жайворонок-чубайка" (ПРС II,299), також пор. ног. *kekel* "чубайка, гребінець у птахів", *kekelli* "птаха з чубайкою, гребінцем" (НРС 158); крм. *kokel* "чубайка", *kekirek* "гребінець у птахів" (КТРС 122;132); узб. *kokil* "етн. чубчик у вигляді оселедця, що його залишають на поголеній голівці хлопчика на знак того, що він посвячується на служіння ішанові"; *kokilli* "той, хто носить на голові *kokil*" (УЗРС 215). Персь. *kakol* кореспондується з поширеним у слов'янських мовах *chochol / kochol* "чуб", також латиськ. *sekulis* "тс" (Ф IV,272), і може бути індо-європеїзмом, який, здається, варто зіставляти з рос. *хохол* "різновид чуба в українських козаків", "іронічне прозвисько українця".

КЕЛЕП "різновид зброї на взірць чекана чи бойового молотка, що складався з дерев'яної ручки із залізним молотком, з одного боку якого був тупий обушок, а з другого гострий носик. На другому ж кінці дерев'яної ручки келепа була петля з ремня, щоб надягати келеп на руку чи, може, луку сідла" (Яворн. I,219).

1643 обухами били и келепами перси згнетили. АрЮЗР I/VI, 787.

XVII килепами их железными збили. (Булика 156).

А козак козачий звичай має, келепом по ребрах торкає; (Голота) до його прибуває, келепом межі плечі грімає. (Дума про козака Голоту).

XIX Чи не розкололи ляхи мені голови шаблями да келепами? Куліш ЧР (Гр. II, 234).

Ця назва козацької зброї не засвідчується у словниках східних мов, найближчі за морфологічною структурою та семантикою лексеми – тур. *kelpe* "тичка (підпирати дерево), рогатина, розсоха", "різновид дерев'яних колод", *kelerçe* "залізне кільце. яке надягають на руки – кайданки", "мотовило, клубок ниток" (Р II, 1114–1115), (ТРС 504, 530), (Девелліоглу 504), пор. тур. *qular* "шовкові чи бавовняні нитки, змішані із золотими" (ТКТГ 5, 395), також угор. *kalapacs* "молоток". Безперечним етимомом турецького слова є персь. *کالف [kälaf]* "моток, клубок, путо на коня", *کالفة [kälafe]* "один з методів іранської класичної боротьби" (ПРС II, 338). Разом з тим, слово неможливо етимологізувати на

грунті перської мови, можливо цей іранізм поєднаний з давньоінд. kalara "сагайдак", "пояс" (Абаєв 165) та є типовим "культурним" словом, котре засвідчується з тим чи іншим семантичним значенням у багатьох мовах старого й нового світу. Можливо, в будові та семантиці укр. *келеп* варто шукати впливу арабсько-тюркського *qalup* "модель, шаблон, шевська колодка", див. КОПИЛ.

КЕРКА "рослинна фарба".

В ЕСУМ II, 424 слово подається як "неясне". Очевидно, це уява форма від фітоніма кермек.

КЕРМЕК *бот.* "Statice tatarica", "Statice Gmelini Willd"; КИРМАК = КИРОМАН "рослина *Statice latifolia*" (Гр. II, 230; 239); (Кубань) КЕРМЕК "якась рослина, застосовується як дубильна речовина" (Попка 30); "*Limonium gmelini*", "*Limonium platophyllum*" (Лікарсь. рослини, 200); КЕРМЕК ШИРОКОЛИСТИЙ "рослина Приазовської височини" (Слово просвіти. – X. – 2010. – 9).

В Україні кермек використовується, зокрема й у народній медицині, як сировина, що має в корінні дубильні речовини й барвники (СУМ IV, 142).

ЕСУМ (II, 425) правильно посилається на каз. *kermäk* "гірка трава, що росте на солонцях", яке має також первинне значення "гіркий на смак" (Р II, 1107), пор. ще каз. *kerbik* "гіркота"; узб. *qarmaq* "кермек, лимоніум (трава, корень якої застосовують для вичинювання шкіри)" (УзРС 201). В українську мову фітонім увійшов, звичайно ж, не з казахської, а зі спорідненої з нею ногайської мови чи з ногайських говорів кримськотатарської. В Криму *кермек Гмеліна кермек широколистий* ростуть на солончаках та засолених луках (Лікарські рослини. – К., 1990. – 504).

КЕРМЕНЬ (бот.) "перстач сріблястий, *Potentilla argentea* L."

За структурою фітонім можна вважати тюркізмом, проте ретельні пошуки подібної форми в тюркських мовах не дали результату. Саме ботанічні назви у словниках цих мов, особливо тих, які украй необхідні досліднику (кримтатарська, ногайська і навіть турецька) відображені в мізерній кількості. Можна послатися хіба на ар. *كرمة* (Будагов I, 127). Відома річ: в назвах рослинного світу панує абсолютна вільготність – перстач сріблястий могли назвати на рівні говірок *керменем* на тій підставі, що рослина полюбить певну місцевість, пор. крм. *kermen* "кам'яниця, твердиня, напр. Кам'янець Подільський".

КЕРМЕС (ент.) "натуральний барвник, що його добували з висушених черв'яків (кошенілі), пор. тур. *qurmuз* "червона фарба з черв'яків, що мають назву кирмиз" < ар. *قرمز qermez* "червець, кошеніль", джерелом якого є д.-інд. *krmi-ja*, буквально "вироблене з черви" – барву добували з певної породи черв'яків (Абаєв II, 333; Будагов II, 51; Девелліоглу 516; Ф II, 201; ЕСУМ II, 425). Від ар. *qermez* "червець" утворився прикметник *قرمزی qermezî* "яскраво-червоний колір" (САУС I, 555), що дав назву яскраво-червоній тканині, пор. крм., тур. *qurmuзу* "червоний" (Р II, 764). Відома версія, що джерелом європейських форм є італ. *carmesino* > нім. *Karmesin*, котре було перейняте носіями інших мов, зокрема й українцями: у козаків кармазинова тканина здавна мала великий попит. У словнику Памва Беринди (156) знаходимо: "Чрвлѣнь... чирвѣнь, Памв кармазиновая фарба с червцю".

В декотрих тюркських мовах арабізм набрав досить самобутнього вигляду: каз. *qerbas* "вовняна тканина", телеутсь. *qərbəzin* "килим, телеутське сукно" (Р II, 1107).

КЕСА "різновид сумки", КИСА "гаманець", "шкіряна чи сукняна торба" (Б.-Н. 184); "торбина, гаманець, калитка"; "вірвовчата торба" (Гр. II, 239); б. КЕСКА "гаманець", р. (півд., зах.) КИСА, КЫСА "торба, сумка", "кисет", болг. КЕСИЯ "кисет", мак. КЕСЕ "тс", с. КЕСА "гаманець", "певна сума грошей", п. *kiesa* "гаман, калита" (ЕСУМ II, 426); також у кавказьких мовах: авар., дарг. КИСА "кишеня", лак. КИСА "гаманець, капшук на тютюн", "кишеня", лезг. КИСЕ "гаман", "капшук на тютюн" (Джидалаєв 121); груз. КЕСА "торба", "певна сума грошей".

Слово в українську мову запозичене з крм., тур. *käsä* "мішок, торба, гаманець, кисет, фуляр на годинник чи гребінець, пор. каз. *kisä* "шкіряна сумка з порохом та патронами, яку носять на пояс", тур. "гаманець з грошима, сума на п'ятсот піастрів" (Р II, 1159; 1385). Слово засвідчується і в інших тюркських мовах: д.-т. *kisä* "гаманець, калитка" (ДТС 310), тат. *kisa* "шкіряна торба, в яку кравці кладуть ножиці, праску тощо", чув. *kese* "кишеня", узб. *kisa*, кк., кум., ног., турк. *kise* "кишеня", аз. *kisä* "торба, сумка, кисет", кирг. *застар.* *kise* "торбинка зі шкіри з кресалом, яку прив'язують до пояса", "шкіряний пояс з начіпляними на нього капшучками: на кресало, ножі тощо" (Єгоров 103). В тюркські мови слово увійшло з персь. *kise* *كيسه* "мішок, сумка, гаманець, кисет" (Р II, 1385; Девелліоглу 522), *kis* *كيس* "рідко торбинка, гаманець" (ПРС II, 378) < ар. *كيس* "торба" (УАС 401), "гаманець" (Ф II, 239).

КЕСМАК "шмат, кавалок, кусок чогось".

1582 ковш один, мыла кесмак. АВАК XXXVI, 58.

Етимон слова – тюрк. *kesmek* "різання". В тюркських мовах т. зв. інфінітив – це власне віддієслівне ім'я ("ім'я дії"), отже ця форма – швидше "різання", ніж "різати". Іноді такі форми можуть означати й дію, й предмет як результат дії, пор. тур. *şarṡaq* "викресати вогонь" і "кресало" (ТРС 164), також див. ГАЙДАМАКА. Отже, укр. *кесмак* запозичене з котроїсь тюркської мови чи діалекту, в яких *kesmek/kesmäk* означало і "різати, краяти" й "щось відкраяне, тобто шмат". Пор. КЕЙСЯК.

КЕФАЛЬ "*Mugil cephalus* L.", КЕФАЛА "тс" (Гр. II, 236); б.. р. КЕФАЛЬ, болг. КЕФАЛ, с. ЦИПАЛ "тс".

Вважається запозиченням з новогрецької мови: н.-гр. *khephalos*, в основі якого – *khefaln* "голова", детальніше: ЕСУМ II, 427. Зважаючи на велику кількість тюркізмів в українській лексиці рибальства, варто зважати на можливість посередництва тур. *kefal baluṡu* "букв. кефаль-риба, плітка, головач" (Будагов II, 130; ТРС 529)". Також пор. ос. *kaef*, сх.-ір. *kar* / кара "риба" (Абаєв III, 575).

КЕЧА, КЕЦА "волохате вовняне рядно", "? різновид верхнього одягу"; б. КЕЦА, КЕЧА "військовий плащ" < п. *kiesca* < угор. *kesce* < тур. *keçe* (Булика 154); п. *kiesca* "попона, ковдра, покривало", "дорогий одяг", *kiesza* "покриття на зброю"; болг. КЕЧЕ "повсть, повстяна ковдра"; с. КЕЧА "гуня у верховинців", "албанська шапка"; угор. *kesce* "різновид плаща" (ЕСУМ II, 427); авар. ГАЧА "шкура, шкіра" (Джидалаєв 117).

1601 взял... кечу турецкую. АВАК XX, 178.

1682 кецы жалующому не вернул. АВАК XXXI, 477.

1720 *кеца* добрая не була; пор.: *коца* доброго постриганого не було. ДНРМ 143.

Значення слова в українських документах встановити важко, в декотрих випадках ідеться швидше про різновид верхнього одягу. Реалія свого часу належала, як видно, до "модних імпортованих" речей; неправильно стверджувати про "ланцюгові" запозичення (див. Булика 154) – східні товари поширювалися у багатьох країнах одночасно. Форма *кеца* і справді тяжіє до п. кіеса, але *кеча* відповідає тур. *кеşe*, й немає потреби вбачати посередництво інших мов, пор. д.-т. (XII ст.), тур., чаг., туркм. (1245р.) *кеşe*, чув. *кеşе* "повсть, килим з повсті" (Р II, 1144; ТАС 144; Єгоров 110). У кипчацьких мовах слово має дещо іншу форму: полов., кипч. (1312) *kiziz, kiviz, күvüz*, кипч. XV ст. *kijiz, күjüz*, тат. *kijez*. ног. *kijiz*, каз. *kuiz* "повсть", ног. *küjiz* "килим" (ТАС 145). Клосон (707) справедливо розглядає кипч. *kidiz / kijiz* "повсть" та огузк. *кеşe* як споріднені. Пор. також уйг. *kigiz-keçek* "повстяні килими та подібні речі", *kijim-kiçäk* "різновиди вбрання" (ЕСТМ 1997,60).

Етимологія слова така: огузк. *кеşä* й кипч. *kidiz kijiz* – похідні від дієслова *ked-/ket-/kez-/kej-* "надягати", пор. д.-т. *kedgü, kezgü, kedim, kezim, kejim, kediz, kidiz* "одяг"; *kedük, kezük, kejük* "різновид верхнього одягу з повсті чи вовни (на взірєць кобеняка); *kidiz, kijiz* "палас, кошма"; *kiwiz* "килим"; *кеşä, kiçä* "повсть, кошма" (ДТС 291 -311); тур. *geçir-* "надягати" напр. *syrtyna bir şeј geçir-* "натягти щось на спину"; *кеşe* "повсть, кошма", "підстїлка з повсті, килим з повсті" (ТРС 321; 528); аз. *кеşir-* "надягти чи натягнути щось на щось"; *кеşä* "повсть", "зроблений з повсті" (АзРС III,50; 54); чув. *käçatä* "валянки" < *käçе* "повсть" + *ata* "чобіт" (Єгоров 102). Наледве чи сюди відноситься аз., тур. *кеşi* "коза". Див. Ейубоглу 393.

Очевидно, населення деколи сприймало терміни *кеча* та *коц* (< нім. *Kotze* "ковдра; різновид одягу", див. Ф II356; ЕСУМ III, 63) як синоніми, пор. наведені приклади: "кеци не вернул", "кеца добрая". Факти вживання слова *коц* в ряду реалій тюркського походження також схиляють до цієї думки, пор.: (1616 р.) стаенные речы, *коцы, куланы, кантари*" АС I,252. Так само викликає сумнів і те, що в побуті Івана Калита та інших князів Північної Русі доби монгольської окупації (XIII-XIVст. засвідчується "європейська" реалія *коць / кочь* (Савваитов 64; Ф II, 356).), коли сподіванішою там мала б бути східна *кеча*. Також див. Аристов 1866, 139.

КИГИЧКА, КИГИЦЯ, КИГИТКА (орн.) "чайка"; КИГИ "крик чайки", КИГИКАТИ.

Очевидно, що орнітонім – звуконаслідувальне утворення на ґрунті української мови; пор. *кикати* "кувати" (про зозулю) (ЕСУМ II, 428; 431). Але етимолог повинен висловити й інші можливі версії, пор. в тюркських мовах Алтаю й Сибіру: *qujuaçun; qujuuçun* "чайка" < *qujuu* "крик" < *quj* "крик" (Р II, 692–694). Пор. КИРЛИК "чайка" (ЕСУМ II, 436).

КИЗИК "овечий послід" (ЕСУМ II,430). Див. КИЗЛИК, КИЗЯК.

КИЗИЛ *бот.* "дерен *Cornus L.*"; [КИЗИЛЬ, КИЗИЛЬ] "тс", КИЗИЛЬ "свидина криваво-червона", КИЗИЛЬНИК "кущі або зарості кизилу"; пор. КИЗЛИК "сорт слив", КИЗЛЯК "*Naumburgia Moench.*"; б. КИЗИЛ "тс", р. КИЗИЛ, КИЗИЛЬ "чагарник з кислими червоними ягодами" (Ф II, 230). Слово запозичене в іранські та кавказькі мови (Доерфер III №1481).

XIX Його міцний, як залізо, кизилівий кий дугою летить у повітрі. Черкасенко II, 65.

В ЕСУМ II, 430 слово пояснюється правильно: "Назва кизилу зумовлена червоним кольором ягід" пор. крм., тур. (та в інших тюркських мовах) *quzul* "червоний" < *quz-* "паленіти, робитися гарячим". Але наледве чи український фітонім завдячує тільки тюрк. *quzul* "червоний", очевидно, етимон потрібно шукати у сполученні слова *quzul*, яке активно виступає складовою частиною ботанічних та зоологічних термінів, та котрогось іншого слова на означення "дерево", "кущ" тощо, напр.: крм., тур. *quzul ayaş*, "вільха"; каз. *quzul tal* "червона верба"; тат. *quzul qaaу* "червоний кущ"; крм. *quzul armut* "сорт груш". Також пор. тур. *quzulcuq* "ягоди (плоди) кизилу", *quzulcuq ayaşu* "дерен, кизил". В результаті адаптації такого тюркського ботанічного терміна другий компонент іноді втрачається (Р II, 829; ТРС 549; ОСЛАЯ 191).

КИЗИЛБАШ "учасник шийтських війн на теренах мусульманського Сходу".

XVIII хан з кримськими, ногайськими і кизилбашськими ордами; кусулбаскый; Запона кузулбаская, едвабная, полосистая з квѣтами безю блакитною подшитая. В I, 148; IV, 121; 126.

Джерело запозичення – тур. *quzulbaş* < *quzul* "червоний" + *baş* "голова". Кизилбашами з кінця XV ст. називали кочові тюркські племена, котрі визнавали над собою духовне керівництво сефевідських шейхів. Вони зобов'язані були носити шапки з 12-ма червоними смужками на честь 12 шийтських імамів. Кизилбаші голили бороду, відпускали довгі вуса, а на голій голові залишали чуб, як запорозькі козаки. Відрізняючися надзвичайним бойовим шийтським фанатизмом, кизилбаші стали основною ударною силою перського війська. Також див. Будагов II, 55: *quzulbaş* قزلباش "червоноголовий (так називають турки персів; ця назва виникла через те, що одне войовниче плем'я курдів в епоху шаха Ісмаїла носило червоні шапки". Ще див. Еварн. 1903. – I. – 185: "Пошли кримския орды многія на кызылбашы". Також: Пигулевская [та ін.] История Ирана с древних времен до конца 18 века. – Л., 1958. – 252; Melikov I. Le probleme kizilbaş. – Turcica Revue d'etudes turques. – Т. VI. – Paris–Strasbourg, 1975; Ф II, 230; Севортян 1962, 27.

КИЗЛИК "ковганка з заморожених кіз'яків, що служить для катання з гірки".

Цілков логічне пояснення сова в ЕСУМ II, 430, проте варто сказати, що українська форма – це трансформоване тюрк. *tezeklik* < *tezek* "кіз'як" + дуже продуктивний аф. *-lik*, за допомогою якого утворюються назви предметів, зокрема й всілякого начиння, пов'язаних за своїм значенням з назвою висхідної основи. В результаті морфологічної адаптації тюркізма в українській формі відбулося спрощення – випадіння "зайвої" структурної одиниці *-ек-*. Див. КИЗИК.

КИЗЛИК "порода риби" (Явор.)

Очевидно, потрібно орієнтуватися на тур. *quzullyq* "червоність". Мабуть, йдеться про котрись червонясту рибу. Слово часто вживається як складова частина фітонімів, напр. *quzullyq otu* "золототисячник". Менш ймовірне джерело – тюрк. *quzlyq* < *qyslyq* < *qys* "дорогий, цінний" (ЕСТМ 2000, 249) – в такому разі іхтіонім, засвідчений Д. Яворницьким, має означати "рідкісна, цінна риба".

КИЗЛИК (бот.) "сорт слив"; КИЗЛЯК "тс", "вербозілля звичайне". В ЕСУМ II, 430 обидва фітоніми не одержали пояснення. Перша форма, *кизлик* – скорочений варіант тюрк. *quzuyluq* "кизильник, зарості кизилю" < *quzuyl* "дерен" + *-luq*, афікс на позначення місцевости, багатой на певну рослинність, пор. *güllük* "трояндовий садок" < *gül* "троянда" + аф. *-lük*. Форма ж *кизляк* виникла на основі першої, *кизлик*, під впливом укр. *кисляк* адже ягоди кизилю мають кислуватий присмак.

КИЛ, КІЛ "гірська порода, різновид вибільних глин у Криму й нап Кавказі".

Запозичення з тур. *kil* "кил" < персь. *gel* گل "глина" (споріднене з укр. *лей*).

КИЛИМ "тканий КЕЛИМ, КИЛИМ "зарості кизилю" килимок"; болг., мак., с. КИЛИМ; п. *kilim* "килим з грубої вовни, щоб накривати коня" (Мухлінський 62); ч. *kelim, kilim* "декоративний барвистий килим ручної роботи"; слц. *kelim* "тс".

1616 килимов турецьких осмь. АС I, 251.

1637 килим великий жолто-червоний. АрЮЗР 10/1,176.

XVII коня москаля с коляскою и килимом женѣ легую. АП 9.

XVII На розсвіті скарбом ся ділили куршаком, розославши килимув кілька. Льв. Л 114.

1733 килим новий блакитний. ДНРМ №96.

XVIII староста товчачовській...прислал килими и плахты ДХ III,165.

Запозичення з турецької або кримськотатарської мови: крм., тур. кипч. *kilim* "килим" (Р II, 1373); також пор. каз., кирг. *kilem*, кк. *gilem*, уйг. *giläm*, узб. *gilam* (Сидиков 120); ст.-узб. *kilim* "покривало" (Фазилов 603). В тюркські мови слово запозичене з персь. *kilim* کليم "невеликий килим". Пор. КОВЕР. КИЛЬДИМ "публічний дім" № – очевидно, з тур.

КИМАК "обрубок дерева", КИМАЧИНА "невеликий обрубок дерева", КИМАЧИСЬКО, КИМАЧИЩЕ (зруб. від *кимак*), КИМАЧЧЯ (зб.) "обрубки дерева, частки жердин" (Гр. II, 238).

В ЕСУМ (II,432) пояснюється як можливе похідне утворення від *кім* "грудка". Здається, доцільніше шукати етимон в тюрк., напр. тур. *qujmaq* "рубати на дрібні шматки", також пор. *qujma tahtasy* "колода, щоб рубати м'ясо" (ТРС 547);

д.-т. *qujmaq* "зрізати, різати", пор. *qujma ügrä* "тісто, нарізане дрібними кусками" (ДТС 440; 442). Пор. КЕСМАК.

КИНДЖАЛ "різновид холодної зброї", ГИНДЖАЛ; ДІНДЖАЛ (Лисенко 1961, 27); б. КІНЖАЛ, р., болг. КИНЖАЛ.

Про те, що в українських козаків у вжитку були кинджали, свідчить Д. Яворницький (I, 210). Слово часто вживається в історичних романах М. Старицького, П. Куліша. Очевидно, термін запозичили саме козаки, мабуть, з кримськотатарської чи ногайської мови (вже в XV ст. ногайці кочували на теренах Кубані), пор. крм. *qancal, qancer* "кинджал" (КТРС 151); ног. *qunzal* "тс" (Гаджиєва 1979, 63); крм., тур. *xancär, tat.qancar* (Р II, 1665; 129); карач. *qancal* (Ресенен); кум. *xincal* (Немет 118), *xuncal* (Джидалаєв 166); каз. *qancar* "кинджал" (Кайдаров А. //Изв. АН Каз.ССР. – 1974. – VI. – 27; Байжанов 6; калм. *xancal* "тс" (Рамстедт 165); ос. *qancal* "дуже поціновуваний в старі часи сорт сталі", "шабля з такої сталі" (Абаєв II, 263).

Джерело тюркських форм – ар. *خنجر*, можливо, за посередництвом персь. *hänsär* "кинжал". Цей різновид холодної зброї в українській мові відомий також у формі *ганджар* (див.), а на письмі ще й *финжал*: "(1732 р.) финжалов два не було" (ДНРМ 141), що свідчить про контактування українського населення з різними тюркськими етносами і в різний час. Слово активно досліджував Ф. Корш (1886, 502), який спершу вважав, що рос. кинжал < каз. *qalcan*, але пізніше посилався на кум. *хынжал* (Словарь рус. языка, составленный II отделением АН. – СПб, 1909. – Т. 4. – Вып. 3. – столб. 813). Цю версію підтримали Дмитрієв 537; Селимов А. (Кинжал// Рус. речь. – 1970. – 4. – 89).

КИНДИБАЛ, КИНДИБАЛ "різновид алкогольного напою", "різновид гарячого напою", "поганий напій".

ЕСУМ II, 433 неправильно пояснює походження слова: "запозичення з турецької мови; тур. *kendibal* букв. "самий мед" (як оціночна характеристика напою) складається з займенника *kendi* "сам" та іменника *bal*", але займенник *kendi* не може виконувати функцію "самий". Якщо вже й виходить зі структури *kendi bal* (правильніше: *kendi bal-1*), то це означає "його (власний) мед", і цю структуру можна спробувати тлумачити таким чином: "напій (медовуха?) власного виробництва", щось на взірць української лексеми *само+гон*. Подібну морфологічну структуру знаходимо в українському прізвищі тюркського походження Кіндибала < *qancuq* "самиця, хвойда" + *bal* "дитина" = "сучий син", "суча дочка". Перебіг приголосних -л- > -н- відбувся на ґрунті української мови.

Ще ймовірніша версія: слово утворене на основі тюркського дієслова *qulmaq* "робити, вчинити" (3-тя особа минулого часу *quldy*) + іменник *bal* = "зробив мед(овуху)". Пор. КОЛДИБАХНУТИ, ЧИКИЛДА.

КИНДИБАЛ "земляний віск", "різновид бальзаму, яким намащують вагітних жінок".

Пояснення слова, як і лексеми *киндибал* "різновид (алкогольного) напою, в ЕСУМ II, 433 виконано неправильно. Можливо, йшлося про мастило власного виробництва (зі свого меду чи іншого продукту пасічництва). Структурно слово складене з тюркського дієслова *qulmaq* "робити, вчинити" (3-тя особа минулого часу *quldy*) + іменник *bal* = "зробив мастило".

КИНДЯК "назва тканини, яку використовують зокрема й на пошиття знамен, стрічок, а також одягу"; СКИНДЯЧКА "червона широка стрічка, якою дівчата пов'язують лоб" (Б.-Н. 329; СУМ IX, 265); КИНДИЧКИ "короткі стрічки" (Ващенко 1968,36); пор. КУНДЕЛЯ "вовняна ковдра" (Яв. 405); р. КИНДЯК "різновид бавовняної тканини" (Срезн. 1208), "вибійчана тканина; червоний кумач; каптан особливого крою" (Даль 108); "бавовняна вибіячана тканина; кумач, з якого шиють знамена" (Савваитов 23); КИНДЮК "червона бавовняна тканина" (Кочин 142; Ф II, 234); п. *kindiak* "груба тканина домашнього виробництва; попона" (Мухлинський 62; Зайончковські 1953, 55); нім. *Kindak* (1647 р.) "різновид бавовняної тканини на Русі" (Опельбаум 1971, 97).

1664 вкрадена фляша, шлык соболѣй и киндяк. АКП I,7.

1671 в Ганьчиной киндяковой сорочце. АКП II,101.

1730 сотникуючи, брал киндяк и крамарскія вещи ДНРМ №84.

XVIII Хан... прислал... войску Запорожскому подарунку дванадцять тисяч киндяков; войско Запорозское изволилося принять окуп мосулбесами... киндяками; посланцам Запорожским дано от Хана по киндюку В II,365; 383; III, 104.

Також пор. у Айтемирова: "калмыцкой посланник сего дни у хана был на отпуске и дано людем ево сукна и киндяки; ханского де жалованья дано ему... а досталним казакам по киндюку" (Айтемиров 75; 36).

В XIX ст. і сама реалія (різновид тканини), і її назва навіть для лексикографів були фактично невідомі. Б. Грінченко у соєму словнику, подаючи лексичні приклади з "Думи про Самійла Кішку": "виступала галера трьома цвітами процвітана, первим цвітом – златосиніми киндяками побивана; паювали златосині киндяки на козаки, златоглави на отамани", визначає семантику терміна під знаком питання "стрічка? різновид матерії?", "прапор?" (Гр. II, 238). Не мав певної думки стосовно значення цього слова й відомий дослідник тюркських запозичень в російській мові Н. Дмитрієв (537): "Зафіксоване у Афанасія Нікітіна *киндяки (кандаки)* Срезневский понимал как "род материи". Неоднаково тлумачать значення слова й тюркологи, передусім через малу кількість лексичного матеріалу. Зайончковскі (1953, 55) виводив слово з тюрк. qo- "класти", посилаючись на тур., чаг. qondaq "різновид жіночого головного убору"; "пелюшки, підстилка"; каз., тур. qundaq "колиска" (Р II, 544; 914), пор. тур. qundaq "пелюшки", "пов'язка на голову"; qundaqlamaq "пеленати (дитину)", "зав'язувати коси хусткою" (ТРС 573); каз. qundaq "овеча вовна, в яку кладуть щойно народжене немовля на кілька днів, після чого перекладають у колиску" (Будагов II, 95), також туркм. qunda- "пеленати", qundaq "сповите дитя; пелюшки" (Ресенен, 301).

Проте гіпотезу Зайончковського поставили під знак питання кілька відомих сходознавців, зокрема й Ресенен (279). Особливо критично поставився до етимології, що її висловив Зайончковскі, Севортян (1966, 219), який піддав сумніву тюркське походження цього слова на тій підставі, що низка імен із закінченням -laу, -daу, напр. аз. gundag "пелюшки", "приклад рушниці" мають неясне походження й не можуть бути однозначно віднесені до похідних на -laу, -daу.

Заперечує можливість бачити в основі слова тюрк. qo- "класти" чи пасивну форму цього дієслова qop- "бути покладеним" Г. Дюерфер (III, 521), який вважає тюркське слово запозиченням із середньо-перського *kundak "шовкові стрічки" > тюрк. qundaq "пелюшки". Семантика перськ. kundak "шовкові стрічки" відповідає укр. *киндяк* > (внаслідок народної етимології) *скиндяк* "стрічка", проте слово вимагає додаткових досліджень хоча б тому, що в досяжних авторові цієї праці словниках перської мови лексема kundak "шовкові стрічки" не засвідчена, є лише qondaq قنداқ "пелюшки" (ПРС II, 277) та kopay كوناغ "шовкова нитка, шовковинка; шовкопряд; павутина" (ПРС II, 357) – цілком різні за походженням слова. Можливо, варіантом тюрк. qondaq | qundaq "жіночий головний убір"/"пелюшки" є каз. күндүк "жіноча хустка" (Р II, 1445) – в такому разі легко пояснюється "пом'якшена" форма в українській мові: тюрк. күндүк > укр. киндяк. Варто також нагадати стару версію походження слова з тамільського kindan "різновид бавовняної тканини" (Минаев И. Старая Индия. – СПб., 1881. – 26), яке через посередництво перської мови могло увійти в

тюркські. Див. Материалы и исследования по сибирской диалектологии и русской лексикологии. – Красноярск. – 1968. – 138.

Немає сумніву, що слово *киндяк* в українську мову запозичили козаки, "Літопис" Величка засвідчує факти постачання цього краму (очевидно, й хорошої шовкової тканини, придатної на дівочі стрічки) в Січ від Кримського ханства.

Що стосується слів *кунделя* "одяг з вовни", *кундель* "вівчарка", що їх засвідчив у своєму словнику Д. Яворницький, також див. ЕСУМ III,141, то вплив тюркської лексеми на наведені українські форми довести важко.

КИРГАН "невеликий очеретяний з бовдуром курінь, де проживає та зберігає своє знаряддя рибальська артіль на Дністрі" (Гр. II, 23); пор. КАРГАН (див.).

В ЕСУМ (II,435) щодо цього слова подається таке пояснення: "неясне; можливо, утворене на основі тур. *qurgan* "фортеця, укріплення". Насправді ж форма кирган виникла внаслідок розширення значення слова карган "приймальний пункт риби" (див. КАРГАН). Заміна -а- > -и- можна пояснити тим, що таке фонетичне явище властиве самим тюркським мовам (говорам), пор. тат. *qoqa* / *qurqa* / *qurqa* "рибальська сітка, волок" (Замалеєв 372; ТатРС 282).

КИРГИЗ "один з підрозділів ногайського етносу"; "сучасн. етнонім народу держави Киргизстан"; р. КИРГИЗ "кінь степової (киргизької) породи"; "прусак, дещо відмінний від "наших" прусаків"; також КИРГИЗЬКА вівця (Даль II, 109); "СОЛОВЬЙ КИРГИЗ "кінь степової породи жовтуватої масті зі світлим хвостом та гривою" (Дрянский Е. Записки мелкотравчатого. – М., 1985. – 202).

XIX Люблю дивитися, як...стайки полукіпків... розходжуються по степах, не наче їх вкрили киргизькі силенні череди та ватаги Н.-Л. I, 366.

Етнонім киргиз в історії взаємин України з тюркськими народами не повністю відповідав його сучасному значенню. У світовій тюркології XIX ст., наприклад, у лексикографічних працях Будагова, Радлова та інших науковців термін киргиз, зокрема й киргизька мова, потрібно сприймати як казах, казахська мова тощо. А той етнос, який сьогодні носить самоназву киргизи, в тюркологічних дослідженнях мав назву каракиргизи.

У безпосередній практиці тюрксько-українських взаємин термін киргиз українці уперше засвоїли у зв'язку з контактами з ногайськими ордами: одна з груп ногайців мала самоназву *киргизи* (Славяно-русская этнография. – Л., 1973. – 49).

Історія етимологізації етноніма *киргиз* має тривалу традицію й засвідчує принаймні 10 версій, але жодну з них не можна назвати остаточною й бездоганною, детальніше див.: Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. – Алма-Ата, 1990. – 57–59.

КИРГИК (орн.) "степовий дерихвіст, *Glareola nordmanni* Fisch." (ЕСУМ II,435).

Орнітонім запозичений, очевидно, з кримськотатарської мови, пор. крм. *qurguj* "яструб-перепелятник" (КТРС 172); ног. діал. *qurguj* "журавель" (НРС 201); д.-г. *qurqij*, *qurguj* "яструб-перепелятник" (ДТС 446); чаг. *quruu*, *qurui* "різновид хижого птаха, яструб"; кар. *qurruj* "яструб"; тур. *qurqaw*, *qurqaj* "різновид яструба"; тат. *qurruj* "птаха *Falco nisus*"; каз., тел. *qurruj* "маленький яструб, навчений полювати"; саг. *qurqajaq* "кібчик" (Р II, 747–751); узб. *qirgij* "перепелятник, яструб-перепелятник" (УзРС 646); уйг. *qurqij* "кібчик, маленький сокіл"; кк., каз.

qurquj "яструб-перепелятник"; монг. qurquj "кібчик"; чув. härxä "кібчик, сич"; персь. käreäs کرکس "шуліка" (Єгоров 300); тур. qurqu, qurqu кібчик, перепелятник" (Будагов II, 50).

Запропоновану в ЕСУМ II,435 етимологію слова як звуконаслідувального утворення можна підтримати. Аналізуючи походження узб. qirgij "яструб-перепелятник", Д. Базарова 1978, 44 підсумовує: "Назва, мабуть, пов'язана із звуконаслідувальною основою "к...рк", широко поширеною в тюркських назвах птахів". Пор. орнітоніми: тур. qurqawul "фазан", каз. qurqaul "фазан", qurqura "чапля", шорськ. qurqayan, qurqan "бекас"; також тур. qur "цвірінькання (звуконаслідування)"; шорськ. qur = qurur "кричати, гукати"; тат. qurqala- "кричати з переляку (про птахів)", тур. qurqay "каркання ворони", саг. qurqula- "кудкудакати (про курку), пищати (про птахів)"; тур. qurly "звук кррр...", qurly qısu "одуд"; тат. qurtla- "квоктати (про птахів)" (Р II, 732–757). В процесі адаптації тюркського слова для природного оформлення структури українського орнітоніма було додано прикінцевий суфікс -к як показник чоловічого роду.

КИРЕЯ, КЕРЕЯ "різновид довгого й широкого верхнього одягу"; "шинель з рукавами та нахлучкою з фабричного сукна" (Б.-Н. 183); "плащ довгий суконний; верхній одяг; чимала свита з капюшоном" (Гр. II, 239); "козаки на каптан надягали кирею, це зовсім довгий одяг, аж до п'ят, зроблений зі шкіри, або з вовни, без рукавів, схожий на плащ" (Яв. I, 207); р. КИРЕЯ, КИРЕЙКА "верхній каптан; широкий чекмен; лисячий кожушок, покритий сукном" (Даль II, 109); п. kiereja "різновид широкого верхнього одягу, підбитого хутром".

1767 кромѣ юпки да бурки кирейной ничего не взял. Сковорода, II, 384.

XIX Ми тобі кирею вишием. Щоголев.

XX на возі в передку чорніє стара кирея. Косинка 1972, 82

Реалія, названа словом кирея, не належала до т. зв. "модних речей", що їх завозили зі Сходу, це швидше різновид того одягу, який необхідний для життя у певних кліматичних зонах з типовими зимовими хурделицями й осінніми зливами та вітрами. Слово, як і саму реалію, запозичили, очевидно, козаки від ногайців чи кримських татар. В тюркських мовах слово засвідчується рідко, ЕСУМ (II,435) правильно посилається на тур. käreäkä "широкий, багатий плащ" (Р II, 1086, 1088), щоправда сучасні словники турецької мови цього слова не фіксують, але ясно, що в основі терміна – дієслово ker-|ger- "розтягувати, нап'ясти, подовжити" (ДТС 300; Р II, 1084; ТРС 332; ТАС 142). Сюди ж можна додати ще й зафіксоване у словнику Будагова тур. kereke "широкий плащ, шовковий або камлотовий, з кишенею та гудзиком з позолоченої нитки (складає частину пошанувального вбрання, що його роздають на аудієнціях у султана та великого візира)" (Будагов II, 123). Та найдоцільніше було б порівнювати укр. *кирея, керейя* з каз. kireuke "захисний одяг" (Известия АН Каз.ССР. – Сер. общ. – 1973. – VI. – 30), käreükä "панцер", kerägä, чаг. käreägä, алт. käreüyä "решітка, з якої роблять стіну юрти" (Р II, 1086; 1090), а це дає підстави гадати, що аналоги казахського терміна мають бути в ногайській та кримськотатарській мовах, пор. ног. kergä "кросна", kerege "дерев'яна решітка, що є складовою частиною дерев'яного каркасу юрти" (НРС 161); крм. kergä "пристрій для розтягування шкіри" (КТРС 124); також д.-т. kerägü, keräkü "юрта", kerik "розтягнений,

розлогий" (ДТС 300-301; Клосон 744; Єгоров 107). В процесі адаптації тюрк. * kireke kereke > укр. *кирейка, де прикінцеве тюрк. -ке > укр. -ка, очевидно, сприймалося як зменшувальний суфікс. Така морфологічна форма явно не відповідала реалії "довгий, широкий одяг", внаслідок чого суфікс -ка відпав.

КИРИНИТИ "копати, рити"; "спричинити нелад"; "бруднити"; **КИРИННИЙ** "брудний, замазюканий"; **КИРИННИК** "безладна людина; нечепура. нехлюй"; **КИРИННИЦЯ** "нехлюя, нечупара; помийниця; лайливе слово стосовно жінки"; **КИРИННЯ** "забруднювання, каляння"; безладно накидана купа, кучугура"; **КИРИНЯ** "різновид горілки" (Гр II, 238); *бойк.* **КИРИНА** "нелад, бруд, грязь", **КИРИНИТИ** "смітити"; *буков.* **КИРИНА** "безладдя", **КИРИНИТИ** "смітити, розкидати" (Карпат. д. 325; 430); *гуц.* **К'ЄРИНА** "нехлюйство" (Гуцульщина 1991, 33; Структура укр. говорів. – К., 1982. – 186).

Слово засвідчується лише на теренах Західної України. Походження слова (запозичення з тур. kir "грязь, бруд") пояснив О. Макарушка, проте в ЕСУМ подається як неясне. Можливо, слово запозичене з мови караїмів, які тривалий час мешкали компактними спільнотами в містах Галич та Луцьк. У зв'язку з тим, що в українських словах помітна диференціація значень "копати, рити, чинити нелад; безладно накидана купа, кучугура" і "бруд, грязь, каляння" та пов'язані з ним "нечупара, нехлюя" тощо, на їхнє формування крім слова kir "бруд" (Р II, 1349) вплинула ще й дієслово qug- "розбити, зламати, знищити, розривати" (Р II, 734), пор. тур. kir "бруд, грязь", kirli "брудний", "брудна білизна, брудний посуд"; "нечиста, брудна (про жінку в період менструації); kirle- "забруднити" (ТРС 552-3); ног. kir "бруд", kirli "брудний", kirlev- "забруднити" (НРС 166); кар. kir "бруд", kirli "брудний", kirlik "сміття", kirlen- "забруднитися" (КРПС 323); крм. kir "бруд", kirli "брудний", kirlen- стати брудним" (КТРС 130). Структура укр. **КИРИНИТИ** складалася за тією самою моделлю, що й *бруд-н-ити, грязь-н-ити, бор-о-нити* тощо.

КИРИЧКИ "овечі загони з пакілків та повсті проти хуртовини".

Слово засвідчив Д. Яворницький, в ЕСУМ II,436 подається як неясне. Насправді це запозичення з ногайської або, кримтатарської мови, в його основі лежить вживане фактично у всіх тюркських мовах qога "різновиди загорода на худобу", пор. крм. qога "загорода" (КТРС 161), кар. qога "паркан, тин" (КРПС 370), ног. qога "загорода, паркан" (НРС 173), тат. діал. qога "загорода з палиць", чаг. qога "абияка хижка, шалаш" (Р II, 941). В тюркських мовах це слово – монголізм, пор. монг. xоgооn "забор" < xогi "загороджувати" (ЕСТМ 2000, 73). Адаптація тюркського слова на українському мовному ґрунті відбулася таким чином: значення "абияка загорода" потребувало зменшувальної форми за рахунок суфіксів -ч-, -к-. Тюрк. кореневе -о- закономірно переходить в -и-/-і-.

КИРКА "великий молоток із загостреними кінцями"; **КИРОЧКА** "невелика сапка на цибулю, моркву" (Дзендз.) **ОКИРКРІВКА**, **ОКИРКУВАТИ** "виконувати роботу за допомогою кирки"; "ручне знаряддя у вигляді загостреного з одного боку молотка або стрижня для подрібнення, розколювання твердих порід, льоду тощо" (СУМ IV, 152); р. XVII ст. **КИРКА**, **КЕРКА** "тс" (Ф II, 238).

Севортян у своїй рецензії на етимологічний словник М. Фасмера (Севортян 1962, 27) цілком умотивовано зауважив, що етимон запозиченого терміна

потрібно вбачати не в тур. *kürek* "лопата", совок; весло" як це вказується і в ЕСУМ II, 436, а в *kerki* "велика сокира", "сокира-колун" (ТРС 534), також пор. тур. діал., турк. діал. *kerki* "сокира, сокирка з лезом, що насажене упоперек сокирища" (ЕСТМ 1997,51); аз. *kərki* "тесло, барда (знаряддя теслі, різновид сокири з лезом насадженим перпендикулярно до сокирища)" (АзРС III, 75); кар. *kerik* "лопатка, совок" (КРПС 306),), каз. *kerki* "сокира" (ТАС 142). Термін засвідчується вже в давньотюркських текстах: *kerki* "сокирка, кирка" (ДТС 301), а також у середньовічних лексикографічних працях, зокрема й у словнику половецької мови: "сокира, колун, молоток" (ТАС 142; Р II, 1100). Етимологію слова цілком правильно визначили К. Менгес (1944, 744) та Ресенен 257: *kerki* < **kärt-* "робити надріз", "тесати дерево чи каміння" (Р II,1102) + *-ki*. Спрощення поєднання приголосних *rtk* > *rk* притаманне тюркським мовам (ЕСТМ 1997, 52).

Термін засвідчується вже в тюркськомовних словниках XIII–XIV ст.: *kerki*, *kürki* "сокира, сокирка, молоток, колун", а також у декотрих сучасних мовах: тат. *kirka* (можливо, зворотне запозичення з російської (ТАС 142). В українських документах термін фіксується з XIX ст. і, очевидно, є пізнім запозиченням, можливо, з кримськотатарської мови.

КИРПИЧ "(Степова Україна) різновид палива з гною" (Гр. II, 239); "кизяки, змішані з соломою, висушені та нарізані у вигляді цегли – вживаються, як правило, у місцевостях, де бракує лісу", "торф" (Б.-Н. 183); КЕРПИЧ "вівці гній утоптують, тоді керпич ріжуть лопатами, сушать і топлять ним" (СГН 1969,32); р. КИРПИЧ (XIV ст.) "плита з глини, яка вживається як будівельний матеріал" (Срезн. I.1209); "цегла" (ТВСЯ 15).

В говори української мови слово увійшло з говірок Золотої Орди, ногайської чи кримськотатарської мови, носії яких виробляли цей різновид палива із суміші соломи з кизяками".

У пам'ятках тюркських мов лексема засвідчується з XII ст.: *kerpiç* "цегла" (ДТС 301). Ця сама форма фіксується і в словнику Ібн-Муханни, а у словнику Абу-Хайана (1312) вжита форма *körpüç* "цегла". Поет-кипчак Сейфа Сараї у своїй поемі Гулістан іт-тюркі" (1391) подає ще іншу форму *-kiрпиç* "те". У словнику XV ст. "Еттутфет...Тюркіййе" засвідчуються три форми *kerpiç*, *kiрпиç*, *kiürpiç* "цегла" (Наджип 1989,116). Пор. також аз. *kärpiç*, туркм. *kerpiç*, тат. *kirpeç*, каз. *kiрпиş*, тур. *kerpiç* "цегла". Отже, значення "різновид палива" – вторинне й регіональне. Будагов у своєму словнику (II,121) зазначив, що термін – перського походження *كربج*. Відтоді думка стосовно етимології терміна не змінилася (ЕСУМ II,437), проте значення "цегла" в перській мові має інше слово: *خشت* "цегла-сирець", *اجر* "цегла випалена". Можливо, слово варто етимологізувати як тюркське похідне від форми дієслів 2-ої особи наказового способу *kert-* "ставити зарубку, карбувати, класти клітинами" + *biç-* "краяти, різати, рубати" = *kert! biç!* "став зарубки! ріж!" Через те, що тюркським мовам збіг трьох приголосних у слові протипоказаний, глухий *-t* – випадає. Творення іменників за такою моделлю в тюркських мовах засвідчується неодноразово, пор. АЛАБЕРА, також тур. *gelberi* "кочерга" = *gel!* "ходи!" + *ber!* "давай!" (або *buğa* "сюди!").

КИСЕТ "різновид капшука, що використовується переважно на зберігання тютюну", КЕСЕТ, КИСЕТИНА, КЕСЕТИНА.

XIX Порох просунув руку до Чіпки в кишеню, витяг кисет з тютюном та грішми; Глянув Чіпка на кисет. Тютюну було не більше жмені... витяга – другий кисет, з синьої шовкової матерії, вишитий червоними квітками й обсаджений червоними китицями ПМ I, 379; 468

В ЕСУМ II, 437 безпідставно пояснюється: "очевидно, запозичення з рос. *кисет*, мабуть, виникло на основі *киса*". В російській мові слово *кисет* є швидше українським (південним) екзотизмом, як і *киса* – обидва слова вживаються в російській мові у творах письменників українського походження, напр., у В. Наріжного ("принесли... кису со съестными запасами"), або тих, чия діяльність була пов'язана з Україною, напр. Лескова.

Досі лишається нез'ясовним кінцеве -т у слові кисет. Здається, пояснення може бути лише одне: у говорах котроїсь з тюркських мов, можливо, кримськотатарської чи турецької або ногайської повинна була вживатися форма * *keset/ kiset*, у семантиці якої контамінувалися значення двох лексем: тюрк. *kise* "різновид торбини; капшук", крм. *kise* "різновид гаманця залежно від форми (три-, чотири-, п'ятикутний) та вмісту, напр. *tütün kisesi* "кисет на тютюн" (КТРС 130) < перськ. *kise* "торбинка, гаманець, кисет, кишеня", а не ар. *kis*, як вважали М. Фасмер та укладачі ЕСУМ, а також ар. *kesad*, запозиченого в крм. *käsät* "низька ціна", "відсутність збуту" (Р II, 1158) й тур. *kesat* "застій у торгівлі", "брак, нестача" (ТРС 534). Можливо, безпосередньо з арабської чи за посередництвом перської чи турецької або азербайджанської мов цей термін увійшов і в грузинську: *kesatoba* "безгрошів'я". Контамінація двох різних за походженням, але досить близьких за семантикою й фонетико-морфологічною структурою лексем: *kese* "гаманець", "певна сума грошей" та *käsät* "низька ціна", "брак грошей" – це цілком можливий шлях творення нового слова **käsät* "капшук на гроші" > "капшук на тютюн" у говорах однієї з тюркських мов, швидше всього кримськотатарської.

КИСИР "вівці з новонародженими ягнятами" (Кухаренко 38; ЕСУМ II, 437).

У пам'ятках тюркських мов термін засвідчується з XI ст.: д.-т. *qysug* "безплідний, яловий"; "лошиця, яка ще не давала приплоду" (ДТС 448); чаг. (після XV ст.) *qysug* "тварина ще ялівка" (Клосон 668); ног., каз., кк., тат. *qysug* "ялівка самиця" (ТАС 162; Замалєєв 418; ТатРС 315); тур. *qysug* "безплідний, неврожайний" (ТРС 544); кум. *qysug* "безплідний" (Немет 131); крм. *qysug* "яловий, безплідний" (КТРС 174); чув. *xäsär* "ялівка" (Єгоров 300). Отже, термін в тюркських мовах стосується не котрогось одного різновиду тварин. З метою диференціації від терміна утворювалися похідні, напр. за допомогою афікса здрібнілості: *qysraq* "(спершу: лошичка; пізніше – лошиця, а потім – просто кобила", пор. полов. (СС) *qystraq* "молода кобила", кипч. XIII ст. *qysraq* "кобила", *qonlançu qysraq* "жеребна кобила", *qysug qysraq* "ще не жеребна лошиця" (ТАС 163); каз. *qysraq* "табун ще не жеребних лошиць, до яких припускають жеребця" (Р II, 812). Іноді до слова *кисир* додавався термін на позначення видової належності тварини, пор. гаг. *qysug qojuñ* "отара овець-ялівок", каз., тат. *qysug syuug* "корова-ялівка" (Р II, 806), та з часом другий

компонент переставали вживати, а значення словосполучення залишалося за першою лексемою, пор. гаг. *qysug* "стадо телят до трьох місяців" (Тюркская лексикология и лексикография. – М., 1971. –229). Як і більшість термінів вівчарства, лексема увійшла в побут українських чабанів Чорноморщини з ногайської чи кримськотатарської мов. Г. Клосон вважає термін похідним від дієслова *qys-* "стискати (в розумінні стиснений стан статевих органів)" (Клосон 668). Можливо, цей термін доцільно розглядати як споріднений з *quz* "дівчина", пор. алт., тел. *quzuq* "стиснений" (Р II, 823). В. Котвич (1962, 133) порівнює термін *qysug* з монг. *kegüser / küser* "безплідна жінка", де перша частина слова *kegü* < *ke'ün* виступає в іменнику "син, дитина, хлопчик", а друга – це тюркський привативний афікс *-ser*, що засвідчується в монгольській мові ще до XII ст.

КИСТЕНЬ, КЕСТЕНЬ, КІСТЕНЬ "різновид холодної зброї"; "бойова сокира з гострим обухом чи тупим молотком замість нього; бойова палиця, те саме, що келеп" (Б.-Н. 184) б. **КЕСТЕНЬ, КИСТЕНЬ** (Булика 153); р. **КИСТЕНЬ** "гиря на ремінці", п. *kiscien* "тс" (Ф II, 240).

1540 Хотена весь хрибет кестенем збит; сын его предсе кистенем его бил АВАК XVII, 246;360.

Слово на означення цього давнього різновиду зброї мало досліджувалося, як власне й сама реалія – ми й досі не знаємо, який вигляд мав кистень. В ЕСУМ II, 450 (також див. Ф II, 240) слово подається у формі кистень "коротка палка з причепленою до кінця гирею" з посиланням на тат., башк. *kistän* "дрюк; дротик", персь. *kistän* "прес, тиски, олійницька палка" – що також не вносить ясности. Дещо конкретніше пояснення пропонував Дмитрієв: "Російська семантика слова "різальна зброя" ставить питання про можливий зв'язок (в порядку контамінації) цього слова з татарським дієслівним коренем *kis-* "різати, рубати". Такої ж думки дотримувався й А. Мухлінський, який поєднував слово *кистень* з тур. кескін "гострий" (Дмитрієв 538). Ця версія підтверджується також засвідченим у чагатайській мові словом *käskän* < *käs-* "різати" + аф. *-kän* "різновид булави" (Р II, 1166). Цю версію підтримав Доерфер III, №1635, який пояснив зміну форми *käskän* > *kästän* дією дисиміляції. Дещо окремо залишається засвідчене Ашмариним у чуваській мові *kismen* з несподіваним *-m-* "різновид зброї: палиця з надягнутою на неї металевою кулею", "потовщена частина безміна" (ЭСТЯ У, 58), що його можна виводити з *kis-* "бити, лущувати", пор. тат. *kis-* "сікти, бити, лупасити, товкти" (ТатРС 260).

Слово засвідчене лише у кількох тюркських мовах: тат., чаг. (ст.-узб.) "палиця" (Будагов (у творах Бабура) II, 177; Р II, 1388); башк. *kistän*, чув. *kisten* "кистень" [фактично без пояснення; може бути зворотнім запозиченням з рос.] (Єгоров 114). У словниках Ценкера та Паве де Куртейе термін тлумачиться так: "металева куля (гиря) прикріплена до руків'я ланцюжком чи ремінцем" (Р II, 1388). Також пор. тат. суч. *kistän* "булава" (Замалеєв 342; ТатРС 260). В перську мову термін *کستن* увійшов з чагатайської (староузбецької) мови, пор. у творах Бабура *kistän* "Якщо кістен чи спис або топір вдарять людину, то проб'ють лише одне місце, коли ж шабля рубає, то пройде від голови до ніг" (Р II.1388).

Наведене у Будагова II, 177 персь. *kistan* *کستن* "прес, лещата; палиця, щоб збивати масло" не підтверджується сучасними словниками перської мови.

КИТАЙКА, також КИТАЙ "назва тканини дуже популярної в Україна, особливо в козаків"; КИР-КИТАЙКА "різновид тканини" (Гр. II, 240; 239; р. КИТАЙКА (XVII ст.) "шовкова тканина, особливий різновид тафти" (Срезн. I. 1210).

1506 тринадцять аршин китайки. ЛМ 742.

1516 прапорець китаики черчатое. ЛМ 874.

1568 от кейсяка китайки бурское грошей тридцат. ПКк II,559.

1572 ризы китайки жолтое злоголаво обложоные. АрЮЗР 7/1,239.

XIX Один на собі дорогий каптан має, та з під того кир-китайку видирає Гр II, 239.

Китайку в Україну почали завозити, очевидно, ще золотоординські купці, в кожному разі спостерігається диференціація різновидів тканини за місцем її виробництва, наприклад з міста Бурса в Туреччині. Китайка – обов'язкова реалія козацького побуту, зокрема в ритуалі поховання: тіло накривали тільки китаикою.

В тюркських мовах слово відоме з VIII ст.: *qutaj* "назва тканини, шовк?" (ДТС 473), *qutaj* "якийсь товар, що його тюрки отримували в XIII ст. з Китаю"; тат. *qutat* "шовк" (Р II, 991; 787); карач. *aq qutaj* "тканина, з якої шиють білизну" (Отаров 1978, 50). Тюрки перенесли назву країни-виробниці шовку на саму тканину. Тюркська назва ж країни *Qutaj* пов'язана з найменуванням роду *Qutaj*, що відображає давній монгольський етнонім *qudan* / *qutaj* – за назвою китайської династії, засновником якої було монгольське плем'я *qudan* / *qutaj* (ДТС 449; 637). До складу декотрих тюркських народів, напр. каракалпаків та ногайців, і тепер входить народність *китай*, від якої, мабуть, лишилася назва населеного пункту на півдні Молдови – Китай.

КИЧКИЛДА (*лайл.*) про крихкотілу повільну жінку. (Яв.), пор. р. КИЧИЛИБУХА "плутоватая женщина" (Ф 4, 296 (примітка).

В ЕСУМ II, 440 подається як неясне. Насправді це тюркськомовний композит: тур. *quç* (*зруб.*) "зад, озаддя", *діал.* "нога, кульша", +діслово *qu-* "робити, чинити" + аф. 3-ої особи минулого часу –*du*, = (букв.) "виробляла задом", пор.: *quç atmaq* "трясти озаддя, йти вихилясом".

КИШЕНЯ "частина одягу у формі мішечка на дрібні речі, гроші тощо", КЕШЕНЯ; б. КИШЭЕНЬ, КИШЭНЯ, р. КИШЕНЬ, КИШЕНЯ, п. *kieszen*.

1555; 1664 в кешени кошуля коленская; грошей с кишени винявши АВАК XXI, 71.

1667 о згиненню грошей с кишени в Грицка. АКП 8.

1649 з кешени червоных золотых петнацать выпало. АрЮЗР IV/ 3, 309.

1711 пропал, мовит, у мене в табори, капшучок с кешени. ДНРМ 55.

Стосовно цього слова в ЕСУМ II,440 вказується: "думка про зв'язок слова з тюркізмом *киса* "мішечок" не доведена". Це цілком справедливе твердження, тому що етимон укр. *кишеня* – зовсім інший тюркський термін, початкова форма якого зафіксована у декотрих мовах, напр. д.-т. *keş* "сагайдак" (ДТС 303), кирг. *keş* "пояс", сой. *käş* "шкура, шкіра". Фіксується в тюркських мовах і десемантизоване утворення від *keş* за допомогою афіксів здрібнілості -*en* (an) + *e* (a), пор. кирг. *keşene* "пояс", башк. *käşen* "мішок зі шкури"; кар. *käşäne* "кишеня" (Р II, 1181) – (може бути зворотнім запозиченням з укр.). Причина запозичення – те, що в українській, як і в інших слов'янських мовах, не було

свого, питомого слова на означення такої реалії як "частина одягу у вигляді мішечка". Маємо очевидний факт, що такі слов'янські слова, як *мішець*, *мошьна*, *мошьница*, *влагалище* "сумка, сумочка" (Срезн. I, 377) так і не стали означати реалію, за якою закріпилися назви *кишеня*, *джеб*, *карман*, *калита* тощо. У декотрих слов'янських мовах термін *кишеня* не набрав поширення, але на означення цієї реалії там все одно використовуються тюркізми: болг. *джеб*, с. *джеп*, словен. *zer* (< тюрк. *ser*, ар. *cab*, *caib*), або рос. *карман* (до речі, в російській мові XVI-XVIII ст. вживалося й *зень*, запозичене з татарської), (ТВСЯ 17).

КИШЕНЯ / КЕШЕНЯ / "намогильна споруда".

1548 Ты в листе своем писал, именуючи которие врочища ест по Богу по реце и по Синей Воде: Яргумаклы и Янькилунгу, именуючи тые поля и земли своими, абы теж мои люди там не кочовали. Ино тые есть земли и врочища, яко тепер суть, и знаки того же предъсе моего Саин Цара Езюбек Чаанбек Цара кочовища были, якож они и до сих часов у тых кишнях ест похованы и тепер тые кешени стоятъ КП I,41.

Як свідчить "Книга Большому чертежу", на теренах півдня України, а саме на березі річки Конки збереглося "7 кешеней татарських мечетей" (Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – 86). Етимон цього терміна – тюрк. *keşene* "намогильна споруда", "насіпана могила, курган" < персь. *کاشانه* "оселя", "пташине гніздо", також *کشان* "(рідко) намет з одним-єдиним стовпом-підпорою" (ПРС II, 297; 327), пор. полов. *keşene* "намогильна споруда" (Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. – Л., 1930. – Т.5. – 713); *käzänä* "насіпана могила, курган" (Р II, 1174); балк., карач. *keşene*, башк. *käsänä*, каз. діал. *kesene* "могила, мавзолей, пам'ятник" "гробниця", намогильна споруда" (Балк. д. 175). Слово ввійшло також в адигські мови: абаз. *къашвана* "старовинна кам'яниця", абх. *а-къашана* "кам'яна намогильна споруда", адиг. *чашаьан(е)* "наземний склеп" (Шагиров 108). Термін відомий і тюркам Центральної Азії, пор.: "Ї (Барчин) могила відома всьому народу; узбеки називають її *Кьок кесене*, тобто "Блакитна оселя". (Кононов А. Родословная туркмен, сочинение Абул-Гази. – М.-Л., 1958. – 78), також узб. *koşona* "прегарна споруда, оселя" (УзРС 220); тур. *kaşane* "палац" (ТРС 520); Будагов II, 109). Як бачимо, тюрк. *keşen* "намогильна споруда" внаслідок адаптації в українській мові набрало форми *кешеня/кишеня*, і це дає підставу говорити про те, що лексема *кишеня* "частина одягу у вигляді маленького мішечка" повинна була набрати в українській мові повсюдного поширення ще в XV ст. або й раніше, дарма що у пам'ятках писемності вона засвідчується пізніше, ніж рідкісне *кешеня* "намогильна споруда".

КИШЛАК "різновид селища в Узбекистані".

З узбецької мови за посередництвом рос. кишлак (ЕСУМ II, 441). Детальніше див. КИШЛО.

КИШЛО "оселя чабанів" (Попка 1858, 116); 143); "оселя, гніздо" (Гр. II, 242; СУМ IV, 158); "селище" (Яв. I, 155); "хутірець" (Жилко 1966, 269).

XIX Там же з кишла одрядили// Одного добуть кобили // Чи в ногайців, чи в кімлик. (Антологія укр. дитяч. л-ри, 242).

XIX Чи сподобить то Господь мене завести своє кишло. (Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський.-К., 1991.-502.)

Здається, в різних регіонах України термін мав неоднакове значення, у словнику Є. Желехівського засвідчується факт значного розширення значення: крім вже відомого "житло" подані ще й "ліжка", "постіль". Слово запозичене не з турецької мови, як вказується в ЕСУМ (II,441), а з однієї з кипчацьких мов – про це свідчить українська адаптована форма *кишло*, етимологом якої може бути лише кипч. *quşlau* "зимування", "місце, де можна перезимувати" < *quş* "зима" + аф. -*lau*; пор. тат. *quşlau* "зимувати; зимівля" (Будагов II, 103; Замалеєв 420; ТатРС 317). Подібний розвиток форм: укр. Сула "назва річки" < тюрк. *su* "вода" + аф. -*lau* = "місце багате на воду". Форма, запозичена з турецької мови, мала б такий вигляд: *кишлак*, пор. тур. *quşlaq* "зимове пасовище", "зимові помешкання" (ТРС 545). Кримські татари вживали термін *quşlaw* зі значенням "зимове пасовище для овець" (Лашков 1897,837). Термін міг бути знайомий українцям ще в добу українсько-половецьких взаємин, пор. полов. XIII ст. *quşlau* "місце, де можна перезимувати" (Р III, 837). У козацькому побуті слово *кишло* вживалося зі значенням "осілий спосіб життя" (Еварн. 1900, I. 111. Також див. ЕСУМ II, 438: КИСЛИЩЕ "стадо, гніздо,зборище риби, комах" – утворення від *кишло*).

КИШМИШ "сорт винограду без кісточок, з котрого виготовляють родзинки".

Запозичення за посередництвом рос. *кишмиш*, очевидно з узб. *kişmiş* "родзинки,< персь. *کشمش keşmeş* "кишмиш" (ЕСУМ II,441).

КИШНЕЦЬ *бот.* "коріандр посівний, *Coriandrum sativum* L."; р. кишнец "ТС" (Ф II, 243).

Фітонім на означення зілля-приправи запозичений, очевидно, з турецької мови: *kişniş*, *kişniz*, в яку він увійшов з персь. *geşniz* *کشنز keşnic* "коріандр" (Девелліоглу 522; ПРС II, 399, 331). Слово засвідчується також в аз. *keşniş*, узб. *kaşniç* "коріандр", чув. *kaşliç kaşlinç kaşlinçak* "рослина свербіга", тат. діал. *gäznîç, gazniç* "козлець" (Етимологические иссл-я по чувашскому языку. – Чебоксары, 1984. – 42).

КИЯК = КИЯХ *бот.* "рогоз *Thypha angustifolia* L."; "волють проса"; "качан кукурудзи з рильцем" (Гр. II, 242).

В ЕСУМ подається таке пояснення: "назви рогозу похідні від др. *кый* "кий, палка" за подібністю суцвіття рогозу до круглої палки; назви кукурудзи – похідні від назв рогозу за подібністю качана до суцвіття рогозу", що досить ймовірно. Одначе, доцільно зважити на тюрк. *qujaq* / *qujaу*, що вживається в більшості тюркських мов (ЕСТМ 2000, 202) на означення різних багаторічних, переважно гостролистих рослин, зокрема очерету, осоки, тощо, пор., наприклад, тат. *qujaq* "осока"; "лист злакових рослин", чаг. *kijaу* "довга, дуже гостра трава, дерисун" (Р II, 857); тат. *qujaq* "гострець (*Agropyrum ramosum*); каз. *qujaq* "тс", "очерет піщаний" (Будагов II, 101). Слово має надійну етимологію на ґрунті тюркських мов: дієслово *quj-* "різати навскіс" + аф. -*aq* і попервах мало значення "гострий", "такий, що ріже" (ЕСТМ 2000, 202), хоч у ТРС 554 тур. *kijah* ? "трава" подається як фарсизм.

КІЗ "кал тварин"; "тепле нутро убитої скотини" (ЕСУМ II, 443).

Пояснення в ЕСУМ II, 443 цілком логічне, обидві форми – скорочений варіант слова КИЗЯК. Значення "тепле нутро убитої тварини" може бути пов'язане з методом лікування подагри: в нутрощі щойно забитої тварини, здебільшого свині, засовували хворі ноги.

КІЗЛИК "відгороджене місце на паливо в чабанській гарбі" (Кухаренко 32).

В ЕСУМ II, 443 слово безпідставно пов'язується з лексемою *козла/кізлі* "сидіння на фаєтоні (для погонича). Насправді ж етимон лексеми потрібно шукати в тюрк. *tezeklik "місце на кизяки", де tezek "кизяк", а за допомогою аф.-лік утворюються іменники на означення "місцини, місця, де щось громадиться", пор. тур. tezekli "з кизяком" (Р III, 1103) > тюрк. kezeklik / укр. ке (і)зеклик > кізлик. Див. КІЗЯК.

КІЗЯК "послід худоби", "висушені у вигляді цеглини тваринні випорожнення з домішкою соломи, що використовується у степових районах України як паливо, а іноді й у будівництві" (СУМ IV, 159); "послід тварин, що використовується на топливо; по-татарському кизях" (Б.-Н. 183) КИЗИК "овечий послід", КІЗ "кал тварин" (ЕСУМ II, 430; 443); р. КИЗЯК, КИЗЕК, ТИЗИЯК, ТИЗИЕК "висушений послід тварин, спресований для того, щоб ним топити" (Ф II, 231); болг. ТИЗИЕК "грубі плитки з висушеного гною з соломою, що використовуються як топливо"; рум. țizik "коров'ячі кизяки".

Лексема вживалася в українських лікарських порадицях:

XVIII кизик товарячої з соломою прикладать. МДЛ 41.

Слово могло увійти до лексичного складу української мови ще в добу активних тюрксько-українських взаємин XI-XIV ст., про це свідчить факт його повсюдного поширення. Час запозичення визначити важко, тому що слово належить до тієї лексичної скиби, якої у пам'ятках писемности звичайно уникали. В тюркських мовах слово має однакову форму: д.-т., кипч. XIII-XV ст. tezek "гній", "послід", "послід (кінський)" ДТС 557; ТАС 198; ИДТЯ 378); башк., каз., кк., крм., ног., тур., чаг. tezek, тат. tizek "(сухий) тваринний послід" (Р III, 1103; Будагов I, 354); чув. tisek "гній" (Єгоров 254).

Г. Дюерфер (I, 537) вважає, що початкове *k-* у слов'янських мовах виникло внаслідок асиміляції. Дмитрієв (22) переконаний, що зміна *ti-* > *ki-* характерна й для кипчацьких мов з їхньою фонетичною близькістю артикуляції палаталізованих *k-* і *t-*, пор. тат. діал. kile замість tile "прохати".

Подібне явище спостерігається і в українських говорах, наприклад, на Київщині: *тісто/кісто, тісний/кісний*. А. Кримський наводить як приклад укр. *кебета* запозичене з тур. tebijet "природний хист" < ар. طبعیه (Кримський III, 216). Причина запозичення цілком зрозуміла: в українській мові не було окремого слова на означення посліду великої рогатої худоби, пор. *гов'єдо* "рогата худоба" та похідні від нього (ЕСУМ I, 512; 540).

КЛОБУК "головний убір православних ченців"; діал. (Чернігівщина) КЛУБУК "шапка чи покривка над дерев'яними ворітьми"; "круглий, на взірць купола навіс над гончарною піччю" (Гр. II, 253); (Полтавщина) "крайня частина кахлі" (Яв. 358); (Бойківщина) КЛУБУХ, КЛАБУК "перший брус над одвірком", "брус між вікнами", "колода"; КЛОБУЧИТИ "робити повсть", КЛОБУЧИНА "повсть",

КЛОБУКАР "той, хто робить повсть" (Желех.); пор. **ЧОРНІ КЛОБУКИ** "союз тюркських племен на сужбі у князів України-Руси"; б. КЛАБУК; р. Клобук, пор. нахлобучить; с. КЛОБУК "різновид шапки; одиниця виміру жита" (Влажинац М. Речник наших старих мера у току веков. – Београд, 1968. – 428); п. klobuk, kobluk "висока шапка; чернечий клобук"; слн. klobuk "капелюх", "шолом", "основа крокви"; ч. klobouk "капелюх" (Корш 1904, 24).

В лѣто 1150. [Ізяслав] вшел в Чернии Клобоуки; В лѣто 1162 Рюрикъ поиде... с Берендѣи и с Куи и с Торкъ и с Печенѣги... и начаша ся просити Чернии Клобуци оу Мѣстислава; В лѣто 1169 придоша ему Берендичи вси и Торци и Печенѣзи и всѣ Чернии Клобукъ. Іпат. 396; 517; 533.

1568 священником мает быти давана одежда: кожух, клобук. АС IX, 63.

1571 клобуков три. АрЮЗР 1,1.34.

1596 клобук, кивер. Зиз. 53.

1596 каптур или страшило на головѣ носит, што ми зовемо клобук; хвост клобучный отнял; то ся рекло о клобуцѣ; клобучники вас перед богом заступают. І. Вишен. 58; 60; 66.

1608 чернцы вже побѣсилися, поскидавши клобуки, в собольих кусмах ходят. АС VI,114.

XVI 1766 клобук крѣповій простій АрЮЗР 1/II,369.

XVIII як чернечий кублук. УРА IX, 55.

В писемній мові Київської Русі термін вживався на означення княжого головного убору, можливо, як стилістичний засіб – щоб підкреслити святість і щирість віри княжої особи. Напр., в "Изборнику Святослава" (1073 р.): "На главѣ же ношаше рекъше клобучьцѣ". В "Іпатському літописі" (1072 р.) говориться, що при перенесенні тіл Бориса й Гліба в час літургії Святослав промовив: "нѣчто мя на главѣ бодеть, и сня клобукъ". В цьому ж літописі (1153 р.) описано жалобу Ярослава Галицького з приводу батькової (Володимира Володаревича) смерті: князь сидів "на отни мѣстѣ въ черни мятли и в клобуцѣ".

Слово *клобук* вважається раннім запозиченням з тюркських мов. Очевидно його принесли з собою на терени сьогодишньої Болгарії Аспарухові булгари. З наверненням у православну віру духовенство, передовсім болгарське, використало як самобутній головний убір тюрк. *qalraq*, яке у їхніх вустах та церковній літературі набрало форми *клобук*. Корш (1904,24) висловив версію, що воно запозичене ще в слов'янську прамову, тоді як нова форма цього слова *колпак/ковпак* тюркізм доби Київської держави: "...у нас, як і в сербів, клобук і калпак, одне запозичене ще прамовою, а друге вже цією мовою; литовськ. *kalpokas*, загальнослов'янське й словенське клобукъ "капелюх" первісно висхідною формою має **qolbuq*, тур. **qalbuq* і відрізняється від *qalraq* – *qalraq* як борсук від койб. *barsaq* чи карач. *qarçuq* від *qarqaq*." Як типологічне явище Ф. Корш наводить приклад запозичення слів майстер < нім. *Meister* і магістер < лат. *magister*. Корш уявляв такий шлях запозичення: клобук < *колбук < тюрк. **qalbuq*, пор. каз., крм., тат., тур. *qalraq* "різновид шапки", "покришка, яка надягається на щось" (Р II, 268), також тур., тат. *qalraq* "різновид гостроверхого головного убору, що надягається на тюбетейку; в Туреччині – особлива шапка оторочена хутром, такі шапки носять греки, вірмени й жиди"; у казахів –

капелюх з повсті, високий, конусоподібний, із загненими вгору полями (надягається навіть у спеку на баранячу шапку); у султанів – святкова шапка з малинового оксамиту, прикрашена позументом"; пор. тур. qalabaq "повстяна шапка" (Будагов II 21;61). Цікаво, що в давньотюркських та середньотюркських пам'ятках слово не фіксується, хоч у давньоукраїнських літописах багаторазово згадується етнонім *чорні клобуки* як відповідник тюрк. qaqaqlarq "чорні шапки".

Переконливішу етимологію запропонував Ф. Фасеев (Фасеев Ф. Основы терминологии в татарском языке. – Казань, 1969. – 120): qarraq < qarlaq < qar- "закривати, накривати" + аф. -laq. Подібним чином походження слова пояснює Шипова, 161: qarraq < qarlaq < qara "шапка" + аф. -laq. Див. КОВПАК. Що стосується власної назви *Чорні Клобуки*, то це церковнослов'янська калька тюрк. Qaqaqlarq "чорна шапка", пор. етнос *каракалтаки*, що мешкає в Центральній Азії (автономія у складі Узбекистану). Відомий також етнонім сильного, войовничого та впливового племені Qarabörk "букв. чорна шапка". Можливо початково то був один і той самий етнос. Згідно з іншою версією Qaqaqlarq і Qarabörk – назви різних гілок однієї родо-племінної спільності, представники яких відрізнялися носінням чорних смушкових шапок різної форми. Племя *карабьорк* як гілка кипчаків у XII ст. з Іртиша посунуло в українські степи, пізніше частково відкочувало на терени Азербайджану. На початку XX ст. (1910 р.) у Закавказзі налічувалося навіть 8 тисяч представників народності карабьорк (Этническая топонимика. – М., 1987. – 71). Див. КОВПАК.

КЛЯЧ, КЛЯЧА "кобила"; КЛЯЧ "жердина невода, волока"; п. klacz "кобила"; б., р. КЛЯЧА "шкапа"; слн. kleka "шкапа", с.-х. КЛЕЧКА "колодка на ногах худобини для гальмування руху (різновид диб)". ЕСУМ II, 471 пропонує не зовсім умотивовану етимологію слова: "псл. *klekja "ломака, колода", пов'язане з *klek- "згинати, ламати"; значення "шкапа" в ряді слов'янських утворень виникло на основі "ломака, ковілька", можливо, за незграбну ходу тварини (пор. укр. кляпа "стара корова". Через таке непереконливе пояснення походження слова доцільно навести етимологію відомого тюрколога О. Щербака, який слово *кляча* виводив з д.-т. ік'ілач "быстроходная лошадь" (Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – 86). Також див. *Этимология* 1970. – М., 1972. – 239.

КНИГА

В лѣто 898 симъ пѣрвѣе положены книги. Пат. 18.

Слово дістало вичерпне пояснення в ЕСУМ II, 473. Детальніше див. Львов А.С. *Этимология старославянского кнѣигы-кнѣигычи*// Балкан. Ез. – XV. – 2. – 1971. – 21–32; Львов 1975, 330–335. З версії А. Львова робимо коротке резюме: ст.-слов. (засвідчене у формі множини) *кнѣигы*, і дуже прикметна форма з тюркським агентивним афіксом -чи *кнѣигычи* "книжник", ос. kɨnug, kɨnugaє (за версією В. Абаєва kɨnig, kɨnigae), чув. keneke < *k'ɨn'ɨ'ɨ'ь) виходять з одного джерела, д.-булг. *kün'ig > *küniv; *k'ɨn'ɨ'ɨ'ь, яке запозичене з кит. küen, küjən "сувій (книжний)". Принесене булгарами на Балканський півострів слово кнѣигы > *k'ɨn'ɨ'ɨ'ь попервах вживалося лише у творах старослов'янської писемності, а потім шляхом запозичень поширилося у всіх слов'ян, ставши загальнослов'янським,

але не праслов'янським. В оригінальних творах київських книжників XI ст. (наприклад прикінцевий запис у Збірнику Святослава 1073 р.: "А коньць въсѣмъ книгамъ") засвідчена, очевидно, українізована форма (!) без знака, що позначав м'який приголосний -н'- та без -ь-: *книгы*, а з XII ст. фіксується і *книга* – обидві форми зі значенням βιβλος, liber, тому що не пізніше X ст. кияни на означення понять "послання", "лист" вживали грецизм *грамота*, пор. ще новгородське "Я послав тобі грамоту (тобто листа)". І лише в пам'ятках церковної писемности слово набуває значення "азбука", "писання". Також див. Ресенен 307; Schuster-Sewc Н. Ergänzungen zur Etymologie von slaw. *къniga "Buch". – ZfSl. – 16. – 1971.

КОБА "відлога, верхній убір для захисту шапки від дощу, капюшон".

В ЕСУМ II, 475 слово цілком логічно порівнюється з *кобень* "відлога при бурці", *кобенья* "доморобна чоловіча свита з каптуром", а також з *кобура* "каптур, відлога" – отже, припускається ймовірність ряду гомогенних елементів. Разом з тим, зауважується, що то – "неясні форми; можливо, зворотні утворення від КОБЕНЯК (див.)". хоч насправді слово *коба* – утяга форма лексеми *кобеньяк*.

КОБЕЛЯ "рибальське знаряддя, схоже на сак", кошик, КОБЕЛ "корзина"; п. kobiel, вл. kobjel, нл. kobjela "кошик", сл., ч. kabela "сумка".

В ЕСУМ II, 476 пропонується невмотивована з боку семантики етимологія слова: "запозичення з німецької мови: свн. kobel "халупа, курник, саж, коробка воза". Доцільно висловити версію щодо запозичення укр. *кобеля* в західнослов'янські мови. Здається, укр. *кобеля* структурно сформувалося на взірць *кобенья*, *кобень* (див. *коба*), але семантика його зазнала впливу слова *кобка* (див.).

КОБЕНЯК "різновид верхнього одягу з відлогою" (Б.-Н. 186); КОПЕНЯК, КОПЕНЕК "тс"; КОБЕНЬ "відлога в бурці, кобеньяці, опанчі", КЕПЕНЬ, КЕПЕНЯК "одяг угорських українців-городян: різновид угорської чемерки з особливою вишивкою та великою кількістю гудзиків", "верхня сукняна кофта, що її носять українські міщанки в Угорщині" (Гр. II, 235); КОБЕНЯ "доморобна свита з каптуром" (Лисенко 1961, 36); б. КОБЕНЯК, КАБЕНЯК, КОПЕНЯК (Булика 158); р. (1633р.) КЕБЕНЯК, КИБЕНЯК Савваитов 54), КОБЕНЯК (Ф II, 220, 267), (Прискока О. Армяк с кобеньяком// Рус. речь. – 1981. – V. – 112); болг. КЕПЕНК; с. КЕПЕН; п. kіerіeniak, kіrienak, ч. keren, kerenec, kerienok, слвн. kereпjek; рум. черенеаг "урочистий боярський костюм", "різновид одягу на дощ" (Шайнеану 105); угор. kіrіnyeg, kіrіnyі kіreny(eg), kereпeg, keraпyek "різновид верхнього одягу, особливо, на дощ" Гомбоц 1912, 105; Венгерско-русский словарь. – М. – Б., 1974, 421).

1555 кобеньяк белый з него снял. АВАК XXI, 3.

1577 кобеньяк оксамиту чорного. АВАК III, 283.

1590 оборвали на нем копеняк. АВАК XXXVI, 367.

1596 У Гуменика копеняк взято; петлиц пару великих до копеняка. АрЮЗР 3/I, 91; 109.

1598 копенек каразые темноблакитное. АрЮЗР I/VI, 242.

1670 взял в Протаса кобеньяк. АКП I, 179.

XVIII всѣ були в кобиньяках. Вояж. Бекл. 460.

XIX Дощ, як із відра, линув. Кожен на самі очі насовував кобеньяка. ПМІ, 275.

Німецький посол Еріх Лясога в подорожніх нотатках XVI ст. писав, що

запорожці мали у вжитку татарські кобеняки (Kerpenikh), які у козаків були основним одягом (Яворн. I, 204).

Неоднакове звукове оформлення характерне для цього слова й у тюркських мовах: тур. (XV ст.) *kerenek* "різновид верхнього повстяного одягу для чабанів" (Доерфер III, 581; ТРС 533); "одяг на дощ; зимовий одяг яничарів" (Р II, 1187); "різновид верхнього повстяного одягу без рукавів та швів (для чабанів)" (Девелліоглу 508); тур. діал. (Анадолу) *köpen*, *körene* "груба тканина чи попона з верблюдячої вовни" (ТКТГ V, 364); тур. *käbä* "груба вовняна тканина, килим, попона" (Р II, 1191); аз. *köbö* "кошма" (Р II, 1315); тур. діал. *kerе* "різновид короткої одежини без рукавів, зроблений з вовни; дощовик з козячої чи верблюдячої вовни" (ЕСТМ V, 49); узб. (XV ст.) *kipек* "(у творах Бабур) різновид верхнього вовняного каптана, що його надягають на дощ", *kipenk* "різновид одягу" (Будагов II, 172); кирг. *kebänäk* "кафтан з повсті" (Р II, 119), "верхній одяг з повсті" (Юдахин 1965); каз. *kebenek* "різновид верхнього одягу з повсті, що його надягають тваринники на дощ" (Известия АН КазССР. – Сер. общ. – VI. – 31); балк., карач. *gebenek* "одяг з повсті", "бурка з відлогою, яку надягають пастухи", груз. *gvabanaki* "тс" (Отаров 20). Абаєв I, 517 зіставляє форми, засвідчені у кавказьких мовах, напр. ос. *gebena* "короткий верхній одяг з грубого матеріалу", кабард. *gebän* "саван", абх. *a-gabanaq* "різновид пастушого верхнього вовняного одягу", балк. *gebenek* "пальто з повсті", а також тур. *kerenek*, *kebenek* "дощовик", "різновид одягу з повсті" з ар., персь. *kafan*, *kafani* "саван", "різновид одягу, що його носить убогий люд" та посилається на цю ж форму зі значенням "genus indusii, quo pauperes se vestiunt", засвідчену у словнику Вуллєрса (Vullers J.A. *Lexicon persico-latinum etymologicum*. – Т. 1–2. – Graz, 1962). Отже, цей різновид одягу з повсті, рідше із сукна чи поєднання повсті й сукна, що його надягають у негоду пастухи, став придатний населенню багатьох регіонів Центральної Азії, Кавказу й слов'янського світу. Як і бурку, кирею, опанчу, чекмень, чугу, одяг з габи українці запозичили переважно в процесі колонізації степової території з її специфічними погідними умовами та переходу до нових способів господарювання – переважно тваринництва на противагу хліборобству на землях історичної України. Такий одяг справді був потрібний при кочовому скотарстві.

Слово не засвідчується в давньотюркських і навіть у середньотюркських пам'ятках пам'ятках, що викликає у тюркологів підозру стосовно власне тюркського походження цього терміна. Непереконливу версію пропонує Єгоров (105), виводячи *kerenek* з *qab* / *qar* "мішечок, футляр, різного роду ємкості". Цікаво навести цитату з пояснення в "Етимологічному словнику турецької мови" І. З. Ейубоглу, який тлумачить тур. *kerenek* як іранізм (персь. *kārānāk*, *kāfānāk* *کفانک* "повстяний чи вовняний одяг з рукавами чи без рукавів (здебільшого пастуший)", також пор. *kāfān* "саван", *kāfāni* "одяг дервішів, схожий на саван" (ПРС II, 308; 336), додає: "Взагалі ж це питоме тюркське слово, лиш нам бракує аргументованих фактів" (Ейубоглу 399). Натомість турецький мовознавець Б. Аталай (113) вважає *kerenek* похідною формою від *kerе* "закривати", яке засвідчується в діалектах.

Цей різновид одягу іранцям був відомий досить давно, Рашид-ад-Дін (Сборник летописей. – Т. 2. – М.-Л., 1960. – 23) повідомляє: "Все військо надягло валяні з повсті кепенеки". Відома спроба етимології слова В.С. Ващенко (АПИЛ, 23): "розкриваються словотворчі "таємниці" в таких рядах: *кобеняк-кобка* через *ковбанка-ковбик*". Гомбоц (1912, 105) етимон цього терміна шукав у ар. kafan كفن "саван" (пор. ст.-узб. kāfān "тс", Фазилов I, 590). Навіть такий досвідчений тюрколог як Доерфер (III, 581) не бачить можливості етимологізувати слово на матеріалі відомих мов і вважає його лексемою котроїсь зниклої мови. Проте є всі підстави вважати це слово питомою тюркською лексемою. Ресенен 244 пов'язував kārānāk з тур. (осм.) kābā "груба вовняна тканина", "килим", "покривка на коня" (Р II, 1191"), також аз. kōbö "кошма" (Р II, 1315), сюди ж тур. діал. kebe "різновид верхнього одягу з грубої повсті; бурка, кошма". Ця етимологія – цілком задовільна: керепек < кере + аф. -пек вже на тій підставі, що семантика слів керепек та, напр., тур. kebe "груба вовняна тканина", "попона на коня" й тур. діал. köpen "верблюдяча попона", "різновид грубого килима", "одяг з грубої вовни" виказує явну спільність. Відома також етимологія Ж. Дені, який у формі kōrānāk вбачав первісне köpen "верблюдяча попона", але йому заперечував Доерфер III, 31617, посилаючись на те, що kōrānāk засвідчується пізніше, ніж kārānāk; до того ж köpen – це, можливо, редеривація з kōrānāk, та й зв'язок kōrānāk з köpen / küben "попона, яку кладуть під сідло" семантично не ясний (ЕСТМ 1997, 49).

КОБЗА "музичний інструмент"; б., р. КОБЗА; п., ч. kobza, рум. cobza, угор. kobz, koboz > нім. Kobus (1296 р.) "різновид музичного інструмента" (Framm H. Ungarisches Wortgut bei Heinrich von Neustadt. – UAJ. – 1959. – В. 31. – 89.)

1598 взяли кобзу позлотистую, которуюм вез дитяти панскому АрЮЗР 1/ VI, 230.

1634 паном Грыгорым Кобзою. АС I,279.

XVIII Sedyt kozak na koniku da y w kobzenku hraie. УРА IX,31.

Назва тюркського музичного інструмента засвідчується в багатьох пам'ятках писемности від XII ст. (працях М. Кашгарі, Абу Хайяна (1312р.), Ібн-Муханни, в Тюрксько-арабському словнику 1245 р., і – що важливо для нас – у словнику половецької мови Codex Cumanicus (кінець XIII – поч. XIV ст.): qobuz "різновид струнного інструмента" (ТАС 163), також qobza- "грати на кобузі", напр.: ol qobuz qobzady "він грав на кобузі" (ДТС 451). В Енциклопедії Ісламу (ЕІ II,1138) термін qoruz тлумачиться так: "музичний інструмент з однією струною, який служив бардам Центральної Азії для акомпанементу; корпусом була оболонка гарбуза". Слово фіксується й у кипчацьких та огузьких мовах нової доби: кар. qobuz "струнний музичний інструмент", on kirişli qobuz "десятиструнний кобуз" (КРПС 368); тат. qobz "старовинний струнний інструмент", qubuz "татарський губний музичний інструмент" (Замалеев I, 352; ТатРС 267, 292); крм. qobuz "щипковий музичний інструмент" (КТРС 158); каз., кк. qobuz "дерев'яний щипковий музичний інструмент"; башк. qubyz, qumuz "тс" (ТАС 163); ног. qyl qobuz "музичний щипковий інструмент" (НРС 168); тур. qoruz "старовинний струнний інструмент" (ТРС 561); туркм. goruz "дівочий губний музичний

інструмент" (ТуркРС 188); аз. *goruz* "старовинний музичний інструмент, що нагадує саз" (АзРС I, 533).

Банг (1923, 116) вважав тюрк. *qoruz* похідним від *qor-* "вставати, схоплюватися", хоч логічніше було б брати за основу дієслово *qoraq-* "зривати, відривати" (беручи до уваги щипковий метод гри на цьому інструменті", а з погляду фонології – закон ротацізму: чергування звуків -r-/-z-. Рамстедт (Этимология имени Ойрот.-ЗИРГО по отд. этнографии. – Т.34. – 1909. – 553) та Гомбоц 1912, 98 порівнювали тюрк. *qoruz*, *qobuz* з монг. *хоуог*, бурятськ. *хиг* "різновид струнного музичного інструмента". Н. Поппе (Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. – Teil I. – Wiesbaden, 1960. – 14; 18; 131) змодельював тюрксько-монгольську праформу **qorug*. Клосон 588 вважає монг. *qu'ug*, *quug* запозиченням з тюрк. *qoruz*. Доерфер (I, 443), порівнював це слово з монг. *quhur* "музичний інструмент" та вивів пратюркську форму **qorug* > д.-т. *qoruz*, але не *qobuz*, яке в новотюркських мовах мало б набрати вигляду **qovuz*. Коли ж зважити, що первісно цей музичний інструмент робили (див. вище посилання на Енциклопедію Ісламу) з порожнистої оболонки гарбуза (тюрк. *qabaq*), то висхідною формою цього терміна доцільніше вважати тюрк. *qob|qor|* "щось порожнисте" (див. КОБКА, КУБУР, КУГА) + непродуктивний аф. -z/-uz, пор. тюрк. *uz* "майстер" < u- "могти" + аф. -z (ДТС 668). Не можна ігнорувати й той факт, що у словнику Радлова слово *qoruz* має два значення "музичний інструмент з однією струною" й "кавун" (Р II, 654). В процесі адаптації тюрк., можливо, половецького *qobuz* (в угорській мові запозичення, очевидно, з печенізької), українське слово сформувалося як іменник жіночого роду *кобза* – спостерігається певна закономірність: в процесі адаптації декотрі тюркські іменники, що закінчуються на приголосний, в українській мові одержують прикінцевий -а, іноді втрачаючи свій афіксальний голосний, пор. тюрк. *çiçek* > чічка, *dejnek* > дейнека, *hajdamaq* > гайдамака, *jasaul* > осаула. Також див. Menges K. Glossar zu den volkswissenschaftlichen Texten aus Ost-Türkistan.-II.-Wiesbaden, 1954.-778.

КОБИЦЯ "заглибина під припічком", **КОВБИЦЯ** "заглибина на попіл у печі; виступ на лампу у куточку між комином і рештою печі", **КОВБАШКА** "заглибина в печі", **КОВБОЧКА** "виступ на лампу у куточку між комином і рештою печі" (ЕСУМ II, 481).

В ЕСУМ цілком правильно (дещо нерішуче) визначено шлях етимологізації низки наведених слів, лише за "основну" потрібно було взяти форму *кобиця*, як варіант слова **КАБИЦЯ** (див.), а не *ковбиця*, котре й справді зазнало впливу інших слів, напр. *ковбиця* "колода, на якій рубають дрова".

КОБКА "(Херсонщина) дерев'яна посудина, якою витягають воду з колодязя" (Ващенко 1968,20); "воляча шкура, згорнута у вигляді шкіряного мішка, якою [татари] витягають воду з колодязя" (Яворн. 1920, 361).

В ЕСУМ II, 477 зазначається: "неясне; можливо, пов'язане з коблик "(свинячий) шлунок".

Етимон слова – крм. *qorqa* "відро", чаг. "Водолій (зодіакальний знак)" (Р II, 654-5; КТРС 160); кар. *qorqa* "відро (металеве)" (КРПС 370); узб. XV ст. *qobqa* "відро" (Боровков 1961 (Бадаї, 211); тюрк. *gowa* "широке шкіряне відро, яким

дістають воду з колодязя", *gow, gowaq* "зміїна луска, *перен.* одяг" (ТуркРС 181-2), кум. *qorqa* "гільза; оболонка, стручок" (Немет 1912, 131); тур. *qawya* "відро" (Р II, 473); *qoqa, qova* "відро", "Водолій (назва зодіакального знака)" (ТРС 555, 563); також д.-т. *qova, qovya, qovqa* "відро, бадія" (ДТС 461-2); ст.-узб. *qubqa* "бадія", *quwa* "бадія, відро" (Фазилов II, 639). Слово споріднене з лексемами *qobu, qovu, qovuc* "порожній", "порожнистий", *qoquş* "жолоб на воду": *qobuc, qaquq* "сечовий міхур" (ДТС 451, 461, 462, 453, 406; Клосон 583). Широке коло лексем наводить Ресенен 273, зводячи їх до архетипу **qobya*. Тюрк. *qorqa* – твірне від *qor/ qob/ qov /qoq/ qoq* "щось порожнисте" (ЕСТМ 2000, 3-11), ще див. КУГА. Згадуване в ЕСУМ принагідно до *кобка* слово КОБЛИК можна пов'язувати з наведеним вище тюрк. *qob* "щось порожнисте" + дуже продуктивний афікс *-luq*, пор. *qobuc* "сечовий міхур".

КОБУРА "каптур, відлога" (Яворн. 1920, 314).

В ЕСУМ II, 478 подається пояснення: "очевидно, результат видозміни форми [*коба*] "капюшон для верхнього одягу", зближеної з *кобура* "шкіряний футляр". Слово *кобура* "каптур" – одна й та сама морфологічна структура, що й *кубур/кобур* "шкіряна торбина біля сідла" (див.), (але не *кобура* "шкіряний футляр на пістолет", як це подає ЕСУМ, бо останнє – то пізнє запозичення з рос. *кобура*). Мабуть, *кобура* "каптур" і *кубур/кобур* "шкіряна торба" – запозичення з різних тюркських мов чи діалектів, або ж з однієї й тієї ж тюркської мови, але запозичені українцями в різний час чи в різних регіонах, тільки *кобура* "каптур, відлога" зазнало впливу з боку слів *коба < кобеняк*. Пор. тюркізми того ж самого гомогенного ряду: *коба, кобка, куга*.

КОВБАСА "різновид м'ясного продукту, що його українці виготовляли зі шматочків м'яса й сала, іноді з домішкою круп, якими начиняли кишку"; **КОВБАЛЬ** "різновид продукту – свинячий шлунок, що його начиняють та готують так само, як ковбасу"; р. КОЛБАСА "тс"; болг. КОЛБАС, КОЛБАСА "тс".

Лексема засвідчується досить рано, але тільки як топонім чи антропонім:

1327 село Колбасиньское. Обнорский 1952,90.

1539 муковоз господарський с. Колбасина на имя Янко Монвилович; добрый колбасинець Говѣнецъ поведил. АВАК

XVII, №22; №14.

1557 з бояры Новгородскими, Колбасами, Менкевичи. АС VII, №15.

ЕСУМ II, 480 подає таке пояснення: "загальноприйнятої етимології не має; наявність слов'янських варіантів [п., ч., словц.] з *-l-* (*ъl-*) і *-lo-* (*-o-, -u-*), що передбачають праформи **kъlbasa* і **klobasa, *kobasa*, свідчить, що цей кулінарний термін є давнім запозиченням, але його джерела не зовсім ясні; найвірогіднішим вважається походження з тюркських мов, зокрема від тур. *kûlbasty* "м'ясо, смажене на рашпорі" (ТРС 580). Тур. *kûlbasty < kûl* "попіл" +*bas-* "натиснути, запихати, наповнювати силою, спресувувати" (Севортян 1978,76) + афікс *3-ої особи дієслів минулого часу -tu = букв.* "він натиснув (спресував) на попіл", пор. *basty* "страва з м'ясного фаршу та овочів"; "рагу з тушкованих овочів" (ТРС 97), також *pasturma < basturma* "бастурма (вуджене м'ясо)" (ТРС 714). Спосіб приготування м'яса на вугіллі чи гарячому попелі і справді

притаманний народам Сходу, але джерело запозичення у слов'янські мові – звичайно ж, не турецька, а мова котрогось давнього тюркського етносу (аварів, половців, печенігів). Крім того, тюркська назва ковбаси може походити від *qol* "рука" + *bas!* "надавлюй / пресуй / тисни!" – адже саме таким чином начиняють кишку м'ясом, пор. тюрк. *bastıruq* "жердина, якою придавлюють сіно на возі" < *bas-* + аф. спонукального стану дієслів *-tuq* + аф. *-uq*.

КОВГАНКА "дерев'яна ступка щоб товкти сало"; "корчага, ківш" (Б-Н. 187); **КОВГАНОК** "товкач" (Піскунов 1872, 54); **КУЛГАНКА** "скринька на сіль (без накривки) (Яв.); р. **КАЛГА(Н)** "саморобна дерев'яна миска", **КОЛГАН** "різновиди саморобного посуду: відерце, коновка, дерев'яний ківш, глиняна чашка" (Даль II, 77; 135).

1584 Терех Ковгановский. АКЖ №74.

В ЕСУМ II, 481 наведені форми подаються як етимологічно неясні. Можливі два варіанти пошуку етимона. Ще Радлов II, 474, 490, подаючи у своєму словнику чаг. *qatıya*, також див. тур. *qawıya* "відро", вважав за можливе порівнювати ці форми з *qıtıyan* "різновид дзбана (переважно металевого), див. КУМАН. Другий варіант – зіставляти укр. *ковган(ка)* з д.-т.(уйг. після VIII ст.) *qovıya* "відро, бадя" (ДТС 461), с.-т. (огузьк.) XIII ст. *qavıya* "тс" (СТ №2.-1976.-85; Наджип 1989, 69); каз. *qauıya* "різновид відра" (Будагов II, 85); узб. *qovıya* "дерев'яне відро, бадя" (УзРС 650), також узб. XI ст. *qub* / застар. *quv* "високий циліндричний пристрій, щоб бити масло" та пізнішими формами *qova*, *qoıa* (див. КОБКА), але в цьому разі важко пояснити появу прикінцевого -н в українському слові як також і помітну різницю в семантиці. Таким чином, укр. *ковган(ка)*, – це, очевидно, запозичення з тюрк. *qıtıyan*, в якому звук -γ- (на відміну від *qıtıan*) зберігся. Фонетична адаптація відбувалася таким чином: тюрк. *qıtıyan* > укр. *кувган* / *ковган*, пор. *кулганка* "(Волинь) невелика бодня (на сало)" (Яв. 403). При цьому не сталося якихось неприродних семантичних зрушень: у дерев'яній ступці товкти сало зручніше, ніж у глиняній. Аналогічні фонетичні зміни сталися в осетинській мові, пор. ос. *qovıvıyan* | *quvıyan* "металевий дзбан-рукомийник" (Абаєв II, 335). Семантичні зміни вже на тюркському ґрунті також помітні.

КОВЕР "(заст.) килим; ковдра" (Гр. II, 261), **КОВЕРЕЦЬ** "невеликий килим", **КОВЕРЕЦ** "невеликий килим, витканий з вовняних ниток" (Карпат. д. 432); **КОВЕРНИК** "килимник", **КОВЕРНИЦЯ** "вишивальниця килимів", **КОВЕРЦОВИЙ** "килимовий"; **КОБЕР** "килим", **КОБЕРЕЦЬ** "килимок" (Гр. II, 259); б. **КАБЕРАЦ**, **КАБЕЛАЦ** "тс", р. **КОВЕР** "килим", п. *kobierz*, *kobierzec*, ч. *kober*, *koberec*, слц. *koberec*, серб. **ГУБЕР**, м. **ГУБЕР** "килим" (ЕСУМ II, 482).

В літо 1175. Амбале-вороже! Скинь же ковер, чи що, щоб послати або чим прикрити господина нашого ЛР 316.

1499 покупили ковры. АЛРГ №64.

1506 чотыры ковры взял. РИБ XX, 742.

1522 ковер мой лѣпшій. АС VI, 13.

1563 два коверцы Турские. Тимч.

1574 коверцов солгацких два, коверцов домовое работи великих три. АрЮЗР I/I, 54.

1578 коверника Юрка. Ж Курб. I,133.

1580 коберце индерлянское и турецкое. АВАК II, 213.

1590 з воза згинул коперец солгацкий. АВАК XXXVI,357.

1631 коберцов аджамских с перскими всих дванадцать. АрЮЗР I/VI, 629.

XVIII в хатах коверцами вислано. ДХ I,27.

XIX 3 тобов на слюбний на коверець стану. Хотк. Камін.д. 73.

ЕСУМ зазначає, що "переконливої етимології цього мандрівного терміна немає". Дуже різко проти тюркського походження терміна *ковер* виступив Р. Кравчук (Тюркологические мифы (мнимые тюркизмы в славянских языках)/Тюркские лексич. элементы в восточ. и западных слав. языках. Тезисы докладов второго симпозиума 25 ноября 1969 г. – Минск, 1969. – 29). ЕСУМ наводить одну з відомих версій про запозичення слова з протобулг.- чув. *kavəg < *kebir (Ресенен 244), яке пов'язують з д.-т. keviz, kibis "килим" та с.-т. (полов., кипч.) kōwüz, кипч. XIII–XIV ст. kewüz, köjüz "тс" (Рамстедт 222; Клосон 692); також у словниках і пам'ятках середньотюркської доби küjüz, kijiz "повсть", "повстяна ковдра", "підстилка" та в сучасних мовах: ног. küjiz "килим", кк., ног. kijiz, каз. kyiz, тат. kijez, башк. kejez "повсть" (Фазиров I, 603; ТАС 145; Зайонч. 1954-1958; Ресенен 244). Проте в ЕСТМ V, 83 простежується тенденція не змішувати тюркські назви kivil "килим" і kigis, kijis "повсть", як це зроблено у М. Фасмера (II, 270). Е. Тенішев небезпідставно зіставляє цю назву килима зі словом keves "бавовна", також монг. köböп "тс" (ЕСТМ V, 83). Викликає довіру скрупульозне пояснення походження слова та його семантичної адаптації у мові населення Київської Русі (на матеріалі Іпатського літопису), що його запропонував Львов 1975, 76: "назначение ковра было какое-то ритуально-процессуальное, поскольку им обвертывали или на него клали покойника из высокопоставленных; на нем сидели при решении важных вопросов, касающихся взаимоотношений между князьями и т. д. По всей видимости использование ковра в указанных целях идет с Востока. Да и само слово *коверь* признается заимствованным из тюркско-булгарского языка". Визначаючи походження терміна *ковер*, важливо мати на увазі позалінгвістичний чинник: виробі з вовни й шкіри ще з княжої доби в Україну надходили переважно з тюркських країн: Волзької Булгарії, Хозарії, а пізніше з Туреччини. Про це свідчать навіть вказівки на країну виробництва: коври із Солгаку, Бурси чи й просто турецькі. Починаючи з XVII ст. термін *ковер* починає витісняти інша тюркська назва цього товару – *килим*, бо на зміну дещо грубим виробам з повсті купці привозять килими, виткані на взірць перських. Та вже у XVIII ст. словом *килим* стали називати виробі й місцевого виробництва, пор. "Староста товкачовській... прислал килими и плаhti" (ДХ III, 165).

КОВИЛА (бот.) "тирса".

Дослідження цього фітоніма має тривалу історію. В ЕСУМ II, 484 викладена версія з прихильнішим ставленням до власне слов'янського, ширше – індоевропейського походження слова, але не заперечується можливість пошуку етимона й на ґрунті тюркських мов. Блискучий скрупульозний аналіз можливостей поєднати цей фітонім з тюркською лексикою зробив Менгес 1979, 105–107. Отже, Карл Менгес виокремив троє гнізд тюркських лексем, які

гіпотетично могли бути джерелом фітоніма ковила: 1. qom "хвиля" > qomu- "бути в русі" + аф. -l > *qom-y-l "хвилювання" > ковила (трава, що стелиться хвилею"); 2. qoby /qovu "порожнистий, дуплоастий" (ДТС 451-461), пор.. тур. qoʻyaluq, qowaluq "рослина, з якої виготовляють папірус; якась водяна рослина" (Р II, 898; 516; 666), Детальніше див. КУГА.; 3. qavylyq < qavla- "скидати листя (кору, шкуру тощо)". Врешті К. Меггес пропонує такий висновок: "Схоже на те, що доти поки в нас не буде додаткового тюркського лексичного матеріалу, слово *ковила* маємо пов'язувати з тюркськими утвореннями на позначення живих рослин, і не тільки тих, котрі в'януть та засихають, але й з порожнистим стеблом". Версію про тюркськомовне походження фітоніма ковила підтримував і Абаев III, 261, порівнюючи його з тюрк. qaməl "стеблина" (Р II, 485) та ос. qamul "комиш", "бур'ян".

КОВПАК 1."накривка, накриття круглої, конусоподібної та ін. форми над чимось (напр. на гніт лампи)"; "різновид посуду" (Гр. II, 262); 2. КОВПАК "головний убір конусоподібної, овальної та ін. форми", ХОВПАК "смушева шапка" також ХОПАК "гребінь (чубок) у птахів; ст.-укр. писемне КОЛПАК – див. ЧОРНІ КЛОБУКИ; б. КАУПАК, ст.-б. КОЛПАК (Булика 163); р. КОЛПАК, КАЛПАК (Томилина Г.Я. Клобук и колпак// Рус. речь. – 1977. – IV. – 97); (Савваитов 45; Ф II, 297); с. КАПАК; п. kolpak "висока шапка, догори звужена, іноді оторочена соболями, оксамитом та коштовним камінням".

1555 колпак оксамитный. АВАК XXI,38.

1584 колпак бурнатный кунами подшитый АКЖ №68.

1594 кивер, колпак турецький Зиз. 53.

1632 кольпачок оксамиту не стрыжоного. АрЮЗР I/VI, 653.

1649 Гринь Ковъпак. УІДЛ 135.

XVIII Оу, ne stoiu pod oknom, ne kiwaiu kolpakom, kolpaczonka ne wnesesz. УРА IX, 23.

Корш (1904, 24), пояснюючи це слово, писав: "клобук запозичене ще прамовою, а колпак – вже даною (сучасною) мовою". Б. Ларин ("Словарь московитов 1586 г." – Рига, 1959) вважав, що в російську мову слово увійшло не пізніше XIV ст. Можливо, час запозичення слова в українську мову й справді можна поєднувати з котримсь тюркським етносом: чорними клобуками, печенігами, половцями, пор. qaqa qalraq "етнонім спілки тюркських племен XII ст., що увійшли у склад українського народу", також крм., каз., тат., тур. qalraq "різновид шапки", "накривка" (Р II, 2680), також тат. qalfaq, qalraq, qälraq, tilraq "різновиди головного убору" (Рахимова 15). Звук -о- в українському слові замість тюрк. -а- з'являється за певною закономірністю, пор. тюрк. qamuş, qazaq, tavar > укр. комиш, козак, товар.

КОВРИГА, КОВРИГ "різновид хліба – протягом тривалого періоду набирав різної форми та смакової якості".

Уперше слово у зменшувальній формі засвідчується в оповіді про останні дні життя (1074 р.) Феодосія, ігумена Печерського: "І так поучивши братію і цілувавши всіх, [кожного називаючи] на ім'я, він ішов тоді з монастиря, узявши трохи *хлібців* (ЛР 113). В Іпатському літописі замість сучасного (перекладеного) *хлібців* читаємо **коврижекъ** (Іпат. 68 об.), щоправда в Радзивилівському й

Академічному списках засвідчується форма *коврижець*, – як гадає А. Львов 1975, 162, книжна, старослов'янська, що могла з'явитися пізніше, в період 2-го південнослов'янського впливу, тоді як *коврижськь* (реконструкція А. Шахматова) – жива, давньоукраїнська. Зменшувальна форма – похідна від *коврига*, що засвідчується в Лаврентівському літописі під 1230 роком у повідомленні про затемнення сонця, яке порівнюється з хлібиною: "яко и коврига". Форма *коврига*, звичайно ж, пізніша, бо первісна – *кьвригъ* > *ковригъ* > *коврига* < тюрк. (полов., печенізьк.) *кəvгəу або kəvгäу (Львов А. Об этимологии слова *ковригъ*, -га. – Этимология. 1966. – М., 1968. – 153–158).

Здається, спершу слово *ковриг/коврига* вживалося у церковно-монастирському побуті на означення прісного, присушеного хліба, притаманного побуту чернецтва, можливо, щось на взірць перепічки, а отже запозичення цього тюркізма могло відбутися за посередництвом церковнослов'янської з давньоболгарської мови, пор. д.-чув. *kowгау, полов. (СС) kovга "dumus" > угор. кого сухий".

Слово засвідчується і в пам'ятках староукраїнської мови: "хльба ковриг чотырнадцать" (АЗР ІІІ, 285), а також у живих слов'янських мовах та діалектах: укр. КОВРИЖКА "кулінарний виріб із солодкого тіста"; діал. КОВРИГА, КОВИРДЯКА "великий шмат хліба" (Паламарчук 1958, 27); б. КАВРИГ "пиріжок"; с. ДБЖЬЕВРЕК "засушений бублик" (СХРС 108); болг. КОВРИГ "пиріжок" (Младенов 244); ГЕВРЕК "крихкий"; "різновид тоненького хліба у вигляді кола" < тур. gevrek "різновид хліба (чурек)" (Милев 160; ТРС 333); р. КОВРИГА "шмат хліба", "коровай" (Житие протопопа Аввакума 265; Фасмер ІІ, 272); р. діал. (олон.) "черствий хліб"; рум. (молд.) КОВРИГ "бублик" (МРС 291).

Отже, вряди-годи прозирає така ознака цього різновиду хліба як "сухий, засушений", що дає можливість повернутися до старої етимології слова, яку висловив був ще Корш 1886, 519, пов'язуючи тур. gevrek "бублик" та наше *ковриг(a)*. Дуже звабливо було підтвердити цю етимологію ще й тур. qavuguc "смажений хліб" (Р ІІ, 468), проте у словниках сучасної турецької мови, напр. ТРС, ця форма не фіксується. Та й етимологію слова тоді довелось б зводити до тюрк. qawug-, qawug- "смажити" (Р ІІ, 471). Тоді як логічніше поєднувати *ковриг(a)* з тюрк. kewrek | gewrek, пор. д.-т. kewrek "слабкий, крихкий, ламкий" (ДТС 304), ног. küjrik "хрумкий хліб" (НРС 192); тур. gevrek "сухар"; "все, що розкусується зубами на дрібні частинки" (Р ІІ, 1580); "різновид тоненького ламкого печива", "різновид пирога, бісквітні пиріжки" (Севортян 1980, 8); "крихкий, ламкий"; "різновид хліба (чурек), gevre- "робитися сухим, крихким, ламким" (ТРС 333); тур. діал. gevrek "сухий хліб", "сухий, пересмажений, перепечені вироби з тіста", "тоненький хліб, підсмажений на вогні", "турецький бублик-сіміт" (Будагов ІІ, 148); с.-т. kəvгä, künгä, шор. kəbгü, "крихкий", саг., койб. kibräk "слабкий, ламкий", каз. küjгök, ног. күrt "ламкий" (Ресенен 245). Також Гомбоц 1912, 99 угор. кого "сухий" < д.-чув. *kowгау; полов. (СС) kovга "dumus"; тат. діал. köjгə, köjгəк "сухий", аз. gövгəк "крихкий" (Левитская Л. Уч. зап. НИИ при СМ Чуваш. АССР. – 46. – 1970. – 266). Таким чином, тюрк. gevrek - похідне за допомогою аф. -к від дієслова gevre- kevre- "сохнути,

висихати" < kār-/kāb-/kāv- "сохнути" (Севортян 1980, 8). Мегнгес 1979, 189 вважав, що коврига < тюрк. қууғуқ. Також див. ЕСУМ II, 486.

КОВУЇ (множ.) "напівкочове тюркське плем'я, частина торків, ширше – чорних клобуків. Спершу замешкали на теренах сучасної Харківщини, очевидно, в басейні річок Ворсклиця та Борова, біля Кукуйового городища, що на річці Псел (сучасний Лебедин). Походження етноніма ковуї доцільно поєднувати з тюрк. қуу/қув "лебідь", тотемним птахом. Цей етнонім вгадується в назві Кукуйове городище, яке з часом отримало ще одне наймення: Лебедин. Перейшовши на службу українських князів, ковуї посіли басейни Росі, можливо, й Трубежа; нині це південна частина Київської і півн.-сх. частина Вінницької області, Черкаської області та півд. частина Чернігівської області" (ЛР 554).

1151 Вячеславъ же Изяславъ и Ростиславъ послушавше дружини своєя и Киянь и Черных Клобуковъ и тако отрядиша Володимера брата свое по вежи с Торкы и с Кооуим и с Берендѣи и с Печенѣгы а сами поидоша къ Треполю Іпат.428; [В'ячеслав же, Изяслав і Ростислав, послухавши дружини своєї, і киян, і чорних клобуків, одрядили тоді Володимира, брата свого, по вежі з торками, і з ковуями, і з берендіями, і з печенігами, а самі рушили до Триполя. ЛР 243].

1169 Тоді ж послав був Мстислав князя Михалка Юрійовича в Новгород до сина з ковуями, з Бастієвим людом. і схопили Михалка за Межимостям. Підступ же цей учинив над Михалком Бастій; Мстислав же Изяславич побіг із Києва на Василів. А Бастієві люди стали стріляти в спину його ЛР 293; 295.

1185. Святославич Ігор... випросив підмогу – Ольстина Олексича з ковуями чернігівськими. Наших, русів, з п'ятнадцять мужів утекло, а ковуїв менше ЛР 336; 340.

Отже, загін ковуїв, що їх дав у підмогу Ігорю Святославичу чернігівський князь Ярослав Всеволодович, брав участь у поході на половців 1185 року – події, яка лягла в основу "Слова о полку Ігоревім". Те, що ковуї втекли з поля бою, здається, ускладнило становище оточених воїнів князя Ігоря.

КОДАШ "боярин (на весіллі), дружок" (Желех.І,155), "виконувач обов'язків візника на буковинському весіллі" (Гр. II,263); р. діал. півд. КОДАШ "товариш" (Даль II,326).

Докладна етимологія слова належить Р. Болдиреву (ТВСЯ 52). Етимон українського слова – тюрк. qadaş "родич, рідний, брат, близький товариш", засвідчене в давньо- й середньотюркських пам'ятках (ДТС 401; Фазілов II, 581), а також у декотрих сучасних мовах: аз. діал., розм. gadaş, gədəş "приятель, братко" > лезг. qadaş "тс" (Джидалаєв 126). Структурно термін складається з qa "сім'я, родина", можливо, китайського походження (Клосон 578) + аф. daş (Севортян 1966.-164). Стосовно аф. -daş детальніше див. КАРДАШ. Дуже ймовірно, що прізвище Кайдаш – відбиток тюрк. qadaş.

КОДМАН "різновид верхнього одягу".

Слово засвідчується у творі Кирила Туровського (Срезн. I, 1388), пор. р. діал. кодман "жіночий шушун", "жіноча накидка на взірєць бахматої сорочки, але без прорізу на голову, використовують у негоду" (Даль II,130).

Відома версія про запозичення слова з угор. ködmán, ködmön "селянський кожушок" (Міклошич 1886, 114), проте наледве чи К. Туровський вживав би цей мадяризм. Правильніша етимологія Ю. Немета, згідно з якою мадярське слово

саме є запозиченням з болгарської: ködmön < *kidmān < käd- "надягати" (Nemeth Gy. A zart e bolgar-török jóveneszavainnkan. – Magyar Nyelv. – XXXVIII. – 1–5. – 1942. – 7); також пор. ср.-тюрк. kädük "повсть, дощовик", kädim, kedgi, kedgü "одяг" < käd- "надягати", "покриватися, носити" (ДТС 292–293), ще пор. гомогенний ряд: кор. ketçi "солон'яний мішок, щоб накривати худобу" < ketçi; монг. ked-ü-ge "надягати, накинати", kesim < *ked-im "покривок на сідло" = д.-т. käd- "надягати тощо" (ЕСТМ 1980, 13). Найлогічніший шлях входження терміна в писемність Київської Русі – посередництво церковнослов'янської (давньоболгарської) літературної мови, в якій воно є одним зі слів, що увійшли в давньоболгарську мову з лексикону болгар. Структурно булг. ködmān утворене за тією ж парадигмою, що й örtmān "дах" (ДТС 390) < ört- "накривати, затуляти" + аф. mān / man, а також doloman "різновид одягу", див. ДОЛОМАН. Вагався стосовно походження слова, проте наводив уйг. kädim "одяг" Фасмер II, 275. Тюркізмом визнавав лексему *къдманъ* Менгес 1959.-177-191).

КОЗАК "представник вільної, не обмеженої державно-правовими нормами людности на південних теренах України, що з XV ст. стає відома як соціальний стан, котрий усвідомив себе захисником-охоронцем південного прикордоння; пізніше особа військового стану"; "відважний, хоробрий, завзятий чоловік", "юнак"; "улюблений герой літератури романтизму".

XIX Олександра ... в білій сорочці, рясно вишиваній "козаками" МК 37.

Етимологія слова *козак* цікавила переважно істориків. В. Антонович, М. Грушевський, Д. Яворницький ще не мали того філологічного та історичного матеріалу, який дозволяв би розглядати феномен українського козацтва у зв'язку з козацтвом тюркським. Скуті ж ідеологічними догмами історики СРСР мали право говорити про козаччину як соціальне явище пізньої доби – не раніше XV ст., а поєднувати генезу українського козацтва з інститутом козацтва тюркського, вони, певна річ, не наважувалися. Сьогодні сходознавці слідом за В. Радловим констатують факт, що первісний ареал козаччини – це терени Кипчацького степу (Дешті-Кипчак). Щоправда А. Самойлович, небезпідставно відсунувши хронологічну межу слова *козак* принаймні до XI ст., поширив і кордони кипчацького степу – аж до Чорного моря, проте загарливий тюрколог не дійшов думки, що кипчацьке козацтво слід вивчати тільки у зв'язку з українським. Натомість прообраз українського козацтва вбачали у напівкочових слов'янських громадах Азовщини, Чорноморщини та Дону історики школи В. Антоновича. Початки Запорожчини шукали в Тмуторокані М. Максимович та М. Грушевський. Виникнення козацтва пов'язували з долею змішаного українсько-тюркського населення такі чутливі історики, як М. Дашкевич, П. Клепатський. Бачили зв'язок між Чорними Клобуками й козаками М. Карамзін, М. Погодін, С. Соловйов. Основу козацтва вбачав у бродницьких громадах П. Голубовський: "Якщо козаки в Україні є в 1499 році, то відкиньте достатньо часу на утворення самого Запорожжя, маючи при цьому на увазі, що обидва ці явища повинні були витворитися не за рік-два, а за десятки літ, щоб виробити ті типові риси, ті, ні з чим не схожі звичаї та мораль, якими відрізнялося Запорожжя; зробіть все те і ви прийдете до кінця XIII або початку XIV століття. Остання звістка про *бродників* відноситься до 1254 року. Але громада, вже так відома як *бродники*, що

вдарялися в екскурсії і в Угорщину, й у Візантію, і яка змогла зберегтися до самісінької навали татарів, не могла зникнути раптово" (Голубовський 1884,209).

М. Дашкевич у своїй монографії про *болохівців*, згадуваних у Іпатському літописі, пише, що в 50-х роках XIII ст. вже й українське населення Побужжя за прикладом болохівців вирішує певним чином поєднатися з тюрками, котрі лишилися в цьому районі після монгольської окупації.

Як реальний факт існування тюркського козацтва в чорноморських степах розглядали історію цього ареалу в XIII–XIV століттях П. Клепатський та І. Каманин.

У зв'язку з цим першочергового завдання набирає проблема етимологізації терміна *козак*. Щодо походження його накопичилося чимало версій, як наївно-фантастичних, так і вірогідних – більшість їх розглянув А. Самойлович (Самойлович 1927, 5). Безпідставно об'єднував слово *qazaq* та етнонім *хазар / хозар*, в яких буцім пізнається спільний корінь *qaz-* "блукати", Абаєв Ш, 273 (див. ХОЗАРИ).

Останнім часом активно досліджують походження слова *казахські* науковці, як приклад, наведено версію М. К. Хабдуліної, див. Хабдулина М. К. "Осталось ханство..." // Второй конгресс историков Казахстана. 25, X., 2013. – Астана, 2014.– С. 88–92: "В добу становлення Казахського ханства під владуванням джучидів, двоюрідних братів-султанів Джанібека й Гірая, етнонім *qazaq* попервах носив соціальне забарвлення та мав значення "втікач", адже після смерті шибаніда Абу-Хайр-хана (1469), який владував у Дешт-і Кипчаку й утискав джучидів, більшість його підданих відкочувала до джучидів в Моголістан – цих втікачів називали *qazaq-lar* "втікач-і". Після того ж як джучиди Джанібек та Гірай повернулися в Дешт-і Кипчак, назва *qazaq* була перенесена на всю орду, й таким чином з'явився політонім *Qazaqstan*".

Тюркологи вважають термін *qazaq* похідним від дієслова *qaz-*, пор. д.-т. *qaz-* "рити, копати", *qazıan-* "здобути, надбати", *qazıanç* "надбання, прибуток, зиск, заробіток" (ДТС 439); с.-т. (чаг.) *qaz-* "блукати", каз., крм., тур. *qaz-* "копати", чаг., крм. *qazaq* "людина вільна, незалежна, шукач пригод, бурлака"; "звитязна, загарлива людина; вправний вершник; неодружений чоловік", також чаг. *qazaq-* "чинити здобишництво, розбій", *qazaqañ* "те, що властиве вільному степовику", *qazaqçu* "розбійник, здобишник", *qazaqlıq* "пригода, мандри", *qazaqlıq* "ватажок здобишників", тел. *qazga* "конокрадство", *qazgaçu* "викрадач худоби", *qazıan-* "сваритися" (Р II,361-367; 386); також тур. *qazaq* "чоловік, який повністю владарює над жінкою", "чоловік-деспот" (ТРС 527), кум. (заст.) *qazaq* "наймит, слуга" (Бамматов 178), "зброєносець при феодалі, дружинник" (Дмитрієв 535). Також дискутується правомірність читання давньотюркської рунічної форми VIII ст. *qazıaqum* "не рідний (придбаний) син" (Дискуссия о термине "казак". – Изв. АН Казахской ССР. – Серия обществоведения. – 2. – Алма-Ата, 1968). Цікаві свідчення дає ногайська мова: "Ногайці всіх військових людей своєї орди називали козаками" (Бутков П. О имени казак. – Вестник Европы. – 21. – Санкт-Петербург, 1822. – 193); "Козаком у ногайців називалася людина, що йшла зі своєї батьківщини на заробітки" (Милых К. Ногайские тексты. – Языки

Северного Кавказа и Дагестана. – Ч.2. – М.-Л., 1949. – 249). У грамоті кінця XIV ст. слово у значенні "наймит" зареєстроване на півночі Росії: "да слуга монастырской казак" (Срезневский I, 1173).

У мовах народів Кавказу термін має подібні значення: ос. qazaq "найманий воїн, найманий робітник", також qazaǵaǵ "кріпак", мегрельськ. qazaḡi "селянин, герой, молодець" (Абаєв II, 272–274), дарг. qazaq "слуга" (Мусаєв 1966, 161); також пор.: "Черкеських князів мегрели досі називають кашах-мепе" (Адиги 354).

Деякі тюркологи вважають, що тюрк. qaqaq "утікач, бурлака, злодій" – це фонетичний варіант слова qazaq (Самойлович 10; Доерфер 1963.434).

Слово засвідчується в кипчацько-арабському словнику 1345 р.: qazaq "сам, самотній", а також у словнику XIV ст. з території мамлюцького Єгипту: qazaq başly "неодружений" (ТАС 154). Крім того, історик з теренів Центральної Азії Мухаммед Хайдар (пом. 1551) у своїй історії "Таріх-і Рашіді" дає дуже цікаве тлумачення слова козак: "По смерті Абдулгаїр-хана в узбецькому улусі стався такий розбрат, що степовики заради своєї безпеки почали шукати прихисту у Кирей-хана й Джанибек-хана, які відійшли від узбецького ханства ще раніше, отож обидва ці хани посилилися завдяки втікачам. А що вони відокремилися від свого улусу й певний час були людьми безмаєтними та ще й бурлаками, то їх називали козаками" (Хайдар Мухаммед. Ркп Інституту сходознавства АН Узбекистану за інв. №1490).

Двоюрідний брат Мухаммеда Хайдара, відомий узбецький письменник, султан Бабур у своїх спогадах описує події приблизно 1500 року й під терміном *козакування* розуміє насамперед такі поняття: "існування споріднених племен (народів) без єдиної (централізованої) влади", "поневір'яння без постійного житла", "безвладдя", "боротьба котрогось князя-вигнанця за владу": "В добу безвладдя й козакування моя мати була переважно зі мною; Тугчі нападав на козаків Танбала, розбивав їх та привозив їхні відрубані голови. З околиць Андижану й Оша наші джигіти-козаки теж невтомно й відважно віднімали у ворога табуни"; "Через те що молодший хан виріс на окраїнних землях, то намет, в якому він жив, був скромний, козацький" (Бабур-наме Ташкент, 1993.-92; 123).

У такому ж значенні термін козак подибуємо й у творі Абдурразака Самарканді: "Деякі з узбецького війська, зробившись козаками, приходили в Мазандеран (1440 рік) і, вчинивши повсюдно грабунки, йшли геть" (Тизенгаузен, 199–201).

Цікаво, що в посольській грамоті царя Івана Васильовича від 5 вересня 1477 року до хана Менглі-Герая, який аж до 1475 року провадив тривалу династичну боротьбу зі своїми братами, названо козаком: "Коли еси был казаком" (Смирнов 1889, 273). І це закономірно, адже Менглі-Герай став ханом тільки в 1475 році, а доти він, відокремившись від свого роду, козакував – боровся за владу.

Лише з кінця XV ст. на противагу терміну *узбек* слово *козак* набуває політичного змісту, ставши етнонімом народу, який лишився був на території сучасного Казахстану: народ, що його слідом за росіянами і ми називаємо *казахами*, насправді має самоназву qazaq (Krader L. Ethnonymy of Kazakh. – American Studies in Altaic Linguistics. – Blomington, 1962. – 126; Благова Г.Ф. Исторические взаимоотношения слов казак и казах. – Этнонимы. – М., 1970. – 143).

Не зайве буде навести й тлумачення слова *козак*, що його запропонував був ще в середині XIX ст. видатний орієнталіст Лазар Будагов: "Чагатайське слово *qazaq* має такі значення: "вільний, блукач, безхатченко, розбійник". Бухарські й хівинські тюрки самі себе називають не інакше, як казак. Це наймення вони носять з XVI ст. В Туркестанській області *قزاق qazaq* – загальне прозвище кочових племен, серед яких назва *اوزبک üzbek* – найпоштивіша; у татарів *qazaq* – це неодружений" (Будагов II, 54).

Хоча центральноазійські автори початку XVI ст. продовжували вживати термін *козак* зі значенням "вільний", "бурлака" одночасно з етнічним поняттям, перше значення цього слова тепер домінує на другій частині первісного ареалу його поширення, а можливо, й виникнення – Причорномор'ї. Те що козацькі ватаги гуляли в Криму вже в XIII ст., не викликає сумніву. Грецький Синаксар 1308 року (Сугдея) повідомляє: "Того ж дня сконав раб божий Алмалчу, Самаків син, – леле, молода людина, – що його закололи козаки" (Заметки XII–XV веков, относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре. – ЗООИД. – Т.5. – 1863. – 613).

Статут Генуезьких колоній 1499 року фіксує певні правові засади козацтва як усвідомленого соціального інституту на теренах Криму: "Коли трапиться придбати якусь здобич козакам кінним або Кафинцям, чи на ловах татарських биків чи деінде, постановляємо й визначаємо: аби консул Кафи й інші чиновники або й котрась висока особа ажніяк не сміли вимагати собі частки з такої здобичі, а хай вона трактується як вільна (від податку) і з повним правом належить тим, хто її захопив чи підстрелив, і хай консул Кафи намагається тих козаків кінних підтримувати, виявляючи їм усяку допомогу й ласку" (ЗООИД. – Т.5. – 1863. – 767).

Рузбехан (пом. 1521) у своїй "Мігман-намеі Бухара" свідчить, що ногайці, котрі кочували біля Волги, "говорили про декотрих мурз, які внаслідок розбрату були витіснені зі своїх улусів: "Живуть козаком... козакують... їздять у козаках... бурлакують у козаках" (Ибрагимов С. "Мигман-наме" как источник по истории Казахстана XI–XIV вв." – Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – 144). До речі, у складі ногайського етносу є рід *qazaq*.

Як бачимо, ареал козаччини сягав Центральної Азії, вбирив у себе південні степи Волги й Крим – то ж чи може виникати сумнів, що цей соціальний інститут бурхливо розвивався й на теренах Чорноморщини та українського степу.

Наводячи характеристику, яку дав у 1466 році козакам Длугош: "Fugitivi, praedones et exsules, quos sua lingua... kozakos appellant", П. Клепатський беззастережно висновує: "Отже, Крим та Азовсько-Чорноморські степи – ось первісні колиски козацтва... вже на початку XIV ст. Найпоширенішим таке явище стало, звісно, у татарів; переважно з татарських улусів виходили відчаюгимолюдці на пошуки легкої здобичі. За прикладом татарського молодецтва з українських замків та сіл подалися до степу ватаги шукачів пригод та легкої здобичі. А що аналогія між першими й другими напрошувалася сама по собі, то й українській молодці були названі козаками. Коли ж козацтво стало звичайнісіньким явищем, то виникли й спеціальні терміни – "ходити в козацтво", що означало перш за все "виходити в поле" чи "на низ" по здобич... Розбійництво та грабунок – тільки один бік діяльності козаків. З іншого боку, це промисловці,

вдатні до полювання, пасічництва, рибальства, вивезення соли тощо" (Клепатський 511).

Підсумкову характеристику інституту тюркського козацтва в "Енциклопедії ісламу" дав відомий сходознавець В. Бартольд: "Ще недавно поняття qazaq надихало епічні славослів'я. Починаючи з XV ст. тюрки й монголи називали козаком особистість, яка з політичною метою відокремилася від своєї держави й сама чи з родиною вкупі шукала шляхів опанування степу. Словом цим називалися й князі, яким не вдалося досягти влади й котрі вимушені були блукати по країні без певної мети. Ця назва поширилася пізніше й на цілі племена чи союзи, котрі відділилися від своєї держави, щоб стати козаками. І нарешті, у декотрих кочових народів увійшло у звичай посилати юнака, вже здатного до військової служби, у степ, аби він там загартувався. До найвідоміших козаків минулого зачисляють Тімур-бека з його послідовниками та узбека Шейбані-хана (1500–1510) з його соратниками. Їхньою політичною метою була зміна державного порядку – вони не визнавали за правопорядок ustalені відносини. Політична мета, а саме: покращення становища свого народу чи шляхом зміни уряду, чи шляхом збагачення його на кістках ворога – все те було тільки приводом до завоювання слави, яка для героїчної особистості є перш за все. Коли ж тяжкі часи XVII століття привели до особистого збагачення, то це було вже виродженням козацтва" (Bartold W. Qazaq.-Enzyklopaedie des Islam. – Bd. 2. – Leiden-Leipzig, 1927. – 896).

На жаль, дослідники козащини залишають поза увагою важливе коло питань щодо першого періоду становлення українського козацтва: воно виникло з українського населення лише як повторення образу тюркського козацтва, чи стало результатом поступового вливання тюрків в український лицарський орден або ж навпаки – постало з двомовного тюрксько-українського етнічного колективу в просторах Гуляй-поля?

Не викликає сумніву, що не тільки назви одягу, зброї, речей господарського та побутового вжитку, а й майже вся військова та адміністративна титулатура й атрибутика (булава, бунчук, келеп, кобза, кош, курінь, осавул, отаман, сурма тощо) поспіль тюркського походження. Навіть більше, регламентування життя й бою (поділ на курені, захист табором тощо) запозичено від тюрків. Водночас, численні документи, що свідчать про здибишництво тюркських козацьких ватаг у степу, навіть не згадують про наявність бодай примітивного козацького ордену, що його можна було б зіставляти із Запорізькою Січчю. Якщо такий орден у тюрків був, якщо тюркське козацтво жило ізольовано своїм кошом, поділялося на курені, керувалося отаманами й осавулами, об'єднувалося одним бунчуком та булавою, то лишається одне з двох: або в українському степу у XIII–XIV ст. козацтво вже існувало, і лише брак документів тієї пори пояснює відсутність інформації, або ж такий організм був у зародковому стані й розвинувся міг тільки в лоні українського суспільства. Гіпотетично можна стверджувати: центру, подібного до Запорізької Січі, у тюрків не було – як на обширах Центральної Азії, так і в Приазов'ї. Його вперше створили змішані тюрксько-українські ватаги, які в основу військової системи свого ордену поклали багатовіковий досвід стратегії й тактики бою в степу – починаючи з

доби чорноклобуцьких прикордонних загонів в арміях українських князів домонгольського періоду й закінчуючи практикою таких досконалих організацій, як військо монголів чи тюркськомовна Золота Орда. Але й зовсім заперечувати діяльність козацьких таборів ще до XIII ст. чи й раніше категорично не можна – проблема вимагає скрупульозного врахування всіх чинників та ретельного опрацювання великої кількості досі незайманих документів про соціальні рухи та історію війн тюрків як на теренах сучасної України, так і на всьому шляху просування монголів та тюрків з їхньої прабатьківщини до Чорного моря й Криму. Комплексне вивчення проблеми може бодай частково засвідчити, що козацькі табори були вже в XI–XII ст. у басейнах Росії й Сули, де мешкало самобутнє змішане тюрксько-українське населення, переважно чорноклобуцький племінний союз, що виконував роль прикордонних загонів у війську київського князя. Цікаво, що французький історик Шарль-Луї Лесюр (пом. 1849) в "Історії козаків" ("Histoire des Cosaques"), виданій 1814 року в Парижі, переконував: предки козаків – половці. Здається, він мав рацію, адже після монгольської навали ця категорія тюркського етносу – професійні вояки – не могли швидко раптово й назавжди. Ось ще одне свідчення: "Протягом татарського панування над Руссю баскаки або татарські губернатори чи воеводи тримали при собі по кількості татарів – озброєних вершників для власної охорони й називали їх козаками, бо всі були безпритульні й жили за плату" (Георги І. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. – Ч.4. – СПб., 1799. – 199).

Як бачимо, традицію київських князів продовжують володарі й інших регіонів, уже в XIII ст.: ординський баскак у Курському князівстві 1282 року "...закликав черкесів з Бештау або ж П'ятигір'я й оселив їх у слободах під назвою козаків". А що ці козаки чинили довкола грабунок, то курський князь Олег за дозволом хана прогнав їх з Курського князівства. До цих вигнанців, які тривалий час переховувалися по лісах та яругах, приєднувалися заброди з усіх руських князівств. Нарешті вони досягли берегів Дніпра, де від місцевого ханського правителя одержали землю на оселю нижче Канева. Тут вони побудували собі містечко, а ще правильніше, острожок, та й назвали Черкаськ, через те що більша частина їх була з роду черкасів" (Словарь географический Российского государства. – Ч.3. – М., 1803. – 3; Коков Дж. К истолкованию топонима Черкасы и слова казак. – Уч. зап. Кабардино-Балкарского гос. ун-та. Вып. 25. – Нальчик, 1965. – 3–6).

Факт влиття в середовище Запорізької Січі представників адигських народів заперечити важко, адже не дарма росіяни тривалий час вихідців з України називали черкасами. Перша згадка про Черкаси відноситься до 1394 року, хоч саме місто, звичайно ж, було засноване раніше. П. Клепатський вважає, що оселити черкесів у цьому місті міг Володимир Ольгердович. Дослідник так характеризує життя мешканців тогочасної Черкащини: "...була у черкасців ще одна стаття прибутків, котра мала важливе значення у їхньому житті. Це був відхід у козацтво. Черкаський повіт, будучи окраїною, став прихистком для усіляких втікачів, що прибували не тільки з Литви й Польщі, а й з півдня – з Криму й Туреччини і тут знаходили собі захист серед місцевого люду... Живилися ці звияжні люди переважно за рахунок турків та татарів, здобуваючи

собі так звані "бутинки". Цей промисел навіть перебував під захистом влади й був обкладений податком: "...кгда козаки в земли неприятельской здобившись приходятъ, з добытку того старосте одно што лучшее" (Клепатський 413; 384).

Категоричніше характеризував ситуацію М. Любавський: "У Черкаському повіті Київської землі у складі місцевого військового люду зустрічаємо руських козаків – клас, який виник та розвинувся за всіма ознаками ледве чи не з татарського осердя" (Любавський М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута. – М., 1892. – 531).

Щоб повніше передати ситуацію в степах післяординської доби, візьмімо до уваги й думку М. Ернста: "Коли ми уявляємо собі Золоту Орду в якості руйнівного організму недисциплінованими частинами, то це цілком правильно лише для XV століття. Відносно ж XIII у нас є розповіді мандрівників, як Плато Карпіні та інших, що свідчили про дуже струнку й чітку організацію Орди та її частин, внаслідок чого була повна безпека пересування в степу для купецьких караванів. У XV ст. картина різко міняється. Вже з кінця XIV ст. почалися в Орді безперервні та жорстокі чвари й серед них династична боротьба між нащадками Тохтамиша й Темір-Кутлука. Паралельно з ходом цієї боротьби розхитувалася й організація Орди, і весь степ наповнився татарськими ватагами, які, тиняючись, не визнавали ніякої влади. Безпечно пересування в степу, яке було раніше, замінилося грабуванням, нападами безпритульних ватаг на купецькі каравани. В ті часи оті татарські ватаги називалися козаками, які не корилися владі котрогось хана, а діяли незалежно й тільки вряди-годи йшли до когось на службу. Вільні козаки-татари були на службі у генуезького уряду в Кафі" (ИТОИАЭ. – Т.1. – 167). Очевидно, ідилійна картина, яку подає Ернст стосовно XIII ст., слухна лише почасти, адже сам вчений повідомляє про приписку на грецькому Синаксарі 1308 р., коли козаки закололи юнака Алмалчу. Та й історики тієї епохи свідчать, що розбій у Монголії у XII ст. був звичайнісінькою справою, коли вкрасти нишком вважалося справою негідною, а забрати силоміць – звитяжним подвигом: "Декотрі з них розглядали розбій та насилля, аморальність та пияцтво як подвиги мужности й чогось вищого" (Кычанов Е.И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. – М., 1973. – 35). Подібну характеристику дає й Аннемарі фон Габен тим розбійницьким ватагам тюрків, що захопили землі іраномовного населення: "для таджиків така поведінка була виявом жорстокости й безбожництва, а для здобишників ознакою звитяги" (Gabain A. Kozakentum, eine soziologisch-philologische Studie.-Acta orientalia Hungarica. – В. XI. – Budapest. – 1960. – 161).

Документи свідчать, що за монгольської навали частина степового населення на противагу основній українській людності легко порозумілася з окупантами. Плоскиня, воєвода бродників, християнин, видав монголам загін земляків. Та й узагалі князі Болохівської землі дотримувалися дипломатії геть відмінної від політики князів Руси-України. Їхня мета неабияк схожа на бажання узбек-козаків: відділитися від загального масиву й захистити автономію. Болохівці добровільно коряться монголам, аби тільки не бути під владою Данила Галицького. Не визнавали Данилової влади, а скорилися монголам також мешканці Південного Побужжя – сусіди болохівців. Літописці називали таких

"сѣдяще за татары" чи й прямо "люди татарськые". Коли Ольгерд захопив Поділля, частина тюркського населення, що прийшла з монголами, вже була українізована. Ще інша частина, утікаючи від Ольгердового війська на Чорноморщину та в Крим, невдовзі повернулася й оселилася за Дунаєм, у Добруджі. Стрийковський свідчить, що вони розмовляли слов'янською мовою й вели господарство (Дашкевич М. Болоховская земля и ее значение в русской истории. – К., 1876. – 36).

Слід гадати, що подібна ситуація була характерна для всіх південних окраїн України. Ось як описав мешканців Азовщини угорський чернець, який побував там у 1237 році: "Її володар та населення називають себе християнами, книжки й священники у них грецькі. Кажуть, буцим князь має сто жінок; всі чоловіки голять голову, бороду ж відпускають невелику. Тільки шляхетні на знак своєї шляхетности над лівим вухом лишають трохи чубу" (Голубовський 189).

Асиміляцію татар на Поділлі відмічав і І. Житецький (Житецкий И. Смена народностей в Южной России. – Киевская старина. – К., 1884. – 574). Саме на Поділлі уперше (1363 р.) засвідчується згадка про українських козаків, з допомогою яких Ольгерд здобував Поділля (Дашкевич М. Цитов. праця. – 41). Одночасно засвідчується й слово *отаман* – один з найуживаніших рангових термінів у козацькому війську, а також адміністративний термін у давній Україні – в обох сферах нашої історії слово *отаман* є запозичення з двох течій суспільного життя тюрків Півдня України XIII-XIV століть: "Ольгерд з Литвою здобув... Кам'янець та Червоногородок при доброзичливості подільських козаків... Ольгерд... переміг на Синіх Водах трьох братів: князів Кочубея, Кутлубуга та Дмитрія – ті три брати, татарські князі – отчичі й дідичі Подільської землі. Від них бо пішли отамани, з них, отаманів, брали, виїжджаючи, данину з Подільських земель баскаки" (Дашкевич М. Цитов. праця.-36;40). Як бачимо, один з татарських князів, Дмитрій, мав християнське ім'я. Поширення термінів *отаман* та *осавула* в мові тогочасної України має свідчити, що прошарок тюркського населення на наших теренах був чималий не лише на межі з Диким полем. Розглядаючи етнографічний склад населення Київської землі у XV ст., П. Клепаський відзначив, що після українців найбільший відсоток посідають татари, а вже потім білоруси й поляки. Прикметно, що друге місце посідали татари й у колі боярства Київщини (Клепаський 446; 451).

При досить помітній асиміляції (українізації) тюрків як у міських та сільських громадах, так і в Запорізькому війську, і українськомовні, й тюркськомовні документи впритул до XVII ст. засвідчують чітке протиставлення українських козаків (*християн казаклари*, *Барабаш казаклари*, *Умань казаклари*) й тюркських козаків (*татар казаклари*, *бізім казаклари*). Які ж причини такого протиставлення? Етнічна належність, здається, не мала істотного значення, велику роль грав релігійний чинник, але вирішальний фактор був інший. На відміну від тюркських козаків, для котрих заробіток шляхом грабунку чи військової служби був основний, українське козацтво поряд з військовою діяльністю (переважно з метою захисту) розвиває господарство: хліборобство, рибальство, пасічництво, ремесла – все те, що сприяло утворенню на Запоріжжі не тільки військового табору, а й козацької республіки.

У пам'ятках української мови термін козак засвідчується досить пізно, уперше в 1499 році: "Которыи козаки в верху Днѣпра.. рыбы привозят... тогда мает осмьник воеводин то осмотрѣти й обмытити" (АЗР I, 194). Засвідчується вживання терміна козак і стосовно представників кримськотатарських та ногайських козацьких ватаг: "(1551 р.) Козаки Бѣлгородскіе двадцати и чотыри чоловѣки хочуть до земли Московское ити... То есть имена тых козаков: Ясеходжа, Бокайчик, Карача-акгай"(АЗР II, 157).

Українській історичній науці нарешті потрібно систематизувати й здійснити аналіз всіх даних про козацтво. Адже не можна не зважати й на таке свідчення, яке маємо, наприклад, у компілятивній праці Степана Лукомського: "1299 года, за князя литовського Виттена козаков литвских 600 чоловик, впадши в Прусію, великие шкоди... поділали" (Сам. 326). І ця, й подібні компілятивні історичні праці настійливо запевняють, що в XII столітті, а можливо, й раніше, козаки вже посіли були своє місце у вітчизняній історії. Адже й ім'я половецького князя Гзак / Гза / Кза у "Слові о полку Ігоревім" та "Галицько-Волинському літописі" є не що інше, як *gazaq*, бо в декотрих тюркських мовах, зокрема огузьких, на місці *q*-виступає варіант дзвінкого *g*-, а прикінцевий *-q* звучить як легкий *-h*, власне такий, що його іноді не чути, пор. топонім *Gazah* в Азербайджані чи тур. *Alla* < *Allah*. Можливо потребує додаткового дослідження досить давній топонім: назва столиці Південного Азербайджану Газака, де вогнепоклонники мали свій головний храм, зруйнований візантійцями (Див.: *Ardzruni Th. X-e S. Yistoire des Ardzrouni. – Tr. par. M. Brosset. – Collection Histoirens Armeniens. – T. I. – St.-P., 1874. – S.3*).

Досліджувати походження слова *козак* доцільно лише в комплексі з вивченням усієї тюркської термінології, яку вживало українське козацтво: байдак, барабан, безбаш, булава, бунчук, каюк, китайка, кош, курінь, майдан, осавул, отаман, сал, сакма, сурма, табір, чайка, як і професійно-виробничої лексики (гард, кабиця, кармак, катран, кирея, кобеняк, кирган, сага, тахва, тузлук, ятка тощо). Є підстави стверджувати, що більшість таких слів були запозичені українцями приблизно в один час і саме у зв'язку з історичною потребою формування українського козацтва як військово-соціального стану. Якщо декотрі терміни, скажімо, *осавул* чи *отаман* засвідчуються в староукраїнських документах вже в XIV ст., то варто гадати, що за часом пізніше засвідчення терміна *козак* пояснюється лише специфікою його семантики, а не пізнім засвоєнням.

Як підсумок, можна сказати: основу тюркського козацтва склали кипчацькі племена. Ідея козакування та певний етап розвитку цього воєнізованого ордену помітні були вже в середовищі чорноклобуцького союзу племен, який виконував роль прикордонних загонів у війську українських князів. Таким чином, формування прообразу козацького братства могло відбутися ще до монгольської інвазії. Великий досвід у засвоєнні тактики й стратегії, притаманних армії Чингісхана, здобула величезна кількість українського юнацтва, що його силоміць рекрутували монголи. Відомо, що монголи поклали були собі за мету винищити й рештки половців, котрі ще лишалися спорадично на українських теренах. Виношували бажання вціліти й не стати авангардом монгольської армії вже певним чином українізовані ще в княжу добу чорні клобуки та інші

тюркськомовні етноси – цьому посприяла руйнація Золотої Орди, що почалася на теренах України набагато раніше, ніж це відбулося на землях майбутньої Московії. Український степ, Чорноморщина наповнилися уцілілими втікачами з монгольської армії (українцями й тюрками), котрі були відірвані від господарчої діяльності і вдатні були лише до оружного існування, переважно здобишництва. Отже, певна організація українсько-тюркського козацького об'єднання починалася й завершувалася синхронно із занепадом Золотої Орди. Формування Кримського ханату як у певному сенсі нащадка Золотої Орди урізноманітило мету та ідеї плекання українського лицарського ордена (Січ) і тюркських козацьких ватаг, належних до ханату.

Цілісна система військової термінології, вживаної у війську Запорізькому, не знаходить аналогій у жодній тюркській мові, а це свідчить, що така система або була в мало документованих тюркських мовах (печенізька, половецька, койне Чорних Клобуків), або ж тривалий час витворювалася в середовищі змішаного українсько-тюркського військового ордена. Про це почасти свідчить і розвиток значень терміна *козак* у тюркських та українській мовах – від первісного "особа, що відокремилася від громади й стала войовником" до всім відомого значення в українській мові.

Цілком реалістичний погляд на проблему походження козацтва останнім часом висловив відомий військовий історик, доктор історичних наук Іван Стороженко: "Взагалі не треба перебільшувати ворожнечу козаків і татар. Саме козацтво сформувалося на степовому порубіжжі як результат взаємовпливу слов'янського й тюркського світів. Швидше за все, чимало козаків – це нащадки тюрків, які прийняли православ'я. Їхні поселення в Україні відомі ще з часів Київської Русі. Загалом, козаки – це субетнос, який через змішування крові мав підвищену пасіонарність і, як фермент, впливав на формування української нації. Татар і козаків ріднив сам спосіб життя – вони не лише воювали, а й торгували на взаємну вигоду" ("День" // липень–серпень 2010 р.). Бажання залагодити взаємини з Кримом мирним шляхом проглядає й у дипломатичному листуванні князів Литовського князівства: "Коли которому царю або царевичу Орды Перекопської пригода пригоживалася, нигдѣ коня потного не розсѣдлалъ, только у отчинѣ нашої у великом княжествѣ Литовскомъ, и хлѣба и соли имъ не боронено" (АЗР I, 119). Слова сучасного історика перегукуються з популярними висловами відомого знавця козацьких традицій Івана Попки 1858, 46; 66; 196): "Запорожці одягалися, озброювалися, сіддали коней і навіть голили голову як кримські татари. Щоб стати барсами для кримських гієн, вони підходили до них хамелеонами". Також: Пріцак О. Тюркська етимологія назви "козак" // Український історик. – Т. XXXXII. – 2005. – Ч.2-4. – 166–168.

КОК-САГИЗ "багаторічна трав'яниста каучуконосна рослина родини складноцвітих" (СУМ 4, 215). Ця рослина вирощувалася після II-ої світової війни в колгоспах на теренах України як технічна культура для промислового виробництва гуми.

Етимологія: тюрк. (бот.) *kök* "корінь" + *saуuz* "різновид смоли"; в країнах мусульманського Сходу деревна смола була популярна як жувальна смола < персь. سفز *seggez* "ароматична смола, смола для жування" (ПРС II, 48). В ЕСУМ II, 507

термін трактується неправильно: "kök saıuz" (букв. "зелений каучук") утворене з основ слів kök "синій, небо, зелень, зелений" і saıuz "каучук, жувальна смола".

КОЛАН "різновид податку"; Люди **КОЛАННІ** "прошарок населення, обтяжений коланом".

XV А коли прочь пойдеть, тогда маеть его искати, какь которого коланного, хто будеть монастирь тот держати. АЗР I,98.

1471 С. Цветковъ – отамон, а один слуга, а другой – коланьный; Служивали [бояри Велавські] коньми, а в панцырах, а с коланьными людьми и съ слугами Ординьскими не служивали, а жадного потягу не тягнули... а колану такеж жадного не служивали; двор Костевский с коланными, т.е. тяглыми, и з их землями. Клепатський 415–416.

Як зауважує П. Клепатський (с. 415), "люди коланні та ясачні, слуги ординські" у XV ст. в загальній схемі служивого класу були пережитком татарської доби, хоч раніше цей прошарок був досить значний. Колан – то був подушний податок, що його сплачувала певна частина населення в добу монгольсько-золотоординської окупації України; етимон цього терміна – тюрк. qalan "податок, ясак" (Будагов II, 21; Р II, 230), також монг. хапан "тс". Монгольська окупаційна влада нав'язала цей податок і іншим народам, пор. ос. qalon "тс", також персь. qalan, курд. Gelen "посаг" (Доерфер III, 488-490). Варіантом цього терміна є й тюрк. qalan "плата за наречену" (Р II, 242) > р. калым "податок; плата за наречену" (Абаєв II, 260). Див. КАЛИМ.

КОЛАН "вовняна чи бавовняна пов'язка на голову або шию у вигляді широкої стрічки, що її носять у Галичині дівчата" (Яворн. 1920, 360).

В ЕСУМ II, 507 пояснюється як запозичення з с.-х. колан "жіночий (пістрявоткарний) поясок", похідного від коло. Насправді й укр. колан, і с.-х. колан та молд. colan запозичні з тюркських мов, пор. крм. qolan "попруга, ремінь, жіночий пояс, широка стрічка" (КТРС 60), тур. qolan "попруга (напр. до сідла), ремінь, широка стрічка", "віршовка гойдалки" (ТРС 556). Етимологію див. КУЛАН.

КОЛДИБАХНУТИ "випити (дзвінко)".

Сенс цього афективного утворення, що його засвідчив Д. Яворницький, укладачам ЕСУМ II,508 "вгадати" не вдалося. Це "слівце" належить до низки подібних (жартівливих) "новотворів" в "репертуарі" запорожців: один з компонентів – тюркське дієслово qulmaq "робити, чинити", пор. також КИ(Л)НДИБАЛ, ЧИКИЛДА. В цьому разі слово склалося на основі двох компонентів: тюрк. quldu "(він) зробив (утнув)" + укр. бахнути.

КОЛИМАГА "старовинний закритий екіпаж; громіздкий і незграбний екіпаж, візок", [КОЛИМАГ] "шатро, намет", КАЛАМАШКА "віз, яким вивозять різне сміття, гній тощо" (Дзендз. 1958, 44); (Полтавщина) "різновид воза" (Ващенко 1968,40); цсл. КОЛИМАГЪ, серб.-цсл. КОЛИМОГЪ "шатро" (Преображ. I, 340; Фасмер II, 291), б. КАЛАМАЖКА "різновид воза"; р. діал. КАЛАМАГА "шлюбний віз; підвода, на якій їде молода"; (донськ.) КАЛЫМАГА (Миртов); п. XV ст. kolimaga, д.-ч. kolimah "різновид воза" (ЕСУМ II, 511).

1208: Половцемъ стрѣляющимъ и руси противу имъ, ту же Марцель хоругве своее отбѣже и русь взять ю, и поругъ великъ [бысть] Марцелови и возвратишася во колымагы свои. Ипат. 725–726.

Відомі дві ймовірні етимології. Перша належить В. Бангу та Анні фон Габен (Bang-Gabain, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. – Philos.-hist. klasse. – 1931. – 484), які запропонували етимон: д.т. *külüngü* "судно" (в ДТС не засвідчується). Другу етимологію вперше запропонував Корш "Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Имп. академии наук. – Т.1. – СПб., 1891–1895. – 1632), а пізніше її підтримав Менгес 1955, 327–334. Згідно з цією версією монг. *xalmag* (< *qali-maq > *qaly-maq) "калмик", букв. "високі вози-намети". Пор. той самий шлях найменування воза через етнонім: укр. мажара < тюрк. (ног.) мажар "різновид великої довгої гарби" (НРС 209), каз. мажар арба "тс" (Сарыбаев Ш.Ш. Казахская региональная лексикография. – Алма-Ата, 1976. – 16; Тасымов А. Языковые особенности казахов Поволжья. – АКД. – Алма-Ата. – 1975. – 18) < тюрк. (тур.) *masar* "мажар, угорець" (Будагов II, 210). Слово вживалося і в Кримському ханстві, як свідчить ярлик Мухаммед-Герая 1638 р., "беї одержували з кожної мажари, якою одвозили деревину та купецькі товари до Феодосії, 2 акче" (Лашков 1897, 79).

КОЛТУК "рукав річки; затока"; р. КУЛТУК "морська затока", балка" (Даль II, 216); болг. КОЛТУК "въже, с което се превързва лодката за брега" < тур. *qoltuq* "здрав бряг" (БЕ.-1966.-XVI.-4.-340).

XVIII обехали колтук, в которой рѣка Сулак впала. ДХ I, 30.

Слово засвідчене тільки у щоденнику Ханенка з нагоди перебування автора на Кавказі; очевидно, цей гідронім увійшов в російську мову з тюркських мов Кавказу, пор. аз. *goltug* "утворена підводною косою затока, що сягає річища", "оманливий фарватер", "річкова затока, що впадає глибоко в суходіл" (АзРС I, 528; Будагов II, 91); тур. *qoltuq*, тат. *qultuq* "затока" (Севортян 1962, 25) балк. *qol* "долина, низина без річки" (Балк. д. 129); кум., тур. діал. *qol* "долина", "балка"; турк. *qol* "низовина"; чаг., сх.-тюрк. *qol* "басейн річки" (ТСТМ 2000, 42); також кирг. *qolot* "вузька гірська долина; довгувата впадина між двома пагорбами" < *qol* + непродуктивний відіменний аф. -at ; башк. діал. *qulat* у складі парного слова *qul-qulat* "яруги й низовини" (ЕСТМ 2000, 44). Термін *qo:l* засвідчується також у давньотюркських пам'ятках зі значенням "низовина, басейн річки", що дає підставу порівнювати його з монг. (писемним) *γool*, бурят. *gol*, тунгус.-маньчж. *gol* "річка" (ПОАЯ 170). Також пор. КОЛУДАР. Потребує додаткового дослідження укр. КОВДОБА "озерце", КОВТОБА, КОВТЕБ "непротічний рукав річки", "частина водоймища, яка врізується в сушу, закло" (Київське полісся. – К., 1989. – 87–89); "ковбаня в лузі після повени" (Жилко 1966, 156), що, як зазначається в ЕСУМ II, 481-2; 487 (також КОТЕЛЕБИНА "виїджена яма на дорозі" (ЕСУМ III, 57), певної етимології не має. Можливо, це тюрк. **qol* + -at (див. наведені вище кирг. *qolot* "вузька гірська долина; довгувата впадина між двома пагорбами" та башк. *qulat* у парному слові *qul-qulat* "яруги й низини") + тюрк. *oba* | *ora* | *ova* "долина, оболонь, балка, вибалок" (Севортян 1974, 403).

Гідронім **qo:ltuq* не можна змішувати з *qoltuq* "пахва; пазуха", "ручка крісла" < *qol* "рука"; компонент -*tuq* не має чіткого етимологічного пояснення (ЕСТМ

2000, 51–53); можливо, qo:ltuq < qolt (пор. наведене вище кирг. qolot) + аф. здрибнілости -(u)q.

КОЛУДАР діал. (Одещина) "низина, долина" (Москаленко 42); також гідроніми на Одещині (Словник гідронімів України. – К., 1979. – 265; 301): балка КОЛУДЕРЕ та потік КОЛУДАРОВА БАЛКА.

В ЕСУМ II, 525 пояснюється як запозичення з тюрк. qol "долина, виярок" (див. детальніше КОЛУГУК) та аф. множини -dar. Насправді другий компонент гідроніма – це тюрк. dere "річка, що пересихає влітку", "гірська долина, урвище, яруга" (ТРС 220; АЗРС II, 88).

КОМИШ бот. "висока водяна або болотяна багаторічна рослина родини осокових, Scirpus (Tourne) L."; КОМИШИНА "стебло комишу", КОМИШНИК "розбійник, що ховався в очеретах і комишах пониззя Дніпра; [довгі джуги з комишу на човнах-чайках]" (Яворн.); КОМИШІВКА (орн.) "болотяна гаїчка, Parus palustris L."; КОМИШИТИСЯ "мріти" (Гр. II, 275). б. КАМЫШ "комиш, очерет"; р. КАМЫШ, КАМЕШ "очерет", КАМЫШНИК "зарості комишу, надто в болотах"; болотяна трава; білозір болотяний Parnassia palustris L.; мисливець; (фольк.) розбійник, що ховався в комишах"; с. КАМИШ "чубук люльки", КАМИШЕВИНА (бот.) "чорна калина"; болг. КАМИШ "очерет", КАМУШ "різновид болотяної рослини; цукрова тростина"; слвн. заст. kamez, [kaniş] "чубук люльки"; ч. заст. камуш "чапелець пісковий", камушек "рослина подібна до ситняку", камушник "бульбокомиш"; п. komysz, komesz, komeszyna, komysznik < укр. (ЕСУМ II, 537).

XVIII аки би дикіє звѣри кріючися по тернах и комишах Граб. 239.

По тернах и комишах кормилися КОМ 299.

XIX А як у степу під хугу не стало прихилища, то почали для захисту робити коші з комишу; для хворих овець теж з комишу робиться хурдник. Кухаренко 30.

Поблизу берега осока, далі очерет, комиш, водяна сосонка-хвощ СУМ 4, 245.

Під тими вербами не було ні очерету, ні комишу; розумів, що шепочуть очерети й комиші. Н.-Л. I, 181; 366.

А що то за світ комишиться у малій хаті. П.М.

Матеріали стосовно "комишової" гідронімії свідчать, що вона фіксується переважно в середній та нижній течії Дону. Відомі 8 назв і в Середньому й Нижньому Придніпров'ї, тоді як у Верхньому Придніпров'ї та басейні Вісли "комишові" гідроніми не засвідчуються. Спорадичні вони і в басейні Оки – це свідчить про те, що слово комиш уперше було запозичене українським населенням від чьорних клобуків чи половців; документально ж термін фіксується 1549 роком (Вопросы историч. Лексикологии и лексикографии восточнослав. языков.- М., 1974.-177).

У пам'ятках тюркських мов слово қамуш засвідчується після VIII ст.: д-т. қамуш, қамуш "очерет" (ДТС 415); полов. қамуш (Клосон 628); крм., кипч., тат., тур. қамуш (Р II, 487), башк., кирг., узб. қамуш, каз. қамус, ног. җамус, чув. хумаş, хамаş (ОСЛАЯ 222).

Можливо, має рацію Ресенен (230), пояснюючи походження слова як твірне від дієслова *qam*- "відкидати", пор. *qam-ş-a* "хилитися".

Корнілов 1973, 157 вважає *комиш*, як і *хміль* похідними від фонетичного кореня **qam*, пор. чув. *хот / хит* "хвиля; хвилювання води; здуття на поверхні води, піску, ґрунту; припухлість", ще пор. *хам(а)ла* "хміль", "витка стеблиста рослина", *хатаş* "комиш", тюрк. *qum / qom* "барханні піски, схожі на високі хвилі".

Стриманіше ставиться до такої версії походження слова Ейубоглу (369), підкреслюючи, що лексему важко поєднувати з дієсловом *qam*-, й розглядає *qam*- як елемент ряду *qam- /qov- /qav-*, що йому притаманне значення "порожнина", "щось з порожниною всередині" на тій підставі, що цьому не перечить факт чергування звуків *-o-/-a-/-v-*.

Абаєв (II, 261), пояснюючи ос. *qamul*, *qamil* "очерет, комиш, бур'ян", а також кабард. *qamul* "комиш", адиг., убих. *qamuła* "стеблина", "сопілка", груз. діал. *qaval* "сопілка", відносить до цього ж ряду (під знаком питання) й рос. *кавьиль*, *ковьиль* на тій підставі що Е. Бернекер (Berneker 594) вважав його непоясненим, поєднував усі ці форми з тюрк. (тат.) *qamuş* "стебла" (Р II, 485), заперечуючи водночас можливість контамінації з ар., персь. *qalam* "перо з очерету, щоб писати" (Доерфер III, 517). В. Абаєв робить категоричний висновок: "Тюркське *qamul* невіддільне від *qamuş*, причому форма *qamul* зі своїм *-l-* є булгаризм чи монголізм та посилається на джерело: (Исследования по сравнит. грамматике тюрк. языков. Фонетика. – М., 1965. – 320). Очевидно, таке порівняння небезпідставне, зважаючи на ймовірну однокореневість чуваських форм *хамал* "стеблина злаків", "стерня" та *хатаş* "комиш", також *хамла* "хміль" (Єгоров 290-291).

Шагіров 1977, 220 наводить адиг. *qamul* "комиш", дудка" та убих. *khamule* "очерет, стеблина", "дудка", в котрих відображається відоме чергування тюрк. *ş/l*, пор. тюрк. *qamuş* "комиш" // чув. *хамал* "стебло злаків", стерня // тат. *qamul* "стебла" (Р II, 485).

Комиш, як видно з художньої й наукової літератури, українці не ототожнювали з очеретом. До того ж, це слово в українській мові очевидний регіоналізм, що функціонував передусім на теренах козацької України. Наприклад, кубанських козаків довколишнє тюркське населення називало *saŋuqamuş qozaqlar* "козаки-жовтокомишники" (Трубачев О.Н. О синдах и их языке// ВЯ. – 1976. – №4. – 63). Додаткового дослідження потребує питання про можливий зв'язок лексеми *камка*, *канка* "морська трава, комиш" (ЕСУМ II, 364).

КОНАРА "отара овець, відгодована для різання" (ЕСУМ II, 546). Див. **КАНАР**.

КОНОВ, КОНОВКА, "відро", "висока, здебільшого звужена вгорі кварта". **КІНВА** "кухоль", **КОНОВОК**, **КОНОБ** "цебер"; п. *konew*, ч. *konev*, слн. *konva* "кінва", стсл. *коновь* "казан".

XIX Молодичка кароока бігла з кінвами по воду; Сосновая коновочка, а дубове денце. Гр. II, 244; 278.

ЕСУМ II, 447 вважає джерелом слова *конов* двн. (нвн. *Каппе*) "глек" – версія необґрунтована. Стсл. *коновь* "казан" може бути аргументом на користь гіпотези про давність запозичення з тюркських мов, можливо, булгарська з теренів

Балкан чи навіть гунська. Те, що первісно тюрк. *könek* означало реалію (різновид посуду зі шкіри), притаманну давнім тюркам, є важливим екстралінгвістичним чинником, пор. д.-т. *könek* "бурдюк, відро", також туркм. *kö:nek* "різновид посуду зі шкіри, щоб доїти верблюдицю", кирг. *könek* "відро зі шкіри", також алт., башк. "відро", тур. "цебер", пор. монг., бурятсь. *xöñög* "дерев'яне відро, бадя". Ще в ХІХ ст. Будагов ІІ, 413 висловив версію, що в основі цього слова лежить тюрк. *kön* "шкіра", цю версію підтримали Банг та Клосон (ЕСТМ 1987, 104).

КОНДУРИ "різновид чобіт у мешканців галицького Покуття" (Гр.ІІ, 277); **КОНДУРИ** (буков.) "старовинне взуття – жовті чоботи без підборів" (Карпат. д. 433), **КУНДУРИ** (буков.) "різновид взуття, що вже вийшло з ужитку" (Прокопенко В. // Питання історії і діалектології східнослов. мов". – Львів, 1961. – 57);

В ЕСУМ ІІ, 550 подається як запозичення з молд. **КОНДУР** "вишита відкрита туфля", джерелом якого є тур. *kundura* "грубі туфлі; взуття" (Будагов ІІ, 95; ТРС 573). Немає потреби шукати посередництво молдавської мови: назви вбрання, взуття, т.зв. "модного краму" поширювалися одночасно в багатьох країнах. Тим більше, що є велика різниця в назвах української й молдавської реалії. Тур. *kundura* запозичене з мови грецького населення Анатолії *kojntoura* < гр. *kojtoura* "різновид взуття як театрального реквізиту" (Ейубоглу 446).

КОНТАРЖІЙ "козак у Запорозькій Січі, в обов'язки якого входив контроль терезів та мір ваги, а також прибутку".

(Д. Яворницький І, 139; 213; 598) дає детальне тлумачення терміна: "Для нагляду за совісним продажем товарів у Січі стежили базарний отаман та військовий контаржій, що зберігав зразки терезів та мір ваги і мешкав у спеціально облаштованому приміщенні; контаржія обирали щороку 2 січня; Щоб брати мито з торгового люду, на всіх Запорозьких базарах були присутні військові контаржії: вони стежили, аби терези й міри ваги відповідали правилам, а також визначали ціну привезеного товару й збирали мито (напр. **КОНТАРНЕ** "мито на продаж соли") у військову скарбницю. У поляків *kantorzy* – "прикажчик, сиділець". Також пор.: "из постоялого двора контарджи хан называемого четырех лошадей украли" (Еварн. 1888, 23).

Джерелом запозичення, очевидно, є крм. *qantarcy* "откупщик весов" // ЖМНП. – 1841. – IV. – 30". Флексія **-жій** в українській формі – це тюркський агентивний афікс *-су/-сі*.

КОНЧЕР "різновид холодної зброї", **КОНЧАН** "різновид кинджала з довгим клинком для пробивання броні", **КОНЧАР**, **КОНЧІР**, **КІНЧАК** "меч з вузьким клинком" (Яворн.; ЕСУМ ІІ, 562); б. **КОНЧЕР** (Булика 170); р. **КОНЧАР**, **КОНЧАН** "меч з довгим (до 1,5 м) вузьким три-чотириригранним клинком, щоб вражати противника крізь обладунок"; "старовинна рапіра з гострими й довгими до двох аршинів клинками – швидше шпага, ніж меч" (Одинцов 1983, 22); п. *koncerz*, *koncyrz*, *konczerz* "тс" (ЕСУМ ІІ, 562).

1567 на нем кончеры два. АС V,221.

1577 кончер серебряный. позлотистый АВАК ІІІ, 282.

1651 конъчир... кульбаку козацькую АрЮЗР 3/1V,557.

1582 кончер и бунчук серебром оправные АВАК ХVІІІ, 44.

Цей різновид холодної зброї був дуже популярний у середньовічній Європі й назва його фіксується фактично у всіх слов'янських мовах, пор. також італ. *sangiarro*, діал. *sanziarri* "кинджал". Слово кончер / кончар / кончір, як і ганджар та кинджал, – видозмінене запозичення з котроїсь тюркської мови, але в цьому разі можливе посередництво польської. Ар. *خنجر* *hancağ* "кинджал" в декотрих тюркських, наприклад, татарській та казахській, мовах набуває форми *qancağ*: h- > q- (пор. персь. *harboz* > крм. *qarbuз* "кавун"), -e- в другому складі можна пояснити впливом тур. *hancağ* < персь. *hāncār*, здається, тут маємо результат адаптованої польської форми, адже питома українська форма мала б вигляд *канджар*, пор. *ганджар*. Також: *Rajewski J. Bunczuk i koncerz. – Warszawa. – 1978. Див. ГАНДЖАР, КИНДЖАЛ.*

КОПИЛ "дерев'яне шевське знаряддя, що має форму ступні та яким користуються для виготовлення взуття"; "короткий брусок, закріплений у полоз саней для зв'язку полозів з коробом", діал. (поліськ.) КОПИЛ "сокира для виготовлення човнів, ночов тощо"; б. КАПЫЛ "колодка", "стояк (у санях)"; р. КАЛЫПЬ, КАЛЫБЬ, КОЛЫБЬ "форма у ливарній справі", напр. КАЛЫПНЫЕ пули "зроблені ливарним чином на відміну від рубаних"; КОПЫЛ (півден.) "колодка на пошиття взуття"; "вставлений у щось дерев'яний стояк, напр. копил у полозки саней" (Даль II, 79; 159); с. КАЛУП "форма, колодка, болванка, модель" (СХРС 201), груз. *qalibi* "форма, модель".

Укладачі ЕСУМ справедливо вважають необґрунтованою версію М. Фасмера (Ф I. 320), який пов'язував це слово з болг. *копеле*, с.-х. *копиле* "байстріук", але й самі не пропонують чіткого тлумачення, а схильні порівнювати його зі словами *копати*, *копито*. Насправді ж *копил* – це орієнталізм, початки якого бачимо в ар. *قالب* [*qulab, qalib*] "форма, модель, шаблон", яке перейшло і в інші мови мусульманського Сходу: персь. *قالب* [*qaleb*] "форма (при виробленні цегли, чогось металічного тощо)", "колодка (шевська)", "шмат, штука (чогось)" (ПРС II, 253); тур. *qalyb, qalyр* "форма, модель, болванка, зразок, шаблон", напр. *kundura qalybu* "шевська колодка" (ГРС 501); крм. *qalyр* "колодка, форма", "кусок" (КТРС 149); тат. *qalyр* "колодка, шаблон" (ТатРС 218); чув. *qalar* "колодка на постолі" (Єгоров 87). В арабській мові це слово є запозиченням з грецьк. *χαλοπους* "шевська колодка" < *χαλο-* *πους* "дерев'яна нога".

Метатеза *qalyр* > *qaryl* могла відбутися як у тюркських говорах, пор. ар. *girbal* "решето" > узб. *balwir*, туркм. *balbyr*, кирг. *qalbyr*, тур. *qalbur* "тс", так і на ґрунті української мови, пор. монг.-тюрк. *qarayul, qagaul, qagawul* "варта" > (в багатьох мовах) крім *караул* ще й *кала(в)ур*.

КОРГА "хлібна скоринка" (Яв.).

В ЕСУМ III, 13 подається як "неясне; можливо, пов'язане з *корж*".

Українську форму потрібно зіставляти з тюрк. *quryaq*, в декотрих мовах чи діалектах суфікс -aq > ay, пор. д.-т. *quryaq, quryay* "сухий, засохлий" (ДТС 467), тат. *qoqayq* "посушливий" (ТатРС 282), турк. *quraq* "сухий", кирг. *quryaq* "сухий, посуха" (Р II, 678; 940; ЕСТМ 2000, 155); кар. *quryaq* "сухий, безводний, спека" (КРПС 375). Отже, тюрк. *quryaq|quryay|qoqayq *qoqayy* < *qurya-* *qoqay-* "сохнути, засихати" (ЕСТМ 2000, 155). Прикінцевий -y в тюрк. *quryay|qoqayy* зник на українському ґрунті. Слово генетично пов'язане з тюркізмами КУРЕГА, КУРАЙ.

КОРД "різновид меча" (Срезн. I, 1285); цслв. КОР(Ъ)ДА, с. КОРДА, п., ч., слвц. kord "різновиди меча".

1425 перед нашим судом меч или корд выймет. АЗР I, 6.

1555 он за то почал Игната бити кордом. АВАК XXI, 58.

1732 кордиком руку проколов. ДНРМ №87.

Вже Міклошич 1886, 132 вбачав для слов'янських мов (за давньотюркським посередництвом) іранськомовне джерело, (також О. Трубачев 1967,24), пор. с.-персь., н.-персь. kard < авест. karəta "ніж", похідне від і.-є. *kert- "різати", пор. д.-інд. krti- "ніж", kartar "мисливський ніж". Слово засвідчується у всіх іранських мовах та було запозичене в угро-фінські, іберійсько-кавказькі та слов'янські мови (Абаев I, 571), а також фіксується в чув. хэрт "сокира, шабля" (Левитская Л.С. Чувашикие этимологии. – СТ. – 1976. – III. – 91) – це може свідчити про болгарськомовний шлях запозичення слова у слов'янські мови й передовсім у церковнослов'янську.

КОРДЮК (ент.) "молочайний бражник *Celerio euphorbiae* L. (*Deilephila tufhorbiae*); гусениця ведмедиці (метелика), *Arctiida* (*Euprepia erusa*)".

В ЕСУМ III, 15 подається як "неясне", але разом з тим вказується на можливий зв'язок з КОРДЮК "хвороба язика у худоби", КУРДЮК "тс". Укр. кордюк, безперечно, потрібно пов'язувати з тюрк. qurt "червяк або личинка комахи, схожа на черву", пор. в кар., башк., узб., уйг. "гусінь", в башк., кар. – "личинка", в як. – "продовгуватий червяк, що паразитує в кишківнику коней" тощо (ЕСТМ 2000, 168), крм. qurt "черва", bostancy qurt "медведка", qurtlu "червивий" (КТРС 166-167).

КОРИШУВАТИ "ляяти, ганити, вичитувати".

Пояснення в ЕСУМ III, 23: "очевидно, результат афективної видозміни *коренити* "сильно ляяти" некоректне. Доцільніше укр. *коришувати* пов'язувати з тюркським дієсловом *qaruş-*, пор. д.-т. *qaruş-* "сваритися, ворогувати", також ім'я дії *qaruşmaq* "сварка, чвари, зіткнення" (ДТС 428), уйг. *qaruş-* "зіткнутися одне з одним, змагатися", тур. *qaruş-* "встрявати в щось", каз. *qaruş-* "сваритися" (Р II, 177), башк. діал. *qaruş-* "сваритися" (ЕСТМ 1997, 326-327), що їх вважає спорідненими з монг. *харгацах* "вступати в конфлікт, стикатися" Рамстедт 170. З тюрк. *qaruş-*, вірогідно, поєднане чув. *хігеç* "сваритися, перечити" (Єгоров 301). Клосон 664 (стовпчик b) з форми *qaruş-* виводить гіпотетичну основу **qar-*, яку відмежовує від *qar-* "змішувати одне з одним".

КОРОГОВ (заст. іст.) "прапор; (церк.) "прикріплене до держака полотнище чи бляха з зображенням святих", "КОРОГВА, [КОРУГВА, КОРУГОВ]"тс"; "підрозділ у польсько-литовській армії XVI–XVII ст. та в козацькому війську", [КОРОГВИЩЕ] "держак корогви", КОРОГОВКА, КОРОГОВЦЯ (заст.) "прапорець; невелика корогва"; ст.-укр. ХОРУГОВ, КОРОГВА, КОРОГОВ "прапор; загін кінноти"; давньоукр. (київськоруське) ХОРУГВА, ХОРУГОВ, ХОРЮГОВЬ "полотнище військового прапора" (СССПИ VI, 130); р. ХОРУГЪВЪ, ХОРУГОВЬ, ХОРУГОВЬ (СССПИ 130-131); болг. ХОРЪГВА, с. ХОРУГВА, ХОРУГА, слвн. *karogla* < **karogva*, ч. *korouhev*, *стар. koruhva*, слвц. *koruhev*, п. *choragiew* (жін.). (ЕСУМ III, 37; Ф IV, 268).

1208 Половцемъ стрѣляющимъ и руси противу имъ, ту же Марцель *хоругве* своее отбѣже и русь взятъ ю, и поругъ великъ [бысть] Марцелови и возвратишася во колымагы свои. Іпат. 725-726.

1249 Даниль же видивъ близъ брань Ростиславлю и Филю в заднем полку стояща со *хорюговью*; Паки же Данило скоро приде на нь, и разруши полкъ его, и *хоруговь* его раздра на полы; оузрѣв же *хоруговь* его по Ляхомъ женоушоу. Іпат. 803-804.

XII Чрълень стягъ, бѣла хорюговъ, чрлена чолка, сребрено стружіе – храброму Святъславличю СПП.

XVIII дал гетману булаву, корогву, бунчук и печать. Літ. 3.

дали ему хоруггов, бунчук. КОМ 312.

Хмельницькій одослал теж излишніе, в походѣ непотребніе корогви, бунчуки, булави. В І,78.

Проблема походження цього слова віддавна викликала велику літературу, а проте одноставної думки щодо цього й досі не висловлено. ЕСУМ III, 37 зводить всі слов'янські форми до псл. [*когогу (з носовим, що й у польській формі, -о-)] "прапор", "військовий підрозділ", пов'язаного паралелізмом початкових *х-* і *к-* з давнішим *хогогу – таким чином не розв'язавши питання про походження слова. Уперше назва половецького стяга в тогочасній українськомовній редакції згадується у "Слові про Ігорів похід", автор якого віншує Ігоря Святославовича після першої перемоги над половцями й перелічує трофеї: чрълень стягъ, бѣла *хорюговъ*, чрлена чолка, сребрено стружіе – храброму Святъславличю.

Одна з перших етимологій належить російському мовознавцю Григор'єву, який вважав, що етимон слова *корогва*, *хоругвь* – це тюрк. *qıjıuq* "хвіст тварини": кінський хвіст, прикріплений до древка, служив знаменом (Будагов II,98). Цю ж версію висунув був і Міклошич 1886, 89. Ф. Браун ("ЖМНП. – 1911. – №5. – 166) висловився за германське походження слова, вважаючи етимоном його готськ. *hŕunga* "шест". Невдалі спроби знайти лексичні паралелі до слов'янських форм в індоєвропейських мовах, (див. Ф IV, 269) сприяли утвердженню версії Корша 1886, 653 та 1908, 53–62, а також Меліоранського 1902, 295 про запозичення слова з монг. *ogonŭ* < **hoganŭ* "знак; знамено" (див. Рамстедт 289) за посередництвом тюркської мови (зважаючи на наявність *х-* у засвідчених найдавніших слов'янських формах). Проте монг. **hoganŭ* не засвідчується в жодному відомому орієнталістам алтайському джерелі, не трапляється воно як запозичення і в тюркських мовах – єдине еквівалентне слово зафіксоване у творі, відомому в середовищі орієнталістів за назвою "Сутра" [напр.: *Suvarnaprabhasa*. Сутра "Золотого блиска". Текст уйгурської редакції, изд. В. Радлова и С. Малова. – 1913–1917] – йдеться про форму *ogunŭ-luŭ* "носіння знамена; перебування зі знаменом, володіння знаменом". Проте викликає подив факт, що слово не засвідчене в інших тюркських мовах і досить пізно в монгольській. На означення прапора в тюркських мовах вживалися три інші слова: *buŋŋuŋ* / *muŋŋuŋ*, *badraŋ* > *bajraŋ* і *tuŋ* (див. БАЙРАК, БУНЧУК). Факт спорадичного вживання терміна (уйгур.) **ogunŭ* можна пояснити хіба шаманістичним значенням цього терміна як "святого знамена",

яке було оселею духа-покровителя [звернімо увагу: й в українців це слово вживалося переважно на означення церковного символу] – детальніше Менгес 1951: ХОРЈУГЪВЪ. Також турецький етнограф Bahaeddin Ögel (ТКТГ. – 6. – 294–296) у чималій статті порушив (без конкретних висновків) питання про історію цього самобутнього стяга. Махновець 1989, 221, навівши цитату з праці Д. Ліхачова: "Слово "хоруговь" как военное знамя уже в XVI в., а может быть и раньше, стало означать только "церковное знамя", но в "Слове" оно правильно употреблено как знамя военное", робить доречний висновок: "Слово "хоруговь" жодного разу не зустрічається ні в "Повісті минулих літ", ні в "Київському літопису" (лише "стяг"). Та от розпочинається "Галицько-Волинський літопис" – і ситуація змінюється кардинально. Поряд із одним згадуванням слова "стяг" (ПСРЛ. Т.2. ствпч. 769) сім раз уживається саме "хоруговь" (ствпч. 725,757, 778, 803, 811, 824, 853). Звідси: лише для галичанина було природним ужити в "Слові" поряд зі словом "стяг", таке звичайне і часто вживане в його землі – "хоруговь". Отже напрашується висновок, що населенню українських Карпат це слово могло передатися із залишкової мовної скиби гунів чи аварів. На Балкани ж термін принесли, очевидно, булгарські племена, котрі мали тісні взаємини з аварами.

КОРСАК "невелика лисиця, що живе в степах і пустелях Азії та Південно-Східної Європи"; р. КОРСАК, КОРСУК "різновид невеликої лисиці" (Ф Ф II, 338; Шипова 195).

XX Жовтий корсак – степова лисиця – ось що було на думці в наймита-пастуха. Донч. I, 128.

Зоонім qarsaq "степова лисиця *Vulpes Corsaq*" (Будагов II, 9) засвідчений майже у всіх тюркських мовах. Найвірогідніша етимологія його: віддієслівне ім'я qarsaq "меткий, швидкий, поспішливий" < *qarsa- + афікс -q. Дебатуються також версія, що її запропонував Ресенен 239а, про спільне алтайське (монг., маньчж. кірса й тюрк. qarsa) походження (ЕСТМ 2000, 313).

КОРЧАГА "глиняна посудина з вузькою шийкою", д.-укр. (писемне) кърчага "різновид посуду на всіляку рідину"; стсл. Кърчагъ "глек"; болг. кърчаг "глек", с.-х. КРЧАГ "глек, ківш", б. КАРЧАГА "солом'яна посудина на зерно".

Львов 1975, 180, Менгес 1979, 189 та власне всі дослідники цього слова, не дають ясної відповіді щодо його етимології. ЕСУМ III, 46 пропонує кілька версій, основна: "Очевидно, суфіксальне утворення (з -jag-) від *kṛkъ "шия" на позначення просудини з шийкою". Менш переконливе зближення (посилання на Бернекера I, 665) з тур. qoṛṣaq "міх, бурдюк", однак в словниках турецької мови такого слова немає, а все, що може запропонувати тюркська лексична скарбниця (зважаючи на фонетико-морфологічні показники й справді "типову тюркськомовну структуру" цього слова) – це тюрк. qıṛç "сталь", "твердий", також чув. хиҫа "криця, сталь". Менгес 1979, 189 (на противагу Клосоу 647а) вважав значення "сталь" первинним. В такому разі доводиться висувати версію, що цей різновид посуду попервах міг бути металевий, а не глиняний (пор. укр. куман < тюрк. qıman < qıṛman). Також варто повернутися до дискусії (див. Абаєв В.И. Из истории слов. Древнерусское КЪРЧИЙ и топоним Керчь // ВЯ, 1959, № 1. – 96–99) про гомогенність слів корчага < *qıṛçaq "різновид посуду" та (див.)

КОРЧИЙ, КЪРЧИИ "коваль". Новий нюанс в дискусію про походження слова корчаг/ корчага може внести невідомий досі термін *курушак* зі "Львівського літопису" (XVII ст.): "На розсвіті скарбом ся ділили куршаком, розославши килимув кілька". (ЛьвЛ 114). Термін *курушак* чітко відповідає тюрк. *qurşaq* "пояс" (див. КУШАК), але зміст повідомлення про поділ козаками ординського скарбу таким мірилом як пояс, малоімовірна річ, швидше то був якийсь різновид посуду на взірць *курушак* /* *курчак* / *корчага*. Походження цих українських слів потребує додаткового дослідження, звичайно ж, по-новому розглядаючи їх у зв'язку з низкою слів *коршов* "різновид посуду", *коршів* "корчага", *курушіль* та ін. (ЕСУМ III, 47).

КОРЧИЙ, КЪРЧИИ "коваль".

Термін *кърчи* засвідчений в "Ізборнику Ізяслава" (1073 р.), що його переписано у Києві на замовлення великого князя київського Святослава Ярославича двома переписувачами з давньоболгарського ізборника. Перед цим цей твір був перекладений з грецької богарською мовою для болгарського хана (з 919 – царя) Симеона (893-927). В ЕСУМ слово не розглядається, хоч твір виконувався для українського князя – натомість його подають як *руск.-цслав.* Фасмер II, 340; 342 та О. Трубачев (Ремесл. терминология в слав. языках. – М., 1966. – 336). Цілком правильну етимологію терміна запропонував К. Кнутссон (Zur slavischen Lehnwörterkunde// Zeitschrift für slavische Philologie. – В. 4. – Н. 3–4, 1927. – 387): КЪРЧИИ < тюрк. (булгарське, пор. чув. *хурча*) *qurç* "криця, сталь" + агентивний суф. -*çу*. Клосон 647а вважає, що висхідне значення терміна – "твердий, тужавий", пор. *qurç temür* "сталь" (букв. "тверде залізо") ДТС 467); ЕСТМ 2000, 171. Також: Абаєв В.И. Из истории слов. Древнерусское КЪРЧИИ и топоним Керчь // ВЯ, 1959, № 1. – 96-99.

КОРЧМА "шинок, заїзд з хмільними напоями"; стсл. крьчъм(н(ица "корчма", цсл. крьчъма "міцний напій", болг. крьчма, м., с. крчма, б. карчма, р. корчма, п. karczma.

1683 Ходиль по торгахъ и корчмахъ АС 83.

Наявність цього слова в старослов'янській та церковнослов'янській (давньоболгарській) писемності та у словниках всіх слов'янських мов засвідчує факт запозичення його в давню добу – можливо, принесли цей арабізм на Балкани булгари, перейнявши його, скажімо, у сгодійських купців. В українській писемності слово (очевидно, булгаризм/болгаризм) засвідчується вже в 1359 р.: корьчма "корчма" та 1487 р.: корчма "хмільний напій" (ЕСУМ III, 46). Були спроби змоделювати праслов'янську форму, але переконлива версія Зайончковського 1949а, 146-148 [власне, варіант давньої, заперечуваної всіма тези А. Мухліньського] про арабську основу слова, звідки походить і *harc*, *harcı* "видавати на утримання, провіант на дорогу" (див. МОГОРИЧ, ХАРЧ), здається, поклала край дискусії. Польський тюрколог, на відміну від автора цього дослідження, зробив висновок, буцім шлях входження цього терміна у слов'янську писемність пролягав не через Балкани, а через Золоту Орду.

КОТАРА "намет, курінь; фіранка, порт'єра".

В ЕСУМ III, 57 необгрунтовано пояснюється шлях запозичення цього слова з польської мови, в якій п. *kotara* "фіранка, порт'єра, балдахін над ліжком, намет"

вважається запозиченням з татарської мови (sic!) (Slawski III, 9-10; Brückner 262). Тюркські мови не дають підстави для пошуку етимона наведеного польського слова. Слово *котара*, як і *катрага* "курінь", *котурнаш* "курінь, колиба" потребують скрупульозного дослідження; можливо, джерело варто шукати в іранському словнику, пор. ір. *kata, авест. kata "землянка", персь. kat "хата, дім", ос. kaet "стайня" (Абаєв I, 590).

КОТОРА "сварка, чвари, образа", КОТОРУ завдавати "ображати" (Гр. II, 293); КОТОРЛИВИЙ, КОТОРУВАТИ; р. КОТОРА, КОТЕРА "тс", КОТОРАТЬСЯ, КОТОРИТЬСЯ "сваритися", КОТОРЛИВИЙ, КОТОРНИК, КОТОРОЧ "забіяка" (Срезн. I).

1185 Половці, перемігши Ігоря з братами, сильно загордилися і персь.зібрали весь народ свій на Руську землю. Але була в них суперечка [котора], бо Кончак говорив: "Підемо на Київську землю... А Коза Бурнович говорив: "Підемо на Сейм..." (Літопис Руський 341; Іпат. 646). Пор. у "Повісті временних літ": И взяста межи собою распря и которы. Львов 1975, 49.

У словнику М. Фасмера та в ЕСУМ III, 61 наводиться також стсл. *котора* "бій" та робиться висновок, що це слово належить до праслов'янської доби і споріднене з свн. hader "сварка, незгода". Слово досліджував Львов 1975, 48-50; 62; 191 та дійшов висновку, що "немає підстав вважати слова *котора*, *которатися* в "Повісті временних літ" книжними, бо вони були загальноновживані у пам'ятках руської писемности й мові східних слов'ян. Цим пояснюється укр. *котора* "сварка, чвари"... Поява цих слів у пам'ятках старослов'янської писемности неясна". Львов 1975, 50 також схильний пов'язувати слово *котора* з грець. χότης "злість, гнів". Натомість Баскаков 1978, 66-67 вважає це слово запозиченням з половецької мови: köter, kötür "піднімати"; пор. каз., ног. köter, köteriliş "повстання". Також пор. р. кутерьма < тат. kötərmə "підняття" (Дмитриев 540).

КОЦЮБА "кочерга, рогац", "милиця", КОЦУБА "жердина, якою б'ють по воді, заганяючи рибу".

Цілком ймовірна версія О. Пономаріва (ЕСУМ III, 64), згідно з якою етимон цього терміна – тюрк. kösegü "коцюба" < köse- "ворушити вогонь у печі" + аф. -egü, пор. д.-т. közegü, чаг. kösegü "коцюба" (ЕСТМ 1997, 119). Див. КОЧЕРГА.

КОЧ "хоробрий, звияжний".

1252 застрѣлы кочъ Половчинъ Миндовга въ стегно. Іпат. 818.

Слово неправильно перекладене в "Літописі Руському" (с.410): "устрілив *кощавий* половчин Міндовга в стегно". Насправді український літописець, змальовуючи образ вправного вершника-половця, одного з тих, хто служив у війську князя Данила Галицького, вдався до половецького слова қоґ "хоробрий, сильний, звияжний", хоча це могло бути й власне ім'я половчина. Проте ці значення слова – вторинні, первісне ж – "баран-запліднювач" (ЕСТМ 2000, 86-88). Детальніше див. КОЧКАР.

КОЧЕРГА "коцюба".

В ЕСУМ III, 66 окрім основної версії про спільнослов'янське походження слова, не заперечується в категоричній формі й версія Дмитрієва 565 про його тюркськомовну основу *köşerge, пор. ног. köşerge "палиця з залізним гачком". Форми, що їх навів Н. Дмитрієв, – похідні від дієслова köş- "пересуватися".

Наводимо детальніше пояснення утворення тюркського терміна: "Напевне, первинним було словосполучення *köşer ağaç* "перемещаючася дерев'яшка", а пізніше типове для тюркських мов перетворення *köşer ağaç* > *köşer*" (ЕСТМ 1997, 125). Проте легше умотивувати укр. *кочерга* як тюркізм, коли вважати що українська форма була адаптована все таки на основі словосполучення *köşer ağaç* > *кочерага* > *кочерга*. Див. КОЦЮБА.

КОЧКАР "(Херсонщина) племінний баран" (Яворн. 1920, 214); р. (півд.) КОЧКАР, КОЧКАРЬ, КАЧКАР "тс" (Ф II, 359).

У давньотюркських пам'ятках лексема засвідчена в таких формах: *qoş*, *qoşqar* "баран", *qoşnar* "баран-запліднювач" (ДТС 451), також у лексикографічних працях XIII-XV століть, зокрема й у словнику половецької мови: *qoşqar*, пор. кар. *qoş*, *qoşqar* "баран" (КРПС 372); тур. *qoş* "баран", *qoşqar* "баран-боєць", *qoşaq* "хоробрий, сміливий, загарливий" (ТРС 555); тат. *quşqar*, каз., кк., ног. *qoşqar* "тс"; "ватажок отари" (Кобланды-батыр. Казахский героич. эпос. – М., 1975. – 440); (Будагов II, 71; Клосон 592; ТАС 166; Ресенен 274). Цим терміном тюрки домонгольської доби, що контактували з українцями, називали й своїх дітей, пор. в Іпатському літописі "В лѣто 1180. Святослав сдоумав с княгинею своею и с Кочкарем милостником своим"; також: 1252 застрѣлы кочь Половчинъ Миндовга въ стегно. Іпат. 818. У золотоординських ярликах засвідчується власне ім'я *Vuzquşqar* "Сірий баран" (Березин 1851, 51).

Повна форма терміна похідна від короткої *qoş* "баран", ускладнена афіксом *-qar*, значення якого поки що не з'ясоване (Севортян 1966.-199), як неясна й етимологія самого *qoş* (ОСЛАЯ 114). Г. Дюерфер вважає, що монг. *quça* < ранньобулг. **quça* "баран", а пізньобулг. *qoş* > угор. *qoş* "тс" (Doerfer G/ Türkisch -n- > tschuwaschisch -m || UAJ. – 1967. – В. 39. – 1–2. – s.65). Також бурятськ. *quça* "баран-запліднювач" (Цыдендамбаев Ц. Бурятские историч. хроники и родословные. – Улан-Уде, 1972. – 412).

Зважаючи на локальність вживання слова в українській мові, запозичення могло відбутися з крм. *qoşqar* "баран" (КТРС 161).

КОЧУБЕЙ (*орн.*), КОЧУБЕЙКА, КОЧУБАРКА "посмітюха, жайворонок чубатий, *Galerida cristata* L." (Лисенко 1961, 37).

Слово етимологічно не зовсім ясне (ЕСУМ III, 579). Булаховський (Вибр. пр. III 238) вважав його тюркізмом, проте Варбот (Етимологія 1968. – 68-69) пояснює як похідне від *чуб* з префіксальним елементом *ко-*, пор. *коверзувати*, *кадіб* тощо. Версія Варбота правдоподібна, проте форма *кочубей* (*ка*), ймовірно, склалася під впливом поширеного в Туреччині й Україні антропоніма Кочубей, Кочібей та турецького терміна на означення поштового звернення до сина вельможі *küçük bey*, тим більше що, слово *küçük* у складі тюркських зоологічних та ботанічних термінів використовується досить часто (ТРС 579).

КОЧУВАТИ "переганяти отару на далеку відстань (на пасовище)"; КОЧОВА ОТАРА "велике стадо овець, яке можна переганяти з коша на пасовисько" (Кухаренко 29); "перебувати в абиякому приміщенні; мешкати в занедбаній оселі"; КОЧОВИЩЕ, КОЧОВИСЬКО "терени, придатні для кочування й випасання худоби"; КОЧУВАТИ "жити мандрівним (неосілим) життям" (ЕСУМ III, 67); б. КОЧЕВАТИ, КОЧОВАТТИ (Булика 174); р. КОЧЕВАТИ (1367),

КОЧЕВАТЬ "тс" (Ф II,357); п. koczowac; авар. ГОЧИНЕ, лезг. КУЧБАН "тс" (Джидалаев 68).

1541 люди цара Перекопского з быдлом кочуют у поли. АЮЗР I, 109.

1568 на улусы и кочовища их находечи. АрЮЗР 3, 1/V.

XVII на Запорожю кочовал Шинкгирфй из татары своими. Межигір. літ. 95.

XVII Карамбей повернул на кочовиско до орды. Сам. 54.

XIX Тут, видно, чорти жили, а не люди! – промовив Максим... Що якби побачили родичі, де вони кочують?; То це ти так кочуєш? Чому ж ти хоч вікон не повставляєш? П.Мирний I, 342; 404.

Тюркське дієслово kōç- "кочувати" та іменник kōç "кочівля, кочовисько" засвідчені у давньотюркських, середньотюркських пам'ятках та фактично у всіх сучасних мовах (Будагов II,144; ДТС 311; ТАС 149). Севортян (1962, 27) акцентує увагу на випадках депалаталізації -ö -, як наприклад у кримськотатарській мові. Дуже можливо, що ці лексеми ураїнці засвоїли ще в добу взаємин з половцями чи іншими етносами домонгольського періоду.

КОШ, КІШ "військовий табір", "стан кошового у Запорізькій Січі", "різновид тимчасового приміщення для отари, яке роблять переважно з комишу" (Кухаренко 31); "дерев'яна котига (чабанський віз на двох колесах), зовні вкрита повстю, з кабицею всередині; в таких к о ш а х чабани зберігали харчі, воду, варили їжу й ховалися в негоду" (Яворн. I, 403); "повстяне шатро на колесах у степових чабанів" (Б.-Н. 194); "польовий стан кримських татарів чи ногайців"; б. КОШЕВАЦЬ "ставати табором", р. КОШ (1498) "стан, обоз" (Срезн. I.1307; Кочин 160; Ф II, 359); п. kosz "стан, татарський чи взагалі" (Речек); рум. coș "польовий табір татар".

1507 На котором мѣстцу мает кош его [Мендли-гирея] положитися. АЗР II, 8.

1534 Ходил сам своєю парсоною в землю того неприятеля нашего Московского... там ся кошем положили. АЗР II,327 (Лист Сигізмунда київському воєводі Радивілові).

1564 Войско Московское великое кошем положилося за Дубровоною у мили. АЗР III,134.

1505 Мехметкерей положися кошем под Мѣнском. ГЛ 364.

1638 рушити з коша Запорожского з войском. УГО 301.

1649 Орда кошем стала. АрЮЗР 3/IV,168.

1654 татарове становши в Усти-лугу кошем. АрЮЗР 3/IV,807.

XVIII Хмельницькій промешкал в Сѣчи з атаманнею куренною и из Кошовим; не освѣдчил до самого з Криму на кош Хмельницкого поворот; хан зо всеми войсками станул кошем под Гусятином; на болшую силу или кош тих загонов татарских наткнулися; 1675 року Сѣрко, атаман кошовий... созвавши на кош, предложил в радѣ главной на кошу свое намерение. В I, 43, 49, 150, 165; II, 376.

XVIII (козаки) жилище свое прозвали кошем или вѣчу. КОМ 213.

Також пор. у "Воскресенському літописі" (ПСРЛ. – VII. – 123) в описі Липецької битви 1216 р. "И бысть сѣча люта велми, и пробишася сквозь полкы и до кошей их".

Я. Кухаренко подає цікавий матеріал щодо вживання терміна *кош* у вівчарському побуті: "Після спуску баранів обираються місця на коші: косять комиш, копають рівці... А як у спеку чи під хугу не стало прихилища, то почали

для захисту робить коші з хурдниками. Коші робляться круглі й четвероуглові з комишу – круглі стоять кріпше. При коші або в коші робиться хурдник для хворих овець, теж з комишу".

В ЕСУМ слово *киш* розглядається лише як військовий термін: "табір, стан", або екзотизм "літнє житло кочівників". Це свідчення того, що як термін вівчарства слово кош вживалося лише в певному регіоні. Натомість, у мовах народів Кавказу слово фіксується виключно як термін вівчарства (Джидалаєв 71). Винятковий інтерес викликає термін *кушчи* "черговий пастух у таборі, в обов'язки якого входить приготування їжі, догляд собак тощо", засвідчений у лакській мові. Значення цього терміна фактично те саме, що й укр. *гарбачій*.

Лексема *qoş* належить до тієї групи тюркізмів української мови, котрі вживаються у двох чи й більше термінологічних системах, наприклад, у військовій термінології і в лексиці вівчарства, рибальства тощо, незалежно від того про котрий етнос (українців чи тюрків) йдеться, пор. у Д. Яворницького: козаки... несколько кошов пастуховых... пограбив... уехали"; [запорожці] на пригоны овчарския напав... все, что в коше ни было пограбыли; "отамана Уш Али кош [козаки] розбили, отняли одного доброго коня; кош баш кошиндан, то есть из главного скотского пригона (Еварн. 1888, 20; 24; 41; 43). Така двозначність цього слова чітко простежується й у тюркських мовах. Юдахин 410 вирізняє такі значення: "юрта, облаштована для походів"; "кочовий табір"; "військовий загін, окрема частина війська", "група людей, об'єднаних спільним завданням". Найперше значення тюрк. *qoş* таке: "пара", "одне з двох", "кілька з'єднаних предметів чи істот", пор. д.-т. *qoş* "назва, що її вживали для найменування запасних коней володаря"; кипч. "запасний кінь", чаг. "дві повні чаші", "пара волів", "житло" (Клосон 670); *qoş-* "з'єднувати, додавати" (ДТС 460); кипч. XIV ст. *qoş* "запасний кінь", "гурт планет" (Клосон 670); "стан, табір" (Мат-лы по истории казах. ханств XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1969. – 20); чаг. *qoş* "пара, два предмети; пара коней чи ін. тварин"; "плуг", "табір, стан; військо; товариство; юрти" (Клосон 670; Ресенен 283); тур. *qoş* "гурт, стадо" (Р II, 622; 635); к.-б. *qoş* "тимчасове житло пастухів на віддалених пасовищах, зроблене з камня чи сплетене з лози та вкрите повстю" (Кавказский Этнографич. сборник. – М., 1976. – Т. VI. – 203); кум. *qoş* "курінь" (КРС 145); узб. *qoşqi* "хлібороб, що пахає парою тварин".

Варто подати тлумачення слова у словнику Будагова: "каз. *qos at* – це "кінний ланцюг довкола табуна чи стада, суть якого в тому, що табунники чи пастухи мають по двоє коней, аби пересідати з одного коня на іншого навіть у час швидкої їзди", башк. *qoş* "тимчасовий курінь чи намет, у якому живуть пастухи чи рибалки", каз. *qos* "похідна юрта", *qos aʻyasu* "старший у кочовому каравані", "старший у поході – нині вживається як титул: пан, поважна особа", узб. (Бухара) *qoş* "табір, ставка", *qoşbeji* "титул високого цивільного чину; перший міністр", "начальник чиновників у хана"; *qoşhan* "готель", башк. *quştaş*, каз. *qostas* "ті, що влаштовані в одній юрті", "товариство", *qoşorta* "співмешканка, жінка, тобто та, для кого житло одне на двох", башк. *quş avul* "кілька кочових юрт, поєднаних комишем на взірць тину" (Будагов II, 82).

Етимологія слова ясна – значення "два поєднані предмети" – вторинна форма від *qо- "об'єднувати" та дуже продуктивного аф. -ş-, пор. також qоş- "перемішувати", д.-т. qор "всі", qоу "дишло". Поппе (1960 а) порівнював qоş з монг. qојаг "два", а Рамстедт (1935, 184) з монг. qоlі "уподібнювати", qоl-ba, qоl-bu "об'єднувати". Заперечує такі порівняння Доерфер І, 406; ІІІ, 363.

В українську мову термін міг увійти ще в домонгольську добу й був в активному вжитку вже перших козацьких громад. Термін КОШОВИЙ – це з одного боку ніби й питомий український новотвір від КОШ "табір, товариство, житло військового товариства", а з іншого – може бути калька тюрк. qоş ауау "старший у товаристві".

КОШЕЙ "фаланга, каре; шиккування в запорізькому війську" (Піскунов, Желехівський).

В ЕСУМ ІІІ, 68 етимологія слова не пропонується. Термін не засвідчує Д. Яворницький. Слово потребує додаткового дослідження: викликає сумнів фонетичний бік структури терміна, зокрема компонент *-ей*. З погляду семантики слово – похідне від *кош*.

КОШМА "повстина з овечої вовни" (ЕСУМ ІІІ, 69); р. КОШМА "повсть з овечої вовни – найкращі повстини, білі й цупкі, надходять від казахів" (Даль ІІ, 182).

В українських словниках та документах слово не засвідчується, очевидно, це – пізні запозичення з російської мови, в якій вважається орієнталізмом, але чіткого етимологічного пояснення не має: "чаг. qоşтаq "зв'язувати" надто далеке за значенням" (Ф ІІ, 361). Подібної думки дотримувався й Дмитрієв 565: "Хоча фонетика слова *кошма* тюркська, семантика його геть інша – "з'єднаний", "складений". В ЕСТМ 2000, 89-93 низка значень дієслова qоşтаq "домішувати, додавати, з'єднувати, приєднувати, примножувати, накопичувати, нарощувати, збільшувати" (< праформа *qоş "приєднувати, додавати, парувати"; "пара, поклажа") дозволяє шукати в них етимон цього орієнталізму, адже процес виготовлення повсті полягає саме в накопиченні вовни та її поєднуванні. Хоч як дивно, але у словниках Радлова (ІІ, 646), Будагова (ІІ, 82-84), ЕСТМ (2000,92) форма утятого інфінітива qоşта не засвідчується зі значенням "повстина", пор. крм. qоşта "добавка, прибавка, складова частина чогось" (КТРС 162), тат. qиşта "спарений, злитий, з'єднаний" (Замалєєв І. 399). Лишається гадати, що в тюрків Золотої Орди вживалося слово qоşта "маленька, тимчасова юрта, маленький намет" (ЕСТМ 2000, 90), що їх складала зі шматків повсті, а з часом назва юрти була перенесена на "будівельний матеріал" – повсть.

КОЩІЙ "особа, що обслуговувала кочівницький обоз".

В лѣто 1170 И бысть вѣсть Половцем от кощѣя от Гаврилкова вси пожаловаша на мѣстислава оже оутаивъся их пусти в навороп сѣделники своѣ и кощѣѣ. Іпат. 540.

ХІІ Ту Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла злата, а в сѣдло кощиево. СПШ 19

Етимологію запропонував був ще Меліоранський 1902,290: термін складається з тюрк. (полов.) qоş "обоз, табір, стадо (тварин, переважно коней)" + агентивний афікс -çu/-çі = qоşçі "раб, невільник, плебей". Подібним чином зроблено коментар в "Літописі Руському", 293: "*кощій* – хлопець, отрок (зокрема княжий); раб, бранець, полоняник. Як видно, полоняник-половець, що належав

котромусь киянинові, очевидно, боярину Гаврилкові Ізяславичу, дав половцям звістку". Проте, очевидно, правильніше пояснює семантику слова А. Попов (ТС 1973,47): "сідельник і *кошчій* майже рівнозначні поняття, вживані на означення воїна з обозу, який у своєму розпорядженні мав осідланих чи запряжених коней. Кошчії та сідельники вивозили після бою здобич та сановних полонених, а іноді за наказом князя й самі ходили в атаку", пор. крм. qoşşı "той, що супроводжує в дорозі", кк. at qoşşu "особа, що порас коней".

Неправильно тлумачився й рядок зі "Слова о полку Ігоревім", буцім князь Ігор пересів із золотого сідла в рабське, кошчїє. Насправді йдеться про сідло коня, що його вів на повіді половецький *кошчи*. Детальніше: СССПИ. – Вип. 3. – 1969. – 16-18.

КРАГУЛЕЦЬ "яструб перепелятник, *Accipiter nisus* L. (*Nisus communis*)"; "різновид дзвіночка чи бубонця на шиї вівці чи кози" (Гр. II, 297), ст.-укр. (1627) КРАГУЙ, КРОГУЛЕЦЬ; діал. КРОГУЙ, КРОГУЛЕЦЬ, КРИГУЛЕЦЬ, КРУГУЛЕЦЬ; б., р. КАРАГОЛЬ "яструб перепелятник"; п. krogules, ч. krahujec, krahuj, krahulec, слц. krahulec, болг. КРАГУЙ, с. КРАГУЛЬ, КРАГУЈ "тс", цел. КРАГОУИ, ст.-сл. КРАГОУИЛЬ (Ф II, 363; ЕСУМ III, 72).

ЕСУМ цілком правильно визначає джерело запозичення – тюркську мову, але висловлює версію, буцім спершу цей тюркізм був адаптований котроюсь слов'янською (> старослов'янську / церковнослов'янську форму), яка перейшла в західнослов'янські, а за їхнім посередництвом в українську мову (див. Ф II, 363: "укр. *крогулець*, *крогуй* заимствовано из польск. ввиду *-ro-*), що викликає сумнів, бо українська форма, як і болгарська та сербська, має однаковий початковий склад КРА-. Тоді яким чином слово з'явилося в болгарській, сербській тощо? Можливо, й справді цей орнітонім є булгаризмом, який (через болгарську, македонську, чеську?) увійшов у лексикон книжної мови (КРАГУЙ > КРАГУЛ), з якої природним шляхом потрапив у кожну слов'янську мову. Зміну прикінцевого -уй > -ьль намагався пояснити аналогією *орьль* ще Вайан (Vaillant A. // *Revue des etudes slaves*. – Paris. – 23. – 155.)

Тюркський відповідник орнітоніма (наскільки сучасна тюркологія дозволяє його віднайти) – қуғуј | қуғуј "яструб перепелятник" (ДТС 446), також пор. наведені в ЕСУМ та Ф II, 363: кар., каз. қуғуј "яструб", тат. қуғуј "кібчик", уйг. қуғуј "яструб перепелятник", також монг. qirgui, калм. qirγu. Етимологію орнітоніма див. КИРГИК.

КРИМЕЦЬ "мешканець Криму, кримський татарин".

1692 жебы вперед безбашами своими кримцов не шкодили. Еварн. I, 363.

XVII 1679 года Хмельниченко Юрій с крымскою ордою выходил; Юрій Хмельницкій с ханом крымским Чагрин доставали. КЛ 30; 31.

XVIII кожухи и горяч одно есть, которій Поляки кримцам платили. В III, 513.

XVIII войско свое добычами Крымскими подуванил. В II, 377.

Цей етнонім в українській мові утворився, очевидно, в XVI ст, можливо, з метою відрізнати загальну назву татари, що нею часто об'єднували як мешканців Криму, так і ногайців українського степу. Адже в українських історичних документах термін *кримські татари* ніколи не вживався, засвідчується лише назва *татари*, спільна для тюрків Криму та ногайців українського степу.

Найповніший огляд відомих на кінець минулого століття тлумачень назви Крим подав Смирнов 1887, 49-88. Тривалий час доведеною вважалася версія А. Гаркаві (Изв. Рус. Географ. Общ-ва. – Т. XII. – Вип. I. – 1876. – 51–58), згідно з якою назва Крим – це тюрк. қуғут "рів, яма, перекоп", про що ніби свідчить і його українська назва Перекоп: (1541 р.) "Люди царя Перекопського кочуют" (АрЮЗР 8/V, 31). Слово қуғут "рів" в пам'ятках тюркської писемности засвідчується вже з XII–XIII ст. (Боровков 1963, 209), також золотоорд. XIV قريم "Крим" Березин 1851, 33; чаг. قيريم "рів" (Смирнов 1887, 62); قرم "яма, окоп" (Будагов II, 51).

Проте гіпотезу А. Гаркаві спростував Е. Мурзаєв (Опыт объяснения названия "Крым" // Изв. всес. геогр. общ-ва. – 1948. – Т. 80. – 295). Зауваживши, що форму қуғут на ґрунті тюркських мов пояснити неможливо (є лише қағуп), а топонім засвідчується в Центральній Азії, наприклад, урочище Кугут у Східній Монголії, Е. Мурзаєв вважає назву Крим варіантом монгольського терміна Керем, Хэрэм "фортеця, мур, вал; місто; кремль".

Отже, цілком ймовірно, що, вломившись у XIII ст. у Тавриду, монголи назвали мури Солхату, в якому вони отаборилися, своїм словом. Також див. Крымский А. История Турции и ея литературы. – М., 1916. – 173.

КРИМКА "кримська сіль", "шапка з кримських смушків"; *медич.* "проказа"; *медич.* КРИМКУВАТИЙ "? прокажений", "? лепрозний"; б. КРИМКА "шапка з кримських смушків"; р. КРЫМКА "кінь кримської породи"; "смушок з овець кримської породи"; "різновид прокази" (Ф II, 389); – похідні утворення від топоніма Крим (ЕСУМ III, 93), див. КРИМЕЦЬ.

КУБАРА "прилад, щоб знімати рій бджіл з дерева (складається з довгої жердини і прикріпленого до неї мішка"; пор. КОБОЧКА "якесь приладдя у бджільництві" (Яворницький + ЕСУМ II, 478).

В ЕСУМ III, 118 подається як "неясне; можливо, пов'язане з куб "великий казан, бак".

Здається, етимон цього терміна логічніше шукати в тат. qubağı "зняти, віддерти, вирвати, висмикнути", пор. qubalaq "дощечка під дашком вулика" (Замалеев I, 386); пор. тур. qubur "футляр подовженої форми" (ТРС 569), етимологію див. у КУБУР; ще пор. тюрк. *qoraq! "зривай, оддирай! відділяй!" < qoraqtaq "відривати, зривати", напр. mejva qoraqtaq "зірвати плід (з дерева)" (ЕСТМ 2000, 66-68) чи навіть *qoraq < qoraq "зривай, відділяй" + aq "бджола" (ТРС 561; 62).

КУБУР, КОБУР, "шкіряна торбина біля сідла"; р. КОБУР, КОБУРА [> суч. укр. КОБУРА "шкіряний футляр на пістолет абошо"], КУБУРА; б. КАБУРА; болг. КУБУР, КОБУР "шкіряний футляр на револьвер", "шкіряна торбина на сідлі" (Милев 348); с. КУБУР, КУБУРА *заст.* "пістолет, що його звичайно возять у сідельній торбині", "футляр на пістолет" (СХРС 229); (ЕСУМ II, 478; ТВСЯ 54); абаз. къѡымбыра, кабард. хъвымпырэ "кобура" (Шагиров 119).

XIX Кожний козак мав при собі чотири пістолі, два з них носив за поясом, а два у шкіряних кобурах (з татарськ. кубур) Еварн. I, 286.

Відома етимологія слова, що її запропонував Р. Болдирев (ТВСЯ 54), згідно з якою тюрк. qubur, зокрема тур. qubur "різновид довгої ємності у формі

циліндра", "футляр, сагайдак" (Стаховські 1967, 48; ТРС 569) "пов'язане з тюрк. qab-|qob- "розбухнути, роздутися", "товстий, круглий, порожнистий".

Ця версія ніби підтверджується тат. qar "великий мішок з рогажі", *застар.* "кобура, чохол" (ТатРС 224), пор. також КАПШУК (див.) – реалію за формою та змістом цілком зіставну з *кубур*. Проте з погляду фонетики вірогідніше вважати, що термін *qubur* – це похідна форма від тюрк. qob| qor "щось порожнисте" + дієприкметниковий аф. -(u)g, пор. чаг. qobur "ємність, футляр" qorur "футляр, чашка" qoriguq, qoburçaq "коробочка", тур. qoba "нора", уйг. qobu "пустий, порожній", шорськ. qobuγaj "дудка" (Р II, 660, 654, 658, 661), див. КОБКА, КУГА. Гомбоц 1912, 98, виводячи угор. kororso "домовина" з д.-чув. *qorigçay, порівнював останню з чаг. qoburçaq "чашечка", полов. (СС) qurucuq "шухлядка", монг. хаγурсақ "коробка, коробочка", тур. qubur, чаг. qorus "чашка, мисочка терезів", якут. quorçax "домовина" на тій підставі, що тюрк. -p-, -b- = монг. -γ-, напр. тюрк. qoruz, qobuz "кобза" = монг. хоуог, якут. хиг "музичний інструмент на взірць балалайки". Також Рона-Таш (Rona-TAS : Acta Orientalia-. Copenhagen, 1970. – XXXII. – 222) зіставляє алт. qomurγaj, qoroq, хак. qobraq, шорськ. qobuγaj "труба" з якут. xomus, монг. quγur "музичний інструмент, кобза". Ще див. Ейубоглу 444.

КУГА (бот.) "водяна та болотяна рослина родини осокових з круглим безлистим стеблом, схеноплект, *Schenoplectus Palli*; [очерет звичайний, *Phragmites communis* (L.); осока, *Carex L. Mak.*]; "дерев'яний поплавець до невода або іншої сітки у вигляді невеликого барильця, а до перемету – цурка з кореня", [ПДКУЖНИК] "кінець мотузки, до якого прив'язують поплавець"; – неясне (ЕСУМ III, 122); (СУМ IV, 389); "рослина, яка росте кущами недалеко від берега у плавнях", "тоня у плавнях" (Берл. 50); "рослина, що її козаки використовували як поплавець при риболовлі" (Яв. I, 405); "поплавець – дерев'яне барильце на чверть відра" (Василенко 50); КУГИНА *бот.* *Prunus mahaleb*" (Гр. II, 318); б., р. КУГА "комиш, рогіз, схеноплект".

Лексема засвідчується на всіх теренах України, у творах Шевченка, Щоголева, Грінченка, Кропивницького. Отже, слово могло бути запозичене як у давньоукраїнську добу (X-XIII ст.), так і в пізніший час, пор.: тат. quγa "оситняг" (ТатРС 292); каз. qoγa, алт. qoγo "куга, різновид комишу, Турға" (Будагов II,85); кум. qoγa "очерет" (Немет 131); сх.-т. quγa "оситняг", тур. qoγaluq, qowaluq "рослина, з якої виготовляють папірус; якась водяна рослина" (Р II, 898; 516; 666); узб. quγa, кирг., шор. qoγa, "очерет, *Scripus triqueter L.*" (ОСЛАЯ 222); кар. qoγa "очерет" (КРПС 368).

В ЕСУМ (III,122) правильно пояснюється етимологія фітоніма, натомість друге значення його "дерев'яний поплавець у вигляді невеликого барильця" укладачі словника вважають неясним. Насправді ж, друге значення слова виникло внаслідок розширення семантики ботанічного терміна, мабуть, у середовищі українського козацтва, про що свідчить Д.Яворницький: "З одного боку мережі прив'язували каменяки, а з другого – пучки сухої куги й опускали посеред лиману у воду: куга тримала мережу на воді" (Яворн. I,405).

Фітонім – твірне від тюрк. qob \ qor \ qow \ qoγ \ qoq "щось порожнисте", пор. д.-т. qobu "порожній, порожнистий", qoγuγ "жолоб на воду", "порожній", qoqiz "порожній", qovu, qovuc "порожнистий, дупловастий" (ДТС 451-461).

КУЄВ "швидкий кам'янистий потік у лісі" Шухевич І, 80 (Гр. II, 319); **КУЯВА** "крутий пагорб", "погана стара хатина", "віддалене житло", "маловідома країна" (Гр. II, 319; 336). Також пор. назви річок **КУЯВА** (Івано-Франківська обл.), **КУЯНІВКА** (ліва притока Сейму) (СГУ 307); діал. гуцуль. **КУЄВИ** "верхівки гір"; **КУГАВА** "скеляста ущелина, прірва, урвище" (ЕСУМ III, 171); п. *kujawa* "неврожайне місце в полі", також топонім (назва місцевости) у Польщі *Kujawy* (Ф II, 439).

Задовільної етимології слова досі не висловлено, здебільшого вважається неясним (ЕСУМ III, 171); також *Slavia orientalia*. – XII. – №3. – 1963. – 463: "може бути: 1. зв'язок з *kovati* – на основі подібности "струмок, який пробивається, "проковується" через ліс; 2. зв'язок з звуконаслідувальним **kuja* "вихор".

Логічніше шукати зв'язок з тюрк. (у більшості мов) *quj-* < *qud-* "лити, наливати, розливати", "вливатися, втікати, впадати (про річку)" (ЕСТЯ 2000, 109); ног. *qujuv* "лити, наливати", *quju* "колодязь" (НРС 186; 191); кар., крм. *quj-* "лити, наливати", *quju* "колодязь" (КРПС 373; КТРС 164; 168); тат. *quja* "колодязь, ополонка, яма, *гирло*", напр. *Jarbuqa sujanun qujasunda* "в гирлі річки Ярбуґи" (Будагов II, 106). Можливо, на ґрунті тюркських мов чи діалектів відбулася контамінація лексем *quj-* "лити, наливати"; "впадати в річку, вливатися" та похідних від неї *quju* / *quja* / *quju* "колодязь, ополонка, гирло" (ЕСТМ 20000, 118) – з одного боку, а з другого: *qaja* / *quja* / (рідко) *quja* "скеля", "крутогора", "урвище", "великий шмат твердого каменю", "каменюки" (Р II, 710-904; ЕСТМ 1997, 199), пор. у "Слові о полку Ігоревім": на ріці Каялі < *qajaluq* < *qajaluq* "кам'яниста місцевість" < *qaja* "скеля, каменюки" + аф. на означення збірности -*luq*; також пор. сх.-тюрк. *quj* "печера, річище, берег, край", *qujun* "вир; вихор; ополонка" (Р II, 887; 907). Див. Доерфер I, 395, 445-446; Гомбоц 1912, 107; Менгес 1954а, 782.

КУЙНАРА "шапка у чорноморських чабанів" (Гр. II, 320).

В ЕСУМ II, 127 слово тлумачиться як неясне. Насправді, його треба поєднувати з тюрк. *qojun* "вівця, баран", яке в українській мові набрало в процесі адаптації ще й такі форми, як *конара*, *канара* "барани", див. **КАНАРА**. Слово *куйнара* "шапка" (на означення баранячої шапки) утворилося внаслідок злиття вусній мові словоформ **коюн* < *qojun* "вівця, баран" та укр. *конара* "барани" < *qojun* + аф. множини -*nar* = *qojunnar* > *розм.* *qojnar*.

КУКАН "(чорноморськ.) тонка нитка, на яку рибалки нанизують упійману рибу" (Гр. II, 320; Берл. 50), "шпагат, на який нанизують зловлену рибу" (Дзендз. 1958, 45).

XIX Іде [Олесь] з-за баркана з вудками і скільки рибин на кукані (СУМ IV, 387).

ЕСУМ III, 127 подає неправильну етимологію: "запозичення з російської, яке зводиться до псл. *кука* "гак". Насправді етимон запозичення – тур. *kuca* "клубок тонких ниток", яке запозичене з грецької мови (ТРС 570).

КУЛАН "попруга на кінське сідло", **КОЛАН** "вовняна чи бавовняна пов'язка на голову або шию у вигляді широкої стрічки, що її носять у Галичині дівчата" (Яворн. 1920, 360); б. **КУЛАН** "різновид збруї" (Булика 180); с. **КОЛАН** "попруга на сідло", "жіночий строкатий пояс" (СХРС 214); рум. (молд.) *colan* "попруга, ремінь; елегантний жіночий пояс", "намисто", "пояс" (МРС 293).

1616 стаенные речы: коцы, куланы, кантары. АС I, 252.

Слово фіксується у давніх пам'ятках тюркської писемності: д.-т. XI ст., кипч. XIII ст., полов. qolan "попруга" (Клосон 622; Фазилов II, 644); тюрк.-мамл. (Єгипет XI ст.) qolan "попруга, пояс" (ИДТЯ 344), а також збереглося і в сучасних мовах: крм. qolan "попруга, ремінь, жіночий пояс, широка стрічка" (КТРС 60), тур. qolan "попруга (напр. до сідла), ремінь, широка стрічка", "вірówka гойдалки" (ТРС 556), туркм. qolan "канат, щоб об'язувати нижню зовнішню частину юрти" (ТуркРС 186).

Отже, лексема qolan "попруга" розширила свою семантику ще на ґрунті тюркських мов і увійшла до лексичного складу української та білоруської мов, очевидно, з говорів Золотої Орди. Такі значення слова, як "жіночий пояс", "широка стрічка" тощо – вже прикмети пізнішої доби, очевидно, ці реалії були "модними" речами у певний історичний період, коли ставали предметами торгівлі європейських держав з Туреччиною та Кримом. Слова на означення таких речей запозичуються одразу кількома мовами.

Етимологію лексеми досліджували видатні алтайсти В. Радлофф, Г. Рамстедт, Л. Лігеті, Г. Клосон, які мають фактично одну думку щодо походження слова – то давньомонгольська лексема olang, olong, qolan "попруга (у коня)", пор. суч. монг. oлон, oлом "попруга", oloncog "подушка на сідлі", olongodoj "чоботи з довгими халаями", калм. oлн, бурят. ulam "попруга (у коня), кор. korang "вірówka (кайдани) для пов'язування злочинців", кирг. olong "попруга", якутсь. xulun "попруга до сідла" (Рамстедт 1949, 285).

КУЛАН "дикий азійський віслик" (СУМ 4, 389); п. kulan "степовий віслик".

Слово вживається лише в науковій літературі нової доби, що може свідчити про факт запозичення за посередництвом р. кулан "дикий віслик" (Ф II, 409). Термін зафіксований у словнику М. Кашгарі (XIII ст.): qulan "дикий азійський віслик", у працях філологів середніх віків: qulan "дикий віслик" (ТАС 167); ст.-узб. qulan | qulun "дикий віслик" (Фазилов II, 644); а також у сучасних тюркських мовах: алт. qulun "лоша у віці до одного року" (Записки Горно-Алтайського НИИ.– 1964.– вип. 6.– 122); якут. qulun "щойнонароджене лоша; лоша у першу весну" (Вопросы филологии. Якутск, 1970. – 107); каз., кирг. qolan "дикий кінь" (Будагов II, 90); башк., тат. qolan "дикий кінь" (ПОАЯ 206; ТатРС 270); сх.-тюрк. qulan "молодий мул", уйг. "дикий кінь" (Менгес 1954а, 782) тур. qulan *зоол.* "кулан Equus hemionus" (ТРС 571). Тюркська форма вважається запозиченням з монг. xulan "дикий кінь" (МонгРС 562), твірною основою якого є монг. (писемне) qala-, пор. бур. хала- "грітися, нагріватися, входити в азарт" > алт., каз., чаг. (Р II, 225) qala- "горіти, запалюватися", також як. халап "гарячий (про коней); як. халуон "дикий, скажений (про коней), неприборканий, загарливий" < монг. qalayuᠨ (>qaluun) "спека, палючий, гарячий" (Калужиньски С. Этимологич. исследования по якутскому языку. – РО. – Т. XLII. – zeszyt I. – 1981. – 29; Bang W. Über die türkischen Namen einiger Groskatzen. – Keleti Szemle. – 1917. – 17. – 131; Дюерфер III, 556; Клосон 622).

КУЛАЧ "стара міра довжини, відстань між кінцями середніх пальців розіп'ятих рук".

ЕСУМ 3, 132 висловлює версію про запозичення з тур. qulaç "відстань між кінцями пальців витягнутих рук; міра довжини, що дорівнює 1, 895 м.", що важко як підтвердити, так і заперечити, бо термін засвідується фактично у всіх тюркських мовах: д.-т, д.-уйг., чаг., уз., турк., аз., тур., тат. qulaç "розмах руки",

"міра довжини (відстань між пальцями витягнутих рук)"; каз., кк., ног. qulaş "тс" (ЕСТМ 2000, 129). Засвідчуються також форми, переважно діалектні, в котрих замість сподіваного -у- трапляється -о-: аз діал., гаг., тур. діал. qolaş "тс". Можна вважати, що ці форми виникли на основі поєднання з qol "рука". Вже тюркський енциклопедист XII ст. Махмуд Кашгарі висунув етимологію про утворення терміна qulaş з qol "рука" + дієслово aş "відкривати", можливо, "відкривай!". Цю версію підтримав і Єгоров 290, проте вона викликає заперечення у Г. Доерфера, Г. Клосона та ін., через те що модель "іменник" + "дієслівний корінь" для творення іменника неприйнятна. Клосон 618 наполягає на фонетичній невідповідності голосних -о- – -у-. В ЕСТМ 2000, 129 висувається гіпотеза щодо дієслова *qula- "махати", рефлексі якого засвідчуються в декотрих тюркських мовах далекосхідного ареалу.

КУЛЬБАБА *бот.* "рослина родини складноцвітних", *Taraxacum officinale* Wigg".

XIX Між травою купами жовтіли круглі квітки кульбаби. Н-Л. М. Джеря

XX Від кульбаби тільки пух; I дощ цілує опівночі кульбаби очі золоті. Вінгр. 1966, 74; 118.

Фасмер II, 412 подає цей фітонім як "темне слово". В ЕСУМ III, 136 є спроби умотивувати слов'янське походження слова. Напрошується версія про східномовне походження назви цієї рослини: якщо стосовно першого компонента аз., тур. / < персь. küll /gül "квітка", "троянда", також у складі ботанічних термінів (іноді в несподіваному поєднанні), напр. gül defnesi "олеандр" (АзРС III, 271; ТРС 362), сумніву немає, то другий компонент baba пояснити важко, можливо, йдеться про котрусь структуру на взірць küll + bağ "сад" + аф. -у = квітка садова. В Азербайджані трапляється власне ім'я Gülbaba. Фітонім потребує додаткового дослідження.

КУЛЬБАКА "різновид сідла"; **КУЛЬБАКИ** "частина ярма: дві кульбаки – бруски, вигнуті під прямим кутом" (Яв.); **КУЛЬПАК** "ручиця (частина воза) (ЕСУМ III, 137); діал. (Полісся) **КУЛЬБАЧКА** "ручка коси, яка обгинається довкола кісся" (Никончук 1985, 124); **КУЛЬБАСТИЙ** "шишкуватий, з наростами; викривлений" (Верхратський І. Про говір галтцьких лемків.-Львів, 1902,430).

1646 седло кульбака зо всіма потребами. АВАК I, 312.

1720 кулбака зо всѣм прибором. ДНРМ 353.

XIX Камерта висадив [Еней] з кульбаки. Котл. I, 1952, 260.

Відомі версії походження цього слова не задовольняють авторів ЕСУМ III, 136 – пропонується ще одна етимологія: в її основу кладемо два поняття: *кінь* та *дію, спрямовану на готування сідла*. Засвідчується три тюркські лексеми зі значенням "кінь", фонетико-морфологічна структура яких більшою чи меншою мірою дозволяє зіставляти їх з укр. *кульбака* "сідло": 1. qula "кінь світлої (жовтої) масті", засвідчене в давньо- та середньотюркській писемності (зокрема й половецькій мові), а також пор. ног., кк. qula, тат., башк. qola, каз. qūla "тс" (ТАС 167); 2. тюрк. küllük "скаковий кінь", засвідчене у давньоуйгурській, казахській, киргизькій мовах (Р II, 1470-1471), а також чагатайській (староузбецькій) > монг. küllük "бистрий витривалий кінь" < kü "слава" + афікс володіння -lug > luq (Доерфер III, №1686); 3. köllük "вантажний кінь чи інша тварина, напр. віслук" (ЕСТМ 1997,140). Другим компонентом гіпотетичного

тюркського терміна може бути іменник *baq / bay* на означення знадоби, засобу або результату дії: "те чим прив'язують", "те, що утворилося внаслідок зав'язування, сполучення": "пути, конов'язь", "пояс, бандаж", "окови", "вузол" тощо або похідна іменникова форма *bagu* "зав'язка", "пояс" від дієслова *bay-/baq-* "в'язати, зв'язувати, з'єднувати". Всі ці значення фіксуються в найдавніших текстах тюркської писемності.

Таким чином, термін утворився або від *qula*, або від *külük / kölük + bagu* чи *baq + аф. присвійности -у* шляхом випадіння *-iik* та прикінцевого *-у* швидше всього на ґрунті української мови. Термін *кульбака*, не засвідчений в тюркських мовах, може бути давнім запозиченням з половецької чи інших мов, що не мали писемності. Пор. подібне утворення: тур. *qol* "рука" + *bay* "зав'язка, бандаж" + аф. присвійности *-у* = *qolbaуу* "пов'язка на руку", "браслет" (ТРС 556). Що стосується укр. *кульбака* на означення частин сільськогосподарського реманенту, то це або вторинне значення по відношенню до "сідла", або ж потрібно здійснювати додатковий пошук етимона, напр. каз. *qulaqbau*, тат. діал. *qulaqrau* "гуж"; тур. *qulaq* "деталь плуга", тув., як. *qulaq* "гуж" (ЕСТМ 2000, 124), персь. *golbä* قلیبه "дерев'яна частина лемеша, палиця сошника" (ПРС II, 273). Саме в цьому разі може придатися й етимологія Д. Яворницького, який вважав, що *кульбака* походить від тюрк. *qol* "рука" та *baу* "зав'язка, ремінь" (Еварн. 1900, 1, 295).

КУМАН, КУМАНЕЦЬ "керамічна чи металева фігурна посудина на напої, яка тепер використовується як прикраса", **КУНГАН** "високий глек з носиком"; **КУБГАН** = **КУМАН** "різновид великого глиняного дзбана" Яв. 401; також див. **КОВГАН(КА)**; р. (татарськ.) **КУМГАН, КУБГАН, КУЛГАН, КУМГАН** "металічна азійська рукомийниця, глек з носиком, ручкою та накривкою" (Даль II, 217).

1638 куманов два мѣдяних. АЮЗР III, 21.

1669 мѣла оним продавати куман, казанок, фляшу. АКП I, 162.

1690 За тое сплатила Настя соболями и куманом у талярей десеть.

1720 куман мѣдний; куман в заставѣ; куманцов цѣнових чотири ДНРМ №53; №44.

1728 фляш цѣнових три, куманов два. ДНРМ №70.

XVIII куманцов цинкованих шість. В IV, 122.

Цілком правильна етимологія в ЕСУМ III, 139: "запозичення з тюркських мов", проте укладачі словника посилаються лише на крм., чаг. та кар. *qıtuуan* "металевий дзбан); кухоль" (Р II, 1049), тоді як українська форма запозичена з тієї мови, в якій зник звук *-γ-*, напр. ног. каз. *qıtuan* "дзбан на воду" (Р II, 1044), кар. *qıtuan* "мідяний дзбан з вушком; умивальня, рукомийня" (КРПС 374), крм. *qıtuan* "дзбан на омивання" (КТРС 165), також тур. діал. *qıtuan* "дзбан", кум. *qıtuуan* "невеликий дзбан на воду" (ЕСТМ 2000, 136). Натомість зафіксоване у словнику Д. Яворницького *кубган* (див. ЕСУМ III, 119) – пояснення дещо ускладнене, насправді *кубан* "великий череп'яний горщик" < укр. *кубган* або тюрк. **qıbuуan* (перехід *m > b* в тюркських мовах поширене явище, пор. *tıtuan - tuban* (СИГТЯ 320]. запозичене з тієї тюркської мови чи діалекту, в котрих звук *-γ-* у цьому слові зберігся. Напр. у караїмській мові вживалися обидві форми: *i qıtuan*, *i qıtuуan*, *i* навіть *qıtuуan* КРПС 374. Форма *qıtuуan*, звичайно, давніша, пор. д.-

т. qumγan "дзбан на воду" (ДТС 466), с.-т. qumγan "різновид кухля" (Ресенен 300); також пор. балк. qumγan "ємність, у якій тримають лише воду" (Балк. д. 144); ног. qumγan "мідяний дзбан з вузьким горлом та носиком – використовують для ритуального омивання" (НРС 187), кум. qumγa "дзбан на воду, переважно мідяний" (Бамматов 208), узб. qumγon "мідяний дзбан з вушком та носиком" (УзРС 664).

Отже, слово засвідчується не в усіх тюркських мовах та середньовічних документах, а сама реалія на відміну від української переважно металева, пор. також в абхазо-адигських мовах: къвымгъан/ къІвубмгъан металевий глек з вузьким горлом", а-къІвмаан, къІвыбгІан, "маленький глек" (Шагиров 103). Тюрк. qumγan, можливо, утворилося з qumγtan, яке саме є результат асиміляції: qumγan > qumγtan > qumγan. Зважаючи на обмежене поширення слова в тюркських мовах та неясність його морфологічної структури, О. Трубачев (О синдах и их языке. – ВЯ. – IV. – 1976. – 56) висловив версію, що це слово – запозичення, як паралель наводиться санскр. kumbha "глек, горщик". Прикінцевий -n в тюрк. qumγan міг з'явитися як на тюрк. ґрунті (модель на -γan), так і на монгольському (в такому разі монг. хумхан "дзбан, глек, кухоль" > тюрк.) див. ЕСТМ 2000. – 136, також: Санжеев Г. Манчжуро-монгольские языковые паралели. – ИАН. – 1930. – №9. – 685). У процесі адаптації на формування тюркського терміна могло вплинути досить активне вживання в регіоні Центральної Азії персь. хум خم "великий глиняний глек, щоб зберігати вино" (Будагов І. 537), узб. хум "те" (УзРС 524). Дж. Клосон 628 також погоджується, що очевидної етимології слова на тюркському ґрунті немає та висловив версію про можливе запозичення з арабської мови на тій підставі, що в документі хаканської доби XI ст. тюрк. qumγan перекладено ар. al-qumquma.

В українську мову термін увійшов, очевидно, з кримськотатарської, пор. топонім, зафіксований Д. Яворницьким (Еварн. 1888, 22): Перекопского жителя ходжи ахмет бея в урочище Султан Куман называемом". Техніка виготовлення реалії як примітного різновиду національного мистецтва (з глини, орнаментування) та вживання у пестливій формі *куманець* розвинулися на українському ґрунті.

КУМАНИ "тюркська самоназва етносу відомого в Україні за найменням половці"

Етнонім qumγan – це варіант топо-етноніма quban < quba + аф. -(a)n (перехід b > m – в тюркських мовах звичайне фонетичне явище). Форма qumγan з афіксом -du збереглася в назві річки Qumandy та етноніма qumandy на означення сьогодні кількісно невеликого етносу в Сибіру. Самоназву qumγan мав і масив кимаксько-кипчацьких племен, котрі переселилися на межі першого-другого тисячоліття нашого часу з Південного Сибіру на Чорноморщину, а принесений ними топонім Кубань зберігся на Північному Кавказі й досі – це терени ще зовсім недавно були суціль заселені українцями. Внутрішня форма етноніма – тюрк. quba, яке засвідчується у пам'ятках давньотюркської писемности на означення кольору "від червоного до жовтого" (ДТС 462), а також в сучасних тюркських мовах на означення відтінків жовтого кольору, особливо світлої масти тварин, переважно домашньої худоби, наприклад, полової (Будагов ІІ, 35; 69). В каракалпацькій мові слово quba має значення "світло-русий" (ЕСТМ 2000, 93). Отже, етнонім quban /qumγan мав засвідчити наявність у куманів-половців,

(можливо, у панівної верхівки етносу) світле забарвлення волосся, пор. укр. *половий* "блідо-жовтий", "світло-рудий". Таким чином, маємо справу з українським перекладом тюркського етноніма *quban/quman* українською мовою: *половець*. Семантику слова досліджував Ю. Немет (Nemet J. Die Volksnamen quman und qun. – Kőröcsi Csoma Archivum. – 1940. – 3).

Менгес 1951, 13 також виводить етнонім з тюрк. **qoba, quba*, виходячи з притаманної алтайським мовам альтернації -b-/-m-, отже: *quban | quman*. Проте К. Менгес усвідомлював, що важко пояснити наявність прикінцевого -n у формі *quman*. Належно до етноніма *половці* порушив проблему поширення в Обському басейні червоно-жовтої топо-етноніміки Петров К. И. К этимологии термина "кыргыз" // Советс. этнография. – 1964. – №2. – 88. Також див. Етнонимы. – 1970. – 23; 136.

КУМИР "статуя, якій поклоняються язичники; ідол"; стсл. КОУМИРЪ, КОУМИРЪ, м., с., б., р., КУМИР.

1596 кумир, болван. Зизаній 53.

XVII Кумиръ: идоль, болвань. Беринда 55.

XVII Кумиръ. *Idolum. Simulachrum. Statua. Signum.* Корецький-Сатановський 461.

Етимологія слова, що її запропонував ще В. Міллер (Миллер В.Ф. Осетинские этюды. – 1. – М., 1881), згідно з якою племінна назва киммерійців набрала у мові аланів-осетинів форму *gumeri, gumiri* "велетень, ідол", (пор. груз. *gmiri* "герой") та через болгарське посередництво (пор. чув. *kümerkke* "тулуб, обсяг; повністю", де -*кке* аф. здрібнілості) увійшло в церковнослов'янську, а далі й у книжну мову Києва, знайшла прибічників і в останні роки (Абаєв І, 530; Львов А. – Этимология. 1965. – М., 1967. – 189–193).

КУМИС "напій з кобилячого молока, яке пройшло стадію бродіння", б., р.КУМЫС, болг., с. КУМИС, п., слц., ч. *kumys* "тс".

В лѣто 1186... Половци напилися... коумиза. Іпат. 651.

XVI носячи чаши комизу, си есть млека кобылего; и честова его комызом. ГЛ 364; 340.

XVII пий же со мною кумузь кобылий Стрийковський 500 (Булика 181).

З кумисом українців познайомили очевидно, ще "ранні" тюрки: печеніги та "чорні клобуки" й половці. Але набагато раніше "протоукраїнці" могли перейняли це слово від гунів. Пріск Панійський, що був у складі посольства східноримського імператора Феодосія (між 448–450 рр.) до Аттіли, у своєму звіті дав такі свідчення: "В поселеннях нам давали ... замість вина так званий у туземців *медос*... та вироблений з ячменю напій, який у варварів мав назву *камос* (Сказания Приска Панійского. – Пер. С греч. Г. С. Дестуниса. – СПб., - 1860. – 46). Більшість дослідників доходить згоди, що назви напоїв, засвідчені у Пріска, можна поєднувати зі слов'янським словом *мед* та відомим тюрксько-монгольським терміном *кумис*, який у найдавніших тюркських пам'ятках переважно фіксується у формі *qumuz* (як і в сучасних мовах) і лише вкрай спорадично – *qumiz* (ДТС 444, 466; Клосон 629), *qumys* (Р II, 1049). Над проблемою походження слова працювала велика кількість науковців, адже воно поширилося в багатьох мовах світу, до того ж хронологічні межі його вживання,

як гадають декотрі лінгвісти, сягають V ст. Прибічники найпоширенішої версії вважають, що грецьк. *χαμον* "напій з ячменю у мешканців країни гуннів" в оповіді про посольство Пріска (V ст.), а також лат. *самум* "різновид пива" справді доречно зіставляти з тюрк. *qumuz*, див. Moravcsik Gy. Sprachreste der Türkvolker in dem byzantinischen Quellen. – Byzantinoturcica. – II. – 134. Стримано щодо цієї версії висловився Доерфер III, 512+ Doerfer G. Zur Sprache der Hunnen. – SAJ. – Vol. 17. – №1. – 1973. – 32. О. Трубачев (Две болгарские этимологии. – Иссл.-я по слав. языкознанию. – М., 1971. – 465) вважав форму *χαμον* ймовірним відбитком іранського **hauma-*, пропонуючи для порівняння авестійську назву ритуального напою *haoma-*. Відома ще одна спроба зіставити цей термін з назвою назвою напою *хаума / haoma-*, що його виготовляли іранськомовні скотарі: "... можливо, що напій *χαμος (хам)*, який виготовляли на основі сирого молока, припав до вподоби тюркськомовним номадам і під назвою *кумис* набув поширення не лише серед тюрків, а й серед монголів" (Бубенок О. Іранізми в мові гунів. – Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2011. – Випуск 53. – 161–178). Для умотивування своєї версії автор наводить низку прикладів з іранських мов, етимологія котрих дотична до часу пізніших арабсько-іранських мовних взаємин, напр. *хамег / хаміг* "кисле тісто", *хамегмо* "дріжджі, закваска" та які в іранських мовах склалися на основі ар. خميرة *hamire* та *خمر*, до речі, гомогенних з ар. *خمر hamr* "вино". Пор. також з укр. *гамула*, *гамурдити*; *хамула* (ЕСУМ I, 466-467; VI, 154).

Згідно з найпоширенішою етимологією слова, яка належить Г. Вамбері 1885,91-92, тюрк. *qumuz-* похідне від *qum-* "трясти". Цю версію підтримав і П. Меліоранський 1905, 122, посилаючись на те, що молоко ставало хмільним напоєм, бо його трясли, аж поки воно забродить. Рамстедт 231 спробував порівнювати тюрк. *qum-* й зокрема уйг. *qumut-* "рухатися" з монг. **kimu-g* < *kimu-* "перемішувати" та *kimr-* "бродити" < *kimu-га*. Г. Доерфер піддав критиці й цю версію на тій підставі, що в тюркських мовах основа *qum-* не засвідчена (є лише чаг. *kim-* "легенько ворухнути", напр. *köz kimdi* "кліпнув очима" (Р II, 880), а також алт., тел. *qumu-* "кутати, пеленати" (Р II, 852). Крім того, наведене у Рамстедта уйг. *qumut-* "рухатися" Г. Доерфер виправив на *qamut-* "триматися разом; тримати" (засвідчене в "Кутадгу біліг", також Р II, 486) < *qam-*, пор. *qamaу*, *qamuу* "всі". Отже, з погляду Доерфера порівняння з монгольськими мовами не має під собою підґрунтя, німецький тюрколог навіть зіронізував: "Тюрк. форма **qum-* "рухати" – це, мабуть, якість нововідкриття Рамстедта". Окрім того, стверджує Доерфер, не корелюються й висновки Г. Вамбері щодо семантики слова. Що ж стосується спорадично вживаної в тюркських (уйгурській) мовах форми *qumuz* (Саferoğlu A. Uygur sözlüğü. – Cilt I-III. – İst., 1934–1938. – 144), то, як гадає Г. Доерфер, вона вторинна відносно *qumuz*: перехід *-y-* > *-u-* автор пояснює асиміляцією, зумовленою лабіальним *-m-*. Форма *qumuz* зацікавлює тюркологів ще й тому, що в давньоукраїнському літописі назва цього тюркського (половецького) напою виступає з початковим *ку-*, і Г. Доерфер пояснює наявність звука *-y-* тим, що в російській (?) мові голосний *-y-* після *к-* неможливий. Ось тут версія Доерфера хибує, адже половці спілкувалися з населенням історичної України, і в мові його, як засвідчує той самий літопис,

який фіксує й термін *кумиз*, подибуємо форми *кьяне*, *Галичкый*, *такый*. Також пор. топонім (назва міста) *Кумис* (1163 р.), засвідчений в державі Хоремшахів (Буніятов III, 40). Таким чином, категоричні висновки Г. Дюерфера не прояснюють проблеми походження тюркського терміна. Якщо припустимо, що початкова форма цього слова є *qumuz* (ДТС 466) > *qumuz*, то висхідною основою його було дієслово *qum-* "хвилюватися (про воду)" (ДТС 465), а за допомогою непродуктивного афікса *-z-* сформувався термін *qumuz* | *qumuz* – напій, що бродить, хвилює. Можливо, таким самим шляхом утворився й термін *qoruz* "кобза", якщо висхідною основою його (за версією В. Банга) вважатимемо *qor-* "вставати, схоплюватися", або *qab-* "хапати, захоплювати" > **qab-uz* > *qobuz* (Menges K. Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan. – II. – Wiesbaden, 1954. – 778); детальніше див. КОБЗА. Також: Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. – Teil I. – Wiesbaden, 1960. – 68; 130; Рона-Таш А. Общее наследие или заимствования?: К проблеме родства алтайских языков. – ВЯ. – 1974. – №2. – 36; ПЕТЯ 222.

КУНДОСИКИ "дрібні жучки, що літають по степу після заходу сонця; покуси цих жучків спричиняють хворобу тварин, напр. коней".

ЕСУМ III, 142 поєднує назву цього жучка з дієсловом *кундосити/контосити* "смикати, рвати, термосити", спільним за походженням з *куделя*. Проте доцільніше звертатися до тюркської лексики – в такому разі можна запропонувати дві версії. По-перше, назву жучка можна зіставляти з тур. *qunduz* "тс", яке засвідчується у літописі Сенаї III, 11, параграф 10: "Під час першого походу захворіла половина коней татарських вояків хворобою *кундус*", пор. тур. (вульг.) *qunduz* < *quduz* "лютий, скажений", *quduz böçeji* "шпанська муха", також тат. (Сибір) *quduz jumaу* "шпанська муха" (Р II, 915; 1005-1006; ТАНс XXII, 329). Тюрк. *quduz* | *qutuz* "скажений (переважно про собак)", "(україн) роздратований, злий, лютий", "сказ" засвідчується в багатьох мовах – від давнини до сьогодні (ДТС 475; Будагов II, 71; ТРС 570). Спробу етимології тюркської лексеми див. у ЕСТМ 2000, 103: "Зіставлення форми **qu:tuz* (> *qutuz*) дозволяє виділити дієслівну основу **qut-*, ідентифікація якої з реальним словом поки не з'ясована". Таким чином, етимон укр. *кундос-ик* "різновид жучка" – це, очевидно, тур. *qunduz böçeji* "? шпанська муха (тобто "скажена комаха)", в процесі адаптації другий компонент *böçek* за принципом економії був втрачений. По-друге, хворобу коней могла спричинити й затруєна вода, що було викликане гниттям рослини *qunduz ауи*: "хворобу спричинює рослина *qunduz ауи* "мільнянка лікарська" або за народною назвою "собаче мило", яка росте на супіщаних ґрунтах біля річок та озер, отруюючи своїм квітковим пилом та продуктами гниття воду. Спричинює криваву дизентерію (відому в народі за назвою "швидка Альона"), судинний колапс" (ТБАС 187). Треба гадати, що назви і рослини, і жучка завдячують тур. (вульг.) *qunduz* < *quduz* "лютий, скажений", див. вище.

КУНТЛУК "мотузка до вітрила" (Яв.); **КУНТУЧКА** "міцна мотузьяна відтяжка для укріплення реї на вітрильному човні" (Дз.).

В ЕСУМ (III,143) слово зазначається як неясне. За своєю структурою, особливо беручи до уваги суф. -лук, етимон українського терміна можна

змодельовати таким чином: тюрк. qunt(d)+ аф. -luq та послатися на тур. quntluq "міцність, товщина" < qunt "міцний" (персь. < kund كند "міцний" (Р II, 913). Одначе правильніше буде, коли розглядатимемо це слово невід'ємно від терміна (див.) ГУНДЖЮК "один з мотузів, яким підв'язують полотнища сіток морського невода до рами". В основі обох термінів лежить тюрк. kün, пор. тат. kün "шкіра", künçek "шмат вичиненої шкіри" (ТатРС 337,338); ног. köp "шкіра", köpek "шкіряне відро" (НРС 179); узб. kün "шкіра (вичинена), künak "великий шкіряний бурдюк, щоб зберігати кумис", künçi "чинбар" (УзбРС 230); тур. güncük "шматок шкіри, в яку загортають парус" (Р II, 1591). Таким чином, можна гадати, що у вжитку тюркських рибальських ватаг Чорноморщини був термін *künclük, який у процесі контамінації з тур. quntluq "міцність, товщина", набрав форми останнього та приблизно такого семантичного значення: "міцна шкіряна вірвовка".

КУНТУШ "різновид верхнього чоловічого й жіночого одягу" (Гр. II, 325); "каптан з тонкого сукна чи шовкової тканини у жінок. Чоловічий кунтуш або черкеска – це верхній одяг з прорізними й відкидними рукавами" (Б.-Н. 200); б. КУНТУШ "каптан з відкидними рукавами" (Булика 181); р. (зах., півд.) КУНТУШ, КУНТЫШ "тс" (Даль II,218); с. КОНТУШ; п. kontusz, kuntusz (Лінде II, 435); угор. köntös (Ресенен 279).

1693 о згинене шапки и кунтуша карнового. Акт. Стар. 92.

1704 кунтуш мамсовий, подшитий лисями. ДНРМ №6.

1744 кунтуш масалбасом подшитий. Сул. арх. 219.

XVIII Хмелницькій ударован от [хана]... кунтушом. В I,48.

XVIII Дѣвчині Улянь кунтушик суконный. ДХ III,42.

XIX Гуляй, душа, без кунтуша. ПМ I 382.

Слово запозичене, можливо, з кримськотатарської мови, в яку перейшло з тур. kontoş "різновид верхнього одягу з вузькими рукавами, що його раніше носили татарські прикордонні офіцери" (Р II, 543). Як зауважував Лінде (II,435): "крій татарського кунтуша відрізнявся від турецького". В турецьку мову слово увійшло з грецької (ЕСУМ III, 143).

КУР "міський мур".

Дорискаше до курь Тмутороканя. (Слово о полку Ігорім).

Персь. gur "могила" фіксується у формі gür "тс" в тюркській мові XI ст. (ДТС 195). Очевидно, потрібно ще раз звернути увагу на засвідчене у словнику Будагова (II,73) чаг. qur "стіна, споруда" < qurmaq "будувати". (ЕСТМ 2000, 156).

КУРАЙ "рослина *Salsola cali*" (Гр. II, 328); "колючий бур'ян, що його гарбачій використовує як топливо", КУРАЙНИЦЯ "мотузка, якою на гарбі прив'язується топливо (курай)" (Кухаренко 39); "трав'яниста степова рослина групи перекотиполе *Salsola L.*" (СУМ IV,40); б., р. КУРАЙ "курай руський *Salsola ruthenica* Пjin" (Ф II, 422); болг. КОВРЪХ *Scabiola L.*" (Дуриданов 1960,445); угор. кого "стеблина, суха стеблина" < д.-чув. *qovray, пор. чув. хуга "суха трава" (Гомбоц 1912, 99).

XIX Тут [на теренах Запорізьких вольностей] була така висока тирса, як ось цей батіг... А що вже ковили, кураїв та бурунчуків, то як увійдеш у них, так тільки небо та землю й видно. Яворн. I,75.

XX А коли на селі настала голодовка, дехто почав уже пробувати, який-то на смак курай. Косинка 1972, 76.

Термін досить поширений у мові населення степової України (Яв.І,75). Хлібороби відносять курай до бур'янів: "Курай росте в посівах різних культур" (Ларіонов Д. та ін. Бур'яни і боротьба з ними. – К., 1957. – 35).

Українці познайомилися з цим фітонімом від тюрків постординської доби, пор. крм. qorağ "бур'ян" (КТРС 161); тат. qurağ "різновид трави, що її їдять вівці" (Будагов I, 74); "бот. курай звичайний", qurağ üläne "бот. дудник", qatu qurağ "плакун-трава"; "старовинний музичний інструмент з порожнистої стеблини рослини"; qura "стеблина сухої рослини" (ТатРС 298); тат., башк. qurağ "різновид трави, лоскутник", "різновид музичного інструмента"; каз. quraq "вершечок комишу з листям (киргизи його косять на зиму для худоби, там, де немає сінокоосу" (Будагов II,74); полов. qovga "стеблина" (Ресенен 273); "чагарник, зарості терну", каз. qurağ "рослина *Heracleum sibiricum*", куманд. qobraq "рослина, з якої роблять дудку", чув. quräq "трава" (Дуриданов 1969.445); каз. qurağ "різновид очерету; курай" (КРС 224); "рослина *Heracleum sibiricum*" = тел., алт. qomугај "рослина з порожнистим стеблом", "дуда" = шорськ. qobугај "дуда" (Р II, 921; 670; 660); каз. ајуу quraју "дягель лікарський, ведмежий курай" (ПЕТЯ 338); кар. qura "різновид бур'яну", "стеблина, суха рослина" (Р II,921); quru-qurva "солома" (КРПС 375); балк. qauraq "сухий очерет", qaruua "бур'ян" (Балкар. д. 154, 129); чув. хут-хуга "горішня суха трава; бот. гикавка, борова морква" (Єгоров 316), узб. quraq "очерет". В основі терміна лежить тюрк. qur "сухий", яке засвідчене ще в давньотюркських пам'ятках: qur, qurraq, qurraq "сухий", qurqa- "висихати" (ДТС 467), пор. тур.. quraq "сухий", якут. qur- "висихати". Також пор. монг. хаурај, бурят. хугај "сухий" (Гомбоц 1912, 98). Отже, курай – це рослина, якій властиво швидко засихати.

КУРБЕТ, ХУРБЕТ "бурлака; убогий блукач по чужих краях"; "особа невідомого походження, недосяжна законам".

Слово, очевидно, мало значне поширення на теренах степової та південної України, воно засвідчується і в народній творчості, й у художній літературі: "Наш брат курбет хліба не втреть, а бублики лупить, як хто купить"; "Жидові тільки самі багатирі та хурбети й не винні": "Так се ти, поганий хурбет, наймит, будеш мені перебивати, будеш з мене сміятись?" (Гр. II, 329; IV, 419). Разом з тим, значення цього слова не знайоме навіть самому Б. Грінченкові, бо у своєму словнику він визначає семантику цього запозичення під знаком питання: "крайний бедняк?". Слово зафіксоване ще у словнику Ф. Піскунова (1872,38): ХУРБЕТ = ХУРЛЕТ "худой человек, мазурик", ХУРБА "худое дело, преступление".

В українську мову слово увійшло передусім, мабуть у говори козаків з кримсько-татарської чи ногайської мов, джерелом для котрих було ар. qurbet غربة "чужина" (РАС II,455), "мандри по чужих краях, перебування на чужині" (Будагов I, 772); ст.-узб. غربت qurbat / qurbät "вигнання; блукання, бурлакування" (Фазилов II, 694).

Звичайно, еквівалент української форми швидше потрібно шукати в тюркських словах такого типу, як тур. *gurbetçi* "бурлака; той, хто блукає по чужих краях"; *gurbet uşayū* "людина з чужини" (Ейубоглу 229; ТРС 360). Тюркські форми з агентивним афіксом *-çi/-сі* в українську мову часто запозичувалися повністю, пор. *гарбачій, кантаржій*, отже і в цьому разі можна було сподіватися форми *курбетчій*. Очевидно, етимон українського слова потрібно бачити в тюркській структурі типу тур. *gurbet uşayū* – другий компонент її в процесі адаптації відпадає, а за першим закріплюється семантичне значення цілісної структури, пор. укр. *курланчуг* "морський півень (летюча риба" < тур. (?крм.) *qurlanguç baluyū* "букв. ластівка-риба, "морський півень" (ТРС 542). Пор. ХУРЛЕТ.

КУРГАН "насип над стародавньою могилою", "у давні часи – високий земляний насип при дорозі, на кордоні і т. ін.", "пагорб, що нагадує насип" (СУМ IV,406); "пагорб, насип над похованою людиною, могила" (Б.-Н.201); б., р. КУРГАН "насип на могилі", "споруда для захисту" (Ф II,424).

1159 за курганами Перепетовым и Перепетовку (Грамота А. Боголюбського// Описание Киево-Печер. лавры Евгения Болховитинова. – К.,1831.-167).

1458 не доходячи Тулин полмили курганци, от тых курьганцевъ на низ. Розов 167.

1553 показал курган великий, которы назвал Костеная могила. АрЮЗР 8/IV, 29.

1593 князь Василей под Пяткою козаков побил... и казал насипати... три курганы великих. КЛ 77.

Немає сумніву, що це слово – одне з найдавніших запозичень з тюркських мов, очевидно, з половецької (засвідчене у словнику Codex Cumanicus): *qurγan* "могила" (Зайончковскі 1949, 22; ТАС 168). Ще Ф. Міклошич (1884,337) та К. Локоч (1927,100) вважали цей термін перським запозиченням у тюркських мовах, пор. ст.-тур. *gırhane* "гробниця" < *gır* "могила"+ *hane* "оселя" *ورخانه* (Девелліоглу 294-5; ПРС II,407). Персь. *gır* "могила" фіксується у формі *gūr* "гс" в тюркській мові XI ст. (ДТС 195). Щодо терміна *курган* у тюркських мовах накопичилося багато матеріалу у зв'язку з тим, що у більшості з них слово має інше, ніж у половецькій та українській мовах, а саме "фортеця, споруда для захисту", пор. д.-т. (геогр.) *тауу qurγan* "місце, де зимувало військо Кюль-Тегіна перед походом на огузів" (ДТС 335); кипч. XIII-XIV ст. *qurγan, qorγan* "кам'яниця, твердиня, фортеця", також у сучасних мовах: башк., тат. *qurγan*, каз., кк. *qorγan* "гс" (ТАС 168; Р II,570;. Проте у словнику старокіпчаської мови 1245 р. слово *qurγan* має широке коло значень, правда досить близьких: "могила", "кумир, ідол, образ" Можливо, йдеться про різновид зображення небіжчика на могилі", а також "стайня, хлів" (ТАС 168). Термін *qurγan* у сучасній турецькій мові також має два значення: "твердиня, кам'яниця" і "могила" (ТРС 574), пор. ще ст.-узб. *qurγança* "цитадель", "хутір" (Р II,940). Наявність значення "місце для захисту" дає тюркологам підстави етимологізувати термін як питому тюркську лексему. Один з перших звернув на це увагу П. Меліоранський (122), який зіставив засвідчене у Переяславському літописі (в редакції XV ст.) *коурган* "могила" або "насип на могилі": "и въ коурганы сыпаху", та в Новгородському літописі 1224 р.: "останок их въбъже с воеводою своим Гембѣгом в *коурган* Половчський" Срезн. 1377; Кочин 167) "половецька твердиня (цитадель)" й зробив висновок, що останнє походить від тюрк. *qır-* "готувати, споряджати,

доводити до ладу або до стану готовності", а також від *qırğa-/qoğğa-* "охороняти, оточувати стіною тощо", пор. тат., тур. *qırmaq* "приготувати, розташувати, зводити, будувати, поставити", *qoğmaq, qoğmaq* "загородити, охороняти, захищати, оберігати речі чи землю, зробити недосяжним для інших", тур. *qoğucu* "солдат, залишений у гарнізоні з провізією, звільнений від походу", чаг. *qoğumaq* "охороняти від чужих зазіхань, захищати, оточити стіною, укріпити" (Будагов II, 73-77). Також каз. *qoğan* "твердиня, захист" < *qoğanı-* "захищатися, охоронятися, оборонятися" (КРС 200); кирг. *qoğon* "твердиня, фортеця, захист", "висока глиняна стіна довкола могили", "руїни", "загін для овець" < *qoğoo* "захищати, охороняти" (Юдахин 406). Кононов 1980, 91 у структурі терміна *qırğan*, засвідченого у давньотюркській пам'ятці, бачив дієслово *qır-* "влаштувати, зводити, споруджувати" та малопродуктивний афікс *-ğan*, що утворює іменники на означення процесу, об'єкта, результату дії. Також див. Дюерфер III, 542. Не можна відкидати версію, що йдеться про факт контамінації персь. *qırhane* "гробниця" (> тюрк., полов. *qırğan* "могила" та питомого тюрк. *qoğan / qırğan* "місце для захисту, твердиня фортеця").

КУРДЕЛЬ, КУРДІЛЬ "різновид захворювання худоби; черв'як, якого вважають причиною хвороби"; **КУРДЮК, КОРДЮК, КОРЛЮК** "тс" (ЕСУМ III, 153); **КУРДЮК** "хвороба язика у коней (різновид чиряка)" (Мат-ли до словника буковин. говірок. -Чернівці, 1975.-IV.-111); *бойк.* **КУРЛЮХ** "болячка на язиці коня", **КОРЛЮК** "хвороба у тварин (як будяк в язиці коня нагниває)" (Карпат. д. 399, 369); (Прилуччина) **КУРДЮК** "хвороба вола у птиці"; п. *kurdziel* "виразка або опух під язиком у тварин"; ч. *kurdej* "цинга"; слц. *kurdzel'* "виразка у худоби".

XVIII курдюк зветься чирак на язиці УІДЛ 135

В ЕСУМ подається як неясне. Насправді ж назву хвороби потрібно пов'язувати з тюрк. *qurt* "черв'як", див. **КОРДЮК**. В процесі адаптації тюрк. *qurt / qort* в українській мові під впливом раніше запозиченого тюркізма **КУРДЮК** "жирове відкладення біля хвоста у декотрих порід овець" набрало форми *курдюк / кордюк*. Також пор. балк., карач. *qurtbavur* < *qurt* "черв'як" + *bavur* "печінка" = "хвороба дрібної худоби, переважно овець, викликана дією червів у внутрішніх органах (печінці)", каз. *bavurqurt*, кк. *bavurqurt*, туркм. діал. *baurqurt* "тс" (ЕСТМ 1997, 30). Укр. *курдель* та подібні форми у слов'янських мовах набрали такого вигляду, можливо, під впливом тюрк. *qurtlu* "червивий", де аф.-*lu* є показник прикметника.

КУРДЮК "жирове відкладення біля хвоста у декотрих порід овець"; **КУРДЮК** "товстий ніс у людини", **КУРЛУК** "носатий чоловік" (Яв. 1920, 407); **КУРДЮК** (Буковина) "живіт" (Матеріали до словника буковин. говірок. – Чернівці, 1975. – IV. – 111); р. **КУРДЮК** (ЕСУМ III, 153).

У документі 1649 р. засвідчується антропонім Феско Курдюк (УІДЛ 135).

Українській формі курдюк найближча д.-т. *qudruc* "хвіст, озаддя", також *quduruq, quzruq* (зі специфічним звуком *-z-*) "тс", *qudursuq* "?підхвістя, ?ріпиця", *qudrucıluq* "хвостатий", *quducaq* "куприк, курдючна кістка", *qudurıcaq* "подовжений позаду подол широкого халату" (ДТС 463). Особливе ж значення для порівняння української та тюркських форм має каз. *qortuq* قورتق "гила у барана"

(Будагов II, 75). У пам'ятках XIII–XV ст., зокрема й у словнику половецької мови Codex Cumanicus засвідчується форма *qıjıuq qıjıruq*; ця ж форма чи її варіанти зафіксовані й у сучасних мовах: кк., ног. *qıjıuq*, каз. *qıjıruq*, башк., тат. *qoıruq*, кар. *qıguh* ТАС 166); крм. *qıjıuq* "хвіст", *qıjıuq jaıu* "курдючний жир" (КТРС 164); тур. *qıjıuq* "хвіст", *qıjıuq jaıu* "курдючне сало" (ТРС 578); також (Исследования по восточной филологии. – М., 1974. – 297–305); каз. *qortuq* "гила у барана"; можливо, сюди ж: чаг. *qırıuq* "довгі шмати повсті, що їх перські дервіші намотують на повстяні шапки", *qırıuq* "довга завіса з повсті" (Будагов II, 75).

Значення укр. *курдюк* "живіт", "товстий ніс у людини" та *курлук* "носата людина" виникли внаслідок уподібнення жирової гили у вівці до певних частин людського тіла. Можливо, до цього ж семантичного гнізда варто віднести й укр. *кузюк* "член у самців тварин" (ЕСУМ III, 126) як певним чином деформоване тюрк. *qızıuq, qızıruq* "хвіст, курдюк". Див. КУРДЕЛЬ. Очевидно, певний вплив укр. КУРДЮК мало на формування слова КУРДИК "людина невелика на зріст, товста, сутулувата; карлик" (ЕСУМ III, 152); пор. КИРТЯК (*бойк.*) "мала, нерозвинена людина, недоросток" (Карпат. д. 326); КИРИК "малий чоловік" (Ващенко 1962, 32). Етимон слова КУРДИК "людина невелика на зріст, товста" можна було б шукати в каз. *qortuq* "коротунчик, людина низька на зріст" (КРС 221), якщо воно саме не є запозиченням зі слов'янських мов, напр. р. КОРОТЬШКА.

Українські мовознавці вважають за можливе пояснювати слово як структуру, сформовану на питомому ґрунті. В. Ващенко (АПИЛ 23): "Розкриваються історико-етимологічні основи слова *кирик* "малий на зріст" через *кирдичка* "мала на зріст жінка", *кирдя* – *кирдатий* "з коротким носом", *кирза* – *кирзатий* "кирпатий". ЕСУМ III, 152 небезпідставно порівнює КУРДИК з КУРДУПЕЛЬ.

КУРЕГА "(Кременчуг) абрикос" (Яворн., Гр. II, 329); КУРАГА "сушені абрикоси без кісточок", КУРГА "висушені зелені абрикоси" (Яворн. 407); р. (кавказьк.) КУРЕГА "абрикос (дерево й плід)" (Даль II, 221), (кавказьк.) КУРЯГА "сушені абрикоси" (Ф II, 425). ЕСУМ III, 150 повторює версію Фасмера II, 425), що підтримав цілком логічну етимологію Горяєва про запозичення слова в говори російського населення, зокрема терських козаків, з кумицької мови: *qırägä* "сушені абрикоси". Проте такий шлях запозичення не умотивований для укр. *курега*, засвідченого Д. Яворницьким на Кременчужчині. Слово потребує додаткового дослідження, зокрема охоплення матеріалу кримськотатарської мови, пор. кар. *qıguq* "зелені, недостиглі плоди", котре, як і кумицька форма, походить від тюрк. *qıgu-* "сохнути" (КРПС 375).

КУРІНЬ "житло козаків та військовий підрозділ у Запорізькій Січі" (Шафонський 51); "тимчасова споруда в саду, на баштані" (Гр. II, 330); "артіль рибалок", "приміщення, де відпочивають рибалки" (Берл. 50); авар., лакськ. ГУРАН "загін для худоби (звичайно на зимових пасовищах, кутанах) (Джидалаєв 70).

1539 Куреню – врядику пана Чижевому. АВАК XVII №200.

1664; 1669 У куренѣ Тимоша, атамана курінного на Низу сталася згода; сховалем его там же в куренѣ. АКП I, 14; 145.

1721 велѣвши як значковим ити, так и курѣнцям. Сул. арх. 41.

1728 и стояли ми коренем на роздорѣ Казенского Торця. ДНРМ №76.

XVII живут же (козаки) в куренях по стопятдесят и более. Граб. 19.

XVII Хмелницькій з Атаманом Кошовим и куренною отаманнею сѣчовою урадил; войско в Сѣчи пяное спить в куренях; килконадцять свѣчок в куренѣ засвѣтивши; що иншіи куренѣ почувши... зо всѣх окон курѣнних мушкетній огонь запалили. В I,49; III 359-361.

Слово *курінь* порівнювали з виразом "Дорискаше до курь Тмутороканя" із "Слова о полку Ігоревім" Березін (1849,29; Барсов Е.В. Слово о полку Ігореве как худож. памятник Киевской дружинной Руси. – Т.3. – М., 1889. – 295; 416; "Слово о полку Ігореве" и памятники древнерусской литературы. – Л., 1976. – 291–295) та Баскаков (1978,59). Очевидно, потрібно ще раз звернути увагу на засвідчене у словнику Будагова (II, 73) чаг. *qur* "стіна, споруда" < *qurmaq* "будувати".

У виробничі процеси (рибальство, баштанництво) термін перенесли з військової сфери козаки.

Стосовно етимології терміна найімовірнішою здається версія про його монгольське походження. Відомо, що в епоху, яка передувала формуванню кочової імперії монголів, були відомі поселення *کوران* *küräen* "загорожа, загорожене місце, стан" (Березин 1849, 29). Рашид-ед-дін (ЖМНП 1843, апрель, 40) цей самий термін тлумачить так: "значення *کوران* – це кільце (круг); в давні часи плем'я сходилося на котресь місце у вигляді кола, голова ж його перебував у середині круга, подібно до крапки – ото і є курень". Далі цей автор тлумачить значення цього слова як "сукупність осель у полі, курень складався з 1000 юрт чи осель". У давньому монгольському творі "Заповітна оповідь" говориться про тринадцять куренів для тринадцяти племен, що складало 3 тисячі війська (Владимирцов 1933, 37). Пор.: "Разом з десятковою системою військових одиниць практикувався й територіальний поділ на військово-адміністративні одиниці-курені, що об'єднували земляків певної місцевости. Так, у запорожців у XVIII ст. число куренів досягає промовистої цифри (38!), і вона постійно збільшувалася" (Заседателева Л.Б. Терские казаки. – МГУ. – 1974. – 90; 103).

У пам'ятках монгольської писемности слово уперше засвідчується в 1230 р.: *guri'en*, *gurejen* "військовий табір, вагенбург" (Доерфер I, 477); також монг. XIV ст. *guri'an* "обгороджене місце для худоби" (Левіцкі, 39). Рамстедт 1933, 247) етимологізує термін як форму похідну від *kure* "коло".

У пам'ятках тюркської писемности термін уперше фіксується у XVII ст.: *kürän* "військовий табір, вагенбург" (Абу-л-Газі 57); також алт. "коло людей", "земляний вал", "вінок", "край капелюха", чаг. "плем'я", натовп", "корпус", "уйг. "табір", тат. "пекарня" (Р II, 1448); кум. "загін для худоби" (Немет 1953, 439; Ресенен 310); тур. "стадо диких звірів", "купа дров чи громада вуликів, складених один на одного" (Доерфер I, 477).

Отже, слово не засвідчується в кримськотатарській та турецькій (є лише в діалектах) мовах, що допомагає зробити висновок: слово увійшло в мову українського козацтва із золотоординських говорів, передусім на означення військового підрозділу, пор. у Будагова II, 124, що посилається на твір XVст. "Зафернаме" Шарафіддіна Алі Язді: *ایل و اولوس کرده ایشانرا کرن کرن و جوق جوق ساجته*

ايجل اولوس موغولستان *ajil ulus Moğulistan kurençe kurdu ve çavq çavq sahte kuren kuren* "поділивши народи Монголії на племена... вилаштував з них полки та взводи". Про вживання терміна в мові козаків Дону див.: Чтения Общ-ва Истории и древностей Российских. – 1846. – №3; 1847. – №6; також Сибирская летопись: "[Ермак] сбил с куреня Кучума и взя Сибирский Юрт".

КУРКУЛЬ "багатий селянин-власник, на якого працюють наймити".

Цілком логічна етимологія подана в ЕСУМ III, 155: "запозичення з тур. *qoqulu* "той, що вселяє страх; страшний, небезпечний" < *qoqulmaq* "боятися" (ТРС 561).

КУРЛАНЧУГ (іхт.) "морський півень (летюча риба), *Trigla L.*"; р. КУРЛАНЧУК "тс" (ЕСУМ III, 155).

Очевидно, слово запозичене з тур. *qurlanguç balıyüü* "летюча риба (букв.: ластівка-риба)". Термін зазнав при адаптації фонетичних та морфологічних змін: останній склад ототожнився з продуктивним суфіксом *-çug*. Пор. КАРАНДИЧ.

КУРЛУК "носатий (про людину)"

В ЕСУМ III, 155 це слово пов'язується з *гирлига*. Насправді це лише варіант слова *курдюк* (див.) – значення укр. *курдюк* "живіт", "товстий ніс у людини" та *курлук* "носата людина" виникли внаслідок уподібнення жирової гили у вівці до певних частин людського тіла.

КУРЛУШКА "верхня шкурка" (Черн.) Яворн. 408. Структура запозиченого слова свідчить, що його етимон – тюрк. *kürk* "шкура, шкурка", "одяг зі шкури (переважно овечої)" + аф. *-lük*, пор. тур. *kürklük* "та кількість шкури, яка потрібна на пошиття" (Р II, 1459). В процесі адаптації *kürklük* перетворилося за допомогою суф. здрибнілості *-ka* на *курлу-* (*q > ш*) –*ка* за аналогією до *шкура > шкурка, смух > смушок, р. смушка; крм. күгре* "щойно народжене ягня", *ног. kögre* "каракуль" > *курпей, курпейка; див. КУРПЕК*. Детальніше: Єгоров 108; ЕСТМ 1997, 143.

КУРМАН, КУРМЕЙ, КУРМІЙ "мотузка", **КУРМАНИНА** "розірваний одяг", **КУРМАННЯ, КУРМАЧЧЯ** "дрантя, лахміття, шмаття", **КУРМАТЯ** "брудна білизна", **ЗАКУРМЕНІТИСЯ** "закутатися хусткою".

В ЕСУМ III, 155 обрано хибний шлях етимологізації цієї низки слів: "запозичення з молдавської або румунської мови (молд. *курмей* "мотузка", що походить від. гр. *κορμος* "стовбур, колода, жердина". Насправді ж, широке коло варіантів слова *курман* в українській мові свідчить радше про запозичення молдавської форми з української, а етимон потрібно шукати в тюрк. *qur* "пояс", "чимала хустка або шмат тканини, вживаний замість пояса", "вовняна стрічка, якою скріплюють решітки юрти", "теська зі сплечених учетверо волосяних вервечок для оперізування юрти", "зав'язка" (ЕСТМ 2000, 150). Що стосується компонента *-ман*, то це тюрк. *man|ban-* "оперізуватися, надягати пояс" (ДТС 335). Отже, морфологічна адаптація відбувалася таким чином: тюрк. *qur* "пояс" + *man* "надягати" + аф. дієслова 3-ї особи минулого часу *-du* = "надягнув пояс" > укр. *курман* (внаслідок утрати тюркського афікса *-du*). Детальніше про тюрк. *qur* "пояс" див. ОЧКУР.

КУРПЕК "смушок з ягняти місячного віку" (Яворн.1920, 121); ЦУРПЕК "ягня, що народилося пізно, після весняного підрахунку приплоду" (Кухаренко 32); Гр.IV,438); р. КУРПІЯ, КУРПІЯЧ "вівця, ягня", КУРПЕЙ, КУРПЕЙКА, КУРПІЯК "смушок, особливо з ягняти" (Даль II, 223); болг. КЮРПЕ(-НЦЕ) "маленьке ягня" (ЕСУМ III, 157); груз. когра "молодий, юний, свіжий (про рослини, городину)", "немовля".

1698 Курпеков кримських серих два на 6 руб. Еварн. 1903,II .

Лексема запозичена з говорів ногайських чи кримтатарських чабанів, пор. крм. күгре "шойно народжене ягня"; ног. көгре "каракуль" чаг. кирге "ковдра з верблюдячої вовни" (Будагов II,148); туркм. көгреç "вівчарня", көгре "м'яка підстилка" (ТуркмРС 416); тат. көгрә "підстилка, матрац" (ТатРС 328); узб. күгра "ватяна ковдра", күграça "ковдрочка" (УзРС 235); тел., тарач. күрмә "різновид верхнього одягу зі смушку, що його надягають вовною назовні", кирг. күрмон "монгольська куртка" алт., кирг. күрмө "різновид короткого верхнього одягу" = монг. қуғиһа "одяг зі смушку, який носять вовною назовні" (Р II, 1464-5); д.-т. көгрә "молодий, свіжий (напр. трава, садовина", көгрә оуһ "немовля, народжене весною"; көгрәлә- "їсти свіжу траву", көгрәләп- "з'являтися (про свіжу траву)" (ДТС 318); кирг. көгре "люцерна, яка шойно заврунилася"; каз. көгреç "люцерна, яку косять останній раз"; кк. көгре "отава люцерни"; кирғаça тој "свято з нагоди уродин" (Жанпеисов 107); тур. көгре "молодий *в різн. знач.*: свіжий, ніжний" (ТРС 567); тур. діал. гөрбез "дитя", "цукенятко"; гөрпедек "раптово, несподівано" (Ейубоглу 437); Клосон (737) у своєму словнику подає фактично лише одну, як висхідну, форму: көгре. Здається, цілком логічну етимологію слова пропонує Ейубоглу (437), вбачаючи в ньому таку структуру: корінь дієслова көг- "бачити", в цьому разі "бачити щось таке, котре шойно з'явилося" + малопродуктивний аф. -ре/-бе. Очевидно, з цим словом споріднене й укр. діал. КУРПЕНЄ "певна частина вишивки на сорочці" (ЕСУМ III, 157). Суф. -к в українському слові з'явився на питомому ґрунті для довершеного структурування форми. Що ж стосується варіанту *цурпек*, то це пізніша форма – результат "народної етимології": уподібнення до виразу *цурпек*!

КУРСАК "порода голубів" Яворн. 408.

В ЕСУМ III, 158 подається як "неясне; можливо, пов'язане з тур. qursaç "воло (у птахів)". Це припущення й справді відповідає дійсності, очевидно, така порода голубів мала чимось прикметне воло; див. ТРС 574: qursaç "воло", qursaçlı "з волом; властий"; також пор. тат. qursaç "шлунок, черево, воло (у птахів)"; qursaçlı "вагітна жінка"; тур. qursaçsız "ненажера" Будагов II, 76; тур. діал. tırısıç "живіт, воло" (ЕСТМ 2000.166. Етиологію слова докладніше див. ЕСТМ 2000, 154; 164–166: qursaç < quruysaq < quruysu "висихати, пересохнути" < *qur "сохнути, висихати, в'янути (про рослини), худнути, марніти, вимирати (про рід, етнос), щезати"; пор. кирг. qursaç "ненажера", букв. "сухий шлунок".

КУРТА "куцохвоста вівчарка".

В ЕСУМ (III,158) етимологія слова помилкова: "запозичення за посередництвом кількох мов (польська, угорська, румунська) від лат. curtus "короткий" на підставі "куцохвостости" цього різновиду собак". Умотивованішою здається така етимологія < тюрк. (крм., тур.), д.-т., с.-т. qurt

"вовк" (КТРС 166; ТРС 574; ТАС 169) + на укр. ґрунті для означення жіночого роду закінчення -а.

КУРШАК "різновид, очевидно, котрогось посуду".

XVII ст. На розсвіті скарбом ся ділили куршаком, розославши килимув кілька". (Львл 114.

Термін *куршак* чітко відповідає тюрк. *qırçaq* "пояс" (див. КУШАК), але зміст повідомлення про поділ козаками ординського скарбу таким мірилом як пояс, малоімовірна річ, швидше то був якийсь різновид посуду на взірець куршак / *курчак / корчага. Походження цих українських слів потребує додаткового дослідження, звичайно ж, по-новому розглядаючи їх у зв'язку з низкою слів *корчага*, *коришов* "різновид посуду", *коришів* "корчага", *курушіль* та ін. (ЕСУМ III, 47).

Див. КОРЧАГА, КУШАК

КУРУЖІЙ (півд.) "сторож" (Москаленко).

ЕСУМ III, 159 правильно визначає джерело запозичення: тур. *qoqusu* "сторож" < *qoqu-* "охороняти, захищати" ТРС 562; КТРС 161) + агентивний афікс -су.

КУРУШКА "кусок гнилого сухого дерева або ж деревний гриб" (Яворн. 408).

Етимон слова – тюрк. *qıru* "сухий", засвідчене в багатьох тюркських мовах, напр. турецькій, кримськотатарській (ТРС 575; КТРС 167). В процесі адаптації за допомогою суф. -и- та суф. здрібнілості -ка тюрк. *qıru* перетворилося на курушка. Див. КУРАЙ

КУРЧАГ, **КУРЧАК** "котрась рослина" (Яворн. 406, 408).

Назву рослини, зафіксовану Д. Яворницьким у Степовій Україні, доцільно поєднувати з засвідченим в багатьох тюркських мовах фітонімом *qıraǵ* (> укр. *курай* "колючий бур'ян"), який пов'язаний з тюрк. **qır* "сохнути, висихати, в'янути (про рослини)"; Здається, слово *qırçaq* |*qırçaq* склалося на тюркському мовному ґрунті, про що свідчить досить поширений афікс -*çaq*, таким чином: *qıraǵ* + аф. -*çaq* = *qırçaq* "курайчик". Потребує додаткового дослідження версія про гомогенність цього слова та укр. *куршак* "хвороблива, худа тварина", *курушавити* "підупадати на здоров'ї", *курушук* "маленький качан кукурудзи", *курушавий* "миршавий, худий, хворий", якщо брати до уваги тюрк. **qır* "сохнути, висихати, в'янути (про рослини), худнути, марніти, вимирати (про рід, етнос), щезати".

КУТАС "китиця для прикрашання одягу чи декотрих інших предметів"; КУТАСИК "рослина *Silene inflata*" (Гр. II, 332); КУТАС "бахрома" (Б.-Н. 201); КАТАС, КАТАСА "китиця"; КОВТАС "китиця, стрічка при комірі", КОВТАСИК "шнурок з китицями для зав'язування коміра" (Карпат. д. 315; 376); б. КУТАС "китиця для прикраси" (Булика 182); р. КУТАЗ (1589) "велика довга китиця з шовку чи вовни, причеплена під шию коня" (Срезн. I. 382); "шнур з китицями, прикраса з бахроми, підвісний дзвіночок, опшийник на рогату худобу, шнури й плетивця на кивері" (Даль II, 226); (Ф, II, 433); ос. *qoqtaz* | *qudas* "дзвіночок", кабард. "бахрома на сидлі" (Абаєв II, 334).

1516 кутас, клы вепровые, серебром оправяны. ЛМ 874

1568 от кутаса, што до коней. ПКК II, 560.

1577 кутасы бълые... сербром оправленные. АВАК III, 283.

XVII пугва: кутас або гуз великій. Беринда 103.

XVIII изволил итти з алебардою, на которой золотий кутас висев. ДХ II, 19.

XIX Народоуець-прогресист з кутасом мав шапку. Франко X, 82.

XIX Став ...зодягати старосвітський жупан з синього сукна й оперізуватись червоним поясом з кутасами. Бордулак 125.

Тривала історична традиція цієї тюркської реалії з багатим розвитком значень дає підставу говорити, що саму реалію та її назву українці могли запозичити ще від половців, чорних клобуків чи кипчаків постмонгольської доби, як то було з терміном *бунчук*.

Кутасами прикрашали одяг, зброю й навіть зброю. В пам'ятках давньотюркської мови слово не фіксується. Етимологію слова запропонував Савваїтов (1896, 15): "Словом *кутаз* називається особлива порода биків, що трапляються в Малій Бухарі й Тибеті; вона відрізняється широким та пухнатым хвостом, що його бухарці порівнюють з хвостом туземних чи кримських баранів. З хвоста цих биків вони роблять бунчуки, які отримали назву *кутас*", пор. чаг. *qotas* "різновид тибетського бика", тур. *qotas* "бант з волосся морського коня, що його надягають на кінську шию" (Будагов II, 70); *hotaz*, *hotas* "прикраса зі жмута буйволячого волосся, яку надягають на шию коня"; *hotoz* "велика пов'язка, під якою єврейки ховають коси" (Р II, 608; 1794); також пор. д.-т. *qutuz* "благородний олень, марал? як?" (ДТС 475); с.-т. (Абу-Хаййан) *qutuz* "волосся, кутас, що надягають на шию тварини" (Ресенен 305); узб. *qutas* "прикраса (талісман), намісто з бус, що його надягають на шию коня" (Алпомиш. – Тошкент, 1999. –822). Розвиток значень слова йшов у напрямку: прикраса на шії тварини, переважно коня > прикраса на сідлі коня чи на зброї або на зброї > прикраса на головному уборі чи одязі людини, пор. свідчення Ібн-Бібі, автора "Сельджук-наме": "Якщо котрийсь з турецьких лицарів (*alp*) завдавав поразки ворожому вояку, то на шию коня лицаря-переможця надягали золотий кутас" (*alau basan, yiğitlik edip düşman yiğitlerini yere seren alpin atının boyuna altınlı kotas takılır*) (Kudret C. Örnekli Türk edebiyatı tarihi. – Ankara, 1995. – 281). Також пор. тур. "різновид жіночого головного убору", "прикраса для голови" (Р II, 609; 992), *hotoz* "прикраса, яку носили на голові жінки" "чубчик у пташки", "жмут волосся" (ТРС 412); к.-б. *qudas* "різновид шовкової тканини", адиг. *qutas* "бахрома" (Отаров 49; Шагиров I, 236). Іншу етимологію, не зовсім умотивовану, запропонував Баскаков (1971, 97): термін *qutas* генетично пов'язаний зі словом *qut* "щастя", бо звичай носити на голові султан пов'язаний у тюркських народів з прикметами щастя. Також див. Minorsky V. // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – Vol. XI. – 4. –London, 1946. – 880.

КУЧЕЛЕБА, КУЧЕЛЕБИЦЯ, ЧИЛЬЧИБЕЛЬ (бот.) "блювотний горіх, *Strychnos nux vomica*"; п. *kuczylabuka*; р. КУЧЕЛЯБА "тс" (Ф II, 437; ЕСУМ III, 167; VI, 320).

В ЕСУМ подається таке пояснення: "неясне; вважається запозиченням зі східних мов, проте точне джерело невідоме". Можна запропонувати пояснення лише другого компонента цього слова: тур. *leblebi* "горох нохут (смажений)" (ТРС 587); аз. *ləbləbi* "зварений у молоці та підсмажений горох, що його їдять з родзинками (кишмишем)" (АзРС III, 309); пор. груз. *lablabo* (бот.) "єгипетська квасоля"; *lebanı* "одна половинка горіхового ядра"; *lebana* "різновид грибів"

(Чубінашвілі 639; 646); персь. ləṛə لِه "половинка (горошини, квасолини, бобу)", (бот.) "сім'ядоля" (ПРС II, 421); ар., персь. leblab لبلاب (бот.) "плющ" (Девелліоглу 545; ПРС II, 420). Ще див. Ф 4, 296: р. целибуха /чилибуха (бот.) "вороний глаз, *Strychnos nux vomica*" – там само подано версію Попова (Из истории лексики языков Вост. Европы. – Л., 1957. – 29), де наводиться низка близьких назв рослин *Strychnos nux vomica* в тюркських, китайській та мові гінді.

Як бачимо, йдеться про "безбожну" плутанину морфологічних форм та семантичних значень (*gorix/gorox*), отже слово вимагає скрупульозного дослідження.

КУШАК "(Черкащина) широкий ремінний пояс" (Лисенко 1958,14); "широка червона стрічка, яку дівчата одягають на голову" (Яв.), "пояс" (ЕСУМ III,169); болг., р. КУШАК "пояс"; с. КУШАК "пояс; щабель драбини; коліно; лінія (роду)".

Запозичення з мов тюркських етносів-сусідів України: крм., кар., тур. *quşaq* "пояс", також тат. діал. *quşaq* "тс" (ТатРС 301), ног. *qusaq* "старовинний жіночий срібний пояс" (НРС 189), яке в пам'ятках тюркської писемности виявляється у формі *quřaq / quřay / quşaq*, пор. д.-т. *qur, quřay* (ДТС 468), с.-т. *quřaq / quşaq* "пояс", "обійми" (ТАС 170), що є похідне від дієслова *quřa-* "підперізувати" (ДТС 468), узб. *quřo-* "підперізувати, охоплювати, оточувати" (УзРС 663), але основою дієслова є знову ж таки іменник *qur* "пояс", засвідчений у д.-т., с.-т. *qur* "пояс" (ДТС 466; Клосон 642), також див. Єгоров 103; Жанпейсов 107.

Л

ЛАГАНЕЦЬ "різновид чашки або іншого дерев'яного посуду з обручами", **ЛАГАНОК** "бочонок з видовбаного пня" (Гр. II,338), **ЛАГУН** "велика дерев'яна мазниця, в яку чумаки беруть дьоготь на дорогу. Звідси *лаганка, лаганок* "бочонок з видовбаного пня" – слова задесенські" (Б.-Н. 204). Див. ЛОХАНЯ.

ЛАЙДАК "убога, безпритульна людина; ледащо", **ЛАЙДАКА**, **ЛАЙДАЧИНА** "жебрак, обідранець, шахрай", **ЛАЙДАЦТВО** "шахрайство, розпушта; набрид", **ЛАЙДАКУВАТИ**, **ЛАЙДАЧИТИСЯ**, **ЛАЙДАЧІТИ**; **ЛАБАЙДАК** "ледащо?" (ЕСУМ III, 173); б., р. **ЛАЙДАК** "ледащо, п'яниця, шахрай"; п., слвц. *lajdak* "ледащо, голодранець, гультай, шахрай"; ч. *lajdak* "неохайна, недбала, непорядна людина, ледар", пов'язується з *lajdati se, landati se* "тинятися без діла, вештатися" < нвн. *landern* "блукати, тинятися", пор. слвн. *lajdər* "бродяга"; також зіставляють з лит. *laidokas* "розпусник, ледащо, п'яниця" (Лаучюте. – Словарь балтизм. – 1982, 16); ЕСУМ III, 185.

Литовська форма вочевидь є білорусизмом, зіставлення ж з німецькою лексемою небезпідставне. Проте варто взяти до уваги й тур. *layutaq* "нестерпний, незносний" (Девелліоглу 544; ТРС 586). < ар. *لا يطاق la yutaq* "незносний, нестерпний" (РАС II, 535).

ЛАЛ "рубін, червоний яхонт"; р. **ЛАЛ** "коштовний камінь"; с.-х. **ЛАЛ** "рожевий" < тур., крм. *lal* "рубін" < персь. *لال la'l* "коштовний червоний камінь" (ЕСУМ III, 188; Девелліоглу 541).

ЛАФА, **ЛАХВА**, **ЛАХВИЦЯ**, **ЛАХВИЧКА** "пожива, зиск, користь, вигода, платня, хабар"; б. **ЛАФА** "пожива, зиск", р. **АЛАФА**, **ЛАФА** "нагорода, подарунок, зиск,

платня, пайок"; болг. ЛЕФЕ, УЛЕФЕ "плата, заробітна плата", с. УЛЕВА "тс", п. ulaf(k)a, lafa "платня солдата; заробіток"; гроші на харчі для людей та коней; частка, пайка"; груз. ulupha "частка, доля, пайка на утримання", "платня на утримання" (КЕГЛ 6, 1511; Чубінашвілі 1256).

XIX Цілий повітовий уряд... був панський. Лахва була!! П М I,327.

Укладачі ЕСУМ III, 202 традиційно шукають посередництво котрихось мов (в цьому разі польської й російської) – насправді ж цей орієнталізм запозичувався в цілу низку мов приблизно в один і той же період, але можливо з різних тюркських мов, пор. тур. (османськ.) *علف* a'laf, alufe, ulufe "різновиди поживи для коней (трава, сіно, конюшина, солома тощо)" (Девелліоглу 36). ulufe "кошти на утримання яничара", ulufeci "яничар-вершник" (ТРС 880); персь. *علف* äläf "трава, корм, фураж". *علفه* äläfe *істор.* "витрати на утримання послів, їхніх підлеглих та худоби" (ПРС II, 190); золотоорд., баш, тат. *عولفه* ulufe "платня, нагорода" (Березин 1851, 49). Таким чином арабська лексема *علف* "корм (передусім тварин)" була запозичена іранцями й тюрками та залежно від місцевої історичної ситуації поширила коло семантичних значень, див. напр. у Будагова I, 765 *علف* äläf, ulufe "трава, корм для скоту, фураж; провізія на утримання послів та інших важливих осіб; кошти на утримання солдата чи війська; стипендія".

ЛЕБЕРДАШ "мідний хрестик" ЕСУМ III, 205: "неясне". Це слово внесене до реєстру монографії виключно через те, що другий компонент –*даш* ніби вказує на тюрк. *daş/ taş* "камін", а перший компонент *лебер*, зважаючи на наявність семантичного значення "хрестик", можна зіставляти з низкою слів : *лавра* "монастир", "міщина, обгороджена муром", яке пов'язане з гр. *λαας* "камін" (ЕСУМ 3, 178), а також з назвою мінералу лабрадор (ЕСУМ III, 175. Слово потребує додаткового дослідження.

ЛЕВЕНЕЦЬ "високий, дужий юнак; гайдамака"; "телепень, негідник, мерзотник"; болг. ЛЕВЕНТ, ЛЕВЕН "герой, молодець", м. ЛЕВЕН(Т) "молодець; ледар, шахрай", с-х. ЛЕВЕНТА "турецький матрос, турецький воїн; герой, молодець; ледащо, шахрай"; р. ЛЕВЕНЕЦ "здоровило, бовдур, лобур" (Ф II, 472); п. leweniec, lewens "гайдамака, грабіжник, опришок". Можливий зв'язок з *легінь* (див. ЕСУМ III, 209).

XIX Ой козаченьку, левенце! Не скажу я тобі, серце! Ой левенче, левенчику, вдовин сину, одинчику! Чи знаєш ти степи турецькії і проходи козацькії?; То був з Хресців Кононенко Опанас, левенець... Молодий, та ба: мисливець! Гр. II, 350.

Запозичення з тур. (*істор.*) *levend* (іст.) "матрос (в добу яничарів)" "назва матросів родом з країн Сходу, що їх наймала Венеційська республіка"; "ледацюга", "п'яниця", "волоцюга, бабій", "хвалько", "сміливий, хоробрий, загарливий", "найкращий", "найманець", також пор. персь. *لوند* lävänd "вродливий, прекрасний", "сварливий, буркотун", "жінка-повія" (Девелліоглу 549; ПРС II,433; Р III,750; Ейубоглу 465); *levant* (іст.) "матрос (в добу яничарства)", (іст.) "нерегулярні війська"; "авантюрист", "шукач пригод, паливода", "особа, що найнялася на роботу", "показний, сильний, стрункий", "незалежний, вільний"; *levanten* "левантинець (європеєць, що народився на

Сході" (ТРС 588) < італ. levantino "житель Сходу", levante "східний, схід" (ЕСУМ III, 206). В перську мову слово увійшло, очевидно, з азербайджанської, пор. аз. ləvənd "розпусна особа", в якій воно є запозиченням з турецької.

ЛЕЛЕКА "чорногуз", ЛЕЛЕЧИХА "самка лелеки", ЛЕЛЕЧА, ЛЕЛЕЧЕНЯ "пташа лелеки"; болг., с. ЛЕЛЕК "тс", р. ЛЕКЛЕК "біла чапля; лелека".

XIX Доля Жабам догодила Лелеку королем зробила. Глібов (СУМ 4,474).

Запозичення з срд.-тур. lelek (Стаховські 1967,206), пор. суч. тур., крм. ləjlək < персь. لقلق [حاجى] [hasi] ləklək < ар. (звуконаслідувального походження) لقلق laqlaq "лелека" (Будагов II, 194); Яворн. I, 76). Тюркізм *лелека* сьогодні має статус наукового терміна (родина лелекоподібних), ото ж виникає питання: чому населення надало перевагу запозиченому лексичному елементу при фактично повсюдному поширенню питомого орнітоніма *чорногуз*? Можливо, певну роль тут виконав момент естетичності слова, адже форма *лелека* порівняно з *чорногуз* (птах з *чорною гузкою* (!), викликає позитивні емоції завдяки своїй милозвучності: *ле-ле*. За семантичною наснаженістю й частотністю вживання в поезії й сучасних піснях слово *лелека* почало наближатися до таких слів-символів, як *калина*, *сокіл*, *соловейко*, *голуб*. Населення півночі України й сьогодні вживає лише термін *чорногуз*, тоді як, за свідченням Д. Яворницького, мешканці теренів Війська Запорозького в XIX ст. користувалися саме орнітонімом лелека: "А вже птахви було! Качок, лебедів, лелек, журавлів – так хо-хо-хо" (Яворн. I, 76).

ЛЕЛИК, ЛЕЛЯК, ЛЕЛЯК, ЛИЛИК, ЛИЛИЯК, ЛЮЛЄК (зоол.) "кажан, Vespertilio L." р. (XIV ст.) ЛИЛЕК, ЛИЛИК (Срезн. II, 22). Міклошич поєднував це слово з *лелека*, але останнє – досить пізнє запозичення, тоді як *лелик* "кажан" засвідчується вже в XIV ст. (ЕСУМ III, 217). Проте варто дослідити зв'язок цього слова з орнітонімом *лелит* "сова", ще пор. аз. lələk "перо (рогове утворення шкіри птахів", "пир'я птахів" (АзРС III, 314).

ЛИМАН "затока з морською водою в гирлі річки або озеро поблизу моря", ЛИМАНКА (іхт.) "молодий оселедець, що живе в лимані Дніпра"; "велике й глибоководне озеро, незаросле очеретом"; рослина Rumunculus acris" (Гр. II, 359); р. (донськ. XVII–XVIII ст.) ЛИМАН "гавань, затока" (Богородский Б.// Уч. зап. ЛГПИ им. Герцена.-Т.173.-1958.-162); (вятськ.) ЛИМЕНЕЦ (1629 р.) "луг, залитий водою під час повени", р. (суч.) ЛИМАН "затока в низині річки або солоне озеро поблизу моря, багате лікувальними грязями" (ССРЛЯ); болг. ЛИМАН "затока, утворена внаслідок поширення річища"; с. ЛИМАН "вир, джерело"; п., слвц., ч. líman "лиман; джерело, вир"; рум. líman "гавань, пристань, озеро" алб. líman "гавань" новогр. límani "порт, гавань, рейд" (ЕСУМ III, 233). Слово засвідчується в давньоукраїнських пам'ятках, зокрема в "Повісті временних літ" під 988 роком: ЛИМЕНЬ "гавань", також див. "Житє и хоженє Данила русьскыя земли игумена 1106-1107 гг." – Изд. Православного палестинского общества. – СПб., 1885 (Список 1107 р.); Филин 1972, 530.

XVIII От устя Днѣпра на Очаков до Лиману. КОМ 246.

XVIII начато от моря и лиману кидать бомби. Літ. 68.

XVIII в лиман Очаковській вплинувши, пристанули там лотками ку берегу Кримскому. В III, 243.

XIX В лимані ловилась риба більше дністрова, річана або ставна, ніж морська. Н.-Л.

XX І чорно плачуть над лиманом, Програла армія чортів; Лиш не ляга моя прибула, Лиманом з поля ідучи; За ним лиман синіє стиха – Синіє осені привіт; І я заплакав над лиманом; Над лиманом кукурудза Світлі вуса опустила; Тягне сіті із лиману. Вінгр. 1966,79;85;89; 92; 97,99.

В ЕСУМ правильно визначається джерело запозичення: через посередництво тюркських мов, пор. крм. *liman* "затока" (САJ 1974 – 18. – №4. – 240), також крм XVI ст. *liman* "гавань" (Шютц 1975, 142); *liman* "бухта, порт" (Р III, 758), в які слово перейшло з грецької мови. В турецьких джерелах слово уперше засвідчується в 1603 р.: *liman* "гавань, порт, пристань" < новогр. λιμάνι (Стаховські 1971,284). Д.-укр. *лимен*, *лимень* була запозичене, мабуть, безпосередньо з грецької мови, хоча це слово було відоме й тюркам вже в XIII ст., пор. полов. (СС) *limen* "порт" (Радлов III,758). Д. Яворницький (I, 403) наводить козацьку пісню "Дніпровий, Дністровий обидва лимани, / Із них добувались, справлялись жупани", підкреслюючи, яке значення мали лимани для розвитку рибальства у запорожців: "у запорожців не говорилося "ловити рибу", а узвичаївся з цього приводу особливий термін "добуватися, іти на здобич". Отже, грецизм *лиман*, зберігши в українській мові значення, притаманні джерелу, розвинув на українському ґрунті, зокрема й за посередництвом тюркських мов, нові значення згідно з місцевими умовами мікрорельєфу: "затока", "озеро із заростями очерету чи й без них", „луг після повени" тощо (і навіть назва рослини та оселедця). Також див. Строгова В.П. Об особ-тях некот. древних заимс-ий в новгородских говорах// Очерки по лексике севернорус. говоров. – Вологда, 1975. – 195); Добродомов И.Г. // Лексикология и словообразование древнерусского языка. – М., 2966. – 258).

ЛИЛЯК "бузок *Syringa vulgaris*"; болг. ЛИЛЯК, ЛЮЛЯК, мак. ЛИЛЈАК, п. lilak "тс" (ЕСУМ III,261). Запозичення з тур. *lejlak* "бузок звичайний" (TRC 588) < ар.-персь. ليلاق *lailaq*, *lilaq* "*Syringa vulgaris*" (Девелліоглу 550).

ЛОКШИНА, **ЛОКША** "виріб з пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок"; "страва з цього виробу", **ЛОКШИТИ** різати, сікти, рубати на дрібні шматки"; (Закарп.) **ЛАЧА** "дуже дрібна локшина" < угор. *laksa laska* (ЕСУМ III, 204); б. **ЛОКШЫНА**, р. **ЛАПША**, п. *lokszyna* < укр.

Запозичення, очевидно, з крм. *laqşa* "локшина" (KTC 176). В тюркських мовах засвідчується рано: д.-т. *laqşa*, *laqş* "пшеничне борошно та виріб з нього" (ДТС 332) < персь. لاقصه *laqçe* "пласкі шматки тіста, що їх варять у ющі" (Будагов II, 186); також *lakaşte* (XI ст.) "тоненько розкачане тісто, рарізане квадратами, в бульйоні з м'ясом, цибулею та спеціями" (Абу-л-Фазл Байхаки. История Масуда. – М., 1969. – 960). каз., ног. *laqşa*, *laqsa*, *ulaqsa* (Гаджиева 1976,206); 176); Ще пор. тат. діал. *laqşə*, балк. *larşa* "тс" (Исслед-я по историч. диалектологии татар. языка. – Казань, 1979. – 149).

ЛОХАНЯ "велика миска; глиняний глечик на молоко", **ЛОХАНКА** "різновид цебра з однією дужкою", **ЛАХАНКА** "велика миска", "різновид шаплика" ст.-укр. **ЛОХАНЬ**, **ЛОХАНЯ** "різновид посуду чи начиння на господарські потреби"; ст.-б. (1489 р.) **ЛОХАНЬ**, б. **ЛАХАНЬ**, **ЛАХАНКА**, **ЛАХАНЬКА** "глиняна миска", "балія", **ЛАГУН** "посудина на ляне насіння", **ЛАГВІЦА** "різновид бодні"; ст.-р.

ЛОХАНЯ, також пор. ЛАГВИЦА (Срезн. 48;1; Ф П,524); р. ЛОХАНЬ, ЛОХАНКА "цебер" п. lachan, діал. lachania, lochania "миска, сковорода, різновид шапліка"; болг. ЛАКАН(Я) "глиняна посудина" (ЕСУМ III, 178;294).

1537 рукомыю и лахань (то ест жбан и поднос) серебрянныя. АС IX,46.

1556 лоханю и рукомыю в тот дом Божій. АС VI,29.

1556 лоханья, чаши малеваные. АВАК XVII №985.

1590 лохань мосяндовых двѣ. АС I, 183.

1663 лоханя мосендзоя великая. Акт. Бор. 66.

1720 лоханя мосяжоявая. ДНРМ №44.

1744 лоханя мѣдная жовтая. Сул. арх. 220.

Варіантом *лохань* > *лахан(ь)* є форма *лаган*, *лаганець*, *лаганок*, пор. ЛАГАНЕЦЬ "різновид кухля, дерев'яна посудина з обручами", ЛАГАНКА, ЛАГАНОК "бочонок, видовбаний з дерева, колоди", ЛАГУН "велика дерев'яна мазниця, в яку чумаки беруть дьоготь на дорогу" (Гр. II, 338; Б.-Н. 204); "високий глиняний глек", ЛАГУНЧИК "глиняний глечик; банка" (Москаленко 1958);

ЕСУМ III 294; 178 розглядає укр. *лохань* і *лаган* як непеєднані, а отже, й зіставляє їх з гр. *λεκανη* (дорійське *λακανη*) "таз, глибока миска" > болг. *лакан*, *лаканя* "глиняна посудина" і знову ж таки з гр. *λαϋνος* "глиняна або скляна посудина з тонкою шийкою, пляшка". Зауважується також, буцім грецькі форми прийшли в українську мову за посередництвом мов різних ареалів, зокрема при поясненні походження *лаган* (див. ЛАГАНЕЦЬ) наголос робиться на зіставленні з лат. *lagona*, *laguna*, *lagena* та свн. *lagen*. Але чим відрізняється груз. *лагані* чи узб. *лаган* від укр. *лаган-ка*, *лаган-ок* та врешті й *лагу*н (прикінцеве *-ун* з'явилося, мабуть, під впливом поширенішого *чавун/чугун*)? Не залучати ж для пояснення тих слів свн. *lagen*. Всі ці форми, в т.ч. й укр. *лоханя* та *лаган*, можуть бути варіантами котрогось мандрівного культурного терміна, про що свідчать і наведені в ЕСУМ III, 294 шумер. *lahan gidda* "велика (або важка) посудина" > ассір. *lahannu*, *lahnu*, араб. *laqna*, ар. *laqan* "миска". наводимо ще персь. *لگن* *lāgān* "таз; корито" (ПРС II,429) > груз. *ლაგანო* *lagani* "великий глиняний таріль" (Чубінашвілі 639), також тур. *lejen* (орф. *leğen*) "великий таз" (Сімеонідіс 1976, 66; ТРС 587); узб. *лаган* "великий таріль з пласким дном", "таця", "велика миска" (УзРС 238) < тадж.-персь. *لگن* *lāgān* (Ибрагимов С. Профес. лексика узбек. яз. – Ташк., 1961. – 47); каз. *legen* "лохань, таз"; кирг. *ilegen* "металевий таз; ночви"; кк. *lagen* "таріль чималого розміру" (Сарыбаев Ш.Ш. Казахская регион. лексикография. – Алма-Ата, 1976. – 139); турк. *legen* "таз" (ТуркРС 430); крм. *legen*, крм.(кар.) *legəp* "таз" (Олесницький 35; Прік 1976, 162), аз. *laγan* "посудина, в якій дають їжу собакам" (АДИЛ 3, 220); абаз. *лагъан*, абх.*а-лагъан*, адиг., кабард. *лэгъэн* "таз" (Шагиров 1989, 104), також кабард. *laγä* "дерев'яна чаша" (Абаев II,12).

Отже, слово, як цілком правильно зауважується в ЕСУМ III, 294: "загальноприйнятої етимології не має... проміжні ланки запозичення невідомі". Простежується можливий шлях поширення мандрівного культурного терміна у мовах Сходу: напр. шумер. > ассір. > араб. > ар. > перс. *lāγān* > тюрк. та інші (напр. грузинську) мови, в яких засвідчується як *lāgān* | *lāγān*, так і *lagan*.

Залишається незрозуміла роль грецької як проміжної мови. В українську мову слово могло увійти ще в добу половецько-золотоординсько-українських взаємин, процес адаптації див.: Добродомов И.Г. О некотор. рус. словах, заим. из греч. через тюрк посредничество. – Лексикология и словообразование древнерус. языка. – М., 1966. – 257). Також Аристов 1866, 90.

ЛОША "мала коня", **ЛОШАК** "молодий кінь", "дворічний або трирічний жеребчик, кастрований" (Василенко 1902, 107); **ЛОШИЦЯ** "молода кобила", **ЛОШАТНА** "жеребна кобила", **ЛОШАТНИК** "приміщення для лошаг", **ЛОШУК** "молодий кінь", **ЛОШУН** "кінь" (Гр. II, 378; ЕСУМ III, 296); б. **ЛАШАК** "лошак", р. діал. **ЛОШОНОК** "лоша", **ЛОШАК** "напівкінь, тварина від віслюка та кобили" (Даль II, 270); **ЛОШАДЬ** "кінь"; с. **АЛАША** "табун коней", "коні, яких у вільний від роботи час пустили на пастівник" (Шкалич 85); п. **losze** "лоша", **loszak** "маленький татарський кінь" (Ф II, 525), угор. **lo** "кінь"; авар. **ЛАРЧА** "шкапа", дарг. **АЛАША**, **ЯЛАША** "кінь", "ліліпут", діал. **АЛАША** "кінь невисокого зросту"; лезг. **АЛАША** "шкапа" (Джидалаєв, 62); груз. ლაფშა **lafša** "мерин".

1305 В лѣто 1305 ... десет грошей Литовских в Литвѣ, в Руси Бѣлой продаван был, и на лошага, и волы их Литва межю собою замѣнюваху (Єрмолаївський список Іпатського літопису). Як вважав Шахматов, список виконано у XVII ст., через що до привабливої дати (1305 р.) можна ставитися з недовірою.

1480 Лошаку (*антропонім*) полтина з вин. АЛРГ 27.

1573 Нехай клячу отдаст, а я ему его лошака. АЮЗР 7; I, 241.

1622 Козак не маючи нѣ зброи, нѣ шишака / Стигаєт татар: бы могл допасти лошака. Карт.

1651 лошиц дванадцет. АЮЗР 3/ IV, 554.

1670 лошака на свой пожиток обернул. АКПГУ I, 198.

1685 Кирушен Петро узав кобил ..., одна з лошам. Карт.

1688 два лошаки тайно взявши, своим пятном значил. АКП 133.

1694 Назар продал сѣножат за кляч з лошам. Карт.

1699 згиблои лошицы шукаючи. Карт.

XVIII Писани з Перегону писма... з отправлением кобилиц и лошаг; Осталось же в стаде всех кобил, лошаков и сеголѣтков жеребят числом 58. ДХ III, 506.

XVIII взять калу лошачого лошачка и теплои кал класти около чресл. Малорус. домаш. Лечебник. 48.

XX Лошиця нюхає туман... I тупогить з-під лошака невидиме туманне кіння; Де у відрі нетямкувато На себе дивиться лоша; Там, де кінь, лошиця і лоша. Вінгр. 1966, 117; 134; 139.

Очевидно, глибина проникнення чужомовного терміна *лоша* в усі землі України була неоднакова. На теренах спільного замешкання українців та чорнокоблудського й половецького населення слово могло прижитися вже в XII ст., а в говірки Карпат чи Закарпаття – увійти пізніше. Власне, ще й досі помітне паралельне вживання лексем *жеребчик*, *жеребна* – *лошачок*, *лошатна*. У документах XV ст. перевага надавалася лексемі *жереб'я*, лише з XVI ст. помічається тенденція до витіснення слова *жереб'я* тюркським *лоша*. В активний вжиток входять навіть деривати *лошак*, *лошачок*, *лошачий*, *лошиця*. Наводимо два приклади вживання дериватів, що їх, досліджуючи походження

слова, взяв до уваги Ф. Корш: (1410 р.) "А что мое стадо седельное, кони и лошаки и жеребцы и кобылье стадо"; (1459) "лошак рыжь; лошачек саврас". (Срезн. 48).

В українській мові зовсім не засвідчується вживання слова *лошадь*, натомість в російській воно увійшло в синонімічні відносини з терміном *кінь*. Але, як зауважує Трубочев 1960, 54: "В південновеликоруських пам'ятках XVI–XVII ст. *конь* – то для вершника, а *лошадь* – на тягар". В духовній грамоті новгородця Климента, написаній до 1270 року, читаємо: "за все то два села... съ лошадыми", ця ж словоформа засвідчується і в 1-му Псковському літописі під 1217 р. : "лошадеи отняли семьсот" (Филин 1972, 561; також див.: Хабургаев Г. *Лошадь, конь* и судьба восточнославянских племенных диалектов.– Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та. – 1967. – Т. 197, вып. 13. – 293–309). Щоправда, в одній з найдавніших староукраїнських пам'яток, промові Володимира Мономаха 1103 р., це слово фіксується: "лошади кто жалует; на весну смерд тот орати лошадыю тою", але ж Лаврентівський список Київського літопису виконано у XV ст., отож є засторога щодо тотожності списку з оригіналом. До того ж, наприклад, у списку, виданому Археографічною комісією 1871 р., замість слова *лошадь* вжито лексему *кобила*. Також і в тексті "Литовського статуту" маємо тільки *конь*, перекладач московської редакції тексту слово *конь* вживав на означення "коня для військової служби", коли ж йшлося про робочу тварину, тоді вживалося слово *лошадь*. (Вопросы историч. лексик-гии и лексикографии восточнослав. яз-ов. – М., 1974. – 204).

Пояснення слова *лошадь* викликало велику літературу. Ф. Корш (1903,45) та Н. Дмитриєв (1962,540) вважали, що слово утворилося внаслідок злиття двох лексем: *alaşa* "кінь (малий)" та *at* "кінь", проте ця етимологія викликає заперечення у багатьох мовознавців. Г. Одинцов (Уч. зап. МГПИ ім. Леніна.-1970.-№353.-464) пропонує іншу комбінацію: слов. *лоши* "поганий" та тюрк. *alaşa* + суф. -адь. Для порівняння автор наводить кілька російських слів з цим суфіксом, напр. *старядь* "старець".

Р. Брандт (Об этимологическом словаре Ф. Миклошича. – РФВ. – 1887. – Т.18. – 34) розвинув дуже цікаву думку Міклошича про те, що форма *лошадь* – збірний іменник типу сербського *ждребад* "лошата", *телад* "телята".

Л. Булаховський (Булаховский Л. Введение в языкознание. – М., 1953. – 123) допускав, що слово *лошадь* –то форма тюрк. *alaşa* у місцевому відмінку: *alaşada*. У пам'ятках з території України, написаних, очевидно, росіянами, трапляються форми *лошатми* та *лошати*: (1648 р.) "аз прикажу моим возом и лошатми отвезти" АЮЗР II, 103; Полуполковник нѣмецкого строю, наѣхавши на деревню Окуновку в уезде Могилева у черкас лошаты и все имѣне забрал (Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.-К., 1911.-61).

Вже Ф. Міклошич (1886,174) та Ф. Корш (1903,45) поєднували слова *лоша* та *лошадь* з тюрк. *alaşa* "порода дрібних коней", "низенький". В тюркських мовах лексема засвідчується з такими значеннями: кар., кб., кум., тат. діал. *alaşa* "кінь"; крм., кум., тат., туркм. *agaşa* "мерин"; аз., тур.діал., узб. діал. *alaşa* "шкапа", "худа миршава шкапа", "маленький низькорослий кінь"; кб., кум. "низенький, низького зросту"; тур. діал. "тварина, яку привчили до тягарів", "норовистий (про коня);

ног. *alasa* "мерин" (Севортян 1974,136). Також тат. *alaşa* "мерин; тягловий кінь", чаг. *alaşa* "невисокий" (Будагов I, 78); балк. *alaşçe* "кінь" (КБН 5). Тюрк. *alaşa* вважається похідним від *al-*, яке має основне значення "бути або стати немічним, слабким" (Севортян 1974,136). В казахській мові *alaşa* дуже рідко вживається на означення верблюда, взагалі ж це слово є назвою племінного союзу, представники якого живуть і нині – в цьому разі слово трапляється у сполученнях *alaşa at* "кінь алаша", *alaşa aғуутақ* "аргамак алаша" (ПЕТЯ 83). Евлія Челебі (Вип. III. – 160), описуючи плем'я кайтак у Дагестані, називає його огузьким, водночас додаючи, що його представники – вихідці з монгольської країни (див.) **Махан**. У мові цього племені є слова тогi "кінь", *looşa* "мул" (Також див. Бартольд. – Т.5.– 369-375).

Як правильно помітив вже Ф. Корш (1903,45), якого підтримали М. Фасмер та О. Трубачов (1960, 54), запозичене слово *лоша* сприймалося слов'янами як іменник середнього роду (типу *жереб'я, теля, курча*), внаслідок чого в українській мові лексема набрала значення "маля коня". Певну роль тут грала й семантика тюркського терміна – "низенький, миршавий кінь", пор. балк. *alaşa* "маленький товстуватий кінь", "низенький" (Балкар. діал. 143). Справедливе також зауваження О. Трубачова про те, що успішній адаптації лексеми *лошак* сприяла наявність у слов'янських мовах термінів *лоницак, лоньчак* (< *лони* "торік") "відгодоване лоша чи теля".

Насамкінець потрібно сказати, що згідно з версією К. Новикової (ПОАЯ 242; ОСЛАЯ 112) тюрк. *alaşa / laşa* [початкове *-a-* в тюрк. *alaşa / alasa* пояснюється тим, що у давніх тюркських мовах не було слів з початковим [l-] саме є запозиченням з кит. *locza* "мул" (< *lo* "мул" + аф. *-cza*), пор. д.-т. *la* "мул?" (ДТС 332), також монг. (1339 р.) *lusa* (Поппе Н. Монгол. названія животиных в труде Хамдаллаха Казвини // Записки Коллегии востоковедов Ленинграда. – 1925. – Т.1. – 196).

Ймовірно, слово потрібно вважати досить давнім запозиченням в мову слов'ян на теренах їхнього спільного замешкання з тюрками, передовсім булгарами в межах Балкан, Дунаю й Чорноморщини, пор. с. АЛАША "табун коней", "коні, яких у вільний від роботи час пустили на пастівник" (Шкалич 85), а також зважаючи на повсюдне поширення слова *лоша* та його дериватів в українській мові. Доречно навести й версію С. Коткова, що наймовірніше джерело запозичення – давньобульгарська мова, адже форма **лаша, *лоша* за відсутністю в ній початкового *a-* властива спорідненій з бульгарською чуваській мові. С Котков підтверджує також, що суфікс *-дь* в рос. *лошадь*, яке в російській мові тривко посіло місце лише у XVII ст. і в загальний вжиток слово увійшло через південні говори й задовільного пояснення не має й досі (Котков С.Н. Очерки по лексике южновеликорусской письменности XVI–XVIII вв. – М., 1970. – 90; Уч. зап. ЛГУ. – №243. – Вип. 42. – 115). Останнім часом до терміна *алаш* прикута увага казахських філологів та істориків, адже він входить в коло символів, поєднаних з ідеологією державотворення. В грудні 1917 – березні 1920 на території сучасного Казахстану діяв уряд "АЛАШ-ОРДА" – центральний орган влади "Алашської автономії". Отже, терени суцільного замешкання казахського етносу мали одержати офіційну назву Алаш. В китайських джерелах 3-4 ст. до Р.Х.

згадується народ *дінлін*, який плекав легких коней *алаша*, через що й дінлінів називали ще словом *алаш*. Сьогодні в осерді науковців Казахстану панує думка, що *алаш* - це архетип, який має тисячолітню історію й викликає масу підсвідомо-інстинктивних асоціацій. Див. в інтернеті: Pyas Qaigy "Кто и что такое "Алаш"?"

ЛУДАН "старовинна блискуча тканина", "жупани лудани з блискучої тканини", "каптани чи жупани, шиті золотом" (Гр. II, 379); також див. Піскунов 1873, 61: "Нестор згадує про епанчі або жупани луди". **ЛУДИНА** "різновид одягу", **ЛУДІННЯ** *збірн.* "одяг" (Верхратський 1877, 33); **ЕСУМ III**, 300) "одяг, шитий золотом; ошатний одяг".

1024 и приде Акунъ с Варягы и бѣ Акунъ слѣпъ и луда оу него златомъ истькана Іпат. 135 [І послав Ярослав [послів] за море по варягів], і прийшов [князь] Якун із варягами. А був Якун сей гарний, і накидка в нього злотом була виткана. ЛР 85.

XIX Страждали співці в самоті: на них не сіяли жупани-лудани (Леся Українка).

ЕСУМ III, 299-300, а також Филін 1972, 572 цілком справедливо розглядають два різні джерела запозичення слова: з одного боку – германські мови, в яких засвідчуються форми *lodo*, *loden* "грубе сукно", "груба вовняна тканина", а з другого – західнокавказьке (адигейське) *laudana* "різновид шовкової тканини", "шовкова хустина" < "шовк з Лоо (на березі Чорного моря, біля Сочі)" або з адиг. *la-* "фарбувати" + *dana* "шовкова тканина"; також пор. ос. *laewdanae* "шовкова хустка" (Абаєв 1973, 37). Слабке місце другої версії полягає в тому, що слово не засвідчене в тюркських та грузинській мовах.

ЛЮЛЬКА "пристрій для куріння"; р. (власне укр. з Курщини) **ЛЮЛЬКА** (Ф II,546); болг., с.-х-, слвн. **ЛУЛА**; п., ч. *lulka*, рум. *lulea*; кабард. *lulä*, ос. *lulae* "тс", груз. *lula* "дуло рушниць", лезг. *lüle* "тс" (Абаєв II, 47).

1700 Миско Чорномаз пришол до нас люлку тягнуци. Карт.

1711 Пропал капшучок с кишени и протичка люлечная. ДНРМ №18.

1750 Компанѣец держа в ротѣ оную люлку. Карт.

XVIII И то вопрошаху нас... не курим ли люлки. Карт.

XVIII Турки от посла приходили з комплементом до Ясновелможного и принесли люлки и проч. в подарок. ДХ II,32.

XIX – Звідкіля вас бог несе? – спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном. Н.-Л. 73.

Ареал поширення слова в тюркських мовах обмежується територією Криму, Кавказу й Туреччини, пор. тур., аз. *lülä* "люлька" (Р 3,762), ног. *ülle* "тс" (Ресенен 319), крм. *lüle* "потовщена частина люльки), *ule* "люлька" (КТРС 178; 310) < персь. *لوله* *lule* "трубка, труба", "дуло (зброї)" (ПРС II, 433).

Слово спочатку запозичили, очевидно, козаки, які вживали ще й термін **ЛЮЛЬКА-БУРУНЬКА** – останній компонент з тюрк. *burun* "ніс" (Яворн. I, 175). Запозичення відбулося пізно, звісно ж, одночасно з практикою застосування тютюну.

М

МАГАЛА "частина передмістя, куток села"; болг. МАХАЛА, с. (1508) МАХАЛА "частина міста або села" (Стаховські 1971,66); мак. МААЛО, рум./молд. mahala; алб. mehalla, гр. μαχαλας "те".

XIX Яр ділить Круті на дві половини – міську і не міську. Ті кутки, що за містом та за ярами, звуть: ця магала, та магала – нібито: ця сторона, та сторона, – де хто живе, ту сторону і зве: ця магала. Свидн., 1965,39.

Майже біля всіх турецьких фортець Бесарабії були такі магали або передмістя, одне з них біля Акермана перехрещене народом в Мологу і називається Татарською мологою. (Скальковський А.Л. Соляная промышленность в Новом крае // Журн.Мин-ва внутр. дел. – 1849. – Ч. 25. – Кн. 1-2. – 46).

Можна піддати сумніву твердження ЕСУМ II,351 щодо запозичення слова в українську з тюркських мов за посередництвом молдавської. Також пор.: "Передмістя Хотина називається Кацапська Магала (там живуть переселенці з Росії). – Столбунова В.И. Молдавская лексика в рус. нар. говорах Буковини. – Черн., 1979.

Як бачимо, слово увійшло в мови багатьох країн регіону. В українській слово засвідчується в говорах Одещини, Поділля й Буковини – територіях, де відбувалося безпосереднє контактування українців і тюрків. Очевидно, варто говорити про запозичення слова в українську з кримськотатарської чи турецької мов, пор. крм. (XVI) mahala "Vororte; Stadtviertel" (Шютц 1975,144); крм.(кар.) мэхэле "квартал" (Прик 1976, 161); тур. mahalle "котрась частина міста" < ар. محله mahalla "місце замешкання", "Plat Wohnviertel" (Мончі-заде 147; Девелліоглу 564). Також див. *магалатій* (ЕСУМ III,351).

МАГУНА "кільовий човен з високими бортами для рибальства неводом у морі" (Берл. 53); болг. МАУНА "великий човен чи невеликий корабель, що його використовують при завантаженні великого морського судна" (Милев 444).

В ЕСУМ III,356 слово пояснюється як запозичення з нгр. маодва "різновид човна". Проте комплексний аналіз лексики рибальства української мови свідчить, що цей термін українці, як і греки та болгары, запозичили від турків, пор. тур. mavuna "портова баржа" (TPC.608), ст.-тур. maune / maune ماعونه "великий човен на перевезення вантажів" < ар. ماعون ma'un "баржа, ліхтер", "посудина", в якому звук [ع] дещо нагадує укр. [г] (Девелліоглу 587).

МАДЖАР "мадляр, угорець"; болг. МАДЖАРИН.

XVII маджари то єсть цесарчики. В III, 103.

Етнонім на означення угорців у цій формі є запозичення з тур. масар مجار "угорець" (Будагов II, 210; TPC 592) < угор. magyar "угорець" (ЕСУМ III, 357). Див. МАЖА.

МАЖА "чумацький віз", МАЖАРА "на півдні України та на Північному Кавказі – великий довгий віз" (СУМ IV, 593); р. МАЖА "великий чумацький віз", МАЖАРА, МАДЖАРА "кримська велика гарба", "віз, запряжений парою верблюдів" (Даль II, 288; Ф II, 557).

Запозичення з крм. масар "велика довга гарба" (Р IV, 2050). Лашков 1897, 56,: "беї одержували з кожної мажари, якою одвозили деревину та купецькі товари до Феодосії 2 акче (з ярлика, що його дав Мухаммед-Гірей у 1638 р.

Джантемір-бею". Також кк., ног. масар "тс", кум. масар arba "тс", калм. масар "віз на сіно", також пор. калм. xasaG tergn (букв.) "козацький віз", гарба". Походження назви гарби пояснюють помітною тенденцією називати реалії від етнонімів, пор. ос. масар, мазаг (завичай у виразі масаґаґ тор "маджарська рушниця", аварсь. МАЖАР "рушниця", КІРІМ МАЖАР "кримська рушниця", груз. (пшавське) ძაჯბო мажарі "різновид рушниці" (Абаєв II, 65). Ще пор. монг. МАЖАР "маляр, угорець" (МРС 233). Див. ЕСТМ 1997, 260.

МАЙДАН "у Війську Запорозькому місце в центрі коша, де відбувалася рада"; "велике незабудоване місце в селі або місті", "селітряний, дьогтярний, салотопний завод на такій землі", "велика дорога поза селом" "земляна споруда у формі кола", "лісова галявина", "смолярня", "стародавня могила, розкопана згори"; "(Прилуччина) сільський дитячий садок"; р. МАЙДАН "площа, місце, де збирається народ", "ринкова площа" (Даль II, 290; Ф II, 559); (донськ. XVII ст.) "площа; зібрання козаків"; с. (1508) МЕГДАН "майдан; місце двобою, двобій" (СХРС 253); п. majdan "плац" (Речек 197; Зайончковскі 30).

1618 маєтність... на майдан на место зволовичши, межі себе розшарпали. АрЮЗР 3/I, 263.

1649 розного браня борошна до майдану АрЮЗР 3/IV, 225.

1704 слышал от кошевого, что 2000 войска пошли под майданы – старшим Иван Говтва. Говорят запорожцы: пошли под майданы, что их в войско не призывают; запорожцы, розоря майдан Герциков, пошли вверх Самары. Кримський 1930, 208; 209.

1745 между могилою розкопаною, зовомою майданом. Лучицький 54.

XVIII тѣсен был майдан Сѣчовій, того дѣла мусл атаман Кошовій зо всѣм войском вѣйти на майдан пространнѣйший. В I, 5I.

XIX Де колись на майдані роєм гули запорожці, там тепер паслася німецька череда. Гр. II, 398.

XX У Кобиляках ще турки воювали, майдани покопані (Суч. говори Наддніпрянщини.-Дніпр., 1969, 32).

Термін майдан засвідчується практично у всіх мовах народів Близького й Середнього Сходу, Північної Африки, Південно-Східної Європи, Середньої Азії, Кавказу та Поволжя, пор. узб. XIV ст. majdan "площа" (Фазилов II, 34); полов., тат. каз., туркм. majdan "рівнина", "площа для боротьби" (Р 4, 1990); крм. (караїмськ.) mejdan "площа" (Прик 1976, 165); кар. majdan "долина", mejdan "площа" (КРПС 401; 411); крм. mejdan "площа, плац, поле" (КТРС 187); тур. mejdan "широка, відкрита, рівна місцина; поле; площа у місті чи селі" (Девелліоглу 638; ТРС 624), "поле для військових змагань та вправ" (Желтяков 335).

Слово уперше перейняли від тюрків, безперечно, козаки, можливо, ще на початку формування козацького ордену. Перебіг голосних а / е притаманний говорам навіть однієї й тієї самої мови, напр. узб. (кипч.) majdan – (огузь.) mejdan (Абдуллаєв 1967, 58), пор. й наведені вище форми караїмської мови; також у мові гінді: maedan, madan, majdan (Мурзаєв Э. Очерки топонимики.-М., 1974.-177). В тюркські мови слово запозичене з ар. میدان majdan "царина; місце для гри; певна відстань", поєданого з дієсловом madda "тягти, простягатися" (ЕСУМ III, 361); в декотрі тюркські мови, напр. турецьку, слово увійшло,

очевидно, за посередництвом персь. میدان *mājdān* " площа, плац; поле; поле бою, місце битви; ринковий майдан; місце, де збирається люд" (ПРС II, 588).

МАКРАМА "вишитий жіночий шарф, щоб пов'язувати голову" (Дзендз. 1958, 47); с.-х. *mahrāma* (1508) "хустка на голову" < тур. *mahrāma* "велика хустка на голову" < ар. *mīqrām*, (множ.) *maqarīm* "покривало"; також *mahrāma* (1558) "хустка, настільник, *Servitte*" < тур. *makrāma*, *vulg. mahrāma* < ар. *mīgrēme* (Стаховські 1962,167); р. БАХРОМА, БАХРАМА (1583) < крм. *maḥrāma* "жіноча вуаль" (Р 4,1997) < ар. *mahrāma* (Ф II, 137); також БАХРАМА, БАХРОМА (< ар. *مفرمه* макрама) "шнур або тесьма з поверненими в один бік мохрами з ниток чи торочок" (Савваитов 10); також МОХОП, МОХРА "мохна, каждая отдельная часть мохны, кисти, бахромы; короткая нить, снурок, висячая тряпочка, клок, шерстинка, перо", напр. БАХРОМА (в народі іногда МОХРОМА) (Даль II, 352).

1557 мохры два шолковые напол з золотом; мохры китайки черленое. АВАК XVII №993.

XVIII Мазепа Казикерменских турков отослал в Москву, за которую службу... жаловане получили парчами, борхамами, атласами. КЛ 39.

Укр. *мохра* (1557 р.) "хустка?" – утята форма від *мохрома* < *махрама*, пор. *мажа* < *мажара*. Форма *махрама* завдячує крм., тур. *mahrāma* "різновид жіночої хустки" (Р 4,1997; ТРС 596). Даль II, 352 помилково, як це стверджує й Ф II, 666, змішує слова МОХОП, МОХРА та МОХ.

В сучасних українських говорах зберігається також і форма *макрама* (Дзендз. 1958,47) < тур. *maqrama* (1558) "біла хустка, що її носять у кишені" (А. Зайончковські // Восточн. источники. – М., 1969. – 35), також тур. діал. (Караманія) *mahrāma* хустка" (Максимов 1867, 37), ще пор. тур. *مقرمه* *maqreme* "настільник", *mahrāma* "різновидиц вишитої хустки у селянок"; *mīgrēme* (Девелліоглу 575); ще пор. тур. (суч.) *mahrāma* "велика хустка зі смугастим узором, що її носять селянки"; носова хусточка; серветка, невеликий рушник (у лазнях) (ТРС 596), також тур. *mahrāma* "хустка" (Фазлиоглу Ф. Состав лексики речи турецкого населения Казахстана // Изв-я АН Каз.ССР, сер. общ. – 1972. – №2. – 52).

Форма *борхама*, засвідчена в КЛ, є новішим запозиченням з р. БАХРОМА (див. ЕСУМ II,153), незвичного для носіїв української мови, що викликало відповідну фонетичну адаптацію терміна: *бахрома* > *борхама*, пор. тур. *bāğ arnut* (букв.) "бегська, княжа груша" > *баргамот*, *баргамут*. Дистантна дисиміляція *m* > *b* могла відбутися ще на ґрунті тюркських (кипчацьких) мов (Корш 1886, 654; Дмитриев 527), пор. БУСУРМАН.

МАЛАХАЙ "хутряна шапка з навушниками" (Гр.ІІ,400); р. хутряна шапка з вухами"; "каптан без пояса, наопашки"; "так називають чоловіка, який ходить, розмахуючи руками".

Слово вживається лише у кипчацьких мовах: каз. *malaqaj* "шапка" (Сарибаєв 1960, 34); ног. *malaḥaj* "старовинний головний убір" (Гаджиева 1976, 119); тат. *malaḥaj bürek* "шапка з навушниками" (Рахімова 1975, 17), а також алт. *malaqqaj* "гостроверха хутряна шапка з навушниками", а це дає підставу гадати про можливе запозичення з монгольської мови, пор. д.-монг. *malayaj/malaḡa*, срд.-монг. *maqalaj*, монг. суч. *malgaj*, *maḡal*, пор. бур. *malgaj*, калм. *maxlä* "шапка"

(ОСЛАЯ 121; МонгРС 234). Монг. *maluqaj* [**malu-+*-qaj*] "дика кішка", та манчж. *malaxi* "дика степова кішка", "сірий степовий заєць" свідчать, що на виріб (шапку) з хутра зайця, лисиці чи кішки перейшла назва тварини. Ще пор.: "У монголів мисливці називають звірів підставними іменами (із сакраментальною метою), наприклад, лисицю називають *малагай*... В зимовий час чоловіки монголи-халха носять шапки *малгай*, крій яких нагадує башлик" (Труды Инст-та этнографии. Новая серия. – Т.60. – 192). Див. МАЛАХАЙ "коротка товста пуга".

МАЛАХАЙ "коротка товста пуга" (Б.-Н. 219); "татарський канчук" (Піскунов 1882); "великий батіг" (Словник полтавських говорів 57); "канчук" (Гр. II, 400); "незібрана людина" (Сучасні говори Наддніпрянщини 1969,33); Також див. МАЛАХАЙ "батіг, канчук".

XIX У походах запорозьким козакам потрібні були й канчуки, які вони називали то малахаями, "під сріблом", то "ногаями руки малої" (Яворн. I, 223).

XIX Сідаю я на коня, беру малахай. Яворницький// КС. – 9. – 1884. – 402.

XIX Служить вам рад малахаями./ Різками, кнуттям і киями./ Щоб жар воєнний потушить. Котляревський.

XIX Так по оглоблях ну малахаєм шмагать. Гребінка.

В ЕСУМ III, 370 слово подається як неясне. Можливість розширення значення "шапка" > "канчук" на перший погляд ніби виходить за межі логічного пояснення, а проте значення рос. *малахай* "чоловік, який ходить розмахуючи руками", а особливо *малахайник* "про тих, хто носить шапки *малахай*, напр. казахи, башкири тощо" (Даль II,292) й укр. "незібрана людина" могли виконати роль середньої ланки в процесі семантичної адаптації: шапка > представник етносу (калмик, татарин, ногаєць), який носить шапку-малахай > знаряддя (кнут), яким розмахує "малахайник". Власне, це та сама ситуація, що й з утворенням слова *нагай* "канчук" < *поуай* "представник тюркського етносу". До того ж фонологічна структура: укр./ рос. "*махай!*, *махає*", пор. р. *малахай* "чоловік, який носить каптан абияк, наопашки й розмахує руками" М (Даль II,292) асоціюється з тюрк. *малахай*.

МАМАЙ "статуя на кургані, т.зв. кам'яна баба" (КС. – 1892. – 38; Гр. II, 403); "козак Мамай на самобутніх народних картинах"; "волоцюга, розбишака, козак"; *Піти на мамая* "зголоситися й піти на ризиковану справу"; "мамаями називаються татари-ногайці і взагалі всі кочівники", *поїхати на мамая* "сподіватися, що поталанить, "отправиться на удачу" (Познанський Б.//КС III. – 1885. – 227); слвц. *татај* "телепень, бовдур".

1554 Григорием Мамаєм и Симионом Логинсем. ПІУМ 180.

1749 Розбойник Мамай атаман гайдамацкий. Тимч.

XVIII Я сошелся с Мамаєм, и пошли в Полщу двѣнадцать человек... и пришли к Черному Лѣсу, где нас команда разбила, в то время Мамай заколол драгуна, а драгуны закололи Мамаю и другого запорожца (з допиту гайдамаки Павла Войненка). АрЮЗР 3/ III, 607.

XIX А в тім селі, коли чували/ Тоді мамаї проживали/ Всі нехристь гаспидська були; Перевернувши ведмедями мамаїв. Українські поети-романтики 504–506.

XIX Ось привезли і мальовання/ Роботи первійших майстрів:/ Чернець Мамає як побив;/ Як Муромець Ілля гуляє, як б'є половців, проганяє (Котляревський).

Пояснення слова в ЕСУМ III, 376 – надто коротке: "запозичення з тюркських мов; пор. тат. мамаї "страховисько, яким лякають дітей"; від імени татарського хана, переможеного в бою Д. Донським (Ф II 565; Р 4, 2064). Тюркський мовний простір дає мізерну кількість фактів, котрі дозволили б віднайти етимон української лексеми. В пам'ятках камських булгар XIII-XIV ст. засвідчується антропонім Мамай (Ономастика Поволж्या. – П. – Горький, 1971. – 80). Відоме також киргизьке плем'я Мамай (Этническая топонимика. – М., 1987. – 55). Здається, правильну версію висловили В. Радлофф, М. Фасмер та М. Ресенен 324, згідно з якою етимон – це антропонім Мамаї "нелегітимний керманіч Золотої Орди, після руїни якої (1362 р.) той намагався закріпити за собою степи Чорноморщини, Азовщини й Криму. Під владою Мамає (номінально Абдаллахана) опинилися південно-західні терени Золотої Орди, роз'єднані внаслідок чвар: Крим, Північна Чорноморщина й землі сучасної Молдови. Мамаї чудово розумів, що на цю територію вже давно претендували литовські князі, які ще в 1320-ті роки зуміли взяти під контроль Київ та низку інших українських земель. Щоб запобігти таким намірам, цей беклярбек облаштував свою ставку не в Криму, а в районі сучасного Запоріжжя, яка й у джерелах пізнішої доби мала назву "Мамаїв Сарай". Мамаї ще довго залишався одним з найвпливовіших ординських родоплемінних керманічів, з котрим доводилося узгоджувати свої дії всім новим ханам, що посідали трон Золотої Орди. Таким чином, бачимо, що Мамаєва ставка, а правильніше сказати б, "Мамаєва Орда" – це терени, де одночасно з її руїною закладалися підвалини української Запорізької Січі. І цей момент в нашій історії потребує скрупульозного дослідження. Саме в цьому маємо шукати й причину популярності імени Мамаї в історичній пам'яті нації. У контексті взаємин Мамає з князівствами майбутньої Московії особиста й політична діяльність цього еміра в російській історіографії й національній свідомості трактуються негативно, пор. вислів "У вас эта Мамаї воевал" – коли йдеться про жахливий нелад. В історії земель України роль еміра Мамає була не така однозначна: за допомогу надану йому Великим князівством Литовським у боротьбі з Сараєм (Волзькою ордою) Мамаї поступився Ольгердові теренами лісостепової зони Дніпровського правобережжя та лівобережжя, оформивши цей акт надавчим ярликом. Пізніше з Вітовтом співпрацював Мамаїв троюрідний небіж також на ім'я Мамаї. Ім'я Мамаї, очевидно, як хороброго войовника тривалий час залишалося популярним у Криму й ногайських ордах, та й в українському середовищі – цим ім'ям на знак поваги називали синів. Наприклад, поблизу Євпаторії мали своє село мурзи Мамаїські (Изв. Таврического общ-ва ИАЭ. – Т.І. – 1927. – 29). Також пор.: (1770 р.) "*ногаець Мамаї-мурза*" (ЖМНП. – №11. – Ч.40. – 1843. – 121); й навіть в українських документах: *Григорій Мамаї* (1554 р.) та *отаман гайдамацький Мамаї* (1749 р.). Це ім'я залишило слід і в сучасній антропонімії: Мамаї, Мамаїко, Мамаїченко, Мамаєнко, Мамайсур, і в топонімії – неподалік Запорозької Січі протікала річка Мамайсурка. Городище неподалік Запоріжжя, яке тепер має назву Кучугурське, то – колишнє містечко Мамаїв Сарай, один з адміністративно-політичних центрів володінь Мамає. У цій

місцевості відомі й інші топоніми, напр. урочище Мамай (поблизу м. Нікополь), село Мамаївці на Буковині, пов'язані з іменем Мамає (Книга Большому Чертежу. – М. – Л., 1950. – 111; Ляскоронский В. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. //ЖМНП. – 1907. – май. – 9). Як зауважують мовознавці (УДЛ 127), в декотрих випадках важко стверджувати, що було первинне: антропонім чи апелятив "кам'яна споруда в степу". Ще пор.: "Мамаїв на могилах понаставляли татари. Вони всі стояли обличчям досхідсонця. То були їхні боги або сторожі. Стояли мамаї тільки на великих могилах. Воно, може, коли й на всіх стояли, та знято їх і позакопувано в землю" (Савур-могила. – К., 1992. – 324).

Як власна назва слово Мамай з'являється в середині XVII ст. і на так званих картинах "з гайдамацькими сценами": на кожній картині зображено козака з бандурою під деревом та зброєю, штофом і чаркою та торбою: кожен предмет має своє символічне значення. З'явилася версія про вплив буддійської культури, яка ґрунтується на історичних фактах союзницьких дій козаків та калмиків у XVII ст. проти татар. Досить складно довести, чи то "Козак-бандурист" є твір суто місцевого походження, чи то міжетнічні контакти вплинули на його появу, але цей образ безперечно є одним з українських символів. Окрему сторінку в дослідженні антропоніма Мамай складає історія української народної картини "Козак-Мамай" (Билецкий П. К вопросу о происхождении названия украинской народной картины "Козак-Мамай" – Slavica. – 1968. – 8. – 29–32). Можливо, образ козака Мамає пов'язаний з котримось реальним Мамаєм (згадується, напр., козак Щербинівського куреня Запорозької Січі, який брав участь у гайдамацькому русі).

Вбачати в основі тюркського антропоніма *татај* засвідчене у словнику Махмуда Кашгарі *тата* "бик, який перебуває у центрі кола на час молотьби, інші бики рухаються довкола нього" (ДТС 335) дуже звабливо, бо тюрки дуже часто називали дітей ім'ям дужих тварин. В такому разі доводиться визнати, що традиція найменування хлопчика словом *тата* дуже давня, тому що, як інформує ЕСТМ 2003,27, в усіх тюркських мовах доби Середньовіччя й сучасності цей термін має лише такі значення: "*стара чи старша жінка, баба, пупорізка, стара кобила* тощо", а отже жодного семантичного нюансу стосовно чоловічої статі.

Можна висловити ще одну версію щодо походження цього антропоніма: вбачати в ньому тюрк. *baba* > *babaj* "старий чоловік", "шанобливе звернення до старших за віком", "дідусь", яке в кипчацьких мовах могло набрати звучання *татај*, див. СИГРТЯ 313: "Початкова відповідність *m-/b-* засвідчена в тувинській, киргизській, казахській, туркменській, каракалпацькій, татарській, азербайджанській мовах. У багатьох з них початковий *m-* або *b-* не розрізняються як фонемі, що дозволяє їхню взаємозаміну". Варто зазначити також, що в декотрих тюркських народів, зокрема в азербайджанців чоловіче ім'я *Baba* досить поширене, як і чоловіче ім'я в грузинів *Маміа*. Що стосується прикінцевого афікса у таких словах, як *атај* < *ата* "батько, дід, старий чоловік", "самець", *babaj* < *baba* "батько, дід, прадід, шанований старий чоловік", то він

надає цим термінам споріднення значення шанобливого ставлення до старших за віком.

МАЛВА "бавовняна тканина турецького виробництва. З червоної малви гетьманським сердюкам шили верхній одяг – куртки" (Б.-Н. 219).

Найменування турецьких бавовняних тканин, напр. тур. *penbe-çul* "якісна бавовняна тканина на сорочки" < *penbe* "бавовна" < персь. *پنبه* *rəmbə* "бавовна" (Девелліоглу 857; РПС 1004); (також пор. аз. *rambug*, *rənbə* "бавовна, вата" (АзРС III, 704; 739) в українській розмовній мові були адаптовані спершу у формі *панба / *бамба, а під впливом поширеної в Україні назви квітки *мальва* та, мабуть, не без впливу фр. *bombasin* "тоненька бавовняна тканина" сформувалося врешті як *малва*, пор. груз. *bamba* "бавовна, вата", *bambazia* "тонка бавовняна тканина" (КЕГЛ I,964). Стосовно перебігу приголосних *m-|b-* в тюркських мовах див. МАКРАМА, а також мальвазія (ЕСУМ III, 374).

МАЛІТАН (поліськ.) "жовтий (німецький) турецький тютюн" (Лисенко 1974, 42); б. МУЛЬТАН "різновид тютюну", МУЛЬТАНКА "турецький тютюн у листках". В ЕСУМ III, 373 подається як неясне.

Назва цього різновиду тютюну поєднана з терміном Мультияни (Волощина): "Мультиянська земля" – так називалася в староукраїнських пам'ятках та в мовній практиці українців у минулому історична область на півдні Румунії – румунське середньовічне князівство. Молдовська книжкова назва цього краю – Монтан "гірський". Турки передали волохам-мультиянам технологію вирощування тютюну – здається "мультиянський" тютюн мав свої прикметні ознаки. Українські козаки турецький тютюн називали турецьким таки ж словом *tütün*, а мультиянському дали наймення *малітан*. В гагаузів досить поширене прізвище Мелітан.

МАНДРИК "сир; велика грудка сиру; коржик із сиром; їжа на пасовищі під час зелених свят; кругляк (напр. білої глини)"; *мандрика* "різновид коржика з сиру, борошна та яєць – печуть на розговіння після Петрівки" (Гр.ІІ, 404), *мадрика*, *мадрига* "різновид сирника; *мандрине* "велика грудка сиру"; *мандрикуватий* "мордатий (про людину)" (ЕСУМ III, 381); б. мардзелік "корж"; р. (півд. < укр.) мандрыка "різновид ватрушки" (Даль II, 298); п. *maldrzyk* "мандрика".

Неправильне пояснення походження укр. *мандрик* в ЕСУМ III, 381: подається як запозичення з польської мови та пов'язується зі ст.-поль. *maldr* "міра збіжжя, певна кількість сирків" < нн. *Malder* "міра збіжжя; міра сирків". Насправді українське слово засвідчив Я. Кухаренко, дослідник української Чорноморщини (статті "Вівці й чабани в Чорномор'ї", "Чорноморський побут", "Пластуни" в ж. "Основа", травень 1862 р.), а це дуже далеко від Польщі й Німеччини! Українське слово потрібно поєднувати (така версія була започаткована в ЕСУМ) з с. мандара "різновид юшки (з борошна, води й жиру)" (СХРС 249); болг. мандра "літній табір вівчарів, де доять овець, роблять сир та масло"; рум. *mandra* "кошара, вівчарня", "очеретяна загорожа, яку роблять рибалки". Джерело всіх наведених форм – тур. *mandyga* "місце, де доять худобу та збирають молоко" (Ейубоглу 474). Турки перейняли це слово у грецького населення, пор. гр. *μανδρα* "очеретяна загорода"; "місце, де гуртується худоба, тирло, кошара", гомогенне з д.-інд. (санскр.) *mandira* "оселя", *mandura* "стайня". Отже, українські чабани з Чорноморщини (Кубані) перейняли декотрі навички приготування їжі на місці таборування отар.

МАРАЛ (зоол.) "великий олень, *Cervus elaphus* L."

Термін запозичено в наукову, а пізніше й художню літературу, можливо за посередництвом р. *марал* "тс", хоча слово засвідчується фактично у всіх слов'янських мовах (ЕСУМ ІІІ, 389). В тюркських мовах Сибіру й Кавказу (пор. каз., тат., уйг. *maral* "олень"; туркм., узб. *maral* "самиця оленя", аз. *maral* "лань, олень") вважається монголізмом, пор. монг. *maral* "лань; *астр.* Оріон" (МонгРС 236).

МАРАФЕТ (розм.): *навести марафет* "причепуритися; вдатися до косметики"; р. *наводить марафет* "обдурювати"; *разводить марафеты* "молоти нісенітниці"; болг., мак. МАРИФЕТ "вміння, майстерність", с. МАРИФЕТ "тс"; "хитрість, підступність, обман жарт". Запозичення з крм., тур. *marifet* "знання, майстерність, мистецтво, викрутас, хист, спритність, вигадливість, витівка, штуkenція" (КТРС 184; ТРС 604; Девелліоглу 581) < ар. معرفه *ma'rifat* "знання" (САУС 677).

МАРМУЗА "порода найдрібніших гарбузів", МАРМУЗКА "ханька, різновид декоративного гарбуза" (Лисенко 1961, 42); (Полтавщина) МАРМИЗА, МАРМУЗА "зневажлива назва особи" (УНЛ. 23); (подільськ.) МАРМУЗА "неохайна людина" (Паламарчук 1958,28); МАРМИЗА "пика" (ЕСУМ ІІІ,399).

В ЕСУМ ІІІ, 399 висловлюється цілком правильний здогад, що слово мармуза – видозмінена форма терміна *гарбуз* < тюрк. *harbuз / qarгуз* (див. ГАРБУЗ). Правомірність зміни *к-* на *-м* підтверджується іншими прикладами, напр. *кармазинка* > *мармазинка* "шапка з синього чи червоного сукна" (ЕСУМ ІІІ, 398). Форма мармуза, мармузка "маленький гарбуз" дала життя ще одному слову: мармуза, мармиза "пика, обличчя" – звичайно ж, за уподібненням, пор. *карапуз* < тюрк. *qarгуз* "кавун". У багатьох народів гарбуз з вирізами (буцім очі й рот) виконував у народних грищах функцію маски, пор.: "Не кабак [гарбуз] же в мене на плечах, а голова!" (СУМ 4, 63). Немає сумніву, що з української мови це слово запозичили білоруси, які передали його литовцям, хоч ЕСУМ (ІІІ, 399) висловлює протилежну думку. ЕСУМ наводить прикметний синонім слова *мармузка*: *ханька*. Очевидно, йдеться про баштанну культуру, яка прийшла в Україну з Криму, *ханської* землі, а проте форма *ханька* може бути скороченим варіантом слова *караханька / карафонька* "гарбузець, патисон", яке з'явилося знову ж таки за уподібненням до *карафа / карафинка*, запозиченого з європейських мов, в яких воно є арабізмом *gargafa* "опукла пляшка" (ЕСУМ ІІ, 387).

МАХАМЕД "прізвисько, яке дають бешкетникам, особам, поведінка котрих виходить за межі загальної поведінки"; МАХОМЕТНИК "шибеник" (ЕСУМ ІІІ,420). р. (донське) МУХАМЕТ, МАСАМЕД "лайливе слово: злодій, шахрай, шельма" (Даль ІІ, 363).

ХІХ А горілку пити, гуляти – Махамед [Максим] усім п'янюгам привід дає. Позаливають очі та шкоду, капості людям роблять. ПМ ІІ, 334.

В основі прізвиська узагальнювальне у свідомості українців власне чоловіче ім'я мусульманів. Етимологію див. МАХОМЕТАН.

МАХАН "бараняче м'ясо", "м'ясо взагалі" (Гр. ІІ, 412); р. МАХАН "баранина, конина; не зовсім свіже м'ясо"; "юшка з кониною" (Даль ІІ, 308; Ф ІІ, 584).

XIX Вони... добили вола, поділили його, наварили кулішу з маханом і давай їсти Гр. II, 412.

В ЕСУМ III, 418 слово безпідставно вважається запозиченням з калмицької мови через посередництво російської. Правдоподібно, лексема була поширена і в тюркських мовах, найшвидше у говорах ногайців українського Півдня, пор. напр. тат. (з монг.) *tahan* "конина" (Будагов II, 218). На території Чечні в XIX ст. грузинський прозаїк А. Казбегі у своїх спогадах "Як я був чабаном" засвідчив топонім Махан-юрт. Те, що слово *махан* (як і сама реалія) було поширене у говорах українських чабанів, говорять рядки з твору "Гарасько або талан і в неволі" М. Макарівського:

Уже і п'є, і їсть чабан, чого не їв, не пив ізроду:

Сік з винограду ма за воду, щербу, оладдя і *махан* (Гр. II, 412).

Слово засвідчується як у калмицькій (*тахан*), так і в монгольській мові: *тах(ан)* "м'ясо" (МонгРС 238); *тіқан* "м'ясо" (Рамстедт 254). Також пор. релігійний термін в буддизмі "Махаяна". Сьогодні в торговельній мережі продається ковбаса українського виробництва "махан по-татарськи".

МАХОМЕТАН "особа, що сповідує іслам".

XVIII вживаючи под тую корогов своїх махометанов. В II, 413

XVIII Хан подлуг звичаю махометанского. В I, 208.

Етимон слова – прикметник *muhammadi*, похідний від імени мусульманського пророка Мухаммада. Слов'янська писемність рано зафіксувала фонетичні різночитання імени пророка, але запозичення тих чи інших модифікацій не завжди проходило в умовах живих контактів з тюрками, у мовному арсеналі яких почуємо й Мамед, і Мегмет, і Магомет. До того ж орфографічні норми слов'янських акомодаций цього імени часто оформлялися під впливом грецького письма, латини тощо.

Фонетичні різночитання імени Мухаммед спостерігаємо у пам'ятках давньоукраїнської писемности ще домонгольської доби. Меліоранський 1905, 113 писав: "Ім'я арабського пророка Мухаммеда чи Мохаммеда у Переяславському літописі має форму Магмет, коли мова йде про половців, та коли говориться про болгарів, з'являються форми Бехмет, Бохмет, Бохмит. Цілком можливо, що самі болгари вимовляли Бохмет замість Мухаммед / Мохаммед. У "Слові про закон та благодать" Моамед і Бохмит вважаються чи й не двома різними особами".

Ото ж, що стосується початкових *-м-* і *-б-*, то українцям форми Магмет, Махмет і Бахмет могли передати різні тюркські народи. Форма з початковим *б-* була запозичена дуже рано, швидше за все з болгарської мови, див. БУСУРМАН. Порушуючи ж питання про передачу арабського / тюркського звука *-ح-* [h] у слові *محمد* Muhammed, засобами української фонетики, помічаємо, що в пам'ятках староукраїнської писемности на одній і тій самій сторінці можна побачити: "Магомет, цар турецькій" і "Махомет, цар турецькій" (ГЛ 356-7). Причиною різночитань цього слова вважають численність джерел, з котрих Україна-Русь одержувала уявлення про іслам та його основоположника. У Західній Європі вже в XIII ст. засвідчений варіант *Mahumetth*. Автори антиісламських трактатів XIII ст. дотримуються написань *Mahumet* / *Mahomet*

(Благова Г.Ф. // Исследования по словообраз. и лексикологии древнерус. языка. – М., 1969. – 328).

Отже, можна вважати, що рання фіксація слова Бехмет/ Бохмет відображає факт запозичення його шляхом усного контактування з булгарами чи хозарами, тоді як форми Махомет, Магомет, Магмет передалися на сторінки давньоукраїнської писемності або з творів протимусульманської літератури, або ж внаслідок спілкування з різними тюркськими народами.

МАШТАК "молодий кінь", "(переносн.) дужий чоловік"; **МАШТАЧОК** (Прилуччина) "лошачок, жеребчик"; р. (у говорах терських козаків) **МАШТАК**, **МАШТАЧЕК** "дуже малоросла конячина, кінь карлик; приземкуватий (про коня чи людину) (Даль II,310; Ф II,586).

XIX Грицько... надивившись на бійку кріпаків... поплівся додому: "Важно парять бісових маштаків!" – було його перше слово до Христі. П М I,434.

У словниках української мови слово не фіксується. Спорадично засвідчують його й словники тюркських мов, пор. тат. (Сибір) **ماشتاك** *mašt'ak* "карлик", каз. *mestek* "поганенький, сумирний кінь" (Будагов II, 233); каз. *mastek* "шкапа" (КРС 248). Цілком правильно вважає тюркські форми запозиченням з калм. *maštaG* "маленький (про коня) Ф II, 586. Безпідставно поєднує тюркську лексему з персь. *mušt* "кулак" Сетаров 1974, 234. Також див. Рамстедт 257.

В українські говори слово *маштак*, як і *махан*, могло потрапити з мови ногайців українського степу – відомо, що певний час ногайці мали тісні взаємини з калмиками у південних районах Росії. Та якщо взяти до уваги й факт взаємин запорожців і з калмиками, то можна вважати це слово запозиченням і з калмицької мови.

МЕРИН "кастрований жеребець"; **МЕРИНЕЦЬ** (Гр. II, 418); б., р. (1500 р., Срезн. II, 128) **МЕРИН** "тс" (Ф II,604); п. *mierzyn* "вантажний кінь" (1617р., Трубочев 1960, 58) *mierzyn* "вантажний кінь"; груз. *ძრჯაბო მერანი* "баский кінь, пречудовий скакун".

1616 коляска стаеная парою мерынов половых. АС I,251.

XIX Вернулись із добрим мерином... жеребця такого доскочили, що так і грає на повіді. Куліш ЧР.

В тюркських мовах ця лексема не засвідчується, натомість найпоширенішим видовим найменуванням *коня* в алтайських мовах є саме цей термін, пор. тунг.-маньчж. *morin*|*murin*, монг. *mörin*, *mörn*, кор. *mal*, щоправда Рамстедт 266 вважав, що корейська форма є запозиченням з монгольської мови. Загальноалтайську основу цього терміна досліджувала К. Новикова (Проблемы алтаистики и монголоведения. – М., 1975. – вып. 2. – 33–55), яка всі три форми зводила до єдиного прототипу: **morin* < **morkin* < *mor* – образна основа, в якій закладено лексичне значення, що передає уявлення про масть тварини + аф. **kin*. Поширення цього слова в грузинській мові й на теренах України, звідки воно проникло й у польську мову, дає підставу говорити, що цей термін принесли у XIII ст. монголи, а поширили серед підкорених народів кипчаки. Див. ЕСУМ III, 442; ТВСЯ 232.

МЕЧЕТ, також **МЕЧЕТЬ** "піч для випікання хліба у чорноморських рибалок", "духовка", "лісок у степу" (Гр. II, 421).

В ЕСУМ III, 455 слово подається як термін з неясною етимологією. Насправді ж воно – результат розширення терміна *мечеть* "молитовний дім у мусульман" у зв'язку з притаманним запорожцям гумористичному, народно-сміховому перейменуванню декотрих реалій та явищ чужинного світу належно до потреб козацького побуту. Наприклад, вітер, що віяв з боку Туреччини, запорожці називали "бусурман"; титул турецького вельможі *нуреддина* навіть у козацьких літописах подається як Нерудим; тюрк. *saraj* "розкішний палац" в українській мові набрало форми *сарай* "різновид хліва чи іншого господарського приміщення". Пор. ще: паланка "невелике укріплення, обнесене частоколом"; "полкове укріплення у запорожців; місце перебування полковника з іншими посадовими особами полку"; "піч у косарському таборі" (Гр. III, 88).

Про те, що слово *мечет(ь)* зі значенням "піч" уперше з'явилося у козацькому середовищі, свідчать етнографічні матеріали: "Оце викопа запорожець на землянку яму, обставе її чим там попало, обліпе, обмаже, поставе *мечеть* (хліб пекти), зробе *кабицю* та й живе (Гр. II, 421).

У творах з побуту рибалок також вживається слово *мечет* зі значенням "піч на випікання хліба": "Деякі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежати; потім викопали кабицю, чи піч для казана з смолою, котрою мазали мережі; поставили мечет, цебто піч для хліба" (Н.-Л.).

МЕЧЕТЬ, МЕЧЕТ "молитовний дім у мусульман"; б. МЯЧЭЦЬ, р. МЕЧЕТЬ, ст.-р. (літописне) МИЗГИТЬ, МИЗГИТЬ, МЕЗГИТЬ; п. *meczet*, *meczyt*; болг., с. МЕЧЕТ "те".

XVII ночовали... где мечеть пустий стоит. Сам. 167.

XVII бомба, розтрѣснувшия в городѣ, случила на сѣно, яке запаливши, мечеть турецкій і дахи огнем зняло. Літ. 63.

1721 не на хатах, не на мечетах дахового покрову. Хан. Діар. 26.

XVIII из костелов и церквей мечети пороблено. КОМ 273.

Тур., крм. *mescid* "культова споруда у мусульман" (у народних говірках: *meçit*, пор. також каз. (у говірках) *misit*) походить від ар. *mascid* مسجد "місце поклоніння", "культова споруда", пов'язаного з *سجد* *sacada* "падати ниць, бити поклони; опуститися на коліна" (Будагов II, 230; Р 4, 2106; 2110). Староросійські форми *мизгитть*, *мезгитть*, засвідчені у словнику Срезневського, мають паралелі в інших мовах, напр. груз. *mizgiti*, вірм. *mzk'it*, ос. *maezgyt* аварськ. *mazgit*.

МЕШИНА "овеча шкура, вичинена подібно до жовтого сап'яну" (Б.-Н. 226); МЕШИНИ (Херсонщина) "шкіряні штани з кожуха, вовною всередину (у пастухів та табунників) (Гр. II, 421); МИШИНА "чоботи із зеленого сап'яну" (Василенко 1902, 26); МИШИНИ, МУШИНИ "зимові чоловічі штани з овечого хутра" (Карпат. д. 441), МИШИНА "тонкий сап'ян; сап'янові черевики; штани з овчини" (ЕСУМ III, 455); р. МЕША "сира, невичинена овчина з Бухари або Хіви" (Ф II, 614); с.-х. МЕШИНА "міх (у кузні); великий міх, бурдюк" (СХРС 256); болг. МЕШИН "вичинена овеча шкіра, яку використовують при пошитті взуття чи інших виробів зі шкіри" (Милев 462); рум. *meşina* "овчина", молд. МЕШИНЬ "штани з овчої шкіри з нестриженою вовною всередину" (Общечарпатский диал. атлас.-Кишинев, 1975.-175); лакськ. *mişin* "м'яка шкіра на

кавказькі ноговиці" (Джидалаєв 117); груз. (XII ст., Руставелі №773) *meṣi* "неякісна шкіра".

1568 од мешины одное пинезей пять. ПКС II, 560.

В ЕСУМ III, 455 безпідставно пояснюється як запозичення з молдавської/румунської мови, в яку слово увійшло з турецької. Таке твердження, очевидно, базується на тому, що українське слово засвідчується переважно в регіоні Карпат, але ігнорується факт фіксації його в говірках українського степу (Херсонщина) та в центральній Україні. Слово на означення одягу з хутра відоме також в наддністрянських та подільських говірках (Прокопенко В. // Питання історії і діалектології східнослов. мов. – Львів, 1961. – 53). Відомий факт, що тюркські назви тканин, одягу, взуття, виробів з хутра запозичувалися одразу в низку європейських мов внаслідок торгівлі населення багатьох країн Європи з народами Сходу. Засвідчення факту вживання цього слова на Херсонщині дає підставу говорити, що вівчарі українського Півдня запозичили цей термін з кримтатарської чи ногайської мов, пор. крм., тур. *meṣin* "вичинена овеча шкіра" (Р 4, 2114; Будагов II, 235), каз. *miṣu* "лань", тат. діал. (Тобольськ) *miṣu* "олень", "різновид замші з овечої шкіри, з якої шиють шаровари" (Будагов II, 235; 274); аз. *meṣin* "шкіра (вичинена козяча, овеча тощо шкіра)", "шагрень" (АзРС III, 385); кум. *meṣim* "вичинена шкіра, сап'ян" < персь. *meṣin* "вичинена овеча шкіра" (САJ 1973, XVII, 2–4. – 248).

Отже, в тюркські мови слово увійшло з персь. *meṣin*, *miṣin* *ميشين* "сап'ян" < *miṣ*, пор. с.-персь. *meṣ*, д.-інд. *meṣa* "вівця", також слов. *meḥ* (ПРС II, 518, 589). Термін генетично споріднений з МЕШТИ. Див. Трубачев 1966, 377, Ресенен 72.

МЕШТИ, МЕШТ "різновид взуття, черевики", "татарські черевики", "легке взуття", **ОМЕШКАТИСЯ** "взутися" (Гр. II, 421; ЕСУМ III, 456); болг. **МЕСТ** "сукняне взуття", с. **МЕСТВЕ** "краги, шкіряні панчохи"; п. *meszty* "сукняні черевики"; рум. *mest*, *mesti* "взуття із сап'яну"; р. **МЕЧТЫ, МЕЧТИ, МЕШТИ** "турецькі спальні чоботи жовтого сап'яну, босовики; перські плетені ж називаються *шурапки*" (Даль II, 324); (Кавказ) **МЕЧТЫ** "легкі чобітки", **МЫЧТЫ** "шкіряні панчохи" (Уч. зап. Кабардино-Балкарського ун-та.-1965.-XXV.-39); ос. *mes*, (*множ.*) *mestae* "м'які сап'янці", "шкарпетки із сап'яну", груз. *meṣti* "взуття з овечої шкіри без підшов", кабард. *mest* "легке шкіряне взуття на взірець панчохи" (Абаєв II, 112); авар. **МАСГЬЮ** "легке сап'янове взуття", лезг. **МЯСЕ**, лакськ. **МЯХСИ, МЯГЬСИ** "жіноче легке шкіряне взуття" (Джидалаєв 118).

Термін широко побутує також у Середній Азії на означення м'якого взуття, яке нагадує шкіряну панчохоу із сап'яну. У кавказькі мови термін увійшов, здається, досить давно, В. Абаєв вбачає його ще в мові скіфів. В тюркських мовах територія поширення терміна теж значна: крм., тур. *mest* "домашні (жіночі) сап'янці" (Р 4, 2109; ТРС 620; Девелліоглу 628); "сап'янові шкарпетки, що їх пришивають до штанів – слово це зіпсоване з персь. *mes* "пов'язка на ногах"; каз. *mes* "турсук (міх) з овечої шкіри", "м'які чоботи" (Будагов II, 228; 227); ног. *mes*, *mesi* "м'ягенькі сап'янці" (Гаджиева 1976, 158); аз. *mest* "м'які чоботи з тонкої шкіри", карач. *mesi* "сап'ян; чоботи без підборів" (Отаров 1976, 40).

Немає сумніву, що в українську мову термін потрапив з кримтатарської чи турецької мов, проте чіткої етимології цього слова немає. Будагов П, 228 пояснював тур. *mest* таким чином: "слово це зіпсоване з персь. *مس mes* "пов'язка на ногах", також пор. персь. (застар.) *مس mes* "путо" (ПРС II, 500). Таку етимологію ніби підтверджують казахська, ногайська й карачаївська форма, але виникає питання, звідки в тур. *mest* з'явився формант -t-? "Турецко-русский словарь" (ТРС 620) вказує на арабське походження слова. Укр. *мешти* та польське *meszty* з їхнім -ш-/-sz- замість тюрк. -s- (мешти / *mest*) дають певну підставу поєднувати це слово з персь. *meşin* "вичинена овеча шкіра" < *meş* | *miş* "вівця", також пор. д.-інд. *meṣa* "вівця", слов. *mechъ* (адже маємо й крм., тур. *meşin* "тс"), але знову ж таки не піддається поясненню поява форманта -t- в тюркському терміні. Абаєв П, 112, не пояснюючи походження слова в осетинській мові, спробував пояснити наявність форманта -t в осетинській формі: "Висхідна форма в обох осетинських діалектах [в іронському – *mes*, в дігорському – *mestael*] була безсумнівно *mest*. В подальшому -t в іронському відпав, будучи осмислений як показник множинності". Дозволимо запропонувати ще одне пояснення появи форманта -t як результату трансформації персь. *مشك meşk* "хутро, бурдюк" (ПРС II, 516) > тюрк. *meşt* > *mest*?

МОГОРИЧ "частування з приводу завершення котроїсь справи"; "вечеря з горілкою, яку влаштовує отаман рибальської ватаги після першого вилову" (Гр. II, 438; ЕСУМ III, 494); б. МАГАРЫЧ, МОГОРИЧ (Булика 205); р. МОГОРЫЦЬ (XV ст., Срезн. II, 160), МАГРЫЧ, МОГОРЫЧ "пригощання по виконанні котроїсь справи чи в торгу, різновид хабаря", МОГАРЕЦ "грошова плата", МОГАРА "подарунок" (Даль II, 288); с. МАГОРЫШ "могорич" (Корш 1886, 654).

1359 А пить могоричь оу быбицкого оу дому за копу гроший. Грамоти XIV №16;

1539 Белаш шапку ставил... до могоричников... а могоричники свѣтчили. АВАК XVII №64.

1664 показовал при подпису рук могоричников АКП II,4.

1665 был на том могоричу, як еи в Полтавѣ Процик купил. АКП 1,57.

1674 купилисмо ниву... при могоричниках. Акт. Бор. 85.

1693 продал пасинком своим засѣв сеголѣтний ... чого могоричниками доведено. Акт. Стар. 75.

1711 Отсе, – мовит, – на могорич вам нате за чоботи. ДНРМ №18.

1778 не пить ни от кого могоричей. Сул. арх. 118.

XIX Добра тоня? Нема де правди дить! – крикнули рибалки. – Пане отамане, справляй могорич!"; Рибу позбирали в здорові шапки, і всі рибалки пішли до куреня пити могорич та вечерять. Н.-Л.

Зі значенням "хабар", "дармовий зиск" слово вживалося навіть у полемічній літературі: "нових могоричов шукаючи" (ФА 1620).

Рання фіксація та значне поширення слова дають підставу говорити про можливість його запозичення ще в домонгольську добу, напр. з болгарської, половецької мов чи з говорів чорних клобуків. Старосербський приклад,

наведений Коршем, теж ніби свідчить про запозичення терміна з говорів дунайських болгарів. Підставою для такої версії є й факт вживання слова в татарській та башкирській мовах: тат. *mağaruç* ماكارچ *harc* башк. *pağaruç* ئاكارچ "користь, вигода, бариш (на горілку, що дається після котроїсь справи – в цьому значенні слово перейшло і в російську мову) (Будагов II, 249) < ар. *مخارج* *maħariċ* (множина) "витрати", тоді як слово у формі однини *خارج* *harc* "витрата в хазяйстві" перейшло в українську мову у вигляді лексеми *x a p ċ*. Пор. тур. (османське) *harc* "данина, податок", "витрата", "матеріал, що його використовують на певну справу" (Девелліоглу 328); тур. (суч.) *harc*, *harc* "витрата, витрати", "приправа, що нею засмачують страву" (ТРС 385), ст.-узб. *harc* "витрата" (Фазилов II, 485). Див. Фасмер II, 635; Клепатський 346.

МОСУЛБЕС, МУСУЛБЕС, МАСАЛБАС "різновид тканини, яку виготовляли у місті Мосул"; п. *musulbas*, *muzulbas*, *muselbas* "тс" Мухлінські 89; Брюкнер.

XVIII ударовани... мосулбесами будучи з Криму... отъѣхали; ударовал тузинками и мосулбесами; Сърко... изволился принять окуп... мосулбесами; Мазепа... послов Запорожских ударовал... мосулбесами В I,48; II, 383; IV, 59.

1744 кунтуш масалбасом подшитій. Сул. арх. 219.

Запозичення з тур. *mosulbäzy* < Mosul / Musul "назва міста в Османській імперії" + *bäz* "різновид тканини, див. БЕЗЬ" + аф. присвійності -у, внаслідок чого така турецька форма була сприйнята українцями як форма множини від уявлюваного *мосулбес. Сучасніша назва тканини *муслін* < фр. *mousselin* – це синонім історичного *мосулбеси*.

"Найменування предметів матеріальної культури за назвами країн чи народів – звичайне явище, пор. ос. *саерак* "сап'ян" < Ширак (у Закавказзі), *дагран* "кольоровий сап'ян" < Тагран "Тегеран", *кашемір* тощо" (Абаєв II, 102).

МУНШТУЛУК "нагорода за добру звістку", с.-х. МУШТУЛУК, МУСТУЛУК "тм" (Шкалич 479); п. (1621р.) *munsztuluk* "тс" (Зайончковські 1953,9); авар., лезг. МУШТУЛУХ, лак. МУШТУЛЛУГЪ "тс" (Джидалаєв 180).

XVIII Дайте ляхи мунштулук, скажу вам радосную вѣсть. В 4,73.

Запозичення з тур. *muştuluq* "нагорода за добру звістку" (< *muştu* "добра, радісна звістка" < персь. *مُزْدَه* *müz'de* "тс") + аф. -luq (Сенаї 192; ТРС 644; Будагов II, 227); пор. аз. *muştulug* "тс" (АзРС III,485); туркм. *buşluq* "тс" (ТуркмРС 122).

МУРДА "вівця з чорними плямами довкола очей"; болг. МУРДЖО "смаглява людина; чорний пес", МУРДАР "брудний"; схв. МУРДАР, МУРДАРА "замазура", МУРДАРИТИ "неохайно робити"; рум. *murdar* "брудний", *murderi* "бруднити"; груз. *მურტალო* мурталі "поганий, нечистий".

Як і багато інших слів з лексичної скиби вівчарства *мурда*, очевидно, запозичене з крм., кар., тур. *murdar* "брудний" (Р 4,2195), тур. *murdar* "нечистий, брудний (переважно у переносному значенні)" (ТРС 643) < персь. *mordar* مردار "мертвечина, дохлятина"; "нечистий, поганий" (ПРС II,491). ЕСУМ III, 537 подає укр. *мурда* як запозичення з румунської (молд.) мови, хоча в цю мову слово перейшло, очевидно, з болгарської чи сербської. В українському слові наледве чи приховане образливе "брудна замазура" – швидше маємо нюанс іншого значення: "нетипове, нестандартне, нечисте забарвлення вовни довкола очей". Можливо, йшлося про певну забобонність: несортову, "нечисту" вівцю не

хотіли купувати для певних потреб. Слово потребує додаткового дослідження, адже воно, очевидно, поєднане з *муреша* "чорна вівця з білими цятками біля очей", а також зі словами *мургий* "нечистої брудної масти", *мурзати*, *мурий* (ЕСУМ III, 536-538), або, як зауважує Абаєв II, 131, пояснюючи походження ос. тога "темно-коричневий", може належати до "мандрівних" слів.

МУРЗА "титул ногайських, кримтатарських вельмож", **МИРЗА** "титул особи панівного кола"; р. МУРЗА татарський князь, за російськими законами не має особливих привілеїв" (Ф III, 12); ст.-п. *mirza* "татарський начальник" (Речек 217).

1496 Отменяковичу меньшому Девлетяку мурзѣ шуба завыйковая. АЗР I, 165.

1516 жвлвал нам князь Войтех на мурзу господаря короля его милости на князя Мелик-башу. ЛМ 370.

1522 естли бы царевичи альбо мурзы великіе к Киеву мѣли быти. АЮЗР II, 130.

1533 мырзы многіе ко господарю нашему едутъ. АЗР II, 250.

1542 Акбабы мурзыну слузѣ дано сукно. АЗР II, 383.

1577 через Мамаю Девеевича мурза и иных мурз, с которыми могло быть татар людей тысячий чотыри. АЮЗР I, 68.

XVII там же и хан з салтанами и мурзами присягал козакам. Сам. 57.

XVIII Калга, Нурадин Солтан и Ширинбей и Дзяман Сайдак великіе мурзы. В 1,374.

Бачимо наочне свідчення різномовних джерел запозичення: укр. *мурза* завдячує крм., ног. *mirza*, а *мирза* увійшло в пам'ятки староукраїнської писемности з говорів постординських кипчацьких говорів, пор. тат. *mirza* "дворянин" < персь. *mirza* < ар.-персь. *emirzādä* "князенко" (Будагов II, 272; Девелліоглу 218; Гаджієва 1979, 107; Баскаков 1972, 204). В говорах кримськотатарської та ногайської мов тур. *-i-* часто змінюється на *-u-*, *-ü-*, пор. *divan* > *duvan*.

В тюркських мовах цей термін з'явився досить пізно, бо він міг бути адаптований до потреб суспільства не раніше за поширення серед населення Золотої Орди ісламу та моди на все мусульманське й перське. Становище цього рангу в ієрархії у різний час було неоднакове. Наприклад, у добу Сефевідів послідовність рангів була така: *şah* "володар", *mirza* "принц", *valı* "вищий ступінь дворянства", *beglār begi* "2-ий ступінь дворянства", *han* "3-ий ступінь дворянства", *sultan* "4-ий ступінь дворянства", *aqa* "6-ий ступінь дворянства" (Доерфер III, 156). Але в староукраїнських текстах бачимо, що ранг мурзи був значно нижчий, пор.: "Паном султаном, беєм, акгам, мурзам... панства Кримського (ПЗ 38). Через те що в Криму араб. емір було титулом беїв, то *mirza/murza* – це щось на взірєць польськ. *паня*, див. також Сенаї 147.

МУРЗАК "татарин" (Гр. II, 455); "порода бичків, що водяться на дні лиману в болоті – тулуб плямистий, а очі випуклі" (Берл. 54).

Слово утворене від МУРЗА (див.) за допомогою – суф. *-к* як показника категорії роду. Що стосується етимології іхтіоніма, то здається, що козаки з властивим їм гумористичним сприйманням світу перенесли етнонім на назву цього різновиду риби – йдеться про незвичний для українців фізичний тип людини: смаглявий з дещо випуклими очима. Отже, можливо, варто сприйняти

припущення А. Преображенського (I, 569), який вбачав зв'язок слів *мурза* "татарський князь" та *мурза* "невмиване обличчя" (Гр. II, 455) на основі поняття "той, хто має темне обличчя". До цієї ж етимології приєднується Меркулова (Етимологія 1968, 80), яка додає до цього гнізда лексем ще й п. *muzyun* "мавр, негр". Остаточну етимологію іхтіоніма запропонувати неможливо вже через те, що нез'ясоване походження дієслова *мурзати* "бруднити (обличчя, руки)", *мурза* "забруднене обличчя; нечепура, вперта людина". Простежується зв'язок цих слів з *мурати* "обмазувати", *замуранець* "замазура", р. *марать*, н.-луж. *muřis* "каламутити", а також укр. *мурий* та його варіанти, які легко порівнюються з і.-є. *muř* "брудне болото" (пор. укр. *мурина* "болітце, що лишилося після повени" (Гр. II, 455) та іншими словами, напр.: персь. *murdar* "брудний, нечистий (переважно у переносному значенні)" > тур. *murdar* "тс" > рум. *murdar*, болг., с. *мурдар*, *мурдара* "замазура", ще пор. укр. *мурда* "вівця з чорними плямами", болг. *мурджо* "чорний пес". Див. ЕСУМ III, 537.

МУСАТ, МУСАД "кресало" (Яворн. 1900, 295); "сталеве кружало для гостріння ножів"; **МУСАК** "сталевий брусок для вирівнювання лези коси", **МУСАК** "кинджал"; р. **МУСАТ, МУСАК** "сталева смуга, щоб точити ножі"; "гаманець, сумочка з кресалом та трупом, що їх носять на поясі", **МУСАТИТЬ НОЖИК** "точити на мусаті – викресати вогонь" (Даль II, 360); п. *musat* "сталь для гостріння шабель"; с. **МАСАТ** "кресало, сталевий брусок"; рум. *masat* "сталевий брусок" (ЕСУМ III, 539).

Запозичення з тур. *masat* "сталеве точило; сталеве коло, щоб точити відточувати ножі" (ТРС 606) < ар. *massad* "тс". ЕСУМ безпідставно вбачає в процесі запозичення посередництво румунської мови – назви новітніх, специфічних знарядь праці як предметів торгівлі запозичувалися одразу в широке коло мов.

МУСУЛЬМАНИН "особа, що сповідує іслам", ст.-укр. **МУСУЛЬМАН, МУСУРМАН, БУСУРМАН**; р. **МУСУЛЬМАНИН**, болг. **МЮСЮЛМАНИН**, с.-х. **МУСЛИМАН**, п. *muzulmanin*, ч. *musulman*, словц. *muzulman* "тс".

1548 то было хрестияньское, а тепер есть мое мусурманское. КП I, 42.

1560 от мусулман. КП I, № 126.

в мусулманские земли. КП I, 177.

Форма мусульман запозичена, очевидно, досить рано, проте в літописах раннього часу вона не засвідчена. Вже Меліоранський 1905, 113 зауважив, що вона запозичена з тюркських говорів, в котрих арабський дієприкметник 4-ої породи кореня *с-л-м* "передавати, доручати комусь": **muslim** مسلم "той, що прийняв іслам, доручив себе (богу)" трансформований на перськомовному ґрунті в *musliman*, де -ап- є форма множини, набрав такого вигляду: *müsülman*, пор. тат. *möselman* (ТатРС 390), тур. *müslüman* (ТРС 659), каз., туркм. *musulman* (Ресенен 90), Саме в такому вигляді це слово засвідчується в староукраїнських пам'ятках, пізніше ж ця форма втягнулася в ряд таких іменників, як *християни, селяни, слов'яни* тощо й одержала вторинну форму однини на -анин.

Форма *мусурман* – не є результат певної фонетичної адаптації на українському ґрунті, бо вона засвідчена в самих тюркських мовах та говорах, пор. кипч. XIII ст. *musurman* (UAJ. – 1964. – 35. – 374), тур. (XIII ст.) *müsürman*

(Севортян Э. Тюркизмы у ранних армянских писателей. – Структура и история тюркских языков. – М., 1971. – 268). Заміна -l- > -r-, очевидно, взагалі була притаманна цьому слову в багатьох тюркських мовах, пор. засвідчене Потаніним в татарських діалектах *musurman* (Владимирцов Б., Самойлович А. Турецкий народец хотоны. – ЗВОРАО. – XXIII. – Вып. 3–4. – 1916. – 286; 279). Також див. БУСУРМАН.

МУХОЯР, МУХАЇР, МУХАСР "різновид тканини", р. МУХОЯР "бухарська бавовняна тканина з шовком чи вовною" (Савваитов 80; Даль II,363).

1557 ризы... мухояровыи. АС IX, 51.

1568 от польштуки мухаиру грошей чотыри. ПКС II, 560.

1569 шата мухояровая. АС IV, 229.

1598 летников мухоеру турецкого два, пасаманами сребрьными брамованыи.

АрЮЗР I/VI, 241.

1625 пара лѣтников, один мухаеру турецкого. АС VI, 216.

1649 мухаирова чорная спидница. АрЮЗР 3/IV, 68.

1683 котанка мухояровая; литник чирвоный турецкого мухляру. Акт. Стар. 56

1766 четвертая [ряса] мухоярная; рясу мухоярову. АрЮЗР I/II, 368.

В українську мову слово увійшло, безперечно, з турецької, про що свідчать тексти наведених вище документів – там говориться про тканину з Туреччини. В турецькій мові ж це слово – арабізм *мухаджар* "дібране, добірне", "предмет вибору", пасивний дієприкметник від дієслова другої породи *хаджара* "вибирати, дібрати, оцінити" < корінь *хаджар* (Будагов II, 218) Дієприкметникова форма стала назвою якісної вовняної тканини.

В Росію тканина постачалася з Бухари, на що вказують праці Даля, Савваїтова, Крачковського (Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. – 1950. – 15). В XVI ст. стара арабська назва тканини в англійській мові набрала дещо іншого звучання: *могаїгу* "тканина, виготовлена з вовни ангорської кози", а з XVIII ст. цьому слову стало притаманне ще й значення "вовна ангорської кози", очевидно, за аналогією до питомого англ. *hair* "вовна, волосся". Українці ще нещодавно вживали англійську назву на означення дуже модної на той час пряжі: *мохер* / *могер* (Словник іншомовних слів. – 1977. – 451). З англійської мови слово в XVII ст. потрапило й у французьку, в якій набрало вигляду *моїг* на означення різних (вовняних і шовкових) тканин. В Російську імперію з Європи постачалася переважно специфічна шовкова тканина, яку називали *муар*. Див. Иностранцев К. Из истории старинных тканей // ЗВОРАО. – Т. XIII. – Вып. IV. – СПб., 1901; Добродомов И. Муар, мухояр и мохер // Русский язык в школе.-1967. – №2. – 73 + Новая одежда старых слов // Рус. Речь. – 1972. – №2. – 67–72.

Н

НАВУТ, НАГУТ, НАУТ, НУТ (бот.) "*Cicer L.*".

Слово спорадично засвідчується лише на тих теренах України, де вкраплювалися болгарські, сербські та романськомовні оселення (болг. НАХУТ, НУХУТ, с. НАУТ, рум. *naut, nahut*), отже, цей тюркізм запозичений саме з мов

того населення. Вважати укр. форму кримтатаризмом чи туркізмом можна було б лише в разі, якби воно засвідчувалося як *ногут*, *нохут*, пор. крм. *нохут* "горох" (КТРС 209, тур. *nohut* (TRC 680). Тюрки запозичили це слово з персь. *puhud* "тс" (ЕСУМ 4, 20; 119).

НАГАЙ, **НАГАЙКА**, "батіг із сплетених ремінців з коротким пужалном"; "козачий канчук" (Б.-Н. 235; Гр. II, 475).

1596 нагайками збили. АрЮЗР 3/І, 117.

1650 поп Миколинський з паробком своїм нагайками збили так барзо. АрЮЗР 3/ IV, 476.

1671 казали того Васка нагайками бити. АКП II, 91.

називал злодѣем, нагайками за нѣякие примовьки битимъ. Акт. Стар. 105.

XVII Хмелницький похвалявся нагайками ляхов прогнати. Граб. 62.

XVIII ляхов не тилко, мовить, по Вислу, або Сань рѣку гонити нагайками буду. В 4, 37.

Назва цього різновиду канчука (спершу *нагай*, а пізніше *нагайка*) утворилася від етноніма *поуај*, див. **НОГАЄЦЬ**.

В плані семасіології пор. аз. *tatary* "канчук, батіг, нагайка" (АзРС 4, 340).

НАДЖАК, **НАЧАК** "різновид бойової сокири", "чекан", "сокира"; б. (1576) **НАДЖАК**, **НАДЗАК** "бойова сокира" (Булика 1972, 213); с.-х. **НАДЖАК** "бойова сокира" (Шкалич 482); п. *padziak* "чекан, бойова сокира (угорська) Лінде III, 227; Мухлінські 91; груз. *наджахі* "сокира".

1584 начак коштовал дванадцат грошей. АКЖ №68.

XVII Пекарський ударил короля Жигмонта наджаком у лоб;., пор. (там само) Пекарський короля чеканом обухом в голову вдарил. КЛ 85.

Термін вживався на означення "модного" різновиду зброї й поширився приблизно в один і той самий час на значній території Європи, очевидно, з Туреччини, пор. тур. *пасақ* (Р III, 655; Стаховські 1967а, 206) < персь. *паѣах* *ناچ* "бойова сокира; алебарда, бердиш" (ПРС II, 598).

Наявність в українській мові двох форм з *-дж-* та *-ч-* (а в білоруській ще й з *-дз-*) можна пояснити поширенням такого явища як у питомих українських словах, так і в запозиченнях: *джміль–чміль*; *джура–чура–цюра*. Проте перська форма з *-ч-* могла перейти і в діалекти тюркських мов.

НАМЕТ "різновид шатра, в т.ч. й військове"; **СТОЯТИ НАМЕТАМИ** "стояти табором"; "переносне легке житло кочовиків"; **НАМЕТЕЦЬ** "покривало на ліжку" (УІДІ 9), "парасолька", **НАМЕТНИК** "виготовлювач наметів" (ЕСУМ 4, 35); р. "різновид шатра" (Ф III, 41); п. (1500 р.) *namiot* "тс" (Брюкнер 356).

1583 Староста примушал их... намети розбивати. АрЮЗР 8/V, 236.

1686 Дань универсал в наметах наших за Тисменицею. Карт.

XVII Сам хан зо всѣми ордами... станул наметами по степу. Карт.

XVIII Хмелницький в обозѣ своем розбил свои, а найбарзѣй... зьряднии намети лядскии. Карт.

XVIII козаки, набравши верблюдовъ съ болванами и наметовъ. КОМ 285.

ЕСУМ наводить етимологію М. Фасмера, який пов'язував цей термін з дієсловом *наметати*, як і *намітка*, та заперечував східне походження слова.

Насправді ж мали рацію Міклошич 1886, 211, Брюкнер, Москаленко, 31 та інші дослідники, які вважали цей термін орієнталізмом. Українські козаки перейняли спосіб ставити намет "шатро з повсті", як і саме слово, у постординців, швидше всього у кримських татар, а, можливо, й від турків, пор. ст.-тур. *nemed* "повсть, повстина, в яку куталися дервіші" (Девелліоглу 821; *Edebiyat*. – I. – 1994. – 91). Тюрки, як і населення Кавказу та народи фінсько-угорської мовної родини запозичили цей прадавній культурний термін (пор. д.-інд. *namata-*) у народів іранської мовної сім'ї, пор. срд.-іран. (?скіфськ) > персь. *نمد nāmād* "повсть, войлок, грубий килим" (ВЯ.-1973.-№3.-90); також пор. авест. *Nimata*, сак., согд. *namat*, афг. *namd* "повсть", ос. *nimaet* "бурка" (Абаєв II, 56), груз. *nabadi* "тс"; хант.-манс. *namət*, комі *namöt* "онучі", угор. *nemez* "повсть" (Етнич. проблеми истории. – М., 1981. – 87).

НИГИЧ (Слобожанщина; Поділля) "нічого, ніскільки" (Гр. II, 566); "зовсім, нічого, ніскільки" (СУМ 5, 419).

1848 Плаче, нігич одвіту не дає. Гр. II, 566.

XIX По лівий бік Дніпра міста нігич не походять на тогобіцькі. Гр. II, 566.

Цікавий приклад контамінації запозиченого східномовного слова *hiç* та укр. **ні**, яке в цьому разі є лише переклад запозиченого елемента, пор. тур. *hiç* "нічого, ніщо, анічого", "аніскільки, геть гічого, нічогісінько" (Девелліоглу 368; ТРС 407) < персь. *هیچ hiç* "тс" (ПРС II, 735); також кар., крм. *heç* "тс" (КРПС 608; Р II, 1790; 1806). Також див.: Исследования и статьи по рус. языку.-Волгоград, 1967.-226.

НИШАН "печатка, витиснена золотом чи кіноваром на ярликах" (Меліоранський 1906, 138); б. НИШАН "тс" (Булика 218); р. НИШАН "тс" (Срезн. II, 455; Ф III, 77); с.-х. НИШАН, МИШАН "знак" (Стаховські 1971, 72), груз. *нішані* "знак", "оцінка (напр. в матрикулі)".

1506 под золотым нишаном и под алыми тамгы ярлык дан. АЗР II, 5.

Термін трапляється переважно у пам'ятках доби зносин Тохтамиша та Тимур-Кутлука з очільниками Великого князівства Литовського, зокрема з Ягайлом, і запозичений з мови золотоординської канцелярії, див. Будагов II, 284, також Боровков 1966, 14: "Помічено, що з XIV ст. в Золотій Орді в останній частині ярлика з'явилися вказівки на час та місце їхньої видачі з посиланням на скріплення "алою тамгою" (тисненням квадратної печатки червоного кольору) й "золотим нішаном" – випиваною золотом початковою формулою й іменем хана (пізніше в Криму писаною від руки ханською "тутрою"). В монгольську мову термін *нішан* "штемпель", "печатка" потрапив з уйг. *nişan* (СТ 1975. – 4. – 100) < персь. *nişan* نشان "знак, помітка, вівіска, прапор". Слово увійшло також в азербайджанську, грузинську, турецьку мови, де характеризується полісемантичністю, пор. тур. *nişan* "знак, ознака, прикмета", "заручини", "прицілювання", "орден" (Девелліоглу 841; ТРС 679). Також див. Будагов II, 285: "Із слова *нішан* російські перекладачі ярликів зробили *мишень*, *мишенная грамота*; пізніше ж слово *мишень* лишилося в російській мові на означення *цілі* (при стрільбі), а також розвинулися значення: *мишеньється*, *мишульється* "промахнутися".

НОГАЙ, НОГАЄЦЬ, НАГАЙ "етнонім народности тюркської мовної групи, що в XVI-XVIII ст. замешкала у південноукраїнському степу", див. ТЛСУС I, 57); "назва теренів українського степу, де в XVI-XVIII ст. кочували ногайські орди".

XVI нагай послушни учинилися тебе; а который татарин ногаец з жоною там до Черкас пришол; до нагайцов отправили. МВКЛ 1, 98; 182.

1503 Он з послы до Нагай ъхал. АЗР I, 354.

1534 Непрiятели ваши Нагайскiи; з нагайцы по иншим городом розослали; посылал есмы до прiятеля своего князя Бакия в нагаи. АЗР II, 48; 49; 378.

1574 также дей и Нагайцы и иные орды от него ся откинули; а нагайцом дей обѣщал и на том им присягнул. АЗР III, 164; 168.

1750 З Ташлика знову, змовившись з килкома гултаями, крадал конѣ у ногайцiв; Ходили под Ногай воровать, и за мечетною Копрою взяли по одной лошади, и как возвратились в Гард, полковник Ахтырко оных лошадей отобрал. АрЮЗР 3/ III, 524; 609.

XIX Там же з кишла одрядили// Одного добуть кобили // Чи в ногайцiв, чи в кiмлик. (Антологія укр. дитяч. л-ри, 242).

XVIII нагайски орди. В I, 148.

Татаре Нагайские поразиша Миндикерея. ГЛ 366.

В основi етноніма, як i іменi Ногай, головного вiйськового ватажка Беркехана (XIII ст.), лежить монг. поѣж "собака" (як тотем) < *поѣ + аф. Зменшувальности *аі. У свою чергу *поѣ < по- "мати запах, смердити" (ПОАЯ 1971, 187; Рамстедт 278; Ф III, 79), пор. калм. поѣ "ногаець", каз. поѣж "татарин, що живе на сходi Росiї" (Р 3, 693) – йдеться про первiсне замешкання цiєї народности на теренах мiж Кабардою й Азовом. До XIV ст. населення Ногаєвого улусу носило ім'я мангити. Назва Ногайська орда та ногай(цi) фіксується після видiлення Ногаєвого улусу із Золотої Орди (кiнець XIV ст.) Схiднi хронiки цю народнiсть, яка в наших лiтописах має назву *нагай/ногай*, найменують термiном *мангит*. Вiдомо, що *мангити-ногаї* до XVI ст. кочували у нижнiй течiї Яїку, пiзніше ж у Середнiй Азiї, на пiвночi Кавказу, далi в українському степу за Днiпром та у степовiй частинi Криму, мiж Доном та Кубанню, по берегах Азовського моря й рiчки Терек. Узбеки ж та казахи *ногаями* називали волзьких татарiв. Ногайскi орди, якi вступали в контакти з Україною, з XV ст. в полiтичному вiдношеннi були пiдлегли Кримському ханству. XVI–XVIII ст. – доба вiйни та миру українського козацтва з ногайськими та кримськими ордами. Див. НАГАЙ. Також див. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // Уч. зап. Мордовского гос. ун-та. – Саранск, 1960. – 225; Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М., 1973. – 76.

НОГАТА "дрiбна монета в давнiй Україні, 1/20 гривнi" (Срезн. II, 462).

XII вирьникоу взяти 3 вѣдеръ солоду... или в ногатѣ ("Руська Правда", див. Львов 269).

XII Аже бы ты былъ, то была бы чага по ногатѣ, а кощеи по резанѣ. СПИ 28.

XV тогда продаху суждалца по двѣ ногатѣ; за теля 5 кун, за боран ногата. Лiтопис Аврамки 46; 281.

Те, що джерелом назви монети, вживаної в Київськiй Русi, є ар. نقف naqf "грошi, повноцiнна монета" ще в XIX ст. писав В. Тизенгаузен (ЗВОРАО. –

СПб., 1886. – Т.1. – 239). Процес фонетичної адаптації слова описав П. Меліоранський: "Глухий задньоязичний [q] дуже важко чітко артикулювати безпосередньо перед дзвінким язично-альвеолярним [d], отже він легко міг перейти в [g], після чого прикінцевий [d] став звучати як [t]. Саме таку форму цього слова [paqt] знаходимо в "Codex Cumanicus" зі значенням *resuta* "срібло"; *aqsa* "гроші". Пізніше вже на ґрунті руської мови між звуками -г- і -т- виникає голосний, внаслідок чого маємо форму *нагат > *ногат. Пізніше цьому слову було надано форму жіночого роду за аналогією зі словами *гривня*, *куна*, *різана*" (Меліор. 1902, 293). Декотрі корекції версії П. Меліоранського зробив В. Трутовський (Ногата, ее происхождение и ее место среди ценностей древней Руси // Древности восточные. – 1913. – Т.4. – 20): "На ґрунті руської мови голосний звук між -г- і -т- самостійно виникнути не міг, як це зазначив Ф. Корш (1903, 11–58; 1906, 259–315; також Древности восточные. Протоколы. – 1913. – Т.4. – 960), це могло статися за посередництвом котроїсь тюркської мови, а саме – болгарської, адже вся торгівля з арабами йшла через Булгарію". Цієї ж думки дотримувалися й А. Кримський 1974, 153 та К. Менгес 1976, 119 – останній зауважив, що голосний звук між *q* (> *γ*) і *t* міг з'явитися на ґрунті тюркських мов, тобто йдеться про форму **paqt*. Версію попередників безпідставно корегують Ф Ш, 79 та ЕСУМ IV, 109, стверджуючи, буцім слово *ногата* увійшло в мову Русі з кипч., тур. *paqt*, крм. *paqt* < ар. *paqd* "гроші". Також див. Каченовский. О кожаных деньгах. – Уч. зап. Московского ун-та. – 1835. – март. – № IX–X. – С. 3–34; 334–370.

НУРАДИН "титул кримськотатарського вельможі".

XVIII Калга, Нурадин, Солтани Ширинбей и Дзямон Сайдак великие мурзы. В I,374.

1704 Каплан Герей Нурадын солтан от Калги меншиі в Крыму. Биховець 205.

Офіційний термін *nur-ed-din* (ар.< *nur* "світло, промінь" + *ed* + *din* "віра, релігія" + "світло віри") був спрощений самими кримтатарами, пор. крм. (XVI ст.) *poradin* (Шютц 1975,152). Нуреддін – друга у Кримському ханстві особа після хана й калги-султана. На випадок смерті або відсутності калги його місце посідав нуреддін. Цей титул належав виключно родині хана або принаймні роду Герейів (ЖМНП. – 1841. – 4. – 40). Детальніше пояснення дали Смирнов 1887, 107 та Корш 1893,5: "Кримські Гірей-хани, пануючи над трьома народами: татарами кримськими, буджацькими й кубанськими, розподілили владу на три начальства: на начальство хана, калги й нурадин-султанів – як заповіт про своє походження".

Термін внаслідок тісних взаємин з кримськими татарами добре знали козаки, що не завадило їм іноді з гумором називати державну особу таким чином: Нерудим.

О

ОБР "авар", **ОБРИН** "тс", *множ.* (земля й народ) **ОБРИ** "союз племен, переважно тюркськомовних, що прийшли з Центральної Азії в середині VI ст. до басейну середньої течії Дунаю, в Паннонію, де в 40-х роках утворили державно-

політичне об'єднання Аварський каганат. Саме з цими аварами перекладачі і коментатори "Слова о полку Ігоревім" зіставляли названі у пам'ятці "шеломы Оварьскыя" (Пріцак 2008, 301); "протомонгольський племінний союз аварів (жуань-жуанів)" (ЛР 561); можливо, сюди топонім ОБРОВ у Переяславській землі на правому березі Бобровиці, нині – м. Бобровиця, пор. топоніми в Сербії: ОБРЕ, ОБРОВ, ОБРОВАЦ та Росії: ОБРОВО (Ф III, 107); слвн. obэг "великан", слвц. obor "тс", ч. obr "тс", д.- п. obrzum, п. olbrzum "тс", срд.-гр. Αβαρ, лат. avares, avari.

В си же времена быша и Обре... си же Обри ... насилье творяху женам Дульбскимъ. аще поѣхати бяше Обрину... веляше въпряхи ... жен в телѣгу. и повести Обрина... и естъ притча в Руси и до сего дни. погибоша аки Обри. Іпат. 9.

XII Поскепаны саблями калеными шеломы Оварьскыя. СПІ

Цей етнонім має велику літературу, а проте єдиної думки щодо його походження немає. Форма цього етноніма в давньоукраїнському літописі *объре*, *объри*, (в однині) *объринь* виказує його алтайське (? монгольське) походження *Авар, хоча його варіант, засвідчений в давньотюркських (орхонських) написах, читають як Араг.

Відома версія Омеляна Пріцака (Pritsak O. Yawar und Kabar – Kawar \\\ UAJ. – 1965, 36), згідно з якою етнонім – це форма, що виникла внаслідок складного процесу трансформації дієслова qar- "хапати, нападати" + агентивний афікс –ar = qarar > qarar > habar > hawar > awar "нападник". Треба зауважити, що афікс агентивності –ar засвідчується в цілій низці тюркських етнонімів: balqar, bulqar, suvar, tatar, hazar. Близькою до гіпотези О. Пріцака за методом реконструкції етноніма є й версія французького орієнталіста П. Пельо (P. Pelliot. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. – Paris, 1949): тюрк. av- "оточувати" + аф. -ar, хоча аварів Пельо вважає монголами.

Угорський тюрколог Д. Немет (див. Ф III, 107) вбачає в цьому етнонімі форму помен aogisti aba-г, ава-г "той, хто чинить спротив" від тюрк. aba- "чинити спротив", пор. тур., чаг. aba- "відмовлятися, не слухатися" (Р I, 620).

Н. Баскаков (Етнонимы давних тюрков Вост. Европы и чувашский язык // Этимологич. исследования по чувашскому языку. – Чебоксары, 1984.-102) висунув дві версії. Згідно з першою avar < ава- "чинити опір" + аф. ar. Інший варіант – avar | avur | habur – то фонетичний варіант відомого етноніма oгуз.

Як завжди скрупульозне дослідження цього слова запропонував Менгес 1979, 120-122, розглядаючи вираз *шеломы ОВАРЬСКЫИ* у "Слові о полку Ігоревім". К. Менгес вважає, що монгольські авари, які у 50-х рр. VI ст. підступили до теренів слов'ян на західному березі Дніпра, засвідчені в давньоукраїнському літописі як легендарні завойовники *объре*, *объри*, (в однині) *объринь*. Частина цих монгольських аварів, рятуючись від тюрків-огузів, дісталася Дагестану й була поглинута місцевим населенням, залишивши йому назву *авари* – сьогодні це етнос, що розмовляє однією з іберійсько-кавказьких мов. Саме з цим етносом і пов'язаний вираз *шеломы ОВАРЬСКЫИ*.

ОГАР "мисливський собака"; с. діал. ОГАР "хорт" (СХРС 322), д.-с.-цслв. ОГАРЪ "тс"; п. ogar, д.-п. ogarz, ч. ohar, слвн. ogar, угор. agar, н.-луж. hogor, ос. jegar, черкесь. hager "тс" (Ф III, 117; Трубачов 1960, 26).

1584 огаров – три, своры хортов – две. АКЖ №68.

XVII с хорты, огары; выжлы и другими кундусы. ІВ 64.

Тюркський відповідник засвідчується переважно в мовах волзько-сибірського ареалу: чув. агар јутті "мисливська собака", башк. ігер "метис від собаки-самиці та вовка-самця", алт. егер "собака", тат. (бараб.) ігар, шорсь. агар, чаг. ігар "мисливська собака", також кум. егер; балк. егер "хорт" (Балкар. діал.. 200), пор. тур. загар "тс".

Наявність терміна у давньосербських текстах, здається, дозволяє підтримати версію Абаєва І, 411, Єгорова 23 та Корнілова 1973, 10 (також Уч. Зап. НИИ при Сов. Мин. Чуваш. АССР. – вип. 49. – Чебокс., 1970. – 188) про болгарську (старочуваську) основу угорської та словянських форм.

Здається, доцільно поєднувати ці тюркськомовні форми з д.-т. ang / eng "здобич" [сполученням літер *n* та *g* тут та в інших тюркськомовних прикладах передається специфічний звук, що його називають "носовим g] (ДТС 46; 174), angсу "мисливець", engle "вирушити на полювання" (ДТС 46; 175), а також із засвідченим в сучасних тюркських мовах ang "будь-яка дика тварина, яку полюють", "здобич", "лови"; також angar "мисливський собака, хорт" (Р ІІ, 1426). Ця тюркська форма гомогенна з монг. ang "звір, дика тварина, дичина, полювання" (ЕСТМ 1974, 152).

Не виключено, що – гомогенні форми – слова *огар* "хорт" і *огар* "руда качка" (див. нижче)

Також див. Трубачов 1960, 26: "На слов'янському ґрунті це слово могло досить швидко зблизитися з питомим *goreti*, *ogaгъ*, *ogaгъкъ* через те, що у цих собак були характерні "підпалини". В плані семасіології пор. укр. (зоол.) ОГАР "руда качка" – назва, очевидно, пов'язана з *goriti* (пор. *огар* "обгорілий пеньок" (ЕСУМ 4, 152).

ОГАР (Херсонщина) "птах родини качок" (Гр. ІІІ, 34); "руда качка, *Tadorna tadorna* L." (ЕСУМ 4, 152); р. ОГАРЬ "*Tadorna ferruginea*", п. *ogorzalka*, *podgorzalka* "птах родини качок, *Fuligula* пугоса".

В ЕСУМ 4, 152 подається така етимологія орнітоніма: "очевидно, пов'язане з *goriti*; назва могла бути зумовлена іржаво-рудуватим забарвленням птаха". Проте варто навести й версію Д. Базарової 46, яка виводить узб. *angit* [сполученням літер *n* та *g* тут та в інших тюркськомовних прикладах передається специфічний звук, що його називають "носовим g] "качка огар", уйг. *xangit* "казарка", чаг. *angqat* "фламінго", кум. *hanqut* (Ресенен 21); аз. *angut* "дика качка огар (червона качка) (АзРС І,123); тур. *angut* "качка огар *Sadorna ferruginea*" (ТРС 55), انقت, انقت, انغت "різновид великої качки" (Будагов І, 102); кирг. *angur* "тс" з д.-т. *angut* "водяний птах червоного забарвлення, що нагадує качку (огар)", ще пор. ang "птах, жир якого використовують як лікувальний засіб" (ДТС 47; 46). Наявність цього слова в бурятській та інших мовах того регіону, пор. бур. *angir* "птах турпан", сойонськ. *angur* "турпан", ойр. *angar* "різновид водяного птаха" (Ресенен 21), дозволяє Базаровій вважати орнітонім спільним для тюрксько-монгольської мовної родини. Особливу увагу звертає Базарова на туркм. ang "червона качка, огар" (ТуркМРС 45), через те що в туркменській й мові засвідчується й дієслівна форма *angngur* "ревти, кричати (про віслюка, а також

дітей) – отже, на думку авторки ця дієслівна форма поєднана з звуконаслідувальним *ang ang* (варіанти його засвідчуються і в інших тюркських і нетюркських мовах). В науковій літературі з орнітології *ogar* характеризується як "птах крикливий, йому притаманний гортанний крик "анк... анг". Таким чином, етимологія Базарової ґрунтується на принципі звуконаслідування алтайськомовного орнітоніма *ang/ angar /angyr / angurt*. Ба більше, в узбецькій мові *ang ang* вживається як звуконаслідування пронизливого собачого скавчання, пор. також тат. *engeldau* "верещати, скавуліти, плакати", а це дає підставу висловити версію про гомогенність форм *ogar* "хорт" і *ogar* "руда качка".

ОГИР, ОГЕР "жеребець; дикий кінь" (Б.-Н. 257; Гр. III, 35; 54; СУМ 5, 613); р. (арго) АГЕР "тс" (Дмитрієв 490); болг. АЙГЪР "тс" (Милев 39); мак. АЙГАР "тс" (МРС 13); с.-х. АЛГИР (АНГИР) "тс", АЛГИРАЧА "кобила" (Шкалич 77); п. *ogier* "жеребець" (Лінде III, 516).

1728 поехал я с куреня с Семеном Медом до убитого огирця обнѣмати; в полѣ дикого коня обнимали, поехали назад, до убитого огирця, за мясом. И застали над тим огирцем багмутцѣв. А хотячи от них мясо отняти, стали з ними, багмутцями, битис. ДНРМ №76.

1750 од татар оукрали огеров три и кобил три. АЮЗР 3, III, 524.

XIX Це я тепер лиш бідний на коні: зачекай троха – я ті таким огером віддечу си. Хоткевич КД 142.

Д. Яворницький (I,401) писав: "Кращі коні у запорізьких козаків називалися "огирями", цьому слову надавалося значення пречудового, сильного й швидкого жеребця".

У всіх тюркських мовах *ajyr* має значення "жеребець": д.-т.(ДТС 28), полов. (ТАС 80); крм., ног., каз., чаг., тат., тур. Р 4,15); також чув. *ajar* (Клосон 47).

Над походженням слова працювало багато вчених. Відомі спроби дати етимологію як окремих частин лексеми, так і слова в цілому (Bang W. *Turkologische Briefe*. – VII. – UAJ. – XIV. – 3. – 1934. – 213). Рамстедт 1935, 2 вважав тюрк. *adirga*, монг. *adirga* і тунг. *adirga* праспорідненими. Поппе 1960, 4; 88 виводить монг. *adirga* з праформи **adirga*, не вважаючи його запозиченням з тюркських мов, тому що прамонгольська форма здається йому етимологічно зовсім іншим утворенням, ніж тюрк. *adirga*, яке у свою чергу теж не є запозиченням з монгольської, бо з **-d-* не може розвинути *-dy-*. Отже, Поппе вважає, що в цьому разі мова може йти тільки про третє невідоме нам джерело, котрим може бути загальноалтайська мова. Гіпотетичною загальноалтайською формою, на погляд Поппе, може бути **adurga*. Гіпотезу Н. Поппе вважає непереконаливою Доерфер II,187 через те, що Поппе не наводить приклади розвитку алт. **dy* > монг. *-c-* або тюрк. *-d-*. Г. Доерфер схильний вважати монг. *adirga* запозиченням з пратюрк. **adurga* та пропонує такий розвиток тюркської форми: **adurga* > **adyr* > *adirga* (внаслідок випадання шляхом метатези прикінцевого *-a*. Семантичне значення лексеми **adurga* Доерфер визначає як "виокремлений", тобто як твірне від *ad-aj-* "відокремлювати", посилаючися на цитату Радлова про відокремлення від табуна чотирирічних лошаків. Твірним від дієслова *ad-aj* за допомогою афікса *-yur* вважає слово *ajyr* і Е. Убрятова (К етимологии слова

айгыр "жеребец". – Вопросы тюркологии. – Ташкент, 1965. – 11), проте вона виходить зі значення дієслова "творити", наводячи як приклад якут. "жеребець", "бик", "некастрований самець", "прикметний силою, міцністю, владністю".

Всі попередні етимології слова заперечує Севортян 1974, 108, який в основі його бачить дієслово *aj-/az-* "збуджуватися (хтивістю)", пор. аз., тур. *az-* "мати сильний статевий потяг", "шаленіти", чув. *as-* "шаленіти", "дуріти, бути охопленим хтивістю чи пристрастю".

В українську мову слово увійшло з кримськотатарської, адаптація пов'язана з закономірною субституцією: тюрк. *a-* > укр. *o-*, а випадіння *-й-* сталося на українському мовному ґрунті. Див. ПЕТЯ 107-108.

ОГУЗ "віл, якого уводять в ярмо" (Попка 1858, 270).

Зважаючи на локальність вживання цього слова в українській мові (Кубань), доцільно вважати його пізнім проникненням у говори Кубанщини з тюркських мов північнокавказького ареалу, пор. балк., карач., кум., крм., полов., чаг. *ögüz*, тур. *öküz*, чув. *vaGar* "бик, віл" (Севортян 1974, 521). Див. ГУЗОК

ОДАЯ "отара" (Карпат. Діал. 445); (Поділля) "обора на рогату худобу за селом" (Гр. III, 38); "хутір, ферма, полянка в лісі", [ОДАЙНИК] "фермер" [ОДАЙНИЧКА] "дружина фермера"; п. стар. *oda* "кошара", [*odaj*] "хутір"; рум./молд. *odaie* "вівчарня; загін на худобу" болг. ОДАЯ, мак., с. ОДАЈА, рум. *oda*, *uda*; алб. *ode* "кімната" (ЕСУМ 4, 158).

Морфологічна структура українського слова, здається, вказує на те, що лексема запозичена із слов'янських мов балканського регіону, наприклад, з говорів Добруджі, в котрих слово могло мати значення, співвідносне з українським "обора на худобу", "отара". ЕСУМ 4, 158 за узвичаєним методом подає українське слово як запозичення з молдавської/ румунської мови.

В тюркських мовах слово *oda* має такі значення: гаг., кар., крм., тур. *oda* "кімната, дім"; крм., тур. *oda* "підрозділ вояків", "рота", проте давніший варіант цієї лексеми *otaу* у багатьох тюркських мовах мав значення "табір", "місце розташування на ночівлю" (ЕСТМ 1974, 485). Отже, цілком ймовірно, що в тюркських говірках Балкан та півдня України вживалася лексема *oda* на означення польового табору, тирла тощо. Про це переконливо свідчить термін *odaman* "старший пастух, чабан", засвідчений у багатьох мовах Чорноморського регіону й, зокрема в кримтатарській, див. ОТАМАН.

ОЖДИГАН "кий" < перськ.-тюрк. *جوكان* джиган, джуган (Кримський III, 221).

ОКО, ОК *заст.* "міра ваги: 3 фунти", "міра рідини; 2 пляшки" (Дзензелівський 1958, 48); "міра об'єму хмільних напоїв, що приблизно дорівнює 1-1,5 л.", "чотиригранна пляшка такої місткості з короткою шийкою" (СУМ 5, 672); б. ОКА "тс"; болг. ОКА "міра ваги: 1 кг та 225 (або 282) г" (Милев 516); с.-х. ОКА "міра ваги: 1280 г." (СХРС 335); молд. ОКА "давня міра ваги: 3 фунти", "кварта (давня міра рідини)" (МРС 434); п. око "міра ваги в Туреччині".

1724 З Нѣжина для пана привезено тютюну турецького 5 ок. Дн. Марк. I, 78.

Також пор.: в сорока тулумах мяса овечьи числом сто в пяти тулумах внутреннего овечьего сала двести ок. Еварн. 1888, 31.

XIX Доброго ока горівки треба було відтак, аби голос вернувся. (Хоткевич Г. Камінна душа. – К., 1981. – 15).

XIX В руці у панотця був квиток на три сажні дров. Поставивши отаманові око горілки, можна вивезти вчетверо більше. (А. Свидниць. 37).

XIX Шинкар точив із барильця та подавав кватирки, півока, ока; в корчмі чекав його чоловік з півоком. М К 3; 15..

Лучче око золота, ніж камінь олива; Купив вік зо два горілки. Гр. Ш, 38.

Д. Яворницький засвідчив вживання терміна *ок* "різновид посуду ємністю трьох пляшок" у мові козацтва: "в п'яти тулумах внутрешнього овечьяго сала двести ок" (Яв. 1888, 45).

В минулому термін *око* широко побутував у рибалок на півдні України: *оком* визначалася кількість виловленої риби та продаж її (Мат-ли до укр. етнології. – Т.1. – Львів, 1899. – 46). На цих теренах рибалки назву *око* (*гоко*) використовували ще зовсім недавно (Берл., 56; Москаленко 1958, 54). Також див.: Мат-ли до словника буковинських говірок. – Вип. 6. – Чернівці, 1979; Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975, 142; Берг Л. С. Бессарабия. Страна, люди, хазайство. – Л., 1918. – 94; Белов Н. О древних русс. мерах протяжения и веса// Seminarium Kondakovianum. – Прага, 1927. – 280.

Запозичення з тур. *оқа* "міра ваги, рівна 1 кг. 225 г." < ар. *اوقية* *uqiyue* < гр. *οὐγγία*, що зводиться до лат. *упсія* "міра ваги, унція" (ЕСУМ III, 171; Стаховські 1967, 207; Девелліоглу 1118; Ейубоглу 502; Сімеонідіс 1976, 61).

ОЛАЧ "худобина з білими боками", ОЛАЧИНА "назва вівці", ОЛАЧИСТИЙ "з білими боками (про худобу)". Укладачі ЕСУМ 4, 178 лише вказують на певний (можливий?) зв'язок цього слова з АВАЧ "червоний або чорний бик з білою поперечною смугою" (ЕСУМ I,41), але не розглядають їх як гомогенні форми. До того ж, у словнику вказується джерело запозичення – рум. *alaciu* "перістий", очевидно, до уваги було взято передусім географічний чинник: обидві словоформи засвідчені на теренах українського Заходу. Щоправда, пояснюючи укр. *авач* та вважаючи джерелом його рум. *alaciu*, автор статті цілком правильно зауважує: "очевидно, з тур. *alasa* "перістий, строкатий, рябий". Проте джерелом румунського слова, як врешті й українського *алач* \ *авач*, могла бути й гагаузька чи говірки кримтатарської або ногайської мов. Взагалі у мовах народів з дуже розвиненим тваринництвом, напр. в тунгусо-маньчжурських, лексема на означення перістої масти тварин (зокрема й білобокої худоби) засвідчується досить часто (ЕСТМ, 1974, 130). Насамкінець потрібно додати, що в основі укр. *алач* \ *авач* та рум. *alaciu*, як і укр. АЛАЖА "шовкова смугаста періста тканина" (ЕСУМ I, 59), лежить одна й та сама тюркська форма *alasa* "перістий, строкатий".

ОЛЬБЕРИ (Ölbärlü) "назва половецького племені, а, можливо, конгломерату племен чи, швидше, касти" (Менгес 1979, 122); "половецька династія ханів"; (Прицак 332); "етнонім (?)" (ССП 31); пор. р. Алыберское царство "далекое государство" в устном народном творчестве (Жирша Данилов и др.) (Ф I, 73; III,133); також власне ім'я (ОЛБЫРЬ / ОЛБИР ШЕРОШЕВИЧ (Іпат. 501; ЛР 274); також ОПЕРЛЮЕВЕ (Іпат. 455) / ОПЕРЛЮЙ "підрозділ / клан / плем'я

половців". Зайняли були терени на лівобережжі середньої течії Дону (Сіверського Дінця); нині – півд.-сх. частина Харківщини й півн. частина Донеччини (ЛР 254; 565).

XII А уже не вижду власти сильного, и богатаго, и много вои брата моего Ярослава, съ Черниговскими былями, съ Могуты, и съ Татраны, и съ Топчаки, и съ Ревугы, и съ Ольберы СП.

1159 Мъстиславъ радъ бывъ рѣчи тои и посла к нимъ [берендичам] с тѣм же отроком тои же ночи Олбыря Шерошевича Іпат. 501. [Мстислав, рад бувши мові цій, послав до них [берендичів] із тим же хлопцем тої ж ночі [боярину] Олбиря Шерошевича ЛР 274].

1152 Поидоша съ Гюргемь...такоже и Половци и Оперлюеве и Токсобичи и вся Половецкая земля, что же их межи Волгою и Днѣпромъ Іпат. 455 [Тоді ж пішли з Юрієм... також і половці – і Оперлюї, і Токсобичі, і весь половецький народ, скільки їх ото межі Волгою і Дніпром ЛР 254].

Походження цього етноніма пояснював вже Ф. Корш ("Исследования по рус. яз. – Т. II. – В. 6. – СПб., 1909. – 16): "Слово *олбер* у формі *alp* *äg* трапляється в тюркських пам'ятках з VII ст. Компонент *alp* "герой, богатир" засвідчується в багатьох титулах печенізьких, куманських (половецьких), кипчацьких та ін. власних іменах". Детально історію вивчення слова виклав А. Зайончковскі 1949, 56: "Майже всі дослідники "Слова" погоджуються з тим, що форма *alpäg* передає відомий почесний титул тюрків *alp* "герой" + *äg* "чоловік, лицар, герой". Лексема. *alp* "герой", "богатир", "велет", "лицар" та його похідні, напр. *alup*, *alpaüt* фіксуються в більшості тюркських мов (ЕСТМ 1974, 139).

Підсумковий аналіз подано в СССПИ 4, 32: "Слово *олбер* у формі *alp* *äg* в тюркських пам'ятках засвідчується з VII ст. Є чимало титулів та власних імен печенізьких, половецьких, кипчацьких та ін. з компонентом *alp* "герой, богатир, лицар", пор. д.-т. *alp* *eg* "богатир, герой, звитязний воїн"; *alpaüci*, *alpaüt* "тс" (ДТС 36); також алт., каз., кирг., тат. *alup* "герой" (Р I, 384); уйг., тур., чаг. *alp* "герой" (Р I, 430). В карачаєво-балкарській мові словом *alp* називали не тільки богатиря, героя, витязя, а й породу богатирських коней (К.-Б. Н., 37). Сполука *alp* *äg*, спершу почесний титул у тюрків, може не тільки означувати соціальний стан, а й покласти початок етнічній племінній назві. Див.: Кумеків Б. Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. По арабским источникам// Проблемы этногенеза и этнич. истории народов Ср. Азии и Казахстана. – М., 1990. – 118: "Як свідчать перські наративні джерела, у східному "Дешті Кипчаку" найвище елітарне становище посідало плем'я *борілі (< оборі), з котрого виходили хани". Також Л. Рашоньї (Rasyonı L. Les noms de tribus dans le "Слово о полку Игореве"// Seminarium Kondakovianum. – Т. 8. – 1936. – 296) писав, що мусульманські історики засвідчили на початку XII ст. кипчацьке плем'я *alperli*.

Назва *оперлюеве* разом з іншими етно-племінними назвами, напр. *токсобичи* засвідчена й у 1152 р. в Іпатському списку давньоукраїнського літопису. Як зазначає Менгес 1979, 123: "Цей первісно почесний титул може означати не тільки соціальний стан, а й закласти основу етнічної племінної назви: у кипчаків на початку XII ст. фіксується плем'я *alp-erli* – варіант цієї форми: *Оперльюеве* <

ар-ärlü < alp-ärlü|erlü (зі зникненням у північно-західних мовах звука -l- перед змичним, як напр. у казахській та каракалпацькій мовах". Таким чином, за версією К. Менгеса, *Оперлюеве* – це збірна назва, утворена за допомогою закінчення *-еве* від *alperli / alperlü* – лише випав плавний -l- у компоненті тюрк. *alp* > укр. *оп.* Отже, всі три форми, зафіксовані у пам'ятках княжої доби (Ольберы, Олбыр Шерошевич та Оперлюеве), Менгес 1979, 122 вважає гомогенними.

Іншу етимологію етноніма запропонував О. Прицак 2008, 39; 240; 332: Ольбери (Ölbärlü) – половецька династія ханів відгалуження Кунів, що поселилася біля гір Yu-lui-pei-lu (Ölbärlü) та прийняла назву цих гір як ім'я династії. В такому разі піддається сумніву гомогенність назв/етнонімів *ольбери* і *оперлюї*. Також див. Малов 1946, 131.

ОПАНЧА "попона на коня"; ОПАНЧА, ОПАНЧИНА, ПАНЧА "старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща" (Б.-Н. 262; Гр. III, 55; 94; СУМ 5, 703); ОПОНЬЧА "верхній чоловічий одяг" (Лисенко 1958, 16); б. ЕПАНЧА, ЕПОНЧА, ОПОНЧА, ОПАНЧА, АПАНЧА "широкий плащ без рукавів" (Булика 111); р. ЕПАНЧА "накидка, капюшон" (Срезн. I, 828), Ф II, 20) ЯПАНЧА "хутрянний одяг без рукавів" (Ісаченко 512); болг. ЯПАНДЖАК, ЯПАНЧА "плащ" (Младенов 703); мак. ЙАПАНДЖАК "плащ" (МРС 201); п. *oponcza* "тс" (Лінде 3, 570); хорв. *jarundze* (1612 р.), *jarunca* (XVIII ст.) "плащ" < с.-тур. **jarunca*, тур. *jaruncu* (Стаховські 1962, 149); (Шкалич 570); угор. *gyarju* < д.-чув. **сарачу* (Гомбоц 1912, 75), пор. чув. (застар.) *juraңca* "різновид верхнього одягу; покривало; старовинний шкіряний плащ від дощу" (Єгоров 350); персь. *يارپانچه* *jarançe*, *يارپونچي* *jarunçi*, *يارپونچه* *jarunçe* (МРС II, 738).

Цей термін – одне з найдавніших запозичень в українську мову, він відомий ще зі "Слова о полку Ігоревім": "Орьтъмами и япончицами и кожухы начаша мосты мостити по болотам и грязивым мѣстом, – и всякими узорочьи половецкыми". Цікаво, що схожим чином описав перехід козацького війська через річку літописець Григорій Грабянка (Граб. 104): "то сотвориша козаки три мости от епанчей, возов, войлоков и наметов через Пляшовую". Слова Грабянки повторив автор компілятивного твору (КОМ 231): "здѣлавши ночью три мости з возов, войлоков... епанчей и наметов" – отже, маємо приклад унікальної спадковості тактики українського війська протягом п'ятивікової часової відстані. Прикметно, що й Грабянка, й автор КОМ користуються цим словом в редакції тогочасного російського лексикону: *епанча*. Цю ж форму подибуємо зрідка й у документах литовської доби, очевидно далось взнаки білоруське *епонча*. Натомість в староукраїнських документах засвідчується лише *опанча*:

1508 две опанчи бурьских... а каптур черънецки. ЛМ 74.

1511 двѣ опанчи бурских. АЗР II, 58.

1514; 1517 вкрал ми коня с седлом и з епанчою; Двѣ седле, а повѣза, а епонча. ЛМ 199; 514. 1566 покинул коня вороного з седлом, з опанчею. АрЮЗР I/V, 155.

1571 опанеч две. АрЮЗР I/I, 33.

1584 епанча коштовала полкопы грошей; опанча, которая коштовала сорок грошей. АКЖ №43; №64.

1593 опанча московская. АрЮЗР I/VI, 98.

1596 Олексееви взяли: скуру, опанча АрЮЗР 3/І, 89.

1597 седел десет з волоками и з опанчами АрЮЗР І/VI, 137.

1598 взяли двѣ опанчи. АрЮЗР 3/ III, 527.

1667 взялас у мене небожчикову опанчу; взяла опанчу синюю АКП І, 94; 96.

XVI Слова Христовы на свой млын римский криво опачиноу натягал. Смотрицьк. Ключ 240.

1720 опанча валеная була. ДНРМ 353.

XVIII Зѣнцю хлопцю покроено вчора камзол и опанчу; Писал к женѣ з посылкою старой опанчи. ДХ 3. 39; 496.

Вирази на вірець "коня з седлом, з опанчею" свідчать, що термін опанча вживався як на означення різновиду одягу, так і опони (пітника) на сідло. В тюркських мовах ця лексема вживається також на означення двох реалій, пор. крм. *jarupsu* / *jarıpsa* "покривало", тур. *jarıpsa* різновид коміра чи плаща грубої роботи", чаг. *jarıncı* "попона, бурка" (Р 3, 261; 265); *jarunçuq*, *jarıncı(γ)* "хустка, що її жінки застосовують як паранджу" (Атамирзаева С. Експериментально-фонетич. исследование наманганского говора узб. языка.-Ташкент, 1974.-136); кум. *jamıçı*, ног. *jabunçu*, аз. *jarupcu*, туркм. *jarupca*, чаг. *jabunçu* "різновид жіночого верхнього одягу у Хіві", також персь. *jarıncı* "різновид верхнього одягу" (Отаров 1978,19); тат. *jarıncı* / *jabusa* "одяг на зразок кобеняка з капюшоном" (Рахімова 1975, 19); чув. *jarıncı* "різновид верхнього одягу", "покривало", "старовинний шкіряний плащ від дощу", туркм. *jarupca* "те, чим можна накривати", уйг. *jarınc* "попона" (Єгоров 350); тур. *jamçı* "бурка", "пітник"; *jarupcaq* "чимала попона на коня, що зимує на відкритому повітрі" (ТРС 908, 911). У словнику Махмуда Кашгарі засвідчуються також форми *jarıut* | *çarıut* / *çarıut* "подушка, яку підкладають під лікті", "підстілка, щоб сидіти долі" (ДТС 135, 139; 235). В анатолійських діалектах турецької мови слово *jarınc* / *jarınc* має значення "хустка", а *jarıpsa* – "кобеняк, різновид верхнього одягу, що його надягають чабани в дощову погоду" (ТКТГ III, 237).

До тюркських форм за своєю звуковою будовою, найближче звичайно, архаїчне *япончиця* з чітким зменшувальним суфіксом –иц(я), засвідчене у "Слові о полку Ігоревім", й етнонімом якого за версією Менгеса (1979, 186) могло бути тюрк. **jar-ап-са* з асиміляцією голосних середнього -ун-/-ун- (*jarıncı* / *jarıncı*) та прикінцевого [голосного] суфіксів. Проте з котрим значенням: "різновид одягу" чи "попона на коня" вжито це слово в давньоукраїнському творі – напевне сказати неможливо (ССПІ VI, 192). Не викликає сумніву одне: якщо автор "Слова" вжив форму *япончиця*, похідну від, безперечно раніше вживаної **японча*, то надмір ускладненою видається версія Менгеса (1979, 186), будім слово *япончиця* розвинулося з тюрк. **jarıncıya* / **jarıncıya*, відповідно тюрк. суф. -ya був замінений своїм суфіксом –ица.

Термін, очевидно, вживався у мові болгарів та хозарів, а, можливо, й у говорах аварів, про що свідчить наявність лексеми в форму *jarıncı* "бурка" у пам'ятці вірменської мови VIII ст. (СТ 1978, №2, 25), але швидше за все в українську розмовну мову слово перейшло з чорноклобуцьких говорів. Як бачимо, в жодній наведеній вище тюркській формі не засвідчується -о- в другому складі – на відміну від найархаїчнішого українського варіанту цього

слова: *япончиця* – адже майже у всіх тюркських мовах голосні -о- та -ö- ніколи не з'являються у другому складі. Появу голосного -о- в другому складі у слов'янських формах Преображенський (215) та Бернекер (1951, 74) пояснювали впливом слова *опона*. Але ймовірніше інше пояснення: внаслідок приєднання до запозиченого тюрк. **јапанџу* / *јапанџа* українського суфікса -*ц'а*, наголос перейшов на другий склад слова, що й викликало перехід *а > о*. Як модель для утворення форми *япончиця* могли послужити такі давньоукраїнські лексеми, як *тончиця* "різновид полотна" чи *орниця* "різновид сукна та одягу з нього". Упевненіше можна говорити про висхідну тюркську форму для тих варіантів української лексеми, де маємо у другому складі голосний -а-: *япанча*, *спанча* > *опанча*, пор. тюрк. *jasaul* > укр. *оса(в)ул(а)*. Що ж стосується початкового *о-* в укр. *опанча* (< *апанча* < *япанча*), то перехід тюрк. *ја-* > укр. *о-* потрібно вважати закономірним явищем, пор. тюрк. *jasaul* > укр. *ясаул* > *асаул* > *осаула*.

Завдяки своєму первісному семантичному значенню "попона (на коня)" слово безсумнівно входило в лексичну скарбницю фактично всіх тюркських племен / етносів / союзів, і слов'янські мови могли запозичувати його не в один і той самий час, до того ж неодноразово та ще й з різних тюркських мов чи діалектів.

Важко визначити також: увійшла ця лексема в українську мову з обома значеннями з однієї й тієї ж тюркської мови чи з різних мов і в різні періоди. Пам'ятки української писемності іноді вказують на країну, де вироблявся цей різновид одягу, наприклад місто Бурса в Туреччині. Це дає певну підставу гадати, що, наприклад, з чорноклобуцьких говорів в українську слово увійшло на означення такої реалії, як "попона (на коня)", а з турецької – зі значенням "різновид верхнього одягу": про це свідчать і форми цієї лексеми в інших слов'янських мовах.

Етимологія тюркського терміна ясна: тюрк. *јаp-* "накривати, кутати" (Клосон 870) + афікси -*уп*, пор. д.-т. *јаpуп-* "вкриватися" + аф. -*уџ-* + *џа* / *џу-* за допомогою цих афіксів утворюються іменники від дієслів (ЕСТМ 1989, 128), див. ЄВШАН, ЯПИНА.

ОРДА "резиденція володаря феодальної держави монголів"; "Золота орда"; "Кримське ханство"; "тюркське плем'я чи племінне об'єднання в XIV–XVII ст. (Білгородська, Ногайська орда тощо)", "татарське військо"; "кочівницький табір"; *переносн.* "натовп, юрба"; **ОРДИНСЬКИЙ** "належний до Орди, тобо Кримського ханства"; **ОРДИНСЬКІ СЛУГИ** "спеціальністю ординських слуг було супроводжувати в Орду послів та гінців, а через те, що вони добре знали степ, то, очевидно, їх використовували й з метою розвідки" (Клепатський 535); п. *orda, horda* < укр. (Дюерфер II, 32).

1371 пошли в Орду ко царю люди жаловатися на князя. Грамоти №23.

1480 Черкасцом на выправу до Орды 6 коп грошей з мыта Киевского. АЛРГ 30.

XV Так же дей Нагайцы и иншие орды от него ся откынулы. АЗР III, 164.

1501 К ординским царем посылал. АЗР I, 259.

1534 Даем твоей милости вѣдати о новинах ординских. АЗР II, 329.

XVI В лѣто 1397 Витолт, князь Литовскій, поиде на Татаров... пригна одну орду до Литвѣ и посади их около Вилня, идѣже и донине свою вѣру держать. ГЛ 368.

1531 Богдана Ивановича Микулинского откупил з орды. ГВКЛ 57.

1538 повагу послу в ордѣ вирадил. АЮЗР 1, 87.

XVII Хан зо всіма ордами кримськими, бѣлгородськими, нагайськими, черкаськими вытегнул до Хмельницького. Сам. 18.

XVIII по битвах оних явилосѣя в каждого товариша козацького и ординського по троє коней. В I, 71.

XVIII войско Турецкое з Ордою под комендою Кора Ахмет пашѣ. В II, 501.

XVIII Стеблев на ясир Ордѣ отдал; Бѣлоградская Орда Юрія Хмельницького поймавши, отослала в Царигород, которого посажено в гемулѣ. Кр. Лѣт. 76; 79.

XVIII Юрася орда отослала в Царьград, где посажено его в Едикулѣ. Лѣт. 27.

Зажурилась Україна, що ніде прожити: витоптала Орда кіньми маленькії діти. Н. тв./ Мати сина проганяє: "Нехай тебе орда візьме!" – Мене, мамо, орда знає, в чистім полі оминає". Н. тв.

Слово було запозичене в добу монгольської окупації на означення резиденції очільника монголів, пізніше ж стало вживатися й на означення держави, країни (переважно "Золотої Орди"). Далі за традицією українці цим словом стали називати Кримське ханство й декотрі кочові народи, напр. ногайців. Для ногайських поселень аул був не характерний, бо ногайці кочували великими підрозділами – ордами (*ordu*) або улусами на чолі з мурзами.

Етимологія слова детально подається у Севортяна 1974,471, який вважав, що форми *ordu|orda* утворилися за допомогою давніх афіксів *-u/-a* від дієслова *ogut* "стати табором", "зупинитися", "розташуватися на місці". Таким чином: *orda* < **orta* < *ogut-a*. На підтвердження наведеної етимології свідчить наявність у пам'ятках тюркської писемності форми *ortu*. Також див. Митрошкина А. Термін "Золотая орда"// Труды Иркутского гос. ун-та. – Т.65. – Вып.4. – 1969. – 25–32; Егоров Историч. география Золотой Орды. – С.154.

Етимологом українського терміна послужило, очевидно, кипч. *orda* "ханський табір", "табір", "обоз", "військовий соз кочових племен" (Аракин 1974, 115; Зайончковскі 1958–1961, 118; Благова 1975, 41). Будагов I, 124 вважав, що "під цим словом у давніх татар розумілося зібрання всіх родин чи підрозділів одного й того ж роду з метою йти проти супротивника чи з котроїсь іншої причини – внаслідок цього слово набрало значення *табір*". Клосон 203 та Севортян 1974, 471 первісним значенням терміна *ordu | orda* вважали поняття "резиденція очільника", "табір очільника". Те, що в українську мову тюрк. *orda* увійшло спершу у своєму найдавнішому значенні – "табір", "ханський табір" – свідчить про давність його запозичення (Дмитрієв 541), бо ці значення передаються лише формою *orda* (кипч., узб., туркм.) й не засвідчені за формою *ordu*.

В Густинському літописі під 1397 роком літописець повідомляє про переселення литовським князем Вітовтом у Литву частини караїмського етносу – отже, фіксується ще одне значення цього слова: "тюркське плем'я", "племінне об'єднання".

Приблизно з XV ст. слово набуває в українській мові значення: "військо", яке часто досить важко диференціювати від поняття "войовнича тюркська народність" – власне, це значення притаманне й самим тюркським мовам.

В українські словники XIX ст. вносять найновіше значення слова: "натовп буйних людей" (Б.-Н. 264); "натовп" (Гр. III, 62), напр. пор. у Т. Шевченка: "А за

нею молододою козаки ордою". В російській мові засвідчується подібне значення: "беспорядочная неорганизованая толпа", яке Благова (1975, 43) пояснює тим, що тюрки-кочівники в бою звичайно налітали неорганізованою юрбою.

В добу Великого князівства Литовського в староукраїнській мові з'являється низка дериватів на означення нових понять, значення яких можна зрозуміти лише за контекстом. Напр., *ординець* – це й "житель орди, татарин", і "те саме, що й ординський слуга": Ордынці повинні при послах и гонцах господарских ездити до Орды, а живуть у мѣстѣ, а земли отчизные, данные, а входы свое на то особливе мают и при старостѣ предся на службу господарскую конно и збройно ехали повинны (АрЮЗР 4/І 41).

(1605 р.) неприятель наш звыкл ордынцов своих в панства наши всылати (АЮЗР II, 32).

Отже, *ординцями* називали не тільки представників тюркського (кримтатарського) етносу, а й українців (бояр, шляхтичів), напр. "Павел Кузнец ордынец и коваль" (Клепатський 536). В епоху Великого князівства Литовського такі ординці мали ще й офіційніше найменування: *ординські слуги* – вони виконували *ординську службу*, яка полягала у супроводі до Орди послів та гінців лише на території, яка їм належала; документи засвідчують такі служби у Київському, Канівському, Черкаському, Овруцькому, Путивльському повітах. Іноді ординські слуги у Великому князівстві Литовському володіли дуже великими ділянками землі – то були переважно бояри панцирні. Особи такої категорії, приписані до котрогось замку, повинні були на випадок нападу з'являтися туди задля оборони. На тих землях, на котрі татари нападали часто, ординські слуги мали тримати на чатах польову охорону, яка сповіщала замковому люду про небезпеку. Такі ділянки, на яких ординський слуга виконував ординську службу, часто називалися: *ординська земля* (АрЮЗР 4/І, 42):

1583 за розказаньем короля... в котором пишут повинность боярскую: службу ордынскую служити (АрЮЗР 8/V, 237).

1561 которые перед тым были слугами ордынскими, повѣдают себе вызволенными от господарей их милости с тое службы орѣдынское имѣючи себе быти шляхтичами (АрЮЗР 4/1, 41).

В документах тієї доби зафіксований ще й термін *ординщина* різновид данини, яку Велике князівство Литовське сплачувало Кримському ханству, див. ОРДИНЩИНА.

ОРДИНКА "різновид козацької шаблі, для котрого був властивий довгий клинок, ледь вигнуте (рідше пряме) руків'я зі скісно похиленим кінцем, що прикривався металевим наперстком. Ординки (похідне від *орда*) були запозичені зі Сходу, але вироблялися і в Україні – одним із центрів виготовлення був Львів" (Українське козацтво. – К., 2002. – 358).

ОРДИНЩИНА "податок з населення України в добу Великого князівства Литовського".

1499 ордынщину давали. АЛРГ №61.

1507 а чого бы колвек с тых платов на сereбцизну и на ордынщину не достигло, и они то мають на все мѣсто положить и тот плат наш докладати. АЗР II, 11.

1528 не мають они подачок... то есть ордынщини. АЮЗР II, 137.

За версією Любавського 487, Литва успадкувала монгольсько-золотоординську традицію оподаткування населення України та Білорусії. У Брянському повіті, неподалік якого перебували баскаки, зберігся чисто татарський спосіб обкладання – *поголовщина* (об'єктом була робоча особа). В Київській та Подільській землях, де татари колись мешкали упереміж з українським населенням, збереглося улюблене татарами число – *подимщина*, яку збирали отамани українського походження. На Волині та Смоленщині місцеві князі збирали податок *воловищину* – з кінської сохи чи волового плуга. В самій Литовській землі уряд збирав *серебищину*. Всі ці податки витрачалися на військові потреби та захист від татар. На Подніпровських теренах збиралася фактично та сама серебищина, але податок мав назву *ординщина*; податок збирали сукупно, розкладаючи загальну суму на всі міста й волості Подніпровщини. А що сплачували його переважно натурою – соболями та сукнами –, то це говорить про одне: зібране йшло на сплату так званих упоминків (подарунків) очільникові *орди* кримському ханові.

ОРКИШ "полба, пшениця спельта, *Triticum spelta* L.", ОРКИС, АРКІШ, ВОРКІШ; б. ОРКІШ "дикий ячмінь" < тур. *urkuş* Булика 229; п. *orkisz*, ч. *okryz* "полба".

1633 оркишу пул торпа АС 6, 294.

ЕСУМ 4, 213 подає як можливе запозичення з тур., тат. *urkuş* "просо, ячмінь".

Слово потребує додаткового дослідження.

ОРТОМА

XII Орьтъмами и япончицами, и кожухы начяша мосты мостити по болотам и грязивым мѣстом, – и всякими узорчьи половецькими СПП

Стосовно джерела цього запозичення відомі дві версії. Ще М. Максимович порівнював *орьтъма* із засвідченим у словнику половецької мови Кодекс Куманікус *artmaq* "двобічна торбина, в яку складають вантаж та перевозять на спинах тварин" – цю етимологію вже в наш час підтримав А. І. Попов (Тюркологич. сборник. 1972. – М., 1973. – 36–50), який цілком фахово пояснив перехід прикінцевого $-q > \gamma > 0$, навівши переконливий приклад зникнення цього звука в антропонімі, засвідченому в "Слові про Ігорів похід": *Gazaq > Gzay > Gza*. Зміна початкового тюрк. *a-* на укр. *o-* пов'язана з закономірною субституцією: тюрк. *a-* > укр. *o-*, пор. *ajuyt > огир*, *ataman > отаман*.

Друга версія пов'язується з працею Меліоранського (Меліор. 1902, 293), в якій автор виводить *орьтъма* з тюрк. **örtma < ört-* "закривати, накривати, закутувати, замотувати" (ЕСТМ 1974, 551). Цю версію підтримували Фасмер III, 154; Менгес 1979, 124, але слабке місце її – це те, що в жодній тюркській мові форма **örtma* не засвідчена (зафіксоване лише тур. діал. *örtme* "різновид прибудови на взірць веранди, прихистку для худоби тощо), див. Менгес 1979, 125.

ОСАВУЛ, ОСАУЛА, АСАУЛ, ЯСАУ(В)УЛ "Виборна службова особа в Гетьманщині. Були генеральні, полкові та сотенні осавули. Полкові (по двоє у кожному полку) та сотенні дбали про військову підготовку козаків, забезпечення полку або сотні озброєнням та боеприпасами. У генеральній артилерії служили генеральні осавули, що відповідали за генеральні обози і були заступниками генерального обозного. На Запоріжжі до січової старшини входили кошовий осавула та курінний осавула ("Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.,

2002. – 359); "Військовий осавул, як і кошовий отаман, суддя та писар, обирався загальною радою з простих козаків низового товариства; його обов'язки були дуже складні: він стежив за порядком та добропристойністю між козаками в мирний час у Січі, а у воєнний – в таборі: стежив за виконанням судових присудів за рішенням кошового чи всієї ради, як у Січі, так і у віддалених паланках війська; виконував слідчі дії у зв'язку з різними суперечками та порушеннями в середовищі сімейних козаків запорізької спільноти; дбав про продовольчі запаси на випадок війни, отримував грошову та хлібну плату й розподіляв її, за наказом кошового, відповідно до посад; охороняв всіх, хто проїжджав степами запорозьких вольностей; захищав інтереси війська на прикордонних межах; посилався поперед війська для розвідки про ворога; стежив за ходом битви; допомагав тій чи іншій стороні в скрутну хвилину бою. Саме тому ми бачимо, що у 1681 році військовий осавул з кількома козаками охороняв московських послів на час ночівлі на річці Базавлук; у 1685 році на прохання кизикерменського бея зганяв з Низу Дніпра по Січі козаків, що викрадали тут татарських коней та завдавали інших "шкод" татарам; у 1765 році він посилався від Січі до Дніпра й Орлі для охорони запорізького кордону та козацьких зимівників від російської лінійної команди; в 1757, 1758, 1760 роках осавул з чималими загонами переслідував у степу "харцизів" та гайдамаків. Тому й зрозуміло, чому військового осавула різні мемуаристи й історики називають "поручиком", "древнім архонтом афінським", правою рукою та правим оком кошового й порівнюють його посаду з посадою міністра поліції, генерал-ад'ютанта при фельдмаршалі. У Хіві осавулами називають придворні офіцери, в обов'язки яких входить заводити прохачів до ханського палацу на час так званих арзів, тобто публічних аудієнцій. При дворі хана Коканду придворні асаули посилалися ханом у віддалені кишлаки для перевірки дій казіїв чи суддів. Чин осавула був і в монголів, та що він означав, невідомо; у татарів, за свідченням арабського письменника Абуль-Махасена, осавул був начальником гвардії. Ознакою влади запорозького осавула була дерев'яна палиця, скована з обох боків срібними кільцями, яку він повинен був тримати на час військових зібрань. На допомогу йому обирався військовий підосавул" (Яворницький І, 179-180); "сторож міського магістрату", "особа, що виконувала при магістраті поліцейські обов'язки", "прикажчик у поміщицькому маєтку" (Б.-Н. 46; Гр. III, 95); АСАВУЛЕЦЬ "посада дрібного службовця при дворах старшини чи магістраті, близьке за значенням до пізнішого терміна ОСАВУЛА "особа, що виконувала певні обов'язки при магістраті чи в поміщицькому маєтку". р. ЕСАУЛ "козацький чин" (Дмитрієв 533); п.asaul, esaul, asaula, asawula "козацький офіцер, ад'ютант отамана", "сторож, польовий наглядач" < укр.

1590 жаловал нам сотник... на ясаула, и на инших атаманов и козаков. АС I, 179.

1649 Данилкови асавулови. АрЮЗР 3/ IV, 175

1650 осавулом... товариству Войска Запорозского. ПКС II, 576.

1658 ясаулом, атаманам и всему... товариству. АЮЗР 4, 202.

1665 Хвеско осавул; Дахна Чемаренка, ясаула полку Пултавского; А уряд, маючи над ним литост, ведлуг ради товариской, наказалисмо асавулум нашим двома киями его скарати. АКП I, 32; 60.

1693 пляц голый продал асаулови полку Стародубского. АС II, 114.

XVII Хмельницькій прислал на ратунок Богуновъ Демка своего асаулу. Тимч. 37

XVIII Асаулцю дворовому, который за розными дилами посилається, дається з дворца чобут пара одна. Тимч. 33.

1704 А о пропалых ваших перекопских конях атаман кошевый посылал в степ ясаула своего в сорока человекх искати. Биховець 203.

1725 Осаулиць допускають бит тих злодѣев. ДНРМ №67.

XIX [Осаула] їздив по селу й загадував на панщину; Осаулину жінку давно дражнили на селі злодійкою; Осаулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Н.-Л. 21; 44.

В українських пам'ятках документуються три форми цього терміна, що дозволяє простежити процес фонетичної, морфологічної та семантичної адаптації тюркізма *jasaul*: *ясаул* > *асаул* > *оса(в)ул(а)*.

В пам'ятках тюркської писемности слово засвідчується також у кількох значеннях: золотоорд. *jasaul* "виконавець наказів" (Березин 1850, 13); чаг. *jasaul* "виконавець повелінь", "виконувач повелінь згідно з *ясою*, посланий у котрійсь справі", "нині наглядч у палаці (в Хіві ясаули спостерігають за виконанням робіт на ханських каналах" (Будагов II, 329); тур. *jasaul* "вершник-охоронець у почеті сановника", "офіцер, що стежить за шляхом, яким має йти офіційний кортеж" (Р III, 215); ст.-узб. *jäsawul* "прислужник нижчого щабля при палаці, в обов'язки якого входило виконання всіляких дрібних доручень адміністративного характеру" (Абд ар-Рахман Тале. Тарихи Абу-л-Файзхана. – Ташкент, 1956. – 162); узб. *jasawul* "начальник сторожі", *jasa-* "розставляти рядами або в бойовому порядку" (Фазилов I, 491), *jasowul* "вершник, що супроводжує сановника", *jasow* "налаштування до бою" (УзРС 604); каз. *jäsaul* "особа, яка керувала лаштуванням вояків до бою, на парадах і взагалі справами воїнів, а також підрахунком військової здобичі та виділенням з неї частки, що належала ханові" (Кобланды-батыр. Казахский героический эпос. – М., 1975. – 439); туркм. *istor. jasawul* "виконавець у аульного старости" (ТуркмРС 820); тат. *jasawul* "управитель" (ТатРС 533). Що стосується етимології слова, то вона цілком правильно подана в ЕСТМ 1989, 153: "**йасавул** за одностайною думкою дослідників – похідне від дієслова *йаса-* "доводити до ладу, налаштувати", а правильніше: його джерело – монг. *йасагул* < *casayul* "розпорядник; помічник командира загону".

Українцям термін був "нав'язаний" монгольською окупаційною адміністрацією в XIII ст, про що свідчать такі значення його, як "прикажчик, сторож, поліцай". Що стосується терміна, притаманного мові українського козацтва, то його принесли вояки-українці, що були силоміць рекрутовані у військо Золотої Орди, а також ті тюрки, що брали участь у первісній організації козацького ордену в Україні.

ОТАГАС "старший чабан, старший пастух" (Гр. III, 74).

Термін увійшов у професійні говори українських вівчарів, очевидно, з кримтатарської чи ногайської мов. Підставу для такої думки дає каз. *otayasy* "цим словом звертаються до людей похилого віку, на взірць: "пане добродію!"; це слово дещо менш шанобливе, ніж *qışayasy*" (Будагов I, 472); Радлов II, 1105;

Казак тілінін тусіндірме создiгі.-Алматы, 1961.-184). Отже, в тюрків українського степу (ногайців?) мав бути термін "старший чабан = хазяїн ватри (куреня)".

Етимологія терміна ясна, її запропонував ще Радлов: от "вогонь" + аґа "пан, хазяїн, старший брат, батько; шанобливе звертання до старших" + афікс присвійности третьої особи -sy = "старший над вогнищем в родині чи товаристві", пор. каз. aul aґasy "старший в аулі" (Радлов I, 143), тур. qolaґasy (< qol "колона, загін, фланг" + аґа "пан, хазяїн, старша особа" + аф. 3-ої особи -sy) "взводний командир", "військовий чин у султанській армії між капітаном і майором" (Будагов II, 87; ТРС 556). Таким чином, укр. *отаґас*, каз. *отаґасы* та крм. *отаґа* ще раз підтверджують думку про те, що в тюркському військово-феодалному суспільстві терміни одночасно вживалися на означення як військового, так і господарського чину. Укр. *отаґас* та *ватаґ* мають фактично однакове семантичне значення – "очільник", проте запозичені були в різний час і з різних джерел. Початковий *в-* у слові *ватаґ* і справді виказує первісно булгарське походження, про що свідчить давньочув. *wataґ. Проте залишається й досі нез'ясованим: чи лексема *wataґ в тюркських мовах окрім первісного значення "житло, де розпалюють ватру" мала ще й вторинне – "очільник" (як, наприклад, крм. *отаґа*)? Гіпотетично можна дати ствердну відповідь, очевидно, вона й стала джерелом укр. *ватаґ*. Проте не можна відкидати й версії, що термін *ватаґ* у нашій мові з'явився пізніше внаслідок зникнення прикінцевого *-а* у слові *ватаґа* та прирівнювання скороченої форми до іменників чоловічого роду – *ватаґ* "очільник ватаґи". Також див. ОТАМАН.

ОТАМАН "старша особа в корпорації вівчарів" (Кухаренко 38; Гр. III, 74); "взагалі старша особа в колективі певного різновиду діяльності": отаман у чумаків, рибалок, пастухів, косарів тощо", "виборний або призначений ватажок козацького війська", "представник козацької адміністрації в Україні XVII-XVIII ст." (Тимч., СУМ 5, 801); ВАТАМАН "тс"; ще див. ЛАТАМАН (ЕСУМ III, 199); р. АТАМАН, ВАТАМАН (Ф I, 95; Дмитрієв 523; п. wataman "нижчий урядовець у земському маєтку" (ССП I,42); авар., лак. УДАМАН "старший чабан" (Джидалаєв 70).

Стосовно терміна *отаман* є велика література, проте всі спроби етимологізації лексеми ускладнюються тим, що тюркський відповідник (дуже важливий!) можна віднайти лише в кількох мовах: кум. *суч. odaman* "бригадир чабанів", ног. *заст. odaman* "старший", башк. діал. УДЗАМАН "дуже старий, шанований" (Джидалаєв 70); чув. *utaman* (? < рос.) "отаман" (Єгоров 278); крм. *odaman* "старший чабан" (Дмитрієв 523). Зафіксована також утята форма в кумицькій мові *taman-luq* "отаманування"; спокусливо долучити сюди й д.-т. *taman* "один з титулів Більге-кагана" (ДТС 529).

Інша причина, яка ускладнює етимологізацію слова – це наявність кількох варіантів його в українській, польській та російській мовах: *отаман*, *атаман*, *ватаман*, причому найдавніше засвідчується форма *ватаман* – у Новгородській грамоті 1294 року: "Ходити тремо ватагамъ моим на море, а ватаман Ондрей Крытцкый". Щоправда у давніх російських документах трапляється й форма *вотаман*. Прикметно також, що новгородські говори ще в XIX ст. зберігали

слово *ватаман* "старший в артілі рибалок", а сама артіль називалася *ватагою* (РР 1972, №5. – 111). Саме ця форма засвідчується і в найдавніших українських пам'ятках – така спільність давньоукраїнської та новгородської лексики ще раз свідчить про самобутні генетичні зв'язки населення України-Руси та Новгородщини. Починаючи з грамоти 1421 року термін *ватаман* на означення посади сільського старости кількоразово вжитий у молдавських та один раз у галицькій грамотах.

У пам'ятках наступних століть переважає форма *отаман*, *атаман* зі значеннями: "представник сотенної адміністрації", "сільський староста", "ватажок у війську", "старший у ватагах рибалок, чабанів, теслів тощо". На означення посади начальника місцевої адміністрації термін *отаман* вживається в літописах доби Великого князівства Литовського, які свідчать, що коли Ольгерд рушив на тих татарів, котрі заволоділи були Поділлям ще при Данилові, то дізнався, що саме вони (татари) ввели на Поділлі посаду атамана: "Олгерд побил татаров на Синей Водѣ оубил трех братов татарських Хочебея, Сикотлоубоуга а Дмитрея, а тыи браты Татарские князи отчичи и дѣдичи Подолское земли были. А завѣдали от них отаманы, а присжчаючи оув отаманов дан бирали с Подолское земли" (Супрасльський список. – ПСРЛ. – 1907. – XVII. – С. 140).

Отже, мовні й екстралінгвістичні матеріали не дозволяють чітко визначити, яке було первісне значення терміна *ватаман* / *отаман* в українській мові: "старша особа в адміністративній або ж професійній діяльності" чи "ватажок військової структури". Можна гадати, що з самого початку ці два значення розвивалися паралельно і в тюрків, як то було й з термінами *кош*, *курінь*, *осавула* – для військово-феодалного ладу кочівників така схема була органічна. Н. Дмитрієв повідомляв, що в кримтатарських народних піснях слово *атаман* вживається належно до осіб, які виявляють себе і в мирних галузях господарювання, і у сфері войовництва (Дмитрієв 523).

Про те, що термін *отаман* побугував у тюркських ватагах Криму й Півдня України, свідчать матеріали з історії Запорожжя: "Отомана Ушали називаємого (козаки) кош розбили, отняли доброго коня; тепер козаки напали на кызбурунского жителя Джин Мухамед, отамана Еве Махмуд називаємого" (Яв. 1888, I, 41).

Відносно походження терміна відомі кілька версій. А. Брюкнер (Ф I, 95) виводив його з тюрк. *odaman* "старший у пастухів чи в козацькому таборі". Н. Дмитрієв вважав, що поширений в українському степу та в Криму термін *атаман* – то похідне від тюрк. *ata* + афікс *-man*, який при утворенні термінів надає словам побільшеного значення, пор. тур. *kölemen* *іст.* "військо, що складалося з рабів" (ТРС 565) < *köle* "раб" + аф. *-men*. Таким чином, *odaman* – це "великий, старший батько", "старший чабан". Щоб знівелювати слабке місце своєї гіпотези (форма *атаман* в тюркських мовах не засвідчується), Н. Дмитрієв пропонує версію, буцім форма *атаман* перейшла в *odaman*.

Насправді ж, укр. *отаман* ідеально відповідає не лише тюркському (кумицькому, ногайському та кримтатарському), а й, що дуже важливо, аварському та лакському словам, котрі є запозиченнями з тюркських мов кавказького ареалу, швидше всього з кумицької. Тюрк. *odaman* – це похідне від *oda* | *ota* "ватра, курінь, юрта, оселя, кімната", "родина, що відділилася", "табір,

місце розташування", "артіль вояків, рота". Ці новітні форми, засвідчені в живих мовах, у давньотюркських пам'ятках фіксуються дещо інакше: *otaq otaγ > ota* "житло, де розкладають вогонь" < *ot* "вогонь" (ЕСТМ 1974, 485). Слабким місцем цієї версії є початкове *в-* у давній формі *ватаман*, що дозволило І. Добродомову (РР 1972, №5. – 111) висунути гіпотезу, буцім лексема *ватаман* – то похідне від болгарського **vataγ*, яке відповідає загальнотюркському *otaq / otaγ + аф. –man*. За версією Добродомова в болгарській формі протетичний губний *v-* перед *-o-* спричинив перехід *-o-* в *-a-*. Проте слабким місцем версії І. Добродомова є те, що ця гіпотетична форма не засвідчена у пам'ятках тюркської писемности, хоч давньоукраїнський літопис фіксує слово *ватага* як давній, половецький, термін. Див. ВАТАГ, ОТАГАС.

ОТАРА "великий гурт овець, кіз" (СУМ 5, 802), "велике стадо овець" (Гр. III, 75); "загін для овець посеред степу – татарською мовою – о т а р" (Б.-Н. 466); р. (півд.) ОТАРА "стадо овець" (Ф III, 169; Дмитрієв 541); адиг. ХУТЕР "загін для овець" (Адиги 369); адиг. УЕТЕР "табір з прибудовами для худоби й пастухів", "стадо", абаз. УАТАР "місце для зимового утримання худоби", "вівчарня" (Шагіров 1989, 135); авар. УТАР "хутір" < кум. *otar* "хутір" (Джидалаєв 71). Див. ХУТІР.

На етимон українського терміна правильно вказував вже П. Білецький-Носенко. Д. Яворницький (Эварницкий Д. История запорожских козаков.-I.-559) запропонував був досить цікаву етимологію тюрк. *otarmaq < ot* "трава" + *armaq* "шукати", проте сучасні етимологи вважають компонент *-ag-* лише дієслівним афіксом. Визначити, з котрої тюркської мови це слово перейшло в українську досить важко: воно засвідчується майже у всіх північно-західних тюркських мовах, щоправда з неоднаковими значеннями:, пор. д.-т. *otar* "пасти (тварину), виганяти її на пасовисько" (Клосон 48; ДТС 373); крм., ног. *otar* "стадо овець, яке переганяють з пасовиська на пасовисько; крм. *otar* "вигін, пасовище"; "овече стадо" (Р I, 1105; КТРС 221); крм. *otar* "стадо овець", "хутір" (Севортян 1974,483); кар. *otar* "пастівник, луг" (КРПС 434); каз. *otara*, "пасовище далеко від аулу" (Р I, 1105; КРС 270); *otarmaq* "тримати скот на особливих пасовищах" (Будагов I,109); ног. *otar* "пасовище (віддалене від аулу), "отара" (НРС 253); кум. *otar* "вигін", "пасовисько", "луг" (Немет 1912, 135); "хутір" (Джидалаєв 71); "отара" (Севортян 1974, 483); карач. *otara* "випас" (Джидалаєв 71); тур. *otarmaq* "пасти", "пускати на підніжний корм" (ТРС 694); аз. *otarmax* "пасти", "приглядати за худобою на час вигону на підніжний корм" (АзРС III, 640); туркм. *otar* "пастівник" (ТуркмРС 494); кирг. *otog* "віддалене зимове пасовище, де снігу випадає мало"; *otoglo-* "відкочувати з худобою на далеке зимове пасовисько" (Юдахин 1965, 657); чув. *odar* "прихисток, притулок для овець" (Севортян 1974,487); *utar* ""місцевість багата на зело та квіти для бджіл", "пасіка", "хутір"; башк. *utar* "хутір", монг. *atar* "земля, що лежить облогом", "цілина", "неробочий, "гуляний" скот" (Сгоров 279); тат. *utar* "загін (на худобу)", *заст.* "хутір, садиба, маєток" (ТатРС 594). Видатний орієнталіст проукраїнської орієнтації Ф. Корш [в публікаціях, здійснених на теренах України подавав себе як Хведір Корш, напр. у "Фільологічному збірнику пам'яті К. Михальчука.-К., 1915.-20] зауважував, що у казахів *otar* – то "окремий від аулу пастівник", а в

ногайців – "отара, що пасеться навперемін у різних місцях; сюди й хутір, пор. башк. utar "те саме, що й укр. хутір". Звук х- тут, мабуть, тюркський".

Тюрк. otar (< от "трава" + аф. -ar) спершу, як про це свідчить і давньотюркська форма otar, мало значення "пасти", "пускати худобу на траву", "тримати стадо на окремому (віддаленому) пастівнику", а пізніше розвинулися значення "загін для отари", "табір для овець та чабанів", "місце багате на квіти та зело й придатне для пасіки", "садиба, хутір". Чув. utar / odar "прихисток, притулок для овець" (Севортян 1974, 487) "пасіка, хутір" (Ресенен 367; Єгоров 279), як і башкирська та татарська лексеми, – дуже багатообіцяльні для пояснення семантики укр. ХУТІР та дозволяє допускати можливість давнього запозичення цього слова в українську мову ще в добу взаємин з булгарами чи хозарами, проте особливий актуальності термін набрав у добу козаччини. Як писав Д. Яворницький (1,148-149), запорізьке військо поділялося на січових та зимових козаків. Перші називалися лицарством або товариством, від товариства відрізнялися сімейні козаки, котрі жили віддалік від Січі в запорізьких степах, у зимівниках та хуторах – то були хлібороби, скотарі, рибалки й називалися не лицарями й товаришами, а зимівчачами, сиднями, гніздюками. Також див. Русская речь. – 1971. – № 5. – 80.

ОЧКУР, УЧКУР "пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для підтримання їх"; (діал.) "шнур, яким стягують кінці рукавів у сорочці" (Карпатс. сб. – М., 1972, 63); ОЧКУРНЯ "верхній край штанів або шароварів, зашитий широким рубцем для втягування очкура" (Б.-Н. 268); р. (говір терських козаків) УЧКУР, ОЧКУР "конопляний могузок" (Яковлева Г. Уч. зап. Кабард. – Балкар. ун – та. – вип. 25. – 1965. – 52); (донськ.) УЧКУР "петля, затягнений верьовкою кінець сітки; пояс" (СРДГ 3, 168).

Слово засвідчується у творах класиків української літератури ХІХ ст.; також див. Кобилянський. Гуцульськ. говір: оч'кур, уч'кур "підв'язка при штанях".

Запозичення з крм. uçur "гашник (шнурок, протягнутий у верхній частині штанів; верхній край штанів)" (КТРС 316) < uç < iç "внутрішня частина, серцевина" (Севортян 1974,388) + ur "пояс" (ЕСТМ 2000,150). Архаїчна форма збереглася в ногайській мові: uşur "шнур з вовняних чи бавовняних ниток, щоб підв'язувати штани" (Гаджиева 1976, 129), пор. крм., тур., чаг. uşur "очкур" (Р I, 1730), ще крм. uşur "очкур" (Олесницький 1910,78); каз. oşur "чоловічий пояс" (Хасанов Б. Языки народов Казахстана и их взаимодействие. –Алма-Ата, 1976. – 178); також див. ПЕТЯ 183.

П

ПАДИРМАК "сорт винограду".

Слово записане в українських говірках Нижнього Подністров'я (Дзендз. 1958,48). Етимологія його ясна, це тур. qadun "жінка" + parmaq "палець" = "жіночі пальчики". Початкове п- замість к- з'явилося на українському ґрунті під впливом другого компонента *пармак*. Як приклад словотвірної моделі пор.: кум. qatyntuzluq "барбарис" < qatun "жінка" + tuzluq "груди".

ПАДИШАХ "титул монарха в декотрих країнах Сходу".

Запозичення з тур. padişah "падишах, султан" (ТРС 709) < персь. چادشاه padšah "(букв.) захисник-володар" (Девелліоглу 852; Будагов I, 309; Дюерфер II, 421). Детальніше див. ЕСУМ 4, 252. Також див. ПАША.

ПАЙ "частка, яка припадає на кожну особу з чогось спільного (майна, заробітку, трапези тощо); "певна частина заробітку рибалки" (Берл. 58); "талан, доля, щастя" (СУМ 6, 16); **ПАЙКА** "частка від розподілу чогось спільного"; **ПАЙЧИК** "рибалка, що ловить рибу у власника за пай", **ПАЮВАТИ** "ділити на частини" (Гр. III, 87; 104; СУМ 6, 16); б., р. **ПАЙ** "тс" (Ф III, 187); болг. **ПАЙ** "частка" (Милев 537); авар., дарг., лак. **ПАЙ**, **ПЕЙ** "тс" (Джидалаєв 181).

1750 Павло гайдамака свой пай оддал; три пайки. АРЮЗР 3/III,528.

XIX же покликали до паю, /А я собі у бур'яні молюся Богу. Шевченко.

XIX Будем ми худобу на двѣ части паивати. КС 1893, 103.

Слово запозичене з крм. рај "доля, частка" (Шютц 1975,152; КТРС 223); крм., тур., тат. рај "тс" (Р 4, 118; ТатРС 418). В тюркських мовах це одне з найдавніших запозичень з кит. ра'і (ЕСУМ 4, 256). Див. **ПАЙЧИК**

ПАЙДА "дарунок"; "щастя, талан" (Гр. III, 87; Лисенко 1958, 16), **ХВАЙДА** "користь, прибуток", **ПАЙДИТИ** "щастити, таланити" (Гр. III, 87; СУМ 16); також **ПАЙДА**, **БАЙДА** "окраєць хліба, велика скибка".

XIX Вдруге переїжджаю через Сибірськ і вдруге не пайдить мені подивитися на пам'ятник Карамзину" (Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. – К., 1991. – 248).

Розглядаючи слова *байда* та *пайда*, ЕСУМ I, 115; 4, 256, не пропонує переконливої етимології. Насправді ж, потрібно орієнтуватися на крм. *rajda* "користь" (ПКТ 56);, *fajda* "користь, зиск" (КТРС 318) ног. *rajda* "користь, зиск, прибуток" (НРС 264); кум. *rajda* "користь" (Немет 1912); каз. *bajda* "користь, зиск" (Будагов I, 240; Р 4, 1123); тур. *fajda* "тс" (ТРС 291); тат. *fajda* "користь, зиск, прибуток, допомога" ТатРС 599), також ос. *rajda* "зиск, користь" (Абаєв II, 235). Коли зважити, що звук *f* тюркським мовам не притаманний, і простолод вимовляв араб. *فائدة* *fajda* як *rajda* / *bajda*, стає зрозумілою багатоваріантність форм цього слова і в українській, і в тюркських мовах. Тюрк. *rajda* українці перейняли від кримських татар або ногайців та вимовляли *пайда* чи *байда*, прирівнюючи останнє до поширенішого *байда* "гультьяй", "різновид човна", "паля", тоді як турецьке *fajda* адаптували, звичайно ж, у вигляді *хвайда*. Цікавий результат і семантичної адаптації слова: узагальнене "користь, прибуток, зиск" конкретизується у значенні "велика скибка хліба, окраєць". Слово реалізувалося також і в дієслівній формі: *пайдити*.

ПАЙЧИК "рибалка, що ловить рибу у власника за пай" (Берл. 58).

Наледве чи структуру терміна потрібно розуміти як варіант слова пайщик. Ймовірніше його потрібно сприймати як адаптоване тюрк. рај "пай" [див. **ПАЙ**] + агентивний афікс -çу + укр. суф. -к. В українській формі прикінцевий суфікс -к з'явився в процесі морфологічної адаптації (в інших випадках додається прикінцевий -й), пор. подібні структури: *дуванчик*, *гардаджій*, *контаржій*, *товарчий*, пор. р. ямщик < тюрк. *jam* "різновид поштової станції у монгольській імперії" + аф. -çу + рос. суф. -к, див. ЯМ.

ПАПУЧИ "капці", **ПАПУЦІ** "різновид повстяного взуття", сх. **ПАПУЧА** "долмашне взуття", м. **ПАПУЧИ** "тс", болг. **ПАПУЦИ** "черевики", п. рарусіє "пантофлі, капці, хатне взуття" (ЕСУМ 4, 286).

Запозичення з крм., тур. раруџ < персь. پاپوش ра "нога" + ruşidən "вкривати" (Будагов I, 307); Девелліоглу 853), але, мабуть, за посередництвом інших (польської – *пануці*) мов.

ПАРЧА "густа шовкова тканина із золотими, срібними або подібними до них нитками"; б., болг., р. **ПАРЧА**, с. **ПАРЧЕ**; у мовах народів Кавказу див. Джидалаєв 118.

XVII Мазепа турков отослал в Москву и жаловане пребогатое получил парчами, борхамами. КЛ 39.

В ЕСУМ 4, 302 слово поєднується з тур. pağça "шматок, клаптик", насправді ж етимон українського слова – це персь. پارچه pağçe "тканина, текстиль" (ПРС I, 260), яке увійшло у словник тюрків Золотої Орди, пор. кирг. bağça "шовкова тканина", каз. bağça "старовинна тканина" (Р 4, 1487-8), крм. bağça (Ресенен 63). З самою тканиною та її назвою населення підвладної їм Московії познайомили золотоординці, в українську ж мову слово увійшло, як свідчить літопис, досить пізно: Пьотр I надіслав був Іванові Мазепі як віддяку за переданих полонених турків скількись там парчі та бархами. В турецькій та азербайджанській мовах слово pağça на означення цієї тканини не вживається, лише simli kumaş (РТС 591) та zəğhara (РАЗС II, 390). Вживане в татарській мові pağça Радлов 4, 1157 вважав зворотнім запозиченням з російської.

ПАСТРАМА "просолене овече м'ясо"; **ПАСТРОМА**, **ПАСТРЬОМА** (Слобожанщина) "шматок м'яса або сала, що його кладуть у пастку, аби привабити звірину чи мишей" (Гр. III, 101); **ПАСТРЯМА** "так запорожці називали дрібно накришену варену баранину" (Б.-Н. 273); "висушена на сонці баранина" (Яворн. I, 244); **ПОСТРОМА** "копчена або сушена баранина" болг. **ПАСТЪРМА** (Милев 555), мак., с. **ПАСТРМА**; рум. pastarma, алб. pasterma (Фасмер 1909,92); (Кононов // ВЯ. – 1975. – I. – 138); груз. basturma "солонина з баранини"; також пор. р. **БАХТАРМА**, **БУХТАРМА** (Ф I, 137; 256).

Назва цього різновиду їжі поширилася у країнах Чорноморського регіону з тур. pastırma "різновид солонини" (Р 4, 1192; РТС 714), яке є похідне від спонукальної форми pas-тур дієслова pas- "давити, гнітити", пор. кирг. bastırma "жердина, яку кладуть, щоб притиснути сіно на возі", каз. bastırma "гудзик на жіночому одязі", bastıruc "жердина, яку кладуть, щоб притиснути сіно на возі" (Севортян 1978, 76; КРС 70). Також пор. **БАСКАК**, **БАСУВАТИ**. Отже, цей різновид дуже просолоного й перченого м'яса готували застосовуючи технологію пригнічування. Запозичений термін спочатку прижився в козацькому середовищі. Джерело запозичення – не обов'язково турецька мова, швидше – говори тюрків українського степу, зокрема кримських татарів. Недоречна давня етимологія М. Фасмера (Османские этимологии. – ЖС . – II – III. – 1909. – 92) щодо грецького походження слова. Див. **ПАСТРИДА**.

ПАСТРИДА "сушена риба". В ЕСУМ 4, 312 подається як неясне. Очевидно, технологія приготування такого різновиду сушеної риби була запозичена від майстрів, що мали справу з *пастрамою*. Компонент *-ида* дозволяє бачити в

ньому частину таких іхтіонімів, як *ставр-ида, палам-ида/пелам-ида*. Отже, спершу це могла бути структура **настирма паламида чи настирма ставрида > настрида*. Термін настрида міг з'явитися у середовищі українського козацтва.

ПАША "титул вельможі (військового чи цивільного) в Османській імперії".

1672 Цесар турецькій... под Львов послал Каплан Пашу з войском турецким и татарским; Над турецким войском бил гетманом Гусій Паша. Літописець 33; 35.

XVII Цесар християнський войска турецькіє погромил килка паш.

XVIII Комиссари Турецькі, Гусейн и Аил паши; войско Турецкое з Ордою под комендою Кора Ахмет пашѣ. В II, 501.

XVIII Турчин подступил под Умань, послал в град дванадесят пашей; Турки от побитих християн главы отрѣзовали и у Турецкого Паши за всякую по червонцу брали. Граб. 219.

Запозичення з тур. *paşa* "паша < персь. چادشاه *padšah* "титул вельмож, міністрів, губернаторів, чільних посадових осіб у Туреччині; без власного імени слово стосувалося лише першого міністра" (Будагов I, 309). Процес адаптації перського слова Доерфер II, 421 пояснює таким чином: персь. *padšah* > ст.-тур. **başa*, яке контамінувалося з тур. *baş* "голова; начальник", а відповідно до переходу *b > p* виникла форма *paşa*. Стаховські 1967а, 207 засвідчив у старотурецьких документах обидві форми: *paşa* 1544 р.) і *başa* (1550 р.). М. Мансур-оглу (UAI XXVII, 1-2.– 1955.– 96) вбачає інший шлях адаптації: *padšah > pajšah > paşa(h)*. Також див. Джидалаєв 141; Абаєв III, 235.

ПЕЧЕНІГ "представник тюркського племені на півдні РУСИ-України з 915 по 1034 рік"; пор. також топоніми ПЕЧЕНІЖИН, ПЕЧЕНІГИ (Зах. Україна), ПЕЧЕНІГИ (Харківщина), ПЕЧЕНЮГИ (Чернігівщина); болг., м. БАДЖАНАК "своє"; угор. *besenyő, biszeni, pisenati* "печеніг"; вірм. *rasinaki*, груз. *rašanigi* "тс", лат. *rasinaci, rasinacae, rasinacitae* (Моравчик 1943, 213); ар. *basnak, raşanak*, персь. *basanak* "тс".

В лѣто 915. Прийдоше первое Печенѣги на рускую землю; Наутрѣ же посла его Володимер братися со Печенѣгом. ГЛ 241; 259.

В лѣто 1116. Бишася с Половцим и с Торкы и с Печенѣгы оу Дона и сѣкошася два дни и двѣ ноци. и придоша в Русь къ Володимеру Торци и Печенѣзи Іпат. 284; [У сей же рік билися половці з торками і з печенігами коло Дону. І рубалися вони два дні і дві ночі, і прийшли в Русь до Володимира торки і печеніги] ЛР 177.

В лѣто 1121. Прогна Володимерь Берендичи из Руси а Торци и Печенѣзи сами бѣжаша Іпат. 286; [Прогнав Володимир берендичів із Русі. А торки і печеніги самі втекли] ЛР 178.

1150 І прибув я до міста [країни] слов'ян, що його називають "місто Куйав". А в ньому тисячі магрибців на вигляд тюрків, що розмовляють тюркською й стріли пускають, як тюрки. Відомі ж вони в цій країні на ім'я бедж[ак]. (Свідчення арабського мандрівника Абу Гаміда ал-Гарнаті). 1732 взяв я за долг у Печенюгах [Стародубівський повіт] у чоловічка тамошнього. ДНРМ 139.

XX Печенігів колись на цьому місці Ярослав Розбив і розгромив. Вінгр. 1966, 60.

Після хозарів за Ігоря у 915 році на українському прикордонні з'явилися печеніги, але князь уклав з ними мир, і вони подалися у наддунайські землі.

Вдруге печенізька орда вже облягла була Київ, коли Святослав воював Болгарію. У добу Володимира Великого печеніги тільки те й робили, що непокоїли українське прикордоння і навіть наважувалися заходити під Київ. Тоді Володимир убезпечив південні межі новими містами й великими оборонними валами – це остаточно стримало навали степових орд на Київ. Ще далі на південь пересунув оборонну лінію Ярослав Мудрий, понасипавши нові вали й організувавши прикордонне населення до остаточної боротьби з печенігами. Останній напад печенігів відбувся у 1036 р., коли розбиті, вони подалися з нашого степу вже звичним для себе шляхом у наддунайські країни.

На місце печенігів прийшли торки. Цікаві свідчення знаходимо і у творі Абульгазі: йдеться про боротьбу туркменів з печенізькими племенами і до етноніма *beçep* завжди додається зневажливий епітет *it "pes"*. В оповідях про огузів, далеких предків туркменів, слово *beçep* (також *besne*, *beçep*) іноді ототожнювалося з узбеками й казахами (Волросы советской тюркологии. – Ч.П. – Ашхабад, 1988. – 177).

Етнонім *beçenek* / *peçenek* уперше занотовує у своїй славетній праці Махмуд Кашгарі (ДТС 90; 397), цікаво, що саме в українській мові найточніше збереглася форма цього етноніма, засвідчена великим тюрком Середньовіччя. Перший поштовх до етимологізації етноніма дав В. Радлов 4, 1523, засвідчивши в тур. *basapaq* два значення "своjak" та "печеніг". Значення "своjak" Радлов подає також і в тур. *basapaq*. Ось ці дві лексичні основи: *баса* і *басу* до сьогодні викликають у тюркологів сумнів щодо того, котра з них стала базою для творення етноніма *печеніг*, бо перша основа має у більшості тюркських мов лише "чоловічі" значення, переважно "своjak (про чоловіків рідних сестер)", щоправда в алтайській мові засвідчується й значення "дружини братів", тоді як основі *басу* притаманна виключно "жіночність" значень: "сестра, особливо старша", "тітка" тощо. І все ж таки більшість тюркологів схильні вважати, що первинна основа – *баса*, від котрої за допомогою суф. *-паq* утворився термін *basapaq* (ЕСТМ 1978, 25). Прицак 1952, 52; 79 умотивував цей зв'язок таким чином: печеніги постачали наречених для верхівки панівного племені, звідки *basapaq* – плем'я *своjakів* < *баса* "своjak" + суф. збиральності *-паq*, пор. к.-б., тат., уйг. *баса* "своjak". Щоправда викликає сумнів факт семантичної тотожності ("своjak") обох форм: *баса* і *basapaq*, через що в ЕСТМ 1978,25 висловлюється версія утворення слова *basapaq* таким чином: дієслівна основа **baç-* + медіальний показник *-ап-* + *аq*. Також див. Прик 1976, 160; Будагов I, 219; Єгоров 168; Ресенен 54; Доерфер II, 232; Фасмер III, 255; ЕСУМ 4, 364; Бартольд В.В. (Сочинения. – М., 1968. – Т.5. – 91).

ПОРЧАК "рослина "*Bunias orientalis*", свербига східна (Ф III, 337).

Правильну етимологію фітоніма висловив М. Фасмер, підтвердив ЕСУМ 4, 534. Назва цієї рослини – це варіант найменувань цілої низки таких тюркізмів, як (див.) БУРЧАК, БУРЧИК, БУРЧУГ тощо.

ПОСТОЛИ "м'яке селянське взуття, з цілого шматка шкіри без пришиваної підошви" (СУМ 7, 377); (Б.-Н. 294; Гр. II, 370); болг. ПОСТАЛІ; с. ПОСТОЛА, слвн., п. *postol* "різновид взуття із сириці" (Ф III, 341).

Слово фіксується у всіх регіонах України, активно вживало його населення південних земель України: "чабани, одягнені в шаровари, зроблені з телячої шкіри, взуті в постолы" (Яворн. I, 403). Проте це наледве чи може свідчити про давність його запозичення, бо засвідчується ця лексема тільки в кримтатарській та турецькій мовах: postal "кримтатарське бідняцьке взуття, зроблене з одного шматка волячої шкіри" (Сказки и легенды татар Крыма. – 1936. – 339); тур. postal "постолы, грубі черевики; розм. "шльондра" (Будагов I, 321; ТРС 725), також крм. post "шкіра". Тюркська форма, можливо, склалася з персь. پوست *pust* "шкіра, шкура" (ПРС I, 313) та непродуктивного тюркського афікса -al (Кононов 1956, 146), а проте й етимологія, що її запропонував Ейубоглу 560: тур. postal < персь. *pustgale* < *pust* + *gale* "нижня частина овечого хвоста (шкура без волосся, з якої робили дуже м'якеньке взуття)", теж має свій сенс.

ПОТУРНАК "християнин, навернений в іслам"; **ПОТУРЧИТИСЯ** "отуречитися" (Гр. III, 383;384; (поділь.) **ПОТУРМАКА** "безхарактерна, слабовольна людина", **ПОТУРЛИМ** "неоковирна, повільна людина" (Паламарчук 1958, 30); **БУТУРЛИН** "високий на зріст, неповороткий, негарний, дивного вигляду чоловік" (Яворн.); **БУТУРЛАК**, **ЛЯХ-БУТУРЛАК**; болг. **ПОТУРНАК**, п. *roturnak*, *roturmak* "тс". Також Будагов I, 322: *putur* "так називали на межах Угорщини християн, котрі навернулися до ісламу"; р. *бот.* **БУТЕРЛАК** *Replis L.* "щербик, бутерлак; спориш" (РУС I, 101; Даль I, 145).

Здається, має рацію ЕСУМ IV, 544, в тому, що слово *потурнак* перейшло в українську мову з болгарської – адже саме болгарини та серби дуже рано зазнали процесу денаціоналізації. Слово цікаве тим, що в процесі фонетично-морфологічної адаптації зазнало тюркського мовного впливу в середовищі тюрків: укр. *потур-* > *butur*, а *-нак* > *laq*. Мабуть, в Запорозькій Січі з'явилася й форма з саркастичним відтінком *лях-бутурлак*, в якій тюркський афікс *-laq* за принципом гармонійності "покликав до життя" формант *лях*. Фітонім *бутерлак* з'явився на тій самій підставі, що й назва *татарка* "гречка", "пшениця арнаутка", "сорт дині", "різновид смушкової шапки", "фітонім *Allium aistulosum L.*"; татарак *бот.* "*Asorus calamus L.*"; *бусурман* "козацька назва вітру, що дув з Півдня".

ПУСТЕЛЬГА (*орн*) "боривітер звичайний, *Falco tinnunculus L.*", **ПУСТІЛКА**, **ПОСТІЛЬГА**, [ПУСТОЛЬГА] "яструб тетерв'ятник *Accipiter gentilis L.*"; р. **ПУСТЕЛЬГА** "боривітер"; с.-х. **ПОСТОЛКА**, **ПОСТОЛОВКА**; п. *postolka*, *pustulka postolka*, ч. *pořtolka*, словц. *pustovka*, слн. *postovka*.

Зважаючи на те, що слово засвідчується в більшості слов'янських мов, цілком прийнятним можна вважати пояснення в ЕСУМ 5, 638: "очевидно, пов'язане з псл. *pustь* "пустий"; назва може бути зумовлена тим, що ці птахи живуть у пустинних місцях; допускається також запозичення в праслов'янську мову з тюркських мов (пор. хак. *постаргай* "жайворонок", алт. *босторкой*, ног. *босторгъай* "тс"). Отже, в ЕСУМ не заперечується теза про запозичення орнітоніма в праслов'янську з тюркських мов, проте у словнику подаються непереконливі тюркські паралелі з погляду як на географічний фактор, так і етимологію хакаської та інших форм, бо насправді їхня структура така: тюрк. *boz* "сірий" + *туґуҗ* "жайворонок", пор. каз. *buztuґуҗ* "жайворонок" (Будагов I,

279), також крм. *boztorgaj* "сірий горобець" (КТРС 59). Якщо вже й брати до уваги тюркський вплив, то ймовірнішою є етимологія Базарової 6, яка вважає, що орнітонім *пустельга* в російській мові – то давнє запозичення з тюрк. *boz* "сірий" + *itolıy* "сокіл-балабан", пор. *qizil itolıy* "балабан тибетський" (УзРС 182; 641); *itolıy* "кречет" (РУЗС 319); тат. *этэлге* "балабан (різновид невеликого сокола)" (Замалєєв II, 530; ТатРС 733), каз., кирг. *itelgi* "хижий птах, мишолов", чаг. *itelgü* "хорт, мисливський собака" (Р II, 1502).

Р

РАКІЯ "горілка (сливова або з іншої садовини)" – бол., р. РАКИЯ, б. РАКІЯ, м., с. РАКИЈА, п., слн. *rakija* (ЕСУМ 5, 20).

XIX Що ж то за ракія? Вино таке чи що? – спитав Тарасій. Н.-Лев. (СУМ 8, 445).

Балканський тюркізм (< тур. *rakı* < ар. *عرقی* [*araq*] "горілка" (Будагов I, 587; Девелліоглу 35) вживався в українській мові дуже спорадично.

РЕВІНЬ (бот.) "*Rheum L.*" – бол. РЕВЕН, б. РЭВЕНЬ, р. РЕВЕНЬ < тур. *ravent* "ревінь" (ТРС 732) < персь. *راوند* [*ravend*] "лікарська рослина" (ПРС I, 750; 710; Будагов I, 587; Девелліоглу 879); також пор. тадж. *ревоч* "ревінь" (РТаджС 962); аз. *гəвənd* "ревінь" (АзРС III, 829); каз. *гауҕаҕ* "ревінь" < *gau* < персь. *ravend* "світлий, ясний, сяйливий" + тюрк. *ауаҕ* "дерево".

РУНДУК "ганок", "різновид відкритої чи критої споруди для торгівлі", "лава у вигляді довгого сундука щоб сидіти чи лежати" (Гр. 4, 88; СУМ 8, 909); б. РУНДУК "довгий сундук"; р. РУНДУК, УРУНДУК, ОРУНДУК "великий сундук", "підвищення, поміст із східцями; "большой ларь, служащий также скамьей", "сиденье, подушка" Ф III, 517); п. *runduk* "невелика будка для торгівлі" < укр. (ЕСУМ 5, 142); ос. *urunduc*, *wurunduc* "ліжко, лежанка; дерев'яна лава вздовж стіни, щоб сидіти чи лежати" (Абаєв 4, 126).

В кількох тюркських мовах засвідчується етимон вище наведених запозичень: кар. *ogunduc* "ліжко; підвищення; місце, щоб сидіти" (КРПС 433); балк. *ogunduc*, *ugun*, *ogon*, *ugun* "лава", "лави уздовж стіни", "ліжко", *unduruc* "ліжко"; ног. *ogändäq* "ліжко", *ogän* "місце, постіль", тат. *urunduc* "стілець", туркм. *ogunduc* "топчан", < тюрк. *ogun* "місце" + аф. на означення функції, в цьому разі для того, щоб сидіти чи лежати – *duc* (Р I, 1058; Ресенен 365; Клосон 237; Дюерфер II, 143–144; ЕСТМ 1974, 479).

Зважаючи на те, що слово не засвідчується у мовах регіону Балкан, джерело запозичення – кипчацькі мови та говори Золотої Орди.

С

САБА "(у східних народів) мішок із цілої шкури тварини, щоб зберігати чи перевозити кумис, воду тощо; бурдюк".

XX Посередині юрти ... величезний бурдюк на кумис – саба. З. Тулуб (СУМ).

Це запозичення – типовий екзотизм-етнографізм, що їх вживають автори історичних романів, спеціально вивчаючи побут східних народів. Слово *saba* не

засвідчується в давньо- й середньотюркських пам'ятках та поширене фактично лише в кипчацьких мовах: каз., кк., тат. "шкіряний міх, в якому виготовляють кумис", "бурдюк", шор. "короб, що його використовують у процесі жертвоприношення коня" (Р 4, 411; ТатРС 459); також ног., тат. *saba-sawut* "різновиди посуду" (НогРС 279; ТатРС 459), в котрих другий компонент *sawut* має те саме значення, що й перший "посуд" і фактично збігається з монг. *saba* "посуд взагалі" Вже Рамстедт 315а та Ресенен 391 вважали тюрк. *saba* монголізмом (пор. монг. *saba* "посуд взагалі", писемне монг. *sab, saba* "будь-яка ємність", "внутрішні органи"; калм. *saw* "посуд, ємність, схрон"), що підтверджується й висновком в ЕСТМ 134.

САБАН *заст.* "примітивний плуг"; також пор. САБАНТУЙ "народне свято (букв. "свято плуга") в тюркських народів з нагоди закінчення весняних польових робіт" (СУМ ІХ, 7); б., р. САБАН "тс", слвц. *saban* "примітивний двоколісний дерев'яний плуг". Запозичення з кипчацьких мов, пор. крм., кар., каз., тат. *saban* "соха, плуг"; крм., каз., тат. "лан, поле"; тур. *saban* "плуг, соха", *saban baluуу* *зоол.* "різновид акули", *saban kemiyi anatом.* "перетинка в носі (букв. "носова кістка)"); *sapan* "плуг", "рогатка (дитяча)"; "прац (різновид металльної зброї)" (ТРС 740;751); аз., уйг., тур. *sapan* "різновид плуга" (Р 4, 404).

Слово засвідчується в давньотюркських пам'ятках: д.-т. *saban* "різновид плуга", "процес оранки", *sabanla-* "оранка" (ДТС 478). Відома етимологія слова, що її запропонував І. Ейубоглу 569, згідно з котрою в основі терміна лежить корінь *sap* "пробивна здатність (снаряду)", "розщеплення", проте в тюркських мовах немає дієслова *sap-/sab-* чи *saba-/sapa-*, від котрих за допомогою аф. *-an/-n* було б можливе утворення терміна *saban* на означення знаряддя, що "пробиває", "розщеплює" в цьому разі землю. Є лише *sapa-* "з'єднувати, приладнювати", "охоплювати", "вдягати нитку (в голку)" (ДТС 485). Власне останнє значення можна вважати гомогенним з тур. *sapla-* "увіткнути, всадити (ніж чи інший предмет)" (ТРС 752), семантика якого в цьому разі цілком задовільна для пояснення походження терміна *sapan*. В такому разі до цього ж ряду дієслів можна віднести й засвідчене в давньотюркських текстах *sapla-* "приладнати руків'я до чогось (ножа, меча)" (ДТС 485), котре є похідна форма від *sap-* "руків'я", що вживається майже в усіх тюркських мовах. Лишається гадати, чи міг термін *sapan* набрати саме цієї форми внаслідок спрощення *sapla-* + аф. *n* > *sapan*.

Широке коло тюркських форм: тур., крм. *sapla-* "загнати по руків'я", "проколоти" < *sap* "руків'я", "ефес" + *la*; тат. *sapla-* "приладнати руків'я"; тур. *saply* "ніж з чорним руків'ям", "те, що має руків'я"; тат. *saply* "те, що має руків'я" (Р 4, 407; 409) каз. *saba-* "сильно бити"; саг., койб. *sabys* "бійка, битва"; *sabys-* "битися, вести бій" (Р 4, 412; 420); тур., сх.-тюрк. *şar* "прямий меч"; кипч., каз., шор. *şar-* "бити, вдаряти, рубати"; каз. "нападати" (Р 4, 981-982); тур. *şapla-* "вдарити шаблею"; сх.-тюрк. *şaplaş-* "битися на шаблях" (Р 4, 984; 985); пор. шор. *şarçun* "серп" < *şar-* "бити, рубати, вдаряти" + *çun*"; пор. каз. *şara şot* "маленька кирка, якою рубають дрова та виготовляють дерев'яний посуд" (Р 4, 982); каз. *şabu* < *şar* + *u* "рубання, косіння (косовиця); кипч., каз., шор. *şabuş* "битися, боротися" (Р 4, 991); саг., койб. *sap-* = *şar-* "бити, махати"; *saryu*

"різновид кинджала, шашка"; saralaq "нагайка, сплетена з ременів"; саг., койб. sarqu = çarqu "серп" (Р 4 402; 404; 406). Також пор. ст.-монг. seleme "меч, шабля", монг. sālām, калм. selm "меч, шабля, шашка", пор. каз. selebe ruşaq "великий кухонний ніж", кирг. selebe (в епосі) "меч, шабля" (ПЕТЯ 224-5), тат. çar / чув. s'ar "вдаряти" (СИГТЯ 242).

САБЗА "різновид дрібненьких родзинок" (СУМ ІХ, 7).

М. Фасмер зіставляв р. САБЗА "різновид родзинок з персь.-тур. sebz "зелений" (Ф ІІІ, 541), проте не добачив узб. sabza "різновид родзинок (кишмишу) жовто-зеленої барви" < персь. کیشمش سبزه kişmiş sebze "різновид родзинок (світлий кишмиш)"; також пор. узб. sabza "зело, зелені вруна", "перша борідка та вус у юнака"; sabzi "морква"; sabzavot "городина" (УзБРС 364), котрі й справді поєднані з персь. سبز "зелений, зеленої барви; недостиглий; молодий (про рослину)" سبزه "зелень" (ПРС ІІ, 16–17; Девелліоглу 926; ТРС 758). В українську мову слово увійшло з російської, в якій воно є пізнім запозиченням, очевидно, з часу окупації царизмом узбецьких теренів.

САБУР, САБУРА *бот.* "столітник, алое Aloe L.", "згущений сік з алое" (ЕСУМ 5, 159). Запозичення з тур. sarysabur "Aloe vera L. (Liliaceae), багаторічна рослина, що поширилася в країнах Сходу з Півдня Африки, квітує жовтим квітом, вживають як лікарську рослину" (ТБАС 238; ТАНс 28, 161; також ТРС 753). В сучасних словниках турецької мови та науковій літературі засвідчується лише форма sarysabur < sary "жовтий" + sabur < ар. صبر sabr, sabir "терплячість, витривалість" (йдеться про багаторічну здатність рослини витримувати сухий клімат Африки) = "жовтоцвіт витривалий". Проте у словнику Радлова є дві форми на означення рослини алое: ар.-тур. sabur "терплячий, витривалий", "алое" та sarysabur "тс" (Р 4, 422). Ясна річ, форма sabur виникла внаслідок спрощення з sarysabur. Тюркізм засвідчується лише в науковій літературі, бо в побуті українці надають перевагу словам *столітник* і навіть *ранник*.

САГА "морська затока; невелике степове озерце" (Б.-Н. 320); "затока" (Піскунов 1873, 105); "(Полтавщина) затока або протока з незастояною водою" (Василенко 1902, 71); "місце в плавнях, де росте очерет" (Дзендз. 1958, 50); (Кубань) "протока, річкова затока, заболочена місцина" (Ономастика.-М., 1969.-174); "затока річки; протока; стариця; улоговина серед піщаних відкладів річки; озеро в такій улоговині чи заплаві річки", "рослинність у заплаві річки" (Ващенко 1962, 49; 127; СУМ ІХ, 8); р. (півд.) САГА "улоговина біля річки, що в повільно заливається водою; довга піщана коса (Даль 4, 127).

1546 от врочища Язвин долиною до врочища Саги озерца, от Саги через рѣку Ров. АС І, 124.

1667 воды не ропускат по сагах. АКП ІІ, 28.

1668 Знизу от Жученковой гребли і увиш, аж ку Вакулиной, и по всѣх сагах. АКП ІІ, 49.

1675 на сазѣ мосток ... робити. АКП ІІІ, 43.

1719 хотѣли тую шугалѣю перетягти через сагу Десну. ДНРМ №34.

XVIII Вербовая сага. В ІІІ, 476.

Варіативність семантики слова говорить про значне поширення його по території України; термін задокументований у південних регіонах Дніпра й на

Кубані, досить поширений у Казахстані, що може свідчити про половецьку основу лексеми в українській мові, пор. каз. saґa "гирло річки" (Будагов I,687; КРС 288); туркм. saґa "водоподіл" (ТуркмРС 559). Етимологія слова ясна: тюрк. saґa|saґa "гирло річки, місце повороту" < saґ "край, межа, бік чогось, берег", пор. каз. saґa "місце поєднання леза ножа з руків'ям", saґaґ "вигин, що утворюється шиєю та підборіддям", "частина горла"; saґanaґ "кінці палиць, що складають кістяк юрти", saґal "борода" (КРС 289-290); каз. saґaґ "верхівка стебла, звідки починається колосок", алт. saґanaґ "борідка колоска" аз. saґanaґ "край, обід" (Р 4, 261); ног. saґaґ "зябра у риби", полов. saґaґ "підборіддя" (ТАС 181; ПЕТЯ 18).

В ЕСУМ 5,161 правильно визначено шлях пошуку етимона: каз. saґa, проте як гомогенна форма безпідставно пропонується арабізм saha ساحة "простір, майдан, лан", вживаний у кримтатарській та турецькій мовах (Девелліоглу 910).

САГАЙДАК "шкіряна сумка або дерев'яний футляр на стріли"; **САЙДАК** "тс", "різновид риболовного сака" (Гр. 4,96); "чохол на рушницю, музичний інструмент тощо" (СУМ IX, 8); б. СААДАК, САГАЙДАК, САЙДАК "шкіряна сумка на стріли" (Булика 291); р. САГАЙДАК (1568 р.) СААДАК, САВДАК (XVI), САГАДАК (XV) "збройовий пристрій на лук та стріли" (Кочин 311; Даль 4, 126–129; Ф III, 540, 543; 546); п. sahaјdak, saјdak "сагайдак" (Мухлінські 112; Зайончковські 1953, 12; 31; 99); слц. ч. saјdak "пастуша сумка" (Махек 438); рум. saidac "різновид стріли у кримських татар" (Вендт 58).

1516 сагайдак з луком турский. ЛМ 263.

1540 нашодши людно ... з рогатинами и з согайдаки. АВАК 17 №343.

1557 Богдан Чешейко взял сагайдаки три. АВАК 17 №993.

1566 за шаблю и за сагайдак три копи грошей. АрЮЗР 7/VI, 184.

1577 сагайдак з луком з стрѣлами. АВАК III,291.

1582 сагайдак з луком и стрелами. АКЖ №3.

1597 агайдак з луком. АрЮЗР I/VI, 136.

1615 стрел з сагайдака взяли два десятки. Акт. Бор. 9.

XVII а при боках их сагайдаки с стрѣлами и с луками. СИ 327.

XVIII ударован зостал от него сайдаком; здобулися на конѣ, на сайдаки... на денги теж; Калга, Нурадин Солтани Ширинбей и Дзяман Сайдак великие мурзи. В I. 48;71; 374.

У пам'ятках тюркської й слов'янської писемности слово засвідчується приблизно з XV–XVI ст. (Доерфер I, 337). Принаймні в Іпатському літописі (1242 р.) ще засвідчується давніший термін *тул*: "и тоулы ихъ бобровье раздра" (Іпат. 794). Найявність в українській, як і в білоруській та російській, мовах трьох форм: *саадак*, *сагайдак* і *сайдак* свідчить, що слово запозичувалося з різних тюркських мов/говорів/діалектів та в різний час. Очевидно, засвоєння терміна йшло шляхом контактів з неоднорідним в етнічному плані населенням Золотої Орди, пор. каз. sadaґ "лук", "футляр на лук" (Байжанов 1973,6); "лук з усім належним"; кипч., чаг. sadaґ "футляр на стріли", тарач. saґidaґ, чаг. saґdaґ, уйг. saґdaґ "лук", кум. sadaґ "стріла" (Немет 1912, 141).

Вживання слова з -ґ- і без нього в самих тюркських мовах Доерфер I. 338 пояснює тим, що тюркські форми беруть свій початок з різночасових

монгольських варіантів слова: ст.-монг. *saγadag* – новомонг. *sadag* "стріли й лук", "тул". Щоправда, Г. Дюерфер не умотивовує свою версію ясною етимологією монгольського терміна, хоча й заперечує думку Рамстедта 316, згідно з якою монг. *saγadag* – похідне від монг. *saγa-* "натягати" та продуктивного аф. *-dag*. Зіставляючи монгольське дієслово ще й з *saγa-* "доїти", Рамстедт залучає сюди й тюрк. *saγ-* "доїти", яке на погляд Дюерфера має інше походження. Над етимологією слова працював ще раніше Банг 1916, 112-146, який висловив думку, буцім воно має свій початок у **saryγudaq*, котре згадується в китайських джерелах й може бути назвою лука зробленого з рогу. В. Банг наводить паралель: каз. *sary saq* "жовті луки", *sarca* "лук з кістяним інкрустуванням", пояснюючи, що жовтий колір тут має символічне значення. Та цій гіпотезі бракує чіткого умотивування з боку фонетики, отожд форми *saγadaq* і *saγajdaq* залишаються для тюркологів неясними. Цінність роботи В. Банга, окрім усього іншого, полягає в тому, що він залучив для порівняння полов. XIV *saγut* "зброя", "зброя", чаг. (після XVIст.) *saut*, *sawut* "кольчуга; панцир", тат. *saut*, *sawut* "ємність, ємність як посуд", кар. *sawut* "посуд", *temir sawut* "панцир" (Р 4, 237; 428; 430), кирг. *soot* "панцир", балк. *sa'ut* "зброя", і навіть латинське *sagitta* "стріла". До цього ряду слів можна додати ще крм. (кар.) *sagut* "спорядження вояка" (Прик 1976, 11). Клосон 806 порівнював цю низку слів із зафіксованим у М. Кашгарі огузь. XI ст. *sa:xt* "золоті або срібні прикраси на поясі чи інших частинах одягу" (ДТС 493) < персь. *saxt* ساخت "стремінний ремінь, зброя, прикраси на сідлі та вуздечці", пор. суч. персь. "виготовлення, виробництво" (ПРС II,8). Тюрк. **saγdaq* шукають також в гунськ. *so-to*, зіставляючи його з кетськ. *sagdi*, *s'agdi*, котре у свою чергу виводять з середньо-персь. *saxtaqlsaγday* "виготовлений" (Дюерфер 1973, 32).

Спробував знайти відповідник слова **saγdaq* в енісейсько-остякських діалектах Лігеті 1950, 141–175, а саме: *sagdi*, *s'agdi* "чобіт". Відповідно й Я. Екман (UAJ 1953. – В.25. – 1–2. – 141) порівнював це слово з тюрк. *samda* "взуття".

Відома також версія Käthe Uray-Köhalti (АО. – 1960. – XI. – 293–297), також (Studia Turcica. – Budapest, 1971), згідно з якою походження цього слова, як і відомого гунського апелятива **sak-dak* "чобіт" потрібно досліджувати на матеріалі енісейської писемності.

Спеціально досліджував слово *сагайдак* К. Менгес (Einige Bemerkungen zu türk. *saγdaq*, *qur* und *keş* // CAJ. – 1974. – Vol. 18. – №1. – 55–69). У своїй ніби підсумковій стосовно цієї проблеми праці К. Менгес не поділяє теорії про запозичення тюркського слова з монгольської мови, тому що на ґрунті останньої етимологізувати цей термін неможливо. Менгес піддає сумніву версію Урай-Кьогелті про потребу шукати етимон терміна, як і гунського апелятива **sak-dak*, в енісейській писемності, а також і висновки Дюерфера 1973,32 щодо зв'язку слова з середньо-персь. *saxtak|saγday* "виготовлений" – вже хоча б тому, що апелятив для такого спеціального предмета як "сагайдак" повинен мати спеціальне значення, а не "виготовлений". Насамкінець К. Менгес доходить висновку, що всі спроби знайти етимон цього слова не в тюркських та монгольських мовах викликані тим, що походження його на ґрунті цих мов

вияснити неможливо, отожд, джерела тюрк. *saγut* та монг. *saγali*, а також і.-є. (латина) *sagitta* "стріла" варто шукати в середземноморсько-кавказьких мовах.

Самобутню версію походження терміна *sadaq* висунув А.Т. Кайдаров (Доспехи и вооружение батыра в казахском эпосе //Изв-я АН КазССР.-сер. общ. – №6. – 1973. – 28), згідно з якою в алтайських мовах засвідчується спільна монгольсько-тюркська коренева морфема, похідними від котрої є такі терміни, як *sadaq*, *ja(j)* та інша гомогенна лексика на означення чотирьох реалій "лук", "стріла", "колчан" та "лук зі стрілою". Проте укладачі ЕСТМ 1989, 75 цю версію до уваги не беруть, вважаючи, що "етимологія *йа:й не ясна".

Потрібно також згадати пояснення слова *сагайдак*, що давно вже запропонував був Д. Яворницький – ця версія, звичайно ж, належить до такого поняття як "народна етимологія". Видатний історик вважав, що термін *сагайдак* невід'ємний від зооніма *сайгак* "дикий козел, тобто різновид антилопи" (Яворн. I, 293). Також див. Барвінський Б. (Записки НТШ. – Т. 100. – 1930. – 19); Одинцов Г.Ф. Из истории названий *тул, колчан, сайдак* (и его вариантов) в русском языке//Этимология 1973. – 1975. – 98–108).

САГАН "казан; великий горщик, взагалі посуд, навіть дерев'яний" (Гр. 4, 95); "великий чавунний казан"; "будь-яка велика посудина" (УДЛ 1987, 214; "Полесьє" 48); р. САГАН "посуд на молочні продукти", "миска, чашка" (СРДГ III, 101; Ф III, 543).

Джерело запозичення крм. *sahan* "мідна миска з кришкою" (Сказки и легенды татар Крыма. – Симф., 1936.– 342); "горщик з кришкою" (Р 4; 453); також *saan* "мідний таріль (з кришкою) (КТРС 235); тур. *sahan* "мідний таріль" (ТРС 744; Р 4,282; 295); < ар. *صحن* *sahan*. Слово також вживається у мові населення Добруджі (Добруджа 172).

САГМАЛ (Херсонщина) "невелика отара ягнят з овечками"; "кочова отара з ягнятами" (Кухаренко 1862, 31; Гр. 4, 95); **САКМАЛ**, **САКМАН** "отара овечок-ялівок" (СУГ 198); **САКМАН** "група маток з ягнятами однакового віку", **САКМАННИК** "чабан, який доглядає сакман" (СУМ IX, 17), (Херсонщ.) **САКМАН(ЩИК)** "пастух ягнят" (Ващенко 1968, 47); болг. **САГМАЛ** "отара овець" (Добруджа 1974, 74), **САГМАН** "отара дійних овець".

Слово вживається у мові населення степової України та Чорноморщини. В науковій літературі зафіксовані терміни *сакман* та *сакманник* (Колгоспна енциклопедія 1956, 194).

Двоваріантність лексеми *сагмал/сакман* пояснюється тим, що ці форми запозичені з різних тюркських мов, а швидше за все – з різних діалектів, пор. кипч. (1245 р.) *saγaly, saγlyq* "дійна вівця чи коза", (1312 р.), *saγmal* "те" (ТАС 182, 183); тур. *saγmal* "маєтність, що складається з дійних тварин" (Будагов I, 694); узб. *saqmon* "невелика отара (12–15) овечок, які щойно окотилися, з ягнятами", *saqmonçi* "пастух, який доглядає сакмон" (УзРС 375), каз. *saqpan* "ягнята; отара з ягнятами", "період окоту овець" (КРС 290); тур. *saγmal, saγman* "дійна тварина" (ТРС 744).

Значення турецького слова "маєтність, що складається з дійних тварин", засвідчене у словнику Л. Будагова, дає підставу стверджувати, що тюркський термін попервах складався з тюрк. *saγ-* "доїти" та ар. *mal* "добро, майно, товар",

яке в тюркських мовах іноді має значення "скот" (див. ТОВАР), пор. тур. *mal* "велика рогата худоба" (ТРС 600). Мамлюцька форма з тюрксько-арабського словника 1245 року *saṃyaly* < *saṃyaly* є ще одним підтвердженням, що цей термін складався з двох лексем, а флективне -у -то показник ізафетної конструкції. Також пор. однокореневі слова: д.-т. *saṃ-* "доїти (про овець, верблюдиць, кобилиць)", *saṃ jaṃ* "вершкове коров'яче масло", *saṃlyq* "дійна тварина", "вівцематка", *saṃum* "надій", *saṃlyqlan-* "придбати дійну вівцю" (ДТС 480–481). В українську мову термін імовірно увійшов з професійних говорів кримськотатарських чи ногайських чабанів, пор. крм. *saṃ-* "доїти", *saṃum* "надій", *saṃumly* "дійний, молочний" (КТРС 237), також кар. *saṃyaly*, *saṃman* "дійна (тварина)" (КРПС 457). Див. ЕСУМ 5, 166.

САЗАН "короп *Syrpinus carpio* L."; б., р. (донськ.) САЗАН (Миртов); болг. діал. САЗАН.

Іхтіонім засвідчується майже у всіх тюркських мовах: каз., тур. *sazan* "короп" (Будагов I, 613), узб. *sazan* "тс" (УЗРС 366), башк., кирг., кк., ног., тат., уйг., чув. *sazan* "тс" (Сторов 174), також калм. *sazan* "тс" (Рамстедт 316; Ф III, 545). Було кілька спроб етимологізації слова. Найвірогіднішою здається версія Менгеса (1979, 65), згідно з якою цей іхтіонім похідний від тюрк. *saz* "болото", що дуже підходить для такої невибагливої риби як короп. Пор. полов., каз., кк., ног., тат., кипч. XIII ст. *saz* "болото, трясовина" (ТАС 182), також кипч. XIII ст. *sazyran* "дракон" (ТАС 182); туркм. *saz* "очеретяний гребінь", *sazlyq* "очерети" (ТуркмРС 556–7). В. Банг (1918, 36) вважав цей термін похідним від дієслова *saz-* "шипіти, плювати" з первинним значенням "гадюка", потім "вугор" з перенесенням на *сазана*.

Г. Рамстедт 1957, 196 пов'язував термін зі словом *saz* "блідий", пор. каз. *sazar* "блідніти", у зв'язку з чим тюрк. *sazan* мало означати "бліда риба". М.К. Pallo (Die sachliche Grundlagen der Entlehung des ungarischen sarkany (Drache). // Acta ethnographica. – Tomus 6. – Fasc. 3–4. – 1958) вважав гомогенним зі словом *сазан* угор. *sarkany* "дракон": тюрк. *saz* + аф. для утворення назв тварин та птахів -*gan* > угор. *sarkany*.

САЙГАК "пакіл заввишки з людину; два такі паколи, забиті поряд, виконують роль пристрою для прив'язування овець: шию вівці вкладають між ними, а зверху паколи зв'язують" (Кухаренко 32).

XIX Ану, хлопці, піймайте оту вівцю та в сайгаки її, а то вона ще відкинеться од ягняти. Гр. 4,96.

XIX На обкіт для затишку для ягнят роблять стінку: б'ють сайгаки, із четен роблять агел. Кухаренко 32.

Термін, засвідчений лише на Чорноморщині, увійшов в українську мову з професійних говорів ногайського або кримськотатарського населення півдня України, пор. полов. *saṃyaq* "довга тичка", каз. *saṃyaq* "довга палиця" (Известия АН СССР. – Сер. обществ. наук. – Вып. 3. – 1964. – 41), каз. *saṃyaqta* "закріпити тичку на верхівці могили" (Р 4, 222–223); *saṃyaq* "кінець стебла, де сидить колосок", "нижній сучок дерева", "вигин, що утворюється між шиєю та підборіддям; частина горла", *saṃya* "місце з'єднання ножа з руків'ям" (ПЕТЯ 18; КРС 288–289), *saṃyanaq* "верхня частина палиць, що складають кістяк юрти, які потім зв'язують", алт. *saṃyanaq* "борідка у колоску" (Будагов I, 687; Р 4, 261; ТАС

181); тат. sajuaq "підлога в кімнаті" (Будагов I, 694); чув. sajxax "жердина, довга тичка", башк. hajau жердини, що їх накладають на даху та накривають куликами соломи", тат. sajgaq "підлога", каз. sajuaq "довга тичка"; "намогильна дошка", кк. sajgaq "довга жердина на могилі небіжчика", шор. sojgu "тичка" "стяг", хак. surgaj "тичка", аз., ойр. sajgaq "острога" < saj "колоті, втикати" (Єгоров 175).

Етимологія слова ясна: всі вище наведені слова однокореневі з *сугак/сайгак* "різновид антилопи, сарна" та *сугак* "різновид шила", етимологію див. САЙГАК "ссавець групи антилоп" та СУГАК "залізний інструмент на взірець шила".

САЙГАК, САЙГА, СУГАК "ссавець групи антилоп"; **САЙГАК** "дика коза, сайга" (Гр. 4,96); б., р. **САЙГА, САЙГАК**, слц., ч. sajga.

XVIII Нахоживалось там ... коз диких, сугаков и иных довольно. СИ 325.

У слов'янських документах слово у формі suak уперше фіксується у 1517 р. (див. у праці А. Ісаченка: Herbersteiniana II. – Zeitschrift für Slawistik. – Band II. – Heft 4. – 1957. – 507), пор. рос. переклад: Герберштейн. Записки о Московии. – СПб., 1866. – 68: "в степах Борисфена и Танаиса есть лесная овца, которую поляки называют *солгак*, а московиты *сейгак*".

Відома помилкова етимологія Ф. Корша (О бытовых словах, заимствованных древними славянами// ЗИРГО по отд. Этнографии. – Т.34. – 1909. – 542): д.-інд. çaṇa-s > ірансь. *saṇa-h > слов. *saṅъ.

Неправильне пояснення шляху запозичення слова в українську мову пропонує ЕСУМ 5,164: "через посередництво рос. мови запозичено з чагатайської: чаг. sajuaq "сарна". Відповідно й варіант цього тюркізма сугак пояснюється неправильно (с. 465): "запозичення з караїмської мови: кар. suhaq".

Насправді, немає потреби шукати слідів цієї тварини в улусі Чагатая, бо *сайгаки/сугаки* віддавна водилися в українському степу. Д. Яворницький писав: "Сугаки, тобто дикі кози особливої породи, водилися в самарських лісах біля дніпровських порогів та у Великому Лузі; сайги, борсуки...до цього часу ще трапляються у самарських лісах" (Яворн. I,79). У "Літописі" Величка (В III, 484) засвідчуються гідроніми Сугаклійчик, Сугаклій < suṇaq "сугак" + аф. -ly= "місце, де водяться сугаки". Цей зоонім трапляється й у творах українських письменників про добу козаччини, див. СУМ IX, 16; 820; Гр. 4, 96; 225.

Обидві українські форми – *сайгак* і *сугак* – засвідчуються в тюркських пам'ятках вже у VIII-IX ст.: suṇaq, soṇaq "сайгак, різновид газелі" (Клосон 808; ДТС 508). Зоонім знаходимо також у реєстрі лексико-графічних праць європейських тюркологів: suṇaq "сарна", sajuaq "дика коза" (Вамбері 1867, 298; 295); suṇag "антилопа, газель" (Ценкер); suṇaq "різновид чималої газелі" (Кунош); suṇaq або saṇaq; sajuaq "різновид антилопи" (ПдКурт 346), чаг. sajuaq "сарна", suṇaq "козуля", sojṇun, sojṇun "сайга, дика коза" (Р 4, 222; 514; 752), а також у словниках сучасних тюркських мов, напр. ног., тат., узб. sajuaq "сайгак".

В українську мову цей зоонім був запозичений, мабуть, з говірок ногайців українського степу або кримськотатарської мови, пор. каз. sajuaq "антилопа" (Будагов I,694), кар. suṇaq "тс". Невмотивованою здається думка Т. Ковалскі (Розвадовскі 347) про запозичення терміна в українську мову з караїмської: на теренах Галича й Луцька, де замешкали караїми, не засвідчується популяція

сугаків. Натомість етимологія зооніма, запропонована цим польським тюркологом, цілком правильна: слово походить від дієслова *soq-/suq-* "втикати, заганяти чи вбивати щось (напр. у землю) + аф. -aq. В основі цієї етимології лежить думка про здатність антилоп захищатися за допомогою гострих рогів, пор. д.-т. *suqaq* "газель (самець), буквально: той, що пронизує своїми рогами" < *suq-* "пронизати, впровадитися", також уйг. VIII ст. *suqaq* < *suq-* "штовхати", чаг. XV ст. *suqay* < *suq-* "нагинати", хорезм. XIV ст. *suqaq* < *suq-* "проткнути, проколоти"; полов. XIV *suq-* "впроваджувати щось у щось" (Клосон 808); д.-т. XII (Кутадгу біліг) *soḡaq* "якась велика тварина" (Р 4, 528); кипч. (1245 р.) *suq-* "всовувати, просовувати, вводити", *suq barmaq* "вказівний палець", ног., кк., кум. *suq-* "всовувати, просовувати, вводити" (ТАС 191); тур. *soqmaq* "забивати щось (напр. у землю); бити, ткнути, колоти", "загнати жало", туркм. *soqmaq* "увіпхнути, загнати жало, проткнути", узб. *suqmoq* "увіткнути, вколоти, увігнати", алт. *soqo* "ступка", *soḡuṣ* "бійка", "удари в барабан", каз. *soḡuṣan* "забіяка", *soḡuṣi* "боєць", алт. *soḡan* "стріла". Див. САЙГАК "пакіл заввишки з людину" та СУГАК "залізний інструмент на вірець шила". Всі ці словоформи потребують додаткового дослідження стосовно явної подібності тюркської лексеми та іранськ. **saka* (й ширше – індо-європейських форм) "ріг" > "рогатий", "олень" (див. Абаєв 1979, 12). Залишається дискусійним і питання належності до цього ж гнізда лексем укр. СОХУР "пристрій у вигляді остроги для зимової риболовлі" (Гр. 4, 171), СОХОП, САХОП "жердина з залізним гачком на кінці, яку просувають під кригою від ополонки до ополонки" (Берл. 71); САХУР, САХОП "металеві вила для гною" (Никончук 1985, 135); САХАР "вила, щоб накидати гній на воза" (Лисенко 1961, 59) – адже всі ці слова можна можна зводити як до тюрк. *soq-/suq-* "проколоти, проткнути", так і до слов. *soxa* "жердина з розсохою", пор. СОХАР "бревно с развилкой стоящее на плоту сплавного леса" (Гр. 4, 171; ЕСУМ 5, 185 362).

САЙГАТ "подарунки зі здобичі (трофеї), що їх дарує переможець на знак пошани здебільшого старшим родичам" (Меліоранський 125).

1174 [Роман] поча даяти саигать князем и мужем. Іпат. 570.

1193 Ростиславъ же приѣхаша в Торский и славою побѣдивъ другое Половци. приѣха на рождество и отолѣ ѣха вборзѣ ко отцю во Вручии. съ саигаты. Іпат. 678 [Ростислав же приїхав у Торчський зі славою, перемігши удруге половців. Приїхав він на Різдво, а звідти з добичею [із сайгатом] поїхав уборзі до отця у Вручий. ЛР 353].

1246 Василко же приведе первыи саигат ко братоу си ... и бысть радость велика о побѣдѣ Данила и Василка. всь бо плѣнь яста. Іпат 798; див. ЛР 401: "[Війська Данила й Василька] погнали [литву], і вони [литва] падали з коней, і Василько привів першу здобич до брата свого... І була радість велика... від побіди Данила й Василька: усю бо здобич [литви] вони одібрали".

Отже, традиція сайгату була міцно узвичаєна в українських князів ще в XII ст. Особливою жагою заскакувати половців та повертатися додому з трофеями палали княженки. Напр. у 1193 р. двадцятилітній Ростислав Рюрикович погромив половців тайкома від батька, щоб потім з гордістю постати перед ним з сайгатами.

Слово засвідчується лише в давньоукраїнському творі "Іпатський літопис" ("Літопис руський"), джерело запозичення – половецька мова або говори чорних клобуків; у давньотюркських пам'ятках не фіксується; пор. чаг. *saḡat* ساوغات = *saḡat* "дарунок, нагорода, гостинці, подарунок", каз. *saḡa* "подарунок, що його отримує зустрічна особа від мисливця"; крм. *saḡa* "повинність зібрана селянами на користь хана чи чиновників", *saḡaṣı* "збирач податків"; чаг. *soḡa* "подарунок принесений з полювання, базару чи мандрівки"; кирг. *soḡat* "подарунок, що його дають тому, хто щасливо повернувся додому" (Р 4,234, 431, 527, 529, 628); чаг. *saḡaṡaṡ* ساورغامق "зробити подарунок, нагородити", *saḡin* ساورن "дар, заповіт" (Будагов І, 616); каз. *syḡuq* "подарунок". Також Лашков 1897 №15: *saḡa* "дарувальний збір з населення на маєтність хана"; Веселовський Н. ("Хан из темников Ногай и его время.– Петроград, 1922.–24): "У кримських татарів був податок, що мав назву *saḡa* "гостинці", тобто "певна доля (десята частина) захоплених у наскоках полоняників на користь хана. Здається саме про полоняників як сайгат йдеться у повідомленні Іпатського Літопису 1246 року – в "Літописі Руському" слова сайгат передано як "здобич" – не зовсім правильно.

Меліоранський 125 подав перелік значень цього терміна *saḡat* ساوغات або *ساوغه / صاوغه*: 1) "дарунок, нагорода, гостинець (особливо привезений друзям після подорожування); подарунки ханам та вельможам; 2) платня, яку військові дають писарям фуражем чи грошима; 3) подати на користь хана; данина з селян на користь прибулих у службових справах; 4) у (киргизів) половина здобичі, яка віддається ханові після баранти чи інших наскоків. Ф III, 545 визнає "фонетичні утруднення" при етимологізації слова, очевидно, мався на увазі другий компонент терміна, прикінцевий -t, який, гадаємо, є показник давнього числа множини (див. Кононов А. Н. Грамматика совр. тур. лит. языка. – М.-Л., 1956. – 71; Кононов А.Н. Грам. языка тюрк. рунич. памятников. – Л., 1980. – 47). Що стосується першого компонента [сайга], то Меліоранський висловився так: "Питання про те, на котрому ґрунті відбувся перехід дифтонга "ау" в "ай", залишаємо поки відкрите, хоча вірогіднішим нам уявляється цей перехід на ґрунті руської мови. Можна було б гадати, що цей перехід відбувся при запозиченні цього слова монголами у тюрків, але така версія потягла б за собою надто складну міграцію слова "сауа, сауат", яку дуже важко було б встановити історично". При цьому П. Меліоранський не висловив своєї думки щодо походження тюрк. *saḡa*, яке насправді є лише варіантом початкової форми *saḡa*, в основі якої лежить тюрк. *saḡ-* "лічити, рахувати", "поважати, шанувати" (Р 4, 220-221; ТРС 757), також пор. тур. *saḡu* < *sa+ḡu* "число, облік, пошана", *saḡusu* "обліковець, особливо овець на податок"; тур. *saḡa* "збирач податку вівцями" (Р 4, 290, 293; 288), чаг. *saḡaṡaṡ* "лічити, витратити, порохувати за щось", *saḡaṡmaḡ* "бути витраченим, бути порохованим за щось", тур. *saḡu* розрахунок, міркування, пошана, розум" (Р 4, 223, 224); чаг. *saḡin* = *saḡu* "уявлення, думка" (Р 4, 224); ще див. Р 4, 536 (не засвідчується в ТРС): *soḡaṡaṡ* "пошанувати подарунком", *soḡaḡal* "милостивий дарунок".

САКА "водовозна бочка" (Гр. 4, 97); с.-х. САКА "тс", болг. САКА "міх на воду".

Запозичення з крм. *saqa* "бочка на воду", *saqasu* "водовоз" (КТРС 239, 240); *saḡa* "тс", *saḡasu* "тс" (Р 4, 281); тур. *saqa* "особа, що носить чи возить воду на

домівку" (РТС 745) < ар. saqa سقا "особа, що розносить / продає воду перехожим" (Р 4, 241), але без посередництва персь. سقاء seqqa "водонос; особа, що продає воду на базарі" (ПРС II, 48).

САКМА "бойовий лаштунок запорожців: в колону марш"; "соганний хід" (Яворницький. I, 380); р. САКМА, СОКМА "лісова стежина, слід ноги" (Ф III, 547).

Тюркськокомовний (половецький) термін *сакма* засвідчується вже в добу половецько-українських взаємин: в процесі наступу на половців у 1185 р. князь Ігор Святославович рухався "Бакаєвим шляхом ... до Ізюмської Сакми [Ізюмського шляху]" (Кудряшов 1048, 62). Ця полюблювана половцями дорога заради грабіжницьких наскоків на Київську державу використовувалася пізніше й татарськими та ногайськими ордами: "Ізюмський шлях / Ізюмська сакма (татар. сукмак – дорога, стежка)" - одне з відгалужень Муравського шляху – починався від верхів'я р. Оріль, пролягав Харківщиною, біля м. Ізюм на Ізюмському броді" - детальніше див.: ЕІУ, III, 429.

Термін *сакма* перейняли в тюрків (кримтатарів) запорожці: "Козаки рухалися, щоб відшукати татарську сакму – сліди коней на траві" (Яворн. I, 435.), пор. тат. soqma, чаг. soqmaq "стежка в горах, що відділяється від великого шляху й веде в хащі", каз. soqraq "стежка, якою худоба йде до води" (Будагов I, 709–710; Р 4, 527; Гордлевский II, 157; Дмитрієв 478); тур. soqaq "вулиця" (ТРС 783) < тюрк. soq- "бити" – у плані семасіології пор. укр. битий шлях.

САЛ "весь простір води чи криги, захоплений сітками на час риболовлі", **САЛА** "невеликий пліт із снопів, що до нього вдавалися козаки при переправі через річку: на пліт складали зброю та одяг, а тоді прив'язували його до кінського хвоста" (Гр. 4, 97); САЛ "на відкритій воді так називається простір, захоплений сітками" (Попка 1858, 100); р. САЛА "стародавній спосіб, який полягає в тому, що з очерету робили плотики, на які козаки складали сідло та зброю; козак же кидався з конем у воду, прив'язавши плотик до кінського хвоста й, тримаючись однією рукою за гриву, досягав іншого берега" (Краснов П.И. Казаки в начале XIX века. – 1925. – 38; 66), САЛ "міщина, де пливуть з неводом" (Миртов 1929, 281); болг. САЛ "пристрій для плавання, зроблений зі зв'язаних колод" (БЄ 1966, 25, 339); угор. szal < д.-чув. *sal (Гомбоц 119; Дюерфер III, 229).

Д. Яворницький описує переправу через річку за допомогою *сали*, що її використовували кримські татари (Яворн. I, 324), що дає підставу вважати цей термін запозиченням з кримтатарської мови. У пам'ятках тюркських мов термін засвідчується з XI ст.: д.-т. sal "пліт з бурдюків" (ДТС 482); чаг. sala "пліт з дощок на міхах" (Р III, 1878); узб. sal "пліт з колод та трісок" (Боровков 1961, 186), аз., каз., крм., кирг., тат., туркм. sal, чув. sul "пліт, пором" < sala- "класти" (Єгоров 194); тур. sal "ноші" (Будагов I, 689-690). Клосон 824, розглядаючи кипч. XIV sal "зв'язані колоди для переправи" та чаг. XV ст. sal "пристрій з дерева чи очерету для переправи", небезпідставно ставить в один ряд з ними хаканськ. XI ст. sal "підтримка". Також пор. чаг. çala "пліт з дощок на міхах" (Р III, 1878). Термін на означення плоту засвідчений і в давньому монгольському творі "Погаємна оповідь" (Вайнштейн 1972, 151). Та найцінніші свідчення зберегли турецький мандрівник Евлія Челебі та історик доби Герая III – Гаджі

Сенаї. Описуючи перевезення убитих татар з-над Дніпра до Криму, Челебі називає словом *сал* ноші, навішені між двома кіньми (Челебі 1961,38). Сенаї (1971.169) тлумачить термін *сал* арабським словом магміл "ноші", але у тексті воно розуміється як поміст, на який татари склали трофеї й потім несли його або тягли кіньми.

В українській мові склалася диференціація форм: *сала* – військовий термін, а *сал* – виробничий. Очевидно, козаки спершу використовували тюркську реалію тільки на час військових дій, а потім сал почали вживати й рибальські ватаги.

САЛАБАЙ діал. (Прилуччина) "так обзивають хлопчака, який поводить негідно, наприклад устриє в дитячі ігри й ображає малюків – отже, ніби говориться: "Ти ж бо вже великий, а дурний!"; САЛАБАЙ "Цюцю, дурний салабай" (Гр. 4, 97); можливо, сюди ж КАЛАБАЙ "гультяй, ледащо", але цю форму не варто зводити (див. ЕСУМ II, 345) до тюрк. *kalırçı* "шахрай, негідник"; також пор. р. ШАЛОПАЙ (у словнику Фасмера 4, 400 пояснення не має).

Слово *салабай* доцільно зіставляти з каз. *şalobaj* "не дорослий", див. "Этнография имен". – М. ?): "В доревол. время в семьях кочевников часто рождались недоношенные дети. Им давали имена Шалабай, ШАЛАБЕЙ "не вполне зрелый". По обычаю таких детей укутывали и укладывали в старые шапки и подвешивали на трое суток к стене юрты". Також див. ШАЛАВА.

САЛАМАТА "рідка страва із завареного борошна"; САЛАМАХА, СОЛОМАХА "страва з товченого часнику, хліба й квасолі", "тс, що й саламата", "густий осадок, гуща"; р. (у мові терських козаків) СОЛОМАТА "каша з підсмаженого борошна на молоці" (Яковлева// Уч. зап. КБГУ. – 1965. – Вип. 25. – 45); (Сибір, Вологда, тат.) САЛАМАТА, САЛАМАТ, СОЛОМАТ, САЛМА "різновиди страви з борошна на взірець киселю, затірки, локшини тощо" (Даль 4, 130).

XVII Пища ихъ [козаків] бѣ житное тѣсто квашеное, зовомое саламаха рѣдко свареное, и тим суть доволни, а когда случится с рибною, яко козаки глаголють щербю, то за найпереднейшую трапезу имѣют". Граб. 19.

Зважаючи на екстралінгвістичний чинник (страва популярна у козацькому побуті) варто й справді схилитися до версії Міклошича (ЕСУМ 5, 167) про запозичення слова з тюркських мов північного ареалу, пор. алт. (тел.) *salamat* "каша" (Р 4, 353); тат. (Мінусінськ) *salamat* "каша: в сметану, що саме кипить, підсипають борошно, весь час помішуючи до консистенції рідкого тіста" (ЗИРГО.-34.-1909.-521); також тат. *salma* "різновид локшини, яку засипають в казан, готуючи бешбармак" (Будагов I, 259).

Варіант слова *соломаха* з'явився у козацькому середовищі на ґрунті гумористичного світосприймання: запорожці запозичені слова прирівнювали до українських, напр. дамаську шаблю називали Домахою. Саламату козаки засмачували тузлуком (див.), про що свідчить вітання-пароль при зустрічі козаків:

- А пугу! Пугу
- Козак з Лугу
- Базавлук
- Соломаха та тузлук! (УКМЕ 25).

Також див. Яворн. II,239.

САЛАМУР "розчин, у якому солять рибу" (Берл. 70); "солоня юшка з вареної риби", **САЛАМУРА** "розсіл, з яким рибалки їдять зварену рибу"; "солоня юшка, приправа до м'яса", "розведений кізьяк, що його використовують як добриво" (Дзендз. 1958, 51), **САЛАМУРИТИ** "поливати рибу саламуром"; болг., м., с.-х. **САЛАМУРА**, рум. *salamura* "розсіл" (ЕСУМ 5, 167).

В українську, як і в мови балканського регіону, слово увійшло з тур. *salamura* "розчин соли", "розсіл", "те, що є в розсолі" (Будагов I, 703; ТРС 634) < гр. *σαλαμουρα* < італ. *salamoia* < *sal* "сіль" + *muria* "розсіл".

САЛАШ "різновид приміщення для овець", "кошара", **ХАЛАШ**, **ШАЛАШ** "різновид оселі" (Гр. 4, 97; 384; 482); "намет, накриття", "гурт овець, місце, де розташовані кошари", **САЛАШИТИСЯ** "оселятися", **САЛАШУВАТИ** "жити в наметі"; **САЛАШ** (гуцульськ.) "родина, оселя" (Жилко 1966, 229); **ХАЛАШ**, **ХАЛАШНИК** (Наддніпрянц., Київщ., Полтавщ., Закарпаття) "літній хлів" (Ващенко 1968, 38); болг. **САЛАШ** "доцата колиба", м., с.-х. **САЛАШ** "хутір, ферма", рум. *salaș* "житло пастухів", угор. *szallas* "нічліг, житло, бівуак"; п. *salasz, szalasz* "тимчасова повітка, літній будиночок у полі чи лісі, польова кошара", словц. *salas* "споруда для прихистку" (ЕСУМ 5, 168); р. **ШАЛАШ** (Ф 4, 397).

Будагов II, 690 цілком переконливо доводить, що тюрк. *salaș* – це похідна форма від дієслова *sal-* "класти, складати, накладати", пор. тур. *salaș*, аз. *şalaş* "намет, шалаш" (Р 4, 352); тур. *salaș* "шалаш", "тимчасова легка дерев'яна споруда", "палатка (для торгівлі)" (ТРС 747). Здається, немає підстав, як це зроблено в ЕСУМ, будувати непереконливі схеми запозичення терміна з котроїсь однієї, напр. угорської чи румунської, мови в інші, коли цю природну для кочівників реалію разом з назвою на її означення запозичили від тюркського населення, очевидно, від чабанів та пастуших ватаг, і слов'яни, й румуни, й угорці. Поширення слова на всіх теренах України не може бути фактом запозичення слова ні з угорської, ні з румунської мов. Різні звуки в анлауті в українських та тюркських мовах свідчать про те, що в нашу мову форми *салаш/шалаш/халаш* увійшли з різних тюркських говорів чи діалектів. Що стосується форми *халаш*, то декотрим тюркським мовам властивий перехід *s > h* (башкирська мова, діалекти татарської), проте варіант *халаш* міг з'явитися й на ґрунті української мови – внаслідок притаманного в балачках переінакшення слів, на взірць: чай-мачай, гарбуз-мармузка, кармазинка-мармазинка, салаш-халаш. Проте не зайве звернути увагу на лакськ. *халмаж* "шатро" (Джидалаєв 34).

САЛГАН (*стенове*) "місце, де ріжуть овець" (Жилко 1969, 269), **САЛГАН**, **САВГАН** "салотопня" (Б.-Н. 320); (Кіровогр., Херсонщ., Крим) **САЛГАН** "різниця скоту разом із салотопнею" (Гр. 4, 97); **САЛГАН**, **САЛОГОН**, **САЛОГАН** "бойня разом із салотопнею", "різник", "салотоп" (СУМ IX, 18); **САВГАН** "отара, гурт овець" (ЕСУМ 5, 168); болг. **САЛХАНА** "різниця скоту" (Милев 659) 4 п. **salhan** "баранячий жир" < (ЕСУМ 5, 168).

XIX Зразу на той гній вийшли; а в долині салган. А. Свидницький, Люборацькі 119.

Термін увійшов у лексику українських вівчарів з професійних говорів тюрків-чабанів (ногайців або кримських татарів), в які лексема потрапила з турецької мови, пор. тур. *salhane* "різниця, скотобойня" (ТРС 748) < персь. *سالج خانه* *sällahhane* < ар. *سلاج* *salaha* "здерти шкуру" + персь. *خانه* *hane* "приміщення" (Будагов I, 632; Девелліоглу 932; РАС II, 291; РПС 840).

Як свідчить одна з українських форм слова: *салогон*, лексема зазнала адаптації за принципом "народної етимології" – маємо уподібнення, наприклад, до *самогон*.

САЛМАШ (Херсонщина) "помічник чабана" (Гр. 4, 97).

Термін не зафіксовано в інших слов'янських мовах. Ідентичного відповідника не вдалося віднайти і в словниках тюркських мов, проте таку форму можна реконструювати: тур. *salma* "худоба, яка пасеться без пастуха" + непродуктивний аф. *-maş|-maş*, пор. тур. *suurtmaş* "чередник, пастух великої рогатої худоби" < *suur* "велика рогата худоба" + аф. *-t-* + аф. *-maş*. Також пор. тур. *salma suur* "велика рогата худоба, що пасеться без пастуха", *salmalıq* "пасовище, вигін", *salma істор.* "чатовий у військовій жандармерії", *salma tomruq* "приміщення при поліції для арештантів", *salma ірі* "аркан" (ТРС 749); чаг. *salma* "аркан" (Будагов I, 690). Всі ці терміни – похідні від дієслова *sal-* "пускати, випускати", пор. тур. *hayvanlary çajura salmaq* "випускати худобу на пасовище" (ТРС 749).

Прикінцевий *-ш* в українському слові свідчить про те, що в українську воно перейшло з говорів кримтатарської або ногайської мови, в яких *-ş* відповідає огузькому *-ç*.

САЛТАН "володар на теренах мусульманського Сходу", див. СУЛТАН.

XII Галичкы Осмомыслѣ Ярославѣ... стрѣлявши... Салтани за землями. СПІ 30

Арабський титул *سلطان* "султан" в половецькій мові мав дві форми: *saltan* і *soltan*, тоді як в турецькій – *sultan*. Отже, у "Слові" засвідчене запозичення з половецької мови (Пріцак 2008, 52).

САМАН "будівельний стіновий матеріал, що являє собою необпалену цеглу, виготовлену з глини з домішками солом'яної січки, полови, гною та ін. і висушену на сонці; лимпач" (СУМ IX, 25); б., р. САМАН "тс" (Ф III, 552); (ЕСУМ 5, 171); болг. САМАН "різновид необпаленої цегли", "дрібно нарізана солома" (Милев 660).

XX Десь 1949 року батько зі своєю сім'єю на вигоні наготували саману. Роботи було багато: накопати й навозити глини, зробити не один заміс, виготовити не одну сотню саману, який треба було відформувати, а потім нести й розкладати для сушки. Кожна саманина важила чималенько. (Катерина Білокур очима сучасників. – К., 2000. – 201).

Технологія вироблення та використання цього самотнього будівельного матеріалу запозичена, здається, в ногайців українського степу чи кримських татар, пор. ног. *saman* "саман", *saman üj* "хата з саману", *saman kesiv* "різати саман" (НРС 286), також пор. крм., тур., чаг. *saman* "солома" (Будагов I, 703). Болгарське запозичення з турецької засвідчує наявність технології виробництва такої цегли і в певних регіонах Туреччини.

САН "високе та почесне становище, яке займає хто-небудь у певній сфері діяльності, в ритуалах тощо"; "звання духовної особи, служителя культу" (СУМ IX, 51); **САНОВИТИЙ** "стрункий, ставний, статурний" (Б.-Н. 321); р. **САН** "тс", **САНОВНИК**, **ОСАНКА**, **ПРИОСАНИТЬСЯ** (Ф III, 555). Також у мовах Кавказу як запозичення з азербайджанської або кумицької мов див. Джидалаєв 181.

1116 (під 941 р.) Феодор же стратилат... и сановници боярьстии обидоша Русь около; (під 945 р.) Посла Игорьь мужи свои к Роману, Роман же събра бояры и сановники. ПВЛ 64; 68.

XVI по чину, сану и житию коегождо; духовный сан по страсти восхищает; для власти сану. ІВ 145; 146; 191.

XV водлуг сану своего светительского АС I, 219.

Термін увійшов також у словник Памва Беринди (с.111)

Вже Міклошич 1886, 288 засвідчив термін *сан* у церковнослов'янських текстах. У давньоукраїнському творі "Повість врем'яних літ" тричі вживається похідна форма *сановник*, звідки попадає і в пізніші літописи, зокрема Іпатський та Лаврентіївський (Львов 218). Подибуємо термін *сан* і у творах українського письменника, автора проповідей та притч на релігійні теми Кирила Турівського (?–1188). П. Меліоранський вважає, що до слов'ян слово перейшло з мови придунайських болгарів не пізніше IX століття, пор. д.-т. *san* "повага, шана", "кількість, число"; *san-* "вважатися, причислятися"; *sanlyu* "приналежний до чогось"; *edlig sanlyu* "благопристойний" (ДТС 483, 484; 164); ст.-узб. *san* "ціна, гідність, шана" (Фазилов II, 273); також у "Мухаббат-наме" Хорезмі "тс", чув. *sima su* "поважати, шанувати" (Сгоров 195); тур. *san* "титул, звання, приєднувані до імени", слава, шана повага, честь" (ГРС 750).

Можна цілком погодитися з думкою А. Львова (Львов 1975, 220), який вважає, що словом *сан* у письменстві давньої доби, напр. у Супрасльському рукописі, передавалася ціла низка грецьких лексем, зокрема на означення понять "честь", "службовий чин", "звання", а також "висунутий вперед (за соціальною ієрархією)". А. Львов висловлює версію, що слово *сановник* з'явилося в середовищі книжників-перекладачів для перекладу грецьк. *αξιωματικός*. Через те ці слова неувичасні ні в південних, ні у східних слов'янських мовах, західнослов'янські ж мови не знають навіть слова *сан*... Важко сказати, де виникли слова *сановний* та *сановник* – у середовищі болгарських чи українських (руських) книжників. Також див.: Етимологія 1967, 22; ПОАЯ 95.

Цю турецьку форму потрібно відрізнити від знову ж таки тур. *şan* "слава, осяйність, знаменитість, репутація, добре ім'я, гідність, честь, становище, сан, чин, ступінь", котре турецькі мовознавці вважають арабізмом чи арабсько-перським запозиченням, пор. ар. *شان* *şan* "гідність, поважність, значення" (Девелліоглу 978; ГРС 804; АРС 389), і яке перейшло в українську мову, див. ШАНА.

САНДЖАК, **САНДЧАК**, **САНЖАК** "прапор, штандарт, символ влади, що його посилає султан васалам у підлеглих країнах", "керівник санджака, адміністративного району Османської імперії", див. Гр. 4, 101: санджак "губернатор турецький"; б. **САНДЧАК**, **САНЧАК** "турецький воєвода" (Булика 293); р. **САНЧАК** "правитель, намісник (XVI ст.)" (Ф III, 558); бол. **САНДЖАК**

"адміністративна область в Туреччині"; п. sandzak "прапор" (Карловіч); молд. САНЖЯК "прапор і адміністративний район в старій Туреччині; губернатор" (МРС 563); рум. sangiac "тс" РРС 743); персь. сапсақ "прапор; штандарт; адміністративна одиниця" (Доерфер III, 268).

1499 коли бы сила турецького чъсаръ, або его санжак, або его подданих пришла бы и нас поневолили. Уляницький 175.

1551 воевода волошский Стефаница знемшися се братом своим санжаком Белгородским Ильяшем. АрЮЗР 8/ III,55.

XVII Дорошенко умислил ся поддати Турчиновъ и послал с тим послов своих Портянку просячи о санджаки; чаус з тими санджаками пришол и там тіе санджаки Дорошенковъ отдал. Сам. 103; 106.

Термін запозичений безпосередньо з турецької мови, не раніше XV ст. В тюркській писемності слово уперше фіксується в огузькому національному епосі "Деде Коркут", приблизно в XIV ст.: сапсақ-бәгі "бег, що має санджак"; тур. сапсақ "прапор, штандарт; раніше – губернатор", сапсақ-бежі "губернатор" (Р 4, 310). Слово пов'язане з д.-т. сапсақ "спис" (ДТС 484); чаг., сх.-тюрк. сапсіу "невеликий спис", аз. сапсақ "шпилька" (Р 4, 309). Обидві форми похідні від сапс- "колоти, втикати, встромити" (ДТС 483; Ресенен 400; Дмитрієв 542; ТКТГ VI, 231). Перебіг звуків -дж-/-ч-/-ж- в українських формах з'явився скоріше за все на власному ґрунті, пор. ще с.-х. САНЧАК (1463), САНДЖАК (1484), САНЖАК (1486) (Стаховські 1962, 1637). Подібне явище притаманне й тюркським мовам, пор. д.-т., уйг., чаг., аз. сапс-, тур. сапс- (Ресенен 400). В турецьких джерелах особа, що очолювала адміністративну одиницю *санджак* мала титул *санджак-бей*, проте у слов'янських документах слово *бей* часто випускалося. Різниця між санджак-беями в Туреччині й Криму (Крим поділявся на 4 санджаки) полягала в тому, що в Туреччині вони призначалися султаном, а в Криму через те, що санджаки були теренами окремих родів, їхні беї не називалися ханами й очільники роду санджак-беїв з посад не знімали, див. Сенаї 155; Spuler В. Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Hanzeit 1220-1350. – Berlin, 1955.

САНДОВА "залізний тризубець, щоб бити рибу" (Попка 96), САНДОЛЯ "довга жердина із залізними вилами на два зуби – пристрій ловити рибу" (Гр. 4, 101); "вкликий гачок на дерев'яній ручці; підсака" (ЕСУМ 5, 177); р. (донськ., астрах.) САНДОВЬ, САНДОЛЬ "тс" (Ф III, 556). ЕСУМ слідом за М. Фасмером вважає слово неясним. Проте є підстава зіставляти українську форму з тур., аз. сапс-, сапса- "метати списа, стрілу; колоти", пор. ще сапуқ "спис", каз., уйг. сапсаба "щось проколоте, проткнуте" (Будагов I, 616). Огузькій формі сапс- має відповідати кипч. сапсау-, яке в українських говорах могло одержати форму сандова, сандоля. Можливо якийсь вплив мали слова тур. sandal "різновид човна", каз. sandal "дерево, на якому закріплюють ковадло" (Будагов I, 704).

САПЕТ (Черкащина) "ручна, плетена з лози корзина" (Лисенко 1958, 51); СЕПЕТ "корзина з лози на ложки й виделки" (Дзендз. 1958, 51); бойківсь. САПЕТА "скриня" (Жилко 1966, 210); (Нижнє Подністров'я) СЕПЕТИК "кошик на ложки" (Бевзенко С. Укр. діал.-я. – К., 1988. – 188); р. САПЕТКА "велика кругла корзина

з лози" (СРДГ III, 104); с.-х. *заст.* СЕПЕТ "корзина" (СХРС 541); п. *заст.* *sepet* "скриня" (ЕСУМ 5, 179).

Запозичення з крм., тур. *sepet* "плетена корзина; кошачок", *sepet sanduq* "плетена скриня, обтягнена шкірою" (ТРС 763) < персь. *سپت سبد* "корзина, кошіль, вулик" (Будагов I, 620); *سبد* *sebed* "корзина, кошик" (ПРС II, 16). Слово засвідчується в багатьох тюркських мовах, зокрема й в чуваській: *savat* "різновид посуду (на взірець глека тощо)", *savat sapa* "посуд (збірне поняття)"; тат. *savyt, savyt saba* "тс" Єгоров 174.

САПСАН "різновид сокола (*Falco peregrinus* L.), представник шляхетного тріумвірату (кречет, балабан, сапсан), якого аристократи використовували на соколиному полюванні. Нападаючи на малу дичину, відчуваючи людську підтримку, він сміливішає та б'є здобич, упоратися з котрою непросто. Такі птахи вже за часів Людовика XIII траплялися рідко й коштували дуже дорого. В Україні сьогодні їх майже не залишилося". А. Булаховський (Вибр. праці, III, 238) припускає можливість запозичення з тюркських мов (ЕСУМ 5, 180). В тюркських мовах цей орнітонім не засвідчується, але, взявши до уваги що у сапсана "голова, спина, крила й хвіст сірі, а низ тіла світлий" (УРЕ X, 31), українську форму можна поєднувати з д-т, тат., тур. *sapsary* "зовсім жовтий" < *sar-* "частка, яка приєднується до прикметників, котрі починаються на *sa-*" + *sary* "жовтий" (ДТС 485; Замалєєв II, 87; ТатРСР 468; ТС 752). В процесі адаптації тюрк. *sapsary* > укр. *сапсар* > (уподібнюючи до балабан, білан) *сапсан*.

САП'ЯН "тонка м'яка шкіра різних кольорів, виготовлена з овечої, телячої, козячої шкіри"; САП'ЯНЦІ "жовтий сап'ян", "чоботи" (Василенко 1902, 26); САП'ЯНЦІ (Черкащина, Полтавщина) "чоботи з дорогої шкіри" (Ващенко 1968, 37); САП'ЯНЦІ "сап'янові чоботи" (Гр. 4, 102; СУМ IX, 57); ст.-укр. САФ'ЯН, САФ'ЯН; б. САФ'ЯН (1579 р.), САФ'ЯН, САФ'АН (Булика 293); р. САФ'ЯН (1589) (Срезн. II, 264); болг. САХТ'ЯН; п., слц., ч., слн. *safian* (ЕСУМ 5, 180); рум. *saftian* "тс"; нім. *Saffian* (1635) "ніжна кольорова цапова шкіра" (Опельбаум 155).

1538 за боты сафьяныи. АС 7, 23.

1557 боты сафьяновые жолтые. АВАК, 17, №993.

1566 за седло его ж сафьяном крытое. АЮЗР 8/6.184.

1568 од сафьяну грош один. ПКК II, 560.

1584 седел две малеваных, сафьяном крытых; боты новые сафьяновые. АКЖ №58; №60.

1616 сафияновая жолтая скура. Худош 1961,50.

XVIII товариство его все не без дишкрецій ханской, но ударовани мосулбесами и сафьянами. В I,48.

XIX Її ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. М Коцюб. 28.

Отже, від найпершого засвідчення цього терміна в українських документах і до фіксації його у пам'ятках XVIII ст. маємо традиційне написання його *саф'ян*, пор. напр. антропонім Александер Стефанович Саф'янин (член Львівського Ставропігійського братства), див. АЮЗР I/ XII, 4. Насправді ж в усному мовленні переважала, а скоріше – не була нормою, вимова *сап'ян*, пор. в

українській думі: "Будем ми сап'янови боти топтати" (КС 1893. – Т.40. – Ч.1–3. – 114). Дуже любили сап'ян, надто ж червоний, козаки: "ззаду [сідла] нав'язувалися ремінні тороки, щоб привішувати до них мішок, торбу чи в'юк на речі чи іншої котроїсь поклажі, сам в'юк покривався червоним сап'яном" (Яв. I, 223).

Термін запозичено з кримтатарської чи турецької мови, але не виключена можливість запозичення і з половецької або з мови населення Золотої Орди, пор. крм., кипч. *saktyjan* = *saptajan*, балк., карач. *sahtijan*, тур. *sahtıyan* [вимовлялося: *sahtyan*] "різновид козячої шкіри" (Р 4, 256). В тюркські мови слово увійшло з персь. *ساختیان* *sähtiyan* "козяча шкіра" (Менгес 1954, 71; ПРС II, 24). Перське слово пов'язують з персь. *sext* "міцний, жорсткий" (Локоч 140; Ф III, 566). Менгес 1954а, 487 вважає, що фонетична адаптація відбувалася таким чином: персь. *saxtijan* > тюрк. *saqtıjan* > **saftijan* > слов. саф'ян. Також див. Опельбаум 155.

САРАЙ "господарське приміщення, щоб зберігати майно чи тримати худобу"; р. (XVI) САРАЙ "турецький палац", (XVII) "складське приміщення"; "заїзд" (ТВСЯ 159); болг. САРАЙ "у мусульманських народів – палац володаря", "великий гарний дім" (Милев 662); с. САРАј "палац турецького вельможі" (СХРС 532).

Слово *سرای* *sāraj* було багатозначне вже в самих іранських мовах. Основне значення – "оселя", "палац", але засвідчується й побутова семантична лінія: "оселя з усіма прибудовами й приміщеннями", "садиба, двір", "заїзд (караван-сарай)" (Будагов I, 624), що передалося й тюркським мовам, пор. полов. *saraj* "палац" (Мончі-заде 102), с.-тюрк. XI-XIII ст. *saraj* "оселя, дім" (ТАС 184). Пізніше значення слова *saraj* "господарча споруда" стало притаманне тюркським мовам Центральної Азії та Сибіру (Р 4, 315), також пор.: тат. (Сибір) *saraj* "хлів, сарай" (Р 4, 315), тат. (розм.) "сарай, приміщення на дрова; господарча споруда у дворі" (Замалеев II, 88; ТатРС 469); кирг. "приміщення з дахом для скотини", туркм. "заїзд", "базар, де торгують скотом" (ТуркмРС 566); каз. "караван-сарай". У словнику кримськотатарської мови *saraj* – "палац", але засвідчується й *sarajman* "тримач заїзду", що говорить і про вживання слова *saraj* на означення "заїзду". В пам'ятках української мови слово засвідчується рідко й пізно. В документі, що його подає Д. Яворницький (Еварницький 1888, 17), слово подається в такому контексті: "Четырнадцать табунных лошадей пригнали [козаки] в курень сарай называемой".

Як приклад заниження семантики слова наводимо чаг. *tam* "дах, тераса", каз. "споруда над могилою", уйг. *Qarabulat tam* "твердиня Кара-Булат" – і тур. *tam* "хлів для свиней" (Будагов I, 729).

Версію про монгольське походження слова висловив Т. Бертагаєв (Лексика совр. монгол. языков. – М., 1974. – 358).

САРАНА (ент.) "Locusta L.", САРАНЧА; б., р. САРАНЧА, п. *szarancza* "тс" (ЕСУМ 5, 180).

1648 Того ж року саранча барзо великая на усей Україні была. Сам. 56.

XVII Прузи, пружіє, конички, кобылки, саранча. Беринда 103.

XIX Поля обмаль, а людей – як сарани. М К 22.

З сараною українці знайомі були ще в добу Княжої Русі. Іпатський літопис повідомляє, що в серпні 1094 року "приїдоша пружи на землю Рускую... і пояша

всяку траву и многа жита (с. 218), також див. ЛР (с. 137): У рік 1094 прийшла сарана на Руську землю, місяця серпня і поїла всяку траву і багато хліба. Знову ж 1103 року Іпатський літопис (с. 256) повідомляє, що в серпні "приидоша пружи". Цей самий термін *прузи, пружіє* [етимологію див. ЕСУМ 4, 616] подибуємо й у словнику Памва Беринди; Слова автора літопису, відомого за назвою "Літопис самовидця" підтверджує Боплан (Описание Украины. – СПб., 1832. – 85–89): "Я бачив, як сей бич терзав Україну упродовж кількох літ упідряд, особливо у 1645 й 1646 роках". Пізніше Д. Яворницький (Краткий топографический очерк Запорожья // КС.– 1884.– липень.– 412) писав: "Але що все оте порівняно з тим лихоліттям, що його зазнав запорізький край від саранчі. То був страшний бич Запоріжжя. Саранча винищувала не тільки степові трави, земне зело, не лише посіви хліба й листя дерев, а жерла навіть одяг, особливо зеленого й червоного кольору, й на далекі відстані отруювала сморідом повітря. В Україні саранча з'являлася періодично, по два, по чотири й навіть по шість літ упідряд. У 1690, 1745 й 1746 роках саранчі було надто багато".

Етимон українського ентомологічного терміна потрібно шукати в кипчацьких мовах, пор. д.-т. saruṣṣa "саранча, кобилка" (ДТС 488), полов. (СС) saruṣṣa, кипч. 1245 р. ст. (Єгипет) sara[n]ṣṣa, кипч. 1312 р. saruṣṣan, кипч. XV saruṣṣa "тс" (ТАС 184); кипч. XIV ст. (Єгипет) saraṣṣuqa "тс" (ИДТЯ 1978, 371) < sary(γ) "жовтий". Зіст. в огузьких мовах: тур. çekirge, аз. çajirtkä, туркм. çekirtge; також ст.-узб. çägürkä "сарана" (Фазилев II, 515).

САРДАК "різновид верхнього сукняного одягу", "свита з сукна домашнього виробу" (Карпат. діал. 458); *буков.* СА(Е)РДАК "верхній зимовий одяг чоловіків і жінок, що виготовлявся з сукна домашнього виробу й оздоблювався різнокольоровими шнурками; слово відоме в покутських, гуцульських, карпатських і надністрянських говорах" (В. Прокопенко // Питання історії і діалектології сх.-слов. мов. – ЛДУ, 1961. – кн.2. – 45); САРДАК, СЕРДАК "короткий сукняний одяг" СИРДАК "верхній чоловічий короткий теплий одяг" (УІДЛ 8); САРДАТ, САРДАЧИНА, СЕРДАЧИНА, СЕРДУК "тс", ОСЕРДАК "кожушок без рукавів" (ЕСУМ 5, 217); п., р., слов. діал. serdak < укр. (Docewicz L. Zapozyczenia w zakresie nazw odzieży //Slavia Orientalia. – XXXV. – 2. – 303).

Цей термін, як і *чічка* та декотрі інші, засвідчується переважно в регіоні Карпат, що має свідчити про його запозичення з мови котрогось тюркського етносу, що інтегрувався в українське суспільство – то могла бути чимала громада печенігів, половців чи навіть золотоординців, що лишилася в Карпатах в добу міграції цих етносів до мадярів, або влилися в місцеву людність, пор. полов. syrdaq (СС 231) "шкіряна куртка" (СИГТЯ 216); кипч.-мамлюцьк. (полов.?), XIV ст. Єгипет syrdaq "лапта" (ИДТЯ 374); ст.-узб. (XVI) şirday "різновид одягу" Боровков 1961, 199; чаг. şirday "каптан з відкритим передом і короткими рукавами"; "білий каптан на товстій ваті, з широкими рукавами, що його чагатайці надягають на легший одяг у спеку чи в мандрах"; "каптан без підкладки та з короткими рукавами" (Будагов I, 680); чаг. şirtaq 'різновид плаща'; şirdaq "різновид одягу", şirday "різновид широкого верхнього одягу", "чапрак, шкіряна підстилка під сідло" (Р 4, 707; 1075).

Можлива етимологія слова: *syrtaq* < *syrt* "спина", але в такому разі важко пояснити (?) афікс -ақ, що мав би сприяти утворенню імен від імен, але навести аналогію такого утворення не вдалося. В плані семасіології можна навести тур. *samur syrtu* "шуба з соболиної спини", *syrtu qavı* "тепло зодягнений" (Р 4, 647). Отже, подаємо доцільнішу етимологію: слово *syrdaq* < *syrda-* "шити, прошивати" (ТуркмРС 607) + аф.-қ, пор. *qaraq* "кришка" < *qara-* "закривати". Також пор. каз. *syrdaq| syрмақ* "кошма, вишита візерунками з червоного сукна", *syrdamal* "зшивання візерункових кошм зі шматиків різного кольору" (Труды Ин-та истории, арх. и этнографии АН КазССР. – VI.– 1959.– 119).

СЕВРЮГА "цінна промислова риба родини осетрових" (СУМ IX, 109; Берл. 71); р. СЕВРЮГА "тс" (Ф III, 589), ШЕВРИГА "тс" (Преобр. II, 268; Шипова 268).

Етимологію іхтіоніма визначив Радлов 4, 816; 593: тат. *söjrok*, тарач. *sürük* "стерлядь" < тюрк. *süvге* "гострий", пор. д.-т. *süvге* "гострий", алт. *sürü* "з гострим кінцем". кирг. *süjгү* "продовгуватий", полов. *sürü*, аз., гаг., тур. *sivri*, каз. *süjir*, кк. *süjiri* "гострий, загострений", чув. *sever* "тс" (Єгоров 337; Сетаров 1970, 23). Таким чином, в основі внутрішньої форми назви цієї риби лежить поняття "гостра, продовгувата, з гострим кінцем".

Зважаючи на те, що в документах російської мови іхтіонім фіксується з 1585 року (у формі *шеврига*) та з 1625 (у формі *севрюга*), запозичення в українську мову мало відбутися не пізніше – очевидно, з кипчацьких говорів Азовщини та півдня України. Севрюга входила в реєстр найціннішої риби, що її виловлювали запорожці (Яворн. I, 407). Відома й інша етимологія іхтіоніма. Пояснюючи фонологічну структуру р. *шеврига*, З. Гомбоц (Magyar Nyelv. – XIII. – 6. – 1917. – 185) доводив, що угор. *sörek* [читається *шьорек*] "судак" – це запозичення з болгарської мови, де цей іхтіонім повинен був мати вигляд **siwrik* < д.-т. **sibrik*. В такому разі потрібно визнати, що р. *шеврига* – теж болгаризм.

СЕЙМЕН "знаряддя подібне до лома, щоб пробивати ополонки" (Берл., 70); "міцний залізний зуб на дерев'яній ручці, яким довбають ополонки, коли пропускають невід під лід" (Дзендз. 1958, 51); ШЕМІНЬ "Тригранний важкий залізний лом, щоб відколювати чималі куски криги, коли обладнують ополонки задля риболовлі" Гр. 4, 491.

В ЕСУМ 5, 204 подається незадовільне пояснення: "неясне, можливо, походить від болг. сеймен "жандарм, поліцай". Така етимологія цілком прийнятна для пояснення слова СЕМЕНИ (див.) Та наледве чи можна поєднати укр. *сеймен* "рибальське знаряддя" й болгарський чи турецький терміни. Етимон укр. лексеми – тюрк. **sajman* < *saj-* д.-т. "проколоти, пройняти" (ДТС 481; Єгоров 175); алт. "перевіряти глибину" (Будагов I, 617), каз. "змагатися в бою на списках", кирг. "копати залізною лопатою" + непродуктивний афікс –ман /-мен, що утворює від дієслів іменники, напр. *değimen* "млин" < *değir-* "крутити", "перевертати". Дієслово *saj-* з наведеними вище значеннями засвідчується в тюркських мовах Сибіру й Алтаю, а також у деяких кипчацьких, і не вживається в мовах огузької родини. В українську мову (в професійні говори козацтва) документально не засвідчений вузькопрофесійний термін **sajman*) на означення знаряддя для ламання криги увійшов з ногайської або з північних говорів кримтатарської мови. Цей термін гомогенний зі словами *sajuaq* (див.

сайгак), *sancsaq* (санджак). В процесі адаптації укр. сайман > сеймен, очевидно, під впливом терміна *се(й)мени*.

СЕМЕНИ "добірні (надвірні) козаки"; болг., мак., с. СЕЙ(Ј)МЕН "жандарм, поліцай, солдат, стражник" (ЕСУМ 5, 211).

В ЕСУМ визначено етимон запозичення: тур. *seğmen* "псар, яничар", що потребує декотрих уточнень. Тур. *sejmen* (орфографічно *seğmen*) < ст.-тур. *segban* "особа, що доглядала хортів у палацах в османську добу" (Девелліоглу 929); "підрозділ яничарів, обов'язком якого було доглядати собак" (Ейубоглу 590); "33-тя орта яничарів, що належала до гарнізону Константинополя"; *sejmen avsulary* "35 орта яничарів", "[букв. підрозділ сейменів-мисливців]" (Р 4, 439): < персь. *segban* سگبان "псар" (ПРС II, 51). також пор. тур. *sejmen* (орфографічно *seğmen*) "озброєні вершники в національних костюмах, що брали участь у парадах та весіллях" (ТРС 759). Отже, первісно в середньовічних тюркських джерелах персь. *segban* سگبان "псар" подавалося у формі *segban|sekban*, див. Йеничери 205: "Секбани доглядали хортів та брали участь в султанському полюванні... На відміну від піших секбанів кінні секбани почергово брали участь у султанському полюванні на конях". В процесі адаптації "переміг" "народний" варіант цього терміна: *sejmen* (орфографічно *seğmen*), що став вживатися на означення "озброєних вершників, що брали участь у парадах та весіллях".

СЕРГА, СЕРЕЖКА "прикраса на вухо", б., р. СЕРЬГА "тс".

1675 на нем сергъ двѣ; оферуємо золота... на серги УІДЛ 43.

В ЕСУМ 5, 216 безпідставно вказується, що слово запозичене з російської мови. Насправді серга мала поширення ще в добу Київської Русі, і спершу її носили чоловіки – в одному вусі (Савваїтов 184; Срезн. III, 340). Ця традиція збереглася у козаків (Маслова 1956, 728), що може свідчити про звичай носити сергу ще в тюрків (чорних клобуків, половців) домонгольської доби. Але здавна серги були відомі і як жіноча прикраса. Слово засвідчується в тюркськомовних документах XIV ст.: *asugya, asugyaq, usugya, usugqa* "серга" (Фазилів I, 74; 452); кипч. XIV ст. *sygya* "серга" (Наджип 1975, I, 43); алт., тел., шор., каз., кар., тат. *sygya* "тс" (Р 4, 643; Будагов I, 626); *asugya* "тс" (Будагов I, 626; Р I, 642). Цілоком переконлива етимологія М. Хабичева (Карач.-балк. именное словообразование. – Черкесск, 1971. – 65): *sygya* < *asugya* < *asug-* "примусити висіти"; також Отаров 1978, 58: *sygya* < *asugya* < *as-* "повісити". Ще див. Єгоров 24; ЕСТМ 1974, 192-193.

СЕРПАНОК "прозора тканина; (заст.) різновид легенької хустки на голову; очіпок", СЕРПАНКА; б. СЯРПЯНКА "легка бавовняна тканина ріденького ткання", р. СЕРПЯНКА, СЕРПЯН "льняна тканина ріденького ткання"; п. *sierpanka* "тонка тканина, напинальце" < укр., словц. *servianka* "різновид жіночої одяжини".

1683 познал серпанокъ, при котором вкрадено подкосник. Акт. Стар. 52

В ЕСУМ 5, 221 (слідом за Ф III, 610) подається як запозичення з персь.-тур. *sarpanak* "жіноча головна прикраса". Насправді у словниках перської та тюркських мов такого слова немає. В укр. *серпанок* можна вбачати тур. (осм.) *serbend* سر بند "різновид напинальця на голову" (Девелліоглу 940) < персь. *sar* سر "голова" + *band* بند "пов'язка". В процесі адаптації "зайвий" звук -d- зник,

натомість приєднався суф. -ок, на взірць: *вінок, очінок*. Пор. ще персь. گردنبند *gardanband* "намисто" < *gard* "шия" + *band* "пов'язка"; персь. بازوبند *bazubend* "браслет, який носять вище ліктя", "оберіг, що його прив'язують до руки вище ліктя" (ПРС 169) < بازو *bazu* "рука (від плеча до ліктя)" (Абаєв I, 242; ПРС 169) + *bend* "стрічка" (ПРС II, 390; Абаєв I, 250). Також див. ГЕРДАН.

СЕУНЧ "радісна звістка, добре повідомлення"; б. СЕУНЧ "звістка, повідомлення" (Булика 293).

1610 велено ему придати за сеунч 100 четвертей. АЗР IV, 389.

Запозичення з котроїсь кипчацької мови, про що свідчить -у- в українській формі. Швидше всього, джерело запозичення – койне половецько-золотоординських говорів з теренів Чорноморщини й Криму, пор. полов. (СС) *säünts* "радість, радісна новина" (Р 4, 440), полов. (СС) *sövün, sevün, söün* "радість, веселощі", д.-т. *sävün*-, кипч. (полов., Єгипет 1245 р.) *sevün*- (ТАС 186); кар. *süjün*- = *sävin*- "радіти", пор. *süjünç-aj* "дванадцятий місяць за караїмським календарем (лютий–березень)" (КРПС 486); крм. *säwin*- "радіти", *säwinç* "радість"; тур. *sevün*- "радіти", *sevünç* "радість" (Р 4, 505).

СІРГАН "риба довжиною тулуба до 50 см." (Берл. 71).

ЕСУМ 5, 256: неясне. Здається, це лише варіант іхтіоніма *севрюга*. Зважаючи на чималу довжину тулуба, форму жіночого роду (севрюга) зробили іменником чоловічого роду.

СУГАК "залізний (іноді роговий) з мідною колодочкою інструмент на взірць шила, щоб проколювати дірки у постолах чи розмотувати вузли" (Гр. 4, 225); "патик, палиця" (ЕСУМ 5, 465).

В ЕСУМ немає переконливої етимології, посилання на слово *сувак* "шило" некоректне, бо швидше останнє є результатом видозміни лексеми *сугак*, яке увійшло в українську мову з тюрк. **suḡaq* < *suq*-/ *soq*-/ *suḡ*-, пор. балк. *suq*- "всунути, просунути" (Балкар. діал. 184); тур. *soq*-, діал. *suq*- "увіткнути, всунути, втиснути"; "кусати, жалити (про гадюку, осу тощо)", *soqu* "кам'яна ступа", *soqma* "укус (гадюки, комахи)" (ТРС 783; Ейубоглу 604)); крм. *soq*- "втикати, всовувати; бити" (КТРС 255); чаг. *suḡala* "всунути лезо списа", алт. *saḡa* (< *saj*- "колоти") "острога, якою колють рибу" (Р 4, 756; 222; Будагов I, 617), каз. "довга палиця", "ткнути (ножем до колодочки)" (КРС 288-289). Отже, тюрк. *suḡaq* "різновид шила", *suḡaq, saḡaq* "антилопа" –гомогенні лексеми.

СУКМАН, СУКМАНИНА "різновид верхнього одягу"; б. СУКМАН "свитка" (Булика 311); р. СУКМАН "суконний каптан або сарафан", (1607 р.) "сукно"; болг. СУКМАН "СУКМАН" "сукня без рукавів; вовняна спідниця"; мак. САКМА "різновид плаща"; п. *sukmana* "сіряк".

1539 пошел есмы до лазни ся мыти... боты и сукман из себе знявши. АВАК XVII №250.

1567 а мене оставил нага... у сукманине. АрЮЗР 1/ VI, 57.

1571 сукман музский. АрЮЗР 1/ I, 34.

1571 сукман чорный АрЮЗР 8/ VI, 350.

1584 А з него самого знято сукман лунский. АКЖ №62.

XVII одною сукманиною приодѣти. Палинодія 368.

XVII *sukmanonku pokalal*; злюю сукманину. УРА IX, 38; 54.

1717 покраденніє рѣчи яко и сукмани онаго злодѣя в цѣлости до рук своих одобрала. ДНРМ №32.

1732 Син также Иванов з молодых лѣт служувал пану Стефану и там и изрос, которому было пан сукмани дае. ДНРМ №89.

Стосовно походження слова відомі дві версії. Прибічники першої порівнюють його зі слов. *сукати, сукно* (див. ЕСУМ 5, 470), проте компонент -ман свідчить швидше про тюркську природу слова, див. Ресенен М. (Räsänen M. *Türkische Nomine instrumenti auf -man / -män.* – *Annales Ac. Sc. F.* – Ser. B. – XXVII. – 275). Друга версія викладена у Ф 4, 799: "запозичення через чув. *səkman, səxman* "каптан" з поширеної групи тюркських слів, представлені в тоб. [тат. діал. (Тобольськ)] *sükmän* ["ормяк"] в одному ряду з *çikmän* "довгий каптан, сукно", тат. *çikmän* алт. *çekmen*, чаг. *çekmen* "різновид зимового одягу" (Р 4, 799)". Детальніше ж див. у Єгорова 185: "чув. *səkman, səxman* "суконний каптан"; тат. (Сибір) [тат. діал. (Тобольськ)] *sükmän* "чекмень"; башк. *səktən* "зипун, армяк"; хак. *sikren*, алт. *çekren, çekmen* "сукно", тув. *şekren, şerken* "тс", "різновид верхнього сукняного одягу на дощ", каз., кк. *şekren* "каптан"; узб. *çaqmon* "різновид верхнього одягу"; тат. *çikmän* "каптан"; кар. *şuşman* "мантія"; тур. *soqman* "шкіряні або сап'янові панчохи, що їх надягають на босу ногу"; тур. *çekmen, çerken* "короткий сукняний каптан" "різновид верхнього одягу на дощ" (Р4, 527); також у Закі Валіді Тогана с.33: башк. *sekmen* "різновид верхнього одягу". Утворені за допомогою аф. -man / -men / -ren від дієслова: 1. чув. *sax, алт. *suq* "надягати, вкладати", "всовувати", напр. *komut (ügen) suq-* "надягти хомут (вузду); хак. *sux-* "тс"; тур. *soq-* "засовувати, втикати, увіпхнути"; 2. тур. *çek-* "надягати, натягнути".

З цього ряду потрібно вилучити тоб. [тат. діал. (Тобольськ)] *sükmän*, яке неможливо вважати спорідненим ні з *çekmen*, ні з *soqman*, очевидно це зворотне запозичення з р. *сукман*. Крім того, наледве чи правомірно розглядати в одному ряду з тур. *çekmen, çerken* "короткий сукняний каптан" "різновид верхнього одягу на дощ" ще й тур. *soqman* "шкіряні або сап'янові панчохи, що їх надягають на босу ногу" (Р4, 527) – здається, Єгоров розглядає їх як гомогенні. Адже є відчутна різниця і в будові, і семантиці дієслів *soq-/suq-* "засовувати, втикати, увіпхнути" (ДТС 508, 514) і *çek-* "тягнути, натягнути, надягати". Наведене у Єгорова *komut (ügen) suq-* "надягти хомут (вузду)" можна розуміти і як "засовувати, втикати, увіпхнути (голову в хомут)", так само як і тур. *soqman* "різновид м'яких чобіт-панчіх, в які ногу всовують, а не надягають" – переклад тур. *soqman*, поданий у словниках Будагова I, 710) та Радлова можна й редагувати: замість "надягати чобіт на ногу", можна читати "ногу засовують у чобіт", пор. аз. *çäkmä* "чобіт" < *çäk-* "тягти, натягти", також *çärkän* "різновид вишитого жіночого одягу з довгими розрізаними рукавами"(АзРС IV, 979; 989); друга форма – приклад втрати внутрішньої форми за допомогою метатези, щоб диференціювати два терміни.

Дуже звабливо зіставляти слов. *сукман* "різновид одягу" з тур. *soqman* "шкіряні або сап'янові панчохи, що їх надягають на босу ногу" (Р4, 527), "чобіт (чоботи) з високими халявами, чоботи на болото" (ГРС 783), а також з чаг. *soqman* "шкіряні, сап'янові шкарпетки, що їх надягають на босу ногу" (Будагов I,

710), але надто велика різниця у семантиці слов'янського і тюркського слів: "різновид одягу" і "різновид взуття". Єдине, що можна допустити – це можливість змішування тюрк. *soqman* і *çekmen* на ґрунті самих тюркських мов. Так, у говорах Добруджі засвідчуємо: ЧЕПКЕН "короткий сукняний каптан", "коротка бурка", ЧУКМАН, СУКМАН "різновид верхнього одягу" (Добруджа 217); Ще пор. молд. СУКМАН "сукно хатнього виробництва", "зипун" (Общечарпатс. диал. атлас.-1965.-176). Таким чином, доводиться, приймаючи тюркську природу слов'янського *сукман*, вбачати джерелом його чув. *səkman*, *səxman* "суконний каптан". Слово потребує ще додаткового дослідження. А проте потрібно мати на увазі, що змішування значень "різновид одягу" й "різновид взуття" в одному й тому ж слові засвідчується й на ґрунті тюркських мов, пор. тур. *terlik* "хатні туфлі-виступці, ярмулочка, тюбетейка з тонкої білої тканини", діал. "різновид легкої жіночої накидки", крм. *türlük* "туфлі" при заг.-тюрк. *terlik* "пітник" < *ter* "піт" > ст.-монг. *terlig* "халат на ваті", суч. монг. *terleg*, бур. *terlig* "літній халат", калм. *terlg* "різновид жіночого національного одягу без рукавів" (ПЕТЯ 223). Див. ЧЕКМЕНЬ.

СУЛА "порода річкової риби" (Б.-Н. 344), "судак" (Гр. 4, 228); р. (донськ.) СУЛА "тс" (Шипова 290); с. СУЛАЦ, СУЛАЧ, СУЛИЦА "риба таймень *Nucho bucho L*" (Добродомов 1972, 385); болг. СУЛКА.

1738 куплено сули 400 за 7 руб. Маркович. Щоденник (див. Тищенко. Нариси з історії торгівлі. – с. 12.)

Д. Яворницький (КС.–1884.–ІХ.–407 писав, що запорожці виловлювали й сулу.

Іхтіонім вважається безсумнівним тюркізмом. Слов'янські форми зіставляють з тат. *sula*, кк., ног. *syła*, угор. *süllo* (Ф III, 799). К. Менгес 1979, 30 небезпідставно вбачав у слов'янському сула половецьке *su-la-γ* "те, що має зв'язок з водою", отже, твірною основою було тюрк. *su* "вода". Пор. назву річки СУЛА < тюрк. *su-laγ* "місце багате на воду", ще пор. д.-т. *suvlaγ* "водопій", "назва місцевості", *suvluγ* "з водою, водяний" (ДТС 515). Добродомов 1972, 385 не бере до уваги цю етимологію, відому з цієї ж праці Менгеса, опублікованої в 1951 р. англійською мовою, та вважає, що етимон іхтіоніма потрібно шукати в булг. **silliy* "зубатий", умотивовуючи свою версію угор. *süllo|sillav*.

СУЛТАН, САЛТАН, СОЛТАН "титул монарха в країнах Сходу, зокрема в Туреччині", "вельможа в Кримському ханстві"; СУЛТАНКА "дружина султана"; б., р., САЛТАН, СОЛТАН, СУЛТАН, СОЛДАН "тс" Булика 312; Срезн III, 245; ФІІІ, 301; болг., с.-х. СУЛТАН "титул турецького монарха", п. *sultan* "тс".

XII стрѣлявши с огня злата стола Салтани за землями. СІІ

1532 Лист... от короля его милости за посольством Ослам-солтана АрЮЗР 8/5,3.

1597 колись в Константинополю султанка о нем питала, с которою товаришскій розмовлял. ФА 1328.

1651 маю розказане от солтана, жебымся с Ташлика дале не рушил; грамоту солтана турского. АрЮЗР 3/4, 561;818.

1658 салтан идет на Русь из своими ордами. ПКК III, 279.

XVII Салтан у килканадцять тисячей перебраной орди пришол до Чигирина; там же и хан з солтанами и мурзами присягн козаком. Сам. 69; 57.

XVIII Против Османа, Солтана Турецкого; для уконтентовання солтанов и начальников крымских, посилаю шляхтичов знаменитих. В I, 25;76.

XVIII Дорошенко с тремя салтанами орди ближние города добувши, попалил; Салтан турецкий пашей велел побить; запорожцы с Неруди-салтаном до коша возвратились. КОМ 277; 282;292.

XVIII Потим в диван призвании были хан крымский и Ибраим паша Трапезонский, и присягли на том пред Султаном. В 11,410.

XVIII гетманов лядских отдал живцем сотанови татарскому Тугайбейови. Черн. 19.

Варіант титулу у формі салтан/солтан запозичено з половецької мови, у пізніших текстах ця форма підтверджується спорадичним вживання її в декотрих, наприклад, ногайській та кримтатарській мовах, пор. крм., тур. sultan < ар. sultan سلطان "титул монарха, володар" (Будагов I, 633; Р 4,777; Девелліоглу 963). Уперше ж титул засвідчено в половецькій мові (Codex Cumanicus): soltan і saltan [див. Прицак 2008, 68: "Форма титулування у "Слові" *Салтан* є половецького походження і походить від давнішого *Солтан*, яке засвідчене у Codex Cumanicus... У "Слові" ми маємо це слово із типово давньоруським переходом *o > a* як Салтан на означення Айюбідського володаря Сирії та Єгипту у 1180-1190 рр...".

Арабське слово *султан* стало одним з трьох титулів мусульманських імператорів Євразії (поряд з каган та хан). Спочатку його вживали найманці мусульманських халіфів, а опісля цей титул взяли собі турки-сельджуки й османи, вживаючи його до кінця монархії в Туреччині, тобто до 1924 р. (Прицак 2008, 82). Далі йде кипч. XIII ст. (Єгипет) sultan "султан" ТАС 192; також пор. башк., тат., ног. soltan, кк. sultan, каз. sültan (ТАС 192). Непостійність голосного в першому складі пояснюється передусім нестабільністю його в самих тюркських мовах, пор. ще тур. saltanat "гідність султана; велич, розкіш, вельможність" < ар. saltanat سلطنة "владарювання" (Девелліоглу 917), каз. saltanat "гідність, осяйність, ошатність в оселі" (Р 4, 370); ст.-узб. saltanat "царство, царювання" (Фазілов II, 247); ще пор. с.-х. САЛТАНЕТ "розкіш, велич" (Шкалич 546).

Адаптації в тюркських мовах зазнала не тільки форма слова, а й семантика. Спершу термін вживався як титул арабських володарів, пізніше ж його прийняли й інші очільники мусульманських країн. В Туреччині слово вживалося не тільки як титул володаря, а й для назви султаненків. В Криму титул *султан* спершу вживався належно до ханів, а з 1475 р., після приєднання Криму до Туреччини, цьому титулу цілеспрямовано надавали другорядне значення – тим самим хан Менглі-Герай намагався послабити васальну залежність ханства від Туреччини. Принци з роду Гераїв крім військової служби при ханові-володарі призначалися також сераскерами ногайських орд й найменувалися *султанами* (Сенаї 138; Смирнов 358). Така непостійність значень терміна в тюркських мовах спричинила варіативність форм і в українській мові: *султан*, *солтан*, *салтан* фактично стали синонімами, хоч титул турецького володаря в староукраїнській мові передавався переважно формою *султан*. Варіант *салтан* перейшов в

українські тексти вже після приєднання України до Московщини. Також див. Корш 1886, 669; Меліоранський 1902, 294; ЖМНП 1841. – IV. – 40; ЕСУМ 5, 472; Східний світ 1993. – №2. – 43.

СУМАК; СУМАХ дубильний "лікарська рослина" (СУМ IX, 835; Лікарські рослини. – К., 1990. – 419); СУМЕЦЬ (бот.) "Rhus L.", "сумах коротковолосий, Rhus typhina L."; р. СУМАХ, СУМАК "кущ або деревце Rhus cotinus, желтинник, рай-деревце, шевское дерево; коженное дерево Rhus coriaria" (Даль 4, 360); п. sumak, sumek, слвц. sumach (ЕСУМ 5, 474); болг. СУМАХ "рослина, листя якої має близько 20% чинбарної речовини"; "чинбарний екстракт з цієї рослини" (Милев 715); с. СУМАХ (бот.) "скупія (використовується для вичинки шкур" (СХРС 577).

В ЕСУМ правильно подається етимон цього ботанічного терміна: ар. summaq "дерево сумаха" < сирійськ. summaq "червоний"; також пор. ар. سماق "сумах (рослина, висушене листя якої вживають як кислуваті прянощі)"; персь. سماك, سماق (бот.) "сумах (Rhus)"; "Rhus coriaria (сумах, який використовують чинбарі)"; Rhus toxicodendron "сумах отруйний" (ПРС I, 56; Будагов I, 634). Проте, здається, правильніше буде відкинути версію про посередництво німецької мови (нім. Sumach), адже важко уявити, щоб у практику чинбарного виробництва болгарського та сербського народів застосування цієї речовини увійшло не з Туреччини, де виробництво шкіри завжди було пріоритетною галуззю господарства. Варіант укр., р., с. *сумах* – то, здається, тюркська діалектна форма *sumaq*, *sumax*, джерелом якої є персь. سماك, пор. крм. *sumax* "барбарис (ягоди) (Р 4, 792); тур. *somaq*, *sumaq* (бот.) "сумах дубильний Rhus coriaria"; "скупія, рай-деревце"(ТРС 784, 794; Р 4, 792); аз. *sumag* "дерево, яке має дубильні чи барвникові речовини"; "плоди цього дерева, які у розтертому вигляді застосовують як прянощі"; *sumaq* "темно-вишнева барва"; *sumax* "однобічний килим з чималими узорами" (АзРС 4, 267).

СУНДУК "різновид скрині або скриньки"; р. СУНДУК (XVII) "тс" (Дмитрієв 544); с.-х. (1695 р.) *sanduk*, босн. (1631) *sanduk* < срд.-тур. *sanduc* "тс" Стаховські 1962, 150); аварськ. *ssanduc*, дарг. *sanduc*, лезг. *sundux* (Джидалаєв 101).

1766 сундук из бумагами. АрЮЗР 1/ II, 368.

XVIII За оковку дубового сундучка дано 45 коп. ДХ III, 324.

В українській мові це слово може бути пізнім запозиченням з російської, в якій воно є кипчакізмом, пор. кипч., полов. (документи XVI ст.) *sanduc*, *synduc* "різновид скрині" (ТВСЯ 1974, 151), ст.-узб. (чаг.) *sanduc* "тс" (Щербак 1962, 76); уйг. *sanduc*, кум. *sandyq* / *sanduc*, крм., тур., тат., каз. *sandyq* "тс"; ст.-тур. *sanduc* < ар. صندوق *sunduc* "тс" (Девелліоглу 919; Р 4, 306, 308); Єгоров 196; Ф III, 803). Також ЕСУМ 5, 475.

СУРАННА, СОРАННА (шкіра) "різновид м'якої овечої шкіри"; ШАГРЕНЬ "м'яка шорстка шкіра з характерним малюнком, яку виготовляють з козячих, овечих та інших шкур" (СУМ IX, 396); р. СОУРИННИК "валяльник" (Срезн.); аварськ. САГЪРИ, дарг. САГЪРИ, лакськ. САГЪРИ "різновид шкіри", "круп коня" (Джидалаєв 67); персь. *saḡri* ساغرى "шагренева шкіра", "круп коня" (ПРС II, 11).

1408 оу котором торгу име(т) купити име(т) дати... от сто кожи ягнячйихъ одинъ грошь от сто кожи суранных два гроши. Укр.грам. XV 71.

1460 а коли имоу(т) коупити татарскый товаръ или заморскый оу сочавѣ... камхи или тебенки... абы платили ... три гроши мыто... от сто овчин сора(н)ных четири гроши; Укр. грамоти XV, 111;112.

В коментарях до тексту грамот слово *суранна* шкіра тлумачиться як *сировий*, тобто "сировий, необроблений", але тоді в тексті грамот мало бути саме це слово: *сировий*, (як це є в інших текстах, а також у багатьох слов'янських мовах) чи *сирій* (ЕСУМ 5,480). Насправді ж, тут йдеться про різновид тієї шкіри, яка в тюркських мовах передавалася словом *sauug| savug |sauγu*, пор. д.-т. *sauγu* "шкура із спини тварини" (ДТС 481), полов., кипч. (1245) *sauγu*, тат. *savug*, каз., кк. *sauug* "вичинена шкіра з нижньої частини спини коней чи інших копитних тварин, шагренева шкіра" (ТАС 182); тур. *sauγu* "шкура овеча чи осяляча (шагрень), яку привозять з Бухари й Ташкенту; казахи й татари використовують її на підбори до чобіт" (Будагов I, 614); тат. *sauγu* "круп коня", "шорстка зелена шкіра (яку вставляють у взуття вище п'яти)", каз. *sauγu* "спина й загривок у коня; задня частина скотини", "зелена бухарська шкіра" (Р 4, 237); чув. *sagan* "вичинена шкура великої рогатої худоби", пор. монг. *sur(an)* "ремін" (Єгоров 183).

В українську мову термін увійшов з говорів причорноморських тюрків, які після рїни Золотої Орди допроваджували до Львова через Сучаву велику кількість продукції тваринництва, див. АРГИШ. Джерело запозичення слова – кипчацькі говори, в котрих на місці -γ- виступає *v > u*, пор. тат. *savug*, каз., кк. *sauug*. В процесі морфологічної адаптації тюркізма як українського прикметника виникла потреба в суфіксальному оформленні структури – в цьому раз суфікса *-н*. Також пор. топонім Саврани на р. Буг (див. Східний світ. – 1993. – №2. – 141); ЕСУМ 5, 480.

СУРМА "різновид козацького дерев'яного музичного інструмента, що створював звук завдяки подвійній тростині гобойного типу" (Гуменюк А. Укр. нар. муз. інст.-ти. – К., 1967. – 47); ЦУРМА "сурма" (ЕСУМ 6, 267); б. СУРМА "тс" (Булика 313); р. СУРНА "музичний духовий інструмент, труба, дудка, сопілка", СУРНАЧ (1588 р.) "гобоїст" (Срезн. III, 626; Исслед-я по словообразованию и лексикологии др.-рус. языка. – М., 1969, 196–197; Даль 4, 362); с.-х. *zugna* "муз. інструмент" (Стаховскі 1971, 96).

1496 кажеш дей им сурбы рядити себе, коли у ловы ездиш. АЛРГ 70.

1551 на ім'я Петрь Сурма (Зап. істор.-філол. від-у.-кн. XXI–XXII. – К., 1929. – 300).

XV–XVI Нехай наш найменший брат на ноги козацькїї встает/ У тонкїї військовїї суремкї зїграет. [Дума] Три брати самарськї.

1627 Сопль: дуда, сурма; сурмач. Беринда 119.

XVII о тренбачах, що ... в сурмы сурмят. Зизаній 277.

XVIII w surmy u w truby zaγhrano. Укр.-руський архів IX, 21.

В тюркські мови слово увійшло з персь. سورناى (ПРС II,67,626) *surna < surnaγ* < *sur* "учта" + *паγ* "музичний інструмент на взірець сопілки".

Цей фарсизм засвідчується вже у словнику половецької мови Codex Cumanicus: *surna(j)* "дуда, сопілка" (Мончі-заде 1969, 103), також у половецько-мамлюцьких говорах Єгипту XIVст.: *zugnaγ* "тс" ИДГЯ 293. Джерело запозичення в мову українського козацтва – кипчацькі, в т.ч. половецькі, говори

тюрського населення українського степу причетного до формування козацького ордена. Також пор. тур. *surna(j)*, *zurna* "музичний інструмент типу кларнета" (Девелліоглу 965; Р 4, 919); крм. *zurna* "тс" (Севортян 1962,26); каз. *сугнај* "духовий інструмент типу флейти" (Кайдаров А.// Изв-я АН Каз.ССР. – сер. общ. н. – 1973. – №6. – 28; Байжанов 6); чув. *застар. saḡnaј* "духовий музичний інструмент, що складається з трубки з кількома отворами, упровадженої в шкіряний мішок, виготовлений з цілісної свинячої шкіри, знятої без розрізів"; аз. *zurna* "дудка з пищиком"; тат. *застар. soḡnaј* "волинка", "дерев'яна дудка" (Будагов І, 627; Єгоров 184; Стаховські 1979, 54). На формування деривату *сурна-ч*, *сурма-ч*, очевидно, мало вплив тюрк. *suḡna-çu*, де аф. *-çu* виконує роль агентивного форманта.

СУРМАЧИТИ (Поділля) "супити (брови)" (Паламарчук 1958, 32).

XX А чого брови сурмачиш! Паламарчук 1958, 32.

Це слово – рідкісний приклад запозичення, яке зазнало крайньої межі семантичної адаптації. Етимон українського дієслова, очевидно, тур. *sürme* < персь. *застар. سرمه sorḡme* (РПС 909) "чорна фарба, щоб забарвити брови чи вуса або підмалювати очі, [традиція у народів Сходу], – фактично: *сурма* – хімічний елемент (сріблясто-білий метал, який застосовують у фармацевтиці), пор. тур. *gözlere sürme çekmek* (ТРС 799) "підводити очі сурмою". На Поділлі, яке тривалий час перебувало під владою Османської імперії, очевидно, була перейнята традиція підмальовувати брови *сурмою*, а проте в мові населення дієслово *сурмачити* передає лише стан душі. Інакше в ЕСУМ 5, 480.

СУСАЙ (бот.) "жовтий осот городній, *Sonchus oleraceus* L.; хондрила широколиста, *Chondrilla latifolia*" (Дзендз. 1958, 52; ЕСУМ 5, 482).

В ЕСУМ фітонім помилково трактується як запозичення з молд./рум. *susai* "(жовтий) осот", яке, можливо, пов'язується з с.-х. сисалька "помпа; хоботок комахи".

Насправді ж тюркське походження слова не викликає сумніву, воно похідне від дієслова *susa-* "хотіти пити, відчувати спрагу" + аф. *-j* = "рослина, що випиває воду", "бур'ян". Див. СУСАК.

СУСАК (бот.) "багаторічна трав'яниста водяна й болотяна рослина з парасолеподібним суцвіттям, з листя якої плетуть кошики, мати тощо, *Vutomus* L." (СУМ ІХ, 855).

ЕСУМ 5, 482 помилково пов'язує цей фітонім з тюрк. *çiçek* "квітка" (див. ЧІЧКА), проте подає й цілком правильну версію про можливість зіставляти укр. *сусак* з тур. *susaq* "спраглий; відро, ківш", пор. тур., туркм. *susaq* "ківшик на воду; спраглий" (ТРС 795; ТуркмРС 595), також тат. *susaq* (бот., "сусак" < *susau* "відчувати спрагу, дуже хотіти пити"; *susup* "спрага", (бот.) "ірис, півник" (ТатРС 491). Якщо ж говорити про правильніший шлях етимологізації фітоніма, то його, як і *сусай*, потрібно виводити з дієслова *susa-*, пор. каз., полов., тур., чаг. *susa-* "відчувати спрагу, хотіти пити" (Р 4, 781) + аф. *-q*. В. Радлоф (Р 4, 782) сюди не відносить крм. *susan*, тур. *susän* > тур. (простонародне) *susan* "ірис, півник", вважаючи його запозиченням з персь. *سوسن susän* "лілія" (ІПС І, 70; Будагов І, 646), проте цей "фарсизм" важко етимологізувати на ґрунті перської мови, й він, очевидно, є запозиченням з азербайджанської чи турецької мов, пор.

аз. *süsän* "ірис, півник", *süsänbär* "частуха, бишник *Alisma L.*" (АзРС 4, 300). Перелічені фітоніми, як і турецький ботаніко-зоологічний термін *susal-lar* "гідробіонти (про рослини чи тварини)", напр. каз., тат., чаг. *susar* "куниця", звичайно ж, гомогенні.

Т

ТАБИН "шовкова цупка тканина" (ЕСУМ 5, 499), ТАБА, ТАБЕНОК "шовкова гладенька однобарвна полотняна тканина", ПОЛУТАБЕНОК "тафта" (Б.-Н. 291; 347); ТЕБЕНКА "? різновид тканини"; р. ТАБЕНЕК "різновид шовкової тканини" (Ф 4, 6; Абаєв3, 245; Доерфер 1, 241).

1407 имуть купити... или камкы, или тебенкы. АЗР I, 30.

1460 имоут коупити татарський товар... камкы, или тебенкы. УГ №55.

1529 табину бурнатого. АЮЗР I, 77.

1542 А так мы послали до вас... з упом'янком через Магмет-Аल्या тебенкы. АЗР II, 384.

1665 шата табину гвоздикowego. АВАК III, 284.

1744 запона табинова зеленая. Сул. Арх.. 219.

Стосовно джерела запозичення слова *табин* єдиної думки немає. Віддавна цим питанням цікавилися мовознавці Польщі. А. Мухлінські 1858, 563 вважав, що в європейські мови слово увійшло з арабської або перської за посередництвом турецької мови: п. *tabin* < персь. *عتابی utabī, utabīn*, або швидше *تابی tabī, tabīn*. А. Брюкнер 1957, 563 також наводить тур. XVII ст. *tabin*, котре буцімто і є джерелом європейських термінів. Проте словники турецької мови цього слова не фіксують. Вірогідніше пояснення в ЕСУМ 5, 499, згідно з яким укр. *табин* < п. *tabin, tabinek* "різновид шовкової тканини" < фр. *tabis* "муарова шовкова тканина" < ісп. *tabi* < ар. *attabi* "тс", що пов'язане з назвою передмістя Багдаду *ае-Аттабіаг*, де виготовлялася ця тканина". Проте не пояснюється поява в польській формі цього слова звука –п, так само, як і в нім. *Tabin*, окрім цього українські документи, напр. під 1460 роком, свідчать, що тебенка, як і камка, – то турецький товар. Очевидно на певному етапі тюрксько-українських міжкультурних взаємин відбулося змішування тюрк. *tebingi /täpingü* "різновид шкіряного обладунку обабіч сідла" (див. ТЕБЕНКА) та назви тканини, що засвідчена в європейських мовах як *tabi, tabis*, а в арабській – у вигляді *attabi*.

ТАБИН "слуга"; р. ТАБИН "слуга (в мусульман) Ф 4, 6.

1484 Таины свои через табина мне ускажи. УГ 138.

В активну лексичну скибу української мови слово не увійшло, рідко трапляється цей арабізм [تلیع *tabia* "слуга" Будагов I,328; АРС 98)] і в перській: *تابین tabīn* *заст. військ.* "рядовий" (ПРС I, 341) та тюркських мовах, пор. ст.-тур. *tabī', tabiīn* < ар. *tabī'in* "залежний, підвладний, покірний" (Девелліоглу 1011), тур. *tabi* "тс" (ТРС 815); ст.-узб. *tab-* "служити, поважати", *tabun-* "схилитися в пошані", *tabunmaq* "служба, служіння", *tabuçu* "служник" (Фазилов II, 317-322); чаг. *tabin* "слуга" (Р III, 976); також полов. *tabuw*, кипч. XIII, кар. *tabu-* "служити" (ТАС 194). В українську мову слово увійшло, здається, з говорів

золотоординського населення, що в XIV-XV ст. активно взаємодіяло з українцями й молдованами.

ТАБІР, див. ТОВАР.

ТАБУН "стадо коней", **ТАБУННИК**, **ТАБУНИТИСЯ**; р. **ТАБУН** "тс" (Даль 4, 385; Русская речь. – 1975. – №5. – 80)); п. tabun < укр. табун (Брюкнер 1951, 563); рум. tabun "стадо степових коней" Romanoslavica. – 1963. – IX, 50); молд. **ТАБУН** "табун", "пасовище" (МРС 633); нім. 1674) Tabun "стадо коней у степу" (Опельбаум 1971, 183).

1600 коней по табуну. Каманин 1894,14.

1600 коней два табуне. ПИ I,14.

XVII табуны ваши [кримтатарські] и наши по диким степам гуляючи [лист Сірка]. Симоновський 8. 1745 мирский табун пасбу имѣет. Лучицький 33.

Лексема фіксується переважно в кипчацьких мовах, пор.: тат., чаг. tabun, крм. tabun "табун", "натовп" (Будагов I,328; Р III, 975;978), також крм. tabun [частіше: сулу "табун"] (КТРС 268,357); кум. tabun "стадо, ватага, група" (Бамматов 1969,213), каз. tabun "табун". Також пор. тат. tabun "набір посуду на чотири особи" (Будагов I,720), "стіл на десять осіб", tabunluq "страва, приготована на десять-дванадцять осіб" (Р III,978).

Дече фон Паіс 1935, 609 вважає слово похідним від tar- "з'єднувати, поєднувати" за допомогою девербального суфікса -un|-un. Але пізня фіксація слова в тюркських мовах, як і наявність його лише у мовах, історично пов'язаних з монгольською, схиляє більше до версії Йокі 1952, 301, який вважає тюркське слово невіддільним від монг. tabun "п'ять". З цією етимологією погоджується і Доерфер I, 247.

В українську мову слово увійшло, очевидно, в добу монгольської окупації. В XIX ст. на лівому березі річки Грузький Єланчик було пасовище "Хомутівська табунна толока" (Слово просвіти. – Ч.19. – 2010. – С.9).

ТАВА "велика полив'яна миска" (Карпат. діал. 463), "сковорода, жарівка", "форма на випікання хліба"; болг. ТАВА "різновид широкого й неглибокого посуду, щоб варити солодощі, сироп тощо" (Милев 721); м. ТАВА "сковорода, таз (варити варення)" с.-х. ТАВА "сковорода"; молд. ТАВА "таця, деко, жарівка" (МРС 634).

В ЕСУМ 5, 500 спостерігаємо традиційну помилку: пояснювати походження українських тюркізмів, посилаючись на посередництво румунської (молдавської) мови. Наявність цього тюркізма у слов'янських мовах Балкан свідчить про входження цього турецького слова, вживаного на означення новітньої побутової та, очевидно, "модної" реалії, одразу в кілька мов – переважно шляхом торгівлі. Тур. tava "сковорода (з ручкою); "смажена на сковороді їжа", "корито, жолоб" (Будагов 327; ТРС 834) у свою чергу – це також запозичення з персь. تابه tave, تابه tabe "сковорода" (ПРС I, 341; 346; РПС 838; Девелліоглу 1011). Ейубоглу 648 в основі персь. tave бачить tab "жар, розпашілість від вогню, осяння", тобто йдеться про добре засвідчене в іранських та інших індоєвропейських мовах дієслово tar-|ter-, пор. персь. tab-, tabidan, taftan "гріти, палити, блищати". Іншу етимологію пропонує Абаєв III, 244, який в персь. taba "сковорода" бачить tar "плаский", а в такому разі воно генетично поєднане з поширеним у мовах народів Сходу словом tabaq "таріль,

тарілка, таця", що не є переконливе вже хоча б тому, що слова tabeltave і tabaqa мають різну фонологічну структуру: تاوله tave / تابه/ tabe і طبق tabaqa. Також пор. тат. taba "сковорода", tabagaç "чапля", застар. "аганець", tabaqa "чаша (велика дерев'яна чи металева)" (Замалеєв II, 146).

ТАВЛИНЕЦЬ "кавказець", **ТАВЛИНКА** "мешканка Кавказу"; "проста селянська табакерка з березової кори". Також див. **ТАВЛИНКА** ЕСУМ 5, 501.

XIX Злий, як тавлинець. Б-Н. 348.

Цілком правильно пояснює походження слова П. Білецький-Носенко 348: "з тат. tau (tav) "гора", якщо розуміти, що наш лексикограф мав на увазі не мешканців Татарстану, а населення степового Криму або ногайців українського степу, в мові яких загальнотюркському (первісному) dağ "гора", dağlu "гірський" відповідає tav/ tau "гора", tavlu "гірський", пор. крм., кар., тур. (нар.) tav, каз., кк., ног. tau (ЕСТМ 1980, 118. Отже, слово tavlu "верховинець", утворене від tav "гора" + аф. -lu, в процесі адаптації набрало за допомогою укр. -н-ець (що відповідає тюрк. lu-) форми *тавлинець*."

ТАВОЛГА "рослина *Spiraea L.*", **ТАВОЛОЖНИК** "*Aruncus Adans* УРС; [таволга зарубчаста, *Spiraea crenata L.*; гадючник в'язолистий, *Filipendula ulmaria Maxim.* (*Spiraea ulmaria*)]; Таволжник "таволга звіробоелиста, *Spiraea hypericifolia L.*", **ТАВОЛЖАННИК** "таволга дібровна, *Spiraea chamaedrifolia Buru (L.)*"; р. **ТАВОЛГА** "таволга; таволожник", п. tawula, [tawolha], ч. tavolnik, слц. tavol'nik "тс".

Наводимо інформацію Яворницького 1995, 165–166: "Острів Таволжанський, інакше Таволжанка, місцеві вимовляють Тівільжан, відомий був з цією ж назвою ще Еріху Ласоті, а також Гільому де-Боплану... Тут росте багато *таволги*: це – червоне дерево, тверде як бук і йому притаманна сила гнати урину. З нього роблять фарбу на волосся... Очевидно, назву свою острів Таволжанка одержав від рослини таволги, якої дуже багато росте там і тепер. Таволгою (*Spiraea*) місцеве населення називає різновид червоної, дуже тонкої лози, що викликає пекучий біль, коли вдарити нею. Хто читав козацькі думи, той знає, що в них таволгою "баші турецькі, недовірки християнські" шмагають безталанних бранців, прикутих до турецьких галер залізними кайданами: "Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте, із ряду до ряду захожайте// По три пучки червоної таволги набирайте// Бідного невольника по тричі в однім місці затинаяте". Газета "Слово просвіти" (Ч.10. – 2010. – с.9) повідомляє, що чагарникова рослина *таволга звіробоелиста* й тепер росте на Приазовській рівнині. Отже, джерело запозичення тур. tabulga|tavulga, також пор. д.-т. tabylqu|tavylqu "таволга, спірея" (ДТС 526), кирг., хак. tabylуу, алт. tabylqa, tabylуу, каз. tobyлуу, узб. tobulуу, тат. tubylуу, кум. toburуу, чув. turalxa (Р III, 972; ОСЛАЯ 205); також тат. tabulya, tabulqa, tubulya, чаг. tabulyu, tabalya "невисоке дерево, завтовшки з палець; з його червоної та гарної кори роблять стріли, кнути, палиці та клітки на пташок; гілки його використовують як сечогінне для коней" (Будагов I, 328); монг. **ТАВИЛГА** "таволга" (МонгРС 382).

ТАВРО "мітка, яку випікають на шкірі, рогах чи копитах свійських тварин", "мітка на тілі людини (невільника, злочинця)" **ТАВРУВАЛЬНИК**, **ТАВРУВАТИ** "накласти тавро"; р. (донськ.) **ТАВРО** "тс" (Ф 4,8).

Версію Корша та Меліоранського про можливий зв'язок термінів *тавро* < кипч. *tovrav (також див.: Древняя Сибирь.-вып.4.-1974.-165). та д.-т. tuḡaḡ "монограма, печатка хана" (ДТС 584) підтримано у Ф 4, 8 та ЕСУМ 5, 501. Пор. тур. *істор*. tuḡa, tuḡa "туґра (монограма султана)". Девелліоглу 1112 (також див. ПРС 870, 871) вважає термін фарсизмом < персь. طغرا tuḡra "монограма, вензель, шифр на указах шаха (з літер його імени й титула); декрет, указ" ПРС II, 157. Ейубоглу 670 заперечує перське походження слова та зв'язує тур. tuḡa з питомим тюрк. doḡu|toḡu "істина, правдивий, вірний" – отже, думка автора така: *туґра* підтверджує правильність тексту указу. Проте ні Ресенен 496, на якого посилається ЕСУМ 5, 501, ні Клосон 471, ні Дюерфер III, 344, ні ЕСТМ 1980, 251 не порушують питання про зв'язок слів tuḡaḡ|tuḡa та змодельованого кипч. *tovrav. Проте це не означає, що на певному етапі розвитку тюркських мов кипчаки могли надати перському терміну значення "тавро на худобі". Отже, укр. *тавро* потребує подальшого дослідження.

ТАГАН "залізний пристрій з ніжками, на якому чабани варять їжу, розкладаючи під ним вогонь" "три зв'язані палиці з ключкою вгорі, на ключку чіпляється казан для варива" (Кухаренко 38); ТАГАНИ "пристрій для підвішування колиски під час праці у полі" (Лисенко 1961, 63); ТАГАНУВАТИ "зупинитися у степу для приготування їжі", ТАГАНАШКА "сорт кримської соли низької якості"; СТАГАНЮВАТИ "зняти казанець з кашею з тагана" ТЕГАНЬКА "горщик, що розширюється догори" (Гр. 4, 242; 195; 252). Ще топонім (Київщина) ТАГАНЧА < тюрк. taḡaṅču "особа, котра виготовляє тагани"; б. ТАГАН "чотиринога підставка під кухонний посуд"; р. ТАГАН "триніжок" (Ф 4, 9); болг. ТИГАН "сковорода", с.-х. ТИГАНЬ "те"; угор. tekenő, tekő "корито", груз. ТАГАНІ "різновид посуду з дерева"; "різновид посуду, що використовується як одиниця ваги (2 пуди).

В ЕСУМ 5, 534 подається давня етимологія слова, запропонована ще Фасмером: р. *таган* < тюрк. (тат., туркм.) taḡan "таган", тур., крм. tuḡan "сковорода з ручкою" < н.-гр. τηγαν(ον), гр. τηγανον "сковорода", походження якого нез'ясоване (Ф 4, 9).

Проте проблема етимології як новогрецького, так і тюркського, а відповідно й українського слова далеко не проста. І М. Фасмер, і укладачі ЕСУМ поєднують в одному лексичному гнізді дещо різні форми – як за фонологічною структурою, так і семантикою: taḡan і tuḡan, а саме: туркм. taḡan "триніжок" (ТуркмРС 611), тат. taḡan "таган", "гойдалка" (Замалеев II, 152; ТатРС 508), "різновид пристрою, щоб підвішувати щось", "гойдалка", qazan taḡanu "пристрій, щоб підвішувати казан [над вогнем]" (Р III, 795), і тур., крм. tuḡan "сковорода з ручкою" > болг., с.-х. *тиган* "сковорода". В такому разі додаємо ще чув. taḡana "ночви", "корито", (Єгоров 228), здається, сюди ж балк. тахан "стовп, різновид крокви" (Балкар. діал. 185); також тур. taḡan|daḡan|duḡan "казан", "сковорода", "горщик" (ТКТГ 4, 242), tuḡan "піч, щоб смажити" (Будагов I, 737), тур., крм. tāknā "велике дерев'яне корито", каз. tegānā "велика дерев'яна чаша", тат. tigānā "колода, в якій готують корм для коней" (Р III, 1022, 1031, 1352), чаг. tāknā تیکنه "різновид великого посуду" (Р III, 1023), узб. tegana "дерев'яна підставка під млинове коло", "дерев'яна колода", "клинок, що його забивають між верхньою та

нижньою частинами колодки" (УзРС 434); кар. *tygan* "діжа (на тісто)" (КРПС 555), аз. *təknə*, діал. *tögönə* "різновид діжі з розколотої навпіл колоди", "різновид корита, щоб годувати чи напувати худобу" (АзРС 4, 394); укр. *теганька* "горщик", яке ЕСУМ 5, 534 вважає неясним за походженням, груз. *тагані* "різновид дерев'яного посуду"; ос. *taegaena* "корито, видовбане з дерева (щоб годувати собак)" (Абаєв III, 250).

Наявність терміна в монгольській мові: *togoо(n)* "казан" (МонгРС 402), також кор. *тоқ* "тс", дають підставу говорити про спільноалтайське походження слова або ж про запозичення з китайської мови (ТКТГ 242).

В пам'ятках слово засвідчується рано, напр. у словнику Замахшарі (Монгольський словарь "Мукадиммат ал-адаб". – М.-Л., 1938–1939): *tegene* "діжа на тісто", що заперечує можливість запозичення цього терміна в тюркські мови з грецької, а швидше навпаки. Отже, первісне значення слова – "різновид посуду, казан", а "залізний пристрій з ніжками, щоб підвішувати на нього казан" – вторинне, яке могло виникнути під впливом тюркського дієслова *taq-dag-* "причіплювати", "привісити", "прив'язувати", "надягати, прикріпити" (Севортян 1980, 130).

ТАЗ, ст.-укр. *ТАС* "металева кругла відкрита посудина"; б., р. *ТАЗ* "тс"; болг. *ТАС* "тс", мак., с. *ТАС* "металева тарілка; шалька"; груз. *tasi* "чаша, різновид чари".

1758 Блюдо круглое, прозиваемое тасъ. Сулим. арх. 238.

В українську, як і в балканські мови слово увійшло з тур. *tas* "різновид посуду на воду" < ар.-ір. *tas* "тс"; "чаша, чашка, миска", "таз" (Девелліюглу 1035; ТРС 829).

Заслуговує на увагу версія Абаєва III, 234, який вважає, що це слово може належати до питомої іранської лексики, але так само може бути й широко розповсюдженим в тюркських, кавказьких та європейських мовах запозиченням з ар. *tas* *طاس* "різновид посуду на воду; таз" (РАС II, 352).

ТАЛ "верба п'ятитичинкова, верболіз", **ТАЛА** "верба козяча", **ТАЛЬНИК** "верба попеляста", **ТАЛИНА** "один кущ талу, багато талу", **ТАЛАЖЧАНИК** "верба прутовидна", **НЕТАЛА** "верба розмаринолиста"; р. **ТАЛ** "верба" (СУМ X, 26; ЕСУМ 5, 506); персь. *تال* *tal* *бот.* "Areca catechu" (ПРС I, 345).

Тюрк. *tal* "верба, тальник" засвідчується у всіх кипчацьких і частково в огузьких та уйгурських мовах, але не раніше XIII ст., пор. д.-т. *tal* "верба, тальник, вербова лозина" (ДТС 528). У словниках доби Середньовіччя *tal* має значення "різновиди верби", "рокитник" (ТАС 195), а також "гілка" (Фазілов II, 329). Також пор. уйг., алт., шор., кипч., каз., кирг., чаг. *tal* "тальник", "верба в її різновидах": *qara tal*, *aq tal*, *sary tal*, *quzyl tal* "(букв.: чорний тал, білий тал, жовтий тал, червоний тал" (Р III, 875; ОСЛЯЯ 156, 205; Ресенен 457; Клосон 489; Абаєв 224). Традиційно в науковій літературі слова *tal* "верба" і *dal|tal* "гілка" розглядаються як одна й та сама лексема (Будагов I, 335), проте в ЕСТМ 1980, 131 висловлюється версія, що це різні слова, які порівняно пізно злилися на ґрунті збігання їхніх форм (*tal* "гілка" – *tal* "верба") та близької семантики.

ТАЛАН "доля, життєвий шлях; щаслива доля, щастя"; "хист, талант" (СУМ X, 26); б. діал. **ТАЛАН** "тс"; р. **ТАЛАН** "щастя", "прибуток, зиск" (Ф 4, 14).

XIX Може б, нам господь послал талан та врожай на полі Н.-Л. 42.

В декотрих словниках (ТРС 823; Девелліоглу 1029) тур. talan "грабунок, пограбування" подається як запозичення з персь. تالان talan "тс" (ПРС I, 345), проте Ейубоглу 637 вважає цю версію помилковою, бо й справді це слово в перській мові – тюркізм. Цілком правильне пояснення походження слова у М. Фасмера та в ЕСУМ 5, 507: тюрк. (чаг., тур.) talan, також чаг. talqan, talqa, talıan, talıa "грабунок, пограбування, здобич", похідне від засвідченого в багатьох тюркських мовах дієслова < tala- "пограбувати, знищити, битися; накидатися, нападати, покусати (про собаку)" (Будагов I, 728; Р III, 878; УзРС 416; ТРС 822; АзРС IV, 316; КРПС 507). Зрушення у значенні слова від "пограбування" до "здобичі", а отже й "фортуни" залежало від суб'єкта й об'єкта пограбування: скажімо, для козака *забрати*, вважай, "своє" у бусурманів – то не здобишництво, а "доля", "талан". У тюрків семантика слів qazaq чи hajdamaq невід'ємна від поняття "здобишництво", а в українців – *козак* чи *гайдамака* – то вже "учасник справедливої боротьби з ворогами; месник". Очевидно, на котромусь етапі семантичної адаптації слова на самому тюркському мовному ґрунті мала вплив і арабська лексема طالع tale "щастя", "щаслива зоря", "доля" > каз., кк., кум. talaj, кирг. taalaj, аз. tale, туркм. täläj, чув. telej "щастя, доля", "те, що судилося" (Єгоров 242). Також потрібно зауважити, що наведене в ЕСУМ кирг. [насправді каз.] talan "щастя", як і зазначив у своєму словнику В. Радлофф, може бути зворотнім запозиченням з російської мови (Р III, 881). Що ж стосується укр. *талан* "хист", то цілком імовірна контамінація слів *талан* "щастя, доля" та європеїзма *талант* "хист" (Критенко А. П. Грецькі слова в укр. мові// Мовозн. – 1973/2. – 32; ЕСУМ 5, 507). Див.Ресенен 468; Абаєв 1979, 255.

ТАЛЬЯН "сітка, яку опускають в море й піднімають з рибою за допомогою чотирьох жердин" (Гр. 4, 245), "великий ятір" (Берл. 75).

В. Даль зафіксував цей термін у Криму: тальян "рибальська сітка на жердинах" (Ф 4, 17) – це дає підставу вважати, що слово вживалося і в кримськотатарській мові, пор. також тур. daljan, taljan "дерев'яний пристрій, щоб ловити рибу" (Р III, 892; 1636), яке В. Радлов вважає запозиченням з грецької мови. Також тур. daljan "стаціонарний пристрій для риболовлі", daljansu "рибалка, який рибалить за допомогою дальяна" (ТРС 207). Етимологія висунута В. Радловим, заслуговує на визнання. Зваблива версія щодо поєднання терміна з тюркським дієсловом dalmaq "занурюватися", запропонована в ЕСУМ 5, 510, але в такому разі дієприкметник "те, що занурюється" в турецькій мові має форму dalan, і немає жодної закономірності переходу його в daljan.

ТАМГА "тавро, мітка як знак власности; герб, печатка або підпис; торговельне мито та різновид податку в Україні в добу монгольської окупації"; б. (1405 р.) ТАМГА, ТОМГА "торговельне мито, печатка" (Булика 316); р. ТАМГА "клеймо", "різновид данини татарам" (Срезн. III, 924), "печатка, витиснена золотом чи кіноваром на ярлику" (Меліоранський // ЗВОРАО. – 14. – 1–3. – 0138); ТАМОЖНЯ, ТАМОЖНИК (1284 р.) ПРОТАМЖИТИ "провезти свій товар з воза чи судна" (1497 р.), ПРОТАМЖИТИСЯ (1404 р.) "бути покараним за несплату тамги" (Уч. зап. Уссурийського пед. ин-та. – 1958. – II. – 257); болг. ДАМГА "тавро печатка, пляма", ДЪМГА "клеймо для овець" (Добруджа 70); с.-х. dagma

"тавро, знак", п. tamga "знак на монетах з іменем і титулом хана чи султана"; також у мовах народів Кавказу (Джидалаєв 184; 216).

1507 под золотым нишаном и под алыми тамги ярлык дан. АЗР II,5.

1539 тамгу и мыта и всякіи пошлины...побрали. АЗР II,357.

многие мыта и тамги и перевозы емлют. КП I,164.

XI–XV не емлют с них ни съ их людей ни мытъ, ни тамгу. ДКУ 1976, 139.

Ще Березін ("Библиотека восточн. историков". – 1849. – I. – 16) зауважив, що первісне значення слова – "штемпель на засвідчення чиеїсь власности (худоби)", і лише пізніше слово одержало значення державної печатки, якою скріплювалися всі важливі акти. Боровков 1966, 14 уточнює, що після накладання червоної (алої) ханської печатки кожний з чотирьох емірів гварійських караулів проставляв на документ свою чорну (просту) тамгу одночасно з такими ж печатками головних чиновників ханської канцелярії. Через те що пропуск товарів був поєднаний з накладанням тамги, то слово набуло значення "мито". Доречно заперечуючи Г. Григор'єву ("Ярлыки Тохтамыша и Саадет-Герая"), який виводив слово tamğa з tenge تنگه "деньга", І. Березін зауважив, що воно "за властивостями своїх звуків належить до відділу твердих слів, тоді як tenge – до м'яких.

У пам'ятках тюркської писемности слово з'являється досить рано: д.-т. tamğa "печатка", "відбиток", "знак (магічний)" (ДТС 530); хаганськ. XI ст. tamğa "печатка" (Клосон 504). В ханських ярликах 1267 та 1351 рр. tamğa виступає на означення "різновиду податку", "печатка". В "Духовній" Івана Калити 1327 р. слово носить значення "торгівельне мито"

Про тамгу як найтяжчий податок для населення Близького й Середнього Сходу, що його збирали монголи у містах з торгівлі, ремесел та промислів див.: Рашид-ад-Дин. Переписка. – М., 1971. – 372, а також А. Али-заде. Из истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII–XIV вв. Термин тамга. // Известия АН АЗССР. – V. – 1955.

Починаючи з XIV ст. у пам'ятках тюркської писемности слово фіксується часто: полов. XIV, кипч. XV tamğa "клеймо", чаг. XV tamğā "знак чи марка" (Клосон 504); також кипч. tamğa "печатка", "клеймо" (Триярські Е. // УАІ. – 1960. – XXXII. – III–IV. – 200); чаг. al tamğa|qyzyl tamğa "червона печатка", altun tamğa "золота печатка" (Доерфер II, 554); к.-б. tamğa "пляма" (Кавказский этнографич. сборник. – М., 1976. – VI. – 20). Детальну інформацію стосовно терміна подав Будагов I, 729: чаг. tamğa, damğa "клеймо, тавро, знак, що його накладають розпеченим залізом на коней та інших тварин; клеймо з дерева на хлібних магазинах – така дерев'яна висвердлена тамга, очевидно, й називається burla tamğasy на ярлику Тимура Кутлука"; "клеймо, проба на сріблі й золоті"; "мито з купців"; "гербова печатка – червона чи синя; умовний знак на грамотах і листах замість підпису чи печатки"; tamğalamaq "накласти тавро, штемпель, герб, печатку".

Цілком логічну етимологію слова запропонував Радлов (ЗВОРАО. – III. – I – II. – 23): tamğa < tağma < taq-|tağ- "бити" (метатеза γт > тγ як у jaγtur > jamγur). Доерфер II, 565 критично поставився до цієї етимології, посилаючись на те, що форма tağma у пам'ятках писемности не засвідчена, а тому вважає це слово реліктом пратюркської цивілізації. Бертагаєв (ПОАЯ 102) порівнює д.-т. і монг.

tamya "печатка" з монг. *temdeу* "знак, прикмета" та зводить ці слова на підставі чергування кореневих голосних -а/-е- до кореневого елемента *tam|tem*. На доказ цього автор наводить приклади різновидів кореневого елемента *tem-* зі втраченим зубним: бурятсь. *em*, монг. *im* "знак, мітка на вусі (тварини) у вигляді всіляких надрізів". Кононов 1958, 94 в основі терміна бачить дієслово *tam-* "пекти, розпікати". Також пор. ар. *تمعة* "тавро", "знак", персь. *تَمغا* *tāmga* "велика печатка монгольських ханів"; "грамота з такою печаткою" (Сторов 257; Кононов В Я. – 1964. – 5. – 133). Якщо персь. *داغ* *dağ* "тавро", "таврування (розпеченим залізом)"; "припечення (рани)" (ПРС I, 603) – не запозичена з тюркських мов, а питома лексема, тоді можна вважати, що саме вона є джерелом тюркського, напр. тур. *dağ* "тавро", "пристрій для випікання тавра" (Девелліоглу 160; ТРС 203); каз. *dağ* "знак від розпеченого заліза", "тавро", *dağlamaq* "припікати, ошпарити", (Будагов I, 548; 730). Також пор. груз. *dag-*, д.-інд. *dah-*, лит. *deg* "припікати". Таким чином, персь.-тюрк. *dağ|tağ* + тюрк. аф. *-maq* > *tağmaq* > *tağma* > *tamya*. Також див. Дашкевич Я. Армянские частные печати на Украине (XIV–XVIII вв.). – Вестник Матенадарана. – Ереван. – 1980. – Т.13. – 186); Мукминова Р. Несколько слов о терминах "тамга" и "бадж". – Общ. науки в Узбекистане. – Т., 1969. – №11; Историко-лингв. анализ старописем. памятников. – Казань, 1983. – 51.

ТАПЧАН "різновид ліжка з дощок без спинок" (СУМ X, 37); б. ТАПЧАН, р. ТОПЧАН, п. *tapczan* ЕСУМ 5, 516).

XIX Він схопив... сінник і кинув його на тапчаню Франко 4, 1950, 489.

XIX Тато сидів коло вікна на тапчані. Свидн. Любор. 1955, 10.

Детальне дослідження цього слова виконав Зайончковські 1949а. – 148–150. В польській мові слово уперше засвідчується в документі 1621 р. на означення різновиду покривала чи певного підвищеного місця, накритого килимом. Джерело запозичення – кипчацькі мови, певніше: говори Золотої Орди, пор. кар., карач. *tapçan* "підвищене місце", "лава". Також пор. д.-т. *tapçan* "підставка на трьох ніжках при збиранні виногрон з високих кущів" (ДТС 534). У XIII ст. слово *tapçan* зафіксоване в монгольсько-арабському словнику Ібн-Муханни на означення монгольсько-тюркської реалії "трон". Ще див. Поппе Н. Монгольський словарь Мукаддимат ал-Адаб. – М.-Л., 1938: *jasaqsan tabçan* "прикрашений трон". У мові мамлюків Єгипту XIV ст. *tabçaq* означає "пристрій, щоб сідати" (ИДТЯ 385). Таким чином, значення цього тюркізма в українській, польській та російській мовах відповідає розвитку семантики в самих тюркських мовах: від "трон" до "різновид простої меблі". Якщо ж засвідчене в українській мові *топчан* "просорушка, круподерня" (Лисенко 1961, 64), *топчак*, *топчий* "млин з кінним або волячим приводом" (Гр. 4, 274–275; Косинка 1972, 117) є лише фонологічним варіантом терміна *тапчан*, то значення цих діалектних форм свідчать про крайню межу семантичної адаптації орієнталізма.

ТАР "невід" [Головних рибалок у Гарді називали гардівничими, а їхні помічники мали назву *тарівничий*, який вправував *таром* або неводом; *Тар* або партія з 15–20 рибалок Еварн. 1900, I, 560.]; ТАРОВНИЧИЙ "старший серед рибалок, бригадир", ТАРАНИТИ "вибирати рибу з морського ставного невода" (ЕСУМ 5, 519); також (*півден.*) ТОРОК "невеликий пліт з 3–4 колод; на тороки ставляють великий пліт та

приганяють до берега" (Гр. 4, 276); ТЕРБУК=ТУРБУК "різновид рибальської сітки у вигляді сака на двох перехресних обручах з ручкою"" (Гр. 4, 255; 296); ТУРБУК "рибальська хватка на сомів" (Дзендз. 1958, 52). Також гідроніми Тор "притока Дінця", Горець "притока Тиси". Сюди не відносимо ТАРЛО "місце скупчення риби під час нересту" (УДЛ 1987, 236), гомогенне з ТИРЛО.

1588 хан Гази-Гирей дал им ярлык... чтобы не заставляли ... соляные надзиратели и тар-аги не посылали джемаат на выволочку соли; чтобы тар-аги не гнали их на соляные работы Лашков 1897 №13; №16.

XIX Слов'янськ! Як гарно ти по річці Тору розкинув пишні садки Укр. поети-романтики 290.

В ЕСУМ цей термін не поданий в жодній з форм: тар/тор. Насправді, це тюркське запозичення, пор. д.-т. tar "пліт, споруджений з надутих повітрям шкіряних мішків, стовбурів чи очерету"; tarım "рукав (річки)", "притока", tarımla- "переправлятися через річку, долаючи її рукави, притоки" (ДТС 536; 537); крм., тур., каз., тат., чаг. taqa- "чесати, гребти, боронувати", тур. taraqla- < taraq "гребінь" + аф. -la "ловити рибу неводом" (Р III, 838; 839); д.-т. tor "тенета, сіті"; toręu "той, хто облаштовує тенета, сіті" (ДТС 578); ст.-узб. tor "тенета, сіті" (Фазилов II, 402); аз., каз., тар., тур., уйг. tor "рибальська сітка", "тенета на птаха"; каз. toga "маленька сітка"; тур. torina "різновид риби" (Lampris luna); toruq "різновид риби", "упійманої в сітку"; каз. togu= східно-тюрк. toguq "підстерегти"; чаг. toqla- "плести сітки"; "обв'язувати, опустити, оточити", тур. torla- "покласти в сітку, зібрати"; тур., чаг. torlan- "стати сіткою чи плетивом"; "бути впійманим у сітку"; тур. torlu "той, хто має сітку чи плетиво", torluq "все, що знадобиться на сітку", чаг. torluq "поліг, яким закривається маленький намет" (Р III, 1180; 1182, 1183; 1186); також детально в Будагова I, 387: тур., чаг. tor "рибальська сітка", "тенета (на пташок"; монг. tor "сітка" (МонгРС 410); персь. تور tur "сітка", تور ماهی گیر, "риболовецька сітка, невід" (ПРС I, 408); "тканина з дірками, вироблена з грубої нитки, яку використовують у риболовлі" (Мугаммад Каріб. Тлумачний словник сучасної перської мови. – Тегран. – 1967. – 305 [перською мовою]. В процесі адаптації тюркське запозичене слово, очевидно, зазнало впливу питомої слов'янської лексеми *тор* "вторована дорога" < пслв. тогъ, пор. укр. *торити, торувати шлях, вторована дорога* (детальніше ЕСУМ 5, 602), що зауважив був Ф 4, 84, розглядаючи укр. торок "невеликий пліт з колод". Білоруське тарок "кладка через річку з колод" (ЕСУМ 5, 606) ніби й свідчить про контамінацію тюркського й слов'янського слів.

ТАРАБАН "барабан"; "брязкальце, що чіпляється тварині при бездоглядному випасанні в лісі", **ТАРАБАЙКА** "тс", **ТАРАБАНЕЦЬ** "барабанщик", **ТАРАБАНИТИ** "торохтати, теревенити"; п. taraban "великий турецький барабан", tarabanic' "тарабанити" (ЕСУМ 5, 517).

Семантика польської форми ніби дає підставу вважати слово запозиченням з турецької мови, в якій проте на означення цієї реалії вживається запозичена лексема davul (< ар. tabl طبل "великий барабан" (ТРС 211; Девелліоглу 1012; Ейубоглу 170). На означення маленького барабана в турецькій мові використовується знову ж таки запозичене слово trampet, звукове оформлення котрого є досить стандартне для лексем подібного ряду. Але у словниках

турецької мови засвідчується й застаріла лексема *balaban* "великий барабан" (ТРС 92), пор. також крм. *balaban* "великий барабан" (Р 3, 1627). Можливо, в говорах турецької чи кримтатарської мов вживалася форма **daraban* "барабан", утворена внаслідок контамінації наведеного вище *balaban* "великий барабан" і тур. *daraban* (< араб. ضربان) "биття (напр. пульсу), удар" (Девелліоглу 165; ТРС 209) та вживаного і в турецькій мові ар. *tabl* طبل "великий барабан" (Девелліоглу 1012) – останнє могло в народних говірках набрати такої форми: *tabl* > *talb* > *tarb* > *tarab*.

Подане у словнику Радлова тат. *daraban* "барабан" (Р 2, 1627), на котре посилався й М. Фасмер (Ф 1, 122) також ніби дає підставу вважати цю форму етимомом укр. *тарабан* та п. *taraban* "великий турецький барабан". Щоправда, запозичити цей термін українці й поляки могли не з татарської мови, а швидше в добу контактів з тюрками українського степу постординської доби. Проте татарська форма *daraban* "барабан", наведена Радловим, не подається в сучасних словниках татарської мови й поки що не має чіткого пояснення, принаймні ЕСТМ 1980 не ввів це слово до свого реєстру, отже ставиться під сумнів тюркське походження форми *daraban*.

ТАРАНЯ *ixm.* "*Rutilus rutilus (Lenciscus) heckeli Nordm.*; [чорноморсько-азовський рибець, *Vimba vimba vimba n. carinata Pall.*]", [ТАРАН] "тараня" [ТАРАНИ, ТАРАНЬ, ТАРАНКА, ТАРАНУХА] "тс" ТАРАНЬКА, ТАРАННИК "тс"; лях, *Abramis brama L.*, ТАРАНИНА "одна тараня, м'ясо тарані" (Гр. 4, 247); б. ТАРАН. р. ТАРАНЬ, болг. ТАРАН "тараня", п. *taran'* "тс", слц., ч. *taran* "рибець" (ЕСУМ 5, 519); молд. ТАРАНКЭ "тараня" (МРС 636).

Фасмер 4, 22 вважає термін неясного походження. І. Добродомов 1972. 386 небезпідставно зіставляв р. тарань з каз. *туган* "лящ", хоч останнє може бути запозиченням з російської. Укр. формі *таранка* відповідає тур. *tağanga* "риба лях *Abramis brama*" (ТРС 828; ТС 771). З'ясувати етимологію цього іхтіоніма нелегко: турецьке прикінцеве *-ga* – то, очевидно, непродуктивний афікс, який зберігся в декотрих назвах комах, птахів, тварин, напр. *qarğa* "ворона", *çekirge* "саранча" – обидві назви утворені за принципом звукового уподібнення: *qar qar, çekir çekir*.

В процесі адаптації тюркізма турецьке *-ga* сприймалося українцями як суфікс здрібнілості *-ка*, у зв'язку з чим на означення рибини чималого розміру з'явилися форми *таран*, *тараня*, *таранник*, *тарануха*, пор. також тур. *torina* "різновид риби *Tampris luna*", *torik* "тунець" (ТРС 867), *toruq* "якась риба, *Pelamis sarda?*", "упійманий в сітку", також *torlan* "попастися в сітку"; тур., крм., чаг., уйг. *tor* "рибальська сітка", каз. *tora* "невелика сітка" (Р III, 1179; 1182–1187) – отже, в основі іхтіонімів лежить тюрк. *tor* "сітка", яке знаходимо також в укр. *тар* "невід", *таровничий* "той, хто веде *тар*" (Яворн. I, 104). Як повідомляє Д. Яворницький, *тараню* запорожці ловили в Дніпрі.

ТАРАТУРА "страва з вареного буряка, квашених огірків, хрону й цибулі з олією"; болг. ТАРАТОР "холодна страва з кислого молока та свіжих огірків з часником та горіхами" (Милев 726); м. ТАРАТУР "тс"; с. ТАРАТОР "салат з огірків на кисляку з часником" (СХРС 583); франц. *ratatouille* "юшка, щербя, бурда" ("Схід і діалог цивілізацій. – К., 2012. – 58).

Запозичення з тур. *tarator/ teratur* "різновид салату"; соус з хліба, волоських горіхів, оливкової олії, часника та оцту" (Р III, 843;1060; ТРС 828). Термін важко етимологізувати на ґрунті тюркських мов, можливо, він поєднаний з тур. *tere* "свіжий, сирий; свіжа зелень" (Р III, I, 1061); *бот.* "крес-салат (*Lepidium sativum*), пор. *tegesi* "зеленяр/ зеленярка, особа, що продає салат та зеленину" (ТРС 851). Милев 726 зауважує, що тур. *tarator* – то запозичення з перської, але не подає перського слова; до того ж словник перської мови не реєструє подібної форми. Слово потребує додаткового дослідження, особливо у зв'язку з франц. *ratatouille* "юшка, шерба, бурда".

ТАРБАГАН (зоол.) "гризун родини білячих ряду бабакових; поширений на Алтаї, у Забайкаллі, Монголії та Північному Китаї" (СУМ X, 40); бабак, *Marmota Frisch*"; б., р. ТАРБАГАН "тс" (ЕСУМ 5, 522).

Зважаючи на географічний чинник, наявність слова лише в науковій літературі пізньої доби та цілковиту відсутність його в огузьких (кримтатарській, турецькій) та кипчацьких, зокрема татарській, мовах цей зоонім доцільно вважати тюркізмом, що увійшов в українську за посередництвом російської мови, пор. алт., тув., хак., монг. *tarbagan* "тс" (Ресенен 463; Ф 4, 23; Шипова 309).

ТАРГАК "здається, різновид котроїсь споруди, зведеної з оборонною метою".

XVIII Разъзд наш... опрокинув один таргак и неприятельскій кош за Цецору. В II, 600.

Тюркський термін з часом набрав топонімічного значення (пор. *гард* > *Гард*): "Після Чорної ради козацькі полки у 1659 р. збиралися біля Таргаків, біля Германівки". Також пор.: (1653) *Pulki tym czasem na Tarhaki kupili sie*. ПКК III, 374.

Слово й топонім потребують додаткового дослідження. Етимологію слова варто пов'язувати з д.-т. *tura* "твердиня, фортеця, облаштоване житло", *turay* "сховище, прихисток", *turayaq* "сторожа, сторож", з дієсловом *turuyur-* "споруджувати, будувати, зводити" < *tur-* "стояти, перебувати" (ДТС 586-587). Цінна інформація є в мало використуваному словнику Будагова I, 391: "Слово *tura* мало кілька значень: "щит, заввишки з людину"; у [староузбецькому творі] "Шейбаниада" слово вживається зі значенням "барикада, зокрема зроблена з возів", а у Бабура подибуємо фразу: "під захистом цього *тура* здійснюють захоплення фортець".

ТАРКАЧ "кличка строкатого собаки", "пляма", ТАРКАЧ "білий плямистий кінь", ТАРКАНЯ, ТАРКУША "назва вівці", ТАРКО "кличка строкатого собаки", "назва барана", ТАРОШ "кличка строкатого собаки", ТАРЧ "строкатий, різномастий віл", ТАРЧА "віл червоної масти; кличка теляти", ТАРЧУЛЯ "назва строкатої корови", ТЕРКА "рябий від віспи", ТЕРКО "назва барана", ТИРКА "пляма", ТАРКАТИЙ, ТАРКАНИСТИЙ, ТАРКАСТИЙ, ТАРЧАСТИЙ, ТЕРКАТИЙ (ЕСУМ 5, 523); можливо, сюди Т А Р К А Т А "різнокольорове, картате рядно" (Л. Мартович. Забобон.-К., 1971.-229), якщо це не пов'язане у зв'язку з метатезою зі словом *картатий*; р. (діал.) ТАРКАЧ "так називають по-старовинному на Дону жіночу хустку" (СРДГ III, 154); словц. *tarqavu* "строкатий".

ТАРКАЧ (орн.) "дрізд омельюх [низ дрозда жовтувато-білий з темними плямами по боках]" *Turdus viscivorys* L."

В ЕСУМ 5, 523 подається не зовсім переконливе пояснення походження слова як "запозичення з угор. *tarka* "строкатий, рябий", що виникло зі ст. *tar* "тс", очевидно, тюркського походження; пор. д.-т. *taḡuyl* "строкатий", каз. *tarlan* "плямистий кінь", споріднене з монг. *tarlan* "строкатий".

Добродомов И. Г. К этимологии украинского таркач// Уч. Зап. Москов. Гос. педина им. Ленина. – №341. – 1969. – 89–91.

II. Пор. аз. *tərlan* "сокіл" (АзРС 4, 432). Див. ТАРПАН.

ТАРПАН "дикий кінь" (Гр. 4, 248; СУМ X, 41); р. ТАРПАН "дикий кінь киргизьких [казахських] степів... Ще недавно, за переказами, траплявся в новоросійських степах" (Даль 4, 891).

Д. Яворницький подав детальну характеристику цих тварин (Яворн. I, 80). За свідченням Боплана у запорізьких степах тарпани ходили табунами; їхнє м'ясо смачне й ніжніше за теляче, проте до роботи ці тварини – непридатні... Запорозькі козаки називали диких коней тарпанами; в 1745 р. запорожці їздили на річку Солону "стріляти тарпанів"; (Яворн. I, 80). У щоденнику М. Ханенка ця лексема фіксується у формі *таран*: "Едучи через Хорольное покинен хорий конь, таран" (ДХ 16).

В українську мову термін увійшов з говорів кримських татар або ногайців, пор. каз. *tarpan* "дикий кінь", *tarman* "сивий з жовтими яблуками кінь", *tarlan* "білий з червоними краплями кінь" (Будагов I. 722; 724); каз. *tarpan* "мустанг", *tarlan* "сивий кінь" (КРС 330); тат. *tarpan* "дикий кінь", *tarlan* "чалий кінь" (Замалеєв II, 169, 170; ТатРС 518). Назва коня походить від тюрк. *tabuga-* "мчати (про коня)", пор. д.-т. *tabran-|tavran-* "квапитися, поспішати", *tavraq* "швидкий" (ДТС 526; 542); тур. діал. *dabran-|davran-* "хутко бігти", туркм. *dabyrda-* "скакати, мчати з тупотінням", *dabyrdu* "тупотіння", каз. *taḡru-* "бити передніми ногами (про коня чи верблюда)" (Севортян 1980, 112; КРС 330). Метатеза -б/п/р >р/п/б- відбулася в кипчацьких мовах, пор. персь. *toḡra* "торба, що її вішають коневі під шию" > тюрк. (крм., тур.) *torba* "торба" (Р III, 1189).

ТАТАРИН "представник племен та народностей, що брали участь у монгольській навалі на Україну"; мешканець татарських поселень у Великому князівстві Литовському", "кримський татарин"; ТАТАРИ, "збірна назва народностей, що брали участь у монгольській навалі"; "тюркські племена Золотої Орди; кримські татари; татари, що замешкали на теренах Великого князівства Литовського"; ТАТАРЩИНА "татарська мова".

В лѣто 1224. Приде неслыханная рать: безбожнии Моавитяне, рекомьи Татаръве; В лѣто 1239 Татари пришли на бои; В лѣто 1240 яша же Татарина именем Товрул. Іпат. 740; 784.

В літо 1239. Прійде бо в сія наша страны народ глаголемый татаре; В лѣто 1243 Ярослав Всеволодович поиде во орду ко Батію, царю татарскомую ГЛ 335; 340.

1352 тогда руси неволя пойти ис татары. Грамоти №14.

В літо 1397 Витолт поиде на татаров. ГЛ

1401 А кто идет до Татарьскои сторонѣ; татарьскый товар. АЗР I, 30.

1408 а колы имуть купити татарскый товар. УГ 70.

1498 татаре проводніі. Льв. літ. 99. люди наши татари; князь староста кглеитом по татарску писаным. КП I, 100; 182.

1508 Татарове людей побрали. Взяли Сергея Данила, у Макара власа жону его Гаску; Богдановых сынов трех; Федька пастуха; Параску, невестку Юхнову; Ивана Насковича, сынов Машковых два, а дочку; Левка сына Богданова, а Трохима Шостакова сына наймита; Олеску Шульгу; Товаринчину дочку Овдотью; Олексееву жону а дочку Нераду, Матьяша Зубченка; Гаврила, Мацькова сына; Хорушу, сына Жоланчина; Федора Гринькова, сына Корнила; Сидора Баченка; Волоса Милого, Антона Михна; Федора а Васка Сеньковых сынов, Микиту з сином; Олеску Данченка з жоною и з наймитом; Евтухову дочку Сидорову Ганку; Мишка Лучку, Наумца; Любку жону Короваеву; Степанца а Бориса вбили. МВКЛ I, 200.

1532 прышли два татарыни; толмачу татарскому орменину киевскому Василю Солтановичу тры копы грошей. АрЮЗР 8\V. 5; 455.

1536 А в селѣ пререченом Микговичи один татарин осѣл; у слуги путного ... татарина. АС I, 30; 38.

1539 Молкуман Мискович, татарин; жонку рыкунью Мортузину Татаринovu; жаловала передо мною Мустафыная, татарка, на девера своего татарина Алька Адамовича. АВАК XVII, №1; № 21.

1568 двох татар... а татарку выпроводили. ГВКЛ 126.

1574 мещан и жидов, татар слуг и всих подданих. АрЮЗР I/ I, 68.

1584 одни татаре. АКЖ №62.

1590 татарин государский повѣту Троцкого Айса Ахметович. АС II, 154.

XVII Волоская земля спустошена от ляхов и татар. Сам. 162.

XVIII хто умѣет з них хочай мало татарщини написати до хана. В IV, 67.

XVIII Прислани в Чигирин от короля посланники с договором: "буди прощения королевского желает, то татар отпусти, а сина своего полякам в аманатах отдай! За что Хмельницкій розгнівался и сказал: не возможно дружбу с татарами оставить, а сина полякам в залог". КОМ 236.

XIX Хоть брат, хоть не брат – то татарчук, оддав сестрицу да за канчук. (Музич. фольклор з Полісся. –К., 1985.–216).

Етнoнiм *tatar* – центральноазійського походження, але етимологія його досі не з'ясована. В китайських літописах татари відомі під назвою да-да й та(т)-та(н). Кримський 1930, 1 вважав, що уперше цей етнoнiм засвідчується в китайських документах V ст. у формі *tata* "назва одного з монгольських племен, що мешкало на північній межі з Китаєм". Історик Г. Сухабаатор (Труди монгольських істориків. – Улан-Батор, 1975. – 80) стверджує, що в основі етнoнiма татар / дадань / татань / дада, за яким і стали відомі монголи, лежить одна з племінних назв жужанів: датань / тань/тань, яке у свою чергу виникло з особистого імені жужаньського хана Датаня (414–429 рр.). Етнoнiм *татару* українці перейняли, очевидно, від половців, які перші відчували на собі результати навали монгольської орди. А проте Е. Наджип (Наджип Э. Исследования по истории тюрк. языков XI–XIV вв. – М., 1989. – 86) зауважує: "можна висловити здогад, що в Дешт-і Кипчак здавна, ще до приходу на ці терени монголів,

мешкали котрісь племена, що називали себе татарами". За родовою назвою цього племені, до котрого належав і Темучин Джингіз-хан, всі монголи-завойовники XIII ст. прийняли це ім'я. Див. також повідомлення, що серед монголів було плем'я "хара татар" (1256 р.) Це найменування фігурувало звичайно як назва монгольських племен XI–XII ст. П. Пейо (див. Мэн-да бэй-лу. – М., 1975. – 91) зауважує, що в китайських джерелах слово "татари" уперше зустрічається в 842 р. Цю назву було перенесено й на ті тюркські етноси, котрі брали участь у поході монголів. Здається, ця назва передалася на Захід через каракиданів. Самоназва ж кочівників монголи вперше з'явилася у творі Платона Карпіні, і відтоді етноніми татари й монголи в літературі Середньовіччя стають взаємозамінні, але сполучення татаро-монголи уперше вживає польський історик XV ст. Матвій Міховські. Українські літописці під 1223 роком щиро зізнавалися, що напевне не знають, котрий народ ховається за йменням татари: "Того же лѣта явишася язъци, их же никто добрѣ ясно не вѣсть, кто суть и отколь взидоша, и что языкъ их, и котрого племені суть; и зовуть я Татары, а инии глаголють – Таурмены, а друзии – Печенѣзи" (Кримський 1930, 1). Таким чином, маємо змішування терміна політичного з етнографічним, чому сприяло те, що ще перед монгольською навалюю назва tatar була не тільки відома тюркам, а й сприймалася як своя. Найраніше це ім'я згадується в давньотюркському написі на честь Кюль-тегіна 731-732 рр. (Малов 1951, 30+ 427); також див. ДТС 541: tatar "один з тюркських народів"; Прицак 55: "клан у кимаків"; "плем'я в узбеків"; Ресенен 467: тат., тур. tatar "тюркське плем'я, що підкорилося Батиеві". Відоме також в добу панування тюркських мамлюків у Єгипті ім'я Татар, правителя Єгипту (помер 1421 р.). Н. Баскаков 1973, 145 у своїй версії про етнонім казанських татар висловив думку, що цей народ одержав назву татари завдяки власному імені Татар, батька відомого золотоординського темника Ногая.

Поряд зі значенням етнічної назви слово tatar мало ще й іншу семантику, пор. чаг., тур. tatar "кур'єр", "естафета" (Р III, 901), також ср.-тюрк. tatarğa "біла шкіра", тур. tatarcuq "кліщ, різновид комарів" (Ресенен 467), монг. tatarı, калм. tatr "заїка" (Рамстедт 381; Баскаков 1973, 145). А. Попов (Русская речь. – 1973. – I. – 120–124) виділяє у слові tatar компонент -ar, доречно порівнюючи його з чув. ar "особа чоловічої статі", д.-т. äg "хоробрий, лицар, герой". Автор цієї версії підтверджує спосіб творення етноніма, наводячи такі назви етносів, як авар, болгар, хозар. М. Зекиев (Татар халкы теленен барлыкка килүе.– Казан, 1977) вважає, що етнонім – це похідне від tat "чужинець", "особа іншого племені", "особа низького стану" + ar "чоловік / мужчина" й висловлює думку, що тюркськомовні татари дісталися Європи у складі тюркських союзів (гунів, печенігів, кипчаків) задовго до монгольської навали.

З XV ст. внаслідок руїни Золотої Орди та появи низки нових ханств в українських джерелах з'являються повідомлення про татар з теренів Криму, а також татар ногайських тощо. Переважно ж назва татари у староукраїнській писемності стосується населення Кримського ханства й так званих татар литовських, яких Вітовт після походу на Дін у 1397-8 рр. вивіз з Криму й оселив у західній Литві. Деякі з цих татарів мали своїх селян, але більша частина їх називалася "козаками, што людей не мають". Татари поділялися на стяги, якими

командували хорунжі з татар, а козаки ставилися під начальство хорунжих отаманів (Любавський М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии.- 1910.- 118). В козацьких літописах XVII–XVIII ст. етнонім татари вживається лише стосовно населення Криму.

ТАТАР-ЗІЛЛЯ "Acorus Calamus L." (Шамота 40); **ТАТАРАК** "Acorus Calamus L. = аер, айр (Гр. III, 249); **ТАТАРНЯК** "Songuisorba officinalis" (Кобиланський Гуцуль. говір); **ТАТАРНИК** "тс", "Onopordon Acautum L." (Гр. III, 249).

Фітонім виник на українському мовному ґрунті шляхом перенесення етноніма на назву рослини, характерної для теренів замешкання татарів.

ТАТАРКА "гречка".

1600 круп татарчяных четвертинников четири; татарки стог. АрЮЗР 1/ IV. 297; 299.

1650 татарки в двох стыртах коп двести. АрЮЗР 3/ IV, 405.

Мотивація перенесення етноніма на рослину в цьому разі не зовсім зрозуміла, можливо, на певних теренах України цю культуру культивувало спершу тюркськомовне населення.

ТАУ-САГИЗ "багаторічна гірська трав'яниста або напівкущова рослина родини складноцвітих, молочний сік коренів котрої містить близько 20% каучуку", *Scoropera tau-sagy L* (СУМ X, 44). Походить від тюрк. (кипчацького, ног., крм.) *tau* "гора" + *saqyz* "деревна смола", "біла духмяна смола, що її вживають як жувальну гумку" (ТРС 746). Пор. КОКСАГИЗ.

ТАХВА "артіль рибалок або товариство з 8-9 до 30-33 осіб, складається на узбережжі Золотоноського повіту з тих, хто щорічно їздить на заробітки до Дніпровського й Бугського лиманів та на Чорноморське узбережжя, щоб рибалити" (Василенко 1902, 53; Гр. 4,2 50); **ТАФА** "артіль рибалок"; болг. **ТАЙФА** "ватага, натовп, банда" (Милев 721); (ЕСУМ 5, 528).

Запозичення з тур. *tajfa* "гурт людей, що працюють на човні чи кораблі" (ТС 717), "екіпаж, команда судна; матрос торговельного судна; почет, підпомагачі" (ТРС 835), пор. каз. *tajra*, *tajfa*, аз. *tajfa* "народ, плем'я" (Р III, 771) < ар. *ta'ife* طائفة "плем'я (як складова частина народу), ватага на судні, юрма" (Девелліоглу 1024; Ейубоглу 649; Кононов 1958, 94).

ТАХЕР, ТАХИР "одиниця вимірювання декотрих виробів (ножів, сокир тощо); п. *tacher* Брюкнер; р. **ТАГАР** "кругла плетена циновка з трави" (Ф 4, 9); груз. *таґагі* "різновид міри (близько 10 пудів).

1498 продавати ... ножи и рѣчи таковскіе тахрем або в тузин. АЗР I, 180.

1552 продавати только под тою мѣрою: ножи и иншиє рєчи таковскіє тахром або в тузин. АЮЗР I, 136.

1584 ножов угорских двадцат тахиров. АКЖ №25.

Брюкнер вважав цей термін запозиченням з німецької мови, проте словники його не засвідчують. Є певні підстави зіставляти це слово з тур. *dağar* "різновид глиняного посуду з широким горлом"; "шкіряний мішок чи торба"; *заст.* "міра сипучих тіл" (ТРС 203); аз. *dağar* "міра зважування збіжжя", "шкіряний мішок" (АзРС II, 14); чаг., сх.-тюрк. *таґаг* "великі мішки на продукти, що їх складають на сідло; міра хліба у східному Туркестані та в Багдаді" (Р III, I, 798). Слово засвідчується вже в давньотюркських текстах, щоправда пізнішої доби: *таґаг*

"мішок, торба", "ряднина" (ДТС 526); ст.-узб. тауағиқ "торбинка на борошно, суху садовину тощо" (Фазилов II, 366). Можливо, сюди відноситься тат. тагарак "корито, ясла" (ТатРС 508; Р III, I, 798). Також див. Будагов I, 361: персь. تغار, taḡar تغار taqar "велика глиняна миска", "харчі", "міра ваги місткістю 100 тавризьких мішків", тур., тат. "великий мішок на продукти", що звисає з коня обабіч"; тур., аз. طغر taḡar. طغار taḡar دغار dahar "бурдюк; тат. taḡaraq "корито". Менгес 1954а, 798 зробив висновок, що термін означав "міру на сипучі тіла, переважно збіжжя = 224 кг, а проте у різних місцевостях цей обсяг міг бути різний; що ж стосується слова тауағ на означення різновидів посуду, то це може бути одна й те сама лексема, початково на означення такого різновиду посуду як глек тощо". Потрібно також зважити на думку Гінца (Гінц 60), який зауважував, що цією мірою вимірювали неоднакові обсяги. В тюркські мови слово увійшло з персь. تغار tā'ar "чималий глиняний лаган"; *заст.* "міра сипучих тіл" (ПРС I, 383). Одначе, як вважає Доерфер II, 519, перське слово саме є запозиченням з котроїсь вже мертвої мови. Засвідчується термін і у вірменській мові: тауағ "міра" (Еглазаров С.А. Исслед-я по истории армянского права. – Вип. 1. – К., 1919). Крім того, етимон цього терміна можна вбачати і в болгарському *təxəg, пор. чув. ta'xa'g "дев'ять", проте Брюкнер, вважав, що термін *taxer* у текстах завжди засвідчується разом зі словом *тузин*, тобто "дюжина", отже, він мав вживатися на означення одиниці виміру в кількості дванадцяти предметів. Але, як бачимо, в актовій мові з теренів Житомирщини слово *тахир* вживається самостійно, без терміна *тузин*. Досліджуючи алтаїзми в угорській мові, Н. Поппе (Poppe N. On some Altaicloanwords in Hungarian // American Studies in Uralic Linguistics. – Vol. 1 of the Uralic and altaic series Indiana University committee on Uralic Studies. – 1960. – 1. – 139–147) також схилився до думки про можливе поєднання терміна *taxer* з булг. t(o)x(u)r = чув. təxəg (Єгоров 241). Ще див. ПЕТЯ 93; Исследования по лексике тюрк. яз-ов. – Ташкент, 1980.

ТАХІНОВИЙ "виготовлений з очищеного кунжутового насіння", б., ТАХАН "каша з кунжутного борошна", р. тахинный "тс". Запозичення з тур. tahin "кунжутне борошно", tahin helvasi "кунжутна халва" < ар. طحين "борошно" (Девелліоглу 1018).

ТАХТА "широка канапа без спинки" ; б., р. ТАХТА "тс", болг. ТАХТА "дощаний диван без спинки". ЕСУМ 529 посилається на тур. tahta "дошка, дощаний", але можлива й версія про контамінацію на рівні сміхової розмовної мови тюрк. (кар., тур., сх.-тюрк. tahta "дошка, дощаний", "дощана пласкість" та taht "трон, престол" < персь. تخت (Р III, 802; ТРС 819). В тюркських мовах та діалектах Далекого Сходу й Сибіру (пор. тел., саг., кмд., койб.) слово у формі taqta має значення "лава, міст" (Р III, 791).

ТЕБЕНКА, ТИБЕНЬКИ "шкіра біля сідла" (ЕСУМ 5, 534), **ТАБЕНЬКА** "чотирикутні шматки шкіри з обох боків козацького сідла; підколінники"; **ПОТАБЕНЦІ, ПОТАБЕНОК, ПОТАБЕНКИ** "два чотирикутні й розмальовані шматки шкіри біля козацького сідла" (Б.-Н. 348; 294); **ПОТЕБНЯ** "шкіряна лопать з кожного боку сідла"; **ПОТЕБЕНЬКА** (Гр. III, 376), **ПОДТЕБЕНКИ** "різновид сідла (чапрак) (ЕСУМ 5, 534); р. (донськ.) ТЕБЕНЁК "бічна шкіряна лопать сідла" (Ф 4, 35); п. tebienki, tebinki "прикраса зі шкіри чи іншого коштовного матеріалу, яка звисає із

сідла" (Лінде 5, 660); ос. тибінг / тевінгае "шкіряні лопаті, що підвішуються з боків сідла, аби ноги вершника не натирали шкіру коня" (Абаєв 1979, 290).

1407 имуть купити... или камкы, или тебенкы. АЗР I, 30.

1460 имоут коупити татарський товар... камкы, или тебенкы. УГ №55.

1542 А так мы с тыми новинами послали до вас... з легким упом'янком нашим через Магмет-Алья тебеньки. АЗР II, 384.

XIX Сап'янці із торжка новенькі, мальовані потебеньки. Котл. Енеїда (Гр. III, 376).

XIX Як сів на коня та вдарив в потебеньку, та поїхав поманеньку. Номис (Гр. III, 376).

Термін досліджували Ф. Міклошич, О. Потєбня, М. Фасмер, які етимон його вбачали в каз. *tebingi* "шкіра, що накладається на пітник сідла, щоб захистити взуття та штани вершника від забруднення" (КРС 335; Р III, 1119), також крм. *tebingi* "шкіряні накладки, що оберігають коня від острог" (КТРС 279), тат. *tibenge* "шкіра по боках сідла", "шпора у півня" (ТатРС 535), чаг. *täringü* "шкіряні щитки з обох боків сідла, яких торкаються п'ятами, коли стискають острогами коня" (Р III, 1111); уйг. *tabingu* "чапрак", персь. *tebeneg* "шкіряна частина сідла" (Будагов I, 341); ног. *tebingi* "шкіра по боках сідла"; кар. *tebengi* "нижній, долішний, який є низько" (КРПС 560), також кар. (Крим) *tebeneg* "сьома шкіра" (ИТОИАЭ. – Т. I. – 1927. – 193).

Внутрішню форму терміна потрібно шукати в тюрк. *teb-/ter-*, пор. тур., чаг. *ter-* "топтати ногами, дригати", каз., кирг. *ter-* "ногами діставати корм з-під снігу" (Р III, 1108; 1119; 1120). В кипчацьких мовах від дієслова *ter-* утворений термін *tebin* "діставання скотом корму з-під снігу", "трава, що лишилася під снігом, котру худоба може дістати" (Р III, 1120), який у говірках українців Кубані набрав форми *тебенівка* (Хорошкін 95) та в росіян Середньої Азії *тебєневка* (ТВСЯ 176).

Структуру слова можна пояснити так: корінь дієслова *ter-* "топтати ногами" + аф. загальнозворотного значення *n-* + малопродуктивний афікс *-gi|-ki*, що утворює іменники, які означають знаряддя дії або предмет конкретного значення, пор. тур. *burgu* "свердлик" < *bur-* "крутити"; *örgü* "плетиво"; "keski" "сокира". Таким чином, семантичне значення укр. *табенька* найкраще проглядається в крм. *tebingi* "шкіряні накладки, що оберігають коня від острог" (КТРС 279), а також в чаг. *täringü* та каз. *tebingi*.

Отже, якщо пізніше тебенюкою тюрки стали називати ще й просто вичинену шкіру чи котрісь вироби з нею, то, можливо, укр. (гуцульсь.) *табівка*, *тобілка*, *тобівка*, *табла* "шкіряна сумка, що її носять на паску через плече" (Гр. 4, 268; Кобилянський 1928; Карпат. сб. 1972,17) – то лише варіант слова *тебенюка* (див. також ЕСУМ V, 499; 585), якщо, звичайно, відкинути версію про можливість зміни **толобівка / тулубівка* "різновид торбини, мішечка з цілком знятої шкіри тварини" > *тобілка* > *тобівка* > *табівка*, див. ТУЛУБ.

Як свідчать матеріали української писемности, з тебенюки робили шкіряні сумки, шили кожухи – майстрів, які шили їх, називали *табенниками* (Памятники полемиц. л-ры в Западной Руси.// РИБ. – Т. 91. – СПб., 1963. – 933). Слово *пoteбня / потебенюк* свідчить, що йдеться або про *половину* комплекту до сідла,

або ж виріб, лише половина якого була шкіряна. Про це, здається, свідчить п. *tebienki, tebinki* "прикраса зі шкіри чи іншого коштовного матеріалу, яка звисає із сідла" (Лінде 5, 660).

Та й наведені вище приклади з документів 1407 й 1460 років, де термін *тебенька* поєднаний зі словом *камка* "різновид тканини" [див. КАМКА], дають привід говорити, що в цьому разі *тебенька* має означати "різновид тканини". Очевидно, населення Криму почало змішувати назви двох різних матеріалів: шкіри-тебеньки й новомодної тканини, що з'явилася на ринку, *табину* (див. ТАБИН). Отож, коли в українських грамотах, а також документах міждержавних зносин Криму з Литвою йдеться про *тебеньку*, яку у нас називали татарським товаром, а кримські хани присилали її на подарунок литовським князям, то це могли бути як вироби зі шкіри, так і тканина *табин*.

ТЕГИЛЯЙ, ТЕГИЛЕЙ, ТЯГИЛЯЙ, ТЯГЕЛЬ "різновид верхнього одягу"; **ТЯГИЛЬ** "міцна шкіряна кіраса" (ЕСУМ 5,697); б. **ТЕГИЛЕЙ, ТЕГИЛЯЙ, ТЯГИЛЯЙ** "різновид верхнього одягу" (Булика 319); р.(1582) **ТЕГИЛЯЙ** "каптан з короткими рукавами й високим коміром" (Ф 4,35).

1516 тегиляев камъчатых 12; тягилей камчатый. ЛМ 874;378.

1540 три тягилия вернути. АВАК XVII, 264.

1582 тегилей дупли бурнатное. АВАК XVIII,44.

ЕСУМ подає це слово як неясне. М.Фасмер порівнює з тур. *tägäl* "крупні стібки при стьобанні шиття" (Р III,1032). Баскаков пропонує ще такі семантично схожі слова: монг., бур. *tegtegel* "паличка, що виконує функцію гудзика", "ручка котрогось предмета, що за нього щось чіпляють"; тюрк. *teg* "гачок", *teglük* "те, що з гачком". Ближчу паралель знаходимо у Будагова I, 368: *تكل tegel* "шиття шовком, про одяг зі складками, ватяних та подібних до них". Етимон слова потрібно шукати швидше за все у тат., чаг. *degele* *دگله*, *tekele* *تكهله* "різновид верхнього короткого одягу, що його іноді шиють золотом" (Будагов I,562). Слово засвідчене також у словнику "Абушка": *دكله deklä* "різновид одягу, що його надягають на каптан у час бою", *تكهله teklä* "тонкий каптан з короткими рукавами" (Боровков 1961, 180). Рашид-ад-дін II, 21 повідомляє: "[Каан] йшов... до однієї з земель Китаю, населення котрої називають *хулан декелтан*, тобто народ, який носить *червоні декеле*". Можливо, сюди ж можна віднести й монг. *däväl*, пор.: "В зимову пору чоловіки деробети носять баранячі кожухи *девел*" (Труди Инст. Етнографії. Новая серия.-М., 1960.-196), а також тур. *teyelti* "повстяна підстилка (під сідло, пітник). Отже, запозичене слово – це, мабуть, алтаїзм, який потрапив в українську з кипчацьких мов. В основі етимона – тюрк. *tiglemek* "дати можливість досягти", *degin-*, *tegin-*, *tijin-* "з'єднуватися, сходитися", "досягти", "торкнутися" < *dey-* "досягти, з'єднати краї", "зачепити", "прикріплювати", монг. *tege-* "зачепити гачком" (Севортян 1980, 173–175). Таким чином, *тегиляй* – це різновид одягу, який застібався на певного роду гачки. Інша етимологія: тюрк. *dekele|tekele* < *dik-|tik-* "шити, зашивати, пришивати", "з'єднувати, скріплювати, метати" може бути реальна, якщо *dik-|tik-* та *dey-* "з'єднати краї, прикріпити" вважати гомогенними, про що в ЕСТМ (Севортян 1980, 173; 227) не йдеться. Див. ДЕЛІЯ.

ТЕЛЕГУЗ орн. "вісвянка Л.; чорниш, *Tringa ochropus* L."

Цей орнітонім, що його засвідчив талановитий український природознавець Шарлемань, ЕСУМ 5, 538 подає разом зі словом ТЕЛЕГІЗ "вигук, що передає крик вівсянки, яка ніби співає "Телегіз! покинь сани, візьми віз!". ЕСУМ зауважує, що ці слова – звуконаслідувальні.

Український орнітонім потрібно поєднувати з такими тюркськими назвами птахів, як каз. *tuligus* "пташка, схожа на куріпку" (Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казах. языка. – Алма-Ата, 1959. – 63). У наведеному казахському орнітонімі компонент *gus* відповідає загальнотюркському *quş* "пташка", але як пояснити перший компонент *tul-i*? На жаль, не сприяють етимологізації такі орнітоніми, як тат. *tilgan* "шуліка" (ТатРС 538), лебединськ. *teligen*= *tegligen*, тобольськ. *tilgen* "тс" (Р III, 1084; 1386); узб. *itolıy* "сокіл-балабан" (УзРС 182", "кречет" (РУзС 319), внутрішня форма яких (*it* "хорт, собака" + *olıy* < *olıyır* "той, що хапає здобич (про хижого птаха чи пса" / *olıyıc* "той, що віднімає") резонує з семантикою назви мирної пташки куріпки чи вівсянки. Ще див. ПУСТЕЛЬГА

Можливо, й справді маємо взяти до уваги той образ вівсянки, який склався в уявленні людей: вона буцімто співає "Телегіз! покинь сани, візьми віз!" – адже слово *віз* в тюркських мовах має форму *tilgän* / *tälgän*. Але ймовірніше, назва цієї пташки складається зі слів *tilli* "язикатий, ялитатий, балакучий, гострий на язик" < *til* "язик" + аф. *-li* + *gus* < *quş* "пташка", пор. ног., кум., кк. *tilli* "язикатий, ялитатий, балакучий" (НРС 351; ЕСТМ 1980, 229).

ТЕЛІГА "віз", "передній або задній хід воза, на якому возять дрова з лісу", "колішня плуга", **ТАЛІГА** "старий поганий віз"; **ТЕЛІЖИТИСЯ**, **ТЕЛЮЖИТИСЯ** "тягтися, повільно їхати" (ЕСУМ 5, 540); **ТЕЛІГА** "віз", "(полісь.) "дерев'яний трикутник під плугом", **ТЕЛІЖКА**, **ТЕЛІЖЕЧКА** (Гр. 4, 253); (полісь.) **ТЕЛІГА**, **ТЕЛЕГА**, **ТЕЛЕЖ** "двоколісний візок плуга" (Никончук 1985, 105); (поділь.) **ТИЛІЖКА** "колішня до плуга" (Паламарчук 1958, 32); цел. **ТЕЛІГА**,; болг. **ТАЛИГА** "віз", с.-х. **ТАЛІЙГЕ** "однокінний візок"; р. **ТЕЛЕГА** "віз"; словц. *taliga* "віз (двоколісний), гарба", словн. *talige* "одноколісний віз, тачка", п. *заст.* *talaga* "легкий однокінний візок"; угор. *taliga* "двоколісний віз" < давньоукр. **ТЕЛІГА** (Лизанець П.Слов'яно-угорські міжмовні зв'язки.– Ужгород, 1970.–68).

VI ст. Аще поѣхати будяше обьрину, не дадыше въпрячи коня ни вола, но веляше въпрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли женъ в телѣгу и повести обьрина, и тако мучаху дулѣбы. Іпат.9.

XII А половци неготовами дорогами побѣгоша къ Дону великому: крычатъ тѣлѣгы полунощы. СП

1240 Приде Батыи Кыевоу... и не бѣ слышати от гласа. скрипання телѣг. Іпат 784.

1649 Демко Телѣга. УЛІАА 53.

XIX Мій брат Кіндрат на горах, на водах, на железі, на телізі, на рачачій нозі Гр. 4, 253. [Пор.: из далнихъ земель везено на телѣзе и на санях (Новг.4 лет., див. СССПИ 18].

Пояснення, подане в ЕСУМ 5, 540: "запозичене в давньоруську мову з монг. *tälägän* "віз, візок", очевидно, пов'язане з *tele-* "переносити, перевозити" – помилкове, адже термін засвідчується вже в "Іпатському літописі" (оповідь про

аварів (обрів) – отже саме ті прадавні тюрки могли принести слов'янам це слово. Лексему прискіпливо досліджував Менгес 1979, 137-145, який навів всі відомі версії щодо походження терміна та подав з метою зіставлення, як завжди, максимум форм з інших мов, зокрема й дравідійських. Автор, зважаючи на факт знушення аварів з дулібів, засвідчений у ПВЛ, взагалі вважає, що саме авари передали цю лексему "прасхіднослов'янам, від яких вона пізніше перейшла і в інші слов'янські мови, частково за посередництвом угорської та румунської мов". К. Менгес наводить д.-монг. *tälägän* "віз", засвідчене в китайській транскрипції у відомому творі "Юань-чао-бі-ші", а також у пам'ятці монгольської писемності "Потаємна оповідь" (1240 р.), але доходить висновку, що "етимологія д.-монг. *tälägän* так і нез'ясована. Це не запозичення з тюркської мови, але не засвідчуються й споріднені йому монгольські форми". Ще пор. монг. суч. *тэрэг* (*тэргэн*) "теліга, віз" (МонгРС 443).

Засвідчується слово *теліга* й у "Слові о полку Ігоревім", давньоукраїнській пам'ятці домонгольської доби. Наявність слова в церковнослов'янській писемності може свідчити, що "повторне" запозичення цього терміна в слов'янські мови, передусім болгарську, відбулося за посередництва болгар. Закріпилося ж слово *теліга* в давньоукраїнських текстах унаслідок контактів з половцями.

Досить логічне пояснення С. Муратова (ОСЛАЯ 342), згідно з яким основа *tilgän* засвідчується в тюркських мовах на означення і колеса, й воза: д.-т. *tilgän* "колесо, коло, круг, диск"; д.-уйг. *tilgän* "тс" (ДТС 561); чаг. *tälgän* "дерев'яна військова машина" (Р III, 1086). На думку автора основа *tilgän* означає "щось кругле, круглясте, таке, що крутиться, котиться". Ця основа сформувалася внаслідок перестановки кореневого -g- з афіксом основи -l-: *tilgän* < *tiqlän* < *tiqilän* "те, що обертається, колесо", пор. шор. *täqilän* "котитися". хак. *teglek* (< *teqilek*) "колесо", "круглий", саг. *täqilik* "колесо", алт. *teqelik* < *täqälik* "колесо)" (Р III, 1085; 1035; 1084).

ТЕМРУК "різновид кайданів"; болг. ТУМРУК "різновид дерев'яних кайданів" (Милев 760).

XVIII Польський король, настрашивши татарськими темруками ангальського князя, виправив його назад. Величко 173

Як видно з контексту, слово запозичене в українську та, очевидно, й у польську мови з кримтатарської, а проте було широко вживане і в інших тюркських мовах, пор. кар. *tomruq* "колодка, кандали" (КРПС 537); тур. *tomruq* "дерев'яні кайданки; обрубок від стовбура, який прив'язують до ноги в'язня" (Р III, 1239); "колода, шмат стовбура, жердина", *заст.* "різновид дерев'яних кайданів (на в'язня)", *заст.* "в'язниця" (ТРС 865); *tumruq tumruqa urmaq* "закувати, кинути в тумрук (сундук, у який кидають в'язня й накривають кришкою меншого розміру, тиснуть на неї вниз, і вона так стискає катовану жертву, що часто ламаються кістки)" < *tumra-* "рубати, відрубати", також пор. *tumran, tumran* "рубанець, колода, чурбак" (Будагов I, 407; Р III, 1523; ТатРС 556).

ТЕПСІЯ болг. ТЕПСИЯ "круглий мідний лист"; с. ТЕПСИЯ "круглий лист", груз. თეფსი (тепші) "тарілка", також в абхазо-адигських мовах: *təpʂək, tɛpʂək, tamʂaq* "тарілка" (Шагиров А. Заимств. лексика абхазо-адыгских языков. – М. – 1989. – 105) мова пор. ТАПШЕ, ТЕПША "сковорода" < угор. *tepsi* "лист", "сковорода",

"жарівка" (ЕСУМ 5, 517; 548". Структура укр. *тепсія* свідчить, що джерелом запозичення є болг. *тепсія* < тур. *tepsi* "таця", "таріль", "жарівка", пор. *темія*, *бедевія* тощо. Й. Ковалевський (Dictionnaire Mongol-Rus-Français [1884], Г. Доерфер (див. Türk Dili. – № 443. – 1988), Abdulkadir Inan (Makaleler ve İncelemeleler. – 1987. – 255–6) засвідчили це слово в тибетській, корейській та монгольській мовах, що пожвавило дискусію стосовно походження *tepsi* /*tepsi*, а проте до спільної думки орієнталісти не дійшли. В тюркських пам'ятках слово засвідчується досить рано: д.-т. *tevsı* "таця", "низенький стіл" (ДТС 557), в регіонах поширення тюркських мов зафіксовано такі варіанти: *tepsi tərşi tərşi* пор. аз. *заст. təbsi* "спеціальна дошка чи металевий лист, щоб переносити посуд чи подавати до столу" (АзРС 4. – 370; крм. *tepsi* "блюдце" (КТРС 285), ног. *teṣek* "тарілка" (НРС 346), алт., тел. *tərşi/ tərşi* "дерев'яна таця, на яку кладуть м'ясо" (Р III, 1115–6).

ТЕРЕЗИ, **ТЕРЕЗКИ**, **ТЕРЕЗОЧКИ** "важільні ваги" (Б.-Н. 350); р. (1635 р.) **ТЕРЕЗИ** "тс" (ТВСЯ 150); **ТЕРЕЗЫ**, **ТЕРЕЗА** (Ф 4, 46); болг. **ТЕРЕЗИЯ**, с.-х. **ТЕРАЗИЈЕ** (тс), рум. *terezie*.

XIX Поламались терези, сіль важучи на вози. Гр 4, 256.

Усякому своє: козакам – шабля, вам – безмін та терези. Куліш ЧР.

XX Вагаються трагічні терези. Маланюк.

Як неодмінна річ у справах торгівлі *терези*, звичайно ж, належать до низки тих реалій, з котрими українці познайомилися досить давно. Потреба у запозиченні цього різновиду зважувального пристрою диктувалася тим, що на відміну від *безміна* та *кантара* (обоє слів – також тюркізми) *терези* мали іншу конструкцію: коромислову. Слово було відоме вже половцям: *tarazu* "терези" < персь. *tarazu* *ترازو* "тс" (Мончі-заде 58), новоперсь. *tārazu* та увійшло до лексичної скарбниці багатьох мов Близького й Середнього Сходу, Центральної Азії, Кавказу та слов'янського світу (Менгес 1954а, 799; Абаєв III, 266; ТАС 196; Єгоров 232). Половецька форма залишилася і в словнику тюркськомовних вірменів з теренів України: *tarazu* "тс" (Tryjarski E. Armenisch-kiptschakisch-polsnisch-französisches Wörterbuch //UAJ.-В.32.-3-4.-1960.-203). В лексичній скибі мамлюків Єгипту XIV ст. термін засвідчується у формі *tirāzū* (ИДТЯ 381). В українську мову слово увійшло з тур. (1603 р.; 1615 р.) *terezı* "тс" (Стаховські 1967а, 209) (1641 р.) *terazi* (Стаховські 1979, 115) та було сприйняте як форма множини; також *terazi* "тс" (Девелліоглу 1083; ТРС 850; Р III, 1160).

ТЕРПАН (Одещина) "серповидна коса з коротким руків'ям, щоб косити очерет" (Гр. II, 257); **ТИРПАН** (Нижнє Подністрів'я) "обрубок коси з руків'ям, щоб жати очерет" (Дзєндз. 1958, 52; Бєвзенко С. Укр. діалектологія. – К., 1980. –181); рум. *tirpan* "знаряддя схоже на косу, для різання очерету та конопель".

В ЕСУМ V, 556 подається цілком правильне пояснення історії слова: запозичення з тур. *tirpan* "серп, коса" < гр. *δρεπανον* "серп", (Сімеонідіс 1976, 67), проте румунське посередництво можна піддати сумніву – слово поза сумнівом занесли на південь України тюркськомовні греки Маріупольщини.

ТЕРПУГ "сталевий брусок із насічкою, різновид напилка", "шевське знаряддя для згладжування кінців цвяхів у середині взуття" (Гр. 4, 258; СУМ X, 98);

ТОРПУЖИТИ "терти, шліфувати; мити; сильно трусити; бити" (ЕСУМ 5, 558); р. ТЕРПУГ "терпуг".

Термін засвідчується у словнику Махмуда Кашгарі (XII ст.) *törpig, törpigü* "терпуг", *törpi-* "обточувати" (ДТС 581), а також в сучасних тюркських мовах: крм. *türpü* "рашпіль" (КТРС 307); тур. *törpü= dörpü* "напилок, рашпіль" (Будагов I, 555; Р III, 1259; ТРС 868). Прикінцевий -г в давньотюркській формі *törpig* відповідає суфіксу -г в українському слові, що може свідчити про давність запозичення терміна.

ТЕСМА, ТЯСМА "різновид стрічки, що нею обшивають одяг, обивають меблі тощо", пор. ТАСЬМА "вузька стрічка, яку використовують для обшивання; галун" (УРС 5.-16); р. (1472 р.) ТЯСМА (Ф 4,52); ТЕСЬМА "тс" (ССРЛЯ 15, 400); болг. ТАСМА "стрічка"; п. *tasma, tasiemka* "обшивка, галун", ч. *tasemnice, tasemec*; рум. *tasma* "стрічка"; фін. *täsmä* < рос. тесьма (Studia Fennica . – 1967. – XIII. – 50–70); груз. *tasma* "ремін, пасок".

1511 тесма шольку зеленого. ЛМ 741.

1584 тесма шолковая. АКЖ №32.

1732 на тясомьку до прапера далем полталяра. ДНРМ №92.

Джерело запозичення: або турецька мова, або постординські кипчацькі говори, пор. тат., чаг., тур. "ремін, стрічка" (Р III, 924); тур., тат. *tasma* "стрічка, тесьма, ремін, шкіра сира", (персь. *tasma*) Будагов I, 333; в говорах Добруджі *tasma* "шкіряний ремін" (Добруджа 1974, 228). Тюркське й перське походження слова заперечує Доерфер I, 245 на тій підставі, що воно не трапляється в давніших пам'ятках і не піддається етимологізації. Натомість Г. Доерфер вважає, що в тюркських мовах – це монголізм: **tas-* "різати" + *ma*. Нову версію походження слова запропонував Сімеонідіс 1976, 91, згідно з якою новогр. *δέσμα* "Fesseln (пуга, окови, кайданки)" > *tasma* "нашийник на собаку", "шкіряний ремін", пор. ТРС 830 "нашийник", "ремінець на взутті". Проте автор цієї версії не запропонував етимології новогрецької лексеми.

ТИПЧАК "Багаторічна пасовищно-кормова рослина родини злакових із щетинистим сіро-зеленим листям та вузькою волоттю; костриця борозниста, *Festuca sulcata* L." (СУМ X, 118), ТИПЕЦЬ, ТИПЧИНА "тс", ТИПЧАК "костриця овеча, *Festuca ovina* L.", ТИПЧАКОВИЙ степ; ТИПЧИНА "мурава, газон", ТИПЕЦЬ "келерія, *Koeleria* Pers."; р. ТИПЧАК "костриця борозниста", б. ЦІПЧАК "тс".

XX Типчакове сіно, скошене в стадії цвітіння, теж охоче поїдається всіма видами худоби; Основа травостою тут [у степу] злаки – типчак, тирса, або ковила волосиста. (СУМ X, 118; 122).

Запозичення з тюркських мов, швидше за все з кримськотатарської чи ногайської мов. ЕСУМ 5, 570 наводить. каз. *tebin* "трава, що залишилася під снігом".

Внутрішню форму фітоніма і справді варто шукати в тюрк. *teb-/ter-*, пор. тур., чаг. *ter-* "топтати ногами, дригати"; каз., кирг. *ter-* "ногами діставати корм з-під снігу" (Р III, 1108; 1119; 1120); крм. *tebin* "випасання коней на засніженому пасовищі" (КТРС 279).

В кипчацьких мовах від дієслова *ter-* утворений термін *tebin* "діставання скотом корму з-під снігу", "трава, що лишилася під снігом, котру худоба може

дістати" (Р III, 1120), який у говірках українців Кубані набрав форми тебенівка (Хорошкін 95) та в росіян Середньої Азії тебеневка (ТВСЯ 176).

ТИРЛО (Полтавщина, Кубань) "місце відпочинку худоби біля водопою в обідній час"; (Черкащина) "лігво звіра"; ТИРВО (Гуцульщина) "місце, де токує птиця; взагалі, місце, де птахи збираються на ніч на відпочинок"; ТАРЛО "місце скупчення риби під час нересту" (УДЛ 1987, 236); ТЕРЛО "місце, де запліднюється риба", "час запліднення риби", "тік, де молотять хліб котком або возять по хлібу віз з вантажем; також і хліб, розкладений на току, щоб молотити". (Гр. 4, 262); ТИРЛО "нива біля водопою, куди приганяють худобу опівдні на відпочинок" (Б.-Н., 352); "місце, де в обід корів доять" (Суч. говори Наддніпрянщини. – Дн., 1969, 32); "місце для відпочинку худоби, найчастіше біля водопою; вибите, витолочене ким-небудь місце", "місце тимчасового поселення, напр. старе запорізьке тирло"; "місце, де нереститься риба"; ТИРЛУВАТИ "зупиняти, зганяти до купи стадо худоби на відпочинок, для водопою тощо" (СУМ X, 121); с. ТРЛО "загін, загорода, обора, місце зимівлі худоби", болг. ТЪРЛО "літній загін на овець" (Ф 4, 132). Термін зафіксовано також на Вороніжчині й Донщині, у говорах Молдови: *tirła* "літнє стійло овець", "літній табір корів", "витолочене місце у полі", "безлад" (ОДА 1975, 157).

1669 тирлом стояли с товаром; принеслимо тие речи на тирло, гдем тилко застали на тирлѣ при овцах. АКП I, 151; 175.

XVII назад повернули з войском з верху Великих лугов проти Кочогор, при тирлища татарського. Сам., 167.

Стосовно етимології слова відомі дві версії. Частина мовознавців, наприклад, О. Потєбня (РФВ II, 26), пов'язували термін із словянським дієсловом *тирывать, тереть*, що двічі (1194 р. та XIV ст.) засвідчене зокрема й у пам'ятках з Новгородщини (Филин 1972, 603). ЕСУМ V,572 зводить українське слово до рум. *tirła* "загін для овець", котре буцім саме було запозичене з південнослов'янських (болгарської, сербської) мов, та заперечує версію Ф. Корша (Bull. de l'Acad. D. Sc. P-bourg. – 1907. – 768), який небезпідставно шукав етимон слова в тюркських мовах, пор. напр. ног. *turlau* "місце перебування, стоянка", алт. *turla* "сидіти в засідці", "пасовище", "місце, де збирається риба"; башк. *turlau* "місце проживання", саг. *turla* "пасовисько" (Р III, 1459; Ф. 4, 132); д.-т. *turuylaŋ* "місце, де зупиняються; місце перебування" (ДТС 588); крм., тур. *duraq* "зупинка"; уйг., чаг., тур. *torla* "оточувати, затикати, збирати", тур. *turluq* "землянка" (Р III, 1186).

Цілком можливо, що укр. *тирло* склалося внаслідок взаємодії тюрк. *turla* /*torla*, котре й мав на увазі Ф. Корш, з тюрк. *otarla-*, пор. кирг. *otorlo-* "відкочувати з худобою на віддалене зимове пасовище" (Юдахин 1965), аз., туркм. *otarylma-* "випускатися на підніжне випасання (про худобу)", *otarylma* "пасовище" (АзРС III, 640); ТуркмРС 494); крм. *otorlyq* "місцевість придатна на випасання" (КТРС 221), котрі є похідні від тюрк. *otar* "стадо овець, яке переганяють з пасовиська на пасовисько", "вигін, пасовище"; "овече стадо", "хутір", "пастівник, луг", "пасовище далеке від аулу", "вигін", "пасовисько", "луг" (див. ОТАРА).

У свою чергу Ф. Корш застерігав від поєднання слова *тирло* з тюрк. *tarla* "засіяне поле", "ділянка виораної землі", що його В. Банг 1935, 397 виводив з тюрк. *taru* "просо" > *taryla* "просяне поле" (Корш 1907, 767). А проте на певному етапі творення терміна тюрк. *turla* "місце перебування", "пасовисько" могло зазнати впливу й слова *tarla* "засіяне поле", "ділянка виораної землі". Морфологічну адаптацію терміна пояснити легко: тюрк. *turla* в українській мові оформилося як іменник середнього роду на взірець *кишло, село*. Субституція: тюрк. *-u* > укр. *-e* > *-u* засвідчена і в інших випадках адаптації подібних структур, пор. тур. *tumruq* > укр. *темрук* "різновид кайданів". Запозичення відбулося, очевидно, в добу контактів українців з ногайцями українського степу або представниками степових кримтатарських говорів. Пор. укр. КИШЛЮ "оселя чабанів", селище, хутірець" < тюрк. *quşlau* "зимувати, зимівля".

ТИРСА "(*Stipa Capillata* L). Трав'яниста степова рослина родини злакових з вузьким листям і квітками, зібраними в пухнасту волоть; ковила волосиста" (Гр. 4, 262; СУМ X, 122); р. ТЫРСА "ковила волосиста", п. *tyrsa* "тс".

XIX Пісня розлягається по тих степах, де тирса шуміла Н.-Л (СУМ X, 122).

XX Пухнасті вінички тирси, співучої степової трави, що від найменшого подиху вітерця починала тонко бриніти. О. Гончар (СУМ X, 122).

XX Основа травостою тут – типчак, тирса, або ковила волосиста. (СУМ X, 122).

В ЕСУМ 5, 573 висловлюється версія про можливе поєднання укр. *тирса* з [*дирза*] "стоколос", запозиченим з литовської мови.

Доцільніше поєднувати український фітонім з монг. *dersen хог* "ковила п'янлива", пор. *ders(en) бот.* "чій блискучий", *dervex, dervegnex* "коливатися, гойдатися, розвіватися", "махати крильми" (МонгРС 169), також див. Потанин (СТ. – 1976. – №3. – С. 41-43): монг. *derisu /dersu / turusi / deresün* "*Lasiagrostis Splendeus*". Зважаючи на всі ознаки цього фітоніма як рослини степової, варто брати до уваги й цей позалінгвістичний чинник. Слово потребує додаткового пошуку в інших алтайських мовах.

Цінну інформацію запропонував Скворцов М. И. (О некот. особенностях чуваш. нар. названий растений. – Тюркская лексикология и лексикография. – М., 1971. – 268): "Чуваське *калкан* відповідає р. *ковьль*; чотири різновиди ковили називаються словом *калкан*, і лише ковила-волосиста має індивідуальний термін – *тырса*". Також див. Яворн I, 75.

ТИРТИР "різновид гусениці, що шкодить винограду"; р. ТЫРТЫР "тс".

Запозичення з тур. *tyrtul* "гусениця" < вірм. *t'rt'ur* "тс" (ЕСУМ 5, 573). Цієї ж версії дотримується й Ейубоглу 660. Також див. ТРС 862: *tyrtul* "гусениця". В ЕСУМ 5, 571 наводиться також ТИР "гусениця молочаю, *Eruca euphorbiae*" й подається цілком логічне пояснення: "можливо, виникло з *тиртир* "різновид гусениці, яка шкодить винограду".

ТЛУМОК "клунок", ТЛОМОК "вузол, валіза, багаж", ТЛУМАК "тс" (ЕСУМ V, 584).

1510 єму тот тлумок отдал. ЛМ 260.

1649 тлумок з постелю. АРЮЗР 3/ IV, 68.

Подаємо пояснення слова в ЕСУМ V, 584: "запозичення з польської мови; п. tłumok "клунок" пов'язується з tłum "натовп, юрба" (первісно велика кількість"), тимчасом як ч. tłumok переважно пов'язується з ч. ст. telma "торба" неясного походження".

Здається, правильніше було б укр. тлумок вважати зменшеною формою укр. ТУЛУМ, напр. тулум "мішок на харчі, зроблений зі шкури тварини: "В сорока тулумах внутрєнного овечьего сала двести ок" (Яв. 1888, 31), яке у свою чергу є запозиченням з тюркських мов, див. ТУЛУБ.

Можна припускати, що укр. тлумок / тлумак > клумак / клунок, які в ЕСУМ II, 467 вважаються не цілком з'ясованими.

ТМУТОРОКАНЬ, ТМУТАРАКАНЬ, ТАМАТАРХА "столиця Тмутороканського князівства України-Руси на Таманському півострові (нині городище в станиці Тамань Темрюкського р-ну в Краснодарщині" (Прицак 2008, 345), пор. Тацатарха "давня грецька колонія, пізніше важливий центр візантійського християнства".

ХII Тьмутораканьскый бльвань; Ступаеть въ злать стремянь въ градъ Тьмуторокань; поискати града Тьмутороканя; изъ Кыева дорискаше до курь Тьмутороканя. СП

Історія Тмуторокани як факту української історії починається у 965 році, коли Святослав завоював Хозарію, а з нею і Тмуторокань. Володимир Великий виділив Тмутороканьське князівство для свого сина Мстислава Молодшого. У 1024 р. почалася війна між Мстиславом та його братом, що володів Києвом. У цій боротьбі переміг Мстислав, і в угоді у Листвені (1025) на основі замирення Руський каганат був поділений на дві частини, кордоном між ними був Дніпро. Отже, постали, як колись то було в Тюркському каганаті у 581 р., два каганати: Західний каганат з центром у Києві та Східний з центром у Тмуторокані з 1074 по 1079 та з 1083 по 1094 р. у Тмуторокані князував Олег Святославович, який заклав підвалини династії Ольговичів [Олеговичів]. В Тмуторокані мешкали й греки-торгівці, й українське населення, що оселилося було тут віддавна. Пізніше надійшли готи тетраксити (III ст.), потім гуни. Та переважно мешкали тут все таки слов'яни, адже вони оселилися на чималих теренах Дону. Коли ж південні землі попали під владу хозарів, то цей тюркськомовний етнос замешкав і в Тмуторокані. Недарма такий чутливий історик як М. Грушевський порівнював це острівне місто із Запорозькою Січчю. Давньоукраїнські літописні повідомлення про Тьмуторокань уриваються 1094 роком, коли Олег полишив це місто заради своєї батьківщини – Чернігова, бо внаслідок того, що Ярослав Мудрий розділив Русь на три уділи: Київ, Чернігів і Переяслав, Чернігів тепер став центром уділу і перебрав функції Тмуторокані. Пам'ять про Тмуторокань як столицю каганату знайшла відгомін у "Слові", де Олег Святославич, предок Ігоря, виступає як каган.

Етимологія топоніма Тмуторокань має кілька версій. Найперший, хто висловив версію про тюркський термін tumantarqaп "певний сан" як етимон слова Тмуторокань, був П. Г. Бутков (Мединцев А.А. Тмутараканский камень. – М., 1979).

А. Кримський (Сборник посвященный Ольденбургу.-Л., 1934) вважав, що топонім складається з тюрксько-хозарських слів тама / тамак "горло", "протока" + тархан "термін на означення чиновника певного рівня у давніх

тюрків (ДТС 538) = Тъматархан "(у хозарів) тарханство біля [Жерченської] затоки".

О. Прицак 2008, 79 висловив таку думку: "Назва Тмуторокань тюркського походження і вперше виступає у 579 р. як один з політичних центрів Тюркського каганату. Слово "тюмен" – значить десять тисяч, а "тархан" – це начальник. Отже, *тюмен-тархан* означає начальника військового округу, який має доставляти десять тисяч вояків".

Як завжди скрупульозний, Менгес 1979, 150-155 на кількох сторінках відомої монографії, зробив огляд праць своїх попередників, не запропонувавши своєї версії, в чому звинуватити знаного орієнталіста справді неможливо. Підсумкова думка К. Менгеса передана фактично у цих рядках: "Назва *Тьмуторокань*, як гадають, з'явилася на основі тюркського титула *tarхан, tarqan* як друга частина композита, котра перейшла в **torqan* та розвинула в руській мові повноголосся (пор. болг. *Тутракан*), а також з тюрк. *таман* у ролі першої частини композита; це тюрк. *таман* збереглося у назві містечка Тамань на місці давньої Тмуторокані. Форма *таман* – то давній тюркський титул, засвідчений в орхонських написах як перша частина сполучень з *tarqan/tarхан* "гідність", "титул", (Р Ш, 851; ДТС 538; 539), проте саме значення титула та функції відповідного сановника лишаються невідомі. Можливо, він навіть не тюркського та не алтайського походження; адже так само й інші тюркські титули насправді виявляються або китайськими, або іранськими чи й узагалі котрогось невідомого джерела".

Також див. Ф 4,65; Абаєв 1979, 276; Добродомов И. Тьмуторокань и Тамань // Рус. речь. – 1973. – №5. – 130); Тмутаракань // Памятники культуры. 1975. – М., 1976.

ТОБІЛКА, ТОБІВКА, ТАБІВКА, ТАБЛА, ТАБІЛКА "шкіряна сумка, що її носять на паску через плече", **ТОБОЛЕЦЬ** "невеличка сумка" (Гр. 4, 268; Кобилянський 1928; Карпат. сб. 1972,17).

XIX тобівки старосвіцькі бляховані. Г. Хоткевич (К.:Дніпро, 1981.–43) .

В ЕСУМ 5, 585 зауважується, що слово не має загальноприйнятої етимології, проте є всі підстави вважати, що укр. *тобілка* – то лише варіант (утворений шляхом метатези: *-луб/-лоб > -бол*) слова *тулуб* "суціль знята шкура тварини, що її використовують як мішок на харчі", детальніше див. ТУЛУБ.

ТОВАР 1. "домашні тварини, переважно велика рогата худоба", "готова шкіра на пошиття взуття"; **ТОВАРЯ, ТОВАРЯТКО** "теля"; **ТОВАРЧИЙ, ТОВАРНИЙ** "пастух, чередник", **ТОВАРИШНИК** "загін на худобу, скотарня, обора", **ТОВАРИНА, ТОВАРЯКА** "скотина" (Гр. 4, 269; Ващенко 1968, 47); **ТОВАРЯТА** "кілька худобин" (Карпат. д.– 46); 2. "предмет торгівлі; продукт праці"; б. **ТАВАР**, "майно, предмет торгівлі", "обоз"; болг. **ТОВАР** "скот", "ноша, тягар, важка праця"; с. **ТОВАР** "віслиук", **ТОВАРИЦА** "ослиця", **ТОВАРУША** "кобила чи ослиця, що її тримають задля перевезення вантажу", **ТОВАР** "ноша" (СХРС 590); р. **ТОВАР** "продукт виробництва й торгівлі" (Вопросы филологии. – Ч.2. – Л., 1970. – 65–84); п. *towar* "майно, товар", слвн. *tovar* "віслиук", слвц. *tovar* "майно, товар, ноша", ч. *tovar* "товар". ЕСУМ 5, 586 подає також псл. *tovarъ* та пояснює слово як тюркізм.

Слово *товар* "скот" – одне з найдавніших запозичень з тюркських мов і засвідчується вже в Галицько-Волинському літописі – як назва міста (1191 р.: "Коли ж половці почули, що Святослав поїхав у Київ, то перебравшись з Кунтуквдієм [через річку Рось] поїхали вони до [города] Товарова" (ЛР 351), а у викладі подій 1280 р. вживається на означення худоби чи майна: "начаша емоу повѣдати: "Осѣк во лѣсѣ полнѣ люди и товара"; бысть же пришедшимъ имъ ко осѣкови и бишася с ними Ляховѣ крѣпко ... и поимаша в немъ множество люди и товара (Пат. 882); [стали йому розповідати: "Осік [засіка] у лісі повен людей і товару"; коли прийшли вони до осіка, то билися з ними ляхи крѣпко... і забрали в ньому безліч людей і товару (ЛР 432)]. Знову ж таки в документі 1552 р. згадується селище (неподалік Канева) Товарово (АрЮЗР VII/ I. 100).

В українських грамотах XV ст. з теренів Молдови слово вживається на означення великої рогатої худоби: "кони и кобили и овци и свини и оусе товар коулко ест"; "ловити собѣ рибуо и пасти свои товар" (ПУМ 31). У "Пересопницькому євангелії" (1556) слово тлумачиться як синонім лексем *скот* і *бидло*: "Скоти его (товар або бидло)". У XV–XVI ст. на означення худоби активно вживалася й питома лексема *животина*, проте в це поняття входили й інші свійські тварини: (1494) "А животины: семь волов, а десят коров, а иноѣ животины десятеро", "люди грабили кони и животину" (АрЮЗР I/II, 137; 242). А проте все інтенсивніше в документах починає вживатися як поняття на означення "велика рогата худоба" слово *товар*:

1498... измерзе их тогда в мразы людей кромѣ товара чтырдесят тысячей; В лѣто 1516... забра множество товара и коней и овец. (ГЛ 361;363);

Року 1618... товар и люди поветрием были карани. (КЛ 87);

А до Львова товари припроважено. І мор ся почал. (Льв. літ. 120).

1665 товару трое и вовца; (1666) товар и вуvcѣ и свинѣ; (1667) взяли товару рогатого шестеро; (1668) товару биков два; а з товару: волов 24, коров десять; (1669) тирлом стояли с товаром (АКП I, 24;76; 104;38; 151).

1677 изъгубилем был своего власного быка, которого знайшолем из Яцковым товаром в полю. (Борисп.,39).

1733 Товар робочии мои вперся в огород. (ДНРМ №95).

XIX Бурлаки побачили, що в людей багато овец та товару. Н.-Л. 75

XIX Товар'є заревло десь далеко; Четверо товару держит. Хотк. Кам. 61;71.

XIX Корови заревли, товар,мабуть, зачули. МК II, 158.

Інтенсивнішому проникненню слова *товар* в літературну мову сприяли віддавна наявна в ній форма *твар* та її новітніший варіант *тварина*, що полегшило процес природної організації форми *товарина*, яка у пам'ятках засвідчується пізніше, ніж *товар*:

1701 по полосмачок овса от рабочей товарины давалы. Василенко I,169.

1788 тое зачувши, тварина не пойде в пашню через дорогу. УГП 76.

У пам'ятках писемности зрідка фіксується й слово *товарячий*:

XVIII жовч товаряча потрѣбна, когда запор; кизик товарячой з соломою прикладать. МДЛ 41.

Слово *товар* на означення великої рогатої худоби, як і похідні від нього, в українській мові серед усіх слов'янських знайшло можна сказати виключне

застосування – це, звісно ж, не стосується поняття "товар, майно, капітал". Значне поширення слова *товар* "худоба", чимале гніздо похідних від нього та помітна частотність фіксування його в пам'ятках української мови свідчить на користь давности його запозичення.

У пам'ятках тюркської писемности слово засвідчується з XIV ст., пор.: золотоорд. XIV qara tavar "худоба" (Березин 1851, 41); кипч. (мамл.) XIV tavar "тс" (Наджип 1989, 111); золотоорд. XV tavar "тс", також тюрк. XIV-XV ст. tuvar "худоба", "майно" (Боровков 1963); крм. XVI davar "худоба" (Шютц 1975, 146); башк. mal-tuvar, тат. mal-tuar "худоба", кум. tuvar, туркм. davar "тс" (Єгоров 227); балк. tuuar "худобина", tuar qoş "череда корів"; худоба" (Балкар. діал. 133; 187); тат. tuvar, тур. tavar "худоба; свійська тварина"; "тварина для перенесення ноші"; тат. (Сибір) tuvarmaq, каз., чаг. tuvarmaq "розпрягати, розсідлати", tuvaru "відпрягання" (Будагов I, 188; 196; 741); кар., крм., кум., ног., карач. tuvar "худоба" (Ресенен 451); крм. tuvar "худоба" (Юнусов 74).

Щодо походження тюркського слова відомі кілька версій. Н. Дмитрієв вважав, що термін витворився в болгарській мові й на підтвердження своєї думки посилався на те, що спільнотюркському tuz "сіль" відповідає чув. tavar "тс". Цікавий факт: кипч. XVI ст. tuz має значення "худоба, стадо" (Tryjarski E. Armtnisch-kiptschakisch-polnisch-französisches Wörterbuch. – УАЙ. – 1960. – 32. – 3–4. – 213. Цю етимологію заперечує Єгоров 227-230, який поєднує чув. tarar "місце відпочинку та водопою худоби після полудня (також пор. тат. діал. tabur "тирло", "місце відпочинку та водопою худоби" (ТТДС 392) з тур. tabur "табір, захищений возами", каз. torur, tobur "штовханина" "товписько", torur-la- "ходить натовпом", Таким чином, Єгоров схильний бачити в основі цих слів звуконаслідувальну форму: тупотіння великих гуртів худоби та людей. Ресенен вважав, що тюркський термін tavar|tuvar похідний від дієслова toγ-|tov- "народжуватися" (Ресенен 1955, 129). Також див.: Наджип 1964, 90; Поцелуевский А.П. (Проблемы туркменской филологии. – Ашгабат, 1944. – 17). Здається, це цілком логічна теорія. Дотримується цієї ж версії й К. Мусаєв (1975,54;61;63;67), який залучає більшу кількість форм: tuwar|tawar|tabar < tuw-|taw-| tab- "народжувати": "З самого початку tavar| tuvar мало значення "худоба", і походить воно від дієслова tab-|tap- "народжувати" (Мусаєв 1975, 67). Натомість К. Мусаєв стосовно слова *товар(и)* "табір, обоз", вживаного в давньоукраїнських пам'ятках, безпідставно висловлює думку, що воно походить від іншого тюркського слова: tobyrt|tovur "натовп, гурт людей чи тварин", яке у свою чергу – похідне від tor "гурт, купа" (Мусаєв 1975, 54). На основі чималії літератури етимологію слова запропонувала була Н. М. Елкина (К етимологии слова товар. – ЭИРЯ. – вып. 2. – М., 1962. – С.116–129).

Отже, первинне значення слова tuwar|tawar – "худоба (велика рогата)", а через те що, як зауважив ще Л. Будагов (I, 741): "у кочівників худоба – то предмет торгівлі", в інші мови, зокрема й слов'янські, це слово перейшло також зі значенням "маєтність, продукт праці, товар", пор.: д.-т. tavar "добро, маєтність, багатство"; "товар"; tabar "майно, маєтність" (ДТС 542; 526); огузь. XII–XIII ст. tawar "майно, маєтність" (ЦАЖ 1973, 297); кипч. (Єгипет) XIV tuvar "худоба", "майно" ИДТЯ 2978, 393; кипч. (мамл.) 1391 р. tuvar "тс" Наджип 1975, II; ст.-

тур. tavar "худоба; свійські тварини" А. Зайончковскі (Sto sentencyj ... Warszawa 1965, 16); золотоорд. XIV qara tavar "худоба" (Березин 1851, 41); крм. XVI davar "худоба" (Шютц 1975, 146); крм. tuvar eti "яловичина" (ЦАЖ 1974, 18. – IV, 237); уйг. tawar, tuwar "добро, майно", балк., кар., карач., крм., кум., тат. tuvar "худоба" (Ресенен 451; 1955, 111). Цей термін засвідчується в українських пам'ятках починаючи з XV століття:

1449 дал ему тоє село за его митомы товар за осм сот злат; купил за свои товар правый. Уляницький 81.

1460 а колы имоут коупити татарский товар. УГ 111.

1474 всяким товаром торговати. АЗР I,85.

1500 маєт перве весь товар мытнику обвѣстити. АЮЗР I,№34.

1525 от инших товаров мыто в них брати. АЛРГ №178.

У давньоукраїнських літописах на означення понять "продукт праці й предмет торгівлі" тюркізм *товар* не засвідчується, вживаються інші слова напр. *рухло* в "Угоді Константинополя з Києвом" 912 року: "Аще ли ключится тако же проказа лодыи Рустѣи да проводимъ ю в Рускую землю и да продають *рухло* тоя лодья".

В "Повісті временних літ" передаються слова Святослава, який говорив, що волів би жити в Переяславці на Дунаї, бо туди плинуть всі блага-скарби: "яко ту вся благая сходятся: от грекъ злато паволоки вина..." Отже, замість слова *товари* вжито старослов'янізм *блага* калька гр. *τοαγαθον*. Щоправда А. Львов (Львов 1975. – 257) наводить приклад вживання терміна *товари* в Новгородському літописі: "Рюрикъ съ Ольговици и съ половци... взяша град Къневъ на щить... а что гости иноземья... затворишася въ церквахъ... а товары съ ними розделиша на полы".

Небезпідставно вбачають в тюрк. tavar|tabar "худоба", "добро, маєтність, продукт праці, товар" ще одне значення: **"табір"**; житло кочівників з худобою та всім майном". Українські літописці княжої доби також активно використовували тюркізм *товар*, *товари* на означення табору чи обозу княжого війська:

В лѣто 1097 Рече Василко не могу остати брате. уже єсмь повелѣл товаром поити переди"; "Василко товары своя постави на Рудици; вечеру же бывшю прииде в товаръ свой". (ПВЛ 394; 392);

Том же лѣтѣ 1107. Убиша же Тааза, Бонякова брата, а Шарукань едва утече, отбѣгоша же товара своего;

В лѣто 1146. И переѣхавше Берендичи чересь Лыбидь и взяша Игоревы товары перед Золотыми вороты"; ...идоша стрѣльци ис товаровъ къ градуу, къ вратом Черниговскимъ;

В лѣто 1149. Изяслав выправис весь из города и ста на болоньи и товары за огороды и бы. (Пат. 276; 326; 331; 380);

В лѣто 1180 И посла Всеволодъ Рязаньскіи князи и вогнаша в товары Святославѣ и потопташа ѣ а инѣх изоимаша а другия исѣкоша. Пат. 619; [І послав Всеволод рязанських князів, і ввігнались вони в обози Святославоу, і потоптали їх, а інших [людей] захопили, а других посікли. (ЛР 328)].

Прикметно, що в літописі засвідчується й термін *товарище* "місце розташування товару, тобто табору", утвореного на взірць слів *селище*, *торжище*.

В лѣто 1159 поѣха Берендичи и Торци кричаче к Бѣлугороду. Изяславъ же вразумѣ мечь ихъ и всѣдше на конь гна до товарищъ ихъ и види товарища горяща и воротися опять. Іпат 501.

Отже, повторюємо, у формі *товар*, *товари* цей тюркізм, один з найдавніших в українській мові, привнесений ще, можливо, печенігами чи половцями, засвідчений лише в літописах княжої доби. В сибірських говорах російської мови термін у формі *таворы*, *товары* вживався й у ХІХ ст. (Даль 4, 385). В період монгольської окупації України термін вийшов з ужитку. Пізніше, в добу формування козацького ордена на означення поняття "табір, обоз" засвідчується термін *табір*, *табур*, запозичений вже, здається, з постординських говорів або кримськотатарської чи турецької мов:

1638 универсал дан з табору войска Низового Запорожского. УГО 307.

XVII Ляхи з Ордою и Юрась Хмелницкий з козаками табор Московский розбили и в Орду погнали. Межиг. л. 98.

XVII до самого перевозу ишли табором. Тилко ж наш люд несталій, оставивши табур, у Днѣпр уплав поишол. Сам. 69.

1660 абысте всѣ таборцем отпраившись. ПКК ІІІ, 443.

1711 І сей лист в табури в Немерови видати. ДНРМ №17.

XVIII З Кримом был мир, теди премногіи з Украины табори по оную [сіль] ходили. В ІІ, 552.

Одна з прикметних ознак козацького табору полягала в тому, що то був власне *вагенбург*, відомий у Європі в добу середньовіччя: козаки своє таборище оточували возами й таким чином могли тримати тривалу оборону від ворога. Ось як описує спосіб облаштування табору Д. Яворницький ІІ, 120: "Передусім козаки роблять коло з чотирьох [іноді й п'яти] рядів возів та сковують колесо з колесом кожного воза. Всередині кола за рядами возів копають рів та насипають вал, вищий за вози, роблячи декілька воріт, перед котрими насипають високі пагорби й розташовують на них гармати"; також: "Табором пересувалися козаки, коли переслідували ворога у відкритому степу; табором виходили вони на бій і табором захищалися. Мовою козаків табором називався чотирикутний чи круглий ряд возів, вилаштованих певним чином для захисту війська; у німців такий спосіб захисту називався вагенбургом" (Яворницький І, 378). В "Суздальському літописі" в оповіді про битву на Калці (див.: Чижевський Д. Історія української літератури.-Тернопіль, 1994.-193) повідомляється, що "кілька князів відбиваються від татар три дні у "городі" з возів".

Слово *табір* стало основою для творення терміна *табірщина* на означення суспільного, козацького руху, що розвивався в Україні як спротив проти загарбницької політики Польщі:

Року 1596 была табурищина на козаки за Переяславлем о семой суботѣ. Пан Жолквевский был гетманом полным; взял тогда Наливайка, славного козака и рицера, которого у Варшавѣ кроль казал на мѣдяной кобилѣ возити. Тогда конец стал Наливайковой таборицини. (КЛ 80).

Термін у формі табор, tabor крім української засвідчується і в інших мовах народів Східної Європи, пор. рос. (новгор.) ТАБОРЫ "городище, місцевість з залишками давніх укріплень, валів, військового табору" (Даль 4,385); п. tabor "(у козаків) військо, захищене возами, за якими вояки змагаються як за валами", "обоз", "шатро, намет", "велика кількість людей та тварин"; "велика кількість навантажених возів чи тварин, коли військо чи люди перебираються на інше місце" (Карловіч 230); ч. tabor (1576 р.) "польовий табір", угор. tabor (1383) "табір" (Меліх 1936,535).

Хоч більшість тюркологів віддавна вважали, що первинним у самих тюркських мовах було значення "худоба", а "майно, товар, капітал" – вторинне, жодному з орієнталістів не поталанило зафіксувати за тюркською формою tavar значення *табір* (Корш 1902, 174; Меліоранський 1905,7). Проте це ажніж не дає підстави вважати, що термін tavar "табір" не мав свого місця в котрійсь тюркській мові (булгарській, полонецькій, печенізькій) чи в чорноклобуцькому койне. Та разом з тим маємо визнати: слабким місцем теорії про прямий зв'язок слів **товар** "худоба" та **товар** "табір, обоз" і справді є те, що семантичне значення "табір" у тюркських мовах засвідчується за формою tabur, пор.: крм., тур. tabur "вагенбург, обоз", тур. tarqur "ряд, особливо коні чи інша худоба, вилаштувані в ряд", чаг. tarqur "загін, що йде на грабунок чи посланий задля рекогносцирування" (Р III, 953). Форма tabur "вагенбург, табір" за висновком, що напрошується з версії, яку висунув В. Радлофф, може бути результатом розвитку лексеми tarqur > tabur > tabur, пор. тур. tarqur "попруга, якою стягують чапрак" (Будагов I, 720); тур. tabur "пояс", "забор із кілків" (Р III,90). Проте етимологія цього слова й досі не з'ясована, див. Мінорський. Tabur| tabor. // Acta Orientalia Hungarica | -XII, 1-3.-27-31. Дече фон Паіс (1936, 342) та Немет (1936, 546) вважали, що tarqur "вагенбург" – похідна форма від тюрк. tar-| tab- "підлаштуватися, придбати, піддержати, зберігати, захопити". Але пізніше Немет (1953, 431-446) відкинув цю етимологію й запропонував вважати слово запозиченням з монгольської мови. Пізніше версію Немета підтримав і Доерфер (II,429), запропонувавши такий розвиток форми: монг. dabur > dabur| DaBXur|dawxor "подвоювання, шар, ряд", "частина війська" > тюрк. tabar|tavar; ще пор. чаг. dabur "загін війська" (Будагов I, 553). Зважаючи на те, що ще в добу до монгольської окупації, у давньоукраїнській мові (в літописах княжої доби) термін товар, товари "табір, обоз", "селище кочівників" був у широкому вжитку – використовувався навіть належно до війська українських князів – можна припустити, що цей монголізм принесли у слов'янський світ гунни: в цьому разі маємо взяти до уваги думку Брюкнера 574 (також див. ЕСУМ 5, 586), який вважав слово **товарь** орієнталізмом ще праслов'янського періоду.

Отже, напрошується висновок, що поняття "табір, обоз" у давньоукраїнській мові передавалося формою **товар**, яка вийшла з ужитку в період монгольської окупації, а в добу первісної організації козацького ордена на теренах України з'явилася інваріантна форма **табір**, запозичена з говорів тюрків, причетних до організації козацького руху на руїнах Золотої орди, пор. крм., тур. tabur "вагенбург, обоз".

ТОВАРИШ 1. "співучасник в котрійсь справі", "помічник", "юнак, що навчається у майстра та працює в нього як підмайстер", "особа рівна за станом, співгромадянин" (Б.-Н. 354). В ранговій титулатурі козацтва термін *товариш* мав і особливе значення, напр. *товариш* бунчуковий, військовий, значковий тощо; 2. "у Війську Запорізькому кожний член козацької спільноти або товариства".

Як писав Д. Яворницький (I, 148-149): "Взяте у повному складі запорізьке військо поділялося на січових та зимових козаків. Перші, власне, й складали цвіт козацтва: то були люди або зовсім неодружені або котрі, принаймні, занедбали свої шлюбні взаємини. Дужі, зграбної статури, переважно природні українці, що виявили свою міць протягом тривалого перебування у війську, – саме вони називалися лицарством або товариством. Товариство мешкало в Січі, по куренях, поділялося на "старше й менше" товариство і складало військо або рицарство. Від товариства різко відрізнялися сімейні козаки, котрі жили віддалік від Січі в запорізьких степах, у зимівниках та хуторах – то були хлібороби, скотарі, рибалки й називалися не лицарями й товаришами, а зимівчаками, сиднями, гніздюками. Але сукупно і січовики, й зимівчани складали одне військо, що офіційно мало наймення "Славне низове запорозьке військо і товариство". Слово товариш вживається і в інших слов'янських мовах (див. Ф 4, 68), але тільки в українській має свою особливу сферу вживання, передусім у мовній практиці козацтва.

1480 мытником луцким... товаришом их колода меду. АЛРГ 46.

1509 король брал личбу соляничих луцких Мишка Паячика и товаришов его. АЮЗР II, 122.

1558 Хто будут обходитися ремеслом... з ремесла такового дати один грош, але от товаришов не повинен платити. ПКК II, 550.

1554 козаков наших Черкасских на имя Росомака, а писар Марко Шромоватый з иньшими товариши своими. КП I, №72.

1579 у гончара за товариша мешкает. АрЮЗР I/VI,65.

1562 Мещане просили сами от себе, именем товаришов своих, всех мещан Любеческих. ГВКЛ №43.

1576 Пан Михайло Корушенский, писар земский повету Луцкого, сам от себе и от товаришов своих. АрЮЗР I/ 1,52.

1559 А при штурмѣ раненому ротмистру десятинику и товаришови хочет его королевская милость на вылечение ратунок вчинить. АЮЗР I, №138.

1582 Кгди хлопец лѣта свои вмовеные в мистра своего цехового выслужить... теди первый рок за товариша в того ж мистра пана своего маеть робить. АС I,161.

1662 тец Филип мних законник з товаришом своим молодым. АС V,22.

1693 Тишко Лизуенко, товариш войсковый сотнѣ Шептаковской АСтар. 29.

XVII явилися тут перед нас, гетмана, товариши пѣхотнии. ПЗ 31.

XVIII по битвах явилося в каждого товариша козацкого и Ординского по трое коней. В I,71.

XVIII Pryszol do мене luby tovarysz, szczo ty divczynonko na weczery warysz. УРА 37.

XIX Простіть, брати-товариші! Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями. Н.-Л. 69.

XIX Казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом жилилися на дитячий розум. ПМ I, 258.

Етимон слова **товариш** більшість тюркологів (Корш 1886, 675; Брюкнер 574; Махек 1957, 533; Ф 4, 68; В.В. Лопатин. – РР. – 1967. – 5) бачить в тюркському гіпотетичному **tavaryş* < *tavar* "худоба, маєтність, продукт праці, капітал; табір як селище кочівників біля меж України-Руси; військовий табір; вагенбург-гуляйгород" (див. ТОВАР") + *eşliş* "друг, приятель, споборник, соратник" (ДТС 184; 214), "рівня, подібний, двійник", "близький, родич", "ватага" (Севортян 1974, 314). Узагальнювальну думку висловив був ще Огієнко 1915, 16, що слово **товариш** вживалося на означення члена товариства, тобто колективу людей, об'єднаних укріпленим військовим табором чи обозом з товарами. У давньоукраїнських літописах саме на означення такого табору (військового обозу чи кочівницького селища) і вживався термін **товар** (див. ТОВАР). Похідне від лексеми **товариш** слово **товариство** у мові українського козацтва означало більший чи менший підрозділ запорожців: *січ, кош, курінь* зі своєю системою управління, звичаями, законами.

Висловлювалися також і інші версії щодо походження слова. Ф. Корш крім наведеної вище версії висловлював думку про можливість поєднувати це слово з чув. *tavraş* < *tavr-* "крутити за колом", яку пізніше розвинув Ресенен: чув. *tavraş* "певне коло людей чи предметів" < *tavra* < *tāgra* "довкола, в колі" + *jış* < *iş* "споборник", ще див. ЕСУМ 5, 586.

К. Мусаєв (1975,54-67) в рос. *товарищ* бачив тюрк. *tovarışu* "учасник, член групи" "натовп, юрба" (< *top* "купа, група", пор. каз. *tobur* "натовп людей" + аф. -*şu*. Баскаков 1984, аналізуючи назву хозарського роду *Tavris*|*Tauris* поєднує її з чув. *tavraş* "рід, прізвище", пор. *kam tavraşe?* "котрого ти роду? чий ти?", *tavraşe* "хтось з роду подібних" > "родич, рід, прізвище" (Чув. – РС 1981, 380) > **tavris* "рід близько споріднених, рід подібних". Ускладнив фактично загальноприйняту етимологію терміна Е. С. Отин ("Мовознавство". – 1969. – 5. – 58), який джерелом рос. *товарищ* вважає тюрк. **tavar işçi*, де другим членом словосполучення виступає іменник групи *nomina agentis -iş* "робота" + аф -*çi*. Така форма буцімто сприймалася росіянами як форма множини: *таварищи*, а задля форми однини мав згубитися прикінцевий голосний.

ТОВАРЧИЙ "Чорноморщина) пастух рогатої худоби" (Гр. 4, 269); (Херсонщина) "чередник" (Ващенко 1968, 47); (Північне Надазов'я, у мові греків-тюркофонів Донецької області) "чередник" (Отін Є. До етимології слова товариш. – Мовознавство. – 1969. – №5. – 59)

Термін фіксується вже в давньотюркських пам'ятках: *tuvarçu* "пастух" (Єгоров 227), також кум. *tuarçu* "тс" (Немет 1912, 150); кар., карач., балк., крм. *tuvarçu* "чередник" (Мусаєв 1975,63); крм. *tuvarcu* "тс" (ЦАЖ 1974, 18, 4, 242); ног. *tavarşu* "тс" (Гаджиева 1979, 32). Термін утворений від тюрк. *tavar/ tuvar* "худоба" + агентивний аф. -*çu* .

ТОКМАЧКА (Сумщина) "шевський інструмент для пригладжування підборів" (Гр. 4, 27; ЕСУМ 4, 592).

Етимон слова – тюрк. *toqmaq*; пор. д.-т. *toqumaq* "дерев'яний молоток", *toqumaq / toqumaq* "бити, стукати, вдаряти", вбивати щось у щось; кувати" (ДТС 576-7); чаг., сх.-тюрк., тур. *toqmaq* "дерев'яний молоток" (Р III, 1156; ТРС 864); ст.-узб. *toqmaq* "різновид дерев'яного молотка, яким пригладжують щойно виткане полотно" (Фазилов II, 406); Слово засвідчується майже у всіх сучасних тюркських мовах, внутрішня форма його – звуковідтворювальна (Єгоров 255).

ТОЛАЙ "заєць пісковик", *Lepus tolai* Pall."; р. ТАЛАЙ "алтайський гірський заєць", забайк. ТОЛУЙ, ТОЛАЙ "степовий, гірський заєць, менший від русака", ТУЛАЙ "гірський заєць Устюрту й Алтаю; не змінює хутро на біле; менший та гінкіший від русака – хорти не наздоганяють" (Даль 4, 388; 413; 441); словц. *tolaj* "різновид зайця". В ЕСУМ 5, 593 цілком правильно подається джерело запозичення – монгольська мова та наводяться форми монгольської лексеми *toolai, taulai* "різновид степового гірського зайця", бур. *tuulaj* "голубуватий і сірий степовий заєць", наведені в працях алтайців Гомбоца та Рамстедта 1935, 413. Також пор. монг. *туулай* "заєць" (МонгРС 426). Слово засвідчується і в мовах тюркських, суміжних з Монголією, народів, напр. койб. саг. *tolaj*, тел. *tulaj*, хак. *tolaj* "заєць" (Радлов III, 1192; Ф 4, 70; 74). В українську мову, як і в словацьку, слово увійшло, мабуть, через російськомовну наукову літературу.

ТОЛМАЧ, ТОВМАЧ, ТЛУМАЧ "перекладач, тлумач", "посланець, що виконував певні дипломатичні доручення", "гінець, особа, що допроваджувала до місця призначення чужоземних гостей чи працівників посольств", "козак, що виконував доручення уряду, в тому числі дипломатичні" ("Історичні джерела та їх використання". – 1964. – I. – 103); б. ТОЛМАЧ "тлумач" (Булика 332; р. ТОЛМАЧ "перекладач", "особа послана з дорученням в межах своєї країни чи за межі її" Ф. 4,72; Г. Сабенина. – РР. – 1971. – 92; Кононов 1972, 116; болг. ТЪЛМАЧ, с. ТУМАЧ, словен. *tolmač*, п. *tlumacz*, словц. *tlmač*, ч. *tlumač*, рум. *talmaci*, молд. *tułmač telmač* (МРС 661), угор. *tolmacs* > нім. (1296 р.) *Dolmetschen* "тс" (УАЯ. – 1959. – XXXI. – 89); авар., дарг. ТИЛМАЧ, лак., лезг. ДІЛМАЖ "перекладач, товмач" (Джидалаєв 135).

В лѣто 1261 посла с Василком три татарина и к тому толмача розоумѣюща Роуский язык. Іпат.

1480 Яриму толмачу 7 локот сукна. АЛРГ 33.

1499 толмача своего татарского, Макара Ивашковича, орменина кievского. ГВЛК 26.

1508 Солтан Абѣвич, толмач господарський. АЮЗР I,36.

1508 землю бортную купити в Солтана Улабѣвича, у толмача господарского. ПИ 2.

1532 толмачу татарскому орменину кievскому Василю Солтановичу три копы грошей. АрЮЗР 8/ V,455.

1649 Игнат то(в)мач; Иванашко то(л)мач. УІДЛ 135.

???? А толмач вашей милости Мортуза Кульзиманович, тут будучи при Цари у въ Орде позычили у мене две шубе завыйковых. МВКЛ I, 80

четвертый лист Солтана Албѣвича, толмача, и жены его Куньки и сынов Ивашка и Васка АЗР III,154.

XVII широкими слови через тлумача мовил. КЛ 90.

XVII посел турецкий ишол через Хмелник и товмач королевский Кадіша лантвѣйта бив. ХЛ 78.

XVIII Хмелницькій вдячне был от самого хана, а не через толмача привитан; доносячи з яким дѣлом толмачи Палѣви бѣгали в Бѣлгородщину, своих посилщиков в Бѣлгородщину посилал. В I,44; III 237.

Про давність запозичення цього тюркізма в українську мову засвідчує факт його вживання у давньоукраїнському літописі і як терміна на означення "перекладач", і як топонім: "В лѣто 1213 Даниль же изидоша из града и быша противу Толмачю". В грамоті 1398 року засвідчується також назва села Толмач (Грамоти XIV, №71). Версію про тюркське походження слова підтримували Зайончковські 1949, 22; Менгес 1951, 52; Дмитрієв 547, Баскаков 1978,64, Прицак 20008, 206. Досить переконлива думка Немета (Nemeth J. Zur Geschichte des Worts tolmacs "Dolmetscher". – Acta Orientalia Hungarica. – Т. VIII. – Fasc. I. – 1958. – 1) про печенізьке походження слова: на тій підставі, що термін відображений в печенізькому етнонімі (Костятин Багрянородний у своєму творі "Про управління імперією" (948–952) подає список племен – одне з шести мало назву *толмат*. Доерфер II, 662 не підтримує версії про печенізьке походження слова, але й не виявляє своєї думки щодо часу та шляхів проникнення його у слов'янські мови. Пор. також небезпідставну версію Добродомова 1976, 25: "Рефлексы старого тюркизма тълмачъ "переводчик" обнаруживают исключительную регулярность внутриславянских фонетических соответствий, и это позволяет предположить, что это слово заимствовано еще в эпоху общеславянского языкового единства".

Етнонім *тілмас* засвідчується вже в хозарських глосах IV–X ст.; пор. також полов. *тулмас* (Языковые контакты в Башкирии. – Уфа, 1972. – 56).

Безперечно, термін є похідним від *тіл* "язик", "мова" + малопродуктивний аф. -*маç*/ *мас*, пор. д.-т. *тулмаç* "перекладач" (ДТС 566); с.-т. XIV ст. (Єгипет) *тулмаç* "перекладач" (ИДТЯ 382), чаг. XV *тулмаç*, полов. *telmaç* (Клосон 500); також чув. *telmaç*, тат. *тулмаç*, каз. *тілмаç*, тур. *dılmaç* (Єгоров 236; Файзуллаєва 1969, 18); крм. *тілмаç* "тс" (ЦАЖ 1974. – 18. – 4. – 243). Одначе трапляються й такі форми, в котрих корінний голосний зазнав змін: полов. (Кодекс Куманікус) *толмаç* "перекладач", кипч. XIV *talmaç* "тс" (Клосон 500). Взявши це за підставу, Абаєв 1979, 258; 276 вважає за можливе говорити про контамінацію на слов'янському ґрунті тюрк. *тілмаç* та слов. *тлькъ*, а також зіставляє слов. *тлькъ* з д.-інд. *taṅkana* "судження", скіфськ. **taḡhan* "суддя", "перекладач". Разом з тим, накопичилася вже ціла література й про походження слова *тълковинъ*; дехто з науковців схильний і його вважати орієнталізмом, див. Ф., 4, 71; Менгес 1951, 140; Прицак 2008, 206–208.

ТОЛОБ "кадіб".

В ЕСУМ 4, 593 слово неправильно пояснюється як запозичення з рум. *tolba* "різновид торби; сагайдак", котре й справді є варіант тур. *torba* (див. ТОРБА). Проте укр. *толоб* "кадіб" – то варіант укр. *тулуб*, див. ТУЛУБ.

ТОПУЗ "різновид мідного ножа, що його носять за поясом – один з клейнодів задунайських козаків" (Гр. 4, 274); бол. *топуз* "гиря, важок, (іст.) булава", м., с. *топуз* "булава", алб. *topuz*, рум. *topuzgana*. ЕСУМ 5, 602 наводить

тюркськокомвні відповідники: крм., тур. toruz "булава, жезл, куля", чаг. torazi "залізна куля", похідні від tor "щось круглясте, куля, купа"; значення *ніж* розвинулося на ґрунті укр. мови. Аз. torruz "палиця (важкий дубець з потовщенням наприкінці", "булава (коротка палиця з кульовидним набалдашником)" (АзЗС 4, 506) дещо урізноматнює семантику турецького й кримтатарського й терміна. Сумнів щодо власне тюркського походження слова викликає суфікс -(u)z, зафіксований у мінімальному числі лексем, напр. д.-т. uz "майстро" < u- "могти, вміти" + -z. Слово може бути запозиченням з інших мов, варто звернути увагу на ар. dabbus "палиця, дубець", особливо зіставивши його з аз. torruz "палиця (важкий дубець з потовщенням наприкінці": d- i t-, як відомо, легко замінні, а -abbus за законами "народної етимології" не менш легко міг набрати форми -orruz. Отже, тюрк. torruz / toruz потребує скрупульознішого дослідження.

ТОПЧАК (*множ.* ТОПЧАКИ) "тюркське плем'я чи клан в добу Київської держави".

XII много вои брата моего Ярослава, съ Черниговскими былями, съ Могуты, и съ Татраны, и съ Шельбиры, и съ Топчакаы, и съ Ревугы, и с Ольберы. СПП

Відомі кілька версій походження слова, проте найвірогіднішою визнається саме давня, що її висловив був ще Корш 1903, 39, який зіставляв цей етнонім з тюрк. torçaq "особливий різновид коней", пор. у монгольсько-арабському словнику XIV "Мукадімат аль-адаб" tobçaq morin, tobçaq at "арабський кінь", також чаг. torçaq "гарний відгодований кінь", "круглий, мов куля", уйг. (уйгурсько-китайський словник) tobuçaq "великий кінь із заходу" (Р III, 1230; 1233); пор. суч. уйг. torçaq "гарний", torçaq at "гарний, відгодований кінь" та запозичення в д.-монг. tobiçaγ "кінь із заходу", а також засвідчене у "Бабур-наме" تېجاق ات, що його можна читати як tobçaq| torçaq| tobusaq| tobusaq aty "тс" (Менгес 1979, 146). Слово вважається похідним від тюрк. tor "щось круглясте, куля, купа" + аф. çaq, див. СССПИ VI, 44: "У зв'язку з нашими екскурсами в царину ономастики, поєднуємо цю назву з традицією давати етнічні найменування, що походять від назв порід чи масти коней... Топчаки, очевидно, називалися так через своїх відгодований коней... У киргизів є плем'я Каракула-Тобичак".

Версію О. Прицака, який висловив був цікаву думку, що джерелом слова є тюрк. (орхонські написи) tabуаç "назва китайців у добу Тан", яке внаслідок метатези > tabуаç > tobçaq, різко заперечує Менгес 1979, 146.

ТОРБА "різновид мішка з кормом, що його підвішують коням під шию", "різновид дорожнього мішка, що його носять звичайно за плечима" (Гр. 4, 275; СУМ X, 200); р. (півд.) ТОРБА "мішок з вівсом, який надягають коневі на морду" (Ф 4, 81); ТОРП "мішок" б., с., ТОРБА "різновид мішка", п., словен., ч., р. torba "тс", груз. torpa(ki) "тс".

1555 была торба з листы. АВАК XXI, 96.

1594 взявши от его милости тую сумку пензей, в торбе. АЮЗР 1/І, 394.

1616 торба з ребеняром коштовала золотых петнадцать. АС І, 251.

1633 ечменю немолоченого торпы два; оркишу пул торпа. АС VI 294.

XIX Бог одним дав панство, й степи, й лани, а другим важку працю, бідність та трохи не торби. Н.-Л. 42.

Абаєв 1979, 298 вважає батьківщиною цього слова Індію, його підтримує Доерфер II, 594 (UAI. – 1968. – 40. – 3–4. – 245), зауважуючи, що гінд. *tobra* "мішок" перейшло в перську мову *توبره tubre* "мішок на корм, що його підв'язують коню чи віслиюкові", "мішечок" (ПРС I, 406). Подальший шлях запозичення Г. Доерфер уявляє таким чином: тюркські > балканські > словенська > угорська > словацька чи сербська > румунська > чеська, польська > українська > російська. Звичайно, така схема викликає небезпідставні заперечення: відомо, що одну й ту саму "модну" чи "популярну" реалію, як і лексему на її означення, приблизно одночасно запозичують з одного й того самого джерела кілька мов. До того ж, Г. Доерфер не зважає на важливий екстралінгвістичний аспект проблеми, адже саме українці тривалий час взаємодіяли з низкою тюркських народів – навіщо ж їм запозичувати якісь терміни за посередництвом словенської чи чеської мови? Тим більше, що слово *tobra* засвідчується вже у словнику половецької мови "Кодекс Куманікус" (Мончі-заде 1969, 62). А. Зайончковські 1953, 58 підходить до цієї проблеми виваженіше, зауважуючи, що з перської слово перейшло у слов'янські мови за посередництвом тюркських, в яких сталася метатеза *-br-* > *-rb-*, пор. аз., крм., тур. *torba* "мішок, торбина" Р III, 1189); балк. *dobra* "тс" (Балкар. діал. 169); також пор. дарі, пушту *torba*, урд. *tobra* "мішок з кормом, підвішений під мордою коня" (Абаєв 1979, 298). В українській мові засвідчується похідна форма від *торба* – ТОРБУК, тербук, турбук "різновид рибальської сітки у вигляді сака на двох обручах, що перехрещуються, з руків'ям" (Гр. 4, 255; 296; СУМ X, 200). В ЕСУМ 5, 603 слово пояснюється як "не зовсім ясне, але може бути зіставлене з *торба*", що й справді відповідає дійсності: рибальській реалії задля усамостійнення її надано форму чоловічого роду.

ТОРГУН бот. "*Ptarmica cartilaginea* (Achillea *ptarmica*); деревій цілолистяний (хрящуватий)" (Гр. 4,275; ЕСУМ 5, 679), ТУРГУН, ТРАГІН бот. "естрагон, *Artemisia dracunculus* L." (ЕСУМ 5, 679); "спеціальний розчин для соління огірків" (УНЛ 22); р. [ТУРГУН] "естрагон", ТАРГУН; схв. [ТАРКАНЬ], п. [torun, torchun], слн. [torkanj] "тс"; груз. ტარხუნა [tarhuna] "*Artemisia dracunculus* L.", "різновид духмяної їстівної зелені, що має специфічний гостро-гіркуватий присмак" (КЕГЛ 6, 1259); молд. ТАРХОН "естрагон" (МРС 636).

XX Табака була добре заправлена: там до неї було й чемериці, тургуну, й перцю додано для моці. СУМ X, 326.

Назва цього зілля як різновиду прянощів могла увійти в культуру української кулінарії досить рано, це засвідчує практика приготування розчину для соління огірків, як також і вживання *тургуну* як складової частини міцної махорки. Отже, назва української степової рослини на означення різновиду деревію, мабуть, відповідала котромусь кримтатарському чи турецькому терміну, пор. тур. *tarhun* "полин естрагон *Artemisia dracunculus* L" (ТРС 828); також див. ТБАС 259–260: *tarhun*, *tarhin*, *tarkin*, *tarin* "рослина *Artemisia dracunculus* L., яку культивують та вживають у свіжому чи засушеному стані як прянощі", також *tarhana* оту "рослина *Hippomarathrum cristatum* (DC), якою присмачують юшку чи інші страви". Джерелом турецького слова є персько-арабське *طرخون tarhun* "їстівна та лікарська рослина" (Девелліоглу 1033). Наприкінці XX ст. в практику

української кулінарії увійшла форма *тархун(а)*, вживана частіше на ринках, котра відповідає груз. *tarxuna*. Інша назва цієї рослини також узвичаєної і в Україні – *естрагон*, що вважається запозиченням у мови народів Європи з фр. *estragon* < *targon* < лат. (бот.) *tarchion* < ар. *طرخون tarhun* < гр. *δρακοντιον* "драконове" (ЕСУМ II, 171).

ТОРОКИ "ремені ззаду сідла для прив'язування речей або прив'язаний до сідла дорожній мішок" (СУМ XI, 206); б. ТАРОКІ "ремені ззаду сідла", р. ТОРОКА "тс"; п.

В ЕСУМ 5, 606 ця лексема (з досить широким колом значень, напр. "торочки на хустках, одязі, рушниках тощо", "бахрома, облямівка") зводиться до псл. **torĕkъ* "мотузка, зав'язка" та пов'язується з прус. *tarĕue* "ремінь в упряжі", що є цілком прийнятне. А проте засвідчення великого масиву військової термінології тюркського походження в мові українського козацтва спонукає звернутися до лексики тюркських мов. Д. Яворницький детально описав цю реалію в козацькому спорядженні: "ззаду сідла нав'язувалися ремінні тороки, щоб привішувати на них мішок, торбу чи в'юк на речі або котрусь іншу поклажу. Іноді в тороки в'язали й полонених ворогів на татарський взірець, котрі це робили ще в 1283 році: "начаша бусурмане в'язати голови боярські къ тороком" (Яв. I, 223).

Етимон українського терміна потрібно шукати в тюркських мовах, пор. тур., аз. *terki*; *terki baу* "ремені біля сідла, щоб прив'язувати поклажу" (Будагов I, 351); тур., чаг. *terki*, "тороки"; тел. *terγi* "тороки", "різновид козубеньок" < *ter-* "збирати, накопичувати", пор. тур. *tereke* "успадковане майно" (Р III, 1060-1071); тур. *terki* 1. "задня лука сідла", *terkisine almaq* "посадити когось позад себе на коня"; 2. *terki baу* "тороки (біля сідла"; *terkiye asmaq* "приторочити щось до сідла" (ТРС 852); аз. *tərk* "круп (коня), *tərkinə mindirmək* посадити позаду себе на коня" (АзРС 4, 430); якутс. *törgü* "тороки, ремні біля сідла, щоб прив'язувати поклажу", чув. *türtlex* "черезсідельник" < *türt* "спина", "зовнішня частина долоні" (Єгоров 266). Слово засвідчується також і в пам'ятках XIII ст: *terkü* "ремінь біля сідла", *terki* "ремінь біля сідла, щоб прив'язувати поклажу" (ТАС 199).

ТОРТАК "різновид данини" Ф 4, 87

1195 и да емоу Полоны и польъ търтака Корьсоуньского Іпат. 688.

тюрк. *tartnaq* "різновид податку" чаг. *tartnaqçı* "помічник збирача податків" Р III, 867; Меліоран. 10, 4, 130 можливо з каз., кк., тат. *tart-* "тягнути" + пам'ятки АФ, Уф, БМ ; + *tart-*Абу Х. Ібн М., МК, ног., тат., бвш., кк. каз. "растягивать, протягивать (канат, трос и т. п.) див.ТАС 196.

ТОРЧИН "представник кочових тюркських (огузьких) племен, що прийшли з Приаралля; частина їх під назвою **ТОРКИ** осіла в басейні Росі та на Переяславщині – нині південна і південно-західна частина Київщини та північна частина Черкащини (ЛР 572). Ще див. Халимоненко 2010, 25.

В лѣто 985. Иде Володимиръ на Болъгары съ Добрынею оуемъ своимъ в лодыяхъ а Торкы берегомъ приведе на конехъ (Іпат. 72); [Рушив Володимир на Болгар з Добрынею, вуем своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар (ЛР 51)].

В лѣто 1055 иде Всеволодъ на Торкы и побѣди Торкы (Іпат 151); [пішов Всеволод на торків до [города] Воїня і переміг торків (ЛР 99).

1060. Ізяслав, і Святослав, і Всеволод, і Всеслав зібрали незчисленних воїв. І рушили вони на конях і в човнах на торків. А це почувши і убоявшись, торки розбіглися і до сьогодні. І померли вони, утікаючи, божим гнівом гнані, то – од холоду, а другі – од голоду, інші ж од мору і суду божого (ЛР 100).

1080. Піднялися на рать торки переяславські проти Русі. Всеволод послав на них сина Володимира, і Володимир переміг торків (ЛР 125).

1093 Половцємъ же осѣдѣаще Торочьскій противѣащемъ же ся Торокомъ и крѣпко борюцимъ ізъ града оубиваху многы отъ противныхъ ... і прислаша Торъци къ Святополку глаголаше аще не пришлеші брашна прѣдатис имамъ (Іпат. 212) [половці тим часом облягали Торчський, а торки чинили спротив і завзято боролися з городських стін і вбивали багатьох із ворогів... І прислали торки посланців до Святополка, говорячи: "Якщо ти не пришлеш харчів, ми здамося" (ЛР 135)].

1097 оузрѣ Василко Торчина остріща ножъ и вразумѣ яко хотяти и ослипити; Търчинь, именемъ Беренди, овчюхъ святополчъ держа ножъ хотя оувертѣти ножъ в око (Іпат. 234; 235) [узрів Василько торчина, що гострив ножа, і зрозумів, що хочуть його осліпити; І приступив торчин, на імя Беренді, овчар Святополків, держачи ножа. Він намагався ввертіти ножа в око ЛР 148-149].

В лѣто 1116. Бишася с Половцимъ и с Торкы и с Печенѣгы оу Дона и сѣкошася два дни и двѣ ноци. и придоша в Русь къ Володимеру Торци и Печенѣзи Іпат. 284; [У сей же рік билися половці з торками і з печенігами коло Дону. І рубалися вони два дні і дві ночі, і прийшли в Русь до Володимира торки і печеніги] ЛР 177.

В лѣто1121. Прогна Володимеръ Берендичи изъ Руси а Торци и Печенѣзи сами бѣжаша Іпат. 286; [Прогнав Володимир берендичів із Русі. А торки і печеніги самі втекли] ЛР 178.

1151 Вячеславъ же Ізяславъ и Ростиславъ послушавше дружини своєа и Киянь и Черныхъ Клобуковъ и тако отрядиша Володимера брата своєа по вежи с Торкы и с Кооуимъ и с Берендѣи и с Печенѣгы а сами поидоша къ Треполю Іпат.428; [В'ячеслав же, Ізяслав і Ростислав, послушавши дружини своєї, і киян, і чорних клобуків, одрядили тоді Володимира, брата свого, по вежі з торками, і з ковуями, і з берендіями, і з печенігами, а самі рушили до Триполя ЛР 243].

1159 Ростислав [Мстиславич] послав був із Києва поміч Рогволду з [воєводою] Жирославом з Нажировичем – шістсот торків ЛР 276.

1167 І зібрався Мстислав з ляхами і з Ярославом галицьким... до Києва на стіл... і прибули до нього берендичі всі, і торки, і печеніги, і весь чорний клобук; Ярополк же з берендичами настигли Володимира на ріці Желяні... та не дали берендичі стрілятися з ними військами Володимира, бо берендичі хитрували ЛР 290

1170 Михалко і Всеволод з берендіями і торками, і з воєводою своїм Володиславом ... настигли [половців] і ... побили їх ЛР 304.

1190 Святослав схопив Кунтувдія, торчського князя, по наговору ЛР 349.

1235 Послав Володимир Данилові підмогу – торків ЛР 391

Українські князі вряди-годи мали торків за спільників – наприклад Володимир ще у 985 році, щоправда на берегах Волги,. Але в 1055 р. авангард

огузької/торкської орди підійшов до меж Переяславського князівства, та Всеволод Ярославич розбив його біля міста Воїня. Через п'ять літ сукупне військо українських князів фактично підірвало міць торків, позаду яких вже насувалися їхні ще лютіші вороги, половці. Певна частина наляканої торкської орди втекла з України й загинула від зими й голоду, а ще частина торків стала на військову службу у наших князів, а отже й складовою частиною населення давньої України (їх називали Чорними Клобуками, мали вони й свою, так би мовити, столицю – місто Торчське) – про це свідчить Іпатський літопис (роки 1093 та 1159). Ще якусь кількість торків взяли собі на військову службу візантійці.

Прикметно, що упродовж тривалої війни половців з українськими князями, половці не могли змиритися з тим, що їхні єдинокровні торки стали на службу їхнім ворогам. Так, у 1113 році, по смерті Святополка половці наважилися напасти на українське прикордоння. Та у 1116 році печеніги й торки, які досі визнавали над собою владу половців, повстали проти них та піддалися українським князям. Ярополк Мономахович у цьому ж 1116 році зруйнував найбільші половецькі міста над Дінцем. Після цього декотрі половецькі ватаги теж почали, за прикладом торків, визнавати владу українських князів, а це сприяло бурхливішому процесу колонізації "дикого" степу українським населенням. Кочівники нападали на купецькі каравани, і щоб купці ходили до Чорного моря, князі мусили висилати у степ військо, поки попереходять всі торгові транспорти. У 1125 р. половці прорвалися до міста Баруч [сьогоднішня Баришівка] неподалік Переяслава, та Ярополк Володимирович відтіснив їх до Сули й там розгромив; кочівники хотіли набрати полону, особливо ж підкорити переяславських торків. Нарешті у 1140 році Мстислав Володимирович, як повідомляє літопис, загнав половців "за Дон, за Волгу, за Яїк". Щоправда з 1180 року Україна знову ще довгий час не мала спокою від половецької орди під орудою небуденного войовника Кончака. У боротьбі зі степом Україна не досягла головної мети – не змогла витіснити зі степів половців, які вже стояли на підвалинах феодальної держави, та все таки український плуг воровав в степ, посунувши смугу поселень Київської держави.

ТУЗЛУК (Чорноморщина) "розсіл, в якому солять рибу"; (Слобожанщина) "лужний розчин для зоління білизни" (Гр. 4, 293); "ропа; солоня юшка як приправа до декотрих страв"; р. ТУЗЛУК "розчин, в якому солять рибу чи кав'яр" (Ф 4,116); с.-х. ТУЗЛА "сіть", ТУЗЛАВ "брудний, заляжений", ТУЗЛУК "посуд на сіть" (СХРС 600). Пор. також топоніми й гідроніми: Тузла "солоне озеро біля Одеси", Тузлов "права затока Дону", Тузла "місцевість у Боснії".

Етимон українського терміна – тюрк. *tuzluq* < *tuz* "сіть" + аф. *luq*, пор.: тур. *tuzluq* "сітьниця", *tuzla* "солеварня", чар. *tuzlaq* "солончак", *tuzlyq* "соління, солоня виварка", каз. *tuzduq* "солоний навар, з яким їдять м'ясо" (Будагов I, 571; Р III, 1500-1508); крм. *tuzluq* "сітьниця", *tuzlaq* "солончак", *tuzla* "місце видобутку соли", *tuzla-* "солити", *tuzlu* "солоний". Термін, очевидно, витворився в середовищі тюркськомовних рибалок півдня України, пізніше ж ця субстратна лексема перейшла у словник українського рибальства. Див. САЛАМАТА.

ТУЛ "сагайдак".

В ЕСУМ 5,671 термін виводиться з псл. *tulъ*, гомогенного з дінд. *tunah* "тс". Не заперечуючи цю етимологію, вважаємо за доцільне запропонувати свою версію – детальніше див. ТУЛУБ.

"Нынѣ послалѣ есмь к вамъ. слуги наши. Асана и Тулу очью." (УГ 112-113).

Р III, 1467, 1568; Джидалаєв 68.

ТУЛУБ "кожух з овечої шкіри", "специфічна форма шкіри, суціль знята із забитої тварини", "різновид кожуха з такої шкіри", "суціль знята шкіра тварини, суціль, що її використовують як мішок на харчі чи як різновид кадуба на рідину", "тіло людини чи тварини (без голови й кінцівок"; ТУЛУБЕЦЬ "зовнішня оболонка чогось (напр.: кавун щось вигризло, тільки тулубець остався)" (Гр. 4, 293; Б.-Н. 358); ТУЛУБАСТІЙ "без талії (про кожух, свитку тощо)" (Гр. 4, 293); ТУЛУБАХ "пиріг, з якого виколупана начинка" (УДІ 1987, 242); ТУЛУП "шкіра тварини, що її використовують як мішок на харчі" (Желех. II, 992); ТОЛОБ, ТУЛУБ "велика бочка" (Верхр. 1877, 70); ТУЛУМ "мішок на харчі, зроблений зі шкіри тварини: "В сорока тулумах внутрєнного овечьєго сала двести ок" (Яв. 1888, 31); ТУЛУК, ТУЛУН "кулем облуплена коза – на борошно чи сіль" (Кухаренко 1862, 39); ТУЛУК "шкіряний міх, наповнений повітрям, що вживався для переправи на воді" (Попка 235); гуцульськ. ТУЛУК "вовчєня, ведмежа" (Гр. 4, 294); ТОЛОБ "кадіб" (ЕСУМ 5, 593); б. ТУЛУН "шкіра здерта суціль з котроїсь тварини, що її використовують як мішок" (Супрун р. ТУЛОВО, ТУЛОВИЩЕ "тулуб" (Ф 4, 118); болг. ТУЛУМ "міх із зідраної шкіри тврини, вживаний для збереження води тощо" (Милєв 760); "четвѣртито платно на лодке с две реи" (А. Спасова// БЕ. – 1966. – XVI. – кн. 4. – 340); також пор. у мові населєння Добруджі: ТУЛУМ "шкіряний мішок на борошно", ТУЛА "внутрішня частина шкіри" (Добруджа 1974, 105); с. ТУЛУМ "бурдюк" (СХРС 600); п. *tulow/tulub* "тулуб; мішок зі шкіри"; рум. *tulum* "бурдюк на олію" (РРС 1953, 818).

1674 тулуб его бѣ от древа хитроснѣ изсѣчен КТ

1693 чернец узрѣл голову подале от тулуба лежашу КТ

1725 возят (нефтѣ) в тулубах овечих, в тулуб єден 10 и болш батманов вмѣщается Дн. Марк. I.294.

1766 кожух тулубом пошитїй з чорних смушков АЮЗР I, II, 369.

XIX Купила... тулуб добрий і ягнячу свиту (Укр. поєти-романтики XIX ст. – К., 1968. – 556).

Також пор.: в сорока тулумах мяса овечьи числом сто в пяти тулумах внутрєнного овечьєго сала двести ок Еварн. 1888, 31.

Походження слов'янських (правильніше: українських) лексем намагалися пов'язувати з дієсловом *тулити*, а як доказ наводили загальнослов'янський термін *тул* "сагайдак" та р. *туловище* (Ф 4, 117). Проте вже Міклошич 1865, 365) порівнював слов'янські форми *тулуб/тулов* з тюрк. (чаг.) *tulur* "шкіряний мішок". Укладачі етимологічних словників і досі вагаються винести остаточне рішення щодо спорідненості слов. *тул* "сагайдак" та р. *туловище* з тюркськими формами, хоча лінгвісти зафіксували багатий лексичний матеріал майже у всіх тюркських мовах, що незаперечно підтверджує тюркську природу цілої низки слів: алт., тел., шор. *tulur* "мішок без швів із суціль вичинєної шкіри", кирг.

tulur "мішок зі шкури двомісячного ягняти", крм. tulur "мішок, кисет" (Р III, 1469-1470); "шкура зідрана суціль"; "різновид верхнього одягу" (КТРС 300); тув. tulun "мішок із шкури кабарги" (Вайнштейн С.И. Тувинцы-тождинцы. – М., 1961. – 98); каз., хак. tulur "опудало з тулуба (без ніг) зі шкури, знятої суціль" (Етнографія народів Алтая і Західної Сибіри. – Л., 1978. – 40); тат. tolyp, tulu top "різновид кожуха, що його надягають на верхню одяжину, рушаючи в дорогу"; кк. tulur, ног. tulur, тат. tolyp, башк. tolor, чув. talap "різновид кожуха" (Єгоров 235); тур. tulum "спеціально вичинена шкура", "шкіряний мішок без швів", "волинка" (Р III, 1470); д.-т. tolum "зброя, вояцький обладунок" (ДТС 573); тур. tulum "бурдюк", пор. tulum çuqa- "суціль зняти шкуру з вбитої тварини"; тюрк. XI, чаг. XV tulum "бурдюк", кипч. tolum "бурдюк", tul "кришка" (Триярські 1960, 212); аз. tulum "шкіряний міх на вино, бурдюк", "волинка (музичний інструмент)" (Будагов I, 575); монг. tulam "шкіряний мішок", "шкура знята суціль" (МонгРС 422); tulum "великий мішок" < тюрк. tulum "тс" < tul- "з'язуватися" (Доерфер 1967, 68); загаль.-тюрк. tulun "маківка голови (частина, вкрита волоссям)" (Клосон 501); кк. tulun "опудало" (РКК 1967, 1098); узб. tulum "опудало теляти (яким стимулюють корову, щоб давала молоко)", "бурдюк" (УзРС 464). До цього ж лексико-семантичного гнізда належить і д.-т. tolqu "надувний мішок, бурдюк" (ДТС 573), башк. tulaq "невичинена шкура" (ПОАЯ 216), каз. tulaq "суха коров'яча або коняча шкура, на котрій мнуть вовну" (Будагов I, 751); "суха шкура (воляча, коняча чи верблюдяча)" (Труди Інститута історії, археології і етнографії АН КазССР. – Т.6. – 1959. – 104); чаг. tulaq "суха шкура, на якій вибивають коць", аз. tuluq, tulum "бурдюк, шкіряний міх на вино" (Будагов I, 575). Отже, тюрк. tuluq|tulaq – це переважно "шкура, котру використовують як підстилку", тоді як tulum|tulun|tulur має значення "шкура, знята з тварини суціль, щоб зробити з неї мішок чи різновид кожуха". Проте в азербайджанській мові форма tuluq має значення "бурдюк".

Укр. тулук "вовчяча, ведмежа", засвідчене на Гуцульщині, здається, є прикладом еволюції семантики запозиченого слова.

Відомі кілька етимологій цього тюркізма. У 1928 р. В. Банг та А.фон Габен (Bang W., Gabain A. von. Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott // UAJ. – 8. – 3–4. – 1928. – 254) висловили думку про доцільність зводити до купи форми tolquq, tuluq, tulum, tulur. Дечо фон Паіс 37 додав до цього гнізда лексем ще й такий ряд: каз., тат. діал. tulum "коса", каз. tulum "пучки волосся над чолом, що їх лишають неголеними в улюблених синів багатих людей"; алт., шор. tulun "коса заміжньої жінки", уйг. tulun "кучері на чолі", "прикраса на вуздечці", чаг. tuluγum "скроні" (Р III, 470), а також лексему tuq|tūγ|tūj "волосся, шерсть на тілі", яка засвідчується у більшості тюркських мов (Р III, 1528). Автор запропонував такий розвиток значень цього ряду лексем: "волосся" – "линяти" – "шкура без шерсті" – "вироби з вичиненої шкури: мішок, бурдюк тощо".

Натомість Г.Доерфер (I, 553) пропонує шукати етимологію лексем цього ряду, беручи за основу д.-т. tu- "затуляти, закривати", що є цілком правильне пояснення походження семи.

Значне поширення цього слова та його варіантів в українській мові, на відміну від інших слов'янських, свідчить про запозичення їх у різні періоди: з половецької, печенізької мов, говірок чорних клобуків у домонгольську добу – з одного боку, а з другого – з говорів ногайців чи кримських татарів. Термін *тулуб* "людське тіло", що систематично вживався в українських пам'ятках, здається увійшов у нашу мову з давньоболгарської писемности, хоча в сучасній болгарській і російській мовах він має форму *тулов-ище*, що пояснюється субституцією *-б/-в-*, пор. польські форми *tulow|tulub*. Нарешті можна висловити версію щодо походження одного з найдавніших тюркських запозичень (мабуть ще домонгольської доби) – терміна **ТУЛ** "сагайдак" (пор. ще болг. *тула* "внутрішня частина шкіри") – адже первісно це виріб із шкіри і в основі його найменування є дієслово *tu-* "затуляти, закривати" (Доерфер I,553), пор. також д.-т. *tolum* "зброя, вояцький обладунок" (ДТС 573); чаг. *tula-* "надягти бойове спорядження на коня", *tulamuz* "бойовий кінь"; *tulum* "зброя", "бурдюк" (Будагов I, 404; 405) *tul* "кінь, споряджений до бою", тат. *tul-* "наповнюватися чимось", чаг. *tula* < *tul+la* "спорядити коня в бойовий обладунок", тат. *tuly=tolu* "сповна, повний" (Р III, 1465-1468).

ТУЛУМБАС "старовинний ударний музичний інструмент, що має форму мідної чаші (казана), обтягнутої з відкритого боку шкірою, по якій б'ють калаталом" (СУМ X, 315; Гр. 4, 294); **ТАЛАМБАС**, **ТАЛИМБАСИ**, **ТАЛИМБАЖ**, **ТЕЛЕМБАС**, **ТОЛОМБАС**, **ТУЛОМБАС** (ЕСУМ 5, 673); р. **ТУЛУМБЕЗ**, **ТУЛУНБАЗ** "невеликий бубон з металевої чи дерев'яної чашечки, на яку напнута шкіра" (Савваїтов 151); болг. **ТУЛУМБАС** "старовинний ударний інструмент на взірць барабана" (Милев 760); п. *tolumbas* [*tulumbas*], слц. *tulumbas* "тс".

Тулумбас – невід'ємна реалія військового побуту запорожців. Тулумбасом скликали раду, повідомляли про напад і навіть передавали накази на час бою. Козаки брали тулумбаси й у похід, але найбільші тримали тільки в Січі, в них били одночасно 8 козаків. Є свідчення, що грімкотнява тулумбасів та барабанів наводила жах на вороже військо. Як свідчить Самійло Величко, наводячи рядки з вірша українського поета Олександра Бучинського, що писав польською мовою, кримські татари й турки також користувалися в бою тулумбасами: *Tureckie u Tatarskie graja tulumbasy*. В козацьких документах трапляються три форми терміна: тулумбаси, тулубаси й телембаси. Навіть у літописі С. Величка немає стандартизованої форми – вживаються всі три. Вважається, що козаки запозичили термін з тур. *tulumbaz* "барабанщик" (Р III, 1472) < *tulum* муз. "волинка" < "здерта цілком та вичинена шкіра тварини", "бурдюк" + персь. *baz* "той, що грає". Таким чином, турецький термін повинен був мати значення "той, що грає на волинці", але, очевидно, відбулося поширення значення цього слова під впливом терміна *davulbaz* *заст.* "барабанщик", "маленький барабан, що його прив'язують до сідла" (ТРС 211) < *davul* "великий барабан" (ТРС 211) < ар. *طبل* "барабан, литаври" + персь. *baz* باز "2-ий компонент складних слів зі значенням "той, хто грає у щось чи на чомусь" (ПРС I, 167). Також пор. крм. *tulur-zugna* "музичний інструмент волинка" (КТРС 300).

ТУМА "помісь порідної вівці з простою", "особа, в котрої один з батьків турок чи татарин, а другий – українець" (Гр. 4, 294); **ТУМ** "так говорять про домашніх тварин покрашеної породи: се не простий, а тум – тобто кращої породи" (Б.-Н. 358); **ТУМАК** "помісь зайця сірого (русака) та зайця-біляка", "фарбоване хутро зайця"; **ТУМА** "похмура, мовчазна людина" (СУМ X, 316); діал. (Прилуччина) **ТОВМАК** "недорозвинена людина"; б. **ТУМАР**, **ТУМАРНІК** "вовчкувата людина, скнара, куркуль" (Бузук П.О. З лінгвістичних розкопін на Білорусі// Зап. іст.-філол. відділу.-кн.13-14.-1927.-279); **ТУМА** "помісь з татариним, метис"; р. (півд (донськ.) **ТУМА** "не корінний козак; прибула, метис" (Миртов); **ТУМАК** "так у Забайкаллі з кпином говорять про мешканців Нерчинська", (сиб.) "підфарбований заєць", "різновид шапки: малахай", "телепень" (Даль 4, 442; Ф 4, 119); с.-х. **ТУМАРАЛО** "блукач, особа, що тиняється без діла", **ТУМАРИТИ** "блукати, бурлакувати" (СХРС 600); кабард. **ТУМЕ** "нечистокровний, помісь", **ПЩЫТУМЭ** (< пщы "князь" + тумэ) "нечистокровний князь"; адиг. **ТУМЕ** "дитя княжого роду, але народжене від жінки нижчого соціального стану" (Джидалаєв 50-51).

1704 Каймакан говорив: тума наш, ушедши из под Кієва от Миргородцкого полковника, у вас был шпигом Кримський 1930,208.

XVIII Християне і туми з християн в Кримъ родившиіся В II, 376.

Вродився тумою від руської бранки (Усна нар. тв.) Гр.4, 294.

Козак-тума зведе з ума, не буде любити УРА IX, 42.

XIX Якийсь нелюдний, неговіркий, якась тума з його; З лица спала в його тума, на лобі розправились зморшки; було б одраднo, коли б не тума якась стояла в кожного перед очима П. Мирний I, 263; 398; 543.

В українській мові спостерігається дві морфологічні форми: *тума* і *тумак/товмак*, та два семантичні значення: "*людина-метис*" і "*тварина-помісь*" – з одного боку, і "*телепень*", "*незвичайна, похмура, небезпечна особа*" – з другого боку. Має значення і той факт, що слово засвідчується по всій території України. Значення "*людина-метис*" в добу тісних тюрксько-українських взаємин, здається, мало значне поширення. Про це може свідчити зокрема назва козацького острова **ТОМАКІВКА**, мотивацією найменування котрого міг бути факт первісного оселення там певної кількості метисів.

Зіставмо український мовний матеріал з тюркською лексикою, пор. каз. *tuma* "родич" (КРС 348); крм., чаг. *тоґума* "дитя", "дитина раба, кріпака"; узб. *тоґума* (Хіва) "раб (вживається, аби уникнути образливого слова "раб")" (Р III, 1168), *доґума* "син, народжений рабинею" (Абдуллаєв 1967, 88); тат. *tuma* "нащадок" (Р III, 1517), *tuma* "приплід" (ТатРС 556), тат. діал. *tumaq* "байстрюк", "самосійна культурна рослина" (ТДС 426), чаг. *туґума* "єдинокровний, народжений від однієї матері", каз. *tumiş* "лоша від казахської кобили та аргмака" (Будагов I, 748; 753), куманд. *tumya* "молодший брат чи сестра" (Р III, 1522), туркм. *доґума* "син, хлопчик" (ТуркмРС 274), кар. *tuw* "недоношена дитина" (Р II, 1516); також *tuma* "назва давнього тюркського роду" (Карамышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М., 1976. – 233); кум. *tumta* "дитина, народжена від жінки залежного соціального стану, одруженої з чоловіком вищого соціального стану" (Джидалаєв 50).

Отже, і в тюркських мовах спостерігаємо диференціацію значень: "людина-метис" – з одного боку і "тварина чи рослина-помісь двох порід/сортів" – з другого. Всі ці форми – похідні від тюрк. *toγ-|tow-*"народжувати" (Єгоров 254); також див. (Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – 44: "В ряде языков термин родства, образованный от корня *doγ|tu-*, по форме представляет собой отглагольное имя на -та, например каз., кк. *tuma* "родственник (очень дальний)", башк. *tuma* "незаконнорожденный ребенок" и т. п."

Укр. *тума*, *товмак* "мовчазна або нетямуща людина", а також б. *тумар*, *тумарнік* "вовчувата людина, скнара, куркуль" чітко зістав-ляється з чаг. *tumuş* (< *tum* + *uş*) "сидіти мовчки, в печалі й горі" (Р III, 1517; 1522), саг., койб. *tumaј* "мовчазний" (Р III, 1517; 1522), також кар. *tuw* "недоношена дитина" (Р III, 1516), тат. діал. *tumaq* "байстрюк". Очевидно, значення "похмура, мовчазна людина" виникло ще й внаслідок контамінації слів *тума* "метис" та *туман* "атмосферне явище", пор.: "Тума танчик водила. Що виведе, то і стане, на дівочок погляне" та "Туман танчок виведе. Не ставай край тумана, бо той туман-безуман: білі ручки полама, перстенечки позніма" (Гр. 4, 249; I, 47). Контамінування двох різних за семантикою тюркських слів: *тума* "метис", і *туман* "атмосферне явище" чітко дає себе знаки у такій формі українського слова, як *тума* "мовчазна особа" і *тума* "психічний стан людини", напр. у П. Мирного: "якийсь нелюдний, якась тума з його", і "з лица спала тума", "тума стояла перед очима".

Доречно зауважити, що тюрк. *tuman* "атмосферне явище" (> укр. туман "тс") споріднене з р. *тумақ* "різновид шапки: малахай" < тюрк. (полов., каз., чаг., уйг.) *tumaq* "зимова шапка" < *tum-* "затуляти", пор. тел. *tum-* "стуляти, примружувати", уйг. *tumly* "бути закутаним", тат. *tumla-* "закутатися" (Р III, 1524), леб., тарач. *tubaq* "шапка-малахай", "кришка", тел. *tomoq* "пристрій, що його надягають телятам та лошатам на морду, аби ті не мали змоги ссати матір" (Р III, 1237; 1514); каз. *tmoq* "зимова шапка з вухами" –, Ще пор. тур. *tomaq* "взуття фіолетового кольору, що його носили уломи, дервіші, законники = персь. *مست*" (Будагов I, 753), див. МЕШТИ. Також див.: Добродомов И. Г. Из болгарского вклада в славянских языках // Этимология. – М., 1972. – 103; Лексика, терминология, стили. – в.2. – Горький, 1973. – 55; Исследов-я по историч. диалектологии татар. языка. – Казань, 1979. – 145).

ТУМАН "атмосферне явище"; діал. "кавун з темною корою" (Дзєндз. 1958, 52); ТУМАНІТИ "морочити"; ТУМАНІТИ "чманіти"; б., р. ТУМАН "тс"; п. *tuman* "тс", "курява", "тупак", *tumanic* "туманити, морочити".

XVIII в якое время превеликий был туман В IV, 24.

1731 туман мокрый ДМ 86.

XIX Чого там панночки нашої не навчено! А найбільш, бачця, людей туманити! Лучче б жару червоного в руку набрала, як мені довелось туманіти коло її русої коси! М. Вовчок I, 383; 386.

Вештається десь..., а ти сиди туманій та чекай його з вечерєю МК 10.

XX Але не це мене в тобі туманить Вінгр. 1966, 118.

Наледве чи є в українській мові ще такий тюркізм, як *туман*, що дав велику кількість похідних форм, зокрема й у складі фразеологізмів та метафоричних

виразів див. СУМ Х, 316; ЕСУМ 5, 674. Час, причину та джерело запозичення слова визначити важко, бо тюрк. *duman* | *tuman* "туман" (< *tum(a)*- "закутуватися, обволікатися") засвідчується вже в найдавніших пам'ятках писемности і фактично у всіх мовах (ДТС 585; ЕСТМ 1980, 295).

ТУРА "шахова фігура, що формою нагадує башту"; б., р. ТУРА, болг. ТУР "тс"; молд. *tura* "тс" (МРС 661).

Дуже можливе запозичення з крм. *tura* "шахова фігура" (КТРС 300), пор. аз. *tura* "шахова фігура" (АзРС 4,547); тат. *tura* "шахова фігура" (ТатРС 557). ЕСУМ 5, 678 посилається на фр. *tour* "башта, шахова фігура", яке походить з лат. *turgis* "башта", запозиченого, як і гр. *турσις* "укріплене місто", "обнесений муром будинок", з котроїсь середземноморської мови. Чи не є такою "середземноморською" країною котрась тюркськомовна територія Центральної Азії, пор. д.-т. *tura* "укріплене житло, фортеця, кам'яниця" (ДТС 587); алт., тел., леб., кипч., уйг. *tura* < *tur*- "стояти, перебувати, виявляти стійкість, непохитність; витримати облогу, відбити навалу" (ЕСТМ 1980, 297) + аф. -а = "дім, будова, споруда, житло"; чаг. "щит, барикада, бруствер, парапет", алт., тел. "місто" (Р III 1446; ЕСТМ 1980, 301). Як бачимо, внутрішня форма лексеми цілком ясна й зрозуміла. Також пор. монг. *tur* "фортеця, цитадель, твердиня, містечко" (МРС 424). Див. Ономастика Востока. – М., 1980. – 83; Клосон 539. Також пор. **ТУРНЯ** "башта, дзвіниця", "крута скеля, зрідка поросла лісом". ЕСУМ 5, 684 не поєднує це слово з ТУРА "шахова фігура, що формою нагадує башту" та дає таке пояснення: "очевидно, запозичення з польської мови; п. *turnia*, *turnica* "льох; висока гола скеля; колона", ч. *turna* "скеля, гірський пік", можливо, через угорське посередництво" (уг. *torony* "башта, вежа") зводяться до свн. *turn* (*turn*) "башта; тюремний замок", яке загальноприйнятої етимології не має.

ТУРАЧ "птах родини фазанових, *Francolinus L.*", б. ТУРАЧ "*Francolinus L.*", р. ТУРАЧ "тс".

В ЕСУМ 5, 678 подається цілком правильне пояснення: запозичення з тюркських мов, пор. тур. *turaç*, *turaççuluğu* "турач *Francolinus francolinus* (ТРС 871), (Р III, 1450), тур., чаг. *turaç* "червоний рябчик. За описом Бабура, в Індії є один різновид турача, завбільшки з куріпку, колір спинки самчика як у самички фазана, шийка та груди чорні з білими пір'їнками, біля очей червоні смужечки, дивний крик його ніби вимовляє слова *شیردارم شكرك*, тобто "у мене є молоко й цукорочок", лише перше слово промовляється хутко, а друге чітко" (Будагов І., 346–7); аз. *turas* "птах родини фазанових" (АзРС 4, 547); туркм. *turaç*, "турач, рябчик" (ТуркмРС 645).

Проте в ЕСУМ 5, 678 подається малоймовірна етимологія цього орнітоніма: "виводиться від основи *tur*- "стояти". Подібне пояснення орнітоніма *turaj* "жайворонок" пропонував Максимов (Опыт исследования тюркских диалектов.– СПб., 1867. – 14; ще див. Єгоров 239), посилаючись на те, буцім жайворонок довго перебуває у височині на одному місці. Цей факт спростовує Базарова 40; 42; 43: "Нам не вдалося віднайти опис подібних повед жайворонка в спеціальній орнітологічній літературі", натомість авторка пропонує цілком ймовірну етимологію для цілої групи тюркських орнітонімів (*turujaja quş*, *turaj*, *turna*, *turumtaj*, *turlujaj*, *taryaq*, *tartaj*, *tartar*, *tartaraq*): що утворилися на основі

звуконаслідувального дуже поширеного в тюркських назвах птахів кореня *t...r*. Разом з тим Базарова 92 не вводить в коло перелічених орнітонімів слово *turaç*, вважаючи його запозиченням з перськ. *دراجه* *dograç* "фазан, турач, франколін" (ПРС I, 614). Але перський термін неможливо етимологізувати на основі іранських мов, а в словниках він подається на периферії синонімічного ряду оронімів на означення фазана й рябчика. Швидше за все, в перській мові слово *دراجه* *dograç* "фазан, турач" – запозичення з тюркських мов, очевидно, з азербайджанської.

ТУРЛУК "земляна цегла" (Гр. 4, 297); **ТУРЛУЧНА ХАТА** "хата, стіни якої виплетені з лози й обмазані глиною"; р. (Кубань) **ТУРЛУК** "тин, обмазаний глиною з кизяком; тин, частокіл; хата-мазанка (з тину, обмазаного глиною" (ЕСУМ 5, 682).

В етимологічних словниках російської (М. Фасмера 4, 124) та української (ЕСУМ) мов джерелом запозичення вважається тур. *torluq* "землянка", "землянка або яма, щоб обвуглювати деревину", "все, що використовують для плетіння" (Р III, 1188) – отже, цей термін не можна вважати похідною формою від дієслова *tur-* "стояти", доцільніше пов'язувати його з тюрк. *torla-* "оточувати, обв'язувати", "затикати" (Р III, 1186).

ТУРОК, *іст.* **ТУРЧИН** "житель Туреччини", *іст.* "турецький султан".

збірн. **ТУРКИ**; *збірн. іст.* **ТУРЦИ** (< болг. **ТУРЦИ**); **ТУРЕЦЬКА** трава *Phalaris aguudinacea* fol. var (Шамота 40); **ТУРСЬКИЙ**; **ПОТУРЧИТИСЯ** "навернутися в іслам", **ПОТУРНАК** "християнин, що потурчився, навернувся в іслам або ж перекинувся на службу до турків"; б., р. **ТУРОК**, болг., с.-х. **ТУРЧИН**, **ТУРСКИ**, п. *turek*, *turecki*, ч. *turek*, *turecki*, *turski*.

В лѣто 1009 Турчин разруши церков над Гробом Господним; В лѣто 1099 изыйде множество людей на Турка, иже крѣпко побѣждаху Турков. ГЛ 261; 285.

1486 Царь турецькій посѣдает землю Стефана воеводы. Улян. 115.

1496 Тих грошей заплачено турьком за перла 100 коп АЛРГ 68.

1510 Вызнавал перед нами Ян Веселовский, который с Турков вышел, штож который товаришь его Ян Зелковский вышел с ним с Турков ЛМ 275.

1541 указал до нас царь Турецкий АрЮЗР 8, V. 34.

1593 тые не грѣшат... которые ся потурчаючими бесурмянят. И кгда бы ся Луцкый владыка потурчил ФА 1246

1597 ему, як Туркови, вѣданнѣ позволил; Бери, Турку; Там Турок одлеглый, о татаринѣ – ледво слыхати ФА 1630; 1570; 1802.

не всѣ би турчилис ІВ 219.

коня вороного з седлом турецким унукови легую Акт. Пер. 9.

1623 яко перехристу, потурнака забили АрЮЗР 1, VI, 529.

1638 двѣ пилки турецких, що прищепы садовничіи прищеплют АЮЗР 3, 21.

1654 грамоту солтана турецкого АрЮЗР 3, IV. 818. син чауша потурнака ПМ 131

XVII сам умер в Турцех; войны з турчином міти не зезволили; Турчин казал гетъманові своєму Базі-баши ЛЛ 120; 121; 122.

XVII турчинов ... до вязеня узял Сам. 105.

XVII Року 1516... cesар турський Селім здох; А Петрила турци на господарство Волоское всадили ОЛ 125; 128.

XVIII Турского царя снискал себе протекцию; Турчин прислал ему чугу и хоругов... и приказал пашь силистрийскому и хану кримскому помочи ему дават КОМ 230; 244.

XVIII по всѣ часи не отважился Турчин ни разу над запорожцами чинити промыслу В II, 366.

Знайомство українців з етнонімом *türk*, яким на той час найменуватися, наприклад, тюрки-сельджуки, могло відбутися ще за княжої доби, особливо шляхом міждержавних взаємин Русі та Візантії, і зокрема за допомогою церковно-слов'янських текстів. Найменувати цим терміном населення нашої південної сусідки Туреччини українці почали тоді ж, коли й населення Балкан, приблизно в XIV–XV ст.

Порівняння різних транскрибованих рунічних, китайських, а також уйгурських та арабських написань цього етноніма приводить до початкової форми *türk*, і в жодному разі не до *türük*. Угорське *török* Дюерфер II, 483 пояснює тим, що тюрк. -*ü*- > угор. -*ö*-, а через те що угорська мова не допускає в ауслауті двох приголосних, то тюрк. -*rk* > угор. -*gök*. Проте потрібно нагадати, що турецький мовознавець Т. Текін (Вопросы языкознания. – 1970. – 4. – 142) транскрибував рунічну форму і як *türk*, і як *türük*, вважаючи повноголосу форму продуктом пізнішого розвитку. В. Бартольд (т. 5. – с.576) писав, що слово *türk* уперше зафіксоване в VI ст. як назва котрогось кочового народу і вже рунічних написах має швидше політичне, ніж етнографічне значення. На погляд цього видатного вченого у "Дивані" Кашгарі слово вживається як об'єднувальне ім'я для всіх тюркськомовних народів і "якщо ми спробуємо пов'язати термін тюрк з котримось племенем, це не вийде, бо племена виступали під якимись іншими певними іменами: киргизи, тардуші тощо".

Над проблемою походження слова працював А. Н. Кононов 1949, 40–47. Згідно з його версією етнонім *tür-k* вийшов з форми *tür-kün* (множина), де -*kün* суфікс соборности, пор. напр., у Кашгарі (ДТС 599): *türkün* "рід, плем'я; оселя кровних родичів". Що стосується основної форми *tür* / *tör* цієї, кажучи словами автора, загальної й зрозумілої назви тотему, то семантика її полягає ось у цьому: *tür* / *tör* / *tös* – то фетиш, потім дух та його речовинне відображення "ідола", "бога" і поєднане з цим "місце ідола", "почесне місце" (див. Прицак 1952, 76: *tür* / *tör* "почесне місце в юрті"), які ведуть до значення "звичай", "закон" – "суддя, пан". Розвиваючи свої значення та нюанси, слово *türk* на підставі свого першого компонента *tür*- одержало значення "міць, сила", а потім почало означати "носія сили", пор. д.-т. *türk* "сильний, могутній" (ДТС 599). Таким чином формується поняття "державний народ", але значення найменування котрогось конкретного народу ще не мало. То був політичний термін на означення збірного імени військового союзу племен, які створили тюркський каганат (ДТС 599). Також пор. ср.-тюрк. *türk* "середина пори зрілості", чаг. "сміливий, суворий, дикий", тур. (османське) "грубий, невіглас" "розбійникуватий" (Ресенен 509). Дюерфер II, 483 зауважував, що араби, контактуючи з тюрками, помітили їхню етнічну близькість,

через що стали всіх їх називати türk, а вже потім і самі тюрки обрали собі такий етніонім.

Таким чином, незважаючи на значну кількість гіпотез про походження цього етніоніма, питання це лишається й досі відкритим. Також див. Кононов А.Н. Опыт анализа термина турк //СЭ.–1949.–№1.–40-47; Гарипов Т. Кыпчакские языки Урало-Поволжья.– М., 1979; Баскаков 1982, 103; Махпиров В. Древнетюркская ономастика.– Алматы, 1990.–41.

ТУРПІІ "невелика спілка тюркських племен, що оселилися на лівому березі Дніпра в Переяславській землі (сьогодні південно-східна частина Київщини) та увійшли в союз племен, відомих за найменням Чорні клобуки" (ЛР 573; Менгес 1979, 61)

В лѣто 1150... Мьстиславъ же послася на ону сторону к Турпѣмъ... и сгони Турпѣ оу Днѣпру и поймавъ ѣ переведе Переяславлю. Іпат. 398 [Мстислав послав [гінців] на ту сторону [Дніпра] до турпіїв... і догнав турпіїв коло Дніпра і, захопивши їх, привів їх до Переяславля. ЛР 231].

Найменування цієї спілки племен утворилося з поєднання тюрк. tört "чотири" + oba "плем'я".

ТУСАН "тусан", ТУСАТИ, ТУЗАТИ "штовхати, бити" (ЕСУМ 5, 669)

Ще Н. Дмитрієв (Дмитрієв 499) зіставляв р. *тузан* з тюрк. *tuzan* "курява". Доцільніше, звичайно, до укр. *тусан* шукати етимон в тур. *tos* "удар головою чи рогами; буцання", *tosla-* "буцати", "протаранити", "ударитися об щось", *tosun* "закастрований бичок"; "хлопак, хлопець", *tosun gibi* "кремезний, кремез, здоровань", "гладкий", *tosuncuq* "чималеньке (про щойнонароджене немовля)" (ТРС 868), пор. аз. прикметник *tosgun* "товстий, гладкий, важезний", *tosoj* "товстий куцан" (АзРС 4, 514-515); туркм. *tosun mal* "тварина, не призвичаєна до роботи" (ТуркмРС 641); персь. *توسن tousān* "норовистий, непокірливий самочинний"; "неприручений (кінь)" (ПРС I, 409); "вередливий кінь", *мет.* "непокірливий, бунтівливий" (Будагов I, 394). Можливо, до формування лексем на означення "гладкий, товстий" в азарбайджанській і турецькій мовах причетне монг. *tos(on)* "жир, масло" (Будагов I, 394; МонгРС 412).

ТУШКАНЧИК (зоол.) "*Dipus Gmelin*; земляний заєць, *Allactaga Cuvier*" (СУМ X, 331; ЕСУМ 5, 689); р. ТУШКАН, ТУШКАНЧИК "піщаний тушканчик" (Ф 4, 129); б. ТУШКАНЧЫК.

Цей різновид тварин фактично не засвідчується у творах класиків української літератури й навіть у працях Д. Яворницького. В наукову літературу цей зоонім увійшов, очевидно, з російської мови, в яку був запозичений з тюркських (кипчацьких) мов, пор. чаг. (ст.-узб.) *tauşqan* = тюрк. *tauşan, tavşan* "заєць" < *tauş-* "бігати, стрибати" (Р III, 776).

ТЮТЮН, ТУТЮН; б. ТУГУНЬ, ТЮТЮН, ТЫГУНЬ Булика 328; р. ТЮТЮН "найнижчий гатунок листового тютюну" (Ф 4, 138); б. ТЮТЮН; с.-х. ТУТУН; п. XVII *tutun, tuton, tiutun*; молд. *tutun* (МРС 661) < укр. (Доерфер 605).

1667 взялем тен тютюн и сховалем. АКП I, 113.

1693 остаток тютюно сто пятьдесят без двух папуш. Акт. Стар. 26.

1701 на килка сот каменем тютюну певною ценою. ДНРМ №1.

1714 а я тютюну стерѣг у дворѣ. ДНРМ №25.

1720 в пана тютюн крадеш. ДНРМ №101.

1724 З Нѣжина для пана привезено тютюну турецкого 5 ок; далем грошей на поупку тютюну и табаки ДМ I, 78;88.

XVII (Дорошенко) почал з запорожцями мешкати в приязиѣ и тютюн, гроши оним слати. Сам. 128.

XVIII многие з них нетрезвую от горѣлки и тютюну маючіе голови. В 4,59.

XIX – Звідкіля вас бог несе? – спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном. Н.-Л. 73.

XIX Курила тютюн, як турок. О. Кобилянська, Царівна.

Д. Яворницький (Еварн. 1900. I, 570) писав, що тютюн у козаків у вжитку був вже в першій половині 17-го ст. Запорожці, призвичаївшись до тютюну від кримців, поширили його у Східній Європі. Здається, Яворницький має рацію у всьому: слово *tütün* на означення матеріалу на паління в люльці – це пізніє запозичення, не раніше 17-го ст., бо на Сході та й у Європі це зілля стало відоме лише після відкриття Америки (Доерфер III, 488; Єгоров 248; Дмитрієв 548). В українську мову слово і справді увійшло з крм. (також пор. тур., кар., кипч.) *tütün* "тютюн" (Р III, 1572) < *tüt-* "диміти", пор. д.-т. кипч. XIII, ст.-узб. *tütün* "дим" (ТАС 207; Наджип 1975. II, 116; Фазилов II, 426; Р III, 1572); також каз. *töten*, ног. *tütün* "дим" (Клосон 457).

Як зауважував Д. Семенов (Отечествоведение. – Т. II. Южный край. – СПб., 1871. – 101): "Вирощування тютюну входить в коло обов'язків кожної хазяйки, тому що звичай палити тютюн поширився повсюдно, й давно вже козаки повчали: "Мені з жінкою не возиться, А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться". В Росії вирощування та вживання тютюну, як і торгівля ним, були під заборонаю до 1697 р.; патріарх навіть прокляв був тютюн, а цар Міхаїл Фьодоровіч карав за це зілля смертною карою. Заборона на тютюн не поширювалася на терени України, звідкіля з 1697 р. його довозять і в Московщину. Постачали тютюн також англійці, китайці, перси та тюрки Центральної Азії.

ТЬМА *іст.*, давньоукр. "десять тисяч", "військо на десять тисяч", "дуже велика кількість", **ТЬМА-ТЬМЕННА**, **ТЬМА-ТЬМУЩА** "величезна кількість"; б. **ЦЬМА**, р. **ТЬМА** "тс", д.-п. с'та "десять тисяч", ч. **tma** "тс", словен. **təma** "величезна кількість".

1507 Кіевскую тму, со всеми входы и данми. АЗР II, 4.

ЕСУМ 5, 691, Ф 4, 134 та й інші автори етимологічних словників слов'янських мов поки що зупиняються на єдиному етимоні: тюрк. *tuman* "десять тисяч", правильніше – *tümän* [*tüm-* > *тъм-*] "десять тисяч; величезна кількість, тисячі" (ДТС 596), походження якого нез'ясоване, іноді подаються іншомовні паралелі, напр. срд.-персь. *tuman* (ДТС 596); тохарськ. *tumane*, *tumat* "десять тисяч", авест. *dunman* "туман" (Ф 4, 134). Зважаючи на те, що слово засвідчується вже в текстах старослов'янського письма: **тьма** "десять тисяч", потрібно визнати його давнім запозиченням (гунське?). В кожному разі в топонімі **Тьмутаракань** другий компонент **таракань** доцільно поєднувати з **тархан**, див. Буніатов I, 204: "В 576 р. в область Гяндж (Азербайджан) була переселена велика маса гунів (сабірів) і країна гунів, таким чином,

локалізувалася між річками Кура й Аракс. Очільників цих гунів арабські автори називають "тарханами".

У

УЛАН, ВЛАН "улан, титул в Кримському ханстві", б. "тс" (Булика 329); р. УЛАН "особистий охоронець", "член ханської сім'ї, особа княжого роду" (Ф 4, 158).

1097 приставиша тридесет мужь стрѣщи а два отрока княжа Оулана и Колчю; се молвиль Василко сыночи ко Вланови и къ Колчи Іпат. 236; 239; стерегти приставили тридцять мужів і двох отроків княжих, Улана і Колчю; Осе говорив Василько сеї ночи до Улана і до Колчі ЛР 150; 151.1492 прислал Телеша влана. АЗР I, 118.

1496 влану Ахмату сукно. АЗР I, 165.

1505 Уланове князи и мурзы. МВКЛ I, 65.

1513 Татарин господарский, князь улан. ЛМ 814.

1516 маршальки наши Татарский и князи вланы перед нами повелили. ЛМ 905 (РИБ XX).

1541 послали царевичом мурзам и вланом его немалые упоминки. АЮЗР I, 109.

На тій підставі, що у давньоукраїнському літописі (1097 р.) засвідчується слово Улан (ймовірно не власне ім'я), час документування фонетичної субституції тюрк. ulan відносимо до XI ст. Повторно термін потрапляє в українськомовні документи, що стосуються взаємин кримтатарів з владою та населенням Великого князівства Литовського: крм., каз., кар. ulan "юнак, парубок; хлопчик"; чаг. ulan "принц" (Р I, 1023; 1682); кар. (Крим) ulan "син" (Прик 1976, 79); тат. ulan "юнак ханського роду" (Назаров 1958, 254). Смирнов В.Д. (Крымское ханство.– СПб., 1887. – 141) зазначає: "угланы – беки династической крови". Термін ulan – пізніша форма загальнотюрк. oylan "юнак, лицар", пор. кипч. oylan "шляхетного роду", яке генетично поєднане з oġul "син, дитя, хлопчик, юнак, парубок", над етимологією яких працювала велика кількість тюркологів, детальну бібліографію етимологій див. Дюерфер II, №502; також ЕСТМ 1974, 411; 414, а скрупульозне хронологічне документування термінів див. Клосон 83. Ще див. Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. - Казань, 1923. –197.

УЛУС, ВЛУС "поселення у тюрків-кочівників", "село в Кримському ханстві"; б., р. УЛУС "тс" (Булика 329; Срезн. III, 198).

1484 от слуг моих твоим улусам коли шкода станеть; а вбогие влусы штобы супокоем были. УГ 138.

1541 иж бы казаки тамошние на влус Татарские не ходили. АЮЗР I, 109.

1545 ваши люди влусы наши гремят. КП I, 22.

1557 зачепок дѣлати чабаном и влусом цесара Турецкого. АЮЗР II, 149.

1568 на кочовища и улусы их находячи. АрЮЗР 3, I/5.

Поза сумнівом, українцям слово було відоме ще в княжу добу, але в документах залишилося лише внаслідок якнайтісніших українсько-кримтатарсько-ногайських взаємин, пор.: крм., тур., чаг. "народ" (Р I, 1696;

1697); кипч. (XIII) "країна" (Наджип 1975, II, 57); ст.-узб. "народ, люд" (Фазилов II, 436); як. "великий родовий союз" (Ресенен 513; ЕСТМ 1974, 592).

У найдавніших тюркськокомовних джерелах засвідчується лексема, яку на погляд Доерфера II, 175 пізніше витіснила монгольська форма, хоча і в монгольській мові слово є давнім тюркським запозиченням. Етимологія ж форми така: *uluş* < *ulu-* + *-ş*. Яворн. II 27;46

УРДА, ГУРДА, ВУРДА, ЮРДА "вичавки з конопляного чи макового насіння як начинка на пироги чи вареники"; "збоїни з конопляного сім'я", "сир, виварений з сироватки" (Б.-Н. 411; Гр. 4, 532; ЕСУМ I, 440).

Відома версія З. Голомба (Golab Z. Генетички врски// Македонски јазик. – X. – кн. 1–2. – Скопје., 1959. – 37), згідно з якою мак. УРДА, ВУРДА "різновид сиру", рум. *urda* "солодкий овечий сир", молд. *urda* "овечий сир", *urdar* "чабан, який виробляє урду" (МРС 671); с. УРДА "молоко, що скисло" (СХРС 631), п. *urda*, *hurda*, *wurda*, ч. *urda*, угор. *orda* (ЕСУМ I, 440) – це запозичення з тюркських мов, зокрема з тур. *hurda*, *hurde* "дрібні шматочки, крихти, уламки", "щось дрібне", "всіляка дрібнота, мотлох", "те, що вже непридатне до вжитку" (Р II, 1720; ТРС 405; 414).

Хоч автор подає лише часткові значення турецької лексеми (повніше див. ХУРДА), основний висновок З. Голомба цілком можна сприйняти, адже в основі семантики укр. *гурда*, *урда*, *вурда*, *юрда* лежить поняття певного негативу "збоїни, вичавки, рештки (сироватка) тощо", яке збігається з первинним значенням перс. *خرده* [хорде] "дрібний, малий". Версію ж Младенова (ЕСУМ I, 440) про тур. дієслівну форму *urdu* "він бив / ударив" як джерело наведених вище слов'янських та балканських слів можна прийняти лише як факт контамінації двох різних лексем: тюрк. (< персь. < ар.) *hurda* "щось дрібне", "щось не першого гатунку" + тур. *urdu* "він бив / ударив", хоча треба мати на увазі, що вираз "бити масло / олію / яєчні жовтки тощо" турецькою мовою передається за допомогою інших дієслів: *dövmek*, *уаумак*, а "робити сир" – *реуніг уармак*.

УРМА (Слобожанщина; півд. Україна) "місце, по якому женуть худобу та яке вкриті слідами її ніг; дорога, протоптана худобою" (Гр. 4, 351); "залишки повени, що вряди-годи розливаються широкими поясами, іноді ж зливаються в *урми* – вузькі безладні протоки" (Попка 258); пор. ЮРМА, ГУРМА "велике скупчення людей чи тварин" (СУМ XI, 615-616). Одна з версій походження слова викладена у праці (Халимоненко 2010, 211). Проте ймовірніша етимологія базується на тому, що етимон укр. *урма* – тюрк. *uram*, пор. д.-т. *oram* | *uram* "вулиця" (ДТС 370; 614), тат. *uram* "вулиця" (ТатРС 590); тур. діал., кар., кум., ног. *oram* "вулиця". (ЕСТМ 1974, 601) вважає, що тюрк. *oram* | *uram* гомогенне з ор- "класти", "ставити", проте варто взяти до уваги й можливого утворення терміна *oram* як похідного від дієслова *urmaq* "бити". Пор. САКМА "бойовий лаштунок запорожців: в колону марш"; "соганний хід" (Яв. I, 380); р. САКМА, СОКМА "лісова стежина, слід ноги" (Ф III, 547) < тат. *soqma*, чаг. *soqmaq* "стежка в горах, що відділяється від великого шляху й веде в хащі", каз. *soqraq* "стежка, якою худоба йде до води" (Будагов I, 709–710; р 4,527; Гордлевский II, 157; Дмитрієв 478); тур. *soqaq* "вулиця" < тюрк. *soq-* "бити" – у плані семасіології пор. укр. *битий шлях*.

Ф

ФАР(ь), "порідний кінь (арабської породи)", мн. ФАРИ.

1150 Оугре на фарехъ и на скокахъ играхуть Іпат. 416 (Угри на (арабських) конях і скакунах вигравали на Ярославовім дворі... А кияни дивувалися воїхнській вправності їх, і коням їхнім). ЛР 238.

ЕСУМ цього слова, звісно ж, не розглядає. Уперше зауважив його Ф. Корш (Archiv fur slavische Philologie. IX. – 499. – Berlin), вказавши на його етимон: ар. faras فرس "інь" (САУС I, 533), пор. тур. (осм.) feres "тс" (Девелліоглу 259). У словнику М. Фасмера (4, 187) засвідчується факт ототожнення (змішування) двох арабських форм: faras "кінь" та faris, тоді як остання має значення "вершник" (СУАС 50) і набрала була помітного поширення в європейських мовах, зокрема завдяки віршам А. Міцкевича та М. Лермонтова.

В Іпатському літописі засвідчується назва ще однієї породи арабських коней, див. АКТАЗ. В документах пізнішої доби активно вживався й термін БАДЕВІЯ.

ФІЛІЖАНКА "різновид невеличкої та витонченої чашки на каву, рідше на чай"; болг., м., с. ФІЛІДЖАН, п. filizanka "чашечка на каву" (Славські 229).

Запозичення з тур. filcan, також fican (ТРС 303), можливо, за посередництвом гр. filigeon (у вимові: філіджйан) (Корш 1886, 500). В турецькій мові слово – запозичення з персь. فنجان фенджан, можливо, за посередництвом ар. فنجان фінджан "чашечка на каву" (Ейубоглу 264). Здається, не варто брати до уваги висновки польських мовознавців про запозичення слова в українську з польської, якщо зважити на те, що вперше у Європі (у Відні) кав'ярню відкрив українець Юрій Кульчицький, який навчився турецької мови завдяки походам разом з запорожцями до Криму та, при звичаївшись до кави в турецькому полоні (Україна-Туреччина. – кн. 1. – К., 2014. – 325).

Х

ХАБАР "гроші або речі, що даються службовій особі як підкуп" (СУМ XI, 7); р. ХАБАР(А) "зиск, прибуток, хабар"; п. chabar, chabor "тс"; молд. ХАБАР "тс", ХАБАРНИК "хабарник" < укр.

У словнику М. Фасмера подається таке пояснення: "Тлумачиться за умови висхідного значення "нагорода особі, що допровадила звістку" – як запозичення з тур., чаг. habär "новина, звістка". Версію Фасмера повторює ЕСУМ 6, 146. Добрим підпертям цієї версії є р. (Сибір) ХАБАРЧИЙ "вістовий, гінець", в якому чітко виділяється тюркський афікс агентивности -çi, -сі < узб. habarçi, тур. habarçi "тс" (Р II, 1693; 1695), але всі ці мовні факти не мають жодного стосунку до етимології укр. *хабар*, джерелом якого є крм. qarar "хабар", qarutmaq "дати хабар" (КТРС 151-2), якщо, звичайно, кримтатарське слово не є запозиченням з української, але ця тюркська лексема має міцну внутрішню форму: qarar < qar- "хапати, схопити", "брати руками", "захопити, відняти", "вкрасти", "хапати ротом" + аф. -ar. = "він бере / хапає". Перебіг тюрк. q- > укр. к-/х- – явище досить

поширене, пор. : (1608) царь кримській Казы-Гирей; Хази-кгирей (АЗР IV, 272; II, 348). Див. КАБАН, КАБІЖ, КАПКАН. Крім того, доцільно навести ще й персь. заст. *خباړه habare* "меткий, тямковитий, третій" (ПРС I, 537). Пор. ХАПТУР.

ХАГАН, КАН "титул тюркського чи монгольського володаря"; КАГАН "найвищий титул хозарського володаря"; д.-укр. КАГАНЪ, КОГАНЪ "тс", також "титул українських князів"; грецьк. *χαγαννος*, ар. *خاقان* (Зайончковські 1947, 28;51); КОГАНЯ "дружина кагана"; термін засвідчений у "Слові о полку Ігоревім" – йдеться про Феофану Музалонису, що з нею був одружений князь-каган Олег Святославич".

В лѣто 965 Иде Святослав на Козары, слышав же Козаре, изыдоша съ княземъ своимъ каганом . и бывши брани межи ими. одолѣ Святослав Козаром и городъ ихъ Бѣлу Вежую взя. Іпат.53.

В лѣто 965 Козаре со княземъ своимъ Хаганом. ГЛ 248.

1051 Похвала кагану нашому Владимиру отъ него же крещении быхомъ; Быша же си въ лѣто благовѣрному Кагану Ярославу сыну Владимиру. Пріцак 2008, 83.

XII ст. Ольгова коганя хоти. СП.

В лѣто 1240... Кююкъ иже вратися оувѣдавъ смерть канову и бысть каном. Іпат. 785.

1625 мѣсто... от кагана скіфського... оборонила. Тітов 1924, 127.

1649 (антропонім) Процик Каган. УДЛ 134.

XVIII при каганѣ еще бывших. КОМ 213.

У великій літературі стосовно титулу *qaγan*, *خاقان хаqan*, *qaγan*, *haγ* (*qaγ*) помітні кілька суперечливих поглядів на походження цього терміна. Рамстедт 1951, 95+61 прирівнював кор. *kaγ-kuan* з авар. *carcanus*, ст.-булг. *kaγxavoξ*, *qaβaanas* та д.-т. (орхонським) *qaγan*. До кола цих форм він долучає ще й дві форми, засвідчені в старотурецькій та монгольській мовах: *qaγan* / *qa'an* та простішу *qaγ*, буцім споріднену з китайсько-корейським *kuan* "володар".

В давньоукраїнських текстах вживається майже винятково форма *каган*, тоді як *хаган* – надто спорадично. Отже, зосередьмося спершу на історії вживання в тюркських мовах терміна *каган*. Як зазначає О. Пріцак 2008, 80, титул та інституція "кагана" належить до імперських харизматичних титулів Євразії. Згідно з китайськими джерелами, впровадила інституцію й титул у 240 р. династія Себів (Hsien-pi); до речі, назва Сибір походить саме від найменування цієї династії. Пріцак 1952, 89 титул *каган*, як і декотрі інші тюркські титули, виводить з кореня *qγ/qβ* (*qv*): *ха+ха + хаγ > хаа +γan* (/ *qa+ γan*) [разом *хаγaan*].

Близька до теорії О. Пріцака й версія, що її висловила А. А. Валитова (О нектор. терминах в "Кутагду билиг"// Краткие сообщения Института народов Азии. – М., 1963. – Т.63. – 119): "Титул *каган* тюрки перейняли від жуань-жуанів або "істинних аварів", народу, очевидно, тунгуського походження, який панував у Монголії та Центральній Азії з кінця IV до середини VI ст. [Encyclopedie des Islam. – В.П. – 938]; також див. Бартольд В. Очерк истории Семиречья. – Фрунзе, 1943. – 15].

В написі Більге-кагана *каган* виступає як очільник військової конфедерації племен, володар Тюркського каганату, чия влада була спадкова та вважалася божественною, підтримувана небом. Щоправда, титул *каган* носили й вожді найбільших племен та племінних об'єднань. Так, каганом іменували очільника

тюргешів, каганом зробили й володаря киргизів Барс-бека. Крім терміна *каган* у давньотюркських пам'ятках VIII ст., хоч і рідко, трапляється вже й термін *кан* і *хан*, мабуть, скорочений варіант слова *каган*. Натомість термін *бег*, що відповідає укр. *князь*, арабсь. *емір*, ніде не означає верховного володаря. Титулом *бег* в орхонських тюрків називалися очільники підлеглих каганату племен та ще родо-племінне оточення кагана (Barthold W. Beg // *Encyclopedie des Islam*. – В. I. – 706)".

Г. Доерфер III, 176 пропонує гіпотетичну, ренконструйовану з китайського письма, форму титулу *ха'ан – цією формою користувалися й жуан-жуани [Jou-Jan] (460–550). Доерфер пропонує розрізняти форми хан (qan) і хауан (qaуan), вважаючи їх різними запозиченнями з наведеного вище *ха'ан. Крім аргументів фонетичного характеру, посилаючись до того ж на В. Банга 1925, 248, Г. Доерфер долучає ще й доводи стосовно різних значень цих двох титулів вже в найдавніших тюркських пам'ятках, а саме: титул хауан (qaуan) мав значення "великий хан, володар багатьох племінних об'єднань", тоді як титул хан (qan) поєднував два значення: "володар невеликого племінного об'єднання" та "володар (взагалі)". Доерфер III, 178 пов'язуючи титул у формі Qan | Хан з гунобулгарами, вважає, що обидва різновиди форми незалежно один від одного походять з титулу Себірів Ko'-han. Пізніше титул han запозичили монголи (1206 р.), а після їхнього занепаду й держава-нащадок Золота Орда (1226-1480), а далі й Кримський ханат (1449–1783). Взагалі ж в тюркських державах термін засвідчується в трьох формах: قان qaan "титул верховного володаря", خاقان хаqan "титул владного володаря" і خان хан "титул владного князя (БВИ.-1849.-I.)

Скрупульозно розглядає цей титул і Клосон II, 11 який зауважує: "хауан – це титул сивої давнини, вживаний тюрками в особливому значенні – "незалежний володар племені чи народу"; уперше слово помітне в досить чіткій формі на означення королівського титулу жуан-жуанів близько 400-го року. У VIII ст. вже тюрк. хауан є досить вживане, здебільшого ним означували тюркського володаря, але також і імператора Китаю (Тавуаґ хауан) та правителя Тибету (Тібүт хауан) і навіть членів родини тюркського володаря, очільників підкорених тюркськомовних племен, наприклад киргизів (Qуғqуз хауан). Цей титул прийняли у VIII ст. й тюркськомовні уйгурські володарі, коли стали незалежні в 742 р. В тюркських та уйгурських текстах слово звичайно писали як qaуan, та оскільки х і q передавалися в текстах однією й тією самою літерою, можна упевнено казати, що це слово потрібно читати хауан, синонімом якого є слово хан, але їхні взаємостосунки незрозумілі: ці двоє слів всередині тюркських мов не можуть бути поєднані морфологічно, але можуть бути альтернативними формами в тих мовах, з котрих тюрки їх запозичили, пор. д.-т. XI хан "верховний володар тюрків"; чаг. XV хан "імператор, падишах"; полов. (СС) XIV qan/ хан "імператор"; кипч. XIII temür хан (Клосон 630).

Тюрк. хауан (qaуan) у свою чергу запозичили монголи (qaуan, qa'an), а від них термін перейшов у чагатайську (староузбецьку). З тюркських мов та монгольської ці терміни перейшли й у перську мову: тюрк. хауан > خاقان "значний володар (не обов'язково тюркський), а хан > خان "незначний володар", в добу Сефевідів (XV ст.) – лише котрийсь ступінь шляхетності. В епоху

монгольської окупації в перську мову увійшов і титул قان qa'an як відображення монг. qa'an на означення титулу монгольського Великого хана. Поступово титул вийшов з ужитку, залишившись як історичний факт.

Отже, найвищого піднесення титул *каган* досяг у величезній державі давніх тюрків, яка у 581 р. розпалася на дві частини: Східний каганат та Західний каганат, в якому бл. 630 р. почали виділятися *хозари*, залишаючись володарями на Євразійській території до 965 р., коли Святослав завоював Хозарську державу, а з нею і Тмуторокань: < тюрк. *tümen* "десять тисяч" + "*taγxan* "начальник" = *tümentarxan* "начальник військового округу, який має доставляти десять тисяч вояків". Довівши Хозарський каганат до руїни, володар Руси-України як переможець долучив до свого титулу ще й імперський харизматичний титул Євразії *каган*, що було погоджено з українською церквою тієї доби – митрополит Іларіон у своєму творі "Слово про закон та благодать" (1051р.) висловився так: "Похвала кагану нашому Владимиру отъ него же крещении быхомъ". Таким чином титул стає спадковим: "Быша же си въ лѣто 1051, благовѣрному Кагану Ярославу Владимиру". Зажаючи на те, що у хозарів була самобутня форма двовладдя: два царі – старший, котрого в арабсько-перській літературній редакції іменують خاقان хақан, виконував роль чисто сакрального володаря і хақанбеқ – цар з реальною владою, висловив версію, що термін каган не був титулом київських князів, а додавався до них як епітет обожнюваного володаря. Подібне подибуємо в декотрих золотоординських ярликах XIV ст., з котрих видно, що слово қап додавалося до імени улусного золотоординського хана, який номінально підкорявся великому монгольському хану, для котрого типовий був титул қаған (Григорьев А.П. Еволюция формы адресанта в золотоординских ярлыках). Разом з тим відомо, що коли монголи на своєму курултаї вибрали Чингиза своїм імператором, вони вжили не титул *каган*, а *хан*. Отже, й у монголів титул *каган* був лише додатком до імператорського титула, а не сам титул (Пріцак 2008, 83). Зауважмо також, що низка середньовічних європейських джерел дає підставу стверджувати: титул *каган* в Україні вживали ще за 100 років до завоювань Святослава. В Бертинських анналах 839 р. згадується хақан (*chacanus*) держави Рос (*Rhos*), див. Культура середньовічної Руси. – Л., 1974. – 72. Сьогодні в Україні можна активніше користуватися цим джерелом, адже Франція передала в Україну копії витягів із Бертинських хронік, про що повідомив Посол України у Франції Олег ШАМШУР на офіційній сторінці у Twitter: "В Україну передано копії витягів із Бертинських хронік (*Les Annales Bertiniani*), які зберігаються в бібліотеці м. Сент-Омер та вважаються найдавнішою згадкою про Русь-Україну. Бажаю авторам проекту з дослідження витоків і становлення української державності успіху в його реалізації". Бертинські аннали (лат. *Annales Bertiniani*) – пам'ятка Середньовіччя, написана в Франкській імперії у 830–882 роки. Назва умовна, за містом знахідки основного рукопису в абатстві Святого Бертіна, нині це руїни в межах міста Сент-Омер (Па-де-Кале) на півночі Франції. Перша частина складена невідомим автором у 830–835 рр.; другу частину приписують іспанцеві на ім'я Галіндо (святотому Пруденцієві Труаському), укладену в 835–861 роки. Про нього згадує третя частина Бертинських анналів під 861 роком. Третя

частина складена архієпископом Гінкмаром Реймським у 861–882 рр., і відрізняється складною мовою викладу матеріалу із не завжди ясним змістом, але подробицями. Оскільки автори зазначених анналів були близькі до західно-франкського (французького) королівського дому, то висвітлення подій іноді має упереджений характер. Бертинські аннали містять найдавнішу західноєвропейську згадку про Русь. Складені були Анналі (у тій частині, де йдеться про Русь) Пруденцієм Труаським, двірським капеланом Людовика I (814–840 рр.) за часів правління західнофранкського короля Карла Лисого (840–877 рр.). "839 року до імператора Людовика I (814–840) прибуло посольство візантійського імператора Теофіла (829–842), який "прислав також... деяких людей, які стверджували, що вони і народ їх називаються рос (Rhos); їхній король (лат. rex) має титул хакана (лат. chaganus) і послав до нього (Теофіла), як вони стверджували, заради дружби..." – повідомляється у хроніках. Теофіл просив, щоби милістю імператора і з його допомогою вони могли через його імперію безпечно повернутися на батьківщину, бо шлях, яким прибули до Константинополя, лежить землями варварськими, які населяють дикі, люті народи, і імператор не бажав, щоб вони повертались ним і наражалися на небезпеку. Ретельно з'ясувавши мету їхнього прибуття, імператор дізнався, що вони походять із народу шведів (Sueones), і, вважаючи їх радше розвідниками, а не послами дружби, вирішив затримати їх доти, доки вдасться достеменно дізнатися, з'явилися вони зі щирими намірами чи ні. Про це він вважав за потрібне "повідомити Теофілові, а також про те, що з любові до нього прийняв їх ласкаво і що, якщо вони виявляться гідними довіри, він відпустить їх, надав можливість безпечного повернення на батьківщину і допомогу; якщо ж ні, то з нашими послами відправить їх перед його (Теофіла) очі, аби той сам вирішив, як з ними вчинити". (Ann. Bert., a. 839, p. 30–31). Також у пам'ятках VI–IX ст. написаних латиною та грецькою мовами засвідчуються титул rex hunnorum... chaganus; rex Avagum saqan та χαγανος (Доерфер III, 167; Хазарские глоссы IV–X вв. // Языковые контакты в Башкирии. – Уфа, 1972. – 55).

Володимир Великий виділив Тмутороканське князівство для свого сина Мстислава Молодшого. У 1024 р. почалася війна між Мстиславом та його братом, що володів Києвом. У цій боротьбі переміг Мстислав, і в угоді у Листвені (1025) на основі замирення Руський каганат був поділений на дві частини, кордоном між ними був Дніпро. Отже, постали, як колись то було в Тюркському каганаті у 581 р., два каганати: Західний з центром у Києві та Східний з центром у Тмуторокані. Але вже у 1036 р. помер Мстислав, а перед тим і його єдиний син Євстафій (1033), і в такий спосіб не стало Тмутороканського каганату.

Ярослав Мудрий розділив Русь на три уділи: Київ, Чернігів і Переяслав. Чернігів тепер став центром уділу й перебрав функції Тмуторокані – пам'ять про неї як столицю каганату знайшла відгомін у "Слові", де Олег Святославич, предок Ігоря, виступає як *каган* (титул).

Вже в наші дні С. О. Висоцький серед графіті на Софіївському соборі знайшов напис "Спаси Господи Кагана нашого". А що слово було вирізьблене на зображенні Св. Миколая, то вчений ідентифікував цей титул належно до князя

Тмутараканського й Чернігівського, а наприкінці життя Київського Святослава–Миколу Ярославича (1027–1076 рр.) – адже Св. Миколай був патрон цього останнього кагана України-Руси.

Таким чином, титул хап засвідчується у всіх тюркських мовах (часто як қап), тоді як хауап трапляється лише в давньотюркських пам'ятках, арабізована ж форма خاقان хақап з'являється лише в період середньотюркської мови як зворотнє запозичення з перської (поряд з qa'ap (часто > қап), замінивши собою давньотюркське хауап. В пам'ятках, написаних середньо-тюркською мовою титул хақап вживався на означення володарів високого щабля (не обов'язково тюрків), а пізніше, в добу Сефевідів – то просто один з титулів. Термін в арабізованій формі خاقان хақап вживався і в Туреччині на означення одного з імперських титулів впритул до руїни Османської імперії див. Девелліоглу 312: хақап "титул тюрко-османських володарів". Також : Єгоров 303; Клосон 630.

ХАДЖІ "почесний титул мусульманина, що здійснив прощу до Мекки". Запозичення з тюркських мов, очевидно, вже в постмонгольську добу, пор. крм., тур һасу حاجی "прочанин до Мекки", джерелом якого є < ар, حج "проща до Мекки". Фасмер 4, 222 р. ханжа "особа, яка прикидається набожною людиною" вважає фонетичним варіантом слова хаджи (ЕСУМ 6,155).

ХАЗЯЇН, діал. ХАЗЯЙ "власник господарства чи майна", "господар", "володар, владар", множ. ХАЗЯЇ, ХАЗЯЇНИ; ХАЗЯЙЛИВИЙ, ХАЗЯЙНОВИТИЙ (СУМ XI,8-9); (Гр. 4, 383); (поліське) ХАДЖАЙКА "хазяйка" (Музичний фольклор з Полісся. – К., 1985. – 231); б. ХАДЖАІН, ХАЗЯІН.

1364 той же зимѣ приде посол из Орды царя Баирал хозя. ЛА.

1649 Курило Хозаин.

1743 Присяга в убитках... хозяину. Карт. Тимч.

XIX Я вас поб'ю московськими руками й оддам усіх бунтарів-хазяїнів у москалі; Осавулину жінку давно дражили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали напихваті, де вертілась осавулиха; Що ж ми тепер в світі божому будемо робити без хазяїна?; Не думав я, будши хазяїном, що мені доведеться помирати на чужій стороні. Н.-Л. 44; 49; 69.

XIX Й у нас дрова сирії, А ми дрова да посушимо,

В нас хаджайки старії. Ми хаджайок поворушимо.

(Музичний фольклор з Полісся. – К., 1985. – 231).

Що бурлака робить-заробляє, а хазяїн п'є-гуляє. Нар. тв.

В тюркські мови цей перський термін почав входити порівняно пізно, лише з наверненням тюрків в іслам – принаймні у давньотюркських текстах це слово не засвідчується, зафіксована лише спорадична форма (в поезії Югнакі) хоса (qosa) "старий чоловік" (ДТС 462, 638). Активне вживання терміна в тюркських документах помітне з XIII ст., причому персь. خواجه в тюркськомовних пам'ятках різних регіонів одержує неоднакове і графічне оформлення (хожа, ходжа, хважа, хваже, хавадже), і досить різні семантичні значення: "пан", "господар"; "старий чоловік", "купець", "ремісник (так би мовити: господар)" (Будагов I, 539; Фазилов II, 499; ТАС 163; Наджип Э. Исследов. по восточ. филологии. – М., 1974. – 162); Бертельс Е. Избр. тр. – М., 1962. – 99). Пізніше, у зв'язку з відкриттям на теренах замешкання тюрків мережі духовних шкіл слово *ходжа* зосереджує на собі

переважно значення "вчитель", "професор", "чиновник" (Р II, 1708), пор. напр. тур. *hosa* "вчитель, викладач, наставник", "духовна особа, що одержала освіту в медресе" (ТРС 410), але зберігається й значення "хазяїн": *ног. qosa* (Гаджиева 1979, 55).

Вже Міклошич 1886, 90 зіставляв *рос. хозьяин* з *тюрк. hosa*, щоправда без пояснень. Як завжди, поперед усіх етимологів скрупульозне дослідження слова виконав у своїй рецензії на працю Міклошича Ф. Корш 1886, 503, який помітив, що в *тюркських запозиченнях тюрк. -с-* в діалектах російської мови виступає як пом'якшене *-з-*: "давньоруське *хозя* стоїть в такому самому фонетичному відношенні до *тат. hosa*, як *д.-р. ферязь* до *ferase*". Корш також простежує таке явище, коли в декотрих *тюркських мовах (im Nordtürkischen)* запозичені російські слова передаються з заміною *-з-* > *тюрк. -с-*: *рос. козёл, озимь* > *kosol, ocim*. Ба більше, саме *рос. хозьяин* в *тюркському мовному середовищі* (напр. в *алтайській мові*) набуває форми *qosoim* "купець" (Будагов II, 72). Корш також висловлював некоректний здогад, буцім ім'я *половецького хана ГЗА* у "Слові про Ігорів похід" (в Іпатському літописі КЗА, ГЗА, ГЗАК) є якраз відповідник отого самого *qosa*. Щоправда, автор цього дослідження в *половецькому антропонімі* вбачає іншу етимологію – швидше всього це *тюрк. qazaq*, яке іноді > *qzah*, якому в багатьох *тюркських мовах* притаманний *редукований -а-* в першому складі та ледь відчутне *прикінцеве -h*, яке іноді взагалі зникає, пор. *азербайджанський топонім ГАЗАх*. До того ж, автор цього дослідження опрацював чималу кількість імен *половецьких ханів* – всі вони мають *питоме тюркське походження*, див. КОЗАК.

Етимологію Корша фактично повторив Бернекер 1924, 400: *рос. хозьяин* < *тюрк.*, особливо *чув. hoz'a* "Wirt < *персь. хоса* "Herr", "Meister". Але потрібно зазначити, що Корш *чув. hoz'a* долучає лише як доказ того, що в *тюркських мовах* також має місце *кореляція звуків -с- або -z'- або -dz'-*.

Подібну позицію займає й Ресенен (*Zeitschrift für Slavische Philologie*. – 1950. – XX. – 2. – 448): "з *булгарсько-чуваських запозичень* в *російській мові* варто відзначити *хозьяин* < *чув. hoz'a* < *персь*. Зіставмо також *дзян* "душа" з *іран. джан* "тс". Виправданим як з боку семантики, так і з фонетичної сторони вважав за джерело *рос. слова хозьяин* *чув. hoz'a* Н. Sköld (*Rosso-Iranica*. – Розвадовскі. – II. – 298).

Тривалий час працював над походженням слова А Соболевский. У першій статті (*Archiv für slavische Philologie*. – 1912. – V.33. – 3–4. – 610) він звертає особливу увагу на фонетичну адаптацію слова, зауважуючи, що *хозьяин* "одне з *небагатьох тюркських слів*, в яких виступає м'який *-з-* замість *сподіваного -ж-* або *-дж-*". Для прикладу А. Соболевський наводить ще слова *зипун* та *зепь*, а також додає: "коли в *російських літописах* трапляються імена *татарських ханів, купців, послів тощо*, то помітна тенденція: *великороси XIV–XVII ст.* передають *татарське пом'якшене -дж-* своїм м'яким *-з-*". Та вже в іншій публікації (*Этимологические заметки.-Slavia. Praha, 1927. – V.-3. – 450*), Соболевський пропонує іншу версію: *перехід -с- > -z'-* у цьому слові, як і в низці інших, відбувся на ґрунті *мови-посередника* і в *російське мовне середовище* увійшов у "готовому вигляді". Соболевський зауважує: "Всі слова й зокрема *власні імена*, які перейшли в *російську мову* від *татар Золотої Орди, ногайців та кримців*,

мають це пом'якшене -з-, звісно ж, через те, що м'які звуки -з- та -дз- були притаманні вимові самих татарів". Такий погляд Соболевського обґрунтований лише частково. В російських документах трапляються крім варіанту *хозя* ще й *ходжа*, *ходча* і навіть *хож(ч)а* з -ч- над -ж-, напр. в ярлику Тайдули 1356 року: "Семир ходча жалобу положил" (Срезн. III, 1382). Також див.: (1434 р.) Царевич Махмут-хозя был у тебя в Галиче ратью (Духовн. и договорн. грамоты... XIV–XVI вв. – М.-Л., 1956. – 86); (1474) А се говорити Миките от великого князя хозе Кокосу (Памятники дипломат. сношений Москов. гос-ва с Крим. и Ногай. ордами и Турцией. – Т. I. – СПб., 1884); (1466–1472) "а имя ми Офоносей, а бесерменьское имя Хозя Исуф Хоросани" (Хождение за три моря Афонасия Никитина". – М.-Л., 1958. – 17–18. Також пор. Лихачев Д. С. Культура Руси. – М., 1946. – 100: "В 1532 г. в Москву явилось посольство султана Бабура. Бакур через своего посла "Хази Уссеина" (хаджі Хусейна) желал вступить в "дружбу".

В пам'ятках української писемности засвідчується субститут -чж- персько-тюркської африкати: (1393 р. "наш племеньни(к) Бекбула(т)ъ и Хо(ч)жа Мединъ оучинился намъ ворогъ; Нынѣ послалъ есмь к вамъ. слуги наши. Асана и Тулу очю." УГ 112-113).

Не менш цікавий факт збереження персько-тюркського -дж- в поліському діалекті української мови (у слові *хаджайка*). Також див. Геровский Г.И. Древнерус. написания *жс*, *ч*, *жсч* перед передними гласными. – ВЯ. – 1959. – №4. – 54). Також див. ХОДЖА.

ХАЛАДАЙКА (Запорізька обл.) "різновид вільного довгого одягу" (Ващенко 1968, 35).

Слово – похідне від *халат* (див.)

ХАЛАТ "різновид легкого одягу на виробництві чи в закладах професійного спрямування, напр. в лікарнях", "різновид хатнього одягу"; б., болг., р. ХАЛАТ; п., слвц., ч. *shalat* "халат" (ЕСУМ 6, 150; Ф 4,217; Дмитриев 549).

Л. Будагов вважав джерелом цього запозичення в російську мову тур. (осм.) *خلعت* *hil'at* "різновид почесного одягу, яким володарі країн нагороджували когось на знак відзнаки... Нині це слово вживається на означення просто нагороди чи подарунка й вимовляється *халат*, і в російській мові має значення "домашній одяг" (Будагов I, 536); також див. Девелліоглу 370. Справді, іранці та тюрки-сельджуки (пізніше азербайджанці й османці) перейняли звичай дарувати цей різновид одягу в арабів, у яких слово *خلة* мало значення "вбрання" (САУС I, 330), але в усній вимові тюрки засвоїли слово, здається, від персів, пор. персь. *خلعت*, де в першому складі засвідчується короткий звук -а-. До того ж в перській мові це слово вживається не тільки на означення східного розкішного халата, а й звичайного хатнього та виробничого одягу: лікарського, іншого професійного, тоді як у словниках турецької мови лексема фактично не засвідчується, тим більше на означення різновидів домашнього чи професійного одягу. Не ввів цю лексему до свого етимологічного словника турецької мови Ейубоглу. Отже, в російську мову слово могло увійти безпосередньо з перської чи тюркських мов Кавказу, Центральної Азії або Поволжя. В українському словнику це, мабуть, русизм, як і в кримськотатарській, пор крм. халат "тс" (КТРС 325). Додаткового дослідження потребує історія цього слова в болгарській (Милев 808) та

західнослов'янських мовах – чи не з російської? Знаменно, що слово не фіксується в сербській мові.

ХАЛВА "різновид солодощів"; ГАЛЬВА "грецька лагоминка: згущений виноградний сік з мигдалем та горіхами. По-турецькому хальва" (Б.-Н. 93); б., р., болг., с.-х., молд. ХАЛВА "тс".

Запозичення з тур., крм. *halva* < ар.-персь. *حلوا halva* (Девелліоглу 354; Р II, 1759). Турецька приказка "Biz helva demesini de biliriz, halva demesini de" ("Ми й хелва вміємо сказати, і халва теж") засвідчує двоваріантність цього слова в турецькій розмовній мові (ГРС 400).

ХАМСА "дрібна морська промислова риба з родини оселедцевих", КАМСА; б., р. ХАМСА, болг. ХАМСИЯ "тс". (ЕСУМ II,360); ЕСУМ 6, 154)

Запозичення з тур. *hamsu* "тс", також *hapsu*, джерелом якого є ар. *خمسين hamsin* "п'ятдесят". Семантика слова пов'язана з історією вилову цього різновиду роби: її виловлюють у східній частині Чорного моря упродовж п'ятдесяти холодних днів (починаючи з січня) (Ейубоглу 313).

ХАМУЛА "дуже поганий суп"; "розварена овочева маса в страві", ХАМУЛІТИ "розкипітися", РОЗХАМУЛІТИ "розварити", РОЗХАМУЛІТИ "розваритися на бурду"; ФАМУЛА "дуже погана страва", ГАМУЛА "каша з яблук з медом"; "невдало густо зварена рідка їжа"; сюди й ГАМУЗ "м'якуш", ХАМУЗ "каша".

ЕСУМ I, 466 доречно зіставляє укр. *гамула* з тур. *hamur* "тісто, розчина", *розм.* "глевкий, непропечений, напівсирий хліб", *переносн.* "закваска" (ГРС 382). А ось твердження (з посиланням на Р II, 1698), буцім тур. *hamur* є запозичене з ар. *hamir*, яке пов'язане з дієсловом *hamaga* "вчиняти тісто", потребує уточнення. В арабській мові немає слова *hamir* "кисле тісто", є *خميرة* "дріжджі" та *خمير* "заквашувати (хмелем, дріжджами", напр. *خمير العبين* "він замісив дріжджове тісто" (САУС 362). В арабській мові стандартне поняття "тісто" має іншу, ніж у перелічених тюркських та перській мовах, назву: *عجين* [аджінун]. Очевидно, в тюркські мови це слово перейшло з перської, пор. персь. *خمير hemir* "тісто", "драглиста маса", "недопечений (про вироби з тіста)" (ГРС I, 568). Недарма ж Девелліоглу 321 османсько-турецькі форми *hamir*, *hamire* вважає арабсько-перськими. В перській мові поняття "тісто" склалося на основі ар. *خميرة hamire* та *خمير*, до речі, гомогенних з ар. *خمير hamir* "вино" [див. ГАМУРДИТИ] – йдеться про місиво, якому за допомогою ферменту (дріжджів, закваски) (< персь. *مايه maje*) притаманне бродіння, закидання, набування. Значення "недопечений, глевкий хліб", засвідчене в персь. *خمير hemir* (> тур. *hamur* "глевкий, непропечений, напівсирий хліб") могло сформуватися під впливом персь. *خام ham* "сирий, недопечений, недоварений". Пор. ст.-тур. *hamir* "тісто", *hamir-i maje* "тісто на дріжджах" (Девелліоглу 321); кар. *hamur* "тісто" (КРПС 509); крм. *hamur* "тісто", *hamur aş* "борошняна страва", *ekşi qamur* "дріжджі", *mingen (mindirme) hamur* "кисле тісто" (КТРС 326); аз. *hemir* ""драглиста маса з борошна, змішаного з водою чи молоком", "все, що нагадує тісто", *hemre* "закваска на тісто" (АзРС 4,755); туркм. *hamur* "тісто", *tuşan hamur* "кисле тісто", *hamurtaja* "закваска на тісто" (ТуркмРС 686); ст.-узб. *hamir / hamirtaja* "тісто" (Фазилон II, 483); Саме на означення недоладної страви чи незвичайної каші або глевкого м'якуша і увійшло турецьке слово *hamur* в українську мову. Осібна турецька форма *hamur* на відміну від *hamur*, вживаної

в решті тюркських мов, склалася вочевидь під впливом ар. *humur* (форма множини від *hamr* "вино"). Прикінцеве *-л* в укр. *гамула* замість тур. *-r* можна пояснити властивим багатьом мовам перебігом *-p- > -л-*, тюрк. *qaraul > укр.. розм. калавур*; перехід *-r > -l* характерний і для самих тюркських мов та діалектів, пор. *hancar > hançal* "кинджал", *zagar* "збиток" *> zaral* (СИГТЯ 374).

Що стосується слів ГАМУЗ "м'якуш", ХАМУЗ "каша", то це, здається, лише варіанти лексеми *гамул(а) / хамул(а) / *гамур*, що склалися внаслідок формального впливу поширенішого *гамуз, хамузиння* "залишки листя й огудини на городі", "дрібні гілки", хоча в ЕСУМ I, 466 наводиться протилежна думка. Докладніше етимологія слів *хаб, хабаз, хабз, хабат, хабина, хабуз, хмиз* "дрібне гілля, залишки рослин, бур'ян" тощо розглядається в ЕСУМ 6, 145-147.

ХАНЬКА "різновид невеликого гарбуза", "тс, що й (див.) *мармуза* "порода найдрібніших гарбузів", *мармузка* "ханька, різновид декоративного гарбуза" (Лисенко 1961, 42).

В ЕСУМ 6, 155 це слово цілком справедливо поєднується з *ханьки, ханюсі* "забавка малих дітей стискувати в кулаки долоні й виправляти їх (як імітація торохтіння зерен у достиглому плоді)". Спорожнілий гарбузець із зернятками всередині й справді міг стати іграшкою для дітей. Проте неправильно пояснюється походження слова *ханька*, бо насправді йдеться про баштанну культуру, котра прийшла в Україну з Криму, *ханської* землі, а проте форма *ханька* може бути й скороченим варіантом слова *карахонька / карафонька* "гарбузець, патисон", яке з'явилося знову ж таки за уподібненням до *карафа / карафинка*, запозиченого з європейських мов, в яких воно є арабізмом *garrafa* "опукла пляшка" (ЕСУМ II, 387).

ХАПТУР "хабар", **ХАПТУРНИК** "хабарник".

В ЕСУМ 6, 148 (див. *хавтур*) та 156 слово пояснюється як фонетико-семантичний варіант іменника *хавтур* "плата натурою духівництву за відпращення різних обрядів", зумовлений, очевидно, контамінацією з *хапати*.

Укр. *хавтур* доцільніше пов'язувати з крм. *qartur-* "дати хабар", похідною дієслівною формою від *qaraq* "хабар", (КТРС 151-2). Тюркська лексема має міцну внутрішню форму: *qaraq < qar-* "хапати, схопити", "брати руками", "захопити, відняти", "вкрасти", "хапати ротом" + аф. *-ar.* = "він бере / хапає". Перебіг тюрк. *q- > укр. к-/х-* – явище досить поширене. Можливо, як справедливо зауважується в ЕСУМ 6, 148 (див. *хавтур*) та 156, в процесі адаптації українських словоформ відбулася їхня взаємоконтамінація.

ХАРЦИЗ "розбійник, грабіжник, здобишник", "негідник", **ХАРЦИЗА**, **ХАРЦИЗЯКА**, **ХАРЦИЗНИК**, **ХАРЦИЗИТИ** "грабувати, чинити розбій", **ХАРЦИЗСТВО**; р. діал. (Липецька обл.) **АРЦЫЗЫ** "пустуни, бісенята (про дітлахів)" (Доклади отделений и комиссий Географ. общ-ва СССР. – вып. 15. – Л., 1970. – 132).

XIX Не звір я – людську кров пролити і не харциз, людей щоб бити; Чума, війна, харцизство, голод, Котл. Енеїда.

Джерело запозичення – крм., тур. *hırsız* "злодій, пройдоха" (КТРС 331; ТРС 405; Будагов I, 532). Здається, правильну етимологію запропонував В. Радлофф: *hırsız < ар. خير haır* "доброта, добрий" + тюрк. *syz* "без" = "щось без доброти", "недобрий" (Р II, 1657–8). Не є варіантом крм., тур. *hırsız* каз., кк., тур. *arsız* (ar +

суз) "безсоромний, нахабний, негречний", що його з ар. *عار* "сором, ганьба" (> тюрк. *ar*) цілком правильно пов'язує Єгоров 286.

ХАРЧ, ХАРЧІ "їстівні припаси, їжа" (СУМ XI, 27-28); "продукти взагалі; продукти на утримання рибальської ватаги" (Гр. 4, 388); ЗАХАРЧОВАНИЙ "виснажена від недоїдання людина"; також див. МОГОРИЧ; б. ХАРЧ "тс"; р. ХАРЧ(И) "витрати, витрати на їжу", "їда" "тс" (Ф 4, 225); болг., с. ХАРЧ "витрати", ХАРАЧ "витрати, приправа до їжі", "засіб, що його використовують чинбарі"; "гайтан, яким прикрашають камзол та штани" < с.-тур. *harç* (Стаховські 1967, 203); (Шкалич 312); груз. ХАРДЖІ "витрати"; "кількість їжі та напоїв, потрібна для певної кількості людей"; у мовах народів Кавказу ХАРЖ "витрати" (Джидалаєв 113); персь. *خرج*. *harç* "витрати", *خرجی* *harçi* "гроші на щоденні витрати" (ПРС I, 531).

1638 харч собі походную потребную приспособляйте. УГО 303.

1693 за харч детем взято шесть рублев. Акт. Стар. 37.

XVII салдата зо всѣм нарядом, оружем, харчу и одежею. Сам. 198.

XVII татаре хлѣба и всякой харчи брали. Межиг. літ. 96.

XVII Сѣрко Атаман Кошовій року 1675 приказал з харчю до Сѣчи прибувати.

В II, 373.

1723 харч, якую ми брали. Сул. арх. 204.

1734 пшоно, муку и протчую харч куповіал. ДНРМ №93.

XVIII винника умовили на нашой харчи по 8 к. от стану. ДХ III, 14.

XIX Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч; На качку давали з економії по гарцеві зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим гарцем; Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю; Знайди мені сорочки, знайди харч, та й бувай здорова! Бурлаки згодились з Бродовским по три карбованці на місяць на його харчах; Бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі й помандрували на херсонські степи; Вона була тоненька й угла, ніби захарчована ще змалку. – Н.-Л. 39; 41; 47; 64; 71; 119.

Арабський термін *خرج* [хардж] "витрати; гроші на витрати; пайка, порція, раціон; те, що належить; те, що заслужене; податок" (АРС 215) в пам'ятках тюркських мов засвідчується лише в добу Середньовіччя: в листі хана Золотої Орди Мухамада II султанові Мураду (1428 р.) засвідчується *qar harçu* "витрати на харчування", також пор. золотоорд., мамл., половецьк., ст.-узб. *خرج* [хардж] "витрати" (Березин 1850, 18; Наджип 1974, 167; Мончі-Заде 1969, 74, Бодродлігеті 1971, 144; також Отин 1968, 121; Фазілов II, 485); крм., (XVI); вірмено-кипчацьке (1617 р.) *خرج* [хардж] "витрати" (Шютц 1975, 175; РО 1974, 36, 121); ст.-тур. *harç* "витрати" (Стаховські 1967, 203). Слово фіксується і в сучасних тюркських мовах: тур. *harç* "витрати; приправа, заправка на страву; город" (ТРС 385); туркм. *harç* "витрати" (ТуркмРС 689); каз. *qarş* *qarş* "витрати, податок" (Будагов I, 531).

В українську мову слово уперше могло увійти в добу українсько-кипчацьких взаємин вже в XIV-XV ст. В побут чорноморських рибалок слово було запозичене з професійних говорів рибалок Криму, пор. у повісті "Микола Джеря" І. Нечуя-Левицького: "Коло кухарського куреня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шапки, барильця, лежали харч та одежа".

Факт вживання слова у двох формах *хардж* і *харджі* в перській мові дає привід гадати, що така двоїстість терміна була притаманна й певним тюркським говорам, що спричинило двоваріантність тюркізма і в українській мові.

ХАЯ (Слобожанщина) "спокійне безпечне життя" (Гр. 4, 389).

XIX Бо за ним і тобі хая буде. Гр. 4, 389.

ЕСУМ 6, 161 пропонує сумнівне пояснення: "похідне утворення від хаяти "чистити, піклуватися". Насправді, це один з прикладів самобутньої трансформації ар. *حیات* *hajāt* "життя, існування, буття" на тюркськомовному ґрунті, коли основне семантичне значення арабізма залишилося незмінне в літературних мовах, пор. тур. *hajāt* "тс" (Девелліоглу 346), а в побутовій мові сягло крайніх меж адаптації, пор. лакськ. *ххая* "тирло, куди зганяють у спекотні години корів на відпочинок; "(про людей) "байдикування, дозвілля"; аварськ. *къайи* "отара, садиба, тирло"; аз. діал. *qaja* "зимовий загін для отари" (Джидалаєв 71). В процесі адаптації арабського слова прикінцевий звук -t слові зник, здається, з метою відокремлення від літературної форми.

ХМІЛЬ "однорічна або багаторічна витка рослина шовковицевих; "який-небудь п'янкий напій"; "стан сп'яніння від п'янкх напоїв"; б., р. ХМЕЛЬ; болг. ХМЕЛ; п. *chmiel*, ч. *chmel*, слвн. *hmelj*.

985 Сътвори мирь Володимиръ с Болгары... и рѣша Болгаре, толи не буди мира межи нами, оли же камень начнетъ плавати, а хмель грязнути [Вчинив мир Володимир з болгарями... і сказали болгарі: "Тоді хай не буде миру межі нами, коли камінь стане плавати, а хміль – тонуті] (Іпат. 72).

Отже, перша згадка про український фітонім *хміль* поєднується з фактом спільного походу війська князя Володимира із загонами торків на волзьких булгар, яким цей фітонім вже був відомий. Українці й справді могли запозичити назву та властивості цієї "п'янкої" рослини саме від булгарів, пор. булг. **xumlay* (див. ЕСУМ VI, 188).

Наявність фітоніма з комплексом "h-m-l" в іранських, германських, семітських, слов'янських, тюркських, фінно-угорських мовах (див.: Бушаков В. Євразійські фітоніми "хміль" та арамейські (сирійські) *hml*, *hmr*, арабські *hmr*, *hml* // Вісник Львівського ун-ту. Сер. Філологічна. 2011. – Вип. 53. – 179-189) свідчить про активне поширення назви цієї рослини регіонами світу, звичайно ж, у зв'язку з її використанням при виготовленні п'янкх напоїв. Відомо чимало етимологій фітоніма "*Humulus lupulus*" (див. Ф. IV, 249; ЕСУМ VI. – 188). Версію про тюркськомовне походження фітоніма прокоментував А. Львов ("К этимологии тюрк. **qumlay* *cḥmely*" // Этимология. 1979. – М., 1981. – 60–67.). Намагався шукати етимон фітоніма в д.-ірансь. **xum ala*, О. Трубачов (Этимологический словарь славянских языков. – Вып. 8. – М., 1981. – 252). Гіпотезу про іранськомовне походження розвинув В. Абаєв 1989. – 261). Найаргументованішою (культурно-історично й лінгвістично) версією про середньо-іранське джерело походження слова вважає ЕСТМ 2000, 138, посилаючись на суфіксальне похідне ір. **xum-ala-ka* | *haum-ala-ka* з характерною для скіфської, як і середньо-іранської в цілому, монофтонгізацією дифтонга та скороченням перед сонорним: **au** > **ü** > **u**. Ір. **hauma* мало значення "священний збуджувальний напій, сік, вичавлений (ір. **hu**) з рослини, ідентифікація котрої не

визначена. Іранська лексема **haum-ala-ka* (пор. ос. *xumaellaeg* "хміль") стала джерелом тюрк. **xum(a)lag* > ср.-тюрк. *qumlaq* > булг. (д.-чув.) **qumlay* > булг. (чув.) *xamla*, яке й було запозичене в українську мову очевидно в добу походів князя Володимира на терени волзьких булгар.

Версію В. Абаєва про східноіранське походження фітоніма аналізує в порівняно новому дослідженні В. Бушаков (див. вище), який схильний шукати джерело східноіранської та тюркської форм в арамейськ. "дріжджі, закваска", посилаючись на ар. *hmḡ* "спричинити бродіння", "заквашувати тісто", *hamḡ* "вино", *hamiḡ* "хліб на дріжджах" тощо. У зв'язку з цією версією див. ХАМУЛА, ГАМУРДИТИ.

ХОДЖА "духовна особу у мусульман".

1393 наш племєньни(к) Бекбула(т)ъ и Хо(ч)жа Мєдинъ оучинилсѧ намъ ворогъ; Нынѣ послалѣ есмѣ к вамъ. слуги наши. Асана и Тулу очжю. УГ 112–113.

Детальніше див. ХАЗЯЇН.

ХОЗ "різновид сап'яну". ХОЗОВИЙ "при розрізуванні вичиненої шкіри за шириною смуга задня з хвоста" (Василенко 158; Гр. 4, 408); р. (1589) ХОЗЬ "сап'ян", (тверсь.) ХОЗ "вичинена козяча шкура", ХОЗЫ "підшови з якісної шкіри", (кавказь.) ХОЗЫРЬ "холоша". В Лаврентівському літописі під 1042 р. засвідчується ХЪЗЪ, множ. ХЗЫ, КЗЫ, ГЗЫ "шкура, шкіра". Фасмер 4, 253, а також ЕСУМ 6, 194 посилаються на германсько-мовні джерела, зокрема нім. Носе "штани". Проте шукати етимон укр. *хоз* можна і в мовах народів мусульманського Сходу, пор. аз. *xəz* "хутро", "шерсть на тілі тварини", вичинена шкура тварини", "одяг з хутра", "зроблене з хутра" (АЗРС 4, 752), яке, звісно ж, запозичене з перської мови: *خُز* *xəz* "тхір (тварина)", "хутро тхора"; "хутро"; також *заст.* "шовк, шовкова тканина" ПРС I, 551). Слово потребує скрупульозного дослідження. Див. ГАЗУКА.

ХОЗАРИ "тюркськомовний етнос княжої доби".

ХІІ. придоша от Скуфь, рекше от Козарь, рекомии Болгаре, и сѣдоша по Дунаєви; Наидоша я Козаре сѣдящая в лѣсѣхъ на горах. и ркоша Козарѣ. платите намъ дань. здумавше же Поляне. и вдаша от дым мечь и несоша Козарѣ къ князю своему... и рѣша старцѣ Козарстии. не добра дань; В лѣто 884. Олег побѣди Сѣверы... и не дасть имъ Козаром дани даяти. рекъ азъ имъ противенъ, а вамъ не чему; В лѣто 885. Посла Олег к Радимичем ркя. кому дань даєте. они же рѣша Козаром. и рече имъ Олег. не давите Козаромъ но мнѣ давите . и вдаша Олгови яко же и Козаром даяху; В лѣто 964. Иде Святослав на Оку рѣку и на Волгу и налѣзе Вятичи и рече имъ кому дань даєте. они же ре коша Козаром; В лѣто 965 Иде Святослав на Козары. слышавше же Козаре изыдоша протѣву съ княземъ своим каганом. одолѣ Святославъ Козаром и городъ ихъ Бѣлу Вежю взя; В лѣто 1106 Повоева Половци около Зарѣчьска и посла по нихъ Святополкъ Яна [Вишатича], Иванка Захарича и Козарина. Іпат. 9; 12; 17; 53; 257.

Інформація про хозарів у давньоукраїнських літописах незначна, адже літописці писали про хозарів лише на основі усних переказів чи спогадів, бо літописання в Києві почалося тоді, коли Хозарського каганату як самостійної політичної одиниці вже не було.

Терени, на яких з VII ст. почала складатися держава хозарів, до того посідали також тюркські етноси, назвімо їх умовно "давні тюрки", – частина населення Тюркського каганату, одним з політичних центрів якого була Тмуторокань (відома з 579 р.).

Хозари довго володіли землями сіверян, радимичів і в'ятичів. Київ навіть платив данину хозарському каганові, цей титул українці перейняли були на означення вже й своїх князів. Тривалу боротьбу з хозарами вів Олег, князь Азовсько-Донської Русі, звільнивши врешті сіверян та радимичів від хозарського впливу. Та коли він подався походом до Персії, то там загинув. Олегова держава в 930-тих роках була на піднесенні, та невдовзі занепадала в боротьбі з сусідами за колонізацію Півдня (Пархоменко В.А. Новые толкования "Записки Готского топарха// ИТОИАЭ. – т.І. – 1927. – 133). Справу Олега продовжив Святослав, завоювавши у 965 р. Хозарську державу та її столицю Саркел/ Білу вежу, а з нею і Тмуторокань, таким чином давши волю і в'ятичам. За версією Гумільова (Древняя Русь и Великая степь.- І, 33), "Давня Русь перехопила гегемонію в Хозарського каганату в X ст... Історії Русі передувала історія Хозарії". Частина хозарів певний час ще зберігала свою етнічну окремішність, залишаючися на теренах України-Русі та скоряючися половцям, але знемагаючи від насильства останніх, хозари попрохалися на службу до українських князів і заснували поблизу р. Остер місто Біла вежа (на згадку про колишню столицю Хозарії).

В українських літописах козацької доби, зокрема в "Літописі" С. Величка термін козари засвідчується у промові Самійла Зорки на погребі гетьмана Богдана Хмельницького. Промовець з пієтетом говорив про "старовічних предків слов'ян, які давали воєнну допомогу й великому Александрові Македонському, а також сцитів, цимбрів і козарів" (Перлини духовності. –К.– 2003. –187). Здається, в добу українського козацтва слово *козак* вважалося генетично спорідненим з етнонімом *хозари/козари*.

Відома етимологія М.З. Зекієва (Сов. тюркологія 1978 №3.– 45): р. хазар < qaz "гусак" + ar "чоловік, мужчина" = qazar "люди племені "гусак". Цей самий корінь автор бачить і в етнонімах киргиз < qur qaz "польові гуси" і навіть казах – останнє геть неправильно. Безпідставно об'єднував слово qazaq та етнонім хазар / хозар, в яких буцім пізнається спільний корінь qaz- "блукати", Абаєв III, 273, див. КОЗАК.

ХОМІ "різновид печива з відвареного розтертого гороху з розтертим конопляним насінням" (Гр. 4, 409). Пор. груз. homi "різновид мамалиги (національна страва населення Західної Грузії (Мегрелії)" На причорноморських теренах Туреччини й сьогодні компактно мешкає споріднений з мегрелами картвельськомовний етнос *лази / чани*, з мови якого назва страви, очевидно, перейшла у вжиток тюркськомовного населення. Див. ЕСУМ 6, 198.

ХОМУТ "шийна частина кінської упряжі".

1539 хомут и узда ми згинула. АВАК XVII №307.

1582 взял коня з возом и з хомутом АКЖ №2.

Слово засвідчується в більшості слов'янських мов, однак, як зазначає ЕСУМ 6, 198, загально визнаної етимології цей термін не має. Джерело шукали в

германських мовах, напр. нім. *Namen* "хомут" (Ф 4, 259). Прибічники ж версії монгольсько-тюркського походження слова наводять монг. *хом* "хомут", "пітник, кошма, що підкладається під поклажу на верблюдах", пор. *хомбого* "мішок з відтулиною, стягнений ременем" (МонгРС 535) < **kom* (ЕСТМ 2000, 53), також монг. *khomut* "хомут", чув. *хомәт* (ЕСУМ 6,199), аз. *хамут* "нашийна частина кінської упряжі" (АзРС 4, 737), тат. *qamut* "хомут" (Замалєєв І, 287); щоправда Радлов (Р ІІ, 486) тат. *qamut* "хомут" позначає як запозичення з російської, натомість до куманд. *qobut* "хомут" такої позначки не подає (Р ІІ, 661). Версія монгольсько-тюркського походження слова підтверджується важливим позамовним чинником: значна частина української лексики, пов'язаної з конярством, запозичена саме з тюркських мов, можливо ще в княжу добу.

ХУПАВИЙ (поліське) "красивий, чепурний, ошатний" (Гр. 4, 419; Жилко 1966, 156); **ХУПАВИСТЬ** "краса, ошатність", **ХУПАВКА** "красива, чепурна, ошатна жінка"; болг. **ХУБАВ** "вродливий, прекрасний", с. **УБАВ** "красивий, приємний, привабливий" (СХРС 605).

Слово поширене переважно на півночі України (Чернігівщина), що може свідчити про давність його запозичення, успадкованість з княжої доби. В такому разі викликає сумнів категоричне твердження М. Фасмера, буцім засвідчене в "Изборн. Святосл. 1076 р. писемне давньоукр. **ХУПАВЪ** "гордовитий, гонористий" [у Ф 4 284: "тщеславный, гордый"; також "хвастливый, ленивый" – проте немає певности, що саме так потрібно розуміти слово в "Изборнику"] ніяк не можна ставити в один ряд з суч. укр. *хупавий*. Певна кількість болгарських, перських за походженням, запозичень увійшла в церковнослов'янські тексти, а з них – в усну мову слов'ян, зокрема українців, болгарів та сербів. Доречно навести слова Гордлевського ІІ, 229: "раніше це слово було дуже поширене, інакше його наявність у болгарській та сербській мовах була б незрозуміла". Потрібно також визнати, що версія про запозичення слова в сербську та болгарську мови з тур. *hub* "гарний, вродливий, граційний" < персь. *خوب* "красивий" (Девелліоглу 377) має теж ґрунтовне підпертя; також пор. каз. *hub* "хороший, добрий, красивий"; каз. *hubtau*, тат. *hublamaq* "хвалити, прикрасити, схвалити" (Будагов І, 540). Врешті можна висловлювати версію й про питомість укр. *хупавий* та *гожий* (див. Додаток: **ГОЖИЙ**), успадкованих, як і перські лексеми *خوب* та *خوش* спільного індо-європейського фонду. Також див. Соболевский А.И. (ИТОИАЭ. – 1927. – Т. 1. – 144; Гордлевский ІІ, 229).

ХУРДА "хворі чи підупалі вівці, виділені в окрему отару", **ХУРДНИК** "приміщення для хурди, поставлене окремо чи виділене в загальній кошарі" (Кухаренко 1862, 38; Гр. 4, 419–420); пор. **ХУРДА** "шкіра" (Попка 88); можливо, сюди **ГУРДА**, **УРДА**, **ВУРДА** "вичавки з макового конопляного насіння", "збоїни з конопляного сім'я", різновид сиру" (ЕСУМ І, 440); також потребує додаткового дослідження **ХУРДИГА** "в'язниця" (Гр. 4, 419); р. (герськ.) **ХУРДА-МУРДА**, (астрах.) **ХУРДЫ-МУРДЫ** "хлам" (Ф 4, 285); (донськ.) "**ХУРДА** "хвороба, немічність, старість" (СРДГ ІІІ, 184); авар. **ХУРДА** "дрібні рештки; крихти", лакс. **ХУРДА** "дрібнота; дрібні гроші" (Джидаласв 118); груз. **ХУРДА** "дрібнота; дрібні гроші".

Лексеми, яка повністю відповідала б українському терміну, в тюркських мовах віднайти не вдалося; очевидно, це слово вживалося в тюркських мовах Кавказу або в говорах кипчаків півдня України: ногайців, кримських татарів. Проте лексичний матеріал, зафіксований у тюркських та інших мовах, дозволяє реконструювати розвиток семантики терміна, пор. аз. *hurda* "дрібні гроші", "щось дрібне, напр. *hurda mejve* "дрібні плоди", *hurda otlug* "низькі (поганенькі) трави", або таке, що складається з дрібненьких однорідних частинок (пісок тощо)", "мала кількість людей" (АзРС IV, 68); кум. *hurda* "дрібнота, дрібні речі", "посічена крупа" (Джидалаєв 113); туркм. діал. *hurda* "дрібний, невеличкий" (ТуркмРС 711); тур. *hurda*, *hurde* "щось дрібне", "всіляка дрібнота, мотлох", "те, що вже непридатне до вжитку"; тур. (ар.-персь.) *hurdatvat*, *hurdatvat* "всіляка дрібнота (напр. дрібні вироби із заліза)", *hurdasu* "лахмітник", "особа, що торгує мотлохом" (Р II, 1720; ТРС 405; 414).

Безперечно, всі тюркські форми зводяться до персь. *خرد* *hord* "маленький, дрібний, нікчемний" (ПРС I, 545); *збірн.* *خرده* [хорде] "дрібний, малий" (РПС 389–390), також тадж. *hurđ* "дрібний", *hurđi* "дрібнота" (ТаджРС 473), які у свою чергу є запозиченнями з ар. *خردة* "дрібнота" (АРС 216). Розвиток семантичних значень українського терміна, очевидно, відбувався так: "дрібний, малий, миршавий" > "дрібна миршава тварина" > "миршаві, хворі вівці". Під питанням укр. (степове) КИРД(А) "велика отара овець" (Жилко 1966, 269), що його, як і ТУРМА, Трубачов 1960, 105 вважає запозиченням з молдавської мови. Стосовно КИРД див. також ГАРД. Здається, мають рацію укладачі ЕСУМ 6, 223, вважаючи слово ХУРДЕПА "велика на зріст, невірна людина" експресивним утворенням від *хурда*.

ХУРБЕТ "погана людина, шахрай". Очевидно, варіант слова (див.) КУРБЕТ. Інакше в ЕСУМ, також див в ЕСУМ 6, 223. Ще див. в ЕСУМ 6, 222: ХУРБА.

ХУРМА "південне плодове дерево та його плід".

Запозичення з крм., тур. *hurma* < персь. *خرمالو* *xurmalu*.

ХУТІР 1. "окрема садиба або зимівник на теренах Війська Запорізького, в якому живе родина козака-хлібороба, що має статус підданого козаків-січовиків". Як писав Д. Яворницький (I, 148-149), запорізьке військо поділялося на січових та зимових козаків. Перші називалися лицарством або товариством; від товариства відрізнялися сімейні козаки, котрі жили віддалік від Січі в запорізьких степах, у зимівниках та хуторах – то були хлібороби, скотарі, рибалки й називалися не лицарями й товаришами, а зимівчаками, сиднями, гніздуками. 2. "обійстя для утримання отар та проживання чабанів у степовій Україні"; "окрема садиба на певній відстані від села" (Гр. 4,420); 3. "відокремлене селянське господарство разом із садибою власника"; "невеличке селище, яке виникло внаслідок переселення людей з козацьких станиць, сіл тощо" (СУМ XI, 176); адиг. ХУТЕР "загін для овець узимку" (Адиги 369); УЕТЕР "табір зі спорудами для худоби й пастухів"; абаз. УАТАР "зимівник", "місце зимового утримання худоби", "вівчарня" (Шагіров 1989, 135); авар. УТАР "хутір" (Джидалаєв 135).

1576 мѣстечками, селами и хуторами... войску запорожскому надано пожитковать. Яворн. II, 46.

1600 Германовские байраки и хутор. Каманин 1894, 14.

1651 кгрунтах футора их Бузукова. Каманин 1894а, 11.

1668 хутор лежачий на яру. АКП II, 44.

1714 всегда в хуторѣ мешкал. ДНРМ №23.

1732 в хуторѣ Лазаревичовом... Иван Давиденко и пасшии товар его зариштовании. ДНРМ №88.

1740 футора Миронова житель сказал: третой де лан к ярку под хутором же Сиротиним лежащій. Акт. Пер. 43.

козаки... напав на овчарския хуторы, сто пятьдесят овец пограбили; напали на его хутор. Эварн. 1888. 18; 21.

их же веси, гради, хуторы... спалили. Білецький Хрестоматія 414.

XIX Вони йшли день, йшли два, і не бачили ні одного села, ні одного хутора по дорозі. Н.-Л. 72.

Тюркський термін, що його можна зіставляти з українською лексемою, фіксується в таких мовах: кум. otar "хутір" (Джидалаєв 71); крм. otar "пастівник", "пасовище віддалене від аулу"; крм., ног. "отара овец", "невеличке руське [українське] село"; каз. utar "місце для утримання худоби"; башк. utar "Vorwerk, Meierei", "хутір"; чув. oDar, UDar "пасіка", "хутір", "табун"; odar "прихисток для овец" (Будагов I, 109; Ресенен 367; Севортян 1974, 487); чув. utar "місцевість багата на зело та квіти для бджіл", "пасіка", "хутір"; башк. utar "хутір", монг. atar "земля, що лежить облогом", "цілина", "неробочий, гуляний" скот" (Єгоров 279); тат. utar "загін (на худобу)", *заст.* "хутір, садиба, маєток" (ТатРС 594). Видатний орієнталіст проукраїнської орієнтації Ф. Корш [в публікаціях, здійснених на теренах України, подавав себе як Хведір Корш, напр. у "Фільологічному збірнику пам'яті К. Михальчука. – К., 1915. – 20] зауважував, що у казахів otar – то "окремий від аулу пастівник", а в ногайців – "отара, що пасеться навперемін у різних місцях; сюди й *хутір*, пор. башк. utar "те саме, що й укр. хутір". Звук х-тут, мабуть, тюркський".

Основа для тюрк. utar| otar "хутір" – otar "пасти", "тримати худобу на особливому пасовищі" < ot "трава" + аф. -ar. Розвиток семантичних значень відбувався таким чином: "харч для худоби" > "місце для утримання худоби, пасовище" > "стадо овец" > "табір для чабанів та овец" > "хутір".

Визначити час запозичення слова важко. Чуваська, башкирська, татарська форми слова на означення таких понять, як "пасіка", "садиба з пасікою", "табір як прихисток для чабанів та отари", "хутір" дуже багатообіцяльні для пояснення семантики укр. *хутір*. Цікаво, що такі значення засвідчуються переважно в тюркських мовах Волзького регіону, але зовсім не зафіксовані в російській мові та її діалектах. Очевидно, попервах цей тюркізм прижився на теренах Війська Запорізького, а отже джерелом запозичення, здається, були кипчацькі постординські або кримськотатарські говори.

Ц

ЦЕПА (іхт.) "різновид ляща" (чабак гіркий)", ЦЕПУХА "тс".

Варіант іхтіоніма *чабак*. Інакше в ЕСУМ 6, 239.

ЦУПЕЧКА "маленька люлька". В ЕСУМ 6, 266 подається як "не зовсім ясно"!

Доцільно вважати варіантом слова *цибук*, див. ЧУБУК.

ЦУРПЕК "пізно народжене ягня". В ЕСУМ 6, 267 походження слова пояснюється неправильно. Етимологію див. КУРПЕК.

ЦЮНЮК (закарп.) "комар звичайний".

Зважаючи на регіон фіксації слова цілком прийнятна етимологія цього запозичення, подана в ЕСУМ 6, 269 – джерело: угор. *szunyog* < тур. *sinek* "муха".

Ч

ЧАБАК "лящ *Abramis brama*" (Гр. 4,442); ЧАБАК, ЧЕБАК "різновид в'яленої донської риби" (Б.-Н. 385-6); (буков.) ЧОБАКА "різновид невеликого рибальського човна" (Карпат. діал. 472) – приклад перенесення іхтіоніма на назву човна; р. ЧЕБАК, ЧАБАК "риба *Syrpinus barbatus*", "лящ *Abramis brama*"; "різновид білої риби" *Leuciscus rutilus* (Ф 4, 322; Шилова 379).

1738 Привезли... сули 400 за 7 руб., чабака. Маркевич.

Цей тюркський іхтіонім увійшов у чималу кількість мов від перської на Сході до угорської на Заході, причому у всіх мовах збереглася одна й та сама давня форма *şabaq* (чув. *şubaх, şobaх* < **şab-* "виляскувати по воді", пор. *şabaq* "дрібна риба" (ДТС 135); чаг., карач., тат. *şabaq* "плітка; дрібна рибинка" (Р 4, 196); каз. *şabaq*, тат. *şabaq* "плітка" (Будагов I, 451); аз. *şarah* "лящ", узб. *şavag* "плотва" (Єгоров 219); тур. *şabaq balıуу*, крм. *şараq* "лящ" (Р III, 1918). Потребує додаткового дослідження укр. *чабовк, чабовть* "шубовість", *чабовкнути* "шубовснути у воду", що його цілком справедливо пояснюють в ЕСУМ 6, 274 як звуконаслідувальне від вигуків *бовк, бовть*, (ще пор. *чабулькнути* "випити одні духом" а проте можливий вплив і давнього тюркського запозиченого іхтіоніма чабак < *şabaq* < **şab-* "виляскувати по воді").

Автори історично-етимологічного словника угорської мови (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótara. – I–II. – Budapest, 1967; 1970) вважають угор. *şabak* половецько-печенізьким запозиченням, але фонетично-семантично довести це важко через одноманітність звучання та значення його в тюркських мовах (Корнилов 1973, 161; Гомбоц 1912, 56; Дюерфер III, 46). Давнім запозиченням з болгарської мови вважає білоруську діалектну форму *чубак*, пор. чув. *şubaх*, Добродомов (ТВСЯ 40). Також див. Тищенко. Нариси історії торгівлі. – с.12.

ЧАБАН "пастух овець"; "назва вола"; ЧАБАНИЙ, ЧАБАНИСТИЙ "великий (про вола); ЧОБАН "(закарп.) дерев'яний дзбан на молоко" (Гр. 4, 442; 467); ЧАБАРНЯ "загорода й хліви на овець; вівчарня"; "житло чабанів" (СУМ XI, 260); б. ЧОБАН, ЧАБАН, р. (півд.) ЧАБАН "вівчар" (Булика 357); болг. ЧОБАН, с. ЧОБАН, ЧОБАНИН "тс" (Шкалич 178); п. *czaban* "пастух", "довгорогий віл", "корова подільська з теренів України" (Речек 52); слвц., ч. *šaban, soban*, рум. *cioban* "тс".

1545 взяли тисячу волов чабанських. КП I, 3.

1550 завжди чабаны цара Турецкого овцы пасутъ. КП I, 102.

1568 чабаном и Татаром цара Перекопского шкоды чините. АрЮЗР 3/ I, 5.

Чабани в українському степу склали особливий клас пастухів. Одягалися вони в ирхові (з овчини) штани, таку ж саму куртку та напівкожушок. В катизі (тобто возі), що її тягнуть воли, чабани возять харч: житній хліб, пшоно, кукурудзяне борошно, войлоки, кизяки. Стадо на дві тисячі голів стерегли 5 чабанів, один з них отаман. Вівчарство складає головну галузь промисловости українського Півдня. Тамтешні степи мають всі умови для вигідного вівчарства: надмір землі й мала її цінність, чудові пасовища, сухий і теплий клімат та короткі зими. (Семенов Д. Отечествоведение. – Т. II. – Южный край. – СПб., 1871. – 60).

Також див. Яв. I, 403: Чабани, одягнені в шаровари, зроблені з телячої шкіри, взуті в постоли із свинячої шкіри з гаманом через плече.

Слово засвідчується лише в мовах тих тюркських народів, котрі межують з теренами іранськомовного населення, і зовсім не фіксується у мовах тюрків Сибіру, що підтверджує версію про іранськомовне походження слова: персь. *şuban* "пастух", яке виводять з авест. **fšurana* "сторож худоби" (Horn Н. Grundriss der neupersischen Etymologie, Strassburg, 1893. – 171 287; Hübschmann Н. Persische Studien. – Strassburg. – 1895. – 215); також пор. персь. (сучасне) چوپان. *Çupan* "чабан, пастух" (ПРС I, 480). Д. Моравчик (G. Moravcsik. Byzantino-Turcica. – I–II. – Budapest, 1942–1943. – 121) висловив думку, що слово вживалося вже в болгарській мові, проте наведений ним термін має значення "сільський староста", "молодший офіцер", пор. також д.-т. *şupan* "помічник сільського старости" (ДТС 151), що його Доерфер (III, 108) схильний вважати поєднанням з персь. *şuban*. Проте не спорідненими вважає ці слова Клосон 397.

В тюркських пам'ятках слово *şuban* "пастух" уперше засвідчується в XIV ст. (Боровков 1963, 160), також пор. ст.-узб. *şupan*, *şuban* چوپان "пастух" (Фазилов II, 522). В кримтатарській та турецькій мовах слово *şuban* "пастух, чабан, гуртовий" збереглося у багатьох ботанічних термінах (КТРС 344; ТРС 195).

Що стосується адаптації тюрк. *şuban* в українській мові, то тюрк. -о- в першому складі > укр. -а- досить часто, пор. баштан, кавун, нагай.

Стосовно значень "назва вола", "довгорогий віл", "подільська корова", засвідчених за терміном *чабан* в українській мові, то перенесення терміна на означення "пастух" на найменування тварини – факт не поодинокий, пор. кашуб. *чобан* "різновид чималої пухнатої вівці". Також див. ЕСУМ 6, 273: *чабаник* (орн.) "плиска біла, *Motacilla alba*" – утворене лексико-семантичним способом від **чабаник* "малий вівчар". Очевидно, ці пташки супроводжували отари.

Результатом перенесення терміна *чабан* на назву посуду, очевидно, є засвідчене у словнику Грінченка *чобан* "дерев'яний дзбан на молоко", пор. с.-х. *чобанья* "різновид посуду на воду" (СХРС 667), пор. д.-т. *şorun* "великий дзбан" (ДТС 153). Потребує дослідження можливий зв'язок слів *чобан* "дерев'яний дзбан на молоко" та *чван* "джбан" (ЕСУМ 6, 287).

І нарешті потрібно зупинитися на стосунку укр. *чабаний* "великий, чималий" до терміна *чабан* – якщо тут є якийсь зв'язок, то лише через значення "віл". Проте можливо є зв'язок укр. *чабаний* "великий" з тат. *şaban*, *suban* "ледачий (про коня)", полов., узб. *şaban*, каз., кк, ног. *şaban* "ледачий, повільний" неоковирний" (Сторов 326; Ресенен 98).

Наледве чи можна зіставляти укр. ЧАМНЯНИЙ "меткий, доладний" (Гр. 4, Ж 544) з тюрк. ЧАМАН "ледачий, збайдужілий" (Р III, 2032), тур. çamaq "палиця, дубець"; пор. ЕСУМ 6, 278: *чамняний* – експресивна видозміна слова *чемний*. Також неможливо розглядати укр. *цабанити* "клясти" (ЕСУМ 6, 226, як форму гомогенну з *цабан*).

ЧАБАНИК (орн.) "плиска біла, *Motacilla alba*" – утворене лексико-семантичним способом від **цабаник* "малий вівчар", див. ЧАБАН. Очевидно, ці пташки супроводжували отари.

ЧАВУН "сплав заліза з вуглецем, з якого виготовляють сталь або виливають металеві вироби"; "посуд з такого сплаву"; *çуцуль*. ЧАГУН "великий мідяний горщик" (Гр. 4, 443); болг., р. ЧУГУН "тс" Ф 4, 377; рум. *seaun, seaon* "невеликий горщик на мамалигу" (Вендт 76).ц26)

1692 хто колвек будет чавуном горѣлку мѣрити. Акт. Пер. 135.

Термін засвідчується вже у словнику давньотюркських діалектів Кашгарі (ДТС 151), проте в середньовічних пам'ятках трапляється рідко, зокрема засвідчується в словнику половецької мови "Кодекс Куманікус" (75): *çojun* "мідь". В національних мовах нової доби термін вживається як на означення металу чи сплаву, так і виробів з нього: лебед. *çojun* "мідь, ливарний чавун", каз. *şojun* "ливарний чавун", крм., кар. *şojun* "горщик з ливарного чавуну"; тат. *şaun = şawun* (Р III, 2017; 1026; 202; 1831); кум. *şojun* "чашка, сковорідка" (Немет 1912, 107); тат. *şijun, чув. şigun* "ливарний чавун" (Ресенен 1969, 113); уйг. *şojun* "казанок" (Малов 1954, 195); балк. *şojun, çojun* "казан", "казан, чавун" (Балк. діал. 191); узб. *şovgun* "різновид металевого посуду, щоб кип'ятити воду на чай" (УзРС 545).

За версією Фасмера 4, 377 та Ресенена 113 в діалекти східних слов'ян слово перейшло з чуваської мови, та швидше за все воно було запозичене з болгарського **şavun, şaun*, адже тюрк. -γ- в позиції між голосними відповідає болгарському -v-. Форму **şavun* (як північно-тюркську) та **şa(w)un, *şaon* (половецьке) реконструює й Вендт 76, проте з ним не погоджується Доерфер III, 126, мотивуючи свою думку доводом про неможливість в тюркських мовах чергування -a/-o-. Абсолютно бездоказово називає несподіваним звук -a- в українській формі. І. Добродомов (Тези XIII української респ. діалектол. наради в Києві), навівши низку українських тюркізмів (баштан, хазяїн, чабан, чавун), дійшов висновку, що голосний -a- в першому складі потрібно вважати сталою ознакою котроїсь тюркської, очевидно, болгарської мови. Проте можна говорити, що розвиток української форми йшов таким шляхом: тюрк. *şujun* > слов. *чугун* > *човун* > *чавун*: в українській мові за збігу трьох лабіальних о + в + у лабіальний -o- змінюється на -a-.

Варто нагадати, що звук -w- засвідчується і в кавказьких формах цього слова: абх. *şwan*, убіхськ. *şuwan*, мегр. *şvani, şivani*, лазськ. *şuveni, şogeni*, сванськ. *şweni*.

Розробляючи етимологію слова, Рамстедт 1949, 45 порівнював тюрк. *çoi, çojun, çöi, çöigün*, калм. *tsügün* з кор. *çjusjek* "жовтий метал" < синокор. *çju* "жовта мідь, латунь". Ресенен 1946, 201 виводив тюркську форму з кит. *t'siu, tsu* "ливарний метал" + *kang, kong* "криця", "твердий", маньчж.-кит. *gan* "криця". З

тим, що етимон для тюрк. *çoj* можна шукати в кит. *zu* "лити, карбувати", погоджувався й Доерфер III, 126. Також див. Міклошич I, 279; Корш 1885, 496; Бернекер I, 161; Ресенен 1923, 79; Дмитрієв 551.

Вже у V ст. тюрки "були васалами могутньої на той час держави Жужань – постачали жужаньцям виробу із заліза". Українцям технологію виробництва чавуну передали або булгари-хозари, або половці, та найімовірніше – золотоординці, пор. тат. *çaup* = *çawun* (Р III, 1831).

ЧАВУШ, ЧАВУС, ЧАУШ 1. правовий служник, розпорядник у Туреччині"; 2. "сорт столового винограду" (СУМ XI, 283); "посланець, уповноважений турецького султана або кримського хана"; б. ЧАУШ "турецький посланець" (ТВСЯ 87); р. (1570) "дипломат невисокого рангу, гінець, що виконував декотрі дипломатичні доручення посольської канцелярії турецького хана" (Сергеев Ф. Русская дипломат. терминология XI – XVII вв.-Кишинев, 1971, 176); болг. 1.ЧАУШИН "турецький сержант або озброєний вояк", ЧАУШ "охоронець" (Міклошич 274); "охоронець при дворі" (Локоч 33); "фельдфебель, сержант, служник" (Гомбоц-Меліх 880); 2. "різновид білого винограду" (Милев 852) мак. ЧАУШ "начальник охорони, особистий охоронець", с.-х. ЧАУШ "гвардієць, особистий охоронець, начальник охорони", "старший боярин (весільний); "сільський оповісник" (СХРС 662); п. *csausz* "кур'єр, лакей султана" (Брюкнер 73); рум. (молд., ЧАУШ "гінець; брамник; судовий пристав при турецькому владуванні" (МРС 715); угор. *csaus* "турецький кур'єр; боярин (на весіллі) (Корнілов 1973, 175); персь. *چاووش çavuş* "особа в каравані паломників, що виконує релігійні пісні"; *заст.* "очільник війська" (ПРС I, 460).

XVIII чавуса для вислухання присяги Хмельницького от Порти присланого; При писмѣ том Кошового отобравши Хан и реестр неволничій Татарській, послал зараз оній чрез своих чавусов во весь Крим. В I, 137; II, 383.

Термін запозичений з кримськотатарської мови, значній частині говорів якої огузькому *-ş-* відповідає степове (ногайське) *-s-*. Клосон 399 вважає, що в середньовічну добу в різних мовах слово мало різні й значення: і "головний ескорт суверена", і "член гвардійського корпусу високої особи", і "поліційний офіцер в держустанові", і "провінційний управитель". Наприклад, у 1502 році турецький султан Баязид II посилає свого посланця (посла?) Мухаммеда-чавуша до шаха Ісмїла (Іранський Азербайджан) з подарунками. Також див. Агаджанов С. (Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашхабад, 1969. – 239): "У XII ст. особливий різновид султанського сельджуцького війська з рабів складали чауші, що виконували розпорядження свого володаря та охороняли його на час виїздів з палацу".

Уперше слово засвідчується у словнику Махмуда Кашгарі: *çavuş* "молодший офіцер, який безпосередньо керує воїнами у бойових порядках та утримує солдатів від зловживань" (ДТС 142). У Абу-Хайяна (1312 р.) слово має значення "вістовий". У поемі "Хосров та Ширін" (1341) Кутуб'а слово має значення "вісник, передвісник, сторожа" (Фазилів II, 507); також хорезм. (XIV), чаг. (XV) *çavuş* "жезлоносець"; кипч.(XIV) "офіцер, що йде поперед володаря й закликає славословити його" (Клосон 399); тур. (1544) *çavuş* "гінець, оповісник (Стаховські 1967, 200); (XVII) "нижній чин у війську або слуга для особливих

доручень; представник виконавчої влади в цеху" (Челебі 1979, 252); *військ.* "унтер-офіцер (erbaş), що йде за єфрейтором (onbaşı)" (Девелліоглу 154); *істор.* "оповісник, проголошувач наказів, постанов", "ординарець" "сержант, унтер-офіцер"; "старший над робітниками" (ТРС 173); крм. çavuş "сільський десятицький, який був зобов'язаний вітати тих, хто приїжджає, й завжди мав бути на місці" (Будагов I, 465); "тс", "сорт винограду" (КТРС 332).

Етимологія слова нез'ясована. Доерфер III, 35 відкидає версію Заходера про грецьку природу слова (маємо нагадати, що в грецьких документах термін засвідчується вже в XIII ст. на означення "посланця турецького султана" (Моравчик 233), так само як і думку Брюкнера про перську основу терміна. Натомість Г. Доерфер вважає прийнятною гіпотезу Гомбоц-Меліха, згідно з якою слово – похідна форма від тюрк. çav- "гукати, кликати", проте у нього викликає питання другий компонент цього слова -uş. Готьє (Хазарская культура, 1925, 290), тлумачачи термін جاشیغر, читав його як çavşiar "брамник", "чатівничий на воротах" та прирівнював до сучасного çavuş. Іншої думки дотримувався Зайончковскі 1947, 35; 84, який читав це слово таким чином: çavşuğ, а твірну основу, отже, вбачав у дієслові çavş-/jaraş- "погоджуватися, міркувати, мирно влаштовувати щось". Таким чином, термін çavşuğ повинен означати "той, що міркує", "примирювач, миротворець". Ресенен (Die Tschuwaschischer Lehnwörter in Tscheremissischen. – MSFOu. – XLVIII. – 1920), взявши до уваги запозичені форми слова saus, savuş "боярин (на весіллі)", "розпорядник на весіллі", реконструював чуваську форму savaş та пов'язав її з тюркським словом jauci "посередник у весільних справах". Крім того, Ресенен 176 проводить генетичний зв'язок між цим тюркським словом та монг. *jabulçi. А. Рона-Таш ("Исследования по восточной филологии".- 1974 -. – 231) відкидає етимологію М. Ресенена і вважає марійські saus, savuş запозиченням з середньомонгольської мови. Як етимон марійської форми А. Рона-Таш пропонує форму *сауці, яка має бути похідна від *сауи "середина". У слові *сауці, як вважає автор, за допомогою агентивного суф. -сі утворився іменник на означення діяча, отже це слово має значення "посередник", "сват", "сваха". Середньомонг. *сауці, вважає Рона-Таш, було запозичене волзькими булгарами, а пізніше звук с- в чуваській розвинувся в s', яке в марійській > s, а середньобулг. ç > в чуваській s'. Таким чином, автор реконструює чуваську форму *s'auş(i), марійське saus є його закономірний відповідник.

Корнілов 1973, 175 виводить тюрк. çavuş з кореня-ідеофона * kab-/ keb та *cab-/ seb-, від якого через t- ступінь (пор. чув. tak "мова всупереч співбесіднику, суперечка", туюн "відповідь") була утворена форма з ініціальним ç- в тюркських мовах. Див. Веселовский Н. "Живая старина". – 1910. – I–II. – 149; Raasonen. Ungrisch-Türkische Etymologien. // Keleti Szemle. – Budapest, 1902. – III.

ЧАГА "половецька дівчина-полонянка"; "дитина, вивезена українцями з половецького степу як частина полону".

1168 полоня мно́жество, якоже всімъ Рускимъ воємъ наполнитися до изобилья: и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми Іпат. 540. [І таку вони взяли здобичі силу, що ото всі вої руські збагатилися вдосталь і

колодниками, і *полонянками*, і дітьми їхніми, і челяддю, і скотом, і кіньми ЛР 293].

XII Великий княже Всеволоде!.. Аже бы ты былъ, то была бы чага по ногатъ, а кощеи по резанѣ. СП.

П. Меліоранський (Меліор. 1902, 295) на основі тексту "Слова" зробив висновок: "Значення слова чага з контексту ясне: то половецька "дівчина"... В діалекті [мові – Г.Х.], звідки руські запозичили це слово (з половецької?) його значення було, отже, спеціальніше, а саме "дитя жіночого стану, дівчинка, дівчина". Разом з тим, сам П. Меліоранський наводить зі словника Шейха Сулеймана Бухарлі (Стамбул, 1298 р.) чагатайську форму *çağa* "дитя, курча". Та й в інших тюркських мовах це слово збереглося зі значенням "дитя, маля (котроїсь тварини)", пор. ст.-тур. "хлоп'ятко, дитя"; срд.-тюрк. "пташа, курча", тюрк. (урянх.) "ведмежа", чаг. "дитя, курча" (Р III, 1833, 1842-3); узб. (діал.) *çağa* "дитя", *çaqaloq* "немовля"; узб. суч. *bola-çağa* "діти, дітлахи"; "діти, сім'я" (УЗРС 73; 536); тур. (XIV ст.) *çağa* "пташеня-голопуцьок", суч. тур. (діал.) "дитя" (як синонім *balasa*); тат. *çağa*: *bala-çağa* "дітлахи"; діал. "маля (тварини) (ТатРС 627); туркм. *çağa* "дитя, маля", *çağalamaq* "народжувати", "плодитися, розмножуватися" (про декотрих тварин)", "висиджувати пташенят"; *çağalyq* "дитинство" (ТуркРС 715); аз. *çağa* "немовля", *çağalyg* "раннє дитинство" (АзРС IV, 918); крм. *bala-çağa* "дітлахи, діти" (КТРС 46). Слово засвідчується в мовах народів Дагестану: лакськ. *чахъу* "дворічна вівця", "(у множинній формі) дітки", аварськ. *чахъу* "дворічна вівця", лезг. *чагъа* "немовля", також пор. аз. діал. *çağa* "'вівця, що окотилася", "дитя" (Джидалаєв 63). Менгес 1979, 170 також вважав, що лексема *чага* в тексті "Слова" має значення "дівчина-полонянка, дівчина-рабіння". Таким чином доводиться визнати, що в Київській Русі цей тюркський термін набрав іншого, ніж у тюрків, змістового значення – адже, як зауважує А. Попов (Кыпчаки и Русь. // Уч. зап. ЛГУ. – 1949.– Сер. истор. наук. – вып. 14. – 116) "зрозуміла висока, порівняно з кошієм, ціна *чаги* (діти й підлітки цінилися дорожче, ніж дорослі)". Крім того, А. Попов, аналізуючи слово *чага* в тексті Іпатського літопису, вважає, що переписувач міг зробити помилку, поставивши перед словом *чагами* зайвий сполучник *и*, тоді як насправді в тексті мало бути "і чагами, дітьми їхніми" (СССПИ 1984, 144).

ЧАГАР, ЧАГАРНИК "зарості очеретів та ситнягу побіля Дністрових лиманів"; "зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин" (Гр. 4, 443; СУМ XI, 262); *гуцуль*. ЧЕГІР "чагар" (Гр. 4, 461); р. ЧАГАРНИК "зарості кущів на лузі" (Ф; 310) < укр. чагарник.

У пам'ятках української писемности слово фіксується з 1639 року (АрЮЗР 6. 1, 514; Лучицький II, 34).

Походження терміна пояснював Д. Яворницький 1884, 54: чагар(ник) "ліс, що виріс на місці зрубаного", також чагар (Херсонщина) "невеличкий лісок, байрак" < крм. *çağar* "в Криму чагарями татари називають обгороджені тином дачі". Термін і справді запозичений з крм. *çağarlıq* "кущі, чагарник" (Будагов I, 483); також пор. крм. *çeger* "чагарник" *çegerlik* "зарості" (КТРС 338); кар. *çağar, çägär* "колючий чагарник" (КРПС 620, 639); тур. *çağur* "поле, луки, пасовисько" (Р 4, 938; III, 1853); тат. *çağur bot*. "бадан", каз. *çağur* "лугова рослина, що її

використовують як паливо", ног. *şeyer* "різнопорідні куші" (Р 4, 938; III, 1853); каз. *şayul* "піщани пагорби, густо порослі травою"; алт. *şaal* "низький чагарник".

Рос. (регіони Волги) *чагра* "дрібний густий ліс", *шигыр* (регіони Іртиша) "зарості кущів та дерев на місці вигорілого лісу", "болото з дрібним та густим сосновим лісом" зіставляють з марійськ. *şurgy* "ліс", хант. *teger-jux* "невисокий сосновий лісок на болоті" (ЭИ 1981, 41; 1988, 40), проте ці терміни, засвідчені у фінно-угорських мовах, очевидно, не що інше, як тюркізми.

ЧАГАРДА "різновид хлопчачої гри"; р. ЧЕХОРДА, ЧЕКОРДА "різновид гри: перестрибування один через одного"; *ходить чехордой* "толпой, ватагой", *сесть на кого чехордой* "верхом" (Даль 4, 602). Слово загальноприйнятої етимології не має. В ЕСУМ 6, 275 висловлюється слухна версія про підсилювальний іменний префікс займенникового походження *че-* (< *ke-) як складовий елемент слова, В такому разі лексему можна реконструювати таким чином: *че + -г- + орда* (див.) або ж: *че + birdir bir* "турецька назва цієї гри: букв. "по одному, один за одним". Ще один варіант можливої етимології: гра була запозичена в тюркського населення, але назву її слов'яни поєднали з вигуками учасників гри на взірць: *şuqardy!* / *şухарды!* (чикарди! чихарди! "він підняв/ видалив/ скинув", пор. дуже багатозначне турецьке/ азербайджанське дієслово *şuqar-* / *şухар-* (ТРС 185; АЗРС 4, 1011).

ЧАДРА "напинальце, яким затуляються жінки-мусульманки".

Тюркське запозичення, очевидно з середньо-турецького *çader* (чадер) "тс" (Девелліоглу 151; Будагов I, 454) < персь. چادر (чадор) "чадра" РПС 1014); пор. тур. діал. *çadyr* "різновид чадри" (ТРС 163); аз. *çadyra* "різновид тканини" (Р III, 1904). В українській мові тюркські двоскладові слова, що закінчувалися на приголосний, в процесі адаптації набували форми жіночого чи середнього роду із закінченням на голосний, напр. *çiçek*, *şatur*, *yataq* > укр. *чічка*, *шатро*, *ятка* (див.). Персько-тюркські слова на означення *шатра* та *чадри* виводив з і.-є. *çhattra* "парасоля від сонця" < *şhad* "затуляти" вже Міклошич 271. Також див. Абаєв I, 292. Безперечним запозиченням цих слів в тюркські мови (через іранські) з санскр. *chattra* "парасоля (королівська) вважає Клосон 403. Пор. також персь. چادر *çador* "шатро, намет" (ПРС I,455).

ЧАЙ "висушене листя рослини *Thea L.*, на якому настоюють запашний напій". Китаїзм, запозичений через тюрксько-перське посередництво; детальніше див. ЕСУМ 6, 276.

ЧАЙКА, ШАЙКА "бойовий довбаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога" (СУМ XI, 264); р. ШАЙКА, ЧАЙКА "різновид човна", болг. ШАЙКА "човен, барка, баржа", с.-х. ШАЙКА, босн. *szajka* "різновид судна", п. *szajka* "шкіряний козацький човен", угор. *sajka* "різновид човна", рум. *şaisa* "човен з пласким дном"; італ. *saicca*, фр. *saique*, нім. *Tschaik*e "різновид човна" 1672 прислать к ним, запорожцам, чаек. АЮЗР XI, 15.

XVIII и тіє судна отступили далеко и комонники их на чайцѣ розбѣглися. Граб. 251.

XVIII чайками или водними суднами переправлялися; в чайках или дубах Днѣпром вниз пустившись. СИ 331; 348.

И в тую ж ночь и филю ишла шайка под остров Чеалат, и трафили на камь, и судно розбыло, и що было потонуло все у воду, тилко 25 человекъ ухопились у каюки и спаслыся. Карт. Историч. сл-ка.

Чайка – чорноморсько-азовське судно, та козаки користувалися ним і в умовах річок. Ще М. Бельські (XVI ст.) свідчив, що козаки переправлялися через пороги в човнах, що їх називали чайка (Kronika Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. III. – 1359).

Стосовно походження слова відомі кілька версій. А. Преображенський II, 52 гадав, що слово є лише варіант тюрк. çajuc "човен" (див. КАЮК), а заміну звука к > ч пояснював впливом зооніма чайка. Цю версію підтримано в ЕСУМ 6, 276. Л. Гадровіч (Hadrovics Laslo. Galya, barka, sajka. Emlekkönyv Pais Dezsö hetvendik születésnapjára. – Budapest, 1956. – 290) вважав, що термін sajka в угорській мові сформувався на основі середньовічних латино-італійських лексем sagetia, sayittea, saytea "швидкохідний човен". Фонетична адаптація цих форм в угорській мові проходила поступово: sagettia (1117 р.), sayetia (1251), saytias (1351), sajkas та sajka (1525 р.). Суфікс -к, гадає автор, з'явився в угорському слові під впливом терміна barka, що є, здається, найслабшою ланкою у версії Л. Гадровіча.

Б Богородицький (К истории судовых терминов шайка и чайка // Вопросы теории и истории языка. – Л., 1969. – 147–156) поділяє думку Л. Гадровіча та вважає, що угор. sajka [şajka] перейшло в турецьку мову, звідки було запозичене в російську та українську мови шляхом усних контактів у рибальських ватагах. Историчний аспект проблеми розглянув український науковець В. Фоменко (Український історичний журнал. – 1966. – №8. – 107–109).

Правильну етимологію слова вже давно запропонував був Р. Смаль-Стоцький (Українська мова в етимологічному словнику У. Бернекера //Slavia. – 1926.– 5.– s. 1.– 24). Пізніше кваліфіковану, на міцній тюркськомовній основі, етимологію запропонував А. Джафероглу (див. Caferoğlu A. Milletlerarası kültür sözlüğündeki bazı türkçe unsurlar [Деякі тюркські елементи в міжнародному культурному словнику] // Türk Dili Araştırmaları Yılığ. – Ankara, 1969. – 25–43) + Кононов А. Н. От чайки до шайки // Русская речь. – 1972. – 2), згідно з якою тур. çajqa поділяється на дві морфеми: çaj "річка" + зменш. суфікс -qa. Човен çajqa плавав на порівняно не глибоких водах, зокрема невеликих річках, які в турецькій мові мають назву çaj, пор. назву невеликої річки Почайна < тюрк. (половецьке?) roh "гнила" + çaj "річка" (Кримський 1928, 152). Від слова çajqa утворився новий термін çajqaş "база для човнів-чайок". А. Джафероглу вважає, що поступово цей тип судна в Туреччині вийшов з ужитку й зберігся лише в українських козаків, які використовували свої чайки для нападів на турецькі береги, пор. тур. şajqa "великий козацький човен з пласким дном та широкими й низькими бортами" (Восточные источники. – М., 1969. – 136; Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1. – М., 1961. – 293). Також пор. тур. şajqa "високі баржі на Дунаї та Чорному морі", "раніше: високе судно на три щогли" (Р 4, 926). У документі XVI ст. засвідчується кримтатарська форма sajqa, sajxa

"човен" з прикметною зміною тюрк. (огузьке) ς - > кипчацько-ногайське s-, прритаманне степовому діалекту кримтатарської мови (Шютц 1975. 148 + 160).

В українській мові панівною стала форма чайка, шайка ж вживалася україно-російською, на відміну від російської, де усталішою виявилася саме шайка, за котрою закріпилися нові семантичні значення "рибальська ватага (Південний Урал)", "ватага морських здобишників" та "різновид миски на воду в лазні" (Гушин Д.П. //Вестник ЛГУ. – 1968. – 14. – в.3. – 157 + Уч. зап. Томского ун-та. – 1975. – 392. – в.3. – 28). Також див. Ф 4, 312; 395; Доерфер Ш, 330; 408.

ЧАЙМА "щогла з вітрилами; вітрило", пор. р. (олонецьке) ЧАМГА "отвір в носі човна, куди вставляється щогла з вітрилом" (Ф 4, 313). Слово потребує додаткового дослідження, адже й у словнику Грінченка зауважується, що слово засвідчується лише у "фальсифікованій думі" (Г 4, 443). У словнику Фасмера та в ЕСУМ 6, 276 слово подається як неясне.

ЧАКА "планка, що з'єднує дві половинки лежака на човні" (Дзендз. 1958, 51) "стояки, верхня частина ребер у човні" (Берл. 78). Здається, сюди ж ЧЕКА "стрижень, клин", ЧОКА "затичка; кілок у колеса"; пор. р. чека "стрижень, що вкладається на кінцях осей, болтів", котре в ЕСУМ 6, 290 подається як слово без певної етимології.

Слово засвідчується в думі "Коваленко": "На чаки турецькі сідали, від буюга відпливали".

В ЕСУМ 6, 276) пропонується неправильна етимологія слова, яке доцільніше пов'язувати з тюрк. ς ау "стояк", пор. алт. ς ау "стовп; стовп, до якого прив'язують коней" (Будагов I, 461; Р Ш, 1834) < тюрк. ς а- "забивати щось у щось (цвях, кілок, стовп тощо)" (Р Ш, 1832; ТРС 164); також пор. аз. ς аг "дерев'яний стержень, за допомогою якого з'єднуються ступиці колеса з ободом" (АзРС 4,918). В турецькій мові лексема ς ау має значення "складаний ніжик", у внутрішній формі якої сховане значення ς а "звук від удару", пор. тур. ς а "стук-стук при ударах молота чи зіткненні двох предметів", "брязкання, дзеленькання зброї" (ТРС 164).

Термін потребує додаткового дослідження з приводу можливої гомогенності його з ЧИГІНЬ (Степова Україна) "жердина, колода, якими підпирають бік плота чи берлини, щоб поставити пліт чи судно рівно, якщо вони нахилилися" (Гр. 4, 461); р. (оренбурзьк.) ЧИГІНЬ "ставная сеть, закол для рыбной ловли" (Ф 4, 359). В основі укр. чигінь доцільно вбачати тур., (можливо, крм.) ς іу "висока загорода, забор"; ς іу = ς іу "перегородка (здебільшого з очерету); ширма" (ТРС 184); узб. (перськ.) ς а'а "жердина, щоб укріпити гарбу" (ИЛГТЯ 46). Зеленін зіставляв р. чигінь з каз. ς а'ап "зруб колодязя", що Фасмер вважає недостовірним (Ф 4, 359).

ЧАКАН "рослина, яка росте на лиманищах" (Гр. 4, 443); "трав'яниста очеретяна рослина родини рогузових: рогіз, Турпа (Tourne. L.); "зарості в плавнях"; р. (донськ.) ЧАКАН "рослина Турпа, рогіз" (Ф 4, 312); словц. ς аканка "Cichorium intybus", ς аканек "Centaurea scabiosa" (ЕСУМ 6, 277). Походження цього фітоніма доцільніше роглядати лише у взаємозв'язку з такими словами, як: (див.) ЧЕКАН. військ., іст. "старовинна ручна зброя: різновид бойової сокири: загострений молот з довгим держакон"; "інструмент для карбування, карбівка",

діал. "кирка"; 2. "невеликий степовий птах з коротким дзьобом" (СУМ XI, 265; 290); ДЖУГАН "палиця, до нижньої частини якої прикріплено залізний штир, щоб довбати кригу (на риболовлі) (Берл. 40); "палиця, якою відштовхуються, коли їдуть по льоду на санках чи ковзанах" (Дзендз. 1958, 42); ДЖОГАН, ДЖИГУН "кована палиця, якою відштовхуються, коли стають на ковзани" Свидн. 49; Гр. I, 376); ОЖДИГАН "кий" < перськ.-тюрк. *جوكان* джиган, джуган (Кримський III, 221); ДЖАГАН (гуцульськ.) "знаряддя до копання в кам'янистому ґрунті" (Структура укр. говорів. – К., 1982. – 190); б. ЧЕКАН "бойова сокира" (Булика 356); р. ЧЕКАН "довге руків'я з насадженим на нього загостреним з обуха молотком – старовинна зброя та знак владного стану", "знаряддя для карбування" (ССРЛЯ 17,810); болг. ЧЕКАН "молот"; с.-х. ЧАКАНАЦ "молоток", слвн. *čekan* "молоток; ікло вепра", ч. *čakan, čekan* "бойова палиця, бердиш", слвц. *čakan* "бойова палиця, мотиґа": п. *czekan czakan* "старовинна зброя на вірець сокири, насадженої на руків'я" СДП 123, також *czokan, dzagon* "тс" Я. Рейхман (JP 34. – 3. – 221); угор. *csakany* "кирка, кайло" Гомбоц-Меліх.

Що стосується значення "рогіз", то воно засвідчується фактично тільки в українській (російське слово вжито лише у творі М. Шолохова) та в тюркських мовах, до того ж в розмаїтті форм: чув. *çaqan* "рогіз", "куґа", кирг. *çeken*, тат. *jiken*, кк. *jeken*, туркм. *egen*, алт. *seken*, башк. *eken* "рогіз" (Сторов 316). Якщо вважати, що українська та чуваська форми ідентичні, то можна було б визнати: запозичення відбулося швидше всього з булгарської мови – географічний аспект цьому не суперечить. Але провідний фахівець з чуваської мови Л. Левітская (ЕСТМ 1989, 173) зауважує: "чув. *чакан* [çaqan] – пізніший кипчакизм, який зводиться до **секәп*, котре відображене в тат. *сікәп*. рос. (південне й поволзьке) *чакан* за звичай виводять з чув. *чақан* (див. напр. Ф 4, 312), [а також ЕСУМ 6, 277], та тільки ж чуваське походження р. *чакан* небезсумнівне". Отже, безсумнівним залишається те, що в тюркських мовах базова форма на означення цілої низки переважно болотяних та озерних рослин: очерету, роґози, ситнику, котрі ростуть в однакових умовах та використовуються на виробництво циновок, – це *jekep/seken*, етимолоґія якого нез'ясована.

Таким чином, доцільніше розглядати укр. *чакан* "рогіз" як вторинну форму, що виникла на основі уподібнення до *чакан/чекан* "різновид зброї". Результат такого уподібнення міг знайти поширення вже в самих тюркських мовах, пор. кирг. *çeken* "рогіз широколистий", що про нього в ЕСТМ 1989, 173 сказано таке: "наледве чи цю форму можна вважати чувашизмом чи русизмом".

Свого часу однокореневими вважав терміни *çaqan* "рогіз" та *çaqan* "бойова сокира" Бернекер (I, 134, проте Фасмер (4, 312) не поєднував їх як гомогенні слова. Простеживши історію походження терміна (див.) *чекан* "бойова сокира", а також декотрих варіантів його на означення знарядь праці (кайло, кирка, сапа, карбівка) та рибальського начиння, напр. джуган, доводиться визнати, що слово *чакан* "рогіз" з'явилося пізніше (і швидше всього вже в самих тюркських мовах на основі уподібнення фітоніма *jekep/seken* до леза бойового молота: гострий дзьоб птаха й листок роґози нагадують лезо бойового різновиду сокири. Отже,

укр. *чакан* "рогіз" та *чекан* "невеликий степовий птах з коротким дзьобом" – вторинні значення порівняно з *чакан / чекан* "бойова сокира". Див. ЧЕКАН.

ЧАКЛАК "тріщина у кризі на лимані" (Берл. 78); **ЧАТЛАК** "широка тріщина на кризі, що утворюється від натиску води, коли вітер наганяє її з моря в лиман" (Дзендз. 1958, 53); Жилко 1966, 269; р. **ЧЕКЛАК** "ополонка, що не замерзає", **ЧЕКАЛИНА** "тріщина" (Ф 4, 324-325).

В українську мову слово перейшло з професійних говорів рибалок-тюрків, у яких тюрк. (крм., тур.) *çatlaq* "тріщина, щілина" < *çat* "тріщина" (пор. аз. *çat* "тріщина" (АзРС 4, 948) або ж "слово, що імітує акт стуку, тріску" (ТРС 171) + аф. -*laq*. Під впливом іншого звуконаслідувального *çaq* "звук від удару, зіткнення двох предметів" слово *çatlaq* набрало ще й форми *çaqlaq* (Р III, 1901; ТРС 164; 173). Звідси й російські форми, етимологію котрих Фасмер 4, 324-5 вважав неясними.

ЧАКЛО (*колоскове*) (*бот.*) "актея колосиста (чернець), *Asktaea spicata* L.". В ЕСУМ 6, 277 зазначається: "не зовсім ясне; можливо пов'язане з *чаклувати*, оскільки рослина викликає тяжке отруєння". Слово потребує додаткового дослідження, можливо, цей фітонім гомогенний з *чакан*, див.

ЧАКУХА, ЧЕКУХА "довбня" (Лисенко 1961, 69); (Полісся) Жилко 1966, 156; **ЧЕКУША** (Добруджа) "різновид дерев'яного молотка, яким б'ють рибу, котра тріпочеться на гачку" (Гр. 4, 449); **ЧАКУШКА** (Кубань) "палиця з поговщенням на кінці" (Ф 4, 312); **ЧЕКА** "чималий дерев'яний молот" (Б.-Н. 386); р. **ЧАКМАРЬ, ЧЕКМАРЬ** "дерев'яний молоток, ударами якого глушать рибу" (СРДГ III, 193); **ЧЕКУША** "палиця", **ЧЕКУШИТЬ РЫБУ** "оглушити упійману рибу" (Ф 4, 325; 326).

Термін зафіксовано в давньотюркських документах: *çekuk* "молот" (ДТС 143); кипч. 1312 р. *çeküş*, кипч. XIII ст. *çeküş*, полов. XIII *çakuç* "молот, молоток" (ТАС 218), а також вживається в багатьох сучасних мовах: аз., тур. *çekic* "молот, молоток" (Будагов I, 461); крм. *çäkic*, *çekuç* "тс" (ЦАЖ 1974.-18.-№4.-235); караїм. (Крим) *çakuç* "тс" (Прик 1976, 27); тат. *çükeç*, башк. *sükeç*, ног. *şökiş* "тс".

Щодо етимології терміна висловив був свою думку Н. Дмитрієв 550: "Шкода, що важко в'яснити етимологію тат. *çükeç*, аз., тур. *çekic* тощо "молот", корінь якого міг контамінувати з персь. *çougan*". Фасмер (4, 312) був схильний вважати тюркські форми запозиченням з персь. *çakuç* "молоток". Тлумачний словник грузинської мови вважає груз. *çakuçi* "тюркізмом, а не перським запозиченням. Проте ще Будагов висловив цілком умотивовану думку, що тюркські форми похідні від дієслова *çaq-/çek-* "бити, вдаряти, махати" (Р III, 1946; 1832). Двоваріантність тюркської лексики позначилася й на українських формах: **ЧАКУХА/ЧЕКУХА**. Запозичення могло відбутися досить рано, пор. кипчацькі й половецькі форми. В ЕСУМ 6, 277 слово характеризується як неясне.

ЧАЛАМАХА "густа бовтанка, невдала густа їжа; болото". В ЕСУМ 6, 277 цілком справедливо пояснюється як результат експресивної видозміни слова *саламаха*. Див. САЛАМАТА.

ЧАЛИЙ "сірий, сірувато-коричневий (про масть коней чи волів)"; "кінь такої масти" (СУМ XI, 267); **ЧАЛІТИСЯ** "сивіти" (Гр. 4, 443); лаксь. **ЧАЛ** "змішаний, тобто з сивиною" (Джидалаєв 212).

1480 Михаил обещал коня чалого. АЛРГ 40.

1567 водле позову о кони свое, одного чалого. АрЮЗР 8, VI, 194.

1649 Иван Чалый. УІДЛ 135.

1665 Грицко Чалий. АКП I, 62.

1666 взяла-смо в Андрѣя волов два, едного чалого. АКП I, 216.

1750 конь каштановаты, а кляч чала з лошам. АрЮЗР 3, III, 583.

Слово може бути одним з найдавніших запозичень, засвідчується фактично у всіх тюркських мовах: д.-т. *çal* "сірувато-білий, попелясто-білий (про масть будь-якої тварини: вівці, лебедя тощо)", "чалий" (ДТС 137); полов. ("СС"): *çal, şal* "сірий, сивий", кипч. XIII *çal* "масть коней", чаг. XV *çal* "колір бороди з чорним та білим волоссям" (Клосон 417); чаг. *çal* "руда чи червоняста масть коня або верблюденяти" (Будагов I, 462); тур., уйг. *çal* "сірий, сивий, чалий (масть коней)" (Р I, 1873); карач., кум., тел., туркм. *çal* "сірий, червонувато-сірий (масть коней)" (Ресенен 93).

Етимологія слова остаточно не з'ясована. Рамстедт 420 виводить тюрк. *çal* з гіпотетичного кореня *ça* та пов'язує його з монг. *çaуан* "білий"; цю гіпотезу підтримує Поппе 1960, 97. Порівняльну характеристику лексем пропонує К. Новикова (ОСЛАЯ 119), яка вважає, що коренева морфема *ça*- простежується у низці слів монгольських, тюркських та тунгусо-маньчжурських мов. Оскільки ця гіпотетична форма не зафіксована у писемності, Доерфер III, 31 вважає недоречним виводити тюрк. *çal* від морфем *ça-*.

ЧАЛМА "завій на голову в чоловіків-мусульман", див. ЕСУМ 6, 278; р. (XVI ст.) ЧАЛМА (Срезн. III, 1471), ЧЕЛМА (Ф 4, 313).

Термін запозичений, очевидно, вже в першу добу ісламізації тюркського населення, котре контактувало з українцями, приблизно в XV ст., пор. крм., тат., також кар. *çalma* "чалма, завій"; алт., тел. *çalma*, леб. *çalba* "петля, щоб ловити коней"; також пор. шор. *çalma* "стрічки на бубні шамана" (Р III, 1891-2; 1878) < *çal*- "обвивати, обмотувати, завивати" (КТРС 334; ТатРС 629; КРПС 622; Р III, 1877, 1892). В сучасній турецькій мові вживається виключно термін *şaygı* < *şar*- "обмотувати, завивати".

ЧАЛПА (степове) "велика ложка, щоб діставати з окропу вареники". ЕСУМ 6, 278 вважає слово не зовсім ясным та пов'язаним з *черпати*. Крім того, у словнику це слово не поєднується з (див.) ЧОЛПА "лопатка, щоб вибирати сіль". Обидві форми, певна річ, гомогенні й шукати їхній етимон доцільно в котрійсь тюркській формі на взірць тюрк. (1245) *şawly* "ополоник; велика ложка, щоб насипати рідку страву; черпак"; д.-т. *şövlü* "ложка, щоб збирати осугу", каз. *paп şəuli* (букв. "ложка до виробів з тіста"); персь. *şavlī* "різновид решета" (ТАС 216); узб. *şovli* "різновид шумовки, щоб виймати щось з казана" (УзРС 545). Форма наближена до укр. *чалпа* могла вживатися вже в декотрих тюркських діалектах; її розвиток шляхом метатези мав відбуватися так: *şawly* > *şalb(p)y* > чалпа.

ЧАМБУЛ "загін татарської кінноти, що їздив по степах і чинив раптові напади на мирне населення" (СУМ XI, 267"; "загін кінноти для набігів у степу" (Гр. 4, 444); "загін запорозьких козаків, що посилався на розвідку або чинив опір, нападаючи на татарське військо"; "несподівана навала з метою грабунку"; п. *czambul* "татарський загін" < укр. (Брюкнер 79); рум. *ceambur, ceambul, ceabun, geabur*

"наскок татарів на Русь, Польщу, Австрію, Молдову"; "несподіваний наскок"; також (у говірках населення Сучавських гір) а bate ceamburu "жити трудом інших" (Шайнеану 121; Вендт 74).

XVIII О розосланню полков козацких в чамбули на розніе мѣстца; [Орда] и поза Вислою з своїми чамбулами могла би красовати и корону опустошивати. В I, 98; 120

XVIII Чамбул запорожській... Мазепу з неволниками нагабавши, ... в Сѣч припровадил; еден чамбул татарській Хмельниченка взяв в полон; Орда готовится вторгнуться на чамбул в земли наши; татар, ходивших в чамбул под Львов; Гетман Самойлович з людьми ратними Великоросійскими виправлял за реку Самар випаловати степу... которих чамбул Запорожській мало настрашил". В II, 341; 334; 382.

XVIII Татаре могут в чамбул за границу впадати; жоден ... з татар аби не чинил чамбулов до Полски; Що зась з оочих молодцов чамбули Ваши и наши по розлеглих и диких степах гуляючи. В III, 513.

XVIII ходячи в чамбули, орду бивал. Гр. 33.

Пошук тюркського етимона ускладнюється через багатоманітність фонетико-морфологічних форм та семантичних значень. Дюерфер III, 13; 48, виходячи із запозиченого в перську мову چپاول *çaravul* "раптовий наскок; Raid, plötzlicher Überfall nach einem Streifzug" та засвідченого у словниках Будагова I. 465, а потім і в Радлова чаг. *çambul* "широка петля з ремня з двома кінцями; закинувши на здобич один кінець її підтягують – так і ловлять полонених" (Р III, 1942) вважав, що термін *çaravul* з'явився приблизно в XV-XVI ст. в чагатайському мовному середовищі і структурно складається з тюрк. *çar*- "мчати, швидко бігти", "гнатися", чинити наскок, наїзд, рубати, колоти, вдарити" (пор. Будагов I, 451-452) та монгольського за походженням суф. -*avul* < *γul*, пор. КАРАУЛ, також чаг. *jortayul* "загін кінноти, що чинить грабунки" (Р III, 427; Ф II, 26); ще каз. *şarauul* "військо правого крила під час бою" (Байжанов 7). Активно вживався термін в Туреччині, див. Сенаї, 176: "Спочатку слово *çarul* < *çar*- "вчиняти наскок (кінно), грабувати" означало "наскок, напад", а пізніше "загін"; з'явився також термін *çarulbaşu* "ватаг, очільник".

Термін засвідчується в багатьох тюркських мовах, пор. ст.-узб. *çab*-/*çar*- "швидко бігти, мчати, змагатися в біганині"; *çabul*- "бути гнаним (щоб спонукати швидко бігти) (Фазилов II, 506); аз. *çar*- "дуже швидко їхати", "грабувати", "силоміць забрати", "нанести удари", "рубати на частини", *çarovul* "наскок, розбій, грабунок", "грабіжник, здобишник" (АзРС 4, 940); туркм. *çar*- "бігти", "скакати", *çaravul* "грабіжник" (ТуркмРС 723); узб. *çor*- "бігати, скакати", "рубати", *çorovul* "слуга на побігеньках" (УзбРС 546); крм. *çar*- "бігти" (КТРС 336); тур. *çar*- "гнати (коня); "мчати", "налітати, нападати, чинити наскок"; *çarul* "грабунок, розбій, розбійницький наскок"; *çaravul* *ist.* "мародеор" (ТРС 169); тат. *çabul* "гінець, кур'єр, поштар" (Будагов I, 451); каз. *şabuv* "стрімкий наскок; набіг вершників; здобич при наїздах чи пограбуванні та відгоні худоби"; *çaravulçı* "учасник наїзду" (Будагов I, 451); *şabul* "їхати чвалом" (Р 4, 989); кирг. *çabul* "махання, боротьба, верхогони" (Р III, 1934). Структурно українському слову ідентична чагатайська форма *çambul*, але семантичне значення її дещо інше: наголос робиться не на самому явищі здобишництва, а на

знарядді – "ремінна петля". Очевидно, чаг. *çambul* "широка петля з ременя з двома кінцями; закинувши на здобич один кінець її підтягують – так і ловлять полонених" утворилося в середовищі конгломерату тюркських племен, наприклад, в добу руїни Золотої Орди, шляхом контамінації двох різних за походженням слів – тюрк. *çaravul* "напад з метою здобишництва" + тюрк. (можливо, монгольського за походженням) *çimbur*, *çimbur* "різновид аркана" (див. ЧИМБУР). Менш переконлива версія Будагова I, 465: "тат. *çambul* چامبول (слово це зіпсоване з *چمبر*, *میر* перейшло в російську мову й до запорожців) широка петля з ременя, з двома кінцями; закинувши його на здобич, один кінець зтягують: так ловлять і полонених"), запозиченого з персь. *çämbär* چمبر, *çänbär* چنبر "обруч, обід, кільце", "петля, круг", "нашийник" (ПРС I, 476). Перські форми в турецькій мові набрали таких значень: "обруч, залізне кільце, обід (сита)"; "різновид хустки на голову", і навіть (в старотурецькій мові) "зв'язаність, залежність, полон, рабство – *bağlılık*, *esirlik*" (Девелліоглу 154; ТРС 179). Деякі з цих значень засвідчуються і в українських тюркізмах, див. ЧЕМБІР, ЧИМБІР, ЧИНБУРКА. Зовсім іншу версію походження слова *чимбур*, з котрою наледве чи можна погодитися, пропонує Абаєв 1979, 99: "Попрі узвичаєну думку про тюркське походження слова, потрібно зауважити, що воно задовільно аналізується лише на ґрунті угорської мови: угор. *szel* "край" + *bor* "шкура", таким чином *szelbor* "крайній ремінь". Див. ЧИМБУР.

ЧАМУР "(Одещина) розчин вапна з піском", ЧАМУРУВАТИ "робити стіни з глини" (Гр. 4, 444); (буков.) "заміс землі та глини з соломою" (Карпат. діал. 47); (Нижнє Подністров'я) "заміс глини" (Дзездз. 53); ДЖАМУР "розчин вапна" (ЕСУМ II, 47); молд. ЧАМУР "суміш глини, гною й соломи" (МРС 714).

XIX склепіння розвалили, лиш купа каміння, чамуром поспаюваного, серед Смотрича стоїть. (Свидн., Любор. 159).

Д. Семенов (Отечественноеведение, с. 198) писав, що на півдні України, зокрема в Бессарабії роблять чамурні хати, тобто плетені стіни з обох сторін обкладають чамуром: місивом з глини, рубленої соломи та кінського гною.

Слово засвідчується переважно в мовах огузької гілки: крм., чаг. *çamur* "глина, мул, грязь" (Р III, 1939; КТРС 335) тур. *çamur* "грязь" Будагов I, 465; ТРС 167); *çamug* "тс" (Р III, 1940); кар. *çamur* "глина, грязь" (КРПС 623). На означення "суміш глини з соломою" слово засвідчується лише в регіоні Добруджі, де населення складається з болгарів, румунів та тюрків: чамур "місиво з глини й полови, що використовується для побудови житла" (Добруджа 150).

ЧАПА "сапа", ЧАПАТИ "сапати", ЧАПКУВАТИ "полоти городні культури" (Лисенко 1958, 21); болг., мак. ЧАПА "тс"; р. ЧАПКА "тс" (ЕСУМ 6, 279).

Запозичення з крм., тур. *çara* "сапа, кирка; дерев'яна частина декотрих якорів; якір з лапою" < *çar-* "махати, бити, вдаряти помахом" (Р III, 1917; КТРС 336; ТРС 168); кар. *çara* "скребниця", *çar-* "бити, вдаряти, рубати, тесати" (КРПС 624); срд.-тюрк. *çar-*, *çarla-* "бити, дати ляща"; кк., ног. *çar-*, каз. *çaptau*, *çaralaqtau*, башк. *sabuç*, *səräü* "дати ляща" (ТАС 317); тат. *çabu* "розрубати", "косити", "вдаряти, хльоснути, шмагонути; дати ляща" ТатРС 627; аз. *çar-* "розмахнувшись, розрубати, розрізати на частини; розрізувати, рубати, розітнути" (АЗРС 4, 940); також пор. *ixt.* тюрк. *çaraq* "чабак (див.), лящ".

Можливо, тюркізмом доцільно вважати й укр. ЧАПАК "старший над косарями" (в ЕСУМ 6, вказується як неясне), зважаючи на те, що одне зі значень тюркського дієслова *çar-* "косити".

Дискутується правомірність поєднувати *чана* й *сана* (див. ЕСУМ 6, 279), й досить переконлива версія про запозичення слова *сана* (також пор. укр. сапіна "різновид сокири в карпатських лісорубів" (ЕСУМ 6, 179) з романських мов (Ф III, 558; ЕСУМ 5, 179)) не викликає особливих заперечень передусім через незасвідченість цієї форми в тюркських. Та все таки слова *чана* й *сана* потребують в цьому разі додаткового дослідження, адже доцільно брати до уваги наявність в тюркських мовах терміна *saban* "плуг, соха", (в половецькій мові *saban* – "поле", див. Исследования по сравн. грамматике тюрк. языков.-Ч. 4.-М., 1962.- 122), а також враховувати етимологію (див.) укр. *шабля*, р. *сабля*, гомогенних з такими тюркськими основами: каз. *saba-* "сильно бити"; саг., кипч., каз., шор. *çar-* "бити, вдаряти, рубати"; каз. "нападати" (Р 4, 981-982); пор. шор. *çarqun* "серп" < *çar-* "бити, рубати, вдаряти" + *qun*; пор. каз. *şara şot* "маленька кирка, якою рубають дрова та виготовляють дерев'яний посуд" (Р 4, 982); каз. *şabu* < *çar* + *u* "рубання, косіння (косовиця)"; кипч., каз., шор. *şabuş* "битися, боротися" (Р 4, 991); саг., койб. *sar-* = *çar-* "бити, махати"; *saryu* "різновид кинджала, шашка"; *saralaq* "нагайка, сплетена з ременів"; саг., койб. *sarqu* = *çarqu* "серп" (Р 4, 402; 404; 406).

ЧАПРАК, **ЧЕПРАК** "вовняна підстилка під кінське сідло", "найміцніша шкіра тварини, з котрої виготовляють шкіру на підметки та технічні потреби" (СУМ XI, 268); **ЧАБРАК**, **ЧАПРАК** (Гр. 4, 442; 444; ЕСУМ 6, 274); **ЧАПРАК** "капюшон у свиті" (Лисенко 1961, 69); б. **ЧАПРАК** "накривало на сідло" (Булика 355); р. **ЧАПРАК**, **ЧЕПРАК**, п. *czaprak* (Ф 4, 315); мак. **ЧАПРАГ**, с. **ЧАПРАГ** "м'яка підстилка під сідло", **ЧАПРА** "сира, невичинена належним чином шкіра" (СХРС 661); угор. *czarzag, czafrag* "накривало на сідло" (Корнілов 1973, 136).

1616 чапрак пулшкарлатный коштвал золотых тридцять. АС 1,250.

XVIII Трох коней... с чапраком. В I,219.

Як засвідчує Д. Яворницький I, 223, чапрак був обов'язковим атрибутом запорожця: "У багатого запорожця чапрак червоного кольору, по краях обшитий галунами".

Слово фіксується лише у мовах нової доби, у давньотюркських пам'ятках воно не засвідчується, пор. тур. *şarraq* "накривало на коня або сідло" (Будагов I,452; Р III,1924); тат. *şarraq* "те", *şarraqşu* "той, хто виготовляє чапраки" (ТатРС 631). Корнілов 1973,136, розглядаючи угорську форму цього терміна, висуває версію, буцім слово похідне від дієслова *çar-* "чалап! лясь!". Проте правильніше було б шукати в цій лексемі іншу внутрішню форму: *çar-* "накривати", яке засвідчене у декотрих тюркських мовах (пор. саг., шор. *çar-* "накривати", *şabu* "покривало") і відповідає загальнотюркському *jar-* "накривати" (Р III, 259; 1917; 1931), також пор. балк. *sabaуу* "дуже груба овеча вовна, з якої тчуть рядна та роблять матраци", *şabugla* "різновид взуття з волячої шкіри" (Балкар. діал. 1962, 160) каз. *sabu* "попина на коня", *sarqus* "кришка", *sarra* "тимчасовий прихисток у негоду" (КРС 128; 139); кирг., чаг. *şарап* "різновид верхнього одягу" (Р III, 1928). Див. ЧЕПРАГА

ЧАРА "різновид старовинної посудини на напої", похідні: *чарка*, *чаркувати*.

1161 А се чара князя Володимирова Давидовича (йдеться про срібну чару чернігівського князя Володимира Давидовича (Хронологічно пам'ятка посідає місце між Тмутараканським каменем 1068 року та половецьким хрестом св. Єфросинії (Записки импер. Археолог. общ-ва. – III. – 1851. – 158).

Гей, наливайте повнії чари! Нар. Тв.

Слово засвідчується в білоруській, польській, російській мовах, припускається спорідненість з іншими індоєвропейськими мовами, напр. д.інд. *caruh* "казан" (ЕСУМ 6,280). Очевидно, належить до кола мандрівних "культурних" слів. У словник слов'янських мов цей термін міг увійти за посередництвом тюркських, щоправда засвідчується лише в мовах народів, що тривалий час перебували в зоні впливу монгольської окупації, пор. монг. *сага* "металева чаша на ніжках без кришки", алт., тат., говори Східного Туркестану *сага* "чимала чаша", каз. *сага* "чимала дерев'яна чаша, в яку кладуть варене м'ясо" (Меліоранський 132), також монг. ЦАР, "велика неглибока металева тарілка", "велика дерев'яна чашка" (МонгРС 604); "калм. цар "блюдечко, ваза" (ПЕТЯ 224). Зважаючи на те, що в давньоукраїнській писемності слово фіксується в домонгольську добу (1161), в українську мову княжої епохи слово можливо було успадковане зі спільного слов'янського фонду як запозичення з мов аварів, гунів тощо, або ж з булгарської, пор. чув. *сага* "велика дерев'яна таця, на якій місяць тісто на перепічки" (Єгоров 317).

ЧАРДАК, ЧЕРДАК (Степова Україна, Слобожанщина) "ніс великого човна"; "дашок для спостереження на галерах-каторгах" (в українських думках); "палуба на морському судні" (Гр. 4, 454; СУМ XI, 268); (Нижнє Подністров'я) "місце для сидіння в передній частині човна" (Дзендз. 1958, 53); (Прилуччина) ЧЕРДАК "горішня частина сараю"; ЧОРДАК "передня звужена частина човна" (Берл. 79); р. ЧЕРДАК, ЧАРДАК (Ф 4,336); болг. ЧАРДАК "різновид балкона; частина поверху, спрямована на сонячний бік", "дашок на спостереження, влаштований на дереві чи на котромусь схилі" (Милев 852); с.-х. ЧАРДАК "верхня надбудова в спорудах східного зразка" > угор. *csarda* "корчма" > *szardas* "танець, що виконується у корчмі"; "приміщення, щоб сушити кукурудзу", "дашок на сторожування" (СХРС 661); "ганок, веранда" (Стаховські 1971, 26). На теренах Дорбруджі, де поряд зі слов'янським та румунським населенням мешкають і тюрки, слово *чардак* має такі значення: "навіс на зберігання сіна", "навіс біля місця, де доять корів чи овець", "дашок на спостереження" (Добруджа 1974, 51).

XIX На возах скоїлось таке, як на чардаках на пароходах, коли вони причалять до пристані" (Н.-Л., I. 1956, 574).

В українській думі про невільників, що мусили веслувати на галерах-каторгах, де височіли чардаки "дашки на спостереження", говорить: "Тож-то баша турецький на чардак ісходжав". Запозичивши таку реалію як катарга "морське судно", козаки призвичаїлися й до чардака, що його, очевидно, не було на козацьких човнах, а отже, виникла потреба у запозиченні й реалії, й самого терміна на її означення. В лексику рибальства термін увійшов з мови козацьких рибальських ватаг. Пізніше на морських суднах дашок поширився і словом чардак стали називати палубу – в такому значенні слово знаходимо у творах І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки. Цікаве тлумачення терміна подає Д. Семенов

(Отечественноеведение. – Т. II. – СПб., 1871. – 34): Лоцман робить помічникові зауваження: "Треба держать чердак на отгой камінь!" ("надо держать нос на тот камень").

В українську мову термін було запозичено з турецької або кримтатарської мови, пор. тур. *çartaq* "будова на сторожування", "гауптвахта" (Меліоранський 1906, 133; Корш 1908, 255); крм., тур. *çardağ* "ганки"; тур. *çardağ* "штахети, решітка на виткі рослини" (Р III, 1869; ТРС 170). В тюркські мови слово перейшло з персь. *چارطاق* > *چارطاق* (букв. "чотири стовпи": *چار* "чотири" + *طاق* "стовп" (Будагов 455), пор. персь. *چارطاقی* *çartaqı* 1. "з чотирма склепіннями"; 2. гробниця або споруда над могилою (зазвичай на чотири склепіння); різновид альтанки у формі чотирикутника ПРС I, 457.

З цією лексемою українці уперше познайомилися були завдяки церковнослов'янській / старослов'янській писемності у формі *чрътогъ* див. ЧЕРТОГ.

ЧАТИ, мн., рідше одн. ЧАТА "сторожовий загін війська; група переважно озброєних людей, які охороняють щось, несуть варту"; "перебування на варті в певний проміжок часу; вартування", *стояти на чатах*; *стати на чати* "вартувати"; ЧАТИВНЯ "вартівня", ЧАТОВИЙ "той, хто стоїть на чатах, вартує" (СУМ XI, 283); ЧАТОВАТИ "скрадатися" (Гр. 4, 447); пор. **ЧОТА**, **ЧОТАР** (СУМ XI, 366).

1659 ознаймуєм... чатовником, ватагом до войска идучим. (ЧНЛ, 1890. – IV. – 108).

XVIII над килкома чатами добре пощастилося, иж на голову их поразили и язир назад одобрали; ношними чатами; Хан зо всѣми войсками станул кошем под Гусятином, а распустивши отголь ку Львову густии свои чати, всѣ шляхи Полякам до Полски повзступовивал; тилко една чата татарская в шестистах коней на Волинѣ здобившаяся. В I. 164; 348; III. 150.

XVIII А Хмельницькій стоял з ханом у Прута. А тую землю чатами зводвали. Сам. 23.

1740 И убивши, зложили мы на свой воз, отвезли ночу под запорожскую чату. ДНРМ №101.

XIX Кожна піч українська, то фортеця в селі. Там на чатах сидять патріоти. (Самійленко).

XIX Також свідчення козака Коржа, записане Яворницьким: "Потім взяли мене в Січ, де я при панові кошовому був молодиком, а в 20 років мене взяли й записали у військо й назвали мене Журбою, бо я все мовчки працював, а після того, як на чатах недогледів, як поляки нашу здобич відняли, назвали мене Іваном Присліпою." Яворн. Історія запороз. козаків. – Львів, 1990. – Т.2. – 471.

Походження слова правильно пояснив ще Смаль-Стоцький (Українська мова в етимологічному словнику Е. Бернекера // *Slavia*. – 1926. – №5. – 25): "Бернекер висловив думку, буцім українське слово – то запозичення з мадярського *csata* "sehacht, Scharmütze, Horde, Herde". Я, виходячи з укр. *лежати на чатах*, *стояти на чаті*, зіставив би це слово з тур. *çatu* "Dachgestell". Чати у степах відбувалися таким чином: на стовпі або на дереві будувалася платформа з дашком із соломи чи галуззя, і туди по драбині вилізли козаки на чати". Пор. тур. *çatu* "зруб, остов, каркас, кістяк, каркасна споруда", "дах, покрівля" > *çat-*

"складати, з'єднувати кінці"; також пор. çатуq "щось з'єднане кінцями"; також çат "місце з'єднання двох річок; місце, де перетинаються дві дороги", *спец.* "стик" ТРС 171; 172); також див. Будагов I, 610: чаг. satu çату, çату "дах" = тур. çату; аз. çату *будівель.* "опора для споруди покрівлі: два бруси, з'єднані верхніми кінцями під кутом, а нижніми – впираються у стіну будови", çатуg "з'єднані чи зв'язані кінцями" (АзРС 4, 952); узб. çат- "підшивать, пришивати, приметати, прошивати" (УзРС 535); д.-т. çат- "зганяти, збирати, гуртувати (скот); підпускати молодняк домашніх тварин до матки"; çат "колодязь" (ДТС 141).

Помилкове тлумачення походження слова пропонував Д. Яворницький: "Чати або чат з тюрк. на російську означає "перехрестя; в переносному значенні: роз'їзди на перехрестях доріг" (Еварн. II, 42). Так само й Будагов I, 470 помилково подає тур. çата چته "набіг, наїзд грабіжників", хоч насправді це має бути çете "партизанський загін, невеликий загін повстанців, чета" (ТРС 182), яке є запозиченням з мов народів, підкорених Османською імперією, пор. болг., мак., с.-х. чета; алб. çetë, п. czata, угор. czata "загін", також цслв. чета, ст.-слов. съчетати "з'єднувати" – всі наведені форми мають відповідники і в інших мовах, напр. лат. caterva "загін, юрма" (Ф 4, 351). У мові українського козацтва, зокрема й у козацьких літописах спостерігається контамінація запозиченого тюрк. çату та засвідченого в писемності Київської Русі чета "загін, юрма, громада, спілники". Див. ЕСУМ 6, 284.

ЧАТЛАК (степове) "тріщина на кризі на лимані" (Жилко 1966, 269); **ЧАКЛАК** "тс" (Берл.); груз. *лайливе* çatłaxi "погана, зіпсована особа".

Правильне пояснення в ЕСУМ 6, 285: крм, тур. çatlaq "те, що лопнуло, тріснуло", "щілина, тріщина" < çatla- "тріснути, лопнути" (Р III, 1900-1901).

ЧЕБУРЕК "пиріжок з тонко розкачаного прісного тіста, начинений бараниною" (поширений у народів Сходу) (СУМ XI, 289).

Очевидно, запозичення з крм. çibäräk "чебурек" (Р III, 2154; КТРС 341) ? < тюрк. (крм., тур.) çij = çiy, çik "недопечений, сирий" (Р III, 2105; КТРС 342); кар. çij "сирий, незрілий" (КРПС 628) + börek "пиріг" (див. БУРЕК). Також див. ЧИБРИК "коржик", яке в ЕСУМ 6, 317 пояснюється (слідом за Ф 4, 357) неправильно.

ЧЕГРАВА, ЧИГРАВА (орн.) "крячок чорний, *Hydrochelidon nigra* L."; р. **ЧАГРАВА**, чеграва "мала чайка, *Sterna caspia*". Ф 4, 310 небезпідставно пов'язував цей орнітонім з р. чагравый "темно-сірий, бурий", джерелом якого є котрась тюркська назва одного з темнавих кольорів, пор. чаг. çауаг "буланий", каз. şауәг "сіроокий", чув. tsagәг "жовтавий, бурий", алт. şokür "строкатий" (ЕСУМ 6, 290).

ЧЕК "рисове поле"; р. ЧЕК "тс".

В ЕСУМ 6, 290 слово справедливо поєднують з крм. çеки "борозна", пор. тур. çеке "жеребок" (Р III, 1949).

ЧЕКА "велика довбня".

Це слово – довільно скорочена форма терміна *чекуха*, див. ЧАКУХА.

ЧЕКА "стрижень, клин, затичка", **ЧОКА** "затичка, кілок у колесі"; р. **ЧЕКА** "стрижень, що вкладається на кінцях осей, болтів" (ЕСУМ 6, 290). В ЕСУМ

зауважується, що слово певної етимології не має, проте його доцільно поєднувати з *чака* (див.).

ЧЕКАН 1. *військ., іст.* "різновид бойової сокири: загострений молот з довгим держаком"; "інструмент для карбування, карбівка", *діал.* "кирка"; 2. "невеликий степовий птах з коротким дзьобом" (СУМ XI, 290); також пор. ДЖУГАН "палиця, до нижньої частини якої прикріплено залізний штир, щоб довбати кригу (на риболовлі) (Берл. 40); "палиця, якою відштовхуються, коли їдуть по льоду на санках чи ковзанах" (Дзендз. 1958, 42); ДЖОГАН, ДЖИГУН "кована палиця, якою відштовхуються, коли стають на ковзани" (Свидн. 49; Гр. I, 376); ОЖДИГАН "кий" < перськ.-тюрк. *جوكان* джиган, джуган (Кримський III, 221); ДЖАГАН (гуцульськ.) "Знаряддя до копання в кам'янистому ґрунті" (Структура укр. говорів. – К., 1982. – 190). б. ЧЕКАН "бойова сокира" (Булика 356); р. ЧЕКАН "довге руків'я з насадженим на нього загостреним з обуха молотком – старовинна зброя та знак владного стану", "знаряддя для карбування" (ССРЛЯ 17, 810); болг. ЧЕКАН "молот"; с.-х. ЧАКАНАЦ "молоток", слвн. *čekan* "молоток; ікло вепра", ч. *čakan, čekan* "бойова палиця, бердиш", слвц. *čakan* "бойова палиця, мотиґа": п. *czekan czakan* "старовинна зброя на взірець сокири, насадженої на руків'я" СДП 123, також *czokan, dzagon* "те" Я. Рейхман (JP 34. – 3. – 221); угор. *csakany* "кирка, кайло" (Гомбоц-Меліх).

1591 видел есмы рану кривавую, чеканом пробитую. АрЮЗР 3/I, 294.

1616 чекан оправный. АС 1,251.

1644 чеканом, самым дзюбасом, в голову ударыл. АрЮЗР 8/III, 600.

1651 рану одну чеканом пробитую. АрЮЗР 3/IV, 719.

XVII Самоїл Зборовський чеканом Вольського ранил. ОЛА 128.

XVII Пекарский короля чеканом обухом в голову вдарил; пор. там само: Пекарский ударил короля Жигмонта наджаком у лоб. КЛ 90; 85.

XVIII Пекарский короля польского ударил чеканом; аби чеканов ниhto не смил носити. Черн. лет. 13; 14.

Міклошич I, 274 вважав слово *чекан* запозиченням з тюркських мов, в які воно перейшло з перської. Відтоді філологи схилялися до пошуку цього слова в перській мові, проте певна частина науковців надавала перевагу версії про тюркську основу лексеми. Слідом за Міклошичем версію про перське походження слова повторив Карловіч (1894-1905, 113), а пізніше й К. Іностранцев (ЗВОРАО. – 14. – 1-4. – 1902. – 0108). Гомбоц 1912, 56, розглядаючи булгаризми в угорській мові, вагався щодо вибору етимона для угор. *csakany* між тюрк. *çaqan* і персь. *čevhan*. До речі, варто нагадати, що Гомбоц уперше долучив для зіставлення каз. *çaqan*, засвідчене ще Куношем (1902). Також див. Левшин 1832, 49: каз. *çaqan* "топірець, насаджений на довге руків'я; рани, нанесені ним в голову, здебільшого смертельні". Казахську форму засвідчив і Будагов I; 236; 459, у словнику якого є й тур. *çaqcaq* "молоточок на дверях" (Б I, 460). Також пор. тур., тат. *çaqtaq* "викресати вогонь", тур. *çaqta* "удар об кремій", каз. *çaqraq* "кресало", аз. *hancag çaqtaq* "вдарити кинджалом".

Особливе зацікавлення словом виявили польські лексикографи. Славські II, 115 розглядає його як тюркізм; К. Мошиньскі (JP.-33.-349) зробив спробу знайти

етимон терміна в слов'янських мовах, але її рішуче відкинув Я. Рейхман (JR. – 34. – 349), який запропонував шукати етимон в тюрк. *çaqan* < *çaq-* "рубати, вдаряти", підтверджуючи свою теорію чаг. *çaqan* "бойова сокира" (Р 1834) та персь. *sevkan*, *soqan* (суч. персь. *soqan* "палиця з вигином для гри в поло"). Перську форму Я. Рейхман вважав тюркізмом. Ще раніше такої ж думки був Ф. Корш (Древности восточные. – 1912. – IV. – 5), який проте шукав етимон в тюрк. *çab-*, зважаючи на чергування *b > v > u*. Тюркське походження слова підтверджує й Фасмер 4, 324.

Зважаючи на те, що в пам'ятці церковнослов'янського письма слово засвідчене вже у XII ст. (Срезневський III, 1487), можна говорити, що ця лексема – болгаризм, який був засвоєний також і літературною давньоболгарською мовою. Корнілов 1973, 141, вважає термін дієприкметниковою формою *çaq(q)an* дієслова **çaqqa-* "стукати переважно молотком (зубами, огнивом), пор. чув. *çaqqa* "тс" та, посилаючись на угор. *csakanu*, *csakan* "молоток судді", "кирка, сапа", а також на наведений Гомбоцем антропонім *Csakan*, висловлює переконання, що цей термін болгарського походження. Проте широкий вжиток у багатьох країнах Сходу та Європи бойової сокири та знарядь праці (кирка, сапа, карбівка, рибальське начиння) на означення яких засвідчується цей термін у різних фонетичних варіантах, може говорити про те, що слово запозичувалося протягом багатьох століть з різних тюркських мов. Зокрема, у регіоні тюрксько-української двомовності Чорноморщини, зі степових говорів кримськотатарської мови, яким притаманне джекання, був запозичений термін *джуган* (див. ДЖУГАН).

ЧЕКМЕН(Ь) "різновид верхнього одягу", пор.: ЧЕКМІНЬ "верхній чоловічий одяг у кавказьких народів – суконний напівкаптан у талію із складками ззаду; *заст.* "довгий верхній суконний каптан у міщан" (СУМ 291); ЧЕКМАН "короткий каптан галицького міщанина", ЧЕКМІНЬ "різновид верхнього довгого одягу у міщан" (Гр. 4, 449); (полтав.) "різновид верхнього одягу: чекмінь або бурмус, одяжина свободна" (УНЛ 30); (у болгарських говірках Степової України) ЧУКМАНЬ "буденний сарафан з вовняної домотканої тканини" (Лексика говорів Южної Подолини и межъязыковые контакты.-М., 1972.-40-43). Можливо сюди ж відноситься й ЧЕКЛОНЯ "різновид чоловічого одягу" (ЕСУМ 6, 292).

Чекмен, як і жупан, вважався в козаків багатим трофеєм, що зауважив Д. Яворницький (1990, 200): "запорожці... здобували собі на війні жупани, чекмені". Пор. р. ЧЕКМЕНЬ *східн.* "селянський каптан", ЧЕКМЕНЕК "короткий напівкаптан перехоплений у стані", донськ., уральськ. "козачий каптан" (Даль 4,587); болг. ЧЕПКЕН "верхній чоловічий одяг з рукавами, що зазвичай не надягаються; те саме, що ямурлук" (Милев 853); макед. ЧИПКЕН, хорв. серкен, севкен "старовинний короткий каптан з довгими, широкими розрізними рукавами, які не надягаються" (Шкалич 171); п. *czekman* *czehman* "каптан із зашитими рукавами" (Мухлинський 20); рум. *serchen*.

XVIII Напали на хутор... два чакменя пограбили. (Яв. 1888, 21).

XIX То прийшов хтось незнакомий в плисовім чекмені. (Укр. поети-романтики 20–40-х років XIX ст. – К., 1968. – 56.

У давніх пам'ятках тюркських мов термін не засвідчується, уперше фіксується лише слово *çek* (XI ст.) "бавовняна тканина, що з неї шиють верхній одяг" (ДТС 143). У словнику половецької мови "Кодекс Куманікус", укладеному в XIII ст. в українських степах, є термін *çekmen* "шмат тканини; різновид одягу" (Курышжанов А. К истории изучения куманского языка. – Изв. АН Каз. ССР. – Сер. общ. – 1972. – №3. – 33–36); у словнику кипчацької мови (частково й носіїв половецьких говорів українського степу) XIII ст. – *çökmen* "різновид одягу". У документах половецькою мовою XV ст. термін *çekmen* має значення "сукно" (ТАС 221). Термін вживається й у багатьох сучасних мовах: каз., кк., ног. *şekren*: чаг., тур. *çekman* "верхній одяг", чаг., тел. *çäkman* "тканина" тат. *çikman*, чув. *şekman*, тур. *ärkän* "різновид одягу на взірєць піджака" (Р III, 1956, 2113, 2153; Р 4, 198, 208, 445, 999; Будагов I, 482); тур. *çekmen*, *şerpen* "короткий вишитий каптан з довгими розрізними рукавами" (ТРС 178; 181); аз. *çärkän* "різновид вишиваного жіночого одягу з розрізними рукавами" (АзРС 4, 989). Також балк., карач., кум. *şerpen* "різновид довгого верхнього одягу" (Немет 1912, 106); каз. *şekren* "саморобне сукно" (Труди инст. истории, археологии и этнографии АН Каз.ССР. – Т.6. – 1959. – 104); алт. *çekren* "різновид одягу" (Абрамзон С.М. Этногенетические связи киргизов с народами Алтая. – М., 1960. – 6); башк. *sekmen* "різновид верхнього одягу", див. Тоған З. В. Воспоминания. – М., 1997. – 22: "Нашими одеялами и дома, и в дороге были шерстяные шинели, называемые *секмен*".

Етимологія терміна прозора: тюрк. *çekmen* – похідне від *çek* "тканина" + *аф. -men*, пор. д.-т. XI ст. *çek* "бавовняна тканина, що з неї шиють верхній одяг" (ДТС 143), також каз. *şekren* "саморобне сукно" (Менгес 1954, 708; Дюерфер II, 82). К. Менгес та Г. Дюерфер вважали (за узвичаєною схемою), що в російську мову слово запозичене з татарської, а з російської в українську. Дюерфер також відкидає версію Рамстедта про спільність тюрк. *çäkman* та монг. *şegmen*, *şemgen*, посилаючись на те, що основна форма *çäk* є тільки в тюркських мовах. Іншу етимологію слова пропонують Ресенен 103 та Г. Ерен (Eren H. Beitrage zur turkischen Wortforschung. – КСsА. – III. – 2. – 132), які вважають, що термін утворений від дієслова *çek-* "тягнути" + *аф. -man*.

В українську мову термін міг увійти ще в добу половецько-українських взаємин: в Іпатському літописі під 1169 роком подибуємо антропонім ЧЕКМЕН: начаша ся слати к нему Чагровичи. Чекмень и брат его Тошман и Моначок". Крім того слово *çekmen* "різновид верхнього одягу" зафіксоване в словнику половецької мови Кодекс Куманікус (ТАС 221). Також див. ЕСУМ 6, 292.

ЧЕМБОР "напівшовкова кольорова стрічка, якою оперізуються поверх пояса селянки у Стрийському повіті"; **ЧИМБІР** "(Галичина) крайка – різновид жіночого пояса" (Гр. 4, 450; 462); також пор. **ЧИНБУРКА** (Кубань) "коліщатко на лінві коло лямки, якою тягнуть невід з моря" (Гр. 4, 462); **ЧУМБЕР** (у мові болгарів Кіровоградської обл.) "вовняна хустка, виткана удома" (Лексика говорів Южної Подолини и межъязык. контакты.–1972.–40); болг. (Добруджа) **ЧЕМБЕРЛИК** "залізний обруч на ковадлі" (Добруджа 1974, 92); р. **ЧУБУРОК**, **ЧАПУРОК**, **ЧЕБУРАХ** "дерев'яна куля на кінці тоньки (вірьовки), яку затягували в петлю бечевки, що нею бурлаки тягли судно" (Малов С. Тюркизмы в старорусском языке. – ИАН. – СЛЯ. – X. – 2. – 1951. – 201); с. **ЧИМБАРИ** "кросно",

діал. ЧЕМБЕР "чадра, паранджа"; хорв. *čember* "великий шмат білого тонкого полотна (шифону), що ним мусульманки закутують голову", "обруч", "перстень" (Шкалич 170).

XIX Винесемо із гір шовку дівкам на чембори. Гр. 4, 450.

Укр. *чембор*, *чимбір*, безперечно, входить у гніздо лексем на означення певних частин жіночих строїв (пояс, різновиди хусток тощо), засвідчених у болгарській, сербській, хорватській, а також у декотрих тюркських (турецькій, кримтатарській, караїмській, чагатайській) мовах, пор. тур., тарач. *çämbär* "обруч, обід бубна, решета тощо, коло з вірьовки"; тур., чаг "довга жіноча пов'язка на чоло" (Р III, 2002-3; Ресенен 104), також тур. *čember* "обруч, обід", "те, що має вигляд кола", "щось кругле", "велика й легка хустка на голову"; *sumbar*, *simbar*, *çumbar* "кросна" (ТРС 179; 154; 188); аз. *çənbər* "обруч; обід; частина котрогось предмета у вигляді кільця" (АзРС 4, 985); туркм. (говори Ставропольщини) *çembar* "жіноче покривало на голову" (Етнографія народів Алтая і Сибіри. – 1978.– 184); крм. *čember* "обруч, обід"; "хустка" (КТРС 340); *çämbär* "хустка на голову" (Р 4, 92); кар. (Крим) *çämbär* "довга жіноча пов'язка на голову" (ИТОИАМЭ 1927, 193); узб. *çambar* круг, обруч, обід", *çambaraq* "круглий", "кільце з гілочок чи дроту, підвішене на трьох шнурах, щоб підвішувати на ньому посуд" (УзРС 532); уйг. *çämbär* "обруч, обід", каз. *şember* "тс" (ПЕТЯ 45). Всі тюркські форми – результат адаптації персь. *çämbär* چمبر, *çänbär* چنبر "обруч, обід, кільце", "петля, круг", "нашийник" (ПРС I, 476). Див. ЕСУМ 6, 293.

ЧЕМОДАН "валіза", **ЧАМАЙДАН**, **ЧИМАЙДАН**. Очевидно, пізніе запозичення з р. ЧЕМОДАН "тс", пор. (1528) антропонім Ушак Чемоданов, московский дворянин (Етимологія 1977. – М., 1978. – 99) < тур. *çamedan* "валіза, скриня, різновид сумки, шафа, гардероб" < персь. جامهدار *çame* "одяг" + *dar* "сховок" (Девелліоглу 124; ЕСУМ 6, 294).

ЧЕНБУРИТИ "бити"; р. (сиб.) **ЧЕБУРАХАТЬ**, **ЧЕБУРАХНУТЬ** "грохнуть, шлепнуть". (Даль 4, 586; Ф 4, 322).

В ЕСУМ 6, 29 походження слова пояснюється неправильно: "Очевидно, експресивне утворення, що виникло на основі слова *бурити* "руйнувати, нищити", ускладненого експресивним префіксом *че(н)*". Так само неправильно пояснював р. *чебурахнуть* Зеленін (Сборник Шахматову – 1947. – 394; також див. Ф 4, 322). Насправді, дієслово *ченбурити* похідне від (див. *чимбур* / чинбур < тюрк. *-çimbuğ* "вірьовка з кінського волосся; повід". Тюркський термін вважається пізнім запозиченням з монг. *çulbugur* "повідок" (Рамстедт 433-4) або *çilbuuyur* > *çilbuğ*, халха-монг. *çulbuğ*, манчж. *çilbuği* "тс", "ремін на шию задля перевезення вантажів", проте етимологія монгольського терміна нез'ясована (Менгес 1951, 66; 1979, 174). На ґрунті української мови запозичений термін *чимбур* контамінував з калм. *şilbür* "кнут, нагай" (пор. монг. *şilbuğa*- "одержати шрам" (Корш 1903, 39), можливо, за посередництвом ногайських чи кримтатарських степових говорів.

ЧЕПРАГА "металева орнаментована пряжка на поясі" (СУМ XI, 294); "застібка, пряжка з прикрасами (на поясі, в намисті" (Гр. 4, 452); (гуцуль.) ЧЕПРАГА "застібка" (Карпат. сб. М., 1972,-78); болг. ЧАПРАЗ "металева прикраса на

жіночому поясі", "шов на гайтані" (Милев 852); молд. ЧАПРАЗ "галун, позумент" (МРС 715).

1733 кабат женский стари з двома чепрягами сребряними. ДНРМ № 96.

XIX газдиня клала туди сіль... свої бовтці, пацьорки, чепраги і присипала тото все землею аж до Юрія; Прикрасився зверху ретезьком, зчепленим напереді красною турецької роботи чепрагою. Хоткевич, Кам. душа, 1981. 32; 57.

Вважається запозиченням з тур. *çarğaz* "гудзик у формі кульки з пацьорочками й петлями з золотої нашивки", "чималий металевий пояс, що його носили яничарські капрала, щоб бити ними вояків", "клітка на шаховій дошці" < персь. *çärgas* < *çäprast* چپر است "хрестовидна перев'язь; португез" (Будагов I, 453; ПРС I, 462; Ейубоглу 131); тур., крм. "різновид гудзика" (Р III, 1924). У словниках сучасної турецької мови до лексеми *çarğaz* як основне подається значення "хрест-навхрест; перехресний", а "пряжка, гачок на поясі, затискувач" – вторинне (ТРС 169); також пор. туркм. *çarğaz* "жіноча срібна або позолочена прикраса, пришита до верхньої частини поли халата" (ТуркмРС 723). Див. ЧАПРАК. В ЕСУМ 6, 297 розглядається як "складне утворення з підсилювального префікса *че-* та слова **пряга*, похідного від прягати "запрягати, з'єднувати"; пор. зменшувальне *пряжка*".

ЧЕРА "рідка кулеша".

В ЕСУМ 6, 316 подається як слово неясного походження. Здається, це варіант слова (див.) Щерба/ЧОРБА.

ЧЕРБАКИ "ріденько сплетені личаки, що їх носять у жнива". ЕСУМ 6, 297 пояснює як утворення на основі уподібнення: **щербаци*, тобто "щербаті личаки". Ймовірніше шукати зв'язок з укр. *чурати*, *чуренки* "домашнє взуття, зшите з грубого сукна", котре, як правильно пояснюється в ЕСУМ 6, 357, запозичене з болгарських говірок Одещини, пор. болг., молд. *чоран* "панчоха, шкарпетка" < тур. *çorap* "панчоха, гамаш" < персь. چوراب чораб; також пор. тур. асем *çorabu* [букв. "перські панчохи"] "черевички". Адаптація первісного *чораб відбувалася таким чином: суфікс –к(и) виконав роль показника множинності + метатеза –рабк/-рбак-. Див. ЧУРАПИ.

ЧЕРГА "певна послідовність, порядок у діях, русі, прямуванні", "час, який настав для когось, щоб діяти слідом за попередником", "група людей, які стали один за одним для одержання або здійснення чого-небудь"; діал. (Прилуччина) **ЧЕРГОВА** "череда": **ЧЕРГОВУ** пасти; **ЧЕРГОВИЙ**, **ЧЕРГУВАННЯ**, **ЧЕРГУВАТИ** (СУМ XI, 301); Б.-Н. 388; (гуцульсь.) **ДЖУРГА** "стадо худоби" (Гуцульщина 1991, 31); "безліч (людей, скоту на дорозі)" (Гр. I, 377; **ДЖЮРГА** "стадо худоби" (Структура укр. говорів.–К., 1982, – 189); б. **ЧАРГА** "те" (Булика 356); р. (1505 р.) **ЧЕРГА**, **ЧЕРГОЮ** Срезн. III, 1499; (донськ.) **ЧЕРГА** (пасущий по очереди) Миртов. Кубанова Л.А. О некот. тюркизмах в диал. лексике рус. языка// Труды Карач.-Черкесского НИИ.– 1968.– вып. 5.–285).

1431 млыво... без черги и мѣрки священнику позволяемо жита бочку. АВАК II, 2.

1529 мают стеречы чергами. АЛРГ №191.

1539 Стась Петрашкович з потужником своим двѣ недели мают служити чергою. АВАК XVII № 75.

1557 на сторожу замьков и дьворов наших чергою подданые ходити повиньни. КПД, 581.

1580 без мери и черги. ПКК I, 156.

1594 чергою в каждый год подвод по шести. АС I, 188.

сторожа мает чергою быти; в каждом дворѣ абы чергами в подводы ходили АЗР II, 28; 198.

XVIII козаки на залогоу чергою полками ходили по четверти року. Сам. 179.

Слово засвідчується вже у словнику Махмуда Кашгарі: *çergä* "черга", також пор. *çergäş*- "лаштувати, утворювати стрій, ряди; лаштуватися рядами" (ДТС 144). Уперше широке коло семантичних значень цього терміна подав у своєму словнику Будагов I, 434: чаг. *çärgä* "коло, лінія, стрій, ряд, лава мисливців, вилаштувана, щоб вигнати звірину; облога"; "загін війська"; "почесть, пошана, підвищення в статусі", "висока гідність", наприклад у ярлику Тимур-Кутлука слово вживається на означення високого статусу тархана". Пізніше цей термін увів до свого словника й В. Радлов: чаг. *çärgä* "ряд, лінія", "черга"; *çärgälän*- "ставити намети, стати табором, взяти в облогу" < *çärgä* "ряд, лінія" + *lä* + *n* (Р III, 1970–1971), також чаг. *särgä* "коло, ряд, ланцюг погоничів, облога", "загін, військо" (Р IV, 75). Слово також вживається в інших тюркських мовах: аз. *särkä* "низка рівно розташованих однорідних предметів", "стрій в одну лінію", "лава" "шеренга", *множ.* "лави (сукупність осіб, об'єднаних певними взаєминами, організацією"; *särkävi* "пов'язаний з правильними рядами", *särkälämäk* "ставити, проставити щось в ряд, утворити з чогось ряд", "розташувати щось у певному порядку", "лаштувати лавами" (АзРС 1118); кар. *jerge* "ряд, лінія, черга", *jergele*- "давати лад, розташовувати, приєднувати" (КРПС 273; Р III, 342); алт. *järyä* = *jergä* "ряд" < (ймовірно) *jer* "земля, місце", *järyälä*- "стояти або йти поряд з кимось" (Р III, 341); кум. *serge* "ряд", "грядка", "черга", кирг. *serge* "ряд", "населення кількох споріднених аулів" (Труды Ин-та востоковедения. – М.-Л., 1938. – XIV). Сюди не стосується тур. *çerge* "намет, шатро, юрта"; *çergeci ict.* "особа, котрій дозволялося поставити свій намет перед шатром падишаха" (ТРС 181).

Ресенен 105+198 у своєму етимологічному словнику навів лише чаг. *çärgä* "ряд, лінія", "черга", засвідчене у творі "Кутадгу біліг" Юсуфа Баласагуні (XI ст.) та відповідно у словнику Радлова, що його він вважає запозиченням з монг. *serge* "Rang, Order, Reihe, Würde" [Рамстедт 473], хоча не відкидав можливості одного першоджерела для монг. *serge* і тюрк. *järgä*-, напр. кар. *jerge* "ряд, лінія, черга", ойротськ. *järyä*, сой. *çerge* "розряд, ступінь", як. *särgä* "ряд, порядок". Слово було запозичене і в перську мову: *چرگه çärgē* "коло людей", *заст.* "ряд, лава", *заст.* "облава (на звіра)" (ПРС I, 434), у зв'язку з чим монголізмом вважав його Доерфер I, №161. Див. ЕСТМ 1989, 25. На котромусь етапі тюрксько-монгольських мовних контактів могла відбутися контамінація форм: чаг. *särgä/cärgä* "коло, ряд, ланцюг погоничів, облога", "загін, військо" та *jorγa / jürγa / surγa* "йти чвалом (про коня)" (Р IV, 75; 168; ЕСТМ 1989, 225).

В українській, як і в білоруській та російській (діалектизм) мовах, це слово – явний монголізм, що його було запозичено за посередництвом тюркських мов. Власне, це один з "окупаціонізмів" з низки інших термінів (напр. *ямцизна*),

упроваджених монгольсько-золотоординською окупаційною владою. у своєму первісному значенні: "чарха или чарка – "авангард, передовой пост". Ще див.: Записки коллегии востоковедов. – Л., 1925. –323: монг. жерге|| уйг. черге "ряд, строй", також МонгРС 181 жиргэр "вилаштуваний рівними рядами", жирийх "розтягнутися низкою".

ЕСУМ II, 52 подає укр. *джерга* "скупчення людей, худоби" як запозичення з угор. *csürhe* "стадо свиней; натовп, набрід" та зазначає, що слово етимологічно неясне. Угорське слово, звісно ж, є запозиченням з української мови. Також див. Тюркологический сборник 1966. – 60; Труды Карач. – Черкес. НИИ. – 1968. – вып. 5. – 255.; Записки коллегии Востоковедов. – Л., 1925. – 323.

ЧЕРКЕС "адигеєць".

Черкеси (самоназва *адиге*) відомі в Україні вже в період монгольської окупації: ординський баскак у Курському князівстві у 1282 році "закликав черкесів з Бештау або ж П'ятигір'я й оселив їх у слободах під назвою козаків. Але войовничі адиги, здається, були неабиякі паливоди, й курський князь Олег за дозволом хана прогнав їх з Курського князівства. Неподалік Канева кавказці, очевидно, за згодою Володимира Ольгердовича побудували собі містечко й назвали його Черкаси" (Словарь географический Российского государства. – Ч.3. – М., 1803. – 3). В Запорізькій Січі адиги-черкеси, здається, посіли не останнє місце, адже в Московії вихідців з України тривалий час називали *черкасами*. Перша згадка про Черкаси відноситься до 1394 року, хоч саме місто, звичайно ж, було засноване раніше. В ЕСУМ 6, 306, з посиланням на Абаєва I, 302, термін *черкес* пов'язується з ос. *saergaes* "орел" – можливо, то був тотемний птах котроїсь частини адигів. Згідно з іншою версією термін *черкеси* ототожнюється з етнонімом *керкети*, засвідченим у давньогрецьких авторів та вживаним на означення частини давньоадигських племен (Народы мира. Историко-этнографический справочник. – М., 1988. – 504). Також див. Коков Дж. К истолкованию топонима Черкасы и слова казак. – Уч. зап. Кабардино-Балкарского гос. ун-та. Вып. 25. – Нальчик, 1965. – 3–6.

ЧЕРТАН "дрібний короп".

В ЕСУМ подається неправильне пояснення походження слова, детальніше див. ЧЕРТОН.

ЧЕРТОГ "розкішна, велична будівля, палац; палата (в палаці, замку) (СУМ XI, 313); цслв. (д.болг) чертог, с. чртог, чртаг; стсл. чрътогъ "кімната, спальня" (ЕСУМ 6, 310).

XIX Горять чертоги пурпуром і златом (Шевченко II, 1963, 283).

В українську мову це слово перейшло з церковнослов'янської / давньоболгарської мови та є однією з небагатьох лексем, що залишилися в мові слов'янського населення Балкан від тюркськомовних булгарів, які запозичили були цей термін з персь. چهارطاق > چارطاق (*букв.* "чотири стовпи": چار "чотири" + طاق "стовп" (Будагов 455), пор. персь. چارطاقی çartaqı 1. "з чотирма склепіннями"; 2. гробниця або споруда над могилою (зазвичай на чотири склепіння); різновид альтанки у формі чотирикутника (ПРС I,457). Детальніше див. ЧАРДАК; також Трубачев 1967, 24.

ЧЕРТОН, **ЧЕРТАН** "риба короп" (Берл. 78); **ЧОРТАНКА** (Добруджа) "риба короп вагою меншою, ніж півтора фунта" (Гр. 4, 472). Див. **ЧОРТАНИКА**

Іхтіонім увійшов в українську мову з тюркських говорів Півдня України, пор. тур. *çortan* "риба вугор", алт., тел. кирг. *çorton* "щука"; каз. *şortan, şorağataj*; кипч. *şortan* "щука" (Р III, 2021; IV, 1028-1029); чув. *çartan*, тат. *çurtan*, башк. *surtan*, кум. *çortan*, кк., ног. *şortan*, пор. монг. *çurğaj* "щука" (Єгоров 208); також пор. каз. *şorşu* "плескатися (про рибу), "підскочити, плигнути, стрепенутися" (КРС 388).

Назва річки та острова в запорозьких угіддях Чортмлик походить з тюрк. *çortan + luç* "місце, багате на рибу (щуку?)", пор. також Базавлук < кипч. (крм., ног.) *buzow* "теля" + *luç* "місце, де можна випасати товар (телят)".

ЧЕТЕН (Кубань) "плетена на взірєць решітки стінка; з таких стінок складають агел, загорожу на овець" (Гр. 4, 460). В ЕСУМ 6,314 подається як неясне.

Термін поширений у всіх регіонах замешкання тюрків: алт., тел. *çedän* "городіння, ліса, тин"; чаг., сх.-тюрк. *çit*, тат. *çitän* "тин, ліса"; тат. *çitlik* "клітка", "містина, оточена тином; матеріал, придатний, щоб плести"; тар. *çidä* "пути на коня"; чаг., тар., крм. *çät* "межа, кордон, берег" (Р III, 2140-2143); чув. *çatan* "тин, сплетений з лози та гілок", башк. *sitän* "тин, ліса", ойр. *çeden* "тс", "загорожа біля юрти", хак. *siden* тин", уйг. *çitän* "плетений кузов на гарбі", *çit* "тернина", *çitli* "огороджувати терном", карач. *çeten* "корзина", шор. *şeden* "загорожа на скотину" (Єгоров 204+ 326); тур. *çit* "загорожа, тин", "плетений кошіль" (ТРС 193) < тюрк. *çit* - "з'єднувати, зв'язувати, сплітати" (Р III, 2140); тур. *çit* - "зводити до купи, зв'язати, сплести, з'єднати" (ТРС 193). Також див. Корнилов Г. Е. *Евроазийские лексические параллели. – Чебоксары, 1973.*

ЧЕХОНЯ (Подністров'я) "Риба *Syrpinus cultratus*", "чеша" (Берл.); **ЧАХОНЯ** "тс" (СУМ XI, 284); р. **ЧЕХОНЬ**, **ЧЕХОНЯ** (Ф 4, 354). В ЕСУМ 6, 315 подається неправильна етиологія іхтіоніма.

XIX Мені здалеку ще пахтить чахоня та ще й свіжопросольна (Кроп., 5, 1959, 259).

Етимон іхтіоніма – тур. *çууа*, також пор. *çoqa, çuca* "стерлядь" (ТРС 184; 197; 201). Процес адаптації тур. *çууа* в говірках відбувався таким чином: *чига* > *чиха* > *чеха* > *чехоня*, пор. ЧЕША. Див. ЧИГА. Пор. ЕСУМ 6, 315.

ЧЕЧУГА 1. "цінна промислова риба родини осетрових; стерлядь"; *діал.* "свиня". (СУМ XI, 320); "стерлядь *Acipenser ruthenus*" (Жилко 1966, 269; Гр. 4, 461); р. (півд.) **ЧЕЧУГА** "стерлядь", рум. *saciuga*, угор. *kecsege* "осетр" (Ф 4, 356).

1670 Белуг 7, зособна чечуг 7. КП I, 189.

В ЕСУМ 6, 316 пропонується занадто ускладнений шлях етимологізації: вважається, що укр. *чечуга* запозичене з румунської мови, в якій цей іхтіонім – то варіант "етимологічно нез'ясованого угор. *kecsege*". Позамовні факти свідчать, що українські рибальські ватаги Чорноморщини, а також козаки, настільки тісно взаємодіяли з тюркськомовним населенням цього регіону, що їм не випадало консультиватися з рибалками країн, де й моря не було. Утримався від пояснення походження цього іхтіоніма М. Фасмер (4, 356). Е. Шипова 1976, 388 доречно наводить тур. *çuca* "велика риба темного забарвлення, схожа на осетра" й тарач. *çükä* "стерлядь", а також тур. *çuçur* "порода риб" (Р III, 2165;

2191; 2181). Іхтіонім *чечура* прирівнюється до *чечуга* і в словнику Б. Грінченка, насправді ж тур. *çiçur* потрібно відділяти від *çiça*, *çïkä* так само, як і укр. *чечуга* від *чечура*. Укр. *чечуга*, безперечно, має пряме відношення до тур. *çiça* і тарач. *çïkä*, але передусім до його пізнішого варіанта *çуа* (див. Ч И Г А). Очевидно, етимон укр. *чечуга* мав такий вигляд: *çуа çiça*. У слові *çуа* історичне *γ* (< *q*) в турецькій мові перестало вимовлятися, маємо *çуа*. Що стосується другого компонента: *çiça*, то це або тур. *çiça* "стерлядь" (в такому разі маємо поєднання двох варіантів одного й того самого іхтіоніма), або ж компонент *-çiç* – то продуктивний зменшувальний афікс.

ЧЕЧУРА "стерлядь" (Гр. 4, 461). В ЕСУМ слово не розглядається.

У словнику Б. Грінченка іхтіонім вважається варіантом *чечуга*. Насправді ж, етимон укр. *чечура* – тур. *çiçur* "порода риби" (Р III, 2181). В українську мову іхтіонім увійшов не пізніше XVI ст., бо на той час назва річки Чечора / Цецора (ногайський відповідник огузької (турецької) форми) була вже засвідчена в українських документах.

ЧЕША "риба *Syrpinus cultrat*" (Гр. 4, 461).

Очевидно, етимон українського іхтіоніма – тур. *çуа* "стерлядь" (ТРС 184). Процес адаптації відбувався так: *чига* > *чиха* > *чеха* > *чеша*. Пор. ЕСУМ 6, 316.

ЧИБРИК "коржик".

В ЕСУМ 6, 317 слово зіставляється з чаг. *çelbek* "плаский, печений на смальці хліб"; монг. *çelbeg*, калм. *tseiwæg* "млинець, оладка". Доцільніше розглядати як зменшувальну форму від *чибурек*, *чебурек* (див. ЧЕБУРЕК),

ЧИГА (Добруджа) "стерлядь" (Гр. 4, 461); (степове) ЧЕЧУГА (ЧИГА) "стерлядь" (Жилко 1966, 269). В ЕСУМ 6, 317 подається як неясне.

Етимон іхтіоніма – тур. *çуа* "стерлядь (*Acipenser ruthenus*)" (ТРС 184); "риба, яка випромінює електричне світло та створює шум при плаванні", що, звісно ж, пов'язане з тур. *çуу* "гучний голос, крик", *çууғ-* "кричати, кликати, гукати" (Р III, 2062-5), пор. тат. *çöя* "тс" (ТатРС 651), туркм. *çöke* "стерлядь", каз. діал. *şokur* "севрюга" (Єгоров 209). Е. Шипова 1976, 388 доречно наводить тур. *çiça* "велика риба темного забарвлення, схожа на осетра" й тарач. *çïkä* "стерлядь". Варто розглянути можливість поєднати з тюрк. *çуа* "стерлядь" також і укр. *чик* "в'юн", див. ЕСУМ 6,318, а також звернути увагу на подібність звуконаслідувальних вигуків у слов'янських і тюркських мовах: *чик* / *çуу*, (див. укр. *чик* "сірий сорокопуд" (ЕСУМ 6, 318).

ЧИГИР "найпростіший механізм (величезне колесо з черпаками) для піднімання води при зрошуванні невеликих ділянок землі" (СУМ XI, 322; ЕСУМ 6, 317).

Вже Л. Будагов намітив шлях етимологізації тюркського терміна *çууғ*, поєднавши його з *çууғдақ* "скрипіння, писк", *çууладатақ* "скрипіти, пищати", та навівши низку споріднених слів з інших тюркських мов: каз. *şууғ* "блок дерев'яний; колесо біля колодязя; пристрій, щоб діставати воду, каз. *şууғşуқ* "кільце (в ланцюзі, збруї тощо), каз. *çууғақ* або *şууғақ* "круг, обід димаря в кибитці, на який начіплюють ковбаси, щоб прокіптюжити"; чаг. *çуулдақ* "складова частина верхівки млина" (Б I,477). Ще ширше коло споріднених лексем навів В. Радлов, зокрема тат. *çууғ* "коловорот; пристрій, щоб витягати

воду"; крм. *сууугсуу* "коловорот" (Р III, 2064-2066). Також крм. *сууугуу* "пристрій, щоб діставати воду з водойми", "коловорот" (КТРС 346). В плані семасіології пор. укр. чиготати "видавати крик чиги" (ЕСУМ 6, 317). Запозичення з кримтатарської мови.

ЧИГИНЬ (Степова Україна) "жердина, колода, якими підпирають бік плота чи берлини, щоб поставити пліт чи судно рівно, якщо вони нахилилися" (Гр. 4, 461); р. (оренбурзьк.) ЧИГИНЬ "ставная сеть, закол для рыбной ловли" (Ф 4, 359).

В основі українського терміна варто шукати якийсь перськомовний чи тюркськомовний термін, пор. узб. (персь.) *şaḡā* "жердина, щоб укріпити гарбу" (ИЛГТЯ 46), також тур., (можливо, крм.) *çiy* "висока загорода, забор"; *çiy* = *çiy* "перегородка (здебільшого з очерету); ширма" (ТРС 184). Фасмер (Ф 4, 359) вважав недостовірним зіставлення р. чигинь з каз. *şağān* "зруб колодязя".

ЧИЖМИ "різновид взуття"; "угорські чоботи чорні або червоні", ЧИЖМАК "чобіт", ЧИЖМАР "чоботар", ЧИЖЕМКИ "черевики, зашнуровані пообіч" (Гр. 4, 461).

В ЕСУМ 6, 317 цей тюркізм (пор. тур. *çizme* "чобіт, чоботи" (ТРС 195) податься як "запозичення через угор. *szizma* "чобіт" і частково польське посередництво". Укладачі словника джерелом української форми вважають угор. *szizma*, здається, лише на підставі запису Головацького "угорські чоботи" (Гр. 4, 461). Якщо говорити про фонетичну адаптацію укр. *чижми*, то звук -ж- в українській формі, як і в польській та словацькій, свідчить, що джерело запозичення швидше – дві останні мови. Крім того, чимале коло похідних форм (*чижмак*, *чижмар* та ін.) дає підставу вважати, що турецьке слово *çizme* на означення "модного" *різновиду взуття в процесі торгівлі входило у всі слов'янські мови фактично в один час*, пор. болг., мак., с.-х. *чизма*.

ЧИЙ бот. "мітлиця" (ЕСУМ 6, 318).

В тюркських мовах, зокрема в турецькій, засвідчується фітонім *çiy* (вимовляється *чий*), переклад якого можна зробити лише умовно: "гребінка виготовлювача фесок (*fesçitarağı*)" (ТБАС 71). Крім того, в низці фітонімів є компонент *çiy*: *çiyde bot*. "зізіфус", *çiydem* "пізньоцвіт", "родина крокусових", "родина колхікових (ТРС 191; ТБАС 72). Також пор. кирг. *çi*, чаг. *çiy* "висока міцна трава", *çiydem* "якась рослина" сх.-тюрк. *çiyğ* "волокниста рослина", *çiyğatnaq* "висока міцна трава, яка росте пучками" (Р III, 2105; 2108; 2110; 2116); аз. *çiyən* "трав'яниста рослина, рогоза" (АзРС 4, 1136).

ЧИКИЛДИХА / ЧИХИЛЬДИХА *розм.* "погана горілка" (Гр. 4, 462) > р. *вульг.* ЧЫКЫЛДЫКНУТЬ "випити спиртного".

XVIII В сей день його отець опрягся, як чикилдихи обіжрався. Котл., I. 1952, 89.

В ЕСУМ 6,319 етимологія цього тюркізму некоректна. Слово доцільніше зіставляти з тур. *çaqylda*- "текти з дзюркотінням над рінню" < *çaqyl* "пісок, рінь"; чаг. *çaqilda* = тар. *çaqıra* "дзюрчати" (Р III, 1836-7); тур. *çaqul* "звук струменю води; дзюрчання; дзюрчати". Зважаючи на схильність запорожців до словотвору жартівливого спрямування, можна гадати, що в основі назви цього різновиду горілки лежить тюрк. *çaqyldy* /*çaqyldy* "подзюрчало!" (Р III, 1846-7). Не

виключена при цьому можливість впливу тюрк. *çağur / çakir* "вино" (Р III, 1848). Козаки з притаманним їм гумором надавали запозиченням форми жіночого роду: дамаську шаблю вони назвали *домахою*, страву *саламату* – *соломахою*.

ЧИКМА "ножівка, щоб підрізувати виноградну лозу".

Запозичення, очевидно, за посередництвом гагаузької мови з турецької: тур. *çekme* "садовий ніж з довгим руків'ям" – форма віддієслівного утворення від *çekmek* "тягнути, приводити в рух" (ТРС 177; ЕСУМ 6, 319).

ЧИКЧИРИ "штани військового крою".

Цілком правильне пояснення в ЕСУМ 6, 319: з тур. *çaqşur* "різновид чоловічих шароварів з тонкої тканини" (ТРС 165). Зважаючи на подане в ЕСУМ значення слова "штани військового крою" (з посиланням на словник Піскунова), доцільно говорити про опосередкованість р. чикчири "вузькі кавалерійські штани, що їх носили гусари та улани" (Ф 4, 361).

ЧИЛИГА (бот.) "жовта акація, *Caragana arborescens* Lam."; р. ЧИЛИГА "дереза", "різновид полину", ЧИЛИЗНИК "акація" (Ф 4, 361).

В ЕСУМ 6, 319 (слідом за Фасмером) слово поєднують з тур. *çilik* "стебло листа". Доцільніше український фітонім поєднувати з тюрк., напр. крм., тур. *çal* "кущ", "густо посаджені колючі кущі", *çalıq* "місцина, де ростуть зарості кущів" (КТРС 334; ТРС 165). В турецькій мові на основі лексеми *çal* розвинулася мережа фітонімів та орнітонімів, напр. *çalı gaga* "маслинка", "*çalı gagası* "дика олива", *çalı çileği* "чабанський виноград" тощо (ТБАС 65). В основі укр. чилига може бути тюрк., самотньо структуроване в процесі адаптації, *çalıq* "місцина, де ростуть зарості кущів" > укр. ча(и)лик + а > чилига, пор. тюрк. *otag, çiçek, leylek* > укр. отара, чічка, лелека. Або ж етимологією українського фітоніма може бути котрась назва куща на взірць тур. *çalı gaga* "маслинка", котра адаптувалася шляхом втрати останнього складу в турецькому фітонімі.

Що стосується наведеного у словнику Фасмера каз. *şilik* "дика акація", що його буцім зафіксував був Зеленін (див. Ф 4,362), то його у великому словнику казахської мови Бектаєва віднайти не вдалося.

Можливо, доцільно розглядати певну спорідненість слів *чилига* та

ШЕЛЮГ(А) "тальник", ШЕЛЕГА, ШИЛЕГА, ШИЛЯГА "гостролиста верба" *Salix acutifolia* Гр 4, 491; Ф 4, 427 ШЕЛЮГА "краснотал, красная верба" ШЕЛЮЖИНА "прут из краснотала" – темное слово

XX Білували шелюгу на сапети Косинка 1972, 60

ЧИЛИК "порода риби".

Іхтіонім засвідчив тільки Д. Яворницький (Топографический очерк Запорожья // КС. – 1884. – Т.9. – 407): "З риби, яку ловили запорожці, були: судак (сула), чилик..." Також до уваги треба взяти й свідчення Боплана, за словами якого в річках та озерах Запорозького краю (Оріль, Самара) було дуже багато риби: в Орїлі в одну тоню рибалки витягали по 2000 рибин; в Домоткані водилася надзвичайно смачна риба чилик. Довкілля Самари теж було багате й на рибу, мед, віск, дичину – цю річку козаки називали святою річкою (Яворн. I. 71).

Іхтіонім можна зіставляти з булг. *şil + liŭ* "зубатий", звідки угор. *süllo* "судак". Булгарській формі відповідає загальнотюркське *tiş + liŭ*, пор. каз.(діал.) *tisti < tis*

"зуб" + ti "зубатий", "судак" (Добродомов 1972, 385). Початкове *ч-* в українській формі можна пояснити тим, що вже в тюркському етимоні (*çillik) з'явилося *ç-*, адже фонемна альтернація *ş/ç* в тюркських мовах явище звичайне.

Можлива й інша (наша) етимологія: український іхтіонім – це тюрк. *çyŷlyq < çyŷa "стерлядь" + продуктивний афікс -lyq. Випадіння звука -γ- в тюркських словах – цілком нормативне явище, пор. qazŷaq > qazaq > укр. козак; qazŷan > qazan > укр. казан.

ЧИМБУР "повідь вуздечки, зроблений зі шкіри або волосся коня тощо, за який водять або прив'язують верхового коня"; ЧУМБУР "тс" СУМ XI, 384; р. ЧЕЛБУР, ЧАЛБУР "третій, окремих повідь вуздечки, за котрий водять верхового коня, прив'язують чи дають повалитися" (Даль 589); (донськ.) ЧУМБУР "повідь чи вірвовка, що їх прив'язують до вудил" (Миртов; також див. Кубанова Л. О некот. тюркизмах в диал. лексике рус. яз.// Тр. Карачаево-Черкес. НИИ. – 1968. – в. 5. – 285.

1556 чимбуры тры зубрыных АВАК XXI, 168.

1557 чимбуры три зубрыных АВАК XVII №993.

1571 чимбур лосиный АрЮЗР I, I, 34.

1584 чимбуrows два ременных АКЖ №43.

XIX Той... зліз з коня і прив'язав чумбуrom до сучка (Морд., I, 1958, 92).

Форми структурно й семантично подібні до української є в цілій низці тюркських мов, пор. тел. çimbur "вірвовка з кінського волосся; повідь"; тарач., тел. çulbur = çylbur "повідь на коня"; алт., тел., леб., тат. çylbur "довга вірвовка, прив'язана до вуздечки, якою припинають коня"; кирг. çylmar "довгий повідь" (Р III, 2189; 2179; 2088); каз. شلبر şylbur "вірвовка, довгий повідь, яким притягують коня або прив'язують до чогось", тат., тур. چيلبور "ланцюг" (Будагов I, 484), також тат. çylbur "тс"; "жіноча прикраса на шию", çylbulau "прив'язати на ланцюг" (ТатРС 645); узб. çilvir "тонка вірвовка" (УЗРС 540); ног. "вірвовка, повідь" (НРС 1963, 421).

Тюркський термін вважається пізнім запозиченням з монг. çulbugur "повідок" (Рамстедт 433-4) або çilbuŷur > çilbur, халха-монг. çulbur, манчж. çilburi "тс", "ремін на шию задля перевезення вантажів", проте етимологія монгольського терміна нез'ясована (Менгес 1951, 66). Корш 1903, 39 долучав ще й калм. şilbür "кнут, нагай" > монг. şilbura- "одержати шрам".

Слово засвідчується також в перській мові: چنبور çenbur "частина вуздечки" (ПРС I, 477). Абаєв 1979, 99, розглядаючи ос. sebur, saelbaer "ремін від вудил до попруги, що не дає коню можливості задирати голову", висловив свою версію, котру наледве чи можна сприйняти, щодо цього терміна: "Всупереч версії про тюркське походження терміна, варто зауважити, що задовільно пояснити походження слова можна лише на ґрунті угорської мови: угор. szel "край", bör "шкіра", отже szelbör "крайній ремін". На користь угорського джерела говорить і те, що слово засвідчується лише у північних тюркських мовах, але не фіксується в південних".

ЧИМБУРКА (Кубань) "коліщатко на линві коло лямки, якою тягнуть невід з моря" (Гр. 4, 462), також пор. (див.) ЧЕМБОР "напівшовкова кольорова стрічка, якою оперізуються поверх пояса селянки у Стрийському повіті"; ЧИМБІР "(Галичина) крайка – різновид жіночого пояса" (Гр. 4, 4450; 462); ЧУМБЕР (у мові болгарів Кіровоградської обл.) "вовняна хустка, виткана удома" (Лексика говорів Южної

Подолії и межъязыковые контакти. – 1972. – 40); болг. (Добруджа) ЧЕМБЕРЛИК "залізний обруч на ковадлі" (Добруджа 1974, 92); р. ЧУБУРОК, ЧАПУРОК, ЧЕБУРАХ "дерев'яна куля на кінці тоньки (вірвочки), яку затягували в петлю бечевки, що нею бурлаки тягли судно" (Малов 1951, 201); с. ЧИМБАРИ "кросно", діал. ЧЕМБЕР "чадра, паранджа"; хорв. *četber* "великий шмат білого тонкого полотна (шифону), що ним мусульманки закутують голову", "обруч", "перстень" (Шкалич 170).

Український термін *чинбурка*, засвідчений у мові рибалок, як і р. *чубурок* (з варіантами), що в основі своїй мають значення "щось кругле: куля, коліщатко", безперечно поєднуються з тур., тарач. *çämbär* "обруч, обід бубна, решета тощо, коло з вірвочки"; тур., чаг "довга жіноча пов'язка на чоло" (Р III, 2002-3), також тур. *četber* "обруч, обід", "те, що має вигляд кола", "щось кругле", "велика й легка хустка на голову" (ТРС 179); аз. *çənbər* "обруч; обід; частина котрогось предмета у вигляді кільця" (АзРС 4, 985); туркм. (говори Ставропільщини) *çetbar* "жіноче покривало на голову" (Етнографія народів Алтая і Сибіри . – 1978.– 184); крм. *četber* "обруч, обід"; "хустка" (КТРС 340); *sämbär* "хустка на голову" (Р 4,92); кар. (Крим) *çämbär* "довга жіноча пов'язка на голову" (ИТОИАМЭ 1927, 193). Всі ці тюркські форми – результат адаптації персь. *çämbär* چمبر, *çänbär* چنبر "обруч, обід, кільце", "петля, круг", "нашийник" (ПРС I, 476).

ЧИНГАЛ заст. "кинджал" Гр. 4, 462; с. ЧЕНГЕЛ "залізний гак" СХРС 663.

XIX I я теж віддав свою броню; тільки й залишили собі по чингалу... од звірюки Стор. I, 1957, 178).

XIX Хлопець ухопив зброю. Піхви чингалу були оздоблені блакитними камінцями; Запорожці узброїлися ножами й чингалами й почали розчиняти рибу Кашенко 1991, 390; 415.

Варіант слова (див. КИНДЖАЛ), що утворився в результаті метатези: кинджал > гинджал > чингал.

ЧИХИР "різновид хмільного напою, вживаного тюркськомовним населенням, котре контактувало з українцями, очевидно, козаками; також див.: СУМ XI, 339: "червоне кавказьке вино домашнього приготування, яке ще не перебродило"

Запозичення з тюрк. XIX ст. *çaxut*, пор. д-т. *çayut*, с.-т. (1245) *çayut* "різновид хмільного напою на взірць (див.) *бузи* (ТАС 217), пор. кипч., кар., чаг. *çayut*; тур. *çayut* "вино" (Р III, 1845; 1848; 1958).

ЧІТУРА "бляшанка" (Гр. 4, 466); "плесковата дерев'яна пляшка" (Жилко 1966, 229).

Запозичення з тур. *çotra* "плесковата дерев'яна пляшка", пор. *çotur* "плаский, приплюснутий", "людина з приплюснутим носом" (ТРС 198). Ще див. тур. *çotura* "широкий, плаский, тупий", "плесковата дерев'яна пляшка" (Р. III, 2026).

ЧІЧКА діал. "квітка";

XIX Крисаня була зачічена готурами й павичами (Хоткевич. Камін. душа. – К., 1981. – 57).

XX I Чичиклія, річечка квітчаста, вузьенька... Вінгр. 1966, 120.

Слово засвідчується лише на західних теренах України (див. Гр. 4, 465), і може бути досить давнім запозиченням з мови котрогось компактного тюркського населення, напр. печенізького. Але в Степовій Україні зберігся гідронім, див. цитату з вірша М. Вінграновського. В тюркській писемності засвідчується рано, вже у VIII ст. в уйгурських пам'ятках виступає як еквівалент санскр. *ruṣra*, кит. *hua*, також на означення квітки взагалі. Крім того слову притаманне й переносне метафоричне значення "висипання на шкірі, напр. "віспа" (Клосон 400), також Доерфер III, №1073. Фітонім – похідне від дієслова *çeç-* "розсіюватися", але Єгоров 209: чув. *çeçke* < *çeç-* "квітнути, зеленіти". У більшості тюркських мов збереглася форма *çeçek*, але фіксується й *полов.* (Кодекс Куманікус XIV ст.), аз., тур. *çiçek* і навіть тат. *çeçke* (Наджип 1975 II, 136; Клосон 400; Корнилов 1973, 179; ОСЛАЯ 173; ПОАЯ 159). За певною закономірністю декотрі тюркські запозичення, що закінчуються на -aq, -uq, -ek, в українській мові наприкінці слова приєднують голосний -а, напр. боклаг-а, бурлак-а, ватаг-а, гайдамак-а, дейнек-а, колимаг-а, чічк-а. Щоправда, в процесі адаптації тюрк. *çiçek* свою функцію міг виконати чинник уподібнення до *квітк-а*.

ЧОБАКА (буков.) "різновид невеликого рибальського човна" (Карпат. діал. 472). див. ШЕБЕКА

ЧОБІТ, ЧОБОТИ "різновид взуття". Спорадично засвідчується в білоруській, російській та польській мовах.

1445 дали есьмо вѣчную очизну... шляхетным Чоботом ГВКЛ 9.

1480 и тот Чабут умер, а после его остало три сыны, наимя: Жакгос, а Якуб, а Юсуф. ЛМ 1377.

1518 Юрькгель чоботар. ЛМ 1400.

1539 Трохим Василевич чоботар; жаловал на татарина Петра Чоботаевича.

АВАК 17, №101; №254.

1540 чоботы новые жоноцкие. АВАК 17 №547.

1540 чоботы чирвоные. АЮЗР 3.І.88

1545 Немирко Чоботарь. АрЮЗР 4.І.43.

1561 дед чоботарь. АрЮЗР 8, VI, 99.

1593 Тарас Чоботар. АС 4, 295.

1596 чоботи чирвоные. АрЮЗР 3, I, 88.

купила паніову и чоботи; не заплатил за пятнадцат пар чобот; дал родичови жупан, чоботи. Акт. Стар. 8; 14; 60.

1638 мает Миско Ивану чоботы. Акт. Бор. 26.

1638 чобот шитых пар шестдесять. АЮЗР III, 21.

1683 з раменю своего чоботь новых не шиваль. Акт. Стар. 21.

1719 вернулся обутис в чоботи. ДНРМ №34.

XVIII *czobotonki zbrydu*. УРА IX, 38.

1750 чоботи жоночи чирвоны. АрЮЗР 3, III, 581.

Історія вживання слова *чобіт* в українських пам'ятках починається із засвідчення його у вигляді антропонімів та похідної форми *чоботар*. Ясна річ, для того, аби термін *чоботар* увійшов у вжиток українців, потрібен був певний проміжок часу для утвердження в мові й самого слова *чобіт*. Традиційно цей

термін вважають запозиченням з тюркських мов, пор. тат. *şabata*, чув. *şebada*, каз., кк. *şabata* "постіл", яке у свою чергу є запозиченням з перськ. *şabatan* چاباتان "грубі чоботи, що їх надягають на ще одне взуття" (Будагов I, 451; Ресенен 94; ТатРС 626; ТВСЯ 31).

За версією І. Добродомова (Рус. язык в школе. – №4. – 1968. – 39; також ТВСЯ 31) іранізм запозичили булгари, які передали, можливо, за посередництвом половецької мови чи котрихось кипчацьких говірок назву взуття населенню Київської держави. І. Добродомов простежив шлях адаптації цього, буцім булгарського запозичення: в тюркському слові наголос падав на прикінцеву голосну, наголошене ж *-a-* було передано українцями через *-o-*, опісля ж форма чобота була сприйнята як слово у двоїні, звідки й була "відтворена" форма однини *чобот* > *чобіт*. Ще див. Рахімова 1975, 23.

Чимало перських термінів справді увійшло в булгарську мову, історичною спадкоємицею якої є чуваська. Проте виникає питання: навіщо було булгарам, які самі славилися виробами зі шкіри, запозичувати назву взуття з інших мов. Про те, що волзькі булгари знали якийсь різновид взуття, схожий на сьогоднішні *чоботи* чи *черевики*, свідчить Іпатський літопис під 983 роком, описуючи пораду Добрині, що її він дав після перемоги над булгарами Володимиру Великому: "Оглянув я полонених-колодників, а вони всі в чоботях. Ці данини нам не платитимуть, пошукаймо краще лапотників!" ("сългдах колодникъ, и суть вси в сапозѣх, симъ дани нам не платити. поидевѣ искать лапотникъ" (Іпат. 71; ЛР 51). Якщо погодитися, що термін *чобіт* українці запозичили ще в домонгольську добу, то потрібно вважати, що вже в булгарській він мав таке звукове оформлення: *ча ба та*, а не *шебада*, як у чуваській.

Проте виникає ще одне питання: навіщо було запозичувати українцям термін *чоботи*, коли у них у вжитку, як свідчить розмова Добрині з Володимиром Великим (Іпат. 71; ЛР 51), було слово *сапог*, ба більше, пам'ятки писемности зберегли ще одну назву: *черевис* "теплі напівчоботи, пошиті з м'якої черевної частини шкіри", сьогодні відому нам у формі *черевик* (Львов 1975, 88). До того ж, невідомо, яким терміном називали булгари своє взуття, що його Добриня передає словом *сапог*, етимологія котрого також до сьогодні не з'ясована (Ф 4, 559). Як правильно зауважує А. Львов, відому версію І. Вахроса, згідно з якою слово *сапог*, засвідчене у пам'ятках старослов'янської / церковнослов'янської писемної традиції, підтримати неможливо, бо форма **sapaγ*, **sapaγ* в жодній тюркській мові чи котрихось пам'ятках не засвідчується, так само як і назва взуття з основою *sap-*. Немає такого слова і в іранських мовах, а отже, відпадає й версія О. Трубочова (див.: "Этимология. 1965" .-1967.- с. 40). Можливо, це один з "культурних" термінів, походження якого губиться у віках, хоча А. Львов пропонує свою версію про слов'янське походження слова *сапог* "різновид взуття без халяв, але із зав'язками (ремінцями), з допомогою яких його прикріплювали до ноги" < сап-и-ти "зв'язати". Наскільки було поширене в княжу добу слово **сапог**, важко сказати. Можливо ним користувалася лише верхівка суспільства, а можливо це лише церковнослов'янізм, що його допускали у "високу" літературу книжники як давньої доби, так і інтелектуали українського Середньовіччя, пор. у словниках Є. Славинецького (с. 108) та А. Корецького-Сатановського (с. 503):

сапог, сапожець, сапожник і навіть незграбне *сапогошвець* – аби тільки не *чобіт, чоботар* (пхе! як некультурно!) хоч як бачимо з наведених вище прикладів, народ вже давно казав і *чобіт, і чоботар*.

Здається, доцільніше вважати, що слово *чобіт* занесли в Україну кипчаки-золотоординці на означення новітньої реалії: взуття з халявами, яке витіснило маловживаний термін *сапог*.

ЧОКАЛ "шакал", пор. ЧОКАЛКА "той самий вовк, тільки зліший" (Яв. I, 465), ЧОКАЛОК (ЕСУМ 6, 337).

XIX А звірів [в козацьких угіддях]: вовки, дикі кози, чокалки – так і біжать. (Яв. 1, 75; 465).

Запозичення з тур. *çaqal* "шакал *Canis aureus*". Суфікс здрібнілості –к(а)-, –(о)к- очевидно, доданий як свідчення меншого розміру тіла цієї тварини у порівнянні з вовком (див. характеристику Д. Яворницького I, 465). Сучасна форма цього зооніма *шакал* увійшла в українську мову з європейської наукової літератури, можливо, й справді з ним. *Schakal*, джерелом котрого, як вважав М. Фасмер (Ф 4 395), є персь. *شغال* *şoḡal* "тс" (РПС 1026), адаптоване тюрками у формі *çoqal* > *çaqal*, пор. с.-т. (1245) *çaḡal* (ТАС 216).

ЧОЛПА "лопатка, щоб виймати сіль". Сюди ж належить і форма (див.) ЧАЛПА "велика ложка, щоб витягати з окропу вареники". Детальніше див. ЧАЛПА.

ЧОРНІ КЛОБУКИ

1162 Половці взяли багато веж чорних клобуків по ріці Роту, і торчина Воїбора Негечевича убили, який був Ізяслава Давидовича убив. Чорні клобуки ж ... настигли їх [половців] на Росі. І багато вони побили їх, і захопили більше п'ятисот ... і княжичів Сатмазовичів ЛР 284

1173 Тепер вони на нас усі зберуться з галичанами і з чорними клобуками. ЛР 310

1187 Володимир Глібович... випросився у Святослава їздити попереу з чорним клобуком... Але коли князі руські йшли на половців, то з чорних клобуків дали вість сватам своїм у Половці, а половці... утекли за Дніпро. ЛР 342.

1188 Святослав зі сватом своїм Рюриком послали чорний клобук і Романа Нездиловича воєводою на половецькі вежі за Дніпро... і взяли вони вежі. ЛР 346.

1193 І набрали Ростислав і чорні клобуки скоту і коней ... і княжичів їхніх [половецьких], і знатних мужів захопили. ЛР 353/

1195 Потім же позвав Давид чорних клобуків усіх, і тут попилися в нього всі чорні клобуки, і він, одаривши дарами многими, одпустив їх. ЛР 355.

1196 Ростислав Рюрикович... з Володимировичами і з чорним клобуком, попустили і попалили волость Романову. ЛР 361.

Отже, згадки про чорних клобуків в Іпатському літописі закінчуються 1196 роком, після цього цей конгломерат тюркських племен, мабуть, утратив силу автономної одиниці у складі української держави княжої доби й діяв як потужна військова сила лише сукупно з питомим населенням України. Здається, неабияку роль у постмонгольську добу виконали нащадки чорних клобуків у плеканні

нового військового ордена – українського козацтва. Етнонім чорні клобуки – це переклад тюрк. *qara qalraq*, етимологію див. КАРИЙ та КОВПАК.

ЧОРТАНИКА *діал.* (Добруджа) "риба короп вагою менш ніж півтора фунти" (Гр. 4, 472).

Етимологію іхтіоніма див. ЧЕРТОН.

ЧУБУК "порожнистий стержень люльки, крізь який курець втягує тютюновий дим"; "живець виноградної лози, який використовують для садіння" (СУМ XI, 372; Гр. 4,474); (Одещина) ЦИБУГ "зрізаний пагін виноградної лози" (Вопросы соц. лингвистики. – Л., 1969. – 91); ЦИБУК."стрілка цибулі" (ЕСУМ 6, 243), р.ЧУБУК "тс" Ф 4, 376); ЧИБЫК "довга й міцна вудка" (Даль 4, 603); б. ЧИБУК "різновид люльки з довгим держакком" (Милев 853); с. ЧИБУК "різновид люльки" (СХРС 665); п. *çubuch* (Брюкнер 69); рум. *ciubuk*, молд. ЧУБУК "тс" (МРС 724).

1736 люльку и чубук добрії купити. Довгалевський. 59, 99.

XVIII тіє каліани сребніє при которих чубук сафяновий кручений. ДХ I,28.

1818 [селянин] загубив люльку, чубук, і тютюн з гамана. Павловський О. Грамматика малорос. нар.

XIX I цибухів накупив, і тютюну. Свидн., Любор. 140.

Запозичення з тур. *çubuq* "різновид люльки", "гілка, лоза, пагін, лозина" (Р II, 2185; ТРС 200); крм. *çubuq* "частина люльки; люлька" (Р III, 2185; КТРС 345); пор. кар. ЧУБУКЪ, ЦУБУК, ЦЫБУК, ЦЫБЫК, ЧЫБУХ, ЧЫБЫХ (КРПС 632).

Лексема тюркська за походженням, пор. д.-т. *çubuq* "прут", *çubuq* <: *çur* "прут, тонка гнучка гілка, стеблина" + зменш. аф. -уq) ДТС 156; 147; 150; ТАС 219); також пор. чув. *saraq* *saraq* "тонка гнучка гілка", "прут"; к.-б. *çäb*, тув. *сур*, тур. *sap* "стеблина" (ОСЛАЯ 156); алт. *çubuq*, уйг. *çivik*, хак. *сутух*, шор. *şутуq* "прут" (< **çubuq* (Щербак 1970, 42); (< **çуруq* (Доерфер III, 43). Доерфер також цілком правильно відкидає стару етимологію Локоча 36, який вважав тюркську форму похідною від персь. *çub* "палиця". Також див. Міклошич 279; Дмитрієв 551; Корнилов 1973, 200, Єгоров 178; ТАС 219.

ЧУВАЛ "те саме, що лантух" (СУМ XI, 372); (Степова Україна) "великий мішок" (Гр. 4, 474); (Вороніжчина) "великий мішок"; р. ЧУВАЛ (сиб., колим.) "плита з ковпаком та димарем", "мішок, тук з товаром" (Ф 4, 376); "мішок, переважно з козячої вовни" (Дювернуа 2562).

Слово *çival* "мішок" вживається в більшості тюркських мов південного ареалу: тур., аз. *çival* "мішок" (Р III, 2186; ТРС 201); кар. (КРПС 632); крм. (КТРС 346); туркм. (ТуркРС 739). також пор. тат., башк. *çival* "камін, хатне вогнище" (Будагов I, 490); каз. *şual* "мішок на кизяки" (Сарыбаев Ш. Казахская региональная лексика. – Алма-Ата, 1976. – 15). У пам'ятках писемности засвідчується досить пізно: огузь. XIII ст. *çivan* "мішок" (СТ .–1976.–2.–87; кипч. XIV *şival* "тс" (Наджип 1975, 43); крм. XVI *çual* "тс" (Шютц 1975.–157). В тюркські мови слово запозичене з персь. *جوال* *soval* "мішок, чувал" (Ейубоглу 155, див. ПРС I, 447: *جوال* *soval* "мішок").

Доерфер (UAI. – 1968. – 3-4. – 252) простежив шлях засвоєння цього запозичення в тюркських мовах на прикладі вірменсько-кипчацького *çival* "мішок" < персь. *جوال* *soval* "мішок, чувал".

ЧУГА "різновид верхнього одягу у галицьких лемків", "різновид верхнього одягу без рукавів та коміра", ШУГАЙ "різновид жіночого одягу" (Гр. 4, 475; 517); ЧУГАЙ (Буковина) "різновид верхнього одягу", (Поділля) "свитка з сукна домашнього виробництва" (Питання історії та діалектології східнослов'янських мов. – Львів, 1961. – 46); ЧУЙКА "різновид теплого чоловічого одягу" (Дзендз. 1958, 53); ЧУГАЙ, ЧУГАЇНА, ЧУГАНЯ (Центральна й південна Україна) "різновид верхнього одягу", ДЖУГА; ШУГАЙ "старовинний верхній жіночий одяг, що мав вигляд короткопокої кофти з рукавами; різновид сарафана, що його носили старі жінки" (СУМ XI,372; 555); р. ЧЮГА XVI ст. "вузький каптан" (Срезневський III, 1546); (курсък.) ЧУГА "довгий кафтан" (Преображенський 1219); ЧОХА, ЧУХА "верхній чоловічий одяг у кавказців та на півдні Росії" (ССРЛЯ 17, 103; Ф 4,577; болг. ЧОХА "сукно; верхній сукняний одяг" (Милев 854); с.-х. ЧОХА, ЧОЈА "тонке дороге сукно" (СХРС 667-8); далм. *çoha*, *çosica*, *çoşina* "сукно", "різновид сукняного одягу" < тур. *çuha*, *вульг.* *çoha* "сукно" < персь. *çuha* "вовняна тканина", "різновид туніки" (Альбрехт 192); п. *czuha*, *czuhaj* "довгий верхній одяг з рукавами на хутрі", "різновид плаща" Речек; словц., ч. *çuha*, *çuzka*, *cuska* "різновид одягу" (Махек 78); угор. *csuha* "різновид одягу"; груз. ЧОХА "різновид чоловічого одягу"; також Джидалаєв 120: "Чуха – загальнокавказьке слово".

1577 чуга файлондышу чорного. АВАК III, 283.

1582 В коморе была скрыня великая з шатами, в которой дей была джуга моя. АрЮЗР 6, 1. 121.

1597 жупан и чуга черные. АрЮЗР 1 VI. 137.

1634 Побрали оберы белые чугайные. УЛПАА 71.

1649 Євтоух Чоуга. УІДЛ 135.

1725 От солтана турецкого прийшов Осман ага до Хмелницького... и привезл ему чугу, меч, корофов и булаву. ДМ I, 244.

XVII Турчин даючи ему титул – монархою русским, прислал чугу.

XVIII Дано ему... чугу злоголавою... а близкому совѣтнику Петриковому дано коня и чугу; в татарськіе чугаи прибравши. В III, 104; IV, 25.

XIX З'являлись постаті парубків у коротких чугаїнах. МК 3

Слово запозичене з тур. *çuha* "вовняна тканина; різновид одягу" (Девелліоглу 159; Будагов I, 492), пор. крм. *çuğa* "сукно" (Олесницький 1910, 32); *çuha* "тс" (ЦФЖ 1974. – XVIII. – 4. – 233); *çuqa* "тс" (Р III, 2165) < персь. *چوھا* *çuha* "різновид верхнього одягу пастухів та селян" (ПРС I, 480); "сукно; одяг з сукна" (Абаєв I, 316).

В українських формах слова в ауслауті з'являється -й: відчувається спроба підвести форму жіночого роду чуга до розряду іменників чоловічого роду, пор. також вірм. *çuhaј* (Абаєв I,316); рутуль. *çuhaј* (Доерфер II, 300). Форму з початковим *дж-* можна пояснити впливом котрогось кипчацького говору, очевидно, ногайського, що йому був притаманний звук *дж-* на противагу огузькому *ч-*.

ЧУЛАН *розм., рідко* "те саме, що комірка" (СУМ XI, 381); можливо, сюди ЧОЛАН "шматок дерева, що складає частину ободу в колесі" (Карпат. діал. 472).

1691 чулан Булаховський 1958, 32

XVIII Мене с чулана витягши, безъмилосердне били Автобіографія українського священника, КС .–1885.– XI. –327.

1710 не брала до сховання шкатулки, але тилко дозволила ему поставити на время в чуланъ ДНРМ №14.

ЧУЛКИ 1. "різновид взуття?"; 2. "панчохи". Сюди не відноситься укр. діал. ЧУЛКО "обручик з паперу навитий стяжками з тилу звисаючими, котрий молода носить на голові від полудня суботи до полудня неділі. Від полудня неділі скидає з голови той наголовник та надіває вінок, в якому йде до шлюбу" (Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського. – Львів, 1877. – 81), яке є похідне від *чоло*; б. (1585) ЧУЛОК "різновид взуття?" (Булика 358; Марченко Е. Бытовая предметная лексика в старобелорусских памятниках деловой письменности XV-XVI вв. (Канд. дис.) – Минск, 1964.-339); р. (1582) ЧУЛЪКЪ "різновид м'якенького взуття (можливо спіднього)" (Срезн. III, 1551; ЧУЛОК 1. "різновид спіднього плетеного довгугватого взуття, яке іноді заміняють карпетками, панчохами або й онучами" (Даль 4, 614; 2. "панчоха" ТВСЯ 19; Булаховський 1958, 32); антропонім ЧЮЛОК засвідчується в документі 1485 р.; болг. ЧУЛКА (Ф 4, 380); також пор. болг. ЧУЛ "накривка на коня" (Милев 854); також пор. п. szolka "онуча, ганчірка" (Ф 4, 381; Вахрос И. Наименования обуви в русском языке. – 1. – Хельсинки, 1959. – 185–188).

1585 чульки двое АВАК XVII, 415.

XVIII писал о покупкѣ Васильковѣ чулок бѣлых; Посланы чулочки Івасевѣ ДХ III, 157; 287.

На противагу гіпотезі Соболевського ("Slavia". – 5. – 446 і далі), який намагався довести спільність походження слв. *куль* з *чулок*, сьогодні вже ніхто не заперече тюркське походження р. *чулок*, яке спершу мало значення "різновид взуття". В пам'ятках старобілоруської/староукраїнської писемности XVI ст. слово засвідчується вкрай рідко та й очевидно теж на означення різновиду взуття (можливо шкіряного чи плетеного). Саму реалію у вжиток білоруського й українського населення принесли представники тюркського заможного класу (як зауважив П. Клепатський, у XV–XVI ст. в колі українських бояр тюрки (татари) посідали за кількістю третє місце, а на теренах Московії татари взагалі складали панівну скибу населення на відміну від основної маси етносів фінськомовної групи (мордві, удмуртів, марі та ін., а також ще незначної на той час кількості слов'янськомовного населення). На означення реалії подібної до сучасних панчіх слово могло бути у вжитку в дуже вузькому колі людности. Саме це панівне коло в Україні під впливом обставин знайшло заміну тюркізму, надавши перевагу полонізму *панчоха* (1596 р.) (ЕСУМ 4, 280). У XVIII ст. зросійщене українське панство знову починає користуватися русизмом, як це бачимо у щоденнику Ханенка.

Етимологію слова уперше запропонував Рамстедт 1935, 433, якого підтримали Менгес та Вахрос (Ф 4, 381). Рос. *чулок* вони пов'язували з тюркським словом на взірець кирг. *çyloo* "онучі", пор. загальнотюрк. *çylyu* (дісприкметник минулого часу пасивного стану) від дієслова *çylya-* "замотувати", пеленати" > чаг. *çylyaq* "пелюшка, ганчірка" (Р III, 2176). Н. Б. Карашева ("Казах тілінін тарихи туралы зерттеулер") слідом за Будаговим I, 499 поширила коло лексем для етимологізації слова: д.-т. *juluq* "шкіра ноги", "край

підшови", каз., тат. *şüŷanu / çoŷanu* "овинути, обгорнути, загорнути", алт. *çul* "попина, якою закутують коня після того, як знімуть сідло", пор. болг. ЧУЛ "накривка на коня" (Милев 854); п. *cula* "онуча, ганчірка" (Ф 4, 381). Переконливе умотивування цієї етимології подає й Єгоров 319: тат. *çoŷau* "онучі" < *çoŷa-* "обмотувати"; каз., кк. *şulŷau* "онучі" < *şulŷa-* "обмотувати"; кум. *çulŷavlar* "онучі" < *çulŷav-* "обмотувати"; каз. *şuluq* "панчоха". ЕСТМ 1980, 260 наводить версії декотрих тюркологів стосовно можливості поєднувати тюрк. *colgamaq tavul-/taul-* "обмотувати", у зв'язку з чим припускаємо можливість долучити сюди й тур. *dolaq* "онучі" < *dolamaq* "обмотувати, обволікати" (ТРС 240). Також див. Шанский 197?, 375: тюрк. *şüŷau / çoŷau* "онучі", "особливий різновид онуч" було запозичене в російську мову і вперше з'явилося в російських джерелах у XVI ст. на означення різновиду м'якенького взуття". Найпереконливіше умотивування етимології слова запропонував Менгес (ТВСЯ 30): "Важко сказати, чи була прототипом для російського слова форма на вірець чаг. *çulŷaq* чи тат. *çoŷau*; з погляду фонетики в основі р. *чулок* має бути форма на зразок **çuulaq* < **çuŷlaq*, котра, отже, є старіша, ніж сучасні тюркські форми з метатезою". Здається, прикметною вадою всіх цих версій є те, що дослідники ігнорують важливу роль мов етносів фінської мовної групи, в котрих тюркська лексема, очевидно, зазнала фонетичної та морфологічної адаптації, й звідти перейшла в мову слов'янського населення. Цю прогалину спробував заповнити Добродомов (ТВСЯ 29-30), який надає перевагу версії про чуваське походження (XIII ст.) російського *чулок*, пор. чув. *çalxa* "чулок", яке знайшло своє відображення в архаїчному марійському ЧУЛКА (з наголосом на останньому складі) та удм. ЧУЛКА., а також удм. ЦЮЛКА.

ЧУМ "різновид посуду на вірець чаші, ковша тощо" (Б.-Н. 393).

1250 и присла [Батий] вина чюм и рече [Данилові Галицькому] не обыкли пити молока пии вино. Іпат. 807.

Екзотизм доби монгольської окупації, котрий не знайшов в українській мові поширення, натомість в російській цей монголізм / тюркізм відомий також і в гомогенних формах *чумич* та *чумичка* (Срезн. III, 1552; Даль 4, 610, 614), що їх зіставляють з тат. *çumuş* "різновид чашки, ковша", чаг. *çumça* "черпак", *çumuş çumşuq* "велика ложка, ополоник", кипч. *çötiç* "шумівка", також чув. *tsəm* "глек на пиво" < тюрк. *çim-* "занурювати" (Єгоров 319; Р III, 2050; Ф 4, 381). Детальніше етимологію слова див. ЧУМАК.

ЧУМАК "українець, що їде волами на Дін по рибу або в Крим по сіль" (Б.-Н. 393); ДЖУМАК, ЧУМАК "тс" (Гр. I, 376; 4, 477); "візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу" (СУМ XI, 382); р. діал. ЧУМАК (волог., олон.) "торговець сіллю та рибою", (казанськ., перм.) "шинкар (кабатчик)", псковськ.) "замарашка, чумазый" (Даль IV, 614); б. ЧУМАК "візник" (Ф. IV, 382).

1630 [Федір Кохно] м'ючи себе ґрунта дѣдовскіе и отцевскіе на Чумгацѣ (Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – 50).

1666 Гапка Василиха... ускаржилася на Петра... же зволившися з Василем, мужом еѣ, в товариство на чумацтво; Івангородскому чумаку в той же Іванівци копу за горѣлку заплатил; АКП I, 71; 72.

1666 Кузма, Миргородський чумак. АКП II, 24.

1670 небожчик Павло в чумачествѣ... зоставал в Харковѣ. АКП II, 63.

1688 Процик... пустившись до чумацтва. Прот. Полт. С. 51.

1750 пришли в курень Деревянковской, и жил у казака Василя Половаго, чюмаковал. АрЮЗР 3/ III, 609.

XVIII Кошовий Сѣрко одослал той лист к Дорошенку через чумаков Чигринских, в Сѣчи на той час згодившихся. В II, 365.

Сутність інституту чумацтва завжди викликала велике зацікавлення в українських істориків, що й стимулювало досить активне й плідне дослідження цього етнічно-соціального руху, особливо у XIX ст. На з'їздах сходознавців порушувалося питання й походження терміна *чумак*, але завжди воно відлунувало одним і тим самим висновком: "етимологію слова визначити важко, але ясно, що то орієнталізм". Скрупульозного дослідження етимології слова з боку науковців тюркського світу не було з тієї причини, що й саме слово, й поняття, означуване ним, для тюрків в новітню добу було вже чуже – десь за межами їхнього світу. Це й справді так, чумацтво – явище, можна сказати, виключно українське, як і гайдамацький рух, на відміну від козацтва, інституту притаманного і тюркам, і українцям. Всі ці три етно-соціальні рухи зароджувалися в тюркському суспільстві, де хутко й згасали, і лише в Україні вони набрали потуги на міцному економічному й політичному підґрунті. Видобуток соли з озер та лиманів складав неабияку статтю прибутків в Україні. До кримських озер збиралося раніше багато чумаків з теренів України (Семенов Д. Отечествоведение. – Т. II. – СПб., 1871. – 42).

Одразу скажемо, що семантичні значення слова *чумак*, засвідчені в діалектах (північних!) російської мови, безперечно вторинні (те саме, що й в історії походження слова *козак*). Етимологізувати слово *чумак* на ґрунті слов'янських мов не вдається. Небагато матеріалу, який лежить на поверхні, віднайде дослідник, удавшись й до тюркських мов, але ж у подібному стані опинилися були науковці, коли заходилися пояснювати походження слова *козак*.

Отже, яку джерельну базу має у своєму розпорядженні тюрколог, щоб поставити крапку на проблемі походження терміна *чумак*? По-перше, звертає на себе увагу тюрк. *çumaq* "дубець, палиця, можливо, й булава, як це подано у Радлова (III, 2188: *çumaq* "дерев'яний дубець із залізною кулею; булава (der Stock mit einen eisernen Kugel an einem Ende, ein Morgenstern)"; також (Р III, 2032): тур. *çumaq* "булава", тарач. "довга палиця (для нанесення удару), яка закінчується дерев'яним чурбаком (Holzklotze)". Принаймні Клосон 422 саме так і вважає: "*çumaq* – первісно булава". В добу середньовіччя в тюркських мовах з'являється ще одна назва на означення булави: *çoqmaq* (кипч. XIII, чаг., тур. XV ст. [див. ТАС 221] та інші її форми: *çoqmaq*, *çoman*, *çomac*. Здається, обидві форми, *çumaq* і *çomac*, етимологічно пов'язані, але їхнє походження не з'ясоване, очевидно, це запозичення". У словнику Кашгарі слово *çumaq* має крім значення "палиця, костур, жезл", ще й інше: *çumaq* "так називали правовірних (мусульман) уйгури та інші немусульмани" (ДТС 153, також Махпиров 39; 68). Клосон 422 пояснює це таким чином: "тюрки-язичники використали це слово на

означення мусульманина, як чоловіка з булавою, оскільки релігія останніх та зброя дісталися до них [тюрків-язичників] одночасно".

Отже, можливість перенесення назви зброї на її носія підтверджують відомі орієнталісти, проте, наприклад, в турецькій мові на означення поняття "носій булави, людина з булавою" з'явилася форма *çıtaqdar*, де другий компонент *-dar* – перського походження. То ж чи мали підставу українці назвати постачальників соли та риби з Криму словом *чомак* / *чумак* лише через те, що ті забезпечували собі вільний шлях за допомогою якихось особливих дубців, реалії запозиченої у тюрків, яка мала назву *çıtaq* / *çоtaq*? Задля об'єктивності наводимо приклад з "Літопису Величка": "богатыр еден турецькій... друком зостал забит чумацким" (В II, 365).

Та все таки досвід підказує, що для пояснення походження слова *чумак* (за умови, що це тюркізм) потрібно шукати дієслово або ж таку лексему з афіксом *-taq*, яка одночасно має значення і предмета (знаряддя чи результату) дії і саму дію, напр. *çaqtaq* "кресало" і "викресати вогонь", *jetek* "їжа (харчі)" і "їсти", *ekmek* "хліб" і "сіяти", *hajdamaq* "розбійник-месник" і "гнати, поганяти" (детальніше див. Севортян Е. В. Афікси именного словообразования в азербайджанском языке. – М., 1966. – 303).

Тюркський мовний матеріал дозволяє віднайти дієслово, семантичне значення якого більшим чи меншим чином дозволяє реконструювати тюркський іменник, що його можна зіставити з укр. *чумак* – це *çотtaq*, засвідчене вже в пам'ятках XII ст., у мовах тюркських народів Сибіру, Далекого Сходу, а також кримськотатарській, караїмській та турецькій з одним і тим самим значенням: "занурювати(ся), пірнати, плавати" (Щербак А. Сравнительная фонетика тюрк. языков. – Л., 1970. – 198), також тат. *çım-* "зануритися у воду" (Р III, 2187; Єгоров 319) = *çот-* (алт., тел.) "пірнути", чаг. "купатися", кар. "плавати" (Р III 2031); аз. *çıtməq* "купатися" (АзРС 4,999), також пор. *çоtaq* "занурення"; *çотuç*, *çотuç* "ківш, ополоник" > рос. "чумычка"; *çотuıç* > *çотuıç* "пташка *чомга* (очевидно, пірнає у воду, щоб знайти поживу)" (ДТС.153; КТРС 345; КРПС 631; Р III, 2031). До цього списку лексем варто долучити ще один орнітонім: *çотuıç* "біла ворона", див. Фазилев П, 523: *çотuıçlı* "той, хто має ворону з білими крилами". Слово знайшло відображення в українських пам'ятках як гідронім: "1630 рік. [Федір Кохно] м'ючи себе ґрунта д'ѣдовскіє и отцевскіє на Чумгацѣ (Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – 50): також пор. назву річки Чумгак / Чугмак, притоку Оржиці (Див.: "Катерина Білокур очима сучасників. – К., 2000. – 178). Це ще одне красномовне свідчення на користь "водяного" походження слова *чумак*. Певну дотичність до української лексеми може мати тюркський антропонім *çитuıç*, пор.: "Згідно з китайськими джерелами, предки Чингіз-хана жили поблизу Великої китайської стіни, їх називали кара-татарами а ще чумуками" (Тоган З. В. Воспоминания. – М., 1997. – С. 384), як і засвідчене у словнику Кашгарі словом *çоtaq*, котре має крім значення "палиця, костур, жезл", ще й інше: *çоtaq* "так називали правовірних (мусульман) уйгури та інші немусульмани" (ДТС 153, також Махпиров 39; 68) – адже й чумуків і чомаків могли так назвати за притаманне їм незвичайне вміння пірнати та занурюватися у воду. Ще пор. назву озера Чубаркуль < *çubar* + *kül*

"озеро", в якому кореневий компонент $\text{çub} = \text{çum}$ (Тоган З. В. Воспоминания. – М., 1997. – 10). Крім того, в документі 1888 р., що його опублікував Д. Яворницький, засвідчується тюркський (ногайський) антропонім Чумак: "Джамбуйлукского народа авула Акыр Хаджи Чюмак называемого татарина двух калмыцких служебниц запорожския козаки украв..." (Еварницький 1888, 25). Також у творі турецького історика Сенаі (Сенаі 35) згадується один з черкеських володарів на ім'я Жане Ак-Чумак (Ақ Çумақ), який виступив проти уряду Чингізидів та виявив непокору й хитрість, але зазнав поразки від Галім Гірай султана. Сьогодні відомий також і інгушський антропонім: чільний імам Інгушетії Гамзат Чумаков. Зафіксований також український ботанічний термін *чумак* "айлант, китайський ясен *Allantias gl.*" (Дзендзелівський 1958, 53).

Таким чином, висловлюємо версію, що укр. *чумак* < тюрк. $\text{çumaq} / \text{çomaq}$ "пірнальник; той, що занурюється (у воду)" < $\text{çum-} / \text{çom-}$ "занурюватися, пірнати" + афікс $-\text{aq} < -\text{yaq}$ (до речі, той самий, що й у слові $\text{qazyaq} > \text{qazaq} >$ укр. козак. Те, що у пізнішій формі çumaq , як і в qazaq увулярний $-\text{y-}$ зник, свідчить: тюрк. çumaq в українську мову було запозичене не раніше XIII ст., принаймні у словнику половецької мови XIII ст. "Codex Cumanicus" слово cossaq "козак – чатовий, охоронець" засвідчується вже без приголосного $-\text{y-}$.

У наведеному вище (СУМ) визначенні українського терміна *чумак* наголос робиться на значеннях "візник і торговець", пор. також каз. çomaq "віз, що його тягнуть верблюди; у тридцяті роки на таких підводах возили сіль" (Тасымов А. Языковые особенности казахов Поволжья. АКД. – Алма-Ата, 1975. – 18). Насправді ж нівелюється важлива ланка процесу добування солі та вилову риби, невід'ємного від занурювання та пірнання в озеро чи море. За свідченням (1257 р.) В. Рубрука ("Путешествие в восточные страны. – СПб., 1911. – 67) українці їздили в Крим по сіль навіть після загарбання монголами Києва та ледь не всієї історичної України (1253 р.): "На півночі Криму є багато озер, на берегах яких є соляні джерела; сіль тверда, як лід, з усієї Русі їздять туди по сіль" ("Феодальная Таврика". – К., 1974. – 174). Д. Семенов (Отечественноеведение, с. 246), щоправда, писав, буцім чумакування як явище виникло лише два з половиною століття тому, "коли зимівки на Запоріжжі служили для чумаків прихистком".

Очевидно, діяла певна корпорація людей, які добували сіль, ловили рибу, серед них могли бути й українці, наприклад, з колишніх невільників чи так звані *туми* "особи, в котрих один з батьків турок чи татарин, а другий українець, (швидше українка)" (Гр.IV, 294) – див. ТУМА. Наледве чи українські чумаки не брали участі в таких процесах. У зв'язку з цим доцільно порушити ще й таку проблему: наскільки безпечна була робота чумака, коли потрібно було перейти чималі терени (недарма ж Чумацький Шлях!), де кочували, вдаючись до здобишництва, грабунку, а вряди-годи й вбивства представники етносів, що лишилися в українським степу з доби Золотої Орди. Пор., наприклад, таке: "Матвія Чюба і Івана Горба на сей стороні Перекопу татары розбили, напавши гайдою, і десять возов соли отбили (Яворн. II, 1324-5; Тарновский Н. К истории Запорож. края. Екатеринославль, 1904. – 79). С. Величко у своєму літописі зазначав, що чумацтво бурхливіше розвивалося все таки тоді, коли уцхали

війни та змагання між козаками й ординцями: "З Кримом был мир, теди премногий з Украины табори по оную [сіль] ходили. (В II,552). Певна річ, якимось чином чумаки мали пільгові умови для безпечного пересування, мабуть, котрась частина з них володіла тюркською мовою, отже, було розуміння взаємної вигоди. У зв'язку з цим необхідно звернутися до етимології слова *тумак* / *тума*. У своєму "Літописі" Самійло Величко описує епізод визволення з татарської неволі семи тисяч українців: "... а до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч, випробовуючи, сам Сірко сказав таке слово: "Хто хочете, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтесь до Криму". Коли християни й *туми* з християн, що народились у Криму, почули це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволили краще повернутися до Криму... [Сірко] запитав їх, чого б то вони квапилися до Криму? Вони відповіли, що мають уже в Криму свої осідлиська й господарства і через це краще там бажають жити, ніж у Русі, нічого свого не маючи.(В II, 191).

Виникає питання: а чи не оті *туми*, працюючи на соляних промислах, ставали чумакам у нагоді як постачальники солі й тараньки, та що особливо важливе: були основною ланкою у взаєминах з мусульманським населенням Криму, коли йшлося про безпеку пересування. Врешті не можна заперечувати й факту бодай часткового формування чумацьких ватаг з цього двомовного контингенту.

Слово *тума* / *тумак* відоме й за межами України, та саме в українській мові йому притаманна варіативність форм і значень: *тума* "помісь порідної вівці з простою"; "особа, в котрої один з батьків турок чи татарин, а другий – українець" (Гр. IV, 294); *тум* "так говорять про домашніх тварин покращеної породи: се не простий, а тум – тобто кращої породи" (Б.-Н..358); *тумак* "помісь зайця сірого (русака) та зайця-біляка"; *тума* "похмура, мовчазна людина" (СУМ X, 316); *діал.* (Прилуччина) *товмак* "недорозвинена людина"; рос. (півд.) *тума* "метис, помісь з татариним", (донськ.) *тума* "не корінний козак; прибудда; метис"; *тумак* "так у Забайкаллі з кпиним говорять про мешканців Нерчинська"; "телепень" (Ф. IV, 119); кабард. *tume* "нечистокровний, помісь" (Джидалаєв 50).

Зіставмо ці факти з тюркською лексикою, пор. каз. *tuma* "родич"; *tumuş* "кінь, що народився від казахської кобили та аргамака"; крм., чаг. (ст.-узб.) *toyma* "дитя", "дитина раба, кріпака", "раб" (вживається, щоб уникнути образливого слова кул "раб"; тат. *tuma* "нащадок", "приплід", тат. діал. *tumaq* "байстрюк", "самосійна культурна рослина"; туркм. *doyma* "син, хлопчик"; караїм. *tuw* "недоношена дитина"; куманд. (Сибір) *tumya* "молодший брат чи сестра"; крм. *doyma* "притаманне від народження" < *toymaq* / *towmaq* "народжувати", "народжуватися.

Таким чином, досить чимала кількість двомовного населення Криму й теренів, тимчасово підвладних Туреччині й Ханату, т. зв. *туми* / *тумаки*, очевидно, мали тісні контакти з чумаками, і в певному середовищі термін *чумаки* міг сприйматися вже не тільки зі своїм прямим значенням "людина, що пов'язана з процесом видобутку солі", а й "особа-метис, що поєднана з корпорацією українців, які довозять з Криму сіль, рибу тощо". В цьому разі варто навести приклади, коли тюрк. *şotmaq* "занурюватися, пірнати, плавати" в декотрих тюркських мовах чи діалектах відповідають форми з початковим t-|d-: сх.-тюрк. *tummaq* "спускатися річкою"; тур. діал. *dummaq* "занурюватися у воду;

тонути" (ЕСТМ 1980, 294). Ще пор. топонімічну пару *Сула – Чулим*. Також пор. тур. *tomaq* "булава з важким набалдашником", "дерев'яний меч" (Р III, 1235), "дерев'яна булава; дерев'яна куля"; "різновид грубезного взуття" (ТРС 864) та тур. *çomaq* "булава, довга палиця, дубець" (ТРС 197. Отже, взаємозамінність тюрк. $\zeta > t$, а $t > \zeta$ спорадично притаманна тюркським мовам, див. Гаджиева Н. Тюркоязычные ареалы Кавказа. – М., 1974. – 40: "Ізогласа $t > \zeta$ (частіше перед вузькими голосними переднього ряду) проходить по південній смузі тюркських мов Прикаспію й Причорномор'я – в діалектах азербайджанської, туркменської, турецької мов, пор. тур. *çomruq < tomruq* "брунька". Це явище засвідчується й по всьому півдню Середньої Азії – в діалектах узбецької й уйгурської мов: *тыш / чыш* "зуб", *туштэ / чуштэ* "він зійшов".

Таким чином, укр. *чумак* – це тюрк. *çitmaq / çituaq* "той, що занурюється; пірнальник" від тюркського дієслова *çitmaq* "пірнати, занурюватися". В процесі адаптації тюркізма *чумак* могла відбутися контамінація слів *чумак* та *тумак / тума* < тюрк. *tumaq / tuma* "людина-метис". Див. Клосон 422. Запозичення в українську мову могло відбутися ще в домонгольську добу – зважмо на позамовний чинник: у долині Чугмака знайдено поховання, котрі археологами вважаються половецькими (Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – 50).

Насамкінець маємо сказати, що тюрк., напр. тур. *tomaq* "булава з важким набалдашником", "дерев'яний меч" (Р III, 1235), "дерев'яна булава" (ТРС 864) та тур. *çomaq* "булава, довга палиця, дубець" (ТРС 197) – швидше за все є похідні форми від лексеми *çitmaq / çituaq* "той, що занурюється; пірнальник" від тюркського дієслова *çitmaq* "пірнати": адже тюрки, що добували сіль, могли захищати себе й свої промисли саме таким різновидом зброї.

ЧУНТУК "хутро з курдючної вівці", "сап'янова шкіра з курдючних овець" (Гр. 4, 478); (Полтавщина) "хутро з курдючних овець" (Василенко 1902, 18; 22); (Крим) "хороша порода кримських овець"; (Херсонщина) "калмицька порода овець з сильним курдюком; дає грубу вовну" (Даль II, 761; IV. 615).

Д. Семенов (Отечественноеведение. – Т. II. – Южный край. – СПб., 1871. – 63) писав, що в українських степах чабани виплекали таку породу овець, яка мала назву чунтуки, вівці калмицької породи, тобто ті, що мають сильний курдюк.

Можливо, етимон слова і справді потрібно шукати в калмицькій мові, але при нагоді можна скористатися матеріалами тюркських мов, в котрих загальнотюрк. *j*- відповідає ζ - (ЕСТМ 1989, 267). Також див.: "Вторинний період розвитку *j* – це перетворення його на *c*- (**j* > *c*). Африката *c*- на початку слова притаманна головно ногайській, каракалпацькій, казахській, карачаєво-балкарській та мовам, що зазнали кипчацького впливу (кримськотатарській, узбецькій, киргизькій, меншою мірою татарській" (СИГТЯ 276). Таким чином, загальнотюрк. *jun* "вовна" в перелічених мовах, напр. в казахській, може відповідати *cup* "тс" (КРС 156). Іноді, напр. в узбецькій мові, засвідчуються обидві форми: *cup* і *jun* "вовна" (УзБРС 156, 593). Пор. іменні похідні д.-т. *jopaq* "вовняна підкладка під сідло", тув. *çopaq* "кошма, войлок" < *jopaçona* "повість" + суф. –*q* (ЕСТМ 1989 222).

ЧУРАПИ, ЧУРЕПКИ "домашнє взуття, зшите з грубого сукна".

В ЕСУМ 6, 357 подається правильне пояснення: "запозичення з болгарських говірок Одещини", пор. болг., молд. *чоран* "панчоха, шарпетка" < тур. *çorap* "панчоха, гамаш" < персь. *چوراب* чораб; також пор. тур. асем *çoraby* [букв. "перські панчохи"] "черевички". Проте в ЕСУМ 6, 297 неправильно, без зв'язку зі словом *чурани*, *чурепки*, пояснюється слово *чербаки* "ріденько сплетені личаки, що їх носять у жнива". ЕСУМ 6, 297. В плані семасіології пор. ЧУЛКИ "різновид онуч, панчіх > "різновид взуття".

ЧУРЕК "різновид коржа".

XIX Проти Великодня готує гарбачій чуреки, буреки. Кухаренко 36.

XIX Чурек і сакля – все твоє. Шевченко.

Якщо у поемі "Кавказ" Шевченка слово вжите на означення хліба, то з опису Я. Кухаренка видно, що йдеться про святкові коржі.

У мову вівчарських корпорацій Степової України та Кубані слово увійшло з кримськотатарської або ногайської мов, пор. крм., чаг., аз. *çörek* "різновид прісного хліба у формі пиріжка", тур. *çörek* "різновид пиріжка на маслі, яйцях та цукрі" (Р III, 2040; ТРС 199).

Ш

ШАБЛЯ "різновид довгого кривого, з однієї сторони загостреного меча". Слово фіксується у всіх слов'янських та в багатьох західноєвропейських мовах, зокрема англ. *sabre*, нім. *Sabel*" (Одинцов Г. К истории слова *сабля* в русском языке // Этимология 1886-1987.-М., 1989.-177-193).

Термін засвідчується вже в найдавніших давньоукраїнських джерелах:

В лѣто 852. Они же показаша мечь. и рѣша старцѣ Козарьстии. не добра дань княже мы доискахомся оружьемь единой страны. рѣкше саблями. а сихъ оружье обоуду остро. рекше мечи Іпат. 12. [І вони (хозарські посланці до полян) показали меч, і мовили хозарські старі: "Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоудогостре, себто мечі ЛР 11].

В лѣто 968. И рече князь Печенѣжскый Претичу, буди ми друг... и вдасть Печенѣжскый князь Претичу конь, саблю, стрѣлы; онъ же дасть ему брони. щить, мечь. и отступиша Печенѣзѣ от города. Іпат. 54-55. [І мовив князь печенізький Претичеві: "Будь мені другом"... і дав печенізький князь Претичеві коня, шаблю, стріли, а він дав йому броню, щит і меч. І відступили печеніги від города ЛР 39].

В лѣто 1086. князю же Ярополку лежащу на санках. а онъ с коня саблею прободе я... тогда въздвигнувся Ярополк. выторгну исъ себе саблю и рече великимъ гласомъ. охъ тот мя вороже погуби. Іпат. 197. [Князь же Ярополк лежав на санках, а він (убивця Нерядець) з коня саблею проткнув його... Тоді, підвівшись, Ярополк вирвав із себе шаблю й голосно заволав: "Ох, це ти мене, вороже, погубив!" ЛР 126].

В лѣто 1175. И сѣкоша и [Андрія Боголюбського] мечи и саблями Іпат. 587 [І сікли його мечами і шаблями ЛР 314].

1252 Бѣ бо конь под нимъ [князем Данилом] дивлению подобень, и сѣдло от злата жъжена, и сабля златомъ украшена Іпат. 814.

XII А мои ти Куряни свѣдоми кѣмети... луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изьострени; Ту ся копіемъ приламати, ту ся саблямъ потручати о шеломы Половецкыя; Поскепаны саблями калеными шеломы Оварьскыя отъ тебе, Ярѣ Туре Всеволоде; Съ зараніа до вечера, съ вечера до свѣта летять стрѣлы каленыя, гримлють сабли о шеломы; Уже соколома крильца припѣшали поганыхъ саблями; Се у Римъ кричатъ подѣ саблями Половецкыми; Не ваю ли храбрая дружина рыкають акы тури, ранены саблями калеными?

1496 На то есмо присягали, штобы бог дал наши ворози под нашими ногами и саблями I. Bogdan, Documentele... t. II, NCL XXIV.– 403.

1510 жаловал перед нами Семен сабельник. ЛМ 169.

1516 сабля... сагайдак Турский з луком. ЛМ 275.

1584 шаблю отнято. АКЖ №68.

1665 син Горбанюв... бывши на весѣлю у мене в дому, шаблю Ромашкову украл, который, приѣхавши на веселя, дал ми в комору до сховання з другими бояри. АКП II, 58.

XIX Усякому своє: козакам – сабля, вам – безмін та терези. Куліш ЧР.

Отже, літописи свідчать, що на противагу узвичаєному в населення України-Руси такому різновиду холодної зброї як меч, *сабля* виказує східне, тюркське (хозарське, печенізьке) походження. Тому й не дивно, що слова *сабля* немає у старослов'янських текстах (Одинцов, 1989, 190-191). До цих двох чинників дотичний і третій: у слов'янських мовах корінь *саб-/шаб-* не засвідчується. У XII ст. цей різновид зброї увійшов у ширший вжиток, ніж у попередній добі – у "Слові про Ігорів похід" саблю тричі названо половецькою зброєю, але стільки ж разів і зброєю русичів. Поступово, вже з середини XIV ст. термін *сабля* засвідчується і пам'ятках з території майбутньої Московської держави, хоча ні в I Новгородському, ні у I Псковському літописах цього слова ще немає.

Вважається, що різновид холодної зброї під назвою *сабля / шабля* українське населення княжої доби запозичило в народів Сходу, а проте питання походження терміна, його семантики, історії та географії поширення й сьогодні ще нез'ясоване. Тюркське походження слова визнав був вже Ф. Корш (Несколько лингвистических данных для исторической этнографии восточной Европы // Сборник в честь семидесятилетия профессора Д. Н. Анучина. – М., 1913. – 527), який виводив слово *сабля*, засвідчене в давньоукраїнських літописах, з камсько-булгарського **sabja* < фін. *sab* "різати". Цю версію відкинув Львов 1975, 292 на тій підставі, що гадане булг. **sabja* тодішні літописці мали б передати як **sobl'a* на взірць: *qalraq* > колпак, *tavar* > товар. Пізніше знову стала популярною версія про фіно-угорську основу терміна: джерелом д.-укр. *сабля* називають угор. *szabni* [вимовляється: *сабні*] > *szablya* "шабля" (ССУМ II, 553), а проте в угорській мові цей термін засвідчується набагато пізніше, ніж у слов'янських мовах, а порівняно з давньоукраїнськими пам'ятками – і поготів.

К. Менгес (1979, 202-203), дослідницькій манері якого притаманний скрупульозний пошук "культурних" термінів у мовах давнього Сходу (шумерській, аккадській, арабській), цього разу пропонує вважати першоджерелом слов'янського *сабля* семітську форму: ар. *sajf* "шабля" (РАС II, 258), араб. *saïra* "меч, шабля" < єгипетська основа *ṣf-t* [якщо її вокалізувати, то

буде, мабуть, *şefet*] "кам'яний ніж"; також див. Будагов І, 653; 656: ар. سيف "sejjaf" "той, хто виробляє, носить чи продає шаблі"; سيف "меч, шабля", سيفي "sejfi" "мечоносець; військовик, бойовий чоловік". І хоч у плані фонетики цю версію можна було б сприйняти, оскільки "завдяки палатальній природі ар. sajf/ sejf було сприйняте слов'янами як ім'я з основою на *-ja, а отже закономірно розвинувся вставний звук -l-, цілком розумно припустити, що у слова на його шляху від арабів – можливо, через Кавказ чи Хозарію – до алтайців і слов'ян були проміжкові форми" (Менгес 1979, 203). Автор висловлює версію, що посередниками могли бути протобулгарська, печенізька чиполовецька мови. Вагоме заперечення проти такої версії висловив Одинцов 1989, 182: "семи́тохамітське джерело для слов'янського *сабля* виключається, оскільки Мала Азія, Єгипет, взагалі Передній Схід (тобто поряд з Малою Азією, Вірменсько-Іранське нагір'я, Аравійський півострів, Месопотамія й Левант) не знали шаблі впритул до XIII ст. Східні ж слов'яни знали шаблю вже в IX-X ст. й не могли запозичити її назву в народі, котрий на мав про неї поняття".

Версію про тюркське, власне протобулгарське походження терміна *сабля*, яку висловив Ф. Корш, спершу підтримав був І. Добродомов (Етимологія. 1968. – М., 1971. – 192; Етимологія. 1983. – М., 1985. – 89). Крім того, обох дослідників цікавила проблема часу виникнення українсько-білоруської форми *шабля*, яка увійшла й у польську та декотрі інші слов'янські мови. Стрийковський у своєму зводі 1582 року, подаючи події 1321 року, пише: "обѣдвѣ стороны... стрѣльбою, шаблями, копиями стерлися" (див.: Болеслав Юрій II, князь всей Малой Руси. – СПб., 1907. – 165). Проте Одинцов 1989, 180 вважає, що первісний ареал появи цієї форми – терени Польщі.

Активна позиція щодо тюркського (булгарського) походження слова притаманна болгарським мовознавцям (Георгиев В. Опыт за периодизация на историята на български език // Изв. на Ин-та за български език. – Кн. 2. – София., 1952. – 87-89; Симеонов Б. Прабългарската съставка на български език // Български език. – XXIX. – 1979. – 5. – 413; Еленски Й. Историческая лексикология русского языка. – В. Търново. – 1980. – 207). Крім того, популярною залишається й версія про урало-алтайське, власне тюркське, походження слова, викладена у праці Баскакова 1976, 70-81. Підставою для такої версії є широке коло тюркських форм: тур., крм. *sapla-* "загнати по руків'я", "проколоти" < *sap* "руків'я", "ефес" + *la*; тат. *sapla-* "приладнати руків'я"; тур. *saplu* "ніж з чорним руків'ям", "те, що має руків'я"; тат. *saplu* "те, що має руків'я" (Р 4, 407; 409) каз. *saba-* "сильно бити"; саг., койб. *sabys* "бійка, битва"; *sabys-* "битися, вести бій" (Р 4, 412; 420); тур., сх.-тюрк. *şar* "прямий меч"; кипч., каз., шор. *şar-* "бити, вдаряти, рубати"; каз. "нападати" (Р 4, 981–982); тур. *şapla-* "вдарити шаблею"; сх.-тюрк. *şaplaş-* "битися на шаблях" (Р 4, 984; 985); пор. шор. *şarçuq* "серп" < *şar-* "бити, рубати, вдаряти" + *çuq*"; пор. каз. *şara şot* "маленька кирка, якою рубають дрова та виготовляють дерев'яний посуд" (Р 4, 982); каз. *şabu* < *şar* + *u* "рубання, косіння (косовиця)"; кипч., каз., шор. *şabuş* "битися, боротися" (Р 4, 991); саг., койб. *sar-* = *şar-* "бити, махати"; *sary* "різновид кинджала, шашка"; *saralaq* "нагайка, сплетена з ременів"; саг., койб. *sarçu* = *şarçu* "серп" (Р 4 402; 404; 406). Також пор. ст.-монг. *seleme* "меч,

шабля", монг. *sälām*, калм. *selm* "меч, шабля, шашка", пор. каз. *selebe ruṣaq* "великий кухонний ніж", кирг. *selebe* (в епосі) "меч, шабля" (ПЕТЯ 224-5). Також пор. розмаїть форм *ṣar-/ṣar-/sab* – "бити, вдаряти, рубати" в численних середньовічних тюркськомовних пам'ятках (ТАС 217, 223).

Отже, потрібно звернути увагу на те, що укр. термін *сабля* (в княжу добу) та пізнішу форму *шабля* можна цілком закономірно зіставляти з тюрк. *ṣar (sab)/ṣar* + *-ly/-la*, а крім того піддати сумніву категоричне твердження Одинцова 1989, 182, буцим в історії походження слова *сабля / шабля* "тюркське джерело чи навіть тюркське посередництво (sic!) виключене... Одинцов безпідставно стверджує, що "Слово запозичене з котроїсь східної мови, носієм якої були воїни-кочівники. Ця мова не могла бути ні тюркська, ні монгольська, ні угро-фінська. Лишаються не взяті до уваги сармато-алано-скіфські племена, що відрізнялися войовничістю та мистецтвом вершника. Від них і був запозичений термін. Можливо, з часом пошуки конкретної мови-джерела цього запозичення заінчаються успіхом" (Одинцов 1989, 182). Варто зауважити, що наприклад, до укр. *бунчук* та *келеп* також не можна віднайти бездоганні тюркськомовні паралелі, та хто може довести, що ці слова – не тюркізми?

ШАГ *іст.* "дрібна розмінна монета вартістю півкопійки; гріш" (Б.-Н. 384; СУМ XI, 395); **ШАГОМ** вишивати "вишивати кругленькі, мов шаг, візерунки" (Фольклорні записи М. Вовчка та О. Марковича.– К., 1983.–54).

1666 подпивал пиво и напил 12 шагив през увес ден. Акт. Полт. I, 81.

1682 двенадцать шагов долгу. АрЮЗР 4/I, 166.

XVII десят талярый обещал ... давши напочаток два шага; хомут продали за шагов сѣмнадцать. Акт. Стар. 16; 109.

XVII дякам по 4 шага. Сул. арх. 58.

1712 цену положили ягнятам осмерим по полосма шага. ДНРМ №21.

XIX Голодний у степу знайшов мішок з шагами. Л. Боровик.

XIX а в самого ні шага грошей; Опинився Шавкун серед великого города без шага грошей. П. Мирний I, 387; 505.

Авжеж вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі померші. МК 38.

Запозичення з тур. *ṣahī* < персь. شاهى *ṣahī* "дрібна срібна іранська монета" (ПРС II, 89), яка оберталася і в Туреччині.

ШАЛАВА (Чорноморщина) "роззява, повільна, нерозважлива людина", **ШАЛАВИСТИЙ** "повільний"; (Чернігівщина) **ШАЛИГАН** "шахрай"; можливо, сюди ж **ШАЛТАЙ**, **ШАЛАТИСЯ** (Гр. 4, 482); пор. **САЛАБАЙ** (*dial.* Прилуччина) "так характеризують хлопчика, який поводить себе негідно, мовляв: "Ти вже великий!"; р. (півд. терськ.) **ШАЛАВА** "негідник, лобуряка", **ШАЛАВЫЙ** "дурний", пермськ. **ШАЛАВА**, **ШЕЛАВА** "шалений"; **ШАЛАГАЙ** "дармоїд, ледащо" (Ф 4, 397); **ТАЛАГАЙ** "ледащо" (СРДГ III, 153); **ШАЛОПАЙ**.

Запозичення, якщо не з російської, то, очевидно, з ногайської чи кримтатарської мови, про що може свідчити каз. *ṣalaṣaj* "недбала, нездала особа; той, що не завершує справу" (< *ṣala* "недороблений, недовершений, зроблений леда-як" + *qaj*) (Р 4, 961). Також каз. *ṣalobaj* "не вполне зрелый" (В доревол. время в семьях кочевников часто рождались недоношенные дети. Им давали имена Шалабай, ШАЛАБЕЙ "не вполне зрелый". По обычаю таких детей

укутували и укладували в старые шапки и подвешивали на трое суток к стене юрты" (Этнография имен. М., 1972.-158.) Одне із значень казахського слова відповідає укр. ТУМА, пор.: *şala қазақ кігіз* "метис – мати у нього казашка, а батько – татарин"; *şala туған* "недоношений" (Р 4, 961). В казахській мові це слово – запозичення з монг. цалгай "неохайний, недбалий, необережний" (МонРС 603); також Рамстедт 420: *tsalyä | tsalya* "unordentlich, schlampig; "який не знає ладу (порядку), неохайний, недбалий". Ще див. Дюерфер I, 308.

Варіантами цього слова є також шорськ. *şalandaј* "незграбний, нездалий"; тат. діал. *şalawan* "балакун, веселий" (Р 4, 962), ще пор. тат. *şalарај* "шалапут" (ТатРС 654 > р. шалопай, шелопай, шалопан, шалопут; укр. шалапут – у словнику М. Фасмера р. *шалопай* раціонального пояснення не має (Ф 4, 400).

ШАМАЯ, ШЕМАЯ "промислова риба родини корошових, поширена в басейнах Азовського, Аральського, Каспійського та Чорного морів" (СУМ XI, 439), шемая (Дніпро), ШАМАЙКА (Кубань, Дніпровсько-Бузький лиман, узбережжя Чорного та Азовського морів); ШИМАЙКА (Чорне та Азовське моря); р. ШАМАЯ, ШАМАЙКА, ШИМАЙКА; п. *szamaja* "баварська шамая" (Усачева В. В. Мат-лы для словаря слав. названий рыб.-Этимология.-М., 1976.-107; Ф 4, 402). Етимон терміна – персь. شاهماهی "оселедець, риба-барабулька" (ПРС II, 89) *şahmahi* < *şah* "шах" + *mahi* "риба". Авторіві цієї праці не вдалося віднайти адаптований тюркський варіант перського іхтіоніма, та це не означає, що його не було, скажімо, в кримськотатарській мові, лексика якої, на жаль, зареєстрована дуже бідно.

ШАНА "почуття поваги".

Слово має чимало похідних форм: *шаноба, шанобливість, шанований, шановний, шанувати*", які засвідчуються в українському фольклорі та творах класиків української літератури (СУМ XI, 403).

Запозичення з тур. *şan* "слава, осяйність, знаменитість, репутація, добре ім'я, гідність, честь, становище, сан, чин, ступінь", котре турецькі мовознавці вважають арабізмом чи арабсько-перським запозиченням, пор. ар. شان *şan* "гідність, поважність, значення" (Девелліоглу 978; ТРС 804; АРС 389).

ШАНДАЛ "свічник" (СУМ XI, 403); б., р. ШАНДАЛ "тс"; мак. ШАНДАН "тс".

Запозичення з тур. *şamdan* < персь. شمعدان *şam'dan* "тс" (Р 4, 993; Девелліоглу 988; ЕСУМ 6, 376).

ШАНЬКА (Кубань, Черкащина, Чернігівщина) "торбинка на їжу, що її дають хлопчикам-пастухам" (Лисенко 1961, 70); (Степова Україна, Слобожанщина) "мішок у рибалки"; (Чорноморщина) "ШАЛЬКА "мішок на овес для коней" (Гр. 4, 484; СУМ XI, 406); (Полісся) "торба, з котрої сіють зерно руками" (Никончук 1958, 115); (Прилуччина) ШАНЬКА "полотняна торбина у поштаря в 50-х рр. ХХ ст."; р. (смолен.) ШАНОЧКА "торбина" (Ф 4, 404).

Фасмер (4, 404) пов'язує р. шаночка "торбина" з шанець "окоп". Поза сумнівом, українську лексему потрібно пов'язувати з тюрк., очевидно, ног., крм. **şanta* "різновид торби", пор. каз., тат. *şontaj* "шкіряна сумочка, торбина", "кисет, торбинка на кресало" (Будагов I, 488; 501); каз. *şontaj* "сумка на кулі" (Р 4, 1027); також див. Казтай Айтазин (Професс. лексика рыбного хоз-ва. – Алма-Ата,

1973): "У мові рибалок Балхаша *qalta* "ядро", а в мові рибалок Аралу "ядро" – *sonntaj*", також тур. *çanta* "будь-яка сумка" (ТРС 168). У процесі морфологічної адаптації тюрк. *çanta* > укр. шанька, бо прикінцеве тюрк. *-ta* сприймалося українцями як суфікс здібності, близький до укр. *-ка*.

Українське слово можна пов'язувати також і з тюрк. (каз., полов.) *şanaq* "мішок" (ВИДКЯ 65) на тій підставі, що тюркські іменники у процесі адаптації часто набирають в українській мові форми іменника жіночого роду, пор. тюрк. *çiçek, otar, qasraq* > укр. чічка, отара, касп'яга. Проте каз. *şanaq* "мішок", очевидно, є варіантом загальнотюркського *şanaq* "різновид дерев'яного посуду" (ТАС 217), а тому посилається на казахську форму *şanaq* "мішок", коли в усіх тюркських мовах залишилося значення "дерев'яний посуд" – не варто. Також див. Доерфер III, 33.

ШАПТАЛА "персик", **ШЕПТАЛА** *збірн. заст.* "сушені на сонці абрикоси чи персики з кісточками; абрикосові або персикові дерева" (СУМ XI, 441); р. **ШЕ(А)ПТАЛА** "сушені персики довезені з Азії" (Даль 4, 628); с. **ШЕФТЕЛИЈА, ШЕФТЕЛИ, ШЕВТЕЛИЈА, ШЕВТЕЛИ, ШЕПТЕЛИЈА** "персик" (Шкалич 582; СХРС 673, 674).

XVIII барзо родится шапталы то есть бросквин. ДХ 33.

Слово в Україні, як видно з щоденника Ханенка, було маловідоме. В тюркських мовах це запозичення з персь. *şāftalu* شفتالو "персик" набуло повсюдного поширення: тур. *şeftali, şeftali* (Будагов I, 669; Стаховські 1979, 98; кар. *şaptala* (КРПС 644); крм. *şeftali* (КТРС 363); ног. *şapdal*, к.-б., кум. *şaptal*, каз. *şaptaly şapdaly* (Мусаєв 1975, 189; 205); тат. *şaptaly şāftalu* "персик" (ОСЛАЯ 200). В південні діалекти української та російської мов слово запозичене зі степових кримськотатарських чи ногайських говірок або з мов народів Кавказу (балкарської, карачаївської, кумицької (К.-Б.Н 16).

ШАРАН "короп" (Берл. 79); "невеликий короп", "дрібні друзки криги на річці" (Верхр. I, 16; Браун 23; Гр. 4, 485); р. (півд.) **ШАРАН** "молодий сазан, короп"; б. **ШЕРАН, ШАРАН**, с. **ШАРАН**, п. *szaran*, рум. *saran* (Ф 4, 407).

Термін вважається слов'янським запозиченням з болгарської чи навіть протоболгарської мови, якій були притаманні початкове *ş-* та *-г-* в середині слова на противагу *s-* та *-z-* в інших тюркських – таким чином болгарсько-чуваське **şaran* "короп" (< *şar* "болото", пор. чув. *şur* "тс" = тюрк. *sazan* "короп" (< *saz* "болото") (Дуриданов 1960, 440; Добродомов 1972, 386).

ШАРОВАРИ "широкі штани особливого крою", "елемент національного строю українців" (Б.-Н. 395; СУМ XI, 414), **ШАРАВАРИ** "тс" (Гр. 4, 485; СУМ XI, 410); ст.-укр. **ШАЛОВАРИ, ШАРВАРИ** "тс"; б. **ШАЛОВАРЫ** (Булика 415; ТВСЯ 21); р. **ШАЛЬВАРЫ, ШАРОВАРЫ** (Дмитрієв 552; Ф 4, 410); болг. **ШАЛВАРИ** "різновид верхнього одягу у мусульманок" (Милев 855); с.-х. **ШАЛВАРЕ, ШАРВАЛЕ** (Шкалич 580); п. *szarawary, sarawary* "різновид штанів" (Мухлінський 127). Цілком доречно зауважив В. Томашек (Tomaschek W/ Centralasiatische Studien. II. Wien, 1880. – 807), що перське слово "поширилося від Індійського океану до Балтійського моря".

1557 згнуло ему... шаловары чешского сукна. АВАК XVII № 993.

XVIII Здобычи запорожцям з янчарских трупов велми мало що досталося, бо на побитих шарвари, шапки... были в одной кровѣ бѣсурманской. В II, 363.

XIX Ось завтра побачиш, які вони [гайдамаки] повбирані. Се в нас так спорядилося, бо з Січі поприходили в одних лоевих сорочках та телячих шароварах. Куліш II, 207.

Цікаво, що реалія, котру ми звикли вважати ледь не основним атрибутом в обмундируванні запорожців та й доміантною етнографічною одиницею національного строю, у пам'ятках писемности трапляється рідко. Засвідчується це слово і в системі професійно-виробничої лексики: "Чабани, одягнені в шаровари, зроблені з телячої шкіри, взуті в постоли із свинячої шкіри з гаманом через плече" (Яв. I, 403).

Чужий цей термін білоруській та російській мовам, у картотеці "Словаря древнерусского языка XI-XIV ст." слово не засвідчується, та й у XVII ст. воно мало узвичаєне: при перекладі п. szarowagu російський перекладач вважав за необхідне тлумачити його: "шаровары, сирѣчь портки". Проте деяке поширення в білоруській та російській мовах термін одержав (ТВСЯ 20). Однією з причин того, що термін мало вживався в усній мові, було вживання слова-синоніма *штани* (теж тюркського походження), пор. (1750 р.) звороватъ штани кармазинове" (АЮЗР 3, III, 524); "ходят в штанах без поясов" (ДХ I, 27) – як видно, крій та фактура штанів (без пояса, тобто на очкурі, пошиті з кармазину) фактично ті самі, що й в шароварах. Звичай носити широкі штани був притаманний і народам Сходу, й українцям. За свідченням Ібн-Ростеха (див.: Нидерле Л. Быт и культура древних славян.-Прага, 1924.-148): "шаровари носятъ вони [слов'яни] широкі: сто ліктів тканини йде на кожні". Подібне можна сказати й про цей різновид одягу, узвичаєний у побуті тюркських народів, наприклад, у татарів: "В одязі татарів збереглася особливість, властива кочівникам: наявність шароварів з широким кроком" (Халиков А.Х. Татарский народ и его предки.-Казань, 1989.-19). В побут запорожців широкі штани (шарвари/ шаровари) увійшли через тюркське козацтво півдня України, пор. крм., тур. *şalvar*, ног., каз. *şalbar* "штани" (Р 4, 950; 967; Будагов I, 465); також тат. *şalbar* "шаровари, штани" (ТатРС 629; Дмитрієв 552); туркм. *calbar* "тс" (ТуркмРС 319); чаг. *şambar*, сх.-тюрк. *şalbar*, узб. *çalwar* "тс" (УАЯ 1972.-44.-207).

В тюркські мови слово перейшло з перської, пор. тур. (1680 р.) *şalvar* "широкі штани з чималого куска тканини" < персь. *şolvar* "штанини" < іранськ. *şaravara* *şaravara* < інд. *şaravara* "те, чим прикривають стегна", яке в свою чергу зводиться до зенд. *şraone* "верхня частина стегна" та дієслівного кореня -*vt*- "прикривати" (Стаховскі 1979, 97; Абаєв 1979, 26).

Корш 1886: 671 + 1902, 270 висловлював версію, що у слов'янські мови (фактично в українську) термін увійшов безпосередньо з перської, й дисиміляція *şalvar* > шарвари відбулася вже на місцевому ґрунті. Проте пор. груз. *шарвали* "штани", грецьк. *σαραβαρα*, лат. *saraballa* "тс" (Ф 4,410), в яких також засвідчується звук -г-. Та й у самій перській мові фіксується двоваріантність слова: *şalvar* / *şarval* (Абаєв 1979, 26). Отже, зважаючи на двоваріантність укр. шаловари / шарвари, можна зробити висновок, що остаточна форма шаровари

складалася на основі багатоваріантної східномовної форми * *şalvar / şarval / çalbar / çalvar* протягом тривалого часу. Також пор. Бертельс I, 522: *saravil al-futtuva* "особливі штани, що носити їх мали право тільки особи, котрі мали звання *fata*, яке започаткував халіф ан-Насір (1180-1225)". Слово *fata* означає "юнак", а в переносному значенні "шляхетна особа (і за походженням, і за характером); лицар". На гербі *fata* були зображені й штани. У XIII ст. виник аристократичний рицарський орден *Futuvva*.

ШАТРО "легке розбірне, перев. конусоподібне житло з тканини, шкіри і т. ін.; намет"; "верхній видимий простір неба" (СУМ XI, 421; Гр. 4, 487); ст.-укр. ШАТЕР "різновид намету, що його ставили на час військового походу, в тому числі і як приміщення для коней тощо"; р. ШАТЕР; болг. ШАТОР, ШАТУР, ШАТЪР; с. ШАТОР (XIV ст.), ШАТРА "дощатий барак, ярмаркова палатка з дощок" (Стаховські 1962, 163); ст.-п. *szater* "шатро" (ЄП 1951, 208); угор. *sator* "тс".

В лѣто 1149 повелѣ ... ити в шатерь Іпат. 372.

В лѣто 1152 съѣдоста в шатр; к королеви в шатерь. Іпат. 447; 452.

1506-1523 шатер цвилиху полосатого... другий шатер сукна черленого, третій шатер синего сукна с комином. Четвертый шатер полотняний, великий. ЛМ 874.

1571 невод для ловенья рыб, шатер, што птахи помыкають. АС IV, 283.

1577 пятый шатер великий для коней. АВАК III, 286.

в шатрѣ сам только будучи з нею о том намовлялся АЗР IV, 283.

XV изрѣзав конину ли, звѣрину лѣ и говядину, на углех испек ядыше, ни шатра имѣяше. ЛА 237.

1610 колись до шатру прышол... в полю. АС I, 245.

XVII казал в шатрѣ вечерню спѣват: бо шатрами и обозом стоял з войны идучи. Бор. Гл. 51.

XIX Круглі зелені широкі верхів'я вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. Н.-Л. 65.

Один з найдавніших культурних термінів, відомий вже у пехлевійській писемності *cvftur* (чадур) "одяг", "покривало" ("Іран сьогодні". – 2005. – с.11). Також і один з найдавніших тюркізмів нашого словника, можливо, булгаризм, як зауважують К. Менгес (УАЯ. – 1960. – Т.32. – 1–2. – 104–121; УАЯ. – 1968. – Т.40. – 1–2. – 154), а також Доерфер III, 20. Малоюмовірна версія Дечі 1959, 68, згідно з якою д.-укр. *шатъръ* є запозиченням з д.-угор. **şatir*, не з булг. **şatyr*, яке повинно було дати д.-укр. *шатыр*, у пам'ятках писемности не засвідчене.

Стосовно етимології слова відомі дві версії. Міклошич 271 виводить тюркську форму з персь., і.-є. *çhattra* "парасоля від сонця" < *şhad* "затуляти". Також див. Абаєв I, 292. Безперечним запозиченням цього слова в тюркській мові (можливо через іранські) з санскр. *chattrā* "парасоля (королівська) вважає Клосон 403. Пор. також персь. چادر *çador* "шатро, намет" (ПРС I, 455). Питомим тюркським словом вважав цей термін Немет 1953 в, 13, який виводив його з *çat*-"складати" та порівнював його з тур. *çatı* "вінець дому", чаг. *çataı* "круг, що утримує юрту". Проте в турецькій мові вже в документі 1544 р. засвідчується форма *şator* (Стаховські 1967 а, 209).

ШАШЛИК 1. "жердина до двох метрів, яку рибалки прикріплюють до сітки" (Берл. 80); "палиця, яка в'яжеться до рибальської сітки, щоб не затискалося полотно" (Дзендз. 1958, 53); "страва з шматочків м'яса, нанизаних на рожен і засмажених разом з кільцями цибулі"; р. ШАШЛЫК, ШЕШЛЫК "*кримськ., кавк., астрах.* нанизані на прут та засмажені шматочки баранини" (Даль 4, 625).

Слово на означення страви засвідчується у творах Шевченка (СУМ XI, 426), може бути пізнім запозиченням з російської мови. На означення ж рибальського терміна слово було запозичене з тюркських говорів рибалок Чорноморщини, проте невідомо в якій формі. Назва страви *шашлик* засвідчується лише в кількох тюркських мовах: кар. *şışlık* "смажене м'ясо, печеня", *şışla-* "нанизувати на рожен", "смажити", *şış* "рожен" (КРПС 646-647); кум. *şışlık* "шашлик" (Джидалаєв 106); туркм. *şışlık* (ТуркмРС 734); карач. *tişlik* (Єгоров 338), тоді як у більшості мов засвідчується арабізм *кабаб*, напр. тур. *şış kebab* "шашлик", *kebab şışı* "рожен на шашлик" (ТРС 811; ТКГ 231); крм. *şış kebaby* "шашлик" (КТРС 363). Проте в усіх мовах зберігається лексема на означення залізного рожна, що на нього нанизують шматочки м'яса: пор. д.-т. *şuş, suş* "рожен; паличка, щоб їсти локшину" (ДТС 524; 506); с.-т. *şış* "рожен для приготування шашлика", "залізний прут"; *şışle-* "смажити; *şışlä-* нанизати на рожен" *şışlän-* "бути нанизаним на рожен та засмаженим" (ТАС 223; Фазилов II, 539-540); також туркм. *çiş* "загострений кінчик чогось", "рожен, шампур", *çişleme-* "колоти, проколювати, проткнути" (ТуркмРС 734); крм. *şış* "рожен" (КТРС 363); тур. *şış* "рожен", *şışli* "з залізним рожем", *şışle-* "нанизати на рожен" (ТРС 811-812); башк. *şöşlө*, тат. *şöşle* "швайка, шило на лапті" (ТатРС 670; Єгоров 338). Таким чином, *şuşly/ şişli/ şeşle/ şöşlө* – це "те, що з залізним рожем"; уподібнивши афікс *-ly* з *-lyq*, утворили нове слово *şışlik/ şuşlyq*, пор. персь. *şāftalu* "персик" набрало в тюркських мовах форми *şeftali/ şaptaly*, але в чагатайській (староузбецькій) *şāftālik*. Ось це пізніє запозичення *şuşlyq*, очевидно, й було взяте (не без гумору) тюркськими, а можливо й українськими рибалками для вжитку замість природного давнішого *şış /şeş* "різновид рожна, жердини як різновиду рибальського спорядження".

ШЕБЕКА "довгий і вузький човен" (Укр. істор. ж. – 1966, VII.-108); **ЧОБАКА** (буков.) "різновид невеликого рибальського човна" (Карпат. діал. 472); **ЩЕБЕВИЩЕ** "велика шебека" (В том с. 371); р. **ШЕБЕКА** "невелике судно на три щогли у Середземному морі". М. Фасмер (Ф 4, 420) вважав, цей термін запозиченням з нім. *Schebecke* "те" < – італ. *sciabeco* < араб. *şabbak*. Насправді ж козаки отримали інформацію про це судно від турків, пор. тур. *şābāk* < ар. *شباك şabbak* "довге, вузьке судно, яке раніше використовували в Середземному морі" (Р 4, 1017); також Девелліоглу 981: *şebeke* *شباكه* (ар.-персь. *şibak*) "рибалка; рибальська сітка"; ще пор. тур. суч. *şebeke* "рибальська сітка"; *морськ.* "полозки, стапелі" (ТРС 806) < ар. *شباكه* "мережа" (САУС I, 430).

ШЕЛЮГА "верба" *Salix acutifolia*" (Гр 4, 491); р.; Ф 4, 427 **ШЕЛЮГА** "краснотал, красная верба", **ШЕЛЮЖИНА** "прут из краснотала" – у словнику Фасмера подається як "темное слово".

XX Білували шелюгу на сапети. Косинка 1972, 60.

Етимологію див. **ЧИЛИГА**.

ШЕЛБИ(И)Р множ. ШЕЛЪБИРЫ, ШЕЛЪБИРЫ "назва одного з племен тюрків-ковуїв, що оселилися на Сіверянщині".

XII много вои брата моего Ярослава, съ Черниговскими былями, съ Могуты, и съ Татраны, и съ Шельбиры, и съ Топчакаы, и съ Ревугы, и с Ольберы. СПП.

Етимологію цього слова визначити на тюркськомовному й, – ширше – алтайському ґрунті досі не вдається. Одна з перших спроб пошуку етимона належить Коршу 1903,39, який запропонував для цього тюрк. *çulbuγ* "повід на коня"; алт., тел., леб., тат. *çulbuγ* "довга вірьовка, прив'язана до вуздечки, якою припинають коня"; кирг. *çulmar* "довгий повід" (Р III, 2189; 2179; 2088); також пор. каз. *شلیبر* *şulbuγ* "вірьовка, довгий повід, яким притягують коня або прив'язують до чогось", тат., тур. *چیلبور* "ланцюг" (Будагов I, 484), також тат. *çulbuγ* "тс"; "жіноча прикраса на шию", *çulbuγlau* "прив'язати на ланцюг" (ТатРС 645); узб. *çilvir* "тонка вірьовка" (УзРС 540); ног. "вірьовка, повід" (НРС 1963, 421). Слово, запропоноване Коршем, увійшло в лексичну скарбницю української мови, див. ЧИМБУР, ЧЕНБУРИТИ, але як етимон назви половецького клану *шелбири* не може бути прийняте (як наполягав Менгес 1979. 174), бо воно в тюркських мовах – пізній монголізм фактично з тим самим значенням: монг. *çilbuγur*, що з часом зазнало змін > *çilbur* / *çulbur*. Підставою сумніву К. Менгеса є те, що половці на той час у своїй мові цього монгольського слова, очевидно, ще не мали. Не влаштовує К. Менгеса [i, здається, досить таки безпідставно Г.Х.] й каз. *شلیبر* *şulbuγ* "вірьовка, довгий повід, яким притягують коня або прив'язують до чогось" (Будагов I, 484), бо перехід *ç* > *ş* відбувся вже після монгольської навали. Очевидно, К. Менгес мав би зауваги й щодо тат., тур. *چیلبور* "ланцюг", також тат. *çulbuγ* "тс"; "жіноча прикраса на шию", *çulbuγlau* "прив'язати на ланцюг" (ТатРС 645). Див. Ф 4, 426.

ШЕРЕШИР [ШЄРЄШИРЪ] "різновид катапульти, що метала снаряди, начинені запалювальною нафтовою сумішшю".

XII Великий княже Всеволоде!.. Ты бо можеши посуху живыми шерешеры стрѣляти, удалыми сыны Глѣбови. СПП.

Термін трапляється лише у "Слові о полку Ігоревім". П. Меліоранський, якому притаманне скрупульозне дослідження тексту цього твору, запропонував перську етимологію терміна: "Не викликає жодного сумніву те, що прототип слова "шереширь" – то перське словосполучення ... *tīr-i-čārḫ* "стріла чи снаряд "черха", тобто різновиду катапульти у вигляді здорового самострілу, з якого пускали й величезні металеві стріли та, що для нас надто важливо, металеві посудини або трубки, наповнені гарячою чи вибуховою сумішшю, всілякі різновиди котрих були відомі на Сході й у Візантії ще раніше за XII століття... Такого роду самостріли-катапульти на мусульманському Сході мали назву... *čārḫ*... У вустах половців перське *tīr-i-čārḫ* могло легко перетворитися на **tīr-i-čār* та *čīr-i-čār*; подальша ж зміна сталася вже на ґрунті руської мови" (Меліор. 1902, 296-297). Результат цієї "подальшої зміни" якраз і є форма *шереширь*, засвідчена у "Слові", адже перехід *ç* > *ş* притаманний декотрим тюркським мовам, зокрема казахській та каракалпацькій, генетично дуже близьким половецькій – це довів Корш 1903, 40. Власне, П. Меліоранський використав термін наведений у словнику давньої й сучасної перської мови "Burhan-i-Qati",

що його уклав у 1798 р. Muhammad Hussain at-Tabrizi (відоме нове тегеранське видання 1051 р.). У 1855 р. німецький вчений Й. А. Вуллерс переклав словник "Burhan-i-Qati" на латину, де термін *tir-i-çarx* тлумачиться таким чином: "missile pyrium bellicum in Hindustan usitatum ubi van dicitur". Відома також цінна інформація видатного перського історика Джувейні (пом. 1275 р.) про снаряд "nafta va tir-i-çarx", використання якого дуже допомогло монголам здобути у 1220 р. Самарканд (Пріцак 2008, 93). Таким чином, етимологія П. Меліоранського (з доповненнями Ф. Корша) лишилася незмінною і в дослідженнях сходознавців ХХ століття. Нічого нового стосовно походження слова та його адаптації у мові населення Київської Русі не додав у чималому за обсягом матеріалі щодо цього терміна Менгес 1979, 180-186 (це стосується й версії Р. Якобсона, наведеної К. Менгесом). Проте К. Менгес запропонував цікавий матеріал про наявність персь. *çarx* چرخ "коло, колесо, обід"; "машина чи прилад, що діють шляхом обертання колеса" (ПРС I, 465) у багатьох тюркських мовах, зокрема в турецькій, де перський термін має значення "катапульта" та "авангард" (напр. у Евлії Челебі: "çarxa (авангард), вистріливши залпом свинцю, вчинив спустошливу дію на кінноту невірних". Так само в турецьку мову увійшло й персь. *tir* < авест. *tīrī* "стріла". Блискучий коментар до тієї частини "Слова про Ігорів похід", що пов'язана з терміном шерешир, подав О. Пріцак (Пріцак 2008, 91-99).

ШЕРТЬ "клятва в умовах міждержавних взаємин", чинити шерть на Корані "клястися"; б. ШЕРТЬ "тс" (Булика 362), р. ШЕРТЬ (1474) "тс", шертовать "присягати на Корані" (Ф 4, 431).

1685 чиним шерть на алкоран. АЗР V, 186.

Запозичення з тюрк.. *şart / şert* "клятва, присяга" < ар. شرط *şart* "умова, вимога" (Девелліоглу 979; Фазілов II, 529).

ШИШАК "старовинний військовий металевий шолом з вістрям, на кінці якого була невелика кулька (шишка)" (СУМ XI, 466); "шолом", "каска"; здається сюди ж ШИШЛАК "бараняча шапка" (Гр. 4, 497); б. (1565 р.) ШИШАК, ШЬШАК "шолом" < п. *szyszak* < угор. *sisak* (Булика 363); р. (1618 р.) ШИШАК (Ларин 1959, 81; (1359 р.) ЧЕЧАК, ШИШАК, ЧИЧАК Ф 4, 355; 445); с. (1566 р.) ШИШАК; п. (1570) *szyszak*; угор. (1405) *sisak* "тс".

1566 панцыри, зброи бляховые, шишаки. АрЮЗР 8/ VI, 177.

1577 шишак, серебром оправленный. АВАК III, 282.

1579 а што дотичет ... сѣдел, шишаков. АрЮЗР 1/ I, 104.

1622 козак нѣ маючи нѣ зброи, нѣ шишака. Сакович 39.

1627 шлем: шишак. Беринда 158.

XVIII панциров дорогих з шишаками и карвашами. В I, 71.

Версія про те, що цей термін, який засвідчується майже у всіх слов'янських мовах, є тюркізм, не знаходить ні остаточного підтвердження, ні заперечення (Міклошич 1886, 340; Корш 1886, 665), пор. тат. *çaşaq* "дівочий головний убір", качинськ. *çeşaq* "бахрома, півнячий гребінь", тур. *saşaq* "бахрома"; також див. балк. *çaşaq* "дівочий головний убір" (Балк. діал. 190). Лайош Кіші (ЭИРЯ, IV, 63) висловив версію, згідно з котрою д.-т. **çeşaq* > угор. *sisak* (şışak), бо відповідно до закономірностей історичної фонетики угорської мови тюрк. *ç* > угор. *ş*, а *e* > *i*.

Семантичну адаптацію Л. Кіші умотивовує тим, що в угорську мову цей тюркізм увішов зі значенням "жіночий головний убір" (наприкінці IX ст. угорки носили високі конусоподібні головні убори) – значення ж "металевий шолом" з'явилося в угорській мові на основі зовнішньої подібності предметів. Слово потребує додаткового дослідження, адже досі не бралися до уваги ар., персь. *şaş* "тюрбан", курдськ. *şaşäk* "тс" (Абаєв 1979, 39).

ШЛИК "низька бараняча шапка з червоним або синім верхом" (Гуцульщина 29); "(гуц.) бараняча шапка з червоною сукняною нашивкою" (Структура укр. говорів.-К.; 1982.-184); "(бойк.) зимова шапка з овечої шкіри" (Карпат. сб. 1972, 62); "різновид сукняної чи оксамитової шапки, отороченої овечим, лисячим, білячим хутром" (Гр. 4, 503); "(полт.) капюшон; за активністю вживання слово *шлик* поступається перед словом *капюшон*" (УНЛ 33); б. ШЛЫК "висока шапка" (Булика 365); р. ШЛЫК, ШЛЫЧЕК, ШЛЫЧКА "поганенька шапчина; наголоник з лика, що його іноді надягають на голову, аби чуб не спадав на очі" (Даль 4, 640); "шапка; жіночий очіпок"; п. szlyk "різновид шапки" (Ф 4, 455); рум. *işlic* "висока шапка у бояр" (Тіктін II, 855).

1518 шлик за три гроши. ЛМ 1404.

1539 згинул ми пояс с калитою... а шапка из шлыком белинным. АВАК 17 №215.

1542 тому Татарину дано: шлык, а коверець; А хто саадак царев возит, тому дано шлык лисій черный. АЗР II,382.

1573 возложил на себе бараній шлык а ормяк сермяжный. АЗР III,167.

1584 шлык лисий. АКЖ №43.

1615 шлык лисий, хвальяндышом крытый. Акт. Бор. 9.

1667 шлык собулий з червоним сукном критий. АКП I,87.

XVIII Хмельницькій одобрал знаки Барабашеви шлик и хустку В I,29; пор. Хмельницькій от Барабаша спячого... взявши шапку его и хустку В I, 28.

Помилково вважається, що слово *шлик* – скорочений варіант терміна *башилик* (Ф 4,455). Згідно з імовірною версією І. Добродомова 1968, 90 – це давній булгаризм, що засвідчується в сучасній чуваській мові: *şleke* (з редукованими голосними *-e-*). На території Волго-Камщини слово вживається й досі (Вопросы рус. диалектологии Волго-Камья.-Казань, 1971.-113). Здається, чув. *şleke* "шапка" має спільну основу з чув. *aşlăx* "ємність", "місткість", "те, що є всередині" < *ăş* "внутрішність" (Єгоров 45).

Активне вживання слова в актовій мові доби Великого князівства Литовського, в документах XVI-XVIII ст., а також у мові населення історичної України (також див. СУМ XI, 489) свідчить про давність його запозичення, очевидно, з кипчацьких ординських та постординських говорів. За версією І. Добродомова в румунську мову слово запозичене з мови дунайських болгарів.

ШОЛГУН "дерев'яний чи залізний чобіток, що його надягають на руку, щоб притирати підбори" (Василенко 1902, 25); ШОЛГУН, ШОВКУНЕЦЬ, ТОКМАЧКА "інструмент чоботаря" (Грінченко 4, 508). Див. ЧУЛКИ.

Тюркський відповідник українського слова, безперечно, пов'язаний з такими формами, як каз., тат. *şılıyanu\ çoıyanu* "овинути, обгорнути, загорнути", пор. загальнотюрк. *çulıyaı* (дієприкметник минулого часу пасивного стану) від

дієслова *çulğa-* "замотувати", пеленати" (Будагов I, 499; Р III, 2170). Н. Б. Карашева ("Казах тілінің тарихи туралы зерттеулер") поширила коло лексем для етимологізації слова: д.-т. *juluq* "шкіра ноги", "край підошви". Переконливе умотивування цієї етимології подає й Єгоров 319: тат. *çoluau* "онучі" < *çoluğa-* "обмотувати"; каз., кк. *şuluau* "онучі" < *şuluğa-* "обмотувати"; кум. *çuluavlar* "онучі" < *çuluav-* "обмотувати"; каз. *şuluq* "панчоха". Також див. Шанский 197?, 375: тюрк. *şülüau / çoluau* "онучі", "особливий різновид онуч" було запозичене в російську мову і вперше з'явилося в російських джерелах у XVI ст. на означення різновиду м'якенького взуття", пор. крм. *çulgav* "онуча" (КТРС 346).

Етимон українського терміна на означення шевського інструмента потрібно шукати в тюркських мовах ногайської групи: ногайській, казахській, північних говірках кримськотатарської та говорах кипчацьких мов, що їм притаманна зміна: загальнотюрк. *ç > ş*. Цікаво, що й засвідчене у словнику Грінченка слово ТОКМАЧКА як синонім терміна *шолгун* – теж тюркізм за походженням.

ШТАНИ "різновид чоловічого одягу"; б., р. ШТАНЫ "підштанники; штани" Ф, 4, 477.

1750 ходят в ... штанах без поясов. ДХ I, 27.

1750 мѣл зворовать штани кармазиновые. АрЮЗР 3/III, 524

Пізня фіксація цього слова в пам'ятках української мови (у 1408 р. засвідчується антропонім Штан, див. ССУМ II, 562) не дозволяє говорити про раннє запозичення, хоч у тюркських мовах форма, ідентична етимону, фіксується вже у документах давньотюркської писемності: *uştolan-/uştolan-* "надягати штани" (ДТС 1969, 221), а також у багатьох середньовічних пам'ятках, зокрема словниках: (Абу-Хаййан) *iş-ton*, (Ібн-Муганна) *iş-ton*, також кипч. XIII ст.: *iştan* "підштанники" (ТАС 138); пор. в сучасних мовах: крм. *uştan* (Р III, 1275); узб. *iştan* "спідні штани" (Боровков 1961, 117), *uştan* "штани" (Труды АН Тадж. ССР. – 1960. – ССХ. – 68); чаг. *iştan* "підштанники" (Р I, 1402; 1513); башк., тат., к.-к. *uştan*, кум. *iştan*, каз. *uştan*, *uştan*, ног. *uştan* "тс" (ТАС 138; Будагов I, 628; 753; ПЕТЯ 149), крм. *ştan* "штани", *uçqurly ştan* "штани на очкурі" (КТРС 364).

Етимологію слова запропонували були вже Корш 1903, 30 та Радлов I, 1402; 1513; 1561; III, 1710, думку яких поділяли й Ресенен 168, Доерфер II, 645 + III, 187 та Фасмер 4, 471: слов. *штани* спочатку мало вигляд: *штони* < тюрк. *iştan / iştan* "нижній одяг" < *iş* "внутрішній" + *ton* "одяг" (Єгоров 257), де другий компонент той самий, що й у слові *каптан* < тюрк. *qar + ton*, див. КАПТАН. В давню добу *ton* мало значення "одяг, а пізніше (не раніше XII–XIII ст.) ще й "халат" та "різновид кожуха", а проте в давньоуйгурській пам'ятці засвідчується й словосполучення *iş ton* "нижня білизна", "штани, ?підштанники" (ЕСТМ 1980, 263). Можна лише додати, що немає потреби зводити слв. *штани* до буцим первісного *штони*, адже *-a-* засвідчується у всіх сучасних тюркських формах. Другий компонент терміна *ton* Малов 1951, 432 порівнював із санскр. *thauna* "одяг". А. Йокі (Joki A. Die Lehnwörter des Sajansamojedischen // MSFOu. – 103 (1952). – 330) етнонім слова бачить у кит. *t'uaп* на тій підставі, що кит. *ua* = тюрк. *-o-*. Доерфер (UAI. – XXXIX. – 1–2. – 65) вважає слово питомою тюркською

лексемою у початковій формі *tom. В українську мову слово запозичене швидше всього з кипчацьких говорів в добу формування козацького ордену. Відомі також версії російських лінгвістів: Горяев 1896, 242 та 426 і Откупщиков (ЭИРЯ. – 1963. – 4. – 103) бачать у цьому слові і.-с. *steg-|stog- "покривати тіло одягом" + суф. -*(s)no|*(s)na. Зміна ж початкового ст- > шт- – на ґрунті російської мови засвідчений факт. Шанський 1961, 513 порівнює слово *штани* з д.-р. *стони*, спорідненим зі *стегно*, також *остег* "одяг" та *стегать* "шити". Трубачев О. Н. (Из славяно-иранских лексич. отношений // Этимология. – М., 1967. – 40) висловив гіпотезу про іранське походження р. *штаны*, реконструюючи ір. *štana "нога, штанина, ногавиця", пор. авест. paiti-štana "нога".

ШУВАР "рослина *Asopus colamus*", айр; татар-зілля" (Гр. 4, 517; СУМ XI, 555); ШАВАР "зарості водяних рослин в озері" (УДЛ 1987, 258); ШУВАРНИК "багаторічна трав'яниста рослина родини ароїдних" = айр тростинний (Лікарські рослини. – К., 1990. – 483); р. ШУВАР "болотяні, водяні рослини" (Даль 4, 647); с.-х. ШЕВАР, ШЕВАРИК "очеретняк, комиш; куш, чагар", ШЕВАРИЦА "лісові зарості", "хата, вкрита сухим очеретом" (СХРС 672); п. szuwar "очерет, водорослі"; алб. shavar "очерет".

Фітонім поширений на чималій території України, особливо ж на її західних землях, а проте трапляється й у творах М. Коцюбинського та Ю. Смолича (див. СУМ XI, 555), а також у збірнику Номиса: "Шуварова сестра шуваром ішла (риба).

Фітонім спеціально досліджував І. Дуриданов 1960, 429 та дійшов висновку, що в болгарській (ШАВАР "назва різних рослин родини тростинних: очерет, комиш тощо), сербсько-хорватській (ШЕВАР "*Arundo arenaria* Linn", "куш, чагар"), а також словенській мовах слово є давнім запозиченням з болгарської. І. Дуриданов пропонує реконструйоване булг. *šavar, пор. д.-чув. *šavar "водяний, водянистий, болотяний" (< *šuv "вода", пор. суч. чув. šavar "напувати, наливати". В українську мову слово увійшло, очевидно, в добу тісних взаємин Київської держави з булгарами та хозарами, та не можна заперечувати й посередництво тюркських мов пізнішої доби, пор. узб. šuvaran "гулявник Софьи" (УзБРС 571). Також пор. д.-т. suqar qamuş "комиш" (ДТС 514). Див. Трубачев О. Н. (ВЯ. – 1967. – 4); Добродомов И. (СТ. – 1971. – №2).

Варіантом цього фітоніма є р. (тамб., терськ.) ШАМАРА "куга, болотяна рослина з чималими білими квітками, очерет, *Scirpus*", що його Ф 4, 401 вважає неясним. У зв'язку з цим див. ЕСУМ 6, 485.

ШУГЛОН "різновид одягу, безрукавка" (ЕСУМ 6, 486).

XIX Червоні плаття, зелені куцини, рябі спідниці, жовті шуглони... – аж у вічі б'є. П. Мирний (СУМ XI, 556).

ЕСУМ 6, 486 подає слово як неясне. Цей тюркізм, гомогенний з іншим запозиченням (див. ШОЛГУН) та пов'язаний з такими формами, як каз., тат. şılıyanı\ çolıyanı "овинути, обгорнути, загорнути", пор. загальнотюрк. çılıyaуи (дієприкметник минулого часу пасивного стану) від дієслова çılıya- "замотувати", пеленати" (Будагов I, 499; Р III, 2170). У слові *шуглон* сталася на українському мовному ґрунті метатеза: -лг- > -гл-. Запозичення досить пізні й

відбулося з тієї тюркської мови, в котрій звук $\zeta > \xi$ – очевидно, то була ногайська або степові говори кримтатарської. Також див. ЧУЛКИ.

ЩЕРБА "відвар з чого-небудь, рідка юшка", "юшка з риби" (Гр. 4, 524; СУМ XI, 581); (полт.) "юшка без галушок" (УНЛ 22); (черк.) ЩЕРБА "юшка" (Лисенко 1958, 21); діал. ЧОРБА "недобра страва" (Карпат. діал. 472); р. ЩЕРБА "назва всякої дрібної риби, що йде на юшку" (Подвисоцкий А. Словарь обл. арханг. наречия. – СПб., 1885); болг., с.-х. ЧОРБА, п. *siurba*, угор. *csorba*, рум. *siorba* "юшка"; також у мовах народів Кавказу (Джидалаєв 110).

XVII Пища [козаків] бѣ житное тѣсто квашеное, зовомое саламаха рѣдко свареное, и тим суть доволни; а когда случится с рыбною, яко козаки глаголють щербою, то за найпереднейшую трапезу имѣют. Граб. 19.

Тюркський відповідник зафіксований в багатьох тюркських мовах: д.-т *şorba* "юшка, вариво" (ДТС 151); кипч. XIV, каз., ног. *şorba*, тур., турк. *şorba* "юшка" (Єгоров 340; Гаджієва 1976, 206; Будагов I, 674; Р III, 2021; 4, 1101); крм. *şorba* "юшка" (КТРС 364); кар. (Крим) *şorba* "тс" (Прик 1976, 27). Джерелом тюркських форм є персь. شوربا шурба "юшка", джерелом якого, за версією Джидалаєва 110, є ар. شربة "ковток; юшка; брак води" (Єгоров 340).

Українська форма склалася, мабуть, шляхом конвергенції тюрк. *şorba* + *şorba*, можливо, не без впливу укр. щербань "вищерблений горщик".

Ю

ЮЗЕРЛИК (бот.) "гармала звичайна, *Peganum harmala* L."; р. ЮЗУРЛЮН "тс" (Даль 4, 667).

Вже в словнику давньотюркської мови Кашгарі засвідчуються дві форми цього фітоніма: *jüzarlik* і *üzarlik* "*peganum harmala*" (ДТС 288, 630). Лексикограф XIX ст. Л. Будагов I, 132 вніс до реєстру свого словника також дві форми: тур. *üzerlik* та *jüzarlik* "рута, крес", пізніше ж Радлоф II, 1894 переніс їх до свого словника. В сучасній турецькій мові вживається лише форма *üzerlik* "тс" (ТРС 891). В турецькій довідковій літературі ця рослина характеризується як засіб від зурочення; в Греції та Римі цю рослину вживали при шлункових болях та дизентерії (Танс 33, 226). В туркменській лексикографії ботанічний термін *üzarlik* "гармала" поєднують з числівником *jüz* "сто", що засвідчує прислів'я: "*üzarlik – jüz derdin dermany*" – "*üzarlik* – ліки від сотні болячок" (ТуркмРС 669). АзРС IV, 621 подає фітонім *üzarlik* таким чином: "бот. могильник: 1. багаторічна рослина родини парнолисткових; гармала. 2. сухе стебло, листя та насіння цієї рослини; пор. *üzarlik jandyrmaq adeti* "звичай спалювати могильник як засіб, що допомагає від зурочення". Татарськомовний відповідник р. юзурлюн, що його подає Даль, у татарсько-російському словнику (як і котрась інша форма цього фітоніма) не наводиться (див. Ф 4, 529). В ЕСУМ 6, 520 пропонується цікава й дотепна етимологія слова: "тюркське слово утворене з *jüz* "обличчя" та *erlik* "чоловіча сила" (можливо, тому що прикоренева частина рослини схожа на людську голову)". Проте потрібно зауважити, що тюрки використовують лише траву й насіння цієї рослини, до того ж слово *jüz* має

значення "обличчя", а не "голова". Швидше всього, тюрки цей фітонім утворили з тюрк. *üzar* "верхня частина (чогось)" та афікса *-lik*, за допомогою якого утворюються іменники на означення місцевости, прикметної багатством певної рослинности, пор. *çaly* "кущ" + *lyq* = *çalylyq* "чагарник", *fundıqlıyq* "місце, багате на ліщину" < *fundıyq* "ліщина". Прикметною особливістю *гармали* є те, що верхня частина рослини дуже часто вкриває каміння чи купи піску (ТАнс 33, 226). В українську мову слово запозичене, очевидно, з кримтатарської, проте надмір слабо розвинена лексикографія цієї мови не дозволяє засвідчити цей фітонім.

ЮК "в'юк", Об юци (Б.-Н. 410); ЮЧНИЙ (кінь); В'ЮК "спакований вантаж, який перевозять на спинах тварин", В'ЮЧАК "в'ючна тварина"; В'ЮЧИТИ "навантажувати робочих тварин вантажем" (СУМ I, 795); "різновид мішка, котрий є одночасно нестандартною міркою"; б. УЮК, В'ЮК, р. ЮК, В'ЮК "тс" (Ф I, 373); авар. ЮК, лак. ЮК "тягар, клопіт" (Джидалаєв 188).

1488 в Київській волості в Чернوبільї мали по 3 гроши с воза, а со в'юка по два гроши. (Исслед-я по лексикологии и грам-ке рус. языка.– М., 1961.– 146).

1564 на в'юки складлися, в'юк поб'гли. АЗР III, 135.

Напали на его хутор... один юк полстей пограбили. Еварн. 1888, 21.

XVIII на в'юки зложивши; Хмельницькій вещи в путь предлежащій на ючніє конь забравши. В I, 12; 29.

XIX Науочить усяким добром батових коней; Їде троє, а під ними по одному коню під в'юками. Гр. I, 33; 260.

У Лаврентівському літописі (Срезн. III, 1626) термін фіксується під 1295 роком, отже час його запозичення можна відносити й до пори половецько-українських взаємин, пор. полов. *jük* "вантаж" (RO 1973, XXXVI. – 1. – 75). Локального поширення термін набув у мові українського козацтва. На остаточне закріплення терміна у мові українського козацтва вплинуло досить значне поширення його в кримтатарській, ногайській та турецькій мовах, пор. тур. *jük* "шкіряний мішок та певна сума грошей у ньому", "міра збіжжя", "номінальна ноша тварини" (Челебі 1973, 253; Желтяков III, 341); "турецька вага" (Хінц 21).

Лексема засвідчена фактично у всіх тюркських мовах: уйг. VIII ст., хаканськ. IX, чаг XV *jük* "ноша, вантаж" (Клосон 910; ДТС 285); аз., алт., кар., крм., кум., тур., турк., уйг. *jük* "тс" (Р III, 586; Щербак 1970, 168).

Більшість дослідників вважають термін похідним від дієслова **jü-*, семантика якого пов'язана з процесом носіння когось чи чогось на спині" (ЕСТМ 1989 263).

У творах класиків української літератури слово засвідчується переважно у формі *в'юк*, приклади, наведені в СУМ, здається, говорять про його повторне запозичення з російської мови. Очевидно, на початок XIX ст. у зв'язку з руйнацією козащини вийшов з ужитку й термін *ючний* кінь.

ЮРДА (бот.) "рижій дрібноплідний, *Camelina microcarpa* Andrz."

В ЕСУМ VI, 523 слово подається як неясне. Коли брати як основну характерну рису цієї культури її дрібне насіння, то варто звернути увагу на тур. *hurda*, *hurde* "щось дрібне", "всіляка дрібнота, мотлох", "те, що вже непридатне до вжитку" (Р II, 1720; ТРС 405; 414), також аз. *hurda* "дрібні гроші", "щось дрібне, напр. *hurda mejve* "дрібні плоди", *hurda otlug* "низькі (поганенькі) трави",

або таке, що складається з дрібненьких однорідних частинок (пісок тощо)", "мала кількість людей" (АзРС IV, 68); кум. *hurda* "дрібнота, дрібні речі", "посічена крупа" (Джидалаєв 113); туркм. діал. *hurda* "дрібний, невеличкий" (ТуркмРС 711). Тюркські форми зводяться до персь. *خرد* *hord* "маленький, дрібний, нікчемний" (ПРС I, 545); *збірн.* *خرده* [хорде] "дрібний, малий" (РПС 389-390), також тадж. *hurd* "дрібний", *hurdi* "дрібнота" (ТаджРС 473), які у свою чергу є запозиченнями з ар. *خرده* "дрібнота" (АРС 216). Можливо, насіння рижію, що ріс на посушливих ґрунтах Криму та українського Півдня, здавалося й тюркам, і українцям справді дрібним. Факт перебігу юр-/гур- засвідчується, напр., у формах юрба / гурба, див. ГУРБА. Ще див. ХУРДА.

ЮРМИС, "колотнеча, хвилювання, заворушення", **ЯРМИС** "метушня", "те саме, що КАЛАБАЛИК" (Б.-Н. 414).

XIX I такий у народі юрмис! (Г. Косинка.-Твори.-К., 1972.-62).

Слово можна пояснювати двояко: або це скорочена форма від *юрмиско*, або ж відповідник тюркського дієприкметника *ÿgümüs* < *jür-* "рухатися". Тюрк. *ÿgümüs* свідчить про його належність до ногайських або кримтатарських степових говорів, у яких загально тюркське – *ş* > *s*.

Що ж стосується засвідченого у словнику Білецького-Носенка слова *ярмис*, то початковий склад *ја-* замість *jі-* постав під впливом омонімічної форми **ярмис** "засіб, знадоба, нагода, зачепенька, користь" (Гр. 4, 542), котра також є запозиченням з тюрк. *jaramuş* > *jaramys* < *јага-* "бути корисним, придатним", "сприяти" (Р III, 104-105). Також див. ГУРБА.

ЮРТА "тимчасове житло чабанів", "гурт, громада"; р. (донськ.) ЮРТ "поселення, перебування", "дім, житло, двір", *тамб.* ЮРТА "оселя, кочівницький стан" (Ф 4, 534).

Слово засвідчується у словнику Грінченка 4, 532, де його значення подається як аналог лексеми "юрма". На жаль, наведений у словнику цитатний матеріал дозволяє зрозуміти семантику слова лише частково:

XIX У розправу зійшлись всі юртою [Полтавщина].

XIX Як кинеться Степан-чабан, – а де ж його юрта?

Другий приклад ніби підтверджує визначення "тимчасове житло чабанів", тоді як перший дозволяє сприймати слово як термін на означення юрби або певної більшої чи меншої групи осіб, об'єднаних чимось спільним, наприклад "село".

Якщо погоджуватися з прирівнюванням терміна *юрта* до *юрма*, запропонованим у словнику Грінченка, тоді доведеться бачити в обох словах одну й ту саму тюркську основу *-jÿrÿt-* "примушувати, спонукати рухатися, діяти" (див. ЮРТАТИСЯ).

А проте в основі укр. *юрта* доцільніше бачити іншу тюркську лексему – *ju:rt* "місце оселення", "місце за мешкання", "стійбище, стан", "селище", "земля з населенням", "громада", "оселя, юрта, шатро", "літнє приміщення" < *ju: rt* "обшир землі, достатній для утримання тієї чи іншої кочової одиниці, ділянка землі на кочовищі" (ЕСТМ 1989, 255). Генетичні зв'язки **ju: rt** не знайшли чіткого пояснення навіть в ЕСТМ 1989, 255: "Єдина спроба етимологізації слова, зведення його до дієслова *ju:rt*-у "ходити", звідки **ju:rt*-t > *ju:rt* "ходіння,

кочування" викликала заперечення через фонетичні труднощі: висхідна дієслівна форма у першому складі мала *o*, а не *u*, тобто *јогу-*".

Здається, можна в плані семасіології зіставляти форму *јуртою* (*У розправу зійшлись всі јуртою*) з укр. АБУЛОМ "огулом, разом, сукупно", АУЛА "гамірливий натовп, јурба", АБУЛ "селище у тюрків", (див. АБУЛ, АВА, АГЕЛ); а також з укр., р. ОГУЛОМ "гуртом", б. агулам "тс"; ще пор п. *ogol* "сукупність" – адже стосовно форми *огулом*, як зауважує ЕСУМ 4, 157, "переконливої етимології немає". Разом з тим, є всі підстави поєднувати укр. *авулом* та *огулом* у зв'язку з тюркським ав- "збиратися зусібіч" /ау- "обгороджува-ти, обмежувати". Крім того, в плані семасіології форми *јуртою*, *авулом* / *огулом* можна зіставляти з укр. *ордою* ("А за нею молодою козаки ордою" (див. ОРДА).

ЈОРТАТИСЯ (Мелітопольщина) "рухатися, вертатися, вовтузитися" (Гр. IV, 532), **ЈОРТУВАТИ(СЯ)** "квапливо робити щось, поспішно рухатися", "збуджувати, викликати гнів, роздратування" (Гр. 4, 532; СУМ XI, 617).

XIX А чого ж колода јуртається? Гр. 4, 532.

XIX Я ввійшов у хату й бачив, що тут ті јуртуються біля неї. Гр. 4, 532.

Запозичення з тюрк. *jügüt-* "примушувати, спонукати рухатися, діяти", пор. крм. *jügüt-* "водити, вести за собою" (КТРС 385), яке є каузативною формою тюрк. *jügü-* "йти, ходити, рухатися" (Р III, 605, 607) < *jögi-* < *jör-* "перебувати в русі на котрійсь площині без врахування спрямування цього руху", "багатократний рух в різних напрямках" (ЕСТМ 1989, 231). Див. ГУРБА.

ЈУХТА "гатунок шкіри", **ЈУХТ**; б. **ЈУХТ**, р. **ЈУФТЬ**, **ЈУХТЬ**, бол. **ЈУФТ**, п. *juchta* *juchta*, слц., ч. *juchta*, слн. *juhta*.

1568 от пары юхтей грошей два. ПКК II, 559.

Пояснення слова вже узвичаєне, див. ЕСУМ VI, 527: "запозичене з перської або котроїсь тюркської мови, пор. персь. *juft* "пара" (< авест. *uxhta* "тс" – у зв'язку з тим, що шкіри дубилися попарно". Варто додати, прийнявши цю етимологію, що факт попарности грав роль швидше в умовах продажу-купівлі двох шматків шкіри.

Я

ЈАГЛИ "пшоно" (УДЛ 1987, 266); б. **ЈАГЛО** "просо" (Булика 373); р. (вологод.) **ЈАГЛОВАЯ КАША** "яшна каша"; (ряз., тамб.) **ЈАГОЛЬНИК** "чималий горщик на щі" (Даль 4, 672); **ЈАГЛА** "різновид каші" (Ф 4, 543); с. **јагла** "смажені на вогні кукурудзяні зернята", **јагли** "пшоняна каша" (СХРС 191); слвн. **јагла** "пшоно на кашу", **јагло** "пшоняна каша"; п. **јагла** "просо", **јаглю** "пшоняна каша", ч. **јахла** "просо", в.-луж. **јаһлу**, н.-луж. **јаглю** "просо".

1577 гречки бочок тридцать, ягол три. АВАК III, 287.

1583 збожем розным наладованные, житом, пшеницею и яглами. АС III, 275.

1649 крупы ягълы; ягол мирок тридцат. АрЮЗР 3/ IV, 96; 488.

У словнику М. Фасмера слово не має задовільного пояснення. Очевидно, потрібно зупинитися на тур (також крм.) *јаґлу* "щось масне; приготоване на жири/маслі" < *јаґ* "жир; масло" + аф. *-лу* (ТРС 904; КТРС 386). Отже, йдеться,

мабуть, про пшоняну кашу, змащену жиром. Потрібно також мати на увазі, що просо – чи не найпоширеніша технічна культура в тюркському світі в добу Середньовіччя, пшоняна каша та куліш були улюблені страви кипчаків, зокрема половців, а пізніше й золотоординців. Проміжною ланкою у поясненні семантичної адаптації тюркізма у слов'янських мовах є болг. ЯГЛИЯ "змащений, помазаний"; "прісний" (Милев 871).

ЯГНИ (східнополтавське, нижньонадніпрянське) "різновид страви" (Дзензелівський // В памет на професор Стойко Стойков. Езиковед-ски изследования. – София, 1974. – 341); болг. ЯХНИЯ "різновид страви з м'ясом та овочами" (Милев 872); молд., рум. ЯХНИЕ, iahnie "рагу з городини, м'яса або риби" (МРС 767; Рум.-Рус. словарь. – 1954. – 392); алб. iahni "тс" (Кочи Р. Краткий алб.-рус. сл. – М., 1950. – 152).

XIX Готова страва вся стояла... ягни і до софорки кури. Котл., Енеїда.

Досить пізнє запозичення з тур. jahni "м'ясна страва, приготована зі смаженою цибулею" < персь. یخنی jahni "м'ясний бульйон; варене м'ясо" (МРС II, 743).

ЯЛАК "корито, в яке кладуть їжу собакам, котрі стережуть отару" (Кухаренко 39).

В українську мову слово увійшло з професійних говорів тюркських чабанів півдня України. В тюркських мовах термін jalaq | jalaу утворений від дієслова jala- "лизати". Цю етимологію висунув вже Будагов II, 362 пізніше підтримав Ресенен 182. Проте Севортян 1962, 22 вважає, що дієслово [аз.] jala- "лизати, ледь доторкатися чи зачіпати" є похідне від jal "ріденька їжа", "мішанка для собак", пор. тур. jal "їжа для собак (з борошна та висівок)", [пор. р. ЯГЛА "різновид каші" (Ф 4, 543)]; jalaq "дерев'яне або кам'яне корито для водопою" (Будагов II, 337); "дерев'яна миска; миска для собак" (Р III, 156). Лексема jalaq вживається переважно в огузьких мовах, пор. аз. jalaх "вирита в землі яма, куди насипають собакам їсти", гаг. jalaq "кам'яне корито для свиней", проте слово трапляється також і в узбецькій та уйгурській мовах: jalaq "посуд для собак", також пор. башк. jalıaş "дерев'яне корито, куди насипають їжу собакам" (ЕСТМ 1989, 90; Єгоров 217).

Очевидно, слово – пізній новотвір, у пам'ятках давньо- та середньо-тюркської писемності фіксується лише дієслово jalıа- "лизати".

Відома також версія Єгорова 46, який чаг. jalaq "корито для водопою" подає в одному ряду з чув. valaq "колода, корито", уйг. olaq "колода (корито), щоб годувати домашніх тварин", башк., тат. ulaq, як. joluq "колода водопійна, корито, жолоб" < ? oj- "довбати, видовбувати", проте ЕСТМ 1989, 90 цієї версії не бере до уваги. Див. ЯЛОЗИТИ.

ЯЛОЗИТИ "змащувати або забруднювати щось чимось жирним", "зволожувати слиною; слинити", "совати, терти чимось масним, мокрим по чомусь (напр. по губах)" (СУМ XI, 644); р. ЕЛОЗИТЬ, ЕЛЗАТЬ "хлебать, черпать ложкой, есть"; ЕЛОЗА "підлиза" (Даль I, 518; Ф II, 15; 17); р. ЯГЛА "різновид каші" (Ф 4, 543). Етимон укр. ялогити можна вбачати в тюрк. jala-/jalıа-/jalıаа-"лизати, облизувати, ледь доторкатися; вийдати, лишати мізерну кількість" (ЕСТМ 1989, 87). Фонетична та морфологічна адаптація тюрк. jalıаа-/jalıа- відбувалася, очевидно, таким чином: ялогити > ялогити. Проте не варто відкидати й інший варіант

етимологізації укр. *ялозити*, етимомом якого могло бути дієслово *jaula-* "змащувати маслом" < *jaу* "масло" + аф. *-la-* також пор. дієслово *jaу-* "мастити, бруднити". В цьому разі процес адаптування проходив так: *jaula-* > (шляхом метатези) *ялог-* > *ялоз-*. Пор. р. ЯГЛА "різновид каші" (Ф 4, 543).

ЯМ "різновид поштової станції"; ЯМЩИЗНА "ямська служба або ж податок на неї"; р. ЯМ "поштова станція; селище, мешканці якого виконують роботу причетну до ямської служби": "Конюхам давати на ямѣх по полтретья острамка сѣна на 24 лошадей" (АЗР I, 219), див. Срезн. III, 1658.

1356 А волостели и даньници и ямщики не заимають богородицьских людїи ни про што же. Грамоти XIV, №15.

1541. вызволил тех людей от служоб своих дворных и от подвод и от ямцини. АЗР II, 207.

XVII Ночное години ехал Остап, пушкар стародубовский до войска на емских конех. Акт. Стар. 11.

1722 подорожня на 16 подвод ямских. Дн. Хан. II, 11; 18.

Монгольська окупація України, як і теренів всіх країн, що лежали східніш Руси-України, потребувала більш-менш чіткої форми поштового сполучення. На теренах України й Білорусії **ямщизна** як пережитток доби монгольської окупації практикувалася недовго й, здається, неповсюдно (див. АЗР II, 207), порівняно з іншими, запровадженими монголами, службами: *люди коланні, ясачні, слуги ординські* тощо (див. Клепатський 533). Як повідомляє Рашид-ад-Дин (Сборник летописей. – Т.2. – М.-Л., 1960. – 32): "А для того, щоб відбувалося безперервне прибуття гінців як від царенків, так і від його величності каана, задля інтересу важливих справ у всіх країнах запровадили *"ями"*. Поштова ямська служба запроваджувалася по всій Монголії після 1206 року. Для обслуговування кожного *яма* було виділено певну кількість коней та людей. Всі *ями* розподілялися між тьмами, і кожні дві "тисячі" повинні були утримувати один *ям* (Жычанов Е.И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. – М., 1973). Монг. *jam* "дорога, шлях" > "поштова станція" (Владимирцов Общественный строй монголов. – 119; 128) в тюркських мовах, поширених в Золотій Орді, напр. в чагатайській (XV ст.), уйгурській (XIV ст.), набрало форми *jam* "поштова станція, поштові коні", а в турецькій засвідчується вже застаріле *jam* "поштовий кінь" "допроваджувач пошти" (Р III, 298; Клосон 933). Вже в Менгутеміровому ярлику (1270–1276 р) йдеться про поняття *jam* та підводи, але сам термін *jam* уперше засвідчується в китайсько-уйгурському словнику XIV ст. (Клосон 933; В. Котвіч (Contribution aus etudes altaiques. – RO. – XVI. – 1950) намагався поєднати слово *jam* "поштова станція, дорога" з монг. **caу* "середина", *caуга* "проміжок, простір". Заслуговує на увагу версія А. Рона-Таш (Исследования по вост. филологии. – М., 1974. – 231), згідно з якою *jam* – це старе слово "культурного фонду" й має індо-європейське походження: воно може бути пов'язане з тохарським *jonіуа*, і.-е. **ian*, санскр. *jana* "дорога"). Г. Клосон (Sir Gerard Clauson) схильний вважати, що джерелом запозиченого монгольського терміна є кит. *tuam* "зупинятися; зупинка в дорозі" > монг *cam* > тюрк. *jam*, проте сер Г. Клосон не пояснює, яким чином відбувся перехід *c* > *j*. Можливо

цей мандрівний термін і справді попав у китайську мову з індоевропейського "культурного фонду".

За допомогою агентивного афікса -çi | -çу був утворений термін *jamçi / jamçu* (Р III, 311) > р. ямщик, засвідчене, напр., в золотоординських грамотах 1356, 1365 та 1402 рр. (Срезн. III, 1659; Ф 4,555; 557; Дмитрієв 554), а також в тур. *заст.* *jamçu* "ямщик" (ТРС 908). Термін був принесений окупаційною адміністрацією і в іранськомовні країни, пор. персь. *jam* "кур'єрський, запасний кінь", *jamçi* "кур'єр, гонець" (Будагов II, 341). В українськомовних документах слово засвідчується рано, але йдеться про грамоту 1356 року українського князя Олега Івановича, що володів Рязанщиною, де монгольський вплив був чимало відчутніший, ніж в Україні. В російській мові такі поняття, як "ямской приказ", "ямская изба" засвідчуються в державних актах у 1516 р., див.: Бржозовский О. Историч. развитие постановлений по почтовой части. – Юридический сборник. – Казань, 1855; Блинова О.И. О лексике ямского промысла в говорах Томской области. – Труды Томского ун-та. – Т.138. – 1960. – 35–45.

ЯМУРЛУК, ЯРМОЛУК "різновид верхнього одягу (іноді з капюшоном)"; ЯРМУЛКА, ЯРМУРКА, ЯРМИЛКА, ЯРМІЛКА, ЯРМІВКА "шапка" (Гр. 4, 542, 543); ЯРМОЛКА, ЄРМИЛКА, ЄЛМУРКА "різновид шапки" (Б.-Н. 414); очевидно сюди ЯЛОМОК "повстяна шапка з овечої вовни" (Б.-Н. 413; Гр. 4, 540); ЯЛОМ, ЙОЛОМ "висока смушева шапка з закругленим дном" (Лисенко 1961, 32); б. ЄЛМУРКА, ЕРМЫЛКА "різновид шапки" (Булика 110-111); ЯРМОЛКА "селянська шапка", ЯРМУЛКА "єврейська шапочка" (Славські I, 503); р. ЕМУРЛУК (XVII ст.) "дошовик" (Срезневський I, 827); ЕРМОЛКА "шапочка; єврейський домашній ковпак" (Даль 4, 521); ЕЛОМОК, ЕРМИЛКА, ЯЛОМОК < тюрк. *jamurluq* (Ф II, 17-25; IV, 555); болг. ЯМУРЛУК "різновид верхнього одягу з відлогою з грубого сукна, звичний одяг скотарів, візників у негоду" (Милев 871); п. *jamurlach, jarmuluk* "дошовик" (Лінде II); *jalmurka, jamulka* XVст. "шапочка лікарів, хворих, старих людей та духовенства"; *jarmulka* XVI ст. "єврейська шапочка" (Карловіч II, 234).

1686 вкрали кожухов два и ярмолук ис тымиж кожухами. Акт. Бор. 98.

1720 взято з него ярмолук, шапку и с коня узду. ДНРМ №46.

1541 конюшему цареву дано: ермылку с перлы. АЗР II, 382.

1613 шапку елмурку сукна лазурового. АВАК I, 268.

1699 кафтаны, ямурлуки разграбили. Яв. III, 283.

Запозичення відбулося, очевидно, в період інтенсивних торговельних зв'язків Туреччини зі слов'янськими країнами в XIV-XV ст. Не можна виключати факт повторного запозичення слова на означення різновиду верхнього одягу грубої роботи, що його вдягали у негоду – таке запозичення могло статися в добу взаємин з ногайцями та кримськими татарами. Етимон укр. ярмолук – тур. *jamurluq* "дошовий плащ з капюшоном" < *jamur* "дош" + аф. -*luq*, також пор. крм. *jamurluq* "тс" (КТРС 386), чаг. *jamurluq* "тс" (Р 3, 55; 310); ног. *jamurlu* "дошовий" (НРС 463). Тюрк. -*γ*- випав у процесі фонетичної адаптації, до того ж на формування укр. *ярмолук*, очевидно, вплинуло прирівнювання до звичнішої фонетично-морфологічної структури *ярмо*.

Форма *ярмулка/ ярмилка* виникла внаслідок розширення значення *ярмолук* "верхній одяг з капюшоном" > ярмолук "капюшон як шапчина", у зв'язку з чим до слова був приєднаний показник жіночого роду *-а*: за аналогією до *шапк-а* – відповідно випав "непотрібний" звук *-у-*.

ЯНИЧАР "У султанській Туреччині військо, засноване у 1330 р. Орханом та укомплектоване спочатку з полонених дітей-християн; у 1639 р. систему набору хлопчиків-християн відмінили й національний склад яничарського війська став переважно турецький; у 1826 р. Махмуд II розпустив яничарський корпус" (Будагов II, 475; Р III, 33); ЯНЧАР = ЯГНЯТНИК "пастух ягнят"; ЯНИЧАРКА, ЯНЧАРКА "різновид рушниць" (Гр. 4, 541).

1600 янчарок добрих под сребром по две. Каманин 1894, 14.

XVII яничаре, яко дивьи звѣріе; купивши голову сына своего у единого янчарына. ПМ 127; 132.

XVIII хан з янчарами Турецкими хотѣл войско Низовое вигубити. В II, 373.

1750 янчарка рублей 3. АрЮЗР 3/III, 581.

XX В ніч кам'яну, коли люблять не спать яничари, Вони люблять не спать, плідно плодючись навіть ві сні. Вінгр. 1966, 130.

Запозичення з тур. *jenîçeri* "яничари, яничар" < *jenî* "нове" + *çeri* "військо". Етимологія другого компонента не з'ясована, в тюрксько-мовних джерелах засвідчується вже з VIII ст. у формі *çerig* "військо", *зрідка* "воїн", а з XIII-XIV-XV ст.: *çeri* (напр. у словнику половецької мови "Кодекс Куманікус"), кипч. *çeri / çeri* та чаг. *çerik* "військо". Клосон 428, подаючи скрупульозний перелік джерел, в котрих засвідчуються всі форми слова, та розглядаючи *парн. çerig sü* "військо" (також див. ДТС 144), зауважує, що термін *çerig* "війська, вилаштувані в бойовому порядку" виражав вужче поняття, ніж *sü* "армія". Коли ж слово *sü* застаріло, його місце посів термін *çerig*.

Найпоширеніша версія щодо походження терміна *çerig* "військо" висловлена у працях Б. Владимирцова (*Mongolica I// Зап. колл. востоковедов.* – Т. 1. – Л., 1925. – 326), Малова 1959, 26; 31, Поппе 1925, 30, ДТС 144, Баскакова 1972, 207, де цей термін вважається запозиченням із санскр. *kṣatrika* "війська" через уйг. *kṣetrik* > тюрк. *çärik / çäri / çärü* "те" (Баскаков 1972, 207). Проте цю версію не сприймає Доерфер III, 65, так само як і гіпотезу В. Банга, який пропонував виводити цей термін з тел. *çäg-* "битися, боротися" (Р III, 1966).

ЯПИНА *нівд.* "нарости на дереві", ЯПИНУВАТИЙ "покритий наростами (про дерево)" (Гр. 4, 541).

Можливо запозичення з тюрк. *jaru-* (дієслівна форма від *jar-* "покривати, затуляти, застилати" + аф. *-n-*) "вкриватися, покриватися" пор. аз., уз. *jar-* "ліпити (напр. кизяки до стіни на просушування); "приліпити (напр. перепічку до стінки печі-тандира) "те, що виліплене" (АзРС II, 494; 491; УзРС). Клосон 870 висловив думку, що багатозначне тюрк. *jar-* об'єднує такі значення, як "споруджувати, вкривати, склеїти". Ця тюркська форма генетично споріднена з тюрк. *jaru-ş / jaby-ş* "прилипати" (див. ЄВШАН).

ЯР "глибока довга западина (переважно з крутими або прямовисними схилами), що утворилася внаслідок розмиву пухких осадових порід тимчасовими потоками (СУМ XI, 647); ЯРОК "невеличкий яр", "струмок", "канавка", "жолобок на даху"

(Гр. 4, 543); ЯРУГА "великий глибокий яр", ЯРУВАТИЙ "про ландшафт, перейнятий ярами"; р. ЯР "урвище, уривчатий крутий берег річки чи озера"; ЯРУГА "глибокий великий яр здебільшого порослий лісом" (ССРЛЯ 17, 2086; 2097); болг. ЯР "крутий берег, безодня" (БТР 1020); с. ЯРУГА "яр; байрак; вибоїна; велика калюжа; канавка, жолобок" (РСКІ ІІ, 565, 567); п. jar "яр; вузька глибока долина посеред крутих схилів гір, що виникла внаслідок стікання річкових вод"; jaruga "глибокий заболочений яр; калюжа; важкодосяжна частина лісу" (СІП ІІІ, 325; 328; Речек 137; Брюкнер 199); слвц. jarok "невеликий потік; стічна канава" (ССІ І, 633); слвн. jarek "канавка із застоюною або протічною водою"; jaruga "яр" (Глонар 137); ч. jar, jarek "канавка, розмита весняною водою", "жолобок", "потік холодної води" (ССІЧ І, 763).

1159 дубровою в р'чку Бугаевку во яругу и тою яругою на Невеселово поле. (Грамота Андрія Боголюбського // Описание Киево-Печерской Лавры митрополита Евгения. – К., 1831. – 167).

ХІ А мои ти Куряни свѣдоми кѣмети: пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми; вльци грозу вѣсрожать по яругам; Наступи (Святослав) на землю Половецкую, притопта хльми и яругы. СП.

1360 ко всѣм крестіаном, обрѣтающимся в передѣлѣ Черленого яру. И І, №3.

1459 ярами, долинами понад Нестром и в полях.

1522 почон от рѣки Видбы рвом Ярковым.

1546 дубровою до врочища Яроватого до рѣчки. АС І, 125.

1606 иде меджа тым ярком понад млын мой. Балецький 381.

1655 продали свой двор... стоячий над яром. ПІ 20.

1668 хутор... лежачий на яру. АКП ІІ, 44.

Ярок копан коло города Мукачовского. Гукл. літ.

1740 третьей де лан к ярку под хутором же Сиротиним лежачій. Акт. Пер. 43.

1750 повязавши, в ярѣ складали. АрЮЗР 3/ІІІ, 527.

ХVІІІ войска Полскіе и обози их надходят над яри и кручи. В І, 68.

ХVІІІ так яроватом и весма пропасном мѣстцу обозом постановилися.

ХVІІІ козак же еще провожай нарочно повел ляскій обоз на долини и яруги. КОМ 221.

ХІХ Та хіба можна засипати у рік, у десять, у двадцять років яругу, котрий копався... сотні літ. По один бік яру стояли потомки старшини козацької... ПМ І, 501.

Пояснення цього слова ускладнюється тим, що запозичення в українську мову відбулося досить рано, а отже з тих тюркських мов (щонайшвидше з половецької), або з говорів племінних союзів, наприклад, чорноклобуцьких, словниковий скарб котрих нам мало відомий. Угорські науковці схильні вважати, буцім всі слов'янські форми походять з угор. *arok* (ХІ ст.) < д.-чув. **aryq*. (Kniezsa J. A magyar nyelv-szlav jövevényiszava. – І. – 1–2. – Budapest. – 1955). Але, здається, має рацію Е. Балецький (Studia Slavica. – Budapest, 1963. – Tomus IX. – 1–4. – 381), який вважає, що укр. (закарп.) *ярок* (з наголосом на першому складі), як і слвц. *jarok* та ч. *jarek* (хоч є і *jar*) ще може бути запозиченням з угорської, на що вказує наголос на першому складі. В угорську мову слово увійшло, за версією Бернекера 445 та Менгеса 1951, 76 з тюрк. *arug*

"канал", пор. д.-т. агуҫ "річка, канал", каз., кирг., крм., уйг. агуҫ "канал на поливних полях чи для водяних млинів (останнє значення тільки в крм. та тат.), тур (діал.) агуҫ, аҫ "канал на поливних полях" (Р I, 252; 272; Менгес 1951, 76; Доерфер I, 120).

Укр. *ярок* – то похідна форма від *яр* за допомогою суф. здрібнілості – *ок*, зіставте (*див.) *япончиця* < **япанча*], а відповідно й *яруга* – форма з суфіксом побільшуваності –*уг-а*, а не, як наполягає Менгес 1979, 189 – цитуємо: "Слов. *яруга* могло виникнути або на основі куман. (полов.) **јаг-* *уҫ* або **јаг-уҫ*; у слов'янській слово було осмислене як іменник ж. р. з основою на -*а, як *ногата* або *коврига* з тюрк. *қуғуғ*", (див. *ногата*, *коврига*). До відома К. Менгеса: в укр. мові слово *яруга* може виступати й у формі чоловічого роду – див. наведену вище цитату з роману Панаса Мирного.

Вже Меліоранський 1902, 302 зауважував: "Можливо, що слово *яруга* запозичене в дуже давні часи з тюркської мови, де *јағуғ* означає "тріщина, розщілина, щілина". Не зовсім ясне для нас прикінцеве -а у слові *яруга*; мабуть воно з'явилося за аналогією, але якою? Слово *яр* "крутизна, урвище, безодня" також безсумнівне запозичення з тюркської". Б. Кобилянський (Діалектна лексика у "Слові о полку Ігоревім". – Мовознавство. – 1970. – 4. – 72), підкреслюючи, що в колі слов'янських мов це запозичення найрельєфніше відображене в українській мові, вважає, що *яруга* – то похідна форма від *яр* за допомогою збільшувального суфікса -*уга*. І справді, наледве чи можна вбачати в укр. *яруга* тюрк. *јағуғ*, пор. д.-т., кипч. XIV, чаг. XV *јағуғ* "розріз, тріщина, щілина, розлом" < тюрк. **јағ-* "розколювати" + суф. -*уғ* (ДТС 244; Р III, 102; 121; 133; Ресенен 188; Клосон 962; Менгес 1951,76).

Тюрк. *јағ* "яр" < (тюрк. **јағ-* "розколювати") засвідчується вже в давньотюркських пам'ятках, можливо, цим словом названа й річка та місцевість (ДТС 238). Активно вживається термін і в середньовічних пам'ятках та в сучасних тюркських мовах, де має такі значення: "яр", "яруга", "крутий берег", "тріщина, утворена потоком води", "урвище", "безодня", "скеля", "бескид" (Клосон 953; Ресенен 188; ИДТЯ 306; ЕСТМ 1989, 17).

В. Виноградова (СССПИ, 6, 200) підкреслює: "Поширення слова *яруга*, що його визнають тюркізмом, на південній та південно-західній територіях російської мови [фактично, в прикордонні з Україною] та в межах української історично пояснюване: інтенсивні контакти східних слов'ян з тюркськомовним середовищем відбулися саме тут, на цих широких теренах". Лінгвісти засвідчили також, що на Новгород-Сіверщині та суміжній з нею Курщині слово *яруга* фіксується і в пам'ятках XVI-XVIII століть (СССПИ 6, 200).

Фонетичні дані схиляють на користь версії про запозичення слова з мов огузького типу, якими були печенізька та торкська, проте не можна виключати й ролі половецької мови, на користь якої говорять факти караїмської, кримськотатарської й чагатайської мов, де засвідчуються форми саме з початковим -*ј*, тоді як у кипчацьких мовах послідовно виступає форма *ағ* (Р III, 102; 121; 133). Хибною є версія Б. Ларина (Из истории слов и словарей. – Л., 1963. – 78-89; також: Ларин Б. История рус. языка и общее языкознание. – М., 1977. – 94-98), який зіставляє слов з і.-е. **јағ*, мотивуючи свою теорію тим, що в

тюркських мовах, котрі мали контакт зі слов'янами в давній період, слово мало початкове с-: сар. Та як ми пересвідчилися, це не відповідає дійсності. Помилковою є й думка Меліоранського 1902, 301 та Менгеса 1951, 76 відносно того, що основу слова *яруга* можна знайти в рос. *буерак* < *буярак*, бо насправді російську форму треба розглядати як варіант укр. *байрак* < *baġraq* (див. БАЙРАК). Також див. Міклошич I, 316; Преображенський I, 139; Гомбоц 1912, 38; Фасмер 4, 492.

ЯРЛИК "пільгові грамоти, а також всілякі папери й листи від імени ханів"; ст.-б. ЯРЛЫК, ЕРЛЫК, ЯРЫЛЫК "ханська грамота" (Булика 374); р. ЯРЛЫК "тс" (Срезн. III, 1660; Ф 4, 493); п. *jarlik, jerlik, jarlyk, jerlyk, erlik* "грамота, лист, документ на право" (Карлович II, 136).

1393 На то все послали єсмо сей наш ярлыкъ й с нашею печатью золотою. А той ярлыкъ писано оу ордѣ на оустыи Дону, курячего лѣта, а мѣсяця иречипа. Грамоти XIV 113.

1484 ярлыкъ от цара Мурѣтазы Казимиру брату отъ муртазы цара поклонѣ. Грамоти XV 137.

1492 получен ярлык... от Менгы-Гирея. Уляницький 121.

1492 в ярлыку писал до отца нашего; послал толмача своего Берендѣя з ярлыком. АЗР I, 118; П9.

1507 под золотым нишаном и под алыми тамгы ярлык дан. АЗР II, 5.

1541 в ярлыках своих писал; в ерлыках своих писал. АЮЗР I, 109.

1545 ярлыки царевы; через посла своего великого Кунтуган Дуана усказывал и в ерлыках своих писал. КПВКЛ I, 21.

Слово в українську мову було запозичене вже в початковий період монгольської окупації. Збереглися переклади ханських ярликів, датованих 1313 роком (Григорьев 345). Староукраїнською мовою написані ярлики хана Золотої Орди Тохтамиша (1393 р.) та хана Муртази (1484 р.). Етимон запозиченого слова – золотоорд. *jarlyq*, зафіксоване приблизно в той самий період, пор. (1392 р.) *altun nişanlyq jarlyq* "ярлик з золотою ознакою [печаткою чи тамгою]". В Золотій Орді, а також у Кримському ханстві цим словом називали всілякі документи, видані від імени ханів. Кримські Гераї до останніх років свого правління зберегли за словом *ярлик* все гніздо його семантичних значень: "угода між володарями держав", "листи-послання всілякого змісту від кримського хана до короля польського та воевод молдавських", "пільгові й дарувальні грамоти" і навіть звичайні листи (Григорьев. О достоверности ханских ярлыков. – 183–5). У мову ханських канцелярій термін перейшов за традицією з практики давньотюркських, зокрема уйгурської, адміністрацій, пор. д.-т. *jarlyu* "повеління, наказ", *jarlyqa-* "повелівати, видавати наказ, виявити милість, пробачити" (ДТС 242). За морфологічною структурою *jarlyq* | *jarlyu* – словотворча модель на *-lyq* від іменника *jar* "клич, заклик з метою сповістити щось" > "наказ, розпорядження". У зв'язку з тим що тюрк. *j-* в іменнику *jar* і монг. *dz-* в *dzar* – корелятивні (до того ж в тюркських мовах окрім форми *jar* засвідчуються також і *sar* / *çar*, пор. каз. *carlyq* "ханська грамота про призначення когось на певну посаду" (Байжанов 16)), в тюркологічних працях останніх років заперечується версія про запозичення тюркського терміна з

монгольської мови, тобто ці форми – лише факт паралелізму давніх тюрксько-монгольських утворень (ЕСТМ 1989, 19). Прикметно, що такого погляду дотримувався вже Березин 1849, 67. Прихильниками версії про монгольське походження терміна були Менгес 1954а 716 та Клосон 966, який вважає, що початкове значення слова *jarlyu* – "команда згори вниз (іноді з декотрим зв'язком з даруванням якихось щедрот від верхнього нижньому)". На погляд Клосона ця форма неможливо пояснити етимологічно, тим більше, що в маніхейських та уйгурських документах писалося *yrliġ*, рідше *yrliġ*, а це має свідчити про давність запозичення в монгольську мову: *carliġ* / *carlik* як діловий адміністративний термін на означення поняття "державний наказ". Остаточний висновок автора: слово є зворотнім запозиченням з монгольської мови.

На теренах України, передовсім належних князівству Литовському, цим терміном стали називати навіть листи й грамоти українських та литовських князів до татарських ханів. Ба більше, як повідомляє Д. Яворницький (1900, I, 210) у Запорозькій Січі "військовий писар ... загодя розписував по куренях всі землі на маленьких ярликах, клав у шапку всі ті ярлики й, стряхнувши шапку руками, пропонував курінним підходити та діставати ярлики з шапки". У ХХ столітті відбулося повторне запозичення слова *ярлик* "етикетка", а також у виразах *вішати (наклеїти) ярлик* "несправедливо звинувачувати когось у чомусь" (СУМ XI, 649). з російської мови. Також див. Радлов В. В. Ярлики Тохтамыша и Темир-Кутлуга; Ресенен 188.

ЯРЛИК "грубий, дрібний очерет" (Дзендз. 1958, 54).

Визначити етимон цього діалектизму, як і зазначено в ЕСУМ 6, 552, важко. Можливо, це слово місцевого значення в котрійсь тюркській говірці на півдні України чи в Криму, структуру якого можна змоделювати таким чином: тюрк. *jar* "ярувата місцина, заповнена водою та заросла очеретами" + суф. *-lyq* – в такому разі назва яруватої місцини, де росте певний різновид очерету, перенесена на рослину (якщо зважити, що в тому регіоні уживаніший фітонім *комиш*). Пор. морфологічно подібне: *Сула* < тюрк. *sulay* < *su* "вода" + суф. *-laq* = "місцина багата на воду".

ЯРМАК "різновид верхнього одягу", **ГАРМАК** "тс" (Яв. 136); (поліське) **АРИМ'ЯК**, **АРМ'ЯК** "кобеняк, довгий з відлогою, зимовий чоловічий одяг, що шиється з овечого сукна" (Лисенко 1961, 16); також у староукраїнських документах **ЕРМАК**; б. (XVI ст.) **АРМЯК** "селянський каптан з грубого сукна" (ТВСЯ 21); п. (1500) *ormiak* Карловіч I, 826; Речек 137; Мухлінські 43; р. (1582) **ОРМЯК** (Савваїтов 5); **АРМЯК** "різновид одягу" (Рахімова 74); ще пор. **АРМАК** "тканина з нефарбованої верблюдячої вовни у яйцьких козаків" (Pallas P.S. Reize durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs. – St. Petersburg. – 1771. – I. – 282); також див. Левшин 1832, 213: "из пряденой верблюжьей шерсти ткнут плотную материю, очень похожую на обыкновенный камлот с косыми рукавами, и известную в России под именем *армячины*; ее никогда не красят"; ос. (в епосі та історичних піснях) *ormeg* (*wormeg*) "дорогий каптан з верблюдячої вовни, що його надягають нещоднини"; персь. (1344) *urmak* "вовняна шапка" (Абаєв II, 228).

1566 ермяк блакитный. АЮЗР 8, IV. 184).

1584 ярмаков три. КЖ №43.

1572 Ермак утерфину чорного. ЖК 2, 27.

1574 сей князь великій возложил на себе шлык бараний, а ормяк сермяжній. АЗР 3, 167.

1583 ярмаков новых лунских пят. АКЖ №25.

1600 Вотце и Гапце по ярмаку хвалендишовом. Каманин 1894, 14.

Етимомом запозиченого слова Доерфер II, 46 вважає) тюрк. *örmäk* < *ör-* "прясти, плести, ткати" (ДТС 388; Наджип II, 88), пор. чаг., каз. *örmäk*, *örmök* "тканина з верблюдячої вовни" (Р I, 1242), також чаг. *örmäk* "легкий верхній одяг з верблюдячої вовни" (Клосон 231). Також див.: Борнс А. Петешествие в Бухару. – ч.3. – М., 1849. – 254: армяк, ормяк "тканина з верблюдячої вовни та різновид хатнього одягу на взірєць халата з неї", також і персь. *ارمک* [урмяк] "різновид одягу з грубої вовняної тканини". татарську форму *ärmäk* "різновид одягу з верблюдячої вовни" вважає зворотнім запозиченням з російської Доерфер I, 799), який виводить монг. *örmög* "легка тканина з верблюдячої вовни" та калм. *örmög* різновид довгого грубого селянського одягу" (Рамстедт 300; Поппе 1960, 110) з д.-т.* *örmäke*.

Таким чином, тюрк. *örmäk* виступало як у формі (відіменного) дієслова, так і іменника, пор. ще *örmäk* "примітивний ткацький верстат з пряжою" (ЕСТМ 1974, 545) – таке явище спорадично засвідчується в тюркських мовах, напр. *ектек* "сіяти" і "хліб"; *şaрмақ* "викресати вогню" і "кресало"; *hajdamaq* "гнати (коня) і "вершник" (в українській мові "повстанець").

Протетичний *z-* у формі гармак, засвідченій А. Кримським, розвинувся на ґрунті української мови, пор. габа "біле сукно" < тур. *aba* "вовняна тканина". На українському мовному ґрунті розвинувся й протетичний *й-*, можливо, за уподібненням до форми *ярмо* тощо.

ЯРМИС "колотнеча, метушня" (Б.-Н. 414); див. ЮРМИС.

ЯРМИС/ ЯРМІС "спосіб", "засіб", "вихід із становища", учинити (знаходити) ЯРМІС "давати пораду" (Гр. 4, 542; СУМ XI, 649).

Етимон – дієприкметникова форма *jağamıy* > *jağamıs* від дієслова *jağ-* "бути корисним, придатним", "сприяти", засвідченого в кримськотатарській, караїмській, турецькій мовах (Р III, 104-105).

ЯРЧАК "(Степова Україна) короткий козушок (у чабанів), що його надягають прямо на тіло" (Гр. IV, 513); р. ЕРГАК, ЕРГАЧ, ЯРГАК "кожух чи халат хутром назовні"; (сибірськ.) "козацький верхній одяг" (Ф II, 22; IV, 560).

Слово засвідчується у пам'ятках середньотюркської писемности: *jağaq* "різновид кожуха" (Боровков 1961, 251); тат., чаг. *jağaq* "кожух без хутра", "шкіряний одяг татарського народу", каз. *sağaq* "різновид каптана з вичиненої та пофарбованої козячої шкіри", "такий самий каптан з овечої шкіри" (Будагов II, 325). Кілька фонетичних варіантів цього слова наводить Радлов: алт., кирг., тарач., каз. *jağaq* "шкура, що вже витерлася", "кожух, який вже витерся", "кожух хутром назовні", "невичинена шкура", кирг. *jağax tamtax* "вичинена шкіра на взірєць замші, з котрої шили переважно штани", алт. *dağaq* "різновид одягу зі шкіри косулі, вивернутої хутром назовні, який надягають поверх кожуха" (Р III, 1367); каз. *jağaq* "шуба із жереб'ячих чи козячих шкіур хутром назовні, щоб захиститися од вітру й дощу" (Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-

кайсацких орд и степей". – Ч.Ш. – СПб., 1832. – 44); чув. *çırхах* "перетинка, плівка", "драний старий одяг", башк. *jaŋq* "оболонка, перетинка, плівка" (Сторов 222); хак. *çarğax ton* "шуба" (ПЕТЯ 134). Всі наведені форми пов'язані з лексемою *jaŋu* "шкіра, вичинена ручним способом" (ЕСТМ 1989, 146).

В українську мову термін перейшов з професійних говорів кримськотатарської мови. В ЕСУМ, 6, 550 слово *ярчак* "короткий козушок у чабанів" помилково розглядається у статті ЯРИЙ "весняний".

ЯРЧАК В ЕСУМ 6,554 слово *ярчак* "купа, юрба, згряя" подається як неясне. Варто додатково дослідити слово як варіант лексеми АРШАК, ОРШАК "група людей, що супроводить поважну особу", "почет", "товариство", що її безспідставно виводить з п. *orszak*, в якій вона, здається, є мадяризмом, але за іншою версією українські форми поєднують з тат. ? *urszak* "натовп людей зібраних з однією метою" (ЕСУМ I, 91), котре ніде не засвідчується, можливо, малося на увазі *ortaŋ*".

ЯСА "Вітання гарматними залпами; салют".

Турки-яничари... Із дванадцяти штук гармат гримали, Ясу віддавали (Укр. дума).

Здається, тюркський відповідник потрібно шукати в таких виразах, як напр. тур. *jaşa!* "Хай живе! Слава! Браво!" (ТРС 915; Р III, 244). Турецькій формі *jaşa!* в кипчакських мовах чи говірках внаслідок характерного для них переходу $\text{ş} > \text{s}$ відповідає *jaša!* "браво! молодець!" (Ширалиев М. Кипчакские элементы в азерб. языке. – Исследования по грамматике и лексике тюрк. языков. –Ташкент, 1965. – 11). Тюрк. *jaşa!* / *jaša!* – це форми бажального способу дієслів *jaşa-/jaša-* "жити". Проте не варто ігнорувати й той факт, що в турецькій чи кримськотатарській мові був вираз, в якому дієслово *jaša* виконувало допоміжну роль, пор. тур. *aş jaša!* "приготуй їжу!". У козацькому середовищі цей військовий термін набув ще й інших значень: "сигнал, знак", "гомін, гамір", "гучні звуки, гуркіт", – ба, навіть більше: змінив і саму форму лексеми: "Ой, Хмелю, – каже, – Хмелику! вчинив еси ясу і поміж панами великую трусу"; "Ви, панове молодці, кайданами не стучіте, ясини не учиніте, нікотрого турчина в галері не збудіте". Можливо, не без впливу козацького терміна *яса* з'явилася форма *ясити* "повідомляти" як синонім питомого укр. *з'ясовувати* – коли так, то це дуже цікавий приклад контамінації: "Брате мій рідний! Уже хоч бий, тільки панові батьку не яси!" – "Так що ж? І нагаєм вибив, і кошовому з'ясував". У цьому плані цікаве й донське *ясачить* "пліткувати" (Словарь рус. донских говоров. – Т.3. – 1976. – 207). Про дієслово *jaša-* див. у статті ЯСАК.

ЯСА "данина".

Ось тобі сестро яса. Л. Укр.

Українська форма *я са а*, засвідчена, напр., у "Лісовій пісні" Лесі Українки, запозичена поетесою з народних вуст. Також: назва роману "Яса" Ю. Мушкетика. Джерело цієї форми – тюрк., можливо караїмське чи кримтатарське (степові говірки) *jaša* < *jašaŋ* < *jašaŋq* пор. крм. *jašaŋ* "підневільна праця, кріпаччина" (Шютц 1975, 153). Детальніше етимологію слова див. ЯСАК.

ЯСАК "податки й натуральні повинності накладені на *ясачних людей* / *ясачників* – соціальну групу, виділену в добу монгольської окупації для виконання

особливої служби" [До числа міщанських повинностей належали й поземельні податки, які в різних місцевостях мали різні назви; у Київській землі були ясачні люди, а в межах власне Литовської землі міщани платили зі своїх земель не ясак, а дякла або пенязи; до розряду данників належали й ясачники на південній частині Київської землі. Очевидно, така назва збереглася тут з доби татарського владування" (Любавский М. Областное. – К., 1892. – 498; 342]; б. ЯСАЧНЫЙ, ЕСАЧНИК "сплачувач податку-ясаку" (Булика 374); р. ЯСАК "натуральна повинність" (Ф 4, 495); с.-х. *jasak* "заборона", *jasak uciniti* "заборонити", *jasakcija* "сторож" (Шкалич 363); авар. ЯСАХ(Ъ), лакськ. ЯСАХЪ, ЯСАКЪ "податок, податок, накладений за провину" (Джидалаев 153).

1471 А есачники имоутъ тяглы тягнути как и иные люди; ЗІУЛ 11.

1484 А ещо моих несколько люде(и) от есака бегаючи к тебе прихилилися; нам есак даивали, а тые есаки аж мене братом наречешъ вели дати. Грамоти XV.

1494 а на войну ясачным людем не ходити. АЗР I,146.

1494 князь Семен Олелкович дал отцу его именье в Черкасском повѣте, на имя Мошны за его отчынну, а в том его именьи люди были ясачными, к Черкасом служили ясачную службу. АрЮЗР 8/IV, №14.

1500 по тѣм городком дараги были и ясаки с тѣх людей имали; князь не велит ясака давати, ни его, хана, дарагам не велит у них по старинѣ быти. Клепатський 531; 533.

1535 А что ся дотычетъ работы городовое, перед тым здавна на замок дрова воживали и воду ношивали и кликовали особные ясачныки. АрЮЗР 8/V, №6.

1536 в есачнистве по старому их заховал. АрЮЗР 8/V, 12.

Слово запозичене в тюркськомовній трансформації, хоч відповідну реалію – правовий звичай та засновані на ньому податки – застосувала в Україні монгольська окупаційна адміністрація. Повинність *ясак* в добу монгольсько-ординської окупації, як видно з документів, спершу була покладена на *людей ясачних* або *ясачників*, виокремлених з маси населення для виконання спеціальної служби. Наприклад, в період фактичної залежності Київщини від монголів ясачники повинні були сплачувати податок в Орду, а крім того утримувати ще й дараг (див. ДАРАГА), тобто ординських чиновників. Приблизно 1500 року хан Менглі-Гірей висловив протест литовському великому князю, вважаючи, що навіть за його владування Київська земля все ще залежна від татар: "которые его (хана) люди от стороны потягли к ордѣ, тѣм его людем вел. князь не велитъ ясака давати, ни его хана, дарагам, не велитъ у них по старинѣ быти; из старины же к Перекопской ордѣ тянули Кыев в головах почен, а опроче по тѣм городком дараги были и ясаки с тѣх людей имали: Канев, да Нестобрат, да Дашко, да Яро, да Чанам, да Путивль: тѣ городки и з селы всѣ царевы люди" (Клепатський 533). Пізніше ж, коли влада ординців над Києвом стала тільки номінальна, ясачники обслуговували переважно місцеве панство. На той час, вважає П. Клепатський, загалом чітку схему служивого класу порушували хіба що пережитки татарської доби: люди коланні та ясачні. На відміну від слуг ординських, які на час війни мали з'явитися до старости на коні та в обладунку й зі зброєю, люди ясачні – то обслуга нижчого щабля в маєтках та палацах. Наприкінці XVI ст. ясачні люди та їхня служба в пам'ятках писемности

вже не згадуються. Дещо подібний прошарок населення був і на Кавказі: "Селянство поділялося на кілька категорій: *жасакчі*, каракіші та чагаркул" (Мусукаев А.И. Из прошлого незабытого. – Нальчик. – 1975. – 6).

Тюркське слово *jasaq* зрідка трапляється в давніх пам'ятках, напр. в уйгурських юридичних документах XII-XIII ст., зокрема в парі з монг. *alban* "повинність": *alban jasaq* "грошові й натуральні обкладання й повинності" (ДТС 34). З поширенням монгольського владування на терени тюркськомовних та іранськомовних народів Центральної Азії, угрофінських етносів території сучасної Російської федерації, а також народів Кавказу термін набуває повсюдного застосування, але з набагато ширшим колом значень: ст.-узб. *jasaq* "право, закон" (Фазилов І, 491); чаг. *jasaq* "постанова, закон, штраф, покарання, данина" (Р III, 216). Цю т. зв. чагатайську форму, яка набула поширення в багатьох тюркських мовах тієї ж доби в ЕСТМ 1989, 151 розглядають як таку, що за джерело має монг. *casay*, пор.: крм. XVI ст. *jasay* "підневільна праця, кріпаччина; *Frohnarbeit*" (Шютц 1975, 153); крм. *jasaq* "податок; заборона" (КТРС 395); тур. *jasaq* "заборона" (ТРС 914), також див. Будагов II, 239: *jasaq* "данина, державна повинність", *tütün jasaq* "податок з диму"; "заборона, покарання, штраф"; *jasaqly* "сплачувач податку"; *jasaqcy* "збирач податків"; ног. *jasaq* "податок" (Гаджієва 1979, 36); тат. *jasaq* "данина, податок" (Р III, 216); кар. *jasaq*, *jasak* "податок" (КРПС 237). Українська форма *я с а*, засвідчена, напр., у "Лісовій пісні" Лесі Українки, запозичена поетесою з народних вуст. Джерело цієї форми – тюрк., можливо караїмське чи кримськотатарське (степові говірки) *jasa* < *jasay* < *jasaq*, пор. крм. *jasay* "підневільна праця, кріпаччина" (Шютц 1975, 153).

Що стосується етимології слова, то як сам термін *jasaq*, так і основа його, дієслово *jasa-* "наводити лад, видавати закони" вважаються монголізмами (ЕСТМ 1989, 150-151).

ЯСИК, ЯСІК (Зах.Україна, Поділля) "маленька подушечка" (Гр. 4, 544; Паламарчук 1958, 35; Карпат. діал. 427; УДЛ 1987, 287); (Волинь) ЯСЬОК, ЯСЬКА "тс" (Філол. збірник пам'яті К. Михальчука. – К., 1915. – 148); р. ЯСТЫК "щось ціле, цілий шмат", "торбинка з кав'яром" (Ф 4, 567).

Слово засвідчується в багатьох тюркських мовах: д.-т., кипч. XIII, полов. XIV, чаг. XV *jastyq* "подушка" (ДТС 245; Клосон 974;; кипч. XIV, кар., крм., тур., тат., тур. *jastyq* "тс". туркм. *jassyq* "тс" Будагов II, 330; Р 4, 50; 223; КРПС 239; КТРС 396; ТуркмРС 821; ТРС 915).

Найімовірніша версія щодо походження слова в ЕСТМ 5, 155: *jastyq* "те, до чого притуляються", "опертя" < *jas* + *tyq*, пор. *jasu* "плаский", *jasla-* "прихилитися". Випадіння -т- в українському слові можна пояснити хіба бажанням уподібнити його до котроїсь власне української лексеми (ім'я Ясик?), що справді надає українській формі нюансу пестливості, здрібнілості.

ЯСИР "населення, захоплене татарами й турками на теренах України та інших країн у XV–XVIII ст.", "бранці-українці чи інші християни, визволені козаками", "полонені турки чи татари, захоплені козаками внаслідок війни"; 2. "натовп" (Гр. 4, 544); б. ЯСИР, ЯСЫР "здобич, полонені" (Булика 374); р. ЕСЫРЬ,

ЯСЫРЬ "невільник, полоняник" (Ф II, 29); п. jasyr "бранці, захоплені татарами чи турками" (Славські I, 520).

XVII Хмельницькій выкуплен з неволі ясыром татарским; Стеблев на ясыр Ордь.отдал Кр. Літ. 57; 76.

XVII Тогда же козаки под Очаков ходили и с ясырем довольным вернулись. Літ. 36.

XVII Запорожское войско ходило под Перекоп и армат штук осм узjali и ясиру. Сам. 335.

XVIII Здобич Татарскую всю позволил Хмельницькій козакам своим подуванити; ясир увесь отгромленій Полській и Литовській отпустил. В I, 166.

XVIII тисячу татар пан Туган-Бей отпустил в Крим з ясирами лядскими; войско козацкое... маючи у себе множество здобычи Кримской и ясиру Татарского; козацкое войско набравши множество ясиров татарских и волоских повернуло... в доми своя. В I, 77; II, 376; III, 254.

XVIII ажеби татаре по селах ясиру не брали. КОМ 253.

XIX У вас такий ясир, що нігде й повернутися. Гр. 4, 544.

Слово *ясир* увійшло в українську мову з початком войовничої діяльності Кримського ханства, не раніше середини XV ст. Під 1536 р. засвідчено назву річки Ясир. Пор. крм. jäsir "бранець" (Р III, 377), також народна форма jesir "невільники" (Будагов II, 355; Гаджі Сенаі 157); ног. jäsir "бранець" < ар. esir اسير "бран, взяття". В декотрих тюркських мовах у першому складі цього слова замість -е-, -ä- з'являється -а-, пор. уйг. XVст. Jasir "військовополонений", "живий товар" ("Материалы по истории Казахских ханств. – Алма-Ата, 1969. – 235); ст.-узб. asir "бранець" (Фазилов I, 77), що говорить про можливість запозичення цього слова з кримськотатарських говорів у формі jäsir.

Про кількість бранців, що їх переганяли до Криму, говорить лист хана Сагап-геря князю Литовському Жигмонтові 1548 року: "Я впокою не маю от людей своих, же тымъ способом нарекают: "Ты малую реч береш, а большую zostавуешь, и кгда бь еси намъ дозволилъ воевати и люди брати, тогъди бы еси больший пожиток съ того мель, а мы вже не можемъ на чомъ ся выховати, бо Украйну Московскую уже есьмо всю vybrали".

ЯТАГАН "старовинна холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо; поширена у народів Близького й Середнього Сходу" (СУМ XI, 659); р. ЯТАГАН "тс" (Ф 4, 567); болг. ЯТАГАН "тс" (Милев 872); персь. يَتَاغان, يَتَاغان "тс" (ПРС II, 738, 741).

Пізнє запозичення з тур. jatağan "різновид холодної зброї" (Будагов II, 348; Р III, 199; ТРС 916). Слово важко піддається етимологізації, назва цього різновиду зброї, очевидно, метафорична. Згідно з версією І. З. Ейубоглу 737 jatağan – це "те, що любить (довго) лежати", "ледацюга". ЕСТМ 5 не розглядає цю форму як належну / похідну від дієслова jat- "лежати", хоч можна допустити, що назва цієї зброї і справді є похідним від тур. jat- "одне із значень якого, – "зігнутися на знак покірливості" (ЕСТМ 5, 157), "схилитися, погодитися, скоритися" (ТРС 917). Пор. також аз. jatağan "1. різновид холодної зброї; 2. зоол. удав; 3. сонько" (АзРС II, 516) – якщо зоологічний термін не є вторинний стосовно назви зброї, то, можливо, різновид зброї уподібнювався удаву.

ЯТКА "накриття, зроблене з хворосту, очерету тощо для захисту від сонця, дощу; повітка", "легка будівля для тимчасового користування" (СУМ XI, 659); "навіс з хворосту чи полотна від сонця на ярмарку, зроблений задля продажу напоїв" (Б.-Н. 415); "базарний чи ярмарковий намет, балаган" (Гр. 4, 545); (Черкащина) "прибудова біля хати, повітки тощо" (Лисенко 1958, 21); б. ЯТКА (< п. jataka) "м'ясна крамниця" (Булика 374); болг. ЯТАК тур. < yatak) "місце на ночівлю", "постіль"; "той, хто переховує втікача від влади" (Милев 872); с. jatak "переховувач, спільник" (СХРС 193); п. jata "хижка, намет, сарай"; словц. jataka "крамничка на м'ясо"; ч. jata, jatka "шалаш, будка, крамничка на м'ясо"; молд. ЯТАК "спальня" (МРС 768).

1498 поставити мають ратушу на месте годном под которым крамницу и ятки. АЗР I, 181.

1604 Померное, важное и резничное от вшеляких мяс, на ятках продаваных. АС 6, 65.

XIX Нема тих яток, що продають рідних маток. Номис № 9360.

XIX Я зроблю яточку під тином, торгувать, шинкувать буду чарочками. Т. Ш.

XIX Рибалки забили дві палі з бантиною для кодол, а декотрі поставили для себе маленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежать... Коса вкрилась ятками, ніби хатами. Н.-Л.

У словнику Фасмера наведені вище форми зводяться до праслов. *jata спорідненого з балт. *aita, котре реконструюється на основі фін. aitta, aittan (родов. відм.) "комора з припасами". Всі інші етимології М. Фасмер цілком правильно заперечує.

Доцільніше розглядати укр. лексему як тюркізм, пор. тур. jataq "місце, щоб лежати", *техн.* "опора"; tüccar jataqu "місце, прилаштоване для торгівлі", "торгівельний центр" (ТРС 916); аз. jataq "'місце, щоб спати, постіль", "вівчарня, загін для отари", "місце, де залягають морські тварини", "поклади корисних копалин" (АзРС II, 515); крм. jataq "місце, де сплять або лежать" (КТРС 396); туркм. jataq "хлів, стійло" (ТуркмРС 821); тат. jatqala (< jat + qala) "іноді трохи полежати" (ТатРС 718); кар. jataq "барліг, лігво", "постіль, ліжко" (КРПС 240). Тюркський термін – похідне від дієслова jat- "лежати > зайняти місце > спати > розташуватися, жити" (Р III, 192; 198; 204; ЕСТМ 1989, 157). В українській мові тюркізм шляхом адаптації набрав форми я т к а – загалом спостерігається певна закономірність, коли тюркські лексеми, що закінчуються на -aq, -ek, -uq в українській мові нарощують кінцевий голосний -a і стають іменниками жіночого роду, пор.: çişek lejlek qasraq > чічка, лелека, касп'яга.

В українській мові це слово, очевидно, субстратного походження і увійти в нашу мову на означення ярмаркових рундуків воно увійшло в постординський період, у XIVст. Коли остаточно сформувався орден українського козацтва, тюркське слово, очевидно, увійшло в побут козацтва, пор.: "ставлять козаки в ятках копиці сіна для сарн на годівлю на зиму" (СУМ XI, 659). Від козацьких рибальських ватаг звичай ставити ятки перейняли рибалки Півдня України.

ЯШМА "різновид кварцу", б., болг., с., р. ЯШМА "тс".

Запозичення з крм. jaşım, пор. тур. jeşim, тат. jaşım "тс"; джерело тюркського терміна – ар. jaşm "нефрит" (ЕСУМ 6, 565).

ВИСНОВОК

Як бачимо, скиба тюркськомовних запозичень в лексичній системі української мови далекі ж не бідна, кількісно їй поступаються навіть європеїзми. Тюркізми складають помітну частину болгарського, румунсько-молдавського, сербського та хорватського словника, але то передовсім запозичення з турецької мови, в мову ж населення Росії запозичувалися переважно слова з теренів Золотої Орди й відповідно - з татарської мови. Кількісно тюркізми російської мови поступаються субстратній лексиці мов фіно-угорських етносів. В українському словнику фіно-угорських запозичень фактично немає. Тюркськомовна лексика українського словника до того ж розмаїта: в жодній з перелічених вище мов немає такої скиби військової лексики, як у мові українського козацтва, яке передало всю військову термінологію збройним силам України XVI-XVIII ст. Тюркізми складають помітну частину професійно-виробничої термінології української мови (рибальство, вівчарство, частково городництво).

У цій праці всі слова, котрі увійшли в українську мову, частіше в її регіональні різновиди, називаємо запозиченнями, хоч автор погоджується з пропозиціями науковців впровадити чіткішу класифікацію чужоземної лексики в тій чи іншій мові. Зокрема, пропонується виокремлювати процес *проникнення* – це коли слова переходять з однієї мови в іншу внаслідок територіальної суміжності, а іноді й котрогось різновиду двомовності. В такому разі чи не всі українські тюркізми увійшли в нашу мову тим чи іншим чином саме в процесі безпосереднього проникнення. Адже й у княжу добу всі тюркські етноси довший чи коротший час кочували при межах України. Перші згадки про взаємини українського населення з тюрками засвідчуються у візантійських та наших вітчизняних джерелах. У "Повісті временних літ" тюрки згадуються з 985 року, а на кінець X-XI ст. засвідчуються перші значні оселі тюркських племен в Україні. Крім придніпровської на півдні міцніла й азовсько-чорноморська Русь, яку орди кочівників врешті відрізали від Києва й тим самим поставили під удар Тмутороканське князівство, тісно поєднане з Черніговом. "Київський літопис" та "Галицько-Волинський літопис" досить повно зафіксували факти взаємин Київської держави з тюркськими етносами. Взаємини українців з тюрками були настільки глибокі, що вже в XI-XII ст. декотрі тюркські етнічні об'єднання (берендеї, каєпичі, ковуї, торки, узи, чорні клобуки) виконували у війську українських князів функції прикордонних загонів. Пам'ятки української писемності цієї доби, на жаль, не засвідчили з відомих причин такої кількості тюркських лексичних запозичень яка мала б відповідати фактам інтенсивного спілкування двох етносів. В літописах подибуємо лише етноніми, антропоніми й топоніми, а також лексеми *бісер, болярин, боярин, войлок, каган/коган, книга, ковриг, ковер, корчага, котора, сабля/шабля, сайгат, товар, хміль, хоз, шатро* та назви порід коней: *актаз і фар*. Натомість "Слово про Ігорів похід" фіксує цілу низку тюркізмів.

У побутовому ж спілкуванні тюрків з українцями, особливо у випадках двомовності, скиба тюркізмів була вочевидь відчутніша, адже тривале замешкання спілки тюркських племен, відомих під назвою чорні клобуки, у своїх поселеннях на

теренах України (Торч, Торчикове, Торське, Торки, Мунарів), та віддане служіння військових загонів цих тюрків українським князям могло відбутися лише за умови певного володіння тюрками тогочасним різновидом української мови, що її вони безперечно пересипали тюркськими словами.

Про активність українсько-половецьких взаємин та певну двомовність свідчать і факти шлюбів синів та доньок половецьких ханів з княжими дітьми. Декотрі половецькі хани шлюбили своїх дітей та онуків з українськими князями майже династійно. Так, донька хана Тугоркана була дружиною Святополка Ізяславовича, а онука вийшла заміж за Андрія Володимировича. Половецький хан Яросланоп, як бачимо, походив із роду Ярославичів. Сином тюрка був половецький хан Ярополк Томзакович. Князь Юрій Кончакович був сином хана Кончака. Цікаво, що маючи батька-тюрка, сини носили українські імена. Можна гадати, що в цьому разі великий вплив мала мати-українка, представниця цивілізованішої (на європейський лад) держави, іноді ж діти мали і слов'янське, й тюркське ім'я, як, наприклад, князь Андрій-Китай Боголюбський. Донька Всеволода Давидовича була одружена з половецьким ханом Башкордом, а донька хана Белука вийшла заміж за Рюрика Ростиславича: "У році 1163 привів Ростислав із Половців Белукувну, князя половецького доньку, за сина свого Рюрика". Дочка хана Осулука стала дружиною князя Олега Святославича, про що свідчить літопис під 1146 роком, де хани Тюнрак та Камос Осулуковичі названі вуйками Олегового сина Святослава. На жаль, літописи засвідчують лише шлюби вельмож, але треба гадати, що така традиція поширювалася й у нижчих соціальних колах, наприклад, літопис повідомляє, що в 1147 році до Святослава Олеговича прийшли послі із Половців з Василем половчином (ЛР, 208). Декотрі тюрки виконували функції перекладачів та посланців. Так, князь Володимир Всеволодович посилає до хана Ітлара тюрка Байдюка: І прислав Володимир отрока свого Байдюка по Ітларових людей, і сказав Байдюк Ітларові: "Зове вас князь Володимир..." (ЛР, 138).

Після династичної боротьби й масового сепаратизму, що розвалили Золоту Орду, цілі улуси ординців посунули на службу до московських і литовських князів, а отже сталися помітні демографічні зміни й в Україні. П. Клепатський (1912, 446-451) відзначав, що після українців найбільший відсоток посідали татари, їм поступалися білоруси й поляки. Історичні джерела засвідчують на землях України значну кількість тюркськомовного населення, на означення якого вживався етнонім татари: , пор.: "(1557 рік) "Минувши село татарское вправо через болото великое, которое дѣлится по половинѣ з бояры Новгородскими, Колбасами, Меркевичи и Митыковичи" (АС 8, 27). Друге місце посідали татари і в колі боярства Київщини.

З другої половини XIV ст. почалося поступове витіснення золотоординців з теренів Степової України й Чорноморщини, а з початком XV століття межі України сягнули берегів Чорного моря - українське населення фактично знову колонізувало колишні азовсько-чорноморські терени Тмутароканського князівства, яке було підвладне Чернігову.

Запорожці до 1705 року останнім пунктом своїх володінь на південному сході вважали городище старого Очакова, і правого берега Бугу, й лівого берега Дніпровського лиману, де урочище Стомогил. Така претензія мала свою підставу – адже Вітовт розсунув був межі України до берегів Чорного моря: відновив Канів,

заснував Черкаси, Кременчук, Мишурин Ріг, митницю на острові Тавані, кріпость Дашів (Очаків) та гавань у Гаджи-беї (Еварницький III, 356).

Фактично ніхто ще не брав до уваги факт самобутніх українсько-тюркських взаємин в період монгольської окупації теренів України й половецького степу – йдеться про примусове з боку монголів рекрутування юнаків половців та українців (як і чоловіків фінськомовного населення: марі, удмуртів, меря, мокша та й низки інших споріднених з ними народностей) до монгольського війська. Цю живу силу монголи завжди виставляли у перших лавах своїх навальних походів. Автор цієї праці не має сумніву, що таке спільне перебування українців та тюрків, особливо ж половців, сприяло внаслідок ненависти до окупантів взаємному згуртуванню, а вже за перших ознак руйнації монгольської імперії заклало основу майбутнього козацького ордена. За версією автора цієї монографії саме ота спільнота цього юнацтва після руйни монгольської орди започаткувала історію українського козацтва, яке й стало джерелом активного поширення тюркської лексики на теренах України. Один з найперших дослідників козащини М. А. Маркевич у своїй розвідці "О козаках" (1850) виводив генезу українського козацтва (йшлося передусім про термін *козак*) з кінноти київських князів, що складалася з чорних клобуків (тюрк. *qara qalraq*).

Така практика набрала самобутніх рис й у взаєминах Української козацької республіки з Кримським ханством. Важко заперечити висновок про те, що переважна більшість тюркізмів увійшла в нашу мову шляхом проникнення їх передовсім в мову козацтва.

В працях науковців з проблеми мовних контактів усталилася думка, що необхідною та достатньою умовою запозичення є культурний вплив і перехід реалій (нові знаряддя й засоби виробництва, нові поняття суспільного життя). Проникнення призводять до появи абсолютних синонімів, що, як вважається, не притаманне взаєминам запозичень та питомої лексики. Всі ці питання є й будуть справді актуальні для тих, хто продовжуватиме дослідження орієнталізмів українського словника. Але розв'язувати такий вузол, спричинений багатомовною історією взаємин, варто лише тоді, коли буде простежена історія вживання кожного орієнталізму в нашій мові, а передусім його походження та якнайраніші засвідчення таких слів у пам'ятках української та інших мов. Таку мету й поклав був собі автор цього дослідження. Було б дуже добре, якби студенти-тюркологи та й україністи теж "розписали", як це робилося в мої студентські роки, на картки всі приклади вживання тюркізмів в актовій мові доби Великого князівства Литовського – я, на жаль, зміг це зробити лише частково, але свідчу, що ті документи – скарбниця для дослідника історії й української, й тюркських мов. Грамоти, дипломатичне листування й актова мова – багатюще джерело для вивчення також і антропонімів тієї епохи, хоч ніхто ще не торкався цієї документальної бази. Так само спорадично переглянув автор цієї праці й такі джерела, як АВАК, АЗР, АЛРГ, АС, АрЮЗР, КПВКЛ – а це ж десятки томів, що виходили іноді протягом десятиліть. Без щонайприскіпливішого дослідження цих документів неможливо написати повноцінну працю з історії української мови, не менш корисним джерелом стануть всі ці джерела й для дослідників історичної лексики кримтатарської й турецької мов. Кандидатські й докторські дисертації,

виконані саме у зв'язку з цією актуальною проблемою, обов'язково привернули б увагу світової орієнталістики до поки що "юної" й, наважуся сказати, "безголосої" української тюркології.

Ніхто ще не досліджував з цього погляду й твори класиків української літератури. Я помітив, що в поезії Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, повістях І. Нечуя-Левицького, в романах Панаса Мирного засвідчується чимало запозичень з тюркських мов, та ще й дуже самобутньо адаптованих. Наведу кілька прикладів з творів Г. Квітки-Основ'яненка: "Як шкурка з *бузівка* у шевчика в руках"; "Як вош за коміром або *постіл* замулить. По сім-то, братіку, і Добрість пізнають: клеймо їй – *канчуки*"; "Як з Городищ *чумак*, пішовши в Крим за сіллю... і чулих воликів, знай, хльоста *батогом*"; "Як Добрість, не злякавшись, *кайдани* надіває"; "Або в селі де на опічку маячив *каганець*"; "Зашморгнув на шиї [Рябка] він *аркан*"; "не дай з нас *кепкувати*"; "Так набубнявіла, як *барабан* московський"; "Як *локшину* варить"; "Як ниви засівать без сім'я, – *кізяками*"; "Пішов в старці з *торбами*"; "Доведеться вистоять добрий *калантир* у домовині"; "В батька й матір *отамана* і громаду лає, скрутив жида, як *гамана*"; "Ти *бусурман* зм'яв на *гаман*"; "Сікнувсь *улан* – він його *шаблюкою*"; "Окульбачиш, мов скотину"; "Ну ж, цуп останню ти гривняку з *капиука*"; "І потопив *байдаки султанські*"; "Султан на панотця *аркана* з шовку сучить"; "Не розвертай, *султане, хорогви* Магмета"; "В Чорнім морі, в *тумані*, пливе твоє горе". Наведені приклади свідчать, що в добу, коли писали наші класики, ця запозичена лексика була в активному народному вжитку.

Маю сказати, що якби праця "Тюркська лексика українського словника" була започаткована ще коли автор її був "повний сили та здоров'я", скажімо в надрах Інституту мовознавства чи котрогось університету, а її автора не було, справедливо кажучи, вигнано владою з лану філології, сьогодні це дослідження було б і повніше й досконаліше. А так: маємо що маємо.

Автор цієї праці планував написати розділ про фонетичну, морфологічну і навіть синтаксичну адаптацію тюркізмів української мови, але забракло часу й снаги. А проте, розглядаючи походження того чи іншого слова, автор намагався умотивувати свою версію етимології екскурсами у фонетику й морфологію тюркських мов. Потрібно зауважити, що найважчим моментом таких досліджень ставала спроба визначити джерело, тобто конкретну тюркську мову, яка передала ту чи іншу лексему в український словник. На заваді цьому стояли два чинники: перший - дуже велика близькість тюркських мов (наприклад, слово *qoş* чи *tütün* має одну й ту саму фонологічну природу майже у всіх тюркських мовах), а другий - безписемність більшості тюркських етносів, котрі мали історичні, політичні й економічні взаємини з українцями. Можна навести й третій чинник: значна частина українських писемних документів, виконаних церковнослов'янською мовою (в українському варіанті) дуже спорадично й неохоче "пускала" на свої сторінки тюркські слова – йдеться про літописи княжої доби, а також літературу релігійного спрямування.

Визначитися з етимологією гаданого запозичення іноді було украй важко через можливість поєднати його як зі слов'янським, так і з тюркським лексичним інвентарем. Візьмімо укр. *бур* "вигук, що передає мурмотіння, бубоніння людини" та дуже широке гніздо лексем, причетних до цього вигуку, засвідчених фактично у

всіх слов'янських мовах, зокрема й укр. *бурчати*, *буркало*, *буркун* тощо (ЕСУМ 297). Етимологізуючи це слово, звісно ж, не оминаємо й такі слова, як: *бурити*" непокоїти" з однокореневими *бурла*, *бурлій* "крикун, підбурювач", *бурло* "сварка", *бурун* "завет, снігопад з вітром, буран", *бурунище* "хуртовина, завірюха", *буря*, *буремний* та ін. (ЕСУМ I, 300), *бурмоситися* "гніватися, виявляти незадоволення", *бурмотати* з належними до нього *бурма*, *бурмак*, *бурмій* "буркотун" (ЕСУМ I, 303). А тепер зіставмо наведені слова з тюркськомовними дієсловами: тур. діал. *burmaq* "гніватися" (пор. укр. бурмак "буркотун"), *burumaq* "неспокій", *burulmaq* "гніватися, злитися", якуть. *buug-* "гніватися", кирг. *buga-* "кричати, стогнати", каз. *burqan* "виявляти злість, сваритися" (ЕСТМ 1978, 269). Отже, з'ясовуємо, що укр. бурма, бурмак "буркотун", засвідчене Д. Яворницьким, – звичайно ж, питомий слов'янізм, але ж обов'язкова обережність етимолога має зважати й на тюрк. *burmaq* "гніватися". Не випадково ж в ЕСУМ I, 302 до лексико-семантичного гнізда тюркського за походженням терміна *бурлак(а)* вводяться слов'янські (як, мабуть, небезпідставно стверджують укладачі словника) *бурла*, *бурлій* "крикун, галаслива людина", *буран* "тс", "забіяка, неодружений", *бурло* "лайка, нарікання". Так само з'являються сумніви в етимолога, коли слова *буря*, *бурун* "завет, снігопад з вітром, буран", *бурунище* "хуртовина, завірюха" подаються в словнику як питома слов'янська лексика, а *буран* (див. БУРАН) вважаємо тюркізмом, бо тюркськомовний матеріал дає для такої підстави достатній мовний матеріал. Або візьмімо укр. *белебенити* "теревенити" (Гр. I, 49); р. (Курщина) *белебенить* "безугаву молоти язиком"; *балабонить*, *балаболить* "тс"; *балабона* "болтун, пустомеля"; *балаболка* "то, що болтається", "потаскун, шатун" (Даль I, 41; Ф I, 147 та ЕСУМ I, 164), здається, небезпідставно вважають дієслово *белебенити* звуконаслідувальним, але зіставмо його з тур. *balabanlanmaq* "надмір хвалитися" (ТРС 92); "говорить заплетаючимся язиком" (Магазаник Д. Турецко-русский словарь.- М., 1945.- С. 52).

Переважну частину тюркізмів українського словника, можна вважати застарілою лексикою чи історизмами. Сьогодні навіть філологи не зможуть розтлумачити найменування тканин, різновидів одягу, страв, напоїв, ужиткового начиння, що їх неврядигоди подибуємо в документах XV-XVIII ст., наприклад: *алембик*, *алтабас*, *байбарак*, *бакрач*, *бузлук*, *газука*, *гайтан*, *делія*, *ирха*, *кабза*, *кабиця*, *кейсяк*, *кермес*, *кубур*, *лудан*, *макрама*, *мосулбес*, *мухояр*, *пастрама*, *ракія*, *саган*, *саламата*, *саламур*, *табин*, *хурда*, *цурпек*, *чикчири*, *юрмис*, *ягни*, *ярмис* та ще чимало інших. Справді, з тієї кількості тюркізмів, що подані в цій праці, сьогодні в активному вживанні засвідчуємо, як до правди, не таку вже й помітну кількість. Частина тюркізмів українського словника ніколи не була в активному вжитку на всіх теренах України. Такі слова, як *антипка*, *араші*, *арх*, *баган*, *багул*, *байда*, *байлик*, *байлова*, *балабас*, *балмус*, *бальвувати*, *бармак*, *барнак*, *батал*, *бекмес*, *гарман*, *далак*, *дулап*, *каланчак*, *касп'яга*, *качаванка*, *качковал*, *кирган*, *кордюк*, *кундосики*, *курлушка*, *курпек*, *магала*, *малахай*, *малітан*, *махан*, *мешина*, *отагас*, *падирмак*, *пайда*, *сабза*, *сагмал*, *сака*, *чамур*, *сапет*, *сумак*, *сусак*, *таркач*, *терпан*, *тиртир*, *хамула*, *хая*, *чатлак*, *чербаки*, *четен*, *чурати*, *шаптала*, *шувар*, *щербя*, *юзерлик*, *ягли*, *ягни*, *ялак*, *ямурлук*, *япина*. Ця лексика так і не перетнула південних та східних меж України, залишившись "чужою" для населення Центральної та

Західної України. Ще навіть на початку ХХ ст. ці тюркізми можна було почути на Одещині, Кубані та Степовій Україні. Скажімо, значення слова *гарман* “тік”, яке знали на Одещині навіть діти, сьогодні, мабуть, не пояснять і студенти – так само, як не знають школярі з Київщини чи Сумщини, що таке *ціп* та *ціпов’яз*. Розгляньмо два рядки з вірша Павла Тичини: “На майдані коло церкви революція іде / “Хай чабан,- усі гукнули,- за отамана буде!” Якби не три революції на київському майдані, орієнталізм *майдан*, можливо, залишився б на периферії українського словника, як це сталося з тюркізмом *отаман*, та й зі словом *чабан*, яке фактично зникає з мови населення українського Степу й Чорноморщини разом з занепадом нашого села. Іноді історична лексика оживає, наприклад, в добу УНР в українській армії були покликані до вжитку тюркізми *курінь*, *курінний*, *отаман*, а останнім часом переможно лунає сьогодні це вже беззаперечно український політичний термін *майдан* “революція”, яким лякає населення своїх країн телебачення, підвладне декотрим диктаторам.

У когось може виникнути питання: “Навіщо присвячувати роки життя проблемі історії слів, котрі колись, може, й бриніли на вустах мільйонів, але поволі вже зникають?”. Відповідь одна: без історії мови немає історії народу, а отже і його майбутнього. Історія з’яви, генези українського козацтва залишалася б для нас до кінця нез’ясованою, якби ми не дізналися, яким різновидом загальнонаціональної мови володіло осердя нашої нації. Повірмо словам Джорджа Вашингтона: “Немає нічого, що заслуговувало б нашої більшої опіки, ніж сприяння розвитку науки й літератури. В кожній країні знання – це найнепохитніша підвалина суспільного життя”.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Абаев = Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Т.1 – 4. – М.-Л. – 1958, 1973, 1979, 1989.
- Абу-л-Газі=Abu IGazi bahadur han. Histoire des Mogols et dws Tatares por AboulGhazi Behadour Khan. Ed. Desmaisons. 2 Bde. – St. – Petersburg, 1871.
- АВАК = Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Т. III. – XXXIX. – Вильно, 1865–1915.
- Адиги = Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XII–XIX вв. – Нальчик, 1974.
- АДИЛ = Азэрбајжан дилинин изаһлы лугәти. – Ч.1 – 4. – Бақы, 1978, 1980, 1983, 1985.
- АЗР = Акты, относящиеся к истории Западной России. – Тт.1 – V. – СПб., 1865 – 1915.
- АЗРС = Азэрбајчанча-русча лугәт. – Ч. 1 – 4. – Бақы, 1986, 1989, 1997, 2000.
- АКЖ = Актова книга Житомирського міського уряду (1582–1588 pp.). – К., 1965.
- АКП = Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. – Чернигов, 1912.
- Акт. Бор. = Местечко Борисполь в XVIII веке. Акты мейского уряда 1612–1699 гг. – К., 1892.
- Акт. Пер. = Акты Переяславского полка XVII – XVIII вв. – К., 1890.
- Акт. Стар. = Актовая книга Стародубского городского уряда 1693. – Чернигов, 1914.
- АЛРГ = Акты Литовско–Русского государства. – Вып. 1. – М., 1899.
- Альбрехт = Albrecht E. Das Türkenbild in der ragusanisch-dalmatischen Literatur des XVI. Jahrhunderts. – München, 1965.
- Аристов 1866= Аристов. Промышленность древней Руси. – СПб., 1866.
- АРС= Белкин = Белкин В.М. Арабско-русский словарь. – М., 1986.
- Арх. Милор.= Любецкий архив графа Милорадовича. – I. – К., 1898.
- АС = Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной России. – Т. I–XI. – Вильна, 1867–1890.
- АФСЛ = Әрәб вә фарс сөзләри лугәти. – Бақы, 1985.
- АрЮЗР = Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. – Ч.1–8. – К., 1859–1914.
- Базарова = Базарова Д.Х. История формирования и развития зоологической терминологии узбекского языка. – Ташкент, 1978.
- Байжанов = Байжанов Т. Военная лексика в казахском языке. АКД. – Алма-Ата, 1975.
- Баскаков 1976 = Баскаков Н.А. Тюркизмы – социальная терминология в "Слове о полку Игореве". – Turcologica. – 1976. – 225–234.
- Баскаков 1978 = Баскаков Н.А. Еще о тюркизмах "Слова о полку Игореве. – Памятники литературы и искусства XI–XVII вв. – М., 1978. – 59–68.
- Баскаков = Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М., 1979.

- Балкар. д. == Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. – Нальчик, 1962.
- Бамматов = Кумыкско-русский словарь. Под редакцией З. Бамматова. – М., 1969.
- Банг 1917 = Bang W. Über die türkischen Namen einiger Groskatzen. – KSz. – 17. – 1917. – 112–146.
- Банг 1925 = Bang W. Manichaesische Hymnen. – Museon. – 38 (125). – 1–55.
- БЕР = Български етимологичен речник. – Т. 1–2. – София, 1979.
- Берл. = Берлізов А.А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я. – Чернігів, 1959.
- Березин = Березин И.А. Ханские ярлыки. Внутреннее устройство Золотой Орды. – СПб., 1850.
- Березин = Березин И. Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур–Кутлука и Саадет–Гирея. – Казань, 1851.
- Беринда = Беринда П. Лексикон славенороський. 1627. – (Перевидано фотоспособом). – К., 1961.
- Бернекер = Berneker E. Slawisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1915; 1924.
- Б.-Н. = Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К., 1966.
- Бодроглігеті = Bodrogligeti A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. – Budapest, 1971.
- Боровков 1963 = Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевсиря XII–XIII вв. – М., 1963.
- Брюкнер = Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Krakow, 1927.
- Булика = Булыка А. Даунія запазычанні беларускай мовы. – Мінск, 1972.
- В = Летопись Величка: в 4 т. – К., 1848–1864.
- Вайнштейн = Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. – М., 1972.
- Вамбері 1885 = Vambery N. Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. – Leipzig, 1885.
- Василенко 1902 = Василенко В. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. // Сборник Харьковского Историко – филологического общества. – Т.13. – 1902.
- Ващенко 1962 = Ващенко В.С. З історії та географії діалектних слів. – Харків, 1962.
- Ващенко 1968 = Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини. – Дніпропетровськ, 1968.
- Вендт = Wendt H.F. Die türkischen Elemente im Rumänischen. –Berlin, 1960.
- Верхр. = Верхратський И. Знадоби до словаря южноруського. – Львів, 1877.
- Владимирцов 1911 = Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке//ЗВОРАО. – XX. – Вып. 2–3. – СПб., 1911. – 159–184.
- Габен А. фон = Gabain A. von. Alttürkische Grammatik. – Leipzig, 1950.
- Габен А. фон = Gabain A. von. Kazakentum, eine soziologisch – philosophische Studie || АО. – tomus XI. – fasc 1–3. – 1960. – 161–167.
- Гаджиєва 1976 = Гаджиева С.Т. Очерки истории семьи и брака у ногайцев. – М., 1976.

- Геров = Геров Н. Речник на българския език. – София, 1975.
- ГЛ = Густинская летопись // ПСРЛ. – Т.11. – СПб., 1843.
- Голубовський = Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. – К., 1884.
- Гомбоц = Gombocz Z. Die bulgarisch – türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. – Helsingfors, 1912.
- Гомбоц–Меліх = Gombocz Z. – Melich J. Magyar etymologiai szotar. – В., 1927.
- Гордлевский = Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т.1–4. – 1960–1968.
- Гр. = Гринченко Б. Словарь української мови. – Т.1–4. – К., 1966.
- Граб. = Летопись Григория Грабянки. – К., 1853.
- Грамоти XIV = Грамоти XIV ст. – К., 1974.
- Гуцульщина 1991 = Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – .,1991.
- Даль = Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского словаря. – М., 1997.
- Девеллиоглу = Devellioğlu F. Osmanlıca – Türkçe ansiklopedik lügat. – Ankara, 2000.
- Джидалаев = Джидалаев Н. С. Тюркизмы в дагестанских языках. – М., 1990.
- Дзен. 1958 = Дзендзелівський Й. Словник специфічної лексики Нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. – Вип.6. – 1958. – 36–54.
- ДМВ = Ділова мова Волині й Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981.
- Дмитриев = Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1962.
- Дн. Марк. = Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 1-3. К., 1893-1897.
- ДНРМ = Ділова і народно – розмовна мова XVIII ст. – К., 1976.
- Добродомов 1969 = Добродомов И.Г. К этимологии украинского таркач. – Уч. зап. Московского гос.пед. ин-та. – №342. – 1969. – 89–91.
- Добродомов 1981 = Добродомов И. Г. Из истории изучения тюркизмов русского языка // Тюркологический сборник. 1977. – М., 1981. – С.90–108.
- Добруджа = Добруджа. – София, 1974.
- Доерфер = Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im neupersischen. – Vd. I–III. – Wiesbaden, 1963–1967.
- ДТС = Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
- Дуриданов 1960 = Дуриданов И. Стари тюркски заемки в българския език\\ Изследования в чест на Марин С. Дринов. – София, 1960).
- ДХ I = Дневник Николая Ханенко. – К., 1896.
- ДХ II = Ханенко Н. Діаріуш...1722 году. – М., 1858.
- ДХ III = Ханенко Н. Дневник 1727 – 1753. – К., 1887.
- ЕСУМ = Етимологічний словник української мови. – Тт. 1 – 5. – К., 1982, 1985, 1989, 2003, 2006.
- Еварницький 1888 = Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888.
- Еварницький 1903 = Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Тт.1 – 2. – 1903.
- ЕI = Enzyklopaedie des Islam. – 5 Vde. – Leiden| Leipzig. – 1913–1938.
- Ернст 1863 = Эрнст Н. Заметки XII-XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее, приписанные на греческом Синаксаре // ЗООИД. – Т. V. – 1863. – 609–618.

- ЕСТМ = Этимологический словарь тюркских языков. – Т. IV, V, VI. – М., 1989, 1997, 2000.
- Егоров = Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964.
- Еюбоглу = Eyuboğlu I.Z. Türk dilinin etimoloji sözlüğü. – İstanbul, 1995.
- Желехівський = Желехівський Є, Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886.
- Жилко 1966 = Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966.
- Зайончковські 1949 = Zajaczkowski A. Związki jezykowe polowiecko-slowianskie. – Wrocław, 1949.
- Зайончковські 1949a = Zajaczkowski A. Z dziejow zapozyczen orientalnych w polszczyźnie. – Sprawozdania. – 3. – 1949.
- Зайончковські 1954 – 1958 = Zajaczkowski A. Vocabulaire arabe-kiptchak de l'epoque de l'Etat Mamelouk. – Warschau, 1954–1958.
- Зайончковські = Zajaczkowski A. Najstarsza wersja turecka Husräv u Sırın Qutba. – Warszawa, 1958 – 1961.
- Зайончковські = Zajaczkowski A. Studie orientalistyczne. – Wrocław, 1953.
- Замалеев = Замалеев С. Татарсько-український словник. У двох томах. – Харків, 2006.
- Зеленин = Зеленин Д.К. Терминология старого русского бурлачества // Труды комиссии по истории АН СССР. – Вып. 3. – М.-Л., 1947. – 391–399.
- Зелинський = Зелинский С.П. Объяснительный словарь татарских, грузинских и армянских слов, вошедших в материалы для изучения экономического быта государственных крестьян. – Тифлис, 1889.
- Зуев = Зуев Василий. О бывших промыслах запорожских козаков. – Месяцеслов. – СПб., 1876. – С.7–10.
- ИДТЯ = Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент, 1978.
- ІВ = Вишенський І. Твори.-К., 1959.
- Іпат.= Іпатієвська летопись. – // ПСРЛ. – Т.2. – СПб., 1843.
- Йеничери = Мебде-и канун- и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса).– М., 1987.
- КазРС = Казахско-русский словарь. – Алма-Ата, 1987.
- Карлович = Karłowicz J. Słownik wyrazow obcego a mniej jasnego pochodzenia uzywanych w jezyku polskim. – Krakow, 1894 – 1905.
- Карпат. д. = Карпатская диалектология и ономастика. – М., 1972.
- Карпат. сб. = Карпатский сборник. – М., 1972.
- К-БН = Актуальные проблемы карачаево-балкарского и ногайского языков. – Ставрополь, 1981.
- КЕС = Кавказский этнографический сборник. – М., 1970.
- Клепатський = Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – Т. I. – Одеса, 1912.
- Клосон = Clauson G. An Etymological Dictionary of pre – Thirteenthin – Century Turkish. – Oxford, 1972.
- КОМ = Краткое описание Малороссии // Летопись самовидца. – К., 1878. – 211–320.

Кононов 1980 = Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. – Л., 1980.

Корнилов 1973 = Корнилов Г. Евразийские лексические параллели. – М., 1973.

Корш 1886= Korsch T., Fr. Miklosisch. Die türkischen Elemente in den südost – und osteuropäischen Sprachen. Wien, 188 //Archiv für slavische Philologie. Band IX. – 1886. – S.653–682.

Корш 1902 = Корш Ф.Е. Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игоревь" //ИОРЯС. – Т. XII. – кн. I. – СПб., 1902. – С.

Корш 1903=Корш Ф.Е. Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игоревь"// ИОРЯС АН. – Т. VIII. – кн. 4. – СПб., 1903. – С.1 – 58.

Корш 1906 = Корш Ф. Е. По поводу второй статьи проф. П.М.Мелиоранского о турецких элементах в языке "Слова о полку Игоревь"// ИОРЯС. – Т. XI. – кн.1. – СПб., 1906. – С.259–315.

Корш 1908 = Корш Ф. О некоторых славянских словах иноязычного происхождения// Сборник историко-филологического общества, состоящего при Императорском Харьковском университете. – XV. – 1908. – 53–62.

Корш 1912 = Корш Ф. Некоторые персидские этимологии// Древности Восточные. – Т.4. – М., 1912. – 5–7.

Кочин = Кочин Г.Е. Материалы для терминологического словаря древней Руси. – М.-Л., 1937.

КПВКЛ = Книга посольская метрики Великого княжества Литовского. – Кн. 1–2. – М., 1843

Кримський 1928 = Кримський А. Розвідки, статті, замітки. – К., 1928.

Кримський 1930 = Кримський А. Студії з Криму. – К., 1930.

Кримський = Кримський А. Твори у п'яти томах. – Т. III. Мовознавство. – К., 1973.

Кримський 1974 = Кримський А. Твори у п'яти томах. – Т. 4. Сходознавство. – К., 1974.

КРПС = Караимско-русско-польский словарь. – М., 1974.

КТРС = Крымско-татарско-русский словарь. – Тернополь, 1994.

Кунош = Kunos Ignaz. Sejh Sulejman Efendi's cagataj-osmanisches Wörterbuch. – Budapest, 1902.

Кухаренко = Кухаренко Я. Вівці й чабани в Чорноморії// Основа. – Травень. – 1862. – 29–39.

Лашков = Лашков Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения. – Симф., 1897.

Левіцкі = Lewicki M. La langue mongole des transcriptions chinoises di XIV siecle. – Wroclaw, 1959.

Ледер = Leder Irmgard/Russische Fischnamen. – Wiesbaden (= Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa – Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin. Begründet von Max Vasmer. Herausgegeben vonn Herbert Bräner, Valentin Kiparsky und Jurij Striedter. – Bd. 36). – 1969.

Лисенко 1961 = Лисенко П.С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся. – К., 1961.

ЛБ = Летопись Леонтия Боболынского // Лѣтопись Григорія Грабянки. – К., 1854.

- Льв.Л = Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1970.
- ЛМ = Литовская метрика. – Отд. 1–2. – СПб., 1910–1915.
- ЛР = Літопис Руський. – К., 1989.
- Львов 1975 = Львов А.С. Лексика "Повести временных лет". – М., 1975.
- Мелиор. 1902= Мелиоранский П.М. Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игореве" // ИОРЯС АН. – Т. VII. – кн. 2. – СПб., 1902. – С. 273–302.
- Мелиор. 1905= Мелиоранский П.М. Вторая статья о турецких элементах в языке "Слова о полку Игореве" // ИОРЯС АН. – Т. X. – кн. 2. – СПб., 1905. – С. 60–92.
- Мелиоранский = Мелиоранский П.М. Заимствованные восточные слова в русской письменности домонгольского периода // ИОРЯС АН. – Т. X. – кн. 4. – СПб., 1905. – С. 109–34.
- Менгес 1944 = Menges K.H. Altaic loanwords in Slavonic. – Language. – Vol. 20. – №2. – Baltimore, 1944.
- Менгес 1951 = Menges K.H. The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos "The Igor Tale, Slovo o rьku Igoreve. – (=Monograph №1, Supplement to Word, Journal of the Linguistic Circle of New York. – vol. 71) (December 1951).
- Менгес 1951a = Menges K.H. Altaic elements in the Proto – Bulgarian inscriptions. – Byzantion. – 21. – 1951. – 85 – 118.
- Менгес 1953= Menges K.H. Zwei altmesopotamische Lehnwörter in Altaischen. – UAJ. – XXV. – 3 – 4. – 1953. – 299 – 305.
- Менгес 1953a= Menges K.H. Titles and organizational terms of the Qytan Liao and Qaraqytaj Si-Liao. – RO. – 17. – 1953. – 68–9.
- Менгес 1953 = Menges K.H. On some loanwords from or via Turic in Old – Russian. – 60. doğanın yılı münasebetiyle Fuat Köprülü armağanı. – Istanbul, 1953.
- Менгес 1954 = Menges K.H. Slavoaltaische Wortforschungen. – Festschrift für Dmytro Çyzevs'kyj zum GeburtstaG. – Berlin, 1954.
- Менгес 1954a = Menges K.H. Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost – Türkistan. – II. – Wiesbaden, 1954.
- Менгес 1955 = Menges K.H. Altaische Lehnwörter im slavische Philologie. – XXIII. – Heft 2. – 1955. – 327 – 334.
- Менгес 1956= Menges K.H. Das Čayatajische in der persischen Darstellung von Mirzā Mahdi Xān. Wiesbaden 1956.
- Менгес 1959 = Menges K.H. Schwierige slawisch-orientalische Lehnbeziehungen. – UAJ. – XXXI. – 1959. – 180–181.
- Менгес 1970 = Menges K.H. Etymologika. – Studies in General and Oriental Linguistics. Presented to Shiro Hattori on the His Sixtieth Birthday. – 1970.
- Милев = Милев Ал. Речник на чуждите думи в българския език. – София, 1978.
- Миртов А. В. Донской словарь // Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов. – №58. – Вып. 6. – 1929.
- Міклошич = Miklosich F. Die türkischen Elemente in den südost – und osteuropaischen Slprachen|| Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. Bd. 34 (Wien 1884).-S. 239-338; Bd. 35 (Wien. 1885).-S.108-192; Bd. 38 (1890).
- Міклошич 1886= Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886

- МонгРС = Монгольско-русский словарь. – М., 1957.
- Мончи-заде = Monchi-Zadeh O. Das Persische in Codex Cumanicus. – Uppsala, 1969.
- Москаленко 1958 = Москаленко А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса, 1958.
- Москаленко = Москаленко А. Українська історична лексикологія. – Одеса, 1972.
- Мусаєв = Мусаєв К. Лексика тюркських мов в порівняльному освітленні. – М., 1975.
- Наджип 1975 = Наджип Э.Н. Тюркськомовний пам'ятник XIV століття "Гулістан" Сейфа Сарайи і його мова. – Алма-Ата, 1975.
- Наджип 1979 = Наджип Э.Н. Історико-порівняльний словар тюркських мов XIV століття – М., 1979.
- Наджип 1989 = Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. М., 1989.
- Назаров 1958 = Назаров И.И. Тюрко-татарские элементы в языке древних памятников русской письменности // Уч. зап. Казанского гос. пед. инс-та. – Вып.15. – 1958. – 233–252.
- Немет 1912 = Nemet Gy. Kumuk es balkar szojegyezek // KSz. – XII. – 1911–1912. – 91–153.
- Немет 1953 = Nemeth J. Neuere Untersuchungen über das Wort tabor //Acta ling. – III. – Budapest, 1953. – 431–446.
- Никончук = Никончук М. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся. – К., 1985.
- Ногайско-русский словарь. – М., 1963.
- Одинцов 1973 = Одинцов Г.Ф. Два ногайских заимствования в русском языке// Этимология. – М., 1973. – 195 – 204.
- Одинцов 1975 = Одинцов Г. Ф. Из истории названий тул, колчан, сагайдак (и его вариантов) в русском языке. //Этимология. 1973. – М., 1975. – С. 98–108.
- Одинцов 1982 = Одинцов Г. Ф. Из истории тюркизмов в русской оружейной терминологии // СТ. – №5. – 1983. – С.21–26.
- ОЛА = Общеславянский лингвистический атлас. – М., 1965–1981.
- Опельбаум = Опельбаум Е.В. Восточнославянская лексика в немецком языке. – К., 1971.
- ОСЛАЯ = Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л., 1972.
- Отаров = Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1978.
- ПдКурт. = Pavet de Courteille M. Dictionnaire turk-oriental. – Paris, MDCCCXX.
- ПЕТЯ = Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата, 1990.
- ПИ = Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма XV–XVIII вв. – вып. 1. – К., 1899.
- Пискунов = Пискунов Ф. Словник живої народної, письменної і актової мови руських ювівчан. – К., 1882.
- Піскунов 1873 = Піскунов Ф. Словниця української (або югової-руської) мови. – Одеса, 1873.
- ПКК = Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1845.

- ПКТ = Олесницкий А. Песни крымских татар.// Труды по востоковедению Лазаревского ин-та восточных языков. – вып. XXXII. – М., 1910.
- ПОАЯ = Проблемы общности алтайских языков. – Л., 1971.
- Попка 1853 = Попка И. Черноморские козаки в их гражданском и военном быту. – Ч. 1–2. – СПб., 1858.
- Преображенский = Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М., 1958.
- Прик 1976 = Прик О. Я. Очерк грамматики караимского языка (крымский диалект). – Махачкала, 1976.
- Прицак 1952 = Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker. – UAJ. – XXIV, 1–2. – 1952. – 49–104.
- Прицак 1955 = Pritsak Omeljan. Die bulgarisch Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. – Wiesbaden, 1955.
- Прицак 2008 = Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім". – К., 2008.
- ПРС = Персидско-русский словарь. – Тт.1 – 2. – М., 1970.
- Рамстедт = Ramstedt G.J. Kalmükisches Wörterbuch – Helsinki, 1935.
- Рамстедт 1949 = Ramstedt G.J. Studies in Korean etymology. – MSFOu. – 95. – 1949.
- Рамстедт 1951 = Ramstedt G.J. Aufsätze und Vorträge von G.J. Ramstedt. – MSFOu. – 55. – 1951.
- Рамстедт 1957 = Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. Helsinki, 1957.
- Рахимова = Рахимова Р.К. Профессиональная лексика татарского языка, относящаяся к ткачеству, одежде, обуви и головным уборам. – Казань, 1975.
- Ресенен = Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türksprachen. – Helsinki, 1969.
- Речек = Reczek S. Podreczny slownik dawniej polszczyzny. – Ossolineumü 1968.
- Розвадовські = Symbola gramaticae in honorem Joannis Rozwadowski. – Krakow, 1927.
- Савваитов = Савваитов П. Описание старинных русских утварей, одежд, ратных доспехов и конского прибора. – СПб., 1896.
- Сам. = Летопись самовидца. – К., 1878.
- Самойлович 1927 = Самойлович А. О слове "казак"// Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республику – Вып.2. – Л., 1927. – 5–21.
- Сб. лет. = Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888.
- СВКЛ = Статут Великого князівства Литовського. – У 3-х томах. – Одеса, 2002–2003.
- Севортян 1962 = Севортян Э.В. О тюркских элементах в "Русском этимологическом словаре" М. Фасмера. // Лексикографический сборник. – Вып. 5. – М., 1962. – С.11–29.
- Севортян 1974 = Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974.

- Севортян 1978 = Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Т. II. – М., 1978.
- Севортян Э.В. 1980 = Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков – Т. III. – М., 1980.
- Senai= Hadzy Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. Text turecki wydral Z. Abrahamowicz. – Warszawa, 1971.
- СИ = Собрание историческое // Летопись самовидца. – К., 1878.
- СИГТЯ = Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М., 1984.
- Симеонідіс 1973 = Symeonidis Ch. Griechische Lehnwörter im Türkischen Balkan Studies. – 14. – Thessaloniki, 1973. – 167–200.
- Симеонідіс 1976 = Symeonidis Ch. Der Vokalismus der griechischen Lehnwörter im Türkischen. – Thessaloniki, 1976.
- Скальковський = Скальковський А.О. Історія нової Січі або останнього коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
- Славські = Slawski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Krakow, 1952 – 1956.
- Смирнов 1887 = Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887.
- Срезн. = Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 1–3. – Петербург, 1893 – 1912.
- СРНГ = Словарь русских народных говоров. – М.-Л., 1965 – 1989.
- ССРЛЯ = Словарь современного русского литературного языка. – Т.1 – 17. – М.-Л., 1948–1965.
- СССПИ= Словарь-справочник "Слова о полку Игореве"
- ССУМ = Словник староукраїнської мови. – Т. 1–2. – К., 1977–1978.
- СУМ = Словник української мови. – Т. I–XI. – К., 1979–1980.
- Стаховські 1962 = Stachowski S. Die osmanisch-türkischen Lehnwörter im serbokroatischen und ihre Bedeutung für die historische Phonetik // FO. – 4. – 1962 – 143–170.
- Стаховські 1965 = Стаховский Ст. Заметки о методологии этимологических исследований турецких заимствований в сербско-хорватском языке.// Этимология 1964. – М., 1965. – С. 56–69.
- Стаховські 1965 = Stachowski S. Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch – Türkischen // Actes du I Congres international des etudes balkaniques. VI. – Sofia. – 1965. – 4–9.
- Стаховські 1967 = Stachowski S. Studia nad chronologia turcizmow w języku serbsko-chorwackim. – Krakow, 1967. – 81–85.
- Стаховський 1967а = Стаховский Ст. Турцизмы в словаре Я. Миккали //Этимология. – М., 1967. – 196–203.
- Стаховські 1971 = Stachowski St. Studia nad chronologia turcizmow w języku bulgarskim. – Krakow, 1971.
- Стаховські 1979 = Stachowski S. Studien über die neupersischen Lehnwörter im osmanisch – türkischen // FO. – XX. – 1979. – 4–9.
- Сул. арх. = – Сулимовский архив. – К., 1884.

- Сумцов = Сумцов Н. Малорусская географическая номенклатура // Сборник статей по истории южнорусской народной словесности. – Т.1. – 1886.
- СХРС = Сербско-хорватско-русский словарь. – М., 1976.
- ТАнс = Türk Ansiklopedisi. – Cilt 1–33. – İstanbul, 1968–1984.
- ТАС = Курышжанов А.К. Исследование по лексике "Тюркско-арабского словаря". – Алма-Ата, 1970.
- ТатРС = Татарско-русский словарь. – М., 1966.
- ТБАС = Baytop T. Türkçe bitki adları sözlüğü. – Ankara, 1997.
- ТВСЯ = Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974.
- Тизенгаузен = Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.2. – М.-Л., 1941. – 199-201.
- Тимч.= Тимченко С. Историчний словник українського языка. – К., 1930.
- ТКТГ= Ögel V. Türk Kültür Tarihine Giriş. – Cilt 1–9. – Ankara, 2000
- ТРС=Турецко-русский словарь. – М., 1979.
- ТС=Тюркологический сборник.
- ТТДС = Татар теленен диалектологик сузлеге. – Казан, 1969.
- ТуркмРС = Туркменско-русский словарь. – М., 1968.
- Тюркче = Türkçe sözlük. – İstanbul, 1992.
- УДЛ = Українська історична та діалектна лексика. – К., 1985.
- УНЛ = Українська народна лексика. – Дніпропетровськ, 1973.
- УРА= Українсько-руський архів. – Т.1–15. – Львів, Наукове т-во ім. Шевченка. Істор.-філоософ. секція. 1906–1921.
- Ф = Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.1–4. – М., 1964–1973.
- Филипова–Байрова = Филипова–Байрова М. Речник на чуждите думи в българския език. – София, 1982.
- Ценкер = Zenker J.Th. Dictionnaire Turc-arabe-Persan. – I. – Leipzig, 1866.
- Челеби = Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1 – 3. 1961 – 1983.
- Черн. літ. = Черниговская летопись // Южнорусские летописи открытые и изданные Н. Билозерским. – Т.1. – К., 1856.
- Шагиров = Шагиров А. К. Заимствованная лексика абхазо – адыгских языков. – М., 1989.
- Шагиров 1977 = Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских языков. – М., 1977.
- Шанский = Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка. Т.1–2. – М., 1963–1982.
- Шейк. = Шейковский К. Опыт южнорусского словаря. – Т.1–2. – К., 1861; 1884–1886.
- Шипова = Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата, 1976.
- Шютц 1968 = Schütz E. An Armeno – kipchak chronicle on the polish-turkish ware in 1620–1621. Budapest, 1968.
- Шютц 1975 = Schütz E. Eine armenische chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – АО. – tomus XXIX (2). – 1975. – 133–186.
- Щербак 1961 = Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках// Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961.

Юналеева = Юналеева Р.А. Опыт исследования заимствований (Тюркизмы в русском языке). – Казань, 1982.

Яворн. = Эварницкий Д. История запорожских козаков. – М. – Т.1 – 1900; Т.2. – 1895; Т.3 – 1897.

Яворн. 1920 = Яворницкий Д. Словник української мови. – Катеринослав, 1920.

Яв. = Яворницкий Д. Історія запорозьких козаків.– Т.1–2. – К., 1990; Т.3. – К., 1993.

Вамбері 1885 = Vambery H. Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. – Leipzig, 1885.

УРА= Українсько-руський архів. – Т.1–15. – Львів, Наукове т-во ім. Шевченка. Істор.-філоософ. секція. 1906–1921.

Березин И. Шейбаниада. – Казань, 1849.

Линдберг Г., Герд А. Словарь названий пресноводных рыб СССР на языках народов СССР и европейских стран. – Л., 1972.

Маркевич А. И. Список с статейного списка подъячего Василия Айтемирова, посланного в Крым с предложением мирных договоров. – Зап. Однс. Общ. Ист. И древностей. – 1895. – Т.18.

Михайлов Г.И. Монгольский язык в летописях Рашид-ад-дина//Крат. сообщ-я ИНА.М., 1962. – Т. 65. – 132.

Словарь русских донских говоров. – 1976. – Т.3. – С. 207

Смаль-Стоцький Р. Українська мова в етимологічному словнику Е. Бернекуера. – 1926. – №5

Ширалиев М.Ш. Кипчакские элементы в азербайджанском языке// Иссл-я по грм. и лексике тюрк. яз-ов. – Ташк., 1965. – С. 11-20.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

БЕ = Български език. – София.

ЖС = Живая старина. – СПб. / Отделение этнографии Русского географического общества.

ЗВОРАО = Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – СПб.

ЗООИД = Записки Одесского общества истории и древностей. – Одеса.

ИОРЯС = Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т. 1–32. – СПб., 1896–1927.

КС = Киевская старина. – Киев, 1882–1906

СТ = Советская тюркология. – Баку.

ТС = Тюркологический сборник. – Москва.

ЭИ = Этимологические исследования. – Свердловск.

ЭИРЯ = Этимологические исследования по русскому языку. – Вып. 1–7. – М., 1960–1972.

Acta Ling. = Acta linguistica. – Budapest.

АО = Acta Orientalia Hungarica. – Budapest.

FO = Folia Orientalia.

CAJ = Central Asiatic Journal. The Hague – Wiesbaden.

NO = Novy Orient. – Praha.

RO = Rocznik Orientalistyczny. – Krakow – Warszawa.

TDAY = Türk dili araştırmaları Yıllığı. – Ankara.

UAJ = Ural-Altische Jahrbücher. – Wiesbaden.

УМОВНІ SKOPOЧЕННЯ MOB

авар. - аварська
аз. - азербайджанська
алт. - алтайська
ар. - арабська
б. - білоруська
балк. - балкарська.
башк. - башкирська
болг. - болгарська
булг. - болгарська
бурят. - бурятська
вірм. - вірменська
гаг. - гагаузька
груз. - грузинська
дарг. - даргинська
д.-т. - давньотюркська
каз. - казахська
калм. - калмицька
кар. - караїмська
карач. - карачайвська
кипч. - кипчацька
кирг. - киргизька
кит. - китайська
кк. - каракалпацька
кор. - корейська
крм. - кримськотатарська
кум. - кумицька
лак. - лакська
лезг. - лезгинська
мак. - македонська

молд. - молдавська
монг. - монгольська
ног. - ногайська
огуз. - огузька
осет. - осетинська
п. - польська
персь. - перська
полов. - половецька
р. - російська
рум. - румунська
с. - сербська
слвц. - словацька
слвн. - словенська
с.-т. - середньотюркська
тат. - татарська
тел. - телеутський діалект
алтайської мови
тув. - тувинська
тур. - турецька
туркм. - туркменська
угор. - угорська
узб. - узбецька
уйг. - уйгурська
хак. - хакаська
хорв. - хорватська
чаг. - чагатайська
ч. - чеська
чув. - чуваська
якут. - якутська

ЗМІСТ

Видатний орієнталіст нової доби	2
Передмова	10
Структура словника	12
Транскрипція	12
Розділ 1. Природа та місце тюркізмів у лексиці української мови	13
Розділ 2. Соціально-історична ситуація в Україні X–XVIII століття та українсько-тюркські мовні взаємини.....	26
2.1. Мовні контакти українців з населенням кримського ханства та ногайських орд	54
2.2. Джерела вивчення тюркських лексичних запозичень українського словника	69
Розділ 3. Історія вивчення тюркізмів у слов'янських мовах.....	72
Історико-етимологічний словник тюркізмів.....	86
Умовні скорочення	578
Умовні скорочення періодичних видань	589
Умовні скорочення мов	590

ГРИЦЬ ХАЛИМОНЕНКО

**ПРАЦІ
У П'ЯТИ ТОМАХ**

Т О М 1

**ТЮРКСЬКА ЛЕКСИЧНА СКИБА
УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА**

UKRAYNA DİLİNE GİREN TÜRK SÖZLERİ

**THE TURKISH ELEMENTS IN THE VOCABULARY
OF THE UKRANIAN LANGUAGE**

Редагування та коректура
Марія Кочержинська